

LEHA:

საქართველოს
მსოფლიო
I

941(479.22)(075.8)

ს-323

906307853

საქართველოს ისტორია

I

- 96314 -

გამომცემლობა „უნივერსალი“
თბილისი 2008

წინამდებარე სახელმძღვანელო (ორ ტომად) მოიცავს ჩვენი ქვეყნის ისტორიას უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის დასასრულამდე. I ტომში გადმოცემულია საქართველოს ისტორიული წარსული უძველესი დროიდან XIII საუკუნის 10-იან წლებამდე.

სახელმძღვანელოში გაშუქებულია ქვეყნის სოციალური, ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის საკვანძო საკითხები. მოცემულია კულტურული განვითარების ზოგადი სურათი.

სახელმძღვანელო შეიქმნა ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტებისათვის.

სარედაქციო კოლეგია:

ნათელა გაჩნაძე (პასუხისმგებელი მდივანი), მარიამ ლორთქიფანიძე
(მთავარი რედაქტორი), როინ მეტრეველი, ნოდარ შოშიაშვილი, გივი
ჯამბურია, ოთარ ჯაფარიძე
ტომის რედაქტორი † ნოდარ შოშიაშვილი

© გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2008

თბილისი, 0179, 0. შავაშაძის ბაზა, 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

ISBN 978-9941-12-169-2

წიგნათმეცნიერება

საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს პირველ ტომში გადმოცემულია პირველყოფილი საზოგადოების, პირველი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებების ჩასახვისა და განვითარების, ქართული სახელმწიფოების (ქართლი, კოლხეთი) გაჩენისა და შემდგომი განვითარების ისტორია ელინისტურ და ანტიკურ ხანაში; ქართული სახელმწიფოების (ქართლი, ეგრისი) ისტორია ადრე შუა საუკუნეების (IV-VII სს.), განვითარებულ შუა საუკუნეებზე გადასვლის (VIII-X სს.) და მისი მწვერვალის (XI-XII სს.) ხანაში.

ავტორები შეეცადნენ სახელმძღვანელოს აესაზა თანამედროვე საისტორიო აზროვნების განვითარებისა და, განსაკუთრებით, შუა საუკუნეების შესახებ არსებული პოლიდისციპლინარული მეცნიერების მიღწევები, რომელთაც მედიევისტთა ეწოდება.

სახელმძღვანელოში გამოყენებულია როგორც თანამედროვე ცივილიზაციური, ისე ფორმაციული მეთოდები, უფრო ზუსტად, მათი სინთეზი, ორივე მეთოდის როგორც დადებითი, ისე უარყოფითი მხარეების გათვალისწინებით.

ბუნებრივია, ქრონოლოგიურად ამ უზარმაზარ ხანაში მომხდარი ამბების გადმოცემას მთელი თავისი მრავალფეროვნებითა და, ბევრ შემთხვევაში, მძაფრი მოვლენებით გაჯერებულ ათასწლეულების სრულად წარმოდგენას ვერ აიტანს ვერც ერთი სახელმძღვანელო. ამიტომ მთავარი ამოცანა იყო, აგვესაზა ჩვენი ისტორიული წარსულის უმთავრესი პროცესები და კანონზომიერებანი. რაც შეეხება იმ ხალხებსა და ქვეყნებს, მაზლობელსა თუ შორეულს, რომელთა სახელმწიფო მართვის ინსტიტუტების, სოციალური და ეკონომიკური წყობილების, ეთნიკური კავშირების, კულტურის განვითარების დონის გათვალისწინებლად ვერც ერთი ქვეყნის ისტორია ვერ დაიწერება, ისინი გათვალისწინებულია იმ ხალხებისა და ქვეყნების მეცნიერულ კურსებში, რომლებიც არსებული სასწავლო პროგრამების მიხედვით ცალკეადაც ისწავლება ისტორიის ფაკულტეტზე.

შესავალი

საქართველოს ისტორია მსოფლიო ისტორიის ნაწილია. ის სათავეს იდებს კაცობრიობის პირველ ცივილიზაციებში. ქართული სახელმწიფოებრიობის არსებობა სამ ათასწლეულზე მეტს ითვლის. ამ ხნის განმავლობაში ქართველმა ხალხმა სახელოვანი გზა განვლო, აღსაყვანი ვიწროვით ბრძოლებით აღმოსავლეთ, დასავლეთ, ჩრდილოეთ დასავლობებთან ერთგულ-სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობისა და თვითმყოფადობის შენარჩუნებისათვის, შემოქმედებითი შრომითა და პროგრესისადმი სწრაფვით. მან არა მარტო გაუძლო ისტორიულ ქარიშხლებს და შეინარჩუნა არსებობა მტრებთან უთანასწორო, მძიმე ბრძოლებში, არამედ შექმნა მაღალი ცივილიზაცია და თავისი წვლილი შეიტანა მსოფლიო კულტურის საგანძურში. ქართველთა წინაპრებმა თავიანთი პირველი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებები ჯერ კიდევ ძვ. წ. მეორე ათასწლეულის ბოლოს შექმნეს, ხოლო ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში ჩამოყალიბდა დასავლურქართული სახელმწიფო — კოლხეთის (ეგრისის) სამეფო, რომელიც მოიცავდა სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილს. ძვ. წ. IV—III საუკუნეების მიჯნაზე მათ შექმნეს ერთიანი ქართული სახელმწიფო (საქართლოს სამეფო, იბერია), X საუკუნის ბოლოს წარმოიქმნა საქართველოს სამეფო — ფეოდალური მონარქია, რომელიც XII საუკუნეში (დავით აღმაშენებლისა და თამარის მეფობის ხანაში) წინა აზიის უბოლოეს სახელმწიფო იქცა და თავისი პეკემონი გაავრცელა თითქმის მთელ კავკასიაზე. საქართველოს თაოსნობითა და წინამძღოლობით ჩამოყალიბდა კავკასიის ხალხთა კავშირი. კავკასიის ხალხები სხვადასხვა სტატუსით დატყვევდნენ საქართველოს სახელმწიფოს. დღეა „ოქროს ხანა“ შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიაში.

XIII საუკუნის 20-იანი წლებიდან საქართველოს აღმავლობა შეაფერხეს გარეშე მტრებმა, რის შედეგადაც XV საუკუნეში საქართველოს ერთიანი სახელმწიფო დაიშალა სამ სამეფოდ და ერთ — სამცხის — სამთავროდ. ერთიანი ქვეყნის დაშლაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ქვეყნის შიგნით არსებულმა სეპარატისტულმა მისწრაფებებმა. მაგრამ ქართველ ხალხმა არაბდროს ჩამქრალა ერთიანობის მტკიცე შეგნება (თითოეულს ამ სამ სამეფოდან საქართველო ეწოდებოდა) და მისწრაფება სახელმწიფოებრივი ერთიანობის აღდგენასაკენ. საქართველოს გაიმჩნილი მეფეები (გიორგი V, ლუარსაბ I, იმერთა მეფე ბაგრატ III, ვახტანგ VI, ერეკლე II, სოლომონ I) დაუცხრომლად იღვწოდნენ ამ მანძილს მხოლოდ, საქართველოს „ოქროს ხანის“ ასაღორძინებლად.

XIX საუკუნეში რუსეთის იმპერიამ დაიპყრო საქართველო, ხოლო შემდეგ — მთელი კავკასია და მეთოდურად შეუდგა მის რუსიფიკაციას. ქართველი ხალხი, ისევე როგორც წარსულ საუკუნეებში, კვლავ აღსდგა თავისი ეროვნული თვითმყოფადობის, მრავალსაუკუნოვანი კულტურის დასაცავად, სახელმწიფოებრიობის აღსადგენად. ფართოდ გაიშალა ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობა, სახალხო აჯანყებები, შეთქმულებები, იდეოლოგიური ბრძოლა.

1917 წელს დაემხო რუსეთის იმპერია, ქართველმა ხალხმა 1918 წლის 26 მაისს დროებით აღადგინა თავისი სახელმწიფოებრიობა, მაგრამ მისი არსებობა მერტად ზანმოკლე გამოდგა. 1921 წელს (თებერვალში) ბოლშევიკურმა რუსეთმა დაიპყრო საქართველო, ისევე როგორც მთელი კავკასია, რომელიც კვლავ მოექცა რუსეთის მოდერნიზებული იმპერიის შემადგენლობაში.

1990 წელს ბოლშევიკური იმპერია დაიშალა და რუსეთის მიერ დაპყრობილი ხალხების ნაწილი დაადგა თავისი სახელმწიფოებრიობის აღდგენის ძნელ გზას.

საუკუნეების მანძილზე მოხდებოდა გარეშე მტრებთან ბრძოლამ ვერ ჩაახშო ქართველ ხალხში პროგრესისკენ სწრაფვა, ვერ მოსპო პროგრესული ძალები. დაუმრტელმა ეროვნულმა ეწერგამ, დაუცხრომლმა სწრაფვამ თავისუფლებისკენ, მტრების წინაშე ამაყ-მა ქედოუხერხობამ, თავისი ისტორიისა და კულტურის სიყვარულმა, ეროვნული გმირების განდიდებამ და თავიანთსიცემამ იხსნა ქართველი ხალხი გადაშენებისა და ასიმილაციისგან,

ახსნა ამ მწარე ზეცდრისაგან, რაც წილად ხედა ძველი სამყაროს მრავალ ზალხს, — იმ ზალხებს, რომელთა ოდესღაც არსებობასა და სიდიადეზე დღეს მხოლოდ ლურჯმწელი და აეროკოლოფური წარწერები და ამ ზალხთა მიერ შექმნილი მატერიალური კულტურის ძეგლებია მტკიცელებენ.

ქართველი ზალხი თავისი ისტორიის მანძილზე აბრძოდა არამატრო გარეშე მტრების წინააღმდეგ. მის წინსვლას, ძლიერებასა და ერთიანობას აბრკოლებდნენ, აგრეთვე, შინაური მტრები, რეაქციული ძალები, რომლებიც ღაზგარს სცემდნენ ქვეყნის სახელმწიფოებრივ სამტკიცეს, ასუსტებდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას, ამძიმებდნენ მწარმოებელი მოსახლეობის ცხოვრებას, პირადი გამორჩენის მიზნით მამართლებდნენ მასწავლებლებსაც. რეაქციულ ძალებს უპირისპირდებოდნენ და ებრძოდნენ საქართველოს პროგრესული ძალები: გამოჩენილი პატრიოტა მწიგნობრები, პროგრესულად მოაზროვნე მემატიანეები, მწერლები, საეკლესიო მოღვაწენი, გმირი მშვიდობისმოყვარეები, მშრომელი მოსახლეობა. ქართველი გლეხის შრომისმოყვარეობამ და მალაქმა შრომითა კულტურამ მნიშვნელოვანწილად განაპირობა ქართველი ერის სიცოცხლისუნარიანობა. საქართველოს პოლიტიკურ მესვეურთა და მთელი ქართველი ზალხის ტოლერანტობამ, რელიგიურმა შემწესებლობამ, ზალხთა შორის მშობის ღრმა შეფრთხილამ, რასაც განასახიერებდა დიდი მეფეების: დავით აღმაშენებლის, თამარისა და სსკათა მოღვაწეობა, რასაც უმღერა გენიალურმა შოთა რუსთაველმა, კაცასაის ზალხთა ერთიანობის რწმენამ, რაც გამოხატა ქართველმა მემატიანემ — ლეონტი მროველმა.

ყოველივე ეს მოცემულია საქართველოს ისტორიის წინამდებარე სახელმძღვანელოში. ისტორია ზუსტი მეცნიერებაა, მაგრამ წყაროების სიმწირე, რაც შემთხვევაში ერთმანეთსა და განსხვავებული ცნობების არსებობა არ იძლევა საშუალებას ქვედა კონტაზე ერთნაშნა მსახის გასაცხად, მკვლევართა შორის არაიშვიათია აზრთა სხვადასხვაობის არსებობა.

ისტორიის ცოდნა ზღვს გვიწყოფს უკეთ გავერკვეთ თანამედროვე უთარებაში და განვჯვრდეთ მომავალი. ის ალევებს პატრიოტიზმს, ეროვნულ სიამავეს და სხვა ზალხების პატივისცემას. ისტორიის ფურცლები წარმოაჩენს, თუ როგორ გვინდებდა ზალხის ცხოვრებაში ისტორიული კანონზომიერებები; გვჩვენებს, რომ ისტორია შემთხვევითი ფაქტების გროვა კი არ არის, არამედ გარკვეული კანონებით წარმართული ერის ცხოვრება.

საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის 70 წლის მანძილზე მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის ხელოვნურად და იძულებით დანერგვამ ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში, ისევე როგორც მეცნიერების სხვა დარგებში, გარკვეულწილად დააბრკოლა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარება; მკვდრდებოდა ისტორიის პერიოდიზაციის მარქსისტულ-ლენინური მახლობი, ისტორიის მამოძრავებელ ძალად ცხადდებოდა კლასთა ბრძოლა და ხელოვნურად იმეზნებოდა კლასთა ბრძოლის ფაქტები, იჩქმადებოდა ქრისტიანული რწმენისა და ეკლესიის როლი ქვეყნის ცხოვრებაში, გამოჩენილ ქართველ მეფეთა ღვაწლი, მათი ღირსეულად წარმოჩენა ანტიმარქსისტულად ცხადდებოდა.

მიუხედავად ამ იდეოლოგიური მუხრუჭებისა, საბჭოთა პერიოდი მაინც ქართული ისტორიოგრაფიის აღმავლობის ხანაა. დიდმა ივანე ჯავახიშვილმა და შემდგომ მისმა მოწაფეებმა — გამოჩენილმა ქართველმა ისტორიკოსებმა ს. ჯანაშაძემ და ნ. ბერძენიშვილმა შექმნეს ძლიერი ისტორიოგრაფიული სკოლა, რომლის წარმომადგენლებმა მალე მეცნიერულ დონეზე აიყვანეს ქართველოლოგიის დარგები: ძველი ისტორია და არქეოლოგია, მედიევისტიკა, წყაროთმცოდნეობა, ისტორიოგრაფია, პალეოგრაფია, ეპიგრაფიკა, ურბანისტიკა, დიპლომატიკა და სხვა.

ქართველი მეცნიერების თავდადებული ღვაწლით შეიქმნა ქართველოლოგიის ცენტრები, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის (ამჟამად ივ. ჯავახიშვილის სახელობის) ქართველოლოგიური კათედრები: საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, ხელოვნების თეორიისა და ისტორიის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტი (ამჟამად ივ. ჯავახიშვილის სახელობის), ხელნაწერთა ინსტიტუტი (ამჟამად კ. გეგელიძის სახელობის), ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტი (ამჟამად გ. ჩუბი-

ნაშვილის სახელობის), ენათმეცნიერების ინსტიტუტი (ამჟამად ა. ჩიქოძეას სახელობის), ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტი (ამჟამად შოთა რუსთაველის სახელობის); ფართოდ გაშალეს მუშაობა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა (ამჟამად ს. ჯანაშიას სახელობის), ხელოვნების ისტორიის მუზეუმმა (ამჟამად უ. ამირანაშვილის სახელობის), მხარეთმცოდნეობის მუზეუმებმა; შეიქმნა ქართული ენციკლოპედია, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი (8 ტ.), საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (8 ტ.).

თანამედროვე მსოფლიოში სულ უფრო მეტად იზრდება ინტერესი საქართველოს ისტორიისა და კულტურისადმი, განსაკუთრებით იდეს, როცა საქართველო მტკიცედ დაიდგა თავისი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისა და დემოკრატიული წყობილების დამყარება-სრულყოფის გზას, როდესაც ის იბრძვის, რათა დაიკავოს თავისი ადგილი მსოფლიოში ცივილიზებულ ხალხთა თანამეგობრობაში. ამ მიმე ბრძოლაში, რა თქმა უნდა, ჩვენი ეროვნული ისტორიის წარმოქმნის პირველხარისხიანა მნიშვნელობა ენიჭება, სახელმწიფოებრივი ისტორიის, ქართველური ენების, ქართული ფილოლოგიის, კულტურის მკვლევრებს.

იდეს ქართული საისტორიო მეცნიერებას წინაშე ახალი პრობლემები დგას: ის უნდა გააზრდოს იდეოლოგიური მუსრუქებისაგან, ახლებურად იქნეს გააზრებული პერიოდიზაციის საკითხები, შეფიქრებ და ისტორიულ გმირთა როლი ჩვენი ისტორიაში, დაიწეროს ქართული კულტურის ისტორია მეცნიერების თანამედროვე დონის შესატყვისად, ახლებურად დაიწეროს XIX-XX საუკუნეების საქართველოს ისტორია, პირუთვნელად შეყაზდეს რუსეთის იმპერიის როლი საქართველოს ისტორიაში ამ როლის დადებითი და უარყოფითი მხარეების ობიექტური წარმოჩენით, კიდევ უფრო გაღრმავდეს ძველი და შუა საუკუნეებზე ისტორიის კვლევა და სხვა.

წარმოდგენილი წიგნი პირველი ცდაა უძაღდესი სკოლების ისტორიის ფაქტუალტების სტუდენტებისათვის საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს შექმნისა. მისი შანაარზი ზრუდად არ ამოწურავს სპარაგრამო მასალას, ის წარმოადგენს მხოლოდ ზაფუტველს, გეზის მიმცემს სტუდენტთა დამოუკიდებელი, ჩადრმაგებული მუშაობისათვის სპარაგრამოთ გათვალისწინებულ სამეცნიერო ლიტერატურასა და წყაროებზე.

საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაცია საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციამ გააარა თავისი განვითარების ეტაპები, დაწვებული „ქართლის ცხოვრებადან“, რომელიც კოფს საქართველოს ისტორიას მამასახლისობის სანად და მეფობის სანად და დამთავრებული მარქსისტული ზუთწევრიანი ფორმაციით: პარველყოფილი საზოგადოება, ადრეზმონათმყოფლო ბელური (ადრეკლასობრივი) სახელმწიფოები, ფეოდალური წყობალება, კაპიტალიზმი და სოციალიზმი. მიმდინარეობდა დისკუსიები თითოეული ამ ფორმაციის განვითარების ეტაპებსა და ქრონოლოგიურ ფარგლებზე (სახელმწიფოს წარმოქმნა, ფეოდალიზმისა და კაპიტალიზმის განვითარების ეტაპები).

რაც შეეხება ეროვნული ისტორიის ცალკეული პერიოდების სახელწოდებებს, ასევე უნდა მივიღოთ, აღბათ, მსოფლიო ისტორიის პერიოდიზაციაში დამკვიდრებული სახელწოდებები: 1. ძველი ისტორია; 2. შუა საუკუნეები; 3. ახალი ისტორია; 4. უახლესი ისტორია.

ზემოაღნიშნული კრიტერიუმების შესაბამისად საქართველოს ისტორია უნდა დაგვიყოფილიყო პერიოდებად:

1. ძველი ისტორია — პირველყოფილი საზოგადოება და პირველი ქართული სახელმწიფოები — უძველესი დროიდან ქრისტიანობის მიღებამდე და ფეოდალური წყობილების დამყარებამდე (ახ. წ. IV ს.);
2. შუა საუკუნეების ისტორია — IV-XVIII საუკუნეები;
3. ახალი ისტორია — XIX-XX საუკუნის 90-იან წლებამდე;
4. უახლესი ისტორია — XX საუკუნის 90-იანი წლები: ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენა.

I თავი

საქართველოს ისტორიის ძირითადი წყაროები
(უძველესი დროიდან XIII საუკუნის 10-იან წლებამდე)

I. საისტორიო წყაროების კლასიფიკაცია

თითოეული ხალხის ისტორია შეისწავლება საისტორიო წყაროების საფუძველზე. საისტორიო წყარო არის ყოველი ის, რაც შექმნილია ადამიანის საქმიანობის შედეგად და გვაწვდის ინფორმაციას საზოგადოებრივი ცხოვრების ამა თუ იმ მხარეზე. საისტორიო წყარო საფუძველია ადამიანთა საზოგადოებრივი განვითარების მეცნიერული შეგუენებისა.

საისტორიო წყაროები იყოფა შემდეგ ტიპებად:

1. წერილობითი
2. ნივთიერი
3. ეთნოლოგიური
4. ზეპირი (ფოლკლორული)
5. ენობრივი
6. ფოტოკინოფოკუმენტები
7. ფონოფოკუმენტები

წყაროების თითოეულ ამ ტიპს ცალკე საგანგებოდ შეისწავლის და ისტორიის კვლევისათვის გამოიყენებს ზღის შესაბამისი სამეცნიერო დისციპლინები: წერილობითის — წყაროთმკვდნეობა, ნივთიერის — არქეოლოგია და ხელოვნებათმკვდნეობა, ეთნოლოგიურს — ეთნოლოგია, ზეპირს — ფოლკლორისტიკა, ენობრივს — ისტორიული ლინგვისტიკა.

ეს დაყოფა რამდენადაც პირობითია, რადგანაც შეიძლება ერთი ტიპის წყაროები მოცემული იყოს მეორის სახით, მაგალითად: ფოლკლორული და ენობრივი წყაროები წარმოადგენილი იყოს წერილობითი სახით, ან ფონოფოკუმენტების სახით, ეთნოლოგიური მასალა — ნივთიერი ძეგლების სახით და ა.შ. ასევე, სხვადასხვა ისტორიული დისციპლინა შეიძლება დაეყაროს წყაროების ერთ ტიპს.

ძირითადი ამ ტიპებს შორის წერილობითი წყაროებია. ისინი იძლევიან ყველაზე უფრო სრულ ინფორმაციას საზოგადოებრივი ისტორიის შესახებ. წერილობითი წყაროები ორი სახისაა: 1. ნარატიული (ე.ი. თხრობითი, ლათ. ნარრო — გვევები) და დოკუმენტური (ლათ. დოკუმენტი — გამოწმენი). ნარატიულია ისეთი წერილობითი წყარო, რომელიც შეიცავს გაბმულ თხრობას წარსულზე ან აწმყოზე და განკუთვნილია თანამედროვეებისათვის ან შთამომავლობისათვის; დოკუმენტურია ისეთი წყარო, რომელიც შექმნილია ამა თუ იმ პირის (ან საზოგადოების) მიერ მისი პირადი ან საზოგადოებრივი ცხოვრების პროცესში სხვადასხვა მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად, მისი ეკონომიკური, პოლიტიკური, კულტურული და სხვა საქმიანობის შედეგად. ამრიგად, დოკუმენტური წყარო აუცილებლად შექმნილია თანამედროვეის მიერ, ხოლო ნარატიული წყაროს ავტორი შეიძლება იყოს მის მიერ აღწერილი ამბების თანამედროვე და შეიძლება დაცილებული იყოს თხზულებაში მოთხრობილ ამბებს საკუენებით.

ნარატიულ წყაროებში ასახულია მათი ავტორების ესა თუ ის ტენდენცია და ამის საფუძველზე გამოირიცხული არაა სინამდვილის შეგნებული თუ შეუგნებული გაყალბება ამა თუ იმ ზომით. გარდა ამისა, ნარატიულ წყაროებში, მათ უმეტეს, თუ მისი ავტორი არ არის თანამედროვე მის მიერ აღწერილი ამბებისა, ხშირია ფაქტობრივი უზუსტობები და ენობრივი შეცდომები. მაგრამ ნარატიულ წყაროებს დოკუმენტურთან შედარებით, აქვს ის უპირატესობა, რომ მათი შინაარსი უფრო ვრცელი და მრავალფეროვანია, ვიდრე დოკუმენტურ-

ბიზ. დოკუმენტური წყაროები ნაკლებ ტრადიციურია და მათში გამოიყენებული უზუსტობა, გარდა, რა თქმა უნდა, ნაყალბევი საბუთებისა.

შინაგანი სტრუქტურისა და ფორმის მიხედვით ნარატიულ წყაროებში გამოიყოფა შემდეგი სახეები: 1. საისტორიო ხასიათის თხზულებები (მატიანეები, ქრონიკები, ისტორიული მოთხრობები, ავთოგრაფიული და პიმოვრაფიული ლიტერატურა); 2. მხატვრული ნაწარმოებები (რომანი, ლირიკა, დრამა და სხვა.); 3. სამეცნიერო ნაშრომები (ფილოსოფიური-სოციალოგიური, ისტორიული, გეოგრაფიული და სხვა.); 4. პირადული შინაარსის ნაწერები (მემუარები, დღიურები, ეპისტოლეები). ერთი და იგივე ისტორიული ეპიზოდი შეიძლება გადმოცემული იყოს ნარატიული წყაროს ყველა სახით.

დოკუმენტური წყაროები შინაარსის მიხედვით ორი სახისაა — თვითღიანი, ანუ აქტუალური, და არათვითღიანი, ანუ იურიდიული დოკუმენტები. გამოიყოფა ორი ქვესახე: 1. საკანონმდებლო აქტები, ანუ სახელმწიფო კანონები; 2. აქტები, რომლებშიც ასახულია სოციალური, ეკონომიკური თუ პოლიტიკური ხასიათის ურთიერთობები: ა) კერძო პირებს შორის; ბ) კერძო პირებსა და სახელმწიფოს შორის; გ) სახელმწიფოებს შორის.

შუა საუკუნეების საქართველოს საკანონმდებლო აქტები შემორჩენილია მხოლოდ იურიდიული ან მათი დასტურით შედგენილ კანონთა კრებულების სახით, რომლებსაც კანონის ძალა ჰქონდათ მთელ სახელმწიფოში. სხვა ქართული აქტები შემოგვრჩა ისტორიული საბუთების სახით, რომლებიც აწესებენ საბუთის მიმღების, მისი მფლობელის მიმართ რაიმე დამატებითი იურიდიული ნორმის (საკუთრების უფლება; გადასახადის, შრომითი თუ სხვა ვალდებულება ან მათგან თავისუფლება; სასჯელის დადება ან მისგან თავისუფლება; პატივმოყვარეობა თუ სენიორალურ-კასალურ ურთიერთობაში შესვლა, ან მათგან გათავისუფლება; ფეოდალურ სახლის წევრთა შორის ურთიერთობის ნორმირება და სხვა). ასეთი დოკუმენტების რიცხვს შუა საუკუნეების საქართველოში განეკუთვნება: წყალობის, შეუვალობის და სითარხნის (ახატობის), შეწირულების, ნასყიდობის, გაყრისა და შეყრის, გაყვრელობის, ყმობის, ფიცის, პირობის საბუთები, ბრძანებები, განაჩენები, არხები, საივრები, მოხსენებები, ადაცები, სულთა მატანებები და სხვა.

წარმომადგომლის (ე. ი. გამცემთა ვინაობის) მიხედვით ქართული ისტორიული საბუთები იყოფა შემდეგ ძირითად ჯგუფებად: 1. მეფეთა, 2. სახელმწიფო მოხელეთა და ფეოდალთა, 3. სამხედრო და სახელმწიფო სასამართლოს, 4. დამალი წოდების წარმომადგენელთა (გლეხები, ხელოსნები, ვაჭრები, მოქალაქეები), 5. საეკლესიო (კათალიკოს-ეპისკოპოსთა, მონასტრის მამების).

საწერა მასალის მიხედვით ისტორიული საბუთები იყოფა შემდეგ ძირითად ჯგუფებად: 1. რბილ მასალაზე (ეტრატე, ქაღალდი) დაწერილი, 2. მკაფიო მასალაზე (ქვა, ხე, ლითონი, კლდის შეღებილობა და სხვა) დაწერილი ანუ ეპოგრაფიული ძეგლები, 3. ხელნაწერი წიგნების კოდებსა და თავისუფალ გვერდებზე მიწერილი. ქართული საბუთების დიდი ნაწილი მიეკუთვნება პირველ ჯგუფს.

ისტორიული საბუთების აღსანიშნავად შუა საუკუნეების საქართველოში გამოვიყენებთ იყო ძირითად 3 ტერმინს: სიგელი, დაწერილი და წიგნი. გარდა ამისა გვხვდება სხვა ტერმინებიც: გუჯარი, ბრძანება, პატაკი, ანდერძი, ბარათი, ფირმანი, პროარტაგი, ჩაქი, არხა, განაჩენი, ოქმა, თამახუკი, ქარტა და სხვა.

საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების ერთ მნიშვნელოვან ჯგუფს შეადგენს სასულიერო ხასიათის ნათარგმნი და ორიგინალური ლიტერატურა: ბაბლიოლოგიური, კანონიკური, ლიტურგიული და სხვა. ეს ძეგლები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მათში დაცული სოციალურ-პოლიტიკური, ეკონომიკური და სხვა სახის ცნობებით, აგრეთვე, ძველი ქართული ტერმინოლოგიის თვალსაზრისითაც.

2. არაპოლიტიკური მონაცემები, უცხოური წყაროებითი წყაროები

პირველყოფილ-თემურ წყობილებას საქართველომ ტერიტორიაზე ესწავლა, ძირითადად, მატერიალური კულტურით, ეს არქეოლოგიური წყაროებით. ეს წყაროები მიეკუთვნება პერიოდს ძველი ბალკანეთის უბედესი საფეხურიდან მოყოლებული შუა საუკუნეების ჩათვლით. არქეოლოგიური მასალა, მოპოვებული ძველ სამარხებში და ნასახლარებზე, წარმოადგენს გვიქნის საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე ტომებსა საბურთო საქმიანობაზე, მათ ყოფასა და კულტურაზე, სოციალური განვითარების დონეზე. არქეოლოგიური მასალა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა ანტიკური ხანის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად. განსაკუთრებით ეს თემა უკანასკნელი რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე ჩატარებული ანტიკური ხანის ნაქალაქარების: ვანის, დამლა გომის, ციხეჯი-ნოქალაქების, ურბნისის, უფლისციხის, მცხეთა-არმაზის, დმანისის, ძლიშის, საირხის და სხვათა გათხრების შედეგად მოპოვებულ მასალაზე. მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მოპოვებული მატერიალური კულტურის ძეგლები შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის, მაგრამ ამ პერიოდის არქეოლოგიურ მასალას მხოლოდ დამხმარე მნიშვნელობა აქვს, რადგან შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შესასწავლად ძირითადი წყარო წერილობითი ძეგლებია.

პირველყოფილ-თემურ წყობილების ბოლო პერიოდში, გვიან ბრინჯაოს და რკინის ხანაში, ქართველური ტომების შესახებ უკვე მდებარე წერილობითი წყაროები. ესაა ასურელი ლურსმული წარწერები XII-VIII საუკუნეებისა, ურარტული ლურსმული წარწერები IX-VII საუკუნეებისა და ბაბილ. ეს წყაროები შეიცავენ ზოგიერთ ცნობას ტომთა ეთნონიმებზე, პირველ ქართულ სახელმწიფოებრივ წარმონაქმნებზე, მათ სოციალურ-პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ისტორიაზე. დასავლეთ საქართველოს, კოლხეთის შესახებ ცნობები დაიცულია ძველ ბერძნულ მითში არგონავტიკაზე. ეს მითი შემონახულია ანტიკური ხანის ბერძნულ წერილობით წყაროებში, მაგრამ ის შექმნილია გაივლილი ადრე - ჰეკატეოს ხანაში. კოლხეთის მოტივი, მკვლევართა აზრით, მასში შევიდა XI-VIII საუკუნეებში. არგონავტიკის მითი გარკვეულ წარმოდგენას გვიქნის კოლხეთის შესახებ. ანტიკური პერიოდის საქართველოზე ცნობებს გვაწვდის თანადროული ბერძნულ-რომაული წყაროები (ძვ. წ. VI საუკუნიდან ახ. წ. V საუკუნემდე), ძვ. ბერძენი მწერლებიდან საქართველოზე ცნობებს გვაწვდის: პეტარიოს მალეტელი (ძვ. წ. VI ს.), პეროდოტე (ძვ. წ. V ს.), ქსენოფონტი (ძვ. წ. V ს.), პერიპლუსისა და პერიეგესის (ე. ი. ზღვით მოგზაურობისა და ხმელეთის აღწერილობის) ავრის წარმომადგენლები: სკილაქს კარიანდელი (ძვ. წ. VI-V სს. მიჯნა), სკიმონ ქიოხელი (ძვ. წ. III-II სს.), დიონისიო პერაევეტი, ფლავიუს არიანე (ახ. წ. II ს.), ბერძენი ფილოსოფოსი არისტოტელე (ძვ. წ. IV ს.), ბერძენი გეოგრაფები: სტრაბონი (ძვ. წ. 64-ახ. წ. 20 წწ.) და კლავდიო პტოლემეოსი (ახ. წ. II ს.), პლუტარქე (46-120), აბიანე (ახ. წ. II ს.), დიონ კასიუსი (155-235) და სხვა. ამ მწერლების ცნობები ძირითადად შეეხება დასავლეთ საქართველოსა და მცირე აზიაში მცხოვრებ ქართველ ტომებსა და ტომთა კავშირებს, თუმცა ზოგიერთ ისინი აღმოსავლეთ საქართველოზეც მოგვითხრობენ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სტრაბონის ცნობები იბერიის სოციალურ-პოლიტიკური წყობილების შესახებ, რაც საფუძვლად დაედო ქართულ ისტორიოგრაფიაში ანტიკური პერიოდის ქართლის სახელმწიფოს სოციალური სტრუქტურის კვლევას.

რომაული ავტორების ცნობები, დაწერილი ლათინურ ენაზე, შეიცავენ ცნობებს ახ. წ. პირველ საუკუნეებში საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ, ძირითადად, სავარეო ომებზე. ეს ავტორებია: გიუს პლინიუს სეკუნდუსი (23-79), პომპონიუს მელა (I ს.), ჟორნელიუს ტაციტუსი (55-117).

შუა საუკუნეების (XIII საუკუნემდე) საქართველოზე ძირითადია ქართული წერილობითი წყაროები, თუმცა მნიშვნელოვანია აგრეთვე, სომხური, ბერძნული, ლათინურენოვანი, ბიზანტიური (ბერძნულენოვანი), სპარსული და არაბული წყაროები.

ადრეშუასაუკუნეების სამხური საისტორიო მწერლობა საკმაოდ მდიდარია. სომეხი ავტორები აღწერენ სომხეთის ისტორიას და, ამავე დროს, უხვ და საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ, ესენია: V საუკუნის ავტორები: ლაზარე ფარბეგი, კორიუნი, აგათანგელოსი, ფაბიუს ბუზანდი, მოვსეს ზორნაცი, VIII საუკუნის ავტორი, ეპისკოპოსი სებასტიანე. ეს წყაროები მოგვითხრობენ არანაირად პატარა ბიზანტიის ამიერკავკასიაში არაბთა პატარობის ხანაზე სომხეთში, საქართველოსა და აღმოსავლეთში ცნობებს გვაწვდიან: ლევონდი (VIII ს.) და X-XI საუკუნეების ისტორიკოსები: მოვსეს კალანკატვაცი, მოვსეს დრასხანაკერტი, თომა არწრუნი.

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესასწავლად მნიშვნელოვანია ანანია შირაკელის „სომხური გეოგრაფია“ („აშხარჰაკუცი“, VII ს.). სომხურ-ქართულ საეკლესიო ურთიერთობაზე და მათ შორის საეკლესიო განხეთქილების ისტორიაზე საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ქართველი და სომეხი მოღვაწეების VII-XIII საუკუნეების მიმოწერათა გრძელი - „ეპისტოლეა წიგნი“, აგრეთვე, X საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი უხტანგი იაკობის ნაშრომში „ისტორია ქართველთა განყოფილისა სომეხთაგან“.

X-XII საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი ცნობები მოაპოვება სტეფანოს ტარონაციის, ასოდიკის (XI ს.), არისტაკეს ლასტიკერტის (XI ს.), ვარდანის (XIII ს.), სტეფანოს ორბელიანის (XIII ს.) და სხვა სომეხ ისტორიკოსთა თხზულებებში.

IV საუკუნიდან საქართველოს შესახებ ცნობები წმდება ბიზანტიელ ავტორებთან, ესენია IV-V საუკუნეების ავტორები: ამიანე მარცელი, რუფინუსი, პრისკე პანონელი; VI საუკუნის ავტორები: პროკოფი კესარიელი, აგათიას სქოლასტიკოსი, მანანდრე და სხვები. ეს ავტორები, ძირითადად, აგვიწერენ დასავლეთ საქართველოს ისტორიას და მათი ცნობებით შემოიღარდება თითქმის ჩვენი ცოდნა ამ პერიოდის დასავლეთ საქართველოზე, რადგანაც ამ დროის ქართული წყაროები, ძირითადად, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიას შეეხება.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს (ტაო-კლარჯეთის) და ბაგრატიონთა დინასტიის ისტორიის შესასწავლად X საუკუნის პირველი ნახევრის ბიზანტიელი ისტორიკოსის, იმპერატორ კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობები. ანტიკური და ადრეშუასაუკუნეების საქართველოს ისტორიის შესასწავლად მნიშვნელოვანია საქართველოს ტერიტორიაზე შემონახული არაბული და ბერძნული ეპიგრაფიკული ძეგლები. მათ შორის აღსანიშნავია ჯ. წ. არმაზის ბილინგვა ანუ ორენოვანი წარწერა (სვა-მარჯვების სტელა) აღმოსავლეთი არმაზის ხეობაში, ბატიახმების ნეკროპოლზე (II ს.), მხატვართუხუცესის და ზურთომიძეების - აფრელი აქოლის ბერძნული ეპიტაფია (IV ს.), ნაპოვნა სამთავროს სამაროვანზე მცხეთაში. საინტერესოა, ქართლის სამეფოსა და რომის ურთიერთობის თვალსაზრისით, მცხეთაში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერა იმპერატორ ვესპასიანის (75 წ.), VII-XI საუკუნეების ბერძნული წარწერები, აღმოსავლეთი ატენში, ბაქონთაში, ასაღ ათონში და სხვა.

ადრეშუასაუკუნეების საქართველოზე ცნობებს გვაწვდიან, აგრეთვე, არაბული წყაროები, IX-XI საუკუნეების ისტორიკოსები: ტაბარი და ბალაზური. მათ ნაშრომებში დაცულია ცნობები არაბთა დაშრობებზე და დამსჯელ ექსპედიციებზე საქართველოში. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მათ თხზულებაში დაცული ტექსტი „დაცვის სავალია“, რომლის დედანი არ შეზღუდვია და რომელიც განსაზღვრავს ქართველებსა და არაბებს შორის დამყარებულ ურთიერთობის ნორმებს VII საუკუნეში; X საუკუნის არაბი ავტორების: ისთაჰრის, აღ-მასუდის, იბნ-საქტალის და სხვათა ნაშრომებში დაცულია ფრიად საინტერესო ცნობები თბილისის, საქართველოზე გამავალი სავრთაშორისო სამარშრუტო გზების შესახებ. მნიშვნელოვანი ცნობებია XII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის საკითხებზე XII-XIII საუკუნეების არაბი ისტორიკოსების იბნ-ალ-ფარიკის, იბნ ალ-ასირისა და სხვათა თხზულებებში.

3. ქართული წარმართული საისტორიო წყაროები

ქართულ წერილობით წყაროთა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ჰაგიოგრაფიული თხზულებების ცნობებს: წმინდა ნინოს მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი თხზულება, იაკობ ხუცესის „შუშანიკის წამება“ (V ს.), VI საუკუნის ანონიმური თხზულება ივერტაში შეხუთვლის წამება“, იოანე საბანის ძის „აბო ტფილელის წამება“ (VIII ს.), ბასილის „ზე-რაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“ (X ს.), ანონიმური ავტორის „კოსტანტი-კახას მარტყოლა“, სტეფანე მტბვარის „გობრონის წამება“ (X ს.), ანონიმური „ცხრათა ყრმათა კოლაკელთა მარტყოლა“, გიორგი მერნულეს „გრიგოლ ზანცელის ცხოვრება“ (X ს.), გიორგი მთაწ-მიდელის „იოანესა და ეფთვიმეს ცხოვრება“ (XI ს.), გიორგი მცირეს „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება“ (XI ს.) და სხვა.

საქართველოში VI საუკუნეში გაშლილ სამონასტრო მოძრაობაზე მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს ე. წ. ასურელ მამთა ცხოვრებას წიგნები: იოანე ზედაზნელის, შიონა და ევდოკიმის, დავით გარეჯელის და აბაბოს ნიკრესელის. ამ თხზულებათა დღემდე შემორჩენილი რედაქციები განეკუთვნება X-XII საუკუნეებს, მაგრამ მათში, მკვლევართა აზრით (ივ. ჯავახიშვილი, ილ. აბულაძე), გამოყენებულია VI-VII საუკუნეების რედაქციები. ასურელ მამთა ცხოვრებები შეიცავს ცნობებს არა მარტო მონასტრების დაარსებაზე, არამედ სოციალური და პოლიტიკური ისტორიის რიგ საკითხებზე.

ანტიკური და ადრეშუასაუკუნოვანი საქართველოს ისტორიის უაღრესად მნიშვნელოვანი საისტორიო წყაროა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. „ქართლის ცხოვრების“ ვარდა, ეს არის ერთადერთი წმინდა საისტორიო ხასიათის თხზულება. იგი მიწნეულია IX საუკუნის ბეგლად, მაგრამ მისი პირველი რედაქცია, როგორც ჩანს, VII საუკუნისაა. შესაძლოა, არსებობდა ამაზე ადრინდელი რედაქცია (V ს.). ძველში აღწერილია ქართლის გაქრისტიანება წმ. ნინოს მიერ. მას წინ უძღვის ისტორიული ნაწილი, სადაც აღწერილია ალმოსავლეთ საქართველოს ისტორია ძვ. წ. IV საუკუნიდან VII საუკუნის 40-იან წლებამდე, ბოლოში კი ღართული აქვს ერისთავთა და კათალიკოსთა სია. თხზულების ავტორი იყენებს სხვა, უფრო ძველ წერილობით წყაროებს, რომლებსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია, მასში დაცული ცნობების ნაწილის სისწორე დასტურდება უცხოური წყაროებით, ნაწილის შემოწმება არ ხერხდება, მაგრამ ისინიც, როგორც ჩანს, ძირითადად, სანდოა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ძველში დაცული სია ქართლის მეფეების, ერისთავებისა და კათალიკოსების.

საქართველოს ისტორიის ძირითადი წყაროა ქართული მატანეების კრებული „ქართლის ცხოვრება“. ან, როგორც მას თავდაპირველად ეწოდებოდა, „ქართველთა ცხოვრება“. ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ის არის ერთადერთი ძველი, რომელიც ავტორს საქართველოს ისტორიას მოლიანობაში. სხვა ქართული მატანეები და ქრონიკები გვრძო მანარსის არიან: გადმოგვცემენ რომელიმე კუთხის, საგვარეულოს ან ცალკეული პოლიტიკური მოღვაწის ისტორიას. ამის გამო „ქართლის ცხოვრება“ „საქართველოს ისტორიის“ აღმნიშვნელ ცნებად იქცა შუა საუკუნეების საქართველოში, ხოლო ყოველ ისტორიული ხასიათის თხზულებას (მათ შორის ლექსად დაწერილსაც) საზოგადოება აღიქვამდა როგორც „ქართლის ცხოვრებას“. XIV-XVII საუკუნეებში შეიწმინდა „ქართლის ცხოვრება“ წერა, ხოლო როდესაც განახლეს საქართველოს ისტორიის წერა (XVIII ს.), შეიქმნა „ქართლის ცხოვრების ახალი რედაქცია“ და დაიწერა „ქართლის ცხოვრება“ გაგრძელებები.

„ქართლის ცხოვრება“ შემორჩენილი გვაქვს 16 ნუსხის სახით, რომლებიც იყოფა ორ ჯგუფად: 1. ძველი ციკლის, სადაც აღწერილია საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან გიორგი V-ის გამეფებამდე (5 ნუსხა; ანა დედოფლისეული, მარამ დედოფლისეული, ქალაშვილისეული, მანაბლისეული, მცხეთური); 2. ახალი ციკლის, სადაც აღწერილია საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის დასაწყისამდე (11 ნუსხა); ახა-

ლი ციკლის „ქართლის ცხოვრება“ ცნობილია „ახალი ქართლის ცხოვრების“ სახელწოდებით. ის შეიქმნა XVIII საუკუნის დასაწყისში, როდესაც ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ის ბრძანებით შედგენილმა „მეცნიერ კაცთა კომისიამ“ ბერი ეგნატაშვილის ხელმძღვანელობით რედაქცია გააკეთა, შეავსო „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლი და გაავრცელა ის XVIII საუკუნეში.

„ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლი თავდაპირველად (XII საუკუნეში) მოიცავდა პერადს უძველესი დროიდან 1125 წლამდე (დავით აღმაშენებლის გარდაცვალებამდე). ამ პერადის ამსახველი ნაწილი ერთნაირი შედგენილობისაა „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლის შემონახულ ზუთივე ნუსხაში. ამ შედგენილობითაა თარგმნილი სომხურ ენაზე „ქართლის ცხოვრება“ XII საუკუნეში (თარგმანი შემორჩენილია ჩვენამდე XIII საუკუნის ხელნაწერის სახით).

1125 წლის შემდეგ შესული თხზულებების მიხედვით „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლის ნუსხები შეიძლება დავეთ 3 ჯგუფად: 1. ანა დედოფლისეული (ამ ნუსხაში დავითის ისტორიას მოსდევს 5 მეფის მოკლე ისტორია დემეტრე I-დან ლაშა-გიორგის ჩათვლით), ე.წ. „ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკთიანის“ თხზულება, სულ რამდენიმე გვერდზე; 2. ჭალაშვილისეული (აქ დავითის ისტორიას მოსდევს თამარ მეფის ისტორია „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარის“, რომლის ავტორადაც იგი ჯავახიშვილმა მიიჩნია ბასილი ეზოახშიძის. თხზულება ამ ნუსხაში ბოლომდე არ არის აღებული (იგი აღებულია იგივე ჯავახიშვილმა ვახტანგისეული ნუსხის მიხედვით); 3. „მცხეთური“ ციკლი „ქართლის ცხოვრებისა“ („მარამ დედოფლისეული“, „მცხეთური“ და „მამაბლისეული“ ნუსხები). აქ დავითის ისტორიას მოსდევს 3 თხზულება: 1. სუმატ დავითისძის „ცხოვრება და უწყება ზაქარიაშვილისა“, 2. ანონიმური მატანე გიორგი III-ისა და თამარის ისტორია, ე. ი. „ისტორიანი და აზმანი ზარაგანდელისა“ და 3. ე.წ. უამთაღმწერლის „ასწლოანი ისტორია“, რომელიც მოწოდებულია მფლობელობის ხანაზე მოგვითხრობს.

„ქართლის ცხოვრების“ კრებული თავდაპირველი შედგენილობისა და მასში შემავალ თხზულებათა ერთმანეთისგან გამოყოფის, ავტორთა ვინაობის, თხზულებათა დაწერის თარიღების შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში არ არის სხვადასხვაობა. ამ კრებულის თავდაპირველი შედგენის თარიღის შესახებ მოსაზრებები მერყეობს V-XII საუკუნეებს შორის.

„ქართლის ცხოვრების“ პირველი თხზულება გაავრცელა სხვადასხვა ავტორმა: თითოეული მათგანი წერდა „ქართლის ცხოვრებას“ და თავის თხზულებას, როგორც წესი, არ არჩევდა სხვა სახელს. ამ სათაურებს დიდი ნაწილი, რომელიც „ქართლის ცხოვრებაში“ შესულ ძეგლებს დაუმკვიდრდა ლიტერატურაში („მატანე ქართლისა“, „ისტორიანი და აზმანი ზარაგანდელისა“, „ასწლოანი ისტორია“ და სხვ.), მკვლევართა მიერაა შერჩეული და პირობითი. „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლი გადამწერ-რედაქტორებისა და მომდევნო პერიოდის ავტორების მიერ უმეტესად შევსება-გადაკეთების. ამდენად, ამ ციკლის არც ერთი ნაწილი ჩვენამდე თავდაპირველი სახით არ მოაღწია („ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ხელნაწერი – ე.წ. „ანა დედოფლისეული“ XV საუკუნეშია გადაწერილი XIII საუკუნის დანაწილი).

„ქართლის ცხოვრებაში“ დაცულია ძირითადი ცნობები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის შესახებ. „ქართლის ცხოვრების“ პირველი ნაწილი (V საუკუნემდე) ეხება ძველ ქართულ და უცხოურ (სპარსულ, ბერძნულ, სომხურ) წერილობით წყაროებს, აგრეთვე, ზემოხსენებული მასალებს. ქართული წყაროებიდან გამოყენებულია „მოქცევა ქართლისა“-ს უფრო ძველი და უფრო ადრე ნუსხა, ვიდრე დღეს ჩვენ გვაქვს და ხალხური თქმულებები. „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ნაწილი (V-VIII სს.), რომლის ავტორად, ამ კრებულის მინაწერის („ანაბრება“) მიხედვით, ჯვანშერია მიჩნეული, შეიცავს ანაქრონიზმს და გვიანდელი გადაწერის ჩანაწერებს, მაგრამ თხზულებაში დაცული ცნობების დიდი ნაწილი ნდობას იმსახურებს.

4. ძველი ეპიგრაფიკული კვლევები და ისტორიული დოკუმენტები

საქართველოს ისტორიის შესასწავლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ეპიგრაფიკულ მასალას.

ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები შემორჩენილია V საუკუნიდან, მათ შორის საქართველოს ტერიტორიაზე უძველესია ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა 492 წლისა (არსებობს ამ წარწერის სხვაგვარი დათარიღების ცდებიც). მნიშვნელოვანი საისტორიო წყაროა V-X საუკუნეების სტელა-ჯვრები და მათ კვარცხლბეკებზე ან თვით სტელებზე ამოკვეთილი წარწერები, თავისთავად სტელა-ჯვრები წარმოადგენენ ან სათაყვანო (ე.ი. საკულტო) ან საუფლო ძეგლებს (ე. ი. მფლობელობის აღმნიშვნელს) და შეტყველებენ ამ პერიოდის პოლიტიკურ და სარწმუნოებრივ ვითარებაზე. წარწერები შემორჩენილი გვაქვს, აგრეთვე, ეკლესია-მონასტრების კედლებზე, რომელთაგან ზოგი საკმაოდ ვრცელია და შეიცავს მნიშვნელოვან ცნობებს (მაგ., ერდვის, ატენის, ოშკის, ზარზმას, სამწევრისის, სამშვილდის, ლურჯი მონასტრის და სხვა ეკლესიათა წარწერები). XII-XIII საუკუნეებიდან შემოგვრჩა ეპიგრაფიკული ძეგლების თავისებური ჯგუფი — „ქელები“ — ხელისგამოსახულებიანი სტელები წარწერებით. ისინი წარმოადგენენ სამეფო დომენის აღმნიშვნელ ძეგლებს და მათი წარწერები უაღრესად მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს საქართველოს სახელმწიფო წყობილების შესახებ.

მნიშვნელოვანია ქართული ეპიგრაფიკის ძეგლები, აღმოჩენილი საქართველოს ფარგლებს გარეთ (პალესტინა, სომხეთი).

ქართული ისტორიული დოკუმენტები ჩვენამდე შემონახულია მხოლოდ IX საუკუნიდან, მაგრამ მათი არსებობა დადასტურებულია VI საუკუნიდან მაინც. პირველი ქართული დოკუმენტი, რომელიც ჩვენამდე შემორჩა XIII საუკუნეში გადაწერილი პირის სახით, არის IX საუკუნის II ნახევრის „ფაშენლო დაწერილი“, სადაც დაცულია ძვირფასი ცნობები ამ პერიოდის საქართველოს სოციალური ისტორიისა და სამონასტრო მეურნეობის შესახებ.

XI საუკუნიდან აღსანიშნავია ბაგრატ IV-ის ორი სიგელი, „მელქისედეკ კათალიკოსის დაწერილი“ და „ნიკორწმინდელის დაწერილი“. XII საუკუნის დოკუმენტებიდან მნიშვნელოვანია დავით აღმაშენებლის ანდერძები (1123-24 და 1125 წწ.), გიორგი III-ის ორი სიგელი (1170 და 1178 წწ.) და თამარ მეფის ორი სიგელი. ამ დოკუმენტებში დაცულია ცნობები სოციალური ისტორიის, სამონასტრო მეურნეობის, პატონეპური ურთიერთობის, ქართული დიპლომატიკის, შინაკლასობრივი ბრძოლების და სხვა საკითხების შესახებ.

წარმოდგენილი პერიოდის მინაწერი დოკუმენტებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ე.წ. გორიდეის ბერძნული სახარების ქართული მინაწერები X-XIII საუკუნეებისა.

ქართული ისტორიული დოკუმენტების განსაკუთრებული სახეა ე. წ. ალაბები და სულთა მატინანები. ალაბი, ანუ საალაბე ჩანაწერი სავალესიო წიგნზე მინაწერია, სადაც აღნიშნულია შემწირველის ვინაობა, შეწირულობის რაობა და შემწირველისთვის დაწესებული წირვა — ალაბი. სულთა მატინანე კი წარმოადგენს ალაბების სიას, შედგენილს გარკვეული თანამდევრობით, შემწირველთა სოციალურ-პოლიტიკური რანგის მიხედვით (მეფეთა, დედუხელთა, მღვდელმთავართა, დაბალი წოდების პირთა). ალაბები და სულთა მატინანები შეიცავენ მნიშვნელოვან ცნობებს ისტორიულ პირობაზე, ქართული ონომასტიკონის, სამონასტრო მეურნეობის, მატერიალური კულტურის, ფულადი სისტემის და სხვა საკითხებზე. განსახილველი პერიოდის ისტორიისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ალაბები, ათონის ქართული მონასტრის ალაბები და „ტბეთის სულთა მატინანე“.

5 სამართლის ძველები

საქართველოს სახელმწიფო წყობილების შესასწავლად უაღრესად მნიშვნელოვანია სახელმწიფო სამართლის ისეთი ძეგლები, როგორიცაა:

1. „ხელმწიფის კარის გარეგნება“;
2. „წესი და განგებამ მეფედ კურთხევისა და განგებამ დარბაზობისა“;
3. ე. წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართალი.

„ხელმწიფის კარის გარეგნება“ ასახავს XII-XV საუკუნეების საქართველოს სახევის ცენტრალურ, საუწყებო გამგებლობის სისტემას, რომლის ცენტრია „ხელმწიფის კარი“ ანუ საქართველოს მეფის სასახლე. ძველში დასახლებული არიან სავამცებლო უწყებათა მეთაურები — უხუცესები და მათი სქდეტითი პოზიციები, აღნიშნულია მათი უფლებები და ფუნქციები. „ხელმწიფის კარის გარეგნება“ შედგენილია XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. შემოგვრჩა მხოლოდ მისი XVII საუკუნის პირი, ძლიერ ნაკლები — ძველის მხოლოდ ერთი შესამდე.

„წესი და განგებამ მეფედ კურთხევისა და განგებამ დარბაზობისა“ აგვიწერს საქართველოს მეფის კურთხევის ცერემონიალს და კურთხევის შემდეგ დარბაზობის წესს. ძველის უკანასკნელი რედაქცია უნდა ეკუთვნოდეს XIII საუკუნეს, შემორჩენილი გვაქვს XVII საუკუნის პირი. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ძველში დაცული ზღაპრული სამართლებრივი მდგომარეობებისა და მათი თანმიმდევრობა ამ სიაში, რაც ასახავს ამ მდგომარეობათა ადგილს საქართველოს საეკლესიო იურისტებში.

სამოქალაქო და სასხლის სამართლის ძეგლებიდან აღსანიშნავია ე. წ. „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი“, რომელიც შეტანილია მეფე ეახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში და დართულია ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნზე. აზრთა სხვადასხვაობაა კანონი შედგენის, შედგენის დროის, შედგენილობის შესახებ: ბაგრატ I კურაპალატი, ბაგრატ III, ბაგრატ IV და სხვა. მასში განვითარებული ფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობებია ასახული, შეიცავს სასხლის სამართლის ნორმებს, ჩამოთვლილია დანაშაულისა, სასჯელის სახეები. „ბექა-აღბუღას სამართალი“, შედგენილი სამცხის მაღვრების — ბექა მანდატურ-თუხუცესისა და მისი შვილიშვილის აღბუღა ათაბაგ-ამირსპასალარის მიერ. ძველში განსაზღვრულია სასჯელები სხვადასხვა დანაშაულისათვის ანუ „სისხლის ფასი“ საზოგადოების სხვადასხვა წოდების წარმომადგენელთათვის, სამართლის წიგნი შედგენილია საქართველოს ერთი კუთხის — სამცხის სამთავროსათვის, მაგრამ ის ასახავს მთელი საქართველოს ჰოსასტელების წოდებრივ სტრუქტურას. ამდენად, XII-XV საუკუნეების საქართველოს სოციალური ვითარების ამსახველი ერთ-ერთი ძირითადი წყარო სწორედ ეს ძეგლია.

ამ პერიოდის საქართველოს საეკლესიო და სამონასტრო სამართლის ძეგლებია ბერძნულიდან ნათარგმნი ე. წ. „სჯულისკანონი“, „დიდი სჯულისკანონი“ და ქართული ორიგინალური სამონასტრო ტაბაკონები (წესდებები). „მცირე სჯულისკანონი“ X საუკუნის ბოლოს ეკუთვნის მოაწმადელის მიერ ბერძნულიდან თარგმნილი საეკლესიო სამართლის კანონიკური ტრეზულია. იგი ეკუთვნის მოაწმადელს შეუდგენია ბერძნული კანონიკური მწერლობის სხვადასხვა წყაროს მიხედვით, უთარგმნია ქართულად, დაუბრუნებია რედაქციულად და შეუტანია მასში ქართული მასალა. „დიდი სჯულისკანონი“ მართლმადიდებლური ქრისტიანული ეკლესიის ძირითადი კანონიკური კოდექსია, რომელიც ბერძნულად ჩამოყალიბდა 883 წლის რედაქციის სახით და ქართულად ითარგმნა XI საუკუნის მიწურულს. ქართული ორიგინალური კანონიკური ძეგლებიდან აღსანიშნავია 1104 წლის რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების მიერ მიღებული „ძველის-წერა“ (არსებობს სხვა დათარიღებებიც: 1103, 1105 წწ.). კანონიკურ კრებულებში აღმკვეთილია სხვადასხვა საეკლესიო იურიდიული ნორმები (დანაშაულისა სახეები და მათი შესატყვისი საეკლესიო სასჯელები) როგორც საყოველთაო სახითის ქრისტიანულ-მართლმადიდებლური ეკლესიის მსმტრების, ისე ადგილობრივი, ქარ-

თული. სამონასტრო ტიპიკონებიდან მნიშვნელოვანია ე. წ. „ვაჰანის ქვაბთა განგება“ — ვაჰანის მონასტრის (ჯავახეთში) წესდება, შედგენილი XII-XIII საუკუნეების მიჯნაზე ამ მონასტრის პატრონის — მხარგრძელ-თმოგველის მიერ. აქ ასახულია მონასტრის ბერ-მონაზონთა კრებულის შედგენილობა და სამონასტრო წყობილება.

საეკლესიო-სამონასტრო სამართლის ეს ძეგლები მნიშვნელოვანი წყაროა საქართველოს ეკლესიისა და, საერთოდ, საქართველოს პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური კულტურის ისტორიისა.

* * *

საქართველოს ისტორიის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა აქვს ნუმისმატიკურ მასალას (ქართული, თუ საქართველოს მიწა-წყალზე აღმოჩენილი უცხოური მონეტები), ხალხურ გადმოცემებს, ეთნოგრაფიულ და ენობრივ მონაცემებს. ამ წყაროებში დაცული ცნობები შეძლებისდაგვარად გამოყენებულია წინამდებარე სახელმძღვანელოში.

II ტ ა ვ ი

საქართველოს ბუნებრივ-გეოგრაფიული
ბარამო და ისტორიულ-გეოგრაფიული დასასიათება

1. ბუნებრივ-გეოგრაფიული ბარამოს როლი ისტორიაში

წოდებული ზღვის ისტორიაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ის ბუნებრივი გარემო, რომელშიც მათ უზღუდათ ცხოვრება, ე.ი. ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები: რელიეფი, მკვა, შიგა წყლები, ნიადაგები, ფლორა და ფაუნა, რომელთა შერწყმითაც იქმნება გარემომცველი ბუნება. გეოგრაფიულ გარემოს შექმნილია რამდენადმე დაამტკიცოს ან შეაფერხოს საზოგადოების განვითარება, მისი პროგრესი. გეოგრაფიული გარემოს ზემოქმედების ზარისხი ზღვის ცხოვრებაზე უკუპროპორციულია საწარმოო ძალთა განვითარების დონისა, ე. ი. რაც უფრო განუვითარებელია საწარმოო ძალები, მით უფრო დიდია გეოგრაფიული გარემოს როლი ზღვის ცხოვრებაში. ეს როლი წარმოების განვითარებისა და საზოგადოებრივი პროგრესის შედეგად თანდათან მცირდება. ამდენად გეოგრაფიული გარემო, ბუნება განსაკუთრებით მნიშვნელოვან ზეგავლენას ახდენდა ზღვის განვითარებაზე ძველი და შუა საუკუნეების ეპოქებში, თუმცა, თანამედროვე ხანაშიც ეს ფაქტორი მნიშვნელოვანია ხალხებისთვის. რაც შეეხება საქართველოს, ისტორიის ყველა მონაკვეთზე, გეოპოლიტიკური მდებარეობა განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა და დღესაც ასრულებს მის ცხოვრებაში.

ქვეყნისა და ზღვის ისტორიაში გარკვეული ადგილი უკავია გარემოცვაზე როგორი ქვეყნები მეზობლობენ მას — კულტურული თუ პარაბარსული, ძლიერი და აგრესიული თუ სუსტი და უწყინარი. მნიშვნელობა აქვს, აგრეთვე, ქვეყნის სიახლოვე-სიშორეს მსოფლიო კულტურის ცენტრებთან, მსოფლიო იმპერიებთან, საზღვაო, სამდინარო და სახმელეთო გზებთან, სხვა ქვეყნების ენერგორესურსებთან.

2. საქართველოს ბუნებრივ-გეოგრაფიული ბარამო

საქართველო მდებარეობს სამხრეთ კავკასიაში, ევროპისა და აზიის კონტინენტების შეზავართან, ჩრდილოეთის განედის $41^{\circ} 07' - 43^{\circ} 35'$ და აღმოსავლეთის გრძედის $40^{\circ} 05' - 46^{\circ} 44'$ შორის. მისი ტერიტორია ამჟამად მოიცავს 69, 5 ათას კვ. კილომეტრს, ხოლო მოსახლეობა 1989 წლის აღწერით 5 მილიონზე ცოტა მეტი იყო. კავკასიის ტერიტორია რამდენიმე ათეული მლნ წლის წინათ დაფარული იყო ზღვით, შემდეგ ზმუღვით ამოიწია და კასპიის ზღვა მოსწყდა მან ზღვას. მათ შორის კავკასიის ყელი გაჩნდა, როგორც ევროპაში, აქაც ადგილი ჰქონდა რამდენიმე გამყინვარებას, თუმცა სამხრეთ კავკასიაში გამყინვარება არ იყო ისე ძლიერი, როგორც ევროპაში.

რელიეფის თვალსაზრისით საქართველოში გამოიყოფა სამი მსხვილი ერთეული: ჩრდილოეთის მთიანეთი, სამხრეთის მთიანეთი და მათ შორის მდებარე მთიანეთშორისი ბარი. ჩრდილოეთის მთიანეთს შეადგენს კავკასიონის ქედის სამხრეთი კალთის შუა და დასავლეთი ნაწილი; სამხრეთის მთიანეთს — ანტიკავკასიონის (მცირე კავკასიონი) მთიანეთის ჩრდილო კალთა და სამხრეთ საქართველოს ზეგანი. რიონისა და მტკვრის გასწვრივ მდებარეობს საქართველოს ბარი დასავლეთ საქართველოს ანუ კალხეთის ბარს და აღმოსავლეთ საქართველოს ანუ ქართლის ბარს ერთმანეთისაგან აყოფს ჯერ ლიხის ანუ სურამის ქედი და შემდეგ, სამხრეთ დასავლეთით, მესხეთის ანუ აჭარა-იმერეთის ქედი. ამრიგად, აღმოსავლეთ საქართველოს ცენტრალურ რაიონს შეადგენს მტკვრის აუზი, ხოლო დასავლეთ საქართველოსას — რაიონი აუზი. ამას გარდა, დასავლეთ საქართველოში მიგრირაიონებს

ქმნიან ენგურისა და ზოპის აუზები სამეგრელოსა და სვანეთში, სუფსის აუზი — გურიაში, კოდორისა და ბზიფის — აფხაზეთში. ისტორიულად მდიდარად საქართველოში შემოდიოდა, აგრეთვე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მდებარე ქორთხის აუზი. საქართველოს მთავარ მდინარეებს, როგორც ჩრდილოეთიდან, ისე სამხრეთიდან, ერთვის დიდი და მცირე კავკასიონიდან მომდინარე შენაკადები: დებედა, ზრამი და ალვეთი — ქვემო ქართლში; არაგვი, ქსანი, ლაჩხა — შიდა ქართლში; თეძამი, ტანა, ძამა — სამხრეთ შიდა ქართლში; ყვირილა, ჩხერამელა, ძარულა — იმერეთში; ცხენისწყალი, ტეზურა — ლეჩხუმისა და სამეგრელოსა და სხვ.

კავკასიონის ქედი ამიერ და იმიერ (სამხრეთ და ჩრდილო) კავკასიის მდინარეთა წყალგამყოფია. ქედზე მნიშვნელოვანი უღელტეხილებია: ჯვრის, როკის, მაჩისონის, ქლუხორის და სხვა.

მცირე კავკასიონი დიდ კავკასიონს ღებხის ქედით ებმის. მისი ქედების ზამალე 2000-3000 მ-ია, ხოლო ზეგნებისა — 1500-2000 მ.

საქართველოს რელიეფის მრავალფეროვნება იწვევს პავის ნაირგვარობას. ამ მხრივ შეიძლება გამოიყოს 3 კლიმატური ზონა: 1. კავკასიონის მთიანეთში (2000 მ-ზე ზემოთ) — ზომიერად ცივი პავა; 2. კოლხეთის დაბლობზე — სუბტროპიკული ნესტიანი პავა; 3. აღმოსავლეთ საქართველოში — მშრალი კონტინენტური პავა.

რელიეფისა და პავის მრავალფეროვნება განაპირობებდა საქართველოში მეურნეობის შესაბამისა დარგების განვითარების.

რელიეფი და კლიმატური პირობები გავლენას ახდენს საქართველოს ნიადაგებზე, ფლორისა და ფაუნის ხასიათზე.

კოლხეთის დაბლობის ნიადაგი განაპირობებდა აქ სხვადასხვა ღრის ღოჩის, ფეჭვის, სიმინდის გავრცელებას, მებოსტნეობის განვითარებას, აგრეთვე, ციტრუსების, ჩაის, ვაზის, თამბაქოს, ღაფნის წარმოებას. აღმოსავლეთ საქართველოს შემაჩა და წაქა ნიადაგები გამოიყენება ზორბლეულის, სიმინდის, ვენახის, ხილეულისა და საკვება ბალახის წარმოებისათვის. შუამთიანეთის ყოფილი ნიადაგი უარგისია თამბაქოს, სიმინდისა და ბალუქანის გასაშენებლად. ალბური ზონის მთის მღელოს ნიადაგები საძოვრებად გამოიყენება.

მცენარეულ საფარს საქართველოს ტერიტორიის ერთი მესამედი უკავია, ქვეყანა მდიდარია საზამთრო და საზაფხულო საძოვრებით. აღმოსავლეთ საქართველოს სტეპური მცენარეულობა წარმოადგენს მთავარ საზამთრო საძოვრებს ქვეყანაში. საზაფხულო საძოვრები გავრცელებულია ალბურ და სუბალბურ ზონაში.

საქართველოში მრავალფეროვანია ცხოველთა სამყაროც. საქართველოს მთები, ტყეები, ტბები, მდინარეები, შავი ზღვა მდიდარია ცხოველებით და თევზით.

ფიზიკური გეოგრაფიის თავისებურებები გავლენას ახდენს მოსახლეობის სამეურნეო ყოფასა და ეკონომიკურ ცხოვრებაზე. საქართველოს ტერიტორია ორ მთავარ აგრობოტანიკურ არედ იყოფოდა: ვენახ-ხილიანი და უვენახ-ხილო; ვენახ-ხილიანი არე ქვეყნის შუაში იყო, ხოლო უვენახ-ხილო — ჩრდილოეთითა და სამხრეთით. მათ შორის გარდამავალი ზონაა უვენახო, რასაც მოსდევდა უვენახ-ხილო. ამის შემდეგ კი იწყებოდა ალბური საძოვრების არე. უვენახ-ხილო და ალბური ზოლი სჭარბობდა ვენახ-ხილიან არეს. ქართული ისტორიული გეოგრაფიის ბრწყინვალე წარმომადგენელი გახუმატი ბატონიშვილი საქართველოს განაწილებას მთად და ბარად უკავშირებდა მის ორ — ბოტანიკურ და სასოფლო-სამეურნეო — ზოლად გაყოფას. მთის ზოლს ის უკავშირებდა უვენახობას, უხილობას და მარცვლეულის სიმცირეს, ხოლო ბარის ზოლს — ვენახიანობას, ხილიანობას და „მოსავლიანობას“.

საქართველო მდიდარია წიაღისეულით. მის მცირე ტერიტორიაზე შეხამებულია სხვადასხვაგვარი ბუნებრივი სიმდიდრე: ქვანახშირი, ნავთობი, ტორფი, მანგანუმი, რკინა, ოქრო,

ფერადი ლითონები, ტყვია-თუთია, სპილენძი, სხვადასხვა რაიონში მოიპოვება მოლიბდენის, დარიშხანის, ვოლფრამისა და სხვა საბადოები.

საქართველოს წიაღისეული მდიდარია, აგრეთვე, სამკაულების დასამზადებელი მინერალებით, როგორცაა: გიშერი, მთის ბროლი, აქტი, ამფივისტო, ქალცედონი, სარდიონი, მალაქიტი, ოპსიდიანი და სხვა.

აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს სხვადასხვა რაიონში მოიპოვება კვარცის ქვების საბადოები.

საქართველო მდიდარია, აგრეთვე, სამშენებლო მასალით. აქ ნახავთ საშენ ქვას, მარმარილოს, ტუფს, კირქვას, თაბაშირს, ფიქალს და სხვ.

გეოგრაფიულმა გარემომ, ბუნებრივია, მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ქართველი ხალხის ისტორიულ წარსულში, თავისი კვალი დააჩნია მის ისტორიულ ბედ-იღბალს.

უაღრესად მრავალფეროვანი ბუნება, მდიდარი ბუნებრივი რესურსები ხელს უწყობდა მეურნეობის მრავალი დარგის განვითარებას: მემანძღვრეობის, მეძაღვება-მეცენახეობის, მესაქონლეობის, შავი და ფერადი მეტალურგიის. ეს კი ქმნიდა საზოგადოებრივი პროგრესის პირობებს.

მთავარიანი რელიეფი, მიუვალი მთები, ხეობები, ხშირი ტყეები ზრდიდა ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობას. ამან ხელი შეუწყო ქართველი ხალხის წარმატებულ ბრძოლებს გარეშე მტრების წინააღმდეგ და მის გადარჩენას მოსპობისაგან.

საქართველოზე გადიოდა მსოფლიო მნიშვნელობის სავაჭრო-სამომოსვლო გზები — სახმელეთო, სამდინარო და საზღვაო (შავი ზღვა). ესეც ქმნიდა პირობებს ქვეყნის ეკონომიკური დაწინაურებისათვის.

საქართველოს მდებარეობა აზიისა და ევროპის შესაყარზე ხელს უწყობდა მის კავშირს დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ცივილიზაციებთან.

თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო საქართველო ხშირად ხდებოდა დიდი სახელმწიფოების შეჯახების ასპარეზი. ამ ფაქტორმა საგრძნობლად შეაფერხა ქართველი ხალხის განვითარება და გაასაღრმავა აქ ფეოდალური წყობილების არსებობა. შეასუსტა მისი სახელმწიფოებრიობა, ხელი შეუწყო საქართველოს ორგანის ანექსიის რუსეთის მიერ, XIX საუკუნის დასაწყისში და 1921 წლის თებერვალში.

3. ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა

ძველ საქართველოში ტერიტორიული ერთეულების აღმნიშვნელი ტერმინები იყო: საზღვი, ხევი, თემი, სოფელი, დაბა, ქალაქი, ქვეყანა.

სახლი წარმოიქმნა პირველყოფილი თემური წყობილების დროს, როდესაც ის აღნიშნავდა ჯერ გვარს, გვაროვნულ თემს, ხოლო შემდეგ — ტერიტორიულ თემს, კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების შემდეგ სახლი აღნიშნავდა: ფეოდალურ საგვარეულოს ან სამეფო დინასტიას, აგრეთვე, ტერიტორიულ ერთეულს: სასოფლო თემს ან ფეოდალისა თუ მეფის სამფლობელოს.

ხევი წარმოიქმნა პირველყოფილი თემური წყობილების რღვევის სტადიაზე. ძველ საქართველოში ის აღნიშნავდა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს, რომელსაც განაგებდა ხევისუფალი. აღმოსავლეთ საქართველოს მთის მხარეებში ხევის გამგებელს ხევისბერი ეწოდებოდა (ბერი სპარსული ტერმინია და უფროსს ნიშნავს). ხევის გამგებელს ხევისთავიც ეწოდებოდა.

თემი წარმოიქმნა პირველყოფილი თემური წყობილების პერიოდში და აღნიშნავდა ამა თუ იმ ტომის განსახლების ტერიტორიას. კლასობრივ საზოგადოებაში თემი აღნიშნავდა

ისტორიულ პროვინციას, რომელიც ხშირად ცალკე ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა.

დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ძველად აღნიშნავდა გეოგრაფიული შინაარსის ტერმინები: ლიხთიშერი და ლიხთიშერი (ლიხის ქედის მიხედვით) ან მარტივად: იმერეთი და აშერეთი.

სოფელი წარმოიქმნა გეოგრაფიულ თემთან ერთად კლასობრივი საზოგადოების ხაზის სტადიაზე და აღნიშნავდა უფლის (მფლობელი, გამგებელი) განსაკუთრებულ ტერიტორიას, პოლიტიკურ ერთეულს. VIII-IX საუკუნეებამდე სოფელს ფართო შინაარსი ჰქონდა და აღნიშნავდა მთელ ქვეყანას: „სოფელი ქართლისა“, „სოფელი სპარსთა“, „სოფელი ბერძენთა“ და ა.შ. შემდეგ მისი მნიშვნელობა დაევიწროვდა და მიიღო თანამედროვე შინაარსი – მცირედ დასახლებული ადგილი, განსხვავებული ქალაქისაგან.

დაბა – მცირე დასახლებული ადგილი, სოფლის შესატყვისი ტერმინი და მისი შემცველი VIII-IX საუკუნეებამდე, შემდეგში, სოფლის სინონიმია. აქედან წარმოსდგა სოციალური ტერმინი – მღაბო, მღაბიორი – დაბის მცხოვრები, დაბალი წოდების წარმომადგენელი; ასევე ტერმინი „უდაბნო“ – დაუსახლებელი ადგილი; „უდაბნო“ იხმარებოდა, აგრეთვე, ბერძნული ტერმინის – მონასტრის შესატყვისად.

ქალაქი – სირიული ტერმინია, ეწოდებოდა საგაქრო-სახელოსნო ცენტრს, დაცულს გალავნითა და ციხით.

ქვეყანა – (წარმოსდგა სიტყვიდან ყანა – მიწა) ეწოდებოდა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს, რომელსაც განაგებდა ერისთავი.

ტერიტორიულ-ეკონომიკური თემები, როგორც აღვნიშნეთ, ჯერ კიდევ პირველყოფილ-თემური წოდებების დროს ჩამოვლილია და გააგრძელა არსებობა კლასობრივი საზოგადოების ხანაში (ნაწილობრივ მათი სახელები დღემდე შემონახა).

საქართველოს ცენტრალური მხარე იყო ქართლი (შესაძლოა, მომდინარეობს ქართის ტომიდან, ან მცხეთასთან მდებარე ქართლის მთიდან). აქედან წარმოიქმნა ქართ-ველი და სა-ქართ-ველი.

შიდა ქართლი მდებარეობს მდინარე არაგვიდან ლიხის ქედამდე და ტაშისკარამდე და თრიალეთის ქედიდან – კავკასიონამდე.

ქვემო ქართლი მდებარეობდა თრიალეთის ქედის სამხრეთით, ალაგეთისა და ქციის (ხრამის) ხეობებში.

ზემო ქართლი არუ მესხეთი ეწოდებოდა ტერიტორიას მტკვრის აუზში, მისი სათავედან ტაშისკარამდე და ჭოროხის აუზში, მისი სათავედან – აჭარისწყლის ხეობამდე.

მესხეთი არუ ზემო ქართლი მტკვრის აუზში იყოფოდა თემებად: სამცხე (ცენტრი – ჯერ ოძრაზე, შემდეგ – ახალციხე), ჯავახეთი (ცენტრი – ჯერ წუნდა, შემდეგ – ახალქალაქი), არტანი (ცენტრი – ერუშეთი), კოლა, ჭოროხის ზემო წელზე: კლარჯეთი (ცენტრი – არტანუჯი), შავშეთი, ტაო, ოლთისი, სპერი (ამ თემების ნაწილი დღეს თურქეთშია).

XIII საუკუნიდან მესხეთს სამცხე-საათაბაგოც ეწოდებოდა.

ქართლს აღმოსავლეთიდან კახეთ-ჰერეთი ესაზღვრებოდა. კახეთი მდებარეობდა მდ. არაგვის აღმოსავლეთით, ივრისა და ალაზნის ზემო წელზე, ჰერეთი კი – მათ შუა და ქვემო წელზე.

კახეთი და ჰერეთი XI საუკუნიდან ერთიანად კახეთად იწოდებოდა. ტოპონიმი ჰერეთი XV საუკუნიდან ქრება.

დღევანდელი აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ბელაქანის, ზაქათალისა და კახის რაიონები ისტორიული კახეთის ფარგლებში შედიოდა, მაგრამ XVII-XVIII საუკუნეებში აქ ჩამოსახლდნენ დაღესტნელები („ლეკები“) და მოწყვიტეს ეს მხარე საქართველოს, იქ მოსახლე ქართველებით.

დასავლეთ საქართველო უძველეს ხანაში ეგრისად იწოდებოდა, VIII-X საუკუნეებში – აფხაზეთად, XI-XIII საუკუნეებში – იმერეთად. შემდეგ იმერეთის ცნება დაეწიროვდა და იმერეთი დასავლეთ საქართველოს მხოლოდ ნაწილს (ლიხის ქედსა და ცხენისწყალს, რაჭის ქედსა და მესხეთის ქედს შორის) ეწოდა.

ოდიში ანუ სამეგრელო იყო ცხენისწყლის დასავლეთით ანაკოფიამდე (დღევანდელი ახალი ათონი).

აფხაზეთი XV-XVIII საუკუნეებში ეწოდებოდა ოდიშის ჩრდილოეთით მდებარე მხარეს.

გურია მდებარეობს მდ. რიონს, მესხეთის ქედსა და შავ ზღვას შორის.

აჭარა და ლაზეთი ანუ ჭანეთი (დღეს თურქეთშია) მდებარეობს საქართველოს უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში. თურქეთშია დღეს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი: ტაო, კლარჯეთი, სპერი, აშოცი, ტაშირი.

დასავლეთ საქართველოს მთიანეთი სვანეთს, ლეჩხუმსა და რაჭას უკავია. თავდაპირველად რაჭასა და ლეჩხუმს ერთად ეწოდებოდა თაკვერი. შემდეგ თაკვერი ეწოდა მხოლოდ ლეჩხუმს.

დვალეთი, მთიულეთი და ხევი მდებარეობდა შიდა ქართლის მთიან ნაწილში – კავკასიონის ხეობებში.

თუშ-ფშავ-ხევსურეთი მდებარეობდა კახეთის მთიანეთის ხეობებში. ფშავ-ხევსურეთს ადრე ფხოვი ეწოდებოდა.

III თავი

პირველყოფილი საზოგადოება
საძარტმელოს ტერიტორიაზე

პირველყოფილი საზოგადოების ისტორია ყველაზე ხანგრძლივი პერიოდია კაცობრიობის ისტორიაში. ის გრძელდებოდა დაახლოებით 2-2,5 მილიონი წელი, მაშინ, როცა ყველა კლასობრივი საზოგადოების ისტორია არ აღემატება 5-6 ათას წელს. პირველყოფილი საზოგადოების ისტორიის შესწავლა მეტად მნიშვნელოვანია და რთული; თუ კლასობრივი საზოგადოების ისტორიის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება სხვადასხვა ხასიათის წერილობითი წყაროები და სხვა მრავალფეროვანი და მრავლისმომცემი მასალა, პირველყოფილი საზოგადოების ისტორიის შესასწავლი ძირითადი წყაროებია: არქეოლოგიური მონაცემები, ეთნოლოგია, ანთროპოლოგია, ლინგვისტიკა და ნაწილობრივ, გეოლოგია, პალეოზოოლოგია, პალეობოტანიკა.

პირველყოფილი საზოგადოების ისტორიის ერთ-ერთი ძირითადი პრობლემა ანთროპოგენეზი (ადამიანის წარმოშობა). უკანასკნელ ხანს თანამედროვე ტიპის ადამიანის წინაპართა ნაშთების ახალი აღმოჩენების საფუძველზე ამ პრობლემის კვლევაში ზოგი საკითხი ახლად ბურად დაისვა.

დაახლოებით 20 წლის წინ ადამიანის წარმოშობას დაახლოებით ნახევარი მილიონი წლით ათარიღებდნენ. ამჟამად ეს თარიღი 2, 5 მილიონი წლით გაიზარდა. შეიცვალა ჩვენა წარმოშობა ადამიანის წინაშემშობლოს მიმართაც. ამჟამად ფიქრობენ, რომ ადამიანის გამოყოფა ცხოველური სამყაროსაგან უნდა მომხდარიყო აფრიკასა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში.

დიდი ინტერესი გამოიწვია ბოლო წლების ახალმა, სენსაციურმა აღმოჩენამ საქართველოში (დმანისი). დმანისის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ 1983 წელს აღმოჩნდა ძველი ქვის ხანის ძეგლები — 1984-1989 წლებში აქ ნაპოვნია ქვის უხეში იარაღები და ფაუნისტური მასალა ნათელს ზღის მათ მიკუთვნებას ქვედა პალეოლითისადმი. 1991 წლიდან დმანისის პალეოლითურ ძეგლზე გათხრებს აწარმოებს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრისა და გერმანიის ქ. მაინცის ცენტრალური მუზეუმის გაერთიანებული არქეოლოგიური ექსპედიცია. ამავე წელს ქვედა პალეოლითურ ფენებში აღმოჩნდა უძველესი ადამიანის ქვედა ვა თექვსმეტეე კბილით. 1999 წელს იმავე სრუბში იპოვეს უძველესი ადამიანის (ჰომო ერექტუს) ორი თავის ქალა. „დმანისელი ადამიანის“ ნაშთების დათარიღებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს მდ. მაშავერას ღაფური ნაკადის პალეომაგნიტური კვლევის შედეგებს და კულტურული ფენის ქვეშ მდებარე ბაზალტის ღაფურ იზოტოპურ ასაკს. გერმანიაში ჩატარებული კალიბრირებული მეთოდით დათარიღებისას მიღებულია ორი თარიღი: $1,2 \pm 0,1$ მილიონი წელი და $1,9 \pm 0,2$ მილიონი წელი.

როგორც ჩანს, „დმანისელი ადამიანი“-ს თარიღი ყველაზე ძველია ევრაზიის ტერიტორიაზე.

პირველყოფილი საზოგადოების ისტორიის საკმაოდ რთული პრობლემაა მისი პერიოდიზაცია. ეს ეხება როგორც საერთო (ისტორიულ), ისე ე. წ. სპეციალურ პერიოდიზაციებს: არქეოლოგიურს, ანთროპოლოგიურს და სხვა. ისტორიოგრაფიაში ერთ-ერთი მიღებული საერთო პერიოდიზაციით პირველყოფილი საზოგადოების ისტორია იყოფა სამ ეტაპად:

1. პრათეზი (პირველყოფილ ადამიანთა ჯოგი, წინაგვაროვნული საზოგადოება).
2. პირველყოფილი (გვაროვნული) თემი, სადაც შედის ადრეგვაროვნული და გვიანგვაროვნული თემი, რომელთა შორის ზღვარია შთივისებითი მეურნეობიდან წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლა.
3. პირველყოფილი მეზობლური თემი (ზოგჯერ ამ პერიოდს სამხედროდემოკრატიის ხანას ან პროტოვლენურ თემს უწოდებენ).

პარველყოფილი საზოგადოების ისტორიის სპეციალურ პერიოდიზაციებს შორის ყველაზე მეტად გამოიყენება არქეოლოგიური პერიოდიზაცია, რომლის მიხედვით კაცობრიობის ისტორია იყოფა — ქვის, ბრინჯაოსა და რკინის ხანად. თითოეული ხანა იყოფა კულტურებად და პერიოდებად: ქვის ხანა — პალეოლითი (ძველი ქვის ხანა) და ნეოლითი (ახალი ქვის ხანა), მათ შორის არის გარდამავალი საფეხური მეზოლითი (შუა ქვის ხანა). პალეოლითი იყოფა ქვედა პალეოლითად, სადაც შედის ოლდუვასი, აშელისა და მუსტიეს კულტურები (2 მლნ-40 ათას წლამდე) და ზედა პალეოლითი (40-10 ათას წლამდე); მეზოლითი თარიღდება დაახლოებით ძვ. წ. 10-8 ათასწლეულებით; ნეოლითში სხვადასხვა ტერიტორიაზე კულტურა არათანაბრად განვითარდა, ამიტომ ახალი ქვის ხანის ზოგადი თარიღა ძვ. წ. VII-III ათასწლეულები; ნეოლითიდან ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ საფეხურს უწოდებენ სპილენძ-ქვის ხანას ანუ ენეოლითს. უკვე ძვ. წ. III ათასწლეულიდან იწყება ბრინჯაოს ხანა, რომელსაც ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს ცვლის ადრე რკინის ხანა. მაგრამ არქეოლოგიური პერიოდიზაცია არაა უნივერსალური. სხვადასხვა კონტინენტზე თუ უფრო მცირე ტერიტორიებზე ესა თუ ის პერიოდი სხვადასხვა დროს მიმდინარეობდა და მათი ურთიერთდაკავშირება ზოგჯერ შეუძლებელია. ამიტომ არქეოლოგიური პერიოდიზაცია უნდა ეიხმაროს პირობითად პარველყოფილი საზოგადოების ისტორიის შესწავლისას.

1. ძველი პალეოლითი. პრათევი

ქვედა პალეოლითის (ოლდუვაი, აშელი, მუსტიე) ხანაში ცხოვრობდნენ უძველესი და ძველი ადამიანები ანუ არქანთროპები (პროანთროპი, სინანთროპი, პილდუბერგელი, ატლანთროპი, დმანისელი და სხვა.) და პალეოანთროპები (ნეანდერტალელები). ზედა პალეოლითში ადამიანს ფიზიკური ტიპი იცვლება და ნეანდერტალელის პრეჰოლოგიური ტიპის ევოლუციური გარდაქმნის პასაზე ჩნდება თანამედროვე ადამიანის ფიზიკური ტიპი. თუმცა ზოგიერთი მეცნიერი ნეანდერტალელ ადამიანს არ თვლის თანამედროვე სახის ადამიანის წინაპარად.

უძველესი ადამიანები ცხოვრობდნენ თბილ კლიმატურ პირობებში. მათ მიერ დასახლებული იყო აფრიკის უმეტესი ნაწილი და სამხრეთ ევრაზიის ტერიტორიები. რაც შეეხება ძველ ადამიანებს (ნეანდერტალელებს), მათ უკვე გამყინვარების მაყვრ ბუნებრივ პირობებში უხდებოდათ ცხოვრება. მაგრამ ცეცხლის ფართო გამოყენებამ, ტყეების ტანსაცმელმა და ნადირობის ტექნიკის გაუმჯობესებამ შესაძლებელი გახადა ადამიანის უფრო ფართო განსახლება თითქმის მთელი ძველი სამყაროს ტერიტორიაზე.

საქართველო ქვედა პალეოლითის დროს საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული ზანს, გარსკეთურებით — დასავლეთ საქართველო. საქართველოში დღესდღეობით 300-მდე აშელისა და მუსტიეს საფეხურია ცნობილი. საქართველოში მასი რამდენიმე კულტურაც კი შეინიშნება. დასახლებულია თითქმის ყველა ლანდშაფტურ-კლიმატური ზონა. დაწვებული შავი ზღვის სანაპირო ზოლით (იაშოხვა, გუდაუთი, გალი, ბარცხი და სხვა) და დამთავრებული დიდი კავკასიონის მთიანეთით (აქ შესწავლილი წონას მღვიმეში ძისოლუტური სიმაღლე ზღვის დონიდან 2100 მეტრია). საინტერესოა მღვიმეებში აღმოჩენილ ცხოველთა ძელოვანი მასალის შესწავლის შედეგები. კუდაროს, წონას, წაფის და სხვა მღვიმეთა ძელოვანი ნარჩენების მიხედვით, ქვედა პალეოლითელი ადამიანი 60-ზე მეტ სხვადასხვა სახის ძუბუნწოვარს იყენებდა საკვებად.

უკანასკნელ წლებში საქართველოში ქვედა პალეოლითურ მღვიმეებში აღმოჩნდა ანთროპოლოგიური ნაშთებიც, რომლებიც ძველ ადამიანებს (ნეანდერტალელებს) მიეკუთვნება.

ქვედა პალეოლითში ქვის იარაღები პრიმიტიული იყო, მათ გასაკეთებლად ადამიანი იყენებდა კაცს და სხვ. ნადირობას თავდაპირველად ადამიანი ეწეოდა წვილ ცხოველებზე.

უკვე ამელის ეპოქაში მხვილ ნადირზე ნადირობდა (დათვი, მარტორქა, ჩრდილოეთის ირემი და სხვა).

ქვედა პალეოლითში ადამიანმა ისწავლა ბუნებრივად გაჩენილი ცეცხლის გამოყენება და შენახვა, მაგრამ ჯერ არ იცოდა მისი მიღება, ამ პერიოდის ბოლოს კი მან ისწავლა ცეცხლის ხელოვნური გაჩენა, რამაც დიდად შეუწყო ხელი მეურნეობის დაწინაურებას. მეცნიერთა აზრით, ცეცხლმა ისევე დააჩქარა პრაქტიკულად გვართულ საზოგადოებაზე გადასვლა, როგორც რკინის მეტალურგიამ პირველყოფილ-თემური წყობილებიდან კლასობრივ საზოგადოებაზე გადასვლა.

პრაქტიკულად მცირერიცხოვანი კოლექტივი იყო (20-30 კაცი). კოლექტივი თავდაპირველად ცხოვრობდა ხის ტოტებისაგან გაკეთებულ კარგებში, მაგრამ გამოინგარების ხანაში ჰაერს გამოკარებასთან დაკავშირებით ადამიანი ითვისებს ახალ თავშესაფრებს, მიიღობს მღვიმეებისკენ, მღვიმეში ცხოვრებამ ხელი შეუწყო კოლექტიური თანაცხოვრების განმტკიცებას და გვარების წარმოქმნას. ეს იყო ქვედა პალეოლითიდან გვაროვნულ წყობილებაზე გარდამავალი ხანა.

2. ზედა პალეოლითი – მპარონული წყობილება

ზედა პალეოლითი თავისი სრული, შეიმღება ითქვას „კლასიკური“ სახით, ძველი სა-
მაროს მხოლოდ გარკვეულ ნაწილშია წარმოდგენილი (დასავლეთი ევროპა, მახლობელი
აღმოსავლეთი, კავკასია). ეს არქეოლოგიური პერიოდი ემთხვევა მეოთხეული ხანის გველა-
ზე უფრო მშაფრი აციების პერიოდს (უკანასკნელი – ვიურმის გამყინვარების პოლო ფაზ-
ებს), თავსდება ქრონოლოგიურ ჩარჩოში დაახლოებით 40-დან 10 ათას წლამდე და ხასი-
აოდება მრავალგანზომილებიანი ცვლილებებით კაცობრიობის ისტორიაში:

1. ჩნდება თანამედროვე ადამიანის ფიზიკური ტიპი.
2. ჩნდება და თავისი განვითარების აბოგას აღწევს პირველყოფილი ხელოვნება (მღვი-
მური ფერწერა, „მოხილური“ – მცირე ფორმების პლასტიკა) – ადამიანის ინტენსიური სუ-
ლიერი ცხოვრების პირველი გამოვლინება და პირველყოფილი რელიგიის ფორმები (ანიმიზ-
მა, შამანა, ტოტემიზმი, ფეტვიზმი).
3. ქვის დამუშავების მუსტიერული ტექნიკა იცვლება ახალი, ერთი ათად ეკონომიური,
ქვის გამოების ტექნიკით. ე.წ. ზედაპალეოლითური ტექნიკით; იზრდება ქვის იარაღების რა-
ოდენობა ტიპოლოგიური თვალსაზრისით, მატულობს ძვლის იარაღების ხედრითი წონა.
4. იზრდება პროფესიონალიზმა ნადირობაში (ხდება სხვადასხვა კოლექტივის სპეციალ-
იზაცია სხვადასხვა ცხოველის მოპოვებაში).
5. იცვლება ადამიანის ფიზიკური ტიპი – ამ პერიოდიდან დომინირებს თანამედროვე
ადამიანის ტიპი, ე.წ. გონიერი ადამიანი, რის შედეგადაც კაცობრიობის განვითარების ტემპი
თანდათან მატულობს.
6. მაღალ საფეხურზე ადის სოციალური ორგანიზაცია.
7. ყოველივე ზემოაღნიშნულის შედეგად ადამიანი სულ მოკლე ხანში ითვისებს ამე-
რიკის კონტინენტს და ავსტრალიას.

საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილი ზედაპალეოლითური ძეგლები თავმოყრილია
დასავლეთ საქართველოში და ჯერჯერობით მხოლოდ და მხოლოდ მღვიმური ნაპინავრების
სახით, რომლებიც ზღვის დონიდან 800 მ-მდე მდებარეობენ. მშაფრმა აციებამ, მძიმე კლიმა-
ტურმა პირობებმა აიძულა სამხრეთ კავკასიის პირველყოფილი მოსახლეობა კოლხეთის
დაბლობისათვის შეეფარებინა თავი (რიონ-ფიჩხის აუზი). ჩვენი ზედაპალეოლითური ძეგ-
ლების მნიშვნელობა უაღრესად დიდია, მით უმეტეს, რომ ისინი ასახავენ ამ მნიშვნელოვანი
პერიოდის სხვადასხვა ქრონოლოგიურ ეტაპს: ადრეულს (თარო კლდე, ხერგულის კლდე,
საგვარჯილე), განვითარებულს (სააგია, დევის ხერგული, მღვიმევი, სამერცხლე კლდე, ჭუ-
ბანა), გვიანს (გვარჯილას კლდე).

არქეოლოგიური მასალის შესწავლის საფუძველზე (ქვის იარაღთა ტიპები და პროცენტული შემადგენლობა) ამ პერიოდში შეინიშნება ლოკალური განსხვავებანი სხვადასხვა ზოგადი მონათესავე პირველყოფილ გეოგრაფულ კოლექტივებსა თუ თემებს შორის.

ზედა პალეოლითში ხდებოდა საწარმოო იარაღების აღწარმოება, რაც შეეხება წარმოების საგანს — ნანადირევს ან შეგროვებულ პროდუქციას, ის ერთდროულად მოხმარებოდა და მისი გაზრდა ან ხარისხობრივი გაუმჯობესება არ წარმოებდა. ადამიანი ვერ აზრებდა, აგრეთვე, ნაყოფის ან ზოგის მარაგის შენახვას. ამიტომ ადამიანი პრძოლა საკვების მოსაპოვებლად ყოველდღიურად უხდებოდა. ეს იწვევდა საცხოვრებელ არეში კვების რეზერვების შემცირებას და მომთაპარვობას. წარმოებას, ამრავალ, მოთხილებითი ხასიათი აქონდა. სამეურნეო ცხოვრებაში გარდატეხა მოხდა და აღწარმოება დაიწყო მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებით.

3. მეზოლითი

მეზოლითის დასასრულს კონტინენტის საფარველის დნობას გლობალური ცვლილებები მოჰყვა ზურბრეგ გარემოში. შეკეთრად აწია ზღვის დონე, წყლით დაიფარა აზიისა და ჩრდილოეთ ამერიკის, ინდონეზიისა და მალაიზიის, ბრიტანეთისა და ევროპის შემოღობული საზღვლო გზები. შესაბამისად შეიცვალა ფაუნისტური კომპლექსების შემადგენლობა. ხიცივას მოჰყვარული ფლორა და ფაუნა შეცვალა თანამედროვე სახეობებმა. დაიწყო თანამედროვე გეოლოგიური ეპოქა — პოლოცენი. წარმოიქმნა ახალი მეზოლითური კულტურა, მანქნელოვანი გარდატეხა მოხდა ადამიანის სოციალურ მდგომარეობაში. მალსტრეციალიზებული ნადირობისა და შემგროვებლობის განვითარება შემდგომ შეიცვალა მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ტრადიციით, ევრაზიის კონტინენტზე მეზოლითი XII-V ათასწლეულებითაა დათარიღებული. საქართველოში ეს ეტაპი, საგარეოდ, X-IX ათასწლეულებით განისაზღვრება. ამ პერიოდში ადამიანი თითქმის მთელს კავკასიაში განსახლებულია. მეზოლითის ეპოქას საფუძვლიან ძირითადი ნაწილი კონცენტრირებულია დასავლეთ საქართველოში (რიონ-ფიჩხის აუზში), აღმოსავლეთ საქართველოში მეზოლითური ფენები დაფიქსირებულია შიდა ქართლში, ჯავახეთისა და წალკის მლატობებზე, ერთდროულად აღმოჩენის სახით — ორალახნის აუზშიც.

მოუხდავად კულტურული მსგავსებისა, საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილ მეზოლითურ კულტურაში ლოკალური თავისებურებანი შეიმჩნევა. იარაღების შემადგენლობის მიხედვით შესაძლებელი ხდება მოცემული ძეგლების კონკრეტულ ქრონოლოგიურ ასპექტში განხილვა. მეზოლითური ინვენტარის მთავარი ელემენტის — მიკროლითების თანაარსებობა ზედაპალეოლითური ტრადიციის მქონე მასალასთან. მეორე რიგის ძეგლებში კი გამატარებულ მკროლითურ ინვენტარს თან ახლავს ნეოლითური ეპოქისათვის დამახასიათებელი იარაღები.

საქართველოს მეზოლითური ძეგლები შეიძლება პირობითად გავავითანოთ სამ ქრონოლოგიურ ჯგუფში, რომელთაგან პირველ — აღრუელ ჯგუფს — შეეუთვნება: საგარეოდ, მასალი, წინა, ქვედა, კუდარო, იშხიხვა, გარდამავალ საფეხურს ორი ძველი შესაბამება: ჯამალი და ზურტაკტი. მესამე ჯგუფი აერთიანებს დარკვეთის, ცივი მღვიმის, აფიანის, ემანის, სილოსა და ჯერმუხის საფეხებს.

მოუხდავად ლოკალური და ქრონოლოგიური სხვადასხვაობისა, საქართველოში დაფიქსირებულ თითქმის ყველა ძეგლზე შეინიშნება კავშირი წინამორბედ ზედაპალეოლითურ კულტურასთან.

მეზოლითის ეპოქის უშიშვნელოვანეს აღმოჩენათა შორის საქართველოში აღსანიშნავია მდ. პატარა ხრამის სოფელში კლდის კედლებზე ამოკვეთილი პეტროგლიფები. ესაა პირველი აღმოჩენა საქართველოში ამ რიგის ძეგლებისა, ასამდე მცირე ზომის ნახატი რელიეფური და ფანტასტიკური ცხოველების გამოსახულებებითა და მხისა და მშვილდისხრანი კაცუნების კონტურები.

ბოთა გადმოცემული. გამოსახულებები სტატიკურია. ძიებულებად იმისა, რომ პეტროგლიფების ძარიოდი ნაწილი ასალი ქვის ხანით თარიღდება, ცალკეული პარცალური გამოსახულებანი, თაყაში შესრულების მანერით, შესაძლოა, მეზოლითურ ხანას შეესაბამებოდეს.

4. ნეოლითი, მეზოლითი. მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ჩახახვა და მკვრივობა-განვითარება

ნეოლითი (ახალი ქვის ხანა), რომელიც მოიცავს ძვ. წ. VIII-IV ათასწლეულს, ხასათ-ფუბა შრომის იარაღების დამზადების ტექნიკის მკვეთრი გაუმჯობესებით. ნეოლითში ქვის დამუშავების ძველ წესებს ემატება დამუშავების ახალი ტექნიკა: ქვის გაპრიადება, გახეხვა, გახეცვა. წნეებით რუტუშის ტექნიკა აღწევს უმაღლეს საფეხურს. ნეოლითის პერიოდის ერთ-ერთ ძირითად დამახასიათებელ ნიშნად თვლიან თიხის ჭურჭლის დამზადებას. ამავე პერიოდს განეკუთვნება რთვისა და ქსოვის გამოგონება. ნეოლით-ნეოლითის ხანაში აღმო-ანმა შექმნა გადაადგილების საშუალებანი: ნაღი, ბორბლიანი ტრანსპორტი, მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო ცვლილებები მეურნეობაში. ნეოლითში აღამაანი მითვისებითი მეურნეო-ბიდან (სადირობა, შემგროვებლობა, თევზჭერა) გადადის წარმოებით მეურნეობაზე (მწი-მოქმედება და მესაქონლეობა). პირველყოფილი ეკონომიკის ამ უდიდეს მიღწევას „ნეოლი-თურ რევოლუციას“ უწოდებენ.

საქართველოს ნეოლითური ძეგლების უმეტესობა დასავლეთ საქართველოდანაა ცნობილი (ოდიში, თეთრა მიწა, კასტრია, ანასეული და სხვა). სადგომებზე აღმოჩენილია მწი-მოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღები: თიხის ძირი, წერაქვები, ხელსაფქვაკის ქვები, რი-დინები და სხვა. საქართველოს ტერიტორიაზე მიწათმოქმედების განვითარებას ხელი შეუწყო ხელსაყრელმა ბუნებრივმა პირობებმა და პურეულის ადგილობრივი — ენდემური ჯიშების (მახა, ზანდური, დიკა) გავრცელებამ. მარცვლეულ მეცნარეობა მომთავრებული ნაშთები აღმოჩენილია ენეოლითური ხანის ნასოფლარებზე (შულავერი, არუხლო, ხიხანასი გორა და სხვა).

ნეოლითის ბოლოს აღამაანი ივენებს თვითნაბად სპილენძს, რომლისგანაც ცოვად ჭედვის საშუალებით ამზადებს იარაღს. იწყება ენეოლითის (სპილენძ-ქვის) ხანა.

უკანასკნელ ხანს საქართველოს ტერიტორიაზე დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ენეო-ლითური ხანის ძეგლები (ძვ. წ. VI-IV ათასწლეულები). ამ პერიოდში აღმოსავლეთ სამხ-რეთ კავკასიაში ყალიბდება დამჯდარი მოსახლეობის სამიწათმოქმედო კულტურა, რომელიც ცნობილია შულავერ-მოქმედებს კულტურის სახელწოდებით. ამ კულტურის მატარებელი მოსახლეობა ცხოვრობდა ალბით ნაგებ მრგვალ სახლებში, მოსყავდათ ზორბალი, ჭერი, ფეტვი. განვითარებული იყო მესაქონლეობა, ჯოგში მსხვილფეხა საქონლის სიჭარბით. ამ პერიოდის ნასოფლარებია: შულავერი, არუხლო, ხიხანასი გორა და სხვა. დასავლეთ საქართველოში საცხოვრებლად ივენებდნენ მღვიმეებსაც. არქეოლოგიური მასალა, ძირითა-დად, მიწათმოქმედების დიდ როლზე მიუთითებს. ნასოფლარებზე აღმოჩენილია: ნამგლის ჩა-სართები, ხელსაფქვაკის ქვები, რიდინები, ძვლისა და რქის თოხები და მიწის საწინაი ია-რადები, მარცვლეულის შესანახი თიხის ჭურჭლები, ზოგჯერ მარცვლეულის ნაშით. აღ-მოჩენილია სადგებლის ფრაგმენტებიც, რაც იმას მოწმობს, რომ ამ პერიოდში იცოდნენ რძის პროდუქტების მიღება.

მეურნეობის დამხმარე დარგებად რჩება მონადირეობა, შემგროვებლობა, თევზჭერა.

მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებამ, ლითონის იარაღების შემოსვლამ საფუძველი გაოაცალა ქალის უპირატეს რილს მეურნეობაში. როგორც ჩანს, საქართვე-ლოს ტერიტორიაზე ენეოლითის ბოლოდან დედისეული გვარი (მატრიარქატი) იცვლება პა-მისეულით (პატრიარქატი).

5. ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანა.

გეოგრაფიული ფორმირების რღვევა

ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანა მოიცავს დაახლოებით ძვ. წ. III-II ათასწლეულებს. ბრინჯაო — ესაა სპალეზისა და კალის შენადნობი (საუკეთესო შეფარდება 90% სპალეზი და 10% კალი), ზოგჯერ სპილენძს ურევდნენ ანთიმონს, ტყუამს, დარიშხანს და სხვა. ბრინჯაოს იარაღებსა მოლიანად ვერ განდევნეს ქვის იარაღები, ამიტომ ქვის იარაღებსაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ამ პერიოდში. ლითონის შემოსვლასთან ერთად გაჩნდა იარაღის ახალი ტიპები. ბრინჯაოს ხანაში დედაშენის სხვადასხვა რაიონში უამრავი ერთმანეთისაგან განსხვავებული კულტურა შეიქმნა. ამიტომ ბრინჯაოს ხანას ყოფენ ადრე შუა და გვიან პერიოდებად.

საქართველოს ტერიტორიაზე, და სეროიოდ, მთელ სამხრეთ კავკასიაში (დასავლეთ საქართველოს გარდა) ადრე ბრინჯაოს ხანაში გაერცელებულია მტკვარ-არაქსის კულტურა, რომელიც თავისი გაერცელების მთელ არეალში ინარჩუნებს გასაოცარ ერთგვაროვნებას, განსაკუთრებით თიხის ჭურჭლის დამზადებაში. ძირითადად გაერცელებულია შეპრაღულა ვარდისდერსარულთან კრამიკა, ნახევრადსფერული ვერები. გამოყენებულია ორნამენტის სხვადასხვა სახე: რელიეფური, აბრკანულ-გეომეტრიული და სხვა. საქართველოს ტერიტორიაზე მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები გვხვდება როგორც დაბლობში (ქაყცხელა, გუდამერტყა, დიდუბე და სხვა), ისე მთისწინა ადგილებში (კაქეთი, სამშვილდე და სხვა) და მთაში (ჯაფახეთის ჰლატო). როგორც ჩანს, ამ დროს დასახლებულია საქართველოს ყველა ვერტიკალური ზოლი. მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდში (ძვ. წ. III ათასწლეული) სოფლები შედგებოდა ოჯახური და სწორკუთხა ადგილით და ზოგჯერ ქვის წყობით ნაშენი სახლებსაგან. შეინიშნება ქართული დარბაზულ ნაგებობათა პირველი ელემენტები, სადაც დედაბოძთან ერთად ჩნდება შუაგურა — იატაკში ჩასმული თიხის კერები, ზოგჯერ ანთროპომორფული გამოსახულებებით (ქაყცხელა, აბრანის გორა და სხვა). თითოეული საცხოვრებელი ოჯახურ სამლოცველოსაც წარმოადგენდა გარდა ნასოფლარებისა, შესწავლილია სამაროვნები, სამარხები ვერცხრობით ერთგვაროვანი მასალით ჩასათობება, როგორც ჩანს, ამ დროს კონებრივი დიფერენციაცაა ჯერ ედევ შირის არ არის წასული. ჩანს კავშირები წინა აზიის გახვითარბულ ქვეყნებთან.

ქონებრივი და სოციალური დაფერქციაცაა მევეთრად ჩანს შემდეგში კულტურის, ე. წ. გორდანული (ადრეული გორდანები, ორიალეის) კულტურის ხანაში (ძვ. წ. III ათასწლეულის II ნახევარი — II ათასწლეულის I ნახევარი). ამ პერიოდის საქართველოს ტერიტორიაზე მოხსნე ტომთა კულტურა შესწავლილია გორდანული სამარხების გათხრების შედეგად, აფხაზეთის დოღმენების მასალებით.

დიდი გორდანული სამარხები (მარტყოფი, ბეღენი, თრიალეთი, მესხეთი, კახეთი და სხვა), რომელია აგება მეტად შრომატევადი იყო და დიდხალ მუშახელს მოითხოვდა, იქ აღმოჩენილი ხიშტადრობაც გამოიჩინა. როგორც ჩანს, ეს სამარხები გეოგრაფიულ ტომთა ან ტომთა გაგმირების ბედადებს თუ წინამძღოლებს. მაღალ საფეხურზე ადის მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, მეღვინეობა, განსაკუთრებით ოქრომჭედლობა, ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა პერიოდში საქართველოს ტერიტორიაზე ვლინდება დასავლეთქართული გვიანბრინჯაოს ხანის (კოლხური) და ცენტრალურაღმოსავლურ-ქართული გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურები. აღმოჩენილია მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული უამრავი ბრინჯაოს იარაღი: თიხები, წაღები, სეგმენტური იარაღი, ცულები (განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში). ერთ-ერთ წამყვან იარაღს ამ პერიოდში წარმოადგენს კოლხური და აღმოსავლეთ სამხრეთ კავკასიური ცულები.

ბრინჯაოს ხანაში შრომის ნაყოფიერების ზრდამ შექმნა ზედმეტი პროდუქტა, გაჩნდა სიმდიდრე (საქონლის ჯოგები, ბრინჯაოს იარაღები), რამაც ბზარი გაუჩინა გეაროვნულ საზოგადოებას. მაგრამ გეაროვნული საზოგადოების საბოლოო რღვევა და კლასობრივი საზო-

გადოების წარმოქმნა საქართველოს ტერიტორიაზე (ისევე როგორც სამხრეთ კავკასიის სხვა მხარეებში) მოხდა მხოლოდ ადრერკინის ხანაში.

რკინის მეტალურგიის საწყისი ეტაპი საქართველოში ემთხვევა გვიანბრინჯაოს ხანას და უკანასკნელი გამოკვლევებით თარიღდება ძვ. წ. XIV-XIII საუკუნეებით. გარდაუდოა, რომ ჭეჭმო ქართლსა და მდ. ჭოროხის აუზში იყო რკინის წარმოების უძველესი კერები. სამარხეულ ინვენტარში კი რკინის იარაღი ჩნდება ძვ. წ. XII-XI საუკუნეებიდან.

რკინამ თავისი ბუნებრივი თვისებების წყალობით დიდად წასწია წინ წარმოება და გაზარდა შრომის ნაყოფიერება. ის მაგარი ლითონია, კარგად იჭედება (მაშინ, როცა ბრინჯაოს მხოლოდ ჩამოსხმა შეიძლება) და, რაც მთავარია, უფრო იაფი და, ამდენად, მასობრივია. რკინის იარაღით ადამიანს შეეძლო ტყის გაკაფვა და სახნავი სივრცის გაზრდა. გაიზარდა და განვითარდა ზელოსნობა და ვაჭრობა. რკინის იარაღებმა გააუმჯობესა ზის, ჭეხი, ფერადი ლითონების და სხვა მასალის დამუშავება და, ამდენად, ზღლი შეუწყო სელოსნობის უაღრეს განვითარებას და გამრავალფეროვნებას. სელოსნობისა და მიწათმოქმედების შეთავსება უკვე შეუძლებელი ხდება. ამის შედეგად იწყება შრომის დანაწილება, სელოსნობა გამოეყო მიწათმოქმედებას, ამის შედეგად წარმოიქმნა სასაქონლო წარმოება და ვაჭრობამ მიიღო რეგულარული ხასიათი.

რკინის მეტალურგიამ და შრომის ნაყოფიერების ზრდამ საფუძველი გამოაცალა გვაროვნულ წყობილებას. შეიქმნა პირობები პროგრესულ ინდივიდუალურ მეურნეობაზე გადასასვლელად. ის, რაც ადრე შეეძლო მხოლოდ დიდ კოლექტივს, ახლა შეძლო ცალკეულმა ოჯახმა. კოლექტიური შრომის აუცილებლობა გაქრა. გვაროვნული თემი, მისთვის დამახასიათებელი კოლექტიური შრომით, მეურნეობით და თანასწორობით, დაიშალა. მას ცვლის ტერიტორიული სამეზობლო (პროტოგლეზური) თემი, სადაც შრომის იარაღები, მუშა პირუტყვი და საჭონელი, სახლი, სამეურნეო ნაგებობები კერძო საკუთრებას შეადგენს.

გვაროვნული წყობილების რღვევასთან ერთად გაჩნდა „მძარცველური“ თემები სიმდიდრის ხელში ჩასაგდებად. ტომთა ერთი ჯგუფის საერთო ინტერესების დასაცავად იქმნება ტომთა კავშირები, ტომთა დასაცავშირებად იზრდება ბელადებისა და სამხედრო სარდლების როლი, მათ გარშემო წინაურდება მფორები. ყალიბდება სამხედრო დემოკრატია, თემები კიდევ უფრო აწინაურდებიან სავაჭრელო და სატომო არისტოკრატიას, რომელიც სამეგვიდრედ აქცევს მათ თანამდებობებს. ამრიგად, რკინის ხანაში სრულდება პირველყოფილი-თემური წყობილება, წარმოიქმნება კლასობრივი საზოგადოება.

ქართველურ ტომთა კავშირები არქეოლოგიური მასალებისა და ასურულ-ურარტულ ლურსმული წარწერების ცნობებით დადასტურებულია როგორც ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე, ისე მის სამხრეთით – მცირე აზიაში.

ტომთა კავშირები და სამხედრო დემოკრატია კი სახელმწიფოს წინა დღეა. მათ საფუძველზე წარმოიქმნა ძვ. წ. I ათასწლეულში პირველი ქართული სახელმწიფოები¹.

¹ მსჯელობა პირველყოფილი საზოგადოების შესახებ მოკლედია წარმოდგენილი, რადგან ამ პერიოდის შესწავლას ისტორიის ფაკულტეტზე სპეციალური კურსები ეძღვნება.

IV თავი

ქართულთა წარმომავლობა

ამა თუ იმ ხალხის წარმომავლობის დადგენა გულისხმობს ძირითადად სამი საკითხის გარკვევას: 1. ენის მონათესაობა, 2. რასობრივი კუთვნილება, 3. უძველესი საცხოვრისი.

ქობრივი ნათესაობის მიხედვით მსოფლიოს ხალხები დაყოფილია დიდ ჯგუფებად და ქვეჯგუფებად, მაგალითად: ინდოევროპული, სემიტური, თურქული, უგროფინური და სხვა. ინდოევროპულში გამოიყოფა ქვეჯგუფები: სლავური, გერმანიკული, რომანიული, სკიითური-ირანული და სხვა. მაგრამ არსებობს ენები, რომლებსაც მკვლევრები ვერ აერთიანებენ ვერც ერთ აღნიშნულ ჯგუფში. ასეთი ენებია: ქართული, ჩრდილო-კავკასიის ხალხების, წინა აზიის უძველესი ხალხების, ამჟამად უკვე მკვდარი ენები (შუმერული, სურიტული, ელამური, პროტოხეთური), აგრეთვე, ხმელთაშუა ზღვის აუზის უძველესი მოსახლეობის მკვდარი ენები. ეს გარემოება აძნელებს ამ ხალხების და მათ შორის ქართველთა ეთნოგენეზის კვლევას. სწორედ ამიტომ, ქართველთა წარმომავლობა დღესდღეობით პრობლემატური საკითხია, თუმცა კი მის მეცნიერულ კვლევაში, რაც დაახლოებით ერთ საუკუნეს ითვლის, მნიშვნელოვანი შედეგებია მოპოვებული და დიდი ნაბიჯია წინ გადადგმული.

ხალხის რასობრივი კუთვნილება განისაზღვრება ანთროპოლოგიური მონაცემებით (კანის ფერი, თავის ქალის მოცანალობა და სხვა), რის მიხედვითაც მსოფლიოში გამოიყოფა სხვადასხვა ჯგუფი: ევროპეოიდური, მონღოლოიდური, ნეგროიდული (თეთრკანიანთა, ყვითელკანიანთა, შავკანიანთა რასები). ანთროპოლოგიურა მასალა გამოიყენება, აგრეთვე, ამა თუ იმ ხალხის უფრო ვიწრო ჯგუფების გამოსაყოფად და ამდენად, მის უშუალოდ ნათესაობის დასადგენადაც. მაგრამ ეთნოგენეზის კვლევაში ანთროპოლოგიურ მონაცემებს მხოლოდ დამხმარე და არა ძირითადი მნიშვნელობა აქვს, რადგანაც საუკუნეთა მანძილზე თითოეული ხალხი განიცდიდა შერევას სხვა ხალხებთან და ამდენად, კარგადაა თავის ანთროპოლოგიურ ინდივიდუალობას, საქართველოს უძველესი მოსახლეობის ანთროპოლოგიური კვლევა წარმოებს არქეოლოგიურა გათხრების შედეგად მოპოვებული ადამიანის ჩონჩხების, უმოკერესად კი, თავის ქალების შესწავლის საფუძველზე. ამ მხრივ დაგროვდა საკმაოდ მნიშვნელოვანი მასალა.

ამა თუ იმ ხალხის უძველესი საცხოვრისის დადგენა ხდება არქეოლოგიური მონაცემების, წერილობითი წყაროებისა და ტოპონიმების საფუძველზე. უნდა გაირკვეს ავტოქტონურა ესა თუ ის ხალხი თუ მოსული სხვა მხარადან, კერძოდ, საიდან და როდის. ქართველი ხალხის ავტოქტონობის პრობლემის გადასაჭრელად გამოკვლეულია საქართველოსა და კავკასიის უძველესი ტოპონიმია და მისი ენობრივი კუთვნილება, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მატერიალური კულტურა და მისი ენობრივი თუ უცხოური (მიგრაციების შედეგად) წარმომავლობის საკითხი, აგრეთვე, წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები ქართველთა ძირეულსაცხოვრისის შესახებ.

ეთნოგენეზის საკითხის ყოველმხრივ შესწავლა მოითხოვს იმის გარკვევასაც, თუ რა ეროვნული და უცხოური ტრადიციები იყო ძველად ამა თუ იმ ხალხის წარმომავლობაზე, ვადრე დაიწყებოდა ამ პრობლემის მეცნიერული კვლევა.

1. შირილობითი წყაროები და პიონირული კვლევის პრობლემა

ქართველთა ეთნოგენეზზე ძველ წერილობით წყაროებში შემონახულია რამდენიმე თვალსაზრისი: 1. ძველი ბერძენი მწერლების, 2. ბერძენი საუკუნის ებრაელი მწერლის იოსებ ფლავიუსის, 3. „ქართლის ცხოვრების“, 4. „მოქცევა ქართლისა“-ს.

ბევრი ბერძენი მწერლების თვალსაზრისით ამ საკითხზე დამყარებულია ან ეთნიკური სახელების დამოუკიდებლობა, ან ქართველი ტომების გარეგნობის, წესჩვეულებებისა და საზოგადოებრივი ცხოვრების შემთხვევითი მსგავსებაზე სხვა ხალხებთან. კერძოდ, ისინი თვლიდნენ, რომ კავკასიის იბერები გადმოსახლებულნი არიან ესპანეთის იბერიიდან. ძვ. წ. V საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსი პეროდოტე ფიქრობდა, რომ კოდხები ეგვიპტური წარმოშობისა არიან, რადგანაც ხედავდა მათ შორის მსგავსებას გარეგნობაში და ზოგ სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო წესჩვეულებებში.

I საუკუნის ებრაელი მწერლის იოსებ ფლავიუსის თვალსაზრისით ქართველთა წარმოშობაზე დამყარებულია ზოგი ბიბლიური ტომის ქართველთა წინაპრებად დასახვაზე, მაგალითად, რომ თუბალები შემდეგდროინდელი იბერები არიან. „დაშეუდრებს უკუე თოვლილსა თოვლითასა, რომელნი აწ იერიად იწოდებოდნენ“, წერს იოსებ ფლავიუსი. ამ ადგილს თეოფრასტ ბატონიშვილი შემდეგ კომენტარს ურთავს: „ეს თოვლის ანუ თოველ არს ძეა იადიასა თოველ“, იოსებ ფლავიუსისგან მომდინარეობს, აგრეთვე, ბიბლიური შეშენის (მო-სოხის) დასახვა შემდეგდროინდელ კახლიკელების წინაპრად და კახალიკის ლეგატად მანასასათვის მათი სახელის დაცემარება. „...მესქინნი, მესხომს მიერ აღმწერულნი, აწ კახადუკად იწოდებოდნენ... და აწცა მანასად... ესრეთ ოდესმე სახელისდებისა ვოვლისა ნათესავისა“, წერს იოსებ ფლავიუსი.

„ქართლის ცხოვრება“, სახელდობრ, ლეონტი მროველის ავტორობით ცნობილი „მეფეთა ცხოვრება“ ქართველთა წარმოშობას უკავშირებს ბიბლიურ პერსონაჟებს. „ქართლის ცხოვრების“ თვალსაზრისით ეპყარება, ერთი მხრივ, შუა საუკუნეებში დამკვიდრებულ ტრადიციას – ხალხების წარმოშობის ბიბლიურ პერსონაჟებთან დაცემარებისა, ხოლო მეორე მხრივ – ქართველი და სხვა კავკასიელი ტომების სახელებს, საიდანაც ავტორს გამოჰყავს ამ ტომების ეთნოგენეზის სახელები: ქართველებიდან – ქართლისი, ლეკებიდან – ლეკი და ა. შ. „ქართლის ცხოვრების“ ეს თვალსაზრისი საინტერესოა იმ მხრივ, რომ ავტორის წარმოდგენით კავკასიის ხალხები ერთი წარმოშობისა არიან. მათი საერთო წინაპარი იყო ბიბლიური თარგამოხი. ეს თვალსაზრისი ასახავს შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოების წარმოდგენას კავკასიის ხალხთა ერთანობის შესახებ. ამ თვალსაზრისის თანახმად, ქართველები ადგილობრივი წარმოშობის, ისტორიული საქართველოს უმეტესი მკვიდრნი არიან.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ცნობა შეეხება ქართველთა გადმოსახლების სამხრეთიდან – არიან-ქართლიდან. ამ ცნობის მიხედვით ალექსანდრე მაკედონელმა ქართლის დაპყრობის შემდეგ (სინამდვილეში ალექსანდრე მაკედონელს კავკასია არ დაუღამებია, თორემ ალექსანდრე მაკედონელის „ცხოვრება“-ში ეს ფაქტი უსათუოდ აღსახებოდა) აქ გამგებლად ღატოკა არიან-ქართლის ძე აზო, რომელმაც შემდეგში არიან-ქართლიდან გადმოსახლა თავისი თანამებრძოლები. ამ უკანასკნელთა შთამომავლები არიან ქართველები. ამრიგად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ცნობით, ქართველები ავტოქტონური მოსახლეობა კი არ ყოფილა, არამედ გადმოსახლებული სხვა საქართველოდან – „არიან-ქართლიდან“. აქ, როგორც ჩანს, იგულისხმება სამხრეთ-ქართული რაიონები, მოქცეული აქემენიანთა ირანის ბატონობის ქვეშ.

ასეთი თვალსაზრისები იყო გამოთქმული წინაქრისტიანული ხანის უცხოელი ავტორებისა და შუა საუკუნეების ქართველი ავტორების მიერ ქართველთა წარმოშობის შესახებ. ცხადია, არც ერთი ეს თვალსაზრისი მეცნიერულად არგუმენტირებული არ არის, მაგრამ მაინც საინტერესოა საკითხის ისტორიის გასათვალისწინებლად.

რაც შეეხება ამ პრობლემის მეცნიერულ კვლევას, მას დაახლოებით ერთი საუკუნის ისტორია აქვს. იმდენად, რამდენადაც ეთნოგენეზის კვლევაში ძირითადი ენის ნათესაობის საკითხია, ცხადია, ეს კვლევა დიდადაა დამოკიდებული ენათმეცნიერების განვითარებაზე, იმაზე, თუ რამდენად შეძლეს ენათმეცნიერება ისეთი რთული საკითხის გადამწყვეტად, როგორ-

რაცაა ქართული ენის მონათესავე ჯგუფის მიკვლევა ცოცხალ ან მკვდარ ენებს შორის. თუ მიკვლეული იქნება ქართულის მონათესავე ენები, დადგინდება ამ ენაზე მოღვაწე ქართველთა მონათესავე ხალხებიც. ენათმეცნიერების თანამედროვე დონე და არსებული წყაროები არ იძლევა ამ კითხვაზე პასუხის გაცემისა და პრობლემის გადაჭრის საშუალებას, ხერხდება მხოლოდ საშუალო პირობების წამოყენება.

2. პრობლემა მონათესავე

ქართული ენის ნათესაობის კვლევამ გაიარა რამდენიმე ეტაპი: 1. XIX საუკუნის მკვლევართა ცდები, ქართული ენა მიეკუთვნებოდა რომელიმე მანამდე ცნობილ ენათა ოჯახს; 2. XIX საუკუნის II ნახევარში წამოყენებული პირობები, დამყარებული წინა აზრის უბედესი მოსახლეობის მკვდარი ენების წარმოჩენაზე, 3. ივ. ჯავახიშვილისა და ზ. ჯანაშიას თვალსაზრისები, დაფუძნებული, ძირითადად, ზემოაღნიშნულ პირობებზე, 4. ამ პრობლემის ენათმეცნიერული კვლევის თანამედროვე დონე.

განვიხილოთ მოკლედ ეს თვალსაზრისები ცალ-ცალკე:

1. ევროპელი მეცნიერები XIX საუკუნეში დაინტერესდნენ კავკასიურა და, კერძოდ, ქართველური ენებით. ქართული ენა მათ მიეკუთვნეს ერთ-ერთ მანამდე ცნობილ ენათა ჯგუფს: ინდოევროპულს (გერმანელი ენათმეცნიერი ფრ. ბოპ, ფრანგი ქართველოლოგი მარი ბროსე და სხვა), თურანულს (ე. ი. თურქულ-თათრულს — მ. მაულფრი) ან სემიტურს (ნ. მარი). ენათმეცნიერების განვითარებამ და ამ საკითხის უფრო დრამა კვლევამ ნათქვამი გახდა ამ თვალსაზრისის უსაფუძვლობა.

2. XIX საუკუნის II ნახევარში ევროპელი ორიენტალისტების ხელთ აღმოჩნდა გამოყვანილი წერილობითი ძეგლები ზემოთხსენებულ, ელამურ, ურარტულ და მითანურ ენებზე. არც ერთი ამ ენის დაკავშირება იმ დროს ცნობილ ენათა ოჯახთან არ ხერხდებოდა. გაურკვეველი კუთვნილების ენებს ემატებოდა კავკასიურა ენებიც, ზრუნებოდა განსაზღვრული ენებიც. ამ ენის ერთ ოჯახში გაერთიანებისა, მათ უმეტეს, რომ ცალკეულმა მკვლევარებმა იწყეს ყოფიერება მათ შორის მსგავსების მიკვლევა. ამ პირობებზე ჯგუფს მიეკუთვნეს, აგრეთვე, ხალხები ან პირობები და ის ხალხებიც, რომლებიც, მკვლევართა აზრით, ცხოვრობდნენ ევროპის სამხრეთ ნახევარსფეროებზე ინდოევროპელების აქ მისვლამდე. პალეონტოლოგების პუბლიკაციები, აქენინის ეტრუსკები და პირენეის იბერები (რომელთა ნაშთი თანამედროვე პასები და ერთ-ერთი ვანშტოტე — აფრიკის დიბიდელები). ზალხთა ამ დიდი ოჯახის მონათესავე, ენის მიხედვით, მკვლევარებმა მიიჩნიეს კავკასიელები და მათ შორის ქართველები. ქართველური ტომების უშუალო წინაპრებად კი ამ მკვლევართა ერთმა ნაწილმა მიიჩნია ურარტულელები (მაგ. ფრ. ბოპლმა), მეორე ნაწილმა კი — მკ. წ. XII-VIII საუკუნეების ასურულ წყაროებში მოხსენიებული მცირეაზიური ტომები: თაბალეები იბერთა წინაპრებად, მუშტები — მესხების წინაპრებად და ქაშქები — კოლხების წინაპრებად (ლინორმანი, მასპერი და სხვა), აგრეთვე, ქსენოფონტესთან მოხსენიებული მესოპოტამიის მცხოვრები კარდუხები — ქართების წინაპრებად (ე. ე. ლეჟან-პეტეტი).

ივ. ჯავახიშვილმა გაიზიარა პირობები ქართველი და ჩრდილო-კავკასიელი ხალხების ენების საერთო წარმოშობისა და მათი წინა აზრის მკვდარ ენებთან მონათესაობის შესახებ და შეეცადა ამ პირობებისათვის მეცნიერულად დასაბუთებული დასტურის ხასიათი მიეცა. მან ჩაატარა დიდი და სასარგებლო ენათმეცნიერული კვლევა სამხრეთ კავკასიის, ჩრდილო-კავკასიისა და მცირე აზიის ტოპონიმებისა. შეადგინა ეს ტოპონიმები ერთმანეთს და შეადგინა დასკვნამდე, რომ სამხრეთ კავკასიის ტოპონიმების ნაწილი ჩრდილოკავკასიური ენობრივი კუთვნილებისაა, ხოლო მცირე აზიისა და ურარტულ ტოპონიმები, თავისი სეფიქსებით, მსგავსებას იქნეს მთელი კავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს ტოპონიმებისათვის. ამის

საფუძვლებზე ივ. ჯავახიშვილი ასკენიდა, რომ ჩრდილოკავკასიურ ხალხებს ჩრდილო-კავკასიაზე ამიერკავკასიაში უცხოურადა, ზოლო კიდევ უფრო ადრე — მცირე აზიაში; ასევე, ქართველებიც მოსულან საქართველოში სამხრეთიდან — მცირე აზიიდან. ჩრდილოკავკასიური ტომების წამოსვლას წინა აზიიდან ივ. ჯავახიშვილი ათარიღებდა ძვ. წ. XIV საუკუნით. ზოლო ქართველებისას — ძვ. წ. VII საუკუნით.

ს. ჯანაშიამ გაიზიარა პიპოთეზა კავკასიის ხალხების საერთო წარმომავლობაზე და მათ მონათესაობაზე წინა აზიის უძველეს მოსახლეობასთან. იგი შეეცადა, აგრეთვე ამ პიპოთეზის ენათმეცნიერულ და ისტორიულ დასაბუთებას, ოღონდ, ივ. ჯავახიშვილისაგან განსხვავებით, მოხსნა თვალსაზრისი ქართველთა გადმოსახლების შესახებ და ქართველები მიიჩნია ავტოქტონურ მოსახლეობად; წამოაყენა ახლებური, ორიგინალური თვალსაზრისი ერთი მოღვაწის ხალხებით დასახლებულ კრცელ რეგიონში სახელმწიფოებრივი და ცივილიზაციის ცენტრების სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ გადანაცვლების შესახებ. კერძოდ, ს. ჯანაშიას გონივრული ასეთია: ძვ. წ. IV ათასწლეულში წინა აზიასა და სამხრეთ ევროპაში ერთი მოღვაწის ხალხები ცხოვრობდნენ. თანდათანობით ამ ხალხების საცხოვრებელი რეგიონი იზოლდებოდა: სამხრეთ ევროპაში მათი ძველი ინდივიდუალურობა დაიკარგა, ზოლო წინა აზიაში მათი საცხოვრებელი არე შეზღუდეს სემიტებმა, რომლებმაც შუაღმრთის ადგილზე შექმნეს ბაბილონი. ძვ. წ. II ათასწლეულის დამდეგისათვის ამ მოღვაწის ხალხებს მაინც საკმაოდ ვრცელი რეგიონი ეკავათ. ესენი იყვნენ სწორედ ქართველების მონათესავე ხეობები და სუბარები, ხეობები ცხოვრობდნენ მცირე აზიაში, ხოლო სუბარები — ჩრდილო მესოპოტამიიდან კავკასიამდე. II ათასწლეულში მათ პქონდათ სახელმწიფოები — ხეთა და მიტანი. I ათასწლეულის დამდეგისათვის ეს სახელმწიფოებიც მოიშალა და წინა აზიაში სემიტების სახელმწიფო — ასურეთი გაბატონდა. ხეთურ-სუბარული სამყარო წყარო სამთავროებად დაიქსაქსა. მისმა სახელმწიფოებრივმა ცენტრებმა ჩრდილოეთით გადაინაცვლა — სამხრეთ ამიერკავკასიაში გაჩნდა ორი ხეთურ-სუბარული სახელმწიფო: ურარტუ და მანა. ძვ. წ. VI საუკუნეში ეს სახელმწიფოებიც მოიშალა და ხეთა-სუბარებმა თავიანთი სახელმწიფოები შექმნეს კიდევ უფრო ჩრდილოეთით — საქართველოს ტერიტორიაზე, სადაც უკვე პირველი ათასწლეულის პირველ ნახევარში იყო საამისოდ მომზადებული პირობები. ეს იყო კოლხეთი და იბერია.

ამრიგად, ს. ჯანაშიას აზრით, ქართველები საქართველოს ავტოქტონური მოსახლეობაა და ენის მიხედვით ენათესავენ წინა აზიის უძველეს ხალხებს, რომელთა ცივილიზაციის პირველი კერა შუაღმრთი იყო, ზოლო უკანასკნელი — კოლხეთი და იბერია.

ენათმეცნიერების თანამედროვე დონე არ გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ მეცნიერულად დამაჯერებლად დავასაბუთოთ ქართული ენის ნათესაობა ჩრდილოკავკასიურ (ჰაზარ-დაღესტნურ და აფხაზურ-აბსხურ) და, აგრეთვე, წინა აზიის მკვდარ ენებთან, ამოხატვის არ არის საკმარისი არც ცალკეული ლექსიკური დამთხვევები და არც მსგავსი სუფიქსები. ყოველივე ეს შეაძლება ამ ენების გენეტიკური ერთობის შედეგად იყოს და არც იქნას, თუკი ამ ენების ერთობას მართლაც პქონდა ადგილი, ეს უნდა ყოფილიყო დაახლოებით ძვ. წ. V ათასწლეულში. თანამედროვე ენათმეცნიერება კი ჯერჯერობით უძლურია, გაარკვეოს იმ ენების მონათესაობა, რომლებიც ერთმანეთს გამოეგნენ ასე შორეულ წარსულში.

თანამედროვე ენათმეცნიერება ასერხებს მხოლოდ ქართველური ენების (დაიღუპებების) (ქართულის, მცხრულ-ჭანურის და სვანურის) მონათესაობის დადგენას და, აგრეთვე იმასაც, თუ დაახლოებით როდის გამოეგნენ ისინი ერთ ფუძემდებელს, რადგანაც ეს გამოყოფა, რიგი მკვლევრების აზრით, იგარაუდება შედარებით ახლო წარსულში: ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისში საერთო-ქართველურ ფუძემდებელს გამოეგნა სვანური, ზოლო ძვ. წ. VIII საუკუნეში — ქართული და მცხრულ-ჭანური.

თანამედროვე უნივერსიტეტების განვითარების დონე იმის საშუალებასაც გვაძლევს, რომ აღვადგინოთ სერო-ქართული ერთობის ფუძემდებელი და ამის საშუალებით განვსაზღვროთ ის გეოგრაფიული გარემო, სადაც ცხოვრობდა სერო-ქართველურ ენაზე მოლაპარაკე ეთნიკური კოლექტივი. ასეთ გეოგრაფიულ გარემოში უნივერსიტეტი, ლექსიკის მიხედვით, ჩანს კავკასია. ეთნიკური მასალა იძლევა, აგრეთვე საშუალებას, დავადგინოთ, თუ სად ცხოვრობდნენ, გამოყოფის შემდეგ, თავდაპირველად ეს ქართველური ეთნიკური ჯგუფები. დასავლეთი საქართველოს ტოპონიმების შესწავლა აქვს სხვათა ტოპონიმების მიხედვით, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ სხვანაირი თავდაპირველად უცხოურიათ უფრო ერთი ტერიტორიაზე, ვიდრე დღეს ცხოვრობენ (კერძოდ, სხვანაირი წარმოშობის ტოპონიმები: ღანჩუნი, ცხუნი, ფაშისი და სხვა). ქართული ენის ლექსიკური შეხვედრები მცირე აზიისა და მესოპოტამიის მოსახლეობაზე და სხვანაირი ენებთან მიწოდება, აგრეთვე იმასაც, რომ ქართველური ტომები ცხოვრობდნენ არა მარტო საქართველოს ტერიტორიაზე, არამედ ერცელდებოდნენ უფრო სამხრეთით და კონტაქტები ჰქონდათ სხვანაირი ენებთან. ამ ზღვების, ისევე როგორც ურარტუელების, გარკვეული ნაწილი შეერია ქართველურ ტომებს და შეიტანა ქართველურ ენებში, ქართულ-სხვანაირი ერთიანობის ხანაში, თავისი ლექსიკა. ამავე პერიოდში ქართველურ ენებში და, განსაკუთრებით, ქართულში შევიდა ჩრდილოკავკასიური და, კერძოდ, ჩანურ-დაღესტნური ლექსიკა, რაზედაც ჩანური (კეჩი-ნახური) და დაღესტნური ტომები თანამოსახლეობდნენ ცენტრალურ და აღმოსავლეთი აზიურკავკასიაში ქართველურ ტომებთან.

ქართველური ენების ანალიზი არცაა ამ ენების კონტაქტებს არა მარტო მცირე აზიის მკვლევარებთან, არამედ ინდოევროპულ ენებთანაც, ქართველურ დიალექტებში გამოიყვანა საკმაოდ დიდი ჯგუფი ლექსიკური ერთეულებისა, რომელიც მათ შეუთავსებელია უფრო კიდევ სერო-ქართველურ პერიოდში. ამასთან, უძველესი ინდოევროპული ლექსიკა ქართველურში არ ყოფილა შეთავსებული სამხრეთის ინდოევროპულ მასალასთან კონტაქტის შედეგად (პარსული, ჰერმული, სომხური, თრაკიული, ფრიგიული, ზეოურ-ლუვიური), ეს კონტაქტები დაახლოებით ძვ. წ. III ათასწლეულში ყოფილა ჩვენთვის იდუმალი უცნობი ინდოევროპულ ტომებთან სამხრეთ კავკასიაში, სადაც ისინი გადასულან ქართველურ მენტუალურაზე. ამ კონტაქტებზე მარტო ლექსიკა კი არ მიუთითებს, არამედ – ენის ბუნებრივად.

3. პრეპროტო-სლავური მონათხრობი

რას გვაძლევს ქართველური წარმომავლობაზე არქეოლოგიური მასალა? ეს მასალა ქართველური წარმომავლობის საკითხს ვერ გადაწყვეტს, მაგრამ ის გვეხმარება ქართველური ანტიკურობის, საქართველოს ტერიტორიაზე სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ეთნიკური ერთეულების იმუდლების დადგენაში.

საქართველოში მოხუცებულ მატერიალურ კულტურას და, კერძოდ, ლითონის (ვი. ბრინჯაოსა და რკინის) მეტალურგიის XIX საუკუნეში და XX საუკუნის დასაწყისში გერმანული მეცნიერები უცხოურად მიიჩნევენ და კავკასიაში სხვა ჯგუფების გადმოხსნელობით სწავლობენ (რ. ვარსი, ა. შანტრი, ე. დე-მორვანი, ა. გარსტი და სხვა). ბ. კუფტინმა, რომელმაც პეტლე ნაყოფიერი მუშაობა ჩატარა საქართველოში ლითონის განვითარების ეტაპების (ენოლითი, ადრე და შუა ბრინჯაო) შესასწავლად, დაასაბუთა, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე, შეინიშნება უძველესი დროიდან უწყვეტი განვითარების ადგილობრივი კულტურა.

უკანასკნელი რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე ფართო მასშტაბით ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოავლინა ზღვარი მასალა, რომლის საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრებები ქართველური ეთნიკურობის საკითხზე, რომლის თანახმად პალეოლითის

ხანაში სამხრეთ კავკასიაში გარკვეული ოლქები კარგადაა ათვისებული ადამიანის მიერ და არაერთიარა გადასახლებისა და ახალი გადმოსახლების პროცესი ამ პერიოდში არ შეიმჩნევა. ზედა პალეოლითის ბოლოსათვის სამხრეთ კავკასიაში ერთიანი ლოკალური ჯგუფი შეინიშნება. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ თუკი ოდესმე არსებობდა საერთოკავკასიური ენობრივი და კულტურული ერთობა, ამ ერთობის ჩამოყალიბება უნდა დაწყებულიყო ზედა პალეოლითის ბოლოსათვის, მეზოლითის (ე.ი. შუა ქვის) ხანაში და დასრულებულიყო ნეოლითის ხანაში ძვ. წ. VIII-VII ათასწლეულებში, შემდეგში, ალბათ, ამ ერთობას გამოეყო ჩრდილო-კავკასიური ჯგუფები. მტკვარ-არაქსის კულტურის (აღრებრინჯაოს ხანა) მის წინააღმდეგ კულტურასთან უშუალოდ დაკავშირება ჭირს, მათ შორის გარკვეული ნახტომი ჩანს. შესაძლოა ეს უკავშირდებოდეს ძვ. წ. IV ათასწლეულში მცირე აზიიდან ამიერკავკასიაში მოსახლეობის გადმოადგილებას, რამაც გარკვეული ბიძგი მისცა საზოგადოების განვითარების დაჩქარებას. შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ახალი ეთნიკური ელემენტი უპირატესად ქვემო ქართლის მხარეში დამკვიდრდა და აქ მოსახლე ტომებს შეერწყა. ამის შედეგია, ალბათ, ის, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ნიშნები სწორედ აქ გვხვდება. მტკვარ-არაქსის კულტურის შექმნაში, როგორც ჩანს, სხვადასხვა ეთნიკური და ენობრივი ჯგუფი მონაწილეობდა. მათგან ძირითადი ცენტრალურ და აღმოსავლეთ სამხრეთ კავკასიაში მოსახლე ტომები უნდა ყოფილიყვნენ: ცენტრალურ ნაწილში საგარეულო ქართველურენოვანი ტომები, სამხრეთით — ხურიტები, ხოლო აღმოსავლეთში ჩანურ-დაღესტნური ტომები. შესაძლოა, მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბებაში გარკვეულად ხური-ურარტული ტომებიც მონაწილეობდნენ. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურის გაფურჩქვნის ხანაში (ძვ. წ. III ათასწლეული) ხური-ურარტული ტომები სამხრეთ კავკასიაში უკვე აღარ ჩანან, მათ სამხრეთ კავკასიიდან თანდათანობით სამხრეთით, ზემო მესოპოტამიაში გადაინაცვლეს და თან წაიღეს მტკვარ-არაქსის კულტურის ელემენტები. ამის ერთ-ერთი მიზეზი შეიძლება იყოს მტკვარ-არაქსის კულტურის შიგნით ქართველურენოვანი ჯგუფის დაწინაურება.

ამასთანავე, არსებობს მოსაზრება, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის საფუძველზე აღმოცენდა ორიალეთის კულტურა (შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანა — ძვ. წ. II ათასწლეული). საზოგადოება ბუნებრივი განვითარების გზით უფრო მაღალ საფეხურზე ავიდა. აქ კულტურის შეცვლას (ე. ი. ეთნიკური შემადგენლობის შეცვლას) ადგილი არ ჰქონია. ორიალეთის „დიდი ყორღანების კულტურა“ თავისი ფესვებით მტკვარ-არაქსის კულტურას უკავშირდება. ანთროპოლოგიური მონაცემებიც მოწმობს, რომ საქართველოში ბრინჯაოს ხანაში მოსახლეობის უწყვეტი გენეტიკური ერთობა იყო. ამ დროს იბერიული და კოლხური ანთროპოლოგიური ტიპები ადგილობრივ პალეოანთროპოლოგიურ ტიპებს უკავშირდება.

მტკვარ-არაქსის კულტურიდან ორიალეთის კულტურაზე გადასვლის პერიოდში არქეოლოგიურ მასალაში შეიმჩნევა წინააზიური ელემენტის გაძლიერება. ეს შესაძლოა მოასწავებდეს III ათასწლეულის ბოლოსათვის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ხურიტული ტომების გარკვეული მასის ექსპანსიას. ხურიტული ელემენტი, უმთავრესად, ზედა, არის-ტოკრატულ ფენებში ვრცელდება. ამიტომაც, ალბათ, რომ ხურიტული ელემენტი ძირითადად დიდებულია სამარხებში გვხვდება, რადგან წვერთა სამარხებში კი ეს უცხო ელემენტი ნაკლებად შეიმჩნევა.

II ათასწლეულის შუა ხანებიდან ორიალეთის კულტურა იცემა. ამ პერიოდის მატერიალური კულტურის მონაცემები მოწმობს მონათესავე ქართველური ტომების ეთნიკურ კონსოლიდაციას და ამის საფუძველზე კოლხური და იბერიული კულტურული არეალების წარმოქმნას.

ამრიგად, ქართველთა წარმომავლობის პრობლემაზე შეიძლება დავასკვნათ შემდეგი:

1. მოსაზრება ქართველური ენების ნათესაობაზე ჩრდილოკავკასიურ (ჩაჩურ-დაღესტნურ და აფხაზურ-ადიღურ) ენებთან, ისევე როგორც წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის უმეტეს ხალხთა ენებთან, ჯერჯერობით, წარმოადგენს მხოლოდ სამუშაო პიპოტეზას;

2. ქართველური ენების (დიალექტების) (ქართული, მეგრულ-ჭანური და სვანური) ენათმეცნიერული შესწავლა და საქართველოს ტოპონიმიკის ანალიზი, აგრეთვე, არქეოლოგიური მასალა, მოპოვებული საქართველოს ტერიტორიაზე, მოწმობს, რომ:

ა) ძვ. წ. III ათასწლეულში არსებობდა წინარექართველური ფუძეენა, რომელსაც ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისში გამოეყო სვანური, ხოლო ძვ. წ. VIII საუკუნეში — ქართული და მეგრულ-ჭანური;

ბ) ამ წინარექართველურზე მოლაპარაკე ეთნიკური კოლექტივი ცხოვრობდა თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე, და, ამასთანავე, ურცელდებოდა უფრო სამხრეთითაც — მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ რაიონებში და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ტერიტორიაზე;

გ) ამ ერთიანი ეთნიკური კოლექტივის დაშლის შემდეგ სვანებს თავდაპირველად ეკავათ დღევანდელ საცხოვრისზე უფრო ფართო ტერიტორია და საქართველოს შავი ზღვისპირეთის ნაწილი, აღმოსავლურ-ქართველური ეთნოსი კი ესახლა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში; შავი ზღვისპირეთში ძირითადად მოსახლეობდნენ მეგრულ-ჭანები;

დ) ქართველურ ტომებთან ერთად ამიერკავკასიაში III-II ათასწლეულებში სახლობდნენ, აგრეთვე, აფხაზურ-ადიღური ტომები დასავლეთ საქართველოში და ჩაჩურ-დაღესტნური ტომები ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში;

ე) ქართველურმა ტომებმა მოახდინეს, აგრეთვე, ძველადმოსავლური ცივილიზაციის შემქმნელი, სამხრეთში მცხოვრები ხალხების (ხურიტების, ზეითების, ურარტუელების) გარკვეული ნაკადისა და სამხრეთ კავკასიაში მცხოვრები რომელიღაც ინდოევროპული ეთნოსის ასიმილირება;

ვ) XII-VII საუკუნეების ასურული და ურარტული ლურსმული წარწერები იხსენიებს ქართველურ ტომებს, რომელთა ნაწილი საქართველოს ტერიტორიაზე ცხოვრობდა, ნაწილი კი — მცირე აზიაში (თაბალები, მუშქები და სხვა).

V ტ ა 3 0

ქართველ ტომთა გაერთიანებაში
საქართველოს ტერიტორიაზე კვ. II ათასწლეულის
ბოლოს – ახ.წ. III საუკუნეში

საკუთრივ საქართველოს ტერიტორიაზე წერილობით წყაროებში მოხსენიებულია ტომთა სამი დიდი გაერთიანება: დიაოხი (რომელიც ზოგი მკვლევრის აზრით, იგივე ასურულ წარწერებში მოხსენიებული ღაიანია), კილხა (ანუ კოლხა) და სასპერები.

1. დიაოხი კვ. წ. XII-VIII საუკუნეებში

„დიაოხი იყო ასურეთის ჩრდილოეთით მდებარე ანაირის ქვეყნების“ ერთ-ერთი ქვეყანა. ძვ. წ. XII საუკუნეში ის კველაზე ძლიერი ჩანს „ანაირის ქვეყნებს“ შორის. დიაოხი ამ ქვეყნის ურარტუული სახელწოდებაა, ზოგი მკვლევრის აზრით, ასურელებმა მათ ღაიანის ეპაზდენ, V საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსი ქსენოფონტე სამხრეთ ამიერკავკასიაში ახახელებს ტაოხებს, რაც იგივე დიაოხიდან უნდა მოდოდეს. ეს სახელი შემორჩა ისტორიული საქართველოს ერთ-ერთ თემს – ტაოს, რის მიხედვითაც უნდა ვიფიქროთ, რომ დიაოხი დაახლოებით მერმინდელი ტაოს ადგილზე მდებარეობდა. არზრუმის რაიონში ამოკვეთილ ლურსმულ წარწერაში ურარტუს მეფე მერუა მოგვითხრობს დიაოხის და მისი „სამეფო ქალაქის“ შიშის დაპყრობის შესახებ. დიაოხის ტოპონიმიკა და მმართველთა სახელები ხშირად ხერტიტულ ელფერს ატარებს. სუფიქსი – ხი (დიაო-ხი, ტაო-ხი), აგრეთვე, ხურიტული ენის კუთვნილება. ამიტომ, ფიქრობენ, რომ დიაოხის მოსახლეობა ადრე მითანის სამეფოს შემადგენლობაში იყო და მითანის მოსახლეობა – ხურიტული ტომები, დიაოხის მეზობლად ცხოვრობდნენ.

„დიაოხის სამხრეთ პერიფერიას წარმოადგენდა დღევანდელი არზრუმის მიდამოები და მდ. ყარა-სუს სათავეები. დიაოხის ერთ-ერთი ოლქი – ხუშანი (ხუშალინი) შემდეგში კოლხის ფარგლებში ექცევა. დიაოხის მეზობლად ურარტუული წყაროები იხსენიებენ „ზაბახა“-ს (მერმინდელი ჯავახეთი). დიაოხის გაცემის ვრცელდებოდა მის ჩრდილო-დასავლეთით, შავ ზღვამდე. ამას მოწმობს ის ფაქტი, რომ ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის ლაშქრობის დროს „ანაირის ქვეყნების“ წინააღმდეგ (ძვ. წ. 1112 წ.) დიაოხის მეფე სათავეში ედგა იმ ქვეყნების კოალიციას, რომლის საშველად გამოსულა „60 მეფის“ ლაშქარი. ტიგლათფილესერმა დაამარცხა ეს ლაშქარი და სდია მას „ზემო ზღვამდე“, რომელიც უნდა იყოს შავი ზღვა.

ამრიგად, XIII-XII საუკუნეებში ღაიანის (დიაოხის) გავლენა ვრცელდებოდა შავი ზღვისპირეთში მცხოვრები კოლხური ტომების გაერთიანებაზე. მასსადავს, ძვ. წ. XII-XI საუკუნეებში კოლხური გაერთიანებები ასურეთის წინააღმდეგ იბრძვიან დიაოხისთან (იგივე ღაიანთან) ერთად. ტიგლათფილესერის ერთ-ერთ წარწერაში, რომელიც აღმოჩნდა სოფ. ბუნჯალუსთან (მალასვირთის ახლოს), ასურეთის მეფე თავის თავს უწოდებს „ანაირის ქვეყნების დამპყრობელს თუშეთიდან ვიდრე ღაიანამდე და, აგრეთვე, კოლხის ქვეყნის დამპყრობელს ვიდრე დიდ ზღვამდე“.

ტიგლათფილესერ I-ის (1115-1077) შემდეგ ასურეთი სუსტდება და რამდენიმე საუკუნის მანძილზე იბრძვის არამეული ტომების წინააღმდეგ. ამიტომ ის ვეღარ უტევს დიაოხის (ღაიანის) და კოლხას.

ძვ. წ. IX საუკუნეში დიაოხის მეზობლად ჩნდება ახალი ძლიერი სახელმწიფო – ურარტუ, რომელიც საფრთხეს უქმნის მის დამოუკიდებლობას. ამიტომ დიაოხის მეფე ასია,

ამ ხენის შთამომავალი, რომელიც ადრე ტიგლათფილესერ I-ს ებრძოდა და სათავეში იდგა ჩრდილოეთის ხელგების კოალიციას, ახლა კავშირს ამყარებს ასურეთის მეფე სალმანასარ III-თან, რადგან მისთვის მოეპოვა საფრთხეს ურარტუ წარმოადგენს. მაგრამ ასურეთზე ორიენტაცია დიაოხისათვის უპერსპექტიუო აღმოჩნდა/ ურარტუმ ძვ. წ. IX საუკუნის ბოლოს და VIII საუკუნის პირველ ნახევარში შეეფიცოთ ასურეთი და გზა გადაუღოა ჩრდილოეთისაკენ. დიაოხი, როგორც სამხრეთ ამიერკავკასიის ტომთა კვლევაზე ძლიერი გაერთიანება, სათავეში ჩაუდგა ამ ტომების ბრძოლას ურარტუს წინააღმდეგ. ურარტუს მეფის მეფეს (ძვ. წ. IX საუკუნის დასასრული და VIII საუკუნის დასაწყისი) წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია კლდეზე დიაოხის ტერიტორიაზე, ლაპარაკია ურარტუს ბრძოლაზე დიაოხის წინააღმდეგ. ამ წარწერაში მერე დიაოხს უწოდებს „ძლიერმოხელ ქვეყანას“, რაც უშეუღლა ურარტული წარწერებისათვის. წარწერის მიხედვით, ურარტელებს დაურბევიათ დიაოხის ქვეყანა, რომლის მეფე უტუფურსი დაშორილდებია მათ, ძველი მკურთხევა და ხარკის გადახდა უცისრია. ურარტელებს დიაოხის ტერიტორიაზე და მის მიწებზე, სამხრეთ პერიფერიაზე უმწეობით ცხესიმაგრები იქ თავისი ბატონობის გასამტკიცებლად. ამას გვაძლავს არზრუმის რაიონში შემორჩენილი ურარტული წარწერები. დიაოხის მეფეს – უტუფურსის ებრძვის, აგრეთვე, ურარტუს მეფე არგიშტი I (786-764), მერეა მემკვიდრე არგიშტის ერთ-ერთ წარწერაში აღნიშნულია დიაოხში ხელთგებული ტყვეებისა და ნადავლის და, აგრეთვე, დიაოხზე დაკისრებული ხარკის დიდი რაოდენობა. ეს მიუთითებს დიაოხის სიდიდესა და სიმდიდრეზე ამ პერიოდში, აგრეთვე, მესაქონლეობის (განსაკუთრებით მცხესარეობის) და მეტალურგიის (ოქრო, ვერცხლი, სპილენძი) განვითარებაზე.

დიაოხში მაღალ დონეზე იდგა საწარმოო ძალთა განვითარება: მესაქონლეობა, მეტალურგია, ძვირფასი ლითონების სიუხვე, ეს იყო მყარი, საუკუნეების მანძილზე არსებული გაერთიანება, რომლის სათავეში მუდამ ერთ პირს ვხედავთ – „მეფეს“ და არა „მეფეებს“. ასურული და ურარტული წარწერები მათ ხშირად სახელებით იხსენიებენ (საინი, ასი, უტუფურსი). მეზობელი სახელმწიფოების მესვეურთ სწორედ დიაოხს „მეფესთან“ აქვთ საქმე, როგორც ამ ქვეყნის სუვერენიტეტის განმასახიერებელთან. ასეთი სუვერენიტეტის განმასახიერებლად აქ როდი გვევლიანება „ხალხი“ და „უხუცესები“, როგორც ეს ხშირად დასტურდება ხეთურ წყაროებში ჩრდილო-აღმოსავლეთის მთიელთა შესახებ საუბრისას. დიაოხი საუკუნეების მანძილზე ემუშავებოდა ძველი აღმოსავლეთის დიდ სახელმწიფოებს და ანტიკური ურთიერთობა აქონდა მათთან. ყოველივე ეს იძლევა საყუდელს ვარაუდობის, რომ დიაოხი წარმოადგენდა ძველი აღმოსავლეთის ტიპის სახელმწიფოებრივ გაერთიანებას.

ურარტელებს ლაშქრობებს დიდად დაასუსტა დიაოხი. ურარტელებმა მას წარუდგეს სამხრეთი რაიონები და შექმნეს დასავლური პუნქტები. დიაოხს მათ მიბრუნება და დადგეს (მსხვილდებოდა და წვრილდებოდა პარუტევი, ცხენები, ლითონები, მათ შორის ოქრო და ვერცხლი).

დიაოხის საბოლოო განადგურებაში მონაწილეობა მიიღო მისმა ჩრდილოელმა მეზობელმა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტომთა მეორე დიდმა გაერთიანებამ – კოლხამ. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ძვ. წ. XII-XI საუკუნეების კოლხური გაერთიანებები დიაოხის პოლიტიკურ გავლენას განიცდიდნ და მისი მოკავშირეობა არიან ასურეთის მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში. თანდათანობით კოლხა ძლიერდება, თავისუფლდება დიაოხის გავლენისაგან და მეტოქეობას უწყევს მას სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ნიშნდობლივია, რომ კოლხა არ მანს სამხრეთ ამიერკავკასიის იმ მრავალრიცხოვან გაერთიანებათა შორის, რომლებიც არგინში I-ის დროს ემარბოდნენ დიაოხს ურარტუსთან ბრძოლაში. კოლხას და დიაოხს შორის საუკუნეობრივი მეტოქეობა და ჭიდაობა იყო, რის გამოც კოლხას მმართველებმა არა თუ არ ემარბოდნენ დიაოხს ურარტუსთან ბრძოლაში, არამედ ამ ბრძოლას იყენებდნენ საკუთარი ინტერესებისათვის, რათა ბოლო მოეღოთ თავიანთი მეტოქისათვის. კოლხა დასაწყობად უყურებდა როგორც დიაოხის ტერიტორიებს, ისე სამხრეთ ამიერ

კოლხეთის (კოლხის ← კალხის ← კულხას) ქვეყნის მოსახლეობა ძვ. წ. XII საუკუნეში ჯერ კიდევ პარეკლფოდილ-თეპური წყობილების პირობებში ცხოვრობდა. ამ დროს აქ მკვლევრებ ტომებს არ აქონდათ მყარი ტომთა გაერთიანებაც კი, რომელსაც ერთი შეთავარი ეწოდებოდა. ასრეთის მიყვე თუქულითინურტა I ლაპარაკობს ამ მხარის 40 მეფეზე, ხოლო ტოტალფოდილსკი I - 60 მეფეზე. მაგრამ თანდათანობით, ერთი მხრივ, შინაგანი სოციალურ-ეკონომიკური პროგრესის, ხოლო მეორე მხრივ - ზეგარეო მტრებთან პრპოლიმა გაერთიანების საჭიროება ხელს უწყობს ტომთა მყარი გაერთიანების წარმოქმნას. ამ გარეგან პირობებში იყო შესაქონლდობისა და მეტალურგიის დაწინაურებისათვის. რკინის საქმეზედელი გამოყენებაზე გადასვლამ, აგრეთვე, წინააზოური კულტურის ცენტრებიან სიახლოვეს და მათთან უშუალო კონტაქტებმა დააჩქარა აქაური მოსახლეობის კონსოლიდაცია და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება. XI-IX საუკუნეების მანძილზე წამოყალიბდა ძლიერი კოლხური გაერთიანება - კოლხას სამეფო.

კოლხეთის სამეფოს ძლიერებამ და ბრწყინვალეობამ ისეთი გავლენა მოახდინა ჭველ ბერ-
ძნებზე, რომ შათ კოლხეთს საბატო ადგილი მუქინეს თავანთ მითუბში. თქმულება არაო-

ნავტების შესახებ მოგვითხრობს: ორქოპნის მეფე ათამანტს ქალღმერთ ნეფელესაგან პყავდა ორი შვილი: ფრიკსე და ქელე. ათამანტმა შემდეგ უღალატა ნეფელეს და დატორობდა ირანზე, რომელმაც მონიშნა ათამანტის შვილების დაღუპვა. როდესაც ათამანტის ბაჟეფობა უბედურება დატყდა თავს, იმომ მოისვიდა მისანთან გაგზავნილი ხალხი და მოატანინა აბაბაი, ვითომ ქვეყანას იხსნის მეფის ძის ფრიკსეს მსხვერპლად შეწირვა. მეფე შიდა იყო შეტყობა ფრიკსე, მაგრამ უკანასკნელ მომენტში მისი დედისაგან, ქალღმერთ ნეფელესაგან გამოგზავნილმა ოქროსსაწმისიანმა (ოქროსმატელიანმა) ვერძმა შეისვა ზურგზე ფრიკსე და ქელე და გააფრინა ისინი ჩრდილოეთისკენ. გზაში ქელე გაღმოვარდა ცხურას ზურგიდან და დაიხრჩო ზღვაში. ამ ადგილს ამდღიდან ეწოდა ქელესბონტი („ქელეს ზღვა“ — ღრუბრული დარდნის სრუტი). დედაგზარევი ცხვარი, რომელზეც ფრიკსე იჯდა, დაეშვა კოლხეთში, სადაც მეფობდა ღვთაებრივი წარმოშობის აგტი. მან შეიხიზნა ფრიკსე და მათხოვა თავისი ქალი ქალკიოპე. გზით მსხვერპლად შესწირეს ღვთაება ზევსს, მისი ოქროს საწმისი კი შეინახეს და დარაჯად საშინელი ურჩხული დაუყენეს¹. ათამანტის მოამომავლებმა შეიტყვეს, რომ მათი გვარის კეთილდღეობა დამოკიდებულია ამ ოქროს საწმისის დაუფლებაზე და აი, ოქროს საწმისის მოსაპოვებლად საბერძნეთიდან კოლხეთში გაემგზავრა ორმოცდაათიოდე პერძენი გმირი იაზონის მეთაურობით, ხომალდით — „არგო“, რის გამოც მათ „არგონავტები“ ეწოდათ.

კოლხეთის მეფე აეტმა არგონავტები თავის ბრწყინვალე სახსლეში მიიღო. იაზონმა აცნო პეფეს მოსვლას მიზანი და ოქროს საწმისის სანაცვლოდ მეზობლებთან ბრძოლაში დახმარება შესთავაზა. აეტმა უპასუხა იაზონს: „ოქროს საწმისს მოგცემ, თუ როდესაც მანამდე სავაზამ უნდა შეასრულო: სპილენძისძლიქიან და ცეცხლმფრქვეველ ხარებს უნდა მოასვენებო, ურჩხული მოკლა და მისი კბილები დათესო, და ბოლოს, იმ ნათესიდან რომ დევნებოდა ამოვლენ, ისინი დასოცო“. ბერძენი გმირები ამ პირობის სიმძნელემ შეაკრთო. მაგრამ მათ დაეხმარა ქალღმერთი აფროდიტე, რომელმაც თავისი ვაჟი ეროსი გაგზავნა მეფე აეტის მეორე ქალის, მზეთუნახავ და უადოქარ მედეას მოსახიზლად. ეროსმა სიყვარულის ოქროს ისარი სტყორცნა მედეას გულში, რათა არგონავტების მეთაურ იაზონისადმი ტრფობის ცეცხლი დაენთო. მედეა გადაწყვეტს დაეხმაროს იაზონს, ის აძლევს მას სასწაულმოქმედ ნელსაცხელებს, რომელიც უწინებს გახდის მძიმე განსაცდელის ეამს. მედეას დახმარებით მან აეტის ქველა პირობა შეასრულა. მაგრამ აგტი მაინც არ აპირებდა მისთვის ოქროს საწმისის მიცემას, მაშინ იაზონმა და მისმა თანამგზავრებმა გაიტაცეს ოქროს საწმისი, არგონავტებმა მედეაც ოან წაიგვანეს და საბერძნეთისაკენ გაემარინენ. გზაში მათ წამოეწივნენ აეტის მიერ დაღვანებული მფომრები მედეას ძმის — აფსირატეს მეთაურობით. არგონავტებმა დაამარცხეს მღვდრები და თვით აფსირატეც მოკლეს.

ზღაპრულ ამბებთან ერთად ამ თქმულებაში ისტორიული ხინამდვილეცაა ასახული კოლხეთის სამეფოს აღწერისას მასში აირეკლა რეალურად არსებული დიდი კოლხური საზღვრული დიდება და ბრწყინვალეობა.

იაზონის განადგურების შემდეგ, VIII საუკუნის შუა წლებში, კოლხეთი და ურარტუ მეზობლები გახდნენ და მათ შორის შეტაკება გარდაუვალი იყო. სარდური II-ის წარწერებში საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია კოლხეთთან ბრძოლის. აქ მოთხრობილია ურარტუელების ორ ლაშქრობაზე კოლხას წინააღმდეგ.

პირველი ლაშქრობა ძვ. წ. 750-748 წლებში მოეწყო. სარდური II ამბობს: „გავემართე საღალატო კოლხას ქვეყნის წინააღმდეგ. ღვთაება ხალდის სიდიადით ხახა, ზუსა(ლხი)ს ქვეყნის მეფე მისი ხალხითურთ იქაღან წამოვიყვანე ტყვედ, გამოერევე და დავასახლე ჩემს ქვეყანაში“.

¹ არსებობს მოსაზრება, რომ ევრძას ტყავზე ოქროს მოპოვების წესი ეწერა და ამიტომ ეწოდება მას ოქროს საწმისი (რედ.)

როგორც ვხედავთ, ხუსას ქვეყანა, რომელიც ადრე დიოხის შემადგენლობაში შედიოდა, ახლა კოლხას ფარგლებში გაიზიდა და მისი დაპყრობა კოლხას წინააღმდეგ დაშტოვებულ არის მიჩნეული. ის შეადგენს კოლხას სამხრეთ პერიფერიას. ამჯერად ურარტუელებს არ გაუმართავთ ბრძოლა კოლხეთის ძირითად ძალებთან, მის მეფესთან.

ურარტუელებმა მეორედ კოლხეთში 747-742/41 წლებში ილაშქრეს. ამ შემთხვევაში ისინი უფრო ჩრდილოეთით მოქმედებდნენ, საკუთრივ კოლხას მიწა-წყლის სამხრეთ რაიონებში. წარწერებში არაფერია ნათქვამი „ზემო ზღვის“, ე.ი. შავი ზღვის შესახებ. როგორც ჩანს, კოლხეთის ზღვისპირა რაიონებისათვის ურარტუელებს არ მოუღწევიათ. ისინი იპრობენ კოლხეთის „სამეფო ქალაქ“ ილდამუსას, სადაც იჯდა კოლხას მეფისნაცვალი. თვით კოლხეთის მეფემ, როგორც ჩანს, კერძო მოასწრო ილდამუსას საშველად მისვლა და არ მოუღწია მონაწილეობა საომარ მოქმედებაში. „სამეფო ქალაქი“ ამ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, არ აღნიშნავს არც დელაქალაქს და არც მეფის რეზიდენციას. წარწერაში კოლხეთის მეფის სახელი დაზიანებულია და შემორჩენილია მხოლოდ მისი დაბოლოება — სა. კოლხეთის მეფის რეზიდენცია, დელაქალაქი ამ დროს, ალბათ, ილდამუსადან ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო. ის უნდა ყოფილიყო არა ფაზისზე (რიონზე), სადაც მას უფრო მოგვიანო ტრადიცია ათავსებს, არამედ უფრო სამხრეთით, მდ. ჭოროხის ქვემო წელზე; სწორედ აქ, ჭოროხის აუზში უნდა ვივარაუდოთ გვიანბრინჯაოს განთქმული კოლხური კულტურის სამშობლო, მისი უმთავრესი სამრეწველო რაიონი. ძველი კოლხური სამეფო ამ კულტურის შემოქმედი მოსახლეობის გაერთიანება იყო. ამ სამეფოს მოსახლეობა უმთავრესად ქართველური ტომებისაგან შედგებოდა. ამ დროს ქართველსა და მეგრულ-ჭანებს შორის ენობრივი განსხვავება ჯერ თითქმის არ იყო; მხოლოდ სვანური რამდენადმე უკვე დაშორებული იყო საერთო-ქართველურს, თუმცა „კოლხური კულტურა“ და ძველი კოლხეთის სამეფო, უიშვავლია, მათაც მოიცავდა.

ამგვარად, დიოხი ძვ. წ. XII-VIII საუკუნეებში ძლიერ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებას წარმოადგენდა (ხურბიჭული მოსახლეობით?). რაც შეეხება კოლხეთს, მასში ძვ. წ. XI-IX საუკუნეებში დიდ ძვრებს ჰქონდა ადგილი².

3. საქმიანობა და კომერციული ურთიერთობები სამხრეთ კავკასიაში (ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეები)

ძვ. წ. VIII საუკუნის მეორე ნახევარში სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან და ჩრდილო-კავკასიიდან დაიწყო სკვითებისა და კიმერიელების დიდი შემოსევები სამხრეთში. სკვითებსა და კიმერიელებს უერთდებოდნენ დიდი ძველადმოსავლური სახელმწიფოებისაგან შეიწროებული, კავკასიასა და უფრო სამხრეთით მცხოვრები მცირე ტომები, რამაც კიდევ უფრო გაზარდა ამ შემოსევების სიძლიერე.

სკვითებისა და კიმერიელების შემოსევა რამდენიმე ნაკადად მოხდა: 1. ძვ. წ. VIII საუკუნის 30-იან თუ 20-იან წლებში წინა აზიას, მეოტიდა-კოლხეთის გზით, აზოვისა და შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებით (პეროდოტეს ცნობით) შემოიჭირნ კიმერიელები; 2. ცოტა უფრო გვიან, დერბენტის გავლით, კასპიის ზღვის დასავლეთი სანაპიროდან (პეროდოტეს ცნობით) წინა აზიაში მოვიდნენ სკვითები; 3. როგორც ჩანს, მათი შემოსევები მოხდა, აგრეთვე, დარიდით და კავკასიონის სხვა გადასასვლელებით (რაზეც მიუთითებს არქეოლოგიური მასალა).

¹ თუ ნარეკი, ხურბიჭული-ქართული მოსახლეობისგან? (რედ.).

² შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში ის უკვე სახელმწიფოდ ჩამოყალიბდა (რედ.).

კიმერიელების შემოსევის შესახებ უძველესი ცნობები დაცულია ასურეთის მეფის სარგონ II-ის (722-705) დროის დოკუმენტებში, სადაც საუბარია ურარტუელების სასტიკ დამარცხებაზე კიმერიელებთან ბრძოლაში, რასაც ადგილი ჰქონდა 715 წელზე უადრეს ხანაში. გამოჩენილი კიმერიელები დასახლდნენ მცირე აზიას აღმოსავლეთ ნაწილში და სამხრეთ ამიერკავკასიაში. მათი აქ სახლობის ანარეკლია, მაგალითად, ის ფაქტი, რომ კაპადოკია ძველ სომხურ წყაროებში კიმერიელთა სახელს — „გაზორქ“ ატარებს ასევე ერთ-ერთი კიმერიული ტომის — ტრერების (თრერების) სახელთან უნდა იყოს დაკავშირებული საქართველოს ისტორიული თემის სახელი — თრიალეთი (სომხ. თრელ).

ძველე ურარტუს, კაპადოკიას ან თრიალეთს მაღწევდნენ, კიმერიელებს, რომლებიც შავი ზღვის სანაპიროთი მოდიოდნენ, უნდა გაეუღოთ კოლხეთის სამეფოს მიწა-წყალზე, რა თქმა უნდა, კიმერიელთა ურდოებში, ალბათ, სასტიკად დაარბიეს კოლხეთი. კოლხეთის სამეფოს დასუსტებით, როგორც ჩანს, ისარგებლეს შეზობელმა ტომებმა და ამ სამეფოს კონტროლის ქვეშ მყოფ ტერიტორიაზე გაერქვოდნენ. შეიძლება ამ დროს მოხდა კლარჯუბის (ურარტ. ქათარზა) ზღვისპირა ზოლში გამოჩენა ან ვიტერუხის (ზღვისპირა მიტერუხი, ზამქის ოძრახე) და სხვათა ჩრდილოეთისაკენ გადანაცვლება. ურარტული ცნობებით, ზეენ მათ უფრო სამხრეთით ეხვედებოთ.

სკვითებისა და კიმერიელების ნაკვალევი ჩანს, აგრეთვე, იმდროინდელი საქართველოს და სამხრეთ კავკასიის სხვა ქვეყნების მატერიალურ კულტურაშიც. კერძოდ, აქ ბევრგან აღმოჩენილია სკვითური ტიპის იარაღი (კინაკები, ისრისპირები), ნაპოვნია სამარხები სკვითური ინვენტარით: სოფ. წიწამურთან, სამთავროში (მცხეთაში), სოფ. პეშთაშენთან (თრიალეთში); სამაროვნები ღვანის, კელანურხვას (გუდაუთის მახლობლად), სკვითური იარაღი სოფ. კოლხიდასთან (გაგრის რაიონში), ახალი ათონის მიდამოებში და სხვა.

დადი რაოდენობით აღმოჩნდა სკვითური მასალა კარმირბლურზე (სომხეთი) და მანგეჩაურში (აზერბაიჯანი) წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების დროს. სკვითების კვალი ახასიათებს, აგრეთვე, ანტიკური ხანის სამხრეთ ამიერკავკასიის ერთ-ერთი ოლქის სახელწოდებაში — „საკაშენი“ (სტრაბონი), რაც ნაწარმოებია საკიდან (სკვითი).

VIII საუკუნის პოლოდან კოლხური სამეფო დასუსტდა საგარეო მტრების (კამკრავლები და ურარტუელები) თავდასხმების შედეგად. ამან ხელი შეუწყო კოლხეთში მცხოვრები ტომების ადგილგადანაცვლებას. მათ იხოლაცაის ერთმანეთისაგან (ქართებისა და მეგრულ-ქანური ტომების ერთმანეთისაგან გამოყოფას). კოლხეთის სამეფომ დაკარგა თავისი სამხრეთი მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი, მაგრამ ის განაგრძობდა არსებობას და საგარეოდ, რომ ამ დროს ზღვას სამეფოს ცენტრის ქოროხის ხეობიდან რაონის (ფაზისის) აუზში გადანაცვლება¹. მეორე მხრივ, საწარმოო ძალთა მაღალი განვითარება (აქ რკინის სამეურნეო გამოყენებაზე საყოველთაო გადასვლა) ხელს უწყობდა კოლხეთის ადრეკლასობრივი სამეფოს გაძლიერებას. ეს გაძლიერება მამდინარეობდა სამხრეთში ახლადწარმოქმნილ დიდ სახელმწიფოებთან — მადაისთან და შუშიდს სპარსეთთან ინტენსიური ურთიერთობის პირობებში.

4. ურარტუს დაცემა, მიდიისა და ირანის მავლენის ლაშქარება სამხრეთ კავკასიაში

ძვ. წ. VII საუკუნეში ირანის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში — უმთავრესად დღევანდელ სამხრეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა მიდიის სახელმწიფო. მიდიელები ერთ-ერთ ირანულ ტომს წარმოადგენდნენ. ძვ. წ. VII საუკუნის დასასრულს მადიამ, პაბილონთან კავშირში, განაღდგურა ასურეთი და გაიყო მასთან ერთად ასურეთის იმპერიის მიწა-

¹ ზოგა მკვლევრის აზრით, ცენტრა თავიდანვე რაონის (ფაზისის) აუზში იყო (რედ.)

წყალი, ჩრდილოეთი რაიონები წილად ხუდა მადის, ძვ. წ. 590 წლის ახლოს მდებარე ანაფურა ურარტუს სამეფო, ამით ისარგებლეს მისმა მეზობლებმა და მიიტაცეს ურარტუს ტერიტორია. ურარტუს ცენტრალური ნაწილი მადის სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა. დიდ წარმატებას მიაღწია ურარტუს დანაწილებაში მის დაპყვითე პერიოდში არსებული სომეხი ტომების გაერთიანებამ. სომეხმა ტომებმა წაიწიეს აღმოსავლეთით და დაიკავეს ურარტუს მთელი რიგი რაიონები, აქ მცხოვრები ურარტუელების დიდი ნაწილი სომხებს შეერია, ურარტუელთა ნაწილმა ჩრდილოეთისაკენ გადმოინაცვლა, ქართველი ტომებმა კვედმოზის ქვეშ მოუქცა და მათ შეერწყა. ამხე მიგვითითებს ენობრივი ფაქტები: ლექსიკური ერთეულები ქართულ ენაში, რომლებიც აშკარად ურარტული წარმოშობისა არიან. მაგალითად, ქართულ გამოთქმებში: ყარაშლა, თადაყარა, ყარაზე გადასვლა, ცხადა, შე-ზორწნილია ურარტული სიტყვა „ყარა“ – მაწა. ეს გასაგებს ხდის აღნიშნული გამოთქმების შინაარსს. ყარაშ(ღ)ლა – მაწა მალა, თადაყარა – თავით მიწისაკენ, ყარაზე გადასვლა – მაწაზე გადასვლა. ურარტული სიტყვები შემორჩენილია, აგრეთვე, ძველი ქართული სიტყვების მასალებებში, სადაც იხსენიება მოსავლის ძველი აღმოსავლური ლუთება – არაღუ. ეს სახელი გვხვდება მასალებების ასეთ გამოთქმებში: იფრა-არაღუ, თარი-არაღუ, არი-არაღუ. არაღუზე დართული ყველა ეს სიტყვა ურარტულია: იფრა – პატონი, მყუ-ფე, თარი – ძლიერი, ძლევაშოსილი, არი – მომცე (მოგვეც). ცხადა, ეს სიტყვები ქართულ ენაში შემოტანილია ურარტულ ენაზე მეტყველი ამ ხალხისგან, რომელიც ქართულ მეტყველებაზე გადავიდა, ან მხოლოდ განიცადა ქართველ ტომებთან და ქართველი ხალხის შემადგენლობაში შევიდა. ეს პროცესი დაიწყო მაშინ, როდესაც მადამ ძვ. წ. VI საუკუნის დასაწყისში ურარტუს სახელმწიფო გაანადგურა. ურარტუს დაცემაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს სკიითებმა, ისინი მონაწილეობდნენ ურარტუს ჩრდილოეთის ცენტრებში (რომლებიც სამხრეთ კავკასიაში, მდებარეობდნენ) გაანადგურებაში (მაგალითად, ტლაქ თეიშეაინის – დღევანდელი კარმარბლური, ერენის განაპირის), შესაძლებელია სკიითებთან ერთად ურარტუს თავს დაესხნენ სამხრეთ კავკასიის ტომები და მათ შორის ქართველებიც, რომლებიც, უმეტესად, ისარგებლებდნენ ხელსაწყოები მომწიჭით, რათა აგონიაში მყოფ ურარტუსათვის დახვარი ჩაეცათ.

მადიელთა პეგეზონობა სამხრეთ კავკასიის სამხრეთით მდებარე მაწა-წყალზე დიდხანს არ გაგრძელდებოდა, ძვ. წ. VI საუკუნის შუა წლებში მას პარკელობა წაართვა სამხრეთ-აღმოსავლური ტომების მიერ შექმნილმა სპარსეთის სახელმწიფომ, რომელსაც სთაგენი ჩაუდგა აქემენიანების სავარეულო, სამეფო დინასტიის სახით. ამიტომაც ძვ. წ. VI-V საუკუნეებში სპარსეთის (ირანის) ხშირად აქემენიანთა ირანსაც უწოდებდნენ. სპარსეთის მეფე კიროსმა (558-529) დაიპყრო და შეიერთა მდია, ხოლო შემდეგ – თიოქშას მთელი მეორე აზია, სირია, პალესტინა, ბაბილონი და სხვა. მისმა გაემა კამბიზმა სპარსელების ხელისუფლება ფეოდალურად განავრცო. ძლიერი იყო სპარსეთი დარიოს I-ის დროსაც (521-486). სპარსეთმა თავისი გააღებნა გაავრცელა საქართველოსა და სამხრეთ კავკასიის სხვა ქვეყნების მოსახლეობაზეც.

ძველი სპარსეთის უზარმაზარი იმპერიის ფარგლებში დიდად განვითარდა ვაჭრობა. დაპყრობილი ქვეყნებისათვის შეწერილი ხარკიც (ბერაფასი ლიონებისა თუ სხვა სახით) გარკვეულ სტიმულს აძლევდა სასაქონლო-ფულადი მეურნეობის განვითარებას. დარიოს I-მა მაწაწყობი ფულის მოჭრისა და მიმოქცევის სისტემა: ცენტრალური ხელისუფლება ჭრიდა ოქროს მონეტას („დარიკებს“), იმპერიის ცალკეული სატრაპიები (ქვეყნები) – ვერცხლისა. ხოლო სატრაპიებში შემავალი ავტონომიური ოლქები – სპილენძისა. სავაჭრო-საბატონო ურთიერთობის განვითარებამ აქემენიანთა იმპერიაში დააჩქარა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პროცესი იმპერიაში შემავალ და მის მეზობლად მცხოვრებ ხალხებში, მათ შორის, ისტორიული საქართველოს მოსახლეობაშიც.

სპარსეთის გავლენა საქართველოს სხვადასხვა მხარეზე ერთნაირი საძლიერის არ იყო. მისი პატონობა უფრო მტკიცე იყო სამხრეთ-ქართულ ტომებზე, ჩრდილოეთ რაიონებში მცხოვრებ ტომებს კი აქემენიანთა მამართ დაეკისრათ შედარებით მსუბუქი ვალდებულებები.

5. კოლხეთი ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში

სპარსეთის მეფეებმა ძვ. წ. VI საუკუნეში დაიპყრეს ისტორიული კოლხეთის სამხრეთ რაიონები — სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მცხოვრები მოსახლეობა: აქ იყო სპარსეთის ერთ-ერთი, მე-19 სატრაპია, რომელშიც შედიოდნენ: მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინიკები და მარები. უფრო ჩრდილოეთით მცხოვრებმა კოლხებმა და მათდამა დაქვემდებარებულმა მათმა მეზობლებმა კაცასიონის ქედამდე, ე. ი. კოლხეთის სამეფომ, ქეროდოტეს (484-425) ცნობით, სპარსეთის მეფეებისათვის „ნებაყოფლობითი ძველნი“ მართმეცა იკისრა. პეროდოტე აღნიშნავს, რომ „ჯერ კიდევ ჩვენ დრომდე ისინი (კოლხები) უგზავნიდნენ (სპარსეთის მეფეს) საჩუქარს, რომლის მართმეცაც იკისრეს: 100 ბიჭსა და 100 გოგოს“, ხუთ წელიწადში ერთხელ.

აქემენიანთა ხანის კოლხეთის შესახებ ცნობები მოგვცოცხდება ბერძნულ წყაროებით წყაროებში. აქ ტერმინი „კოლხეთი“ (კოლხიდა) გვხვდება ორი მნიშვნელობით: პოლიტიკური და ეთნიკური. პოლიტიკური მინიშნებით ის აღნიშნავს, ალბათ, შავიზღვისპირა ქვეყანას — კოლხეთის სახელმწიფოს, რომლის გავლენა ვრცელდებოდა ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედამდე, ხოლო სამხრეთით — დღევანდელი ტრაპეზუნტიის რაიონამდე ეთნიკური მინიშნებით კოლხეთი აღნიშნავს თავით კოლხების საცხოვრის ტერიტორიას და მათი სახელმწიფოს ცენტრალურ რაიონს, კერძოდ მდ. ფაზისის (რიონის) აუზს.

გაწირო მნიშვნელობით იხმარება კოლხეთის სახელი პეროდოტესთან, როდესაც ის მოგვითხრობს აქემენიანთა იმპერიასთან კოლხეთის ურთიერთობის შესახებ. როგორც ჩანს, სპარსელებმა კოლხეთის სამეფოს წაართვეს მისი სამხრეთი ნაწილი, სადაც სახლობდნენ სხვადასხვა დასავლეთ-ქართული ტომები და შექმნეს მე-19 სატრაპია. თავით კოლხები კი სახლობდნენ ფაზისის რაიონში. პეროდოტე აღნიშნავს: „მეოტიდის ტბიდან (ე. ი. აზოვის ზღვიდან) ეიადრე მდინარე ფაზისამდე (რიონი) და კოლხთა სამეფოებდომდე ოცდაათი დღის საკალია კარგი, მსუბუქად ჩაცმული ქვეთისათვის“. ამრავად, კოლხების საცხოვრის ის ჩრდილოეთის საზღვარს პეროდოტე მდ. ფაზისის რაიონში გულისხმობს, ხოლო სამხრეთ საზღვარს — მე-19 სატრაპიის ჩრდილოეთით, სადაც შემავალი ტომების ნაწილი ტრაპეზუნტიის რაიონში ცხოვრობდა. ადრეელანისტური ხანის ზოგი წყაროები კოლხების ადგილსამყოფელის სამხრეთ საზღვარს მდ. აფსარის (ჭოროხის) შესართავის რაიონში გულისხმობს.

ძველი ბერძნული წყაროების მონაცემებით აქემენიანთა სპარსეთის (ძვ. წ. VI-IV სს.) თანადროული კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკური ცენტრი მდ. რიონზე (ფაზისზე) იყო. მართლაც, რიონის შუა და ქვემო დინებაზე, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, იყო ამ ხანის ყველაზე უფრო განვითარებული რაიონები. საინტერესო ცნობას გვაწვდის აბის მე-19 სატრაპიის დასასრულის ბერძენი ავტორი ქსენოფონტე. როდესაც მისი დაშქარა ქალაქ კოტიორაში (დღევანდელი ურდუ შავი ზღვის თურქეთის სანაპიროზე) იმყოფებოდა, ზოგიერთი მას დაშქარში მოითხოვდნენ ფაზისისაკენ გაეღაშქრათ საზღვაო გზით, რათა „ფასიანების ქვეყანას“ დაუფლებოდნენ. „ამ დროს, — დასძენს ქსენოფონტე, — იქ მეფობდა ავტის ნაპოპალი“. ამრიგად, ქსენოფონტეს ცნობით, ძველი კოლხეთის მეფეებს — ავტიდების დინასტია არ შეწყვეტილა და მათი სამეფოს ცენტრი მდებარეობდა მდ. ფაზისზე (რიონზე).

ქსენოფონტე უფრო უხვ ცნობებს გვაწვდის სამხრეთ კოლხეთის შესახებ, რომელიც სპარსეთის მე-19 სატრაპიაში მოექცა. ქსენოფონტეს „ანაბასის“ დაწერილია ძვ. წ. IV საუკუნის დასაწყისში, მასში მოთხრობილ ამბებს კი ადგილი ჰქონდა ძვ. წ. 401 წელს. ბერძენ მოგზაურებთან რაზმში, რომელიც დაახლოებით 13 000 კაცს ითვლიდა, მონაწილეობდა სპარსეთის შინა ომში, რომელიც წამოიწყო დიდიის, ფრიგიის და დიდი კაპადოკიის სატრაპმა, უფლისწულმა კიროსმა თავისი უფროსი ძმის — სპარსეთის მეფის არტაქსერქსე II-ის წინააღმდეგ. გადამწვეტ ბრძოლაში, რომელიც მოხდა ბაბილონის მახლობლად, კუნაქსთან, თვით კიროსი დაიღუპა, მისი ლაშქარი დაიშალა და ბერძენი დაქირავებულნი, რომელთა ერთ-ერთი სარდალიც ათენელი ქსენოფონტე იყო, გაემართნენ სამშობლოსაკენ. ამ ტერატორიაზე, რომელზეც გაიარა ქსენოფონტემ, არსებობდა ქართველურ ტომთა დიდი კავშირები, რომელთაც ხშირად ერთმანეთში ბრძოლებიც ჰქონდათ (მოსინიკები, სკვითინები), დამასახიანებელია, აგრეთვე, ამ მხარეში გამაგრებული დასახლებული პუნქტების ფართო გავრცელება. „ტაოხები ცხოვრობდნენ მიუვალ გამაგრებულ ადგილებზე, სადაც თავის სანოაგვესაც ინახავდნენ, მეზობელი ხალხებიც (ხალხები) გამაგრებულ ადგილებში ცხოვრობდნენ, აქვე ჰქონდათ მოგროვილი სურსათი“. ტრაპიზუნტის სამხრეთით მცხოვრები დრილციც გამაგრებულ პუნქტებში ცხოვრობდნენ. ასეთივე გამაგრებული პუნქტები უხვად ხვდებოდა ქსენოფონტეს. მოსინიკებთან და ტიბარეებთან, მათ შორის იყო, აგრეთვე, საკმაოდ ძლიერად გამაგრებული სამოსახლოებიც. აქ ჯერ კიდევ ძლიერი იყო პირველყოფილ-თემური წყობილების გადმონაშთები. ამაზე მოუთითებს სუსტად გამაგრებული პუნქტების სიმრავლე, რაც იმას მოასწავებს, რომ აქ ჯერ კიდევ იყო პირველყოფილ-თემური წყობილებისათვის დამახასიათებელი დაქუცმაცებულიობა. მაგრამ პირველყოფილ-თემური წყობილება ამ ქართველურ ტომებში ძირითადად უკვე დარღვეული იყო.

თვით კოლხეთის სამეფოს შესახებ უფრო მწირი ცნობები გვგვახსია, მაგრამ ისინი ზოგად ხაზებში მაინც გვაქვნიან წარმოდგენას კოლხეთის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონეზე და მის პოლიტიკურ ისტორიაზე.

6. ბერძნული ახალშენები კოლხეთის ტერიტორიაზე (ძვ.წ. VIII-III საუკუნეები)

გარკვეული როლი კოლხეთის ისტორიაში მის ტერიტორიაზე წარმოქმნილმა ბერძნულმა ახალშენებმა შეასრულა. პირველი ბერძნული ახალშენები მცირე აზიის სანაპიროზე წარმოიქმნა ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებში (სირაბი, ამისოზი, ტრაპეზუნტი, კოტიორა, გრა-სუნტი და სხვა). დღევანდელი საქართველოს სანაპიროზე ბერძნული ახალშენები VI-IV საუკუნეებში დაარსდა. მათგან ცნობილია: ფაზისი (ფოთის მიდამოებში, VI საუკუნეში), გიქნოსი (ოჩამჩირე), დიოსკურია (სოხუმი), რომლებიც დააარსეს მილეტიდან გადმოსულმა ბერძნებმა. IV საუკუნის შემდგომ უნდა დაარსებულიყო ბერძნული ახალშენი პატრიონტი (დღევანდელი ბაჭყალი). ბერძნული ეპიორიონი (საეგბრო ფაქტორია) უნდა არსებულიყო, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, უკვე აღრეანტიკურ ხანაში ქობულეთ-ფიჭვნარის რაიონებში.

ბერძნული ახალშენების როლი კოლხეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მეტად უმნიშვნელო იყო ადგილობრივი, საკმაოდ ძლიერი სახელმწიფოს არსებობის პირობებში. ამან ცხადია, რამდენადმე შეზღუდა მილეტის კოლონიზაციურა საქმიანობა კოლხეთის ზღვისპირეთში. მაგრამ ბერძნული ახალშენების დაარსებამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა კოლხეთისა და ანტიკური სამყაროს კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობის გაცხოველებაში. საერთოდ, ზედიზე შეუწყო დასავლეთ საქართველოში სავაჭრო-ეკონომიკური ცხოვრების განვითარებას, დააჩქარა ადგილობრივი მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება.

ამ ზღვასპარა ბერძნული სამოსაზღოების მეშვეობით ხორციელდებოდა კოლხეთის ინტენსიური კულტურული ურთიერთობა ანტიკურ სამყაროსთან – არა მარტო საბერძნეთთან, არამედ სირიასთან, ეგვიპტესთან, ბოსფორის სამეფოსთან. ამ ურთიერთობას ორმხრივი ხასიათი ჰქონდა. კოლხეთი აწარმოებდა როგორც თავისი საქონლის ექსპორტს ძველი სამყაროს ქვეყნებში, ისე იმპორტს იქიდან. მაგალითად, ფრამში ნიშნის არქაული ტაძრის გათხრის დროს ძვ. წ. VI საუკუნის ბერძენ ნახევრის ფენაში აღმოჩნდა კოლხური პილასტრების (დიდი ზომის ტურქული) ნამსხვრევები, კოლხური გერცხლის მონეტებთან („კოლხურ თეთრთან“) ერთად. პანტიკაპეის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აღმოაჩინა VI-IV საუკუნეების კოლხური ქვეყნებისა და დერგების ფრაგმენტები. აქვე ნახოვნა VI საუკუნის იონური ტრაქის ფრაგმენტი, რომელზეც ბერძნულად ამოკრულია წარწერა „კოლხოს“.

კოლხეთის ექსპორტზე ძველი სამყაროს ქვეყნებში ცნობებს გვაწვდის, აგრეთვე, ანტიკური ხანის წერილობითი წყაროები. მათი ცნობით, კოლხეთიდან გააქონდათ ზეცე, კოლხური ზეცე განთქმული იყო როგორც საუკეთესო მასალა გემთმშენებლობისთვის და აგუჯის დასამზადებლად. გემთმშენებლობისთვის გააქონდათ, აგრეთვე, ფისი და ცვალის, როგორც ხანს, კოლხეთიდან გააქონდათ ოქრო და რკინა. ბერძნულ ტრადიციაში კოლხეთი, განსაკუთრებით კი მასი ზრდილო, მთიანი მხარე – სუანეთი ოქროს სიუხვით იყო ცნობილი, რკინით კი მდიდარი იყო სამხრეთ კოლხეთი. ანტიკურ სამყაროში განთქმული იყო კოლხური ზოზობი, რომელსაც ფაზისის სახელის მიხედვით „ფასიანოს“ („ფაზისურა“) უწოდა. ანტიკურ სამყაროში განთქმული იყო, აგრეთვე, კოლხური სვლი. პერიპლუსი, ზოლო შემდეგ სტრადონი გვამცნობენ კოლხეთიდან სვლის ექსპორტის შესახებ, სვლიდან ერთად გააქონდათ სვლის ზეთიც, რომელსაც საცები, გასანათებელი და ჰაერქრძალი დაიწმულებოდა ბქონდა.

მაგიზდისპირეთის ქვეყნები, და მათ შორის კოლხეთიც, წარმოადგენდნენ მონების ექსპორტის მნიშვნელოვან კერებს. ანტიკურ წყაროებში არაერთხელ იხსენიებიან კოლხი მონები.

ამავე დროს, კოლხეთში იონური სავაჭრო-საზღოო ცენტრიდან შვმოდას აჭურია ნაწარმი, უბირატესად, კერამიკა: საოჯახო ტურქული, ღვინის, ზეთისა და ზეთის ტარის – აფორები, – პროდუქტების გადასატანი ტურქლები. ეს ნაწარმი ნაპოვნია გათხრებში შვედეთის ბათუმის, ქობულეთ-ფიჭვნარის, ფოთის მიდამოების ნაპოვნებში, აგრეთვე, კოლხეთის შიდა რაიონებში. იონურ ნაწარმთან ერთად ძვ. წ. VI საუკუნის ბოლიდან კოლხეთში შემოაქნეს ანტიკური პროდუქცია, ძირითადად ფუფუნების საგნები: ძვირფასი ტურქული, ღვინო, ნელსაკებელი, სამკაულები. ეს ნაწარმი მიკვლეულია იქვე ქობულეთ-ფიჭვნარის, ბათუმის, ფოთის მიდამოებში.

ანტიკურ სამყაროსთან კოლხეთის ინტენსიური ურთიერთობაზე მიუთითებს, აგრეთვე, ადრეანტიკური ხანის მონეტების დიდი რაოდენობით აღმოჩენა კოლხეთში და კოლხური მონეტების აღმოჩენა სხვა ქვეყნებში: ეფრესიში – ნიშნის ტაძრის ნანგრევებში, ქერსონესში, სოჭის რაიონში, ტრაპეზუნტის მიდამოებში, ქაროლაში – არმაზში და სხვა.

თვით დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე კოლხური ფრეზების მონეტა ნაპოვნია ათასობით, ხშირად განძების სახით. ესაა მცირე ზომის გერცხლის მონეტა, რომლის ერთ მხარეზე აღმართის თავი გამოსახული, მეორეზე კი – ხარის, იშვიათად ლომის, კოლხურ მონეტებზე, როგორც წესი, წარწერები არ არის, მხოლოდ ზოგჯერ გვხვდება ბერძნული ასოები. კოლხური მონეტები ძირითადად გავრცელებულია ბათუმსა და სოხუმს შორის მდებარე ტერიტორიაზე, ე.ი. იმ ფარგლებში, რომელიც შეადგენდა კოლხეთის სახელმწიფოს ძირითად ტერიტორიას ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებში. მოჭრილია ისინი სწორედ იმავე პერიოდში, ამასთანავე, ეს მონეტები უფრო მეტად გავრცელებულია არა ზღვისპარა ზოლში, არამედ კოლხეთის შიდა რაიონებში. ეს ერთ-ერთი საბუთია იმ მოსაზრების სასარგებლოდ, რომ ამ მონეტებს კოლხეთის სახელმწიფო ზღვისუფლება სჭრიდა. ამასვე უჭერს მხარს

მონეტებზე მოთავსებული გამოსახულებების კავშირი ადგილობრივ კულტურულ-რელიგიურ წარმოდგენებთან. ქ. ზონში განმეო ნაპოვნი მონეტის ერთ-ერთი ეგზემპლარი დამზადების პროცესში მყოფი ჩანს (ერთი მხარე გლუვი აქვს), რაც, აგრეთვე მათ ადგილობრივ დამზადებაზე მეტყველებს.

გამოთქმულია მოსაზრებაც, რომ კოლხური მონეტები ზღვისპირა ბერძნულ ქალაქებშია მოჭრილი. ამის ერთადერთი საბუთი, როგორც ჩანს, ზოგიერთი მონეტის ბერძნული ასოებია. ცხადია, ბერძნული ასოები არ მოწმობს ამ მონეტების ბერძნულობას. ყველა შემთხვევაში სრულიად უდავოა ის გარემოება, რომ კოლხური მონეტები ძირითადად შინაურ ბაზარს ემსახურებოდა. მათი გავრცელების არე მიუთითებს ზღვისპირა და შიდა რაიონების ერთიანობას და ეს კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ ზღვისპირა ბერძნული სამოსახლოები კოლხეთის სამეფოს ორგანულ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა, მისი რიგითი სავაჭრო ცენტრები იყო.

ამრიგად, კოლხური მონეტების გავრცელება კოლხეთის სამეფოს ტერიტორიაზე და მათი აღმოჩენა სხვა ქვეყნებში, ისევე როგორც უცხოური მონეტების აღმოჩენა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, ნათლად მეტყველებს იმაზე, რომ მონეტის ინტენსიური მიმოქცევა დამახასიათებელია კოლხური საზოგადოებისათვის, რაც მისი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების მაღალ დონეზე მიუთითებს. ეს გულისხმობს სასაქონლო წარმოებისა და ვაჭრობის დიდ განვითარებას, პროფესიულ ვაჭართა სოციალური ფენის (როგორც ადგილობრივი, ისე უცხოური — ბერძნული წარმომადგენლის) არსებობას. ვოველივე ეს მოწმობს, რომ კოლხური საზოგადოება ამ დროს სახელმწიფოს წარმოადგენდა.

ამ სახელმწიფოს მქონდა თავისი ქალაქები, როგორც სავაჭრო-სახელოსნო და ადმინისტრაციული ცენტრები ქვეყნის შიდა რაიონებში. ეს ნათლად აჩვენებს დღევანდელი რაიონული ცენტრის ვანის, სურებისა და დაბლაგომის (სამტრედიის რაიონი), საირხის ტერიტორიაზე ჩატარებულმა გათხრებმა. გათხრების შედეგად დადგინდა ამ რეგიონში ადრეანტიკური ხანაში განვითარებული საქალაქო ცხოვრების არსებობა.

კოლხეთის სამეფო ადრეკლასობრივი სახელმწიფო იყო. სახელმწიფოს სათავეში იდგა მეფე, უშუალო მწარმოებლებს შეადგენდნენ რიგითი მეთემეები, თავისუფალი და ნახევრად-თავისუფალი მიწათმოქმედნი და, ნაწილობრივ, მონები. მასალებით დასტურდება პატრიარქალური მონობის არსებობა.

VI ტაბო

კოლხეთი ელინისტურ ხანაში (ძვ.წ. III-I საუკუნეები)

1. კოლხეთი პონტოსა და ქართლის შუამდგომლობაში

ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აქემენიანთა იმპერიის განადგურების შემდეგ, სამხრეთ კოლხეთი, რომელიც ირანმა დაიპყრო, გათავისუფლდა ირანელთა ბატონობისაგან, ხოლო ჩრდილოეთ კოლხეთში არსებული კოლხური სამეფო, სადაც მეფობდა ატილები დინასტია, ასევე გათავისუფლდა ირანის პოლიტიკური გავლენისა და მისი ზარკისაგან.

ძვ. წ. III საუკუნეში, „ქართლის ცხოვრების“ (ლეონტი მროველის „შეფეთა ცხოვრება“) ცნობით, დასავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში ჰქონდა: ქართლის სახელმწიფოში შემავალ სავრისთავოებად გადაიქცნენ ეგრისი, აჭარა-საპცხესთან გაერთიანებული. ეს ძველი ქართული საისტორიო ტრადიცია დამაჯერებელი ჩანს (თუ გავითვალისწინებთ ამ პერიოდში ქართლის სამეფოს უაღრესად გაძლიერებას) შებენიანად, ძვ. წ. II საუკუნიდან, როდესაც ქართლის სამეფოს სამხრეთი საზღვრები შეიკუმშა, დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთი რაიონები კვლავ მის შემადგენლობაში დარჩა.

ძვ. წ. II საუკუნეში წარმოქმნილი სომხური სახელმწიფოებიდან უძლიერესმა — არტაშატის სამეფომ („დიდა არმენია“) შეაფაროვა ქართლის სამეფო, ხოლო მეორემ — დასავლეთის სომხურმა სამეფომ („მცირე არმენია“) მიიტაცა სამხრეთი კოლხეთი, რომელიც ადრე აქემენიანთა იმპერიის მე-12 სატრაპიის შეადგენდა. სტრაბონი გვამცნობს, რომ მცირე არმენიის სასაზღვრო ოლქები — ქარენიტიდა და ქსერქსენა სომხებმა ხალიბებსა და მოსი-ნიკებს წაართვეს.

ელინისტური ხანის „მცირე არმენია“ ქსენოფონტის დროინდელი (ე.ი. ადრანტიკური ხანის) „დასავლეთი არმენიის“ (აქემენიანთა სპარსეთის ერთ-ერთი ოლქის) შემკვიდრე პოლიტიკური ერთეული იყო. მოსახლეობის მხრივ ის წმინდა სომხურ ქვეყანას არ წარმოადგენდა, მაგრამ პოლიტიკურად გაბატონებული სომხური ელემენტი იყო. სტრაბონი გვამცნობს, რომ სომხური სამეფოების მიერ მეზობლებისაგან მიტაცებულ მთელ ტერიტორიაზე მათინ უკვე ერთ ენაზე (ე.ი. სომხურზე) ღაპარაკობდნენ. ცხადია, აქ იგულისხმება სახელმწიფო ენა, სალაპარაკო, სახალხო ენა, რომელიც ამ ტერიტორიაზე სხვადასხვა ენაა დამოწმებული როგორც ელინისტურ ხანაში, ისე მომდევნო საუკუნეებშიც. ელინისტური პერიოდის „მცირე არმენიის“ მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს დასავლურქართული ტომები წარმოადგენდნენ: ხალხები — ხალიბები (სომხური ტრადიციით იგივე ქანები, ბლინიუსთან წოდებული არმენო-ხალიბებად), მოსინიკები და სხვა.

ძვ. წ. II-I საუკუნეთა მიჯნაზე „მცირე არმენიის“ შემადგენლობაში მყოფი დასავლურ-ქართული ოლქები პონტოს სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა. ამავე პერიოდში პონტოს მეფეებმა მითრიდატე VI დაიპყრო კოლხეთის სამეფოც, რომელიც ამ დროს ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ერთეულად „სკეტუზიებად“ იყო დაყოფილი.

ამრიგად, დამოუკიდებელი არსებობა დაასრულა ადრეკლასობრივმა დასავლურქართულმა სახელმწიფომ — კოლხეთის სამეფომ.

მითრიდატე VI ეპატორმა (III-63 წწ.) დიდი ელინისტური სახელმწიფო შექმნა, სადაც შევიდა არა მარტო სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთი, არამედ ჩრდილოეთი შავი ზღვისპირეთის ნაწილიც (ზოსუორის სამეფო). კოლხეთის მოსახლეობა იბრძოდა თავისი დამოუკიდებლობის აღსადგენად. აიანეს ცნობით, ძვ. წ. 83 წელს კოლხეთი აჯანყებულან მითრიდატეს წინააღმდეგ. ამ აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ მითრიდატეს

კოლხეთის გამგებლად თავისი ვაჟი მითრიდატე დაუნიშნავს, მაგრამ შემდეგ ლელატი ეჭვის შიტანის გამო სიკვდილად დაუსჯია.

კოლხეთში პონტოს მეფის ძალაუფლება შედარებით მტკიცე იყო ზღვისპირა ზოლში, სადაც იგი ეფუძნებოდა აქ მყოფ ბერძნულ მოსახლეობას, კოლხეთის ცენტრალურ და ჩრდილო რაიონებში კი, განსაკუთრებით მთიან მხარეებში, პონტოს სახელმწიფოს პატარაობა მეტად არამყარია და ფორმალური იყო. ეს კარგად გამოჩნდა მაშინ, როცა რომაელთა მიერ დამარცხებულ მითრიდატე VI-ს ამ ადგილებზე გაელა მოუხდა.

ელინისტურ ხანაში გააქტიურდნენ ზღვისპირეთის ქალაქებში მცხოვრები ბერძნები, გაიზარდა მათი როლი კოლხეთის ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. ძლიერდება ზღვისპირეთის ელინიზაცია, ადგილობრივი და ბერძნული ეთნიკური ელემენტების შერწყმა. ელინიზაცია მხოლოდ შავიზღვისპირეთის მოსახლეობას შეეხო, კოლხეთის მოსახლეობის დანარჩენმა ნაწილმა მიუღიანად შეინარჩუნა თავისი კულტურულ-ეთნიკური თავისუფლება.

კოლხეთის ეკონომიკა ელინისტურ ხანაში განვითარების მაღალ დონეზე იდგა. კოლხეთი აქტიურად მონაწილეობდა მოვლი ელინისტური სამყაროს ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამის შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობებია დაცული ძველი პერძენი მწყურლების ობზულებებში და, განსაკუთრებით, სტრაბონთან.

სტრაბონის ცნობით, კოლხეთი პონტოს აწეულია გემოსაშენ ხე-ტყეს, ფიხს, სულს, განსაკუთრებით განთქმული ჟოფილა კოლხური სული, რომელიც გაქონდათ სხვადასხვა ქვეყანაში. ქვეყნის მნიშვნელოვანი სავაჭრო-საბოროტო მაგისტრალი ჟოფილა მდ. ფაზისა, როგორც წინა, ფაზისის ძველი ბერძნები უწოდებდნენ როგორც მდ. რიონს, ისე მის შესაყად მდ. ლიკიასს. სტრაბონი გვაშენობს, რომ ფაზისი იმ დროს სანაოსნო იყო ციხესიმაგრე სარაპანისამდე (დღევანდელი შორაპანი). მასზე 120 ხიდი იყო გადებული. დიდი სავაჭრო ცენტრი ჟოფილა ამ პერიოდში ქალაქი ფაზისიც (დღევანდელი ფოთი). სტრაბონი მას „კოლხეთის ემპორიის“ (ეი. სავაჭრო ადგილს) უწოდებს. აქედან წარმოებდა აქტიური სავაჭრო ვაჭრობა. ფაზისსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნულ ქალაქებს შორის გაჩაღებული იყო რეგულარული საზღვაო მამოხელა. სტრაბონმა იცის, რომ ქ. ფაზისიდან ქ. ამისომდე რვა ან ცხრა დღის სავალია ზღვით.

ელინისტურ ეპოქაში, როგორც ცნობილია, აღმავლობას განიცდის მსოფლიო (იმდროინდელი გაგებით) სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა. ეს ურთიერთობა გაცხოველებული იყო არამარტო ელინისტური სამყაროს შიგნით; ელინისტური ქვეყნები დაკავშირებული იყვნენ შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნებთანაც (ინდოეთი, ჩინეთი). ერთი სავაჭრო-სავაჭრო გზა, რომლითაც ეს ურთიერთობა ხორციელდებოდა, საქართველოზე გადიოდა.

ელინისტურ სამყაროსთან კოლხეთის გაცხოველებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის დასტურია ამ დროს უცხოური მონეტების მრავლად აღმოჩენა საქართველოს ტერიტორიაზე.

იმპორტული საქონელი ამ დროს კოლხეთში ძირითადად მცირე აზიიდან შემოდიოდა. ზნეფლობაზღვისპირეთთან და ატიკასთან ძველებური ინტენსიური ურთიერთობა აღარ ჩანს. პირველ ჟოფილსა, კოლხეთთან ინტენსიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდათ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ცენტრებს – სინოპეს და ამისოს. ეს ბერძნული ქალაქები განთქმული იყვნენ ზეთურნის ზეთის ექსპორტით. სინოპედან კოლხეთში შემოქონილი კერამიკული ნაწარმი: ამფორები, ლეთერიები, კრამიტი და სხვა. მათი ნიმუშები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი კოლხეთის ნამოსახლარებზე როგორც სანაპირო ზოლში, ისე ქვეყნის სიღრმეში. ასეთებია: გონიო, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ბათუმის ციხე, ფოთის მიღამოები, ჭარიეტა, ოჩამჩირე, სოხუმი და მისი მიდამოები, ეშერი, გურიანთა, ბუკისციხე, ერგეთა, ქალონი, დაბლაგოში, ვანი და მისი მიდამოები, ჭოგნარი.

კერამიკული ნაწარმი შემოჰქონდათ, აგრეთვე, პერაკლეადან (მათი ნიმუშები ნაპოვნია ბათუმის მიდამოებში, ქობულეთ-ფიჭვნარში, ოჩამჩირეში, სოხუმში), ქ. ბიზანტიიდან და ჯგეროსური ცენტრებიდან (ფაზისი, როდოსი), მცირე აზიის ისეთ დიდ სავაჭრო-სახელმწიფო ცენტრებიდან, როგორებიც იყო პერგამონი და სამონი (შავი და წითელღაკიანი კერამიკა). აქაური კერამიკა გავრცელებულია არა მარტო კოლხეთის ზღვისპირა რაიონებში და რაიონ-ფორადას (ფაზისის) სავაჭრო-სამდინარო მაგისტრალის გასწვრივ განლაგებულ სამოსახლოებზე, არამედ აქედან ის გზას იკვლევს აღმოსავლეთ საქართველოშიც (უფლისციხე, მცხეთა).

კოლხეთის ადგილობრივ ხელოსნურ წარმოებაში ინერგება ელინისტური ტრადიციები, კერძოდ, კერამიკულ და საფეიქრო წარმოებაში. კოლხეთში მისდევდნენ ანტიკური ტიპის სავაჭრო სატრანზიტო ტურჭლის წარმოებას, რისი ნიმუშებიც აღმოჩენილია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ცენტრებში; საფეიქრო წარმოებაში ინერგება ე.წ. კერტაკალური საქსოვი დაზვის გამოყენება, ასევე, ანტიკური ხუროთმოძღვრება — საქალატო მშენებლობაში, რისი ნიმუშებიც აღმოჩენილია ვანში, დაბლაგომში და სხვაგან.

2. კოლხეთის მოსახლეობის მთლიანი შემადგენლობა და სოციალური პირობა ელინისტურ პერიოდში

ელინისტური ეპოქის კოლხეთი დასახლებული იყო ძირითადად დასავლურ-ქართული წარმოშობის ტომებით. ეს ტომები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ თავიანთი ყოფით, მუშაობით და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონით. მოუხდევად კოლხეთის სახელმწიფოს არსებობისა, არახელსაყრელი სავარყო ფაქტორების ზეგავლენის შედეგად (ბრძოლები დიაუზთან, ურარტუელების, კიმერიელების შემოსევები, აქემენიანთა ირანის ბატონობა, ჩრდილოკავკასიური ტომების ჩამოსახლება) დასავლურ-ქართულ სახელმწიფოს ფარგლებში მთლიანად ვერ იქნა დაძლეული ტომობრიობა და ეერ მოხდა აქ მოსახლე ტომების სოციალურ-ეკონომიკური ნიველირება. ჯერ კიდევ ძლიერი იყო პირველყოფილ-თემური წყობილების გადმონაშთები მთის ზოლში მოსახლე ტომებში. პირველყოფილ-თემური წყობილების ელემენტების აღორძინებას კოლხეთის ცალკეულ კუთხეებში ხელს უწყობდა ჩრდილოკავკასიური ტომების პერიოდული ჩამოსახლებაც.

კოლხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში, თანამედროვე აფხაზეთის სანაპიროზე და მის ჩრდილოეთით, სანაპიროს გასწვრივ ძვ. წ. I საუკუნემდე ცხოვრობდნენ კერეტები. ძვ. წ. I საუკუნის დასაწყისში ამ მხარეში დაიწყო ადიღური ტომის — ჯიქების შემოსევა, რომლებიც კერეტების ტერიტორიაზე დასახლდნენ. აქვე ცხოვრობდნენ პენიონები, ანტიკური ტრადიციებით, ჯიქები, აქადები და პენიონები მეცობრე ტომები იყვნენ. ზღვისპირა ქალაქები და ბოსფორის სახელმწიფოს მმართველები ყოფილობდნენ მათგან ნადავლისა და ტყვეებს. პლინიუსი გვამცნობს, რომ მდიდარი ქალაქი პიტინტი პენიონებმა გააპარკვეს. ასევე დაურბევიათ მათ დიოსკურიაც, რომელიც, პლინიუსის ცნობით, ამის შედეგად დაკარგვლიყო. პენიონებს, სტრაბონის ცნობით, განაგებდნენ ე.წ. სკებტუნები, ხოლო თავთ ისინი მუყუთა — „ბასილდისების“ გამკვებლობაში იმყოფებოდნენ. როცა სამშობლოდან გამოქცეულმა და ბოსფორში მამაგაღმა მიიღოდათ ევატორმა მათ ქუყანაზე გაიარა. პენიონებს ოთხი ბასილდისი ჰყავდათ.

დიოსკურიის მახლობლად, მთიანეთში მცხოვრები ყველაზე ძლიერი ტომი ჩანს ჰეანები. სტრაბონის აღწერილობის მიხედვით, ისინი პირველყოფილ-თემური წყობილების უკანასკნელ

საფეხურზე იმყოფებოდნენ: ჰქონდათ სატომო საბჭო 300 მამაკაცისაგან შემდგარი, ჰყავდათ ბასილევსი, ჰკრებდნენ ლაშქარს 200 000 კაცის რაოდენობით, სვანების სტრატონისეული აღწერა ასახავს არა სტრატონისდროინდელ ვითარებას, არამედ უფრო ადრეულ ხანას (საუკუნენახევრით ან ორი საუკუნით) – ძვ. წ. III-II საუკუნეებს. ამ ცნობით, სვანები პირველყოფილ-თემური წყობილების რღვევის საფეხურზე იდგნენ. ძლიერი კოლხეთის სახელმწიფოს დაცემამ და ჯერ პონტოს, ხოლო შემდეგ რომის მმართველობის დამკვიდრებამ (ძვ. წ. II-I საუკუნეთა მიჯნიდან) დასავლეთ საქართველოში არასტაბილური მდგომარეობა შექმნა. არც პონტოს გამგებელს და არც რომაელებს არ შესწევდათ ძალა დაეცათ კოლხეთის მოსახლეობა მთიელთა თავდასხმებისაგან. ძლიერდება ჩრდილო კავკასიიდან, „სარმატიიდან“ ადიღური ტომების – ჯიქების ჩამოსახლება, რაც ბიძგს აძლევდა სხვა ტომების ადგილგადანაცვლებას. მთიელები უტყვდნენ ბარს, იწყება მათი ჩამოსახლების ინტენსიური პროცესი, რამაც შეამზადა პირობები კოლხეთის ტერიტორიაზე ახალი სახელმწიფოს – ლაზიკის (ეგრისის) წარმოქმნისათვის.

VII თავი

ქართლი კვ. წ. VIII-I საუკუნეებში

1. ქართლი კვ. წ. VIII-IV საუკუნეებში

კოლხეთის სამეფოს არსებობის პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში (ისტორიულ შიდა ქართლში), როგორც ჩანს, არსებობდა სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, რომელმაც შეაჩერა ჯერ ურარტუს, ხოლო შემდეგ მიდიისა და აქემენიანთა ირანის ექსპანსია ჩრდილოეთისაკენ.

სამხრეთ საქართველოში ამ დროს სახლობდა რამდენიმე ქართული ტომი, რომელთა შორის ყველაზე უფრო აქტიურნი იყვნენ მესხები და მათი პეგეზონობით შექმნილი გაერთიანებები. ისინი თავიანთი გავლენას ავრცელებდნენ კოლხეთიდან აღმოსავლეთით და მესხეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ე.ა. ქართლში, სადაც ამ დროს, ალბათ, უკვე პატონობდა სხვა აღმოსავლურ-ქართული გაერთიანება (ქართვები). მესხების ექსპანსია ქართლში, ალბათ, ჯერ კიდევ VIII-VII საუკუნეთა მიჯნაზე უნდა დაწყებულიყო, კიმერიელთა მიერ მცარე აზიის მესხური სახელმწიფოების განადგურების შემდეგ. სავარაუდოა, რომ მესხმა ტომებმა ამის შემდეგ გადმოინაცვლეს სამხრეთ ამიერკავკასიაში და აქ შექმნეს დიდი მესხური გაერთიანება ისტორიული მესხეთის ტერიტორიაზე. მათი ექსპანსია შიდა ქართლისაკენ დროებით შეანელა ირანის გაბატონებამ სამხრეთ ამიერკავკასიაში. აღმოსავლურ-ქართული ტომების სამხრეთი გაერთიანებები, ისევე როგორც სამხრეთი კოლხეთი, ირანის სახელმწიფოს შემადგენლობაში მოექცნენ. ჩრდილოეთის გაერთიანებამ კი (ქართლში), ისევე როგორც ჩრდილოეთ კოლხეთში, მოახერხა აქემენიანთა ირანის მიმართ ნახევრად დამოუკიდებელი მდგომარეობის შენარჩუნება. ამაზე მოუთხოვს, როგორც ჩანს, პლუტარქესთან დაცული ტრადიცია, რომლის მიხედვითაც „იბერები“ (ე.ა. აღმოსავლეთ საქართველო) არ ემორჩილებოდნენ არც მიდიელებს, არც სპარსელებს და მაკედონელთა უღელციც აიცდიდნენ. ცნობილია, რომ ურარტუს პატონობაც აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მისი ძლიერების ხანაში მტკვრის ჩრდილოეთით არ გავრცელებულა. ყოველივე ეს, როგორც ჩანს, მეტყველებს იმაზე, რომ ძველი კოლხეთის სახელმწიფოს თანადროულად აღმოსავლეთ საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში (ისტორიულ შიდა ქართლში) არსებობდა აღმოსავლურ-ქართული ძლიერი გაერთიანება და იგი აგრძელებდა არსებობას აქემენიანთა ირანის პატონობის (VI-IV სს.) ხანაშიც. საფიქრებელია, რომ ირანმა ამ გაერთიანებაზეც, ისევე როგორც ჩრდილოეთ კოლხეთზე, თავისი გარკვეული გავლენა გაავრცელა.

არქეოლოგიური მასალა, მოპოვებული ქართლში, მეტყველებს იმაზე, რომ ადრეანტიკურ ხანაში აქ ჩამოყალიბებულია ადრეელასობრივი საზოგადოება. ამ დროს ქართლში, ისევე როგორც კოლხეთში, მრავლად ჩანან ზედა სოციალური ფენის წარმომადგენლები, რომლებსაც შეუფერი დიდებით მარზაედნენ. ამის ნიშნებია, მაგალითად, ე.წ. „ახალგორის განძი“ — ქალის მდიდრული სამარხის ინვენტარი, რომელიც 1908 წელს აღმოაჩინეს სოფ. საძვეურში (ქსნის ხეობაში). ასეთივე ინვენტარია ნაპოვნი აღეკეთის ხეობაში, სოფ. წინწყაროში, ვახუბტაშა და სხვა. მკვეთრი ქონებრივი დიფერენციაცია ჩანს, აგრეთვე, მცხეთაში, სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებულ მასალაში.

2. მართიანი აღმოსავლურქართული სახელმწიფოს
- ქართლის სამეფოს (იბერიის) წარმოქმნა
- ქართლის სამეფოს (იბერიის) წარმოქმნა
შარნაშავთან და მისი ძეგლით სთავაზობს. მთელი შარნაშავი

მართიანი აღმოსავლურქართული სახელმწიფოს - ქართლის სამეფოს (იბერიის) წარმოქმნა, როგორც ჩანს, მოხდა აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში არსებული სხვადასხვა სახელმწიფოებრივი გაერთიანების ურთიერთშორის ბრძოლის შედეგად. ამის ანარეკლი ჩანს ეროვნულ გადმოცემაში ქართლის სამეფოს წარმოქმნის შესახებ, რომელიც შემოგვინახა ძველმა ქართულმა მატარებლებმა: „მოქცევა ქართლისაჲ“-მ და „ქართლის ცხოვრება“-მ. მოქცევა ქართლისაჲ“-ს ქრონიკაში მოთხრობილია, რომ აღექსანდრე მაკედონელმა ქართლის დაპყრობის შემდეგ მცხეთაში მმართველად დატოვა არიან-ქართლის მეფის ძე ახო. ეს უკანასკნელი წავიდა მამის სამეფო ტყუანაში - არიან-ქართლში, წამოვიდა იქიდან და „წარმოვიყვანა რეაჲ სახლი (ე.ი. ვკარი) და ათნი სახლი მამამშობეთანი და დასახლა ისინი „ძველ მცხეთას“. ნაზომ მოიგანა იქიდან, აგრეთვე, ღმერთების ვაცისა და ვას კერპები. ახო იყო პირველი მეფე მცხეთაში, მისი სიკვდილის შემდეგ კი გამეფდა ფარნაგაზი. მან დადგა მთაზე არმაზის დიდი კერპი და ააშენა გალავანი მტკვრის მხრივ. ამ სამეფოს მან თავისი დედაცხად სახელი - არმაზი უწოდა.

„მეფეთა ცხოვრებაში“ ახოს შესახებ თქმულებასთან შეწყვეტილია თქმულება მცხეთის მეფის ფარნაგაზზე, რომელიც მიწვეულია ქართლის სამეფო დინასტიის ფუძემდებლად.

მართიანი აღმოსავლურქართული სახელმწიფო - ქართლის სამეფო (იბერია), როგორც ჩანს, წარმოიქმნა ძვ. წ. IV-III საუკუნეებში. ამ პერიოდში საამისოდ ხელსაყრელი სავარაუდოებაა შეიქმნა: გვიანპენილურ და ადრეელინისტურ ხანაში, ჯერ აქტიურობდა არაბი დასუსტებამ, ხოლო შემდეგ ახლად წარმოქმნილი ელინისტური გაერთიანების გამაღვირვებლისთვის და ერთ დიდ სახელმწიფოდ შერწყმისათვის, როგორც ჩანს, ამ გაერთიანებაში შორის ბრძოლაში გაიმარჯვა იმ ქართულმა გაერთიანებამ, რომელსაც სათავეში ედგა ფარნაგაზი. მან აქცია მცხეთა (არმაზიზე) სამეფოს დედაქალაქად, ააგო მასში უძველესი თავდაცვითი ნაგებობები, აღმართა არმაზის კერპი და სხვა.

ამრიგად, ძველი ქართული ტრადიცია, რომელიც მართიანი აღმოსავლურქართული სახელმწიფოს - ქართლის სამეფოს წარმოქმნას ადრეელინისტური ხანი ათარქვებს, სარწმუნო ჩანს.

ფარნაგაზი, ქართული საისტორიო თხზულებანი („მოქცევა ქართლისაჲ“-ს ქრონიკა და ლეონტი მროველის ავტორობით ცნობილი „მეფეთა ცხოვრება“) ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნას აღექსანდრე მაკედონელის მოღვაწეობასთან აკავშირებენ. ისინი მოგვითხრობენ აღექსანდრე მაკედონელის ქართლში ლაშქრობაზე, შეუხვედრად იმას, რომ აღექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა შესახებ არსებულ პირველწყაროებში, რომლებიც დაწვრილებითაა შესწავლილი მსოფლიო ისტორიის ამ ერთ-ერთ უდიდეს პიროვნებაზე არსებულ მრავალწიგან და მრავალტომიან გამოკვლევებში, მისი კავასიაში და საკუთრივ საქართველოში ლაშქრობის შესახებ არაერთი ცნობა არ არსებობს.

საისტორიო წყაროების ცნობას აღექსანდრე მაკედონელის ქართლში ლაშქრობის შესახებ შეიძლება ახსნა მოუძებნოს, ალბათ, საქართველოში ილაშქრა აღექსანდრე მაკედონელის რომელიმე სარდალმა, რაც მომდევნო ხანის საისტორიო ტრადიციამ თვით აღექსანდრეს ლაშქრობად აღიქვა, თუმცა არც აღექსანდრე მაკედონელის რომელიმე სარდალის ქართლში ლაშქრობის შესახებ არსებობს რაიმე პირდაპირი ცნობა.

ქართლის სამეფოს წარმოქმნის ისტორიის აღექსანდრე მაკედონელის სახელთან დაკავშირება აშკარად ხდის, რომ ქართული საზოგადოებისთვის, და საკუთრივ ისტორიკოსებისთვის, კარგად იყო ცნობილი იმდროინდელ წინა აზიაში არსებული ვითარება, ქართველი ის-

ტორიკოსები, ჩანს, ინფორმირებული იყვნენ მის სარდლებს შორის ხანგრძლივად დროის მანძილზე (323-281 წწ.) მიმდინარე ბრძოლისა და ამ ბრძოლის შედეგად იმპერიის დაშლის შესახებ. შესაუკუნოვანი ქართველი ისტორიკოსები იცნობდნენ იმდროინდელ ევროპულ ისტორიოგრაფიაში არსებულ კაცობრიობის ისტორიის პერიოდიზაციის ამ სისტემას, რომელიც მსოფლიო ისტორიის ერთ ეტაპს მაკედონელის იმპერიის შექმნასთან აკავშირებდა. ამასთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია ერთი გარემოება: მათ ზედიზედ არსებული წყაროებით (ზეპირი თუ წერილობითი) ცნობილი იყო, რომ ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბების პროცესი ალექსანდრე მაკედონელის ხანაში მიმდინარეობდა, რაც ქმნის საცოფრის თვალსაზრისით ქართლის სამეფოს შექმნის საჭმელი ამ დიდი დამპყრობლის მონაწილეობაზე ანგარიშგასწავლა ის გარემოება, რომ ისტორიული საქართველოს გარკვეული ნაწილი, სხეულდობრ, სამხრეთ საქართველოს გარკვეული ნაწილი აქვნიანთა იმპერიის პოლიტიკური გავლენის სფეროში იმყოფებოდა და ალექსანდრე მაკედონელის მიერ დარბაზის დამარცხების შემდეგ ამ იმპერიაში შემავალი სამყარო მაკედონელის სამფლობელოდ აღიქმებოდა.

მოუხდევად იმას, რომ ორივე მითითებული ქართული წყარო ქართლის სამეფოს შექმნას ალექსანდრე მაკედონელთან აკავშირებს, ეს წყაროები განსხვავებულ ინფორმაციას შეიცავენ ქართლის პირველ მეფეზე, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკის თანახმად, ქართლის პირველი მეფე არის აზო, ის ქართლში მოიგვანა ალექსანდრე მაკედონელმა, რომელმაც ილაშქრა ქართლში, დაამარცხა აქ წესრიგი და „თანაჲგვანა ალექსანდრეს მეფესა აზოჲ, ძეჲ არიან-ქართლისაჲ მეფისაჲ, და მას მოუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად“. აზოშ გადმოიყვანა მცხეთის ქართლში თავისი ნათესავები (მამა-მამუქერი), მოიგვანა თავისი ღვრები (დძერები) კაცი და ზა „და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზოჲ, ძე არიან ქართველია მეფისაჲ და მოგვდა“. ამავე წყაროს ცნობით, აზოს გარდაცვალების შემდეგ მეფედ „დადგა ფარნავაზი“.

მოხდა ამ მოვლენებზე შედარებით ვრცლად მოგვითხრობს „მეფეთა ცხოვრება“, რომლის თანახმად „დაიბარა ალექსანდრე ყოველი ქართლი... და დაუტევა მათ ზედა პატრიკად სახელით აზონ“, ძე იარდლოსისა, ნათესავი მისი ქუეყანით მაკედონით“. „მეფეთა ცხოვრება“ აზოს „პატრიკად“ და „ერისთავად“ მოიხსენიებს, რომელსაც ალექსანდრე მაკედონელმა დიდი საზღვრით ძალა მისცა („ისი ათასი კაცი ქუეყანით პრომიო“) და დატოვა „მცხოვრებელ ქართლისა“. ამ წყაროს თანახმად, ის აყო კაცი ძევილი და მესისხლე, და ესე დააწესა და აშენო სათა მისთა, ვითარმედ: „ყოველმან ქართველითაჲ მან რომელმან ბოგოს საქურვედა, მოკალით იგი“. ის არც თავისიანებს ინდობდა და მოესრნეს მრავალი მათგანი“.

ამ ამბების თხრობის შემდეგ „მეფეთა ცხოვრებაში“ ჩართულია საგანგებო განაკვეთი „ცხოვრება ფარნავაზის“, რომელიც მოგვითხრობს მცხეთის მამასახლისის სამარას და მისი ძმის ალექსანდრე მაკედონელთან ბრძოლაში დაღუპვის შესახებ. ამ ტრავმული ამბების გამო, სამარას მოკლული ძმის ცოლმა თავისი შვილი ფარნავაზი „წარიყვანა... სამასა წლისა ვრმა, და შელტოლვილი იყო კაცისად“. დაგვრეცებული ფარნავაზი დაბრუნდა „მცხეთას, მამულსა თვისსა“. „მეფეთა ცხოვრება“ საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ „ფარნავაზი იყო მამულად ქართლელი, ნათესავით ქართლელი, ნათესავი უფლოზი, მცხეთისის ძისა“, მისი დედა წარმონებული სპარსი იყო. „ფარნავაზი იყო კაცი გონიერი, მსუღარი შემართებული და მონადირე ზღოვანი“. მან მალე გაითქვა სახელი, მისი ამავე აზოს ყურადღე მიიქცა. ფარნავაზის დედის შეშინდა არ მოეკლა აზოს მისი შვილი და ის სპარსეთს წასვლაზე დათანხმდა. ფარნავაზის ცხოვრებაში ერთგება სასწაული, ღირსება, დახურულ შერობაში მყოფს, მზის სხივი ვეღად ვაიყვანს და ფარნავაზი მზის ცხარს სახეზე მოისვენს. ფარნავაზი ფიქრობს, ამ საზმრათ მას ეუწყა, რომ სპარსეთში ის ბედნიერებას ეწევა. ფარ-

¹ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკით ის არის „აზოჲ“, „მეფეთა ცხოვრებით“, აზონ.

ნავაზი მადის სანადიროდ და იქ იმთვის კლდეში დაშლულ ვანში და მიხედება ზიზმრის მინაშენებს. ამ განძის ის აზოს წინააღმდეგ ბრძოლის დასაწყებად იყენებს აქ ღვება აზოს, არიან-ქართლის მეფის ძისა და ფარნავაზის, მცხეთისის ჩამომავლის პრობლემა.

[მართებული უნდა იყოს ვარაუდი, რომ „არიან-ქართლი“, რომლის მეფის ძეა აზო, არიანის (არიანა) პოლიტიკური გავლენის სფეროში მყოფი ქვემო ქართლი უნდა იყოს.]

ქმ. წ. VI-IV საუკუნეებში აღმოსავლეთ საქართველოს მანა-წყალზე შედარებით მცირე სახელმწიფოებრივი გაერთიანებები (სახელმწიფოები?) არსებობდა, რომელნიც პარველომისათვის და ქვეყნის გაერთიანებისათვის იბრძოდნენ: IV საუკუნის დასასრულისათვის, ჩანს, ორი მთავარი მეგრძოლი მხარე გამოიკვეთა — მცხეთის სახლის ჩამომავალი ფარნავაზი და არიან-ქართლის მეფის — იარედოსის ძე აზო, რომელსაც გარეშე ძალა უჭერს მხარს, საბოლოოდ გაიმარჯვა მცხეთის სახლის ჩამომავალმა, ფარნავაზმა. ამ თვალსაზრისით აზო „უცხია“. უფრო ძველი წყარო („მოქცევაჲ“), აღბათ, რეალურად არსებულ ვითარებას ახსენებს, არიან-ქართლის მეფის ძე აზო მისთვის უცხოელი არ არის, ხოლო „მეფეთა ცხოვრებას“ კონკრეტული, ფარნავაზი ქართლოსიანია, მცხეთის სახლის შვილია, ხოლო არამცხეთის სახლის ჩამომავალი უცხია, მით უმეტეს, რომ მას უცხი ძალა უჭერს მხარს.

ფარნავაზი უკავშირდება ვერისის გაშვებულს ქუჯის, აუწყებს, რომ დიდი განძის მფლობელია და სთავაზობს საერთო ძალით ბრძოლას აზოს წინააღმდეგ, „თეგნეთ ჩუქრ ძმა და ვისმართ ჩუქრ ზუსტავი ორთავე“, მიიღებს თანხმობას ქუჯისაგან, რისი იმედიც მას, ჩანს, აქონდა, და განძის ნაწილს წაიღებს თან („რომელი შესამღებელ იყო“), წაიყვანს თან ღვებას და ღვებს და მადის ვერისის, მასთან მისულ ფარნავაზს ქუჯი ეუბნება: „შენ ხარ შვილი თათა მათ ქართლოსთა, და შენ გმართებს უფლობა ჩემი... და უმეტეს მოგუცეს ძლევა, შენ ხარ უფალი ჩუქნი და მე ვარ მონა შენი“, ე.ი. ჩვენ ვართ არა თანასწორუფლებიანი ძმები, არამედ შენ ხარ უფალი და მე შენი ქვეშევრდომი.

ეს ფაქტი დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიულ-კულტურული ერთიანობის შედეგი, გამოვლინება და ქართულ სამყაროში ქართლის მოწინავეობის დადასტურებაა. ქართული სამყაროს ერთიანობის ამ შეგნებას მრავალსაუკუნოვანი ისტორიული განვითარება უძღოდა წინ.

ქართლოსიანმა ფეოდალმა ფარნავაზის მხარეზე იბრძვიან, აზოს მძიმე მხედრების ნაწილიც გადაუდგია, [ბრძოლაში გაიმარჯვა ფარნავაზმა, დამარცხებული აზო კლარჯეთში გარბის. შესაძლებელია მართებულია თვალსაზრისი, რომ „არიან-ქართლი“ კლარჯეთსაც, სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს ნაწილსაც, მოიცავდა და აზო კლარჯეთიდან იყო. ნაშანდობლივია, რომ ფარნავაზი ქართლისა და ვერისის გაერთიანებით „მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ვერსსა ზედა“, მაგრამ კლარჯეთზე მისი ხელისუფლება არ ვრცელდებოდა.]

აღექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ მის სარდლებს შორის ხანგრძლივი (321-281) ბრძოლა დაიწყო. შეიქმნა ელინისტური სახელმწიფოები, რომელთაგან ზევე ფარნავაზმა ურთიერთობა სელევკიდებთან დაამყარა¹. სახელმწიფოს მეთაურმა „ანტიოქოს, შეიქმნარა (ფარნავაზ) და უწოდა შეილაჲ თვისად, და წარმოსცა გუბერნი“... აზომ მოინდომა ხელისუფლების დაბრუნება, მას მერძმები (როგორც ვარაუდობენ, პირტოს სამეფო) ესმარება, ფარნავაზს — ქვეყი, ანტიოქოსის ერისთავი. ფარნავაზმა გაიმარჯვა, აზო ამ ბრძოლას შეუწირა. ამის შემდეგ ფარნავაზმა დააპყრო კლარჯეთი.

ამ დროიდან იწყება ფარნავაზის აქტიური სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა, რომლის მთავარი მიზანი ხელისუფლების ცენტრალიზაცია იყო. პირველ რიგში, მეფე ფარნავაზი აღმოსავლეთ საქართველოს რეფორმას ატარებს, მან ადგილი ქვეყანა საერისთავოებად და „კანაწესი“ ერის-

¹ სელევკიდების სამეფოს ცენტრა იყო სირია, ზღაპრ დაჰლ. ძე. წ. 300 წ. სელევკ I-მა დააარსა თავისი დედაქალაქი ანტიოქია.

ზოგნი რგანი და სპასტები". დანაშაუნი ერისთავები: მარგვის (არგვეთის), კახეთის, ხუნანის, სამშვილდის, წერძის, ოძრბის, კლარჯეთის და ვერისის, საერისთავოები მოიცავდნენ მთელ ისტორიულ საქართველოს, შიდა ქართლს გარდა, სადაც მეფემ განაწესა სპასტები, რომელსაც ექვემდებარებოდნენ ერისთავები, რომელთა ზღუდვითი ხასიათი და ათასობით თაყნის იყვნენ, რომელთაგან „მოხდოდა ზარკი სამეფო და საერისთავო“. ამგვარად, მან მოაწესრიგა საგადასახადო სისტემა.

როგორც ვხედავთ, ფარნავაზმა საერისთავოები ტრადიციულად არსებული ისტორიულ-გეოგრაფიული პრინციპით ჩამოაყალიბა და იქ თავისი მოხელეები დააყენა. უაღრესად საინტერესოა „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობა მის მიერ მოსახლეობის წოდებრივი პრინციპით დაყოფის, სახელდობრ, აზნაურთა წოდების დაკანონების შესახებ.

[ფარნავაზი ეწეოდა დიდ აღმშენებლობით საქმიანობას: აღადგინა პრპოლების დროს დანგრეული ციხე-ქალაქები, გააშენა სამეფო დედაქალაქი მცხეთა, შემოყვლო მას ზღუდე, ააგო შირაქისა და ტიანის ციხეები.]

უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რელიგიის ხედვაში გატარებულ ღონისძიებებს, ქართველები თავიანთ სუბმენტურ, მთავარ, ვარსკვლავებს ამსიათავენ, ყოველ ოჯახს, გვარს, თემს, ტომს თავისი კერა ჰქაუდა. აზომ თავის სამშობლოდან მოიჭრა ვაჟისა და გას თავიანთსცემა, რომელთა ვერცხლისა და ოქროს ქანდაკებები იდგა მცხეთაში. ფარნავაზმა მცხეთაში, ქართლს მისი თავზე აღმართა არმაზის ქანდაკება. მას არავისთვის იუკრძალავს საკუთარი კერებებს თავიანთსცემა, არც ვაჟისა და გას ქანდაკებებს ახლო ხელი, მაგრამ ყოველთა ქართველთათვის უმაღლეს ღვთაებად არმაზს კრპი დაადგინა, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დაქსაქსულ ტომთა გაერთიანებისათვის. წმინდა ნინოს მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი თხზულებაში მომხმელებად აღწერს, თუ რა ზღვა ხალხი მიდიოდა მცხეთას არმაზის დღესასწაულზე. ხალხზე დიდი ზემოქმედების ძალა აქვს თვით კერპის გარეგნულ სახეს. ისტორიკოსის აღწერილობით, ადგა კაცი ერთი საიღვრისა, და ტანს მისსა ცეცხლ ვაჭვ ოქროსი, და თავსა მისსა ჩაბაღბი მყარი, და თუდნი ისხნეს ზურმუხტნი და ბივრიდნი, და კელთა მათთა აქურდა კრპალი ბრწყინვალე, ვითარცა ველა. და იქ ცოლა კელთა შინა, უკეთო ვინმე შეეხებინ, თავი თვისა ზიკუდილად განწირის[.]

ყოველთა ქართველთათვის საერთო კერპის შექმნა მეფის ზღვისუფლებას ცენტრალიზაციისა და მეფის იდეოლოგიური საყრდენი იყო.

მეფე ფარნავაზს მოღვაწეობაში გრისაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ენისა და ქართული მწიგნობრობისადმი დამოკიდებულებას. ისტორიკოსი ლაკონურად მოგვითხრობს, რომ ფარნავაზმა „განავრცო ენა ქართული და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა... და ... შექმნა მწიგნობრობა ქართული“. ფარნავაზს, რასაკვირველია, არ აუკრძალავს „ზრახვა“ (ლაპარაკი) იმ ენებზე, რომელთაც ისტორიკოსი ჩამოთვლის ფარნავაზის წინადადრინდელ ქართლში, რომ „იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა: სომხური, ქართული, ხაზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული“. ველთა ამ ენაზე მოლაპარაკე მოსახლეობის არსებობა რეალურად დადასტურებულია ამდროინდელ ქართლში, მაგრამ მან ქართულს სახელმწიფო ენის ფუნქცია დააკისრა, ქართული დააკანონა საერთოეოთიო ენად და „შექმნა მწიგნობრობა ქართული“. ძველი ვადკრთო თქმა, რას ნიშნავს ეს. ამ საკითხზე სხვადასხვაგვარი განმარტებები არსებობს. როგორც კარგადაც ცნობილი, ამდროინდელი და არც მომდევნო ხანის, საერთოეო ქართულად დაწერილი არაფერი მოგვეპოვება. აღბათ, მართებული უნდა იყოს მოსაზრება, რომ ფარნავაზმა ქარ-

¹ ფარნავაზისა ის ვარაუდები, რომ V საუკუნის მეორე ნახევარში მეფე ვახტანგ გორგასლის მიერ გატარებული ადმინისტრაციული რეფორმითაც მიართად იგივე საერისთავოები წარმოადგენდა. მეორედენი განსხვავება იმ ნუხაშია, რომელიც მოცემულია VII საუკუნის 50-იან წლებში არაბი ჰარბლის მამბი იბნ-მასლამს მიერ დატყუებუბარებული ადმინისტრაციული ერთეულები (რედ.)

თულისათვის იმპრონიდელ ცივილიზებულ სამყაროში არსებული არაქვეყნული ან პერანული დამწერლობა გამოიყენა, შეიძლება ორივეც. ასეთი პრაქტიკა ცნობილი და გავრცელებულია ანტიკურ და შუასაუკუნოვან სამყაროშიც.

ფარნავაზმა შექმნა ერთიანი ქართული სახელმწიფო, ერთიანი კულტოი, ერთიანი ქნო. მას ჰქონდა სახელმწიფო მოიცავდა მთელ საქართველოს. ის იყო „მეფე ყოველსა ქართლსა და ეგრესა ზედა“, ე. ი. აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს¹. ფარნავაზის რეფორმები შეეხო ქვეყნის ცხოვრების ყველა სფეროს: ქვეყნის საზღვართა გამაგრება, ციხე-ქალაქთა აღდგენა და ახალია მშენებლობა, სარწმუნოება, დამწერლობა, საგადასახადო სისტემა, ხელისუფლების განმტკიცებისათვის ის პოლიტიკურ და დიპლომატიურ ურთიერთობას ამყარებდა იმპრონიდელ ძლიერ ხელგეციდების სახელმწიფოსთან, ღრასტოური ქორწინებებით ამტკიცებდა ურთიერთობას როგორც თავის ქვეშევრდოებთან – ერთი „დაი თქმა მისცა ჭეჭის ცოლად“, ასევე მეზობლებთან – მეორე და ცოლად ოხთა მეფის მისცა. სამხედრო კავშირს ამყარებდა და მტრების წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩრდილოკავკასიელ მეზობლებსაც იგნებდა.

იმერტა 67 წელი და დასაბამი მისცა ქართლის მეფეთა ფარნავაზიანთა დინასტიას.

3. ქართლის სამეფო აშ. წ. III-II საუკუნეებში

ამრიგად, ძვ. წ. III საუკუნიდან ქართლის სამეფოს განაგებდა ფარნავაზიანთა დინასტია (რომელიც ტახტზე ფლობდა აშ. წ. VI საუკუნემდე).

მეფეთა ქართლის სამეფოს სატახტო ქალაქი იყო. მცხეთის დაწინაურებას და დედაქალაქად გადაქცევას ხელი შეუწყო მასმა ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ. მცხეთა მდებარეობდა ოთხი მხრიდან მომაველი გზების შესაჯარზე: კოლხეთიდან, ალბანეთიდან, სომხეთიდან და ჩრდილოეთიდან. ეს უქმნიდა მცხეთას ხელსაყრელ სტრატეგიულ პოზიციას ერთმანეთთან დაკავშირებული ციხესიმაგრეების სისტემის შესაქმნელად. ფარნავაზიანთა დინასტიის პირველი წარმომადგენლების (ფარნავაზისა და მისი მეშვიდეების) დროს მცხეთაში ჩატარდა დიდი აღმშენებლობა: სფორტოფიკაციო, საკულტო და სამოქალაქო ხასიათის. აიგო „დიდი მცხეთის“ თავდაცვათი სისტემა, ორი ციხე-ქალაქი: არმაზციხე და ზადერციხე. არმაზციხე იცავდა სომხეთიდან, ალბანეთიდან და კოლხეთიდან მომავალი გზების შესაჯარს და კონტროლს ახორციელებდა ამ გზებზე, ზადერციხე კი იცავდა ჩრდილოეთიდან, ჩრდილოეთის მომთაბარეთა ქვეყნიდან² დარიალის ხეობით და არაგვის დინების გამოყოფებით მომდინარე გზას. ამ ოთხ გზას შემდეგნაირად აკავშირებს ძველი ბერძენი გეოგრაფი ბტრაბონი: ერთი გზა იბერიაში შემოდიოდა კოლხური ციხესიმაგრე შირაქნიდან, კოლხეთში ის გადაიდა სანაოსნო მდინარე ფაზისზე, რომელზეც 120 ხიდი იყო. ამ მდინარეზე, რომელიც ერთიგვარაა ბორტოს (შავ ზღვას), იყო იმავე სახელწოდების ქალაქი, მას

¹ არსებობს ოველსაზრახი, რომ „მეფეთა ცხოვრებაში“ წარმოდგენილია გონივრული ქართული ტყვეების ერთიანობის შესახებ ფარნავაზის დროს, XI საუკუნის პოლიტიკური ვითარების საფუძველზე შექმნილია. შეიძლება „ფარნავაზის ცხოვრებაში“ წარმოდგენილ სურათზე გარკვეულწილად გავლენას ახდენს ლეონტისდროინდელი საქართველოს ვითარება, მაგრამ ფარნავაზისდროინდელი ქართლის სამეფო რომ ძირითადად მთელ ისტორიულ საქართველოს მოიცავდა, ეს დავას არ უნდა იწვევდეს, რადგან ასეთივე ფარგლებში არის წარმოდგენილი ქართლის სამეფოს ამდროინდელი საზღვრები „მოქცევა ქართლისა“² ჭრანკასშიც, რომელიც IX საუკუნის შემდეგ არ შეიძლება იყოს დაწერილი (თუ უფრო ადრე არა). IX საუკუნის საქართველოში არსებული ვითარება გამოირჩევა ქართული ქვეყნების ერთიანობის ისეთი კონცეფციის ხელოვნურად შექმნას, რაც „მეფეთა ცხოვრება“-შია წარმოდგენილი. ამგვარაა, რომ ორივე თხზულების ავტორებს ხელი ძირითადად სანდო წყაროება აქვთ (რედ.)

ახლოს კი ტბა. მეორე გზა იბერიაში შემოდიოდა ჩრდილოეთ კავკასიიდან და მიჰყვებოდა მდინარე არაგოსას (არაგვს). გზის პოლის აგებული იყო ძველად ასაღები სიმაგრე. შესაძლოა გზა შემოდიოდა აღმართიდან. ის ჯერ კლდეებში იყო გაჭრილი, ხოლო შემდეგ მოუყვებოდა მდ. აღაზანს. მეოთხე გზა შემოდიოდა არმენიიდან მტკვრის გასწვრივ, მტკვრისა და არაგვის შესართავთან, სტრაბონისავე ცნობით, რომანეთისაგან 16 სტადიონით დაშორებული ორი გამაგრებული ქალაქი მდებარეობდა, პარპოზიკე (არმაზიკიზე) მტკვარზე და სევსამორა (ზაღნაყიზე) – არაგვზე.

მეხუთხე, სტრაბონისავე მოწმობით, გადიოდა დიდი საერთაშორისო მნიშვნელობის საგაჭრო-სატრანზიტო გზა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნებს შორის. ის მიემართებოდა ჩრდილოეთიდან კოლხეთის შავიზღვისპირა ქალაქებზე. ინდურა საქონელი, შუა აზიის ვაჭრით, მიჰქონდათ კასპიის ზღვამდე, აქედან – აღმართში და ქართლში. მტკვრის ხეობის გაველიო საქონელი გადაჰქონდათ დასავლეთ საქართველოში, ქალაქ ფაზისამდე. ეს გზა მოქმედი ჩანს ჯერ კიდევ აღრეკლინისტურ ხანაში, რადგან სტრაბონი, მასზე საუბრისას, ეხსენება სამი საუკუნის წინანდელ წყაროს (პატროკლი). გვიანდლინისტურ ხანაში ამ გზის გამოყენება შესუსტდა, რომაულ ხანაში კი კვლავ გაცხოველდა, რადგან დასავლეთის რომაული სამხაროსათვის პართიასა და სომხეთზე გამავალი გზა გადაკეტილი აღმოჩნდა რომა და პართიას შორის მტრული ურთიერთობის გამო.

ამ სატრანზიტო-საერთაშორისო გზის გარდა მეხუთხე და მხოლოდ ქართლის სამეფოზე გამავალი ზემოაღნიშნული ორი გზაც საერთაშორისო მაგისტრალებს წარმოადგენდა, რომლითაც ხორციელდებოდა სავაჭრო-ეკონომიკური, კულტურული და პოლიტიკური ურთიერთობა სომხეთთან, აღმართთან, კოლხეთთან და ჩრდილო-კავკასიის მომთაბარეებთან.

ამ საგზაო მაგისტრალზე (მტკვრის ხეობაში) ელვინისტურ ხანაში ვგაოდა საქალაქო ცხოვრება, განვითარებული გაჭრობა-ხელოსნობით. მეხუთხის გარდა აქ მდებარეობდა დიდი ქალაქები: უფლისციხე, ურბნისი, წუნდა, ოძრზე და სხვა. სტრაბონი გვამცნობს: „იბერია კარგადაა დასახლებული მეტწილად როგორც ქალაქებად, ისე დაბებად. აქ გვხვდება კრამიტის სახურავები და ხუროთმოძღვრების წესით აგებული სახლები, ბაზრები და სხვა საზოგადოებრივი შენობები“. ელვინისტური აღმოსავლეთის ქალაქების მგავსად, ქართლის ქალაქების ეთნიკური შემადგენლობა ჭრელი იყო. აქ იყო ებრაელთა სავაჭრო-სახელოსნო უბნები (მაგ. ურბნისში, მეხეთში და სხვაგან). ქართლში ებრაელთა დასახლების წარმოშობა ქართული საისტორიო ტრადიციით უკავშირდება ნაბუქოდონოსორის მიერ იერუსალიმის დარბევის ხანას (ძვ. წ. VI ს.).

ქართლის ინტენსიურ სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობაზე გარე სამყაროსთან, ელვინისტურ და რომაულ ხანაში, გარდა წერილობითი წყაროებისა, მათი იტებს მრავალრიცხოვანი როგორც უცხოური, ისე ადგილობრივი მონეტების აღმოჩენა მის ტერიტორიაზე. ამ პერიოდში ადგილობრივი, ორიგინალური ტიპის მონეტა არ იჭრებოდა, არამედ ჭრიდნენ ალექსანდრე მაკედონელის მონეტების მინაბეჭდებს, რაც მოწმობს მსოფლიო ბაზარზე ქართლის აქტიურ მონაწილეობას.

ელვინისტურ სამყაროსთან ქართლის ქონდა არა მარტო პოლიტიკური და ეკონომიკური, არამედ კულტურული ურთიერთობაც, რას შედეგადაც ქართლში გზა გაიკვალა ელვინისტური კულტურის ელემენტებს. ეს განსაკუთრებით იგრძნობა ხუროთმოძღვრებაში და, საერთოდ, სამშენებლო ხელოვნებაში. ამას მოწმობს ისეთი არქეოლოგიური მონაპოვრები, როგორც: არმაზიკის ზოგიერთი არქიტექტურული დეტალი, იონური კაპიტელი სარკინეში, უფლისციხის მაგისტრალური და ცენტრალური ქუჩები და მათთან დაკავშირებული კომპლექსები, ფართოდ გავრცელებული კრამიტა, მანის იბერიული მრავალწახნაგა საბეჭდავები, ჩამოსხმული ქვის მცირეზომილი საშენებლების მიხედვით და სხვა.

4. ქართლის სამეფოს ტერიტორია.

მისი ურთიერთობა მეზობელ ტომებთან და სახელმწიფოებთან

ძველი ქართული საისტორიო ტრადიცია ქართლის სამეფოს, მისი წარმოქმნის უამრავი ფარნავაზის დროს (ძვ. წ. III საუკუნის პირველი ნახევარი) სახავს ურცულ სახელმწიფოდ. ფარნავაზს ემორჩილებოდა: აღმოსავლეთ საქართველო — შიდა ქართლი, ქვემო ქართლი, კახეთი; სამხრეთ საქართველო — სამცხე, ჯავახეთი, კოლა, არტანი, კლარჯეთი; დასავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი — არგვეთი, ეგრისი, აჭარა.

ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისში ქართლის სამეფოს ტერიტორია სამხრეთში შეკვეცილა. სტრაბონის ცნობით, 190 წელს წარმოქმნილმა სომხურმა სამეფოებმა, არტაქსიასა და ზარიადრეს მეთაურობით, მეზობლებს, და მათ შორის იბერებსაც, წაართვეს ტერიტორიები. კერძოდ, იბერიას მათ მისტაცეს პარიადრის მთის კალთები, ზორძენა და გოგარენა, გოგარენაში (სომხური წყაროების გუვარქი) იგულისხმება ისტორიული ქვემო ქართლი, ხორშენა მოიცავდა მის დასავლეთით მდებარე ზემო ქართლის (მესხეთის) მნიშვნელოვან ნაწილს. პარიადრის მთიანეთი, მკელეფართა აზრით, იყო მოგვიანო ხანის პარხალი. ის წარმოადგენს დღევანდელ სატალასა და ბაიურთის ჩრდილოეთით გადაჭიმულ მთის ქედს, რომელიც ზღვის სანაპიროს გასწვრივ მიემართება შებინ-გარაპისართდან მდ. ჭოროხის შესართავისაკენ. პროფ. ნადონცის აზრით, პარიადრის მთიანეთი მოიცავდა ისტორიული ტაოსა და სპერის (დღევანდ. ქ. ისპირის რაიონი თურქეთში) ოლქებს.

სტრაბონის ეს ცნობა იბერიის ტერიტორიულ ფარგლებზე თანხმობაშია „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებთან.

ამრიგად, ძვ. წ. III საუკუნეში ქართლის სამეფოს მიწა-წყალი გადაჭიმული ჩანს შორს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით და დასავლეთით.

ტერმინი „იბერია“ ანტიკური ხანის მწერლობაში იხმარება არა ეთნიკური, არამედ პოლიტიკური შინაარსით. სტრაბონი, მაგალითად, იბერიის მოსახლეობას კულტურულ-ეთნიკური მიზნით ორ განსხვავებულ ჯგუფად ჰყოფს: ბარის იბერები, რომლებიც ძირითადად მიწათმოქმედებს მისდევდნ და არმენიელთა და მიდიელთა მსგავსად ეწყობიან; მეორე, მთის იბერები, რომლებიც ცხოვრობენ სკვითებისა და სარმატების ყაიდაზე, მათი მეზობლები და მონათესავენი არიან.

მეზობელ მთიელთა ტომებთან ურთიერთობა დიდ როლს ასრულებდა ქართლის სამეფოს ისტორიაში. ქართულ წყაროებში ამ ურთიერთობის გაშუქებას უპირველესი ადგილი უკავია.

ერთი მხრივ, ეს ტომები თავდასხმების საფრთხეს უქმნიდნენ ქართლის სამეფოს ბარის რაიონებს, ისინი, ისევე როგორც ჩრდილო-კავკასიაში და სამხრეთ რუსეთის სტეპებში მოსახლე მომთაბარე ტომები, მუდამ მზად იყვნენ ეთარეშათ სამხრეთის მდიდარ ქვეყნებში.

მეორე მხრივ, მთიელთა და მომთაბარეთა ეს სტიქია ქართლის მეფეებს შეეძლოთ გამოეყენებინათ საკუთარი პოლიტიკური მიზნებისათვის, თუ მათზე ეფექტურ კონტროლს დააწესებდნენ, მტკიცედ ჩაკეტავდნენ კავკასიონის გადმოსასვლელებს, დაიმორჩილებდნენ ან მოკავშირეებად გაიხდიდნენ მთიელებსა და მომთაბარეებს. ელინისტურ და რომაულ ხანაში ქართლის სამეფო იმდენად ძლიერი იყო, რომ ამ ამოცანას წარმატებით ართმევდა თავს.

სტრაბონის ცნობით, იბერიამ მთიანეთში მოსახლე და მისგან კულტურულად განსხვავებული მოსახლეობა ორგანულად შეიერთა. ამიტომაც სტრაბონისათვის ეს მთიელები უკვე „იბერიელები“ იყვნენ. იბერიის მთიელებს მეფის მიმართ რიგი ვალდებულებები ეკისრათ: ხარკი, ლაშქრის გამოგვანა, კავკასიონის გადმოსასვლელებს დაცვა და ა.შ. დარიალის ხეობაში ციხესიმაგრე ყოფილა, სადაც, ქართული და სომხური წყაროების გადმოცემით,

ახ. წ. I საუკუნეში ქართლის მეფეებს გამოუკეტათ ტყვედ ჩავდებული ზომები უფლისწული. უნდა ვთქვათ, რომ როგორც დარიალმა, ისე კავკასიონის სტრატეგიულად მნიშვნელოვან პუნქტებში ქართლის სამეფო გარნიზონები იდგა. მთავლა იბერების ზეგდართი წინა სამეფოს სამხედრო ძალებში დიდი იყო. მათ, სტრაბონის ცნობით, შეეძლოთ მრავალი ათეული ათასი მეომრის გამოყვანა. ბარიდან კი გამოდიოდა შედარებით მცირერიცხოვანი ლაშქარი, ის რიცხოვნად ჩამორჩებოდა ალბანეთის ჯარს, რომელიც შეადგენდა 60 000 ქვეით და 22 000 ცხენოსან მეომარს.

მთავლები ხშირად აწვობდნენ აჯანყებებს, რათა თავი დაცვათ ქართლის სამეფოს ემპანისაგან, მაგრამ ქართლის მეფეები ამ აჯანყებებს სასტიკად ახშობდნენ. მაგალითად, მირიან I-ის დროს (ძვ. წ. III ს.) „ქართალებში მზდობა კავკასიონი“ შემოსულ დურძუკებს შეუერთდნენ და ქვეყნის ბოზრება იწყეს. იბერიის მთიანეთი და ჩრდილო-კავკასიის რაიონები წარმოადგენდა, აგრეთვე მონების წყაროს ქართლის სამეფოსათვის.

ქართლის სამეფოს ცხოველი ურთიერთობა პქანდა, აგრეთვე, ალბანელებით მოსაზღვრე ალბანეთთან. ქართლმა თავისა სახელმწიფოებრიობის გარიტრაქზე შეიერთა ალბანეთის დასავლეთი ოლქი. ალბანეთი ამ დროს თავისი განვითარების დონით ჩამორჩებოდა ქართლს. იქ საზოგადოებრივი განვითარება პირველყოფილ-თემური წყობილების დონეზე იდგა, თუმცა მისი რღვევა უკვე შორს იყო. წახული, სტრაბონის ცნობით, ალბანეთში, იბერიის მახლობლად, იყო მოგარის ღუთების დიდი ტაძარი. ქერუმი მეფის შემდეგ მეორე კაცი, განსჯება ვრცელ და შვიდროდ დასახლებულ სატაძრო მიწას. ეს იყო სათემო მეურნეობა, რომლის ორგანიზატორიც იყო ტაძარი. ეს იყო სატაძრო ოცმა. ალბანური ტომების გაერთიანება ერთიან ადრეკლასობრივ სახელმწიფოდ ძვ. წ. I საუკუნეში დასრულდა.

ძვ. წ. III საუკუნეში, როდესაც ალბანეთის მეზობლად შეიქმნა ძლიერი ერთიანი ადმინისტრაციული სახელმწიფო (ქართლის სამეფო), ალბანეთის მოსაზღვრე რაიონი მის შემადგენლობაში მოექცა. უნდა ვთქვათ, რომ ქერუმი (დღევანდ. კახეთის ადმინისტრაციული ნაწილი), რომელიც ამ დროს ნაწილობრივ ჯერ კიდევ ალბანური ტომებით იყო დასახლებული, ქართლის სამეფომ შეიერთა. ასევე კამბისენის ოლქი (ქართ. კამბეჭოვანი, დღევ. ქაზიყი), რომელიც, სტრაბონის ცნობით, დასახლებული იყო ალბანელებით, იბერებით და არმენებით, იბერიის შემადგენლობაში შევიდა.

ძვ. წ. II საუკუნეში, როდესაც ალბანეთისა და ქართლის მეზობლად გაჩნდა ძლიერი ზომიერი სახელმწიფო, ქართლმა დაკარგა პერეის სამხრეთი რაიონები და ისინი ზომიერის შემადგენლობაში მოექცა, მაგრამ ამ შარის ჩრდილოეთი რაიონები კვლავ ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში დარჩა. ამზე მიუთითებს, მაგალითად, „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობა (შესული აქ. როგორც ჩანს, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ძველი რედაქციიდან), რომ ქართლს მეფე უარსაგომმა (ძვ. წ. II საუკუნის პირველი ნახევარი) დაიწყო ნეკრესის შენება კახეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, ზოლი დაასრულა ქართლის მეფე არშაკმა (ძვ. წ. I საუკუნის მეორე ნახევარი). ზომიერმა წაართვა ქართლს, აგრეთვე, კამბისენიც (მას ძვ. წ. I საუკუნეში სტრაბონი სომხეთის შემადგენლობაში იხსენიებს).

ძვ. წ. III საუკუნეში ქართლის პირველ მეფეებს (ფარნავაზი, საურმაგი, მირიან I), ქართული წყაროს ცნობით, მეგობრული ურთიერთობა პქანდათ სელევკიდების სამეფოსთან, ამ უკანასკნელმა მარცხი განიცადა რომაელებთან. ძვ. წ. 190 წელს მაგნეზიასთან მომხდარ ბრძოლაში რომაელებმა დაამარცხეს ანტოქოს III-ის ლაშქარი. 188 წელს მან ზავი შეკრა რომაელებთან, რომლის თანახმადაც ურბი თქვა ტავროსის ქედის ჩრდილოეთით მდებარე საზღვრობელებზე. ამის შედეგად გაჩნდა ურთიერთობა ქართლის სამეფოსა და სელევკიდებს შორის.

ქართლის მეზობლად ჩამოყალიბდა ორი სომხური სახელმწიფო, რომლებიც გამოეყვნენ სელეგიდების სახელმწიფოს. შემდეგში მათ, სტრაბონის ცნობით, ტერიტორიები წაართვეს ქართლის სამეფოსა და ქართული ტომების მცირეაზიურ გაერთიანებებს. როგორც უკვე ვთქვა, სომხური სამეფოების ყუძმეზღებლბმა, კერძოდ, არტაქსიამ და ზარიადრემ იბერებს წაართვეს პარიადრეს კალთები, სორძენე და გოგარენე, ხოლო ხალიბებსა და მოსინიკებს — კარნიტი და ქსერქსენე, მცირე არმენიის მეზობლად.

ბე. წ. II საუკუნეში და I საუკუნის პირველი ნახევრის მანძილზე სომხური სამეფოებიდან განსაკუთრებით გამდიდრდა არტაქსიას (არტაშეს I-ის, 189-161) მიერ დაარსებული სამეფო, რომლის სატახტო ქალაქი იყო არტაშატი (არაქსის შუა დინებაზე, დღევანდელი ერცენის სამხრეთით), სტრაბონის თხზულებაში ქართლის სამეფოს ყოფილი ოლქები ზორძენა და კახ-სახენა დასახელებულია როგორც სომხეთის უკიდურესი ჩრდილოეთი და თოვლით დაფარული ოლქები, რომლებიც ესაზღვრებოდა კავკასიის მთებს, იბერიასა და კოლხეთს.

5. რომაელთა ლაშქრობა ქართლსა (იბერია) და ებრისში (კოლხეთი)

ბე. წ. II საუკუნის ბოლოს და I საუკუნის დასაწყისში საქართველოს მეზობლად სამხრეთში გამდიდრდა ორი სახელმწიფო: პონტო და სომხეთი. ამას მოჰყვა მათი ომები რომაელებთან, რამაც ჩართული აღმოჩნდა მთელი სამხრეთ კავკასია: ალბანეთი, იბერია და კოლხეთი.

პონტოს მეფემ მითრიდატე VI ეგპატორმა (III-63) დიდად გაზარდა თავისი სახელმწიფოს ფარგლები, დაიპყრო ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი (მათ შორის ბოსფორის სამეფო), კოლხეთი, „მცირე არმენია“, სამხრეთი და დასავლეთი შავი ზღვისპირეთის ქალაქების დიდი ნაწილი, გააძლია ბრძოლა მთელი მცირე აზიის დაუფლებისათვის.

სომხეთის მეფემ ტიგრან II-მ (95-56) დაიპყრნა პართიის მიერ ადრე მიტაცებული მიწები, შეიერთა პართიის ჩრდილო-დასავლეთი მხარე, თანამედროვე ჩრდილო და სამხრეთ აზერბაიჯანის ნაწილი, სოფენა, სირია, ფინიკია და კილიკიის ნაწილი.

პონტო და სომხეთი ერთად ებრძოდნენ რომაელთა ექსპანსიას მცირე აზიაში. მითრიდატე დაუწყა თავისი ტიგრან II-ს, თავისი ძალი შერთო მას ცოლად, მითრიდატემ რომაელთა წინააღმდეგ აწარმოა სამა ომი 25 წლის მანძილზე (89-64). თავდაპირველად მან მაღაწია წარმატებებს ამ ბრძოლაში, შემდეგ დაერაზმა რომაელთა წინააღმდეგ მცირე აზიის მოსახლეობა, განდევნა რომაელები მცირე აზიიდან და ერთხანს საბერძნეთსაც კი დაეუფლა. მაგრამ შემდგომში მან თავისი დესპოტიზმით აიშნა დაპყრობილი მხარეების მოსახლეობა, რომელმაც თავისი ძალების მოპოვებისათვის მოახდინა და შეტევაზე გადავიდა. რომაელებმა, კერძოდ, ლუციუს კორნელიუს სულას, ხოლო შემდეგ ლუციუს სიცინიუს ლუკულუსის სარდლობით რამდენჯერმე დაამარცხეს მითრიდატეს ჯარები.

ბე. წ. 66 წელს რომის სენატმა პონტოსა და სომხეთის წინააღმდეგ ომის წარმოება დაიწყო პომპეუსს დაევა და იგი აღმოსავლეთის პროვინციებში განუსაზღვრელი უფლებებით აღჭურვა. მითრიდატეს ამ დროისათვის ფაქტობრივად ძალები აღარ გააჩნდა და ის „მცირე არმენიაში“ (ეფრატთან) პომპეუსმა სასტიკად დაამარცხა. რომაელების შიშით ტიგრანმა არ მიიღო დევნილი მითრიდატე, ამიტომ ის ჯერ კოლხეთში გაიქცა და დიოსკურიასში გაატარა ზამთარი, ხოლო შემდეგ — ბოსფორში. ის ოცნებობდა რომის წინააღმდეგ ბრძოლის განაზღვრებაზე, ჩრდილოეთიდან იტალიაში შეჭრაზე, მაგრამ 63 წელს მისი ვაჟის, ფარნაკის მიერ მოწოდებული აჯანყების შედეგად მან დაკარგა ძალაუფლება და თავი მოიკლა.

რომელიც სარდალმა პომპეუსმა მთორდატეს დაპარცების შემდეგ (66 წ.) გაილაშქრა მისი ამიერკავკასიელი მოკავშირეების – სომხების, ალბანებისა და იბერიის წინააღმდეგ ტერან II დანებდა პომპეუსს და ზავი დადო რომაელებთან (66 წ.). სომხეთმა დაკარგა მხოლოდ დამპყრობილი მრავალი ოლქი და იკისრა კონტრიბუციის გადახდა რომაელებისათვის (6 000 ტალანტის). ტერან II-მ „რომის მეგობრისა და მოკავშირის“ წოდება მიიღო.

პომპეუსი წელს (65 წ.) პომპეუსმა გაილაშქრა იბერიაზე, რათა იქიდან შემდეგ კოლხეთში გადასულიყო. იბერიაში ამ დროს მეფობდა არტავაზი (ანტიგური წყაროებით არტავაზი) ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობა რომაელებმა მოაწყვეს არა მარტო მთორდატეს და სადევნებლად ან თავიანთი სამფლობელოების გასაფართოებლად, არამედ იმიტომაც, რომ ამ ქვეყნებს უდავო სტრატეგიული და სეკურუ-ეკონომიკური მნიშვნელობა ენიჭებოდა რომის იმპერიისთვის. ამათი წარმადეგნდნენ ბარიერს ჩრდილოეთის მომთაბარე ტომების შემოჭრისაგან მჯერე ახლოს დასაცავად, მათთვის კავკასიონის გზების ჩასაკეტად. ამიერკავკასია იყო დამაკავშირებელი ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთთან, სათქმელად მისწრაფოდნენ რომაელები. ამიერკავკასია წარმოადგენდა სეკურუ-სატრანზიტო გზას აღმოსავლეთის ქვეყნებისაკენ (შუა აზია, ინდოეთი, ჩინეთი), რასაც იმ დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა იმის გამო, რომ გაბლიერებულმა ბარიერმა რომს უაქტობრივად ნაკლებად ინდოეთთან და ჩინეთთან დამაკავშირებელი გზება.

იბერიაში რომაელების ლაშქრობაზე ცნობებს ვეაქვით ანტიგური ავტორები: პლუტარქი, აპიანე, დიონ კასიუსი. პომპეუსმა პირველად იბერიაში ლაშქრა არტავაზი მასთან დესპანი გაგზავნა მეგობრობის აღიქმით, მაგრამ, დიონ კასიუსის ცნობით, ის ფარულად უცარ თაყდასხმას აწვდიდა. პომპეუსმა ეს შეიტყო და მოულოდნელად შეიჭრა იბერიის დედაქალაქში, მაიფა აკროპოლისს – არმაზიზე. არტავაზი დატოვა არმაზიციხე და გადავიდა მტკვრის მჯერე მხარეზე – მცხეთაში, ხოლო კი დაწვა. პომპეუსმა დამპყრობილი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე მთელი მხარე და ეჭვადებოდა მჯერე მხარეზე გადასახლებლად. არტავაზი მას დესპანი გამოუგზავნა და ჰიროსა მისცა, რომ ხელს აავებდა რომაელთა ლაშქრის სურხათს მაწყვდიდა ეს ბარობები შესარედა კიდეც (ეს ის ხედი, რომლის ნაშთი შემორჩენილია დღევანდელი მცხეთის საფუტოთ მტკვრის ვიწრო ადგილზე.) პომპეუსი მარცხად გადავიდა მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, არტავაზი გაიქცა მდ. პელორისაკენ (აღმოსავლეთ, არაგვისაკენ, სადაც იყო მცხეთის მჯერე მოავარი ციხე – სეფსაშორა, ანუ ზადგეციხე). პომპეუსი დაეწია მას და დაპარცა. პელორზე გადასვლის შემდეგ არტავაზი ხელს დაწვა, მეომართა ნაწილმა კერ მოასწრო გადასვლა და შეეცადა მჯერე გადევნება. მათი ნაწილი დაიღუპა, ნაწილმა კი ტყვეს შეაფარა თავი და რომაელებს მალავი ხეებისაგან უშენდა ისრებს. რომაელები იბულებულნი იყვნენ ხეები ზოგბრათ. პლუტარქის ცნობით, 9 000 იბერიელი დაიღუპა და 10 000 ტყვედ ჩაგარდა.

პომპეუსსა და არტავას შორის განაზღვდა მოლაპარაკება. პომპეუსი არტავას შეთავაზებდა მხედრობა დაიხივდა. თაყდასხმად არტავაზი არ თანხმდებოდა, მაგრამ შემდეგ, როცა ზაფხულის ზოგბრების გამო პელორი ადგილად გადასახლებული გახდა და პომპეუსის ლაშქარიც გადავიდა მასზე, არტავაზი დათანხმდა მხედრობის მოცემაზე და ზაფხუ შეიკრა. პლუტარქის ცნობით, არტავაზი პომპეუსს უბედნა ოქროს სარეცელი, ტახტი და მავიდა. ქართლში მეფის ხელისუფლება ხელუხლებელი დარჩა. ქართლის მეფეს რომაელთა სამხედრო მოკავშირეობა („მეგობრობა“) და ჩრდილო-კავკასიის გადმოსახლებულების გამგებრება დაეცა.

იბერიიდან პომპეუსი კოლხეთში გადავიდა უმოკლესი გზით – სურამის უღელტეხილით. დიონ კასიუსის ცნობით, პომპეუსმა გაიარა კოლხებისა და მათი მეზობლების მანაზე, სადაც ის მოქმედებდა ზოგან შიშით და ზოგან შთაგონებით. ასე მაიღწია მან ქ. ფაზისის, სა-

დაც ელოდებოდა პუბლიკის სერვილიუსი რომელიც ესკადრით. კოლხეთში პომპეუსს, უძველესი, ბევრჯერ მოუხდა ბრძოლით ვისი გაკლევა. ამაზე მიუთითებს თუნდაც ის, რომ რომაელები პომპეუსს ტრიუმფალურ სვლაში მონაწილეობდა „კოლხეთის სკეპტუმი“ („ეკერობის მკერობელი“ – მხარის გამგებელი) ოლთაკი, მის ტრიუმფს ამწვენიდნენ, აგრეთვე, იმერია საი და ალბანეთი ორი „პეგემონი“ („წინამძღოლი“). ფაზისში პომპეუსმა შეიტყო, რომ მთიანეთში ბოსფორში გახიზნულიყო, მაგრამ იქ მისი დადგენა ზოგადი წინააღმდეგობა არ მოიპოვა. ვაზა ჩრდილოეთისაკენ ხმელეთზე გადიოდა მრავალი უკნობი და შეომარი ტომის მიწა-წყალზე, ზოლო ვაზე არ იყო ნაესადგომები, ამასთან, სანაპიროზე სახლობდა უცხოელთა მამართ მტრულად განწყობილი და ბოზოჭარი მოსახლეობა. ამიტომ პომპეუსმა კოლხეთში დაშვრობა დამთავრებულად ჩათვალა.

კოლხეთიდან პომპეუსმა გაილაშქრა ალბანეთზე, რომელიც ჯერ კიდევ არ იყო დამორჩილებული. ალბანეთისაკენ ის გაემართა არა იმერიაზე გავლით, არამედ – არმენიის გზით. ალბანელები დამარცხდნენ და ზავი შეკრეს რომაელებთან. მათი მეფე ღოროსი, ისევე როგორც იმერიის მეფე არტავი, პომპეუსმა „რომაელთა მეგობრად და მოკავშირედ“, ე.ი. რომაულად დაპყრობულ მმართველად გამოაცხადა.

მრავალ, სამხრეთ კავკასიაში დამარდა რომაელთა გაგლეხა: სომხეთი, ალბანეთი და იმერია რომისადმი დამოკიდებულებაში მოექცნენ (ამასთან, სომხეთმა დაკარგა ტიგრან II-ის დროს შეტანილი მიწების დიდი ნაწილი და საგრძნობლად დასუსტდა), მაგრამ მათ შეინარჩუნეს თავიანთი დამოუკიდებლობა სამხრეთ საქმეებში; უფრო დასავლეთით მდებარე ქვეყნებში (მარტო, მცირე არმენია, კოლხეთი) რომაელები შედარებით მტკიცედ დამკვიდრდნენ და საბარეს ისინი საგაგებლოდ მთიანეთისაკენ ომში მათ მხარეზე მებრძოლ მოკავშირეებს.

კოლხეთის მმართველად პომპეუსმა დანიშნა არისტარქე. ჩვენამდე მოღწია არისტარქეს სახელით მოჭრილმა მონეტებმა, რომელზეც ამოკვეთილია მისი სახელი „არისტარქე კოლხეთის მმართველი“. ევტროპიუსი მას მეფეს უწოდებდა. როგორც ჩანს, არისტარქე ცენტრალურ კოლხეთს მართავდა; ჩრდილო კოლხეთის მთელი ტომები არავის ემორჩილებოდნენ, ზოლო სამხრეთ კოლხეთი, კერძოდ, ტრაპეზუნტის ოლქი, დეიოტარიის სამფლობელოში შედიოდა. მისი რეზიდენცია იყო ერთ-ერთ ზღვისპირა ქალაქში, საფიქრებელია, ფაზისში.

არისტარქეს შემდეგ (ძვ. წ. 47 წ.) კოლხეთი აღარ წარმოადგენდა ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულს. ის შევიდა რომაელთა ბონტოს პროვინციაში, ზოლო ავგუსტუსის დროს, ტრაპიზონის ცნობით, ბონტოს მეფის, პოლემონ I-ის სამფლობელოში. პოლემონის შემდეგ, ანუ ავტარიის ცნობით, კოლხეთს, ტრაპეზუნტს, ფარნაკიას და „მათ ზემოთ მცხოვრებ სარბაროსებს“ მართავდა პოლემონის ქერივი პითოდორიდა. ის განაგებდა სალდეზს და ტიბერტსაც.

მრავალ, ჩვენი ერის დასაწყისში მთელი სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთი შედიოდა რომის ქვეშევრდომ ბონტოს მეფის საგაგებლოში.

იმერია და ალბანეთი მალე გათავისუფლდნენ რომაელთა დამოკიდებულებისაგან (50-30-იან წლებში). ამას ხელი შეუწყო, ერთი მხრივ, მდებარეობის გამოც, რომელიც გათავისუფლებას ხელს უწყობდა, მეორე მხრივ, ურთიერთობის გამწვავებამ რომისა და პართიას შორის. უფრო ახლოებულ სომხეთშიც არ იყო რომის ძალაუფლება მტკიცე.

იმერიის მეფეები რომისაგან დამოუკიდებელ საგარეო პოლიტიკას ატარებდნენ. ძვ. წ. 36 წელს ანტონიუსმა რომაელთა რაზმი პუბლიუს კანდაუს კრასუსის მეთაურობით იმერიაში გაგზავნა, კრასუსმა, დიონ კასიუსის ცნობით, დაამარცხა იმერიის მეფე ფარნავაზ II, მოკავშირედ გაიხადა და მასთან ერთად შეიჭრა ალბანეთში. აქ მათ დაამარცხეს ალბანეთის

მეფე ზობერი და ისიც რომის მოკავშირე გახდა. ანტონიუსი, ღიონ კასიუსის თქმით, დიდად ამაყობდა იბერებთან და ალბანელებთან კავშირის შეკვრით. ამის შემდეგ რომაელები დიდ-ხანს აღარ გამოჩენილან იბერიაში. რომსა და იბერიას შორის დამყარდა ნებაყოფლობითი კავშირი, რაც განსაკუთრებით რელიგიურად ჩანს ახ. წ. I-II საუკუნეებში. ეს კავშირი ორივე მხარეს აწყობდა: რომს იბერიის სახით ჰყავდა ძლიერი მოკავშირე პართიის წინააღმდეგ ბრძოლაში, იბერიის ზელში იყო კავკასიონის გადმოსასვლელები და მას შეეძლო პართიის წინააღმდეგ გამოეყენებინა ჩრდილოეთის მომთაბარეები. იბერიას ეს კავშირი ღიდ პერსპექტივას უშლიდა საკუთარი საზღვრების გაფართოებისათვის სომხეთის მიერ წინა პერიოდში წართმეული მიწების დასაბრუნებლად. თვით სომხეთის აღმოსავლეთში ბატონობდა პროპართული განწყობილება, ხოლო უკიდურეს დასავლეთში პრორომაული. ცხადია, ასეთ პირობებში იბერიას საფრთხეს უქმნიდა პართია და პროპართულად განწყობილი სომხეთი და მისთვის ხელსაყრელი იყო ამ საფრთხის გამო რომაელებთან მოკავშირეობა.

VIII ტაკი

ქართლის სამეფოს გაძლიერება ახ. V-III საუკუნეებში

ახ. წ. I-III საუკუნეები ქართლის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიკური აღმავლობის და პოლიტიკური ძლიერების ხანაა. ამას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ზელსაყრელმა საგარეო ურთიერთობებში: მეზობელი სომხეთი დასუსტდა და ცილობის საგანი გახდა რომს, პართიასა და ქართლს შორის. ამის შედეგად ქართლმა დაიბრუნა სომხეთისგან ადრე მიტაცებული სამხრეთის ოლქები, რომი და პართია ერთმანეთს ებრძოდნენ, თანაც დაღმავლობის გზაზე იდგნენ და ქართლის გაძლიერებას წინ ვერ ედგებოდნენ. აღანუთან დამყარდა მეგობრული ურთიერთობა; მათ, ისევე როგორც სარმატებს, ქართლი იყენებდა როგორც დაქირავებულ სამხედრო ძალას, რაც ხელს უწყობდა ქართლის სამხედრო წარმატებებს. პართია, III საუკუნეში ქართლის საგარეო მდგომარეობა რამდენადმე გაუარესდა პლინის, აგრესიული სპარსეთის ირანის წარმოქმნის შედეგად, მაგრამ ამან ქართლის სიძლიერე მხოლოდ IV საუკუნიდან შეარყია.

ამ პერიოდში ქართლის სამეფო გამოვიდა საერთაშორისო ასპარეზზე და გააფართოვა თავისი საზღვრები. წარმატებული ომებს შედეგად მოპოვებულმა სიძლიერემ და ტფილში, ხელა შეუწყვეს ქვეყნის ეკონომიკურ აღმავლობას, დააჩქარეს საწარმოო ძალთა განვითარება და საზოგადოებრივი პროგრესი. ამაზე თვალნათლივ შეტყვევებს ქართლისა და, განსაკუთრებით, მისი დედაქალაქის ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა: მატერიალური კულტურა და ეპიგრაფიკული ძეგლები.

1. ბრძოლა სომხეთისათვის პართიას, რომსა და ქართლს შორის

I საუკუნეში ჩადება ბრძოლა სომხეთისათვის პართიას, რომსა და ქართლს შორის. ქართლის მეფეები აღარ გამოვიდნენ სომხეთის მიერ ადრე მიტაცებული ქართლის სახელმწიფოს სამხრეთის ოლქების დაბრუნებათ და იბრძვიან მთელი სომხეთის შემოსაერთებლად.

იმპერატორ ტიბერიუსის (14-37) მეფობის დასაწყისში რომელებმა სომხეთში გააძევეს პართის მეფის პოლემონის ძე — ზენონი, არტაშესის სახელით (18-34). მისი სიკვდილის შემდეგ, სომხეთს მცირე ხნით დაეუფლნენ პართელები, აქ გამეფდა პართიის მეფის არტაბან III-ის (33-38) ვაჟი არშაკი. 35 წელს პართიაში მოხდა აჯანყება არტაბანის წინააღმდეგ და რომის იმპერატორმა პარტელი დიდებულების თხოვნით აქ გასაძევებლად გაგზავნა სამეფო საგვარეულოს წევრი ტირიდატა. ქართლის მეფეს დავითსრა ტირიდატს გამოუგზავნა დახმარებოდა.

ქართლის მეფემ მითრიდატემ ისარგებლა პართიაში შექმნილი არეულობით და დაიწყო ბრძოლა სომხეთიდან პართელების გასადევნად. ქართველთა ლაშქარმა მეფის ძის ფარსმანის სარდლობით დაიკავა სომხეთის დედაქალაქი არტაქსატა. სომხეთის მეფე, პარტელი უფლისწული არშაკი ქართველთა მიერ მოსყიდულმა პირებმა მოკლეს. არტაბან III-მ ქართველების წინააღმდეგ დიდი ლაშქარი გამოგზავნა, თავისი ვაჟის ოროდის სარდლობით. ქართველებმა, ტაციტუსის ცნობით, აღბანელები და სარმატები დაიხმარეს. სარმატები ქართველებმა დაქირავეს, ზოლო აღბანეთი, როგორც სამხრეთ კავკასიის სახელმწიფო, ქართლის მოკავშირე იყო საერთო მტრის — პართიის წინააღმდეგ ბრძოლაში. სარმატების დახმარებას პართელებიც შეეცადნენ, მაგრამ ქართველებმა არ მისცეს ამის საშუალება: ჩაუტყველეს კავკასიონის გადმოსასვლელები პართიის მიერ დაქირავებულ სარმატებს. პართელებმა მოაგზავნა ძალა ცხენოსანი ლაშქარი შეადგენდა, ქართველებსა და აღბანელებს კი მგავდით, ვარდა ცხენოსანი ლაშქრისა, ძლიერი ქვეითი ჯარაც. ფარსმანი ნიჭიერი სარდალი და მამაცი მეთაური იყო. ის პარდაპირ შეებრძოლა პართელების სარდალს ოროდს, დაჭრა და

გააქცია. ჰართველი ცხენოსანი და ქვეითი ჯარების ერთდროულ ძლიერ შეტევას პართელებმა ვერ გაუძლეს და დამარცხდნენ. სომხეთში გაბეფდა ქართლის მეფის მითრიდატეს ვაჟი, ფარსმანის ძმა – მითრიდატე, პართიაში კი ქართველებმა გააზეფეს ტირიდატი. მალე სკეთილების დახმარებით არტაბანმა კვლავ დაიპყრნა ტახტი პართიაში და მთელი თავისი ძალებით შეუტია ქართველებს სომხეთში. ქართველები ამ პართიაში კვლავ გამარჯვებული გამოვიდნენ და არტაბანმა სომხეთი დატოვა.

რომს, ცხადია, არ აწყობდა, რომ ქართლის თავისი დამოუკიდებელი პოლიტიკა განეხორციელებინა სომხეთს კავკასიაში. პართიაში, უფრომალურად ქართლი რომის მოკავშირე იყო პართიის წინააღმდეგ პართიაში, მაგრამ აშკარა იყო, რომ მას რომის დახმარების გარეშე შეეძლო პართიის გამკლავება და ამერკავკასიაში თავისი პეგემონობის დაყარება. ჯერძოდ, რომა, როგორც ჩანს, შეაშფოთა ქართლის დამოუკიდებელმა პოლიტიკამ სომხეთში. იმპერატორ გაიუს კალიგულის დროს (37-41) მითრიდატე რომში გამოიძახეს და ციხეში ჩასვეს. მითრიდატე რომში იყო 47 წლამდე. 47 წელს იმპერატორმა კლავდიუსმა (42-54) მითრიდატე კვლავ დააპყრო სომხეთში. ამჯერად მითრიდატე უკვე რომის მერ იყო დაშვებული სომხეთის მეფედ და, ამდენად, პარომაული ორიენტაციის გამტარებელი უნდა გოფილიყო. ეს ქართლის მეფის აღარ აწყობდა, რადგანაც, როგორც უკვე აღინიშნა, ქართლი, პართია, უფრომალურად რომის მოკავშირე იყო, მაგრამ ფაქტობრივად, სომხეთში გაბატონებისათვის ცდილებოდა არა მარტო პართიის, არამედ – რომსაც. ამის გამო 51 წელს ფარსმანი იწყებს ბრძოლას მითრიდატეს წინააღმდეგ. ფარსმანს არ სურდა რომის წინააღმდეგ აშკარა გამოხეობა და ცდილობდა საჭმე ისე წარმოეფინა, თითქმის სურდა მის დასჯა რომისათვის დადატის გამო; ბრალი დასდო მას, რომ როდესაც აღბანდებოდა რომის დროს რომაელებს მოუწოდებდა დასაშინებლად, მითრიდატე მას წინ აღუდგა, რითაც შეღავათა რომის ინტერესები.

როგორც ჩანს, ამ დროს ქართლი არა მარტო სომხეთის დაუფლების ცდილობდა, არამედ მაისწრაფოდა თავისი გავლენა აღბანდოზე გაეცვლებინა. ამის გამო, აღბანდო, რომელიც ატამედ იბერიასთან ერთად გამოდიოდა პართიის წინააღმდეგ, ახლა, პართიის ორიენტაციის გახდა, რომ თავი დაეცვა ქართლის ექსპანსიისაგან. ამ პართიაში, როგორც ჩანს, რომაელები არ დაეხმარნენ ფარსმანს, რადგანაც კარგად ხედავდნენ, რომ ფარსმანი მათი ინტერესების დაცვაზე კი არ ზრუნავდა, არამედ – თავისი სამეფოს პეგემონობაზე მოეღეს სამხრეთ კავკასიაში. ფარსმანმა მიიჩნია, რომ რომაელები მის წინააღმდეგ მითრიდატემ განაწყო (შესაძლოა, ეს ბრალდება არც იყო უსაფუძვლო). ფარსმანი, ტატიტუსის დახმარებით, არა მარტო კარგი სარდალი და მამაცი მეთომარი იყო, არამედ – ნიჭიერი და ფრთხილი პოლიტიკოსიც. ის თავისი ლაშქრობის წარმატებისათვის წინასწარ აზადებდა სოლმე პირობებს; კერძოდ, სომხეთში გალაშქრების წინ მან იქ გაგზავნა თავისი ვაჟი რადამისტი, რადამისტი გამოცხადდა ბიძასთან და აცნობა მას, რომ წაენიება მამას. მითრიდატემ სიხარულით მიიღო მისი შეილი, რომელმაც სომხეთში ყოფნა გამოიყენა ადგილობრივი დიდებულების გადმოსაბირებლად. შემდეგ რადამისტი დაბრუნდა მამასთან და აცნობა, რომ სომხეთში ლაშქრობისათვის მომზადებულია ნიადაგი. ფარსმანმა რადამისტის სარდალობით სომხეთში დიდი ლაშქარი გაგზავნა. მითრიდატე გამაგრდა გარნის (გორნის) ციხეში, სადაც რომაელოა გარნიზონიც იდგა. რადამისტმა მოისყიდა რომაელოა სარდალი, რომელმაც აძულა მითრიდატე ჩაებარებინა ციხე თავისი ძმის შეილისათვის. ფარსმანის ბრძანებით რადამისტმა სიცოცხლეს გაშთასაღმა თავისი ბიძა და მისი ოჯახის წევრები. სომხეთის გაზებლად ფარსმანმა რადამისტი დასვა. სომხეთში დამყარდა ქართლის მეფის ძალაუფლება. რომაელებმაც და პართელებმაც სცადეს ქართველებისათვის სომხეთის წართმევა, მაგრამ ჯერ შეძლეს.

რადამისტის გამგებლობა სომხეთში ხანგრძლივი არ აღმოჩნდა. მას აუშვებდნენ ადგილობრივი მოსახლეობა და განდევნა სომხეთიდან. სომხეთის ისევე პართია დაეუფლა. პართიის მეფემ, ჯოდოგესმა (ეღარშ I, 51-80) სომხეთში გაამეფა თავისი ძმა ტირიდატი, პართიის წარმატებამ კვლავ შეაკავშირა ქართლი და რომაელები. ტატიტუსის ცნობით, რომაელებისათვის ერთგულების დასამტკიცებლად ფარსმანი გაემიჯნა თავისი ძის რადამისტის ანტირომულ საქმიანობას და მოაკვლევინა იგი. სინაბდილეში მან, როგორც ჩანს, ეს უფრო იმის შიშით მოიმოქმედა, რომ სომხეთიდან გამოძევებულ მის შვილს ახლა მამისთვის არ წაერთმია ტახტი.

58 წელს იმპერატორ ნერონის დროს (54-68) რომაელებმა, ქართველებთან ერთად, განაღებეს ტირიდატი სომხეთიდან და დაიკავეს მისი მთავარი ქალაქები — არტაშატი, ტიგრანაკერტი და სხვა. მაგრამ მალე პართელებმა კვლავ შეძლეს სომხეთის დაკავება და ტირიდატის გამეფება.

63 წელს რომსა და პართიას შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლითაც სომხეთი ფაქტობრივად პართიის ხელში გადავიდა; სომხეთი ხდებოდა პართიის სამეფო საზღვის უმცროსი შტოს წარმომადგენელთა სამფლობელო, მაგრამ ფორმალურად სომხეთის მეფე რომის პასუხისმგებელი ითვლებოდა.

ამრიგად, I საუკუნის II ნახევარში სომხეთში დამკვიდრდა პართული დინასტია. ქართლი გამოცდიდა სომხეთისათვის პრძოლას. პართია და რომი სომხეთის საკითხში შეთანხმდნენ, რათა შეეჩერებინათ გაძლიერებული ქართლის ექსპანსია. ამიტომ I საუკუნის II ნახევარში რომის იმპერატორების: ნერონის, ვესპასიანეს (69-79), ტიტუსის (79-81) და დომიტიანეს (81-86) დროს რომსა და პართიას შორის ადვილი არ ჰქონია კონფლიქტებს სომხეთის გამო. სომხეთის მეფეების ტირიდატ I-ის (63-80) და მისი მემკვიდრის სანატრუკის დროს (I-II საუკუნეების მიჯნა) სომხეთი მეგობრულ ურთიერთობაში იყო რომთანაც და პართიასთანაც.

2. ქართლის პოლიტიკური გაძლიერება

I საუკუნის II ნახევარსა და II საუკუნეში.

ქართლის სამშუროს შარბილების გაზრდა

I საუკუნის II ნახევარში ქართლი იბრძვის სომხეთის მიერ მიტაცებული საშხრეთი რაიონების დასაბრუნებლად, აგრეთვე, პართიისა და რომისათვის საშხრეთ და დასავლეთ ამიერკავკასიის ქართული ტერიტორიების წასართმევად.

ამ პრძოლაში ქართველები იშველიებდნენ ჩრდილოელ მომთაბარეებს — ალანებს. განსაკუთრებით გრანდიოზული იყო ალანების შემოსევა რომისა და პართიის სამფლობელოებზე I საუკუნის 70-იან წლებში, როდესაც ქართლში მეფობდა ფარსმან I-ის ძე მითრიდატე. 1940 წელს ქართლის სამეფოს დიდმოხელეების — პიტიახშების სამაროვანზე არმაზისხევეში აღმოჩნდა 14 სტრიქონიანი არამეული წარწერა პიტიახშ შარაგასისა, ზევახის ძისა, რომელმაც გ. წერეთლის წაკითხვით, აღნიშნული მითრიდატე იხსენიება: „მითრიდატე, მეფე დიდი, ძე ფარსმანისა, დიდი მეფისა“. აქვე აღნიშნულია ქართველთა გამარჯვება არმენიაში. ამ გამარჯვებამ დიდად განამტკიცა ქართლისა და მისი მეფის მითრიდატეს საერთაშორისო პრეზტიჟი.

პართიამ, რომლის გავლენას განიცდიდა ქართველ-ალანთა მიერ დაბრუნებული მიდია-ატრაპატენა და სომხეთი, რომის იმპერატორ ვესპასიანეს წინაშე დააყენა საკითხი ამ თავდასხმებისაგან ერთობლივი თავდაცვის შესახებ. რომი ცდილობს ქართლთან ურთიერთობის ნორმალიზაციის. ეს მასწავლება ასახულია მცხეთაში ნაპოვნ 75 წლის ბერძნულ წარწერაში. რომელიც შედგენილია ვესპასიანეს და მისი მემკვიდრეების — ტიტუსისა და დომიცი-

ანეს სახელით. აქ ლაპარაკია არმაზის ციხის გაღების გამგებანზე რომელთა მიერ იმერთა მეფე მთიანეთისათვის – „კეიხრისა და რომელია მგვამრისათვის“.

II საუკუნის პირველ ნახევარში ანტიკური ხანის ქართლის სამეფო ძლიერების მწვერვალზეა. ამ დროს, II საუკუნის 30-50-იან წლებში მეფობდა ფარსმან II ქველი. მის დროს ქართლის სამეფოს ტერიტორია სამხრეთ-დასავლეთით ზღვის სანაპიროზე გადიოდა. იმპერატორ ადრიანუს (117-138) დროს კაპადოკიის მმართველმა ფლავიუს არიანემ (131-137) საინსპექციო მოგზაურობა ჩაატარა შავი ზღვის კოლხეთის სანაპიროს გასწვრივ 131 წელს. მას აქ დასახლებული კეკეხი ძიდრიტები, რომლებიც იბერიის მეფე ფარსმანს ემორჩილებოდნენ. ამრიგად, ქართლის სამეფომ ერთმანეთისაგან გაიყარა რომის სამფლობელოები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და დასავლეთ საქართველოში, სოლოებით შეიჭრა მათ შორის. რომმა, როგორც ჩანს, ვერ შეძლო ქართლის ექსპანსიის შეჩერება ამ მიმართულებით.

ქართული ტრადიციით სამცხე და აჭარა ქართლის სამეფოს აღმანისტრაციულ ერთეულს – ობრხის საერისთავოს შეადგენდა. ფარნავაზ I-ის (ძვ. წ. III ს.) დროს ფარნავაზის სამეფოში შედიოდა, აგრეთვე, სასახლგრო მხარე დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის – არგვეთის საერისთავო. ფარსმან II-ის დროსაც ეს მხარეები, ისევე როგორც კლარჯეთი, მტკიცედ შედიოდა ქართლის სამეფოში. არგვეთი რომ ქართლის სამეფოში შედიოდა, ამას ადასტურებს არქეოლოგიური მონაპოვარი სოფ. ბორში (შორაპნიდან 7-მ კმ-ზე სამხრეთ აღმოსავლეთით). აქ აღმოჩნდა მდიდარი სამარხეული ინვენტარი, რომელიც ძალიან ახლოს დგას არმაზისხევის ნეკროპოლში აღმოჩენილ ინვენტართან. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ბორში ნაპოვნი ჯვრცხლის თასი, მსგავსი არმაზისხევაში, ბერსუმა პიტიახ-შაბს სამარხში ნაპოვნი თასისა. მასზე გამოსახულია ცხენი სამსხერპლოს წინ და არამეულის თავისებურა სახეობით (რომელიც გაერცვლებული იყო ქართლში და მის შემოღებულ ქვეყნებში და რომელსაც არმაზულ არამეულს უწოდებენ), ამოკვეთილია წარწერა: „ბუზ-პიპრს, კეოილ პატაბსს“. ფიჭოვბენ, რომ ეს ბუზპიპრი ქართლის მეფის დიდი მიხედველ (ერისთავი) იყო ღიხს იჭითა მხარეში.

ფარსმან II ქველის დროს ქართლი ფოცელჯარი შენობების გარეშე უბრძვის რომს და ცდილობს განდევნოს როგორც კოლხეთიდან, ისე მისი შემოღებული მხარეებიდან. ერთდროულად ქართლი ებრძვის პართიასაც. 134 წელს ფარსმან II-მ აღაწილა შეუნი რომისა და პართიის სამფლობელოებს: აღბანეთს, მიდიას, არმენიას, კაპადოკიას. პართიის მეფე ვოლოგეს II (105-147) იძულებული იყო საჩუქრებით ეხსნა თავი აღბანეთისაგან, კაპადოკიის რომელმა მმართველმა ფლავიუს არიანემ დიდი სამხედრო მხადემა წამოაწყო აღბანეთს წინააღმდეგ, ღიონ კასიუსის თქმით. ამით შემანებულმა აღაწებმა შეწყვეტეს თავდასხმები.

იმპერატორი ადრიანე ცდილობდა გაეუმჯობესებინა ურთიერთობა ქართლის სამეფოსთან, მაგრამ ფარსმანს თავი დამოუკიდებლად უჭირა და არ მიდიოდა დათმობაზე. ადრიანე, მისი ბიოგრაფის, ელაუს სპარტიანეს ცნობით, დიდი პატივით ეტყობოდა მის მოკავშირე მეფეებს და ძვირფას საჩუქრებს უძღვნიდა მათ, განსაკუთრებით კი იბერთა მეფეს. მათხედავად იმპერატორ ადრიანეს (117-138) მცდელობისა, მას დროს რომა და ქართლის სამეფოს შორის დამბული ურთიერთობა იყო. როდესაც იმპერატორმა კაპადოკიაში ჯოფნის დროს მიიწვია აფგილობრივი მეფეები და მმართველები, ქართლის მეფე არ ეწვია, სამაგიეროდ, გაუგზავნა მფორფასი საჩუქრები, მათ შორის მოჭრივადი წამოსასხამები, განრისხებული იმპერატორმა, ქართლის მეფის დამცარების მიზნით, ცარკის არეანზე ამ წამოსასხამებით 300 დამნაშავე გამოუშვა. ფარსმან ქველი რომის იმპერატორისაგან, ჩანს, მოითხოვდა ქართლის სამეფოს მიერ შავიზღვისპირეთის სამფლობელოების ცნობას, აგრეთვე, ქართლის მეფის ზღვისუფლების დადასტურებას დასავლეთ საქართველოში – არგვეთის საერისთავოსა და სხვა მიწებზე. მომდევნო იმპერატორის, ანტონინუს პიუსის (138-161) დროს ურთიერთობა რომსა და ქართლს შორის გაუმჯობესდა. რომი წაიღია დათმობებზე და ცნო

ქართლის ტერიტორიული პრეტენზიები. ამ დროს ფარსმან ქველი დიდი ამალით გაეშვება რა რომში, სადაც მას სახეობა შესვედრა მოუწევს. საპატიო სტუმარს ნება ღირს მხვერპლი შეეწირა კაპიტოლიუმში. იმპერატორი დასწრება ფარსმანის, მისი ძაზა და სხვა ქართველი დიდებულების სამხედრო ვარჯიშს, ხოლო დედაქალაქის ერთ-ერთ ტაძარში ცხოვრება ფარსმანის ქანდაკება დაუდგამთ.

აღნიშნული მოვლენის მნიშვნელობაზე ისიც მტკიცელებს, რომ ფორუმის მოედანზე ამ პტუპრობის აღსანიშნავად დადგეს მარმარილოს ფილაზე ამოკვეთილი წარწერა.

ფარსმან II-ის შემდეგ ქართლის მეფე იყო ხსენარევი. იგი მოხსენიებულია ჟ. წ. „არ-მანის ბილარგვაში“ (ორენოვან წარწერაში ბერძნული და არაბული პარალელური ტექსტებით). ბილინგვა წარმოადგენს ხსენარევის „ეზოის მოძღვრის“ იოლმანგანის მეუღლის – სერაფიტას საფლავის ქვის წარწერას. აქ იოლმანგანი იწოდება „ძლევა მოსილად და მრავალ გამარჯვების მომპოვებლად“. ეს მოწმობს, რომ ქართლი ამ დროსაც წარმატებულ საგარეო ომებს აწარმოებდა. თვით ხსენარეუს ეს წარწერა ამკობს ქართლის მეფეთა ტრადიციული ტიტულით – „დიდი მეფე“.

ამას შემდეგ ქართლის სამეფოს ისტორიაზე წყაროებში ცნობები არ შემონახულა მეფე მანასის ხანაზე, რომელიც ირანის მმართველმა ახალი დინასტიის – სასანიანთა ერთ-ერთმა პირველი წარმომადგენლის შაბურ I-ის (242-272) თანამედროვე იყო. უნდა ვიფიქროთ, რომ II-III საუკუნეთა მიჯნაზე ქართლის სამეფომ შეინარჩუნა წინა ხანაში მღელვარე მდიდრება, რადგანაც მისი საგარეო პოლიტიკა ამ პერიოდში არ შეცვლილა. რომისა და პართიის ამ დროისათვის საკმაოდ დახუსტებული იყვნენ და ქართლის სიძლიერეს ზღვრებს ვერ შეუქმნიდნენ.

3. ქართლის სამეფო III საუკუნეში

ახ. წ. III საუკუნეში ქართლის სამეფოს საგარეო ვითარება მნიშვნელოვნად გაუარესდა: პართიის სამეფოს ნაგრევებზე წარმოიქმნა სასანიანთა ირანის ძლიერი სახელმწიფო. პართიის ფაქტობრივად წარმოადგენდა მრავალი ნახევრად დამოუკიდებელი სახელმწიფოს გაერთიანებას, სადაც უკანასკნელ პერიოდში არმაკიდების სახელმწიფოს ძალაუფლება ნომინალური გახდა. რომთან და ქართლთან ომებმა და შინაურმა არეულობამ ძირი გამოუთხარეს პართიის ძლიერებას, ამით ისარგებლა სამხრეთ-დასავლეთ ირანის – პერსიის მმართველმა სელვარეულმა – სასანიანებმა და ხელთ იგდო ირანის ტახტი. სასანიანმა არდაშირმა 224 წელს დაამარცხა უკანასკნელი არმაკიდი მეფე არტაშან V და 226 წელს თავი მეფედ გამოაცხადა. ამრიგად, არდაშირ I-მა საყუბველი დაუდო სასანიანთა დინასტიას ირანის სამეფო ტახტზე.

სასანური ირანი (226-651) უფრო ცენტრალიზებული და ძლიერი სახელმწიფო იყო, უფრო არმაკიდების პართია. ასევე თავისთავადი იყო სასანიანთა ირანი კულტურისა და რელიგიის სფეროშიც, არმაკიდი მეფეების ელინისტური ტენდენციების ადგილზე სასანიანებმა აღორძინეს ძველი, აქემენიანთა ირანის ეროვნული ტრადიციები. აღორძინდა ირანული რელიგიები – ზოროასტრიზმი, რომელიც სასანიანთა ეპოქაში იღებს აგრესიული რელიგიის ხასიათს. გაძლიერდნენ ზოროასტრული ტაძრები და მათი ქურუშები. „უმაღლესი ქურუშა“ ხდება სახელმწიფოს გაველენიანი პირი.

ეს წარწერა გაშიფრა გ. წერეთელმა, რომელმაც წარწერის ერთი ადგილი წაიკითხა ასე: „ფარსმან მეფისა (რომელმან) სძლია მძლეველნი, რაც ფარნავაზმა ვერ აღასრულა“. არსებობს ამ წარწერის სხვაგვარი წაკითხვა (გრ. ვიორგაძე) „... ფარსმან მეფის, მძლეუთა მძლეველისა, რომელ არს ფარნავაზიანი“. ორივე წაკითხვის შემთხვევაში მნიშვნელობა ენიჭება როგორც ფარსმან ქველის ფარნავაზთან შედარებას, ისე მისი ფარნავაზიანობით მოხსენიებას (რედ.)

სასანიანმა მეფეებმა დასაწყისშივე გაშალეს შეტევითი ომები როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის მიმართულებით. არდაშირ I-მა (226-241) შეძლო თითქმის ყველა იმ ოლქის დაპყრობა, რომელიც ადრე პართიას ეპყრა, მიდია-ატროპატენეს (სამხ. აზერბაიჯანი) და სომხეთის გამოკლებით. კიდევ უფრო მეტ წარმატებას მიაღწია არდაშირის შემკვიდრემ შაბურ I-მა. მან რამდენჯერმე დაამარცხა რომაელები. ერთ-ერთი ბრძოლის დროს, 260 წელს, მან შეძლო თვით რომის იმპერატორის ვალერიანის დატყვევება. სომხეთი ამის შემდეგ ირანის მფლობელობაში მოექცა. სასანიანებმა ლაიმორჩილეს, აგრეთვე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მდებარე „მახელონებისა და ჰენიოსების სამეფო“. შაბურ I-ის წარწერაში მისი სამეფო ღიდეულები სამ კატეგორიად იყოფა: 1. ისინი, ვინც ძალაუფლება მიიღო სასანიანთა დინასტიის ფუძემდებელ არდაშირ I-ის მამის — ჰაპაკის დროს, 2. ვინც ძალაუფლება მიიღო არდაშირ I-ის დროს, 3. ვინც ძალაუფლება მიიღო შაბურ I-ის დროს. ამ უკანასკნელთა შორის იხსენიება ამაზასპი, მეფე იბერიისა. III საუკუნეში ქართლი ჯერ კიდევ დამოუკიდებელი და ძლიერი სახელმწიფოა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ის იძულებულია ანგარიში გაუწიოს სასანიანთა ირანის ძლიერებას და რომაელებთან მოკავშირეობა შეცვალოს ირანის მოკავშირეობით. ქართულმა საისტორიო ტრადიციამ დაიცვა მოგონება ამაზასპზე, როგორც ძლიერ მეფეზე. „მეფეთა ცხოვრებაში“ დაცულია გადმოცემა ამაზასპზე, როგორც ფარსმან ქველის მსგავს გოლიათზე. აქვე მოთხრობილია ვრცლად ამაზასპის გმირულ ბრძოლებზე ქართლში შემოჭრილ ოსებთან.

IV საუკუნის დასაწყისში ქართლის საგარეო მდგომარეობა კიდევ უფრო მეტად გართულდა: რომის იმპერიის ცენტრმა გადმოინაცვლა აღმოსავლეთში, რამაც გააძლიერა მათი პოზიციები ამ შხარეში. ამასთან, გაძლიერდა ირანის შემოტევა. განსაკუთრებით კი შაბურ II-ის დროს (310-379). ქართლი ვერ უმკლავდება ძლიერ აგრესორებს (ირანს და რომს), ლაქების ახლენს მათ შორის, ერთს იყენებს მეორის წინააღმდეგ. ქართლის დამოუკიდებლობას ამ დროს რეალურ საფრთხეს უქმნის სასანიანთა ირანი.

IX თავი

ქართლის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიკური
განვითარება და სახელმწიფო ფეოდალიზმი1. სტრატონის ცნობები ელინისტური ხანის
ქართლის სოციალურ სტრუქტურაზე

ელინისტური ხანის (ძვ. წ. IV-I სს.) ქართლის მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრების შესასწავლად საისტორიო წყაროები ძალზე მწირია. წერილობითი წყაროებიდან მხოლოდ საკითხზე ვგვლავნენ მნიშვნელოვანია ძველი ბერძენი გეოგრაფისა და ისტორიკოსის სტრატონის (ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნა) ცნობები. რაც შეეხება არქეოლოგიურ მასალას, ის მდიდარია ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებისათვის (განსაკუთრებით აღსანიშნავია არამეული და ბერძნული ეპიგრაფიკული ძეგლები). ელინისტური ხანის მასალა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ძალიან მცირე რაოდენობით გამოავლინა, მათ შორის მნიშვნელოვანია არქიტექტურული ძეგლები: არმაზციხე, ბაგინეთი, სეფსამორა და სხვა.

რაც შეეხება სტრატონის ცნობებს, მართალია, ის ეკუთვნის ძველი და ახალი საუკუნეების მიჯნაზე მცხოვრებ ავტორს, მაგრამ, როგორც ჩანს, ასახავს უფრო ადრინდელ, ძვ. წ. III-II საუკუნეების, ვითარებას. თუმცა, ეს ცნობები რამდენაღმე ბუნდოვანია და სწორად უწინაღმდეგება სხვა ანტიკური წყაროებიდან ცნობილ ფაქტობრივ ვითარებას, მაგრამ მაინც გვაძლევს ზოგად წარმოდგენას ელინისტური ქართლის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონეზე. სტრატონი საქართველოში არ ყოფილა და, ცხადია, მისი ცნობები ქართლის სოციალურ-ეკონომიკურ ვითარებაზე ემყარება ან სხვა ავტორთა ცნობებს, ან ზეპირად მოსოვებს მაწოდებელ მასალას, ან ორივეს ერთად. გამოთქმულია მოსაზრებები, რომ სტრატონის ცნობები ემყარება თეოფანე მიტილენელის (პომპეის ლაშქრობის მონაწილე), ერა-ტოსტენეს (ძვ. წ. III ს.), პატროკლეს (ძვ. წ. III ს. დასაწყისი), პოსიდონიოსის (ძვ. წ. II ს. 40-იანი წლები) და სხვათა ცნობებს.

როგორც უკვე ითქვა სტრატონი მკვეთრად განასხვავებს იბერიის შთისა და ბარის მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკურ ყოფას ერთმანეთისაგან: „დაბლობზე ცხოვრობენ იბერთაგან უფრო მეტად მაწათმოქმედნი, ისინი მშვიდობიანად არიან განწყობილნი, არმნიველთა და მიდრეკილნი მსგავსად ეწეობიან. უფრო დიდ ნაწილს, რომელიც მეტრძოლი ბუნების არის, უკავია მთანი მხარე და ცხოვრობს სკვითების ყაიდაზე, აგრეთვე, სარმატების ყაიდაზე, რომელთა მშობლებიც და ნათესაელებიც არიან: თუმცა ეწევიან მაწათმოქმედებასაც. როდესაც ჩამოვრდებიან მფოთი, თავისი და მათი სახსრებით გამოჰყავთ მრავალი ათასი (მეტრძოლი)“.

ამრიგად, სტრატონი იბერიის ბარის მშვიდობიან მაწათმოქმედ მოსახლეობას ადარებს არმაზციხესა და მიდრეკებს, რომლებსაც პქონდათ უკვე კლასობრივი საზოგადოება, ხოლო მთიანეთის მცხოვრებლებს – სკვითებსა და სარმატებს, რომლებიც ამ დროს პირველყოფილ-სოციალური წყობილების პირობებში ცხოვრობდნენ. ცხადია, ეს მიჯნაწილებს ქართლის მთიანეთისა და ბარის მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონის განსხვავებაზე.

ქართლის საზოგადოების სტრუქტურას (როგორც ჩანს, ეს შეეხება ბარის რაიონებს) სტრატონი შემდეგნაირად აგვიწერს: „ადამიანთა ოთხი გვარი მოსახლეობს ამ ქვეყანაში: ერ-თი (გვარია) და პირველი, რომლისგანაც შეფეებს სხამენ მახლობლობისა და ასაკის მიხედ-ვით უხუცესს, ხოლო მეორე (ამ გვარიდან) მოსამართლეობს და მხედართმთავრობს, მეორე (გვარი) არის ქურუშთა, რომლებიც ზრუნავენ, აგრეთვე, მეზობლებთან სამართალზე. მესამე (გვარი) არის მხედართა და მიწის მოქმედთა, მეოთხე (გვარი) არის ხალხისა (კლავი)“.

რომლებიც სამეფო მონები („ბასილიკოი ღული“) არიან და აკეთებენ ყველაფერს, რაც ცხოვრებისათვის არის საჭირო. საზოგადო აქვთ მათ ქონება ნათესაობისა და მიხედვით, მარ-თავს და განაგებს თითოეულს უზუცესი“.

ამრიგად, სტრამონი ქართლის მოსახლეობას ოთხ სოციალურ კატეგორიად ჰყოფს: 1. სამეფო დინასტია, 2. ქურუმთა წოდება, 3. თავისუფალი მიწათმოქმედნი და მეომრები, 4. ლაიი, სამეფო მონები.

სტრამონი არ ასახელებს მონებს, რომლებიც ცხადია, აყენენ ქართლის სამეფოში, მაგ-რამ მათ იგი საზოგადოების წევრებად არ მიიჩნევდა. არ არიან მოხსენიებული სტრამ-ონთან, აგრეთვე, ეპიტომები და ხელოსნები, რომლებიც დიდი რაოდენობით იყვნენ იმდროინ-დელ ქართლში. მწარმოებელ საზოგადოებას სტრამონი ყოფს ორ (შესამე და მეოთხე) კა-ტეგორიად: 1. თავისუფალი მიწათმოქმედნი და მეომრები (მცელეკაროა აზრით, ამ კატეგო-რიის აღმნიშვნელი ქართული ტერმინი უნდა იყოს „ერა“) და 2. სამეფო მონები – ლაიი (ხ. ჯანაშიას აზრით, მას ადგილობრივ ეწოდება „გლეხი“).

ლაიი ელინისტურ აღმოსავლეთში (ყერძოდ, მცირე აზიაში) ეწოდებოდა ნახევრად თავ-ისუფალ მეთემეებს, რომლებიც არ წარმოადგენდნენ არც მონებს და არც ყმებს. ისინი თვ-ნენ პირადად თავისუფალი მიწათმოქმედნი, მიმაგრებულნი თემებზე, აშუშავდნენ მფლის, დიდებულების, ტაძრების, ქალაქებისა და სამხედრო მოხელეთა მიწებს, იხდიდნენ ფულად, ან ნატურალურ გადასახადებს და ასრულებდნენ კიდევ სხვა ვალდებულებებს.

იბერიელი „ლაიი“ არ იყო მთლიანად მცირეაზიელი „ლაიი“. მცირე აზიაში ასეთი და-მოკიდებული მეთემეები, როგორც აღვნიშნეთ, იხსდნენ არა მარტო სამეფო, არამედ ტაძრე-ბის, ქალაქების, დიდებულების და სხვა მიწებზე. იბერიაში კი ისინი შოთხლად „სამეფო მონები“ იყვნენ, ე. ი. ისინი სამეფო (სახელმწიფო) მიწებზე და ასრულებდნენ სხვადა-სხვა ვალდებულებას სამეფო დინასტიის მიმართ.

შესამე გვარის ხალხი წარმოადგენდა თავისუფალ მიწათმოქმედებს, რომელთა უმთავრესი ვალდებულება იყო სამხედრო სამსახური – ლაშქარში გასვლა საკუთარი შეიარაღებით.

დად დაქვეყნას იწვევს სტრამონის ცნობები იბერიის საზოგადოების პირველი ორი „გვარის“ („გეროსის“) შინაარსზე.

პირველ „გეროსთან“ (სამეფო დინასტია) დაკავშირებით, უპირველეს ყოვლისა, ეჭვს იწვევს ცნობა მეფის შემკვიდრობის წესზე: ამ ცნობის მიხედვით, ტახტი გადადის არა მამიდან შვილზე, არამედ სამეფო საგვარეულოში „მახლობლობისა და ასაკის მიხედვით“ უზუცესზე, როგორც ქართული ტრადიციის, ისე ანტიკური წერილობითი წყაროების მიხედ-ვით, ქართლის სამეფოში ტახტის შემკვიდრე მეფის უფროსი ვაჟი იყო. ამრიგად, სტრამო-ნის ცნობაში მახლობლობაც და ასაკის მიხედვით უზუცესი გულისხმობს, პირველ რიგში, მეფის შვილებს შორის უფროსს (შვილი ხომ ყველაზე მახლობელი იყო მეფის). ხოლო თუ მას შვილი არ ჰყავდა, მეფის უახლოეს ნათესავებში უფროსს (უფროსი ძმა და ა. შ.) – ან უნა ცნობა ასახავს ძალიან ადრეულ ვითარებას.

დაეჭვებას იწვევს, აგრეთვე, ცნობა იმის შესახებ, რომ მეორე პირი პირველ „გეროსში“ (ე.ი. ტახტის შემკვიდრე) მოსამართლეობს და მხედართმთავრობს. ეს ფუნქციები, ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემებით, პქონდა მეფეს და არა მის შემდგომ მეორე პირს.

მეორე „გეროსთან“ (ქურუმთა წოდება) დაკავშირებით გაუგებარია, რას გულისხმობს ცნობა იმის შესახებ, რომ ქურუმები „ზრუნავენ მეზობლებთან სამართალზე“. მცელეკრები ზეცულებრივ ამას იგებენ ისე, რომ ქურუმები განაგებდნენ საგარეო საქმეებს. მაგრამ ყველა წყარო მოწმობს, რომ ამ ფუნქციას ასრულებდა თვით მეფე. უფრო ბუნებრივი იქნება ვი-ვარაუდოთ, რომ სტრამონის ეს ცნობა ქურუმთა შესახებ გულისხმობს არა საგარეო ურ-თიერთობას, არამედ ურთიერთობას სახელმწიფოს შიგნით არსებულ ცალკეულ კოლექტივს შორის. ასეთ კოლექტივებს ქვეყნის შიგნით წარმოადგენენ საგვარეულო თუ სასოფლო

(ტერიტორიული) თემები, რომელთა შორის ურთიერთობას ქურუმები აწარმოებდნენ. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართლის თემების სათავეში იდგნენ ქურუმები, რომლებიც, გარდა სა-
კულტო ფუნქციებისა, ახორციელებდნენ, აგრეთვე, თემის უფროსისათვის დამახასიათებელ
სხვა ფუნქციებსაც (ისევე, როგორც ეს დამოწმებულია ქართველ მთიულთა ეთნოგრაფიულ
სამყაროებში, „ხუცეებისა“ და „ხევისბერების“ სახით). ესაა თეოკრატიული ხასიათის
სახელმწიფო წყობილება. შესაძლოა თავდაპირველად მეფეც უმაღლესი ქურუმი იყო, თუმ-
ცა სტრატონი ამაზე ლუწს.

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ სტრატონის ცნობები ქართლის სოციალურ სტრუქტ-
ურაზე ბევრ რთულ საკითხს აყენებს წინაშე, ეს ცნობები მაინც გვაძლევს ზოგად
წარმოდგენას ელინისტური ხანის ქართლის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დო-
კუმენტზე. ესაა ადრეკლასობრივი საზოგადოება, რომელშიც ჯერ კიდევ არსებობს პირველყო-
ფილ-თემური წყობილების გადმონაშთები. მოსახლეობის ნაწილს ჯერ კიდევ თავისუფალი
მწყემსნი (ამოწმობენ მინი და მოლაშქრენი) შეადგენენ; მათ გვევლინება არსებობენ ნახევრად
ფეოდალურ ექსპლუატაციაში მოქცეული მშრომლები „ლახი“, რომლებიც ემსახურებან
სამეფო საგვარეულოს, სამხედრო-საგვარეულო არისტოკრატას და ბიუროკრატიულ
სტრატს; თავისუფალი მეთემეებიც, ალბათ, გარკვეულ ვადებში უნდა ასრულებდნენ სახ-
ელმწიფოს, დიდებულთა და ტაძრების მიმართ; იყვნენ მონებაც. ამრიგად, აქ, ისევე რო-
გორც სხვა ადრეკლასობრივ საზოგადოებაში, თანაარსებობს მონათმფლობელური და წი-
ნადობრივი (პროტოფეოდალური) ექსპლუატაციის ფორმები; მწარმოებელთა გარკვეულ
ნაწილს შენარჩუნებული აქვს პირადი თავისუფლება, სამეურნეო დამოუკიდებლობა; არსე-
ობს სათემო მიწათმფლობელობა და პირველყოფილ-თემური წყობილების სხვა გადმონ-
აშთები. ცხადია, სტრატონის ცნობები არ ასახავს ქართლის საზოგადოებას მთელ ანტიკურ
მანძილში ისინი მომდინარეობს ძვ. წ. III-II საუკუნეების ავტორებიდან და ამდენად, ასახავს
მხოლოდ ელინისტური ეპოქის ქართლის საზოგადოებას. პირველ საუკუნეებში, ცხადია,
ფართოდაა თანდათან იცვლება: ღრმადება კლასობრივი დიფერენციაცია და ირდევს საგვა-
რეულო და სასოფლო თემები, თანდათანობით ქრება პირველყოფილ-თემური წყობილების
გადმონაშთები, ამასთან ერთად, მომდინარეობს სატაძრო მეურნეობის სათემო მეურნეობიდან
გამოთავის პროცესი, იქმნება დიდი სატაძრო მამულები, რომლებიც ქურუმების მფლობე-
ლობაში ექცევა. ქურუმები ექსპლუატაციას უწევდნენ სატაძრო მიწებზე მსხდომ მიწათმო-
ქმე მოსახლეობას. ქართლში, ალბათ, უკვე სტრატონის დროს არსებობდა (ზოგ მხარეში)
მცირე სატაძრო მამულები (მაგ. სტრატონის მიერ მოხსენიებული ლევკოთას მდიდარი ტა-
ძარი მოსხვების ქვეყანაში).

2. მართლმადიდებელი აღმკვეთი. მართლმადიდებლის დარგები

ახ. წ. პირველ საუკუნეებში ქართლის სამეფო წარმოადგენდა ძლიერ სახელმწიფოს,
რომელიც პეცემონობდა სამხრეთ კავკასიაში. ქვეყნის პოლიტიკური ძლიერების საფუძველი,
რა თქმა უნდა, პირველ რიგში, ეკონომიკური აღმავლობა იყო. თავის მხრივ, პოლიტიკური
სამეფო გადგენას ახდენდა ეკონომიკაზე, ხელს უწყობდა მის წინსვლას; აქტიური საგა-
რეო პოლიტიკა, წარმატებული ომები, რომელთა შედეგად ქვეყანაში მოედინებოდა დიდძალი
მდიდარი და ტყვეები, ზრდიდა მის დოღათს, სიმდიდრეს, ამაზე უწყობდა ხელს საგარეო-
ეკონომიკური ურთიერთობის ინტენსიფიკაცია სხვა ქვეყნებთან.

ახ. წ. პირველი საუკუნეები საერთაშორისო საგარეო ურთიერთობათა განსაკუთრებული
აღმავლობის ხანაა. ქართლიც, რა თქმა უნდა, აქტიურად იყო ჩაბმული ამ საერთაშორისო
ურთიერთობის ორბიტაში. ქართლის დედაქალაქ მცხეთაზე გადიოდა სხვადასხვა მხრიდან მომა-
ვლი საგარეო გზები: სომხეთიდან, აღმანეთიდან, კოლხეთიდან და ჩრდილოეთის მომთაბა-
რეთიდან; ეს გზები ასახულია IV საუკუნეში შედგენილ რომაულ საგზაო რუკაზე.

ერთი ასეთი გზა ზოგჯერ დედაქალაქ არტაშატიდან სებასტოპოლში (სოხუმი) მიდიოდა. გადდიოდა იგი ჯაბახეთისა და სამცხეზე, ამ მხარეების ცენტრებს, ანტიკური ხანის ქართლის ციხე-ქალაქების – წუნდასა და ოძრხეს მიხედვით. წუნდაში ამ გზის ტოტი ქართლის შიდა რაიონებისაკენ უხვევდა, მეორე ტოტი დასავლეთ საქართველოში გადადიოდა, როდოპოლისთან (ვარდციხე) ეს გზა ორად იყოფოდა: ერთი უხვევდა დასავლეთისაკენ (რაონის გაყოფებით ფაშისისაკენ), ხოლო მეორე – აღმოსავლეთისაკენ (ისევ რაონით და შემდეგ ციხილით ზვარის, შორაპნის გავლით აღმოსავლეთ საქართველოში).

მეორე გზა არტაშატიდან ქართლში მიდიოდა, ებოხებოდა დღევანდელი ერევან-აჭყაყის გზის ტრასას (სეფანის ტბის და ღილიქანის გადასასვლელის გამოვლით), გაივლიდა ღვგვანდელი რუსთავის გვერდით და აღწევდა თბილის-მცხეთის რაიონს, ამ გზის ერთი განტოტება აღბანეთისაკენ მიდიოდა, იქიდან უხვევდა და საგარეო-უკუარმის გამოვლით მცხეთა-თბილისის რაიონში შემოდიოდა.

საგარეო ეპიროპის ფერხულში ქართლში ჩაბმული იყო არამარტო ამ გზით; სამცხე-ჯავახეთიდან გზები მიდიოდა, აგრეთვე, ტაოსა და კლარჯეთის გავლით მცირე აზიისაკენ.

II საუკუნის რომაელი ავტორი (კლავდიუს პტოლემეოსი) იხერხის სამოსახლოთა შორის ასახელებს არტანისას – გვიანდელ არტანუჯს, კლარჯეთის ციხე-ქალაქს, რომელიც ადრეშუასაუკუნეებში უდიდეს საგაჭრო და პოლიტიკურ ცენტრად იქცა.

ქართლის გზით ხორციელდებოდა სამხრეთ აზიურკავკასიისა და მცირე აზიის სავაჭრო ურთიერთობა ჩრდილოეთ კავკასიის ტომებთან. ქართლის მმართველთა მეფობაში ამ ტომებთან ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ამისათვის, სამხრეთ აზიურკავკასიაში მიმდინარეობდა გააფთრებული ბრძოლები პართიას, რომსა და იბერიას შორის კოლხეთსა და იბერიაში გაშავალი გზები ასრულებდა სავაჭრო მაგისტრალის როლს შორეულ აღმოსავლეთთან დასავლეთის გაჭრაბისათვის. რომაელები მაშინვე დაინტერესდნენ სამხრეთ კავკასიის გზებით, როგორც ეს ფუნა შემოდგეს საქართველოში.

ქართლის ინტენსიურ სავაჭრო ურთიერთობას გარე სამყაროთან შეადგენდა გეოსტრატეგული არტელოგიური მონაპოვარი: ნუმიზმატიკური მასალა მოწმობს, რომ ახ. წ. პირველ საუკუნეებში ქართლში ინტენსიურ მშობეცევაში იყო ამ პერიოდის საერთაშორისო მაზარზე გაფრცხლებული რომაული და პართიული ვერცხლის მონეტები და მათი ადგილობრივი მინაბაჭები, კერძოდ, ავესტურის დინარები, გოტარხეს დრაჰმები და მათი ადგილობრივი მინაბაჭები.

I-III საუკუნეთა ქართლის არტელოგიურ მასალაში უხვადაა ამპორტული საქონელი. მის უდიდეს ნაწილს შეადგენს ფუფუნების საგნები (ვერცხლისა და მინის ჭურჭელი, სამკაულები და სხვა), რომელთა მომხმარებელი ძირითადად არისტოკრატია იყო. ევკატიდან ქართლში შემოქონდათ მძივები და სხვა სამკაულები, აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან (შუა აზია, ინდოეთი, არაბეთი) – ძვირფასი ქვები (ღალი, ბოწი, ფორუზი და სხვა), რომის აღმოსავლური ბერძნული პროვინციებიდან – რომაული გლიტიკური ძეგლები, ზირიდან – მინის ჭურჭელი, იტალიიდან – ბრინჯაოს ჭურჭელი (სურები, პატერები – მცირე ზომის სახელურაანი ჯამები, რომლებიც, აღბათ, სახეობა ნადიმის წინ ხელის დასაბანად იხმარებოდა, ნაბეები), ვერცხლის თასები და სხვა. იმპორტული საქონელი გაფრცხლებული იყო არა მარტო ქართლის დიდ ქალაქებსა და ადმინისტრაციულ ცენტრებში (მცხეთა, უფლისციხე, ურბნისი, ზღუდერი, ბორა, კლდეეთი), არამედ სოფლებშიც (ნაჩხისი, ზემო ხანდაკი, ატოცი და სხვა).

არტელოგიური მასალა გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ამ პერიოდის ქართლის არა მარტო ეპიროპის ინტენსიურობაზე, არამედ მეურნეობის სხვადასხვა ფარგის განვითარების მაღალ ფონზე, მაგალითად, ზღოონობის, სოფლის მეურნეობის, შედარებით მცირე მასალა მაკელეულის ამ ფრის სახნავი მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის შესასწავლად. უფრო მეტი მასალა მოგვეპოვება სოფლის მეურნეობის ისეთ ინტენსიურ დარგებზე, როგორიცაა ჭეცრახეობა და მეღვინეობა. მაგალითად, არმაზისხევში, პეტიახეთა რეზიდენციაში,

მათ სამაროვანთან, აბანოსა და ხასხლის კომპლექსის ნაშთებთან ერთად აღმოჩნდა დიდი მარნის ნაშთები — ღვინის ორმოცდაათზე მეტი დიდი ქვევრი. ზაფხეროში (არმაზის ციხე) მასობრივად მოხდა ღვინის ნალექი ალკოჰოლი. არმაზის ციხის მარნის ეკავა საკმაოდ კრცვლი ფართობი — 45X90 მ. ეს მასალა, ცხადია, მიუთითებს ქართლის სამეფოს ლაქაქაქის რაიონში შეენახვობა-მეღვინეობის განვითარებაზე. ამის მაუწყებელი არქეოლოგიური მასალა მოგვეპოვება ქართლის სამეფოს სხვა რაიონებიდანაც — არგვეთიდან (შორი, გლდეტი), ალაზნის ველიდან (სოფ. არხილოს კაღო), სარწყავი სისტემისა და მეტყნახეობის ფართო განვითარებაზე ამ პერიოდის ქართლში ცნობები მოიპოვება წერილობით წყაროებშიც. ზეგალითად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ გვამცნობს მღ. ქსნაძის ჯერ კიდევ წინაღონისტურ ხანაში არხის („რუს“) გაყვანასა და ვენახის გაშენებაზე.

მეტყველების განვითარებაზე მეტყველებს ჩვენამდე მოღწეული ამავე ხანის ოსტეოლოგიური მასალა, აგრეთვე, ცხოველების (წერილფეხა და მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი) ზრდადრიცხოვანი გამოსახულებანი სხვადასხვა ნივთზე, მათი ქანდაკებები. მეცხეთის ფართო განვითარებაზე მეტყველებს ცხენების სამარხების აღმოჩენა, ცხენების გამოსახულე მათი საკულტო ნივთებზე და ა. შ., რაც, ასევე, მიუთითებს ძველ ქართლში ცხენის კულტის არსებობაზე.

განვითარებული იყო მეცხეგარეობა. იგი ხეზონურ ხასიათს ატარებდა ბუნებრივი საძოვრების (მდელმთიანეთის ალპური საძოვრებისა და დაბლობის საძოვრების) ფართო გამოყენებით. მეცხეთის რაიონიდან წერილფეხა რქოსან პირუტყვს ზაფხულობით ჯაფახეთის მაღალმთიან საძოვრებზე მიერეკებოდნენ. „წმ. ნინოს ცხოვრება“ ვრცლად აგვიწერს ნინოს ზეზუდრას მეცხეოვლ მწყემსებთან ფარავნის ტბის მიდამოებში.

ქართლის მთიანეთი და ბარი ამ პერიოდში განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან მეურნეობის წამყვანი დარგებით, ისევე როგორც ეს იყო ადრეც (სტრაბონის ცნობები): მთიან რაიონებში წამყვანი იყო მესაქონლეობა, ხოლო ბარში — მიწათმოქმედება.

3. უშუალო მხარამოვლები, სასოფლო თემი.

მიწისმფლობელობის ფორმები

ღვინისტური ხანის ქართლში უშუალო მხარამოვლებში ორი ძირითადი სოციალური ფენა გამოიყოფა: 1. „ერი“ — თავისუფალი მიწათმოქმედი, გაერთიანებულნი სასოფლო (ტერიტორიულ) თემებში, რომლებიც ამავე დროს მოლაშქრეებიც იყვნენ და სახალხო ლაშქარს მართავს შეადგენდნენ, 2. „გლეხი“ („გლეხი“, „სამეფო მონები“) — სამეფო ხელისუფლების მიერ დაპყრობილი ზეოქმედი და სამეფო მიწაზე დასმული გადმოსახლებულები.

„ერი“ ძველ ქართლში აღნიშნავდა როგორც ხალხს, ისე ჯარს, თავდაპირველად (გვარჯულ საზოგადოებაში) ეს ტერმინი გულისხმობდა მთელ მოსახლეობას, მაგრამ კლასობრივ საზოგადოების პირობებში მისგან თანდათანობით გამოირიცხა, ერთი მხრივ, ზედა ფენა, ხოლო მეორე მხრივ — საზოგადოების ექსპლუატირებული მასა.

როგორც სასოფლო, ისე საქალაქო თემის სრულუფლებიან წევრთა აღმნიშვნელი ტერმინი იყო „მკვიდრი“.

ქართლის არათავისუფალ, არასრულუფლებიან მოსახლეობას აღნიშნავდა მთელი წყება ტერმინებისა: „გლეხი“ (რომელიც სხვის მიწაზე იჯდა და ამიტომ ის არ იყო „მკვიდრი“, თუნდაც თაობების მანძილზე ეცხოვრა ამ ადგილზე), „უცხო“ (ე.ი. უცხოელი), „ტყვე“ (რომელიც ზოგჯერ „მონის“ ან „უცხოს“ სინონიმად იხმარებოდა), „გლახაკი“ (მათხოვარი, ლიტაკი, „მწირი“, „მონა“ „მხეველი“).

ანტიკური ხანის ქართლში ტერიტორიული (სასოფლო თუ საქალაქო) თემი აღარ იყო მთლიანად მიწისა და სხვა ქონების კოლექტიური მესაკუთრე. სათემო საკუთრება უკვე ნაწილობრივ იყო, მიწა — დანაწილებული ცალკეულ ოჯახებს შორის და თემი ვეღარ უწ-

ედა კონტროლს მიწის ფონდს. შეთქმულთ ცალკეული ოჯახის მფლობელობაში მყოფ მიწის ნაწილს, ალბათ, „ფუჭე“ ერქვა.

4. სატაძრო მიწათმფლობელობა

წარმოშობით ქართლის დედა სატაძრო თემს წარმოადგენდა. სატაძრო თემს ძირს უთხრდა სათემო მიწების გადაქცევა შეთქმულთა საკუთრებად. ტაძრების განკარგულებაში რჩებოდა სათემო მიწის მხოლოდ გარკვეული განუყოფელი ფონდი. ამის პარალელურად, ტაძრის განკარგულებაში ღარივნილი სათემო მიწის ნაწილი ფაქტობრივად ქურუმების საკუთრებად, საკუთრივ სატაძრო მამულად იქცეოდა. მაინც სატაძრო თემი ამ პერიოდში მთლიანად არ გამჭრალა: მიწის გარკვეული, განუყოფელი ფონდის არსებობა — სატაძრო მამულისა თუ საერთო საძოვრების სახით, სარწყავი წყლის ერთობლივი სარგებლობა, კოლექტიური (ფისკალური და სხვა) ანგარიშება სახელმწიფოს წინაშე, გარკვეული თვითმმართველობა, კვლავ კოლექტიურად შესრულების აუცილებლობა და სხვა — ყველაფერი ეს კვლავ ინახავდა თემს და ხელს უშლიდა მის სრულ გაქრობას.

ძველ ქართლში დიდი სატაძრო მამულების არსებობაზე მეუთითებს სტრაბონის ცნობები ლევკოთის მდიდარი ტაძრის შესახებ მოსხების ქვეყანაში. ამ ტაძრის გამარცხა პონტოსა და ბოსფორის ძლევამოსილ ხელისუფალთა მიერ იმაზე მეუთითებს, რომ აქ იგულისხმება არა მარტო საკუთრივ ტაძრის გამარცხა, არამედ იმ ოლქის ღარივებიც, რომელიც ამ ტაძრს ეკუთვნოდა.

სტრაბონი აგვიწერს, აგრეთვე, იბერიის აღმოსავლეთ საზღვრებთან მდებარე მთიარის ქუთაისის ალბანურ ტაძარს. ის, ალბათ, პერეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა, წარმოადგენდა მცირედდიფერენცირებულ სატაძრო თემს, რომლის ძირითად მოსახლეობას თავისუფალი მეთემენი წარმოადგენდნენ. სტრაბონი მათ „პიეროდულეებს“ (სატაძრო მონებს) უწოდებს. პიეროდულეებს და ტაძრის „ვრცელ და კარგად დასახლებულ მიწას“ ვანაგებდა აქაური უმაღლესი ქურუმი. ეს პიეროდულეები ნამდვილი მონები კი არ იყვნენ, არამედ ტაძრისადმი მორჩილი მეომრები — სატაძრო თემის წევრები, ისევე, როგორც მაგალითად, ზევსურული თემის „ჯვარის ყმა“ (მთელი თემი განიხილებოდა აქ როგორც ჯვარის „საუმო“) ან როგორც ფეოდალური ეპოქის საქართველოში „საყდრის შვილები“. ლევკოთის ტაძარი ახ. წ. პირველ საუკუნეში ქართლის სახელმწიფოს შემადგენლობაში მოექცა და ამ დროსაც, ალბათ, შეინარჩუნა თავისი სიძლიერე. ქრისტიანობის მიღების შემდეგ (IV ს.) კახეთში ძლიერი წარმართული ტაძრები განადგურდა და მათი მიწები სამეფო ფონდში შევიდა, რამაც განაპირობა ამ მხარეში სამეფო მიწათმფლობელობის ზრდა და კახეთის დიდი ნაწილის სამეფო დომენად გადაქცევა.

5. მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობა

სათემო, სატაძრო და სამეფო მიწათმფლობელობის გვერდით ქართლის სამეფოში არსებობდა მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობაც. ასეთ მიწათმფლობელებს წარმოადგენდნენ სამეფო საგვარეულოს წევრები და სამხედრო-სამოსხელეთ არისტოკრატია, რომლებიც მიწას იღებდნენ სამსახურის გასამრჯელოდ სათემო ან სამეფო მიწის ფონდიდან. ამასთან, მიწა უკვე წარმოადგენდა ყიდვა-ყიდვის ობიექტს. ძველ ქართულში კერძო მეურნეობის აღმნიშვნელი ტერმინები იყო: „აგარაკი“, „ქარდაგი“ და სხვა. ისინი უპირისპირდებოდნენ თემის აღმნიშვნელ ტერმინებს: „სოფელი“, „აღაბა“.

„აგარაკი“ მომდინარეობს შუამერულ-აქადური „აგარ“-იდან, რაც ნათესს, მოხუცს ევლს, მინდორს აღნიშნავს. ეს ტერმინი ძველ სომხურშიც დამკვიდრდა, სადაც იგი აღნიშნავდა სათემო მიწისაგან განსხვავებულ, კერძო საკუთრებაში მყოფ მიწას, ადგილ-მამულს სახანავი

მიწებით და სამოსახლოსკ, ასეთივე მნიშვნელობა აქვს მას ქართულშიც: ზოგადი მნიშვნელობით „აგარაკი“ ქართულში აღნიშნავს სახნავ-სათესს, დამუშავებულ მიწის ნაკვეთს; უფრო, კონკრეტული შინაარსით – კერძო საკუთრებაში, სათემო მიწების გარეშე მიწის ნაკვეთს. ფეოდალური პერიოდის ბოლოებში თემის გარეშე მყოფი კერძომესაკუთრული მიწები გადაიქცნენ მცირე სამოსახლოებად დიდი დასახლებული პუნქტის გარშემო. ასეთი მნიშვნელობით მოაღწია ამ ტერმინმა ჩვენამდე (დღევანდელი „აგარაკი“). განვითარებული ფეოდალურ ხანაში აგარაკების მოსახლეობა, ისევე როგორც სოფლების, ყმა-გლეხებს წარმოადგენდა და, ამრიგად, „სოფელი“ და „აგარაკი“ სოციალური შინაარსით აღარ განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან, უფრო სწორად, განსხვავდებოდნენ მხოლოდ სიდიდით: აგარაკი სოფელზე უფრო მცირე სამოსახლოს წარმოადგენდა.

„ქარდაგი“ ირანული წარმოშობის ტერმინია. ხასანური ირანის წერილობით ძეგლებში ის აღნიშნავს „მიწის ნაკვეთს“, „მიწის ნაკვეთს“, „საერთო ქონების ნაწილს“. ქართულ წერილობით ძეგლებში იგი გვხვდება ადრეფეოდალურ ხანაში („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“) სოფელთან დაპირისპირებით, „აგარაკთან“ შეხვედრებით კერძო მიწათმფლობელობას აღნიშნავდა.

ქრადლებას იქცევს ტერმინი „სამასახლისო სამსახურებელი“ როგორც სამეფო სოფელი აღმნიშვნელი ტერმინი (გვხვდება XI საუკუნის სამეფო სიგელში). ცხადია, ეს ტერმინი ტელაი. იგი აღნიშნავს მამასახლისისათვის სამსახურის სახალურად მიცემულ მიწის ნაკვეთს. ასეთი მამასახლისად, შესაძლოა, ვიგულისხმობთ ვგაროვნული წყობილების რღვევის წინასასიფლო ან სოფალთ თემის მამასახლისი, ანტიკური ხანის ქართლის სამეფო მიწა და სამეფო თუ საფეოდალო საგვარეულოს უფროსი.

6. სამეფო მიწათმფლობელობა

ქართლის სამეფოში სამეფო მიწათმფლობელობის არსებობას მოწმობს სტრატონის ცნობა „სამეფო მონებზე“, რომლებიც „ცხოვრებისათვის საჭირო ყოველივეს“ აწვადებდნენ „სამეფო გვარისათვის“. ცხადია, ეს „სამეფო-მონები“ – „ლაოი“ ამუშავებდნენ „სამეფო მიწას“ (ელაინტური აღმოსავლეთის ტერმინოლოგიით – „სორა ბასილიკე“-ს). „სამეფო მონები“, შესაძლოა, შეესატყვისებოდა ქართული ტერმინი „გლეხი“. ესენი იყვნენ სამეფო ხელისუფლების მიერ დამორჩილებული საგვარეულო თემების წევრები, მათ რიცხვს ავსებდნენ აგრეთვე სამეფო მიწებზე დასმული გადმოსახლებულნი.

ქართლის სამეფოში, ვ. ი. წინაფეოდალურ ხანაში მიწათმფლობელი მოსახლეობის ფეოდალური პერიოდის ბოლოებში გამოიხატა გლეხებისა და თავისუფალი მეთემეების თანდათანობითი დადგობაში. ამას ხელს უწყობდა ხშირი ომანობა I-III საუკუნეებში, რაც აუცილებელს ხდიდა ლაშქარში გლეხთა გაყვანას. ამის შედეგად ხდებოდა თავისუფალი მეთემეთა „ერისა-ცხობა“ და „გლეხთა“ ნიველირება. ორივე ეს ფენა განიცდის სწრაფ სოციალურსა და ქონებრივ დიფერენციაციას, რის შედეგადაც ვლილდება, ერთი მხრივ, პროფესიონალ მომსახურეთა ფენა, რომელიც აღარ წარმოადგენს უშუალო მწარმოებელს („ახნაურები“), მეორე მხრივ – დაბეგრულ უშუალო მწარმოებელთა ფენა („გლეხები“), რომელსაც აღარ აქვს სამხედრო ფუნქციები, რჩება მხოლოდ მატერიალური დოვლათის წარმოების ფუნქციით. რა თქმა უნდა, აღზევება-გაახნაურება ძირითადად თავისუფალი თემებისაგან მომდინარეობდა და მცირე მასშტაბით – „გლეხთა“ (ლაოის) თემებიდანაც. შუა საუკუნეების საქართველოში სწორედ ანტიკური ხანის ქართლიდან (ქართლის სამეფოდან) მიიღო შემკვიდრებით დამკვირვებელ მიწათმფლობელთა ფენის აღმნიშვნელი ტერმინი „გლეხი“.

სამეფო მიწათმფლობელობა არსებობდა საქართველოს მეზობელ ქვეყნებშიც: ირანში, სომხეთში. აქ სამეფო მიწათმფლობელობის აღსანიშნავად გვხვდება ირანული წარმოშობის ტერმინი „(ვ) ოსტან“-ი. ეს ტერმინი თავდაპირველად აღნიშნავდა „ქიშკარს“, „ზღურბლს“,

შემდეგ „ეზოს“, სამეფო კარს, სამეფო მიწას, სამეფო მეურნეობას. „ვოსტანი“ ზოგჯერ ეწოდებოდა არა მარტო მეფის კუთვნილ მიწასა და მამულს, არამედ იმ ოლქსაც, სადაც ჭარბობდა სამეფო მიწათმფლობელობა ან რომელიც უშუალოდ სამეფო აღმინისტრაციას ექვემდებარებოდა.

საქართველოში სამეფო მიწათმფლობელობას აღნიშნავდა ტერმინი „ზეუე“, რომელიც თავდაპირველად „სამეფო გეარს“, „სამეფო კარს“ ნიშნავდა, შემდეგ კი ყოველივე იმას, რაც სამეფო საგვარეულოს ეკუთვნოდა: „სეფე-ყანა“, „სეფე-ქეყანა“ (ე.ი. სამეფო მიწა, სამეფო ტერიტორია). რაც შეეხება „ვოსტანს“, ის შემოგერჩა ტაბანშიკაში, კერძოდ, ის-ტარიულის კახეთის მაგარი ქალაქის – რვსთავის ერთ-ერთი სახელწოდება „ქართლის ცხოვრების“ („შეფეთა ცხოვრება“) მიხედვით არის – „ვოსტან-ქალაქი“, რაც, აღბათ, „ვოსტან-ქალაქადან“ მოდის.

სამეფო ზღვისუფლების მიერ დამორჩილებულ თემების წყევითა – „ვოსოს“ გარდა სამეფო მიწებზე იმავე წყაროს ცნობით, დასმული ყოფილან ტაძრეულნი. „ტაძარი“ ირანულიდან ნასესხებია ტერმინია და ქართულში აღნიშნავდა როგორც ეკლესიას („ღვთის სახლს“), ისე „სასახლეს“ („მეფის სახლს“). აქედან ნაწარმოები „ტაძრეული“ სიტყვანიტვეთ აღნიშნავს „სასახლისეულს“, თავისი წარმოებითაც და შინაარსითაც ის შეესატყვისება ძველ სომხურ „ვოსტანიკს“ (ნაწარმოებია „ვოსტანიდან“). „ვოსტანიკები“ თავისუფალი მიწათმოქმედნი იყვნენ და სამეფო მიწაზე („ვოსტან“) ცხოვრობდნენ. მიწა მათ მიეცემოდა მჭიდროდ მართობი მფლობელობაში, ამ მიწის შესაკეთებლად მეფე რჩებოდა. ვოსტანიკები სამეფო ცხუნოსანი ჯარის ძირითად ნაწილს ქმნიდნენ. ეს უპარისპირდებოდა ნახარბულ (ე.ი. დიდი ფეოდალების) ლაშქარს სომხეთში, ძველ სომხურ ვოსტანიკებს ძლიერ ემიგრაციაში ქართლის „ტაძრეულები“. „ტაძრეულია“ უპარეულესი მოვალეობა იყო სამხედრო სამსახური ტაძრის, ე.ი. მეფის მიმართ, თუ ძველი სასახლის მიმართ (განსაკუთრებით აღრეულ ხანაში).

აზნაურთა ფენის ჩამოყალიბების შემდეგ ტაძრეულები სოციალურ იერარქიაში მათზე დაბლა აღმოჩნდნენ: ისინი მხოლოდ სამეფო მიწების მფლობელები იყვნენ. ჯუანშერის („ქართლის ცხოვრების“) ცნობით, მეფე არჩილმა (VIII ს.) განახორციელა რეფორმა – აზნაურთა რანგში ააყვანა ისინი; არჩილი მივიდა კახეთში, რომელიც წარმოადგენდა სამეფო ღოქენს, „და ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მუშებომა კახეთი და აზნაურ ყენა იყინი“. ამანრიდან ეს იყო მხოლოდ ყოფილი სამეფო მიწა, რომელიც ეკუთვნოდა არა ტაძრეულებს, არამედ – აზნაურებს. ეს უკანასკნელნი „ღვთური მიწათმფლობელები“ იყვნენ. ასეთებად იტყვნენ ფეოდალიზაციის პროცესის შედეგად სომხეთის ვოსტანიკებიც.

ამრიგად, „ტაძრეულები“ წარმოადგენდნენ გარდამავალ ფენას აზნაურებზე, მათი რანგები იცვებოდა უმთავრესად „წვრილი ერისაგან“ და, აგრეთვე, თავისუფლებამოპოვებული მონებოსაგან, რომლებიც მონაწილეობდნენ სამეფო რაზმებში.

7. ბრძოლა

ქართლის სამეფოში უშუალო მშარბოებლების ერთ ნაწილს მონები წარმოადგენდნენ, მაგრამ მონური შრომა აქ უმთავრესად გამოყენებული იყო სატაძრო მეურნეობაში, სატაძრო მეურნეობას დარგებში: ზღვოსნობაში, მშენებლობაში, სოფლის მეურნეობაში. მონური შრომა ქართლში, ისევე როგორც ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში, შეზღუდული მასშტაბით იყო გამოყენებული. აქ გაბატონდა თავისუფალ მეთემეთა („ერისაგანთა“) და დაქვემდებარებულ მეთემეთა („გლეხთა“) შრომა.

მშენებლობისა და ხელოსნობის ფართო მასშტაბი გვაფიქრებინებს, რომ აქ იყენებდნენ მონურ შრომას. ამაზე მითითებს ჩვენამდე მოღწეული ძველი ქართლის მატერიალური კულტურის ძეგლები, რომლებიც გვაოცებს თავისი გრანდიოზულობით. ქართლის მეფეთა რეზიდენცია – არმაზციხის ტერიტორია მოიცავს 30 ჰა-ს, ხოლო გალავნის სიგრძე აღ-

წვეს 4 კმ-ს, გარეთა კედლის სისქე 4 მ-ია, შიდა კედლისა — 2,60 მ, გალანებისა და კონსტრუქციის შიგნით გამოირჩევა ე.წ. „სვეტებიანი დარბაზი“. არმაზციხის ანალოგიური ძეგლებში აღმოჩენილია ქართლის სხვა ძეგლებშიც. მაგალითად, სვესამორას („ღუთაბა ზაფხულის ქალაქის“) ნაშთები, გორის ციხის ანტიკური ფენა და ა.შ. განსაკუთრებით შრომატევადი სამუშაოებია შესრულებული ძველი ქართლის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ცენტრში — უფლისციხეში. ანტიკური ხანის ქართლის არქიტექტურული ძეგლები, განსაკუთრებით კი საფორთიფიკაციო ნაგებობები, მკვეთრად განირჩევა უფრო გვიანი ხანის ძეგლებიდან თავისი გრანდიოზულობით. უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ თავისუფალ მუშახელთან ერთად გამოყენებულ იყო მონური შრომაც.

მშენებლობასა და ხელოსნობასთან ერთად ქართლის სამეფოში მონებს იყენებდნენ, ზრდივე, მსახურებად, შინამოსამსახურებად.

მონების მოპოვების უმთავრეს წყაროს ქართლში ომები წარმოადგენდა. მონების ძირითად ნაწილს შეადგენდნენ ტყვეები და მათი შთამომავლები. „ქართლის ცხოვრება“ ომების დროს ქართველთა საგანგებოდ ხაზს უსვამს ქართლის მეფეთა მიერ ტყვეების ხელთშეკრებას, ქართლის სამეფოს ძლიერების პერიოდში, ახალი წელთაღრიცხვის პირველ ხუთწლეულებში, როდესაც ქართლის მეფეები წარმატებულ შეტევებს აწარმოებდნენ, ცხადია, გაიზარდა ტყვე მონების მოპოვება, ამან კი, თავის მხრივ, გააფართოვა მათი გამოყენების არეალი. მონური შრომა გავრცელდა სოფლის მეურნეობაშიც. გაფართოვდა მისი გამოყენება ხელოსნობაში, სააღმშენებლო, საირიგაციო სამუშაოებში, გაიზარდა მსახურ-მონათა რიცხვი. გარდა ტყვე მონებისა, ქართლის სამეფოში იყენებდნენ „ნასყიდი მონებიც“ („მონა ნასყიდი“//„ვეცხლით ფრადლი“//„ვეცხლით სყიდული“).

ქართლის მეფეთა მიერ წარმოებული მრავალრიცხოვანი ომები, სხვათა შორის, ტყვე მონების ხელთგდების მიზანსაც ისახავდნენ. ეს გარემოება აირეკლა, აგრეთვე, ძველ ქართულ ტრადიციაში, რომელიც არაერთგზის აღნიშნავს ქართლის მეფეთა მიერ ტყვეების ხელთგდებას.

ოვით ტერმინი „ტყვე“ მონის სინონიმად იქცა.

მონათა ახლოს იდგა თავისი სოციალური მდგომარეობით „მწირი“ და „უცხო“. ეს ტერმინები აღნიშნავდნენ უცხოელს, მაგრამ ფართო მნიშვნელობით — თემის გარეშე მყოფ მონებზეც, რომელიც თავისი ქონებით მდგომარეობით ახლოს იდგა „გლახაკთან“, „ლატაკთან“. ასეთ ვითარებაში მყოფი „მწირი“ და „უცხო“ მონის მდგომარეობაში ექცეოდა — თვითონ იღებდა ნებაყოფლობით მონური შრომის ვალდებულებას, რომ შემშლდით მათ მოკვდავთა, „მწირი“ და „უცხო“ უპირისპირდება ტერმინებს: „მკვიდრი“, „მსოფლიო“, „მდგომარეობი“ და სხვა. ამრიგად, მონა და „ვეცხლით სყიდული“ შეადგენდნენ იმავედ მონათა კატეგორიას, ხოლო „მწირი“ და „ნასყიდილი დგინებული“ — ნებაყოფლობით მონათა კატეგორიას.

მონ ქალს ეწოდებოდა „მხევალი“; მსახური ქალის, მოახლის აღსანიშნავად იხმარებოდა ტერმინი „მომუნგარი“.

მონები და „მხეველები“ ჰყავდათ არა მარტო მეფეებს და აზნაურებს, არამედ შეძლებულ მოქალაქე-ხელოსნებსაც.

8. ქალაქები

ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციის მიხედვით („ქართლის ცხოვრება“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“), ანტიკური ხანის ქართლის ქალაქები იყო: მცხეთა, კასპი, უფლისციხე, ურბნისი, აძრხე (დღევანდელი აბასთუმის მიდამოებში), ნეკრესი (კახეთში). ამას გარდა, აღნიშნულია სერისთავო ცენტრები: წუნდა, სამშვილდე, ხუნანი და სხვა, რომელთა ნა-

წილი, ალბათ, ქალაქებს წარმოადგენდა (რომელი მათგანი იყო ქალაქი, ამას მომავალში არქეოლოგიური კვლევა-ძიება გაარკვევს).

ანტიკური ხანის ქართლის ქალაქები წარმოადგენდნენ, პირველ ყოვლისა, სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებს. მათი ნაწილი, ამავე დროს, სამხედრო-ადმინისტრაციული ცენტრებაც იყო.

ქალაქებსდ იქცეოდა, პირველ რიგში, სამხედრო-ადმინისტრაციული ცენტრები, თუ ისინი მდებარეობდნენ ცყონოშიკურად დაწინაურებულ რაიონებში: მათ გაქალაქებას ხელს უწყობდა ვაჭრობის განვითარება ამ პუნქტებში და სავაჭრო გზებზე მათი მდებარეობა ცხადია, შემთხვევითი არ არის, რომ ამ პერიოდის ქართლის ქალაქების დიდი ნაწილი მდებარეობდა მდ. მტკვრის სანაპიროზე: მტკვარი (ისევე როგორც რიონი დასავლეთ საქართველოში) დიდ სავაჭრო-სამდინარო მაგისტრალს წარმოადგენდა. ამ შხრივ განსაკუთრებით ხელსაყრელი იყო ქართლის სამეფოს დედაქალაქი — მცხეთა. მისი ტერიტორია პრაქტიკულად გზის შესაყარზე მდებარეობდა.

ანტიკური ხანის საქართველოზე გამავალი სავაჭრო მაგისტრალების შესახებ ცნობები დაცულია ამ პერიოდის ბერძნულ-რომაულ წყაროებში. ერთი მათგანია ახ. წ. IV საუკუნის II ნახევრის რომაული იტინერარიუმის *Tabula Peutingeriana* — რომაული რუკა, ე. წ. პეტინგერის ტაბულა, რომელზეც აღნიშნულია რამდენიმე ასეთი გზა.

ეს გზები წარმოადგენდნენ სავაჭრო-სატრანზიტო საშუალებებს აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნებს შორის, სამხრეთის სავაჭრო ცენტრებისა (სომხეთის, სირიის, მეზოპოტამიის, მცირე აზიის) და იმპერატორის მოსახლეობას შორის. ამ ვაჭრობის ფერხულში საქართველოც იყო ჩართული. აღნიშნული გზების მეშვეობით ქალაქები ამავე დროს ახორციელებდნენ შუამავლის როლის სხვადასხვა ქვეყნებს შორის. ქართლის მეფეები ახ. წ. I–II საუკუნეებში ცდილობდნენ გაბატონებულიყვნენ სომხეთში და თავიანთი კონტროლი დაეყარებინათ აქ გამავალ სავაჭრო გზებზე.

საერთაშორისო ეაჭრობაში ქართლის აქტიურ მონაწილეობაზე მიუთითებს ნუმისმატიკურა მასალა: მის ტერიტორიაზე მრავლადაა აღმოჩენილი I–II საუკუნეების უცხოურა მონეტები, აგრეთვე, დავილობრივ მოჭრილი მათი მანაბები — ავეუსტუსის დინარების (რომაული) და გოტარმის დრაქმების (მართული). ამაზევე მიუთითებს აქ აღმოჩენილი დიდძალი ამპორტული საქონელი (უმთავრესად, ფუფუნების საგნები — ვერცხლისა და მინის ჭურჭელი, სამკაულები და სხვა).

ქართლის ექსპორტზე ცნობები მეტად მცირეა. დიდი რაოდენობით უნდა ყოფილიყო საქონლის გატანა შიგნით რაიონებში. გაცხოველებული იყო ადგილობრივი ვაჭრობაც. დიდი ბაზრობება იმართებოდა რელიგიური დღესასწაულის დროს მცხეთასა და სხვა ქალაქებში.

ანტიკური ხანის ქალაქები წარმოადგენდნენ არა მარტო სავაჭრო, არამედ სახელოსნო ცენტრებსაც. მცხეთაში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა მოწმობს აქ სელოსნობის სხვადასხვა დარგის განვითარებას ამ პერიოდში: სამშენებლო მასალის წარმოება, მინის წარმოება, ლითონის დამუშავება (დიდი მცხეთის ერთ უბანს ეწოდება „სარკანე“), თქრომ-ჭედილობა, სავაჭრო საქმე, კერამიკული წარმოება. ეს უკანასკნელი ქართლის სამეფოში მასობრივ ხასიათს იღებს, რის გამოც კერამიკული ნაწარმი სადა და უფერული ხდება (თავისი ფორმით, საღამაზით) შედარებით ბრინჯაოს ხანის ნაწარმებთან. ამას ხელს უწყობს ის გარემოებაც, რომ მოსახლეობაში, განსაკუთრებით კი მის შეძლებულ ნაწილში, ხელუფრო ფართოდ ვრცელდება ვერცხლის, ბრინჯაოს და მინის ჭურჭელი. მცხეთის საწარმოო კერიდან გამოსული კერამიკა ფართო ტერიტორიაზე გაგრცელებული, რაც მიუთითებს საშინაო ვაჭრობის ინტენსიურობაზე.

ქართლის სამეფოს ქალაქები გამაგრებულ პუნქტებს წარმოადგენდნენ, რომელთაც საკუთარი ციხესიმაგრე, ზოგჯერ კი სიმაგრეთა მთელი სისტემა გააჩნდათ (როგორც, მაგ.

სახელის). ქალაქის ციტადელი, ამავე დროს, ადგილობრივი გამგებლის („არისტოვას“, „ცივილიზაციის“ და სხვა) რეზიდენციაც იყო. ქართლის დედაქალაქში — მცხეთაში ახ. წ. პირველ საუკუნეებში სასახლეები, სამეფო ბაღები, არისტოკრატიის ადგილსამყოფელი მტკვრის სარკინი საბაბიროზე, საკუთრივ მცხეთაში იყო. მცხეთის ციტადელი, არძაზის ციხე კი ამ დროს როგორც ჩანს, მთავარსარდლის („სასპიტის“) რეზიდენციას წარმოადგენდა.

ძალიან ხალხი ცხოვრობდა ნაწილობრივ ციტადელის მიმდებარე ტერიტორიაზე — რაინთა ნაწილობრივ ცალკეულ უბნებში, რომლებიც ექმნებოდა საწარმოო დარგების (მაგალითად, „სარკინე“ დიდ მცხეთაში) ან მოსახლეთა რელიგიური და ეთნიკური გუოვნილუბის მიხედვით: ამ დროს ქალაქებში ბევრი უცხოელი ცხოვრობდა (ებრაელები, არამეელები, სომეხები და სხვა). ქართლის მეფეები ხელს უწყობდნენ მათ დასახლებას ვაჭრობა-საქონლის გასაცხოველებლად. ქართლის ქალაქებში არსებობდა ებრაელთა უბნები, თანაც „ბაგინთი“ — სამლოცველობით, მცხეთის ებრაული კოლონიის გაჩენას „ქართლის მეფეები“ (ლეონტი მროველი) ნაბუჭადონოსორის მიერ იერუსალიმის წარტყვენას (ძვ. წ. 335 წ.) უკავშირებს, ხოლო „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ძვ. წ. 159 წლით ათარიღებს, არამეელების მოსახლეობის არსებობაზე მცხეთაში მუთითებს ებრაულწარწერიანი საფლავის აღმოჩენას. უცხოელთა საქალაქო თემების მსგავსად, ქართული მოსახლეობაც — ქალაქის ქალაქისა — ქმნიდნენ თავიანთი თვითმმართველობის მქონე თემს.

შედეგული მოქალაქეები (ვაჭრები, სახელოსნოთა მუშატონეები) იყვნენ ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენი; მთვან ირჩევიდნენ საქალაქო თემების „თავკაცებს“, ზედაფენში მყოფი, აგრეთვე, სამეფო ადმინისტრაციის წარმომადგენლები, რომელთა მეთაური, შემადგენელია, იყო „შამასახლისი“.

ქალაქის მოსახლეობა, ვაჭრობა-ხელოსნობასთან ერთად, მისდევდა მიწათმოქმედებასა და სახელოსნოებს. ქალაქი გარეშოცული იყო სამიწათმოქმედო დასახლებებით — დაბებთ, რომლებიც ცოლმეურად მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული ქალაქებთან. ქალაქები თავიანთი მიწებით წარმოადგენდნენ ერთ მთლიან განუყოფელ სამეურნეო ორგანიზმს.

ქალაქში, გარდა თავისუფალი მოსახლეობისა, იყვნენ მონებიც: მონური შრომა გამოყოფილი იყო არა მარტო სამეფო და კერძო სახელოსნოებში, მშენებლობაზე და არისტოკრატიულ ბუნებში, არამედ მონებს იყენებდნენ შეძლებული ვაჭრებიც.

მტკვრი ხანის ქართლის ქალაქები „სამეფო ქალაქები“ იყო და, ამდენად, ისინი სამეფო ხელისუფლების დასაყრდენს წარმოადგენდნენ. განსაკუთრებით ეს ითქმის სამეფო რეზიდენციებზე, რომლებიც გარშემორტყმული იყვნენ სამეფო მიწებით. ისინი არა მარტო რეზიდენციები, არამედ ეკონომიკური დასაყრდენიც იყო მეფისა. მცხეთის გარდა ასეთი სამეფო ქალაქები იყო კასპი და უფლისციხე.

2. სახელმწიფო გამგებლობა

ქართლის სახელმწიფოს სათავეში იდგა მონარქი — „მეფე“, „დიდი მეფე“, „დიდი მეფე“ — რომელიც მას ახ. წ. I-II საუკუნეებში ბერძნულ და არამეულ წარწერებში, ასევე, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მცხეთას იხსენიებს როგორც „დიდი მეფეების“ რეზიდენციას.

სამეფო ტახტი ქართლში შემკვიდრებით იყო და გადადიოდა მამიდან უფროს ვაჟზე.

სახელმწიფო გამგებლობა ორი სახისა იყო: ცენტრალური და ადგილობრივი. ცენტრალური გამგებლობა თავმოჭრილი იყო მეფის კარზე, ხოლო ადგილობრივი — ემყარებოდა სამხედრო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულების — საერისთავო ქვეყნების სისტემას.

ქართლის მეფის ზღაპრად იყო სახელმწიფო ძალაუფლების ყველა სფერო: სამინაო — ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური და სასამართლო ძალაუფლება. დიდმოხელეები (პატრიარქი,

ეპიტროპოსი) იწოდებოდა მეფის მოხელეებად (როგორც ამას მოწმობს, მაგალითად, არმაზისეის ბერძნულ-არამეული წარწერები) და ა.შ. მეფის ხელთაა სამხედრო ძალაუფლება — ის არის მოავარსარდალი და სამხედრო აღმინისტრაციის უფროსი; საგარეო საქმეებიდანაც დიონ კასიუსი, ტაციტუსი და სხვა ანტიკური ხანის ავტორები, რომელნიც ქართლის დიპლომატიურ და სამხედრო აქტივობას განიხილავდნენ, მას გამახორციელებლად ყოველთვის შეგვის წარმოგვიდგენენ.

მეფის შემდგომ მორე პირად სახელმწიფოს გამგებლობაში „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით იყო „სპასპეტი“ — მთავარსარდალი, ერისთავების უფროსი და, ამავე დროს, სახელმწიფოს ცენტრალური ოლქის — შიდა ქართლის გამგებელი. „მეფის შემდგომ მორე პირი“ იხსენიება სტრაბონის აღწერილობაშიც — სამეფო საგვარეულოს წევრია, მთავარსარდალი და უმაღლესი მსახური.

არმაზის ორენოვან (ბერძნულ-არამეულ) წარწერაში იხსენიება სამეფო კარის დიდმოხელე „ეპიტროპოსი“, რისი ქართული შესატყვისიც უნდა იყოს „პოთახ მოძღუარი“. როგორც ჩანს, ის განაგებდა სახელმწიფოს შემოსავალს და სამეფო მეურნეობას, ხელმძღვანელობდა „ხარკის სამეფო“-ს („ქართლის ცხოვრება“) აკრფას.

აღგილობრივ გამგებლობას ცალკეულ მხარეებში სათავეში ედგნენ ერისთავები. ამ ქართულ ტერმინს უნდა შეესატყვისებოდეს არანული „პიტიახში“, რომელიც ხშირად იხსენიება ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე ახ. წ. I-III საუკუნეებში ბერძნულ, არამეულ და ფარსულ წარწერებში.

ერისთავი წარმოადგენდა სამხედრო-აღმინისტრაციულ ხელისუფლებას. ის იყო ჯარის უფროსი (ერაჯარი), რომელიც ამავე დროს განაგებდა ტერიტორიულ-აღმინისტრაციულ ერთეულს — სერისთავოს. ყველაზე უფრო გაფრცხვლებული ტერმინი, ტერიტორიული ერთეულის აღმნიშვნელი, იყო „ხევი“, „ქვეყანა“ ანუ „სოფელი“. რომელიც თავის მხრივ იყოფოდა „ხევებად“.

სერისთავოების რიცხვი ქართლის სამეფოში იყო 8-9. არხს საფუძველი ეთუქროთი, რომ ერისთავს (აღგილობრივი ტერმინი) პიტიახშიც ეწოდებოდა. ამაზე მიუთითებს ისიც, რომ პიტიახში იხსენიება V-X საუკუნეების ქართულ წყაროებში და ისიც, რომ ამ ტიტულს შემოიღეს სომხეთში ატარებდნენ ყველაზე უფრო მაღალი რანგის ოლქის მმართველები.

„მეფეთა ცხოვრების“ („ქართლის ცხოვრება“) ცნობით, ბრველი ერისთავები განაწესა ქართლის სამეფოს დამაარსებელმა ფარნაეაზმა. მან თავისი სახელმწიფო დაყო ცხრა საერისთავოდ: 1. მარგვის (ისტორიული არგვეთი დასავლეთ საქართველოში), 2. კახეთის (აქ შედიოდა კახეთი და კუხეთი), 3. ზუგდიდის (შედიოდა გარდაბნის მხარე, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას ბერდუჯიდან, თანამედროვე დებუდიდან, თბილისამდე და გაჩაჩამდე), 4. სამშვილდის (რომელშიც შედიოდა ტაშირი და აშოცი), 5. წუნდის (შედიოდა ჯავახეთი, ცოლა და არტანი), 6. ობრხის (მოიცავდა ტერიტორიას ტაშისკარადან არსიანამდე, ნოსტის თოვიდან ზღვამდე (აქ შედიოდა სამცხე და აჭარა), 7. ჭლარჯუთის (მოიცავდა ტერიტორიას არსიანთან ზღვამდე), 8. ცერისის, 9. ქართლის (შიდა ქართლის, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას არგვეთიდან ტაშისკარამდე და ფანავარამდე, ეი. ფარვანის ტბამდე). შიდა ქართლის ერისთავს ეწოდებოდა სპასპეტი. ის იყო სხვა ერისთავების მთავარი და მეფის შემდგომი, ე.ი. მეფის მოადგილე. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, სერისთავოების სია მთავარი ჩანს ქართლის სამეფოს არსებობის მოედ სიგრძეზე; ვახტანგ გორგასლის მეფობის ხანაში (V ს.) სერისთავოების აღნიშნული სია თითქმის უცვლელია.

სერისთავოები იყოფოდნენ უფრო მცირე ტერიტორიულ-აღმინისტრაციულ ერთეულებად, „ქართლის ცხოვრების“ („მეფეთა ცხოვრება“) მიხედვით, ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ ცალკეული ოლქების გამგებლები და სპასალარები და სასისთავოები. სხვა წყაროების მიხედვით, აღგილობრივ გამგებლებად ჩანან, აგრეთვე, ციხისთავები, მამასახლისები და, ალბათ, ბეკრი სხვა მოხელე.

ცენტრალური მმართველობის აპარატში სამეფო კარზე, გარდა ზემოთ დასახელებული „სპასპეტისა“ და „ეზოას მოძღუარისა“, აღბათ, იყვნენ სხვა მოხელეებიც, რომელთა შესახებ ცნობები არ შემოგვრჩა.

მეფის მოხელის აღსანიშნავად ძველ ქართულ წყაროებში გვხვდება „სეფეყალები“. ქართლის სამეფოს მოხელეების ძირითად ფუნქციას შეადგენდა სამხედრო საქმის ხელმძღვანელობა, სახელმწიფო გამოსაღებთა შეკრება და საზოგადოებრივი სამუშაოების ორგანიზება.

ჯარის ძირითადი კონტინგენტი შედგებოდა თავისუფალი მიწათმოქმედი მეთევეებიდან, რომლებიც საომრად გამოდიოდნენ საკუთარი შეიარაღებით. გარდა ზარის მოსახლეობისა, ჯარში გამოდიოდნენ მთიულთა თავისუფალი თემებიც, რომელთა სამეფო ვალდებულებას შეადგენდა ხარკი და სამხედრო სამსახური. გარდა ამისა, მეფეს ჰქონდა თავისი პროფესიული ლაშქარი, რომელიც შედგებოდა ნაწილობრივ ჩრდილო-კავკასიაში დაქირავებული მკომარებისაგან, ნაწილობრივ სამხედრო მიწათმოქმედობელი არისტოკრატიისაგან (მათ შორის იყვნენ „სეფეყალები“ — სამეფო წარმომავლობის პირები).

სამეფო ხელისუფლება ექსპლუატაციას უწევდა არა მარტო სამეფო მიწაზე მსხდომ მოსახლეობას, არამედ თავისუფალ მეთევეებსაც, ხელოსნებს, ვაჭრებს; ისინი ახდენენ სახელმწიფო გადასახადებს. თემა (სახოფლო, საქალაქო, რელიგიურ-ეთნიკური) წარმოადგენდა ფისკალურ ერთეულს, კოლექტორი პასუხისმგებელი იყო სახელმწიფოს წინაშე გადასახადების გადახდისა და სხვა სახელმწიფო ვალდებულებების შესრულებაზე.

სამხედრო ვალდებულებებისა და გადასახადების გარდა, ქართლის მოსახლეობას დაკისრებული ჰქონდა სახელმწიფოს წინაშე შრომითი ვალდებულებებიც. რა თქმა უნდა, ქართლში შრომითი ვალდებულებები არ იყო ისეთი ფართო მასშტაბის, როგორც აღმოსავლეთის დიდ საირიგაციო ტერიტორიებში, მაგრამ აქაც წარმოებდა არხების გაყვანა, რაზეც ცნობებს გვაწვდის „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. საირიგაციოს გარდა, წარმოებდა სხვა სამუშაოებიც, რომლებშიც მონების გარდა მონაწილეობდნენ თავისუფალი მეთევეებიც.

10. არისტოკრატია

ქართლის არისტოკრატიის უმაღლეს ფენას სეფეყალები შეადგენდნენ (სტრაბონის პირველი გეოგრაფი). ესენი იყვნენ სამეფო წარმომავლობის პირები, რომლებიც სამხედრო და სამოხელეო სამსახურს ეწეოდნენ და ამის სანაცვლოდ მეფისაგან იღებდნენ სამფლობელო მამულებს. „სეფეყალების“ ფენა დროთა განმავლობაში იცვებოდა არასამეფო წარმომავლობის ადრეველები პირებით, ამიტომ ტერმინი „სეფეყელი“ დროთა განმავლობაში იქცა ქართლის არისტოკრატიის ზედაფენის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად.

სეფეყალებს ეკავათ მალაღი სახელმწიფო თანამდებობები: სპასპეტის, ერისთავის, მაგალითად, გახტანგ გორგასლის დროს სეფეყელი ბიერიტბანი იყო ოძრხის ერისთავი. სეფეყალები იყვნენ, აგრეთვე, სამეფო ლაშქრის სარდლებიც.

სახელმწიფო თანამდებობები ქართლის სამეფოში, ირანისა და სომხეთის მსგავსად, აღირცხვებოდა გავრცელებული სამეფოებრივად. ამას ადასტურებს არმაზის ბილენგვა: ფარსმან მეორის ეზოს მოძღვრის პუბლიკიუს აგრიპას ვაჟი — იოდმანკანი, აგრეთვე, ეზოს მოძღვარია ფარსმან II მემკვიდრის — ხსენებდნენ მეფის დროს.

ქართლის არისტოკრატიის ფუნქციებით ცნობების სურათს ახ. წ. I-III საუკუნეებში გვიჩვენებს არქეოლოგიური მასალა ქართლის სამეფოს დედაქალაქ მცხეთიდან (არმაზის ხეობა, ბაგინეთი და სხვა). ქართლის დიდებულთა და მათი ოჯახის წევრთა ოჯახების სამარხებში ჩატანებულია ძვირფასი, ხშირად უცხოური წარმომავლობის ნივთები დიდი რაოდენობით (ცერცულის ჭურჭელი, სამკაულები).

სასახლის ტიპის ნაგებობები და აბანო, უზარმაზარი მარნის ნაშთები არაზის ხევში, დიდებული სასახლის ნაშთები ბაგინეთში, მონუმენტური მავზოლეუმის ტიპის ნაგებობა მცხეთის რკინიგზის სადგურთან და სხვა, ავსებენ იმ ბრწყინვალეობასა და ფუფუნების სურათს, რომელმაც, სამარხეული ინვენტარის მოწოდებით, ქართლის არისტოკრატია ცხოვრობდა.

ქართლის არისტოკრატიაში იყვნენ უცხოური და ჩრდილოკავკასიური წარმოშობის წარჩინებული მხედრებიც. ქართლის მეფეების სამხედრო პოლიტიკაში, როგორც უკვე აღანიშნა, დიდ როლს ასრულებდნენ ჩრდილოკავკასიელი მოკავშირეები თუ დაქარავებული რაზმები, რომლებსაც ისინი იყენებდნენ არა მარტო გარეშე მტრების, არამედ შინაური მტრების, წარჩინებულთა ოპოზიციის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ზოგიერთი ამ უცხოელთაგან წინააღმდეგობა ქართლის მეფის სამსახურში და ავსებდა „წარჩინებულთა“ რიგებს. ამასთან ერთად, ქართლის არისტოკრატია ენათესავებოდა კავკასიელ მოილეთა და აღმოსავლურ-სამხრეთულ სამხედრო გვაროვნულ არისტოკრატებს ქორწინების გზით. ამის შესახებ ცნობები შემოგვინახა ქართულმა საისტორიო ტრადიციამ („ქართლის ცხოვრება“), გამსაკუთრებით ღარსაგაზიანი მეფეების ხანის მიმართ. ამ კონტაქტების შედეგად სარმატულ-აღმოსავლურ (ჩრდილო-აღმოსავლურ) სახელების სიუხვე ქართლის წარჩინებულებში (სამეფო საგვარეულო, სამხედრო-სამოხელეო არისტოკრატია), ჩრდილო-აღმოსავლური (სკვითური და სარმატულ-აღმოსავლური) ელფერისაა მეფეთა სახელები: სურმაგ, ხსეფარხუგ, ქარამ, უფლისწულ რამაშისტაჰ, ქართლის დიდი მოხელეებისა და მათი ოჯახის წევრების: ასპარუჯის, ზეგახის, იოდმარგანის და სხვა სახელები. სკვითურ-სარმატული სახელები მრავლად გვხვდება, აგრეთვე, არტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოს მმართველთა შორისაც: ქუჯი, საყლაკი, რესმაგა, სიადგა.

არტყოლოგური მასალა თვალწინ გვიშლის ანტიკური ხანის ქართლის მოსახლეობაში მკვეთრა ჭონებრივი კონტრასტების სურათს: ერთი მხრე, დიდმოხელეებისა და მათი ოჯახის წევრების მდიდრული სამარხები გვახატავს ქართლის არისტოკრატის ფუფუნებით ცხოვრების სურათს, მეორე მხრე, მრავლად გვხვდება საშუალო შეძლების პირთა სამარხები ზომიერი სამარხეული ინვენტარით ანდა, იქვე ღარიბული სამარხები ღარიბი ინვენტარით. მდიდრული და ღარიბული სამარხები ზოგჯერ ერთმეორეს გვერდითაც გვხვდება, ასე მაგალითად, მცხეთის რკინიგზის სადგურთან ნაპოვნია მდიდრული ინვენტარის შემცველი მავზოლეუმი, ხოლო მის ქვემოთ, ტერასებზე აღმოჩენილია ღარიბული სამარხეული ინვენტარის შემცველი სამარხები; ასევე არაზის ხევში მდიდრული სამარხები უშუალოდ ეგერის სასახლის კომპლექსს, ხოლო მათგან ცოტა მოშორებით მათი თანადროული ღარიბული სამარხებია, სადაც მთელი სამარხეული ინვენტარი ამოწურება იაფფასიანი მძივებითა და რამდენიმე უპრადო თიხის ჭურჭლით, სამოკროს სამაროვანზე (მცხეთაში) და საკუთრივ მცხეთის ტერიტორიაზე გვხვდება ხეილა შემოღწეული კატეგორიის (მდიდრული, საშუალო და ღარიბული) სამარხები.

ახ. წ. I საუკუნეში წარმოადგენს ინტენსიური საზოგადოებრივი გარკვევების ხანა ქართლში. ქართლის სამეფოს პოლიტიკური გაძლიერება და მის შიგნით წარმატებული ომების წარმოება არა მარტო აფართოებს მის საზღვრებს, არამედ იწვევს ნადავლისა და ტყვეების მოზღაპრებას, ეს კი, რა თქმა უნდა, კიდევ უფრო ამდიდრებდა სამოხელეო და მიწათმფლობელ არისტოკრატებს.

II. მრის უმრავლესობა

ბარჯულ საუკუნეებში ინტენსიურად მიმდინარეობდა, აგრეთვე, „ერის“ (მიწათმოქმედნი და მესხები) დაშლის პროცესი. გაურყვევებელ დაშრობებში მონაწილეობა მძიმე ტვირთად აღწევდა და არყევდა მათ ისედაც არამყარ ეკონომიკურ მდგომარეობას. მცირეოდენი ნაწილი ნადავლიდან, რაც მათ ხელუბნებდა, ვერ ანაზღაურებდა მეურნეობისაგან ზარალი.

უი ღრთით მოწყვეტის შედეგად მათთვის მიეცნებულ ზარალს, ერის სოციალურ-ეკონომიკურ ლიფერენციაციას აღრმავებდა და აჩქარებდა, აგრეთვე, ამ ეპოქაში მეომრის შეიარაღების ვართულება: ლაშქარში პირველ ადგილს იკავებს მძიმედ შეიარაღებული ცხენოსანი, დიონ კასიუსი, როდესაც აღწერს ქართლის მეფის ფარსმან II-ისა და მისი ამაღლის წევრთა მიერ გამართულ ასპარეზობას რომში, აღნიშნავს, რომ იმპერატორი უცქერდა ვარჯიშს, რომელსაც ისინი ასრულებდნენ „მძიმე იარაღში“ (ჩამჯღარი). ახ. წ. I საუკუნეების სშირი ომი-ანობის ეპოქაში აუცილებელია გახდა პროფესიული მეომრებისაგან შემდგარი ლაშქარი. მიწათმოქმედის შრომის შეთავსება საომარ საქმესთან (რაც დამახასიათებელია ელინისტური ხანის ქართლისათვის) სულ უფრო მწელი ხდებოდა. მეომართა გალატაკებულ ნაწილს აღარ შეეძლო სალაშქროდ გასვლა, რადგანაც არ ჰქონდა მატერიალური სახსარი შეიარაღებისათვის (ლაშქარში ყველა საკუთარი შეიარაღებით გამოდიოდა). გაღარიბებული მეთემენი უკეთეს შემთხვევაში ლაშქარში გამოდიოდნენ მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითი ჯარის სახით, რომელიც უკვე გადამწყვეტ როლს აღარ ასრულებდა საომარი მოქმედების დროს და ამიტომ ნადავლიდანაც მცირე წილს იღებდა.

თანდათანობით ლაშქრობა შეძლებული მეთემეების პრივილეგიად იქცა, რომლებიც პროფესიონალი მეომრების — მხედრების სამხედრო წოდებად ჩამოყალიბდნენ. მათგან იქმნებოდა მუდმივი სამეფო რაზმები, მათგანვე ინიშნებოდნენ სამეფო მოხელეები, ისინი იღებდნენ ნადავლისა და ტყვეების მნიშვნელოვან ნაწილს და ზოგჯერ მეფისაგან, სამსახურის ჯილდოდ — მიწის ნაკვეთებსაც.

ღარიბი მეთემეების მასა თანდათან შორდებოდა სამხედრო საქმეს, გაჭირვებით ამუშავებდა თავისი მიწის ნაკვეთს და შემდგომი გალატაკების საფრთხის წინაშე იდგა.

ამრიგად, ინტენსიურად მიმდინარეობდა თავისუფალ მეთემეთა — „ერის“ ლიფერენციაციას პროცესი: ერთი მხრივ, მისგან გამოიყოფოდა სამხედრო წოდება — „აზნაურები“, ზოლო მეორე მხრივ, ხდებოდა მისი დანარჩენი ნაწილის გალატაკება, „წვრილ ერად“ (ასე უწოდებდნენ მას ქართული წყაროები) გადაქცევა.

თანდათან აზნაური (სიტყვა ირანული წარმოშობისაა და თავისუფალს, წარჩინებულს ნიშნავს) ხდება მთელი პრივილეგირებული წოდების ზოგადი სახელი. აზნაურშიც გამოიყოფა დიდ-დიდ აზნაურთა კატეგორია. აზნაურთა უმაღლეს ფენას წარმოადგენდნენ „ერი-სთავები“, აზნაურთა წოდება მწარმოებლურ შრომას ემიჯნება, თავის მიწებს იგი გალატაკებული მეთემეებისა და მიწაზე დასმული მონების ხელით ამუშავებს.

იზრდება დიდმოხელეთა — ერისთავების ძალა. ისინი ცდილობენ სრულუფლებიან ხელი-სუფლებად გადაიქცნენ თავთავიანთ საგამგებლო ტერიტორიაზე და სამემკვიდროდ გაიხადონ ერისთავის სახელი.

ამრიგად, ქართლის სამეფოში I-III საუკუნეებში ინტენსიურად მიმდინარეობდა ფეოდალიზაციის პროცესი, რომელიც დასრულდა IV-VI საუკუნეებში.

X ტ ა ვ ი

დასავლეთ საქართველო ახ. წ. I-III საუკუნეებში.
ეპრიის (ლაზთა) სამეფოს წარმოქმნა და განმტკიცება

1. კოლხეთი რეგიონის სახელმწიფოს ადმინისტრაციულ სისტემაში

რომაელი მეფე დაპყრობილი კოლხეთი თავდაპირველად ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა და მას რომელი მთხელე არისტარქე განაგებდა (65-47 წწ.)¹. შემდეგ იგი რომაელებმა თავიანთ ვასალურ სახელმწიფოს – პონტოს სამეფოს დაუქვემდებარეს. როდესაც იმპერატორ ნერონის დროს, ახ. წ. 63 წელს რომმა გააუქმა პონტოს სამეფო და იგი თავის პროვინციად აქცია, იგივე ბედი ეწია მასთან დაკავშირებულ კოლხეთსაც. ნერონის ბრძანებით კოლხეთი, პონტოსთან ერთად, გალატიის პროვინციაში მოექცა. 72 წლიდან დომიციანეს მმართველობაზე კოლხეთი „კაპადოკიურ კომპლექსში“ შედიოდა, რომელიც აერთიანებდა კაპადოკიისა და გალატიის პროვინციის ნაწილს. კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქებში რომაელთა გარნიზონები იდგა. ეს ქალაქები რომის სამხედრო-საზღვაო ფლოტის დასაცავად პუნქტებად იქცნენ. მაგრამ რომაელთა ბატონობა კოლხეთში მკეტად არამყარი იყო და დროთა განმავლობაში სულ უფრო სუსტდებოდა.

2. მთიულეთ ჩამოსახლება კოლხეთის ბარის რაიონებში

კოლხეთის სახელმწიფოს დასუსტებამ და უცხოელთა (ჯერ პონტოს, ხოლო შემდეგ რომის) სუსტი ადმინისტრაციის დაწესებამ ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა მუზოხელ მთიულ ტომებს ბარის რაიონებზე წარმატებული შეტევისათვის. ცენტრალურ კოლხეთში მთიულთა ჩამოსახლება ხდებოდა როგორც ჩრდილოეთიდან, ისე სამხრეთიდან.

ჩრდილოეთ კოლხეთის სანაპიროზე ჩამოსახლდნენ ადიღური ტომები – ჯიქები, რომლებმაც დაიქვემდებარეს ძველი მკვიდრი მოსახლეობა – კერკელები. ჩრდილოეთ კოლხეთის მუზოხელისპირეთში, მდ. აქეუნტიდან (მდ. შაზედან) ვიდრე თანამედროვე ნოეთროსისკის რაიონამდე, მყარდება მუშარი მთიულების: ჯიქების, კენიოხებისა და აქაელების ბატონობა. ახ. წ. I-II საუკუნეებში ანტიკური წყაროები შავი ზღვის სანაპიროს ვიწრო ზოლსა და შიდა მთიანეთში ასახელებენ, აგრეთვე, აბაზგებსა და აფხალებს. ეს ტომები გაერთიანებული იყვნენ ტომთა კავშირებად. ისინი იმყოფებოდნენ პირველყოფილი თემური წვობილების ინტენსიური რღვევის საფეხურზე. როდესაც ამ ტომებით დასახლებულ ტერიტორიაზე პონტოდან ბოსფორში მიმავალმა მთორიდატემ გაიარა (ძვ. წ. 66/65 წ.), კენიოხებს, მაგალითად, „ოთხი დიდი ტომთა კავშირი პქონდათ“ (ოთხი „მეფე“ პულიათ), რომლებშიც, შესაძლოა, არაერთი ტომი იყო გაერთიანებული თავიანთი ბელადებით („სკეპტუხებით“). ეს ტომები ეწოდნენ მეგობრეობას: თავს ესხმოდნენ შავ ზღვაში გემებსა და სანაპიროზე არსებულ დასახლებულ პუნქტებს, მარცვით შეძენილ ნაღავლსა და ტყვეებს ისინი ჰვიდნენ ბოსფორისა და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნულ ქალაქებში. ზოგჯერ ისინი თვით ამ ქალაქებსაც ესხმოდნენ თავს და არბევდნენ. პლინიუსი ასახავს უფრო გვიანდელ (ახ. წ. I ს.) ამბებს და გვამცნობს, რომ კენიოხებმა გამარცხეს უმდიდრესი ქალაქი პატიონტი (დღევანდ. ბიჭვინთა). პლინიუსი აღნიშნავს, რომ დაცარიელებული იყო დიოსკურიაც, ალბათ, ისიც დაარბიეს აღნიშნულმა ტომებმა.

¹ შესაძლებელია ის ადგილობრივი სამეფო ღინასტიის წარმომადგენელი იყო (რედ.)

ჩრდილოეთ კოლხეთში და კოლხეთის ზემოთ მცხოვრები ეს ტომები უტყდნენ, აღბათ, ცენტრალურ კოლხეთსაც. რისთვისაც მათ ხელსაყრელ პირობებს უქმნიდა ძვ. წ. II საუკუნეშიდან ქართლის სამეფოს დასუსტება და დასავლეთ საქართველოში შიხი ბატონობის შერყევა. ქართლის სახელმწიფოს ფარგლებში კოლხეთის მხოლოდ აღმოსავლეთი ნაწილია დანა. სამხრეთ კოლხეთში მთიანეთიდან, სადაც პირველყოფილ-თემური წყობილები რღვევის პროცესში ჭოფი ჭეომარი მოსახლეობა სახლობდა. ესენი იყვნენ დასავლურქართული (ჭანური) ტომები. ისინი ვერ სძლიეს და ჯერ დაამორჩაღეს სახელგანთქმულმა რომაელმა სარდლებმა. თავით პომპეუსის ძლევაშისილმა არმაშ მათთან სერიოზული მარცხი განიცადა: რადგან ამ ადგილებზე გაველა მოუხდა, სკიდიის მთიანეთში მცხოვრებმა პეტაკომეტებმა, სტამონის ცნობით, პომპეუსის რაზმა გაეღატეს.

მთიანეთი ჩამოსახლება სამხრეთ კოლხეთში ხელი შეუწყო კოლხეთის ტერიტორიაზე სახელმწიფო ხელისუფლების დასუსტებას, რაც მოჰყვა პონტოს სამეფოს დაცემასა და რომაელთა ხელისუფლების დამყარებას. არც რომაელებს და არც მათ ვასალებს — პონტოს მართველებს არ შესწევდათ ძალა, რომ გამკლავებოდნენ მთიელ ტომებს. რომაელებსაც უმძინათ შორს დაეჭირათ თავი მათგან, ან მცდობრული ურთიერთობა დაემყარებინათ. ასეთ პირობებში მთიელები ინტენსიურად იწყებდნენ ჩამოსახლებას ბარის რაიონებში და მათ დაპყრობას.

ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით მდებარე სანაპიროზე უძველესი დროიდანვე ცხოვრობდნენ მაკრონები (იგივე მახელონები), რომელთა გვერდით აქტიურად მოქმედებდნენ კენიონები (შესაძლოა, ესენი იყვნენ ძვ. წ. VIII საუკუნის ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული ლილიარის ტბის მიდამოებში ივანეხელების შიამომავლები). მაკრონებმა (ერთ-ერთი ჭანური ტომი) და კენიონებმა შექმნეს ძლიერი პოლიტიკური ერთეული — „მახელონებისა და კენიონების სამეფო“. ამ სამეფოს ჩრდილოეთით მკვიდრდება ბიდრიტების ტომი, რომელთაც ძვ. წ. II საუკუნეში იბერიის მეფის, ფარსმანის ხელისუფლებას ეცემებდნენ.

ბიდრიტების ჩრდილოეთით, ცენტრალური კოლხეთის ხევისპირა ზოლში სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან ჩამოსახლდა მეგრულ-ჭანური ტომი — ღაზები. ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან სახლობდნენ მეგრულ-ჭანური (ზანური), კოლხური ტომები. მათ შერეივნენ მათივე მონათესავე მთიელი ღაზები და შექმნეს ადრედასობრივი სახელმწიფო — ვერისის (ღაზების) სამეფო.

ასევე წარმოიქმნა „მახელონების (მაკრონების) და კენიონების სამეფო“, „სანიგების“, „აფშილებისა“ და „აბაზგების“ სამეფო-სამთავროები, რომლებიც იხსენიებიან ახ. წ. დასაწყისის რომაულ წყაროებში ისტორიული კოლხეთის სანაპიროზე.

ღაზების ტერიტორია, ადრებიზანტიური წყაროების ცნობით, ვრცელდებოდა კოლონამდე. ამის იქით აფშილები მოსახლეობდნენ სებასტოპოლისამდე (სოხუმამდე). აფშილების შემდეგ (შესაძლოა, ზღვის სანაპირო ვიწრო ზოლშიც) ჩრდილო-დასავლეთ მთიანეთში აბაზგები იყვნენ განსახლებული. სებასტოპოლის-ცხუმთან (სოხუმთან) კი სანიგების ეთნოპოლიტიკური ერთეული მდ. აქუნტამდე (მდ. შახე) ვრცელდებოდა. აქედან დანარჩენი ტერიტორია ჩრდილო-დასავლეთით ჯიქებს ჰქონდათ დაპყრობილი.

ამრიგად, II საუკუნის 30-იან წლებში ძველი კოლხეთის შავიზღვისპირეთში, ტრაპეზუნტიდან მოყოლებული, ჩრდილოეთით ექვსი დიდი გავრცელებული იყო.

ფლავიუს არიანეს მიხედვით, ღაზების, აბაზგებისა და სანიგების მეფეებმა ძალაუფლება მიიღეს ადრიანესაგან, ზოლო აფშილების მმართველებმა — წინამორბედ იმპერატორ ტრაიანესაგან. ეს ცნობა მოწმობს, რომ რომის ხელისუფლებამ ოფიციალურად ცნო აღნიშნული

პოლიტიკური ერთეულები, რაც მათ სიმტკიცე-სიძლიერეზე მეტყველებს, არც ის არის გამოირჩეული, რომ იმპერიის ხელისუფლება საგანგებოდ ამტკიცებდა მათ „მეფობას“ ცენტრალური ხელისუფლების საპარსპიროდ და მის დასახუტებლად.

მთიელთა ჩამოსახლება ბარის კოლხეთში გამოიწვია არა მარტო ახალი პოლიტიკური ერთეულების წარმოქმნა, არამედ — ცვლილებები კოლხეთის სოციალურ წესობაშიც: მთიელთა ზეგავლენით ბარის საზოგადოება „გახალგაზრდავდა“ — გაძლიერდა თავისუფალ შეთქმულთა ფენა, ჩამოსახლებული მთიელები კი, ბარის მცხოვრებთა ზეგავლენით, ადრეკლასობრივი საზოგადოების დონეზე ავიდნენ. „მახელონებისა და პენიონების“, აგრეთვე, ღაზთა სამეფოები ადრეკლასობრივ სახელმწიფოებს წარმოადგენდნენ. რაც შეეხება აფშილების, აბაზგების და ჰანოების გაერთიანებებს, ისინი, როგორც ჩანს, ტომთა კავშირებს წარმოადგენდნენ სახელმწიფოებრიობის ძლიერ ჩანასახებით. ეს აიხსნება იმ გარემოებით, რომ აღნიშნულმა ტომებმა არ განიცადეს ბარის მოსახლეობის ისეთი ძლიერი ზეგავლენა, როგორც კოლხეთის სამხრეთ და ცენტრალურ რაიონებში ჩამოსახლებულმა ტომებმა. ჩრდილოეთ კოლხეთში მთიელთა დომინირება სუფევდა. გარდა ამისა, აქაურ მოსახლეობას ნაკლები კონტაქტები ჰქონდა იმ დროის განუთარებულ სახელმწიფოებთან.

3. კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქები ახ. წ. პირველ საუკუნეებში

სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის „პარპარიზაცია“ (მთიელთა ჩამოსახლება კოლხეთის ბარში) ძლიერი გავლენა მოახდინა კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქებზე: მათ თითქმის დაგარეს დიდი სავაჭრო ცენტრების მნიშვნელობა. მწკაველ დღეა მთიელი მეომარი ტომებისაგან დაცვის საკითხი. ამ ამოცანას თავს ვერ ართმევდა ვერც პონტოსა და ვერც რომის ხელისუფლება.

ფლავიუს არიანეს საინსპექციო მოგზაურობის დროს (131 წ.) რომაული გარნიზონი იდგა ღიოსკურიაში, ფაზისსა და აფსაროსში (მდ. ჭოროხის შესართავთან, დღევანდელი გონიოს ადგილზე). ისინი ექვემდებარებოდნენ კაპადოკიის სამხედრო სარდლობას. არიანეს „პერიპლუსის“ ცნობით, რომაული ადმინისტრაციის საზრუნავს ამ ქალაქების გამაგრება წარმოადგენდა.

მდგომარეობა არ შეცვლილა II საუკუნის მეორე ნახევარსა და III საუკუნეებში. რომაელებს ძალია არ შესწევდათ კონტროლი გაეწიათ კოლხეთისათვის, მაგრამ ცდილობდნენ შეენარჩუნებინათ აქ თავიანთი დასაფრდენი პუნქტები — ზღვისპირა ქალაქები, რაც უზრუნველყოფდა მათ მიმართ ადგილობრივი მმართველობის ფორმალურ დამოკიდებულებას. რომაული გარნიზონები მაინც ვერ უზრუნველყოფდნენ ადგილობრივი მთავრების მორჩილებას რომაელებისადმი და მათი ერთადერთი ფუნქცია იყო ჩრდილოეთი ტომების შემოსევებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა. ამ საფრთხის გაძლიერებამ რომისა და ადგილობრივი სამეფოების კავშირი თრივე მჭარისათვის აუცილებელი გახადა.

4. მზრისის (ლაზთა) სამეფოს გაძლიერება

ახ. წ. I საუკუნის მეორე ნახევარში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, დასავლეთ საქართველოში ჩამოყალიბდა რამდენიმე მსხვილი პოლიტიკური ერთეული, რომელთა შორის იყო ეგრისის (ლაზთა) სამეფოც. ლაზები, კლინიუსის ცნობით, ცხოვრობდნენ ჭოროხის შესართავთან, ზღვისპირა ზოლში. II საუკუნეში ლაზებმა თავიანთი პატარობა გააერთიანეს დასავლეთ საქართველოს ბარის რაიონებზე და ჩრდილოეთისაკენ უკუაგდეს მთიელი მოსახლეობა. რომელიც მოიწველა სამხრეთისაკენ (აფშილები, აბაზგები და ზოგი სვანური ტომი).

ლაზების გაბატონებას დასავლეთ საქართველოში ზღლი შეუწყო აქ რომაელებისა და იბერიის პოზიციების შესუსტებამ ლაზთა მეფეებმა შეძლეს იბერიის მფლობელობის გაუქმება დასავლეთ საქართველოში და მისი აქაური სამფლობელოები შეეერთეს თავიანთ სახელმწიფოს, კერძოდ, ლაზების სამეფოში შევიდა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს სასაზღვრო ოლქი — არგვეთი, რომელიც ადრე ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი საერო იყო. ბიზანტიური წყაროები მოწმობენ, რომ VI საუკუნეში, ბიზანტია-სპარსეთის ომის დროს, ლაზიკის საზღვარი სურამის ქედს აღწევდა და შორაპანი (სარაპანისი) ლაზთა ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა. სარაპანისი, ისევე როგორც მეზობელი სკანდის ციხესიმაგრე, პროკოფი კესარიელის (VI ს.) ცნობით, ლაზებმა ააშენეს. ლაზთა მეფეებმა შეიერთეს ასევე ჭოროხის შესართავთან მდებარე იბერიის სამფლობელოებიც.

ძლიერი ლაზთა სამეფოს მოკავშირეობა სჭირდებოდა რომს ჩრდილოელ მომთაპარეებთან ბრძოლაში, რადგანაც ეს უკანასკნელნი III საუკუნიდან საფრთხეს უქმნიდნენ იმპერიას, განსაკუთრებით კი — ვოთები (III ს.) და ბუნები (IV ს.).

ლაზთა სამეფოს ბატონობა გავრცელდა ჩრდილოეთითაც: აფშილებისა და სანიგების ტერიტორიის ნაწილი უშუალოდ შევიდა ამ სამეფოში, ხოლო აბაზგებს შერჩათ თავიანთი მთავარი, რომელიც ექვემდებარებოდა ლაზთა მეფეს (VI ს. აბაზგებს ორი მთავარი ჰქონდათ: ერთი განაგებდა ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილს, მეორე — დასავლეთს). ლაზებმა დაიქვემდებარეს აგრეთვე, აფშილების მეზობლად, მათ ჩრდილო-აღმოსავლეთით (დღევ. წყბელდასთან) არსებული მისიმიანების სვანურა გაერთიანებაც. სვანების მთავარს (ბიზანტიურა ნომინკლატურით ქვევშინი, ანუ არქონტი), ჰენანდრეს (VI ს.) ცნობით, ამტკიცებდა ლაზთა მეფე. სვანები ლაზთა მეფეს ხარკს უზღდიდნენ: თაფლს, ტყავს, ასრულებდნენ სამხედრო მოვლენებებს — იცადნენ კავკასიონის გაღმოსავლელეებს. ასეთივე ვალდებულება ეკისრებოდათ, ლაზთა სამეფოს წინაშე სხვა ტომებსაც. ლაზებს ეპორზიდებოდა კიდევ ერთი სვანურა წარმოშობის გაერთიანება — სკუმბა, რომლის სახელი სვანური „დე“ პრეფიქსით, ჰმორჩა დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ მთიან ოლქს — ლერხუმს. ლაზთა სამეფოს ზღერებას ხანაში დღიად დაწინაურდნენ დასავლეთ საქართველოში არსებული ზღვისპირა სატლახო ცენტრები, მაგრამ ქვეყნის მთავარი ცენტრები შიდა რაიონები იყო. ლაზიკის დღეატლახი, რომელსაც ბიზანტიელი ავტორები არქეოპოლისს (ძველი ქალაქი) ეძახდნენ, მდებარეობდა დღევანდელი ნოქალაქევის ადგილას, ქ. სენაკიდან 17 კმ-ზე ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ძველი ქართული წყაროები მას უწოდებდნენ ციხე-ჯოჯს და ლევენდარული ქუეყნს (ფარნავაზის თანამედროვე ეგრისის მმართველი) დაარსებულად მიიჩნევენ. აქ ჯერ მცირე საუკუნის 30-იან წლებში, ხოლო შემდეგ 70-80-იან წლებში ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები, რის შედეგადაც გამოვლინდა გვიანანტიკური და ბიზანტიური ხანის ნაგებობები. დღემდე შემორჩენილია გრანდიოზული გალავნის ნაშთები. სამგალავნიანი ქალაქი, როგორც მას მოიხსენიებს ქართველი ისტორიკოსი, ლაზიკის მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო, აგრეთვე, ციხე-ქალაქი რიფოპოლისი (თანამედროვე ვარციხე, ქუთაისის სამხრეთით, 12 კმ-ის დაშორებით). ძლიერი ციხე და მნიშვნელოვანი დასახლებული პუნქტი იყო დღევანდელი ქუთაისის ტერიტორიაზე. ასეთივე იყო ტელეფისი (დღევ. ტოლები, რიონისა და ცხენისწყლის შესართავთან).

III საუკუნის ბოლოს რომის იმპერიის ცენტრი თანდათან აღმოსავლეთით რაცდებოდა, რის შედეგადაც აღმოსავლურ პროვინციებში და მათ შორის აღმოსავლეთ შავიზღუპირებში კვლავ აღორძინდა რომაელთა ბატონობა.

IV საუკუნის პირველ ნახევარში, როგორც ჩანს, რომაელთა გარნიზონები კვლავ იდგნენ ცენტრალურ და ჩრდილოეთ კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქებში.

5. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ძარბაზური მოსახლეობა I-II საუკუნეებში

სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძირითადად ორი ქართული პოლიტიკური ერთეული არსებობდა: „მახელონებისა და ქენიოხების სამეფო“ და ჭანური გაერთიანება.

მეოთხარი მთიელი ჭანები ავიწროებდნენ ტრაპეზუნტელებს და ხარკს არ უხდიდნენ რომაელებს, რომელიც მოხელე არიანე (II ს. 30-იანი წლები) იმუქრებოდა, რომ ჭანებს გა-
მოასწორებს და ხარკს გადაახდევინებს, თუ არადა გააძევებს ამ ქვეყნიდან. მაგრამ შემდეგ-
ში თვით რომაელებს მოუხდათ ხარკის გადახდა ჭანებისათვის, პროკოპი კესარიელის ცნო-
ბით, „რომაელი მეფე“ ყოველწლიურად ჭანებს გარკვეული რაოდენობით უგზავნიდა ოქროს,
რათა იზინი თავს არ დასხმოდნენ რომაელთა საშფოთილობებს. ჭანებიც ამის ფიცს აძლე-
დნენ, მაგრამ მალე იეიწყებდნენ მას და თავს ესხმოდნენ რომაელებს.

„მახელონებისა და ქენიოხების სამეფო“ თავდაპირველად დამოუკიდებლობას ინარჩუნე-
ბდა, რასაც ხელს უწყობდა ამ მხარეში სხვადასხვა სახელმწიფოს (რომა, პართია, სომ-
ხეთი, ანერია) მეტოქეობა. ამის გარეშე ამ მხარეს ელოდა რომის პროვინციად გადაქცევის
საფრთხე. III საუკუნეში, გაძლიერებული სპარსეთის მიერ რომას წინააღმდეგ აქტიური შე-
ტყეობი ოპერაციების ხანაში, აღნიშნული სამეფო მოხსენიებულია სპარსეთის მეფისადმი
დაქვემდებარებული ქვეყნების სიაში, რასაც გვაუწყებს სპარსეთის მეფის შაპურ I-ის (242-
272) წარწერა.

6. გოთების შემოსევა შავიზღვისპირეთში

II საუკუნის მეორე ნახევარსა და III საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში, ზღვისპირა
ქალაქებში კვლავ იდგნენ რომის გარნიზონები, მაგრამ ისინი ვერ უზრუნველყოფდნენ რომ-
მის ზეგავლენას ადგილობრივ პოლიტიკურ წარმონაქმნებზე, რომელთა მფლობელობა აქ
მხოლოდ ნომინალური იყო. ამ გარნიზონებს მხოლოდ და მხოლოდ ერთი რეალური ფუნ-
ქცია შეერჩათ: წინააღმდეგობა გაეწიათ ჩრდილოელი ტომების შემოსევებისათვის. ადგილო-
ბრივი სამთავროებიც დაინტერესებული იყვნენ ამ შემოსევებისაგან თავის დაცვით და, ამდენ-
ად, რომისა და ამ სამთავროების კავშირი ორივე მხარისათვის სასურველი იყო.

252 წელს გოთები ბოსფორელია ზომალდებით გადმოვიდნენ კავკასიის სანაპიროზე და
თავს დაესხნენ პიტიუნტს, რომელიც დიდი გალავნით იყო გარშემორტყმული და რომელსაც
ქარგი ნავსადგური ჰქონდა. ქალაქის რომაულმა გარნიზონმა სუკესიანის სარდლობით და-
ამარცხა გოთები და უკუაგდო ისინი. მალე იმპერატორმა ვალერიანმა (253-260) სუკესიანი
გაიწვია აქედან.

ამის შემდეგ გოთები ბოსფორელია ზომალდებით კვლავ თავს დაესხნენ კოლხეთის
სანაპიროს და გადმოსხდნენ ფაზისის მახლობლად, სადაც იყო ფასიანელი არტემიდას ტა-
ძარი და აიეტის სასახლე. ტაძარი გოლებმა ვერ იგდეს ხელთ და პიტიუნტს შეუტოვეს, აი-
ეტეს ის, გაიეტეს მისი გარნიზონი და აქედან ზღვით ტრაპეზუნტს მიაღწენ. დამის ბრძო-
ლაში გოთებმა აიღეს ეს ქალაქიც და საშინლად დაარბიეს. მათ ხელთ იგდეს დიდძალი
განძეული და ტყვედ წაიყვანეს ქალაქში ომის შიშით შეხიზნული მოსახლეობა. ტრაპე-
ზუნტში რომაელთა გარნიზონთან ერთად გოთებს აქტიურად ებრძოდნენ ადგილობრივი მაკ-
ხოვრებლები. ქალაქის დასაცავად შეკრებილა მთლიანად ამ მხარის მოსახლეობა. გოლებმა
დაარბიეს ტრაპეზუნტის მთელი მხარე და მრავალრიცხოვანი ზომალდებით უკან გაბ-
რუნდნენ.

გოთების შემოსევაზე ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ბოლო მოუღო აქ
რომაელთა ბატონობას.

XI თავი

ანტიკური ხანის ქართული კულტურა

ქართული ცივილიზაციის ისტორიაში ანტიკურ ხანას, ძვ. წ. VI – ახ. წ. III სს., განსაკუთრებული ადგილი უკავია. იგი წინაშეწელობდა სამხრეთ ამიერკავკასიაში ჩვენი ეროვნული სახელმწიფოებრიობის, კოლხეთისა (ეგრისის) და იბერიის (ქართლის) კულტურების წამოყალიბების თვალსაზრისითაც. ამ პოლიტიკურ-ეკონომიკურმა ძვრებმა, რასაც ადგილი ჰქონდა წინა აზიასა თუ შავი ზღვისპირეთში, დიდმა ბერძნულმა კოლონიზაციამ, სპარსეთ-საბერძნეთის ომებმა, ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობებმა, ირანის დაცემამ და ამის შემდეგ რომის იმპერიის აღზევებამ, გარკვეული გავლენა მოახდინა ქართული კულტურის განვითარებაზე. ამ დროს, ძვ. წ. VI საუკუნეში ჩნდება ქალაქები, წინაურდება საქალაქო ცხოვრება. ბერძენ გაჭარ მოახალშენეთა შემეღობით ჯერ დასავლეთ საქართველო და შემდეგ მისი აღმოსავლეთი ნაწილი ინტენსიურად ერთვება საერთაშორისო გაჭრობაში, რაც კულტურული აღმავლობის მნიშვნელოვან ფაქტორს წარმოადგენდა. ისევე როგორც დღეს, ანტიკურ ხანაშიც საქართველო აღმოსავლურ და დასავლურ ცივილიზაციასა მიჯნაზე, მაშინ უშუალო საკონტაქტო ზონაში მდებარეობდა და მასზე გამავალი საერთაშორისო წინაშეწეობის სავაჭრო მაგისტრალის (რიონი-მტკვარი) საკეთილ სარგებლობდა. მიმდინარეობდა დასავლურ და აღმოსავლურ კულტურათა ადაპტაცია; დიდი იმპერიების პოლიტიკური ქვეყნობის დროს, ცხადია, ძლიერდებოდა უცხო კულტურების ნაკადები. განსაკუთრებით დიდი იყო მათი ზეგავლენა მმართველ ზედაფენებზე, რასაც ხელს უწყობდა დინასტიური, ნაოესური კავშირები სხვა ქვეყნების არისტოკრატიასთან. მაგრამ ქართული კულტურა ანტიკურ ხანაში ინარჩუნებდა თვითმყოფადობას, მისთვის დამახასიათებელ კულტურულ სივრცეს, დაფუძნებულს ჯერ კიდევ წინაკლასობრივ საზოგადოებაში შექმნილ ტრადიციებზე, წერილობითი წყაროები, ეთნოგრაფიული და, განსაკუთრებით, არქეოლოგიური მონაცემები ნათელყოფენ იმ ფაქტს, რომ საქართველო, ეგრისისა და ქართლის სამეფოები არ წარმოადგენდნენ ბერძნული ან ირანული კულტურის განაპირა სამყაროს, ამ უცხოური კულტურების საკონტაქტო ზონას. ჩვენმა წინაპრებმა ანტიკურ ხანაში შეიმუშავეს ძირითადი კულტურული ფასეულობანი, მითოსური აზროვნება, დამოკიდებულება გარემომცველ სამყაროსთან, ბუნებასთან, საზოგადოებრივი ურთიერთობის ზნეობრივი ნორმები, რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები, განათლებისა და სამხედრო წრთობის პრინციპები და სხვა, რაც მაშინვე, ქართული კულტურის საფუძვლად შეადგენდა მისი დედაენა, ყველა ვითარებაში უზოგადოებული იდენტურობის მტკიცე საფუძველი და მომავალი განვითარების საშუალება.

1. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება

ქართული კულტურის ცენტრებს ანტიკურ ხანაში წარმოშობილი ქალაქები წარმოადგენდნენ, რომლებიც ამ დროს ეკონომიკის თვალსაზრისით გაბატონებული იყვნენ მრავალრიცხოვან სასოფლო დასახლებებზე, ე.წ. „ქვეყნებზე“. უძველესი ქართული ქალაქების რიცხვს შეეკუთვნება ფასისი, რომელიც მდ. რიონის შესართავთან არსებულ კოლხურ სამიწამოქმედო და სახელოსნო დასახლებათა საფუძველზე წარმოიშვა ბერძნული კოლონიზაციის წინარე ხანაში. აქ ბერძნული ახალშენის დაარსება, ძვ. წ. VI საუკუნის პირველ ნახევარში, გაპირობებული გოფილა კოლონიისტთა საყაჭრო ინტერესებით, კერძოდ, მათ ეს მხარე იზიდავდა იაფი ნედლეულით (სპილენძი, რკინა, თქრო, ვერცხლი), სახელოსნო წარმოით (კოლხური ბრინჯაო), ხე-ტყით და სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებით. ძვ. წ. VI საუკუნის ფასისში, ბერძნებით დასახლებულ უბანში, აპოლონ წინამძღოლის სახელზე

აუცილებლად ტადარი, რომლისთვის შეწირულმა ვერცხლის თასმა ჩვენს დრომდე მოადწია (ინახება ზანკტ-პეტერბურგში, ვრძელტაგმა). ესაა 14, 5სმ დიამეტრის მქონე სამსხერბლო თასი, შემგული ირმის თავების რელიეფური გამოხატულებებით. თასის ქიმიან (ოჭყალისი) ბოთონა ჩახვეული, რაც უკვე კლინურ სამკაროსთან, კერძოდ, დელფოსთან, აპოლონის სამოსლოსთან კავშირში გაიპყრება. ბერძნული ასომთავრული წარწერა გვაშენობს, რომ ეს თასი ფასისში არსებული აპოლონის წინამძღოლის ტადარის საკუთრება ეყოფილა. ფასისის შემოგარენში (ჰალიდოთან, ადგ. სიმაგრეში) არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილია ძვ.წ. VI-V საუკუნეების კოლხური დასახლება: ხის ძეგურა, გვეგში ოთხეუთხა საცხოვრებელი სახლები და სამეურნეო ნაგებობები, წნული ღობით გარშემოცხული კარ-ბოძილი; გათხრების დროს ნაპოვნია სახლის გასანათიბელი თიხის ტრაქები, ხის სხედასხვა, დღესაც ტრადიციული ნაკეთობა, მაღალმხატვრული ბერძნული ე.წ. შავ და წითელფერითანი კერამიკა, ნათიფი ოქროს გულსაკიდი და სხვა, რაც აქაურ მეფედროს დახვეწილ ესთეტიკურ გემოვნებაზე მეტყველებს.

როგორც ირკვევა, ფასისი პირველად ძვ. წ. V საუკუნის ისტორიის მამად წოდებულ პეროტელტასთან მოიხსენიება. არისტოტელეს მიხედვით, ფასისელებს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონიათ ათენთან, მათ თავისებური სტუმართმოფხვარება ახასიათებდათ: ფასისელები მატერიადღერად ეხმარებოდნენ ჩადირული გემების მგზავრებს და მუღვარებს. ფასისი, როგორც საზღვაო და სამდინარო ნავსადგური, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა საქართველოს ეკონომიკაში, მის კულტურულ ცხოვრებაში. აქ თითქმის სამასი წელს განმავლობაში იჭრებოდა მაღალმხატვრული ვერცხლის მონეტები – ე.წ. კოლხური თეირები. ისინი, უბრატე-ხად, საქართველოს ქალაქებსა და სოფლებში მიმოიქცეოდა, მონეტებზე არსებული გა-მოხატულებები დაგვშარებუღია არა მარტო აპოლონთან, არამედ აფგილოპრიე კოლხურ რწმუნაწარმოედენტთანაც, რომელთა შორის წამყვანი აფგილი ნაყოფიერების, მათ შორის ხარის კელტს გვათ, ახ. წ. 131 წელს ფასისი მოინახულა რომის იმპერატორ ადრიანეს დედა მოხედემ, გასადიკის მშართეღმა ფლავეუს არიანემ. მან აღწერა ტალაქის კარიბ-ტესთან. შესახველიდან მარცხნაე მდგომა ქანდაკება ტალაქის მფარველი ფასიანე ქალ-ღმერთისა, რომელიც ტახტზე იჯდა, ხედში წინწილა კვათ და ფერბითი ღობები ეწვა. გარაუდობენ, რომ ეს ქანდაკება ნაყოფიერების კოლხური დეოთების, ღმერთების დედი დედის, ნადირთ პატრიონის სამატავცემული იყო აღმართული. ნიშანდობლივია, რომ ამ დროისათვის აღნიშნული ტიპის მუსიკალური დასარტყმელი ინსტრუმენტი (წინწილა) ფარ-თოდ იყო გავრცელებული საქართველოში. ისინი სხედასხვა დროს აღმოჩენილა ვანში, ქუთაისში, სანხერგში, ფანეღში და სხვ. მათ არამარტო საკულტო დანიშნულება უნდა ჰქონიდათ. გვიანანტიკური ხანის ფასისის კულტურულ დაწინაურებაზე მეტყველებს იქ უმადღესი სასწავლებლის – რიტორიკული სკოლის (ფასიის აკადემია) არსებობა, რომელშიც უმადღესი განათლება მიუღია იმ დროის ცნობად წარმართ ფილოსოფიოსა და რიტორს თემისტოკლეს (320-390 წწ.), უფრო ადრე კი ფილოსოფოს ვეგენიოსს, თემის-ტიოისს მამს. თემისტოკლეს, როგორც ჩანს, არცთუ უსაფუფელოდ, კოლხეთისა და ფასისის რიტორიკულ სკოლის „მუზების ტაბრად“ მიიჩნევს, სადაც ასწავლიდნენ არა ისარო ტყ-ორენას და ორთოდ სროდას ან ჯარათის აფგილოპრიე „წესებისა მიხედვით“, არამედ „რიტორიკულ ხელოვნებას“, ეს კი ნიშნავს, რომ ფასისის აკადემიაში, ისევე როგორც ეს მიღებული იყო იბეროინდელ განათლებულ ქვეყნებში, მიზანტასა თუ რომში, ასწავლიდნენ ფილოსოფიასა და „მჭეერმეტყველების ხელოვნებას“ – „მეორე სოფისტიკას“. სპეციალის-ტების აზრით, ელინური სწავლა-განათლებისთვის დასადღეო საქართველოში ნაყოფიერი ნიადაგი არსებობდა, რასაც ხელს უწყობდა ბერძნული ახალმწიქნები, კობუღეთთან, ფაჭე-ნარში გამოვლენილა ძვ. წ. V-IV საუკუნეების მოახალმწიქნეო საფლავეები. სამარხულ ინ-ფენტარში არცაუ იშვიათად წარმოედენილა ბერძნულ ნაკაწრწარწერაანი (ე.წ. გრაფიკო)

ჭურჭელი მათთვის დამახასიათებელი მუღობელის საკუთარი სახელიც მინიშნებით. ჩანს, საქართველოში, ძვ. წ. V საუკუნეში გრძელდება ბერძნული დამწერლობა და, შესაბამისად, უნდა ვაყარავდეთ ბერძნული განაღების სისტემა, რომელიც ახალგაზრდობის სულიერ აღზრდასთან ერთად მის ფიზიკურ წრთობასაც ითვალისწინებდა. ფიჭვნარსა და ვანის ნაქალაქარზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია ბრინჯაოს საფხეკები, ძვ. წ. „ატრავილები“ – სპეციალური იარაღები, რომლებსაც ათლეტები ტანადან ზოიბ, ნელ-სიყბებლებისა და შეწელილი მტერის მოხაზორებლად იყენებდნენ. ითხვისში ძვ. წ. V საუ-კუნის ერთ-ერთ სამარხში ნაპოვნია ბერძნული შავლაცანი საღვინე ხასხასი – კილიკა, ანაკარული ბერძნული წარწერით: „მეტოს“ – მუღობელის საკუთარი სახელით. იგივე ანაკარავებული სახელი აღმოჩნდა გამოწვამდე დატანებულ და ამავე სამარხში აღმოჩენილ აფილიობრავი წარმოების საღვინე ღოჭის ეურზე. დასავლეთ საქართველოში (სოხუმი, მი-ჭორთა, ვანი და სხვ.) აღმოჩენილია სტალოსები, ბოლოგაბრტყელებული ლილიონისა და ზღის წვირები, უძველესი კალმები, რომელთა მეშვეობით წერდნენ გასართულ ხის დაფე-რზე მცხეთაში, ახ. წ. I-II საუკუნეების სამარხებში აღმოჩენილია გერცხლისა და ბრინჯაოს წერები – კალმები, სამელნეები, დამზადებულია რომის სახელოსნოებში. ამ დროს ფართოდ გრძელდება პერგამენტი და პაპირუსი. სპეციალისტების აზრით, ბერძნულმა ქამ ძველთა-ნაგე მფარი პოზიციები მოაპოვა, როგორც დიპლომატიურ, ვაჭრობის, კულტურული კონ-ტაქტების ურთიერთობათა და დამწერლობის საშუალებამ. ბერძნულის მეშვეობით გრძელდუ-ლია ზეგნა იმდროინდელი კულტურული სამფაროს მიღწევები მეცნიერებასა და ტექნიკაში.

ანტიკურ ხანაში კულტურისა და განათლების კერებს საქართველოში ქალაქები წარმო-ადგენდნენ. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვანის ნაქალაქარი, სადაც პლინიუსისა და პტოლემეის (ახ. წ. I-II სს.) სერიონ – სერიონმა ლოკალიზებული, ძველ ავტორ-თა ცნობით, აქამდე ვოფიდა ხანოსონი ფასისა დიდი გემებისათვის, ვანში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია სულიერი და მატერიალური კულტურის მრავალფერო-ვანი, მათ შორის აფილიობრავი ოქრომჭედლობის ძეგლები, ხელოვნების უნატიფესი ნიმუ-შები, ბერძნული წარწერები, სოფრის ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელი და მრავალი არტე-ფაქტი – ქუცები მაღალი კულტურული დონის დამადასტურებელი.

ანტიკური ეპოქის სამხედრო-საინჟინრო ხელოვნების, იმდროინდელი სამშენებლო ტე-ქნიკის უკანასკნელი მიღწევების გათვალისწინებითაა აგებული ქალაქ სურის (ვანის ნაქალაქარი) აკროპოლისი, მისი ტაძრები, თავდაცვითი ზღუდეები, ქვის ლიბოს მქონე აღ-მოს, კრამიტით გადახურული გალავნის კედლები, გეგმაში მრგვალი ან მრავალკუთხა კო-ნაქი და სხვ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვანის ძვ. წ. IV-III საუკუნეების აკროპოლისის კონსტრუქციები, რომელსაც წინ წამოწეული, გეგმაში ნახევარწრიული კოშკი იცავდა. ჩვენამდე მოაღწია ვარაძის დასავლეთი ნაწილი, რომლის საერთო სიგრძე 3 მ-ია, ჩრდილოეთ სა-ღვინე კედლის სისქე 2, 80 მ, ქვალილების ლივოს შემორჩენილი სიმაღლე 1, 90 მ-ია, სამხედრორი ზომა კი, აღმოს, 2,50 მ აღწევდა. შემდეგ მოდიოდა ე. წ. ფახვერკენიანი, მას კონსტრუქციებით გამაგრებული, აღმოს კედელი, გეგმაში ოთხკუთხა კარიბჭე კოშკში კონსტრუქციის წარმოადგენდა, მშენებლებს სამირკველი კლდოვან დედაქანში გაუდგამთ; რად-გან მტრის პირველ დარტყმას, ჩვეულებრივ, კარიბჭე იღებდა, მის გამაგრებას სივანებო დასავლეთ ეკვლოდა კარიბჭის კედლის საფასადო ნაწილში, ანტიკური ქალაქთმშენებლო-სა-ინჟინრის შესაბამისად, გამოყენებულია მფარი ჯიშის, რუსტირებული ქვები, რათა მათ სიმძლავრე მანქანების დარტყმისათვის გაეძლიოთ. თავად ქალაქის დამცველების განკარგულუ-ნად ვოფიდა ქვისსატორკნი შექანიშები. საგანგებოდ მომზადებული ქვების, ჭურჭების სარდა არაერთხელ აღმოჩენილია გალავანთან მოწყობილ ყაზარმასა და ძვ. წ. II-I საუკუნე-ების სათავსოებში. კედლები ნაგებია ე. წ. მშრალი წყობით, კრამიტითა და მჭიდროდ დაკავ-შირებული ქვიშაქვის კვადრებით. ზოგ შემთხვევაში ქვალილები კრამიტითა და ტყვით და-

ფარული რკინის გამარბით (პირინებით) არიან დაცემიერებული, რაც ცალკეულ ჯირბს გამსაკუთრებელ სიმტკიცეს ანიჭებდა. წყობა პერანგულია, პერანგის გულის წყობაში გამოყენებულია უწყვეტად გადადილი სხედასხვა ზომის ქვები, მაგრამ ამასთანავე, მკაცრად დაცული რიგების თარხულობა, რასაც თიხის ხსნარის მეშვეობით აღწევდნენ.

კარიბჭის მისაღობს ცვადა ვერტიკალურად მოძრავი ნამოსავარდნი რკინის კარი ეწ. „კატარაქტა“. რომელიც თავისთავად საკმაოდ რთული საინჟინრო მოწყობილობა იყო და საგანგებო ამწე-შეწინაშებით მოძრაობდა. ვარდა ამისა, ქალაქს ქეონდა რკინით მოჭედილი ჰორე ეწ. „კუტი-გარი“, რომლის სისქე, ქაფენილის ფილაზე აღბეჭდილი კვადის მიხედვით. 20 სმ აღწევდა. კარის ქუსლი, რომელსაც საგანგებოდ წინ წამოწეული კედელი, პილონი იცავდა, ტყეის საღებრებით იყო გამარბებული; აკროპოლისის საიდუმლო ვისახლელოც, რთული საინჟინრო ნაგებობა-გვირაბი გააჩნდა. კარიბჭეზე მისაღობი გზის ნაწილი (18 მ) მოკრწეწილია. კარიბჭის წინ საარულისაკან დაცვილი პარმალთან, ზღურბლიან, მდგარა ქალაქის მფარველი ღვთაების მარმარილოს ქანდაკება. ჩვენამდე მოაღწია მარმარილოს სკულპტურის ფრაგმენტებმა და კედელზე მდგომელმა 1 მ მეტი სიმაღლის ქიშკის ქარცხლობამ, რომელსაც ზემოთ მარმარილოს ფილა (43,4 X 39 X 17 სმ) ადევს ფილაში ამოკვეთილია ტყეის ნაჭრებით დაფარებული, ქანდაკების ჩასადგმელი (26 X 22 სმ) ბუდე. უნდა ნაქალაქარს გათხრებისას ნაპოვია ბრინჯაოს და მარმარილოს ქანდაკებათა ფრაგმენტები, რაც ხელოვნების ამ დარგის საკმაოდ პოპულარობაზე მეტყველებს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ელინისტური ხანის ბრინჯაოს სკულპტურის – ღვთაების ტორსის აღმოჩენა. ბრინჯაოს პლასტიკის ეს შესანიშნავი მაღალმანატურული ძეგლი, სკეცილისტების აზრით, აფგილობრავი წარმოების საუკეთესო ნიმუშია. ვაში უკანასკნელ წლებში გათხრილია რუსტირებულ ქვათილები საძირკველისა და ღობის მჭიმე აღიზის-კლდეებთან მეტად მნიშვნელოვანი სატაბო ზურთომოდერული კომპლექსები, საპარდო კბეებითა და სვეტებით დამშვენებული, მონუმენტური საკუთხეცელები, გამოვლენილია ტაძრებისა და სხვა ნაგებობების ნანგრევები. აღმოჩენილია ისეთი ორდერული არქიტექტურული დეტალები, როგორიცაა – კორინთული სვეტისთაყები, ბაზები, მარმარილოსა და კირქვის სვეტების, აბაკის ფრაგმენტები, სიძები, აკროტირიუმები და სხვა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ნატურალური სიდიდის კირქვის ღობის თაყები. ერთი მათგანი, შესაძლოა, წყაროსთავს ამჟღავნებდა.

მარმარილოს ღობის სკულპტურის ფრაგმენტები აღმოჩენილია საირხეს ნაქალაქარზე (პტოლემეოსის ხარაყე). აქვეა ნაპოვნი ღირიული მონუმენტური კანატელები. ამ სვეტისთაყების აბაკ ღობის ფოთლის სტილიზებული სახეებითაა შეწყველი.

ღირიული, იონური, დ. წ. ატეზიული ტიპის ზარისებური სვეტისძირები და სვეტისთაყები, ისევე როგორც სხვა არქიტექტურული დეტალები, ელინისტური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოშიცაა აღმოჩენილი (ძალისა, სამადლო, სარკინჯ, მცხეთა, აღიზნის ველი და სხვა). ვარაუდობენ, რომ ვაში ღობი და მდიდარი სატაბო ქალაქი არსებობდა. არქეოლოგიური გათხრებით აქ გამოვლენილია ქერუმ ქალთა და სხვა დიდებული უმდიდრესი სამარხები.

სტრატონი საგანგებოდ აღნიშნავდა იმ ფაქტს, რომ იბერია (ქართლი) კარგადაა დასახლებული ქალაქებითა და დაბებით, არქიტექტურულად გაფორმებული სახლები გადხურული ჭოფილა კრებით. გვიანანტიკური ანერის საქალაქო მშენებლობის ორგანიზებული, წინასწარ გაშიზნული და დავდმარებით მშენებლობის მანერებელია სამეფო კარზე მოდვარეუხეცის სახელის – მოავარი არქიტექტორის თანამდებობის არსებობა. მცხეთაში, სამთავროს სამაროვანზე, ნაპოვია IV საუკუნის საფლავის ქვა – აგრელიუზ აქოდისის. მცხეთელი – „მხატვარეუხეცისა და ზურთომოდერის“, პერანული ეპიტაფიით.

„ქ. განიხილეთ მხატვართუხუცესი და ზერიომოძეარი კერელი აქოლისი, ჩემს მეუღლესთან, ზეგრაზურასთან ერთად“.

მეხეთის, ანტიოქიად წოდებულ, არაგვის პირას მდებარე VII საუკუნის ბაზილიკის სარტყავრიო სამშაოებისას, მის ზღუდეზე გამოვლინდა IV საუკუნის ქრისტიანული სტილი. ანტიოქიის პირადად ასომთავრული წარწერით, რომელშიც მოხსენიებულია, „მხატვართუხუცესი და ზერიომოძეარი“, ანტიოქიის ხანის სატარგოთაშვილი, გარდა აღვილობრივი ქართულ-კავკასიური საკუთარი სახელებისა, დადასტურებულია ირანული და პარსული-ლომალური ანთროპონიმები.

ანტიოქიის ხანის სატარგოთაშვილის დედაქალაქი მეხეთაში არაერთი არქიტექტურულად სრულყოფილი ნაგებობაა გათხრილი და შესწავლილი. არმაზციხის, მეხეთის აგროპოლისის ტერიტორიაზე გამოვლინდა ძვ. წ. II-I საუკუნეების სასახლის კომპლექსში შემავალი 3-4 სკატებიანი დარბაზი. ესაა გვერდში წაგრძელებული ოთხკუთხედიანი, 18,5 კვ. მ. ფართობის მქონე მონუმენტური შენობა, რომელსაც ბათქაშით შედგენილი, მოხატული კედლები ღრუბლოვან, ე. თაყაშვილის ცნობით, რომელსაც აქ გასულ საუკუნეში საცდელი გათხრები ჩატარდა, ერთი ბათქაშის ფრაგმენტზე შერჩენილი ჟოფილა დეოთების სახის ნატიფი ურთხული გამოხატულება. მისი სიტყვებით, აღსანიშნავია „ქალის პატარა ნახატი, გულს ზეით, გვარაძად ღამაზად დახატული“. სასახლის კედლები ამოყვანილია ქვის კვადრებითა და ალიზის აგურებით, ხოლო მისი იატაკი ტუფოვანი ქვიშაქვის მოყვითალო ფერისაა. მოტეხილი „დარბაზის“ სიგრძეზე სამეტრიულად იდგა ხის გვერდი სიდა პროფილის ქვის ბაზებითა და კაპიტელებით. შესახველთან ოთხსაფეხურიანი კიბეა მოწყობილი. ნაგებობის ინტერიერის დიდებულ იერზე მეტყველებენ ოქროს ფურცლოვანი გარსაქობების ფრაგმენტები, ძვლის ნაწილები, რომლებიც ფირფიტა, ბრინჯაოს ბრტყელოვანი ღერისმანქანის სხვადასხვა ფერის (წითელი, ღურჯი, მწვანე) გაუმჯობესებელი მინის (ც.წ. ეგვიპტური სტილის) ნამტვრევები და სხვა. პომპეისის ლეგიონებმა არტაგის სამეფო რეზიდენცია 65 წელს გაანადგურეს. ახ. წ. I საუკუნეში მის ნანგრევებზე ახალი, სასახლის ტიპის ნაგებობა შეიშენდა, რომლის კედლები უკვე კირხსნარით, დუღაბით ამოყვანილი. ამავე ზერით აღება არმაზციხის ახალი გალავანი და სხვა, რაც სატარგოთაშვილის ხანაში მომხდარი დიდი თვისებრივი ძვრების მანიფესტაციაა. მეხეთაში მიმდინარე ეს დიდი მშენებლობა აღიწერება აისაზა მეხეთაში აღმოჩენილი იმპერატორ ვესპასიანეს 75 წლით დათარიღებული ზერულ სამშენებლო წარწერაში, რომელიც, ჩანს, ქალაქ მეხეთის გარბიშეს ამშვენებდა და, რომლის თანახმადაც, „იბერიის მეფეს მითრიდატეს, კეისრის მეგობარსა და რომაელთა მოყვარულს და ხალხს კედლები გაუმავრა“, აქ ტიტული — „რომაელთა მოყვარული“ (ΦΙΛΟΡΩΜΑΙΩ) შეიძლება გააზრებულ იქნეს როგორც ქართველი ხალხის აღიარებული ორგანიზაციის მანიფესტაცია ახალი ათასწლეულის დასაწყისში.

ამ ახალი სამშენებლო მისიონისა და ზერების (ქვიშაქვი, დუღაბი, გამოიწვარი აგური, კირხსნარი და სხვა) გამოყენებას იმდენად დიდი კულტურულ-ეკონომიკური მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნისათვის, რომ ამ სახის მოვლენებისადმი, ჩვეულებრივ, სიტყვატერმინი ქართველ მხატვართა, საგანგებოდ აღუნიშნავთ ეს გარემოება, თუმცა დრო საუკუნეთა სიღრმეში, აღუქმანდრე მაკედონელის ეპოქაში გადაუტანიათ. არადა ერისთავთან „მოხუცდა მეცხეთა ქალაქი ქვიშაქვითა და აქოთაშვილი არა იყო ქართლსა შინა საქმე ქვიშაქვისა და ამის გამო მოხსენიებენ ქვიშაქვი. ამანვე არადა მოჰკიდა კირი — ზღუდე ციხესა არმაზისასა“, — გვაუწყებს „მეფეთა ცხოვრება“. ამავე წყაროს თანახმად, აღუქმანდრე მაკედონელს სატარგოთაშვილი დაშრობისას დახვედრია „ციხენი მაგარნი და ქალაქნი ძლიერნი“. ქალაქები ცალკეული რეგიონების, ე.წ. „ქვეყნების“ პოლიტიკურ-ეკონომიკურ და კულტურულ-რელიგიურ ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ამ მხრივ აღსანიშნავია უძველესი ქართული კლდეში ნაცვეთი

პა 270-ზე მეტი ნაგებობაა დადასტურებული.
გარდა იმისა, რომ უფლისციხე ბუნებრივად არის დაცული ფრთალო კლდეებით, ის ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი მხრიდან მძლავრი გალანის ქედებით, სამრბოლო პლტ-ფორტიფიკაია და კომპლექტი გაუმყარებათ. ქალაქი ოთხი კარბეზე ნაგებია: აღმოსავლეთი და მტკვარ-ზე ჩამავალი საიდუმლო გვირაბი ჰქონია. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლინი-ლია საზოგადოების სხვადასხვა სოციალური ფენის საცხოვრებელი სახლები და ტაძრ-ების ნაშთები, სამეცნიერო ნაგებობანი, მათ შორის 58 ქვეყნისაა ბარანი და საწმინდეები. მშენებლობის დროს იყენებდნენ სვეტებს, კაპიტელებსა და ბარებს, პალასტრებს, ამა-კვეთად თაღები და კამარები. უფლისციხეში გამოვლინდა ტაძრები ნახევარწრიული ან მართკუთხედიანი ბორტებით, დახურული უკანი სათავსოთი და თედავი ეწითელმანთი. გეგმულა დარბაზული, ბრტყელი, ერთიანი და სვეტოვანუმიანი, კლდეა ნაგებო ტაძ-რები. ისინი მაღალბროფესიულ დინეზეა ნაგებ. უფლისციხეში აღმოჩენილია ძვ. წ. IV საუკუნით დაიწყოებული ტანავრული ტერაკოტა, როგორც ნანს, დეკტრას წრის დუთა-ბისა გამოხატულები.

[illegible]

ანტიკური წყაროების თანახმად, როინსა და მტკვარზე მრავალი ხიდი ყოფილა გადებული. ამ წყლებზე და დიდ მდინარეებზე ხიდების მშენებლობა შესაბამის მატერიალურ და ტექნიკურ პაზარს მოითხოვდა. არც ქალაქმშენებლობის პროცესში ქმნიდა მდინარე დამბრკოლებას ნასტაკისის „დედა ციხე“ (სამადლო) მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ყოფილა გადებული, მისი უწ. „ქვედა ქალაქი“ კი – მარცხენაზე. სამადლოზე არქეოლოგიური გათხრების პროცესში გამოვლენილი და შესწავლილია სასახლის და საგვარეულო აკლდამის ნანგრევები. ყურადღებას იმედობს აქ აღმოჩენილი ძვ. წ. IV-III საუკუნეების აქემენური სტილის შესანიშნავი ხელობის კარტესი სკულპტურული რელიეფის ფრაგმენტა, ქარელ ცხვარზე მხედრის ნადირობის სცენათ.

მეზოის აგროპოლისის გათხრებისას არმაზციხე – ბაგინთზე ახ. წ. I საუკუნის წარმოებული ტაძრის ნანგრევებში აღმოჩნდა 70 სმ X 70 სმ X 32 სმ კუბის ფორმის ნივთიერება – თავისებური მოდელი ორდერული საკულტო ნაგებობისა, რომლის ცენტრში ნატურალური სიმაღლის ადამიანისა თუ ღვთაების ქანდაკება მდგარა, რაც დასტურდება ტერფების ფალოთ და ქუსლების სამაგრი ღრმელებით. მკვლევართა ნაწილი თვლის, რომ შესაძლოა აქ ფლავიუსთა საგვარეულოს რომელიმე რომაელი იმპერატორის ქანდაკებაც კი იდგა.

ქანდაკებებითა და მხატვრული რელიეფებით ნაგებობებისა და საზოგადოებრივი დანიშნულების ადგილების შეკობა, როგორც დავრწმუნდით, ანტიკური საქართველოსთვის სულაც არ ყოფილა უცხო. ამ ტრადიციის ერთგვარ გამოხატვად უნდა მივიჩნიოთ ის ფაქტი, რომ იმპერატორ ანტონინე პიუსის (138-161 წწ.) ნებით იმართა მეფე ფარსმანს, რომში, რომელიც ცხვრისანი ქანდაკება დაუდგეს.

ხეერთვის არანაკლებ ღირსშესანიშნავია დიონ კასიოსის, რომელიც ისტორიკოსის ის ცნობაც, რომლის თანახმადაც ქართლის მეფეს რომის კაპიტოლიუმის დიდ ტაძარში მტკვრბლმწირვის ნება დართეს, რაც რომისა და საქართველოს მჭიდრო კულტურულ-სარწმუნოებრივი კავშირების მაჩვენებელია.

ძვ. წ. I – ახ. წ. III საუკუნეებში შესანიშნავი არქიტექტურული კომპლექსია გამოვლენილი და ნაწილობრივ შესწავლილი – ძლიშის ნაქალაქარზე, მუხრანის ველზე (პტოლემეითხანს „ქალაქი ძლიშა“). აქ გაიხსარა სასახლისა და ტაძრის ნანგრევები, რამდენიმე აბანო, საცურაო აუზი, რთული საგანაღიზაციო სისტემა და წყალხაღრის ქსელი, მათ შორის ტყეისმილებანი; აგურის ფილებით მოპირკეთებული ქუჩა, მოვლანი და სხვა. შერჩეული აგებულია ფერადი ტუფის ქვითილის ან რიყის ქვების საძირკველზე ამოყვანილი ალიზის ფურცლებით, გადახურვა გრამიტისაა. ალიზის კედლები შედგენილი და მოხატული ყოფილა. სამშენებლო ხელოვნების თვალსაზრისით, ყურადღებას იმედობს საგანყოფილებდანი მოზაიკურიატიკიანი, გეგმაში ოთხკუთხა 12,5 X 6,5 მ. ახ. წ. II საუკუნის რომაული ტიპის აბანო, მასი ქვედა ნაწილი რიყის ქვითა და დუღაბით არის ნაგები. სიგრძეზე 9 და სიგანეზე 5 კალორიფერის სეკტი იჭრდა და აბანობდა აბანოს იატაკს. სეკტების თავზე თიხის მოზრდილი ფილებია, რომლებიც სქელი პიდრავლიკური კირსნარით არის დაფარული. აბანოს კედლები გამოშწვარი აგურისაა, დუღაბზე ამოყვანილი. კედლები მოპირკეთებულია ღრამივული ფილებით, რომლებსაც სამაგრებად სოლისებური შევირლები აქვს კუთხეებში. აბანოს ცივ განყოფილებაში (ფრიგიდარიუმი) მოთავსებულია ფერადი კენჭების მოზაიკით დაფარული აბაზანა. მართალია, მოზაიკის დიდი ნაწილი დაზიანებულია, მაგრამ გააბრება ზღუდს სტიქია – დელფინის, თევზების, ნიუარის და წყალმცენარეების გამოსახულებები. აქვე მოზაიკით ყოფილა შემკული გასახდელის (აპოდტერეუმის) იატაკი. აქ შერჩენილია გამოტრიაული ორნამენტა, რომები, წრეხაზები და კარგულები. ცივი განყოფილება და გასახდელი ერთმანეთს კარით უკავშირდება. გასახდელში შედიოდნენ სასახლის ტიპის ნაგებობის დიდი დარბაზიდან, რომლის ფართობი 48,6 კვ. მ-ია. მისი იატაკი 12 ზეგადასხვა ფერის კენჭებისგან შედგენილი მოზაიკითაა დაფარული. კედლებში მსხვილი კენჭებით შეს-

რულებული 0,45 – 0,78-ის სივანის არშია შემოუვდება მოზაიკა შედგება მცენტრული და გეოპეტრიული ორნამენტებისაგან, ცენტრში კი მოცემულია ღიონისებ კულტონ დაკავშირებული გამოხატულებები. ბერძნული წარწერა გვაძენიბს მოზაიკური იატაკის ოსტატის სახელს – პრისკე, სასახლისა და ტაძრის მთელი კომპლექსი მეტყველებს იმ გარემოებაზე რომ ქართლის არისტოკრატია შეითვისა რომელი ყოფაცხოვრების წესები და ფუნქციები ცხოვრობდა.

კლანიტური ხანის დასასრულს სოფელ არაღეთთან, „დედოფლის მინდორზე“, წინასწარ შედგენილი გრანდიოზული გეგმით, ქართლის მეფეები იწყებენ რეგულარული გეგმარების მქონე დიდი ქალაქის მშენებლობას. ქალაქს, მის ტაძრებსა და საცხოვრებელ კუთხეებს, სახელოსნო უბნებს 80 პეტარი ეკავა. მისგან სამოღვე კმ-ის დაშორებით იდგა სასახლე – საზოგადოებრივი ცენტრი. გათხარა სატაძრო ნაგებობათა გრანდიოზული კომპლექსი, დაცული ალიზის გლავნით, ტაძრები ნაშენია ქართლისათვის ტრადიციული ალიზის აგურით, რივის ქვის სამარცხელოზე. დადასტურებულია ხის გალახურვის, ბელური, რკინის ნაგები ლურსმნით შეკრული, როული კონსტრუქციები და კრამიტის სახურავი. იატაკი ყველგან თიხატყეპნილია, ტაძრის კედლები შეღესილი და შეღებილი, სავარაუდოდ, მოხატულიც ყოფილა. მისი წამყვანი, მოკარი არქიტექტურული ელემენტია – ცენტრალურსეკტების დარბაზი, რომელსაც ღია პორტიკები ამშვენებენ; ხის სვეტები მოაგვრებოდა ჩუქურთმის ქვის სვეტისთავებით. მათი ექვნი ნახევარწრიულია, ამავე ოსტატურადაა შემკული ნაყოფიერების სიმბოლიკით, ლოტოსის პალმეტებითა და ვარდულებით, კარგად იგრძნობა მშენებელთა მაღალი ოსტატობა და გემოვნება.

მოუხდავად იმისა, რომ ორნამენტული მოტივები (ლოტოსის ფოთლებისა და ყვავილის სტილიზაცია და სხვა) აღმოსავლური გავლენის მარცნივლია, ადგილობრივი ქვიშაქვისაგან დაზადებული ეს სვეტისთავები და, სეროვ, მთელი სატაძრო კომპლექსი ქართული სააღმშენებლო ხელოვნების შესანიშნავ ნიმუშებად უნდა მავჩინოთ; მით უმეტეს, რომ მათ პირდაპირი ანალოგიები სხვაგან არ მოიპოვებათ. არქეოლოგებმა იმთავითვე მიატყვეს ეურადღება სატაძრო კომპლექსში შემავალი დიდი თუ პატარა ტაძრების მკაცრ სიმეტრიულობას, ცალკეული სამშენებლო ელემენტის უნიფიცირებულ ხასიათს და, რაც მთავარია, მაღალ სააღმშენებლო კულტურას. მრავალრიცხოვან დი პორტაქებს აბსოლუტურად ერთნაირი სვეტები და გაბიტელები აქვთ, ვარცეულ მეტროლოგიურ სისტემაზე დაფუძნებით სტანდარტიზებულია კრამიტები, ალიზის აგურები და ნახევარაგურები, ძირითადი კედლებისა და ტაძრების ხისქები და სხვა. თუ ამასაც გაეცხსენებთ, რომ მოელი ეს უზარმაზარი კომპლექსი ერთდროულად და ერთიანი, წინასწარ შემუშავებული კარგად გააზრებული გეგმითაა აშენებული, მაშინ გასაგები გახდება, თუ გამოითარების რა მაღალი დონისთვის მიუღწევია ანტაკურ საქართველოში სააღმშენებლო ხელოვნებასა და მშენებლობის კულტურას.

ბუნებრივი პირობების დიდი მრავალფეროვნება განაპირობებდა არა მარტო დასახლების ფორმების თავისებურებებს, არამედ თავად ქართულ ხალხურ საცხოვრებელ, საზოგადოებრივ და სამეურნეო ნაგებობათა ტიპების სიმრავლეს. ბერძენ-რომაული აგებობების (პიპოკრატე, ქსენოფონტე, ვატრუვაუსი და სხვა) ცნობებით, ჯონთარქეოლოგიური მონაცემებით, ანტიკური ხანის კოლხეთსა და იბერიაში უკვე ჩამოყალიბებული ყოფილა ტრადიციული საცხოვრებელი სახლების ისეთი ძირითადი სახეობები, როგორიცაა: ჯარგვალი, ბათქამთი შეღესილი წნული ქოხები, ფაცხები, ფიცრული ოდა თუ ერთიან-გვირგვინიანი დარბაზები. სამშენებლო მასალად იყენებდნენ: ხეს, ალიზის აგურს, რივის და კლდის ნაგებულ ქვებს. მშრალი, გვადრული (ქვათლილები) წყობა, ისევე როგორც ასალი სამშენებლო მასალები (გამომწარი აგური, კრამიტი, ქვათლილები), საქართველოში თანდათანობით ვრცელდება ბერძნული არქიტექტურული ორდერის შემოსვლასთან ერთად.

ადრეულინისტური ეპოქიდან იწყება კრამატის (ბერძ. „კრამის“-დან) ადგილობრივი წარმოება, რომელიც მნიშვნელოვან მასშტაბებს აღწევს ქალაქების ზრდასა და საქალაქო ცხოვრების დაწინაურებასთან ერთად. ანტიკურ საქართველოში აღმავლობას განიცდიდა არა მარტო ხუროთმოძღვრება და სააღმშენებლო საქმე, არამედ მასთან დაკავშირებული მხატვრული ხელოვნობის და ხელოვნების მთელი რიგი დარგები.

დასავლეთ საქართველოში, როგორც ზღვისპირეთში, ასევე შიდა რაიონებში, ტრადიციულ ძირითად სამშენებლო მასალას ხე წარმოადგენდა, რომელ არქიტექტორ ვიტრუვიუსს (ძვ. წ. I ს.) აღწერილი აქვს კოლხური ჯარჯვალის ტიპის კონსტრუქცია სახლი, როგორც ადგილობრივი ხუროთმოძღვრების თავისებური ნიმუში. პიპოკრატეს (ძვ. წ. V ს.) ცნობიდან ირდება, რომ კოლხთა ხისა და ლერწმისაგან ნაგებ საცხოვრებელ სახლებს სანაოტისა და ემინოდო. არიანეს ცნობით, ძველი ფასისის ციხესიმაგრე ხისგან ყოფილა აგებული. ასევე ხისა დასავლეთ საქართველოს სხვა ციხე-ქალაქები, მაგალითად, ჭუთაისი. ქსნო-ფრნტის (ძვ. წ. IV ს.) „არაბასის“ მიხედვით, მოსინაკები მაღალ მთაზე აგებდნენ ძველურ ხისაგან ნაგებებს; მთის თავზე იდგა ხისაგან ნაგები სამეფო რეზიდენცია-სახსლზე, რომელსაც „ეტერიპოლისს“ ანუ დედაქალაქს უწოდებდნენ. „მეფეთა ცხოვრების“ თანახმად, ქართ-ველია ეთნარქი – მამამთავარი ქართლოსი, მტკვრისა და არაგვის შესაყართან მდებარე მა-ღალ მთაზე აგებს ციხესიმაგრესა და სასახლეს. მისი მემკვიდრის მცნულის დროს აქ სა-სახლესთან საერთო-ოცნებელი სალიცავი, ქართლოსის საფლავი მდებარეობს. მიიღი ეს ცნობილი „დუდაციხედ“ იწოდებოდა. ქალაქის უბნები ქვემოთ, მდინარის პირს ყოფილა გა-შენებული. „დუდა მესხია“ ანტიკური საქართველოს ცენტრია, მისი დედაქალაქი, სადაც დღემდე მრევლის სიტყვებით: „ამჟრთნი დმერთობენ და მედნი მფუობენ“.

2 რელიგიური რწმანა-წარმოდგენები, იდეოლოგია, დამწერლობა

საზღვრეფოსა და ქალაქებს წარმოშობასთან ერთად ანტიკური ხანის საქართველოში შეტემადა ერთიანი რელიგიური სისტემა, გარკვეული იდეოლოგია, რომელიც დაფუძნებუ-ლია მთელს კულტზე ზანს, ჩვენს წინაპრებს გარკვეული პქონათ თავიანთი ადელი ზა-ღაროში, ურთიერთობა ღვთაებებთან და კოსმოსთან, ერთეული მსოფლმხედველობა და შე-საბამისი სასელმწიფოებრივა აზროვნების წესი. აღნიშნული გარემოება კარგად დასტურდება წარარქანტიკური ხანის გრავირებულ ბრინჯაოს სარტყელებზე მოცემულ მხატვრულ სილუეტსა და კომპოზიციებში. შუად პლანეტასთან ერთად აქ ქვეყნის განმგებელია კლასიკ-ური სწოვადობისათვის დამახასიათებელი ანთროპომორფული, თითოფაღურა, ტანტზე ად-რედილი უზენაესი ღვთაება. ამ სარტყელებზე გადმოცემული მხატვრული სიუჟეტები ქარ-თული მთლოსური აზროვნების ანარეკლია. ზოგიერთი მკვლევარა მშვილდ-ისრით შეიარაღე-რიდ ბრადირის გამოსახულებაში ამირანს ხედავს. ამ მხრივ საინტერესოა გველების თუ გველმანების ზურათები. გრავირებულ სარტყელებზე გამოხატულია საღვთო ცხოველებიც – ასტროლოგნიზმებიანი ფანტასტიკური ცხოველები და რტებდატოტევილი ირმები, ფრთა-ველები, შესაძლოა, ცისა და მიწის დამაკავშირებელი სამყაროს, ზესენელისა და ქვესენელ-ის ერთიანობის სიმბოლო. ნაყოფიერების ღვთაებებთან კავშირში უნდა განვიხილოთ ძუძუმ-ხორცა ცხოველებისა და თევზების გამოსახულებანი, რთული გეომეტრიული, სიმბოლური, ლინტრეული მოტივებით ასახულია სახანა-სათესი და სარწყავი მიწები. ეროვნულმა ტრო-ნიკმა („ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“) შემოგვინახა ცნობები „ქართულია ქართლოსიანი“ მსგავსი რელიგიური რწმანა-წარმოდგენების შესახებ. ისინი ყოფილან „მსახურ მზისა და მთვარისა და ვარსკვლავთა ზუთთა“, ქართველების რწმანით, ეს ღვთაება „ამჟრთნი დიდნი, სოფლისა მყრობელნი, წყაბისა მომცემელნი, და ქუეყნის მამობაჲ გამომწრდელნი“, ხოლო ზეენი წინაპრები: „უფებდეს ცასა და სხუანი მზესა და

[illegible][illegible]

წლებული წარწერები. ძვ. წ. I – ახ. წ. IV საუკუნეებით თარიღდება ე.წ. არმაზული არა-
ხელთ შესრულებული წარწერები სამეურნეო და საოჯახო ნივთებზე: ქვევრებზე, პინაკე-
რა კოვზზე, თასზე, სამკაულზე, რომლებიც არქეოლოგიური გათხრების შედეგადაა მოპო-
ვებული ზღუდერში, დელიფლის მონღორზე, არმაზისხევში, ბორშა, თისვალში და სხვა. გარ-
დასულ პერიოდში, როგორც ამას სურათიცაა ებიჭივა და იბერთა მეფის გამარჯვებათა
სახეა მაჩვენებ, არმაზულ-არამეული ქართლში ფართოდ იყო გავრცელებული. საქართვე-
ლოში დამწერლობის ბერძნული და არამეული სისტემების გავრცელება, შესაძლოა, კულ-
ტურული ზეგავლენის ორ – დასავლურ და აღმოსავლურ – არაღულზე მიგვანიშნებენ. ჩვენი
წყობის ცნობა ფარნავაზის მიერ ქართული დამწერლობის შექმნის თაობაზე ძვ. წ. III
საუკუნის არქეოლოგიური მასალით არ დასტურდება. მისი „მწიგნობრობა ქართული“ უფრო
დასაშვას როგორც არამეული გრაფიკის საფუძველზე ქართული ეროვნული დამწერლობის
შექმნის მცდელობა, რომელიც „არმაზულით“ არის ცნობილი. ნიშანდობლივია, რომ ქართული
საისტორიო ტრადიციითაც: „არა უწიგნონი იყვნენ ქართველნი უწინარესთა ეამთანაც შინა“.
კულხერა მითოლოგიით, ზეცა ითვლებოდა მამობითი, ხოლო მიწა მდედრობითი სქე-
მა ლოკებზე, მათი შეილება ქართული პანთეონის დანარჩენი ღმერთები, რომელთა თა-
ვით განსხვავება დაკავშირებული არტიკურ ხანაში გავრცელებული რკინის, ბრინჯაოსა და
სპილენძის ნაწიფიერების დეოთავთა გამოსახელებები. მათ სახელზე საქართველოში იგუ-
ბო დიდი და პატარა „ტამბები საკერპო“, „ბოძონი კერპთანი“ – სამსხვერპლო-საკურ-
თლოები „ღმერთთა მპყრობელთა ქართლისათა“ შესაფერი პატივი, დღეობა-დღესასწაულ-
ების მიწოდება ესაზღვრებოდა. სტრაბონის მიხედვით, ქურუმები ქართლში მოსახლეობის
წოდებას პრივილეგიებზე ფინას შეადგენდნენ, მათ მკუთხელ ქვეყნებთან დიპლომატიურ
ურთიერთობათა წარმოება ევალებოდათ, რაც, ცხადია, შესაბამის ცოდნა-განათლებას
მოითხოვდა. „მეფეთა ცხოვრება“ ქურუმებს შემდეგნაირად მოიხსენიებს: – „მზის მსახურნი“
თუ „ქურუმნი კერპთანი“, ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, ქართლის პირველი
მეფე ასონი დაუბირისპირდა ქართველების ძველ ღმერთებს, მან უარყო „მზე, მთავარ და
მთა უარსკლავი“, ხალხს უბრძანა ახალი, უცხო, ჩანს, მისი საგვარეულო-დინასტიური
კერპის „ვაი და გაიშ“ის თაყვანისცემა. ნიშანდობლივია, რომ ფარნავაზიც, ქართული სა-
ისტორიოს შემქმნელი, შემდეგმ არ უარყოფს ამ კულტებს, თუმცა იერარქიულად უპირ-
ისტებს მის მიერ შემოღებულ ისტრალურ (მზის) მებრძოლ დეოთავას – არმაზს და ქმნის
უბრუნეს ტრადიციას. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ამგვარად აღწერს არმაზის კერპს: „ტანსა
ხანა ეცუა ჯაჭუი ოქროისა და ჩაფხუტი ოქროისა, და სამხარნი ეხხნეს ფრცხილი და
მარტა, და ზელსა მისსა აქუნდა ზრმალი ლესული ბრწინგალე ვითარცა ელვა, რომე-
ლი ჰორაობდა მის ზღუში“. მის მარჯვნივ იდგა ოქროს კერპი „გაც“, ხოლო მარცხნივ –
ფრცხლის კერპი „გა“. ფარნავაზმა, ლეონტი მროველის ცნობით, არმაზის კერპი აღმართა
პატივსა ზედა თვისსა, რაც აღიქმება როგორც თეოდიული აქტი მისი განღმრთობისა.
მაზე მიაწვებებს „ცხოვრება ფარნავაზისაშიც“ ვხედავთ. არც ის უნდა იყოს შემთხვევითი,
რომ ღმერთ არმაზის აღწერილობაში ხაზგასმულია მისი მეთრეული ბუნება: მუხარადი,
ბეკრა, სამხარნი და ხმალი (მახილი). ელინისტურ ხანაში მეფეთა გაღმერთება ჩვეულო-
ბრივ მოვლენაა. არტიოქოს I, სელევკიდების მეფე, რომელმაც „წარმოსცა გვირგვინი“ ფარ-
ნავაზს, თავდაცვ გაღმერთებული ყოფილა „აპოლიონ-სოტერის“ სახით. ბერძნული მითოლო-
გიით, კოლხების მეფე აიკტი (არწივა) შზის ღმერთის პელიოსის ძეა.

ხალხის საისტორიო მემკვიდრეობაში შემოგვინახა ქართული წარმართული პანთეონის სხვა
კერპების, როგორც ჩანს, ნაწიფიერების კულტების, აირინას, დანინასა და ზადენის სახ-
ელი წმინდა ნინო ძვ. წ. IV საუკუნის I მეოთხედში ქართულში „ღმერთი ღმერთთა არ-
მაზის შრისხანე კულტის არსებობა გაამყარა. გაზაფხულზე მის საპატივცემულოდ დიდი
საპატივ დღესასწაული ეწყობოდა, კერპთაყვანისმცემლები მას სისხლიან მსხვერპლს სწი-

რადენი და თელდენი, „რომ არ არის მის გარდა სხვა კერა“, მისი მხითი პრეზიდენტი „მეფე-მთავრები“ და „ყოველი კრა“; თუ ვინმე შეეცდებოდა ხელით არაშეიძლება კრას, სიკვდილოდ გაიწიროდა, ის აუცილებლად დაიღუპებოდა. მის გვერდს უმჯერებდნენ ვადი და გაბი, რომელთა ბუნება და ხასიათი ჩვენთვის უცნობია. არაშეიძლება კულტს, რომელიც ფარნავასს თავის სახელზე შეუქმნია – „რამეთუ ფარნავასს სპარსულად არაშეიძლება ერქვა“, ზოგჯერ მზღერ-ცეცხლიანად მსმელთა უხერხულ ღმერთს – აპურა-მზღერს ან მითრას უკავშირებენ. სხელწოდების სემანტიკურ-ტიმოლოგიურა სახელობის გამო, ირანში აპურამაზა ითვლებოდა ცის კამარის მფლობელად, სამყაროს, მზის, მთვარის და ვარსკვლავების შემქმნელად. მისი მოციქულია ზორისტრი, ხოლო სიმბოლო – ცეცხლის საკურთხეველზე პოტიზიზე აღი. თვის ყოველი მეცხრე დღე მას ეძღვნებოდა, ხოლო მეცხრე თვე (16 ნოემბერი-16 დეკემბერი) მთლიანად მის საპატრიარქო დღესასწაულს ეძღვნებოდა. აპურამაზა ბეისტენის კლდეზე გვიჩვენებს მისი მფლობელი, მფრის სახითაა გამოკვეთილი, არწივის გაშლილი ფრთებითა და მზის დისკოთი. ხელში ძალაუფლების სიმბოლო კირკალი უჭირავს. როგორც ვხედავთ, არაშეიძლება და აპურამაზას შორის მსგავსება პირობითია. ამასთანავე, ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, არაშეიძლება ირანელია მხრიდან ხდება დაპირისპირების ინიციატორები. აქცენტობა მის გარეგნობაზე, რომ „ესე არაშეიძლება კრას და ქალაქელთა ღმერთი ითრევენ მტრები არაშეიძლება“. ეს უცხო ლოცვა არაშეიძლება დიდი ორთაბრძოლის შემდეგ წყლის სტიქიის შემდეგობით დაუშვარსებია „საქმე მის ზედა ზღუა მაქციათ“, ვითხოვლობით ერთნაირ ქრინიკაში. მარიან მეფემ ტახტის შემოღობვას უანდობდა: „და სადა პოვნე ვინმე იგი ცეცხლისანი კერაში, ცეცხლითა დაწვენი“, ამასთანავე, არაშეიძლება კულტის ფესვებს ზოგჯერ ძველ აღმოსავლეთშიც, კერძოდ, მთვარის კულტის ზეითერ სამყაროში ვხედავთ. არქეოლოგიური და უნივერსალური მონაცემებით დასტურდება, რომ მსგავსი წარმოდგენები ასტრალური კულტების მართლაც არ უნდა ყოფილიყო უცხო როგორც დასავლეთ, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოშიც. სოფელ „გაფიისხევიან“, კახეთის რაიონში, ციხეგორაზე გათხარა ძვ. წ. IV-III საუკუნეებით დათარიღებული ცეცხლიანად მსმელთა ტაძარი მასთან დაკავშირებული სამეურნეო ნაგებობებით (მარცვლეულის საწყობი, წისქვილი, მარიანი და სხვა), ცალკეული სთავსოები, რომლებიც თიხის სპეციალური სატაძრო ბუდეებით დაუბეჭდავთ. მასზე გამოსახულია მხედარი ასტრალური სიმბოლოებით. ციხეგორის ტაძრის სამხრეთ ნაწილში აღმართულია საცეცხლე მოძონი, მზღერური ტაძრისაა ზოგჯერ არადიონი, „დედოფლის მინდორზე“ გამოიღვნილი დიდა სატაძრო კომპლექსი. სპეციალისტების აზრით, მზღერონა, როგორც სარწმუნოება, გარკვეული დროის მანძილზე არსებობდა საქართველოში, კერძოდ, მის მმართველ ფეოდალში „დედოფლის მინდორზე“ აღმოჩენილია თქრის რელიგიური მემკვიდრეობის ნამგაღმთვარისა ქალღმერთის გამოსახულებით.

გვიანანტიკური ხანა ახ. წ. I-III საუკუნეების საქართველოში აღინიშნა დასავლურ, კერძოდ, რომაულ კულტურაზე ორიენტაციით. რომის იმპერიის პეცეზონობის პერიოდში მჭიდრო პოლიტიკურ-ეკონომიკური კონტაქტები შეიქმნა რომაულ-აღმოსავლურ პროვინციებთან, სირიასთან და კაპადოკიასთან, სადაც ძლიერი იყო ელანისტური კულტურის ტრადიციები. დიდი რაოდენობით შემოღის მხატვრული ხელოვნობის ნაწარმი, მინის ჭურჭელი, სანელებლები, მეთაფისი სუფრის ჭურჭელი, ვერცხლის მოზრდილი ლანგრები აშტრატორებისა მათი დახლოებული პირების სკულპტურული გამოსახულებებითა და საკულტო სიმბოლოებით შემკული. აღმოსავლურ სიუიეტთან ვეძებ, პეცეზ-საპეცეზებს ცეცხლის ბრძოლა-რომაული ეპიკოსტიკის ნიშნებს. თუ თავდაპირველად მათი დიდი ნაწილი შემოტანილია, შემდეგ იწყება მათი ადგილობრივი წარმოება. ჭრია ქვეშე გვევლება არა მარტო რომაული პანთეონის დეოტების და მასთან დაკავშირებული სიმბოლოების გამოსახულებები (თუბიტერი, ღიონისე და მისი წრის წარმომადგენლები, ათენა-მინერა, ათენა-პალადა,

დედუფანი, არწივი), არამედ ქართველ დიდებულთა პორტრეტები. ამ დროს მიმდინარეობდა ბერძნულ-რომაულ და ქართულ ღვთაებათა იკონოგრაფიული შერწყმის, სინკრეტიზმის პროცესი. ბეჭდვ-სამეჭდველებზე გამოსახული ღვთაებები, ჩვეულებრივ, მათ მფლობელთა პერსონალებად ითვლებოდნენ, აქედან გამომდინარე, ვასაგებია ჩვენს წყაროებში აღნიშნული რვე მართლის სამეფო აქტის არსი, როდესაც მან თავისი ბერძენი მეუღლის, დედოფალ სეფელას სამატიცეცემლოდ ახ. წ. III საუკუნეში „თავსა ზედა მცხეთისასა“ აღწერა ნაფოფიერების ქალღმერთის – აფროდიტეს ქანდაკება, ანდრია მოციქულს, პირველმთავრულს, სამცხეში, ქალაქ სოსანგეთში (აწყური) დასვედრია „ტაძარი საკერპო“, „ბოძო-ნი საკერპო“, სადაც „უზორვიდეს გერპოთა ფრუთა“, „რომელსა შინა იშასხურებოდეს ბილწ-ნი ღმერთანი მათი არტემი და აპოლონი“. ცხადია, აქ ქართული წარმართული ნაფოფიერების ღვთაებათა სინკრეტულ სახეებთან უნდა გვეჭონდეს საჭმე და არა ბერძნულ-რომაულ არტე-მალ-აპოლონის კლასიკურ კულტებთან. როგორც ენობილია, უცხო ღმერთების პატრონობა აფროდიტის პანთეონისათვის იდეოლოგიურად მიუღებელია. უცხოური და ადგილობრივი კულტების იკონოგრაფიული შერწყმა, ღვთაებათა სინკრეტიზმი დამახასიათებელი ჩანს ან-ტიკურა ხანის ქართული რწმენა-წარმოდგენებისათვის; განსაკუთრებით ნათლად დას-ტურდება ეს გარემოება მეგენახეობა-მეღვანეობის ღმერთის დიონისე-ბაზუსი-აუენას იკონოგ-რაფიული შერწყმის ფაქტიდან. დიონისეს კულტის მნიშვნელობა იმდენად დიდი ყოფილა ქართულ წარმართულ კულტურაში, რომ ტრასტიანობის გავრცელების შემდეგაც დიდხანს რამდენადაა პოპულარული. ექვთიმე მთაწმინდელის სიტყვებით, ჩვენი წინაპრები „წიხასა ყერ-მასსა, ბილწისა დიონისეს სახელს იტყვიანო“. პელიოს-აპოლონი, დიონისე, აპურამაზდა და მთარა შეიძლება ასოცირებული ყოფილიყო ტრადიციულ ნაფოფიერებისა და ასტრალურ ღვთაებებთან (მზესთან, მთვარესთან და სხვა.), რომელთა სიმბოლუკას წამყვანი ადგილი უნდა ქართული ხალხურა საცხოვრებელი სახლის – დარბაზის დედაბობის დეკორში, რომელიც XX საუკუნემდე შემოინახა. ასეთი ყოფილა „ქართული სჯული“ და „კერპთ მსა-მერებს“ ანტიკური ხანის საქართველოში.

3. კალენდარი

ანტიკურ ხანაში შემუშავებული ჩანს ქართული ეროვნული კალენდარი, რომელიც მარ-ტოლენ დღეობის ცეკლას როდი ასახავდა. ის ემყარებოდა ხალხის სამეურნეო გამოცდი-ლებას და რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებს. ბუნების სეზონურ ცვლისთან ერთად მასში შეტანილი ჩანს შრომითი რიტმიცა, უქმე და სადღესასწაულო დღეების რიგი, დაწყებული მადლი წლის დღეობათა ციკლიდან. დამთავრებული საშემოდგომო დღესასწაულებით, ჭირ-მალის აღებით და ჰოსი დაბინაყების აღნიშვნით. ენობრივი მონაცემები გვარწმუნებენ, რომ ცის მნათობთა მოძრაობაზე დაკვირვების საფუძველზე ჩვენშიც შემუშავებული ყოფილა დრო მთვარისა და შეზღვე შშის კალენდარი (ლათინური სიტყვიდან, „კალენდარიუმი“ – დღეს პირველი რიცხვი). მათი შემეფობით რეგულირდებოდა სახელმწიფოს სულიერი და სა-მეურნეო ცხოვრების ყველა მხარე. ისინი მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციების საფუძველზე შემადგენლობა ქურუმთა წრეში, რასაც ასტრონომიული დაკვირვებები ედო საფუძვლად. ჩვე-ნი წინაპრების წარმოდგენით, სამყარო მრგვალი ყოფილა, ამაზე მიუთითებენ ისეთი ტერ-მინები, როგორიცაა „წელი“ და „წელიწადი“, რაც ეტიმოლოგიურად წრესთანაა დაკავშირე-ბული ამასვე მოწმობს სიტყვა „ცისარტყელა“. ცის სფეროს სარტყელზე ანუ ზოდიაქოზე განლაგებულია ვარსკვლავთა კრებული. ამ სარტყელის წრეზე, ვარსკვლავებს შორის მოძ-რაობდა მზე (ჟელიბტიკა). თითოეული კრებულის გავლას, რომელსაც თავისი სახელი ჰქონდა, მზე ერთ თვეს ანდოჰებდა. ზოდიაქური წელიწადი 21 მარტს „ეურმის თვით“ იწყე-ბოდა. მაშინ როდესაც მზე გაზაფხულის ბუნიობის ზენიტში იმყოფებოდა. ვარსკვლავთა

განლაგება ცის კამდონზე რომელსაც რეგულარულად აღევნებდნენ თვალყურს ქერუშები, განაპირობებდა მათ ასტროლოგიურ პროგნოზებს, ქვეყნისა და მისი მოსახლეობის ბედ-ილაღს, მოსახლეობის, მშვიდობისა თუ ომიანობის, სეპარაციის, რომ ქართლისა თუ ეგრისის სამეფო კარზე, პლინისტური ხანის სხვა მონარქიების მსგავსად, არსებობდა ასტროლოგიის – ჯარსკლავთ მხრეკელის თანამდებობები და ობსერვატორიები.

ქართული ტერმინები: „ცისკარი“ (დილა) და „მწუხრი“ (საღამო) მოწმობს, რომ ქართულთა ძველი წარმოდგენით ცას ორი კარი ჰქონდა: ერთით მზე ამოდიოდა, სოლო მეორით ზადიოდა. ჩვენი წინაპრების რწმენით, „მზე ცხრათედაა“, სატრანსპორტო საშუალებების – ურმის ბორბლის აღმნიშვნელი ტერმინები: „გოგრა-გორგალი“, „აგალი“, „ბორბალი“, ასევე დაკავშირებულია მზისა და მთვარის ცაზე წრიულ მოძრაობასთან, „თვალი-ბორბალი“, ამიტომ „მთვარე მთვარეს“, ატყდნ კი „გოგრა-გორგალი“, „ბორბალი“ უკავშირდება მზის ქაღალმერთ „ბორბალ-ბარბოლის“ სახელს, ამიტომ სხანურ ზღუდურ დღეობათა კალენდარში წამყვანია ამ მზის ქაღალმერობის დღეობა „ბარბალობა“, რომლითაც იწყებოდა სხანური ახალი წლის პირველი თვე – „ბარბაშ“. ის დასაბამს აძლევდა გველა მომდევნო დღეობის სივლას, რაც უნდა ასახულიყო კვირის შუადი დღის სახელებში, ლიტერატურულ ქართულში მათი სახელწოდებები, ჩანს, განდევნა ზეპირუღწერაში შემავალი სიტყვებისგან, შეგარულ-ჰანურსა და სხანურში კი ისინი დღემდე შეჰიანება. ეს სახელწოდებებია: 1. კვარა (მზის დღე) მიშლა (სხან), ჟამსა-ბაშაშა (ჰან-შეგრ); 2. ორშაბათი (მთვარისა) ღოშღიში (სხან), თუთაშა (შეგრ-ჰან); 3. სამშაბათი (ვინურა, არასტვი) თარაშ (სხან), ტაკინაშა – თუთაშა (ჰან-შეგრ); 4. ოთხშაბათი (მარსა) ჯუშაშ (სხან), ჯუშაშა-ჯიკინაშა (ჰან-შეგრ); 5. ხუთშაბათი (თუბიტერი, აფროდიტის) ცაშ (სხან), ცაშა-ჩანაშ (შეგრ-ჰან), 6. პარასკევი (სატურნი) დიასისა (სხან), ვებინა-ობინაშა (ჰან-შეგრ); 7. შაბათი (შერეკერი) კრონისა (სხან), ზაუტინ-საბატონი (ჰან-შეგრ).

ქართული მზის უპირაქი წელიწადი იწყებოდა 6 აგვისტოს, ამ წლის თამთველი თვე შედგებოდა 30 დღისაგან, ბოლოში მას ემატებოდა სუთდიანი (ნაკიან წელიწადში 6 დღიანი) ეპაგომენები.

შემოგვრჩა უძველესი ქართული თვეების წარმართული დროის სახელწოდებები, რომელთა ერთი ნაწილი უცხოურა წარმოშობისაა, მეორე კი ჩვენი წინაპრების სამეურნეო საქმიანობას ასახავს. ეს თვეებია:

1. აზაღწელისა (6 აგვისტო-4 სექტემბერი); 2. სოფლისა (5 სექტემბერი-4 ოქტომბერი); 3. ტარასკარი (5 ოქტომბერი-3 ნოემბერი); 4. ტირისტადი (4 ნოემბერი-3 დეკემბერი); 5. აზნასა (4 დეკემბერი-2 იანვარი); 6. სუწნისი (3 იანვარი-1 თებერვალი); 7. მიპრაკინი (2 თებერვალი-3 მარტი); 8. ივრიკა (4 მარტი-2 აპრილი); 9. ვარდობისა (3 აპრილი-2 მაისი); 10. მარალი (3 მაისი-1 ივნისი); 11. თიბისა (2 ივნისი-1 ივლისი); 12. ქუელთობისა (2 ივლისი-31 ივლისი); 1-5 აგვისტო – ეპაგომენები ქრისტიანობის მიღებისთანავე ერთად საქართველოში მკვიდრდება ახალი, რომაულ-ბიზანტიური სექტემბრის წელიწადი, რაც შეეხება წელთაღრიცხვას, ანტიკური ხანის საქართველოში, როგორც ჩანს, გარდა ადასამბისაგან ქვეყნისა, ისტორიული მოვლენებისათვის ამა თუ იმ მეფის ზეობით ხდებოდა. ფარნავაზს უნდა უკავშირდებოდეს ქართული სახელმწიფოებრივი წელთაღრიცხვის ათეულა ზე. წ. 284 წლიდან.

4. მსატკრუელი ხელისნეობა

ანტიკურ ხანაში საქართველოში განვითარებული იყო მსატკრული ხელისნეობის მრავალი დარგი: მსატკრული მედიტონობა, ოქრომკედლობა, მინის წარმოება, მსატკრული მეურნეობა.

მსატკრული მედიტონობა. საქართველოში ლითონის მსატკრულმა დამუშავებამ და მასთან დაკავშირებულმა გრაფიკულმა ხელოვნებამ განსაკუთრებულ აღმავლობას მიაღწია ზე. წ.

საქელი ათასწლეულის პირველ ნახევარში. ამ პერიოდის ხელოვნების საუკეთესო ნიმუშებია შემონახული, ისეთი, როგორიცაა ე.წ. კოლხური ბრინჯაოს ცულები, სხვა სახის (შუამატარები) იარაღი, რომელიც ზედაპირზე ირმების, ცხენების, ძაღლების, გველების, თევზების გრავირებული გამოსახულებებია. ბრინჯაოს ნივთებზე ვხვდებით ასტრალურ სიმბოლურ (ეგვიპტე, სვასტიკა), როდესაც გვომეტრიულ სახეებს, ზოგჯერ კი — ანტროპომორფული ღვთაებების გამოსახულებებს. გავრცელებულია ცხოველთა და ადამიანთა ღია პატარა სკულპტურები როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ საქართველოში. განსაკუთრებით ცნობილია ე.წ. „ფაზბეგის განძი“, რომელიც მრავალფეროვან საკულტო საგნებს შეიცავდა, მათ შორის ნაწილობრივ დანაწილად დაცემულ სკულპტურულ გამოსახულებებს. სპეციალისტების აზრით, აქ აღმოჩენილი მასალა დიდად ემსგავსება სამაგონის სამაროვანზე (მცხეთა) ძვ. წ. VII-VI საუკუნეების სამარხებში მოპოვებულ ადამიანის სხეულის გამოსახულებებს. საქართველოში ამჟამებამდე მალაღობის ძეგლების ძეგრებაში დღემდე თუ სპილენძ-ბრინჯაოს საკულტო და სუერის ჭურჭელსაც, რომლებიც ხარისხით უმჯობესდება უცხოურ ტორეტიკულ ნაწარმს. ამ პერიოდის ქართულ სახელმწიფოებში უკვე აღმოჩენილი სუერის ჭურჭელი სამეფო კარისა და არისტოკრატის ყოფის აუცილებელი ელემენტია. გავრცელებულია თევზები, ვერცხლის ღიდი და პატარა კოვხები, ფრესკის სამარხები, სურები, სასმისები. მათი ნაწილი ვაჭრობით შემოდიდა, ნაწილი კი — სარეკრებად.

3. ოქრომჭედლობა

ქართულ კულტურაში, კერძოდ, მხატვრულ ხელოვნებაში განსაკუთრებული ადგილი ოქრომჭედლობას უკავია, რომელსაც ჩვენში უძველესი, დიდი ტრადიციები ჰქონდა. საქართველოში აღმოჩენილია წინარეანტიკური და ანტიკური ხანის საიუველირო ხელოვნების ნიმუშები (ვანი, რიყე, ღებო, სამხრეთ, მცხეთა, ახალგორი, ქინკალი და სხვა), რომლებიც გერტიკურად განსხვავდებიან სპარსულ-ბერძნული ოქრომჭედლობის ცნობილი ნიმუშებთან; მათ ახასიათებთ იდეოლოგიური და მხატვრულ-სტილისტური ერთობა. ქართული ოქრომჭედები ფლობდნენ ოქროსა და ვერცხლის მხატვრული დამუშავების დიდი უნარს. მათ უნდა ჰქონოდათ ტექნიკური საშუალებები, ამ კეთილშობილი ლითონების ბუნების დიდი საიდუმლოს. ქართულმა ოქრომჭედებმა იცოდნენ გრანულაცია, თევზა, ჭედი, ვარდის, ჩაღრა, კერვა, გრება, გაყვანი, ტონირება, ტვიფრვა, შექრდილების შეზავების ოქრომჭედების გამოყენება, ძვირფასი და ნახევრადძვირფასი ქვებით სამკაულების შემადგენლობის მრავალფეროვანი სამკაულების დეტალებს ქართველი ოქრომჭედები ხშირად ცალკეულ ნივთებად და შემდეგ გაყვანი ან ცვარით (გრანულაცია) გამოჰყავდათ ნატიფი ორნამენტული სახეები. ასე მაგალითად, შეიძლება ზომის ოქროს მარცვლებისაგან, ე.წ. „ცვარა“, დამზადებული და მცენარეული ორნამენტები, მათი მეშვეობით ამოებდნენ სამკაულთა სკულპტურულ გამოსახულებებსაც. ამ მხრივ აღსანიშნავია ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი სამკაულები, შეიარაღებული წყვილი მხედრისა და ოთხთავადა ურიკას გამოსახულებები. დღევანდელი ხანის ქართული ოქრომჭედობისათვის არ არის დამახასიათებელი ფერადი მარცვრულობა; მოგვიანებით ლითონის მხატვრული დამუშავების ეს ზერსი ფართოდ გავრცელდა, ანტიკურ საქართველოში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლის სამკაულების დიდი ნაწილი ადგილობრივი წარმოებისაა დამზადებული. ბერძნული ანტიკური საისტორიო წყაროებით, კოლხეთი „ოქრომრავალი“ ქვეყნად ითვლებოდა, ოქრომჭედობის სახელოსნოები აქედან იყვნენ. გვალი დადასტურებულია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (მცხეთა, სურამი, კანა). ესაა: სანახევროდ დამუშავებული ოქრო-ვერცხლის მხატვრული ხელოსნების ნიმუშები, ფიგურები, მკობლის ნაწილები, ღერაკები, ცვარები, ზეჟურდობიანი

ტვირთები, ცაცხვები, ცხაფია, ოქრომჭედლები, პარველ რიგში, ზაფხუო კარისა და მოსახლეობის მალაღი ფენის წარმომადგენელთა დაკვეთებს ასრულებდნენ. მოსახლეობის ზაფხულო ფენებში გაერცლებულია ვერცხლისა და ბრინჯაოს სამკაულები, მინის მძივები და მხეცაკიდები. მრავალრიცხოვანი ძვირფასი სამკაულები, რომლებიც ვანის, ჰაზნერის, მცხეთის და სხვა მდიდრულ სარკოფაგებშია აღმოჩენილი, მეტყველებს ქვეყანაში დიკროგულ არა მარტო დიდ ფასეულობებზე, არამედ არისტოკრატის დახვეწილ მხატვრულ გემოვნებაზე. ოქროს ძაფებს (ოქრომჭერი) იყენებდნენ ძვირფასი ტანსაცმლის დასამზადებლად, ოქრო-ვერცხლის ვარდულებს, კილიტებს, ქელების თავსამკაულს – თავსაბურავების დასამზადებლად. სამკაული ანტიკური კულტურის აუცილებელ ელემენტს შეადგენდა ანტიკური ხანის ქართული ოქრომჭედლობის ერთ-ერთი ტიპური ნიმუშია ძვ. წ. V-IV საუკუნეებში გაერცლებული ოქროს, ვლექტრონის, ვერცხლის დიადემები, გაერცლებული და-საფეო საქართველოში (სოხუმი, ბრელი, იოხვასი, ჰაზნერ, ეანი). ზოგჯერ მათ და-საკრძალავ გვირგვინებსაც უწოდებენ. ისინი დამზადებულია მდიდარი, მშველი, დარგბილი ლითონისაგან, რომელიც ორივე მხარეს ფთხილმადგარა ფირფიტებით ზოლოდებო. ისინი კუჭებით უკავშირდებოდნენ ერთმანეთს და შეზღოთ აკერებოდნენ, რომელიც, ფთხილმად-გარა ფირფიტები შეჭედილი ჰქდებოდა, სოლარული, მზის ხამი-ლოებით, ან მისი შესყდუ-ბური ფირფიტები შეჭედილი ჰქდებოდა, სოლარული, მზის ხამი-ლოებით, ან მისი შესყდუ-ლი მხატვრული სახეებით, კომპოზიციებით – ლომებისა და ხარების ბრძოლის ექსპრესიუ-ლი სცენებით (დათრგუნელი ხარების დავლენა). ზოგჯერ ხარების ადგილზე ჯიხვები და ქურციკები გაშოსხული, ხოლო ლომებთან ერთად ზოგჯერ – ტახები. ბერძნულ-სარ-სული ანალოგიებიდან გამომდინარე, ფიქრობენ, რომ აქ დღის და ღამის ბრძოლის სიმბო-ლურ სიუჟეტთან უნდა გვჭონდეს საქმე, ისე როგორც სპარსთა სატახტო ქალაქ პერსეპო-ლისის სასახლის რელიეფებშია გადმოცემული. ხარის დამორგუნელი ლომი პერსიკურ-ასტროლოგიური სიმბოლია. აქ ის მოქმედა მოცემული, რადგანაც ლომს თანავარს-კლავდები გადფარავდა ხარის თანავარსკლავებს. ანუ, როცა „ლომი“ მოკლავდა „ხარს“, ამის შემდეგ დგებოდა საგზაფხულო ბუნების დღე და იწყებოდა ახალი წლის დღე-სასწაული. ქართულ დიადემებზე ლომი – ეის, მზის, სინათლის ძალის განსახიერებაა, ხო-ლო ხარი – მინისა. ამგვარად, სიუჟეტი სამოლურად გადმოგვცემს, ზიდიტური ნიშნების მეშვეობით, ხიციხეებისა და სიკვდილის, დრო-ჟამის უწყვეტობის იდეას. მკვლევართა აზრით, ქართულ ოქრომჭედლებს, რომლებიც აქ გარკვეულწილად ბერძნულ-სპარსული ზღოვნების გავლენასაც განიცდიდნენ, მადამხატვრული ოსტატობით გადამოეშვებოდათ ანტიკურ სამყაროში კარგად ცნობილი, ეს მოარული სიუჟეტი. მალაღი ღონის მხატვრული ხელოვნობის ნიმუშია, აგრეთვე, „ნახევარმოფარისებური“, „დაცვარულსურთულანი“, „სხი-ფრა“ საყურები, სკულპტურულგამოსახულებიანი საკიდები, ყდსამამება და სხვა, რომლე-ბიც ასახავენ ქართულ ისტრადურ რწმენა-წარმოდგენებს. ოქრომჭედლობის მხატვრული ხელოვნობის ნიმუშად უნდა მავიწხოთ ქართლის მეფის არტაგის მერ პომეესისათვის მართმეული ოქროს ტახტი, მაღაღა და სარეცელი, ისევე როგორც წყაროებში აღნიშნული ფარსმან მეფის მერ რომას იმერატორისთვის მართმეული ოქროს საგარძელი.

ქართველი ზღოსნები ჰქდებოდა, ვერცხლის რელიეფურგამოსახულებიან გარსაკრავებით ამკობდნენ ძვირფასი სიკეებით დგამს, აფუჯს, სარეცელებს, სკამებს. გვიანანტიკური ხანის მცხეთაში, ზუგდიდში, უინვალში, „დედოფლის მინდორზე“ და სხვა, აღმოჩენილია დასაგრ-ძალავი სარეცელების ვერცხლის რელიეფურსახეებანი ნაწილები, გარსაკრავები.

საქართველოში იუველირები ამუშავებდნენ არა მარტო აღმოსავლეთიდან შემოტანილ პა-ტიონან თვლებს: ზურმუხტი, საფირონი, ლალი და სხვა, არამედ ადგილობრივ, ნა-ხეცადქირფას ქვებსაც, მინერალებს (სარდიონი, მთის ბროლი, აჭატი, აშოვისტო, გიმერა და სხვა) იყენებდნენ, მათზე მოსახლეობის ფართო მოთხოვნილება უფილია, ისევე რო-გორც მინის სამკაულზე.

ბრინჯაოს და ადრეანტიკურ ხანაში მინის წარმოების ძირითად პროდუქციას ფერადი, გაუმჭვირვალე მძივები, მძივსაკადები და სხვა ავეაროში თვლები შეადგენდა. მცირე ზომის მძივებს — ოთქებს იყენებდნენ ტანსაცმლის მოსაჭარვად, ხოლო ე. წ. „თვლიან მძივებს“ — მაგიური ღანიშნულება ჰქონათ — ანუ თვალის“ საწინააღმდეგო, ამ დროს მინის ჭურჭელი დიდი იშვიათობა იყო და ფუფუნების საგნად ითვლებოდა, ამ ტიპის მინის ჩამოსხმული ფილაები სულ რაზღუნამე ცალია ცნობილი საქართველოში, ზეცმა შედარებით ფართოდ გრცელდება ე. წ. ფინიკურა მინისგან დამზადებული ფერადი, ჭრელი ნელსაცხებლები — საბაღშაშები. ძვ. წ. II-I საუკუნეებში საქართველოში ხელოსნებს უშაბდებით ღურჯი მინის მრავალწახნაგა საბეჭდები, რომლებზეც გამოსახულია პატალური და ნადირობის სცენები. ისინი ხელოვნების საყურადღებო ნიმუშებს წარმოადგენენ.

ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მეჯნაზე მინის წარმოებაში ხდება ტექნიკური გადატრიალება, რომის იმპერიაში გამოიგონეს საბერავე მილი, რამაც ხელოსნებს საშუალება მისცა მივიღოთ გამჭვირვალე მინა და მასობრივად დაეწყოთ სხვადასხვა ჭურჭლის დამზადება კალიბების მეშვეობით. რომულ ხანაში მინის წარმოება დაწინაურდა, იაფი, ე. წ. „რომაული მინა“ დიდი რაოდენობით შემოდიოდა საქართველოში. ახ. წ. II საუკუნიდან იწყება მისი ადგილობრივი წარმოება. მინის ჭურჭელი ახ. წ. I-IV საუკუნეებში წარმოდგენილია სამარხეულ ინვენტარში. ესენია სხვადასხვა ზომისა და მოცულობის სანელსაცხებლები, სურები, საშმისები და სხვა. ამ დროიდან იწყება საქართველოში სასარკმლე მინის შემოტანა და მერე მისი ადგილობრივი წარმოება.

6. მეთუნეობა

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული დიდძალი მრავალფეროვანი კერამიკული ნაწარმა მიწმობს, რომ მეთუნეობა აღმავლობას განიცდიდა. საქართველოში მზადდებოდა მაღალხარისხიანი და მაღალმხატვრული თიხის სუფრისა და სამზარეულო-სამეურნეო ჭურჭელი. როგორც ქართლის (იბერიის), ისე ჯრახის (კოლხეთის) ქალაქებსა და დაბებში არსებობდა კერამიკული წარმოების კერები, რომლებიც აკმაყოფილებდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის მოთხოვნილებას ზღანდარტიზებულ ჭურჭელზე. წერილობითი წყაროები გვაშენობენ, რომ კოლხი ოსტატები ათენის კერამიკულ სახელოსნოებშიც მუშაობდნენ და მონაწილეობდნენ ბერძნული მაღალმხატვრული, მოხატული, წითელფიფურებიანი ჭურჭლის დამზადებაში. არქეოლოგიური აღმოჩენები ადასტურებს კოლხური წარმოების ქვეყნებისა და ამჟორების ჩრდილო შავიზღვისპირეთში გატანის ფაქტებს. ანტიკური ხანის ქართული კერამიკისათვის დამახასიათებელია — სინატიფე, ფუნქციონალური დიფერენციაცია, ფორმათა მრავალფეროვნება. კოლხური კერამიკა წარმოდგენილია ფიჭვნარის სამაროების ძვ. წ. V-III საუკუნეების ბერძნულ სამარხებში, მაღალმხატვრულ ბერძნულ სუფრის ჭურჭელთან ერთად. აღმოსავლეთ საქართველოში ჭარბობდა წითელკეციანი, ცხილ-ანგობიანი, ზოგჯერ წითლად შეღებილი გეომეტრიული ორნამენტით მოხატული კერამიკა. ელინისტურ ხანაში ბერძნული გავლენით ჩნდება თიხის ჭურჭლის ახალი სახეობები, — საშტრა დოქები, საღვინე თასები. ძვ. წ. IV-III საუკუნეებიდან იწყება მასობრივი წარმოება ე. წ. საღვინე ტარისა, ამფორებისა, რომლებიც ღვინის, ზეთის და ზოგჯერ მარცვლეულის ტრანსპორტირებისა და შენახვისათვის გამოიყენებოდა. ისინი გარკვეულ მეტროლოგიურ სისტემაში მოიხრებოდა და საწყოს წარმოადგენდა კოკა-ჩაფებთან ერთად. ამ ტიპური ბერძნული ჭურჭლისგან განსხვავებით, ქვეყნების დამზადების უძველესი ტრადიცია არსებობდა. ანტიკური ხანის ქვეყნებს საქართველოში არამარტო ღვინის დაღუღება-შენახვისათვის იყენებდნენ; ძვ. წ. V-IV საუკუნეებიდან მოვიღებულნი, ახ. წ. III საუკუნით დამთავრებული, ქვეყნებში მიცვალებულებს კრძალავდნენ. მეცვერობა ამ დროს კერამიკული

წარმოების დამოუკიდებელ დარგს შეადგენდა. დასავლეთ საქართველოში გაგრძელებული ე.წ. „კოლხური ქვევრები“ შეფუთვით, შემკულია რელიეფური გეომეტრიული ორნამენტებით, ცალკეულ ეგზემპლარებზე გამოსახულია ფანტასტიკური და რეალურად არსებული ცხოველები (ირმები, მგელ-ძაღვლები და სხვა). გურიაში აღმოჩენილ სამარხად გამოვჩენებულ ქვევრზე, გამოწვევადე ოსტატებს ფაფარაყრილი ცხენი, მამალი და ადამიანის თუ ღვთაების პროფილი დაუტანებიათ. ჩანს, რომ ეს გამოსახულებები შესრულებულია გაწაფული ხელით და, შესაძლოა მათ საკულტო დანიშნულება ჰქონდათ. ქვევრებზე ხელოსნის თუ სახელის-ნების დამლა-ნიშნებია, რომლებიც ზოგჯერ ქართული ასომთავრულის ცალკეულ გრაფიკა-საც მოგვაგონებენ.

ქვევრების წარმოება ფართოდ ვრცელდება ქართლის სამეფოშიც, სადაც, ისევე როგორც ეგრისში, მათ მიცვალებულების, ალბათ, თავისუფალი მეთემეების მევენახე-მეღვინეთა და-საკრძალავად იყენებდნენ. სამადლოს ნაქალაქარზე აღმოჩენილია დიდი ზომის ძვ. წ. III საუკუნის ქვევრები (1,70 მ), რომელთა ზედაპირი მოხატულია ნადირობის, ბრძოლის და სამ-ხედრო სასიათის ათეაცანი ფერხულის ექსპრესიული გედისმაგვარი ფრინველების წრიული გამო-სახულებები. ადამიანები შეიარაღებული არიან ფარებით, შუბებით და მოკლე მახვილებით. მათ აზურავთ წოწოლად თავსაბურავები, აცვიათ გულამოჭრილი ტალავრები, ფეხზე — ტყავის უბიროები. კერამიკისებთან ერთად, სახელოსნოში პროფესიონალი მხატვრებიც მუშაობდნენ, რომლებიც, ქვევრის ფუნქციიდან გამომდინარე, შესაბამის სიუჟეტებს ქმნიდნენ.

იგავ-არაკთა პერსონაჟები — შინაური ფრინველი, მელია — ამოტიფრებულია უფლისცი-ხეში აღმოჩენილ ძვლის ფირფიტებზე. სხვადასხვა სახეებით, მათ შორის მხედრების გრა-ვირებული სურათებითაა დამშვენებული, „დედოფლის მინდორზე“, სასახლის ნანგრევებში აღმოჩენილი ბანქოს მაგვარი ძვლის სათამაშო ფირფიტები. ანტიკური ხანის საქართველოში გაგრძელებული ჩანს შაშის ტიპის სათამაშო, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვე-ბულია ძვლის კამათლები და გაცვეთილი ცხერის კოჭები. ანტიკური კულტურის ტრადი-ციები იმდენად ყოფილა გამჭვრადი ქართველთა ყოფა-ცხოვრებაში, რომ სიმღერა — მგოსნო-ბის, სახიობის, მუსიკალური საკრავების (ბარბითები, ორლანოები, წინწილები) თანხლებით შესრულებულ ზოგ ნაწარმოებთა სმენა-შესრულება საწარმართო საქმედ, ქრისტიანული კულტურისათვის მიუღებლად ითვლებოდა. დავით აღმაშენებელი იძულებულიც კი ყოფილა ჯარისთვის საერთოდ აეკრძალა „საეშმაკო სიმღერები — სასოებანი და განცხრომანი და გინებანი ღმერთისა საბუღველნი“, რაც წარმართული კულტურის გადმოწამებები უნდა ყო-ფილიყო. ანალოგიური აკრძალვები, როგორც ჩანს, ანტიკური ხანის ქართულ ლიტერატუ-რულ და ფილოსოფიურ ნააზრევსაც შეეხებოდა, რომლებმაც ჩვენს დრომდე ვერ მოაღწიეს.

ქართული კულტურა, როგორც ეს დასაწყისში აღვნიშნეთ, დასავლურ და აღმოსავლურ ცივილიზაციებთან მიჯნაზე ჩამოყალიბდა, მაგრამ მან შეძლო შეექმნა და შეენარჩუნებინა თავი-სი თვითმყოფადი სახე, რაც შემდგომ ახალი, ქრისტიანული კულტურის საფუძველი გახდა.

XII თ ა ვ ი

ქრისტიანობის აღიარება სახელმწიფო
რელიგიად და მისი მნიშვნელობა

IV საუკუნეში ქრისტიანობა საქართველოში სახელმწიფო რელიგიად აღიარეს, როცა მოინათლა ქართლის სამეფო სახლი. ეს იყო უდიდესი სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურულ-იდეოლოგიური მნიშვნელობის მოვლენა ქართველი ხალხის ისტორიაში. რელიგია მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ყოველი ხალხის ცხოვრებაში. კერძოდ, ეს ითქმის ქრისტიანულ რელიგიაზე საქართველოს მიმართ. ის, როგორც მონოთეისტურია, ერთი ღმერთის აღმსარებელია, მრავალღმერთიანობასთან შედარებით, ბევრად უფრო პროგრესული სარწმუნოება იყო. ქრისტიანობაში, როგორც ერთღმერთიანმა რელიგიამ, ხელი შეუწყო ქართველი ხალხის ეთნიკურ და სახელმწიფოებრივ კონსოლიდაციას, ასევე, ქართული ანბანური დაწერლობისა და ქრისტიანული ლიტერატურის შექმნას. ქართული ქრისტიანული მონასტრები და საფარები, როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ, შუა საუკუნეებში იქცნენ განაღდებისა და სამწერლობო კერებად, სკრიპტორიუმებად, სადაც არსდებოდა სკოლები, აკადემიები (უნივერსიტეტები), იოანეწმებოდა (ბერძნულიდან, სირიულიდან, ჰომურულიდან, არაბულიდან და სხვა ენებიდან) ლიტერატურული ძეგლები და იქმნებოდა ორიგინალური შრომები. ღღეს ჩვენამდე შემონახული შუა საუკუნეების ქართული ლიტერატურული საგანძური, ძირითადად, შექმნილია ქრისტიანულ სკრიპტორიუმებში. ქრისტიანული რელიგია გახდა იდეოლოგიური იარაღი ჯერ მაზდეანური, ზოლო შემდეგ მაჰმადიანური აღმოსავლეთის დამპყრობლების წინააღმდეგ სახალხო-რევოლუციური ბრძოლისა და ხელი შეუწყო ქართველი ხალხის თვითშეფასების შენარჩუნებას, მის გადარჩენას ასიმილაციისა და გაქრობისაგან, გამოყო ის მაჰმადიანური აღმოსავლეთისაგან და დაუახლოვა ქრისტიანულ ევროპას. ქრისტიანული ეკლესია თავის ცენტრალიზებული ორგანიზაციით, მონოთეიზმით ხელს უწყობდა აღმავლობის გზაზე მჯდარი ქართლის ფეოდალური სახელმწიფოს განმტკიცებას, მისი მმართველობის ცენტრალიზაციას, ცალკეული კუთხეების შემომატვებას, უფრო მოქნილი მმართველობის განხორციელებას. ამ შინაგანმა მიზეზებმა განაწყო ქართლის სამეფო სახლი და გაბატონებულ წარჩინებულთა კლასი ქრისტიანობის სასარგებლოდ ფეოდალური წვობილების გარიჟრაჟზე. ქრისტიანული რწმენის მიღება ხალხის ზღუდვად განწყობით იყო განპირობებული.

ქრისტიანობის დამკვიდრებისთვის ხელსაყრელი იყო საგარეო ვითარება: ეს იყო ქართლის ბრძოლა მაზდეანური ირანის აგრესიის წინააღმდეგ. შემთხვევითი არ არის ის გარემოება, რომ ქართლის სამეფო სახლმა ქრისტიანობა მიიღო სახელმწიფო რელიგიად და დაიწყო მასი გაერცელება მთელი სახელმწიფოს მასშტაბით, ხშირად ცეცხლითა და მახვილით, სწორედ იმ პერიოდში, როდესაც სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში მწვავედ დაღდა არჩევანის საკითხი საგარეო-პოლიტიკურ ორიენტაციაში, არჩევანი პროირანულ, ან პრორომაულ გერსს შორის. ბრძოლა ირანსა და რომს შორის სამხრეთ კავკასიაში ბატონობისათვის III საუკუნის II ნახევარსა და IV საუკუნის I ნახევარში მკვეთრად აყენებდა სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების წინაშე საგარეო ორიენტაციის საკითხს. ამასთან ერთად, ამ პერიოდში საგარეო ორიენტაცია გადაგზავნიდა რელიგიურ საკითხს. ირანის შაჰები თანდათან აცდრებდნენ რელიგიურ პოლიტიკას და ცდილობდნენ ზორიანსტრიზმის გაბატონებას მთელი სახელმწიფოს ფარგლებში. განსაკუთრებით მის დასავლეთ ოლქებში, სადაც ზორიანსტრიზმის ჰიზიციები არ იყო ისე მტკიცე და მოხაზულობაში მრავალი სხვადასხვა რელიგია იყო გაერთილებული, მათ შორის ქრისტიანობაც.

შაბურ I-ის დროს (241-272) ირანმა დიდი წარმატებები მოახერგა რომთან ბრძოლებში და თავისი გავლენა ვაფრცხელა სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებზეც დახარგა ქართლი, სომხეთი, ალბანეთი და ატროპატენა. სწორედ ამ დროს და შაბურ I-ის მეშვიდის — გარაპრან II-ის დროს უმაღლესმა მოგვმა კარტრმა განახორციელა ზოროასტრიზმის კოდიფიკაცია, ჩამოაკალიბა ის მწყობრ, კანონიზირებულ რელიგიურ სისტემად, ის გამოცხადდა ირანში ერთადერთ საგაღმებლო რელიგიად, რის შემდეგაც დაიწყო მკაცრი სარწმუნოებრივი პოლიტიკა, სხვა რელიგიურ მიმდინარეობათა დევნა.

ნიზბინის ზავმა 298 წელს ჯერ კიდევ რომის უპირატესობა დაადასტურა სამხრეთ კავკასიაში, მაგრამ აშკარა იყო, რომ ირანი ამ მდგომარეობას არ შეეროდებოდა და, ამდენად, დროებითი მშვიდობის ჩამოვარდნა ირანში არ ხსნიდა სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებისათვის საგარეო ორიენტაციის საკითხს.

რომის იმპერიაში იმპერატორ კონსტანტინეს მმართველობის ხანაში (306-337) ქრისტიანობა ჯერ დევალისებულ იქნა (მილანის 313 წლის ედიქტით), ხოლო ნიკეის საეკლესიო კრების (325 წ.) შემდეგ, რომელშიც მონაწილეობდა იმპერატორი, ქრისტიანობამ გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა. თვით იმპერატორი მოინათლა სიკვდილის წინ, მაგრამ ფაქტობრივად ქრისტიანობა რომის იმპერიაში სახელმწიფო რელიგიად უკვე 313-325 წლებს შორის შეიძლება ჩაითვალოს.

სწორედ ამ პერიოდში მიიღო ქრისტიანობა ქართლის სამეფო სახლმა და ამით ოფიციალურად გამოაცხადა თავისი პრიოტოპული ორიენტაცია. ქრისტიანობის მიღება რომ რომის მომხრეობას მოსწავებდა, ამასზე ნათლად მეტყველებს ქართული და ბერძნულ-რომაული წყაროების ჩვენები კონსტანტინე იმპერატორისაგან ქართლში ეპისკოპოსის გამოგზავნისა და კონსტანტინეს შივრ მარაინისათვის მიცემად წაყვანილი შეილის, ბაქსრის უკან დაბრუნების შესახებ.

ქართლის გაქრისტიანებაზე ცნობას გვაწვდის როგორც ქართული, ისე სომხური, ბერძნული, ლათინური და ასურული წყაროები. ქართული წყაროებიდან ამ საკითხზე მოგვითხრობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „წინოს ცხოვრება“ და „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც ემყარება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს.

უცხოური წყაროებიდან უადრესი ცნობები ქართლის გაქრისტიანებაზე დაცული ჰქონია ბერძენ საეკლესიო ისტორიკოს გელასი კესარიელს (გარდაიცვალა 395 წ.), მაგრამ მისი თხზულება არ შემარჩუნდა, ცნობები კი შემორჩენილია რომელ ისტორიკოსთან რუფინუსთან (V ს. დასაწყისი), თეოდორიტე კვირელთან (V ს. შუა წლები) და გელასი კეზიკელთან (V ს. ბოლო).

ქართლის გაქრისტიანებაზე ცნობები ჰქონია, აგრეთვე, IV საუკუნის ლმინ ისტორიკოს აგიოანგელოსს, რომელსაც ემყარება ამ საკითხზე თხრობისას V საუკუნის სომხი ისტორიკოსი მოვსეს ხორენაცი.

ამ საკითხზე, თუ როდის მიიღო ქართლის სამეფო სახლმა ქრისტიანობა, შეკლევარია შორის აზრთა სხვადასხვაობა. ეს თეალსაზრისი მერყეობს 311-357 წლებს შორის.

ამ სხვადასხვაობას იწვევს ის გარემოება, რომ წყაროებში არ არის პირდაპირი მითითება ქართლის გაქრისტიანების თარიღზე. მთავარ ორიენტირად ამ საკითხში უნდა მივიღოთ წყაროების ერთმხრივი ჩვენება ამის შესახებ, რომ ქართლის გაქრისტიანება მოხდა იმპერატორ კონსტანტინეს დროს და მისი აქტიური მონაწილეობით, ამას ერთხმად აღნიშნავენ როგორც ქართული, ისე უცხოური წყაროები (ბერძნული, ლათინური, სომხური), ამიტომ, ქართლის გაქრისტიანების ზედა თარიღად უნდა მივიჩნიოთ 337 წელი (ე. ა. კონსტანტინეს გარდაცვალების თარიღი). რადგანაც თვით რომის იმპერიაში ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად ითვლებოდა 325 წლიდან, როცა ნიკეის საეკლესიო კრების შემოაბამი აქტიურად მონაწილეობდა კონსტანტინე, ამიტომ ამ თარიღზე ადრე ქართლის გაქრის-

ტიანების გადატანა არ მიგვაჩნია მართებულად. უფრო კი ეს მოვლენა უნდა დაეთარიღოს 325-330 წლებით.

რაც შეეხება ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფის სახელს, ბერძნული და ლათინური წყაროები მას არ ასახელებენ, ხოლო ქართული და სომხური წყაროებით იგი პირიან მეფეა. ამ ცნობას ეწინააღმდეგება პეტრე იბერის ცხოვრების ასურული ტექსტი, სადაც ქართლის გამაქრისტიანებელ მეფედ პეტრე იბერის პაპა (დედის მხრივ) ბაკურია დასახელებული. მკვლევართა ნაწილმა (მათ შორის ივ. ჯავახიშვილმაც) ამ წყაროს მიაჩნია უპირატესობა და ქართლის პირველ ქრისტიან მეფედ ბაკური მიიჩნია, მაგრამ მკვლევართა უმრავლესობა ქართულ ეროვნულ საისტორიო ტრადიციას ანიჭებს უპირატესობას, და სამართლიანდაც. მართლაც, შეუძლებელია, რომ ქართულ წყაროებს, კერძოდ, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს, რომელიც გაქრისტიანების შემდეგ მალეა დაწერილი, არ სცოდნოდა პირველი ქრისტიანი მეფის სახელი. ამასვე ეთანხმება V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის მივსეს ზორენაციის ცნობაც, რომელიც პირველ ქრისტიან მეფეს პირიანს (პარანს) უწოდებს. რაც შეეხება პეტრე იბერის ცხოვრების ასურულ ტექსტს, მისი ცნობა ბაკურზე, როგორც ქართლის გამაქრისტიანებელ მეფეზე, შესაძლოა ან კვიანი ჩანამატა იფოს, ან ავტორის შეცდომის შედეგია.

ქართლის გაქრისტიანების ვითარებას ქართული და უცხოური წყაროები დაახლოებით ერთნაირად გადმოგვცემენ.

ბერძნულ-ლათინური წყაროების მოთხრობა ამ საკითხზე მომდინარეობს IV საუკუნის ისტორიკოსის გელასი კესარიელის თხზულებიდან. ეს მოთხრობა ასეთია: იბერიაში ქრისტიანობა იქადაგა ერთმა ტყვე ქალმა, რომელმაც აქ სახელი გაითქვა მკურნალობით. ღმრთის ძალით მას განუკურნავს იბერთა დედოფალიც, რითაც მოიგო მეფის გული და განაწყო ის ქრისტიანობასაკენ. საბოლოოდ კი მეფემ გაქრისტიანება გადაწყვიტა ერთი შემთხვევის გამო, რომელმაც ის დაარწმუნა ქრისტიანული სარწმუნოების ჭეშმარიტებაში. ზოგისავე მეფე ნადირობდა, ამ დროს ბურუსი ჩამოწოლილა და მეფეს ვნა ვეღარ გაუვანია. ის შეეცდებოდა ტყვე ქალის ღმრთის დახმარებას, რის შემდეგაც ბურუსი გაფანტულა. ამას შემდეგ მეფეს გადაუწყვეტია ქრისტიანობის მიღება და უბრძანებია ეკლესიის აშენება. მშენებლობის დროს განგებას კიდევ ერთი სასწაული მოუვლენია, რითაც განუმტკიცებია ხალხში ქრისტიანული რწმენა: ერთ-ერთ სვეტს მშენებლები ვერ დგამდნენ თავის ადგილზე. ტყვე ქალის ვედრებით ეს სვეტი ღამე შეეულად გაჩერებულა პაერში, თავისი ადგილის შემოი, პირისპირ, ზოლო დილით, როცა ხალხი შეკრებილა, თავისით დამდგარა საფუძველზე. ეკლესიის დასრულების შემდეგ იბერებმა იმპერატორ კონსტანტინეს გაუგზავნეს დიპლომა თხოვნით, გამოეგზავნა მღვდელმსახურები ეკლესიის საკურთხევლად და ხალხის მოსამართლად. კონსტანტინეს ეს თხოვნა სიხარულით აუსრულებია. გელასი კესარიელის ცნობით, მისთვის ეს უამნაა იბერთა სამეფო სახლის ერთ-ერთ წარმომადგენელს ბაკურს, რომელსაც ზოგი მკვლევარი შეცდომით აიგივებდა პეტრე იბერის პაპასთან, ქართლის მეფე ბაკურთან.

მოესეს ზორენაცი ამ გადმოცემას ავსებს დეტალებით: ის აღნიშნავს ქართლის განმანათლებლობას და მეფის სახელებს: ნუნე და მიპრიანი, გარდა ამას, უკავშირებს ნუნეს სომხეთში წამებულ ქალთა ჯგუფს – რიფსიმეანებს და ვრიგოლ განმანათლებელს.

„ქართლის ცხოვრება“ (რომელიც ძირითადად ემყარება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს), აგრეთვე, ავსებს ბერძნულ-ლათინურ-სომხურ ვერსიებს სხვადასხვა დეტალით. მისი მოთხრობა შემდეგი შინაარსისაა:

ქართლის განმანათლებელი იყო ნინო, ასული კაპადოკიელი სარდლის, ქრისტიანობის გამავრცელებლის, ზაზილიონის და იერუსალიმის პატრიარქ იუზენაელის დის – სუსანასა. როდესაც ნინო 12 წლის შეიქნა, მისმა მშობლებმა თავიანთი ქონება გლახაკებს დაურთვეს

და ღმრთის სამსახურს შეუდგნენ. ნინო მარტო დარჩა და იერუსალიმში ორი წელიწადი ცხოვრობდა ღვინელ სომეხ ქალთან, რომელმაც ის განაწყო ქრისტეს მსახურებისთვის. შემდეგ ნინო მოხვდა სამეფო წარმოშობის ქალ რაფსიმესთან, რაფსიმეს ცოლად შერთვა მოუსურვებია კეისარს, მაგრამ რაფსიმეს უბიწობის აღიქმა პქინია დადებული, რის გამოც ის ორმოცდაათ სხვა ქალწულთან ერთად გაქცეულა სომხეთში. მათ შორის ყოფილა ნინოც. სომხეთის წარმართმა მეფემ ორდამა ისანი აწამა. ნინო გადარჩა და ღმრთის ჩაგონებით ჩრდილოეთისაკენ წავიდა. ვადაცა ჯავახეთში, გაუცვა მტკვარს და ჩავიდა ქართლის ქალაქ ურბნისში. აქ ის ერთხანს ცხოვრობდა ურათა უბანში, შემდეგ კი საეპიტოდ და საჰოცელოდ მამაგალ ხალხს გააქცა ქართლის დედაქალაქ მცხეთაში. აქ მან იხილა ხალხი როგორ სცემდა თავიანთ წარმართულ გერბებს: არმახს, გაეს და გაამს. ნინოს ეკდრებით ღმერთმა სეტყით დამსხვრია კერპები. ნინო 9 თვე ცხოვრობდა მეფის ბაღის მცველთან (იქ სადაც დღეს სვეტიცხოველია). შემდეგ ნინოს ვახის ნასხლავისაგან გაუკეთებია ჯვარი, დაუდგამს ის მაყლის ბუჩქთან და იქ დასახლებულა (იქ სადაც ახლა სამთავროს ტაძარია). 6 წლის მანძილზე ცხოვრობდა აქ ნინო და ჯადაცბდა ტრასტეს სჯულს. მან უკერძოელი სენისაგან განკურნა ნანა დელოყალი და მოგვთა თავი. მალე კრთმა შემოსევემ მარიან მეფეს მაღლებინა გადაწვეტილება, მოქცეულიყო ქრისტეს სჯულზე, როცა ის ნადირობდა მუხრანის მღაამოებში, თხოთის მთაზე, მას მზე დაუბნელდა. მუცამ ჯერ თავის წარმართულ ღმერთებს მიმართა საშველად, მაგრამ ამაოდ. შემდეგ ის შეეცდრა ნინოს ღმერთს, რასაც მოჰყვა განათება. მარიანმა ამით აწამა ქრისტეს ღვთაებრივი ძალა და მფორე დღესეე სთხოვა კეისარს ელჩების პირით მოსანათლად მცველების გამოგზავნა, ამასთან ბრძანა მეფის ბაღში ეკლესიის აშენება. მშენებლობისას ღმერთმა მოაღლინა სასწაული: მშენებლებმა ვერ ასწიეს მთავარ სვეტად გამოხლებული ნიჭის ხის ბოძი. საღამოს, ნინოს ღოცვის შედეგად, ციდან დაეშვა ცეცხლის ზეწარში გახვეული ტაბუკი, რომელმაც ბოძი ზვეით აიტაცა. შემდეგ, ცეცხლში გახვეული ბოძი მარს დაეშვა და თავის საფუძვლის ზემოთ, მერმა გაჩერდა. როდესაც ამის ხანახავედ მეფე და ხალხი შეიკრიბა, სვეტი თავისით დადგა საფუძველზე. კეისრისაგან გამოგზავნილმა მოედლებმა მეფე, მისი ოჯახი და ხალხი მონათლეს. შემდეგ, ღვთის მათთებით, სამი ჯვარი აღმართეს: ერთი იქ, სადაც ახლა ჯვრის მონასტერია, მეორე თხოთის მთაზე, სადაც მარიანამ ირწმუნა ქრისტეს ძალა, და მესამე — ქალაქ უჯარმაში.

მადა ქართლის გაქრისტიანების შემდეგ ნინო წავიდა ქრისტიანობის გასავრცელებლად ქართლის მთიანეთში — წობენს, იქიდან ერწოთიანეთში, კუხეთში, სადაც დასწულდა და გარდაიცვალა. დაკრძალეს ღმბა ზოდინში.

ბერძნული და სომხური წყაროების თავდაპირველი წყარო ქართული უნდა იყოს. წერილობითი ან ზეპირი. მოვსეზ ზორენაკი ნაწილობრივ ემყარება V საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსის სოკრატეს საეკლესიო ისტორიის სომხურ თარგმანს, ნაწილობრივ — სომხურ წყაროებს, ზოლო ზოგიერთ დეტალს თვითონ უმატებს. კერძოდ, სოკრატეს თხზულების სომხურ თარგმანში, ბერძნული დედისაგან განსხვავებით, დასახლებულა ქართველთა განმანათლებლის სახელი ნუნე და ის დაკავშირებულია რიფსიმთანთან. იმავეს იმეორებს მოვსეზ ზორენაკი და, თავის მხრივ, ქართველთა განმანათლებელს უკავშირებს სომეხთა განმანათლებელს — გრიგოლს, ამასთან, ქართული წყაროებიდან იღებს პირველი ქართველი ქრისტიანი მეფის სახელს. ასევე, საფუძრებელია, ქართული წყაროდან (ზეპირი ან წერილობითი) იღებს სომეხი ისტორიკოსი ქართველთა განმანათლებლის, ნინოს სახელს. როგორც ივანე ჯავახიშვილი ვარაუდობს, ნინოს დაკავშირება რიფსიმთანთან და გრიგოლ განმანათლებელთან, სომხური წყაროების მიერ უნდა იყოს შეთხზული.

რაც შეეხება საქართველოში ქრისტიანობის ჯადაცბას ქალი განმანათლებლის მერ, შესაძლოა ამ ვადმოცემას მჭიდრეს რეალური საფუძველი, რამდენადაც ის დაცულია საქართ-

ველის გაქრისტიანების თითქმის თანადროულ პერიოდს წყაროში. ეს პერიოდი ვერსა, შემონახული V საუკუნის პერძულ და ლათინურ წყაროებში, იგუბოდა სხვადასხვა დეტალით V საუკუნიდან და დასრულებულია სხვა მიმო VII-VIII საუკუნეებში. ნინო მოციქულთა თანასწორია; როგორც უკვე ითქვა, მართებული უნდა იყოს ვარაუდი, რომ ამჟამი ქალი განმანათლებლის მიერ ქართლის მოქცევის შესახებ პერძულ სამყაროში ქართლიდან გავრცელდა (ზეპირი ან წერილობითი გზით). არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ ქართლის ნინოს მიერ მოქცევის ისტორია გაქრისტიანების შემდეგ მალე დაიწერა ჩვენში, მაგრამ ის უძველესი თხზულება დააკარგა და ჩვენამდე მხოლოდ მისმა გვიანდელმა (VII ს.?) ვერსიამ მოაღწია.

არსებობს სხვა ვერსიაც ქართველთა განმანათლებლის შესახებ და ასეთ განმანათლებელად გამოცხადებულია ქრისტეს თორმეტი მოციქულიდან ერთ-ერთი – ანდრია პირველწოდებული ამ სათხზუტ X საუკუნეში დაიწერა ეფთვიმე მთაწმიდელის თხზულება – „ანდრია მოციქულის მიმოსვლა“. რა თქმა უნდა, საქართველოში IV საუკუნეზე ადრე დაიწყო ქრისტიანობის გავრცელება და, შესაძლოა, ამას I საუკუნეშივე პეტროსა აღუდგინა; მას თავისი მქადაგებლებიც ეწოდებოდა და ეს მოციქული ანდრია პირველწოდებული შეიძლება იყოს ფილიპო. აღნიშნულთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია ერთი გარემოება: როდესაც XI საუკუნეში მსოფლიო პატრიარქის კარზე ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის არაკანონიერების საკითხი დაიჭრა, მშობლიური ეკლესიის პოზიციის დასაცავად გიორგი მთაწმადელმა პერძული წყაროს, ე. წ. „მოციქულთა მიმოსვლის“ წიგნის ცნობა გამოიყენა, რომელშიც ანდრია პირველწოდებულს საქართველოში მოღვაწეობაზე იყო მითითება, რაც ამ ცნობის მნიშვნელობის დამადასტურებელია.

IV საუკუნეშივე ჩანს ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად დაქვედრებული დასავლეთ საქართველოში – ლაზიკაში (ვერსიში). ამასვე მოუთხოვს არა მარტო ბიჭვინთის საეპისკოპოსოს არსებობა IV საუკუნეში, რაც დასტურდება ბიჭვინთის (პიტინტის) ეპისკოპოსის სტრატოგონუს მონაწილეობით ნიკეის 325 წლის საეკლესიო კრების მუშაობაში, არამედ – IV საუკუნის ეკლესია ნოქალაქეში, ჯვრის გამოსახულებები არქეოლოგიურ მასალაზე, V საუკუნის ბერძენი ავტორის გელასი კეზიკელის ცნობა ლაზიკის ქრისტიანობის შესახებ, VI საუკუნის ბიზანტიელი ავტორის – პროკოფა კესარიელის ცნობა, რომ ლაზიკა და აფხიზები ძველიდანვე ქრისტიანები იყვნენ, VI საუკუნისავე ბიზანტიელი მწერლის – იოანე მალაღას ცნობა, რომ ლაზიკის მეფე წათე თავდაპირველად ქრისტიანი იყო, შემდეგ მიატოვა ქრისტიანობა და 523 წელს მეორედ მოინათლა და სხვა. დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების საშინაო ხელშეწყობა ფაქტობრივად იგივე იყო, რაც აღმოსავლეთ საქართველოში ფეოდალიზმის დამკვიდრება, საგარეო ხელშეწყობა ფაქტობრივად იგივე ბიზანტიასთან სახლოვ და ბიზანტიის გავლენის გავრცელება დასავლეთ საქართველოში. არსებობს თვალსაზრისი, რომ დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობა ოფიციალურ რელიგიად 325-330 წლებში გამოცხადდა. სადღეისოდ მხოლოდ იმის აღნიშვნა შესაძლებელია, რომ დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობა IV საუკუნის 20-იან წლებში გამოცხადდა სახელმწიფო რელიგიად. საწინააღმდეგო, ჩვენს ხელთ არსებული წყაროები არ იძლევა ზუსტი თარიღის დადგენის შესაძლებლობას. დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრებას მაინც აქვიადა ერთი თავისებურება აღმოსავლეთ საქართველოსთან შედარებით, იმის გამო, რომ აქ ძლიერი იყო ბიზანტიის პოლიტიკური და იდეოლოგიური გავლენა, დასავლეთ საქართველოს ქრისტიანული ეკლესია (დასავლეთ საქართველოს დასავლეთი ნაწილი მაინც) IX-X საუკუნეებამდე ეპარქიულად ბიზანტიურ ეკლესიაში შედიოდა და ფაშისის-მატრიაპოლიტი კონსტანტინოპოლის პატრიარქს ექვემდებარებოდა; მხოლოდ მაშინ, როცა დასავლეთ საქართველოს მეფეები („აფხაზთა“ მეფეები) ბიზანტიისგან დამოუკიდებელი გახდნენ, აქ მათ დააარსეს ქართული ეპარქიები IX-X საუკუნეებში.

ბიჭვინტის, ქუონდიდის, მოქვის და სხვ. საგარეულოა, რომ ამავე პერიოდში გაჩნდა დასავლეთ საქართველოს გლეხების საერთო შეთქმულება — აფხაზთა კათალიკოსა.

საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებისა და სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება ბისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართველთა სულიერ განწყობას და მათ მიდრეკილუბას ქრისტიანული რწმენისადმი.

ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებით შეფე და მისი სახით სახელმწიფო მიზნად ისახავდა ქვეყნის კონსოლიდაციას, ერთიან კულტს უნდა შეემაღრობებინა ქვეყნის სხვადასხვა ნაწილი, განემტკიცებინა ცენტრალური ხელისუფლების ძალაუფლება. ქრისტიანული გლეხების ორგანიზაცია იმგორებდა სახელმწიფო მმართველობის ორგანიზაციას — ისევე როგორც სამეფოს სათავეში იდგა მეფე, ქრისტიანული გლეხის სათავეში იდგა ერთი პირი — მთავარეპისკოპოსი, რომელსაც ექვემდებარებოდნენ ეპისკოპოსები და მღვდლები. ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების პოლიტიკური მნიშვნელობის განსაზღვრისათვის საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ქრისტიანული რწმენის, ქრისტიანული ეკლესიის როლი ქართული ქვეყნების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების, ქართველთა ერთიანი თვითშეგნების განმტკიცებისა და ეროვნული კონსოლიდაციის საქმეში, ისტორიული კატეგორიის — ერთიანი ქართველი ერის ჩამოყალიბებაში, ქრისტიანობის სხვადასხვა რევიაში გავრცელება-დაშვიდების თუ მისი პოლიციების განმტკიცების საქმეში საქართველოს სახელმწიფო ხელისუფალთა პოზიცია ურვევია.

ქრისტიანობის დამკვიდრებას მნიშვნელობა აქვს არა მხოლოდ მეფის ცენტრალისტური პოლიტიკის განმტკიცებისათვის, არამედ საქართველოს პოლიტიკური გაულების გავრცელებისათვის მის ფარგლებს გარეთ, ამ თვალსაზრისით ფრიად მნიშვნელოვანია დასავლურქართულ სახელმწიფოს, „აფხაზთა“ მეფეების აქტივობა აღმთა გაქრისტიანების საქმეში, ერთიანი საქართველოს ღრმისძიებანი კავკასიის (მართლად, ჩრდილო-კავკასიის) ხალხთა შორის ქრისტიანობის გავრცელების მიზნით.

თუ ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ დროს არსებულ საერთაშორისო ვითარებას, შემდეგმ ქრისტიანული რწმენა მნიშვნელოვან გავლენას ახდენდა ქართული საზოგადოებისა და სახელმწიფოს საგარეო ორიენტაციაზე.

ქრისტიანობამ მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრა საქართველოს დასავლური პოლიტიკური კურსი; გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ქრისტიანობისაკენ მიდრეკილება ქართველთა დასავლურმა მენტალიტეტმაც განსაზღვრა.

ცნობილია, რომ „ბერძნები“ (ე.ი. ბიზანტიელები) თავის თავს, როგორც კულტურის მატარებელს იღიანს უწოდებდნენ. სხვებს კი, კერძოდ, ქართველებს, „პარპაროსებს“. ქართველების ეროვნული თვითშეგნება მათგან თხოვლობდა ამ სათაქლო სახელწოდების ჩამოშორებას და კულტურულად ბიზანტიელ ბერძნებთან გათანაწიორებას. ასე გრძელდებოდა საუკუნეთა მანძილზე, ბიზანტიის იმპერიის დაცემაამდე.

ბიზანტიამ დამპყრობელი იყო და მანდინ-მამაღიანებზე არანაღები. ისიც იტაცება ქართულ მიწა-წყალს, ცდილობდა თავისი უზენაესობის გაბატონებას საქართველოზე, მეფის ხელისუფლების დახუსტებას, ორიენტაციას მეფის ურთიპოვნული ხელისუფლების უკმაყოფილო ფეოდალებზე აღება; იმპერატორთა კარზე დროდადრო ტახტის მამიებელი უფლისწულებიც ჰყავდათ (ასეთი ტახტის მამიებელი გამამაღიანებული ბაგრატიონები შემდეგ ირანის შაჰებისა და ოსმალთა ზონტრების კარზეც იფენ). მაგრამ მაინც, როგორც წესი, საქართველოს მეფეები ორიენტაციას ბიზანტიაზე აღებდნენ, მიუხედავად იმისა, რომ იმპერიის ხელისუფლება არ ასრულებდა საქართველოს მიმართ ნაკისრ ვალდებულებებს.

ბიზანტიის იმპერიის დაცემის შემდეგ მანდობელი აღმოსავლეთის, კერძოდ, კავკასიის საზღვრებზე რუსეთის გამოსვლამ საქართველო რუსეთთან ურთიერთობამდე მიიყვანა, განსა-

კუთრებით აშკარად გამოიკვეთა ქრისტიანულ ევროპულ სახელმწიფოებთან მოკავშირეობის კურსი. ახლა ბიზანტიის აღგილი რუსეთმა დაიკავა, ბიზანტია რუსეთმა შეცვალა. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოსა და რუსეთს შორის პოლიტიკური ურთიერთობა დამყარდა, XVI საუკუნიდან და დღემდე, რუსეთს საქართველოს მიმართ ნაკისრი არც ერთი ვალდებულება არ შეუსრულებია, რუსეთთან ურთიერთობის საკითხი სულ იდგა საქართველოს წინაშე. მრავალ სხვა ფაქტორთან ერთად, ერთმორწმუნეობას აქაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ პოლიტიკური კურსის მთავარი იდეა მაჰმადიანური გარემოცვისაგან თავის დაღწევა, ქრისტიანობის შენარჩუნებით ეროვნული თვითმყოფადობის უზრუნველყოფა იყო.

მაჰმადიანურ სახელმწიფოთა შემადგენლობაში შესვლა გამაჰმადიანებასა და ქართველობის დაკარგვას ნიშნავდა, ეს ნათელყო ჩვენი ქვეყნის ზოგი რეგიონის ისტორიამ.

XVI საუკუნიდან საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილი თურქეთის შემადგენლობაშია. თურქეთის მაჰმადიანმა ქართველებმა იციან, რომ ისინი წარმოშობით ქართველები (გურჯები, ლაზები) არიან, ზოგმა სალაპარაკო ქართული კარგად იცის, ზოგმა ცუდად; მათი „ქართველობა“ ამით მთავრდება. ისინი თავიანთი ეროვნული თვითშეგნებით თურქები არიან. მიუხედავად იმ მძიმე ვითარებისა, რომელშიც საქართველო რუსეთის მიერ დაპყრობის შედეგად მოექცა, ჩვენ ქართველები ვართ ჩვენი ეროვნული შეგნებით, ენით, კულტურით, მწერლობით, განათლებით. ესაა ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების და ამ რწმენის დაცვისა და შენარჩუნების ერთ-ერთი პოლიტიკური შედეგი და მნიშვნელობა.

XIII 530

ქართლის სამეფო IV-V საუკუნის I ნახევარში

1. საბარძო ვითარება მიმოიხილეთ და შეაფასეთ

მირიანის მეფობის (მეფობდა IV ს-ის პირველ ნახევარში) პირველ ნახევარში ქართლმა
 პაჭუკი დამპყრობლების შემოტევებ არ განიცდიდა: ნისიძის 298 წლის ზახუო ზღუდა-
 რულებით, რომსა და სასანურ ირანს შორის ქართლი რომისადმი დაქვემდებარებულ ქვე-
 ნაღ ცხადდებოდა. ეს ზავი არ დარღვეულა 338 წლამდე, რომი კეისრისადმი ქართლის
 ფორმალური დაქვემდებარებით (მოკავშირეობით) და მის საშინაო საქმეებში არ ერეოდა.

ფორმალური დაქვემდებარებით (სოციალიზაციით) და მის საფუძველზე შექმნილი ქართლისა და სომხეთის დაქვემდებარებამ რომისდამო, სხვა შემთხვევაში კრახტიანობის სახელმწიფო რელიგიად აღიარება, ამან კი, თავის მხრივ, შეიძლება გამოიწვიოს ამ ქვეყნების, განსაკუთრებით კი ქართლის სამეფოს, სავარაუდო პოლიტიკა-ში პრორომაული და ანტიიარანული კურსის დამკვიდრება.

პი პირობითი და ანტიიურილი კურსის დამკვიდრება.
ამვე ხანაში მიიჩნა მივე აქტიურ საგარეო პოლიტიკას ახორციელებდა ჩრდილოეთის
მამართლებით: ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთის საზღვრების გასამაგრებლად და ჩრდილო-
კავკასიელი მთელი ტომების თავდასუსტებასავე ქვეყნის დასაცავად ის აწეობდა წარმატებულ
ლაშქრობებს ლეკთა, დიღოთა, დურბუკთა წინააღმდეგ („მეფისა ცხოვრება“, ამას გარდა,
დასავლეთის მთიანის დაშქრობებს ჩრდილოეთ-კავკასიაში ხაზართა წინააღმდეგ, რაც, ცხადია,
ანაქრონიზმაა. ხაზარებმა აქ იგულისხმება ზოგადი ჩრდილოკავკასიელი ხალხები).

უთარება რამდენადმე შეცვალა პირიანის მფუზობის მეორე ნაშედიში? კონსტანტინე იმ-
პერატორის გარდაცვალების (337 წ.) შემდეგ დაირღვა მშვილობა რომისა და ირანს შორის
და დაიწყო 25-წლიანი ომი (338-363 წწ.).

და ღაიწყო 25-წლიანი იმის (338-363 წწ.),
ირანის შაჰს შაპურ II-ს (309-379) დაიწყო შეტევა რომაელთა წინააღმდეგ, ვერ მესობო-
ტამიაში, ხოლო შემდეგ — აზიუკაცასთან. ქართლის სამეფო ფრთხილობდა და არ მონაწილე-
ობდა ომში. ამ ომზე ცნობებს გვეყვლის IV საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსი ამიანე მარც-
ლინი. ამ ცნობებიდან ირკვევა, რომ ამ ხანაში ქართლის სამეფო ფორმალურად ისევ ექვემდებარ-
ებოდა ნისბინის ზავის პირობებს და აღიარებდა რომის მავკაშენობას. მაგრამ რომაელები
არ იყვნენ დარწმუნებული ქართლის სავსეთს მათდამი ერთგულებაში. ჩანდა, რომ ქართლი,
ერთარებისდა მიხედვით, იმოქმედებდა თავისი ინტერესების შესატყვისად და, თუ მისთვის ხელ-
საყრელი იქნებოდა, შეიძლება ირანს მომხრობოდა კლდე. ამიტომ რომაელები ცდილობდნენ
ქართლისა და სომხეთის მმართველების უფლის მოგებას და მათი მხარდაჭერის უზრუნველყო-
ფას. ამანვე მარცელიანი გვაშინობს, რომ 360 წელს, როცა რომაელები მოვიდნენ ირანის შე-
შტეტისა, — ცხლადვე უფრო მეტად მოქითაშულ იქნენ არშაკი და მეტიბანი (მირიანი), აზიუკა-
მა და იბერიის მეფეები, რომელთაგანაც უმეტესად მათგანია რომის საქმეებში.
გან, თუ მაშინველ საეკუო ვითარებაში სარსულებს მიუღებოდნენ, ანებდნენ რომის საქმეებში.

აქონდა მხოლოდ 25 წელიწადი ომი ირანის უზარატესობით წარიმართა. 360 წელს რომაელებმა დიდო გაჭირვებით მოიგერიეს ირანის შეტევამ. 361 წელს ახალმა იმპერატორმა ავლიანემ სცადა გარდატეხის შეტანა ომის მსვლელობაში რომაელთა სასარგებლოდ. მან ლაშქრობა მოაწყო ირანის დედაქალაქ — ქტუმფონიზე, მაგრამ დამარცხდა და უკან დახვევის დროს, ერთ-ერთ ბრძოლაში სასიკვდილოდ დაიჭრა (363 წ.). ახალმა იმპერატორმა იოვიანემ ირანთან 363 წელს დადო 30-წლიანი ზავი, რომლის მიხედვით, რომაელებმა სომხეთი ფაქტობრივად 363 წელს დაიღწიეს; რომაელები არ უნდა ჩარეულიყვნენ სომხეთის საქმეებში და არ უნდა გაეწიათ მისთვის დახმარება ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში. საზავო ხელშეკრულებაში კარალი არ იყო მოხსენიებული.

2. ქართლის სამეფოს საბარძო პოლიტიკა გირიანის მმართველობის დროს

ამ ხანაში ქართლის სამეფოს უხდება მძიმე ბრძოლები ირანის აგრესიის წინააღმდეგ.

363 წლის ირან-რომაელთა ზავის შემდეგ, ირანის ლაშქარი შეიჭრა სომხეთში. აშკარა იყო, რომ ირანელები სომხეთში არ შეტრდებოდნენ და ქართლსაც დალაშქრავდნენ. ამიტომ, პოლემის ხორენაცის ცნობით, ქართველები დაეხმარნენ სომხეთის მეფეს არშაკ II-ს (345-367 წწ.). ბაგები უთანაბრო იყო. ქართველები და სომხები დამარცხდნენ. ირანელებმა დაატყვევეს არშაკი და სიკვდილით დასაჯეს. ამის შემდეგ ირანელები იწყებენ პარტიკულარული ქართლის დასაპყრობად. ამანე მარცელინეს ცნობით, 368 წელს ირანელები შეიჭრნენ ქართლში, გადააყენეს მეფე საურმაგი (იგივე „მეფეთა ცხოვრებაში“ მოხსენიებული თრდატი, რევის ძე, შირიანის შვილიშვილი) და გაამეფეს ასფაგური (იგივე „მეფეთა ცხოვრებაში“ მოხსენიებული ვარაზ-ბაქარი, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ვარაზ-ბაქური, შირდატის ძე, შირიანის შვილიშვილი).

რომაელების ჩარევის შედეგად საურმაგმა და ვარაზ-ბაქურმა ქართლის სამეფო გაიყვეს: მტკვრის სამხრეთით მდებარე ტერიტორია მიეკუთვნა საურმაგს, ხოლო მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე – ვარაზ-ბაქურს. ირანის აგრესია ამის შემდეგაც გაგრძელდა და 70-იანი წლების ბოლოს ქართლში დამყარდა ირანის პატონობა. ქართლში მოვიდა ირანის მოხელე, პატიახში ქრამ-ზუარ-ბორ-ზარდი და დააკისრა ქვეყანას ხარკი. ეს იყო ქართლის სამეფოს პირველი დახარკვა დამპყრობლებისადგან. ირანელი პატიახში მოსულა თბილისში, ვ. ი. ქართლის იმ მხარეში, რომელიც საურმაგს ეკუთვნოდა.

„მეფეთა ცხოვრება“ ვარაზ-ბაქარს უარყოფითად ახასიათებს, რადგანაც ის ექვემდებარებოდა სპარსელებს და, მათი ბრძანების შესაბამისად, ცდილობდა ქრისტიანობის შეცვლას ცეცხლთაყვანისმცემლობით: „ესე ვარაზ-ბაქარ მეფე იყო კაცი ურწმუნო და მოძულე სჯულისა... არა სიდა აღაშენა ეკლესია, არცა მატა შენებულთა და ყოვლითავე იქცეოდა უსჯულოდ“.

ქართლში ირანის გაბატონებას მოჰყვა რომაელების აგრესიაც: მათ ჩამოაყენეს ქართლის სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთი მხარეები: „ამისა შემდგომად განდგეს კლარჯნი ვარაზ-ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა და დაიპყრეს ბერძენთა თესარიის და ყოველი კლარჯეთი ზღუთან არსიანთადმდე“, – გვამცნობს „მეფეთა ცხოვრება“.

IV ს.-ის 80-იან წლებში ირანმა ახალი წარმატებები მოიპოვა სომხეთში: ფავსტოს ბუზანდის ცნობით, ამ ხანაში სომხეთში გაშწავდა უთანხმოება მეფესა და ნახარარებს შორის. ბევრი სატრაპი განუდგა მეფეს და ემებლა მხარდაჭერას სპარსელებთან. ირანის შაჰმა შაპურ III-მ (383-388 წწ.) გაგზავნა სომხეთში ჯარი. საქმეში ჩაერთო რომაელთა ჯარიც. შაპურ III-მ საქმე ბრძოლაში არ მისულა. მოხდა დაზავება რომაელებსა და ირანს შორის და დაიწყო მათ შორის მოლაპარაკება სომხეთის გასაყოფად.

მოლაპარაკება გაგრძელდა რამდენიმე წელი და დასრულდა 387 წელს დადებული ხელშეკრულებით, რომლითაც სომხეთი გაინაწილეს ირანმა და რომაელებმა. ირანს ერგო სომხეთის ტერიტორიის 4/5, ხოლო დანარჩენი – რომაელებს. ამრიგად, შეიქმნა ორი სომხური სამეფო: ე. წ. დიდი სომხეთი, რომელიც აღიარებდა ირანის უზენაესობას („პერსარმუნია“) და მცირე არმენია, რომელზეც დამყარდა რომის პროტექტორატი. შემდეგში მცირე სომხეთი საერთოდ შეუერთდა რომის იმპერიას.

ამრიგად, IV ს.-ის ბოლოს ირანი მტკიცედ დამკვიდრდა საქართველოს მუხობელ სომხეთში და განუზრახული მჭიდროდ მისი გადაქცევა თავის პროვინციად. ამ მიზანს ირანმა მიადგო კიდევ 428 წელს, როდესაც გადააყენა სომხეთის უკანასკნელი მეფე არტაშესი და

გააუქმა იქ მეფობა. აშკარა იყო, რომ იგივე საფრთხე ირანის მხრიდან, ე.ი. სახელმწიფოებრიობის დაკარგვა, ეზუქრებოდა ქართლსაც.

IV ს.-ის მეორე ნახევარში და, განსაკუთრებით, V ს.-ის პირველ ნახევარში ირანმა შექმნა ქართლში მეფობის გაუქმების რეალური საფრთხე, ხოლო რომის იმპერიამ ჩამოაჭრა მას სამხრეთ-დასავლეთი მხარე (კლარჯეთი).

ქართლის სამეფო ცდილობდა ამ ორი აგრესორის მოგერიებას როგორც დიპლომატიური, ისე სამხედრო საშუალებებით. IV ს.-ის პოლოს, „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობით, ქართლის მეფემ ფარსმანმა ხარკი შეუწყვიტა ირანს: „განდგა (ირანისგან ფარსმანი) და აღარ მისცა სპარსთა ხარკი და განაზღა ეკლესიანი ყოველსა ქართლსა შინა“. ამავე დროს, „სეტრე იბერის ცხოვრების“ ცნობით, ფარსმანი რომაელებსაც ებრძოდა.

ფარსმანის მომღვწეო მეფე მირდატიც, V ს.-ის 20-იან წლებში, იბრძოდა როგორც ირანის, ისე ბიზანტიის წინააღმდეგ: „ბერძენთაგან ებრძოდა კლარჯეთს, საზღვარსა ქართლისასა, ხოლო სპარსთა არა მისცემდა ხარკს“, — გვამცნობს „მეფეთა ცხოვრება“. ამ პირობის დროს სპარსელებს დაუტყვევებიათ მეფე მირდატი და ის ტყვეობაში გარდაცვლილა. ამის შემდეგ ქართლში გამეფდა არჩილი, ხოლო შემდეგ — მისი ძე მირდატი. მირდატის მეფობის დროს — V ს.-ის 40-იან წლებში ირანის შაჰმა ივლიდერ II-მ (438-457 წწ.) კიდევ უფრო გააძლიერა შეტევა სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებზე იმ მიზნით, რომ გაეუქმებინა მეფობა ქართლსა და ალბანეთში (ისე, როგორც გააუქმა ირანმა მეფობა სომხეთში 428 წელს) და ექცია ისინი ირანის პროვინციებად. ამ მიზნის მისაღწევად საფუძვლის მომზადება ირანის შაჰმა, ტრადიციულად, დაიწყო ქრისტიანობაზე შეტევით: დაიბარა თავისთან ქართლის, სომხეთის და ალბანეთის წარჩინებულები და უბრძანა მათ მახეჯანობის მიღება. ამასთანავე მან გამოგზავნა მოგვების მრავალრიცხოვანი კრებული (მართლ სომხეთში — 700 მოგვი) ამ ქვეყნებში მახეჯანობის დასამკვიდრებლად. ამას მოჰყვა სავითო-სახალხო აჯანყება ირანის წინააღმდეგ 450-451 წლებში. ამის შედეგად ირანმა კერ შიდა ქრისტიანობის აღმოფხვრა სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში, თუმცა აჯანყება ჩააქრო და განაშტკილა აქ თავისი პატრონობა.

ალბანეთში ირანმა მაღწია თავის შაჰან: შაჰმა პეროშმა (459-484 წწ.) გააუქმა მეფობა ალბანეთში 463 წელს. ქართლი კი შტკიცულ დაუდგა ირანს მირდატის მამყუადრის — ვახტანგ გორგასლის მეთაურობით და შეინარჩუნა თავისი სახელმწიფოებრიობა.

3. ქართლი V საუკუნის II ნახევარში. მეფე ვახტანგ მორგასალი

V საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის ისტორიაში უმნიშვნელოვანესი პოლიტიკური ფიგურა, დიდი სახელმწიფო მოღვაწე მეფე ვახტანგ I იყო, გორგასლად წოდებული. ამ ხანის ისტორიის უმთავრესი მოვლენები მის სახელთანაა დაკავშირებული და ამდენად ამ ეპოქას ვახტანგ გორგასლის ეპოქა შეიძლება ეწოდოს.

V საუკუნის მეორე ნახევარში სამხრეთ კავკასიის ქვეყნები ორი ძლიერი სახელმწიფოს — ბიზანტიის იმპერიის და სასანიანთა ირანის პოლიტიკური ინტერესების სფეროში იმყოფებოდნენ. V საუკუნის მეორე ნახევარში ურთიერთობა ირანსა და ბიზანტიას შორის უმთავრესად მშვიდობიან ხასიათს ატარებდა, რაც ამ ქვეყნებში არსებული საკუთარი სიროულეებით იყო განპირობებული, თუმცა მათ შორის საომარ ოპერაციებსაც ჰქონდა ადგილი. V საუკუნის მეორე ნახევარში ბიზანტიაში დაიბადა ურთიერთობა სხვადასხვა ქრისტიანულ სექტებს შორის, რაც ელინდება შიდასოციალურ, კლასობრივ ბრძოლებში, პროვინციითა მღვდლმართლობაში. მძიმე მდგომარეობას უქმნიდნენ ბიზანტიასა და ირანს ჩრდილოკავკასიელი

მოძრაობები (პენები და სხვანი), რომელთაც თანდაცვას ბიზანტიის იმპერია ვერ უზრუნველყოფდა და სასანიანთა ირანს, რომელიც დარუბანდისა და ღარიანის გასასვლელს იცავდა, სამხედრო სუბსიდიას უხდიდა.

სასანიანთა ირანს ღიდ სამხელებს უქმნიდა მოძრაობები ტომების გაბლიერება იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრებზე. V საუკუნის მეორე ნახევარში თურქული მოდგმის მოძრაობები ტომებში – პეფთალებმა დაიმორჩილეს თოხარისტანი, სოლდი და შუა აზიის ზოგი სხვა პროვინცია და ძლიერი სახელმწიფო შექმნეს. შაპი პეროზ II (459-484) პეფთალებთან ბრძოლაში დაშარცხდა და ტყვედ ჩავარდა. შაპი დიდი გამოსასვლელი გაითავისუფლა თავი და ძალებული შეიქნა დაეთმო მათთვის მერვის აღმოსავლეთით მდებარე რაიონები. პეროზს ბიზანტიის იმპერატორი ზენონი (474-491) დაეხმარა, ჩანს, მას ირანი მოძრაობებზე ნაკლებ ხაზში ძალად მანძიდა. პეროზმა ახალი ომი წამოიწყო პეფთალებთან, დამარცხდა და ბრძოლაში დაიღუპა (484 წ.).

ჩრდილოკავკასიელი მოძრაობები ღიდ სიხნელებს უქმნიდნენ ქართლის სამეფოსაც. ძალთა ასეთი თანაფარდობის პირობებში, V საუკუნის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ იმპერატორისათვის უპირატესობა მანც ირანის მხარეზე იყო.

V-VI საუკუნეებში ირანელებმა ერთმანეთის მიყოლებით გააუქმეს მეფობა სომხეთში, აღბანოსა და ქართლში. ამ ქვეყნების მმართველებად შაპის ხელისუფლება თავის მიზნებს ნიშნავდა. ირანის მმართველობა იწვევდა სამხრეთ კავკასიის ხალხთა ბრძოლას. მდგომარეობის განმტკიცების მიზნით ირანის ხელისუფლებამ აქ ქრისტიანობას მანჯიანობას უპირისპირებდა. ირანელთა მმართველობის წინააღმდეგ ბრძოლა საკუთარი სარწმუნოების დაცვამაც გამოიწვევდა. მგრამ მდგომარეობას ართულებდა როგორც საკუთრივ ბიზანტიის იმპერიაში, ისე სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში არსებული წინააღმდეგობა ქრისტიანობის სხვადასხვა მიმდინარეობათა შორის. ირანის ხელისუფლება ცდილობდა ეს ყოველივე თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა.

V საუკუნის ქართლი ეკონომიკურად დაწინაურებული ქვეყანა იყო, რის საფუძველს ქრთიანობის სიღრმის მეურნეობა და საქალაქო ცხოვრება ქმნიდა. სოციალურად ქართლის სამეფო ადრეფეოდალური სახელმწიფო იყო, ეპოქისათვის დამახასიათებელი საშინაო სიბრძნელობა და დეცენტრალისტური ტენდენციებით. სახელმწიფოს სათავეში იდგა მეფე, მელსთან არსებობდა უმაღლესი სათათბარო ორგანო – დარბაზი, რომელსაც მეფე იწვევდა მინისტროვან სათახებზე მსჯელობისათვის, როდესაც ამის იმ საჭიროდ თვლიდა. დარბაზის შეკრების დროს მეფე ივდა მაღალ საყდარზე (ტახტზე), უფრო დაბალ საფეხურზე ისხდნენ სპასხები (მეფის შემდეგ პირველი პირი სახელმწიფოში) და „ორნივე ემსკობისნი“, ტი. ქრისტიანული სამწყსოს და მანჯიანთა მრევლის ჭეოაურნი. მანჯიანთა მრევლის ჭეოაურის (ვახტანგის ისტორიკოსის თანახმად) „სპარსთა ემსკობისნი“ -ის (მოგვითა თვის) თანამართი უფლებებით მდგომარეობა ქრისტიანული ეკლესიის უმაღლესი ხელისუფლის გვერდით, ქართლში არსებული რეალური ვითარების ამსახველია. სიღრმეზე (პალიმენზე) ისხდნენ ერისთავნი, ზოლო ხელისუფლების უფრო დაბალი საფეხურის წარმომადგენლები „ათახის თაყნი და ასის თაყნი“ და, აგრეთვე, „ყოველი ერი“ ბჭობის დროს უბზე იდგა. ეს არის ევროპული ადრეშუასაუკუნეების სახელმწიფოს „დარბაზობისათვის“ დამახასიათებელი ტიპური ფორმა, რისი მსგავსი მაგალითები კარგადაა ცნობილი ევროპის ისტორიიდან.

ამ ეპოქის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად ზეცნ საქმით ცნობები მოგვეცემა „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში არსებულ ოსხულებში, რომელსაც ეწოდება „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, მშობელთა და შემდგომად მას დედისა და ღმრთის-მოყვარისა მეფისა, რომელი უმეტეს სახელგანთქმულ გამოჩნდა ყოველითა მეფეთა ქართლისათა“, რომლის ავტორად ითვლება XI საუკუნის ისტორიკოსი კეკელიძე. კეკელიძის ავტორობის, ში-

სი მოღვაწეობის დროს, თხზულების მნიშვნელობის შესახებ საკითხის სპეციალურ ლიტერატურაში სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს. თხზულებაში დაცული ცნობებით სარგებლობის დროს აუცილებელია ამ საისტორიო წყაროს კრიტიკის თვალსაზრისით გამოთქმული მოსაზრებების გათვალისწინება. უდავოა, რომ თხზულება იმ სახით, როგორც ის „ქართლის ცხოვრების“ კრებულშია შესული, XI საუკუნის ავტორის (თუ რედაქტორის?) ხელიდანაა გამოსული, მაგრამ, ჩანს, ამ ავტორს (თუ რედაქტორს) ხელთ ჰქონდა ამ დიდი მეფის მოღვაწეობის შესახებ ადრე (შეიძლება მეფის გარდაცვალების შემდეგ მალე) დაწერილი შედარებით ჰყირე მოცულობის თხზულება და ის, აგრეთვე, სარგებლობდა ძველი წერილობითი წყაროებით, ზეპირი გადმოცემებით. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ამ თხზულებაში დაცული ცნობები, რაც შემთხვევებში, დადასტურებას პოულობენ სხვა წყაროთა მონაცემებითაც. მართალია, მწირ, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის ვახტანგისა და მისი ცოლის შესახებ, ზენაიმე მოღწეული უძველესი ქართული საისტორიო თხზულება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ცოლის შესახებ წავლად იაკობ ხუცესის შუშანიკის „მარტვილობას“ და, აგრეთვე, რამდენიმე წარწერას.

V საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის ისტორიის შესახებ აღსანიშნავი განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება მოვლენათა თანამედროვე, ცნობილი სოქები ისტორიკოსის ლაზარ ფარაბეის „სომხეთის ისტორიას“. თუმცა გასათვალისწინებელია ისიც, რომ როცა ლაზარ ფარაბეი სომხეთის ისტორიას წერს, ქართლში მიმდინარე მოვლენები და ქართლის მეფე მას სომხეთის ისტორიასთან მიმართებით აინტერესებს; გასათვალისწინებელია, აგრეთვე, ისიც, რომ საკუთარ ბიოგრაფიით ლაზარ ფარაბეი მშობლიურ დაკავშირებული ქართლის მეფის თხოვნითაა მყოფ ქვემო ქართლის პატარაში (არშუშის) სახლში, რაც არ გამორიცხავს მას ტენდენციურობას.

მართალია, ამდროინდელ ბერძნულ წყაროებში ქართლის მეფე არ იხსენიება, მაგრამ მათში დაცული ზოგი ცნობა, სამხრეთ კავკასიაში თუ მაღლობელ აღმოსავლეთში არსებულ ვითარებას რომ ეხება, იძლევა საფუძველს მსჯელობისათვის საკუთარ ქართლში მიმდინარე პროცესების შესახებ.

მეფე ვახტანგის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ზუსტი თარიღები ცნობილი არ არის. ვახუშტი ბაგრატიონის ქრონოლოგიით, ვახტანგის ცხოვრების წლებია 439-499; გამოდის ის 7 წლის ასაკში, 446 წ., ს. გორგაძის ვარაუდით, მეფობდა 443-503 წწ. მარი ბროსე და დიმიტრი ბაქრაძე აზიარებენ ვახუშტისეულ ქრონოლოგიას იმ, ვახტანგის გაანგარიშებით ის მეფობდა 442-502 წწ. პლატონ ბოსელიანი ფიქრობდა, რომ ვახტანგ გორგაძის 522 (თუ 523) წ. თანდელთა წინააღმდეგ აჯანყებული იგივე გურგენ მეფე, ისევე ვარაუდობს მოსე ჯანაშვილი და ვახტანგის ცხოვრებას 471-523 წლებით აღიარებს. ვახტანგ გორგაძის მეფე გურგენთან აიჯიებს კირილე თუმანოვიც და მის მოწოდებას 522 წლამდე ანგარიშობს. ს. კაკაბაძის ვარაუდით, ვახტანგი დაბადებულია 423-4 წელს და გარდაიცვალა 485 წლის მარტიდან 486 წლის თებერვლამდე. ვახტანგ გოლიამე გეოგრაფი 431-491 წლებს. მართალია, ამ საკითხში აზრთა დიდი სხვადასხვაობაა, მაგრამ უდავოა, რომ მეფე ვახტანგი V საუკუნის მეორე ნახევარში მოღვაწეობდა. ის სასანიანთა ირანის ოთხი შაჰის თანამედროვე — ივდიგერ II (438-457), პორმიხ III (457-459), პურონი (459-484), ვაღარში (448-488) და კავადი (488-535).

IV საუკუნის შუა წლებში საქართველოს მწა-წყალზე ორი ქართული სახელმწიფო იყო: დასავლურქართული — ფრისის (ლაზიკის) სამეფო, დედაქალაქით ციხეგოჯში (არტეობოლისი), აღმოსავლურქართული — ქართლის (იბერიის) სამეფო, დედაქალაქით მეტეხიაში.

II საუკუნის 70-იანი წლებიდან აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში (ზოზხეთი, აღბანეთი, ქართლი) საკრძოხი ხდება ირანის პოზიციების განტყეობა. ეს მდგომარეობა უფრო სტაბილურად ხდება V საუკუნის პირველ ნახევარში.

V ს-ში ქართლსა და აღბანეთში ჯერ კიდევ არსებობდა მეფის ხელისუფლება, მაგრამ არანაირი ტიტული ამ ქვეყნების სამხრეთ საქმეებში თანდათან აქტიურდებოდა. ირანის პოლიტიკა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქვეყნების მიმართ განსაკუთრებით გააქტიურდა V ს-ის 40-იანი წლებიდან შაპ ივლიდერ II-ის (438-457) დროს. ამ დროს სპარსელებმა შეზღუდეს ახალი სახის მბიძე სამხედრო ბეგარა, სამხედრო რაზმების გაყვანა და სასანიანთა მიერ წარმოებულ დაპყრობით ომებში მათ მონაწილეობას რომ ისახავდა მიზნად, ძირითადად, შუა აზიისა და დღევანდელი ავღანეთის მიწა-წყალზე არსებულ მომთაპარვთა სახელმწიფოებრივ გაერთიანებათა წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამასთანავე, შეზღუდეს ახალი საგადასახადო სისტემა. მიზნად დაისახეს ამიერკავკასიის ქვეყნებში შინაგანი დაშლისა და მოსახლეობის სრული ლიკვიდაცია და ქრისტიანული რელიგიის მასშტაბით შეცვლა.

ამ დროს (30-იანი წლების ბოლოს თუ 40-იანი წლების დასაწყისში) გარდაიცვალა ქართლის მეფე მარდაპე, რომელსაც დარჩა 7 წლის მემკვიდრე - ვახტანგი. მარდაპის გარდაცვალების შემდეგ ქართლს განაგებდა ვახტანგის დედა-დედოფალი სავდუსტი, რომელიც გაემგზავრა ბარდავს, თავის მამასთან, ირანის დიდმოხელე, რანის პიტიახშ პარზიოდან. ჯუანშერის ცნობით, დაქვრივებულმა დედოფალმა მოიყარა მუხლი მამის წინაშე, უცდრებოდა, რათა არ მოეხიზნა პასუხი მისთვის რეულის „დატყევისათვის“, არ მოეხიზნა პასუხი მისი ქმრის „ნაქმრისათვის“, მისი შვილისათვის ეცდრებოდა, რათა არ აძებლოს „დატყევად“ ქრისტეს სჯულისა... „იპყრას შეილი მისი მამულსა შინა მისსა“ და უშუალოდგოლოს მამთან. ჯუანშერისავე ცნობით, ბარზიოდმა „შეიწყალა ასული თვისი... ზოლო სჯულისათვის ესრეთ რქუა: „იძულებით არცა ვის ქართველსა სხუასა დაგვადებინებ რჯულსა ქრისტესსა, არამედ, მივუზუნე ცეცხლის მსახურნი მცხეთას და მათ ზედა ეპისკოპოსად ბიქარან, და დასდეს მოგუთას“. ე.ი. ქართლში ცეცხლთაფანისმცემლობა, ქრისტიანობის გვერდით, კანონით დაშვებულ რელიგიურ ცხადებოდა. კანონით უნდა მოეყოლიყო დაშვებული მასშტაბის პროპაგანდა, და, მართალია, ქართველი მემკვიდრე აღნიშნავს, რომ წარჩინებულთა შორის ცეცხლისმსახურების პროპაგანდას არ ჰქონია წარმატება. მაგრამ „შეგრილი ერი მიიქცა მრავალი ცეცხლის მსახურებასა“.

რანის პიტიახშმა შეამფუძნებლად გამოიღო შედეგი, ვახტანგი დაამტკიცეს ქართლის მეფედ, რის ნიშნად მამა ვახტანგს მფარვესი ქებით შექმული „გურგუნი ანთრაკოვანი“ გაემოგზავნა.

ამგვარად, ვახტანგის გამეფების დამს ქართლის სამეფო ირანის ეასალი იყო. ქართლის დამპყრობის ვგალებოდა ირანის სამხედრო ოპერაციებში მონაწილეობა, ჩრდილოკავკასიის ზეპირების, კერძოდ, დარიალის და, აგრეთვე, დგალეთის ორი კარის არდონ-ლიახვის და ურავლინის გასასვლელებს რომ კეტავდა, დაცვა-გამაგრება. ირანი არ მიმართავდა ქრისტიანთა დევნას, მაგრამ ცეცხლმსახურებას ქართლში ქრისტიანობასთან ერთად უფლებრივად დაშვებული რელიგიის მდგომარეობა ჰქონდა.

ირანის მამართ ნაისრი ვადლებულების მოსახლელად ქართლის მეფე V ს-ის 60-იან წლებში, ქართველთა სამხედრო ნაწილებითურთ, წლების მანძილზე აბრძოდა შუა აზიაში ირანის აღმოსავლეთ საზღვრების გასაფართოებლად და დასაცავად.

აღნიშნულ მოვლენებთან დაკავშირებით ინტერესს იწვევს მეფე ვახტანგის ისტორიკოსის მიერ მოტანილი დიდილი ქართლის მეფესა და სინდეთის მეფეს შორის. სინდთა მეფე ქართლის მეფის მოქმედებას, რომელიც თავისი ქვეყნის მტრის ენმარება და ხელს უწყობს მის გაძლიერებას, ამ ბრძოლაში ვგავის სატყეილს ადარებს, რომელმაც გამოზარდა უმწიერ მდგომარეობაში მყოფი ქორი. ზოლო ქორმა, როგორც ეს ძალა მოიკრიბა, თავისი

გაშრდელი ფეხი შექანა, სინდოა მეფის არაქის თანახმად, ქორის საქციელი არაგის გაუკაცნავს, რადგან ის თავისი წესითა და ადამით მოქმედებდა, ყველა კი – თავისი სამშის წესის დარღვევის შეწირა, არაქის აზრი განმარტებს არ მოითხოვს სინდოა მეფის პრადლუბაზე პასუხის გაცემა იფილი არ არის, მეფე ვანტანვი ცდილობს აუხსნას თავის მოძვეტრეს, რომ ის ასე საკუთარი ქვეყნისა და ხალხის ინტერესების დასაცავად, გადასარჩენად მოქმედებს, რადგან ამჯერად მის ხსენება არ გააჩნია არა აქვს შიშვნელობა მართლა შედგა თუ არა ასეთი დიდილოგი, თუმცა გამოიყენებული ასეთი შესაძლებლობა არ არის, რადგან შუა საუკუნეებში ე. წ. გოლიათთა შტრკინების წინ დიდილოგები წყველებდნენი მოვლენა იყო. არ არის გამოიყენებული ისტორიკოსის სურვილი – აუხსნას თანამედროვეთა და მომავალ თაობებს, რომ იმ დროს ქართლის მეფეს ხსენება გამოსადელი არ ჰქონდა. მეფე ვანტანვმა კარგად იცოდა, რომ ამ ეტაპზე სასანიანებითა ბრძოლა მის ხალხსა და ქვეყნას უბედურების მეტეს არაფერს მოუტანდა. ამ დიდი ბრძოლისათვის მომზადება იყო საჭირო. ვანტანვის მცარეწლოვანების დამს (ათი წლის რომ იყო). ჩრდილო კავკასიიდან პუნსარაგურთა რაზმები ქართლში შემოიჭრნენ, დაარბიეს ქვეყანა, დაანგრეს ციხესიმაგრეები, ქაღაძები (ახევ დარბიეს სომხეთი და რანი), ალაფთა და ტყვეებით დატვირთულნი, რომელთა შორის ვანტანვის დაც იყო, გაბრუნდნენ უკან. დამარცხდათის, რომელთაც ქართული წყარო ოსებს უწოდებს (უდავოა, მათ შორის ოსებიც იყვნენ) პასუხის გაცემა იმდროინდელ საზოგადოებას მეფე ვანტანვის ვადად მაჩნა. მეფე, როდესაც ის უკვე თხოუმეტა წლისაა, იწვევს დარბაზს, რომელსაც მიახსენებს თავის გადარჩეულობას. ფრიად საინტერესოა მეფის დარბაზისადმი მიმართულ ზიტყვაში გაცხადებული აზრი: „უცხოელები წარგუდებოდა ესე სპარსთა შეფეთაგან, ანუ ბერძენთა მეფეთაგან, მოწყალებითნეთ. არაჲდ რა მოწვეწულ არს ჩვენ ზედა ოსთა კაცთაგან, არა ზამს დათმენა: საკუდილი სჯობს თათთა ჩუენთათვის“. ვანტანვს (და მას მისტიკოსის) კარგად ესმის, რომ ბიზანტიასთან ამ ირანთან ბრძოლა ამ დროს ქართლისათვის ძველია, შემოსეულ მომთაპარეოთათვის პასუხის გაცემა კი – აუცილებელია.

ვანტანვ მეფის წინაშე მკაფიოდ იყო გამოკეთილი მისი მოქმედების გეგმა, ქვეყნის გათავისუფლება ირანელთა ბატონობისაგან, მაგრამ მას კარგად ესმოდა, რომ ამ გეგმას განხორციელება დიდ წინასწარ სამზადისს მოითხოვდა, პირველ რიგში, ქართლის საშეფოს საზღვრების გამაგრებას. მეფის ხელისუფლების ცენტრალიზაციას, რაც დიდაზნაურთა თუ ცეცხლების მეფის ძალაუფლებისათვის დაქვემდებარებას გულისხმობდა.

ამ მიზნის მისაღწევად მან, ვითარცა დიდმა სახელმწიფო მოღვაწემ და პოლიტიკოსმა, თავისი ინტერესებისათვის გამოიყენა ქართლის, როგორც ირანის ვასალის სტატუსი. ჩრდილოეთ მომთაპარეთა მკერ ქართლის დიდაშტრა, ფართო გაგებით, ირანის უფლებებს ხელყოფას ნიშნავდა და საღაშქროდ გამოხატულმა ვანტანვმა სამხედრო დახმარება სთხოვა თავის დედის ძმას, ირანის დიდმოხელეს, რანის პატიაშს, ვარაზ-ბაკურს, რომელმაც დიდი დახმარება აღმოუჩინა – ოსებმა სომ რანიც მოარბიეს.

აქ ღვება რანის გამგებლის, ბარდავში მეფობი, ქართული წყაროს „რანის ერისთავის“ და ქართლის სამეფოს ურთიერთობის საკითხი. ვანტანვის გამეფების შუამდგომლობაში „რანის ერისთავი“, ვანტანვის დედის მამა-ბარზაბოდი გამოდის. ჩრდილოკავკასიაში გაღაშტრების წინ ვანტანვ მეფე ამ თანამდებობაზე ბარზაბოდის შემგვიდრეს, თავის დედის ძმას ვარაზ-ბაკურს მიმართავს დახმარებისათვის. მართალია, აქ ისტორიკოსი ოსთა მკერ რანის დარბევანზე მოუთხოვს, მაგრამ ამ დროს თითქმის ჩანს რანის არანელ გამგებელთა უფლებები ქართლის მიმართაც. ცნობილია, რომ რეფორმა, რომლის შედეგად აღმოსავლეთ აზერბაიჯანის სამეფო სახელმწიფო (ალბანეთი, სომხეთი, ქართლი) ერთ ადმინისტრაციულ ოლქში, კავკასიის ქუბტაში გაერთიანდა, შაჰ სოსრო ანუშირვანის (531-579) სახელს უკავშირდება, მაგრამ, როგორც ცნობილია, აღმოსავლური საისტორიო ტრადიცია უზრავ-

ღეს მნიშვნელოვან ღონისძიებებს, რაც ხოსრო ანუ შირვანის წინ, ან მის შემდეგ გატარდა, მის სახელით აკეთებდნენ. შესაძლებელია, ეს ადმინისტრაციული რეფორმა (ირანის ოთხ ადმინისტრაციულ ერთეულად, ე. წ. ქუესტაკებად დაყოფა) მართლაც ანუ შირვანმა გაატარა, მაგრამ, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ასეთი რეფორმები, უმოკრესად, იმის დაკანონებას აღნიშნავს, რაც ცხოვრებაში პრაქტიკულად უკვე არსებობდა. ანგარიშგასწავლია ის გარემოებაც, რომ IV-V სს. მოქალაქეებთან დაკავშირებით წერილობით წყაროებში იხსენიება მათ შავის მოხელეები, რომელთაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქვეყნებზე ერთდროულად მიუწოდებთ ხელს. და აქ ისმის ვარსკენ პიტიახშის საკითხი. როგორც ცნობილია, ვარსკენ პიტიახშში არც ფორმალურად და არც ფაქტობრივად აღიარებდა ქართლის მეფის ზღვისუფლებას. ვარსკენი, ისევე როგორც მისი მამა არმუშა, ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიულ-ადმინისტრაციული პროვინციის, ქვემო ქართლის ერისთავი, ე. წ. ქართლის მეფის მოხელე დიდაზნაური იყო. ქვემო ქართლის ერისთავების პიტიახშის შესახებ გათვითქმულია მოსახრება, რომ ქვემო ქართლის ერისთავების „პიტიახშობა“ გაპარობებულია ირანის ძლიერი პოლიტიკური გავლენით, აგრეთვე, იმ ფაქტორით, რომ ქართული საისტორიო ტრადიციით (დურანტი პროველი, ჯუანშერი) ქვემო ქართლის პიტიახშში საგვარეულოს დამაარსებელი ფეროზი წარმოშობით სპარსელი იყო. ფაქტობრივად ქვემო ქართლის პიტიახშები (ერისთავები) ქართლის მეფის მოხელენი იყვნენ, მაგრამ რეალურად სულ ზეზე ეთიარება იაკობ ხუცესის შუამდგომლობის „მარტვილობის“ გამოვლით, შუამდგომლობის, ვარსკენთან დაკავშირებით. ვარსკენს, ჩანს, არ აკმაყოფილებდა თავისი მდგომარეობა, ვარსკენს გორგასლის მოღვაწეობის ხანაში რანის ორი ერისთავია ცნობილი — ბარზაბადი, ვარსკენის დედის საგდუხტის მამა, და კარაზ-ბაკური, ვარსკენის დედის ძმა, ვარაზ-ბაკური, ჯუანშერის თანახმად, ბიზანტიასთან ომში იღუპება (საგვარეულოდ, 467-8 წ.). ამგვარ ღრთ იგარაუდება ვარსკენის ირანში გამგზავრება შავისაღვის ერთგულების და სამტკიცებლად, ამ მიზნით ის იღებს მარდუანობას, დიდ დაპირებებს აძლევს შავს, და, სამტკიცებლად, მიიღებს მარდუ თანამდებობას, რანის ერისთავობას. ამიერიდან, როგორც რანის ერისთავს (პიტიახშს), შავის დიდმოხელეს ამიერკავკასიაში, უნდა დაექვემდებაროს ქართლის მეფე, აღნიშნული გარემოება აბირობებს ქვემო ქართლის საერისთავოში მეფის ზღვისუფლების იგნორირებას და ვარსკენის მოქმედების სრულ განუკითხობას.

ჩრდილო კავკასიაში გალაშქრების წინ ქართლის მეფე აშვარებს კავკასიის მოიანეთის მცხოვრებლებთან და „ამიერთნეს ვოცელნი მეფენი კავკასიანნი“. ლაშქრობა დიდი წარმატებით დასრულდა. დაარბიეს ურჩნი, აიღეს დიდი ღაღლა და აღაფი, გაათავისუფლეს ტყვეები, მათ შორის მეფის და, წამოიფხანეს დიდი რაოდენობით ტყვეები და, რაც მთავრია, ქართლის მეფემ გაამაგრა დარიალის ზეობა. დარიალის ციხეში მან თავისა მცველები ჩააყენა, რითაც გაამაგრა ფორმალურად ირანის, ფაქტობრივად — ქართლის სამეფოს ჩრდილო საზღვარი; გააგრძელა ქართლის გავლენა დედალეთზე, ოსეთზე, დურძუკეთზე, დიდოეთსა და წუქეთზე. ამიერიდან ქართლის საზღვრებში არსებული ჩრდილო კავკასიის ზეობები გასტანგ მეფის ზღვისუფლება და იქიდან მომთაბარე ტომების გადმოშვება და ჩაგრება მის კონტროლს ექვემდებარება.

ლაშქრობიდან დაბრუნებული მეფე ვარსკენი ნადავლიდან მნიშვნელოვან ნაწილს რანის ერისთავს უგზავნის, და, რაც მთავარია, ნადავლის მნიშვნელოვან ნაწილს შავს აძლევს. ვარსკენების ნიშნად შავთან გაგზავნილ ელჩობას ქართლის ცეცხლმსახურთა მეთაური ბიჭვინთი უღვა სათავეში. ასეთი მაღალი წარმომადგენლობა გაპარობებული იყო როგორც ვარსკენების დიდი მნიშვნელობით, ასევე ელჩობის მისიის მიზნით. მეფე ვარსკენი ირანის შავს სთხოვს ასულს ცოლად და „სპარსთა მეფემან მოსცა ასული ცოლად“. მოხდა დანატრეული დაკავშირება პოლიტიკური კავშირის განმტკიცების მიზნით, რაც შუა საუკუნეებში გარკვეული დიპლომატიური სვლა იყო.

სამეფოს წრდილო საზღვრების გამაგრების შემდეგ, მეფე ვახტანგი იწევს ბრძოლას დასავლეთ საქართველოსათვის. ეს ხდება დაახლოებით 60-იანი წლების ბოლოს. ქართლის სამეფოს შემოუერთდა ისტორიული არგვეთი; ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში შეჰყოფიდა ამ დროს სვანეთი; ქართლის სამეფოს გავლენა გაგრძელდა ერისზე. ასევე იმართებს მეფე ვახტანგი ბიზანტიელთა მიერ შიტაცებულ კლარჯეთს, სადაც აარსებს სერო-სთაქოს, რომლის ერისთავად ნიშნავს თავის ძმამეტეს არტაყაზს, რომელსაც ავალებს ციხის, ეკლესიის, მონასტრის მშენებლობას. არტაყაზმა აღაშენა ციხე არტანუჯისა, და მონასტერი, რომელ არს ოპიზა და სამი ეკლესიანა; ღამა მერისა, მანდობისა, ახიზისა და განააზღო ციხე ახიზისა. ჯუანშერის მიერ წარმოდგენილი სურათი იძლევა ტიპური შუასაუკუნოვანი ცენტრის დახასიათებას. ვახტანგ მეფე ეზადება დიდი ბრძოლისათვის და არტაყაზს უწერს: „უკეთუ განძლიერდნენ სპარსნი ჩუენ ზედა, საყდელი ჩუენი აქა ყოფილ არს“.

ვახტანგ გორგასლის მეფობაში ქართლის სამეფოს შემოუერთდა, აგრეთვე, ქართლის აღმოსავლეთით მდებარე პერეთი (დასავლეთ ალვანეთი), კამბეჯანა (ქაზიყა) და ჩრდილო-აღმოსავლეთი პერეთი, სახელდობრ, წუქეთი და კაკასიონის მთიანეთის ნაწილი, შემდეგ - ღრუიშდელი წახეთ-წახური. პერეთში შეიქმნა ქართლის სამეფოს საერისთავო.

ამგვარად, ვახტანგ გორგასლის დროს ისტორიული საქართველოს უდიდესი ნაწილი ჯერ, ქართლის სამეფოდ გაერთიანდა.

ერთიანი საქართველოს ადმინისტრაციული სტრუქტურა წარმოდგენილია ჯუანშერთან დატულ საერისთავოთა ზედა თავ-თავისი ერისთავებითურთ: „ჯუანშერ სამსპეტი, მყრო-ბელი შიდა ქართლისა“, რომელიც იყო მეფის შემდეგ პირველი ხარი სახელმწიფოში და „ყოველია ერისთავთა“ უფროსი. შემდეგ დასახელებული არიან ერისთავები თავისი საგამგეო ქვეყნებითურთ: „დეშეტრე, ერისთავი კახეთისა და კუხეთისა; გრიგოლ, ერისთავი ქერეთისა; ნერსარა, ერისთავი ზენანისა; აღარნასე, ერისთავი სამშვილდისა; სამხალ, ერისთავი შიდა ეგრისა და სუანეთისა; ბაკურ, ერისთავი მარგესა და თაკურისა; არტაყაზ, ერისთავი კლარჯეთისა; ნასარ, ერისთავი წუნდისა; ბიურიტიან, ერისთავი ოძრქისა“. ცხრა საერისთავოა და ერთი - შიდა ქართლის სამსპეტი. ამ საერისთავოთა ზედა არ არის წარმოდგენილი საერთო აფხაზეთის ერისთავი, თუმცა არ არის გამოჩენილი, რომ აფხაზეთი ეგრისში იგულისხმება, რომელიც ამ დროს ბიზანტიის იმპერიის საეპარქო ქვეყანაა, და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ის ნაწილი, რომელიც, აგრეთვე, ბიზანტიის იმპერიის ორთისდიკიაში შედის. ამ საზღვრებში არსებული საქართველოს მეფის ზღვისუფლებას ახორციელებენ მეფის ერისთავები და მფლობელობის განსამტკიცებლად მეფე ვახტანგე ქმნის საფორტიფიკაციო ნაგებობათა მთელ სისტემას. ამგვარად დარბაზს, სამხრეთ-დასავლეთით აგებს არტანუჯის ციხეს, ზოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვრის უზრუნველსაყოფად (აგებს და ანახლებს) - უჯარმის ციხეს, რომელსაც უძველესად სამეფო ქალაქის სტატუსს, პერეთის დაცვისა და შემოშეკრების მიზნით, აარსებს ციხე ქალაქებს: შერეშს, ნერესს, ზორნაბუჯს, და პერეთს საუფლისწულო მამულის სტატუსს ანიჭებს.

ფრთხილ ნიშანდობლივია, რომ გველი ამ ღონისძიებას მეფე ვახტანგი ატარებს როგორც ირანის ვასალი და, რაც შემთხვევებში, ქართლის სამეფოს საზღვრების გაფართოებისა თუ გამაგრებისათვის ირანის სამხედრო ძალასაც იყენებს.

მნიშვნელოვანი ღონისძიებები ტარდება მეფე ვახტანგის დროს ქართლის სახელმწიფო და საეკლესიო ხელისუფლებას ინტერესთა გაერთიანების და მათი საერთო საქმის - ქვეყნის გაძლიერებისა და უცხო დამპყრობთაგან გათავისუფლებისათვის - ბრძოლაში გამოყენების მიზნით.

ის მნიშვნელოვანი რეორგანიზაცია, რაც მეფე ვახტანგმა ქართლის ეკლესიაში გაატარა, ფორმალურად დასაბამს შეუქმნა და მთავარეპისკოპოსს შორის კონფლიქტით იღებს. მაგრამ კონფლიქტით მხოლოდ გამძვავდა ის, რაც უნდა მომხდარიყო. ის ღონისძიებანი, რაც მე-

უძველესი გეგმა, მისი დიდი სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილია, ამ ღონისძიებების გეგმა, აღბათ, სანგრძლივი დროის მანძილზე მუშავდებოდა და მომზადდა კონფლიქტის მერის მიერ გაბიზნული რეორგანიზაციით უნდა ყოფილიყო გაპოწყველი.

მეფე ვახტანგმა ქართულ ეკლესიას დამოუკიდებლობა (ავტოკეფალია) მოუპოვა და ქართლის ეკლესიის უზენაესი ხელისუფლის სტატუსი მთავარეპისკოპოსიდან კათალიკოსად აღაზეცა.

ქართული ეკლესიის მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვება გაპარობებულის იმ კანონიკური საუბრებით, რასაც საქართველოში ქრისტიანობის უფლის მოციქულთა — ანდრია პირველმოწამის, სვიმონ კანანელის და მათათს მიერ ქადაგების ფაქტი ქმნიდა, ამასთანავე — იმ დროს მსხლობელ აღმოსავლეთში არსებული პოლიტიკური სიტუაციით და ქართლის სამეფოს მფლობელობით.

იოანესა და ბიზანტიის იმპერიას შორის არსებული დაპირისპირების ვითარებაში ბიზანტიისათვის არცთუ მცირე მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ქართლის სამეფოს პოზიციას, კონსტანტინოპოლის მსოფლიო პატრიარქისა და ანტიოქიის საპატრიარქოსათვის, რომლის უშუალო სამწყსოს შეადგენდა მცხეთის ტაბტი, არ უნდა ყოფილიყო სასურველი ქართლის ეკლესიის ავტოკეფალიაზე დათანხმება, მაგრამ, ჩანს, იმ რთულ პოლიტიკურ ვითარებაში, რომელიც მაშინ კავკასიის ფრთხილზე არსებობდა, ქართლის სამეფოს პოზიციას დიდი ფასი ჰქონდა, რომ ეს დათმობა მსოფლიო საპატრიარქოსათვის სასურველი არ იყო, აშკარაა, როგორც ცნობილია, ქართულ ეკლესიას შემდეგ არაერთგზის მოუხდა თავისი თვითმწყობის უფლების დაცვა მსოფლიო პატრიარქოთა კარზე.

რეფორმა მიზნად ისახავდა ქართლის ეკლესიის მიერ თვითმწყობის უფლების მოპოვებას და ეკლესიის რეორგანიზაციას. მეფე ვახტანგმა სათანადო მოლაპარაკების შემდეგ კონსტანტინოპოლიდან მოიწვია კათალიკოსად პეტრე და თორმეტი ეპისკოპოსი.

როდესაც ქართლის მთავარეპისკოპოსმა მეფის გადაწყვეტილება გაიგო, მან მეფე და მისი სპა დაწყველა და ვახტანგს რჯულის დადგენა დადო ბრალად.

მეფესა და მთავარეპისკოპოსს შორის აზრთა ერთიანობა რომ ყოფილიყო, ვახტანგს აღბათ, მას აღაზეცდა კათალიკოსად, მაგრამ რითი იყო გამოწყველილი მათ შორის უთანხმოება თუ აზრთა სხვადასხვაობა, ამ კითხვას პასუხის გაცემა ძეგლია. მთავარეპისკოპოსის მიერ რჯულის ზოგადტელ წოდებულმა მეფემ, ჩანს, არ ისურვა მასთან ურთიერთობის გამწვავება, ეახლა, რათა, არსებული წესის დანახმად, მოხვედრა მთავარეპისკოპოსის კამის კალთას, მაგრამ მიტელმა მას წიხლი ჰკრა და გბილი ჩაუმტვრია, დაანახვე მღვდელმთავარი მეფემ სამხილით, ჩამტვრეული გბილით, კონსტანტინოპოლს გაგზავნა გარსჯელად. მეფის სასხლის დათხეცისათვის არსებული სასჯელის უმაღლესი ზომა მიტელს კონსტანტინოპოლის მახლობლად, მღვიმარეთა მონასტერში განწესებით შეუცვალეს.

როგორც ათქვა, კონფლიქტის მიზეზის დადგენა ძეგლია. მეფემ მღვდელმთავარს მეგუდრუცა ეკლესიის ტონებს მიმტაცებელი უწოდა, მღვდელმთავარმა მეფეს — რჯულის ზოგადტელ („შენ დაგბტვებიეს ქრისტე და ცეცხლსა ესაგ“ — ჯუანშერი), რა შეიძლება იგულისხმებოდეს რჯულის ლალატმა? არ არის გამორიცხული, რომ ირანში ჯოფრის დროს, სივოცხლის შენარჩუნების მიზნით, ვახტანგა ძეგლებული იყო მიეღო მანდგანობა, მაგრამ მხოლოდ გარდნულად, რათა შემდეგ სამშობლოსათვის ემსახურა. ასეთ ნაბაჯს თანამედროვენი, და არც ისტორია, სამშობლოს დღლატად არ თვლის.

არ არის გამორიცხული, რომ ვახტანგისა და მიტელის ურთიერთდაპირისპირებაში იღვა არა სარწმუნოების, არამედ მრწამსის საკითხი. ეს ის დროა, როდესაც ბიზანტიის იმპერიაში და აღმოსავლეთ აზიერკავკასიის ქვეყნებში მკვეთრად უპირისპირდება ერთმანეთს დიოფიზიტური და მონოფიზიტური მრწამსი. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო 451 წლის

ქალკელის კრების შემდეგ დიოფიზიტეზმის პოზიციებზე დგას. მაგრამ აღმოსავლეთის პროვინციების – ეგვიპტის, პალესტინის, სირიის – ეკლესიები მაყარად იღებენ მონოფიზიტურ მრწამსზე, და, რაც მთავარია, აძულდნენ კონსტანტინოპოლს ანგარიში გაეწია მათი პოზიციისადრის V საუკუნის 70-იან წლებში იმპერიაში მწვალებლა ბრძოლა დიოფიზიტებსა და მონოფიზიტებს შორის. ალექსანდრიასა და ანტიოქიაში გამუდმებული შფოთია. 482 წელს იმპერატორმა ზენონმა და პატრიარქმა აკაკიუსმა კომპრომისული კურსი შეიმუშავეს და „პეტრიკონი“, ორთვე მიმდინარეობის გაერთიანება-შერეობა გამოაცხადეს. 472-482 წლები, როდესაც ქართლში საეკლესიო რეფორმის გატარება ივარაუდება (თუმცა არსებობს სხვა დათარიღებაც – 466-468), ის დროა, როდესაც აღმოსავლეთის პროვინციების და, კერძოდ, ანტიოქიის პოზიციები იმპერიაში ძლიერია და იმპერატორი და კონსტანტინოპოლის პატრიარქი აძულდებიან არიან ანგარიში გაეწიონ ანტიოქიას, არ აწვევდნენ მასთან ურთიერთობას ქართლის გამო. და მართლაც, თავიდანვე ანტიოქიის სამწყვსო იყო ქართლი თუ არა, ანგარიშს უწევდნენ ისტორიულად არსებულ პრეტენზიებს და ქართლის მომავალ კათალიკოსს პეტრეს და საშლელს ანტიოქიაში აგზავნიან.

შევესა და მოაგარებისკოპოსის შორის მრწამსის პრობლემა, ნანს, შევედ იღვა. იგი გაგახიშვლილს ვარაუდით, ვახტანგ მეფე მონოფიზიტების მომხრე უნდა ყოფილიყო (არიანის ვასალია). ს. ჯანაშიას აზრით, ბიზანტიური ორიენტაციის ვახტანგი ქალკედონის პრინციპების მამდგარი უნდა ყოფილიყო, მოაგარებისკოპოსი კი – მონოფიზიტების. ჩვენ რომ ვთქვოდეთ მეფე-მოაგარებისკოპოსის შორის მომხდარი კონფლიქტის ზუსტი თარიღი, მაშინ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში არსებული ვითარების გათვალისწინებით, შეიძლება დასკვნების გამოტანა, რისი შესაძლებლობაც ვფარგელობით გამოიყენებოდა. უკანასკნელ ხანს, ცნობილმა ქართველოლოგმა მიშელ ვან ესბროკმა მიტანის მოღვაწეობის შესწავლის საფუძველზე გამოთქვა ვარაუდი, რომ ის ქალკედონური მრწამსის მამდგარი იყო. ცნობილია, რომ კონსტანტინოპოლის პატრიარქის კარზე საქმის გამოსამდებლად წარგზავნილ მტკიცეს სასჯელის უმაღლესი ზომა, შევეს სახელით გამო რომ ეცუფიოდა. ცნობილ ქალკედონური მრწამსის მონასტერში გამწესებულ შევესად, რატომ ქალკედონურში? იმატომ, რომ ამ მრწამსის მამდგარი იყო, თუ პირაქით, გამოსამდებლად? არ არის გამორიცხული, რომ დიოფიზიტურა მრწამსის მონასტერში მან შედგნო თავისი შეცდომა და შემდეგ გახდა დიოფიზიტეზმის პრინციპების ენერგიული გამტარებელი რასგვარეული, ეს ასე მხოლოდ კითხვას ნიშნით შეიძლება ითქვას.

არ არის გამორიცხული, რომ არსებულ ვითარებაში ქართლს მეფე, რომელიც პრობანტურ პოლიტიკურ კურსს ატარებდა, ანგარიშს უწევდა იმპერიის შემრავებლურ საეკლესიო პოლიტიკას, მიტანულ მოაგარებისკოპოსი კი, რომელიც შეიძლება აქტიური დიოფიზიტი და დიოფიზიტური კურსის გამტარებელი იყო, ამ ეტაპზე მოუღებელი აღმოჩნდა შევესათვის.

მეფემ პეტრე თვითმწესობამოპოვებული ეკლესიის პირველ კათალიკოსად დაადგინა: საშლელი – მცხეთის ეპისკოპოსად, დანარჩენი თორმეტი – კლარჯეთში (ახიზის), არტაანს (ურუმეთის), ჯავახეთში (წუნდის), ქვემო ქართლში (მანგლისის, ბოლნისის), კუხეთში (რუსთავის), სუგეთში (ნინოწმინდის), პერეთში (ჭერების), კახეთში (ჩელეთის), კამბეჩანში (ზორნაბუჯის), გარდაბანში (აგარაკის), შიდა ქართლში (მცხეთის, ნიქოზის) ეპისკოპოსებად გააშწესა.

ამ ეპისკოპოსთა დადგენა არ ნიშნავს ცვლელად ახალი საეპისკოპოსო კათედრების დაარსებას, მაგრამ ნაწილი – ახლადდაარსებული უნდა იყოს. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია თვალსაზრისი, რომ საეკლესიო რეფორმამდე ქართლში ერთი საეპისკოპოსო იყო, მაგრამ, ვფიქრობთ, ანგარიშგასაწევია ის მოსაზრება, რომ ვასტანგის მიერ რეფორმის გატარებამდე რამდენიმე საეპისკოპოსო იყო. ძველი კათედრები შეიძლება იყოს, მაგ., რუსთავის, მარგლისის, ახალი – ნინოწმინდის, ჭურჭის, ნიქოზის, ზორნაბუჯის. რაც შეე-

ოხვევაში ძველი ეპისკოპოსები, რომელნიც, აღბათ, მაქელის მომხრე იყვნენ, ახლებილად შეცვლილი. საგარეოდ, რომ ქართლის სამეფოში სხვა საეპისკოპოსოებიც არსებობდა, მაგრამ ჯუანშერის ამ სიაში ისინი ვერ მოხვდნენ, რადგან, წანს, ვახტანგს იქ ცვლილებები არ მოუხდენია. ნიშანდობლივია, რომ ახლად დაარსებულ საეპისკოპოსოებიდან დიდი ნაწილი კახეთსა და პერეთზე მოდის (უეკარმა, ნინოწმინდა, ჭერეთი, ზორნაბუჯი...), რაც ამ მხარეში ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებას ისახავდა მიზნად.

ვახტანგის ისტორიკოსის ცნობით, V საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის სამეფოში დასავლეთ საქართველოც შემოდიოდა პოლიტიკურადმანისტრაციულად ორი საერისთავოს სახით, მაგრამ ამავე ხანის მცხეთის ტახტისადმი დაქვემდებარებულ საეპისკოპოსოა ნუსხაში დახატული საქართველოს არც ერთი ეპარქია არ არის მოხსენიებული. ქართლის პოლიტიკური კედემონობის დამყარებას, V საუკუნის მეორე ნახევრის ევრისში, არ არის საფუძვლად ევრისის ეკლესიის მცხეთის ტახტისადმი დაქვემდებარება მოჰყოლოდა. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო ადგილად არ იმობდა თავის პოზიციებს და არსებულ ვითარებაში ეს საკითხი, აღბათ, ვერც დადგებოდა, ეს მომავლის საქმე იყო.

ვახტანგ გორგასლის მიერ გატარებულმა საეკლესიო რეფორმამ განამტკიცა სამეფო ხელისუფლების გაუფრთხილებლობა საეპისკოპოსოთა ქსელის გაფართოებამ და ეპისკოპოსებად მფლობელის სასურველ პირთა დადგინებამ ხელი შეუწყო ხელისუფლების განმტკიცებას კახეთში, ჭერეთში, ქიხეთში, ზრდილოკავასიაში, კავკასიონის მთიანეთში ქრისტიანობის ქართლიდან გავრცელებას და იქ ქართული ეპარქიების დაარსებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ამ მხარეთა ქართულ კულტურულ სამყაროში შემოგვანის თვალსაზრისით, რადგან აღმოსავლეთ საქართველოში ქრისტიანული ეკლესიის ენა ქართული იყო.

ახალი ეპარქიების დაარსება დიდ საეკლესიო მნიშვნელობას გულისხმობდა. როგორც შეზღუდვაში პირველად იგუბოდა ქრისტიანული ტაძრები, ზოგჯერ ქრისტიანულ საშლოცველის ძველი, ცეცხლისმსახურების ტაძრებზე აგებდნენ (მაგ., ნიქოზში), ზმირად კი, ეტლბა, არსებულის ადგილზე ახალს აგებდნენ. ამ ძველის განახლება ხდებოდა. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება მცხეთის კათედრალის მშენებლობას, როგორც ცნობილია, პირველი ქრისტიანული საშლოცველო ქართლში სწორედ იქ იქნა აგებული მეფე მირიანის და წმინდა ნინოს მიერ, ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად დიარებისას, სადაც, არსებული ტრადიციით, უფლის კვართი იყო დამარბული (სადონიასთან ერთად). მაგრამ ახლა, როდესაც მცხეთა კათალიკოსის რეზიდენცია გახდა, ის ეკლესია, აღბათ, ევლარ აკმაყოფილებდა ახალ მოთხოვნებს და მეფე ვახტანგმა მცხეთას „აღამენა ეკლესია მოციქული სუეტი ცხოვლი“ (ჯუანშერი). ვახტანგისდროინდელი მშენებლობის ფაქტი დღეს დადასტურებულია არქეოლოგთა მიერ მაკვლეული ნაშთებით.

ვახტანგ გორგასლის ეპოქაში ქართლის ეკლესიამ დამოუკიდებლობა მოიპოვა, ეკლესიის სათავეში კათალიკოსად და ეპისკოპოსებად მეფემ თავისი პოლიტიკის მომხრე პირები დააყენა და ეკლესია სახელმწიფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციისა და ქართლის პოლიტიკური და კულტურული გაფუნის დამკვიდრება-გავრცელების დიდ ეროვნულ იარაღად გამოიყენა. ქართული ეკლესიის მიერ ავტოკეფალიის მოპოვებას, რასაც მყარი კანონიკური საფუძველი პქონდა, ამ გარემოებამაც შეუწყო ხელი, რომ V საუკუნის მეორე ნახევარში ქრისტიანობას ზამხრეთ კავკასიაში საფრთხე ემუქრებოდა, სასანიანთა ირანის შემოტევა, მისი იდეოლოგიით და ცეცხლთაყვანისმცემლობის პოზიციების გაძლიერება, კონსტანტინოპოლისათვის სასურველს ხდიდა, ირანს ადგილობრივი ძალა დაპირისპირებოდა. ასეთ რეალურ ძალას კი ქართლის სამეფო და მისი მეთაური მეფე ვახტანგ გორგასალი წარმოადგენდა. ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის კანონიერების საკითხი არაერთგზის დადგა, განსაკუთრებით აღსანიშნავია VIII და XI საუკუნეში ანტიოქიის და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს მიერ ამ საკითხის სადავოდ გააქცევა. როგორც უკვე ითქვა, ქართლის ეკლესიის

ლესიას ავტოკეფალიის პოლიტიკის კანონიკური საფუძველი რომ არ მქონოდა, საკითხი ვერც დადგებოდა, მაგრამ აღსანიშნავია ისიც, რომ ეს დიდი აქცია ყველა კანონის ზუსტი დაცვით მოხდა. როგორც მოგვითხრობს ჯუანშერი, მეფე ვახტანგმა მოციქულები კონსტანტინოპოლს გაგზავნა პატრიარქთან (ეს ხდება მეფესა და ეპისკოპოსს შორის კონფლიქტის შემდეგ) და თხოვეს „რათა კათალიკოსი და თორმეტი ეპისკოპოსი სწრაფით წარმოადგინონ“, ამასთანავე, სახელდებით ასახელებს პეტრეს კათალიკოსად და სამოელს ეპისკოპოსად, ჟანარქნი თორმეტის შერჩევას მათ ანდობს. აშკარაა, საკითხი უკვე შეთანხმებულია და ახლა ფორმალური მხარე სრულდება. კონსტანტინოპოლის პატრიარქი აქ მოქმედებს როგორც მსოფლიო პატრიარქი. კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა და იმპერატორმა ვახტანგის თხოვნის შესაბამისად პეტრე მღვდელი და სამოელ მონაზონი ანტიოქიას გაგზავნეს და შეუთვალეს: „ამჟამად ესე მათნი თხოილნი აკურთხენ, სხუანი თორმეტი ეპისკოპოსნი შენ გუგუზოს, ივანი აკურთხენ“. მაგრამ შემდეგ ისინი ისევ კონსტანტინოპოლში უნდა დაბრუნდნენ, რათა საბოლოოდ დამტკიცდეს მათი კურთხევა. როგორც ქართველი ისტორიკოსის (ჯუანშერი) მონაზონობიდან ჩანს, ქართლში გამოსავანზე ბარება ანტიოქიაში იმითი იგზავნებან, რომ ქართლის ეკლესია უშუალოდ ანტიოქიის სამწყვსოში შედის და ანტიოქიის პატრიარქმა უნდა აკურთხოს ისინი, მაგრამ, რადგან ქართლი გამოდის ანტიოქიის ქვეშევრდომობიდან და დამოუკიდებელ ეკლესიად ფორმდება, საბოლოო ზიტყვა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს ეკუთვნის. ალბათ, არც იხაა შემთხვევითი, რომ ჯუანშერი ამ ამბის თხრობას უშუალოდ მოაყოლებს ცნობას, რომ ვახტანგს კონსტანტინოპოლიდან სადღესო ფული, ილენე გამოუგზავნეს, აქ აშკარადაა წარმოჩენილი მთელი ამ ამბის პოლიტიკური დატვირთვა.

აღსანიშნავია, რომ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმ ფაქტს, რომ ქართული ეკლესიის ახალი ფორმირება და დაკანონება მოხდა იმ დროისათვის ჰიზანტიის იმპერიაში ყველა კანონიკური წესის დაცვით. საეკლესიო სფეროში ცვლილებები გამოიწვია ქართლის ისტორიულ-პოლიტიკურმა (სამანო და საგარეო) და ეკლესიურმა მანუაქმა საჭიროებამ. ამ თვალსაზრისით საგანგებო ყურადღებას იქცევს ახლადდაგენილ საეკლესიო პართა რაოდენობა, სახელდობრ 12 ეპისკოპოსის დაღვება, რაც მიუთითებს აქ საეკლესიო სინოდის (ჯრების) დაარსებას, რომ კანონიკურად (და პრაქტიკულად) ხელ შეიკრე თორმეტი ეპისკოპოსი იყო საჭირო, რათა ავტოკეფალია ეკლესიას თავისი ფუნქცია ნორმალურად შეესრულებინა.

მართალია, როგორც VIII, ისე XI საუკუნეებში ანტიოქიის საპატრიარქოს ცდა – ჩამოერთმია ქართული ეკლესიისათვის დამოუკიდებლობის უფლება, მარცხით დამთავრდა, ქართულმა ეკლესიამ შემოღო თავისი კანონიკური უფლებების დაცვა. დადასტურდა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალური უფლებები, მაგრამ როგორც VIII, ისე XI ს. ანტიოქიის საპატრიარქო ცდალობს საკითხი ისე წარმოადგინოს, თითქმის ქართული ეკლესია თვითმწყობის უფლებას მაშინ იძიებს, რაც ზოგ მკვლევარს აძლევს საფუძველს უარყოს V ს. მეფე ვახტანგ გორგასლის დროს მიღწეული დიდი მნიშვნელობის მაცდენა. ამ დროს „ქართლში შეიქმნა ადმინისტრაციულ-ორგანიზაციულად დასრულებული ეკლესია ავტოკეფალური სახით: ეკლესიის მეთაური გახდა ანტიოქიიდან დამოუკიდებელი მღვდელმთავარი კათალიკოსის ტიტულით; შესაბამისად, ჩამოყალიბდა თორმეტი ეპისკოპოსისა და კათალიკოსისაგან შემდგარი კრება, რომლის იურისდიქციას შეადგენდა ეპისკოპოსების (მათ შორის კათალიკოსის) არჩევა-დადგენა და გასამართლება“.

როცა მეფე ვახტანგმა ქართლის სამეფოს თავდაცვის გაძლიერების მიზნით შექმნა საფარტაქსო-კაციო ნაგებობათა მთელი სისტემა, მოახუვა ეკლესიის ავტოკეფალია, განამტკიცა სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობა და ყოველივე ეს განახორციელა როგორც ირანის გასაღმა და გარეგანი თვალსაზრისით ირანის დახმარებაც გამოიღწა, გადავიდა შეტყაზე

ირანის წინააღმდეგ, პირველ რიგში, შეუტია სასანიანთა იდეოლოგიურ საყრდენს – ცეცხლმსახურებას. რიგი წყაროების, კერძოდ, იაკობ ხუცესის შუშანიკის „მარტვილობის“, ანონიმა ავტორის რაფინის „მარტვილობის“ საფუძველზე შეიძლება შეიქმნას შიპ-სეპედილება, რომ ირანელები ქართლში ქრისტიანობას სდევნიდნენ, აიძულებდნენ მათ რწმუნაზე გადასვლას. მაგრამ გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ შუშანიკი სპარსელებს არ უწამებიათ და ისინი მას გერც აწამებდნენ. ველაფერი, რაც მოხდა, არის ეარსტენსა და შუშანიკს შორის დაპირისპირების შედეგი. შუშანიკი ხელს უშლავდა მისი მეუღლის მორსგამხანაურ სურვილებს, რომ ქრისტიანებს ამ დროს ქართლში არ სდევნიდნენ, ამის დისტური სწორედ იაკობ ხუცესის თხზულებაა. ეარსტენის სამფლობელოშიც კი, ჭვეში ქართლის საპატრიარქოში, რომელიც მჭიდროდაა დაკავშირებული ირანთან, ქრისტიანობა ოფიციალურად აღიარებული, კანონით დაშვებული რელიგიაა.

ქრისტიანობისათვის წაშლის საინტერესო ფაქტია დადასტურებული უცნობი აგიოგრაფიის თხზულებაში, რაფინის წამებაზე რომ მოგვითხრობს.

რაფინი მეფე ვასტანგის პირველი მეუღლის, ირანის შაჰის ასულის მამამხუტე იყო, ის ქართლში მოჰყვა დედოფალს. აქ ის ეზიარა ქრისტიანობას და უარყო თავისი რწმენა. ირანელთა წინააღმდეგ ერთ-ერთი ბრძოლის დროს, რაფინი ქართველთა მხარეზე იბრძოდა თავიში თანამემამულეების წინააღმდეგ. ირანელებმა რაფინი შეიპყრეს და მშობლიურ რწმენაზე დაბრუნება მოსთხოვეს. „ხოლო წმიდამან აღიჭრია წარუვალი იგი დიდება და აწამა ქრისტესთვის“. რაფინი ნიქოზს დაკრძალეს. სადაც ცეცხლის საგზების ადგილის მეფე ვასტანგმა ეკლესია აღაშენა და ეპისკოპოსი დასვა. რაფინი დასაჯეს როგორც რწმენატრი, რომელმაც უღალატა წინაპართა რწმენას და თავისი თანამემამულეების წინააღმდეგ იბრძოდა აბრალეთ ხელში.

პართალია, ქრისტიანობა ამდროინდელ ქართლში სახელმწიფო რელიგია იყო, მაგრამ, სასანიანებთან დადებული ზღუდვების თანახმად, ამ თრივე რელიგიას უფლებები ქრონოლოგიკურად, არ შეიძლება არც ცეცხლმსახურების პროპაგანდის წინააღმდეგ ბრძოლა და არც ცეცხლმსახურთა დევნა. ირანის ხელისუფლება პოლიტიკური ბატონობის უზრუნველსაყოფად ცდილობდა თავისი იდეოლოგიის შეტანას ადგილობრივ წრეებში, ხალხში გაერელებას, რისთვისაც ის მამართავდა მოხელეებს, მაღალი თანამდებობის ბოძების თუ სხვა საშუალებებს.

ქართლის მეფემ რეალურად დაიწყო სამზადისი ირანის წინააღმდეგ საბრძოლველად და პირველ რიგში, შეუტია ირანელთა იდეოლოგიურ საყრდენს – ცეცხლმსახურებას. ვასტანგ მეფე, წერს მემარტვიანე, „ამაგრებდა ციხეთა და ქალაქთა, და აკაზიდა შექდართა და განაზადებდა ბრძოლად სპარსთა, მაშინ შევიდო სპარსთა ილესა ბინქარან მაცდური, ეპისკოპოსი ცეცხლის მსახურთა, და მოსრნა და განასხნა ფიქვლი ცეცხლის მსახურთა საზღუკართან ქართლისა“. ამავე დროს, მეფე ვასტანგმა დაბლომატიურა ურთიერთობა დაამყარა ბიზანტიის სამპერატორო კართან, დაინიშნა კეისრის ასულზე. მისი პირველი მეუღლე, შაჰის ასული ამ დროს გარდაცვლილი იყო. ისევ დანაშაულოვანი ჭოწოვებით ხდება პოლიტიკური ურთიერთობის განმტკიცება. როგორც მოსალოდნელიც იყო, ირანის შაჰმა ქართლში მეფესა და ბიზანტიის იმპერატორს შორის მიღწეული შეთანხმება გაიგო „ფითარმედ მიიქვა ვასტანგ ბერქეთა“. სამი წლის შემდეგ ირანის შაჰი ქართლისადნ გაემგზავრა შაჰს, ეს ხდება 70-იან წლებში, ვასტანგის ირანიდან დაბრუნების შემდეგ.

ქართლის მეფემ ბიზანტიაში მოციქული გაგზავნა, კეისარს დახმარება სთხოვა, ამასთანავე შეუთვალა: „უკეთუ ჩვენ გუბდოს, განძლიერდეს იგი და შემოვიდეს საზღვართა შინა“. ვასტანგ მეფეს კარგად ესმოდა ქართლის მნიშვნელობა ბიზანტიის მოსალოდნელიათვის, ირანელთა ღიაშპარი ქართლში შემოვიდა, ოთხი თვე მიმდინარეობდა ბრძოლა მცხეთა-არმაზ-თბილისის მისადგომებთან და შიშოლიდ ოთხი თვის შემდეგ მოვიდა ვასტანგ მეფის

თან კეისრის მოციქული ცნობით, დაშშარე რაზმის ჯაგახეთს მოსვლის შესახებ, შემოხუ-
ლი სპარსელები ქართლის მიწა-წყალს არბევდნენ. ზარვრდელი მტრის ტერაქტორიანე
ყოფნა ირანელებსაც დაე ზარალს აყენებდა, ბრძოლის გაგრძელება არც ერთ მხარეს აღარ
აწეობდა. ირანულმა მხარემ ქართლის მეფეს მოლაპარაკება შესთავაზა, შეამსყუდელ კეისრის
დესპანი გამოვიდა ორივე მხარე დათმობაზე წავიდა. ქართლის მეფემ თავი ისევ ირანის
უასაღად ცნო, ისევ დაეფალა მას სამხედრო ვალდებულება და ზარკი, მაგრამ მოითხოვა
ცეცხლმსახურთა უფლებების ამოკლება და ამერიდან ქართლში უკვე აღარ იყო „ეპისკო-
პოსი ცეცხლმსახურთა“, როგორც ჯუანშერი მოგვითხრობს, ვაზტანგმა ირანელებს კატკო-
რიულად მოსთხოვა, იყოს თქვენი თაყვანისცემის საგანი ცეცხლი, მაგრამ ჩვენ მოგვცევით
წება თაყვანი ცეცხლს ჯვარს, ჩვენს რწმენას. მიუხედავად იმისა, რომ ირანელებთან ბრძოლა
წარმატებით ვერ დამთავრდა, ჩანს, გაწყველმა წინააღმდეგობამ აიძულა ირანის ზღლისუ-
ფლებს ამ, ჩვენთვის დიდად მნიშვნელოვან, დათმობაზე წასულიყო.

ამის შემდეგ ვახტანგი ისევ მონაწილეობს სასანიანთა სამხედრო ოპერაციებში. როგორც
ცნობილია, ირანი მარცხდება ამ ბრძოლაში. სამშობლოში დაბრუნებული ვახტანგის ინციპი-
ტით 482 წელს იწვევს ახალი აჯანყება ირანელთა წინააღმდეგ.

აჯანყების დაწყების წინ ვახტანგმა მოაკლევინა „უხუელო ბღეშნი ვაზტანი“,
მოუვითხრობს სომეხი ისტორიკოსი ლაზარე ფარაბეი. ეს „უხუელო ბღეშნი“ ვარსკენ პი-
ტიანშია. აჯანყების წინ ვარსკენის მოკლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. მეფე
ვახტანგმა აშკარად გამოაცხადა თავისი პოზიცია, ის ებრძვის რაჯულისა და ტეფრის მოლა-
ღატებს და გამოდის ტრანსიანობის დასაცავად. ამასთანავე, ვარსკენის, როგორც შუშანიკის
დამოუკიდებლობის მოკლელი ვახტანგი სომეხთა, კერძოდ, მამიკონიანთა გულის ზოგებასაც
ცდილობდა. სომეხებს მხარდაჭერას თითქმის ვადაწყვეტილი მნიშვნელობა ჰქონდა აჯანყებო-
სათვის, ეკამნ მამიკონიანის პოზიციას კი, დიდი ფასი. მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, რომ
ვარსკენის მოკლელი ვახტანგმა ირანელთა ერთგული მოკავშირე და დიდი დასაფრთხი ძალა
მოსპო ქართლში.

მეფე ვახტანგის მერე კარგად იყო შერჩეული აჯანყების დრო. შამ პეროზის მოაგარი
ძაღვები პეფთალებს ებრძოდნენ, ვახტანგ მეფემ შეკრა ჩრდილოეთის გასასყდლები, ის
მოლაპარაკებას აწარმოებდა ჰუნებთან და მათი ზამხედრო რაზმის მოსვლის იმედაც ჰქონდა,
თუმცა საბოლოოდ ეს იმედი გაუტრუვდა. ვახტანგი ბიზანტიის დახმარების მიღებასაც ეც-
დებოდა, მაგრამ იმპერიას კართულებული ზღვომარეობა ჰქონდა გუთნებთან, ის გუთნა
სარდლების ურთიერთდაპირისპირებით ცდილობდა საკუთარი თავის დაცვას.

ქართლის მეფემ სომეხებს ერთობლივი ბრძოლა შესთავაზა. მართალია, ლაზარ ფარაბეი
ამბობს, რომ ვახტანგის მიერ ირანულთა წინააღმდეგ აჯანყების ამბავმა დიდი აღფრთოვა-
ნება გამოიწვია სომეხებში, რადგან ამ დროს ირანელებს აჯანყებული აღმანებლების წინა-
აღმდეგ ძალით ჰყავდათ გაყვანილი სომეხთაგან რაზმები, რომელთაც ცნობამ ქართლის
აჯანყების შესახებ დიდი იმედები ჩაუსახა, მაგრამ თავდაპირველად სახელოვანმა სომეხმა
სარდალმა ეკამნ მამიკონიანმა თავი შეიკავა აჯანყებაში მონაწილეობისაგან, „რადგან კარგად
ვიცი არიელთა (ე.ი. ირანელთა) ძალა და შეუპოვრობა, ზოლო პრიოზა (ე.ი. ბიზანტიელთა)
ხისუსტე და მტყუარობა“, მოჰყავს ლაზარ ფარაბეს ეკამნ მამიკონიანის სიტყვები. ამა-
თნავე, ეკამნს უკვე ეპარებოდა ქართლის შესაძლებლობებსა და ჰუნთა მოსვლაზეც, ლაზარ
ფარაბეის სიტყვებით, მას არც თავისიანების იმედი ჰქონდა: „თქვენც გაცნობთ (მამართავს
ის მათ) ჩემი გამოცდილებით, თუ როგორ მივიცაით ფიცით ალექს ჩვენი შამებისათვის და
ზოგიტყუებიათ“. თუ ეს ლაზარ ფარაბეის მერე მომხდარის შემდეგ მღებელი დასკვნა არ
არის, ეკამნის სიტყვები, წინაწარმოტყველური აღმოჩნდა. მიუხედავად ყოყმანისა, ეკამნ
მამიკონიანი ბოლოს მაინც დათანხმდა ირანელთა წინააღმდეგ აჯანყებაში მონაწილეობას,
თანამომხმეებმა ის სარდლად აირჩიეს.

აჯანყების პირველ წელს გახტანგმა, როგორც ჩანს, განდევნა ირანელები ქართლიდან, მაგრამ 483 წელს ისინი დიდი ჯარით შემოვიდნენ. ჯარის ერთი ნაწილი შაპურის სარდლობით ქართლში შემოვიდა, ხოლო მეორე — ატრნერსეს სარდლობით — სომხეთში. გახტანგმა დაინახა, რომ მათთან ბრძოლა უიმედო იყო, სომხეთის მთებში გამაგრდა და სომხებს დახმარება სთხოვა. სომხებმა წერსეპაპატთან დაამარცხეს ირანელები, გაემართნენ ქართლისაკენ და დაბანაკდნენ კანგარის მთებში. პუნთა დამხმარე ძალა არ მოვიდა, სომხს ნახარართა ნაწილი ბრძოლის დაწყების წინააღმდეგი იყო, მაგრამ ქართლის მეფისათვის ოცუოდნელი იყო ირანელთა შეჩერება, რათა ისინი არ შეჭრილიყვნენ ქართლის შიდა რაიონებში. ქართველ-სომხთა შეერთებული ღაშსარი მტკვრის ნაპირას „ჭარბანაირის ველზე“ (როგორც ვარაუდობენ, გარდაბნის მხარეში) დაბანაკდა, ირანელები მტკვრის მჯორე ნაპირზე განლაგდნენ. ირანელთა ღაშსარს შაპურთან სარდლობდა.

ბრძოლას დაწყების წინ დალატმა იჩინა თავი. სომხს ნახარართა ნაწილმა ზიდელყო შაქრიკი გაგზავნა სპარსთა ჯარში მყოფ თავის ახლობლებთან და შეუთვალა, რომ ისინი უკან მაგიკონიანამ აიბულა წამოსულიყვნენ საბრძოლველად, და აუწყებდნენ, რომ ბრძოლის დაწყებისთანავე მათ მხარეზე გადავიდოდნენ.

ბრძოლის ველზე ცენტრი და მარჯვენა ფრთა სომხებმა დაიკავეს, მარცხენა — ქართველებმა. მართალია, დასაწყისში მოკავშირეები შეტევაზე გადავიდნენ, მაგრამ მებრძოლთა ნაწილის მტრის მხარეზე გადასვლამ ღაშსარში არე-დარევა შეიქმნა. მოკავშირეებმა ბრძოლა წააგეს. სომხები ტაოს გადავიდნენ. ირანელთა ღაშსარი პახარავესტის სარდლობით სომხეთში შევიდა და ჭეყანა დაარბია. რადგან უკან მაგიკონიანის წინააღმდეგობის გაწყვეტი არ შეეძლო, მან ღაშსარს ნარჩენებით თავი ზაღდიას შეაფარა.

ირანელთა სარდალს პახარავესტის პეროზ შაჰის წერილი მოუვიდა. შაჰი ატყობინებდა, რომ ის მეფეებთან საბრძოლველად გაემართა, მას კი „უბრძანებდა წასულიყო ქართლში და ქართლის მეფე გახტანგი ან შეტყუო, ან მოეკლა, ანდა იმ ქვეყნიდან გაეცეკვინა“ (ღაზარ ფარუკი). ამ ცნობას თანახმად, აშკარაა, რომ ირანის შაჰისათვის აჯანყების მთავარი ფიგურა და ამჟღავნებელი სამხრეთ კავკასიაში ჯვლახე სერგიონული ჭტვი ქართლის მეფე იყო და, პირველ რიგში, მისი საკითხი უნდა გადაწყვეტილიყო. პახარავესტი ქართლში შევიდა. იქ მას მრავლად მოუვიდნენ მკვდარ მოღალატეები, რომელნიც სარდალმა სათანადოდ დასაწესებრა და მათგან რაზმი შეადგინა. ქართლის მეფემ წინააღმდეგობა უაზროდ ჩაიფარა და თავი ეგრისის შეაფარა.

484 წელს ირანის შაჰი სეროზი მეფეებთან ბრძოლაში დაიღუპა და პახარავესტი ირანს გაემგზავრა.

მართალია, 482-484 წლის აჯანყება ირანელთა წინააღმდეგ მარცხით დამთავრდა, მაგრამ იგი ირანში დატრიალებულმა მოვლენებმა (პეროზის დაღუპვა, მის მემკვიდრეებს შორის ბრძოლა ტახტისათვის) და, ალბათ, იმ დღეში წინააღმდეგობამაც, რასაც ირანი სამხრეთ კავკასიაში წააწყდა, აიბულა ახალი შაჰი ვალარმა (484-488 წწ.) მნიშვნელოვან დათმობებზე წასულიყო. შაჰმა გაიწვია სპარსთა ჯარი, მეფე გახტანგი ეგრისიდან ქართლში დაბრუნდა, ირანელთა რეგიონი ქართლში შემსუბუქდა, მაგრამ, ჩანს, ქართლის მეფის მიზანს ირანელთაგან ზრული დამოუკიდებლობის მოპოვება წარმოადგენდა.

დაიწყო ირან-ბიზანტიის ომი. ომის ინიციატორი ირანი იყო. იმპერატორ ანასტასი (491-518 წწ.) პოლიტიკა ეწედა საზღვარზე თავდაცვით ხასიათს ატარებდა, მაგრამ მან უარი შეუთვალა ირანს იმ სუბსიდიის გადახდაზე, რომელსაც სასანიანები კავკასიის მთელთა შემოტევისაგან დაცვისათვის ითხოვდნენ ბიზანტიისაგან. შეტევა ირანმა დაიწყო. ქართლის მეფეს, როგორც თავის ხელდებულს, დახმარება სთხოვა. ქართლის მეფემ ირანს დახმარებაზე უარი შეუთვალა და საბრძოლო სამზადისს შეუდგა. მეფემ ოჯახის წევრები, მოახლეთა დახმარება, ღაშსარის ნაწილი ერისთავთა სარდლობით უმთავრეს ციხეებში,

უჯარმას, მცხეთას გაანაწილა. ირანელთა მრავალრიცხოვანი ლაშქარი ქართლისაკენ გამოემართა, შეპყრობა კამპანია, გერგმის ციხე, ედლისციხე, მოედო კახეთს და დაბანაკდა იორის პარას. ქართველთა ლაშქარი უჯარმას გამაგრდა. ორზე, უჯარმის ციხესთან დიდი ბრძოლა მოხდა. ციხისკენ უამრავი ქართველები შეტევაზე გადავიდნენ, ჯამარცხეს ირანელები და უკუაძრევს, უკუძრეული მტერი რუსთავს დაბანაკდა. ვახტანგის შემტყინეს ცნობით, მეფე ვახტანგი ირანელთა ბანაკში შეიჭრა, მოკლა შაჰის ძე, მაგრამ გმირი მეფე ბრძოლაში დაიჭრა. დაჭრილი მეფე უჯარმას გადაიყვანეს, სადაც ის მოღუბული ჭრილობისაგან გარდაიცვალა. ვახტანგის სიკვდილის ამბავი რომ გაიგეს, სპარსელები შეტევაზე გადმოვიდნენ, მოაოხრეს თბილისი, არმაზი, მცხეთის ზღუდის გარეთ მიწა-წყალი. მოგებული ბრძოლა დაპყრობებით დამთავრდა. საშუალოდ, არ არის ცნობილი, რა შედეგი მოუტანა ამ აჯანყებამ ქართლს. ირან-ბიზანტიის ეს ომი ძველი საზღვრების შენარჩუნების პირობით დასრულდა. ძირითადად ომამდე არსებული ვითარება იქნა შენარჩუნებული ქართლშიც. ვახტანგის შემტყინეს ცნობით, როდესაც ორზე ბრძოლის დროს მეფე შეიჭრა შაჰის კარავში და მოკლა შაჰის ძე ბარტამ, მაშინ „მუნ შანა სპარსმან ვინმე სცა ისარი მკრძსა ვახტანგისა“ და მეფე ამ ჭრილობისაგან გარდაიცვალა. სხვა წყაროს ცნობით, მეფე დაღატოთ იქნა მოკლული, ბრძოლის დროს ვინმე მონაყოფილი სპარსელის მიერ, რომელმაც იცოდა მეფის ჯაჭვის პერანგის განახვევის არსებობა ილიის ქვეშ, და როდესაც მეფემ ხმალი აღმართა, მან ამ განახვევით „კრა ისარი“. ვინ იყო ეს „ვინმე სპარსი“ თუ „მონაყოფილი“? დაიჭრა მეფე ბრძოლაში, თუ ის დაღატოთ, მისი მონაყოფილის მიერ იქნა მოკლული, რელი ზოგჯერ იყავს. არ არის გამოარკვეული, რომ „მონაყოფილი“ სპარსელი, რომელმაც მეფის ჯაჭვის პერანგის განახვევა იცოდა, ვინ იყო, ვინ იყო სპარსელი სამხედრო ტყვე იყო, რომელიც შემდეგ სხვა ტყვეებთან ერთად გაიყვალა და ახლა იორზე ბრძოლის დროს შეხვდა ვახტანგს.

მეფე ვახტანგის სახელთანა დაკავშირებული ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, როგორცაა ქართლის სამეფოს დედაქალაქის მცხეთიდან თბილისში გადატანა. „ვახტანგ აშენებდა ქალაქსა ტფილისისასა და საფუძველი ოდენ დადო“, გვაუწყებს შემტყინე. ვახტანგი მაშინ 60 წლის იყო. დაიწყო ირან-ბიზანტიის ომი და ვახტანგის აჯანყება ირანელთა წინააღმდეგ, მუდამ ვერ მოასწრო ჩანაფიქრის ხიზრულეში მოყვანა და მისმა ძემ დანიშნა „განასრულნა ზღუდენი ტფილისისანი, და ვით ერბანა ვახტანგს, იგი შექმნა სახლად სამეფოდ“.

თანამედროვე თბილისის ტერიტორია, სადაც უწვევტი ცხოვრების კულტურული ძეგლი ძე. წ. IV ათასწლეულიდანაა დადასტურებული, ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე დიდი სამოსახლო პუნქტი იყო, ხოლო ახ. წ. IV საუკუნეში მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი, სადაც ირანის შაჰის მოხელე პიტიახში იდგებ ბინას, საიდანაც ის უპირისპირდება ქართლის მეფეს.

თბილისი მნიშვნელოვანი ეკონომიკური რეგიონის ცენტრად იყო და ამ რეგიონს თავისუფლად შეეძლო ქალაქის მოსახლეობის მომარაგება სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებით, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქალაქისათვის. მაგრამ ამ ნიშნით ის მცხეთას ვერ დაუპირისპირდებოდა, რადგან მცხეთასაც მდიდარი საგარეულები ერტყა გარს. თბილისი მსოფლიო მნიშვნელობის საგარეო გზაზე მდებარეობდა, ის IV ს.-ის რომელ საგზაო რუკაზეა აღნიშნული, მაგრამ ამ თვალსაზრისით მცხეთა მას არ ჩამოუვარდებოდა. თბილისი არც გასამაგრებლად და მტერთაგან თავის დასაცავად იყო მცხეთაზე მეტად მოსაზრებელი. ასე რომ, მხოლოდ ეს ფაქტორები ვერ განსაზღვრავდნენ მეფის გადაწყვეტილებას. არ არის გამოარკვეული, რომ დედაქალაქის გადატანის გადაწყვეტილებაში გარკვეული როლი

სოციალურმა ფაქტორმა შეასრულა. მცხეთა ძველი არისტოკრატიის საყრდენი იყო, მეფე ვახტანგი კი, ახალ, აღმავალ ფეოდალურ ძალებს ეყრდნობოდა. მას ახალი დედაქალაქი ესაზღვრებოდა. ვახტანგის არჩევანი პოლიტიკურ ფაქტორსაც შეიძლება გადაწყვიტავს: თბილისში დამკვიდრებით ის სპარსელებს ხელიდან აცლიდა მათ ამ საყრდენს. არ არის გამორიცხული, რომ დედაქალაქის მცხეთიდან გადატანის გადაწყვეტილებაში მღვდელმთავართან კონფლიქტმაც შეიტანა წვლილი. ნიშანდობლივია მისი ისტორიკოსის ვახუშტის განცხადება, რომ მეფის რეზიდენცია თბილისში იქნა გადატანილი, მცხეთა კი მან კათალიკოსის „მიათუელა“, მეფემ გამოიყენა სამეფო და საკათალიკოსო ცენტრები. დედაქალაქის თბილისში გადატანა ქართლის მეფის აღმოსავლური პოლიტიკის გააქტიურებითაც შეიძლება იფოს გამოწყველი.

თბილისის მოხერხებულმა სტრატეგიულმა მდებარეობამ, ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით ქვეყნის წამყვან რეგიონებთან სიახლოვემ, მეზობელ ქვეყნებთან მოზერხებული ვახტანგით დაკავშირებამ, პოლიტიკურმა, საკუთრივ ირანის ფაქტორმა, სოციალურმა ლეგონებმა მიზეზებმა, განაპირობეს ვახტანგ მეფის გადაწყვეტილება. ვახტანგმა ააგო უმთავრესი საქალაქო ნაგებობანი (სამეფო სასახლე, აღმინისტრაციული, საბაზრო შენობები), მისი ზედი ჯალაღის ციხესაც შეეხო, მაგრამ ზღუდით გამაგრება ვერ მოასწრო და დაწვებული საქმის დასრულება ტახტის მემკვიდრეს უანდერბა.

ვახტანგ მეფის ამ გადაწყვეტილების სისწორე შესანიშნავად დაადასტურა ჩვენი ქვეყნის მოღვაწე მწერალმა ისტორიკოსმა, თბილისმა გამართულა დიდი სახელმწიფო მოღვაწის ეს ნაბიჯი არა მხოლოდ ქართლის სამეფოს, არამედ ქართული სახელმწიფოს მასშტაბით.

* * *

V საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლის სამეფომ მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვა. ყველა წარმატება მეფე ვახტანგ I-ის, გორგასლად წოდებულის სახელთანაა დაკავშირებული. ამ დროს სახელმწიფო მოღვაწეებმა და სარდალმა კარგად გაითვალისწინა მახლობელ აღმოსავლეთში შექმნილი პოლიტიკური ვითარება და ირან-ბიზანტიის დაპირისპირება თავის სასარგებლოდ გამოიყენა. მან ქრისტიანობა ბრძოლის სიმბოლოდ გამოაცხადა და მახდებურ სპარსეთს ეროვნული რელიგია დაუბრუნებია.

უცხოელთა ბატონობა, მათ სასარგებლოდ გაღებული დიდი ოდენობის ხარკი, სამხედრო-საღმრთო მოვალეობა მოსახლეობის ყველა ფენას აწევბოდა მძიმედ. უცხო მომავლის წინააღმდეგ ბრძოლა საკუთარი სახლ-კარის, ოჯახის დასაცავად წარმოუბდა და ბრძოლისაკენ მიმართა სახელმწიფოს მეთაურმა ქვეყნის მთავარი ძალა და ღერვა, ხალხმა, მისმა თანამედროვეობამ და ისტორიამ სამშობლოს თავისუფლებისათვის მებრძოლი წინამძღოლი გამოაცხადა.

გმირი მეფის მოღვაწეობაზე საგანგებო საისტორიო თხზულება შეიქმნა, რომელიც შემდგომ, XI საუკუნეში სადევგმირო ეპიკურებით განვრცობილი, ქართველი ხალხის ეროვნულ ისტორიაში, მის „წმინდა წიგნში“ – „ქართლის ცხოვრებაში“ შევიდა.

ვახტანგ მეფემ განსაკუთრებული ადგილი დაიმკვიდრა ქართველი ერის შეგნებაში. ეს შემთხვევითი არ არის და არც შეიძლება იფოს. ამას ისტორიული პიროვნების ერისა და ქვეყნის წინაშე დამსახურება განსაზღვრავს. ვახტანგი ქრისტეს სჯულისათვის დაღუპული გმირია: „პირველნი ერი ანატრიადა მეფესა, რამეთუ ქრისტისთვის მოიკლა“, „ქრისტისთვის იწამა ქრისტის მოწამე იგი მეფე“, წერს მემკვიდრე.

გმირი მეფე მცხეთას, მის მიერ აგებულ სვეტიცხოვლის ტაძარში დაკრძალეს. საფლავის ქვაზე (თუ საფლავთან ჯდებოდა?) მისი გამოსახულება იყო, ხოლო მეფის აბჯარი და საბრძოლო სამოსელი, ვითარცა ძვირფასი რელიკვია, იქვე ინახებოდა.

ვახტანგის მოღვაწეობის ისეთ განდიდებას, რომელიც მისი ისტორიკოსის თხზულებაშია, მხარს უმაგრებ მომდევნო ხანის ქართველი ისტორიკოსები. XI საუკუნის ანონიმი ავტორი („მატიანე ქართლისაჲ“) მოგვითხრობს მეფე ბაგრატ III-ის შესახებ, რომლის მოღვაწეობას ის, სრულიად პართებულად, მაღალ შეფასებას აძლევს, და დასძენს: „და ვთქუა ესეცა, რომელ შემდგომად დიდისა მეფისა ვახტანგ გორგასლისა არავინ გამოჩინებულ არს სხუა მსგავსი მისი დიდებითა და ძალითა, და ყოვლითა გონებითა“. „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთ ნაგვიანებ ნუსხაში, სადაც იწვება თხრობა მეფე დავით აღმაშენებლის შესახებ, სათაურად წერია: „აქა დიდი და ლთივ განბრძნობილი დავით დაიბადა მსგავსი ალექსანდრესი (ალექსანდრე მაკედონელის, მკ.) და ვახტანგისებრი სუიანი და გამარჯვებული“. „ისტორიანი და აზმანის“ ავტორი ასე იწვევს თამარის მამის, მეფე გიორგი III-ის მეფობის აღწერას: „აჲ ვოწო ძალისებრ და ღონე მიუწოდომისა ესე შეაღისა ნათელ შემოსილისა მამა იგი გორგასლიანი, აღმასრულებელი ვახტანგისა ნეტარებათა“. შამქორის ბრძოლად გამზადებული ქართული ღაშპრის წინაშე თამარის ისტორიკოსი დიდ წინაპართა სახელებს და მათ სასახელო საკმევებს რომ ასხენებს, ერთ-ერთს პირველად ვახტანგ გორგასლისა და მის სპას ასახელებს. ვახტანგ გორგასლიან სახელმწიფო მოღვაწეთა შედარებას XVIII საუკუნეშიც მიმართავენ. „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების ცნობაში შედიან ისეთი ტექსტები საშობლოს მტრების წინააღმდეგ ბრძოლის ველზე დაღუპული მეფე ლუარსაბ I-ის შესახებ წერს: „მოიცვალა მეფე ლუარსაბ მოწამე, მსგავსი ვახტანგ გორგასლისა“. მეფე ვახტანგს ქართული პაგიოგრაფიული თხზულებებიც განადიდებენ, მაღალმა და დიდმა მეფე ვახტანგ გორგასლიანმა „მეფობა ყოვლისა ქვეყანისა საფლავად შთაიტანა“. დიდ მეფედ იხსენიებენ მას წმ. რაფელის, წმ. არჩილის მარტვილობათა ავტორები. „გორგასლიანობა“ ახოვანებისა და ტანადობის, გაეკაცობის სიმბოლო იყო. „გორგასლიანი“ ეწოდებოდა საქართველოს სამეფო დროშას. საქართველოს სამეფო სპას მის დიდ გამარჯვებებში შამქორს თუ ბასიანს წინ ის თეთრი სამეფო „გორგასლიანი“ დროშა მიუბღვოდა, ხოლო როდესაც ქართველთა ლაშქარმა დიდ გამარჯვებათა შემდეგ მძიმე მარცხი განიცადა, მონღოლებთან ბრძოლაში, ქართველი ფაშთაღმწერელი დიდის გულისტკივილით აღნიშნავს: „აქა უამრავად სუიანი იგი ბრძოლათა შინა დროშა დავითიანი და გორგასლიანი გამარჯვებული არა სადა ძლეულ იყო“. დიდი სიხარული განიცადეს ქართველებმა, როდესაც თამარბულის არა სადა ძლეულ იყო“. დიდი სიხარული განიცადეს ქართველებმა, როდესაც თამარბულის არა სადა ძლეულ იყო“. დიდი სიხარული განიცადეს ქართველებმა, როდესაც თამარბულის არა სადა ძლეულ იყო“.

ისტორიის ერთ-ერთი გველაზე შავი პარტოვანი მსაჯული ხალხია. ხალხი დიდების შარაგანდებით მოსავს ერისა და ქვეყნის ღირსეულ მფიცებს. ვახტანგ გორგასლიანი ერთ-ერთი იმანთაგანია, რომელსაც საშობლოს წინაშე დამსახურებისათვის ქართველმა ხალხმა სიყვარული და პატივაცემად ლექსებში, პოემაში, ლეგენდებში ჩაქსოვა.

ვახტანგ მეფე ღმერთს უფარდა,
ციდან ჩამოესმა რეკა,
იღბებზე ფეხი შედგა,
დიდმა მოებმა იწყეს დრეკა,
ოსებში გაღაიარა,
ჩერქეზები გადარეკა.“

დიდი მეფის გარდაცვალებით გამოწვეული გლოვა აისახა ლექსში:

ვახტანგ მეფეო, რომ კედებოდა
ცაი ღრუბლებით იმოსებოდა, აზნაურით, გლეხობა
სატირლად ეშხადებოდა“.

ნიშნდობლივია ვახუშტი ბაგრატიონის დამოკიდებულება ვახტანგ გორგასლისადმი. ის საქართველოს მეფეთა შორის გამორჩეულად ასახელებს ვახტანგს, დავითსა და თამარს და წერს, რომ „გლეხთა უწყინოთაცა უწყიან ძლიერება გორგასლისა, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფისა“.

ჯუანშერი ასე ხსნის ვახტანგის ზედწოდებას: „ხოლო ვახტანგ მეფეს შეეკმნა ჩაბაღაზი ოჭროსი, და გამოესუა წინათ მგელი და უკანით ღომა; და რომელსა კერძა იძლეოდათ ქართველნი, მუნიოცა მიმართს და მოსრის სპისა მისგან სპარსთა, ვითარცა ღომაჲს კანჯარნი. მიერთგან გერღარა შეუძლებდეს სპარსნი წყობად მისა, რამეთუ დაისწავლეს ოგი, რომელსა ეწერა მგელი და ღომა, და ვითარცა იხილონ ვახტანგ, თქვენ: „ღურ აზ გორგაზად“, რომელ არს ესე: „ერიდეთ თავსა მგლისასა“, და მის მიერ სახელ ედვა ვახტანგ მეფესა გორგასად“. ვახტანგის მუზარადზე მგლისა და ღომის გამოსახვას საინტერესო ახსნა აქვს ქართულ სინამდვილეში. სვანური წარმოდგენით, მგელი ზებუნებრივი ფიზიკურა ძალით, მოხერხებულობით, ჭკუით, მახვედრილობით, არასვეულებრივი მხედველობით გამოირჩევა, რაც მას აღამაინთა მტრულ მოქმედებას არიდებდა. მას მოვლენათა წინასწარი განჭვრეტის უნარი, სხვა ზებუნებრივი თვისებები აქვს, მათი წარმოდგენით, მგელს მაგიური თვისება აქვს, რომლითაც ის ეხმარება და მღარველომს აღამაინებს, ამიტომაც მგლის კბილი ავეკროზად რომ გამოიყენება. ამავე წარმოდგენებით მგელი ისევე ძლიერი და დაუშარცხებელია, როგორც ღომა. ამიტომ მას მუზარადზე ორივე ცხოველის გამოსახულება არის საძლიერის, უძლეველობის სიმბოლო და მინიშნება მაგიურ ძალაზე. არსებობს მოსაზრება, რომ მგელი ვახტანგის სახელმწიფო ჩადებულ: სახელის პირველი ნაწილი არის „ვახ“, რაც ძველ ინდურმა და აკესტის ენაში მგელს, ხოლო „ტან“, ისევე როგორც ქართულში „ტანს“ ნიშნავს (ვ. აბავეი).

* * *

ქართული კულტურის განვითარებისათვის ამ ეტაპზე განსაკუთრებული მნიშვნელობა მქონდა მჭიდრო კონტაქტებს ბიზანტიასთან, სირიასა და პალესტინასთან, სომხეთთან. ამ კონტაქტების უტყუარი მოწმობაა ქართული სამონასტრო-კულტურული ცენტრების არსებობა ამ ეპოქის სირიასა და პალესტინაში; ზადაც დღემდე შემორჩენილი ქართული ხელნაწერი წიგნების კოლექციები. ქართველი საეკლესიო-სამონასტრო მშენებლობის დაწესებას სირია-პალესტინაში ერთგული საისტორიო ტრადიცია პირველი ქართველი ქრისტიანი მეფის, შირიანის სახელთან აკავშირებს. ამასთანავე, ჩანს, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის განახლება-რეკონსტრუქციაში რაღაც მნიშვნელოვანი წვლილი აქვს შეტანილი მეფე ვახტანგ გორგასალს, XVIII საუკუნის 50-იან წლებში კონსტანტინოპოლს, ათონსა და იერუსალიმში მოგზაურობის აღწერილობაში, ე. წ. „მამიხელათა“ წიგნში, ცნობილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწე ტიმოთე გაბაშვილი წერს, რომ, აფგილობრივი ტრადიციის თანახმად, „აბაზის მონასტერი და ოთხი ეკლესია ნაზარეთს ქართველთგან არისო აღშენებული, რაჟამს ვახტანგ გორგასალან დაიპყრო იერუსალიმი“. მართალია, ვახტანგის მიერ იერუსალიმის დაპყრობა საეჭვოა, მაგრამ იქაურ ქართველებში (თუ არაქართველებში) არსებული მსგავსი ტრადიცია, თითქმის ანგარიშგასაწევს ხდის ჯუანშერის ცნობას მეფე ვახტანგის მიერ, დედასთან და დასთან ერთად, იერუსალიმს საღოცავად წასვლის შესახებ. ჩანს, იქ ჩასულმა, მან დიდი შესაწირავი გაიღო ტაძრისთვის, ან წვლილი შეიტანა მის შენებაში, ასეთი ეარაუდის უფლებას იძლევა იმავე ტიმოთე გაბაშვილის ცნობა მონასტრის კვლელზე მეფე ვახტანგის ფრესკული გამოსახულების არსებობის შესახებ, სადაც წვერულვაშაანი მეფეა გამოსახული, თავზე გვირგვინით (1902 წელს ნიკო მარს იერუსალიმში ეს ფრესკა აღარ დახვდა, კედელი შეთეთრებული იყო).

ვახტანგ მეფის პორტრეტის ასლი სვეტიცხოვლის ტაძრიდან 1839 წელს პლატონ იოსელიანს პეტერბურგში გაუგზავნია. მეფე გამოსახულია მშვილდისრით ხელში, თავზე გვირგვინით.

ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულია გემმა, გვირგვინოსანი მამაკაცის პროფილით. გემმაზე მოთავსებულ წარწერას შალვა ამირანაშვილი კითხულობს: „ვრთანგი“ და ვარაუდობს, რომ ეს არის ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალი, რადგან, ჯუანშერის თანახმად, ვახტანგს სპარსულად უწოდეს „ვარან-ხოსროვთანგ, ზოლო ქართულად ეწოდა „ვახტანგ“. თუ ეს ნამდვილად ვახტანგ მეფეა, მაშინ ჩვენ, იერუსალიმის და სვეტიცხოვლის დაკარგული ფრესკების პირების გარდა, გვაქვს ამ დიდი ქართველი მოღვაწის გამოსახულება, შექმნილი თანამედროვის მიერ, რომელსაც თავზე ადგას ირანის შაჰის მიერ გამოგზავნილი „გურგუნი ანთრაკოვანი“.

ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, მეფე ვახტანგი ვაჟაკური გარეგნობის, მაღალი, დიდი ფიზიკური ძალის პიროვნება იყო, ბრძოლის დროს ის ყოველთვის იქ იყო, სადაც ყველაზე მეტი გასაჭირი ედგათ. ბრძოლის დროს დიდ სამხედრო სარდალთა ხელგუნებას და მათ გამოცდილებასაც ითვალისწინებდა ბრძოლის ველზე. ერთ-ერთი საბრძოლო მოქმედების დროს, ჯუანშერის აღწერით, წინ მიდიოდნენ „ცხენ-თოროსანნი და ჯაჭუ-ჩაბალოსანნი“ (ე.ი. მძიმედ შეიარაღებული მხედრობა), მათ შემდეგ „ქუეითნი, და ქუეითთა უკანა სიმრავლე მხედართა“ (ე.ი. მსუბუქი კავალერია). „ზოლო ვახტანგ უკეთუ მარჯუენით — კერძო იბრძოდის მარცხენით — კერძო მრწოდიან, და უკეთუ მარცხენით — კერძო იბრძოდის, მარჯუენით კერძო ძრწოდიან, და ეგოდენის სიმრავლესა სპათასა იცნობებოდა ხმა ვახტანგის, ვითარცა ხმა ლომისა“.

* * *

ვახტანგ მეფის მოღვაწეობა ქართლის სამეფოს საზღვართა გაგრძელების, აღმოსავლურ და დასავლურქართული მიწების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების, ქართლის სამეფოს საზღვართა გამაგრების და დაცვის, ქართული ქრისტიანობის განმტკიცების, ხელისუფლების ცენტრალიზაციის, უცხო დამპყრობთაგან დამოუკიდებლობის მოპოვების, ქვეყნის წინსვლის, მისი პროგრესული განვითარების დიდ ეროვნულ საქმეს ემსახურებოდა.

XIV ტატი

დასავლეთ საქართველო IV-VII საუკუნეებში

1. შირაქის (ლაზეთის) სამეფო IV-V სს-ში

ურთიერთობა ბიზანტიის იმპერიასთან

III საუკუნის დასაწყისიდან დასავლეთ საქართველოში დაწინაურდა გერმანის (ლაზეთის) სამეფო. IV ს-ის შუა ხანებიდან მის ფარგლებში გაერთიანდა თითქმის მთელი დასავლეთ საქართველო. თუ II-III საუკუნეებში აქ მოსახლე ტომების: აფსილების, აბაზგების, სანაგების და სვანთა მთავრები უშუალოდ ექვემდებარებოდნენ რომაელთა ზღლისუფლებას, ახლა ისინი ლაზეთის მეფის ძალაუფლებას აღიარებდნენ. ამიტომ, IV-VII საუკუნეებში ბიზანტიელები მთელ დასავლეთ საქართველოს ლაზიკას უწოდებდნენ, ქართული წყაროები კი — გერმანს (აქედან წარმოსდგა შერეული — გერმანის შვიდრი. შერეული და ლაზი იღვრება ლაზური სახელები უნდა ყოფილიყო).

IV ს-ის შუა ხანებიდან გერმანის სამეფოს საზღვრები სამხრეთით ტრაპეზუნტთან იზიდავდა რომაელთა სახელმწიფო საზღვრებს, ჩრდილოეთით ვრცელდებოდა კავკასიის მთებამდე, დასავლეთიდან შავი ზღვა ეკრა, ზოლო აღმოსავლეთით ქართლის სამეფოსაგან აღიწერა ლიხის ქედი.

III-IV სს-ის მიჯნაზე გერმანის იერებებს დასუსტებული ქართლის სამეფოს ტერიტორიებს დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. მან ქართლს წაართვა სასაზღვრო ლაქი — არგეთი. შირაქი და სვანთა ლაზიკა — გერმანის ციხესიმაგრეები გახდა. ასევე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მდებარე ქართლის სამფლობელოებიც (ჭოროხის შესართავთან) გერმანის ფარგლებში მოექცა. IV ს-ის მეორე ნახევარში გერმანის მეფის ძალაუფლება გავრცელდა აფსილებზე, მისიმიანებზე, სანიგებსა და აბაზგებზე; ამავე ხანებში — ჯერ სვანთაზე (ლაზურზე), ზოლო შემდეგ — სვანებზე. ეს მოხდა რომის იმპერატორ თეოდოსიუს (379-395 წწ.) დროს.

გერმანის სამეფოს პოლიტიკური გაძლიერება და მისი პევემონობით მთელი დასავლეთ საქართველოს გაერთიანება ამ პერიოდში განაპირობა მისმა სოციალურ-ეკონომიკურმა აღმშენებლობამ. გერმანის ხელისკრული გეოგრაფიული მდებარეობა ხელს უწყობდა აქ ინტენსიური სოფლის მეურნეობის განვითარებას. მდ. რაონის ნოვებრა სანაპიროები სახნავი მიწათმოქმედების წამყვანი რაიონი იყო მთელს დასავლეთ საქართველოში. ის აწვდიდა მარცვლეულს მთიან რაიონებს. აქ გადიოდა სავაჭრო-სამომოსვლო გზები, რომლებიც აკავშირებდა დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ რომის იმპერიასთან, სხვა ქვეყნებთან და ხალხებთან. ეს დიდად უწყობდა ხელს ვაჭრობა-ხელოსნობის გაცხოველებას, საქალაქო ცხოვრების აღმშენებლობას. ფეოდალიზაციის ძირითადი კერა დასავლეთ საქართველოში ლაზიკა-გერმანის სამეფო იყო, რომელმაც თავის გასაღურ დამოკიდებულებაში მოაქცია სხვა ნახევრად პატრიარქალური სამთავროები და ხელი შეუწყო იქ ფეოდალიზაციის პროცესის გაღრმავებას. ღრმესაუკუნეების ლაზიკა-გერმანის სამეფო ღირსეული მემკვიდრე გახდა ძველი აღრე-დასობრივი კოლხეთის სამეფოსი, როგორც ახალი, დასავლურ-ქართული სახელმწიფო, ღირსიებული დახლოებით ამავე ტერიტორიულ ფარგლებში.

გერმანის სამეფოს წინსვლა-გაძლიერებას ხელი შეუწყო აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მხარეთ მდგომარეობის გართულებამაც. III ს-ში ის დაარბიეს ვითებმა, IV ს-ში — პუნებმა. პუნებმა IV ს-ის 70-იან წლებში გაანადგურეს ალანთა გაერთიანება, დაარბიეს ბოსფორის სამეფოს ტერიტორია და თავდასხმები მოაწყვეს ჩრდილოეთ კავკასიის ზეკარებით სამხრეთის ოლქებზე. ასეთ ვითარებაში ამ ზეკარების დაცვას განსაკუთრებული მნიშვნელო-

ბა მერნეა აღმოსავლეთ რომის იმპერიისათვის. ამავე ხანაში იმპერია მძიმე პირობებში აღმოჩნდა სასანიანთა ირანთან. თუ III ს.-ში უპირატესობა ამ პირობებში ჯერ კიდევ რომაელთა მხარეზე იყო, IV ს.-ის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ რომის იმპერიის პოზიციები აღმოსავლეთში მნიშვნელოვნად შეირყა. კერძოდ, აზერკავკასიაში უპირატესობა სასანიანთა მხარეზე გადადის, ისინი თავიანთ ბატონობას ატყობენ ჯერ სომხეთსა და ალბანეთში, ხოლო შემდეგ ქართლშიც. ასეთ ვითარებაში რომის ჩრდილო საზღვრების უშიშროების უზრუნველყოფისათვის ეგრისის მნიშვნელობა მეტად გაიზარდა. ეგრისი, VI ს.-ის პიზანტიელი ისტორიკოსის — პროკოპი კესარიელის თქმით, იყო „კავკასიაში მოსახლე ბარბაროსების... საწინააღმდეგო ტიპარი“ და არა მარტო ქუნებისა და სხვა ტომებისაგან დასაცავად, არამედ ირანის სულ უფრო მზარდი საშიშროებისგანაც: თუ ირანი შეძლებდა ეგრისის დაკავებას, მის ხელში აღმოჩნდებოდა მოხერხებული პლაცდარმი კონსტანტინოპოლზე გასაღებად. შემდგომად რეგორც ზღვით, ასევე ხმელთაით, იმპერიის მესვერები ითვალისწინებდნენ ამას და ხელს უწყობდნენ ეგრისის გაძლიერებას და მისი პეგემონობის დამყარებას დასავლეთ საქართველოში. ძლიერ ეგრისში ისინი ხედავდნენ მყარ ბარიერს მოძალეპული საგარეო მტრების წინააღმდეგ.

IV საუკუნეში აღმოსავლეთ რომის საიმპერიო კარმა ხაზს უსვამს თავის სიუზერენობას ეგრისისადმი. ეგრისი შეტანილია რომის მოხარკეთა სიაში და რომი რამდენადმე მის საშინაო საქმეებშიც ერეა. ეგრისის მეფემ წერილობით უნდა აცნობოს რომის ხელისუფლებას მასზე დამოკიდებული მოთვრების განაობა და ვოველი ახალი გასამთავრებელი პარის მონაცემებიც. მოთვრებს ეგრისის მეფე ნიშნავდა და ხელისუფლების ნიშნებსაც ის უგზავნიდა.

V ს.-ში ეგრისის დამოკიდებულება რომის იმპერიაზე ფაქტობრივად ნომინალური ხასიათის გახდა. პროკოპი კესარიელის სიტყვით, „ლაზები არც ზარკს იხდიდნენ, არც სხვა რამეში ემორჩილებოდნენ მათ, ვარდა იმასა, რომ, როდესაც მეფე მოუცვდებოდათ, რომაელთა მეფე უგზავნიდა სამეფო ტახტის მამკიდრებს მალაუფლების ხამოლოს“. ლაზები არ მონაწილეობდნენ რომაელთა ლაშქრობაში, რომაელებს არ ჰყავდათ გარნიზონები ჩაფრებული ეგრისის ციხესიმაგრეებში. ეგრისის მეფე თავისი ძალებით იცავდა თავის ქვეყანას და ამით ხელს უწყობდა იმპერიის საზღვრების დაცვასაც გარეშე მტრების შემოსევისაგან (ირანის, ქუნების და სხვა მომობარე ტომებისაგან). ამ პერიოდში რომის იმპერია აღარ ერეოა ეგრისის შინაურ საქმეებში. ეგრისის მეფე იმპერიასთან შეთანხმებას გარეშე ნიშნავდა მასზე დაქვემდებარებულ მოთვრებს. ესენი იყვნენ: აბაზგების და სანიგების მოთვარი, სვანთა და სკეიშნის მოთვარი, მისიძიანებს და აფშილებს თვისტომი მოთვრები არ ჰყავდათ. აფშილების და სანიგების ჯრთი ნაწილის (სებასტოპოლ-ცხუმთან პატარუნტამდე) ტერიტორია უზუალოდ ეგრისის სამეფოში შევიდა და მას ეგრისის მეფის მოხელე გარდებდა, აქ იღვა ეგრისის გარნიზონი. სათავაოების გარკვეული ვალდებულებები ჰქონდათ დაცისრებული ეგრისის მეფისადმი: ზარკი და ლაშქრის გამოფანა. პიზანტიელი ისტორიკოსი აკათია სქოლისტიკონი (VI ს.) გადმოგვცემს: „ძლიერსა და მამაც ტომს წარმოადგენენ ლაზები და სხვა ძლიერ ტომებსაც პრინტელობენ... ამიოზენ კოლხთა ძველი სახელით და ზომარე მეტად ქედმაღლობენ, შესაძლებელია, არცთუ ისე უსაფუძვლოდ“. მას არ ეცულება იმპერიაზე დამოკიდებულ ხალხებს შორის ესოდენ ხახულვანობებული და მოჩუბული, თავისი სამოიდრით, ქვეშევრდომთა სიმრავლით, მიწა-წყლის სიკარბითა და მოსაყლიანობის სიუხვით ისეთი ტომი, რეგორც ლაზები იყვნენ.

V ს.-ის შუა წლებში ეგრისის სამეფო იმდენად გაძლიერდა, რომ იმპერიისადმი ნომინალურ დამოკიდებულებასაც უარი თქვა. საკუთარ ძალებში დარწმუნებული ეგრისის მეფე გუბაზ I 456 წელს აუყვანდა იმპერიას. იმპერატორმა დიდძალი ლაშქარი გაგზავნა ურჩე გასაღის დასასჯელად, მაგრამ ამ ჯარმა ვერ შეიღწა ეგრისის სამეფოს სიღრმეში და ხელმოცარული უკან დაბრუნდა. მაშინ იმპერიამ დაიწყო საფუძვლიანი მომზადება ეგრისის

წინააღმდეგ ომისათვის. იმპერიის ხელისუფლები თათბირობდნენ, თუ როგორი მხრიდან დაიშრათ ეგრისში, იმავე გზით თუ არმენიაზე გავლით. ამავე დროს, ეგრისის წინააღმდეგ ირანის მიზნობა გადაწყვეტიეს. თავის მხრივ, გუბაზ I-ც შეუდგა სამზადისს. ისიც ცდილობდა ირანთან კავშირის დაშლას და ირანელთა სამხედრო ძალების მხარდაჭერას რომის იმპერიის წინააღმდეგ. მაგრამ ეგრისის მეფემ ირანისაგან უარი ჰიღო დახმარებაზე, მას ამი პტონდა პუნებთან და ეგრისისათვის არ ეცალა. მაშინ გუბაზმა რომაელებთან შერაგება მოკლბა და მოციქულები გაგზავნა იმპერატორთან. იმპერატორის მოთხოვნით, გუბაზს უა-რა უნდა ეთქვა თავის შვილთან ერთად ემართა ეგრისის სამეფო (მას თავისი პარშმო თანამოსაყდრედ პყავდა სამეფო ტახტზე). გუბაზმა ეს მომენტი თავის სასარგებლოდ გამოი-ყენა: მან სამეფო ტანსაცმელი და სხვა რეგალიები თავის თანამოსაყდრე შვილს გადასცა, სამეფო ტახტი მას დაუღოცა, ზოლო თვითონ მეფობიდან გადადგა. ამით მან უგულვებლყო ბიზანტიის იმპერატორის პრეროგატივა ეგრისის სამეფოს ტახტის მემკვიდრისათვის სამეფო რეგალიების გადაცემის საქმეში; გუბაზმა ამით, ფაქტობრივად, უარი თქვა ბიზანტიასთან ამ უსაღურ დამოკიდებულებაზე, რომელიც გააჩნდა მასთან. იმპერიის ხელისუფლებამ გუბაზის კონსტანტინოპოლში ჩასვლა მოითხოვა. გუბაზი იძულებული იყო ეს მოთხოვნა შეესრულებ-ოდა და, მიიღო რა რომელიც მოხელის – დიონისესაგან ზელშეუხებლობის პირობა, 465 წელს კონსტანტინოპოლში ჩავიდა. იმპერატორის კარზე გუბაზი გაკიცხეს აკანგებისათვის, მაგრამ, ისტორიკოსის თქმით (პრისკე პანიონელი), მეფემ ისინი მოიხილა დახვეწილი სიტყვა-პასუხით და საქონტანო ნიშნების ტარებით. მშვიდობიანი ურთიერთობა იმპერია-სთან კვლავ აღდგა. თუმცა, გუბაზ მეფემ ამ მოლაპარაკებისას, ბიზანტიის ზელისუფლების ზეწოლით, დაკარგა მისი სახელმწიფოს სამხრეთი ტერიტორია ზოფა-ხუფათიდან ტრაპე-ზუნტამდე. მასზე მხოლოდ კონფესიური გაუღენა შეინარჩუნა ეგრისმა.

ამის შემდეგ დაიწყო კონფლიქტი ეგრისსა და სვანებს შორის. სვანებს ირანი ატეხებდა ეგრისის წინააღმდეგ და დახმარებას პირუბოდა იმ ციხესიმაგრეების დასაბრუნებლად, რომლებიც მათ ადრე წაართვა ეგრისის მეფემ. ეგრისის ზელისუფლებამ ამ კონფლიქტის მოსაგვარებლად იმპერატორს სთხოვა დახმარება (იმ შემთხვევაში, თუ საქმეში ირანი ჩე-ბოდა), კერძოდ, იმ ჯარების გაგზავნაზე მოუთხოვა, რომლებიც რომაელთა ტეშეურდომ ბიზანტიის საზღვრებს ეცავდა. მაგრამ, საბოლოოდ ეგრისის მეფემ შეძლო სვანებთან ურ-თიერთობის მშვიდობიანი გზით მოგვარება და შეინარჩუნა მათზე ძალაუფლება.

აღმოსავლეთ რომის იმპერიასთან (ბიზანტიასთან) ურთიერთობა VI ს.-ის 20-იან წლე-ბამდე, როგორც ჩანს, კვლავ ნორმალური ვასალობის ხასიათს ატარებდა. ბიზანტია ეგრი-სის სამხრეთ საქმეებში არ ერეოდა, მაგრამ ეგრისი მაინც უცაყოფილო იყო და ცდილობდა ამ ფარმალური ვასალურობიდანაც თავის დაღწევას.

2. ბიზანტია-ირანის ომები მშრისში VI ს.-ში

VI ს.-ში განსაკუთრებით გამწვავდა ირანისა და ბიზანტიის მეტოქეობა ეგრისში გაბა-ტონებისათვის, რასაც მოჰყვა რამდენიმე ომი მათ შორის. ომის ასპარეზი ეგრისი იყო. არავე დამპყრობლისათვის ეგრისს პტონდა დიდი ეკონომიკური და სტრატეგიული წინაშე-ლობა. ბიზანტიისათვის, როგორც უკვე აღინიშნა, ეგრისი წარმოადგენდა ფორპოსტს პუნე-ბის, კავკასიის გადამა სხვა პარბაროსული ტომებისა და იმპერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ-ის საზღვრების ირანისაგან დასაცავად. გარდა ამისა, დასავლეთ საქართველო ბიზანტიისა-თვის წარმოადგენდა ნდლეულის მიწოდებელს და სავაჭრო-სატრანზიტო გზას ინდოეთი-საკენ. რაც შეეხება ირანს, ეგრისის დაპყრობით ის შეიძენდა პლაცდარმს ბიზანტიაზე შე-ტევიზთვის როგორც ზღვით, ისე ხმელეთით, მოუხპობდა ბიზანტიას სავაჭრო გზას ინ-

ფაქტით, ირანის გზის ატევით რომ მიდიოდა ევრისზე, მოესპობდა თავშესაფარს მდამ-
ბოზე აღმოსავლეთ საქართველოს მთხელობას.

ევრისის ზღლისუფლებს ასეთ ეთარებაში მიმართავდა ლაქიერების პოლიტიკას. თავისი
ქვეყნის ინტერესების შესაბამისად ხან ირანს ემხრობოდა, ხან ბიზანტიას, იმასდა მისხელეთ,
თუ როდის რომელი უქმნიდა უფრო ნაკლებ საფრთხეს მის სახელმწიფოებრივ ინტერესებს.
ერთ აგრესიორს იცენტება მეორის წინააღმდეგ. ბერებრავია, ამ ხანაში ევრისის მმართველ
წრეებში და მიველ საზოგადოებაში ორნაირი საგარეო ორიენტაცია იჩენდა ხოლმე თავს:
პროირანული და პრობიზანტიური. საბოლოოდ მაინც აშკარა გახდა, რომ უფრო დიდ გრძელ-
ნულ საფრთხეს ევრისს ირანი უქმნიდა, რამდენადაც დროთა განმავლობაში გამოვლინდა,
რომ მის განზრახული ქმნდა არა მარტო მეფობის გაუქმება აქ, არამედ მიველი ევრისის
მოსახლეობის განადგურება. ამიტომ ევრისში პრობიზანტიურმა ორიენტაციამ გაიმარჯვა.
ირანმა ვერ მაღწია საწადელს. ვერ მოიგოდა ჟღები ევრისში და უკან დაიხია. ბიზანტია-
ირანის ომის შესახებ ცნობები მოიპოვება ბიზანტიელი ისტორიკოსების; პროკოპი კე-
სარიელის (VI ს.), აგათანგ სქოლასტიკოსის (VI ს.), მენანდრეს (I ს.) და თეოფანე ქო-
ნოგრაფის (IX ს.) თხზულებებში.

VI ს.-ის დასაწყისში ირანმა გარკვეულ წარმატებას მიადწია ევრისში. როგორც ჩანს,
ბიზანტიის ზღლისუფლების პოლიტიკით უკმაყოფილო ევრისი ირანს მიემხრო. წყაროების
ცნობით, ლაზიკის მეფე წათე ირანის შაჰმა კავადმა დამტკიცა (შესაძლოა, ამის გამო,
უარყო წათემ ქრისტიანობა). 520 წელს გამართულ საზავო მოლაპარაკებაზე ირანის ელჩმა
სეოსმა ბიზანტიის წარმომადგენლებს განუცხადა, რომ ძველთაგანვე ევრისი ირანის ქვე-
შევრდომა იყო, რომელმაც ის უსამართლოდ ძალით უკავიათ. ამან ბიზანტიელების აღშფო-
თება გამოიწვია. ბიზანტიის დიპლომატიამ მალე მიადწია იმას, რომ წათე მიემხრო. ევრა-
სის მეფე 523 წელს კონსტანტინოპოლში ჩავიდა, კელავ აღიარა ქრისტიანობა და იმპერა-
ტორის ერთგულების ფიცს მისცა. ამ დროს ქართლის აჯანყებამ ირანს ზელი შეეშალა წა-
ტორს დასახელად ლაშქრობა მოეწყო ევრისში. შაჰმა კავადმა პროტესტი განუცხადა იმ-
ოეს დასახელად ლაშქრობა მოეწყო ევრისში. შაჰმა კავადმა პროტესტი განუცხადა იმ-
პერატორს ოუსტინეს (518-527 წწ.) წათეს გადამბრუნებისათვის. ქართლის აჯანყების (523 წ.)
მაქრობის შემდეგ, 528 წელს ირანმა ჯარი გაგზავნა ევრისში და სკანდა და შორაპანი
დაიკავა. ოუსტინიანე I-მა ევრისელების დასახმარებლად ლაშქარი გაგზავნა. ირანელების
ჯარის წინსვლა შეჩერდა, მაგრამ სკანდა და შორაპანი მათ მიეცე შენარჩუნეს.

532 წელს ბიზანტიასა და ირანს შორის დაიდო ე.წ. „საუკუნო ზავი“, რომლის მი-
ხედვითაც მათ ერთმანეთს დაუბრუნეს დაპყრობილი ადგილები. ირანმა დატოვა სკანდა და
შორაპანი, ხოლო ბიზანტიამ — ფარნაგონი და ბოლონი ბერსარმენიაში. ბიზანტიის კელავ
უნდა ებოდა გამოხადები ირანისათვის როგორც საზღაური კავკასიის გადმოსასვლელების
ბარბაროსებისაგან დასაცავად.

ამ ხანაში ბიზანტიასა და ირანს სათავეში ჩაუდგა ორი გამოჩენილი სახელმწიფო მოღ-
ვაწე: იმპერატორი ოუსტინიანე I (527-565 წწ.) და ხოსრო I ანუშირვანი (531-579 წწ.).
ორივე მისწრაფოდა თავისი სახელმწიფოს ფარგლების გაზრდისა და ახლი აღმოსავლეთ-
ში ბატონობისაკენ. ორივეს დროს ირანმაც და ბიზანტიამაც მიადწიეს თავიანთი გაიგნული
ბრწყინვალეობისა და ძლიერების მწვერვალს. ისინი ერთმანეთს შეტოქები იყვნენ.

ოუსტინიანე I (ოუსტინე კესრის ძმისწული) მსხვილ მიწათმფლობელთა ინტერესებს
გამოხატავდა როგორც საშინაო, ისე სავარყო პოლიტიკაში. მას დროს გაძლიერდა კონ-
სტანტინოპოლის ჭრისტანულ-ბერძნული უმადღესი სკოლა (დაარსებული 425 წელს) და
დაიხურა ათენის წარმართულ-ელინური სკოლა. შეიქმნა ოთხი ნაწილისაგან შემდგარი კა-
ნონთა კორპუსი. ოუსტინიანემ ჩაატარა დიდი საღმრთო საშენადნო მშენებლობა. ეს აღ-
წინაშეობა აღწერილია პროკოპი კესარიელის 6 წიგნისაგან შემდგარ ნაშრომში. მას
დროს აშენდა ათ სოფლა კონსტანტინოპოლში — ბიზანტიური ზღლისუფლების ბრწყინვალე

განუყოფადი ძელი, გუმბათიანი ბაზილიკა, შემკული მოზაიკით. მის დროსვე განახლდა მიტროპოლის ტაძარი, ასევე შემკული მოზაიკით. ამ ხანის ბრწყინვალე ბიზანტიურ მოზაიკაზე წარმოდგენას გვიქმნის ჩრ. იტალიის ქალაქ რავენაში აგებული წმ. ვიტალის ეკლესია. იუსტინიანეს დროს ააგეს სიმაგრეები ჩრდილო აფრიკაში, სომხეთში, ჯირმში, სხვადასხვა ქრისტიანული და სამოქალაქო ნაგებობა აზიაში, სირიაში, ეგვიპტეში, ნუმიდიაში და სხვა. მის დროსვე იქცა ციხე-ქალაქად პეტრა-ციხისძირი (ეგრისის სამეფოს უკანასკნელი პეტტი სამხრეთით VI ს.-ში) და იმპერატორმა უწოდა თავისი სახელი – იუსტინიანე. სარწმუნოებრივი ხაზით იუსტინიანე ატარებდა ე.წ. „ეკუმენიკურ“ ეკლესიის დაუქვემდებარე სახელმწიფოს და ცდილობდა თვითონ ყოფილიყო უზენაესი მმართველი როგორც სახელმწიფო მმართველობაში, ისე ეკლესიაში. მისი ძირითადი პრინციპი იყო: „ერთიანი სახელმწიფო, ერთიანი რელიგია“, ამიტომ მან ბრძოლა გააუქმებდა წარმართობას, იუდაიზმს და ქრისტიანულ მწვალებელურ მიმდინარეობებს. ევროპისკის დარგში გაკხოველდა ეპრობა საგარეო ვაჭრობა წარმოებდა როგორც აღმოსავლეთის ქვეყნებთან (ჩინეთი, ინდოეთი), ისე – დასავლეთთან. კონსტანტინოპოლი მდებარეობდა გზაჯვარედინზე. მაგრამ ბიზანტიას აღმოსავლეთთან ვაჭრობა უზღებოდა ირანის შეშველებით. იმპერიის ზღვისუფლებს ცდილობდა როგორცე გზა აეჭკა ირანისათვის ამ ეპრობაში, სახდდა ახალ გზებს, მაგრამ უშედეგოდ. საგარეო პოლიტიკაში იუსტინიანეს ებოქა ხაზითდება გაძლიერებული ექსპანსიით. ბრძოლა კესარიელი გვაცნობს, თუ როგორ ახასიათებენ იუსტინიანეს ხოსრო ანუშირვანთან მისული არწმუნდები: „ამ კაცს მთელი დედამიწა ედღერ იტევს: მისთვის ისიც ცოტაა, რომ ერთად დლოს მთელი მსოფლიო“. გუთქვის წინამძღოლი კი იმავე ხოსროსთან აღნიშნავს: „იუსტინიანე, როგორც ბუნებით დაუფრომელი ადამიანი, რომელსაც სწყურია ყველაფერი, რაც მისი არ არის – ყოველგვარ საშუალებას მოიხმარს იმისათვის, რათა ყველა სახელმწიფო დაიპყროს და მთელი მსოფლიო ზღლი იდლოს.“ ეს ცნობები გამოხატავენ ბიზანტიის საგარეო პოლიტიკის არსს იუსტინიანეს დროს. ბიზანტიის საგარეო პოლიტიკა დასავლეთით მიმართული იყო ბარბაროსული ტომების: ვანდილების, ოსტგუთებისა და ვესტგუთების დამორჩილებისაკენ. 533-548 წლებში ბიზანტიამ აწარმოა ომი ვანდილებთან. ბიზანტიის არმია, გამორჩეული მხედართმთავრის ეულიზარის სარდლობით მოაოვა გამარჯვება ვანდილებზე და დაიმორჩილა ჩრდ. აფრიკა და ხმელთაშუაზღვის დასავლეთ ნაწილში: კარსიკა, სარდინია, ბალეარის კუნძულები. 535-554 წლებში ბიზანტიამ აწარმოა ომი ოსტგუთებთან და დაიპყრო დალმაცია (ბალკანეთის ჩრდილო-დასავლეთი), სიცილია, სამხრეთ ატალია, ეულიზარმა აიღო ოსტგუთების სატახტო ქალაქი რავენა. ნაკლებ წარმატებული იყო ბრძოლები ვესტგუთებთან (პირენეის ნახევარკუნძულზე). ბიზანტიელებმა მხოლოდ ურდოვა (პირენეის ნახევარკუნძულის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხე) ჩაიგდეს ზღლი.

უფრო რთული იყო ბიზანტიის საგარეო ვითარება აღმოსავლეთში – ირანთან. აქ ერთი ზოგარი საფეო საკითხი იყო ეგრისი.

ხოსრო I ანუშირვანის დროს ირანში ჩატარდა სამხედრო და ადმინისტრაციული რეფორმა, მოწესრიგდა საგადასახადო სისტემა, ჩატარდა სამხედრო შემოება, დაარსდა ახალი ქალაქები, გაიფანეს ახალი გზები, გაფართოვდა ირანის სარდლები აღმოსავლეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით. დასავლეთში მწვავედ იდგა ბიზანტიასთან ურთიერთობის საკითხი, პეტროქობა სამხრეთ კავკასიაში და, კერძოდ, ეგრისში ბატონობისათვის.

532 წელს „საუკუნო ზავი“ ირანსა და ბიზანტიას შორის სინამდვილეში დროებითი შეკელება იყო. ორივე მხარე ემზადებოდა ომისათვის: ბიზანტიამ ეგრისის ციხე-ქალაქებში გაჩინაზონები ჩააფნა. ეგრისისათვის ეს უკვე უჩვეულო იყო, რადგანაც, თითქმის საუკუნეა-ზედარი იყო გასული, რაც ეგრისში რომაელთა გარნიზონები აღარ იდგა. ამან, ბუნებრივად, ეგრისის მოსახლეობას უკმაყოფილება გამოიწვია. გაამაგრეს ეგრისის სატახტო ქალაქი ციხეჯოჯი – არტეზოლისი, ზღვისპირას, თანამედროვე ციხისპირის ადგილზე ბიზანტიელებმა

აღეს ციხესიმაგრე პეტრა*, სადაც წაყენეს გარნიზონი სტრატეგოსის სარდლობით. მას ეპეზემებარებოდნენ ზოლიანად ვერისში მდგარი ბიზანტიელითა ჯარები. ბიზანტიელი სარდლები და მოხელეები არაფრად აგდებდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის ინტერესებს და ავიწროებდნენ მას. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი სტრატეგოსმა პეტრემ. ბროკოპი კესარიელის ცნობით, „ის ვერცხლისმოყვარეობაში ჩაგარდა და ზეტად უღივრად ეპყრობოდა ყველას“. იმპერატორი იძულებული იყო მის მაგივრად დაენიშნა იოანე ციბე, რომელიც კიდევ უფრო უარესი გამოდგა. მან „რომაელთა და ლაზთა ყველა საქმე გაამრუდა და არივდარია“ (ბროკოფი კესარიელი). იოანე ციბეს ევრისში აუკრძალა თავისუფალი ვაჭრობა და შეშოუდია მონოპოლია: თვითონ აწესებდა ფასებს, თვითონვე ჯიბულობდა საქონელს და თვითონვე ფასებდა პეზიდს ადგილობრივ მოსახლეობაზე. ამან განსაკუთრებით შეაწუხა ევრისელები. საგარეო ვაჭრობას ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ადგილობრივი ვაჭრებისათვის, წარჩინებულებისათვის და ოვეთი შეუისათვის. ეს იყო მათი შემოსავლის ერთ-ერთი მოკარი წყარო. ცხადია, იოანე ციბე მართო თავისი ნება-სურვილით ასეთ პოლიტიკას ევრ გაატარებდა, მას მხარს უჭერდა იმპერიის უმაღლესი ხელისუფლება, ამიტომ ბუნებრივია, ბიზანტიის მშობლივან ევრისის მოსახლეობას არაფერ დაეცავდა. ასეთი ფაქტების გამო, ევრისის მიერ გუბანში და წარჩინებულებმა გადაწყვიტეს ირანისათვის ეთხოვათ დახმარება, ბიზანტიისაგან თავის დასაღწევად. გუბანის ელჩები ეახლნენ ირანის შაჰს და სთხოვეს დახმარება. მათ განუცხადეს ზოსროს: რომაელებმა „ჩვენს მიერ მკვლელობის გარეშე ნიშნები დაუტოვეს, ზოლო ძლიერდებოდა საქმეში თვითონ მიიღივსეს; მიუხედავად მოსამსახურის ბედში იმყოფება და განმკარგულებელი სტრატეგოსის უმანია. უამრავი ჯარისკაცი წაგვიყვანეს, მაგრამ არა იმიტო, რომ დაიცვან ეს ჩვენი ქვეყანა შემწეუბნებელთაგან, არამედ რათა დაეპყრებოდნენ ჩვენ როგორც სადილეოში და ჩვენს ქაზებს დასატყობებოდნენ“. შემდეგ ელჩებმა შაჰს განუმარტეს ის სარგებლობა, რასაც ირანს მოუტანდა ევრისის მიმხრობა: „სპარსელთა ძალას თქვენ შემატებო უბედურეს სამეფოს და მისი საშუალებით თქვენი ქვეყნის დირსება გადიდებული იქნება, ზოლო ჩვენი ქვეყნის გზით რომაელთა ზღვას დაუცავარდებით, აქ თუ ზომილდებს ავებს, შედეგ, არაფითარ სამეფოს არ წარმოადგენს, რომ ბიზანტიის ძალაგან მაღწიო. გზაზე ზომ არაფითარი წინააღმდეგობა არ შეგხვდება უნდა დაეუბნათ ისიც, რომ თქვენზე იქნება დამოკიდებული, რომ მოსახლერე ბარბაროსებმა გუდელ წელს არბიონ რომაელთა მიწა-წყალი. თქვენ, აღმათ, იცით, რომ ლაზთა ქვეყანა დღემდე კაცისათვის მთების წინააღმდეგ საფარს წარმოადგენდა“ (ბროკოპი კესარიელი).

ზოსრო, რა თქმა უნდა ამ ელჩობამ დიდად გაახარა, რამდენადაც ევრისის საკითხი მას საგარეო პოლიტიკაში ამ დროს უკვე მწვავედ იდგა. მან შეჰყარა სალაშქროდ ჯარი და 542 წელს თავისი წინამძღოლობით შეიჭრა ევრისში, საზღვარზე მას ევრისელი ზეზურეუნი მიეგებნენ და გაუძღვნენ. შუა ევრისში შაჰს გუბანში მიეცა და მორჩილება გამოუცხადა.

ასე დაიწყო დიდი ომისათვის ევრისში ირანისა და ბიზანტიის შორის, რომელიც პერიოდული დაზავებებით გაგრძელდა 20 (542-562 წწ.) წელს.

ირანელთა და ევრისელთა გაერთიანებულმა ლაშქარმა პეტრას ციხისკენ აიღო გეზი და ცხარე ბრძოლის შემდეგ დაიკავა ის. იოანე ციბე დაიჭრა და გარდაიცვალა. ზოსრომ პეტრაში ირანელთა გარნიზონი ჩააგდო და თვითონ ევრისა დატოვა, რაჯგანაც ცნობა მიიღო ირანში ბიზანტიელი სარდლის ველიზარის შეჭრის შესახებ. ასე დამთავრდა ომის პირველი ეტაპი. 545-546 წელს დაიწყო დროებითი ზავი, ხუთი წლის ვადით.

ირანელების ბატონობა ევრისისათვის კიდევ უფრო მძიმე აღმოჩნდა, ვიდრე ბიზანტიელების: ევრისა მოსწყდა ქრისტიანულ სამყაროს, შეწყდა ვაჭრობა ბიზანტიასთან, რა დიდად საშიშრო იყო ევრისის მშობლივი წრეებისათვის. ხალხი უმწყაფრელო იყო, ირანი

* პეტრას ადგილმდებარეობის შესახებ განსაზღვრული თვალსაზრისები არსებობს (რედ.).

ბიზანტია იეროსში საიმედო არ იყო. ამის გამო ზოხრამ გადაწყვიტა რადიკალური ღონისძიებების გატარება იეროსში: განიზრახა გუბაზის მოკლა, იეროსელების აყრა და მთიანეთზე ირანელების და სხვა ტომების ჩასახლება. 548 წელს მან საგანგებოდ შერჩეული სამასი რაიდი გაგზავნა იეროსში ფაბრიზის მეთაურობით გუბაზის მკვლელობის მოსაწყობად. ფაბრიზმა ეს საქმე გუბაზის მომდურავ იეროსელ წარმომადგენელს ფარსმანს (ფარსანს) დასწავა და დახმარება სთხოვა. ამ უკანასკნელმა კი თავის გულისწერობა დაიწყო და მოსალოდნელი საფრთხე გუბაზს აცნობა. ამრიგად, ირანზე ორიენტაცია არ აღმოჩნდა გუბაზისთვის სელსაყრელი. იეროსის სასიკვდილო საფრთხე დაემუქრა ირანის მხრიდან.

ღმრთოთნებულმა გუბაზმა ირანელებს ზურგი აქცია და ბიზანტიელების მომხრე გახდა. მან მოინანია თავისი გაორგულება და იუსტინიანეს თავისი ელჩების პირით დახმარება სთხოვა ირანელების წინააღმდეგ. იუსტინიანემ დააკმაყოფილა გუბაზის თხოვნა და 8000 მეთრია გაუგზავნა (7000 ბიზანტიელი და 1000 ჯანი) დასახმარებლად. დავისთვის სარგებლობით. ამრიგად, 549 წელს დაზავება დაიწყო ომის ასალი ეტაპი.

მოკავშირეებმა, პირველ რიგში, პეტრას შეუტოვეს. პეტრას აიღეს ვერ მოხერხდა. ირანელებს ის საკმაოდ გამაგრებული პოზიცია ჰქონდათ. ხოსრომაც იეროსში დიდი ლაშქარი (30000 მეთრია) გამოგზავნა მერმეოვს სარდლობით. მერმეოვმ პეტრას ციხე გააძაგრა და დეტალი მასში 3000 მეთრია, დავისთვის უნაყოფო წარმართა სამრძოლო მოქმედება და პეტრასთან დაშორება. გუბაზმა მოხერხებულად დაიცვა იეროსის შიდა რაიონები ირანელთა შეჭრისაგან. მერმეოვმ იეროსში 5000 მოლაშქრე დატოვა და დანარჩენი ჯარით სომხეთში დაეკავია. იეროსში დატოვებულ ირანელთა ჯარს ღაზები და ბიზანტიელები თავს დაესხნენ და გაანადგურეს.

550 წელს იეროსში ირანელთა ასალი ჯარი შემოვიდა ხორანის სარდლობით. ცხენის-წილის სანაპიროზე ბრძოლაში ირანელები დამარცხდნენ. ბრძოლაში დაიღუპა მათი სარდალი. ღაზებმა იუსტინიანე კეისართან უწოდეს დავისთვის პეტრასთან დაუდგარი მოქმედებისთვის. იმპერატორმა ასალი სტრატეგოსი – ბესა გამოგზავნა.

ამ დროისათვის ბიზანტიელებსა და იეროსელებს განუღწნენ ჯერ აბაზები და ჰაივები. მთელი შემდეგ – აფშილები. მაგრამ გუბაზმა და ბიზანტიელებმა შეძლეს ამ მხარეების დაკავება და დაბრუნება.

551 წელს ბიზანტიელებმა, როგორც იყო, პეტრა აიღეს და, რადგან მასი შენარჩუნება შეუძლებელი, მიწასთან გაასწორეს. ეწინააღმდეგა იქ შემდეგში ირანელები არ გამაგრებული. იეროსში კვლავ მერმეოვ შემოვიდა ირანელთა ჯარით და მის დედაქალაქს არტეო-ლისის შემოადგა. ირანელებმა აქ მარცხი განიცადეს და დიდი დანაკლისი ნახეს. ამის შემდეგ მერმეოვმ მუხურისისაყენ (ქუთაისის მხარისაყენ) დაიხია, გააძაგრა ქუთაისის ციხე და აქ დაბანაკდა. ამან სენათი და სკეინა (ლენსუმი) მოწვევითა იეროსს, ამასთანავე, გარ-ოულდა უკმერაინის ციხეში გამაგრებული იეროსელების სურსათით მომარაგება. შემდეგ ამ ციხესაც ირანელები დაუეწილნენ და ლენსუმი და სენათიც რეალურად დაიმორჩილეს. ამ-რიგად, მუხურიდან ქართლის საზღვრამდე მთელი იეროსი ირანელების ხელში აღმოჩნდა.

552 წელს ირანმა და ბიზანტიამ შორის კვლავ დაიდო დროებითი ზეითილადანი ზავი. მით დასრულდა ომის მეორე ეტაპი. უპირატესობა იეროსში ირანელებმა შეინარჩუნეს.

მოუხერხებელ დაზავებისა, ირანელები მანც აგრძელებდნენ საომარ მოქმედებას. მერმეო-ვმ ისარგებლა ბიზანტიელი სარდლების დაუდევრობით და 553 წელს ტელეფისის ციხეს დაიკავა. გუბაზმა იუსტინიანესთან უწოდლა ბიზანტიელ სარდლებს ბესას, მარტინეს და რუხტიკეს, ბრალი დასდო მათ უმოქმედობასა და სიღატაკით. კეისარმა ბესა გადააგდრა. ამან გამოწვევა გუბაზის ურთიერთობა ბიზანტიელ სარდლებთან. მარტინემ და რუხტიკემ იმპე-რატორთან გაგზავნეს რუსტიკეს ძმა იოანე და აცნობეს, თითქმის გუბაზი ისევ ირანელებს ჰქონდა. იმპერატორი მართლაც დაიწვია მუხურის კრიგულებში და მისწერა მარტინესა და

რუსტიკეს, რომ მასთან გაეცნა გუბაზი, ნების ან ძლით. წინააღმდეგობის გაწყვეტის შემთხვევაში ნებას რთავდა მათ მოეკლათ ის. სარღლებმა გუბაზი, ვითომდა სათაბიროდ, გაიტყვეს ზობის წყლით და იქ კერავდნენ მოკლეს (554 წ.).

მეფის მოკლამ ააღივლა ცერისის დაშვარა და მოვლი მოსახლეობა. მათ გადაწყვიტეს აღარ ელაშქრათ მათთან ერთად. მეფის დაკრძალვის შემდეგ გაიმართა წარჩინებულთა (სა-მოქალაქო და სამხედრო არისტოკრატების) კრება, სადაც დაისვა საკითხი საგარეო ორიენტაციის შესახებ. გამოითქვა ორნაირი მოსაზრება.

პირველად კრებაზე გამოვიდა წარჩინებული აივტი, რომელმაც წარმოთქვა სიტყვა, გამსჭვალული უდიდესი გულისტკიავლითა და შწუხარებით. ეს სიტყვა, ისევე როგორც მეორე პარტიის წარმომადგენლის – ფარტაშის (ფარტაზი) წარმოთქმული, შემონახულია აგათა სქოლასტიკოსის თხზულებაში, ბიზანტიურ ბერძნულზე. ორივე სიტყვა ორატორული ბელოვნების ბრწყინვალე ნიმუშია და მოწმობაა ცერისში მღალა დონის რიტორიკული სკოლის ტრადიციისა.

აივტმა თქვა:

„ტაჭრა კოლხთა ძველი ღირსება და ამიერიდან გელარ გუდარსებით იმას, რომ სხვებს ემბრინებოდნენ: ისიც უნდა ვიგებოთ, თუ მიაღწევთ იმას, რომ ძალიან არ დაგეგვრონ იმით, ვინც წინათ ჩვენი ქვეყნებში იყო. ნუთუ უკიდურეს უცუქრობას არ წარმოადგენს ის, რომ იმით შესაბამის ვინც ეს ჩაიდინა, ჩვენ ვზოგართ და ვმხეცდებით, მტრებად ჩაგვივლით ისინი თუ მეგობრებად? უნდა ვიცოდეთ, რომ მათი თავხედობა ამაზე არ შეჭერდება! თუ ჩვენ ამ ბოროტმოქმედებას უფრადღებოდ დავტოვებთ, ისინი არ მოგვეშეშებიან და გულ-ხელდაგრეფილი რომ ვისხდებით, უფრო შეუპოვრად აგვხდებიან ნაშესს... მე ენატრებდი კოლხეთის სახელმწიფოს აქონდეს თავისი ძველი ძლიერება, რომ მას არ დასჭირებოდა უცხო და გარეშე დახმარება, და რომ ყოველგვარ საქმიანობაში, როგორც ომანობის, ისე მშვიდობიანობის დროს, მხოლოდ საკუთარ თავს ეყრდნობოდა. მაგრამ, როდესაც ჩვენ ვამთავრებდით, ან ბედის უკუღმართობის, ან ორივეს წყალობით ისეთი უბედურებაში ჩავყარდით, რომ სხვათა ხელშეწყობით გავხდით, მე ვფიქრობ, უმჯობესია იმით ხელში ვიყოთ, ვინც უფრო კეთილისმსურველია, ვინც ურყევად იცავს კეთილგანწყობილებას თავისიანებისა და მოკავშირეთა მიმართ“. ასეთ სახელმწიფოდ აივტმა კრებას არანი დაუსახა.

ამ სიტყვას დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია კრებაზე და ერთხმად მოითხოვეს ირანის მხარეზე გადასვლა. მაგრამ კრებაზე ამის შემდეგ გამოსულა მეორე წარჩინებული – ღაზი ფარტაზი, რომელმაც არანაკლები მჭიდრობით და უფრო დამაჯერებელი საბუთიანობით გამოუთქვამს საწინააღმდეგო თვალსაზრისი:

„უბოლევნო რაღაც არის მჭიდრობით და ის თითქმის ყველას ამარცხებს, განსაკუთრებით კი იმით, ვისაც წინათ მისი ძალა არ გამოუცდია, მაგრამ ეს სრულიად არ ნიშნავს იმას, რომ მას კერა დაუპირისპირებოთ გონიერ მოსაზრებას, რომელიც საქმის ნამდვილ ვითარებას ემყარება.

ახლა აღარ არის საჭირო იმაზე ფიქრი, რაც მოხდა და დასრულდა და უკვე აღარ შეიძლება დაბრუნებულ იქნას. ნუ ავფხვით მსჯელობის დროს მოწოდებ ბოლმას და გულისტკივილს, რომ არ დაგვარგოთ მოსაზრების უნარი და არ გავაბუნდოვანოთ ჩვენი მსჯელობა: შევინარჩუნოთ უნარი უცხოეთის არჩევისა... არც რომელ რაზმებს, არც სტრატეგოსებს, საერთოდ აღებულს, მათ უმეტეს, არც მათ მეფეს არ მოუწევიათ შეთქმულება გუბაზის წინააღმდეგ... უმართებულო იქნებოდა, ჩემს აზრით, და ამასთანავე მიზანშეწონილიც ერთი ან ორი კაცის დანაშაულის გამო შევსწეროდიოთ საზოგადოებრივ განონებს, რომელთა დაცვა ავადია ჩვენს თავზე, და ასე იოლად შეგვეცვალა მოვლი სახელმწიფო წყობილება და ცხოვრება... ყველაზე უფრო უწმინდური საქმე ის იქნება, რომ ასეთი საცდელი ჩვენ შევბღალავო მართლმორჩილებას და წმინდა საიდუმლოთა უმწიველობას. აბა, რას

დაეშვავება ჩვენი საქციელი, თუ მივემხრობით უზენაესი არსების სასტიკ მტრებს? თუ ახალი აგვიკრძალავენ საღმრთო წესების შესრულებას და თავიანთ წესებზე გადავიყვანენ... გუბაზი რომ აქ იყოს, მოგვიწოდებდა არ მივეცემოდით სასოწარკვეთილებასა და გულაჩუქვინას, და ზონების მსგავსად კი არ მოგვეცუდოდა, არამედ აღგვერევილიყავით კოლხის ზავისუფალი შეგნებით, ვაკაცურად აგვეტანა უბედურება და არაფერი სასირცხო და მამამაური წესების შემაღწეველი არ ჩაგვედინა... შე იმ აზრისა ვარ, რომ საჭიროა რომაელობა ზოგის გაცნობით მომხდარი ამბავი, რათა იგი სათანადოდ მოეპყრას იმით, ვისაც ამ მკვლელობაში მთავარი დანაშაული მოუძღვის, და თუ ის ამას იზამს, ამიერიდან მოიხიბობა ჩვენა უთანხმოება რომაელებთან... იუდეა ის უარყოფს ჩვენს მოთხოვნას, მაშინ უნდა მოვიტოვოთ, მიზანშეწონილი იქნება თუ არა მეორე გზას დავადგეთ".

ერებამ ფარტადის რჩევა მართებულად და მიზანშეწონილად მიიჩნია და გადაწყვიტა კონსტანტინოპოლში გაეგზავნა ელჩობა. წარგზავნილებმა იმპერატორს სთხოვეს გუბაზის მკვლელების დასჯა და ევრისის მეფედ გუბაზის უმცროსი ძმის, წათეს გამოგზავნა (წათე ამ დროს ბიზანტიაში იყო). იმპერატორმა დააკმაყოფილა ევრისელების თხოვნა, მეფედ დაამტკიცა წათე და გამოგზავნა ევრისში, სტრატეგოს სოტრიქეს თანხლებით. ზოლო გუბაზის მკვლელობის გამოსაძიებლად გამოგზავნა სენატორი ათანასი, რომელმაც იოანე და ნუსტაკე შეიპყრო და აფსარუნტის სატუსალოში გაგზავნა.

სასამართლო გადაიღო, რადგანაც ამ დროს ევრისში შემოვიდა ირანელთა დიდი ლაშქარი, ნახორაგანის სარდლობით. ის მივიდა მუხურისში და 555 წელს გაილაშქრა 60 000-იანი არმიით ევრ არქეპოლისზე, ზოლო შემდეგ ფაზისზე. ორივემ ირანელმა ზასტიკი მარცხი განიცადეს, შემდეგ კი როდოპოლისიც (ეარდციხე) დატოვეს, დამარცხებულმა ირანელმა სარდალმა კოტაისში (ჭუთაისში) და მუნურისში დაიხია, ჯარის ნაწილი აქ დააბანაკა და იუთთან ქართლში გადავიდა გამოსაზამთრებლად. შამმა ნახორაგანი ირანში იხმო და დამარცხებისათვის, ირანული ტრადიციის შესაბამისად, ცოცხლად ტყვეთა გააძრობინა თავის ძესთან ფეხის ტერფამდე.

ასე დასრულდა ევრისში ომის ეს ეტაპი ირანსა და ბიზანტიას შორის. როცა ბრძოლა ჩველად, მოეწყო გუბაზის მკვლელების სასამართლო. კონსტანტინე მითითებით სასამართლო აქ იყო მოწყობილი, რომ ევრისელებისათვის ეჩვენებინათ ბიზანტიური მართლმსაჯულების სიღაღე. აგათიას თქმით, ეს იყო „ანტიკური სასამართლო კაცასიონის ძირში“. სასამართლოს წინაშე გუბაზის უშუალო მკვლელები იოანე და რუსტიკე წარსდგნენ, ბრალმძებლად კი ევრისის წარმომადგენლები გამოვიდნენ. ბრალმძებლებმა სასამართლოს დაუსაბუთეს გუბაზზე ზოლოს უცოდველობა და ბიზანტიელებისადმი ერთგულება. მითხოვეს მისი მკვლელების სიკვდილით დასჯა. ბრალდებულთა სახელით ილაპარაკა რუსტიკემ ის ამტკიცებდა, რომ გუბაზი იყო ტარანი და ბიზანტიელების მოღალატე, ამიტომ, მისი მოკვლით მათ სამსახურა გაუწიეს თავიანთ სახელმწიფოს და რომ ამას წერილობითი დასტური მათ პეტონათ მიღებული იმპერატორისაგან, სასამართლომ იოანესა და რუსტიკეს სასიკვდილო განაჩენი გამოუტანა. ისინი შესხეს ჯორებზე და ჩატარეს ტყეებში, ზოლო შემდეგ მოსახლეობას თვალწინ თავები მოკვეთეს. მარტანე სიკვდილს გადააჩნა. იმპერატორმა ის შეიწყნარა მისი საშხედრო დამსახურებისათვის, მაგრამ გადააყენა თანამდებობიდან და მის ნაცვლად ევრისისა და არმენიის სტრატეგოსად თავისი ახლო ნათესავი იუსტინე დანიშნა.

ირანის შამი დარწმუნდა, რომ ევრისში ომის გაგრძელება აღარ იყო მისთვის ხელსაყრელი. ირანის ჯარი მეტად მძიმე ჰარამებში იბრძოდა. მას უსიძებოდა უღრანი და გაუცვლი ტყეების გაყლა (ქართლიდან ევრისში გადასვლის დროს), ვერა სურსათის მიწოდება ევრისისთვის. ბიზანტიელები კი ზღვით იოლად აძრავდნენ თავის არმიას. ადგილობრივი მოსახლეობაც, მართლდად, მტრულად იყო განწყობილი ირანელებისადმი. ხშირი დამარცხებები ევრისში იწვევდა უკმაყოფილებას ირანის მმართველ წრეებში. ამიტომ ზორობ,

უკანასკნელ დიდ დამარცხებათა შემდეგ, ზავის დადება გადაწყვიტა. ზოსროს მიზანი იყო, რომ როგორმე შეენარჩუნებინა ეგრისში დაპყრობილი ადგილები. მან იუსტინიანესთან მოსალაპარაკებლად თავისი გამოცდილი დიპლომატი, დიდი ელჩი – იეზიდევსნაფი ზიტი გაუზავა (ზიტი იყო ირანის ტყელი წარჩინებული საგვარეულო). იეზიდევსნაფი აწარმოებდა, ზოსროს დავალებით, ბიზანტიასთან საზავო მოლაპარაკებას 551-557 და 562 წლებში. ბიზანტიის ელჩი მოლაპარაკებაზე იყო პეტრე მაგისტროსი.

3. პაპაზ-სანიშაბის, აფშილშის და მისიმიანთა აჯანყება

ბიზანტია-ირანის ომმა, რომელიც მთელი 20 წლის განმავლობაში მიმდინარეობდა ეგრისის ტერიტორიაზე, დიდი ზიანი მიაყენა ეგრისის (ლაზიკის) სახელმწიფოს, მოწინააღმდეგე ჯარების დაუზოგავმა თარეშმა, თვით ეგრისელი მწარმოებელი მოსახლეობის წარმოებიდან მოწყვეტამ და ომში აქტიურმა მონაწილეობამ, გააჩანაგა მეურნეობა, ჩაკლა გაჭრობა-ხელოსნობა, დაანგრია ბევრი ციხე-ქალაქი და სოფელი, ამოწყდა მოსახლეობის დიდი ნაწილი, შესუსტდა ეგრისის სამეფო ხელისუფლების ზეგავლენა დასავლეთ საქართველოს ცალკეულ ტომებსა და სამთავროებზე. საერთოდ, დაკნინდა ეგრისის სახელმწიფოებრიობა, რაზედაც არა მარტო მიმდინარე ომმა, არამედ ეგრისის სახელმწიფოებრიობის წინააღმდეგ მიმართულმა ბიზანტიის ხელისუფლების სივანებო პოლიტიკამაც შეასრულა დიდი როლი.

დღისა ომანობის დროს ბიზანტიას და ეგრისის მეფეს ზღვიზედ განუდგა სანიშაბელების, აფშილების და მისამანთა ტომები. 552 წლიდან კი, ირანელთა ჯარების მიერ კარგა ხანს იყო მოწყვეტილი ეგრისის სამეფო ხელისუფლებისაგან სკეშია (ლენხუმი) და სვანეთი.

ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანე I-მა, რომელიც უნდობლობით იყო გამსჭვალული ეგრისის ხელისუფლებისადმი, რაზედაც VI ს-ის პირველ ორმოციან წლებში დამარცხებ, წათე I-მა, გუბაზ II-ემ არაერთხელ დაუბირისპირეს ბიზანტიის იმპერიას ირანის ძალები და შეტევის იმის პერსპექტივა, რომ ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები მრისხანე ტომებისათვის გაეისნათ ირანელებთან გასართიანებლად ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ზღუპარე კავკასიიდან გადმოსასვლელი ზეპარები, გადაწყვიტა თვითონ გაბატონებულიყო უმუალოდ ამ რეგიონში. ამ მზარის ასეთი დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობით დაინტერესებულმა იმპერატორმა აქ არაერთი პოლიტიკური ხასიათის ღონისძიება გაატარა. უპირველეს ყოვლისა, აბაზგაში გაავრცელა ქრისტიანობა (535-542 წწ.-ში) და მაღწია იმას, რომ აბაზგებმა ათთესეს სკტისტიანო წესება, აუშენა მათ ღვთისმშობლის სახელზე ეკლესია, აუკრძალა აბაზგ მთავრებს თანაშემწეობა პაპების დასაჭურისება და ტყვედ გაიღო. ამ საკითხების მოსაგვარებლად იუსტინიანემ აბაზგაში ბიზანტიის საიმპერიო კარზე გაზრდილი, წარმოშობით აბაზგი ენუქა ვერვატა შიველინა, რომლის ხელითაც საბოლოოდ ყოველივე ეს განხორციელდა. ამის შემდეგ იუსტინიანემ, აღნიშნული ღონისძიებებით გამოყოფილ აბაზგ ფართო წრეებზე დაერბობით, მაღწია სანიშაბის (მდ. აბასკოს – ფსოუდან მდ. ატყუნტა – შაზეშელ მცხოვრები ტომის) და აბაზგების გაერთიანებას ერთი ხელისუფლის ქვეშ აბაზგიის სახელით და აბაზგიის პოლიტიკური სახელი პიტეონტ – ბიჭვინტიდან მდ. ატყუნტა – შაზეშელ გაავრცელა. ერთი შეხედვით, ათთესეს ეს ღონისძიებანი აბაზგთა ტომის სასარგებლოდ გაატარეს, მაგრამ სანამდევლემ ყოველივე მიმართული იყო ადგილობრივი ტომების (აბაზგების და სანიშაბის) დასამორჩილებლად და ბიზანტიელების იქ გასაბატონებლად, რომელთა ჯარისკაცები, კეისრის მიერ წარგზავნილები, მათ ქვეყანაში იღვრნენ ხოლმე ძალიან ხშირად და მათ უნდოდათ ეს ქვეყანა დაემორჩილებინათ რომელია ძალაუფლებისათვის, და მათ ახალ-ახალ რაღაც წესებს უმზარებდნენ. ამ ძალადობის გამო აბაზგები პირდაპირ აუტანელ მდგომარეობაში ჩავარდნენ, იმის შიშით, რომ ამიერიდან რომელია მონებად არ გამსდარიდნენ, მათ კვლავ დაიწყეს თავისთვის მთავრები, აღმოსავლეთის ნაწილი-

საიეს ოფიტი სხელად, ხოლო დასავლეთისაიეს სეპარა" (პროკოპი გესარიელი). მა-
შასადამე, აბაზები და სანიგები 550 წელს აჯანყდნენ ბიზანტიელებს, დაქტობრივად, გა-
ნდნენ ჯგირსელებსაც. პროტესტი, რომელიც უპირველესად გამოხატეს აჯანყებულებმა
მომადიდ ბიზანტიელების წინააღმდეგ, იყო მისი გაერთიანებული სამთავროს ორ ერთმანე-
რისაგან დამოუკიდებელ ადმინისტრაციულ ერთეულად გაყოფა (აბაზების და სანიგების
სამთავროებად). დასავლეთი ნაწილის (სანიგის) მთავარი სეპარა ირანის შაჰმა, ხოლო
აბაზებმა ოფიტიმ კი შვედრა ეცელა აბაზთა ბიზანტიის წინააღმდეგ. ბიზანტიელებმა დიდძა-
ლად ჯარებით შეუტეს აბაზებს. როგორც ზღვით, ასევე ხმელეთით და, მიუხედავად აბაზ-
თა თავდასხმისა, რამდენიმე კაცით მოახერხა გაქცევა და გაემართა მეზობელ ქუჩებ-
ში. ხოლო დანარჩენები ან ფერდობად იქცნენ გადაშენებულ სასახლეთან ერთად, ან მტრის
ხელში ჩაგორდნენ. ტრაქა (ცაფრა), ციხის გაღებამ კი მიწასთან გასწორეს და მთელი
მთა-წყალი უდაბნოდ აქცოეს" (პროკოპი გესარიელი). ამას შემდეგ ბიზანტიის ხელისუ-
ლთა განზრახვას, თავის უშუალო მფლობელობაში მოეცია აბაზების სახელით
შეწირილი გაერთიანება, წინ რაღა დაუდგებოდა. ეს ასეც მოხდა. „ამიერიდან აბაზების არც
ერთი მმართველი აღვილობრივად არ ინიშნებოდა. იქ რომელია მეფეები აგნაქიდენ არ-
ქიტებს და უკანასკნელნიც მრევთა კარნახით მართდნენ სახელმწიფო საქმეებს" (იოანე
ზაზარა). VII ს-ის დასაწყისიდან კი, ბიზანტიელებმა თავის პროვინციად ქცეული აბაზთა
სახელით შექმნილი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის საზღვრები, ბეჭდვითადაც
სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდ. ჯგირსეამდე (დალიტამდე) გაავრცელა, ცენტრი ანაკოფიში
დღეს ახალ ათონში) გადმოიტანა და ის თავისი მოხელის რეზიდენციად აქცია. „ზღვის კი-
ვლზედ არს ქალაქი ანაკოფია, ეს აღაშენეს ბერძენთა... სტეფანოს ბაგრატიონის დამს მთელი
ურეკლავის კისარმან კუალად ჯგირსის მდინარის იქით და დასუბეს ბერძენთა ერისთავი თეო-
დი ანაკოფიას და უწოდეს აფხაზთა ერისთავად, იდნენ აქა ერისთავნი ცილილებითა" (კახუშ-
ტი ბაგრატიონი). VII ს-ის მეორე ნახევარში ჯგირსის ხელისუფლებამ შეძლო მისი სახელ-
მწიფო საზღვარი კვლავ გადაეწეოდა ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, მაგრამ შიშლიდ
მდ. კლისურამდე (ცხუმ-სოსუმამდე). ბიზანტიის მიერ წარმადული დანარჩენი ტერიტორიის
დაპირუბა ჯგირსმა ჯერ შეძლო. ასე დარჩა ბიზანტიის მფლობელობაში აბაზ-აფხაზების
სახელით შექმნილი გაერთიანება ამატომსა, რომ ქართული წყაროები კლისურის დასავლეთის
ნაპირად საბერძნეთსაც (ბიზანტიას) უწოდებენ.

მასშადაზე, მიუხედავად ამისა, რომ ბიზანტიის ხელისუფლებამ აბაზთა (აფხაზთა)
ტომა თითქმის გაანადგურა 550 წლის აჯანყების და ტერიტორიულად, ჯერ ბიჭვინტის
ჩრდილო-დასავლეთით, ხოლო შემდეგ (VII ს-ში) მის აღმოსავლეთით კლისურამდე (მდ.
ელსურის) დაამყარა თავისი უშუალო მმართველობა, ამ ტერიტორიას (უკვე თავის პრო-
ვინციას) მაინც აბაზთა (აფხაზთა) სახელი უწოდა. ამ პროვინციის ადმინისტრაციულ
ცენტრად აქცია მის მთავრე ამხნებული ანაკოფია (ახლ. ათონი) და იქ დასვა კონსტანტი-
ნოპოლიდან გამოგზავნილი მოხელე, რომელსაც ბიზანტიურა წყაროები არქიტებს, ხოლო
ქართული წყაროები ბერძენ ერისთავებს უწოდებენ. ასე იქცა გამატონებელ პოლიტიკურ
ტერმინად აბაზთა (აფხაზთა) სახელი სანიგთა ისტორიულ ტერიტორიაზე, სანიგებისა
და ჯგირსის საპირისპიროდ, ბიზანტიის პოლიტიკისათვის სტრატეგიული პოზიციების გან-
სამტკიცებლად ჩრდილო-აღმოსავლეთი შავი ზღვისპირეთში.

აბაზების განდომის მოგება ჯერ აფშოლების, ხოლო შემდეგ მისიმიანთა აჯანყება აფ-
შოლების გამტკიცებელი ჯგირსელი ტერმინი განუდგა ჯგირსის მეფე გუბასს და ირანელებს
მხარდაჭერის მოსაპოვებლად გადასცა მას აფშოლების მთავარი ციხესიმაგრე წიბილი
(დღევანდელი წებელა). მაგრამ, ირანელთა სარდლის თავხედობამ (შან აფშოლების ციხის-

თავის ცოლის შეურაცხყოფა განიზრახა) აღაშფოთა აფშლები და მათ გაუღიტეს ირანელები. ამ დროს გუბაზი ბიზანტიელებთან ერთად ირანელებს ებრძოდა პეტრასთან. მან ბიზანტიელთა ათასეული გაგზავნა აფშლებთან და ისინი კვლავ დამორჩილდნენ ვერისის სამეფო ხელისუფლებას.

555 წელს მოხდა მისიმიელთა აჯანყება (მისიმიელები ცხოვრობდნენ აფშლების ჩრდილოეთით, კოდორის სათავეებთან). ავათიას ცნობით, ისინი აფშლებისაგან განსხვავებულენაზე ლაპარაკობდნენ (ეს იყო სვანური ტომი). მისიმიელები ვერისის მეფის ქვეშევრდომები იყვნენ. მათი განდგომა ბიზანტიელი სტრატეგოსის – სოტერიქეს წინაუხედაობამ გამოიწვია. ის ბიზანტიელებმა წაიღეს გამოაფხილეს ვერისში. სოტერიქე მისიმიელთა ქვეყანაში შეიჭრა, რათა ბიზანტიელთა მოკავშირე ტომებისათვის – ალანებისათვის ფული გადაეცა. ის დაძაბდა მისიმიელთა ციხესიმაგრე ბუქლოოსში (ვერისისა და ალანთა საზღვარზე). სადაც მოდიოდნენ კავკასიის გადაღმა მცხოვრებ ტომთა წარმომადგენლები გასამრჯელოს მისაღებად. მისიმიელები დაეჭვდნენ, რომ სოტერიქეს სურდა მათი ციხესიმაგრის გადაცემა ალანებისათვის. ამის გამო მათ სტრატეგოსთან გაგზავნეს ორი წარჩინებული და სოხოეს, რომ სხვა ადგილზე გადასულიყო. ავათიას ცნობით, სოტერიქეს ეს შეურაცხყოფად მიუღია და განუცხადებია, რომ კოლხების ქვეშევრდომი უფლება არ ჰქონდათ ასე „მოპყრობოდნენ“ რომელებს, რომელთაც კოლხები ემორჩილებოდნენ“ო. მისი ბრძანებით, მისიმიელთა ჯარები გაუთხეს. ამით აღშფოთებულმა მისიმიელებმა სოტერიქე ორი შვილით და შვილებიერთი ამოჰღიჭეს და გამოტანებული ფულიც მიათვისეს. მათ ირანელებს სთხოვეს ჯავშარება, მაგრამ ირანელები ამ დროს შარცხს განიცდიდნენ ვერისში და ამიტომ ვერ ამოუწინეს დახმარება.

ბიზანტიელებმა, როცა ნახორაგანის ლაშქარი დაამარცხეს, გაილაშქრეს მისიმიელებს და სასტიკად დასაჯეს ისინი. მისიმიელები კვლავ დაეჭვებდნენ ვერისის მეფის ხელისუფლებას.

აღნიშნული აჯანყებები ანტარქდა ვერისის ადრეფოდალური ერთიანი დასავლურქართული სახელმწიფოს დაქუცმაცებას. ვერისის მეფის ხელისუფლების დაკნინებას.

4. ვერისი VI ს-ის ბოლოს და VII საუკუნეში

როგორც უკვე აღინიშნა, ბიზანტია-ირანის ბანგრძლივმა ომმა ვერისის ტერიტორია VI ს-ში ერთი მხრივ, და ფეოდალიზმის ინტენსიურმა პროცესმა მეორე მხრივ, დაასუსტა ვერისის მეფის ძალაუფლება ერთიანი დასავლურქართული ადრეფოდალური სახელმწიფო პოლიტიკური დაქუცმაცების გზას დაადგა.

562 წელს ირანსა და ბიზანტიას შორის დაიდო 50 წლიანი ზავი ჯ. დარაში. ირანელებმა ზელი აღეს ვერისზე, ამით დამთავრდა ეს „დიდი ომიანიობა“ ვერისში, ოღონდ უკან ამოიბრუნეს სვანეთის დათმობაზე. ბიზანტიელები ასაბუთებდნენ, რომ სვანეთი, IV ს-დან მოყოლებული, ვერისის სამეფოში შემავალი ერთ-ერთი სამთავრო იყო და რაღვანაც ირანელებს იღებს ვერისზე, მას უნდა დაეთმო სვანეთიც. ხოსრომ კი ბიზანტიის ელჩს განუცხადა, რომ სვანეთი „თავისი არმევით და თავისი ნებით ჩვენ მოგვეცემა“ (მენანდრე). ამ რომ, 562 წლის ზაგმა სვანეთის საკითხი ვერ გადაწყვიტა. 571 წელს იმპერატორმა ბიზანტიე II-მ (565-578 წწ.) ისარგებლა ირანის გართულებული საშინაო მდგომარეობით, სვანეთის და შემდეგ ქართლის აჯანყებით და ომი გამოუცხადა ირანს. ეს ომი, შესვენებებით, 571 წელს გაგრძელდა. ამ ომში აჯანყებულ ზომებსა და ქართულებს, ბიზანტიელებთან ერთად, თოფანე ქრონოგრაფის ცნობით, ეხმარებოდნენ კოლხები (ე.ი. ვერისელები), აბაზგები და ალანები. 575 წელს ბიზანტიელებისა და ვერისელების ლაშქარმა დაიკავა სვანეთი. ირანელებმა სასილოოდ ამოიკვეთეს ფეხი დასავლეთ საქართველოდან.

VI ს.-ის ბოლოდან ეგრისის დამოკიდებულება ბიზანტიასთან უფრო გართულდა. საიმპერატორო კარი მკაცრად აკონტროლებდა უკვე ეგრისის საშინაო და საგარეო საქმიანობას. ეგრისის მხრივ ვასალური ვალდებულება იმაშიც გამოიხატებოდა, რომ ბიზანტიელებს გაჰყავდათ ეგრისელთა ჯარი სხვადასხვა ლაშქრობაში. მაგ., 622 წელს, როცა პერაკლე კეისარი კასადოკიაში შეიჭრა, მას თან ახლდნენ ქართველები; ეგრისელები და აბაზგები, 627 წელს, როცა პერაკლე დასავლეთ საქართველოდან თბილისისკენ მიემართებოდა, მის ლაშქარში ეგრისელებიც იყვნენ. VII საუკუნეში ბიზანტიის პატრონობა ეგრისში იმდენად შორს წასულა, რომ ეგრისის უზენაესი ხელისუფლის – მეფის ტიტული უკვე ბიზანტიურ „პატრიკიოსობა“-მდე დამცრობილა. ეგრისი უკვე ახლო იყო იმასთან, რომ ბიზანტიის უბრალო პროვინციად გადაქცეულიყო. ასეთ ვითარებაში დასავლეთ საქართველოს სამთავროები, ბუნებრივია, აღარ ცნობდნენ ეგრისის ხელისუფლებას. VII ს.-ში აქ ფეოდალური დაქუცმაცების ხანა დაიწყო.

VII ს.-ის ბოლოს და VIII ს.-ის დასაწყისში დასავლეთ საქართველოში ბიზანტიის პატრონობას მეტოქედ გამოუჩნდნენ არაბები. ამ შემთხვევაშიც ეგრისის ხელისუფლება ცდილობს ერთი დამპყრობელი გამოიყენოს მეორის წინააღმდეგ: 697 წელს ეგრისის პატრიკიონი სერგი ბარნუკისძე აუჯანყდა ბიზანტიელებს და ქვეყანა არაბებს გადასცა. ეგრისი კვლავ ბრძოლის ასპარეზად იქცა, ამჯერად უკვე არაბებსა და ბიზანტიელებს შორის. ბიზანტიური წყაროს ცნობით, VIII ს.-ში, გარკვეული დროით, კოდორის ხეობა არაბებმა დაიკავეს და აქ ციხეებში თავიანთი გარნიზონები ჩააყენეს. მაგრამ, საბოლოოდ არაბებმა დასავლეთ საქართველოში ფეხი ვერ მოიკიდეს და ის დატოვეს.

XV თავი

მეფობის გაუქმება ქართლში.
ქართლის სამარისმთავრო

1. მეფობის გაუქმება ქართლში

ვახტანგ გორგასალის შემდეგ ირანმა შტკაცედ აიღო ქუჩი ქართლში მეფობის გაუქმებაზე და მისი ირანის პროვინციად გადაქცევას.

ამ დროს მეფობა გაუქმებული იყო სომხეთში: ე.წ. „რომის სომხეთში“ რომაელებმა მეფობა მოსპეს ჯერ კიდევ 391 წელს, ხოლო „პერსარმენიაში“, ე.ი. ირანის დაქვემდებარებაში მყოფ სომხეთში ირანმა გააუქმა მეფობა 428 წელს. ალბანეთში ირანმა პირველად მეფობა მოსპო 463 წელს, ხოლო საბოლოოდ — 510 წელს. ასეთივე სვედრა ეწოდა ქართლს ირანელებისაგან და ეგრისს — ბიზანტიელებისაგან. ორივე ქართულ სახელმწიფოში (ისევე როგორც სომხეთსა და ალბანეთშიც) გარეშე ძალის მოკავშირედ მეფის შერჩეულ დეველი ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლაში გამოდიოდა ადგილობრივი ძალა — სეპარატისტულად განწყობილი ფეოდალური ოპოზიცია.

ქართული წყაროების („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ჯეჟნაშვილი) მიხედვით, ვახტანგ გორგასალის შემდეგ მეფობდნენ მისი შთამომავლები, დაიწეს მხრიდან — 5 მეფე: 1. დამი, 2. ბაქური, 3. ფარსმანი, 4. ფარსმანი, 5. ბაგურა. ბაგურაზე დასრულდა მეფობა ქართლში. დასრულდა ფარსანაშანთა დინასტია. ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოპი კესარიელის (VI ს. ცნობით) ცნობით, ქართლის უკანასკნელი მეფე იყო გურგენი (კ. თუმანიშვილი ამ გურგენს ადგილობრივ ვახტანგ გორგასალთან). ის აუჯანყდა ირანს, რაც გამოწვეული იყო ირანის პოლიტიკის სულ უფრო გამკაცრებით ქართლის მიმართ. კერძოდ, შაჰმა კავადმა (488-531 წწ.) ბრძანა რომ ქართველებს ირანელი წესით დაეგრძალათ მიცვალებულები: „სხვა რამეშიც ისე მოქცეულდნენ, როგორც სპარსელებში იყო მიღებული და მიცვალებულებიც მანამდე კი დაეგრძალო, არამედ ყველა მიცვალებული ფრანკებისა და ძაღლებისათვის გადაეცადა“. გურგენმა დახმარება სთხოვა იმპერატორ იუსტინეს (518-527 წწ.). იმპერატორმა მას შეჰყვამა აღუთქვა და ეგრისში პეტრეს მეთაურობით გაგზავნა პუნების მცირე რაზმი აჯანყებული ქართლის დასახმარებლად. ეს რაზმი საკმარისი არ აღმოჩნდა იმისათვის, რომ გურგენი შებრძოლებოდა ირანელების დამსჯელ ლაშქარს. გურგენი თავისი ოჯახითურთ ეგრისში გაიხიზნა, ხოლო იქიდან ბიზანტიაში გადავიდა და სამშობლოში აღარ დაბრუნებულა. მოხდა 523 წელს. ირანის ჯარი დაედევნა ეგრისში ლტოლვილ გურგენს და დაიკავა საზღვრო ციხეები — სკანდა და შირაპანი. ამის შემდეგ, პროკოპი კესარიელის ცნობით, ირანელებმა ნება აღარ მისცეს ქართველებს საკუთარი მეფე აეწოდათ, მაგრამ არც ქართველები უხრიდნენ ქვლს ირანელებს: „იმ დროიდან არც სპარსელები აძლევდნენ ნებას, რომ მეფე აეწოდებოდათ, არც იბერიელები ემორჩილებოდნენ სპარსელებს თავისი ნებით“, 523 წელს დადებული ზავის პირობით ირანსა და ბიზანტიას შორის, ირანმა ვაიფვანა ჯარსკანდიდან და შირაპიდან და ნება დართო ქართლიდან ლტოლვილებს უკან დაბრუნებულად. საზავო მოლაპარაკებაზე ბიზანტიელებს არ დაუხვამთ ქართლში მეფობის საკითხი ანტიომ ითვლება, რომ 532 წელს ზავმა დაადსტურა მეფობის გაუქმება ქართლში. მაგრამ ბიზანტიელი ისტორიკოსები — იოანე მალაღა (VI ს.) და თეოფანე ქრონოგრაფი (IX ს.) გვაშეცნობენ, რომ 535 წელს იბერიის მეფე ძამანარძე (ძამანარძე) თანამეცხედრით და წარჩინებულით ამალით ჩასულა კონსტანტინოპოლში და აღუთქვამს იუსტინიანე კეისრისათვის მოკავშირეობა. ამ ცნობას ეხმაურება „შოისა და ევფრეს ცხოვრება“ (X ს.), სადა იუსტინიანე კეისრისა და შიომღვიმის პირველი წინამძღვრის ევფრეს დროს მოხსენიებული

ლია ქართლის მეფე ფარსმანი. ყოველივე ამის საფუძველზე შეგვეყაროთ ნაწილი მივიღო დასკვნამდე, რომ ქართლში მეფობა არ გაუქმებულა, ოღონდ მეფე უკვე ატარებდა ქართლის მამასახლისის ტიტულს. ერთ-ერთ ასეთ მამასახლისად მიიჩნევენ ისინი ევსტათი მცხეთელის „მარტვილობაში“ მოხსენიებულ გრიგოლ ქართლის მამასახლისს (მარკიარტი, ს. ყაუხჩიშვილი).

ქართლში რომ მეფობა გაუქმდა, ეს გვცხადებს არ იწვევს, ამას ერთხმად აღნიშნავენ როგორც ქართული, ისე ბიზანტიური წყაროები. ამაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ VI ს-ის 70-იანი წლებიდან მოყოლებული ქართლის სახელმწიფოს მეთაურებს მეფე კი აღარ ეწოდებოდათ, არამედ ერისმთავარი, ან ერისთავთა მთავარი რაც შეეხება გრიგოლ „ქართლის მამასახლისს“, ის, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება მივიჩნიოთ ქართლის მეფის ხელისუფლების მატარებლად, სახელმწიფოს მეთაურად. სადავოა, როგორც გაუქმდა მეფობა ქართლში და ვინ იყო ქართლის უკანასკნელი მეფე გურგენი თუ ბაქური. ყოველ შემთხვევაში, ამჟამად, რომ VI ს-ის 40-იანი წლების დასაწყისში, რომელიც ასახულია ევსტათი მცხეთელის „მარტვილობაში“, ქართლში მეფე აღარ არსებობდა, მას განაგებდა ირანის ადმინისტრაცია, მარზპანთი სათავეში.

2. ირანული მარზპანობა ქართლში (VI ს. 40-იანი წლ. VII ს-ის დასაწყისი)

სასაზღვრო ირან V-VII სს-ში იყოფოდა 4 სამხედრო-ადმინისტრაციულ მხარედ, ანუ ქუსტაკად: აღმოსავლეთის, დასავლეთის, ჩრდილოეთის და სამხრეთის. ქართლი, სამხეთთან და აღმართთან ერთად, შედიოდა ჩრდილოეთის, ანუ კავკასიის, ანუ ატრაპატაკანის ქუსტაკში (ანუ უწოდებდნენ იმით, რომ ამ ქუსტაკს ერთ-ერთი ოღუტი იყო ატრაპატაკანი, ქუსტაკის ცენტრთან ახლოს). ქუსტაკში შემავალი ქვეყნები წარმოადგენდნენ უფრო მცირე ტერიტორიულ სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულებს – შაჰრებს. კავკასიის ქუსტაკში შედიოდა ათზე მეტი შაჰრი. ქუსტაკის სამოქალაქო გამგებელი იყო პაღოსპანი, ხოლო უმაღლესი სამხედრო მოხელე – სპასპეტი. შაჰრს განაგებდა მარზპანი. ამრიგად, ქართლი იყო კავკასიის ქუსტაკში შემავალი ერთ-ერთი შაჰრი. ქუსტაკის ცენტრი იყო ქ. განძაკი (კახუტანის, დღევ. ურმის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით); ქართლის შაჰრისა – თბილისი; სამხრეთის შაჰრისა – ღვინა, ხოლო აღმართისა – პარფავი. მეფობის გაუქმების შემდეგ ქართლის ცალკეულ ციხე-ქალაქებში ჩაყვანეს ირანელი გარნიზონები, რომელთა სარდლები – ციხისთავები განაგებდნენ ამ ციხე-ქალაქებს და მათ მხარეებს. ციხისთავები ეწვეოდნენ პარფავდნენ მარზპანს, („მარზპანი“ ირანული ტერმინია: „მარზ“ – მხარე, „პანი“ – მცველი, ე.ი. მხარის გამგებელი). ჩრდილოეთის ქუსტაკის გამგებლად VI ს-ის ათიან წლებში ყოფილა ირანელი წარჩინებული საგვარეულოს – მარზპანთა წარმომადგენელი ფიროზ გუშნაზი, რომელსაც 518 წელს ქრისტიანობა მიუღია, რისთვისაც ის უწამებოდა (სირიული – აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლის „ფიროზ გუშნაზის მარტვილობის“ ცნობით). „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის“ ცნობით, VI ს-ის 40-იანი წლების დასაწყისში მცხეთის ირანელი ციხისთავი ყოფილა უსტამი, ხოლო ქართლის მარზპანი – არვანდ გუშნაზი. რამდენადაც წლის შემდეგ არვანდ გუშნაზი შეუცვლია კეიხ ბუზმარს. მარზპანი აღჭურვილი ყოფილა დიდი ძალაუფლებით: მის ხელთ ყოფილა მოსახლეობის საკლდე-სიყოფის სათახა. უსტამი მასთან მიეცა ევსტათის შესახებ ამბობს: „ამას კაცის პატრიცია (ე.ი. დასჯა) მე არაა კელ-წიფება, არცა აღმაა ძელსა, არცა მყოფილგამა, არამედ წარუბღურაო იდე ტფილისს ქალაქსა არვანდ გუშნაზს, ქართლისა მარზპანსა და, რამოფი შეგვანდეს, მან უფოს, რამეოუ ყოვლისა კაცისა ქართლისა მას კელ-წიფების ზიკუდილი და ცხორება“.

მიუხედავად სამეფო ხელისუფლების მოსპობისა, ირანელებს ვერ მოუხდათ ქართული სახელმწიფო მმართველობის საშინელო სისტემა: დარჩნენ ერისთავები, როგორც მხარეთა მმართველობითი გამგებლები (ერისთავობა მათ სწორედ ამ პერიოდში გაიხადეს სამეფო-დროულ, ირანულთა და ბიზანტიელთა წყალობით), ქართლის მამასახლისო, ქართლის ბატონი, სეფეშულები, ირანელთა ბატონობამ, მეფობის მოსპობამ გააძლიერა კუთხოზირი გამგებლობის სისტემა და შეასუსტა ცენტრალური გამგებლობა, თუმცა მოლაშქრე ვერ მოსპოუნდა ეთიკით, რომ „ქართლის მამასახლისი“, „ქართლის ბატონი“ და „სხუანი სეფეშუნი“ სწორედ ცენტრალური გამგებლობის წარმომადგენლები არიან. ასეთი ეთიკის სასურველი ჩანდა განკერძოებისკენ მიდრეკილი დიდი აზნაურებისთვის, ერისთავებისთვის ეს ხელს უწყობდა მსხვილ მიწათმფლობელთა გაძლიერებას, ფეოდალიზაციის პროცესის გაღრმავებას. მაგრამ უროვნული დამოუკიდებლობის დაკარგვა, ირანის პროვინციად გადაქცევა აღარც ფეოდალთა კლასის აწყობდა, რომ აღარაფერი ვთქვათ მწარმოებელ-მოსახლეობაზე, რომელიც ორმაგ ექსპლუატაციას განიცდიდა: ამიტომ ქართლში გაძლიერდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ირანის წინააღმდეგ ქართლის სახელმწიფო სუვერენიტეტის აღსადგენად.

3. სახელმწიფო ხელისუფლების აღდგენა ქართლში

აღმავლობის გზაზე მეფარი ქართული ფეოდალური საზოგადოება, ცხადია, ვერ შეურიგდებოდა თავისი სახელმწიფოებრიობის დაკარგვას. იბრძოდა ირანის ბატონობისგან გასათავისუფლებლად და თავისი ეროვნული სახელმწიფოს აღსადგენად. ტრადიციულად ამ ბრძოლაში ის ერთ ავრესიარს იყენებდა მკორის წინააღმდეგ, ამ შემთხვევაში – ბიზანტიას ირანის წინააღმდეგ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს, ჯუანშერისა და სუმბატ დავითის ძის ცნობებით, ქართველებმა თავიანთი სახელმწიფო აღადგინეს ბიზანტიელების დახმარებით. ჯუანშერა გვამცნობს: „ესრეთ რა უცალო იქნეს სპარსნი, მაშინ შეითქვნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი, ზემონი და ქუეშინი, და წარგზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფესა, და ითხოვეს, რათა უწინის მეფე ნათესავთაჲმ ქართლისათა და რათა იყვნეს ერისთავნი იგი თჳს-თჳსსა საერისთოსა შეეცვალაჲლად“. კუისარმა დააკმაყოფილა ქართველების თხოვნა და ქართლის სახელმწიფოს შეთაურად ცნო გუარამი, რომელსაც მანინა კურაპალატის მიზანტოვრა ტიტული. ამრიგად, ქართლში დაბრუნდა ბიზანტიის გავლენა, მისი გამგებელი იმპერატორის ვასალად იქცა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ამ ფაქტს უფრო ლაგონიურად გადმოგვცემს: „სპარსნი უფლებდეს ქართლს და სომხთს და სერბთს და გუასპურაჲს. და კათალიკოზი იყო სამოველ და წელადრე შეკრბა ქართლი და განაწინეს ერისთავად გუ(ა)რამ და შერზე კურაპალატად“. „მოქცევაჲ“-ს ამ ცნობაში არ არის აღნიშნული ბიზანტიის მონაწილეობაზე ქართლის სახელმწიფოს აღორძინებაში, მაგრამ ავტორი ამას აშკარად გულისხმობს, როდესაც გვამცნობს გუარამის მიერ კურაპალატობის ტიტულის მიღებას.

როდის მოხდა ეს? როდის აღდგა ქართლის ეროვნული სახელმწიფო? ცხადია, ეს ვერ მოხდებოდა ირანის წინააღმდეგ ქართველების წარმატებული აჯანყების გარეშე. ირანი ნებაყოფლობით არ დათანხმდებოდა მის მიერ გაუქმებული ქართლის სახელმწიფოს აღდგენაზე.

ამ საკითხზე შევღედართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა და მათი იტალიზაციისა ამ თარიღზე მერყეობს 545-624 წლებს შორის.

„მოქცევაჲ“-ს ცნობით, ქართლის აღდგენილი სახელმწიფოს პირველი შეთაური მოღვაწეობდა პორმიზ IV ს.-ის (579-590 წწ.) მეფობის ხანაში, მის ღრის მომხდარა ბარამ ჩუბინის აჯანყება პორმიზდის წინააღმდეგ (589 წ.), პორმიზდის გადაქცევა ტახტიდან და დაბრუნება (590 წ.), მისი ვაჟის ზოსრო II-ის (590-668 წწ.) გამეფება, ზოსროს დამარცხება ბარამ ჩუბინის მიერ, მისი ბიზანტიაში გაქცევა და შერზე კუისრის დახმარებით კვლავ გამეფება, ქართლში ბიზანტიის გავლენის დაბრუნება.

ასეთ დათარიღებასთან თანხმობაშია ნუმიზმატიკური მონეტები და თანამედროვე (VI ს.-ის II ნახევრის) ბიზანტიელი ავტორის თეოფანე ქრონოგრაფის ცნობა. თეოფანე გვაძლავს, რომ 571 წელს ირანის წინააღმდეგ დაიწყო აჯანყება სომხეთში და ქართლში. აჯანყებულმა სომხებმა გარდა მამიკონიანის მეთაურობით 572 წელს დაამარცხეს და მოკლეს ქ. დვინში სომხეთის მარზპანი – სურენი. ქართლის აჯანყებას მეთაურობდა გურგენი. აჯანყებულებს დაეხმარა ბიზანტიის იმპერატორი იუსტინე II (565-578 წწ.). ქართლში ღრობით ბიზანტიის გავლენა დამყარდა. ე.წ. ქართულ-სასანური მონეტების (ვერცხლის ფული, მოჭრილი ქართლის სახელმწიფოს მეთაურის მიერ სასანურ-ირანული მონეტების მიხედვით VI-VII სს-ის მაგნაზე) ერთ გვერდზე, რომელიც მოჭრილია 586-590 წლებს შორის, ამოკეთილია ქართული ასომთავრული ასოებით ქართლის ერისმთავრის სახელი „გურგენ“. გურგენის სახელით მოჭრილი ვერცხლის მონეტა შემოგვრჩა 6 ცალი 3 დაცული ბერძნის მუზეუმში, 1 – ერმატაეში, 2 – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში.

ამრიგად, ქართული და ბიზანტიური წყაროების შეჯერებით ირკვევა, რომ ქართლის სახელმწიფო აღდგენილია VI ს.-ის 70-იანი წლების დასაწყისში (571-572 წწ.). სხვადასხვაობა მხოლოდ პირველი ერისმთავრის სახელში: ქართული ნარატიული წყაროებით („მოქცევაჲ...“ „გუგუშვარი, სუმბატ დავითის ძე“) ეს იყო გუარამი, ნუმიზმატიკური მასალისა და ბიზანტიელი ავტორის ცნობით კი, ქართლის პირველი ერისმთავრის სახელია გურგენი. ცხადია, უპირატესობა ენიჭება ნუმიზმატიკურ მასალას (გუარამი ხომ თავის მონეტაზე გურგენს არ დააწერდა), რომელთანაც თანხმობაშია თანადროული ბიზანტიური წყაროს ცნობა. ქართული ნარატიული წყაროები შედარებით გვიანდელ ავტორებს გუგუშის და ისინი შეცდომით აღნიშნავენ გუარამს, გურგენის ნაცვლად.

ამრიგად, ქართლის პირველი ერისმთავარი იყო გურგენი (571-590 წწ.)

4. ქართლის ერისმთავრების ხელისუფლების ხასიათი

ამრიგად, 70-იან წლებში აღდგა ქართლის ფეოდალური სახელმწიფო. „ნელადრე შეკრა ქართლი“, – გვამცნობს ჰემატიანე. ვა. ქართლი, რომელიც ირანის მიერ აქ მეფობის გაუქმების შემდეგ დაიქსაქსა ცალკეულ საერისთავო ქვეყნებად, თანდათანობით („ნელადრე“) კვლავ გაერთიანდა, შემოიკრიბა („შეკრა“). ერისთავებმა განაწესეს სახელმწიფოს მეთაურად „ერისთავთა მთავარი“, „ერისმთავარი“, მისი ხელისუფლება არსებითად განსხვავდებოდა თავისი შინაარსით ქართლის მეფის ხელისუფლებისაგან. ქართლის სამეფოში, მართალია, IV-V საუკუნეებში უკვე ფეოდალური ურთიერთობა გაბატონდა, მაგრამ ეს ჯერ კიდევ ადრეული ფეოდალიზმის საწყისი ხანა იყო; ჯერ კიდევ სუსტად იყო განვითარებული მსხვილი კრებო მიწათმფლობელობა. აზნაურთა წოდება, მისი ზედაფენი („წარჩინებულნი“, „დიდ-დიდნი“) ჯერ კიდევ არ იყო იმდენად მლიერი, რომ შეეზღუდა მეფის დესპოტიკური ხელისუფლება, მისი თვითმპყრობელობა. ერისთავებიც (რომლებიც წარმომადგენლობა წარადნ ანიშნებოდნენ) ჯერ მხოლოდ მოხელეები იყვნენ მათ საგამგებლო მხარეში.

სხვა ეათარება იყო ქართლში უკვე VI ს.-ის II ნახევარში. ადრეფეოდალური ურთიერთობა მიიწრაფოდა განვითარებული ფეოდალიზმის სტადიაში გადახრდისაკენ. საშაშულო მიწათმფლობელობა იზრდებოდა და მტკიცდებოდა; ერისთავებს სამეცხოვროდ დაქვემდებარებით ერისთავობა. ცხადია, ასეთ ვითარებაში ერისთავები, გათავისუფლებულნი მეფის თვითმპყრობელი ხელისუფლებისგან, აღარ მოისურვებდნენ მის აღდგენას. ქართლის ახალი სახელმწიფოს მეთაური აღარ იყო მეფე, ის იყო მხოლოდ პირველი, სხვა ერისთავებს შორის („პირველი თანასწორობა შორის“). მის წყაროებში ეწოდება „ქართლის ერისთავი“, „ერისმთავარი“, „ერისთავთა მთავარი“. ერისთავებმა ის განაწესეს იმ პირობით, რომ „იფინეს

* შესაძლებელია მართებულია თვალსაზრისი, რომ ჯერ იყო გუარამი და ზერე გურგენი (რედ.).

ერისთავნი იგი თეს-თესსა სერისთავისა შეუცვალელად", ე.ი. ერისთავის აღარ ზღუდნიყო ერისთავის შეცვლა. ისინი ამ სახელწოდების მემკვიდრეობითი მფლობელები და, ამდენად, დაქტობრივად დამოუკიდებელი გამგებლები გახდნენ. ამას ხელს უწყობდა სპარსეთის ფართობი: პირველმა ერისთავებმა „ერისთავნი ქართლისანი ვერ ჰყვანდნა სპარსეთითაგან მათთა, რამეთუ სპარსთა მფისაგან და ბერძენთა მფისაგან ჰქონდეს სიგელნი მკუდრობისათჳს სერისთავთა მათთა", – გვამცნობს ჯუანშერი. ასევე, ერისთავებმა სტეფანოს I-მაც, იმავე ავტორის ზიტყვით, „მეფობისა სახელი ვერ იკადრა სპარსთა და ბერძენთა შიშისაგან, არამედ ერისთავთა მოყრად ზადოდეს". სტეფანოსის მემკვიდრეც – ადარნერსემ „მეფობის სახელი ვერ იკადრა და ერისთავნი იგი თეს-თესსა სერისთავთა შინა მკუდრობდეს შეუცვალელად და მორჩილებდეს ადარნასე მოყარსა". ეს მორჩილება უკვე მტკიცედ ნომინალური იყო. მხოლოდ ერისთავები ამით არ დაკმაყოფილდნენ: მათ სურდათ არა მარტო ერისთავის სახელის სამემკვიდრეოდ დაუფლებათ, არამედ თვით „ერისთავის" შინაარსის შეცვლა: მისი გააქცევა მოხელედან ფეოდალურ მესაკუთრედ, სერისთავო ქვეყნის გასაკუთრება, შამულად გადაქცევა. მათ ამასაც მაღწიეს. ერისთავების ნომინალურ და ქვემდებარებასაც ქართლის ერისთავთაგან ადარნერსეს შემდეგ ბოლო მოეღო და აღმოჩნდა, რომ საქართველო დაქვემდებარება ეკლესიის სენიორებად, რომლებსაც ფლობდნენ ერისთავები, მიჰყვებოდა. „ქართლის ცხოვრების" ცნობით, ამან იურიდიული ასახვა პირადად ერისთავთა არჩილის რეფორმაში (VIII ს. 30-იანი წლები): არჩილმა ერისთავთა მემკვიდრეობითი უფლება იურიდიულად დაკანონა მათი დასიძებით ერისთავთა სახლთან დაქორწინა ისინი თავისი ძმის, ერისთავთა შიშის ქალებზე.

5. ქართლის ერისთავთა შინაგარეული პოლიტიკა

ჯუანშერის ცნობით, ქართლის პირველი ერისთავი (რომელსაც ის, ისევე როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ" და სუმატ დავითს ძე, გუარამს უწოდებს) იყო დედის მხრიდან ვახტანგ გორგასლის შვილიშვილი (შვილი ვახტანგის ქალისა შიორე ცოლისაგან, ბერძენთა მფის ასულ ელენესგან), მარტაშის დასწრელი აზრით, ქართლის ერისთავების საგვარეულოს ჯუანშერი აკავშირებს, ქალის ხაზით, ქართლის მეფეების დინასტიასთან. ის დებს გუარამის საგვარეულო ეთნიკურებაზე მამის მხრიდან. როგორც ჩანს, მისთვის ეს უცნობია. განსხვავებულ ცნობას გვაწვდის ამ საკითხზე სუმატ დავითს ძე. ის გუარამს მიიწევს ქართველი ბაგრატიონების დინასტიის დამფუძნებელად. სუმატის ცნობით, ბაგრატიონები წარმომავლობით ებრაელები იყვნენ. სოლომონს ჰყავდა 7 ვაჟი, ისინი მოვიდნენ ჯერ სომხეთში, სადაც დარჩა 3 ძმა, და საფუძველი დაუდო სომხთა ბაგრატიონებს, 4 ძმა კი წამოვიდა ქართლში. ერთი მათგანი იყო გუარამი, რომელიც განაშენეს აქ ერისთავად, ორი ძმა გამოავრდა კახეთში, ერთი კი – კამბეჩანში. გადმოცემა ბაგრატიონთა ებრაული წარმომავლობის შესახებ (რაც ჩვეულებრივ გამოვლინებაა შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი ტერმინების მხატვრული დინასტიისა და არისტოკრატიის საგვარეულოთა გაუცხოებისა) გაგრძელებული ყოფილა როგორც ქართლში, ისე სომხურ მწერლობაში; ის აისახა, აგრეთვე, X ს.-ის ბიზანტიის იმპერატორის კონსტანტინე პორფიროგენეტის თხზულებაში, რომლის მიხედვით იბერიის ბაგრატიონები საქართველოში დამკვიდრებულან 400 თუ 500 წლის წინ, ე.ი. V ან VI საუკუნეში. ეს თეალსაზრისი უთანხმოება სუმატ დავითის ძის ცნობას ქართლის ერისთავთა ბაგრატიონობის შესახებ, რამდენადაც ერისთავობა დაწესდა VI ს.-ში, ჯუანშერისა და სუმატ დავითის ძის ცნობების ერთმანეთთან შეთანხმებას ცდა ვახტანგ VI-ის მიერ შექმნილ „სწავლულ კაცთა კომისიის" კონიუნქტურაში, რაც ასახულია მათ მიერ „ქართლის ცხოვრებაში" გაცემულ ჩანართში. ამ ჩანართში აღნიშნულია, რომ ქართლის ერისთავი (გუარამი) „დედით იყო ხოსროიანი (ე.ი. ფარნავაზიანი)

და მამით ბაგრატიონი“. დაახლოებით ასევე ათანშებს ერთმანეთთან ამ ორ ცნობას ეახსენებიან ბატონიშვილი, ბაგრატიონებს ქართლის მეფეთა დინასტიასთან აკავშირებს VII ს.-ის სომეხი ისტორიკოსი ებასკოპოსი სეპოსი. მისი ცნობით, ბაგრატიონები ფარნავაზიანთა განმტკიცებას წარმოადგენდნენ.

თვალსაზრისს ქართლის ერისთავთა ბაგრატიონობის შესახებ ეწინააღმდეგება ჯუანშერი და „მატიანე ქართლისა“, რომელთა მიხედვით პირველი ბაგრატიონი ქართლის ერისთავი რებს შორის იყო აშოტი. აშოტის მამა – ადარნასე ბაგრატიონი მოსულა ქართლში არჩილ ერისთავიდან, რომელსაც მოუცია მისთვის სამკვიდრებლად შულავერი და არტანი. შემდეგში ადარნასეს ქალი ლატაგრა ცოლად შეურთავს არჩილის ვაჟს ჯუანშერს. ამრიგად, VIII ს.-ში ერთმანეთს დანათესავებიან ქართლის ერისთავართა და ქართლში მოსულ ბაგრატიონთა სახლები, რის შედეგადაც, ქართლის ერისმთავრობა გადასულა ბაგრატიონთა ხელში. ადარნასეს შვილი, აშოტ ბაგრატიონი, „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, „აქვე სახელმწიფოს მეთაურია; განადიდა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა. ხოლო ეწოდა ქართლის და სახლკართა მისთა“. ცნობა ადარნასესა და მისი ვაჟის ქართლში მოხელის შესახებ, როგორც ჩანს, აღებულია სომხური წყაროებიდან. ეს სომხური ვერსია დაიკუთვნა XIII ს.-ის სომეხი ისტორიკოსის ვარდან დიდის თხზულებაში (ვარდანს, თავის მხრივ, ეს აღებული აქვს უფრო ადრინდელი სომხური წყაროდან).

აშოტის ბაგრატიონობა ექვს არ იწვევს. ის ბაგრატიონად წოდებულია X ს.-ის პავლიკ-რეფილ ძეგლში – გიორგი მერჩულეს გრიგოლ ზანძელის „ცხოვრებაში“. აშოტი დამფუძნებელია ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა დინასტიისა, საიდანაც იღებს დასაბამს საქართველოს მეფეთა – ბაგრატიონთა დინასტია. რაც შეეხება აშოტის მამას მოსულას საქმე-თიდან და მის დაკავშირებას სომეხ ბაგრატიონებთან, ეს ვერსია შესაძლოა შეიხსნეს ლეგენდა იფოს სომხურ წყაროებში, დაფუძნებული ქართველ და სომეხ ბაგრატიონთა გვარების დამოუკიდებელ (სომეხი „ბაგრატიონები“ და ქართველი „ბაგრატიონები“). ქართველი და სომეხი ბაგრატიონების დაკავშირების ტენდენცია გამოვლინდა, აგრეთვე, ორივე დინასტიის უბრალო წარმომადგენლის ქართულ, ბერძნულ და სომხურ ვერსიებში (მოვსეს ბორჯნაცი, ზემბატ დავითის ძე, კონსტანტინე პორფიროგენეტი).

ბაგრატიონთა თავდაპირველ სამშობლოდ V ს.-ის სომეხი ისტორიკოსი ფავსტოს ბუზანდი მიიჩნევს ძველ ქართულ თემს სპერს, რომელიც დასახლებული იყო ჭან-ლაზთა ტომებით. ამის საფუძველზე შეკვლეარია ერთი ნაწილი ფიქრობს, რომ ბაგრატიონები იყვნენ ჭან-ლაზთა ტომიდან, სპერსის პროვინციიდან (ნ. მარი, ი. ორბელი, ე. თაყაიშვილი, ს. ჯანაშია), ნაწილი ბაგრატიონებს მიიჩნევს ფარნავაზიანთა დინასტიის განმტკიცებელ (პ. ინგოროვსკი, გ. მამულა), ნაწილი თვლის, რომ ისინი იყვნენ სომხეთის რომელიმე პროვინციიდან (ნ. აღონცი, კ. თუმანოვი).

რაც შეეხება ქართლის ერისთავართა საგვარეულო ეთნიკურობას, ქართული ისტორიული ტრადიცია, დაკუთვნილი „ქართლის ცხოვრებაში“, ერისთავართა დაკავშირებაზე ფარნავაზიანთა დინასტიასთან რეალური ჩანს. წყაროები ერთმანეთს მოწმობენ, რომ ქართლის ერისთავრები ქართლის მეფეთა შთამომავლებად და მათ შემკვიდრებლად მიიჩნევენ თავს.

* შეიძლება დამოკიდებული ვარაუდი, რომ ისინი ქართველ ბაგრატიონთა სხვადასხვა შტოს წარმომადგენლები იყვნენ (რედ.).

ბაგრატიონებს მეფობა საქართველოში XIX ს.-ის დამდეგამდე, რუსეთის სამხედრო ხელისუფლების მიერ საქართველოს ანექსიამდე შეინარჩუნეს. შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოში არ ყოფილა არაბაგრატიონის გამოცემა წარმატებული ცდა. XV ს.-ის ბოლოს და XVI ს.-ის დასაწყისში საქართველოს სამ სამეფოდ (ქართლის, კახეთის, იმერეთის) დაყოფის შემდეგ სამეფო ტახტი ბაგრატიონთა სამეფო წარმომადგენლებმა დაიკავეს (რედ.).

6. ძველი ქართლის მონათესავე ქრისტიანული რელიგია

ქართლის ერისმთავართა სახელები მოხსენიებულია სხვადასხვა ქართულ, ბიზანტიურ და სომხურ წერილობით ძეგლებში. მათი სა კი მოცემულია მხოლოდ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში, „ქართლის ცხოვრებაში“ (ჯუანშერა, „მატიანე ქართლისაჲ“, სუმბატ დავითის ძე) და ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებაში. ეს სიგეები არაზუსტია (როგორც შედგენალობით, ისე ქრონოლოგიის თვალსაზრისით) და ძირითადად ერთმანეთს ეწინააღმდეგება. მათი გამოყენება შეიძლება მხოლოდ სხვა წყაროების მონაცემებთან კრიტიკული შეჯერებით. „მოქცევაჲ“-ის ავტორმა და ჯუანშერამ ხშირად არ იციან ცალკეულ ერისმთავართა შორის გენეალოგიური კავშირები და არ აღნიშნავენ, თუ ვინ ვისი შვილია. სუმბატ დავითის ძე კი, თავისი სპეციფიკური მიზნიდან გამომდინარე (მაგრატიონთა სრული და გამართული ისტორიისა და გენეალოგიის დადგენა), ხშირად ნებისმიერად, ხელოვნურად აკესებს ამ ხარეებს და აღნიშნავს, თუ ვინ ვისი შვილია, თითოეულ ერისმთავარს და მათი სახლის წევრს მოუტანს ადგილის მათ გენეალოგიაში.

ამის გამო ქართლის ერისმთავართა ზუსტი ქრონოლოგიური რიგის დადგენა არ ხერხდება. საკარგოდ კი ეს რიგი შემდეგია: გურგენი (571-590 წწ.), როგორც უკვე აღინიშნა, ქართლის პირველ ერისმთავარად ჩანს გურგენი, რომელიც, VI ს-ის ბიზანტიელი ავტორის, თეოფანე ქრონიკარის ცნობით, ხელმძღვანელობდა ქართლის აჯანყებას ირანის წინააღმდეგ და ბიზანტიელთა დახმარებით სთავებში წაუდგა ქართლის აღდგენილ სახელმწიფოს. 586 წლის ასკლის მან მოჭრა საკუთარი ვერცხლის მონეტა სასანური ფულის (პორმიზ IV-ის მონეტის) მიხედვით და მოათავსა მასზე თავისი სახელი, დატარაგებულია, ქართული ასომთავრულით: („გნ“). შემოგვრჩა გურგენის 6 მონეტა, უნდა ვთქვათ, რომ გურგენი მოიღებდა ბიზანტიურ ტიპის („კურაპალატის“-ს ან „პატრიკიოს“-ს), ძველ-გარდა ნაწილი, როგორც უკვე ითქვა, გურგენს აიგივებს ქართულ წყაროებში მოხსენიებულ გურამთან.

ჯუანშერა (590-591 წწ.). ამ ერისმთავარს სახელი შემოგვრჩა მხოლოდ ერთ-ერთ უნიკალურ „ქართულ-სასანურ“ ვერცხლის მონეტაზე დატარაგებულია: („გო“). ამ ქარაგმის სხვადასხვა გახსნაში ფელაზე მართებული ჩანს მისი წაკითხვა როგორც „ჯუანშერა“. ჯუანშერის თავისი მონეტა მოუჭრია არა უშუალოდ სასანური ფულის, არამედ – გურგენის მონეტის მიხედვით. ამ მონეტითვე თარიღდება ჯუანშერის ერისმთავრობა, რომელიც, როგორც ჩანს, ძლიერ ხანმოკლე ყოფილა.

სტეფანოს I (591-604/605 წწ.). სტეფანოსზე ფელაზე მეტი ცნობა შემორჩენილი წყაროებში, სხვა პირველ ერისმთავარებთან შედარებით, ის მოხსენიებულია ქართულ ნარატიულ ძეგლებში მოცემულ ერისმთავართა ფელა საში, ასურულ მამათა „ცხოვრებაში“, ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, მას მიერ მოჭრილ მონეტათა ზედაწერებებში, სომხურ წერილობით წყაროებში. სტეფანოს პირველი გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწეა, მან ააგო მცხეთის ჯვარი – ერისმთავართა საგვარეულო ტაძარი, რომლის ფასადზე გამოქანდაკებულია თვით სტეფანოსი, და მისი სახლის წევრები: მამა დემეტრე, შვილი ადარნარსე და შვილის-შვილი კობულ-სტეფანოსი. რელიეფებს ასლავს წარწერები, სადაც სტეფანოსი წოდებულია „ქართლის პატრიკიოსად“, ხოლო მისი სახლის წევრები – უპატოსებად. სტეფანოსმა მოჭრა ვერცხლის ფული, ჯერ პორმიზ IV-ის (579-590 წწ.) მონეტებს, ხოლო შემდეგ ხოსრო II-ის (591-628 წწ.) აღრეული ღრუბების მიხედვით. მისი მონეტების ორივე ჯგუფი მოაჭრა დაახლოებით 591-602 წლებში. სტეფანოსი პირველი ერისმთავარია, რომელმაც სასანურის მანამდე მონეტებზე ჯვარი გამოხატა, ჯერ მოგრძელებულად, უკუარქმდებოდ, ხოლო შემდეგ მაზდიანური ემბლემა – მოგიზგიზ ცეცხლის – ნაცვლად გამოხატა კუარცხლბაზე აღმართული ჯვარი. მისი მონეტებს აღრეულ ჯგუფზე სტეფანოსის სახელი

მოტივირებულია დაქარაგმებული: („სენს“), ზოლი გვიანდელ ჯგუფზე – სრულად („სტე-
ლიოს“) აზრად, სტეფანოსის ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას უკავშირდება
ქრისტიანობისთვის ბრძოლასაც. მიუხედავად ამისა, ჯუანშერი მას ახასიათებს როგორც
ჯუანშერის: „ზოლი ესე სტეფანოსის იყო ურწმუნო და უშიშო ღმრთისა, არა მსახურა
ქრისტიანსა, არცა მამაჲ სჯულის და ეკლესიასა“. მემკვიდრის ეს დახასიათება აშკარად უპირ-
თქმული და მცდარია. არის ცდა ეს აიხსნას იმით, რომ სტეფანოს I თითქმის მონოფიზიტი
ყოფილა. უფრო სავარაუდოა, რომ ჯუანშერის დახასიათება განაპირობა ასურელ მამათა „ეხო-
ნაშაში“ დაცულმა ცნობამ იმის შესახებ, რომ სტეფანოსმა მღვდლის მონასტერს ჩამოართვა
ფარისმან მეფისგან შეწირული ორი აგარაკი. იმავე ძეგლში ავტორი სტეფანოსის ათქმუ-
ლებს, რომ ის ზის „მეფეთა სავდარზე“. ჯუანშერის ცნობით, სტეფანოსმა თბილისი აქცია
თავის რეზიდენციად: „დაჲდა იგი ტფილისს“. ამან დაატარა თბილისის დაწინაურება და
შეაქცია მცხეთის მნიშვნელობა: „ამაჲ სტეფანოსის-ზე მცხეთას მოადგმობდა და ტფი-
ლისი განდიდებდა, არამაჲ აღოწოდებდა და კალა ამჟღავნებდა“.

ადარნერსე (604/605 – 634 წწ.) სტეფანოს I-ის შემდეგ ერისმთავრობდა ადარნერსე,
რომელიც მოხსენიებულია როგორც ქართლში, ისე სამხრეთ საქართველოში. მცხეთის ჯვრის
ქრტიტორულ წარწერებში ის უპატოსის ბიზანტიური ტიტულით იხსენიება ერისმთავარ
სტეფანოს I პატრიკიოსის სახლის წევრებს შორის: სტეფანოსი, დემეტრე კი უპატოსი,
ადარნერსე კი უპატოსი, ქაბულ-სტეფანოსი. ეს წარწერები მოწმობს, რომ ადარნერსე იყო
სტეფანოს I-ის ძე და სტეფანოს II-ის (ქაბულ-სტეფანოსის) მამა. დემეტრე უპატოსი, რო-
გორც ამას გვაძლავს „მოგვცაჲ ქართლისა“, ვიფიქრებთ სტეფანოს I-ის ძმა, ე.ი. ადარ-
ნერსის ბიძა. ადარნერსეს სტეფანოს I-ის ძედ მიიჩნევენ სუმბატ დავითის ძეც. ჯუანშერი შე-
ცდომით წვეტს გენეალოგიურ ვაგვარს სტეფანოსისა და ადარნერსეს შორის და ამ უკა-
ნასწრელს მიიჩნევს ბაგრ მეფის ძედ (ვახტანგ გორგასალის უფროსი ვაჟის, დამის შთამო-
მცლად), რომელიც ბაგრის სხვა შვილებთან ერთად, ერისმთავრად გახდომამდე კახეთში
იყო დამკვიდრებული, კახეთის ერისთავი იყო, ეს ცნობა, აღბათ, მცდარია; ბაგური და ეს
ადარნერსე ერთმანეთისაგან თითქმის ერთი საუკუნით იყვნენ დაშორებული. გარდა ამისა,
თუ ადარნერსე კახეთის ერისთავი იყო და არ ეკუთვნოდა ქართლის ერისმთავრის სახლს,
ის სტეფანოსთან ერთად ვერ იქნებოდა გამოსახული მცხეთის ჯვრის ფასადზე, როგორც
ქრტიტორი. მცდარი უნდა იყოს, აგრეთვე, ჯუანშერის ცნობა, რომ პერაკლე კეისრის
ქართლში დაშქრობის დროს (627-628 წწ.) ქართლის ერისმთავარი იყო სტეფანოს I.
„ეპისტოლეოა წიგნი“ მოწმობს, რომ VII ს-ის დასაწყისიდან უკვე ერისმთავარი იყო
ადარნერსე და არა სტეფანოსი. თუმცა არც ის აზრი შეიძლება იყოს გამოსარიცხი, რომ
პრობიზანტიური ორიენტაციის ადარნერსეს ამ დროს ქართლის ერისმთავარია სახლის
სხვა წარმომადგენელი, ირანელთა მომხრე სტეფანოსი უპირისპირდება. ბიზანტიელი და
ხაზართა მიერ თბილისის აღება დროს მის გარნიზონს, ირანელ ციხისთავთან ერთად, სტე-
ფანოს I კი არ სარდლობდა, როგორც ამას გვაძლავს ჯუანშერი, არამედ სხვა ქართველი
წარმომადგენელი, რომლის სახელი წყაროებში არ ჩანს.

ადარნერსეს ერისმთავრობის ხანაში ირანი ანახლებს ბრძოლას ბიზანტიის წინააღმდეგ
(604 წ.), ვადადის შეტევაზე და ართმევს მას ტერიტორიებს. ამავე დროს, ირანი ატოვებს
შეტევას ქართლზეც. მისი დასაყრდენი ამ ხანაში კვლავ ქვემო ქართლი იყო. პიტაქსი-
თა სახლი ისევ პროირანული ორიენტაციის მოყვარი გამტარებელია ქართლში.

ქართლი მაინც ტყდის არ იხრია ირანის წინაშე და ატარებს თავის დამოუკიდებელ
პოლიტიკას. ადარნერსე ირანს უპირისპირდება ბიზანტიურ ორიენტაციას. სარწმუნოებრივ
სფეროში ქართლმა დაიკავა მტკიცე ანტიირანული პოზიცია. მან უარყო მონოფიზიტური
მრწამსი, რომელსაც ირანი უჭერდა მხარს და დაუჯა დიოფიზიტურ (ქალკელონურ) მრწამს-
სზე. დიოფიზიტობის ენერგიული გამტარებლები ქართლში იყვნენ ადარნერსე და კარიონ

ქართლის კათალიკოსი. ამ ნიადაგზე საბოლოოდ მოხდა საეკლესიო განუყოფლობა ქართლსა და სომხეთს შორის (606-608 წწ.). ამან კიდევ უფრო მეტად გააშვილა ურთიერთობა ირანთან. 614 წლიდან ირანმა განსაკუთრებით გააშკარა სარწმუნოებრივი პოლიტიკა და გააძლიერა შეტევა დიოფიზიტობაზე. კირიონ ქართლის კათალიკოსი იძულებული გახდა დაეტოვებინა ქართლი ადარნერსეს ქართლი არ დაუტოვებია, მაგრამ მასი იურისდიქციის ტერიტორიული ფარგლები შეიზღუდა: მისი სელისუფლება, როგორც ჩანს, აღარ ვრცელდება თბილისზე; ის ვეღარ ღრის მონეტას. ირანის მოძალბა ქართლში უსპობს მას სუვერენული ხელისუფლების ამ რეკალას. ამრავად, მონეტებს ჰრავა მხოლოდ ქართლის პარკული ხელისუფლების ამ რეკალას. ამრავად, მონეტებს ჰრავა მხოლოდ ქართლის პარკული ხელისუფლების ამ რეკალას. ამრავად, მონეტებს ჰრავა მხოლოდ ქართლის პარკული ხელისუფლების ამ რეკალას.

მეღვინეობა ნაწილი თვლის, რომ ირანის მოძალბის შედეგად ქართლი დატოვა არა მარტო კირიონ ქართლის კათალიკოსმა, არამედ – ადარნერსესმა, რომელიც კახეთში დამკვიდრდა, ხოლო პერაკლე კეისრის ღაშპრობის შემდეგ კვლავ დაუბრუნდა ერისთავობას (ხ. აღუქსიძე, ა. ზოგადრამა...), ამრიგად, იყო წვეტილი ადარნერსეს ერისთავობაში. ეს თვალსაზრისი, ძირითადად, ემყარება ჯუანშერის ცნობას, რომ პერაკლეს ღაშპრობის დროს ადარნერსე ერისთავობდა კახეთში. მაგრამ ჯუანშერი წვეტილის კი არ გულისხმობს ადარნერსეს ერისთავობაში, არამედ გვიან გადატყველდა მისი ერისთავობა, რაც, როგორც უკვე აღინიშნა, სწორი არ უნდა იყოს. ადარნერსეს არ დაუტოვებია ქართლი, ის მტკიცედ ატარებდა ანტიირანულ, ქართულ, ეროვნულ ორიენტაციას; ირანმა ვერ მოახერხა მისი განდევნა, თუმცა კი საკმაოდ შეზღუდა მისი ძალაუფლება. პერაკლეს ღაშპრობის შემდეგ ქართლი მილიანად გათავისუფლდა ირანული ბატონობისაგან, კვლავ განმტკიცდა დიოფიზიტური ეკლესიის პოზიციები; ასევე განმტკიცდა ადარნერსეს ძალაუფლება. მისი ეკლესიის პოზიციები ადარნერსეს გარდაცვალების შემდეგ (634 წ.) დაზოგუნებული ქართლის ერისთავი გახდა, მაგრამ ქართლის სახელმწიფოში ამ დროს უკვე მძლავრი იყო ფეოდალური დაქვემდებარების ნიშნები.

სტეფანოს II (634-663 წწ.). ადარნერსეს შემდეგ ერისთავი გახდა მისი ვაჟი კობულ – სტეფანოსი – სტეფანოს II. ის მოხსენიებულია მცხეთის ჯვრის ქტიტორულ წარწერებში (595-605 წწ.) როგორც ადარნერსეს ძე. ამავე ტაძრის ფასადზე მოთავსებულია მისი ორი რელიეფური ქანდაკება, ერთი მამასთან – ადარნერსესთან ერთად (აღმოსავლეთის ფასადზე) და მეორე – ცალკე (სამხრეთის ფასადზე). მისი ამ ქანდაკების მიხედვით ამ დროს ის ყოფილა 10-12 წლის ზომის. „ქართლის ცხოვრება“ სტეფანოს II-ს ასახელებს როგორც „წერგულ და გამოწეულ სახელმწიფო მოღვაწეს; მცხეთიანე თვლის, რომ ის „იყო უმეტეს ყოველსა ქართლის მეფეთა და მთავართა მორწმუნე, განწმენდილი ხელისა, მწიგნობელი ეკლესიისა“, მან აიგო ჯვრის ტაძრის ზღუდე.

პერაკლე კეისრის ღაშპრობამ ირანის წინააღმდეგ დასცა ირანის ძლიერება, რამაც საშუალება მისცა ქართლს გათავისუფლებულიყო მისგან. სტეფანოს II-მ კავშირი დამყარა ბიზანტიასთან და მიიღო ბატონიოსის ტიტული.

სტეფანოს II-ის დროს არაბებმა განახორციელეს თავიანთი პირველი დამპყრობები. „ქართლის ცხოვრება“ გვამცნობს: „მთი ყაზთა გამოწეულ იყო მოკმედ, ნათესავი ისმაელი-სა, მოძღუარი სარკინოხთა სჯულისა, და ყოველი არაბთა და აჰმანეთი დაიპყრა, და მოკლდა იგი, და დადგა მის წილ იშპარ, და უმეტეს განძლიერდა იგი“.

მიპრი (663-668 წწ.), არჩილი (668-718 წწ.). სტეფანოს II-ს შემდეგ, ქართლის ცხოვრების ცნობით, გათავისუფლებული მისი ვაჟები: ჯერ მიპრი, ხოლო შემდეგ – არჩილი, რომლებსაც შემტყინე მეფეებად იხსენიებს (სხვა წყაროები, მათ შორის „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, მათ არ ასახელებს). არაბთა შემოსევების დროს მათ თავი შეადარეს დასავლეთ საქართველოს, აფხაზთა ერისთავ ღუიშს. მიპრი და არჩილი კავშირი დამყარეს ბიზან-

ტიის იმპერატორთან, რომელმაც მათ გამოუგზავნა ორი სამეფო გვარგუნი და უბრძანა აფხაზთა ერისთავს, რომ დაეტყუებინათ მათ.

მიპრის გარდაცვალების შემდეგ არჩილი ჯერ ეგრისს განაგებდა, ხოლო შემდეგ დამკვიდრდა კახეთში, სადაც ცოლად შეირთო ვახტანგ გორგასლის ასულის შთამომავალი (ამას გამო ზოგი მკვლევარი არჩილს მიიჩნევს მხოლოდ კახეთის გამგებლად). აქ მან თავისი ტახტეულები დასვა მამულებში და უწყალობა აზნაურობა. არაბთა ერთ-ერთი დამსჯელი ლაშქრობის დროს მათმა სარდალმა არჩილი სიკვდილით დასაჯა არჩილის „წამება“, აღწერილი ლეონტი მროველის მიერ („ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი მანაწერის ცნობით). შეიქმნა „ქართლის ცხოვრებაში“.

ჯუანშერი (718-786 წწ.), არჩილს „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ჰყავდა ორი ვაჟი: იოვანე და ჯუანშერი და ოთხი ქალი: გურანდუხტ, მარამ, მარანდუხტ და შუშანა, არჩილის წამების შემდეგ იოვანე დამკვიდრდა ეგრისში, ხოლო ჯუანშერი ქართლში და კახეთში (იოვანე და ჯუანშერი, ისევე როგორც მიპრი და არჩილი, ანსინიებთან მხოლოდ „ქართლის ცხოვრებაში“).

ჯუანშერის გამგებლობის დროს ხაზარებმა ილაშქრეს ქართლში და აიღეს თბილისი. „ქართლის ცხოვრების“, „მატიანე ქართლისა“-ს ცნობით ხაზარებს დაუტყვევებიათ ჯუანშერი და მისი და შუშანი, რომლის სიღამაზის ამბავს ხაზართა ხაყანამღე მუდღწევი. ხაყანის განუზრახავს მასი ცოლად შერთვა. შუშანას გზაში თავი მოუწყალოეს, რათა აეცლინა წარმართის ცოლობა. არაბული წყაროების ცნობით, თბილისი ხაზარებს 764 წელს აუღიათ. ამდენად, თუ „ქართლის ცხოვრებაში“ გადმოცემული ეპიზოდი შუშანას შესახებ რეალურია, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ მას ადგილი ჰქონდა 764 წელს.

ადარნესე (764-770 წწ.), ნერსე (770-781 წწ.), სტეფანოს III (781-786 წწ.), VIII ს.-ის 60-80-იან წლებში ქართლის ერისმთავრები, ამო ტფილელის „მარტვილობის“ ცნობით, იყვნენ: ადარნესე, მისი შვილი ნერსე და ნერსეს დისწული სტეფანოს გურგინის ძე. ადარნესე ერისმთავარს, როგორც ჩანს, მოუხრებდა არაბებისგან განდევნა, კავშირი დაუმკარებდა ბიზანტიასთან და მოუღია კურაპალატის ტიტული.

ადარნესეს შვილმა ნერსე ერისმთავარმა უცდარ დააღწია თავი არაბების რისხვას. ხალიფა მანსურმა (754-775 წწ.) ის პატივად დაიბარა და სამა წელი საყვობილეთი ჰყავდა. ახალმა ხალიფამ – მამდომ (775-785 წწ.) ის გაათავისუფლა და სამშობლოში დააბრუნა. მაგრამ შემდეგ ისევ იხმო. ნერსე იძულებული გახდა გასცლიდა არაბების რისხვას, მიეტოვებინა ქართლი და ჯერ ხაზარებთან, ხოლო შემდეგ აფხაზებთან გადასულიყო.

ნერსეს ქართლიდან გახიზნის შემდეგ არაბებმა ქართლის ერისმთავრად 781 წელს განაწესეს მისი დისწული სტეფანოს III. ამის შემდეგ ნერსე დაბრუნდა ქართლში.

ნერსეს თან ახლდა არაბი მსახური აბო, რომელმაც ქრისტიანობა მიიღო და ამასთავის მას, თბილისის ამირას პრეტორი, 786 წლის 7 ანუარს თავი მოჰკეთეს.

ნერსე ერისმთავარი, ვარდა აბო თბილისის „მარტვილობის“, მოხსენიებულია მაგიოვ-რადიული ლიტერატურის მთავრე ძეგლში – გაირგი *მერხულის გრეგორი მანცთელი* „ცხოვრებაში“. ღვარჯეთის მონასტრების ცნობილი მოღვაწე გრიგოლ მანცთელი ყოფილა ნერსე ერისმთავრის ცოლის ძმისშვილი და გაზრდილა ნერსეს სახლში.

ამოტი (786-826 წწ.), VIII ს.-ის 80-იანი წლებს ბოლოს წყაროები ქართლის ერისმთავრად ასახელებენ ამოტ ადარნასეს ძეს.

ადარნასე, „ქართლის ცხოვრების“ (ჯუანშერი, „მატიანე ქართლისა“) ცნობით, არ ეკუთვნოდა ქართლის ერისმთავართა სახლს. არჩილის ვაჟმა ჯუანშერმა ცოლად შეირთო ადარნასეს ქალი ლატავრი. ჯუანშერის დროსვე ადარნასეს გამგებლობაში მოექცა სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს – კლარჯეთის, შავშეთის, აჭარის, ნიკალის, ასისფორის, არტანის და ტაოს – მნიშვნელოვანი ნაწილი. ადარნასეს გარდაცვალების შემდეგ მისი ვაჟი ამოტი

გახდა ქართლის გამგებელი: „განადიდა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა. ხოლო ეუფლა ქართლს და საზღვართა მისთა“.

ადარნასეს წარმომავლობაზე სხვა აზრის არიან „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და სუმატ დავითის ძე (როგორც ჩანს, სუმატი ემყარება „მოქცევას“). ეს წყაროები ადარნასეს მიიჩნევენ ქართლის ერისმთავართა სახლის წარმომადგენლად. ნერსე ერისმთავრის შვილად. ეს ცნობა უფრო რეალური ჩანს, რამდენადაც, ჯერ ერთი, „მოქცევაჲ“ უფრო ადრინდელი წყაროა „ქართლის ცხოვრებაზე“, ვიდრე აშოტის, ადარნასე ქართლის ერისმთავრად დადსტურებულია VIII ს.-ის 60-იან წლებში დოკუმენტურად (აბო ტფილელის „მარტყოლია“). ნიშანდობლივია ისიც, რომ ადარნასე კურაპალატია, ისევე როგორც აშოტი. იოანე საბანის ძის ცნობით, ადარნასეს შემდეგ ერისმთავარი გახდა ჯერ მისი უფროსი ვაჟი ნერსე, ხოლო შემდეგ ნერსეს დისწული — სტეფანოს III, გურგენის ძე. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ადარნასეს შვილებად, აშოტის გარდა, მიიჩნევს სტეფანოსსა და გურგენსაც (შატბერდული ნუსხით გუარაჲს“). სუმატ დავითის ძე ადარნასეს შვილებად მიიჩნევს აშოტს და გურგენს. ამრიგად, იოანე საბანის ძის თხზულების, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და სუმატ დავითის ძის ცნობების ურთიერთშეჯერებით აშკარად ჩანს, რომ როგორც ადარნასე, ისე აშოტი ქართლის ერისმთავართა სახლის წევრები არიან.

აშოტმა ისარგებლა სახალიფოს დასუსტებით და კავშირი დაამყარა ბიზანტიასთან, მიიღო კურაპალატის ტიტული (ისევე როგორც მისმა მამამ — ადარნასემ). არაბები არც ამჯერად შეეგუენ ქართლის განდგომას და აიძულეს აშოტი გაქცეულიყო ქართლიდან კლარჯეთში, სადაც საფუძველი ჩაუყარა ახალ ქართულ სახელმწიფოს.

სხვადასხვა ქართულ წყაროში ქართლის ერისმთავართა ნუსხა უფრო ვრცელია აქ წარმოდგენილ სიაზე, მაგრამ ამ წყაროების ურთიერთშეჯერება მოწმობს, რომ მათში შეტანილია ბევრი ზედმეტი სახელი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ერისმთავრად მიჩნეულია, აგრეთვე, ზოგი ქართველი წარჩინებული, მოხსენიებული ქართულ, სომხურ და ბიზანტიურ წყაროებში მთავრად, მამულად, იშხანად, არხონტად, პატრიკიოსად და სხვ. ასეთი მთავრების და მამულების რიცხვი, რომლებსაც სშირად ბიზანტიური ტიტულებიც აქონდათ, VIII-X სს.-ის საქართველოში ძალიან გაიზარდა და მათ წყაროები და ზოგჯერ თანამედროვე მკვლევრების შეცდომით ერისმთავრებად მიიჩნევენ.

XVI თავი

საქართველო VI ს.-ის ბოლოს – VII ს.-ის დასაწყისში

1. სამეფოსიო განხეთქილება ქართლსა და სომხეთს შორის

VII ს.-ის დამდეგს მოხდა განხეთქილება ქართლისა და სომხეთის ეკლესიებს შორის: ქართულმა ეკლესიამ დიოფიზიტური (ე.ა. ქალკედონური) მრწამსი აღიარა, ხოლო სომხურმა – მონოფიზიტური (ანტიქალკედონური). ეს განხეთქილება ფორმით დოგმატური ხასიათისა იყო, შინაარსითა და თავისი შედეგებით კი – პოლიტიკური. სარწმუნოებრივი საკითხი ამ პერიოდში (იხივე როგორც ზმარად სხვა დროსაც) გადაეზღარათ საგარეო ორიენტაციის საკითხს: მონოფიზიტური მრწამსი მოასწავებდა პროირანულ ორიენტაციას, ხოლო დიოფიზიტობის გაზიარება – პრობიზანტიურს. ამავე დროს, ქართლში დიოფიზიტობის გაბატონება დაკავშირებული იყო ფართო ეროვნულ-რელიგიურ პოლიტიკასთან, რაც მიზნად ისახავდა უნიკურად შერეული თემების სრულ ასიმილაციას და საქართველოს გაერთიანების იდეოლოგიური წინამძღვრის შექმნას. ამ პოლიტიკის ენერგიული გამტარებელი იყო ქართლის კათალიკოსი კირიონი.

ამ განხეთქილების პრეისტორია ასეთია:

V ს.-ში სამხრეთ კავკასიაში ჯერ კიდევ არ იდგა შიდაქრისტიანული პრობლემა. ამ დროს აქ მხოლოდ მასშტაბისა და წინააღმდეგ ბრძოლის საკითხი იყო შთავარი.

რაც შეეხება თვით ბიზანტიას, აქაც V ს.-ში სახელმწიფო ხელისუფლება მტკიცედ მოწოდებულია და დიოფიზიტობას შორის. ქალკედონის 451 წლის მსოფლიო საეკლესიო კრებამ მხარი დაუჭირა დიოფიზიტობას, მაგრამ V ს.-ის მეორე ნახევარში იმპერიაში ამ საკითხმა მტკიცე მდგომარეობა იყო და ჯერ კიდევ VI ს.-ის დასაწყისშიც კი ბიზანტიის იმპერატორი მაინც პრომონოფიზიტურ პოლიტიკას ატარებდა. მხოლოდ იუსტინე კეისრის (518-527 წწ.) და განსაკუთრებით იუსტინიანეს (527-565 წწ.) დროს ბიზანტიის ხელისუფლება მტკიცედ დადგა დიოფიზიტურ მრწამსზე; ირანის ხელისუფლება კი მაშინვე შეაჩერა მონოფიზიტობას, ამიერიდან უკვე საბოლოოდ გაიარკვა დიოფიზიტობისა და მონოფიზიტობის მომხრეობის საგარეო-პოლიტიკური შინაარსი.

სწორედ ამ ხანაში (ე.ა. VI ს.-ში) დადგა ეს საკითხი კავკასიის ხალხების წინაშე.

კავკასიის ეკლესიების ღვინის 506 წლის კრებაზე პირველად დადგა ქრისტოლოგიური პოლემიკის მიმართ ამ ეკლესიების დამოკიდებულების საკითხი. ამჯერად კრებამ მხარი დაუჭირა ბიზანტიის კეისრების შემრიგებლურ პოლიტიკას დიოფიზიტობასა და მონოფიზიტობას შორის.

ამის შემდეგ თანდათან სომხური ეკლესია ისრება მონოფიზიტობისკენ, ხოლო ქართული – დიოფიზიტობისკენ. VI ს.-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი აღნიშნავს (525 წლის ამბების აღწერის დროს), რომ ქართველები არიან ყველაზე უკეთესი ქრისტიანები იმ ხალხებს შორის, რომლებიც სპარსელთა დაქვემდებარებაში იყვნენ. ეს აშკარად მიგვანიშნებს, რომ ამ დროს ქართველები დიოფიზიტურ მრწამსს აღიარებენ.

551 წელს ღვინის საეკლესიო კრებაზე სომხეთის ეკლესიამ ოფიციალურად გამოაცხადა მონოფიზიტობა თავის მრწამსად, ასე ჩაისახა საფუძველი საეკლესიო განხეთქილებისა ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის და ამის შედეგად მთელი სამხრეთ კავკასიის ეკლესიის ორ ბანაკად გაყოფისა.

სომხეთში მონოფიზიტობის დამკვიდრება და ამით მის მიერ პროირანული ორიენტაციის გამოხატვა, როგორც ჩანს, აიხსნება ამ დროს ირანის პოლიტიკის მეტი სიმტკიცით სომ-

* არსებობს აღნიშნული საკუთარი ხაზელის სხვა ფორმით ხმარების შემთხვევები – კირონ

ხეთში, უადრე ქართლში. ქართლი, მართალია, ოფიციალურად ექვემდებარებოდა ირანს, მაგრამ VI ს.-ის 70-იანი წლებიდან მაინც ის ფაქტობრივად გათავისუფლდა ამ დაქვემდებარებისაგან და, როგორც უკვე თქვა, ახლად წარმოქმნილი ქართლის ფეოდალური სახელმწიფო – სურსამთავრო დაუკავშირდა ბიზანტიას. ქართლის ერისმთავრებმა მიიღეს ბიზანტიური ტიტულები და დაიწყეს საკუთარი ფულის მოჭრა, რომელზეც თანდათან იმატა ქართულ-ქრისტიანულმა წიშებმა.

VI ს.-ის 60-იანი წლების მიწურულს ლომხეთის ეკლესიამ სცადა შეექმნა კავკასიაში ერთიანი მონოფიზიტური ბანაკი. ამ ხანაში მან შეძლო გაეფრცელებინა მონოფიზიტობა საქართველოში და აღსანიშნავი ენიჭებოდა შერეული თემების ლომხეთ-მოსახლეობაში: ტაშირში, ბორჯომში, კარდამში და არცახში.

VI ს.-ის ბოლოს ლომხეთის ეკლესიამ კიდევ ერთხელ სცადა მონოფიზიტობის გავრცელება საქართველოში. მისი შემწეობით 599 წელს, ბართლომე კათალიკოსის საცდელად შემდეგ, ქართლის კათალიკოსის ტახტი დაიკავა კირიონმა, რომელიც მანამდე ლომხეთში ცხოვრობდა. ლომხეთის კათალიკოსის ვარაუდით, ამას უნდა გაეძლიერებინა ქართლში მონოფიზიტების პოზიციები. მაგრამ მოხდა პირიქით: კირიონი ვახდა დიოფიზიტური მრწამსის ყველაზე ენერგიული პროპაგანდისტი. მისი რელიგიური პოლიტიკა მამართული იყო მონოფიზიტობის სრულ აღმოფხვრაზე საქართველოში. კირიონს ამოუშვებდა ზემოაღნიშნული მიზნები: ეროვნული კონსოლიდაცია და ირანის გავლენიდან სრული გათავისუფლება.

კირიონის მკვეთრმა სარწმუნოებრივმა პოლიტიკამ რელიგიური კონფლიქტი ქართლსა და ლომხეთს შორის მიიყვანა განხეთქილებამდე. ეს საცდელსი განხეთქილება საბოლოოდ გაფორმდა VII ს.-ის დასაწყისში. ეს მოხდა ასე:

კირიონს მიერ შეცნობილი ცურტაჟის ლომხეთის მონოფიზიტი ეპისკოპოსი მოსე 605 წელს გაიტყა ლომხეთში და საჩივრის წყალობით მამართა ლომხეთის კათალიკოსის მოადგილეს ერთნაგს ტრფილს. ამას მოჰყვა მამოწერა ლომხეთის ეკლესიის მესვეურებისა და მოაგრებისა კირიონ ქართლის კათალიკოსთან. ეს მიმოწერა დაცულია ლომხეთ ენაზე, ე. წ. „ეპისტოლეოა წიგნი“.

მოღებია დასრულდა იმით, რომ 608 წელს აბრამ ლომხეთის კათალიკოსმა „საყოველთაო ეპისტოლე“ გამოსცა, რომლითაც ლომხეთს აუკრძალა ყოველგვარი ურთიერთობა ქართველებთან და აღსანიშნავთან, გარდა გაჭრობისა.

ამ ხანაში ირანმა გააძლიერა დიოფიზიტების დევნა. 613-616 წლებს შორის ქტეზიფონმა მოწვევლმა კრებამ წინადადებით მიმართა ირანის ხელქვეით მყოფი ქვეყნების ქალაქდორიტებს ან დაეტოვებინათ თავიანთი სამშობლო, ან შეეცვალათ მრწამსი. ირანის მომხდევრებამ და ქართლზე შემოტევამ აიძულა კირიონ ქართლის კათალიკოსი, დაეტოვებინა ქართლი და თავი შეეფარებინა ბიზანტიის სამფლობელო მხარეებისათვის. ქართლში დროებით ირანელების გავლენა დამყარდა.

ერთარება ქართლში შეოცვალა VII ს.-ის 20-იან წლებში. ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობებმა შეარყია ირანელი ძალა და მათი ბატონობა ლომხეთ კავკასიაში. ამის შედეგად ქართლში კვლავ განმტკიცდა და საბოლოოდ დამყარდა დიოფიზიტური მრწამსი.

2. ქართულ-ლომხეთი კონფლიქტის ურთიერთობა

ქართულ-ლომხეთი საბოლოო საეკლესიო განხეთქილების შემდეგ, ორივე მხარე ცდილობდა დაეპოვებინა მოწინააღმდეგის მწყალებლობა, რომ ის განუღვა თავდაპირველ, მამა-პაპათაგან მიღებულ მრწამსს. ქართული ეკლესიის მიერ მკაცრად და საბოლოოდ აღებული დიოფიზიტური კურსი მწვავედ აყენებდა უახლოეს მეზობელ ლომხეთთან ურთიერთობის საკითხს.

როდესაც სომხეთმა საბოლოოდ მიიღო მონოფიზიტური, ე.წ. გრიგორიანული აღსარება და დაიწყო დიოფიზიტთა დევნა-შევიწროება, საქართველო მრავალრიცხოვან მართლმადიდებელ სომეხთა თავშესაფრად იქცა. საუკუნეთა მანძილზე ზღვებოდა მათი ნაწილის გაქართველება, მაგრამ ეს პროცესი დიდხანს მიმდინარეობდა.

ქართულ სახელმწიფო მოღვაწეებს კარგად ესმოდათ როგორც საქართველოში ჩამოსახლებული გრიგორიანთა სომეხების, ასევე იმ მიწების მოსახლეობის კონფესიური აღმსარებლობის პრობლემა, რომელნიც სახელმწიფოს შემადგენლობაში შემოდიოდნენ. როგორც ჩანს, ამ პრობლემამ დავით III კურაპალატის დროს იზიდავდა უკვე თავი. 1097 წელს, როდესაც დავით კურაპალატს აღუპატიჟა სომეხი ლაშქარის მეთაურები, რომლებიც ამ დროს მამამთააზრის წყალობით იმყოფებოდნენ, ბრძოლებს შორის ერთ-ერთი შესვენების დროს, XI ს. სომეხი ისტორიკოსის ცნობით, სომეხთა კედელზე გადმოშვებულმა მამამთააზრამ მოაღწევ ქართველებს ჰკითხა, თქვენ რა ქრისტიანები ხართ, სომეხების ეკლესია თავლად აქციეთ და წაიღწეოთ, რაზეც ქართველებმა მოუცეს, რომ მათთვის სომეხთა და მუსლიმთა საზღოცქროლო ერთნაირად მავლებელია.

დავით დიდი კურაპალატი, რომელიც მამამთააზრის მიტაცებულ ქართულ და სომეხურ მიწებს ათავისუფლებდა, იქ ქართველებსა და მართლმადიდებელ სომეხებს ასახლებდა, რათა ეს ტყვეები ერთიან საქართველოს შემადგენლობაში შემოსულიყვნენ. ეს პრობლემა შეგახვედრს XI ს.-ში დადგა.

ფორდსაღება ის გარემოება, რომ XI საუკუნეებში სომეხი საეკლესიო მოღვაწეები უკონებდნენ ქართველებს, რომ მათ უღალატეს წმ. გრიგორის მიერ ქადაგებულ რელიგიას და ურწმუნო ბერძენების მხარეზე გადავიდნენ. XI საუკუნიდან სომეხები უკვე ამბობდნენ, რომ მათ არ უწოდონ მწვალებლები და არ მოსთხოვონ რწმენის შეცვლა.

დავით აღმაშენებლის დროიდან აშკარად ჩანს ქართული მხარის შეტევა გრიგორიანთა სომეხების მართლმადიდებლად მოსაქცევად. დავით მეფესთან მოდიან ცნობილი სომეხი საეკლესიო მოღვაწეები, რომელნიც უჩივიან საეკლესიო პირებს და მოითხოვენ, რათა მოაწვიონ საეკლესიო კრება, თუ კრება დაამტკიცებს, რომ სომეხები მწვალებელნი არიან, ისინი თვით შეაჩვენებენ თავის სჯულს, ხოლო, თუ სომეხებს ვერ დაუმტკიცებენ მწვალებლობას, თავი დაანებონ მათ შევიწროებას.

უდავოა, რომ ქართული ეკლესიის მხარეში ასეთ ნაბიჯებს ვერ გადადგამდნენ. მათ მოითხოვდა თუ არა, დასტური მაინც რომ არ პატივად დავით მეფისაგან. ეს სომეხმა მოღვაწეებმა კარგად იცოდნენ, მაგრამ დიპლომატიურად იქცევიან. ზღვებთან უჩივიან ეკლესიის მხარეში, რომელიც საქართველოში მცხოვრებ სხვა ეროვნებათა და სარწმუნოებათა წარმომადგენლების მიმართ შემწერარბეულია, ის საქართველოში მცხოვრებ სომეხებისთვის ქ. ვორს აშენებს, და გველა პირობას უქმნის, რათა მათ თავისუფლად შეეძლოთ ეპარქიის წარმოება. ეკლესიას ეს თავისი ინტერესები აქვს. მართალია, დავითის ისტორიკოსი ცდილობს დაგვარწმუნოს, რომ მომხივანმა სომეხმა აღიარეს „ძლეულება თუხი“ და „შაბარლო ბელნი თავისანი მიიტყეს სირცხულეუდნი, არღარა ოდეს შეადრებდნი ამასცა“. მაგრამ შემდეგ განუთარბებული მოვლენები ნაკლებად უჭერენ მხარს მის ამ განცხადებას. შეიძლება ამ ეტაპზე ისინი გაწმენდნენ, მაგრამ დავითის ისტორიკოსი ვერ წერს, რომ სომეხებს მოსოხვეს იმ პირობის შესრულება, რაც თავიდან იყო დათქმული, რომ, თუ სომეხები ვერ დაამტკიცებდნენ თავის სიმართლეს, ისინი თვითონ შეაჩვენებდნენ თავის მრწამსს.

ნიშანდობლივია, რომ XI საუკუნეში გრიგორიან სომეხებზე შეტევა იწყება ბიზანტიის იმპერიის პოლიტიკურ გავლენაში მყოფ კლდეკის სომეხობაზე მათი ქალაქდონის მრწამსზე მოქცევის მიზნით. კილიკიაში, რომელიც მცირე აზიის სამხრეთ აღმოსავლეთით მდებარეობდა, XI ს. დასაწყისში ბიზანტიის იმპერიის მიერ, სომეხთა დიდი ნაწილის, ანისის, ვას-პურკანის, ყარსის, ხოლო განსაკუთრებით სელჩუკთა მიერ სომეხთა დაპყრობის შემდეგ,

დიდი რაოდენობით გადასახლებულნი სომხები, სადაც მათ შექმნეს ჯერ სამთავრო, ხოლო XII საუკუნის პოლიტიკური (1198 წ.) – სამეფო. ბიზანტიის ხელისუფლებას კარგად ესმოდა, რომ კოლიკის სამთავროს საბოლოო დამორჩილებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სომხეთის ქალაქების მრწამსზე მოქცევა. ასეთივე პროცესი მიმდინარეობდა საქართველოშიც. დავით აღმაშენებლის შემდეგ ამ პროცესში თავი იჩინა (ჩვენთვის ცნობილი წყაროებით) თამარ მეფის დროს. სომხები მოღვაწეები ურევით თამართან კათალიკოსის და ეპისკოპოსის მსახურით, რომ ისინი უწევდნენ მათ ჯვარს, მოითხოვენ ქალაქდონური წესით მონათვლას, იწმინდა სხვადასხვა თეორია, ზოგი თვლის, რომ ქალაქდონური და გრიგორიანულ მრწამსთა შორის არ არის აღსარებაში პრინციპული განსხვავება, განსხვავება მხოლოდ რიტუალურ მხარეშია, მათი მორიგება არ უნდა იყოს რთული და არ მოითხოვს ასეთ მკაცრ ზომებს, ზოგი ამდრინდელი სომხები მოღვაწე პირებით, უკიდურეს პოზიციაზე იდგა და შერიგება შეუძლებლად მიაჩნდა. გამოჩენილი სომხები იურისტები მხითარ ვოში საგანგებო ტრაქტატს წერს ამ საკითხთან დაკავშირებით, ის ამასთანავე მიმართავს თამარსა და დავით სოსლანს; თქვენ ჩვენი მეფენი, სომეხი ხალხის მხსნელნი ბრძანდებით და საკითხის მოგვარებას ზეხოვს. მხითარ ვოში არ არის ამ დონის მოაზროვნე, რომ ფიქრობდეს, თითქმის ამას შეიძლება თამარს დასტურის გარეშე აკეთებდნენ ეპისკოპოს მესვეურნი. ეს მისი დაპოლიტიკური სეკულარული, თამარის მეფობის ხანაში ამ საკითხს საში საეკლესიო გრძნა მიუძღვნა. აქტიურად ზღვრდნენ კარს მოხელე, დიდი ქართველი სახელმწიფო მოღვაწე ზაქარია მხარგრძელი, წარმოშობით ქართველი, სომხური ქრისტიანობის აღმსარებელი, რომელმაც თვითონ მოიწვია საეკლესიო გრძნა საკითხის გასარჩევად, მისმა უმცროსმა ძმამ – ივანემ, აგრეთვე დაღმა სახელმწიფო მოღვაწემ, შეიქცა მრწამსი, მიიღო ქალაქდონური აღსარება, ზაქარია არა.

ამდრინდელ საქართველოში, სადაც სომხებთან ერთად მამადაინიც ცხოვრობდნენ, უკლებსა არავის ერჩოდა სომხების გარდა, ქართული სახელმწიფოს მესვეურებს კარგად ესმოდათ, რომ სომხური მხარეების საქართველოს პოლიტიკურ დაქვემდებარებაში შემოსვლის შემდეგ აუცილებელი იყო მათი იდეოლოგიური მრწამსით დაქვემდებარება, რათა მომხდარიყო მათი გაქართველება.

მამადაინებით კომპაქტურად დასახლებული მიწები არ შემოსულა უშუალოდ საქართველოს ზეგავლენაში, ამასთანავე, საქართველოს სამხრეთით არსებული მამადაინურია სახელმწიფოები ანგარიშგასაწევ ძალას წარმოადგენდნენ, სომხებს კი ასეთი ზურგი ამ დროს არ ჰქონდათ. თუ დავითის და თამარის დროს სომხების ქალაქდონის მრწამსზე მოქცევის პოლიტიკა დაპოლიტიკურად, შეფარვით მიმდინარეობდა და მეფის ხელი ამ საქმეში ამკარგად არ ჩანდა, ღამა გაორვის დროს მდგომარეობა შეიცვალა და სომხები ისტორიკოსის, კირატოს განმარტების ცნობით, კათალიკოსი ჯვრით ხელში, ზოლო მის გულდით შეეცდნენ ხელში ხელში აიჭლებდნენ სომხებს ქალაქდონის მრწამსის მიღებას.

მომდევრო ხანებში განეთიარებულმა მოყვანებმა ეს საკითხი მოხსნა დღის წესრიგიდან.

3. შრტიმართობა ირანთან და ბიზანტიასთან VI ს-ის ბოლოს და VII ს-ის დასაწყისში

როგორც უკვე ითქვა, ქართლის სახელმწიფოს აღდგენა შესაძლებელი გახდა ირანის პატარბის შესუსტების შედეგად – ეს მოხდა მაშინ, როცა „უცხო იქმნეს სპარსნი“. 571 წელს აჯანყებულ ქართლსა და სომხეთს მხარი დაუჭირა ბიზანტიამ. 562 წელს დაიდებული ზავი ირანსა და ბიზანტიას შორის დაირღვა და განახლდა ომი, რომელიც 591 წლამდე გაგრძელდა. ბრძოლის ერთ-ერთი ძირითადი ასპარეზი ქართლი და სომხეთი იყო. ომი, ძირითადად, ბიზანტიის უზარაქტესობით წარმართა, რამაც დიდად შეუწყო ხელი ქართლის

საბაგვამდგომარეობის აღდგენას და მის გათავისუფლებას ირანის ბატონობისაგან. ბიზანტიელი ისტორიკოსის გენარე პროტოქტორის ცნობით, 576 წლისთვის მტკვრის ზღვარული მდებარე სამხრეთ კავკასია ბიზანტიის ექვემდებარებოდა. ქართლის გათავისუფლებას ირანის ბატონობისგან მოწოდებს, აგრეთვე, ის ფაქტი, რომ პირველმა ერისმთავრებმა: გურგენმა, დედოფალმა და სტეფანოს I-მა, მოკვრის თავიანთი ვერცხლის ფული, მართალია, ეს ფული სასწრაფო მონეტის მანაძიად, მაგრამ ეს სრულიად არ მოწოდებს სასაზღვრო ბატონობას ქართლში. აღნიშნული გარემოება აიხსნება სასწრაფო მონეტების ტიპის გაერცვლებით სამხრეთ კავკასიის ბაზარზე. ქართლს დამოუკიდებლობაზე ირანისაგან, როგორც უკვე ვთქვამდეთ, მართლაც იხილავთ, რომ ამას მონეტებზე, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სასწრაფო მონაძეებია, გამოსახულია, სასწრაფოსაგან განსხვავებით, ქრისტიანული ემბლემა – ჯვარი (ჯერ მცირე ზომის, თითქმის შეუმჩნეველი, შემდეგ კი – კვარცხლბეკზე აღმართული), აგრეთვე, მთ ნაწილზე ამოკვეთილია ქართლის ერისმთავართა სახელები (ჯერ დავაგაგმებული, ხოლო შემდეგ – სრულად): „გურგენ“, „დედოფალი“, „სტეფანოს“. ცხადია, ერისმთავრების მიერ თავიანთი მონეტის მოჭრა ქრისტიანული ემბლემათა და მათი სახელების აღნიშვნით, აშკარა გამოხატულებაა მათი ზეგერწმობისა, ირანისაგან დამოუკიდებლობისა.

ირანისაგან დამოუკიდებლობის გამოვლანება, აგრეთვე, სტეფანოს I-ის მიერ VI-VII სს-ის მიჯნაზე ერისმთავართა დიდებული საგვარეულო ქრისტიანული ტაძრის – მცხეთის ჯვრის აგება და მასზე გამოქანდაკებული ქტიტორული რელიეფების წარწერებში ერისმთავრის სახლის წევრების მოხსენება ბიზანტიური ტიტულებით, ირანის შაჰის კასლი, ალბათ, ბიზანტიური ტიტულით ვერ აღიქმავდა თავის სახელს საგვარეულო ტაძარზე.

590 წელს ირანის შაჰი პორშიდ IV ტახტიდან გადაეცნეს მისმა შვილმა ზოზრო II ფარეზმა მხოლოდ ბიზანტიის დახმარებით შეძლო ბაჰრამ ზუბინის აჯანყების ჩაქრობა და გაბრუნება (591-628 წწ.). სომეხი ისტორიკოსის ზეგნოსის ცნობით, ის იბუღებული იყო 591 წელს დადებული ზავით ბიზანტიასთან ელიარბინა მისი გადღერა სომხეთსა და ქართლში, თბილისამდე.

ირანისაგან ქართლის გათავისუფლების კიდევ ერთი მაჩვენებელია პირველი ერისმთავრების სარწმუნოებრივი პოლიტიკა, მათ მიერ დიოფიზიტური მიმდინარეობის დანერგვა, მაშინ, როცა ირანი მზარს უჭერდა მონოფიზიტობას.

604 წელს ირანმა განაპყრობა საომარი მოქმედება ბიზანტიის წინააღმდეგ, ისარგებლა მისი გართულებული სამართა მდგომარეობით და დაიპყრო სირია, ფინიკია, სომხეთი, კასპიისპირა, პალესტინა, ეგვიპტე. ამის შემდეგ ქართლი მარტო აღმოჩნდა ირანის პირისპირ, ირანი შეტევას გადავიდა ქართლის ერისმთავარმა ადარნერსემ დატოვა ქართლი და კახეთს შეაფარა თავი. დიოფიზიტობის მტკიცე დამცველი კარიონ კთალიკოსი დასავლეთ საქართველოში გაიქცა. ქართლში მცირე ხნით კვლავ ირანელების ბატონობა დამყარდა, თბილისში ირანელთა ვარნიზონი ჩაღდა. ირანმა, როგორც ჩანს, წინ წამოსწია ქართლის პიტაქსთან სახელის წარმომადგენელი, რომელიც ბიზანტიურ წყაროში (თეოფანე ქრონოგრაფი) იხსენიება „აბერთა არხონტ ვარსამუსე“-დ (შესაძლოა, ესაა იგივე ქართული წყაროების „არშუშა“. ეს სახელი ხომ დამკვიდრებული იყო პატარაშენის სახელში).

ირანელების დროებით წარმატებებს ბოლო მოუდო ბიზანტიის იმპერატორმა ჰერაკლემ (610-641 წწ.). მან 622-628 წლებში ძლიერმოხილი ლაშქრობები მოაწყო ირანის წინააღმდეგ და დამარცხებები აგება მას. VI საუკუნის დასასრულსა და VII საუკუნის დასაწყისში ბიზანტიის იმპერია მიიღო კრიზისის განიცდიდა. საშინაო სირთულეებმა და ბრძოლამ სპარსეთთან იმპერია დაუფრეს პირამდე მიიყვანა. ჰერაკლეს ტახტზე ასვლის დროისათვის სახელმწიფოს შეურენობა დაცემას განიცდიდა. გართულებული იყო საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობა. ეგვიპტე, სირია, კილიკია სპარსელებმა დაიკავეს, ბაღდადის ნახევარკუნძული – ზღაგებმა და ავარებმა. ჰერაკლემ მნიშვნელოვანი სამხედრო რეფორმა ჩატარა.

ძალია ზრული მოხილავთა მოხდინა, 619 წელს ზავი დადო ავარების ხაკანთან და მიეღო ძალები ზაქარეთის წინააღმდეგ მიმართა. 622 წელს დაიწყო იმპერიის შეტევა. ჰერაკლემ ბრწყინვალე გამარჯვებები მოიპოვა და დაიბრუნა დაკარგული პროვინციები. 627 წელს ბიზანტიელებმა დაამარცხეს სპარსელები წინვითთან და დაიკავეს შაჰის რეზიდენცია ასტაკერტი.

626 წელს ბიზანტიელებმა სასტიკად დაამარცხეს კონსტანტინოპოლის კარს მომდგარი ავარები, რომელთა ზაქანი სპარსეთის მოკავშირედ გამოდიოდა იმპერიის წინააღმდეგ. ავარებისა და სპარსელების სამხედროდ ჰერაკლემ ხაზარებთან შეკრა კავშირი. იმპერიამ დაიბრუნა მესოპოტამია, სომხეთი, სირია, ეგვიპტე.

ბიზანტიის იმპერიის დროებითი წარმატებანი უშუალოდ არაბთა შემოჭრის წინა ხანაში განაპირობა როგორც იმპერიის სამხნაო მფლობელობის თანდათან განმტკიცებამ, ასევე იმპერიის ორივე მხრის – სასანიანთა ირანისა და ავართა სახაკანოს დასუსტებამ. ამ დროის საქართველოს ისტორიაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ ხაზარები, რომელნიც აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნების შემოხვევით შემდეგ ჩნდებიან. ისინი დასავლეთ კასპიისპირეთის ველებში მომთაბარებიდნენ მდ. ხულაკსა (ჩრდ. დაღესტანი) და ვოლგის ქვემო წელს შუა. VI საუკუნის 60-იან წლებში მომთაბარე ხაზარები თურქულმა სახაკანომ დაიმორჩილა. VII საუკუნის შუა წლებში მდ. ვოლგის ქვემო წელზე და ჩრდილო-კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში დასავლურთურქული სახაკანოს დაშლის შედეგად წარმოიშვა ხაზართა ადრეველი დაღური სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, რომელიც მისი მეთაურის ტიტულის, ხაკანის მახვდვით ისტორიაში ხაზართა სახაკანოს სახელწოდებით არის ცნობილი. სახაკანოს დედაპლატი იყო სემენდერი (დაღესტანში), ხოლო VIII საუკუნის დასაწყისიდან – იტილი (ვოლგის ქვემო წელზე).

დადი დაპყრობითი ოპერაციები ჩაატარეს ხაზარებმა VII ს. მეორე ნახევარში და VIII ს. დასაწყისისათვის. ხაზართა სახელმწიფოს მფლობელობაში შემოდიოდა მიწები ჩრდილო-კავკასია, აზოვისპირეთი, ყირიმის დიდი ნაწილი და აღმ. ყირიმის ტერიტორია მდ. დნეპრამდე. ამავე დროს, ისინი იბრძოდნენ სამხრეთ კავკასიისათვის, სადაც არაბების მფლობელობა გამოდიოდა. VIII საუკუნის 30-იან წლებში ხაზარებმა მარცხი განიცადეს არაბებთან ბრძოლაში და არაბებმა დამორჩილების მიზნით აიძულეს მიეღოთ ისლამი. ისლამი ხაზართა მოსახლეობის მხოლოდ მცირე ნაწილში გავრცელდა, ხაკანმა და მისმა ახლობლებმაც (მმართველმა ზედალქანმა) მაღე უარვეს მაჰმადის რწმენა. ხაზარებს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ ბიზანტიელებთან, მათი კავშიარი სერითი მხრის – არაბების წინააღმდეგ იყო მართლული. ბიზანტიასთან კავშიარი ხელს უწყობდა ქრისტიანობის გავრცელებას. ბიზანტიის იმპერიას ხაზარებში თავისი სამატროპოლიტოც ჰქონდა ცენტრით ქ. იტილში. VIII საუკუნის დასაწყისში ხაზართა ნაწილმა იუდაიზმი მიიღო, და VIII ს. ბოლოსა და IX საუკუნის დასაწყისში ხაზართა ერთ-ერთმა ხაკანმა სახელმწიფო რელიგიად იუდაიზმი გამოაცხადა. IX საუკუნიდან იწყება ხაზართა სახელმწიფოს თანდათანობით დასუსტება და დაცემა. ბიზანტიის იმპერია ამხდრებდა ხაზართა წინააღმდეგ მათ ირგვლივ მოსახლე მომთაბარე ხალხებს; ხაზართა სახელმწიფოს ებრძოდა ძველი რუსეთი, რომელმაც ბოლო მოუღო ხაზარების სიძლიერეს X საუკუნის 60-იან წლებში.

ბიზანტიის იმპერიის მფლობელობის სტაბილიზაციამ თავისი გავლენა ქართული სახელმწიფოების მფლობელობაზეც მოახდინა.

VII საუკუნის დასაწყისში ქართული სამყარო ორი სახელმწიფოთი – დრისითა და ქართლით იყო წარმოდგენილი. ქართლისა და დრისის უზენესი ადგილობრივი ზღლისუფალი ბიზანტიურ საქარისკაცი ტიტულებს ატარებდნენ. ქართლის ერისმთავრებმა ვერ მიიღეს „მეფის“ ტიტული, ხოლო დრისის მეფეთა „მეფობა“ ბიზანტიელებმა „მატრიკიოსობით“ შეცვალეს. აღნიშნული გარემოება ბიზანტიის იმპერიის პოლიტიკურა უზენესობის

შედეგი იყო. ამ დროისათვის იმპერიაში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც მართლმადიდებლურ-ქრისტიანულ სამყაროში ერთდროით უზენაესი ზედსიუყალი კეისარია, სხვა ქრისტიანულ სახელმწიფოთა მეთაურები კეისრის ქვეშევრდომი და ვასალები არიან, და, ამდენად, „მეფე“ მხოლოდ კეისარია, სხვებს კა, შესაბამისად, მათი მფლობელობა, ბიზანტიის იმპერიის საკარისკაცი ტიტული შეიძლება ატარდეთ. იმპერიაში მიღებული ამ იურიდიული ნორმის განხორციელება ბიზანტიის პოლიტიკური მდგომარეობით იყო შეპარობებული. აზერად, გერისისა და ქართლის მიმართ იმპერიის ეს მოთხოვნა რეალურად გამართლებული იყო და იმპერიის პოლიტიკურ პატივობას გამოხატავდა.

პერაკლე კეისარმა ქართლს ილაშქრა და მოიღო ქართლი დამორჩილად. მაგრამ თბილისს ციხეში ირანელთა 1000 კაციანი გარნიზონი იდგა, რომელსაც შარში ედგა ქართლის ურისმთავარი. ჩანს, ქართლში ქაღჯედიელები და მონოფიზიტები დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს და თუ დიოფიზიტები ბიზანტიელების მხარეზე იდგნენ, მონოფიზიტი ქართველები არანებებს თვლიდნენ თავის მფარველებად. როდესაც პერაკლე კეისარი ქართლში შევიდა, ქართლის ერისმთავარმა „არა ინება გადგომა სპარსთაგან, და განამაგრა ციხე-ქალაქი“. ერისმთავარი ბიზანტიელებთან ბრძოლაში დაიღუპა. პერაკლემ დაიპყრო ქართლი და ქართლის ურისმთავრობა თავის მომხრე, ვახტანგ გორგასალის ჩამომავალს, ადარნასეს უწყალობა, რომელსაც ბიზანტიელთა მომხრეობისათვის კეისრისაგან „სამწავი ტიტული“ ატარდა (უპატოსა, პატრიკიოსა, კურაპალატი) ნაბოძები. მაგრამ თბილისის ციხეში (კალაში) ირანელები და მათი მოკავშირე ქართველები იდგნენ გამაგრებულნი. თბილისისათვის საბრძოლველად პერაკლემ თავისი მოკავშირე ხაზარები მოიხმო. ციხის აღება გაძნეულდა. მოადგელებმა აზერად გაიღო აზგოინის. გათამამებულმა მეციხოვნეებმა კეისრისა და მისი მოკავშირეების დაცინვა დაიწყეს. დიდ ვოგრაზე ხაკანის მხინჯი სახე გამოსახეს, სარზე წაბრებული ეს გამოსახულება ციხის კედელზე გამოკიდეს, შუბებსა და ისრებს უშენდნენ და ევირდნენ: „აი, თქვენი ზღაპრები, მობრძანდით, თავგანი იყით, ეს თქვენი ჯერე ხაკანია“. ხოლო პერაკლე კეისარს დატყვევით ეძახდნენ: „გაცისა წუერნი ვასსენ და ვაჟ-პოტიო საკისერი გატეს“¹. ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით, კეისარმა დანიელ წინააღმდეგობის წინაშე მოატანა და იქ ამოიკეთა, რომ „გავიდეს ვაცი დასავლისა, და შევსრნეს რქანი ფრთისა აღმოსავლისანი“² და თბილელ შეციხოვნეთა დაცინვა თავისი მომავალი გამარჯვებების მინიშნებად ჩათვალა.

კეისარი იბრუნებული იყო არანს გამგზავრებულიყო. თბილისისათვის ბრძოლა ქართველებსა და ხაზართა მოკავშირე ძალებს დაეჯალა.

626 წელს პერაკლე კეისარმა, როგორც უკვე ითქვა, ნინეფასთან გადამწყვეტი ბრძოლა მოიგო. დამარცხებული ირანი ანარქიამ მოიცვა. შეოქმულებმა მოკლეს შაჰი ხოსრო II ფარეზი და ირანის ტახტი მისმა ვაჟმა კავადმა დაიკავა. კავადი იბრუნებული იყო ზავი ეთნო-იმერიათათვის. პერაკლემ კარგად გამოიყენა როგორც საკუთარი გამარჯვებები, ისე სასანიანთა სახელმწიფოს შიგნით არსებული რთული და მძიმე მდგომარეობა. საზავო სელშუკ-რულებამ ასახა ბიზანტიის უპირატესობა. იმპერიამ განმტკიცა მდგომარეობა აღმოსავლეთში.

628 წელს, ორთვიანი აღყის შემდეგ, მოკავშირეებმა თბილისი აიღეს. ხაზარები სასტიკად გაუსწორდნენ თბილისელებს. არ ინდობდნენ არც მოზუცებს, ქალებსა და ბავშვებს. სისხლის მდიარეტი დაადრეს ქალაქში. ველურმა ხაზარებმა გაძარცვეს „ანებიერი, მოგვრე და სახელგანთქმული დიდი ქალაქი თბილისი“. ნაძარცვი ოქრო, ძვირფასი ნაგებობა და ჭურჭული თავის მბრძანებლის ფერხითი მიპქინდათ და ახვადებდნენ. ციხის დამცველთა მეთაურები ირანის შაჰის ნაცვალი და ქართველი სამთავრო სახლის წარმომადგენელნი ხაზარებმა ზღუთ იგდეს და სასტიკად აწამეს. ქართველი მემატიანეს სიტყვით, მეციხოვნეთა

¹ ვაჟ-პოტიო – მოწინავე ვაცი (რედ.).

უფროსს ჯერ პირი ღრაპკნით აღუვსეს, „რომელ სიტყვითა შენითა კეისარმა განიხარა“-ო, ხოლო შემდეგ ტყავი გააძვრეს „კადრებისათვის მეფისა“.

პერაკლე კეისრის გამარჯვებებმა განამტკიცეს იმპერიის მდგომარეობა სამხრეთ კავკასიაში. იმპერიის პოლიტიკური ხელისუფლების განმტკიცების მიზნით პერაკლე კეისარმა მკაცრი სარწმუნოებრივ-იდეოლოგიური პოლიტიკის გატარება დაიწყო. პირველ რიგში, ვველა არაქრისტიანთა სასტიკი დევნა გამოაცხადა: „ყოველნი მოგუნი და ცეცხლის მსახურნი, რომელნიცადა არა მოინათლნენ, მოისრნეს“, ასევე სასტიკად გაუსწორდა იმპერატორი ვველა ანტიბიზანტიური მრწამსის მიმდევართ: „ექლესიათა შინა მღინარენი სისხლთანი დიდეს“. მკაცრი მართლმადიდებლური პოლიტიკა იმპერიის პოლიტიკური ბატონობის ერთ-ერთი საწინდარი იყო. და ქართველი მემატიანე ნიშანდობლივ დასძენს: „განწმინდა სჯული ქრისტეს ღმრთისა ჩუენისა, და წარვიდა ერეკლე მეფე სამეფოდვე თუსად“.

საქართველოში ბიზანტიის ერთიანი ხელისუფლების დამყარება ხელს უწყობდა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს დაახლოებისა და პოლიტიკური და კულტურული შერწყმის პროცესის დაჩქარებას.

ბიზანტიელთა ამ წარმატებებს ბოლო მოუღო არაბთა გამოსვლამ მსოფლიო ისტორიის ასპარეზზე.

XVII ოსმალეთი

არაბთა სახელმწიფოს წარმოქმნა.
დაპყრობითი ომები

VII საუკუნის დასაწყისში მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ სარბიელზე ახალი ძალა გამოვიდა არაბების სახით. მათ შექმნეს სახელმწიფო, რომელიც ისტორიაში სახელით სახელმწიფოთა არის ცნობილი.

წარმოშობით არაბები არაბეთის ნახევარკუნძულიდან არიან. ნახევარკუნძულზე მოსახლე არაბები, ძირითადად, იყოფოდნენ სამხრეთ და ჩრდილო-აღმოსავლურ ტომებად. VII საუკუნის დასაწყისისათვის არაბთა უდიდესი ნაწილი, რომელსაც პეღუენებს უწოდებდნენ, მომთაბარე ცხოვრებას ეწეოდა. მათი მთავარი სიმდიდრე იყო აქლემი და წერილფეხა საქონელი (უმთავრესად თხა, ნაწილობრივ ცხვარი). მიწათმოქმედებას, ძირითადად, ოაზისური ხასიათის ქრთა, აშენებდნენ ფინიკის პალმას, ხეხილს, ყურძენს, მოჰყავდათ ქერი. შედარებით უფრო მდიდარი იყვნენ სამხრეთის ბინადარი ტომები, რომელნიც, ძირითადად, მიწათმოქმედებას ეწეოდნენ.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სავაჭრო გზას, რომელიც ნახევარკუნძულის დასავლეთ ნაწილში, წითელი ზღვის სანაპიროზე გადიოდა. ამ გზაზე მდებარეობდა სავაჭრო და სახელმწიფო ცენტრები, ქალაქები იასრიბი (შემდეგ მადინად წოდებული) და მექა, რომელიც საჭრანხით ვაჭრობის ცენტრი იყო და თვითონაც მონაწილეობდა ვაჭრობაში სირია – კალდესთან – კვებტესთან. ამ გზით არაბები ეთიოპიასა და ინდოეთს უკავშირდებოდნენ.

VII საუკუნის დასაწყისისათვის შეიქმნა ხელისუფლებითი პირობები არაბეთის ნახევარკუნძულზე მოსახლე ტომთა გაერთიანებისათვის და ერთიანი სახელმწიფოს შესაქმნელად. ამ დროისათვის არაბულ ტომებში მიმდინარეობდა თემურ-გვაროვნული წყობილების რღვევა, იქნებოდა არისტოკრატიული კლანები, ყალიბდებოდა კლასობრივი საზოგადოება, რასაც მან სდევდა ძველი რელიგიური წარმოდგენების მსხვერვა. არაბები ბუნების ძალებს, ასტროლოგიურ კულტებს სცემდნენ თავიანთი თემებს თუ ტომებს თავიანთი ღვთაებებიც ჰყავდათ, მჭიდროდ თავიანთი სალოცავები, რომელთა შორის უმთავრესი იყო „შევი ქვა“, ჩაშენებული მექას ცენტრში მდებარე ქაბას ტაძარში.

ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის დამკვიდრება ქმნიდა საფუძველს მისი შესაფერისი იდეოლოგიის შესაქმნელად, რომელიც ისლამის სახით ჩამოყალიბდა. ისლამი, რაც „მინდობას“ (ღვთისადმი მინდობას) ნიშნავს, შეიქმნა თუღაზმის, ჭრისტიანობის, ძველი არაბული კულტების შერწყმის საფუძველზე. ისლამის ფუძემდებელია მუჰამედი (მამადი), მექაში გაბატონებული კურეიშის მდიდარი თემის მამადის ღარიბი საგვარეულოს წარმომადგენელი.

მუჰამედი ბავშვობიდანვე ჩაება შრომაში, იყო მწყემსი, შემდეგ ქარავანთა გამგებანი, მონათესავე ძველმა, გაეცნო სხვადასხვა რელიგიას, ჩამოყალიბდა ახალი, მონათესავე რელიგიური მოძღვრება, რომელიც მკვეთრად დაუპირისპირდა არაბთა მრავალმეტოქიანობის იდეას, ჩამოყალიბდა მთავარი მუსლიმური იდეა ერთადერთი ღმერთის, ალ-ლაჰის არსებობის. ზოლო შემდეგ მუჰამედის, როგორც მისი მოციქულის შესახებ: „არ არს ღმერთი თვინიერ ალ-ლაჰისა და მუჰამედი მისი მოციქულია“.

ისლამის მკაცრ ერთმეტოქიანობის პროპაგანდას მექაში ძალიან ცოტა მომხრე აღმოუჩნდა. მექის არისტოკრატია მკვეთრად დაუპირისპირდა მუჰამედს და მის მომხრეებს, რამაც აიძულა ისინი მექიდან იასრიბში გადასულიყვნენ 622 წელს და ეს წელი შემდეგ მიიღეს მუსლიმური წელთაღრიცხვის – „ჰიჯრის“, მთავრის თვეზე დაწყებული წელთაღრიცხვის – საწყისად. მადინაში მათ მუსლიმური თემი ჩამოაყალიბეს, საიდანაც დაიწვეს ბრძოლა

მეცელების წინააღმდეგ. ეს თემი თანდათან პოლიტიკურ ძალად გადაიქცა. მუსლიმთა იდეა, ვეცლა მათ მიმდევართა მშობისა და თანასწორობის შესახებ, შეიქმნა ფრიად ხელსაყრელ იდეოლოგიურ იარაღად არაბეთის ნახევარკუნძულზე მოსახლე ტომთა გაერთიანებისათვის. ბრძოლის შემდეგ, მოლაპარაკებებით (630 წ.) მიაღწიეს შეთანხმებას მაღანის მუსლიმურ თემსა და მექის მმართველ ზედაფენას შორის. მეცელებმა ცნეს მუჰამედი წინასწარმეტყველად, ამასთანავე, ჭაბა აღიარეს მუსლიმთა მოავარ ტაძრად. 630 წლისათვის არაბეთის დიდ ნაწილში ცნეს მუჰამედის ზეღისუფლება, რომელიც თეოკრატიულ საწყისზე, საერო და სასულიერო ხელისუფლების ერთიანობის პრინციპზე იყო დაფუძნებული.

632 წელს მუჰამედი გარდაიცვალა. მის უახლოეს თანამებრძოლთა წრეში მიიღეს გადაწყვეტილება ზოცაქელის (მუჰამედის) მოადგილის (ხალიფას) სტატუსის შექმნის შესახებ და ასეთ მოადგილედ მათ უახლოესი თანამებრძოლი აბუ ბაქრი აირჩიეს (632-634 წწ.), რომლისაც მოუხდა ბრძოლა როგორც ჯერ კიდევ დაუმორჩილებელ, ისე მუჰამედის გარდაცვალების შემდეგ გამდგარი თემების წინააღმდეგ. აბუ ბაქრის გარდაცვალების შემდეგ ხალიფად ისევ მუჰამედის თანამებრძოლი ომარი აირჩიეს (634-644 წწ.), შემდეგ ოსმანი (644-656 წწ.), ალი (656-661 წწ.) და ბოლოს მუავია (661-680 წწ.). მუავიამ შეძლო ხალიფობის მემკვიდრეობით ზეღისუფლებად დამკვიდრება და მუავიას შთამომავლობამ, ომაიანთა დინასტიამ, ტახტი 750 წლამდე შეინარჩუნა. შემდეგ ის ახალმა, აბასიანთა დინასტიამ შეცვალა.

ოსმანის ხალიფობაში დაიწყო მუჰამედის ქადაგებითა ჩაწერა და შეიქმნა მუსლიმთა წინდა წიგნი – კურანი (საკითხავი). მუსლიმური მოძღვრების თანახმად, წმინდა წიგნი მარადილს არსებობდა და მოველიან მუსამედს, როგორც გამოცხადება. მუსლიმური მოძღვრების თანახმად, ქრისტიანების, იუდეველების, ცეცხლიაფანისმცემელთა მიმართ დაშვებული იყო შემწყნარებლობა, ისლამი მოითხოვდა მორწმუნეთაგან მონაწილეობას საღვთო ომში (ჯიჰადი), რომელშიც დაღუპული პირდაპირ სამოთხეში მიდიოდა. ისლამი ცნობდა სხვა წინასწარმეტყველების, მათ შორის, ადამის, ნოეს, აბრაამის, მოსეს, ქრისტეს არსებობას. ერც ისლამს არ აღიარებდა, ის იხილდა საგანგებოდ ურწმუნოებზე დაწესებულ გადასახადს – ჯიზიას.

კვლე პირველი ხალიფის დროს დაიწყო დამკვიდრებითი ომები, რომელთაც უდიდესი როლი შეასრულეს მუსლიმთაშუაზღვის აუზის, შუა და წინა აზიის ხალხთა ცხოვრებაში. საერთაშორისო მდგომარეობა არაბებისათვის ფრიად ხელსაყრელი იყო. ბიზანტიამ და ირანმა ორსაუკუნოვანი ბრძოლით გამოფიტეს ერთმანეთის შესამღებლობანი. ბიზანტიის იმპერიაში შინაგანი წინააღმდეგობანი, ჩრდილოეთიდან მომთაბარეთა გამუდმებული შემოსევები, იმპერიის მოსახლეობის ეთნიკური სიჭრელე, აღმოსავლეთის პროვინციებში (სირია, ეგვიპტე, პალესტინა) არსებული კონფესიური წინააღმდეგობანი მძიმე მდგომარეობას უქმნიდნენ მას. რელიგიური ფანატიზმით, გამადრების იმედით (ყურანით სამსჯედრო ნადავლის ერთი მეხუთედი თუ სახელმწიფოს მიპყნა, თიხი მესუთელი მებრძოლთა შორის ნაწილდებოდა) არაბები ახალი ჯიხრით თავდაპოლებით იბრძოდნენ.

ბიზანტიელთა და ირანელთა სამხედრო წყობა, რომელიც, ძარათად, მძიმედ შეიარაღებული ქვეითი ღამჭრისავან შედგებოდა, ვერ ახერხებდა ეფექტურ ბრძოლას არაბთა მობილურ ცხენოსან რაზმებთან, რომელნიც სწრაფად ახერხებდნენ მანევრირებას.

გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა ეთნიკურ ფაქტორს, ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლური პროვინციების მოსახლეობის (პალესტინა, სირია, ეგვიპტე) ნათესაობას სეიტ არაბებთან.

არაბთა შემწყნარებლური პოლიტიკა, შედარებით მსუბუქი საგადასახადო ზისტემა, ნებით დამორჩილებული მოსახლეობისადმი მიცემული შეღავათებიც თავის საქმეს აკეთებდა.

გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, რომ ერთი ბატონის (ბიზანტიის) შეცვლა მეორეთი ჭოველთვის არ უწყობდა ხელს დამკვიდრებელ ხალხთა თავგამოდებულ ბრძოლას არაბების წინააღმდეგ.

640 წლისათვის არაბებს დაპყრობილი პტინა და სარია, ანტიოქია, დამასკო და სხვა ქალაქები უბრძოლველად დაუდებდნენ მათ არაბთა ხელშეკრულების საფუძველზე, რომელიც იძლეოდა რწმენის და პირად თავისუფლებას არაბთა ხელისუფლების ქნობისა და გადასახადის გადახდის პირობით. 637 წელს არაბებმა აიღეს და დაპყრეს ირანის დედაქალაქი ქტეზიფონი. 651 წლისათვის დამთავრეს ირანის დაპყრობა, უკანასკნელი სასანიანი შაჰი იეზდიგერდ III არაბებთან ბრძოლაში დაიღუპა. ირანის დაპყრობის დღე შუიწი ხელი სასანიანთა სახელმწიფოში მიმდინარე შინაგანი დეცენტრალიზაციისა და სტატუსის პირობებში ირანში გავრცელდა ისლამი, რაც გარკვეულწილად გააძლიერა აქ მონოთეისტური რწმენის სასარგებლოდ შექმნილმა ვითარებამ.

არაბები გადაადგნენ აფრიკის კონტინენტზე. VIII საუკუნის დასაწყისისათვის მათ დაამთავრეს ჩრდილო აფრიკის დაპყრობა.

არაბებთან ბრძოლაში მარცხი განიცადა ბიზანტიის იმპერიაში, რომელმაც დაკარგა თავისი აღმოსავლური პროვინციები, თუმცა, მიუხედავად დიდი შეტევისა, შეინარჩუნა არსებობა აღმოსავლური პროვინციების გარეშე. არაბთა ყველა ცდა კონსტანტინოპოლის აღების მარცხით დამთავრდა.

VIII საუკუნის დასაწყისში არაბებმა დაიწყეს პირინეის ნახევარკუნძულის დიდი ნაწილი, მართლმად, წარმატებით დამთავრეს ბრძოლა შუა აზიის და ამიერკავკასიის დასაპყრობად.

არაბთა მსვლელობის ევროპის კონტინენტზე ზღვარი დაცლი 732 წელს ესპანეთისა და საფრანგეთის საზღვარზე, პუატეისთან მომხდარი ბრძოლით, სადაც ფრანკებმა აფორდოვეს მარცხის სარდლობით დამარცხდეს მამადიანი და შეაჩერეს მათი წინსვლა.

ასე რომ, 632 წლიდან, არაბთა სახელმწიფოს და ისლამის ფუძემდებლის – მუჰამედის გარდაცვალებიდან ერთი საუკუნის მანძილზე, 732 წლამდე შეიძლება ითქვას, ტრიუმფალური მსვლელობის შემდეგ, შეიქმნა უზარმაზარი იმპერია, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა მოლიანდ ირანი, ამიერკავკასია, შუა აზია, აფრიკის ჩრდილო სანაპირო, პირინეის ნახევარკუნძული, მიუხედავად დიდი მცდელობისა, არაბთა ხელისუფლება ვერ დამყარდა ჩრდილო კავკასიაში.

საქართველო ამ დიდი იმპერიის შემადგენლობაში მოხვდა. ხანას, არაბთა მფლობელობის დამყარებიდან მათი ხელისუფლების გადავარდნამდე, ქართულ ისტორიოგრაფიაში „არაბთა“ ეწოდება. არაბთა განსხვავებულად წარმოდგენილი აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში, აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში. საგრძნობლად განსხვავდება ერთმანეთისაგან არაბთა მფლობელობის ხასიათი ამ ხანის ცალკეულ ეტაპზე. მიუხედავად დროდადრო მიღწეული წარმატებებისა, მათ ვერ შეძლეს სტაბილურად ხელისუფლების დამყარება დასავლეთ საქართველოში.

არაბობის პირველი ეტაპი საქართველოში ჰაბიბ იბნ მასლამას დაპყრობისა და მასთან დადებული ხელშეკრულებიდან (VII ს. 50-იანი წლები) მერვან ერუს დაპყრობამდე (VIII ს. 30-იანი წლები) გრძელდება. მერვან ერუს დაპყრობით იწყება არაბობის მეორე ეტაპი, როდესაც თბილისში არაბი მოხელე ამრა ზის და არაბთა ხელისუფლება მეტნაკლებად მთელ საქართველოზე ვრცელდება. VIII საუკუნის 70-იანი წლებიდან ადგება არაბობის მესამე ეტაპი, როდესაც იწყება საქართველოს ცალკეულ მხარეთა აქტიური ბრძოლა არაბთა ძალაუფლებისაგან გასათავისუფლებლად და ყალიბდება ქართული სამეფო-სამთავროები. ამ სამთავროთა შექმნით ფაქტობრივად მთავრდება არაბობა საქართველოში; მათი ხელისუფლება ამ დროიდან მხოლოდ საკუთრივ ქართლზე ვრცელდება. IX საუკუნის დასაწყისიდან იწყება თბილისის ამირების ბრძოლა სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად, რაც ფაქტობრივად სრულდება IX საუკუნის 80-იან წლებში თბილისის ამირების მიერ რეალური, ხოლო X ს-ის 40-იანი წლებიდან – ფორმალური

დამოკლებლობის მოპოვებით. თბილისის ამირების ურჩობა ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ თვისებრივად ახალ ხასიათს აძლევს არაბობას საქართველოში.

ქართული ქვეყნების არაბთა პატონობასთან გასათავისუფლებლად ბრძოლას, გარკვეული თვალსაზრისით, ამირობებს თვით სახალიფოში მიმდინარე პროცესები: სახალიფოს შიგნით არსებული სოციალური ბრძოლა, დაპყრობელ ხალხთა გამათავისუფლებელი ბრძოლის გაქტიურება, გარეშე ძალების შემოტევა.

945 წელს ბაღდადი ბუიდემა ააღეს, ხალიფაჟი დაკარგა პოლიტიკური ძალაუფლება და ის მხოლოდ მართლმორწმუნე მუსლიმთა უზენაეს რელიგიურ ხელისუფლად დარჩა. ამიერიდან მას საგაბგებლოში მხოლოდ ბაღდადი და მისი შემოგარენი შედიოდა.

1. არაბთა შემოსვლა საქართველოში, მათი პატონობა და ქართველი ხალხის ბრძოლა არაბ დამპყრობთა წინააღმდეგ

სამხრეთ კავკასია არაბ დამპყრობთა ყურადღების არეში VII საუკუნის 40-იანი წლებიდან ექცევა, როდესაც ირანისათვის ბრძოლა წარმატებით მიმდინარეობს. ირანისათვის წარმოებული ბრძოლების დროს არაბები, შესაბამისად მათი ტაქტიკისა, ირანის მიმდინარე ქვეყნების დახვეწას და მათი სამხედრო პოტენციალის შესწავლას აწარმოებდნენ.

640 წელს არაბები სომხეთში შემოდიან და აწყობენ ბაგრატუნთა სომხეთის დედაქალაქ დევის. სომხეთის დაპყრობის პარალელურად მიმდინარეობდა ქართლის დაღმამტერა. მათი მარბილი რაზმები ქართლს 642-43 წლებში მოადგნენ. როგორც ჩანს, მაშინ მათი მიზანი დახვეწა და დაელოადეფი იყო. არაბთა ეს მარბილი რაზმები - შედარებით ადვილად განუდევნიათ ქართლიდან. ბრძოლას ქართლის დასაპყრობად და აქ ხელისუფლების დასაპყრობლად არაბები ირანის სახალიფო დაპყრობის შემდეგ, 654-55 წლებში იწყებენ.

ბრძოლა სამხრეთ კავკასიისათვის მიმდინარეობდა არაბებსა და ბიზანტიას შორის.

მოუხედავად საერთო ფრონტებზე მძიმე დამარცხებებისა, ბიზანტიის იმპერია საბოლოოდ მაინც არ თმობდა იავის პოზიციებს და ბრძოლა სამხრეთ კავკასიისათვის მთიშე და ხანგრძლივი იყო. გაშწავდა ბრძოლა არაბებსა და ბიზანტიელებს შორის სომხეთში, 654 წელს ბიზანტიელთა ლაშქარმა სომხეთში მძიმე მარცხი განიცადა არაბებთან ბრძოლაში. ბიზანტიელთა დამარცხებულმა სარდალმა მკერდიანოსმა თავს გაქცევით უშველა და ქართლს შეცდელა.

არაბთა ლაშქარი ჰაბიბ იბნ მახლამას სარდლობით ქართლის საზღვარს მოადგა. ქართლის ერისმთავარმა, რომელსაც ბიზანტიური საკანისკაცო ტიტულის, პატრიკიონის გამო არაბული წყაროები პატრიკს უწოდებენ, ჩანს, გაითვალისწინა შექმნილი ვითარება: ირანი და სომხეთი დაპყრობილია არაბების მიერ, ბიზანტიელები დამარცხდნენ და ფაქტობრივად დატოვეს თავიანთი პოზიციები აღმოსავლეთში, ქართლში მიმდინარეობდა დეცენტრალიზაციის პროცესი, რაც აქვეითებდა ხელისუფლების წინააღმდეგობის უნარს. ქართლის ერისმთავარს, როგორც ეს მომდევნო მოვლენებიდან აშკარა ხდება, არც საერისმთავროს შიგნით უნდა პქონდეს მყარი მდგომარეობა. ასეთ პირობებში ქართლის ერისმთავარმა მტერთან მორაგება არჩია, მან კარს მომდგარ არაბ სარდალს მოციქული და ძლევნი შეავება. არაბი ავტორების ცნობათა თანახმად, პატრიკიონის ელჩმა ჰაბიბს პატრიკიონისა (პატრიკ) და ქართლის (ეურხან) მცხოვრებთა სახელით სთხოვა დაცვის სიგელი, როგორც ჩანს, ქართლის ერისმთავარი კარგად იყო ინფორმირებული დამოკლებულების იმ ფორმითა შესახებ, რომელთაც ამყარებდნენ დამპყრობელი არაბები ძალით დაპყრობილ და ნებით დამორჩილებულ ხალხებთან. და რადგან, აშკერად, წინააღმდეგობის გაწევა ერისმთავარმა მიზანშეწონილად ჩათვალა, მან სასურველად მიიჩნია მიეღო არაბთაგან ის გარანტიები, რასაც ისინი ნებით დამორჩილებულ ხალხებს აძლევდნენ. როგორც მოსალოდნელი იყო, ჰაბიბმა მირმე-

ელი ძღვენი მომავალი წლის გადასახადში ანგარიშს და დადისტურა, რომ ჯერჯანთის წარმომადგენლებს სურთ ზავი არაბებთან. შემდეგ პაპიბა მავიდა თბილისში, სადაც უკვე ერ-
მანუელის საბოლოო მოლაპარაკების შემდეგ, ვასკა ზავისა და შეუვალობის დოკუმენტი
„დაცვის სიგელი“, ამ სიგელით განისაზღვრა ორივე მხარის (დაპყრობილთა და დამ-
პყრობელთა) უფლება-მოვალეობანი. სიგელი უზრუნველყოფდა ქართველთა პიროვნებისა და
მათი სარწმუნოების ხელშეუხებლობას, რომლის თავზე თითო დინარის თდენობით ჯიზიის
გადაღების პირობით, აქვე იყო შენიშვნა: რომ ქართველები არ გააერთიანებდნენ კომლებს,
ჯიზიას შემსუბუქების მიზნით, ხოლო არაბები არ გაყოფდნენ მათ ჯიზიას გაზრდის
მიზნით. აღნიშნული ხელშეკრულებით ქართლის დამორჩილებულ მოსახლეობას დაეცისრა
სამხედრო ბეგარა, სამიწათა გადასახადი და ერთი ღამით შეკედლებული მუსლიმის მამადი-
მოთხოვნის დასაშვები საჭმლით გამასპანდლება, და, შესაძლებლობის შემთხვევაში, მათი მი-
ცელება „მართლმორწმუნეთა“ უახლოეს რაზმამდე (მუსლიმნი თავიანთ თავს მართლმორ-
წმუნეებად თვლიდნენ). ისლამს ვინც მიიღებდა, მას ცნობდნენ თავის ძმად და ათაყისუ-
ლებდნენ ჯიზიასგან. „დაცვის სიგელი“ ითვალისწინებს ერთ საინტერესო გარემოებას:
თუ მტერა დაგეზნებით თავს და დაემორჩილებით, ჩვენ კი მოუცდელიობის გამო არ გვექ-
ნება საშუალება აღმოვიჩინოთ დახმარება, თქვენ ჩვენს წინაშე დამანაშაყენა არ იქნებით და
მოსათვის არ მოგეთხოვებათ მასუხი, როგორც ხელშეკრულების დამრღვევთა.

როგორც „დაცვის სიგელის“ შინაარსიდან ჩანს, თავდაპირველად დამპყრობელი არაბების
მხარე დაწესებული ეკლესიების ქართლის წესით დამორჩილებულ მოსახლეობაზე არცთუ
მეტე და მტლად შესასრულებელი იყო. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ დამპყრო-
ბელნი სრულიად არ ტრეოდნენ ქვეყნის საშინაო საქმეებში.

ამ მუხლების შესრულებლობის შემთხვევაში არაბები ომს უცხადებდნენ მათ აღმასისა
და მისი მოციქულის ტყამედის სახელით.

აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს „დაცვის სიგელის“ მოქმედების გეოგრაფია. ს. ჯანაშიას
მკვლევარობით, „დაცვის სიგელი“ გაცემული იყო საკუთრივ ქართლის (მეფე და ქვემო
ქართლის) მოსახლეობისათვის, რომელზედაც ვრცელდებოდა ქართლის არაბული წყაროების
„ჯერჯანთი“ ერისმთავრის ხელისუფლება. გამოთქმულია თვალსაზრისი, რომ „დაცვის სი-
გელი“ გაცემულია შოლოდ თბილისის მოსახლეობისადმი (ე. სიხარულიძე).

ეს რომ არ არის მხოლოდ თბილისის მცხოვრებთათვის გაცემული დოკუმენტი, რაც სხვა
ფაქტორებიან ერთად, მხარს უნდა უჭერდეს ის გარემოება, რომ დოკუმენტის მიმღები მხარე
ქართლის ერისმთავარია (სპატარიკი). საკითხის სხვა მხარეა, თუ მისი ხელისუფლება რე-
ალურად აღმოსავლეთ საქართველოს რა ნაწილზე ვრცელდებოდა, აღსანიშნავია ისიც, რომ
ზოგი არაბი ისტორიკოსის თხზულებაში დაცული „დაცვის სიგელის“ ტექსტში პაპიბთან მი-
სული მოციქული თბილისთან ერთად არაბების და მანგლისის (არაბული „მარმაზ“ და „მან-
ჯალ“) წარმომადგენელად არის დასახვლებული. მართალია, „დაცვის სიგელის“ ჩვენამდე
მოღწეულ ზოგ ვარიანტში არაბი და მანგლისი არ იხსენიება, მაგრამ ეს არ გამოდგება სა-
კითხის გადასაწყვეტად არამედ გადამწყვეტს შეიძლება ტექსტიდან გამოიტყოკინათ მათთვის
უცხოები და გაუგებარა „მარმაზი“ და „მანჯალი“ (ასეთი მანიფესტაციები კი არაიშვიათად
ხდებოდა), მაგრამ ჩამატებით კი არაბულ ტექსტში ამ გეოგრაფიულ სახელებს ვერაფერ ჩაუ-
მატებდა. აღნიშნული გარემოება აშკარად მოუთხოვს, რომ თავდაპირველად „დაცვის სიგელი-
ის“ ტექსტში იყო თბილისის, როგორც დედაქალაქის, ერისმთავრის რეზიდენციის, არაბების
(მეფე ქართლის ცენტრის) და მანგლისის (ქვემო ქართლის ცენტრის) წარმომადგენელი.

* პაპიბ იან მასლამას „დაცვის სიგელის“ ტექსტი ჩვენთვის ცნობილია არაბი ისტორიკოსების — ტა-
ბარის (838-923 წწ.), ბაღდადის (892 წ.), იაკუთის (1179-1229 წწ.), აბუ უბეიდის (770-
838 წწ.) და სხვა ავტორთა თხზულებებით.

არსებულ ვითარებაში, როდესაც ალბანეთი და სომხეთი არაბებს დაპყრობილი ქორდათ, ბიზანტია მარცხს მარცხზე განიცდიდა, ქართლის ერისმთავრის ეს გადაწყვეტილება გონივრული იყო, მან ქვეყანას უაზრო სისხლისღვრა აარადა.

არაბი ისტორიკოსის, ბალაძორის (IX ს.) „ქვეყანათა დაპყრობის წიგნში“ ამას მოხდევს ცნობა იმავე პაბიზის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს მთელი რიგი ოლქების დაპყრობისა და ოლქების მოსახლეობაზე გადასახადების დაწესების შესახებ. როგორც მთითობულ წამრომშია აღნიშნული, პაბიზმა სამშვიდობო ხელშეკრულებები დადო: კლარჯეთის, თრიალეთის, კახეთის, კუხეთის, არტანის და ბაბ აღ-ლანის (აღანთა კარის) მაცხოვრებლებთან, და მათ დააკისრა სულადი გადასახადი და გადასახადი მიწაზე, აგრეთვე, დადო ხელშეკრულებები წანარბებთან და დიდოელებთან, გადასახადთა გადახდის პირობით.

როგორც ბალაძორის ტექსტიდან ჩანს, ქართლის ერისმთავრისათვის გაცემული სიგელის პირობები შიშვნელოვნად განსხვავდება აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა, აქ ჩამოთვლილ ოლქთა მცხოვრებთათვის გაცემულ პირობათგან.

ჩამოთვლილ ოლქებშიც შეიძლება ორი ჯგუფი გამოიყოს: ერთი, რომელთაც დაცემისათ სულადი გადასახადი და გადასახადი მიწაზე, და მეორე ჯგუფი, ოლქებისა (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი ისტორიული კახეთისა კუხეთითურთ), რომელთაც დაცემისათ ხარკის გადახდა არაბთა სასარგებლოდ.

ჯერა ეს ზემოთ ჩამოთვლილი ოლქი იურიდიულად ქართლის ერისმთავრის (პატრიკიოსის) ხელისუფლებას ექვემდებარება, მაგრამ რეალურად, როგორც ჩანს, ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება ამ დროისათვის მხოლოდ საკუთრივ ქართლზე (პირიფიკად, შიდა და ქვემო ქართლი) ვრცელდება, რომლის მიმართაც უნდა იყოს გაცემული ზემოთ მოტანილი „დაცემის სიგელი“. ალბათ, საერისმთავროს შიგნით არსებული მფლობელობა, სახელდობრ, ეპარქიულ პროვინციას მმართველებს განკარგულებაში განსაზღვრავდა ქართლის ერისმთავრის პოზიციას პაბიზის მიმართ. ნაშანდობლივია ისიც, რომ დამპყრობელი არაბები საერთოდ ყველა პროვინციას ადგილობრივ მმართველთან ცალ-ცალკე ამყარებდნენ ურთიერთობას. ესეც დამპყრობელის საერთოდ, და კერძოდ, არაბთა პოლიტიკის დამახასიათებელი მხარეა. აღსანიშნავია, რომ მოწინააღმდეგეთა ძალების დაჟსაქვებს მიზნით, არაბები ასეთ პოლიტიკას სხვაგანაც ატარებდნენ. აღნიშნული ვარაუდია ხელს უწყობდა აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური დეცენტრალიზაციის პროცესს, რაც ფრად სასურველი იყო დამპყრობთათვის.

VII ს-ში არაბთა პოზიციები სამხრეთ კავკასიაში მტკიცე იყო 656 წელს სახალიფოში დაიწყო პირველი სამოგულაქო ომი, რამაც მოადუნა არაბთა გურადლება დაპყრობილი ხალხებისადმი, რითაც კარგად ისარგებლეს ქართველებმა და უარი თქვეს ნაკისრ ვალდებულებებზე. სამოგულაქო ომი 661 წელს ტახტზე მოავიას (661-668 წწ.) ასეველი დამთავრდა და სახალიფოში ომაიანთა დინასტია დამკვიდრდა (661-749 წწ.). მაგრამ ომაიანთა დინასტიას თავისი მფლობელობის განსამტკიცებლად კიდევ ბევრ წინააღმდეგობაშია გადალახვა სჭირდებოდა, რითაც სარგებლობდნენ დაპყრობილი ხალხები. სომეხი მკვლევარის, დევონდის ცნობით, არაბთა 30-წლიანი პატონობის შემდეგ მათ გადაუდგენ სომეხები, ქართველები და ალბანელები და ხარკის გადახდაზე უარი უთხრეს.

სახალიფოში შექმნილი რთული ვითარებით სამხრეთ კავკასიაში არაბთა სხვა მტკიცეობაც ისარგებლეს. სამხრეთ კავკასიისა და, კერძოდ, ქართლის დასამორჩილებლად თავისი მფლობელობის აღდგენას ცდილობს ბიზანტია. ჩანს, ბიზანტიის მცდელობამ გარკვეულ მაჩანს მოაღწია, რისი შედეგაც უნდა იყოს ბიზანტიასა და სახალიფოს შორის 686 წელს დადებული სახელ ხელშეკრულება, რომელიც სხვა ქვეყნებთან ერთად ქართლიდან და სომ-

ხელიდან შემოსული ზარკის შუაზე გაჭოფას გულისხმობდა. მდგომარეობის განმტკიცებას ბიზნით, 688 წელს სამხრეთ კავკასიაში იმპერატორმა იუსტინე II დიდი ლაშქარი გამოგზავნა ლეონტის სარდლობით. ბიზანტია-სახალიფოს მეტოქეობას ხაზართა თავდასხმები ემატებოდა. მართალია, ხაზარებს, როგორც ჩანს, სამხრეთ კავკასიაში და, კერძოდ, ქართლში თავისი პატარონობის დამკვიდრების შესაძლებლობა და არც პრეტენზია არ უნდა ჰქონოდათ, მაგრამ ქვეყნის ძარცვა და რბევა მძიმე მდგომარეობაში აყენებდა მოსახლეობას. ქართველი ხალხი „სამა მხრით იქნედა ხმალს“ (ს. ჯანაშია) და ისე ცდილობდა დამოუკიდებლობისა და თვითმყოფლობის შენარჩუნებას.

VII საუკუნის დასასრულსა და VIII საუკუნის დასაწყისში, ისევე როგორც მთელს შახ-ლოპელ აღმოსავლეთში, სამხრეთ კავკასიასა და, კერძოდ, ქართლში უპირატესობა არაბთა ხელში გადავიდა. ომბიანთა დინასტიამ მკვიდრად მოიკიდა ტახტზე ფეხი. ხალიფა აბდ ალ-მალეკის დროს (685-705 წწ.) გატარებულმა რეფორმებმა ხელი შეუწვეს სახელმწიფოს შიგნით სტაბილური მდგომარეობის განმტკიცებას. საჯადასახადო, საფინანსო და სხვა მტკიცედ საკითხთა მოგვარებას, ქართლში მათ იმდენად მყარი მდგომარეობა შექმნათ, რომ თბილისში საკუთარი ხარაფხანაც დაუარსებიათ, რასაც 704-5 წ. თბილისში მოჭრილი არაბული მონეტა ადასტურებს.

ამ მონეტის ერთადერთი შემორჩენილი ცალი ბერლინის მუზეუმშია დაცული. არ არის გამოცხადებული შესაძლებლობა, რომ ეს მონეტა ქართლის ერისმთავარმა არაბული ტიპის მონეტის შაბაძით მოჭრა ისევე, როგორც ქართლის ერისმთავრებმა VI ს. — მონეტა სასანური მონეტის შაბაძით.

გარკვეულ წარმატებას მიაღწიეს არაბებმა ამ დროისათვის დასავლეთ საქართველოშიც, ბიზანტიელი ქრონიკტის, თეოფანე რამთააღმწერლის ცნობით, 697 წელს ბიზანტიელებს აუჯანყდა და თავისი ქვეყანა არაბებს გადასცა ევრისის გამგებელმა — პატრიკიოზმა სერგი ჰარნუკისძემ ბიზანტიელთაგან დიდად შევიწროებული დასავლეთ საქართველოს ზღვისუფლება, ჩანს, უფრო შორეულ დამპყრობელთან არჩევა მოიგებას. დაზეთის გამგებელმა ნაცად ზერხს მიმართა, ერთი დამპყრობელი გამოიყენა მეორის წინააღმდეგ. იმავე ისტორიკოსის ცნობით, VIII საუკუნის დასაწყისისათვის დასავლეთ საქართველო, შავი ზღვის სანაპირო ზოლას გარდა, მთლიანად არაბებს ჰქონდათ დაკავებული. არაბებს ებრათ 705-711 წწ. ევრისის ღვთაქალაქი ციხეგოჯი (ბიზანტიური წყაროების არქეოპოლისი) და ციხეები კოლორის ზეობაში.

როცა ხაზარებმა სამხრეთ კავკასიაში საკუთარი პოლიტიკის წარმოება მოიხერხეს, ბიზანტიელებმა მათ ნაცვლად გაემირო აღანუბთან დაამყარეს და მათი თავდასხმებით ცდილობდნენ სამხრეთ კავკასიის ხალხების, კერძოდ, ევრისელთა წინააღმდეგობის გატეხას. ბიზანტიელი ქრონიკტების გადმოცემით, VII საუკუნის მეორე ნახევარსა და VIII საუკუნის დასაწყისში იმპერიამ რამდენჯერმე შეუსია დასავლეთ საქართველოს აღანუბი.

არაბთა პოზიციები საქართველოში VIII ს.-ის 30-იან წლებამდე არ იყო მყარი. ქართველები არ წყვეტდნენ ბრძოლას არაბი დამპყრობლების წინააღმდეგ და არ ემორჩილებოდნენ მათ. ამიტომ, სახალიფო იძულებული იყო დიდი სამხედრო ძალები ჰყოლოდა სამხრეთ კავკასიაში და სისტემატურად მიეწყო დამსჯელი ექსპედიციები.

ამავე ხანაში სამხრეთ კავკასიაში განსაკუთრებით გააქტიურდნენ ხაზარები. ამიტომ არაბებს VII საუკუნის მეორე ნახევარსა და VIII საუკუნის დასაწყისში ბრძოლა უხდებათ ხაზარების წინააღმდეგაც. VIII საუკუნის 20-30-იანი წლების ყველა დიდი ექსპედიცია, მოწყობილი არაბთა მიერ, სამხრეთ კავკასიის ხალხების დამორჩილებასთან ერთად, ხაზართა დალაშქრებასაც ისახავდა მიზნად.

ხალიფა კიშამმა (724-43 წწ.) რამდენიმე დამხველი ექსპედიცია გამოგზავნა სამხრეთ კავკასიასა და ზაზარეთში: 724 წელს ქართლში მოვიდა სარდალი ალ-ჯარაჰ იბნ აბდ-ალ-ლამ ალ-ჩაქმი. ხელისუფალმა ალ-ჯარაჰს წარუდგინა პაბი იბნ მასლამას მიერ გაცემული „დაცვის სიგელი“, როგორც ჩანს, ამ დროს ჯერ კიდევ ურთიერთობის მხოლოდ იმ ფორმის დაცვა აინტერესებდათ არაბებს, რომელიც, ს. ჯანაშიას სიტყვებით რომ ეთქვას, „ზარკის ირგვლივ ტრიალებდა“. ჯარაჰმა განახლა პაბიების ხელშეკრულება და, თავის მხრივ, ახალი მუხლები დაუმატა, რითაც ამ დროის სახალიფოში არსებული საგადასახადო სისტემას შესაბამისად ქართველებს ჯიზიას გარდა, რომელიც ამ დროს უკვე სულადი გადასახადი იყო, საიდგილამულო გადასახადი — ზარაჯაც ეკისრებოდათ. ახლა უკვე ქართლის მოსახლეობა ვეღარ ისარგებლებდა იმ პრივილეგიებით, რაც თავის დროზე, როგორც „რებით დამორჩილებულს“, ჰქონდა.

ალ-ჯარაჰმა ილაშქრა მრდილო-კავკასიაში, მაგრამ, ჩანს, შიშვნელოვან შედეგებს ვერ მიაღწია და 725 წელს ხალიფა კიშამმა დანიშნა არმენიისა და აზერბაიჯანის ახალი ვალი — მასლამა იბნ აბდ-ალ-მადლიტი. მასლამა იყო ხალიფა აბდ-ალ-მადლიტის შვილი (შეგვლისათვის), დიდად სახელგანთქმული სარდალი. სამხრეთ კავკასიაში მისი დანიშვნა იმის მუწევი იყო, რომ სახალიფოს საგარეო პოლიტიკის დღის წესრიგში უკვე კატეგორიულად დადგა კავკასიის პრობლემის გადაწყვეტის საკითხი. მასლამამ დანიშნისთანავე გავზავნა ექსპედიცია ზაზარეთა წინააღმდეგ. ზაზარეთა წინააღმდეგ შეპრობლმა საიდ იბნ ამრ ალ-ჩარაშიმ შიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია, რამდენჯერმე ილაშქრა ზაზარეთში, დაარბია ქალაქები, გაათავისუფლა ზაზართაგან დატყვევებული მუსლიმანი, მოკლა ზაქანის ვაჟი და მისი მოკვდილი თავი ზალიფა კიშამს გაუგზავნა. ჩანს, საიდის დიდმა წარმატებებმა გამოიწვია მასლამას უგზოფიქრება, რომელმაც საიდს ბორკილები დაადო და ზაზარეთა ქვეყანაში თვით გაემგზავრა. არაბი ისტორიკოსის, იაკუბის ცნობით, მასლამამ გაილაშქრა ქართლში (რომელიც, როგორც ჩანს, ამ დროისათვის კვლავ განუდგა არაბებს) და 728-29 წელს დაიმორჩილა ის, ისევე, როგორც შირვანი. მან წარმატებით ილაშქრა ზაზარეთშიც; მაგრამ ზალიფამ ისიც გაიწვია და 730-31 წელს კავკასიაში გამოგზავნა ისევ ჯარაჰი, რომელმაც ზაზარეთში ილაშქრა და აიღო ვოლგის ქვემო წელზე მათი ქალაქი, მაგრამ ზაზართა საბასუხო ლაშქრობის დროს დაიღუპა.

შემდეგ კავკასიაში ისევ მასლამა მოვიდა, დამსკოში გაწვევას შემდეგ (732-3 წწ.) მასლამამ ხალიფას პრეტენზიით სამხრეთ კავკასიის მმართველად დატოვა ხალიფას ბიძაშვილი მურვან იბნ მუჰამედი (რომელიც მასთან იმყოფებოდა და მონაწილეობდა წინა ოპერაციებში), — შემდეგში ხალიფა (უკანასკნელი ზალიფა ომაიანთა დინასტიიდან), ქართული წყაროებით კარგად ცნობილი მურვან ყრუ, რომელმაც მოიღოს კავკასიაში გაითქვა სახელი როგორც დიდმა დამპყრობმა და სახტიკმა მმართველმა. სამხრეთ კავკასიის დასამორჩილებლად მურვანმა ხალიფას ახალი დამხმარე მალა მოსთხოვა. მურვან იბნ მუჰამედს უნდა განემტკიცებინა არაბთა ხელისუფლება კავკასიაში. მისი ლაშქრობა იყო, ურთი მხრივ, სასჯელი ურბიისათვის, და, მეორე მხრივ, გაფრთხილება მომავლისათვის. 735 წელს მოვიდა მურვანი საქართველოში. მურვანის ლაშქრის ზომრავლის შიშით ზაქანმა მას მორჩილება გამოუცხადა და ისლამის მიღების დაპტურაჲ მისცა. შემდეგ უკვე მურვანი — ზაზართა მოკავშირე — სამხედრო ნაწილებთან ერთად ახორციელებს ჰრძოლას კავკასიისათვის. მისი შიშით ქართლის მოსახლეობის დიდა ნაწილი, და, პარტულ რაგმა, ერისთავების სახლის წარმომადგენელი „შეამოტნეს კავკასიად, და დაიძლეს ტყვითა და ღრით“. ქართველი მემკვიდრის სიტყვით, მურვან ყრუმ „დაიძრა კარი ღარიღლისა და დარუხანდისა, და შეპყვნა ჭოგელნი ქალაქნი და უმრავლესნი ციხენი ფოცელთა საზღვართა ქართლისათა“. აღმოსავლეთ

საქართველო მუდამ სასტიკად დაარბია და დაიმორჩილა. მისი ზღვისუფლება რომ მოეღოს აღმოსავლეთ საქართველოზე ერეკლეებმა, ამის ერთი დასტური უნდა იყოს მისი მოქმედება კახეთში, სადაც მან ჩრდილო-კავკასიიდან სლავთა 20 ათასი ოჯახი ჩამოასახლა. ეს ღონისძიება ორ მახანს ისახავდა: უცხო ქვეყანაში ჩასახლებული სლავები თვითონაც მორჩილნი იქნებოდნენ და ადგილობრივ მოსახლეობასაც როგორც არაბთა მომხრეები ისე დაუპირისპირდებოდნენ. მართალია, ამ სლავებმა შემდეგ მოკლეს მათი მეთაური (ალბათ, არაბთა პირილი) და გაატყვევეს, მაგრამ მურვანი დაეწია მათ და ამოწყვეტა.

მურვანის ლაშქრობამ მძიმე დიდი დასავსა საქართველოს. გაანადგურა ქალაქები, დაწოდა მოსახლეობა. შემდეგი დროის საისტორიო წყაროები არაერთხელ აღნიშნავენ, რომ ესა და ეს ქალაქი, დანგრეული მურვანისაგან, აღდგენილი იქნა. როგორც მართებულადაა აღნიშნული ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მურვან ერეს ამ ლაშქრობამ ისეთი მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა, რომ ქართულ საისტორიო წყაროებში ის ზიანეულა არაბთა მარჯველ შემოჭრად საქართველოში (ყუანშერი). ამ ლაშქრობის ასე აღქმა, ალბათ, იმანაც განაპირობა, რომ არაბთა ზღვისუფლება, აქ მათი მოხელეთა და სამხედრო გარნიზონებით, სწორედ მურვან ერეს ლაშქრობითა შემდეგ ჩნდება.

ქართლის ერისმთავარმა არჩილმა, ჩანს, უაზროდ ჩათვალა მურვან ერეს ლაშქრობისათვის წინააღმდეგობის გაწევა და ერისმთავრის სახლი (არჩილი და მისი ძმა მირი) ეგრისს გადავიდა. მურვან ერე არჩილს ეკლეს გაქცეა. მისი მახანი არჩილის შეპყრობა-დაპყრობა და დასავლეთ საქართველოში არაბთა ზღვისუფლების განმტკიცება იყო. მურვანი ერე სამცხეს გადავიდა, ხოლო სამცხედან არგუთის მივიდა, სადაც მას დიდი წინააღმდეგობა გაუწია მოსახლეობამ, არგუთის მოკერების დავითისა და კონსტანტინეს სარდლობით. მაგრამ საბოლოოდ დამპყრობთა შრავალიცხოვანებამ სძლავა, ქართველები დამარცხდნენ და დავით და კონსტანტინე შეპყრობილი მოკვარეს მურვანს. მურვანმა მათ ისლამის მიღება და არაბთა სამსახური შესთავაზა. სამშობლოს გმირმა დამცველებმა სჯულის დაცვა არ ისურვეს და მურვანმა მათი წამებით მოკლა ბრძანა, ქუთაისის მახლობლად, მდინარე წყალწითელას ნაპირს, სადაც აწამეს და დამარცხეს სამშობლოს თავისუფლებისათვის მებრძოლი მთავრები, შემდეგ მათი სახელობის, მოწამეთას მონასტერი აიგო, ცვლესაჲ ისინი წმინდანებად შერაცხა, ხალხი კი მოკრძალებითა და პატივისცემით იხსენიებს ერის სამსახურში დაღუბულ გმირებს.

„ქართლის ცხოვრების“ (ყუანშერი) ცნობით, როდესაც მურვან ერემ „...ცნა, რამეთუ მიეცა ქართლისანი და ყოველნი ნათესავნი მათნი წარვიდეს ეგრისად და მუნთა კუთვად მიეცაღნეს აფხაზეთად, შეუდგა კუთვს მათსა“. დასავლეთ საქართველოში მურვანმა „...შეპყრონა ყოველნი ქალაქნი და სამაგრენი ეგრისის ქუეყანისანი“. დაიწერა სამეფალაჲნი დედაქალაქი ეგრისისა — ციხეგოჯი, ცხუში. ქართლის ერისმთავარი არჩილი და მისი ძმა მირი აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებული ძალებით ანაკოფიას ციხეში გამაგრდნენ. აფხაზეთა ერისთავი დეონი „შესრულ იყო ციხესა შინა ზომისასა, რომელ არს გარდასავლსა ოგესთისასა“. ოსეთის გარდასასვლელი ციხის გამაგრება, ალბათ, ჩრდილო-კავკასიიდან მოსალოდნელი თავდასხმის აღსაკვეთად იყო საჭირო. „...იყო მათ იანა სიმრავლე მცირედ ტაძრეულისა მათისა და ნათესავი ერისთავთა და პიტაჲნი, ათასი

„ქართლის ცხოვრების“ (ყუანშერის) ცნობით, ამ დროს ერისმთავარი იყო მირი, რომელიც თავის ძმასთან, არჩილთან ერთად დასავლეთ საქართველოში გაიხიზნა „ქართლის ცხოვრება“. შეიძლება ვივარაუდოთ, მურვან ერეს შემოსევას უფრო ადრინდელ მოვლენებს უკავშირებს სინამდევალეში 735-38 წლებში და შემდეგ ქართლის ერისმთავარი უნდა ყოფილიყო არა მირი და შემდეგ მისი ძმა არჩილი, არამედ არჩილის შვილი — ყუანშერი.

ოდენ, ხოლო სათაგან აფხაზთა მებრძოლი ორი ათასი", გვაშენებს გუანშვრის („ქართლის ცხოვრება“). რაც შეეხება მურვან ერუს ღაშქარს, „...იყვნეს სპანი მისნი უფროს და უმარაგულეს ჭაღატა ეგრისათა“. არაბები შემოადგნენ ანაკოფიის ციხეს, მაგრამ ვერ აღეშინა ანაკოფიისათვის ბრძოლაში მოკლულთა და მორეული მუცლის სენით დაავადებულია ხანით მათ დაღდა ხარალი ნახეს და მურვან ერუშ მოხსნა ალფა. აქედან წამოხვალა, ჩამოიარა და დაარბია ზღვისპირეთი, გურია და სპერა იგი გზაზე ყველაფერს ანადგურებდა.

ანაკოფიისთან მომხდარი ბრძოლის შესახებ ერთმანეთისაგან განსხვავებულ ცნობებს იძლევიან გუანშვრის („ქართლის ცხოვრება“) და დავით და კონსტანტინეს „მარტვილობის“ ანონიმი ავტორი. გუანშვრის თანახმად, არაბები დამარცხდნენ ანაკოფიისთან. „მარტვილობის“ ავტორის თანახმად, მურვან ერუშ ანაკოფიისთან ბრძოლაში გაიმარჯვა. მართალია, მარი ბროლიაში მოღებულ ჭრილობისგან ვარდაიცვალა, მაგრამ მურვანმა ანაკოფია ვერ ააღო, რაც აბდევს გუანშვრის საფუძველს ამ ბრძოლაში არაბები დამარცხებულად ჩათვალოს. რაც შეეხება პაგიოგრანის პოზიციას, მან კარგად იცის, რომ ანაკოფიიდან წამოხვალა არაბებმა ზისტიკად დაარბიეს დასავლეთ საქართველოს დადი ნაწილი და შეიძლება ეს აბდევს მას საფუძველს (მირის დიდუპყაც) არაბები გამარჯვებულად ჩათვალოს, რადგან ანაკოფიის დამცველებმა ვერ გააგრძელეს არაბებთან ბრძოლა და ვერ დაიცვეს თავისი მიწა-წყალი მტრის რბევისაგან.

მურვან იბნ-შუმამდის ღაშქრობამ ხალხი წელში გაწვევტა, დადა ხნით შეანელა მისი წინააღმდეგობის უნარი. მემატიანის სიტყვით, „... იქნა მას ჯამსა განწყურთ ქუეყანა ქართლისა, სომხითისა და რანისა და არღარა იძოვებოდა ნაშენები, არცა საჭამაღი კაცი და პირუტყვი ჟოვლადაც“.

შემდეგ მურვანმა დაღაშქრა და დაიპყრონ ზრდილო-გაგაკისის ხალხები და ტომები, მაგრამ ამ დროს მოუვიდა ხალიფა ელიდის (743-744 წწ.) მოკვლისა და სახალიფოში შინაური შფოთვის ამბავი, მისთვის ცნობილი გახდა, რომ მისაც შეთქმულებას უწყობდნენ. მურვანი სასწრაფოდ სახალიფოში დაბრუნდა და ხალიფას ტახტი დაიკავა (744-750 წწ.) ეს იყო უკანასკნელი ხალიფა ომაიანთა დინასტიიდან.

მურვან ერუს ღაშქრობამ დადი ხნით გატენა ქართველი ხალხის წინააღმდეგობა. აღმოსავლეთ საქართველოში არაბთა ბატონობა დამყარდა. არაბებმა ქართლში დანიშნეს მოხელე ამირა, რომლის რეზიდენცია თბილისში იყო. მემატიანის სიტყვით: „... დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა, შექმნეს საზღად საყოფლად თუსად; მიიღებდეს ხარკსა ქუეყნისა ამიშვან, რომელსა პქუან ხარაუა“. ქართლში, რეზიდენციით თბილისში, არაბი მოხელის დანიშვნის თარიღთან დაკავშირებით საკითხის სპეციალურ ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა. ზოგ მკვლევარს შესაძლებლად მიაჩნია 704-5 წლებში თბილისში არაბული ფელის მოჭრა აქ სახალიფოს ადმინისტრაციის არსებობის დასტურად. ზოგი მკვლევარი თვლის, რომ თბილისში ამირას დანიშვნა VIII ს.-ის 70-იანი წლებიდანაა სავარაუდოდელი. ვფიქრობთ, ქართველი მემატიანის ხეშოთ მოტანილი განცხადება მხარს უჭერს სახალიფოს მოხელის, ამირას აქ დანიშვნას სწორედ მურვანის მიერ განხორციელებული ღაშქრობის შემდეგ; შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს ქართული წყაროს ამგვარი დამოკიდებულება ამ მოვლენისადმი.

მოუხდავად მურვანის დამარბეული ღაშქრობისა, დასავლეთ საქართველოში არაბთა ზღლისუფლება არ დამყარებულა.

ქართლი, და საკუთრივ თბილისი, იყო არაბთა უკიდურესი ჩრდილოეთი ფორპოსტი როგორც ბაზანტიზ, ასევე ხაზართა წინააღმდეგ ბრძოლაში. თბილისის პირველსართისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭებოდა კავკასიაში არაბთა პოზიციების ზომტკიცისათვის. ამიტომ ფაქტო-

პრეტად ქართლის ამირა უშუალოდ ემორჩილებოდა ხალიფას და მისი დანიშვნა თუ გადაჭრაც, როგორც წესი, ხალიფას ბრძანებითა და დასტურით ხდებოდა.

ქართლში არაბი ამირას დანიშვნამ კარდინალურად შეცვალა არაბ-ქართველთა ურთიერთობის სასაითი. ამიერიდან აღმოსავლეთ საქართველო უშუალოდ არაბთა იმპერიის, სახალიფოს ნაწილად იქცა, რომელსაც არაბი მოხელე განაგებდა. ამირას ექვემდებარებოდა როგორც სამხედრო, ასევე სასამართლო და ადმინისტრაციული მმართველობა. ნიშანდობლივია, რომ ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება არაბებმა არ გააუქმეს, და, როგორც ს. ჯანაშია უარაუდობს, ერისმთავრის მოვალეობას საარაბო ხარკის მოკრეფა და ლაშქრის გამოყენა შეადგენდა. ამრიგად, ქართლის ერისმთავარი, ეს აქამდე სუვერენული და უზენაესი ხელისუფალი, ამიერიდან ამირას ქვეშევრდომ მოხელედ იქცა.

განსაკუთრებით დამძიმდა არაბთა ბატონობის უღელი აბსიანთა დინასტიის ხალიფების დამკვიდრების (750 წ.) შემდეგ: ამ დროისათვის დამთავრდა არაბთა დიდი დაპყრობების ეპოქა, შემყარდა სახელმწიფო შემოსავლის მთავარი წყარო — ნადავლი, დარჩა მხოლოდ შარკი. აბსიანებმა მკაცრად რეგლამენტირებული საფინანსო და საგადასახადო ზისტება დამკვიდრეს. გარდა ამისა, დამთავრდა არაბთა რელიგიური შემწყნარებლობის ხანა და ისლამის მოწინააღმდეგეთა ჯენაშ მკაცრი ხასიათი მიიღო. რეეიმის გამკაცრებას არაბთა მიერ დაპყრობილი ზაღლების და მთ შორის ქართველების გამათავისუფლებელი მოძრაობის დიდი აღმავლობა მოჰყვა.

ქართველ ხალხს არაბთა უღელი, ისევე როგორც სხვა დამპყრობთა უღელიც, უბრძოლველად არასოდეს მოუღია. არაბი დამპყრობლების წინააღმდეგ ქართველი ხალხი იბრძოდა ხმლით, კალმით.

არაბთა პარალელურად ხაზარები ისევ არბევდნენ ქართლს, როგორც არაბთა ფიროსტს სამხრეთ კავკასიაში, საიდანაც არაბები ახორციელებდნენ თავის ექსპედიციებს ხაზარეთში. ერთ ასეთ მცდელობას ადგილი ჰქონდა 764 წელს.

ხაზართა დიდი ლაშქარი სამხრეთ კავკასიაში შემოიჭრა და აღბანეთა და ქართლი დაარბია. ხაზარები თბილისშიც შეიჭრნენ, დაარბიეს და დროებით დაიკავეს ქალაქი. მათ წინააღმდეგ გაილაშქრა არმენიის მმართველმა იაზილ ბნ უსეიდმა. მართალია, თბილისიდან ხაზარები განდევნეს, მაგრამ ხაზართა ლაშქრის მღვდარმა იაზიდმა მათთან ბრძოლაში მარცხი განიცადა. ამ ამბებთან დაკავშირებით ქართველი მემკვიდრე მოგვითხრობს ქართლის ერისმთავრის დის, შუშანის ტრაგიკულ ისტორიას: ქართლის ერისმთავრებს იოანესა და გუანშერს მყოფი იყო ხილამაზით განთქმული და შუშანი. ხაზართა ხაკანს მისი ხილამაზის ქმნავე სძენია და ქართლში თავისი მოციქული გამოუგზავნია, შუშანი ცოლად უთხოვია. სამაგიეროდ, არაბთა წინააღმდეგ დახმარებას ქართლის ერისმთავარს დაპირება. მაგრამ ქართლის ერისმთავრის დედამ და დამ შორს დაიჭირეს თავი წარმართი ხაკანის წინააღმდეგისაგან და უარი შეუთვალეს მას. შეურაცხყოფილმა ხაკანმა გამოგზავნა დიდი ლაშქარი ბლუჩანის სარდლობით. ალფა შემოარტყეს ციხეს, რომელშიც გუანშერი და მისი მშვენიერა და იყვნენ თავშეფარებული, აიღეს ის და შეიჭრეს გუანშერი და შუშანი. მაგრამ ბლუჩანმა ეერ მაჰმადარა თავის მბრძანებელს მშვენიერა ქართველი ასული. შუშანმა წარმართის ცოლობას სიკვდილი ამჟღავნა: „ჰქონდა მას ბეჭედი, აღმოუვდომ მას თვალი და მოწია იგი რამეთუ იყო თვალსა მას ქუეშე წამალი ხასიკედინე, და მუნქუესვე მიკუდა“. ბლუჩანი სასტიკად დაისჯა ხაკანის სურვილის შეუსრულებლობისათვის. გაუწყრა ხაკანი „... არა — მიტანებისათვის გუამისა მისისა რიჩლისა წადიერ იყო ხილვად. შეიჭრეს ბლუჩან და მოაბეს გელსა საბელი, და განზიდვად სცეს ორთა ცხენოსანთა იმიერ და ამიერ, და მოსწყდეს

თავი მისი ბოროტად". ჯერმეტი სამი წელი ჰყავდა ხაკანს პეროპილი და შემდეგ გამოუმგა სამშობლოში.

არსებულ ვითარებაში ხაზართა გამოცემა არაბების წინააღმდეგ, ალბათ, სასურველი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ აშკერად რეალური პოლიტიკა ემოციებს შეჰყვია. თავისთავად შუშანის საქციელი შეიძლება პატივისცემასა და მოწიწებას იმსახურებს, მაგრამ საკითხის მეორე მხარეა — ქართლის მდგომარეობა და არაბთა დაქვემდებარების პირობებში მუშობელთა და, კერძოდ, ხაზართა თავის სასარგებლოდ გამოცემების შესაძლებლობის უდუღველყოფა მართალია, გავიერი ნახევრადველურ ხაზრებთან, რომელნიც მეზობელთა ძარცვა-გლეჯით იცებდნენ თავის მატერიალურ დანაკლისს, დიდად სახარბილო არ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ არსებულ ვითარებაში მოძალადე არაბების წინააღმდეგ ხაზართა გამოცემა მათთან დანათესავების თუ სხვა გზით, მით უმეტეს, რაღაც ინდივიტთა მათგან მოდიოდა, სასურველი უნდა ყოფილიყო. აქი ქართველი ჰემატანე წერს, რომ მოციქულის პირით ხაკანმა „თხოვა შუშან ცოლად, და უტედა შევლად სარკინოთა ზედა“.

არაბთა წინააღმდეგ ხაზართა გამოცემა სკადა ქართლის ერისმთავარმა ნერსემ.

VIII საუკუნის მეორე ნახევარში იწვება სამხრეთ კავკასიის ხალხთა დიდი გამოთავისუფლებული ბრძოლა არაბთა წინააღმდეგ, აბასიანებმა, რომლებმაც ბრძოლით მოიპოვეს ზედიზედ უფლება, ეგრე მოიშვეს ის ტრადიციები, რომლებიც ზედიზედ უფლებიანთა ბრძოლის დროს მიიღეს. აბასიანებმა დაკარგეს პარსიის ნახევარკუნძული, სადაც დამსობილ ომაიანთა ერთმა შტომ დაამცია ზედიზედ უფლება. გლეხთა დიდი სახალხო მოძრაობა აბუ მუსლიმის მეთაურობით, რომელიც ომაიანთა დინასტიის დროს დაიწყო, მთელ სახალიფოს მოედო და მნიშვნელოვანწილად განაპირობა მათი დამხობა, იგი თავისი შედეგებით აბასიანთათვის შიში აღმოუჩინა. VIII საუკუნის 70-იან წლებში მთელი აღმოსავლეთი აზერკავკასია აჯანყების ცეცხლში იყო გახვეული დიდი და მძიმე ბრძოლები მიმდინარეობდა ზომხეთში. ამ ანტიარაბულ მოძრაობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული ქართლის ერისმთავარი ნერსე.

772 წელს ხალიფა ალ-მანსურმა ბაღდადში დაიბარა ქართლის ერისმთავარი ნერსე ჩანს, მას ნერსეს ანტიარაბული საქმიანობის შესახებ პქინდა ინფორმაცია. ნერსემ ეტყობა, ეგრე მოახერხა თავისი გამოთვლება და ხალიფამ ის საპეროპილში ჩასვა. 775 წელს ახლადგამალიფებული ხალიფა მაჰდიმ ნერსე გაათავისუფლა და ისევ ქართლის ერისმთავრის პატივით სამშობლოში დააბრუნა. სამხრეთ კავკასიაში არაბთათვის შექმნილ მწვევე ვითარებაში ნერსეს გათავისუფლება, ალბათ, პოლიტიკური სეღა იყო მაჰდის მხრივ. მას ქართლში თავისი მადლიერი ერისმთავრის ჟიფნა ესპეროპილდა. მაგრამ ნერსემ არ დააყვასა ხალიფას ლმობიერება და ის ისევ გაშიიმბეს ხალიფასთან. ამ დროს ქართველი მწერალი იოანე საბანის ძე ნერსეს არაბთა წინაშე უდანამულოდ სახაეს და ხალიფას მის წინააღმდეგ გაწყობა ბოროტ კაცთა შესმენით ხსნის, მაგრამ ნერსეს შემდგომი მოქმედება არ უტყრს მხარს საბანის ძის ამ ვერსიას. ნერსე გაურბას ხალიფას რისხვას და ტოკებს სამშობლოს, ის პასუხად არ გარბის. თავისი ცოლ-შვილი ნერსემ დასავლეთ საქართველოში გაგზავნა, რომელიც ამ დროს „ერძალულ იყო არაბთა მღვდრებისაგან“, თვითონ კი საპასი კაცის თანხლებით ჩრდილო-კავკასიაში გადავიდა და ხაზართა ხაკანს ეახლა. იოანე საბანის ძე არაუერს ამბობს ნერსეს ამ გამგზავრების მიზეზზე, მაგრამ მისი ანტიარაბული მანარისი ექვს არ იწვევს. ხაკანმა ნერსე პატივით მიიღო, მაგრამ, ჩანს, არაბთა წინააღმდეგ დახმარებაზე უარი უთხრა. განძალიებული ნერსე დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. მუხედავად ნერსეს მარცხისა და გაქცევისა, VIII ს. 70-იან წლებში ბრძოლა არაბთა წინააღმდეგ საქართველოში ფართოვდება. არაბებმა ამჯერადაც არ ჩათვალეს მიზანშეწონილად ერისმთავრის ზედიზედ უფლების გაუქმება და ერისმთავრად იმავე სახლის წარმომადგენელი,

ნერსეს დისწული სტეფანოზი დანიშნეს. იოანე საბანისის სიტყვით, ნერსე დიდად კმაყოფილი დარჩა, რომ ერისმთავრობა მას საზღვს არ ჩამოართევს. მან, ახლა უკვე როგორც დრო პირმა, ხალხის სამშობლოში დაბრუნების ნებართვა სთხოვა, რაც მიიღო კიდევ. უტყობა ნერსე უკვე აღარ იყო სამიში ხალხისათვის.

მურვან ერეს ლაშქრობით და თბილისის საამიროს დაარსებით დაიწყო ახალი ხანა საქართველო-სახალიფოს ურთიერთობაში, თვითაღივლად მიმდინარეობდა ბრძოლა არაბთა ზღლისუფლების დამყარებისათვის საქართველოში, ქვეყნის საშინაო საქმეებში დამყარებული ჯერ არ ერეოდნენ. ისინი მხოლოდ ხარკით (ჯერ კიდევ არცთუ ისე მძიმე) კმაყოფილდებოდნენ. არაბთა სახალიფო ამ დროს საერთოდ დაპყრობით ომებს აწარმოებდა, საიდანაც მას დიდი შემოსავალი ჰქონდა. ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული ახალი აღმან-სტრაციულ-საფინანსო სისტემა, არაბებს დამყრობილი ქვეყნების მართვის გამოცდილება არ ჰქონდათ. ამასთანავე, არ იყო დამთავრებული ბრძოლები სამხრეთ კავკასიის დასაპყრო-მად. ახლთ ვითარებაში არაბთა ბატონობის უღელი შედარებით მსუბუქი იყო.

ვითარება იცვლება VIII საუკუნის 40-იანი წლებიდან: აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისათ-ვის ბრძოლა არაბთა წარმატებით დამთავრდა. აღმოსავლეთ საქართველო არაბთა უღელქვეშ და თბილისის ამირას განმეებლობაში მოექცა. დაიწყო ახალი ხანა არაბ-ქართველთა ურთი-ერთობაში, ე.წ. „არაბობა“ მთელი თავისი მძიმე პირობებითა და შედეგებით. არაბთა ბატო-ნობა საქართველოში სამსი წელი გაგრძელდა, მაგრამ ის არ იყო ყოველთვის ერთნაირი სიმძიმის და არ მოიცავდა ერთნაირ სიფრცეს. არაბთა ზღლისუფლობა არ შესებია დასავლეთ სა-ქართველოს: როგორც უკვე ითქა, მუხედავად არაერთგზის მიცელობას, დასავლეთ საქარ-თველო არაბებმა ვერ დაიპყრეს. მურვან ერეს ლაშქრობისა და ანკოფის ბრძოლის შემდეგ, ქართლის ერისმთავარი არჩილი ეგრისში დამკვიდრდა. არჩილმა და ლეონ აფხაზთა ერის-მთავარმა მიმართეს ბიზანტიას იმპერატორს, რომელმაც მათ არაბთა წინაშე გამგებება უზურგა, არჩილი ქართლის (ფაქტობრივად ეგრისის) გამგებლად ცნო, ხოლო ლეონს აფხაზთა ერისთა-ვრმა მუქიყიდრებით დაუმტყცა და ერთმანეთთან კეთილშეზომილური ურთიერთობა უბრძანა. ამდენად, დასავლეთ საქართველო ბიზანტიურ პოლიტიკურ ორბიტაში დარჩა.

აღმოსავლეთ საქართველოში არაბები ყველაზე მტკიცედ ქართლის ცენტრალურ რაიონ-ებში იყვნენ დამკვიდრებულნი: თბილისსა და ქვემო ქართლის უმთავრეს ციხე-ქალაქებში იღვა მათი სამხედრო გარნიზონები. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი, ისტორიული კა-ხეთ-კუხუთი, მესხეთი შედარებით ნაკლებად ემორჩილებოდა არაბთა ბატონობას, და დამყ-რობთა საწინააღმდეგო მოძრაობაც ამ განაპირა თემებში დაიწყო. იმ დროს, როდესაც ქართლში არაბთა ბატონობის შესუსტებას ერისმთავარი ნერსე ცდილობდა პოლიტიკური და სამხედრო მოკავშირეებით, კახეთში, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში წინართა მოთა-ვეობით დიდი ძეგანება დაიწყო არაბთა წინააღმდეგ.

ქართველი ხალხის ბრძოლამ არაბ დამპყრობთა წინააღმდეგ თავიში შედეგი გამოიღო. VIII საუკუნის დასასრულისა და IX საუკუნის დასაწყისისათვის თბილისის ამირას იურის-დიქციის ფარგლები საგრძნობლად შეიზღუდა და საკუთრივ ქართლით (ქვემო და შიდა ქართლით) შემოიფარგლა.

მურვან ერეს ქართლში მოსვლის დროისათვის ქართლის ერისმთავარი არჩილი მურვან-ის მერ აღბრებული ქართლიდან გადავიდა ეგრისში, რომელიც, აგრეთვე, მას უჭერდებარე-ბოდა. სხვა გამგებელი ეგრისისა ამ ხანაში არ ჩანს, არჩილი აფხაზთა ერისთავთან ერთად ხელმძღვანელობს დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის წინააღმდეგობას დამპყრობლები-სადმი. ეგრისში დამკვიდრებულმა არჩილმა ბიზანტიის იმპერატორისაგან მიიღო ზღლისუფ-ლების ინსიგნია (კვირგვანი) და სივლი (ხრისთბული). იმავე დროს, იმპერატორმა თავის

ვასალს ლეონ აფხაზთა ერისთავს არჩილთან კეთილშობილური ურთიერთობა უბრძანა. ლეონი არჩილს დაეკემდეგარა და ფეოდალური შეწყალების საფუძველზე არჩილის ვასალი გახდა. თავის მხრივ, არჩილი დასავლეთ საქართველოს განაგებს როგორც ბიზანტიის იმპერიის ვასალი. არჩილის სამეფო ქალაქი (რეზიდენცია) დასავლეთ საქართველოში ქუთაისაა. ზურჯან ერუსაგან შემდგარი ციხეგოჯი პოზიციას ქუთაისს უთმობს, და სწორედ ამ დროიდან ხდება ქუთაისი ფეოდალური ცდრისი დედაქალაქი.

ზურჯან ერუს გამანადგურებელი ღაშკარობების შემდეგ, როდესაც ქვეყანა ნაწილობრივ დაუწინარდა, არჩილმა განაახლა ურთიერთობა არაბებთან და ქართლში გადმოვიდა. სანატვრუბოა, რომ, ქართველი მემატიანის ცნობით, არჩილი ზურჯანის ღარბევიდან 12 წლის შემდეგ გადმოვიდა ქართლში; სავარაუდოა, რომ ამ დროისათვის ომთანაა ღინასტას უკვე დაკარგული ქონება ხალიფას ტახტზე. ალბათ, ამან გაუადვილა არჩილს არაბებთან შეთანხმება და ქართლში დაბრუნება. მაგრამ თბილისში ველარ მოდის, რადგანაც ის უკვე ამიას სამფოყელია არჩილი ჯერაც მცხეთაში ჯდება, რომელიც დანგრეული და აოხრებული იყო. „ხოლო განრეული იყო საყოფელად მცხეთა“, წერს ისტორიკოსი და „გარდაიქმნა არჩილ ევროსით, და დაჯდა ნაენხარსა კედრისასა“. ქართლიდან არჩილი გახევიში გადავიდა, სადაც აქტიურად მოქცეწობს აშენებს ქალაქებს, ცახეებსა და ეკლესიებს, იღუწის ქრისტიანობის განმტკიცებისათვის კახეთის მთიანეთში.

მემატიანე არჩილს მიაწერს ღონისძიებას, რომლითაც ერისთავების საგამგებლო ქვეყნები გადაიქცა მათ სამეფვიდრო მამულად. არჩილმა VIII ს.-ის შუა წლებში თავისი ძმის, მარის ანჯერჩის შესაბამისად, საქართველო ორ ნაწილად გაყო: სამეფო დომენად და ერისთავების წილადობილ ქვეყნებად. ერისთავების სამეფვიდრო უფლებებს დასასაბუთებლად, მემატიანეს შემუშავებული აქვს თავისი ვერსია: ერისთავებს არჩილმა ცოლუბად მათხოვა მარის ქალიშვილები, სიძე-ერისთავები ამის შემდეგ ერისმთავარ-მეფის მოხელეებიდან გადაიქცნენ სამეფო დინასტიასთან დანათესავებულ მემამულეებად. მემატიანის ეს ცნობა ანარეულია იმ ტენილისა, რომელიც მოხდა საქართველოში VIII ს.-ში: ფეოდალიზაციის პროცესის გაღრმავებისა და გარეშე მტრების (ბიზანტია, არაბები, ხაზარები...) თარეწის შედეგად ცენტრალური ხელისუფლება შესუსტდა და ერისთავები მეფისგან დაპოუციდებულ მფლობელებად იქცნენ. ამასთან დაკავშირებით გატარდა არჩილის შემოსეწებული რეფორმა (ასე უწოდებს ამ ღონისძიებას ნ. ბერბენიშვილი), რომელმაც თუიფიულად გააფორმა ფაქტობრივად ცხოვრებაში უკვე მომხდარი მოვლენა. არ არის გამორიცხული, რომ ეს ევრსია შემოხუღია (შესაძლოა, თვით ერისთავთა წრეში) ერისთავთა სამეფვიდრო მფლობელობის კანონიერების დასაბუთებლად.

შესაძლებელია, რომ ე.წ. რეფორმა აკანონებდა რეალურად არსებულ ვითარებას, რადგან ერისთავებს თავიანთი საერისთავო ქვეყნები დიდი ხანია უკვე გაქცევიდრბინათ და სამეფვიდრო უფლებები ირახისა და ბიზანტიის ხელისუფლებისგანაც დაქმტკიცებნათ. ალბათ, მართებულია ვარაუდი, რომ ეს არის ერისთავთა წრეში შემწნილი გადმოცემა მათი მფლობელობის კანონიზირების მიზნით, რომელმაც შემდეგ საისტორიო თხზულებში პოვა ასახვა.

ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება აქ არაბული ადმინისტრაციის პარალელურად, IX საუკუნის დასაწყისამდე არსებობდა.

არაბთა მიერ ქართლში დაწესებული საგადასაზღო სისტემა, რომელიც თავდაპირველად მამიბის მიერ გამოცემული სიგელით იყო განსაზღვრული და საკომლო გადასახადს წარმოადგენდა, უკვე VIII საუკუნის 20-იან წლებში აქაც შეიცვალა იმ საგადასაზღო რეფორმის შედეგად, რომელიც სახალიფოში გატარდა.

ქართლი, როგორც სახალიფოში შემავალი ადმინისტრაციული ერთეული, იმავე საგანგებო სისტემით იმეორებოდა, რომელიც მიეღო სახალიფოში იგი დაკანონებული VIII ს-ის დასაწყისში გატარებულმა რეფორმამ ცვლილებები საგანგებო სისტემაში შეიტანა და დაკანონა სულთანი გადასახადი (საკომლოს მაგიერ) - ჯიზია, რომელსაც იხდიდნენ არაქრისტიანები, და სამამულა გადასახადი - ხარაჯი. ეს გადასახადი საკმაოდ მაღალი იყო და მძიმე ტვირთად აღწებოდა ადგილობრივ მოსახლეობას. აღსანიშნავია ისიც, რომ საარაბო გადასახადი ყოფილიყო იგი, რაც, თავის მხრივ, კიდევ ახალ სიმძიმეებს ქმნიდა. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ საარაბო გადასახადები მწარმოებელ მოსახლეობას საკუთარ საქონელში (საფეოდალო) და სახელმწიფო (საერისმთავრო) გადასახადში ზემოთ უმატებოდა, რაც კიდევ უფრო ამძიმებდა მათ ჭეղადმარეობას.

ბურჯან გრუს ექსპედიციებით წელში გატეხილი ქართველი ხალხი მალე ვერ ანახლებს დამცრობთა წინააღმდეგ აქტიურ ბრძოლას, მაგრამ VIII საუკუნის 60-70-იან წლებში ბრძოლა უკვე დაძაბულ ხასიათს იღებს. კახეთის ბრძოლა დამცრობთა წინააღმდეგ უკვე VIII საუკუნის დასასრულისათვის სრულად რეალურ შედეგებს იღებს და კახეთი დამოუკიდებელ სამთავროდ ყალიბდება.

ქართველთა სამთავროს ჩამოყალიბებას, გარკვეული თვალსაზრისით, არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლას ვულისხმობს. ამასთანავე, ქართლის შიდა რაიონებიც, მიუხედავად ყველაზე მძიმე ჭეղადმარეობისა, არ არიან მოღიანად გამოთიშულნი არაბთა საწინააღმდეგო მოპირაობიდან.

VIII საუკუნის 70-იანი წლები ის დროა, როდესაც მიუღწეველი საზღვრით კავკასიის მასშტაბით გაიმალა მძლავრი ანტიარაბული მოძრაობის ტალღა. ამ ანტიარაბულ მოძრაობასთან დაკავშირებულია ქართლის ერისმთავარი ნერსეც.

IX საუკუნის დასაწყისიდან სახალიფოს ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებლობის მოპოვებლად ბრძოლას იწყებენ თბილისის ამირები და როცა საქართველოში თბილისის ამირების მიერ დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის პირობებში მაჰმადიანურა ძალები დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს, ქართველი მეფე-მთავრები, საკუთარი ინტერესების შესაბამისად, მეზობელი მაჰმადიანური ძალების გარშემო ჯგუფდებიან და მტრის ძალების გათიშვითა და დასუსტებით საკუთარ საქმესაც აკეთებენ. ზალილ აზადის ძის სამგზისი დაშტრობა, მუჰამად ზალილის ძისა (IX ს. 40-იანი წლები) და სხვათა დაშტრობანი ქართველი ხალხის დიდ წინააღმდეგობას აწყობდა, და, რასაკვირველია, თუ არა ქართველი ხალხის მხარდაჭერა, თბილისის ამირები ვერ მოახერხებდნენ ამ ექსპედიციებისათვის გამგზავნას. შექმნილ ვითარებაში, ალბათ, უფრო სწორი პოზიცია იყო ამირის მხარეზე ბრძოლა. თბილისის ამირები სხვა ქართველი სამთავროებისათვის საშიშ ძალას აღარ წარმოადგენდნენ. ისინი მხოლოდ მათ განკარგულებაში დარჩენილი ქართლის ნაწილზე ხელისუფლების შენარჩუნებისათვის იბრძოდნენ. რასაკვირველია, საქართველოს ამ ნაწილის მოსახლეობასაც სჭარბებოდა ამირათა უღლისაგან თავის დახსნა, მაგრამ ზალილათა ხელისუფლებასა და მათ დამსჯელ ექსპედიციებთან შედარებით, ამირების უღელი იხე მძიმე არ იყო. ამავე დროს, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლების თაველან მოციულების შემდეგ, ამირების დამხმარე შედარებით ადგილი იქნებოდა. ასე რომ, ქართველ მეფე-მთავართა ბრძოლა, თბილისის ამირასთან კავშირში, ზალილების მიერ გამოგზავნილ დამსჯელ ექსპედიციებთან იყო სამშობლოს დასაცავად წარმოებული ბრძოლა. თბილისის ამირას, და არა მხოლოდ მას, არამედ სურთოდ საზღვრით კავკასიის ყველა ქრისტიან და მაჰმადიან ურჩ ჯგუფებთან, და მათ შორის ქართველ ურჩ მეფე-მთავართა მორჩილებაში მოსაყვანად გამოგზავნილ დამსჯელ ექსპედიციებს შორის ყველაზე მძიმე თავისი შედეგებით იყო 853 წლის ბუღა თურქის დაშტრობა. ბუღა თურქმა, როდესაც ცდესხლითა და მახ-

ეილით ჩაახშო აჯანყებები სომხეთში, შემდეგ იგი თბილისის ურჩი ამირასაგან გამოემართა. ბუღაშ თბილისის ამირა ხაშაკი დაამარცხა, თბილისის ციხეში წიუვიდა და შემოგარენი მოაოხრა. ჭაღატუნი 50000 კაცი დაიღუპა, მათ შორის, ალბათ, ბევრი ქართველი იყო. გა-
მარჯვებულ ბუღას წინააღმდეგ დასავლეთ საქართველოს მეფე თეოდოსიმ გამოილაშქრა, დაამარცხდა, „მოსწყდა სიმრავლე ურაცხე“, წერს ქართველი ისტორიკოსი. ბუღას შვიბა ქართლის დიდი ფეოდალი კონსტანტინეხაძე, რომელიც, აგრეთვე, დაამარცხდა და ტყვედ ჩაუვარდა დამპყრობლებს. ბუღას უბრძვამ კახნი, რომელიც დაამარცხეს ბუღას ლაშქარი. აქ დაამარცხებული ბუღა ჭართალეთს მიდის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ურჩი მოხახლეობის დასასჯელად და დასამორჩილებლად, როგორც ვხედავთ, ქართველი ხალხი თბილისის ამირას დამარცხების შემდეგ აქტიურად აგრძელებს ბრძოლას ბუღასთან, ეს არის არა ამირას დასაცავად წარმოებული ბრძოლა, არამედ საკუთარი სამშობლოს დაცვა. ბუღას ლაშქრობამ მძიმე ზარალი მიაყენა საქართველოს, მაგრამ ხალიფთა ზღლისუფლების აღდგენა უკვე შეუძლებელი იყო.

სახალიფოს ცენტრალურ ზღლისუფლებას ასეთი დიდი ექსპედიცია ამის შემდეგ აღარ გამოუჩნდება და აღარც უცდია საქართველოში თავისი ზღლისუფლების აღდგენა. ამის თვით სახალიფოში შექმნილი ვითარება გამოირიცხებდა. მაგრამ X საუკუნის დასაწყისში სამხრეთ კავკასია, და კერძოდ საქართველო, კვლავ ერთხელ გახდა მამადიან თავდა-
სხმელთა შემოსევის ასპარეზი.

IX საუკუნის დასასრულსა და X საუკუნის დასაწყისში ირანის აზერბაიჯანში გაძლი-
ერდა საჯი სახლი, რომელმაც ფაქტობრივად დამოუკიდებელი სახელმწიფო შექმნა. საჯი ამირები ოფიციალურად თავს აცხადებდნენ მართლმორწმუნე მუსლიმთა უზენაესი გამგე-
ლის, ბაღდადის ხალიფის მოხელეებად, ლოცვაში ხალიფას სახელს ასხერებდნენ, მაგრამ ფაქტობრივად დამოუკიდებელ პოლიტიკას აწარმოებდნენ. ამირკავკასიის ქართველი და სომხური მიწების მიმართ როგორც ხალიფთა მემკვიდრები და მათი ქვეშევრდომნი ისე აცხადებდნენ პრეტენზიებს. IX საუკუნის დასასრულსა და X საუკუნის დასაწყისში საჯი-
რამდენიმე ლაშქრობას აქონდა აფგილი საქართველოში. 908-914 წლებში ამირა აბულ გა-
სიმ აბუსაჯის ძე ლაშქრობს სამხრეთ კავკასიაში. მართალია, ის ამ ქვეყნების დაპყრობას ცდილობს, მაგრამ მოქმედებს ხალიფას სახელით, რომლისგანაც დასტური აქვს მიღებული. მისი პირველი მსხვერპლი სომხეთი და მისი მეფე სუმბატა იყო. სუმბატმა ვერ გაუწია წინააღმდეგობა საჯის ლაშქარს და თავი თავის მოკავშირე ცრის-აფხაზთა შეფის შეაფარა. საჯი თბილისში მოვიდა, სადაც ამ დროს ჯაფარ აღის ძე იყო ამირად. ამირასა და საჯს შორის ურთიერთობა მშვიდობიანად მოგვარდა. ატყდნ ის კახეთში გადავიდა და დაარბია კახეთი, დაანგრია უჯარმის ციხე. კვირიკე ქორეისკოპოსი ეახლა დამპყრობელს და ხაზზე შეუთანხმდა. კახეთიდან საჯი შიდა ქართლში გადმოვიდა. ცრის-აფხაზების მეფეს, რომელ-
საც ამ დროს ეწოდებოდა შიდა ქართლი, ეტყობა, არ აქონდა ძედი უფლისციხის დაცვა და რომ ის დამპყრობელს არ დაეკავებინა, „მოარღუენეს ზღუდნი უფლისციხისანი“. შიდა ქართლიდან საჯი სამცხეს გადავიდა, მოაოხრა სამცხე და ჯავახეთი. აქ დიდი წინააღმდე-
გობა გაუწიეს ჯეღლის ციხის დამცველებმა, რომელიც ახალგაზრდა აზნაურა მიქაელ-
გობრონი ხელმძღვანელობდა. მძიმე ბრძოლების შემდეგ ჯეღლის ციხის დამცველები მტერს ჩაბარდნენ. საჯმა გობრონს მამადიანობის მიღება და სამსახურა შესთავაზა, რას საფას-
ურად პატივსა და დიდებას პირდებოდა. გობრონმა არ ისურვა ქრისტიანობიდან განდევნა და მას თავი მოაქცევინა. საჯის ამ შემოსევიდან ცილაზე მტკად შიდა ქართლი, კახეთი და სამხრეთ საქართველო დაზარალდა. დასავლეთ საქართველოში აბულ კასიმს არ გადასდია. აბულ კასიმს სურდა მამადიანთა ოდნდელი ზღლისუფლების აღდგენა საქართველოში და

ის აქ ძველ და ახალ ხარკს მოითხოვდა, ე.ი. ის, რაც წლების მანძილზე უკვე აღარ აიკრებოდა საქართველოში და რასაც დამოუკიდებელი ქართული სამეფო-სამთავროები აღარ იხდიდნენ, საუბარ არ ენო კანონზომიერებას და მოინდომა აქ თავისი ხელისუფლების დამყარება. მაგრამ მან ვერც თავისი ხელისუფლება დამყარა ამიერკავკასიაში და ვერც ხელისუფლების, თუმცა ქვეყანას დიდი ზიანი მიუყენა და ნადავლით დატვირთული გაბრუნდა. მან სამოღოლოდ სუბმატ სომეხთა მეფეც ჩაიგდო ხელთ და საკვდილით დასაჯა (914 წ.), მაგრამ არც ამან უშველა მის მდგომარეობას. ახულ კასიმის შემდეგდრეები შემდეგაც ცდილობდნენ სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების მიმართ თავისი გწ. უფლებების რეალიზაციას. 936 წელს ახულ კასიმის მემკვიდრე ამირა ხაჯი შემოესია საქართველოს, ამჯერად, ისინი უმთავრესად კახეთს შეესივნენ, დალაშქრეს, შემდეგ დაწვეს და დაანგრიეს მცხეთის ჯვარი, მაგრამ აივარნენ და წაუდნენ.

მოუხედავად საჯთა არაერთგზისი მცდელობისა, მათ სამხრეთ კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში თავისი ხელისუფლების დამყარება ვერ შეძლეს. სახალიფო დაშლილია, აზერბაიჯანის საჯთა სახელმწიფო კი ისეთ ძალას არ წარმოადგენს, რომ საქართველოში თავისი ხელისუფლების დამყარება შეძლოს. ახალმა, ირანული წარმოშობის სალარიანთა დინასტიამ (X ს. 40-იანი წლები), მისმა ერთ-ერთმა პირველმა წარმომადგენელმა მარ-ზუანმა 955 წელს თავისი ხელისუფლება საჯთა სამცხლმეფეობაზე გაავრცელა.

ამჯერად, ამიერიდან ერთადერთი მაჰმადიანურ ძალას საქართველოში თბილისის საამირო წარმოადგენდა, რომელიც თვითონ განიცდიდა შეიწირვას ქართველ მეფე-მთავართან. როდესაც ჯლაპარაკობთ არაბთა მფლობელობაზე, ე.წ. არაბობაზე საქართველოში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უნდა გავითვალისწინოთ ამ არაბობის არსი და მისი მოცულობა მთელი მისი არსებობის მანძილზე. VII საუკუნის შუა წლებიდან, ვიდრე XI საუკუნის შუა წლებამდე, ამ ხნის განმავლობაში არაბობა სხვადასხვა მასშტაბითა და სახითა წარმოადგენდა საქართველოში. პირველ რიგში, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ დასავლეთ საქართველო არაბობის გარეშე დაარჩა. მოუხედავად არაბთა ცდებისა, VII ს. დასასრულს და VIII ს. დასაწყისში იქ მიღწეული წარმატებისა, მთ დასავლეთ საქართველოს დაპყრობა და იქ თავისი ხელისუფლების დამყარება ვერ შეძლეს. VIII საუკუნის 30-იან წლებში მთ დაპყრობადი აქვთ მთელი აღმოსავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო და ამ მაქაწყალზე ვრცელდება მათი ადგილობრივი მოხელის, თბილისის (ქართლის) ამირას ხელისუფლება. VIII საუკუნის დასასრულსა და IX საუკუნის დასაწყისში თბილისის საამირო ქართული დამოუკიდებელი სამეფო-სამთავროების შექმნის შედეგად ზეპირ მთითურთ საზღვრებში ექცევა. ამდენად, არაბ-ქართველთა ურთიერთობა ასეთ ხანაის ატარებს: პირველი პერიოდი ეს არის ხანა არაბთა ლაშქრობებიდან მოყოლებული ვიდრე საამიროს დაარსებამდე, როდესაც მიმდინარეობს ბრძოლა არაბთა ხელისუფლების დამყარებისათვის და როდესაც არაბები მხოლოდ ხელშეკრულებით გაფორმებული ვადებულებების დაცვას სჯერდებიან. მეორე პერიოდი, როდესაც ამარები აქ ხალიფას მოხელეებს წარმოადგენენ და საქართველოში ხალიფას ცენტრალური ხელისუფლების ინტერესებს იცავენ. ეს ხანა IX საუკუნის დასაწყისამდე ვრცელდება, ხოლო IX საუკუნის დასაწყისიდან, როდესაც ამარები თვითონ იწყებენ ბრძოლას სახალიფოსაგან დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად და აქ დამოუკიდებელი სამთავროს დაარსებას, არაბ-ქართველთა ურთიერთობა ახალ ფაზაში შედის.

არაბთა ხარწმუნობრივი პოლიტიკა საქართველოში სახალიფოს საერთო რელიგიური პოლიტიკის შესატყვისია. საქართველოში ისლამის ფართო პროპაგანდას არ ჰქონია ადგილი და არც გავრცელებულია ამ დროს წევნი მაჰმადიანობა, რასაკვირველია, ვინც მაჰმადიანობას მიიღებდა, ის არაბ ხელისუფლითაგან გარკვეული პრეილეგიებით სარგებლობდა, მა-

გრამ, ჩანს, ის, რასაც ქართველი ფეოდალი მაჰმადიანობის მიღებით კარგავდა, ბევრად უფრო მძიმე იყო და კომპენსაცია მას არ აკმაყოფილებდა.

VIII საუკუნის ქართველი მწერალი და ისტორიკოსი იოანე საბანის ძე უაღრესად მუქ და მძიმე ფერებში ხატავს აქ არაბთა მფლობელობის რეჟიმს, რასაკვირველია, ეჭვი არაა, რომ მოსახლეობის გარკვეული ფენები, ზოგი ანგარებით, ზოგი შიშითა და სულმოკლეობით, იღებდნენ ისლამს, და პატრიოტ მოღვაწეთა ამხედრება ამის წინააღმდეგ კანონზომიერია, მაგრამ იოანე საბანის ძე რომ, სწორედ პატრიოტული მოსაზრებებიდან გამომდინარე, ამუშავებს ფერებს, ესეც უდავოა. მას არ შეუძლია დაისაზღვლოს რენეგატი ქართველები და როგორადაც მის თხზულებაში თვით აბოს მიმართ ამირას დამოკიდებულებაა ნაჩვენები, აშკარაა, რომ აბოს იმიტომ სჯიან, რომ ის წარმოშობით არაბია, რომ მან წინაპართა სჯულს უღალატა, და, რაც მთავარია, აბო ცუდი მაგალითია ყველასათვის. ეს, რასაკვირველია, იმას არ ნიშნავს, რომ დამპყრობელი არაბები არ მოითხოვენ მაჰმადიანობის მიღებას. მაგრამ გამაჰმადიანება ისინი სთხოვენ მათ წინააღმდეგ მებრძოლ თუ, მათთან ტყვედ ჩავარდნილ მთავრებს და ხელისუფლების წარმომადგენლებს. არაბებმა ისლამის მიღება მოსთხოვეს არჩილს. არჩილი საქართველოში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. არაბებს სურდათ, არჩილზე დაყრდნობით თავისი ხელისუფლებისათვის მტკიცე საყრდენი შეექმნათ და რადგან არჩილი არ თანხმდებოდა, სჯიან მას სიკვდილით. არჩილის ბედი არაბებს სურთ სამაგალითო იყოს სხვათა დასაშინებლად. ასევე სიკვდილით სჯის მურვან ყრუ მის წინააღმდეგ მებრძოლ არგვეთელ მთავრებს — დავითსა და გონისტანტინეს, რომელნიც იარაღით ხელში იბრძოდნენ მის წინააღმდეგ. ნიშანდობლივია, რომ როგორც არჩილის შემთხვევაში, აქაც მურვანი სთავაზობს მათ ხელისუფლების დატოვებას, კიდევ უფრო დიდ პატივს და, სამაგიეროდ, მათგან სამსახურს მოითხოვს, დამპყრობლებს ადგილობრივ ფეოდალურ წრეში დასაყრდენი ესაჭიროებათ. ზუსტად იგივე მფორდება, როდესაც ბუღა თურქს ქართლის დიდი მთავარი კოსტანტი-კახაძე ჩაუვარდება ხელთ. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ კახაძეს ბუღა ბუღა თვითონ ვერ წყვეტს, ალბათ, კახაძეს პიროვნება გამოირჩევა ამის უფლებას, და ის მას ხალიფისთან გზავნის. რადგან კახაძეს ვატიება არ მოხერხდა, მასაც სიკვდილით სჯიან. იგივე მფორდება აბულ კასიმას შემოსევის დროს, ყველის ციხის დამცველთა გმირი მეთაური საჯს მოვარეს. საჯი მას, ისლამის მიღების შემთხვევაში პატივს, მთავრობას, სიმდიდრეს სთავაზობს. და, სამაგიეროდ მხოლოდ სამსახურს სთხოვს. საინტერესოა, რომ გობრონი დამპყრობთა სამსახურს არ თაკილობს. ეუბნება კიდევ აბულ კასიმს, რომ გმირ-სურები ზომ სხვანი ქრისტიანობით და მეც მომეცი ნება ღაფრჩე ჩემ სარწმუნოებაზე და ერთგულად გეშახურებო, მაგრამ საჯი მას სიკვდილით სჯის.

როგორც აღვნიშნეთ, ქართველთა მიერ ისლამის მიღება ამ დროს ერთეული შემთხვევები უნდა იყოს, და ისიც ფეოდალური არისტოკრატის ცალკეული წარმომადგენლებით უნდა შემოიფარგლოს, საერთოდ საქართველოში ამ დროს ისლამმა გავრცელება ვერ ჰოვა (ს. ჯანაშია).

XVIII ტატი

ახალი სახელმწიფოების წარმოქმნა.
ქართული სამეფო-სამთავროები IX-X სს.-ში

VIII საუკუნის დასასრულსა და IX საუკუნის დასაწყისში საქართველოს ტერიტორიაზე რამდენიმე ახალი სახელმწიფო შეიქმნა. მათი წარმოქმნა გაპირობებულია მთელი რიგი საშინაო და საგარეო ფაქტორებით.

ქართული ფეოდალური საისტორიო ტრადიციის თანახმად, VIII ს.-ში საქართველო ერთიანი ქვეყანაა. VIII საუკუნის 30-იან წლებში მურვან ერუს შემოსევის დროს ქართლის ერისმთავარი სტეფანოზი გარდაცვლილია. მისი ძენი, მირი და არჩილი, დასავლეთ საქართველოში გადადიან და ანაკოფიის ციხეს იკავებენ, ბრძოლაში მიღებული ჭრილობით გარდაცვლილი მირის შემდეგ „შეფეც“ არჩილია, რომელიც ატარებს იმ რეფორმას, რომლის შესახებ ზემოთ იყო საუბარი.² არჩილს ბიზანტიის იმპერატორმა ეგრისის მფლობელობის დამადასტურებელი გვირგვინი და სიგელი უწყალობა. ე.ი. იმპერიამ ცნო მისი ზეღისუფლება ეგრისში, ხოლო ლეონ აფხაზთა ერისთავმა არჩილის ვასალობა მიიღო. ომანიანთა ზეღისუფლების დამხობის შემდეგ, ჩანს, არჩილმა შეძლო ახალ დინასტიასთან პოლიტიკური ურთიერთობის დამყარება, და ის გადმოდის ქართლში, როგორც არაბთა ქვეშევრდომი, ქართლის ერისმთავარი, ქართლიდან არჩილის ზეღისუფლება კახეთზეც ვრცელდება. კახეთში არჩილი აქტიურ და ფართო საქმიანობას ეწევა. აწარმოებს დიდ სააღმშენებლო საქმიანობას არჩილის ზეღისუფლება ვრცელდება ჰერეთზეც. VIII საუკუნის მეორე ნახევარში მთელი საქართველოს მიმართ არჩილი ერთი ზეღისუფალია, მაგრამ მისი რეალური ზეღისუფლება სხვადასხვაგვარად გამოიყურება საქართველოს სხვადასხვა კუთხის მიმართ, დასავლეთ საქართველოში ის ეგრისის მეფეა (თუ ერისმთავარი?) და ბიზანტიის იმპერიის ვასალია. იმავე დასავლეთ საქართველოში მისი ვასალია, ამავე დროს იმპერიის ვასალიც – აფხაზთა ერისთავი. ქართლში (მთლიანად აღმოსავლეთ საქართველოში) ის ქართლის ერისმთავარია და, ფაქტობრივად, ამირას ზელქვეშეთი მოხელეა, თბილისში ამირას არსებობის პირობებში, საკუთრად ქართლში (შიდა და ქვემო) მისი ზეღისუფლება ფრთხილ შეზღუდულია. მართალია, ამ დროს კახეთი ნომინალურად თბილისის საამიროს შემადგენლობაშია, მაგრამ, ჩანს, რეალურად არაბთა ზეღისუფლება, შედარებით ქართლთან, კახეთ-ჰერეთზე ნაკლებ ვრცელდება, რაც განაპირობებს არჩილის აქტიურ საქმიანობას კახეთში, სადაც ის დიდ შინაგონებას ეწევა. აშენებს ეკლესია-მონასტრებს, ციხე-ქალაქებს, აქტიურად საქმიანობს ქრისტიანობის განმტკიცების, კახეთის მთიანეთის მოსახლეობის შორჩილებაში მოგვანის მიზნით. ასევე რეალური ჩანს არჩილის ზეღისუფლება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მიმართაც, სადაც ის შეიძლება იმავე ბიზანტიელთა ვასალი იყოს. ასე რომ, ეს ერთი პიროვნება, „ქართლის ცხოვრების“ (ჯუანშერი) არჩილ მეფე, რომელიც, ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, მთლიანად საქართველოს ზეღისუფალია სა-

² როგორც ცნობილია, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ახრთა სხვადასხვაობაა არჩილის მოღვაწეობის თარიღთან დაკავშირებით. სტეფანოზის მის არჩილის, მირის ძმის გარდაცვალებას კახუშტი 718 წლით ათარიღებს, თუმცა მირსა და არჩილს მურვან ერუს წინააღმდეგ მებრძოლებად ასახელებს. ამგვარაა, კახუშტისთან დარღვეულია ქრონოლოგია, თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ქართულ წყაროებში (ჯუანშერი, კახუშტი), როგორც ზოგი ვარაუდობს, მურვან იმნ მუჰამედ I და მურვან იმნ მუჰამედ II (ქართული წყაროები) არეულია ერთმანეთში. არც ისაა გამორიცხული, რომ VIII ს.-ის II ნახევარში მოხსენიებული არჩილი ერისმთავართა (ქართლის მეფეთა) რომელიმე სხვა შტოს წარმომადგენელი იყოს.

ქართველთა სხვადასხვა კუთხის მიმართ, სხვადასხვა სახის განწყობილობას ახორციელებს და არის ერთდროულად ბიზანტიის გასულიც, როგორც ქრისსა და სამცხე-ჯავახეთის მეფობები და ქართლის ამირას, ე.ი. არაბთა სახალიფოს ზღუდვითი მოხელეც, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს ერისმთავარი, საინტერესოა ადრიატიკულ ქართულ სამამულოებში არსებული საზოგადოებრივი აზრი, რაც იასხა XI ს. ქართველი ისტორიკოსის (ჯუანშერი) და ვახუშტი ბაგრატიონის კონცეფციებში (შეიძლება ეს თვალსაზრისი სხვა ავტორთა თხზულებებშიც იყო წარმოდგენილი, მაგრამ ჩვენ ეს ორი წყარო გვაქვს ხელში), როგორც უკვე ითქვა, ჯუანშერი არჩილს და მის შემკვდრეებს „მეფეს“ უწოდებს. მართალია, მეფობა, როგორც სახელმწიფოს მეთაურის იურიდიული სტატუსი, დიდი ხანია გაუქმებულია, მაგრამ ქართული საზოგადოებისათვის სამეფო სახლის ჩამოშალა „მეფე“ არიან, ამავე ქართული ფეოდალური საისტორიო ტრადიციის თანახმად, არჩილის შემდეგ ასევე მოგვითხრობს საქართველოს მიმართ მისი ხელისუფლება გადადის მის შვილებზე – იოანესა და ჯუანშერზე, ამბობს ქვეყანა შუაზე გაიფიქს. XI ს. ანონიმის ცნობით, („მატიანე ქართლისაჲ“) „წარუდგა იოანე ქრისტეს და წარიტანა თანა ღვთა და ორნი დანი თჳსნი. ხოლო ჯუანშერ და ორნი დანი მისნი დამოეს ქვეყანასა ქართლისასა და კახეთისასა“, ე.ი. ერთიანი ქვეყანა ორად გაიყო, აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოდ. შემდეგ დამლის პროცესი კიდევ უფრო გაღრმავდა. ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენელი დამეფიდა მეშეთ-ჯღარჯეთში და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოც გამოეყო ქართლის საერისმთავროს. ასე რომ, ამ კონცეფციის თანახმად, VIII საუკუნის დასასრულს ერთიანი საქართველო დაიყო დამოუკიდებელ სამეფო-სამთავროებად, მაგრამ როგორია რეალური ვითარება? როგორც არაბთა საქართველოში შემოსელების დროს მომხდარ მოვლენებთან დაკავშირებით აღვნიშნეთ, ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება, ფაქტობრივად, მხოლოდ საქუთრიე ქართლზე ვრცელდება და პაპბ იბნ მაღამა აღმოსავლეთ საქართველოს პროვინციულ მეფობებთან ცალ-ცალკე აფორმებს ზღუდვარულებას. მართალია, ურთიერთობის ეს ფორმა ოთხი არაბთა მიერაც იყო ინსპირირებული, საქართველოს დასაყრდენად წარმოებული ბრძოლის დროს მათ აწივდნენ წყრილ მეფობებში დამოუკიდებელი უფლების ცნობა, მათთან ზღუდვარულების დადება და ურთიერთობის დამყარება თავისი დამყარებლური პოლიტიკის უკეთ გატარების მიზნით, მაგრამ ქვეყნის შიგნით რომ რეალურად ასეთი ნაწყურადამოუკიდებელი მმართველები არ ყოფილა, ან მმართველები, რომელნიც ასეთი დამოუკიდებლობისაკენ მისწრაფობდნენ, მხოლოდ არაბთა სურფული ვერაფერს გახდებოდა ალბათ, შემთხვევითი არ არის ის ვარაუდები, რომ არჩილის მიერ ერისთავებისათვის გადაცემული სამფლობელოების დიდი ნაწილი სწორედ იმავე ქრეულდება, რომელთა მეფობებებთან თავის დროზე პაპბმა დადო ზღუდვარულება. ეს შემთხვევითი თანხედრა არ შეიძლება იყოს. ეს სერისთავოები უკვე არაბთა შემოსევის დროს აქცენტირდნენ ვანკარების ტენდენციის, არაბთა პატონობა ურად ხელსაყრელ ვითარებას ქმნის ამ ტენდენციის გასაძლიერებლად და არჩილი VIII საუკუნის მეორე ნახევარში იძულებულია ეს ტენდენცია იურიდიულად დაადასტუროს.

ნიშანდობლივია ისიც, რომ ყველაფერი ეს ხდება მაშინ, როდესაც თბილისში ქართლის არაბი ამირა ზის და აღმოსავლეთ საქართველო არაბთა ხელისუფლებას ექვემდებარება.

* ვახუშტის კონცეფციით, არჩილის შვილები – იოანესა და ჯუანშერის ვარაუდობები შემდეგ, 786 წელს მეფობა მიიღეს ლეონმა – დასავლეთ საქართველოში და გრიგოლმა – კახეთში. ამავე პაპბზე დებს ვახუშტი ამავე ბაგრატიონის გამოყრდნის მეშეთ-ჯღარჯეთში. ნაშანდობლივია, რომ ქართული საისტორიო ტრადიციით ბაგრატიონები ფარსავანთანაა განშტოვებას წარმოადგენენ, მაგრამ ტიპიური არიან ქართლის მეფეები ვახუშტის ვორკასლის ჩათვლით, ბაგრატიონთა „ქართლის ცხოვრებას“ ერისმთავარი გურგენი (გვარამი). ბაგრატიონთა სახლის სხვადასხვა შტოს წარმომადგენლები არიან კახეთისა და პერეთის მთავრები. ბაგრატიონთა შტოებში დამკვიდრებულია ამატიც.

მაგრამ, ჩანს, ამ დროს არაბთა ხელისუფლებაც არცთუ იხე მკაცრია. არაბებს თავისი გასაპირი ადგათ. ჩრდილოეთიდან საზარები უტევენ, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან – ბიზანტიის იმპერია. სახალიფოს შიგნით დაძაბული კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლა, რაც სახალიფოს ხელისუფალთა მთავარ ძალებს აძინებდა, სახალიფოში მიმდინარე ფეოდალიზაციის პროცესი დეცენტრალიზატორ ძალებს აქტიურებდა, რასაც დაპყრობილ ხალხთა გამათავისუფლებელი ბრძოლა ეწოდება. ყოველივე ეს არ აძლევდა სახალიფოს ხელისუფლებას საშუალებას მკაცრი კონტროლი დაეწესებინა დაპყრობილ ქვეყნებზე და, კერძოდ, საქართველოში ის ამირას მიერ ხარკის დროულ ჩაბარებასა და ჩრდილო და სამხრეთ-დასავლეთ საზღვრების გამაგრებას ჯერებოდა. ასეთი უნდა იყოს საქართველოში არსებული რეალური პოლიტიკური ვითარება VIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და ამ საუკუნის დასასრულისათვის. ამ ვითარებაში სრულიად რეალური ჩანს ქართული წყაროების ერთობლივი გტყუება, რომ თბილისის დაპყრობის, ე.ი. ქართლში ამირას დანიშნვის შემდეგ, არაბები ორმოცდაათ წელს „არღარა შემოვიდოდეს, არამედ მიიღებდეს ხარკსა ერისთავთაგან“, და რომ ამ ხნის განმავლობაში „იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ხუცსრობითაჲს... იქნა სიძრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა“. ასეთ ვითარებაში ის პროცესი, რომელიც VIII საუკუნის დასასრულსა და IX საუკუნის დასაწყისში საქართველოს მიწა-წყალზე კახეთის, ფრის-აფხაზეთის, ქურთის და ტაო-კლარჯეთის სამეფო-სამთავროთა წარმოქმნით გვიჩვენებს, საქართველოს ცალკეულ კუთხეთა ლოკალური, მაგრამ ფრთხილ მნიშვნელოვანი გაერთიანება, გაერთიანება, რომელიც ქმნის რეალურ წინაპარობას შემდგომი გაერთიანებისათვის, რომელიც საბოლოოდ ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნით დასრულდა.

ამ ლოკალური სამეფო-სამთავროების შექმნა გულისხმობდა მათ გამოყოფასა და გათავისუფლებას როგორც ქართლის ერისმთავრის, მართალია, ხუსტი, მაგრამ მაინც, არსებული ხელისუფლებისაგან, ისე არაბთა (აღმოსავლეთ საქართველო) და ბიზანტიელთა (დასავლეთ საქართველო) ხელისუფლებისაგან, რაც, თავის მხრივ, ეკონომიკური აღმაშენებლი, ძლიერი ურთიერულ-გამათავისუფლებელი ბრძოლით და ერისმთავართა და დაპყრობთა ხელისუფლების შესუსტებით უნდა ყოფილიყო გამოხატებული.

VIII საუკუნის მეორე ნახევარი და განსაკუთრებით IX საუკუნის დასაწყისი არაბთა სახალიფოს ფეოდალური დაშლის დასაწყისი ხანაა. აბასიანებმა შემკადრებით ომაიანთა მთელი სამეფოებელი ჯერ მიიღეს, მათ დაკარგეს პირინეის ნახევარკუნძული. აჯანყებები ჩრდილო აფრიკაში, IX საუკუნის დასაწყისში სახალიფოში შედიხოდ დაკარგა თავისი პროვინციების დიდი ნაწილი ჩრდილო აფრიკაში, ირანსა და შუა აზიაში. არაბთა მიერ დაპყრობილი ხალხების ეკონომიკური აღმაშენებლობა და შესაბამისად, პოლიტიკური აქტივობა სწორედ სახალიფოს ფეოდალურ-პოლიტიკური დაშლის ხანაზე მოდის. მარუნ არ-რამიდის (786-809 წწ.) მმართველობის გარეგნულად ბრწყინვალე ხანა, როგორც სამართლიანადაა აღნიშნული სპეციალურ ლიტერატურაში, სინამდვილეში სახალიფოს დაშლისა და დაშლის დასაწყისი იყო. სახალიფოს დაშლა მისი უკიდურესი და ყველაზე შორეული პროვინციებიდან იწყება და ერთ-ერთი ასეთი პროვინციაა საქართველო.

არაბებთან ზანგბდოვი და შეუწყობელი ბრძოლა VII საუკუნის მეორე ნახევრისა და VIII საუკუნის მანძილზე ასუსტებს ქართლს. ამ ბრძოლამ დიდი ზიანი მოუტანა ქართლის მმართველ ზედაფენს, ერისმთავრების მმართველ საგვარეულოს. დაპყრობლები მათ ფიზიკურად ანადგურებდნენ, რადგან ძალიან კარგად ესმოდათ, რომ ამით ხალხის დაშრახვა და მათი ბრძოლის მორგანისებელ ძალებს სპობდნენ. ქართველი ხალხის წინააღმდეგობით გაბოროტებული არაბების რისხვა, პირველ რიგში, მმართველი ერისმთავრების საგვარეულოს წევრებს ხდებოდა. არაბთა ლაშქრობების შედეგადაც ყველაზე მეტად საკუთრივ ქართლი, საქართველოს ცენტრალური რაიონები დაზარალდა და გაპარტახდა. საქართველოს განაპირა

და პარტიები შეიქმნა. დამყარებოთა გამანადგურებელმა შემოსევებმა და არაბთა ხელისუფლების დამყარებამ და-
პირბრუნება ქვეყნის განვითარება, მაგრამ აღმავალი ყოვდალური მართებორობის გზაზე
შეიქმნა ქვეყნის განვითარების შეტრუბა ამ მოვლენებმა საბოლოოდ მაინც ვერ შეტრუბა.

მდგომარეობის განვითარების შესწავლა ამ მიზნით უკვე დაიწყო. მას
შერვაან ჯრუს ექსპედიციის შემდეგ ქვეყანაში ნულ-ნული იწყო მოძრაობები. აბასიანთა ზე-
ლისუფლების დამყარება, რადიკალ ცნობილია, არაბთა ზღვისუფლების დამტკიცება, ხარტის
გაჩრდა და ადგილობრივი წარმართული პრივილეგიების შეკვეცა მოჰყვა შედეგად, რამაც,
თავის შხრავი, განაპირობა წინააღმდეგობის დიდი აღმავლობა.

ეს სიტუაციები უკმაყოფილო იყო რევოლუციურ პროგრესზე საჭიროებელი საზოგადო-

თავის ძმობი, გვამათათა წასახლებაზე. უკმაყოფილო იყო როგორც მწარმოებელი სახეობა-საქარველოები არაბთა ბატონობით, უკმაყოფილო იყო როგორც მწარმოებელი სახეობა-ლოცების ფარაო შას, რომელიც მამბე საარაბო გლახახადს იხდებოდა, ასევე ფეოდალთა გლახიკ, რომელიც არაბთა მფლობელობის პირობებში ვერ სარგებლობდა თავისი სოციალური და პოლიტიკური პრივილეგიებით. ასე რომ, არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლა ატარებდა ეროვნულ-დემოკრატიულ და ეროვნულ-გვამათათურობით ბრძოლის ხასიათს.

VIII საუკუნის დასაწყისიდან და IX საუკუნის დასაწყისისათვის კახეთის, ჰერეთის და ტაო-კლარჯეთის სახელმწიფოები უკვე ფაქტობრივად არაბთაგან დაპყრობილი პოლიტიკური ერთეულებია. თბილისის სამაიროც საკუთრივ ქართლში შემოღობილია და ქართლის ერისთავის ხელისუფლებაც ამ დროს გაუქმდა. ასევე, ბიზანტიელთაგან დაპყრობილია დასავლურქართული სახელმწიფო, აფხაზთა სამეფო. VIII ს-ის დასაწყისს და IX ს-ის დასაწყისში შექმნილი ეს სახელმწიფოები ამ რეალობიზმს არსებული დაპყრობილი, შედარებით წყველი ვითუქცევის გაერთიანების შედეგად ყალიბდებიან, ისე რომ, მათი შექმნა არის ქართული ქვეყნების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების პროცესის დასაწყისი.

ტერმინოზ. გეოგრაფიკ. ადრეუკასეუკენებში კახეთის ცნებამ ზოიყვა სამი ქართული ისტორიული თემი: კახეთი, კუხეთი და გარდაბანი (XI ს-დან კახეთის ცნებამ ზოიყვა მუ-რეთიც). ეს ისტორიული თემები წარმოიქმნა პირველყოფილ-თემური საზოგადოების წიაღ-

მა, ეთნიკურ-პოლიტიკურ საფუძველზე (ქართველურ ტომთა ტერიტორიული გაერთიანებები), „ქართლის ცხოვრების“ (ლეონტი მროველი) სქემით, ქართველთა ეთნარქს ქართლისს ჰყავდა 5 შვილი, მათ შორის: კახოსი, კუხოსი და გარდაბოსი. მათ წილხედობილ ქვეყნებს ეწოდა კახეთი, კუხეთი და გარდაბანი. იქვე ნაივნიება მათი ტერიტორიული საზღვრები. კახეთს საზღვრავდა: კავკასიონი, კახეთის მთები, არაგვი და პერეთი. ცენტრი იყო ჩელეთი (რომელსაც ეახუშტი მატინიშვილი აიგივებს ჟაღეთთან); კუხეთს საზღვრავდა არაგვი და პერეთი, ცენტრი იყო ქ. რუსთავი; გარდაბანს საზღვრავდა მდ. მტკვარი, მდ. ბერდუჯი (დებედა), ქ. გაჩიანი (ქვემო ქართლში), ცენტრი იყო ქ. ხუნანი. სამივე ეს თემა ერთმანეთს ესაზღვრებოდა, რამაც ხელი შეუწყო მათ გაერთიანებას ერთ პოლიტიკურ წარმონაქმნად კახეთის სამთავროდ. ამრიგად, ლეონტი მროველისათვის – კახეთი, კუხეთი და გარდაბანი, როგორც ცალკეული ტერიტორიული ერთეულები, მოქცეული გარკვეულ საზღვრებში: კახეთი – ივრისა და ალაზნის შუამდინარეთში; კუხეთი – ივრის, მტკვრისა და არაგვის შუამდინარეთში; გარდაბანი – მტკვრის სამხრეთით, ბერდუჯისა და ქცია-სვერეთის (ხრამალგეთის) შუამდინარეთში. სამივე ეს მხარე მოქცეული იყო ქართლსა, ალაზნისა და კავკასიონს შორის.

ლეონტი მროველისავე წარმოდგენით, უკვე ადრეანტიკურ ხანაში კახეთი და კუხეთი გაერთიანებული იყო ერთ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულად – კახეთის საერისთავოდ. ფარნავაზ მეფის (ძვ. წ. III ს.) მიერ დაარსებულ 8 საერისთავოს შორის ერთი იყო კახეთის, სადაც შედიოდა კახეთიც და კუხეთიც. გარდაბანი ამ დროს შედიოდა ზუგდიდის საერისთავოში. ასეთივე ვითარება იყო V ს.-შიც (ვახტანგ გორგასლის დროს). უკანში ქართლის სამეფოს ერისთავებს შორის ასახელებს კახეთისა და კუხეთის ერისთავს დემეტრეს და ზუნანის (ე.ი. გარდაბნის) ერისთავს ნერსარანს (ამ დროს უკვე არსებობს პერეთის საერისთავოც).

VII ს.-ის სომხური ანონიმური გეოგრაფია ასახელებს ქართლის აღმოსავლეთით, მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე მხარეებს („გაგარებს“), რომლებიც შედიოდნენ კახეთ-კუხეთში და პერეთში, ესენია: კუხეთი, ხერგი, ჯრწო, თიანეთი, წიხენი, წუქეთი, ჩელეთი, გელისციხე, ქველდაბა და სუჯეთი.

აღნიშნულ სამ თემში, ანტიკურ და ადრეშუასაუკუნეებში იყო ქალაქები: ივრის ზეობაში – ჩელეთი, უჯარმა; ალაზნის ზეობაში – ნეკრეხი; მტკვრის სანაპიროზე – რუსთავი, საეპისკოპოები ამ თემებში იყო: ნინოწმინდის, ჩელეთის, აგარაკის (ხუნანის ახლო, გარდაბანში), კაწარეთის.

გაერთიანებულ კახეთ-კუხეთის ცენტრი გახდა ციხე-ქალაქი უჯარმა, დაარსებული ქართლის მეფის, ასფაგურის (ძვ. წ. III ს.) მიერ. ის მდებარეობდა ივრის ქვემო და ზემო წელის საზღვარზე კახეთის, კუხეთის და პერეთის საზღვარზე. ამდენად, სამეურნეო თვალსაზრისით, ის აერთიანებდა მთისა და ბარის მეურნეობებს, ხოლო პოლიტიკურ-სტრატეგიული თვალსაზრისით – სამ მეზობელ თემს. მასზე გადიოდა საეპისკოპო მავისტრალი, რომელიც აკავშირებდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიას მტკვრის აუზთან. უჯარმა წარმოადგენდა, აგრეთვე, ქრისტიანობის გავრცელების ცენტრს კახეთ-კუხეთში. „უჯარმის კარს“ – ნინოწმინდას დაარსდა ერთ-ერთი საეპისკოპოსო.

ადრეშუასაუკუნეების ხანის დასასრულს სამთავროს ცენტრმა ივრის ზეობის სიღრმეში, უფრო ჩრდილოეთით, თიანეთში გადაინაცვლა. თიანეთი ადრეშუასაუკუნეების ხანაში კახეთის ცენტრზე მნიშვნელოვანი მხარე იყო. ის მდებარეობდა ივრის ზემო წელზე და ესაზღვრებოდა, ერთი მხრივ, არაგვის ხოლო მეორე მხრივ – ალაზნის ზეობას. აქ მდებარეობდა კახეთის როგორც ძველი, ისე ახალი ცენტრები – ჩელეთი და ბოჭორმა. აქ იყო, აგრეთვე, კახეთის მეფეთა დარბაზი – ბოდბე, ციხეები კვეტრა, ეერონა, მხარე მჭიდროდ

იყო დასახლებული. ივრის ორივე სანაპიროზე დიდი რაოდენობითაა შემორჩენილი პატარა ზომის სოფლის ეკლესიები, ე.წ. კვირები.

კახეთ-კუხეთ-გარდაბანი ადრეშუასაუკუნეებში ეკონომიკურად დაწინაურებული შხარე იყო. აქ შერწყმული იყო მთისა და ბარის მეურნეობის დარგები. ინტენსიურა მიწათმოქმედება (მევენახეობა-მებაღეობა და სახნავი მიწათმოქმედება) ბარულ და ალპურ მესაქონლეობასთან (რაც დამყარებული იყო საზღვრული და საზამთრო საძოვრების სიუხვეზე). ივრისა და ალაზნის აუზებში შექმნილი იყო სარწყავი სისტემების კომპლექსური ჯგუფები: უჯარმის, ნინოწმინდა-მანავის და სხვ. ალაზნის მარცხენა სანაპირო ვაკეზე სარწყავი სისტემები შექმნილი იყო ალაზნის შენაკად მდინარეებზე აქ იყო სარწყავი მიწათმოქმედების რაიონები: გრემი, ენისელი (ინწობაზე), ჯვარელი (დურუჯზე), ახალსოფელი (კავაზი) (აგანისხეზე) და სხვ. ალაზნის ჩრდილოეთით მდებარე ჯვლზე დამოწმებულია ნარუალბი, გამოღებული ალაზნის შენაკადებიდან (კვირიკის წყალი, შავწყალი და სხვ.).

უჯარმის სამხრეთით, სადაც უარაობდა ბარის რაიონები, მეურნეობის ძირითადი დარგები იყო მევენახეობა-მებაღეობა და მეშინდერეობა. ივრისა და ალაზნის ზემო წელზე, მთიან ზონაში წამყვანი იყო მესაქონლეობა. მთიან რაიონებში მესაქონლეობის ინტენსიურ განვითარებაზე მიუთითებს აუნდაც არაბი ისტორიკოსის იაკუბის ცნობა, რომ IX ს.-ის დასაწყისში არაბებმა დადეს წინარებათ ზავი, რომლის მიხედვითაც ამ უკანასკნელებს უნდა გადაეხადათ არაბებისთვის სამი ათასი ცხენი და ოცი ათასი ცხვარი. კავკასიონის ქედის სამხრეთის კალთების მოსახლეობა, მათ შორის თუშები, მეოთხე ტომები იყვნენ, რომლებსაც ქიორდათ კავკასიონზე აღებული საძოვრები, ზოლო ივრისა და ალაზნის ველებს, აგრეთვე, მტკვრის მარცხენა სანაპიროს იყენებდნენ საზამთრო საძოვრებად. ამდენად, კავკასიონის მთიელი მოსახლეობა ეკონომიკურად დაკავშირებული იყო კახეთთან, რაც განაპირობებდა მათ პოლიტიკურ დაქვემდებარებას კახეთისადმი. ამრიგად, კახეთი, კავკასიონის ქედიდან მტკვრამდე, წარმოადგენდა ერთ მთლიან ეკონომიკურ ერთეულს. განსაკუთრებით კი მაღალი დონეზე იდგა კახეთში მევენახეობა-მებაღეობა. დღემდე ამ დარგში კახეთი წამყვანია საქართველოში. ეკონომიკურ აღმავლობას ხელს უწყობდა, აგრეთვე, საეკონომიკურ-სატრანზიტო მაგისტრალი, რომელიც გადიოდა კახეთზე და რომელზედაც აღმოცენდნენ კახეთ-ქართვის უბელები ქალაქები: უჯარმა, გრემი, ბოჭორმა, თელავი და სხვ. ეკონომიკური საქმიანობის მოწმობაა ისიც, რომ კახეთი საკმაოდ მდიდარია ადრექრისტაიული ხანის (VI ს.) საეკლესიო ძეგლებით (იყალბოს, სამება, დავითიანის უბანი, ვანაძიანი, საგურამოს ქისურის წმ. გიორგის ეკლესია, ნინოწმინდა, რუისპირა, ბაიხო - ალავერდთან და სხვ.).

მოხატულობა კახეთ-კუხეთ-გარდაბანი დასახლებული იყო, ძირითადად, ქართველური ტომებით: კახებით, კუხებით, გარდაბნელებით. მის ჩრდილოეთ ნაწილში, კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე ცხოვრობდნენ მთის ქართველი ტომები და, ნაწილობრივ, ჩრდილოკავკასიური მოდების ტომები: თუშები, ფშალები, ფხოვები (ხევსურები), წანარები, ბურბუკი (ინგუშები), ლლიღვი. ფშა-ხევსურების ქართველურობა დაეას არ იწვევს, თუშებისა და წანარების ეთნიკურ კუთვნილებას კი აზრთა სხვადასხვაობაა. მკვლევართა ნაწილი თუშებს მიიჩნევს გაქართველებულ, გაქრისტიანებულ ვიანახებად (ა. მაკრტუმიანი), ნაწილი - ქართველურ ტომად (ა. შანიძე). ჯუანშერის ცნობით, V-VII სს-ში თუშებს და ხუნებს განაგებდა წუქეთის ერისთავი. ასევე, აზრთა სხვადასხვაობაა წანარების ეთნიკურ კუთვნილებაზე: მკვლევართა ნაწილი მათ ქართველურ ტომად - ხუნებად მიიჩნევს (ნ. მარი, ს. კაკაბაძე, გ. გვასალია, მ. ლორთქიფანიძე), ნაწილი მიიჩნევს ჩანურ-ინგუშურ, ვიანახურ ტომად (ა. გერკო, ვ. ბინარსკი, ა. მაკრტუმიანი). წანარების ქართველობა დამაჯერებელი ჩანს, რამდენადაც მათ უცხოური (არაბული, ზომხური) წყაროები ხშირად ქართველებს, ან კახელებს უწოდებენ, ზოლო კახეთს - სანარიას, წანარქს.

წანარები, როგორც ამას მოწმობენ ქართული და უცხოური წყაროები, დარიალის კარის რაიონში, არაგვის სათავეებში ცხოვრობდნენ. ეს მხარე (ვახტანგის რაიონი) მდებარეობდა IX-X სს.-ის საკულტო ძეგლებით: სიონის სამნავიანი ეკლესიის (IX ს.), ვარძანის ეკლესიის (X ს.), ახალციხე-შავ არაგვის (X ს.), XVI-XVII სს.-ის რუსულ წყაროებში არაგვის საერისთავოს სიონის საერისთავო ეწოდება, რაც მიუთითებს სიონის მნიშვნელობაზე არაგვის ხეობაში ამის საფუძველზე შეიძლება ვივარდოთ, რომ წანართა ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ცენტრი, ვიდრე ისინი კახეთის სამთავროში შევიდოდნენ, სიონ-გარბანში იყო.

დარიალის პრობლემა წანარების ბრძოლა არამხოლოდ, საქართველოს ისტორიაში, განსაკუთრებით კი ანტიკურ ხანაში და შუა საუკუნეებში, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა კავკასიონის ერთ-ერთი მთავარი გასასვლელის – დარიალის პრობლემის, რადგან:

ა) დარიალის გზით პერიოდულად სამხრეთ კავკასიაში და წინა აზიაში შემაჯავრობდნენ და არბევდნენ აქ მდებარე ქვეყნებს კავკასიონის გადაღმა მომთაბარე სხვადასხვა ნომადური ტომები: სკვით-სარმატები, ალან-ოვსები, კუნ-ხაზარ-ყივზები. ამიტომ დარიალის ჩატკეპით დაინტერესებულნი იყვნენ როგორც საქართველოს ხელისუფლები, ისე სამხრეთ კავკასიისა და წინა აზიაში გამატირებული დამპყრობლები (რომაელები, ბიზანტიელები, არაბები...);

დარიალის გზით ქართველებიც და უცხო დამპყრობლებიც ქრიაობდნენ სამხედრო ძალას და შოულობდნენ მონებს;

დარიალზე გადიოდა ჩრდილოეთთან დამაკავშირებელი საგაჭრო გზა.

ამრიგად, დარიალს საქართველოსთვის პქონდა სტრატეგიული და ეკონომიკური მნიშვნელობა. ისეთივე მნიშვნელობა ექონდა მას უცხო დამპყრობლებისათვის, რომლებიც ამის გამო ხშირად აწყობდნენ ლაშქრობებს მის დასაუფლებლად. ამ ლაშქრობათა გზა კი საქართველოზე გადიოდა. ამრიგად, დარიალი საქართველოში უცხოელთა აგრესიასაც უწყობდა ხელს. ასეთი იყო ზოგადად დარიალის პრობლემის ასპექტები ანტიკური და ფეოდალური ეპოქის საქართველოსთვის.

რამდენადაც დარიალი და არაგვის ხეობა კახეთთან იყო დაკავშირებული, ზოგადად ამ მხარეზე წანარები კახეთის სამთავროში გაერთიანდნენ, ამდენად დარიალის საკითხი ადრე შუასაუკუნეების ხანის კახეთის ისტორიაში განიხილება.

ბ) „დარიალანი“ ირანულად ნიშნავს „ალანთა კარს“. მისი შესატყვისი ქართული სახელწოდებებია „არაგვის კარი“ (ლეონტი მროველი), „ოვსთა კარი“ (ჯუანშერი), უცხოურ წყაროებში გვხვდება, გარდა დარიალისა: „კახეთის კარი“, „სარმატის კარი“, აფხაზების „კარი“, „კავკასიის კარი“, „ბაბ ალა-ალანი“ (არაბ.) და სხვ.

დარიალის მოსახლეობად ანტიკური და ფეოდალური ხანის ქართული და უცხოური წყაროები ასახელებენ წანარებს, სანარებს. პირველი ასეთი ცნობა ეკუთვნის II ს.-ის ბერძენ გეოგრაფს კლავდიოს პტოლემას, რომელიც იხსენიებს წანარებს დარიალის გასასვლელში, მდ. თერგის სათავეებთან. წანარებს იხსენიებენ დარიალის გასასვლელში ქართული, სომხური და არაბული წყაროები („მოქცევაჲ ქართლისაჲ, VII ს.-ის სომხური ანონიმური გეოგრაფია, X ს.-ის სომხები ავტორები: თოვმა არწრუნი, იოანე დრასხანაკტრცი, XIII ს.-ის სომეხი ისტორიკოსი – ვარდან დიდი, X ს.-ის არაბი ავტორი მასუდი და სხვ.).

გ) კახეთის სამთავროს წარმოქმნა დაკავშირებულია წანარებთან, რომლებიც VIII-IX სს.-ის შოთხ სიგრიძე უწევინ ბრძოლებს დარიალის დასაპყრობად მოლაშქრე არაბების წინააღმდეგ. არაბების წინააღმდეგ ბრძოლაში მამულელი აღმოჩნდნენ იმავე ხანაში, საკუთრივ კახელგარდაბნელებიც, რადგანაც ისინი თბილისის ამირას მოკავშირეები გახდნენ საქართველოს სამეფო-სამთავროებს შორის მიმდინარე შინა ბრძოლებში. ამირას კი ამ პერიოდში, გარდემოსისათვის დამსჯელ ლაშქარს უგზავნიდა და ებრძოდა ზალიფა. ამირასთან ერთად გამოდიოდნენ კახელი გარდაბნელები, ამის გამო არაბთა ყველა ლაშქრობა საქართველოში

VIII-IX სს.-ში მიმართულია ან დარიალში მოსახლე წინარების ან განდგომილი თბილისის ამირასა და მისი მოკავშირე კახელ-გარდაბნელების წინააღმდეგ.

არაბთა ბატონობა კახეთზე, ჩანს, დიდხანს არ გაგრძელებულა. პაპიზ იბნ-მასლამასთან დაჯდული ხელშეკრულება, რომელიც კახეთზეც (კახეთსა და კუხეთზე) კრცელდებოდა, საქართველოს ცალკეული პროვინციების მმართველებს სავალდებულოდ არ მიაჩნდათ და ყოველ ხელსაყრელ დროს იყენებდნენ ხელშეკრულებით გათვალისწინებულ მოკლებობათაგან გასათავისუფლებლად. კახელ-გარდაბნელები ებრძოდნენ ხალიფას ლაშქარს როგორც არაბთა ბატონობისგან გასათავისუფლებლად, ისე — თბილისის ამირას დამოუკიდებლობის გასამტკიცებლად.

დარიალზე (ე.ი. წინარების წინააღმდეგ) ილაშქრეს არაბებმა 724 წელს, ჯარაჰის სარდლობით, 727 წ. — მასლამა იბნ ალ-მალაჰმა, 737 წ. — მურვან ერუჰი, „და პოვლო ერუჰი“ ყოველი გავასია, და დაიპყრა კარი დარიელისა და დარუბანდისა“ (ჯუანშერი). 758 წელს, ბაღდადის ცნობით, ხალიფა აბუ-ჯაფარ ალ-მანსურის მიერ არმენიის ვალად დანიშნულმა იაზიდ იბნ-უსეიდმა „დაიპყრო აღანთა კარი და დაადგინა მასში ცხენოსანი რაზმი და დაიმორჩილა წმარანი“, 70-იან წლებში წინარების წინააღმდეგ ილაშქრა არმენიის ვალად ბუსეინ იბნ-კაჰტამამ. მას გაუჭირდა წინარებთან ბრძოლა და ხალიფასგან ითხოვა დაშვარვ ძალა. ხალიფამ მას გაუგზავნა 20000-იანი ლაშქარი. არაბებმა გაიმარჯვეს წინარებზე, რომლებმაც ბრძოლაში 16000 კაცი დაკარგეს. VIII-IX საუკუნეების მიჯნაზე, არაბი ისტორიკოსის აკუბის ცნობით, მარუნ ალ-რამადის მიერ არმენიის ვალად დანიშნულმა ბუზაიმა იბნ-ხაზიმმა გაგზავნა საწარაში ლაშქარი, მერამ წინარებმა გასწყვიტეს იგი.

როგორც უკვე აღვნიშნა, წინარები, კახელები და გარდაბნელები, ვაი კახეთის სამთავრო IX-X სს.-ში მხარს უჭერენ თბილისის ამირას ხალიფას წინააღმდეგ ბრძოლებში. ეს აიხსნება, ერთი მხრივ იმით, რომ თბილისის ამირა მხოლოდ თბილისისა და მისი სანაპიროების მფლობელია და არ აცხადებს პრეტენზიას დარიალისა და წინარების დაპყრობაზე. ამასთან ის მხარს უჭერდა კახეთის სამთავროს სხვა ქართულ სამეფო-სამთავროების წინააღმდეგ ბრძოლაში საქართველოში ჰეგემონობისათვის. სწორედ ამიტვე აიხსნება, რომ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონები მხარს უჭერდნენ ხალიფას დამსჯელ ლაშქარს თბილისის ამირასა და კახეთის წინააღმდეგ.

IX ს.-ის ოცდამ წლებში ხალიფას განუდგა ამირა მეჰმად იბნ-ატაბი. მან, წინარების მხარდაჭერით, დაამარცხა ხალიფას ლაშქარი. შემდეგ ამირა დაიმორჩილა ხალიფა იბნ-იაზიდმა, რომელმაც გააღაშტა წინარებზეც, დაამარცხა ისინი და აიხულა გადაეხადათ ზარგი — ხაში ათასი ფაშატი ცხენი და ოცი ათასი ცხენარი. ხალიფა იბნ-იაზიდის მეორე ლაშქრობის დროს მას „... შეეპნეს გარდაბანდელი, გავახს; და გაატყვეს“. 842 წლის ახლო ამირა საჰაგის წინააღმდეგ ხალიფამ გამოგზავნა ხალიფის შვილი მოჰმედი, რომელმაც მიერთო აშოტ ერუპალატის ძე ბაგრატ, ამირას კი მხარი დაუჭირეს გარდაბანულმა კახელებმა. ბრძოლა მოხდა რეზთან, ხალიფამ ჯერ სძლია მოწინააღმდეგეებს და წაიღო ბარდავში. 853 წელს ხალიფამ მოაწყო დიდი ლაშქრობა საჰაგის წინააღმდეგ, ბუღა-თურქის სარდლობით. ბუღას მიემხრო აშოტ ერუპალატის ძე ბაგრატ, ხოლო მის წინააღმდეგ გამოვიდნენ: აფხაზთა მეფე, წმარანი და გარდაბანელი (კახელი). აფხაზთა მეფე და კახელი ბაგრატის მეტოქეები იყვნენ ქართლისათვის ბრძოლაში, ხოლო საკუთრივ წინარებს არ სურდათ ხალიფას გაბატონება მათ სამეკიდრებელზე — დარიალის გასასვლელში. ბუღას სარდულმა ზირაქმა და ბაგრატ ერუპალატმა დაამარცხეს აფხაზთა მეფე, ბუღამ აიღო თბილისი და დაწვა, მოკლა საჰაგი, მაგრამ წინარებთან ბრძოლაში თვით განიცადა მარცხი. 914 წელს, როდესაც საქართველოში ილაშქრა ადარბადაგანის ამირამ აბულ კასიმ ხაჯმა, მას მხარი დაუჭირა ადარნასე ბაგრატიონმა, ხოლო წინააღმდეგ გამოვიდნენ აფხაზთა მეფე და კახელები. აბულ კასიმმა აიღო კახეთში უჯარმა და პოჭორმა.

პირველ, VIII-X სს.-ში არაბთა ხალიფა დაიწყო დაიწყო ცდილობდა დაეპყრო დარაღის გასაღები, რისთვისაც აწყოდა ხშირ ლაშქრობებს აქ მოსახლე წინააღმდეგ. ამ პერიოდში უმეტეს შემთხვევაში გამარჯვებული წინარები გამოდიოდნენ.

ამ დროს წინარები კახეთის სამთავროში შედიან და, ამიტომ, არაბები, წინარების სახით, ფაქტობრივად, ებრძვიან კახეთის სამთავროს.

ქორეპისკოპოსები. კახეთ-კუხეთში გეოანტიკურ ხანაში დიდი ადგილი ეკავა ზამეფო საუფლისწულო დომენს. ეს ტრადიცია, როგორც ჩანს, გრძელდებოდა ქართლის საერო-სამთავროს არსებობის ხანაშიც.

ჯეოანტიკის შემდეგ კახეთის მთავრები იწოდებიან ქორეპისკოპოსებად. პირველ ასეთ ქორეპისკოპოსად წყაროებში VIII ს.-ის ბოლოს მოხსენიებულია გრიგოლი. გრიგოლის დონატიური კუთვნილება წყაროებში არ ჩანს. იმის გამო, რომ ქორეპისკოპოსის ტიტულით წყაროებში მოხსენიებული არაა წინართა მთავრები, აგრეთვე, იმის გამო, რომ წინარები გარკვეულ როლს ასრულებენ VIII-X სს.-ის კახეთის ისტორიაში და წყაროებში ზოგჯერ კახეთი და კახელები წინარებად და სანარად იხსენიება, შევსებად ნაწილი მიიჩნევა, რომ გრიგოლი წინართა ტომიდან იყო (მ. ლორთქიფანიძე, მ. ბაქრაძე, ა. მიკიტაშვილი). გამოთქმულია, აგრეთვე, მოსაზრება, რომ გრიგოლი ბაგრატიონი იყო (პ. ინგოროვა, თ. ბაბუაშვილი). გრიგოლის შემდეგ კახეთის ქორეპისკოპოსობას ზუსტ იდებენ გარდაბნული დონატორები: დანი (ვახუშტის მხედრობა - ვაჩე), სამოელი და გაბრიელი. IX ს.-ის ბოლოს ქორეპისკოპოსობა გადაიხსნა არქიმანდრიტის სახელში. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ფაღას არქიმანდრიტის ბაგრატიონი იყო, პირველი ქორეპისკოპოსის - გრიგოლის შთამომავალი (თ. ბაბუაშვილი). 1037 წლიდან კახეთის ვამაკელები ხდებიან კვირიკეანები: კვირიკე III-ის შემდეგ კახეთის მეფე ხდება მისი დისწული, ტამარ-პარიკეტის მეფის, დავით ბაგრატიონის ვაჟი - ვაგიკი. ეს დინასტია სრულდება ადსარიან II-ით, რის შემდეგაც კახეთ-პერეთი შევიდა საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში. უკანასკნელად ქორეპისკოპოსის ტიტულს ატარებდა დავითი. მისი მომდევნო გამგებლები უკვე კახთა და რანთა მეფის ტიტულს ატარებდნენ. ქორეპისკოპოსებად წყაროებში ზოგჯერ მუდგებდნენ იწოდებიან (მაგ., „ფაქტუალთა დაწერილში“ - ფაღას I და კვირიკე I), ისევე როგორც ქართლის ერისმთავრები და ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონები.

კახეთის ქორეპისკოპოსებისა და მეფეების ქრონოლოგიური რიგი დადგენილი აქვს ვახუშტი ბატონიშვილს. ეს ქრონოლოგია, ალბათ, არ არის მთლად ზუსტი, მაგრამ წყაროების მონაცემებს კახეთის მთავართა მოღვაწეობის შესახებ ის არ ეწინააღმდეგება.

კახეთის მთავრების ტიტულზე - ქორეპისკოპოსზე გამოთქმულია სხვადასხვა მოსაზრება. შევსებად ერთი ნაწილი მიიჩნევა, რომ კახეთის მთავრები ატარებდნენ არა ქორეპისკოპოსის, არამედ „ქორიკოსის“ ტიტულს. ქორეპისკოპოსის ეს მკვლევრები მიიჩნევენ წყაროების დამახინჯებად (ს.ს. ორბელიანი, ვახუშტი ბატონიშვილი, დ. ბაქრაძე, ს. გაბაშვილი, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ნ. ბერძენიშვილი, ვ. სუბინაშვილი). მკვლევართა მეორე ნაწილი სწორად მიიჩნევს „ქორეპისკოპოსის“ ფორმას (მ. ბროსე, ვ. მინორსკი, ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ი. აბულაძე, მ. ლორთქიფანიძე, ვ. მელიქიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, მ. ბაქრაძე, თ. ბაბუაშვილი და სხვ.), ზოგი მკვლევარი ქორეპისკოპოსსა და ქორიკოსს იდენტურ ტერმინებად მიიჩნევს (პ. ინგოროვა).

კახეთის მთავრების ტიტული რომ ქორეპისკოპოსი იყო და არა ქორიკოსი, ეს სრულად აშკარაა. ამას მოწმობს ის ფაქტი, რომ ამ ტიტულით იხსენიებიან ეს მთავრები არა მარტო „ქართლის ცხოვრებაში“ და მის ზომხურ თარგმანში (XIII ს.), არამედ არაერთ თანადროულ ქართულ და უცხოურ წყაროში (ზედაზნის კანკელის წარწერა, სომეხი ისტორიკოსი X ს.-სა - იოანე კათალიკოსი და სხვ.). მართალია, ქორეპისკოპოსი სახელადიარა ბატონია, კახეთის მთავრები, ეს საერო პირები იყვნენ, მაგრამ მთელი კახეთის (კახეთ-

კახეთ-გარდაბან-წანარეთის) გაერთიანებას და ამ სახელმწიფოს უზენაეს ხელისუფლად დადგომას მოჰყვა ქორეპისკოპოსის ხელისუფლების ტრანსფორმაცია საერო ხელისუფლად, მთავრად, საერო და სასულიერო ხელისუფლების ერთი პირის ხელში გაერთიანების ტრადიციის საჭიროების მოთხოვნისათვის უცხო არ არის.

კახეთის ქორეპისკოპოსები (VIII-XI სს.) და მეფეები (XI ს.) ახორციელებენ აქტიურ საგარეო და საშინაო პოლიტიკას.

მათი საშინაო პოლიტიკა მიმართულია სამთავროს პოლიტიკური განმტკიცებისკენ, აღმინისტრაციული მოწყობისკენ. ისინი ატარებენ ფართო საღმრთნო საქმედებას. საგარეო პოლიტიკა მიმართულია, ძირითადად, კახეთის სამთავროს ტერიტორიული ფარგლების გაზრდისკენ მეზობელი ქართლისა და ჰერეთის ხარჯზე. ამ საგარეო პოლიტიკის გატარებაში, როგორც აღინიშნა, კახეთის მოკავშირედ გამოდის თბილისის ამირა, რის შედეგადაც მას უზღუდა ბრძოლები ხალხის მიერ ამირას დასასჯელად გამოგზავნილ ლაშქრებთან. თავისი ტერიტორიული ფარგლების გასაფართოებლად კახეთს უზღუდა ბრძოლები, აგრეთვე, ტაო-კლარჯეთის მაგრატიონებთან, აფხაზთა მეფეებთან და ჰერეთის მთავრებთან და მეფეებთან.

პირველი ქორეპისკოპოსი გრიგოლი (787-827), ამ დროს კახეთის სამთავრო მოიცავს კახეთ-კუხეთ-გარდაბანს. ეს გაერთიანება წანართა მოთავეებით განხორციელდა და ამიტომ არსებულ და სომხურ წყაროებში უკვე გაერთიანებული კახეთი (კახეთ-კუხეთ-გარდაბან-წანარეთი) წანართადაც იწოდება. ნაშნდობლივია, რომ გარდაბანელი დინასტიის მმართველობის დროს კახეთის მნიშვნელობით გარდაბანზე იხმარება, უფრო სწორად, „კახნი გარდაბანელი“. გრიგოლმა ისარგებლა იმით, რომ ქართლის ერისმთავარმა აშოტ კუთაბელმა მიატოვა ქართლი და დამკვიდრდა კლარჯეთში, თვითონ დაიკავა შიდა ქართლი ქსნამდე. ასე დაიწყო ქართველ მეფე-მთავართა „ბრძოლა ქართლის ზედა“. წამომწყები იყო ქორეპისკოპოსი გრიგოლი, არც აფხაზთა მეფეს და არც აშოტ მაგრატიონს არ აწყობდათ გრიგოლის გამატიონება ქართლში. თეოდოსი II-მ (798-825) და აშოტ მაგრატიონმა შეერთებული ძალებით დამარცხეს გრიგოლი და განდევნეს ქართლიდან. გრიგოლის დროსვე ხდება ხალხის დასჯელი ლაშქრობა ამირა ბუხამად იმნატაბის წინააღმდეგ, რომელმაც წანარების დახმარებით უკუაქცია ეს ლაშქარი. 820 წელს ხალიდ იმნაზილმა შეძლო ამირას დამორჩილება და წანართა დამარცხებაც.

დონაუზების დინასტიის ქორეპისკოპოსთა გამგებლობის ხანა (837-881 წწ.) ხასიათდება თბილისის ამირასთან კავშირში, გაუთავებული ბრძოლებით ხალხის წინააღმდეგ, რის შესახებაც ხეშოთ იყო აღნიშნული. ამ ბრძოლებში კახელებმა და წანარები ხშირად გამარჯვებული გამოდიან. იგივე ხანა ხასიათდება ინტენსიური აღმშენებლობით, სამონასტრო მოძრაობის აღმავლობით. ამ დროს მოღვაწეობდა აქ ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე, ტომით კახელი, ილარიონ ქართველი, რომელმაც დააარსა დედათა მონასტერი, სოფ. აკურას „მამა დავითის“ ეკლესია (ბაზილიკა), და სხვა მონასტრები.

არგვემანელთა დინასტიის ქორეპისკოპოსთა გამგებლობის ხანა (881-1037 წწ.), IX-X სს.-ში კახეთის ქორეპისკოპოსები, ერთი მხრივ, თავს იცავდნენ აფხაზთა მეფეების შემოტევებისგან და, მეორე მხრივ, თვითონ უტყვევდნენ ჰერეთს, ზოგჯერ იმავე აფხაზთა მეფეებთან კავშირში. კერძოდ ქორეპისკოპოსმა კვირიკე I-მა (893-918 წწ.) აფხაზთა მეფე კოსტანტი III-თან (893-929 წწ.) ერთად ილაშქრა ჰერეთის მთავარ ადარნასე პატრიკის წინააღმდეგ, რის შესახებაც მოგვითხრობს „მეტანე ქართლისა“ და ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის (ქართლის რ-ნი) წარწერა. მოკავშირეებმა ალყა შემოარტყეს და აიღეს გეგინის ციხე. კვირიკე ამ ლაშქრობის შედეგად ხელთ იგდო ორბოები, ხოლო კოსტანტიმ – არიში და გაგანნი. კვირიკე I-ის შემკვიდრებ უადლა II-მ (918-929 წწ.) დახმარება გაუწია აფხაზთა მეფის გიორგი II-ს ქართლის გამგებლად დანიშნული კოსტანტი პატრიკიონელის წინააღმდეგ.

ბრძოლაში, როცა ეს უკანასკნელი განუდგა მამას, გამაგრდა უფლისციხეში და მოისურვა დაპოულობა (X ს.-ის 20-იან წლებში).

მაგრამ ქორეპისკოპოსისა და აფხაზთა მეფის კავშირი დაირღვა X ს.-ის შუა წლებში. აფხაზთა მეფის ექსპანსია მისწვდა კახეთსაც, ჯავახეთსაც. აფხაზთა მეფემ გამოიყენა გარდაბნულ აზნაურთა უკმაყოფილება ქორეპისკოპოსით და მოაგზავნა კახეთი, ამავე დროს, კვირიკე II-ს (929-976) უღალატა ძმამ შურტამ და უჯარმა გადასცა აფხაზთა მეფეს. აფხაზთა მეფემ ხელთ იგდო კახეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი. კვირიკემ საბოლოოდ მაინც შეძლო თავისი სამფლობელოების დაბრუნება. გიორგი II-ის გარდაცვალებამ იხსნა კახეთი აფხაზთა მეფისწულის ლეონის ლაშქრობისაგან. ლეონ III-ის დროს (957-967 წწ.) აფხაზთა მეფესა და ქორეპისკოპოსს შორის ზავი ჩამოვარდა. ლეონის შემდეგ კი კახეთის სამთავრო კვლავ ფართოვდება ქართლის ზარჯზე (მუხრანი, ხერკი, ბაზალეთი, გრუა და წირჭულის ციხეები).

X ს.-ის 70-იან წლებში ქორეპისკოპოსი კვლავ იწვევს ბრძოლას „ქართლსა ზედა“. მაგრამ ამჯერად მის წინააღმდეგ გამოდიან ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონები: ჯერ დავით ჭურაბაღაძე, ხოლო შემდეგ ბაგრატ III.

1008 წელს დავით ქორეპისკოპოსმა შეიერთა პერეთი, მაგრამ დავითის გარდაცვალების შემდეგ, ბაგრატ III-მ 1010 წელს ილაშქრა კახეთ-პერეთში, დაატყვევა კვირიკე III და შეიერთა კახეთ-პერეთი. 1010-1014 წლებში კახეთ-პერეთი გაერთიანებული საქართველოს მონარქიის შემადგენლობაში შედიოდა.

2. პერეთი

პერეთის სახელმწიფოს წარმოქმნა IX-X სს-ში კახეთის სამთავროს მეზობლად არსებობდა პერეთის სახელმწიფო, რომელსაც სომხურ-არაბულ წყაროებში ეწოდებოდა *ალვანეთი* და *შაჰ-შაიხი*, მის მეფეებს კი X ს.-ის ქართულ, სომხურ და არაბულ წყაროებში – *ქერთა* მეფე, *რანთა* მეფე, *არანშაჰი*, *პატრიკი*, *მავისტროსი*.

ქვეყნის ქართული სახელწოდება მომდინარეობს ისტორიული ალვანეთის (ალბანეთის) ტერიტორიაზე მოსახლე ერთ-ერთი ტომის სახელწოდებიდან – „პერი“ (პერულ ტომებად სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეული არიან, აგრეთვე, წყაროებში მოხსენიებული პერეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები: წადები, სუჯები, ჭილბები, ლბინები-ელარბინენი. ქართულ წყაროებში „ქერეთი“ იხსენიება V ს.-დან („შუშანიკის წამება“). ხოლო ანტიკურ წყაროებში ეთნონიმი „პერები“ – II ს.-დან (კლავდიოს პტოლემეისი – II ს., იპოლიტე რომაელი – III ს., ევსევი კესარიელი – IV ს., რომაული საგზაო რუკა – IV ს., ბიზანტიელი გიორგი სინკელი – VIII ს.).

პერთა ეთნიკურ კუთვნილებაზე წყაროებში ძალიან მცირე მონაცემებია შემორჩენილი. შუა საუკუნეების ქართველი და უცხოელი ავტორები (იპოლიტე რომაელი, მასზე დამყარებით ექვთიმე მთაწმინდელი და ლეონტი მროველი, ამ უკანასკნელზე დამყარებით კი – ვახუშტი ბატონიშვილი) პერებს და ქართველებს სხვადასხვა წარმომავლობის ხალხებად მიიჩნევნ, მაგრამ ყველა ამ ავტორის ეს თვალსაზრისი ზელოვნური, მწიგნობრული წარმომავლობისა და საკითხის გადასაწყვეტად არ გამოდგება. შეკვლევართა ერთი ნაწილი (ა. ხახანაშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ვ. ღონღუა, სტ. მენთეშაშვილი, რ. რამიშვილი, თ. პაპუაშვილი) პერებს მიიჩნევს ქართველურ ან ქართველებთან მონათესავე ტომებად. ისინი ემყარებიან შემდეგ არაპირდაპირ მონაცემებს:

კახეთისა და პერეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების (არქეოლოგიური მასალა და ხუროთმოძღვრება) ერთიანობა;

ქვეყნის პოლიტიკური და სარწმუნოებრივი ორიენტაცია ქართულ სამყაროზე (დიოფიზიტობაზე) დამყარდება, ქართველებთან პოლიტიკური, ეთნიკური და კულტურული შერწყმა);

ანტიკურ მწერლობაში დაცული გადმოცემა ქერებისა და იბერების საერთო წინაპრის შესახებ.

მკვლევართა მეორე ნაწილი (გ. მელიქიშვილი, ა. იესენი, გ. ნიორაძე, დ. მუსხელიშვილი) ქერებს თვლის საქართველოს მესობლად მოსახლე ერთ-ერთ ალბანურ ტომად, რომელმაც თანდათან, იბერიის პოლიტიკურ-კულტურული ზეგავლენის შედეგად, გაიწვია ქართოზაცია.

გამოთქმულია სხვადასხვა ვარაუდი ეთნონიმ „ქერის“ ეტიმოლოგიაზეც.

რაც შეეხება ქვეყნის ტერიტორიულ ფარგლებს, ეს ფარგლები გულისხმობდა არა მარტო ქერული ტომების განსახლების რაიონს, არამედ გარკვეულ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ფორმირებას ამ რაიონში, ამიტომ, ქვეყნის ფარგლები ცვალებადებს განიცდიდა ამ მხარის პოლიტიკური ისტორიის სხვადასხვა ხანაში. ამ თვალსაზრისით, ქვეყნის ისტორიაში შეიმდგება გამოვლენი 5 ძირითადი პერიოდი:

1. უძველესი დროიდან VI ს.-ის შუა წლებამდე. ამ ხანაში ქერული ტომებით განსახლებული ტერიტორია გაყოფილი იყო ქართლისა და ალვანეთის (ალბანეთის) სამეფოებს შორის. ქერების კულტურულ-ეკონომიკური დახლოება შერწყმა ტრადიციულ ტომებთან დაიწყო ჯერ კიდევ ქართლის სამეფოს წარმოქმნამდე. ქართლის სამეფოს ცქსპანსიამ ალვანეთში დაამტკიცა ეს პროცესი. ქრისტიანობის დამკვიდრებამ კიდევ უფრო მეტად შეუწყო აშას ხელი. ამ ხანაში (IV ს.), მკვლევართა აზრით, ქვეყნის ნაწილი, კახეთ-კუხეთთან ერთად, შეადგენდა ერთ ადმინისტრაციულ ერთეულს, ცენტრით უჯარმაში (დ. მუსხელიშვილი). გახტანგ გორგასალმა გააფართოვა ტერიტორიულად ქართლში შემავალი ქვეყნის ალვანეთის სარგზე და შექმნა აქ ცალკე საერისთავო, მისი რელიგიური შემოღობვების მიზნით, დააარსა აქ სამი საეპისკოპოსო: ნეკრესის, ხორნაბუჯის და ზოდბის.

2. VI ს.-ის ბოლოდან VIII ს.-ის ბოლომდე. ამ დროს აღარ არსებობდა არც ქართლის და არც ალვანეთის სამეფოები. ქვეყნის ნაწილზე ამ ხანის დასაწყისში უკვე დედოფალი ქართლის ერისმთავრის ძალაუფლება. შემდეგში ქვეყნით დაკავშირება არაბთა ჯალაფას მოხელეს.

3. IX-X საუკუნეები. ამ პერიოდში არსებობდა ქვეყნის (იგივე შაქის, ალვანეთის) ცალკე სახელმწიფო, ცენტრით შაქში, რომელმაც, ზოგი მკვლევრის აზრით, გააერთიანა თავისი ძალაუფლება შტაქრის მარჯვენა სანაპიროს, ალვანეთის (რანისპარანის) ნაწილზე.

4. 1014-1104 წწ. ამ დროს ქვეყნით გაერთიანდა კახეთთან. წარმოიქმნა „რანთა და კახთა სამეფო“, ცენტრით თელავში.

5. XII-XV სს. ამ ხანაში ქვეყნით შედიოდა საქართველოს სამეფოში, ქვეყნის საერისთავოს სახით, ამის შემდეგ „ქვეყნით“, როგორც ეთნიკურ-გეოგრაფიული ცნება, აღარ არსებობს. ის შეითავსა კახეთს.

მნიშვნელოვანია, აგრეთვე, ქვეყნის ტერიტორიული ფარგლების დადგენის თვალსაზრისით, ტერმინ „ქვეყნის“ მიმართება „ალვანეთთან“ ტერმინი „ალვანეთი“ ქართულში არ დამკვიდრდა. ის რამდენჯერმე გვხვდება სომხურიდან ნათარგმნ წერილობით ძეგლებში (მეჩანეკურადაა გადმოღებული სომხურიდან) და ორჯერ – XIV ს.-ის ქართულ ძეგლში, ე.ი. როცა ალვანეთი აღარ არსებობდა. ალვანეთის შესატყვისად IX-XI სს.-ის ქართულ (როგორც სომხურიდან ნათარგმნ, ისე ორიგინალურ) წყაროებში გვხვდება ქვეყნით. IX-X სს.-ში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქვეყნით და ალვანეთი რეალურადაც ემთხვეოდა ერთმანეთს, რადგანაც ალვანეთი, რომელიც I-V სს.-ში ვრცელდებოდა იბერიიდან კასპიის ზღვამდე, სანაპიროსა და არაბთა ბატონობის შედეგად, ტერიტორიულად შემცირდა და თავისი არსებობა ამ ბოლო ხანაში მოექცა ქვეყნის ფარგლებში. ამდენად, ქართულმა წყაროებმა

წყაროებმა, ფაქტობრივად, აღვანეთის აღსანიშნავად არ იცის სხვა ტერიტორია, გარდა პერეთისა. ეს გვაძლევს საფუძველს ეგვიპტეში, რომ „პერეთს“ არა მარტო IX-X სს-ში, არამედ თავიდანვე ქონდა ორგანიზებული მნიშვნელობა: ეწოდა – საერთოვე პერეთის და ფართო – მთლიანად აღვანეთის. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ოქროს ხანის ხელნაწები, რომ არსენ საფარელი (IX ს.) VI ს-ის აღვანთა კათალიკოსის პერეთის კათალიკოსად იხსენიებს ცხადია, არსენს კარგად ცნობილია, რა ტერიტორიით აღვანთაშია ქართულში აღვანეთი VI ს-ში.

პერეთის საზღვრებს შევსებულები, ჩვეულებრივად აღვანთის „ქართლის ცხოვრებისა“ (ლეონტი მროველი, გუგუშვილი) და ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობათა საფუძველზე, მათზე დაყრდნობით დგინდება, რომ პერეთის სამხრეთი საზღვარი გასდევს მტკვარს, ჩრდილოეთი – კავკასიონის ქედს, დასავლეთი – გულგულიდან (თელავიდან) მტკვრამდე გამავალ ხაზს, აღმოსავლეთი – იორ-ალანის შესართავიდან კავკასიონამდე გამავალ ხაზს. „ქართლის ცხოვრება“ ამ ფარგლებში პერეთს გულისხმობს უძველესი დროიდანვე, როგორც პერეთის ერთ-ერთ პერეთს წოდებული ქვეყანას. მაგრამ, სინამდვილეში, აქ ასახულია უფრო გვიანდელი გაერთიანება – IX-X სს-ის პერეთის სამეფოს (იგივე შაქაშაიხის, აღვანეთის) ფარგლები. ეს არის ის პოლიტიკური (და არა ეთნიკური) საზღვრები, რომელსაც მიაღწია ამ პერიოდში ცალკე სახელმწიფოდ ჩამოყალიბებულმა პერეთმა. დაახლოებით ამავე ფარგლებით შეიქმნა ის „არანთა და კახთა სამეფოს“ შემადგენლობაში, ხოლო შემდეგ პერეთის საერისთავოს სახით – საქართველოს სამეფოში. XIV ს-ში ამ საერისთავოს ჩამოხსნილად შაქის მხარე და იქა სახანო. თუ როგორი იყო პერეთის ეთნიკური და აღმოსავლურ-აზიური ფარგლები IX ს-ში, ამის ზუსტად აღფენა, წყაროების სიმცირის გამო, ჭირს.

პერეთი, წყაროების ჩვენებით, მოიცავდა შემდეგ ისტორიულ აუზებს: კამბეჩანი (ქაზიყი), სუჯეთი (იუზის მარცხენა სანაპირო მის ზემო წელზე), წუქეთი (სინგელი), შაქი (გიშის მხარე, ნუხის რაი).

პერეთის სახელმწიფო წარმოიქმნა სწორედ ამ ხანაში, როდესაც საქართველოს ტერიტორიაზე და, ზოგადად, მთელს სამხრეთ კავკასიაში გაჩნდნენ ახალი ფეოდალური სამეფო-სამთავროები. ეთნიკურად მათი ნაწილი ეროვნული იყო (ქართული, სომხური ან ალბანური მოსახლეობის საფარით), ნაწილი კი – ნარევი მოსახლეობით (ქართველების, ალბანელების, სომხების, არაბების, თურქების). ამ სამეფო-სამთავროების წარმოქმნას, გარდა აღვანეთის, სპეციფიკური მიზეზებისა, აქვდა ბევრი საერთო წინამძღვარიც: 1) დამპყრობლების მიერ (სასანიანები, რომაელები, ბიზანტიელები, არაბები) სამხრეთ კავკასიაში ერთიან ადრეკლასობრივ სახელმწიფოებში (ქართლის, ეგრისის, სომხეთის, აღვანეთის) მეფეთა ზღვისუფლების გაუქმება და ამ ქვეყნების პოლიტიკური დეცენტრალიზაცია; 2) ადრეფეოდალური ურთიერთობის განვითარება და ადგილობრივი მფლობელების გაძლიერება; 3) სახელმწიფოს შესუსტება და სამხრეთ კავკასიაში მათი მფლობელობის ფარგლებების შეცვლა; 4) საპერენო-ეკონომიკური აღმავლობა.

ყოფილი აღვანეთის ერთიანი სამეფოს ტერიტორიაზე წარმოიქმნა რამდენიმე წერილი სახელმწიფო. მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე: ყაბაღის სამთავრო (ცენტრი – ქ. ყაბაღა), შარვანი (ცენტრი – ჯერ ქ. შარვანი, ხოლო შემდეგ – ქ. შამახა); მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. მტკვარსა და არაქსს შორის: არანი (მარის ყარაბაღი, ცენტრი – ჯერ ქ. ბარდავი, შემდეგ – ქ. განა), მის სამხრეთით – არცახი (მოიანი ყარაბაღი); ფაიტიკარანი – არცახისა და არანის აღმოსავლეთით (ცენტრი – ქ. ფაიტიკარანი).

მტკვრის მარჯვენა სანაპირო, მტკვარსა და არაქსს შორის ადრე დასაზღვრული იყო აღვანთა ტომებით – უტიელებით, შემდეგში არცახში გაჩნდა არმენიაცია. ეს რაიონი იყო აღვანეთის ის ნაწილი, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, წილად ზედა პიბლიური თარგამოსის ერთ-ერთ ვაჟს – ბარდოსს და ეწოდა მოვანა.

არაქსის სამხრეთით – სამხრეთ აზერბაიჯანში წარმოიქმნა არღებილის, მარანდის, თაყ-რანის და სხვა სამფლობელოები (საჯიანების, საღარიანების, რაგაჯიანების არაბული დინასტიების გამგებლობით).

პერეთის ის ნაწილი, რომელიც ქართლის სამეფოში შედიოდა, შემდეგ, როგორც აღვნიშნეთ, დაექვემდებარა ქართლის ერისმთავარს. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, VI ს.-ში პერეთი, კახეთ-კუხეთთან ერთად, შეადგენდა ერთ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულს და მას განაგებდნენ ქართლის უკანასკნელი მეფე, ბაგრის (ვახტანგ გორგასლის შვილიშვილის) შვილები, როგორც ერისმთავარ გუარამს გასაღები. ალგანეთის სამეფოში შემავალი პერეთი კი, ამ სამეფოს მოსპობის შემდეგ, როგორც ჩანს, ცალკე სამთავროდ ჩამოყალიბდა.

ვახუშტი ბატონიშვილი პერეთის სახელმწიფოს წარმოქმნას ვარაუდობს VIII ს.-ის ბოლოს, ქართლის ერისმთავარ გუარამის გარდაცვალების (787 წ.) შემდეგ, ეს თარიღი მოასწავებს სწორი ჩანს, რადგან უკვე IX ს.-ის დასაწყისიდან სომხური და არაბული წყაროები იხსენიებენ ამ სახელმწიფოს მოკერძებს (IX ს.-ის ბოლოდან – მეფეებს).

პერეთის სახელმწიფოში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შევიდა ტერიტორია შაქადან გულგულამდე (თელავამდე), ე.ი. მტკვრის მარცხენა ნაპირის ალბანეთი, კახეთისა და ყაზალას შორის.

პერეთი მეფეები „ქართლის ცხოვრება“ (გუარამური) და მასზე დაყრდნობით ვახუშტი ბატონიშვილი პერეთის სამეფო დინასტიად მიიჩნევენ ბაგრატიონთა ერთ განშტოებას (არჩილ მეფის დროს სომხეთიდან ქართლში დამკვიდრებულ სამ ძმას – ადარნასე ბრძანს ძმისწულს). ამ თვალსაზრისს არ ადასტურებენ სომხური და არაბული წყაროები, რის გამოც ბაკთხი ვადაუჭრელია. მეფეუკართა ერთი ნაწილი პერეთის გამგებლებს ბაგრატიონებად მიიჩნევს (ვ. მინორსკი, კ. თუმანოვი, ნ. ზერძინაშვილი, პ. ინგოროვია, დ. მუსხელიშვილი, თ. პაპუაშვილი), ნაწილი კი მთავრებს მათ ალგანეთის სხვადასხვა დინასტიას: მიჰრანელებს (რანის გამგებლები VII ს.-დან IX ს.-ის დასაწყისამდე), ამირნიანებს (ალგანეთის მეფეთა საგვარეულოს უკანასკნელი წარმომადგენელი – ამირზ – არანშაჰის შთამომავლები) და სხვა (მ. ბროსე, ზ. ბუნიატოვი).

ქართულმა წყაროებმა არ იცნო პერეთის გამგებლთა სახელები ადარნასე ბატონიშვილი (ე.ი. 917 წლამდე). სომხურ და არაბულ წყაროებში კი ეს გამგებლები მოხსენიებული არიან IX ს.-ის დასაწყისიდან. ქართული, სომხური და არაბული წყაროების შეჯერებით დგინდება IX-X სს.-ის პერეთის შემდეგი გამგებლები:

1. საჰლ სუმბატის ძე (IX ს.-ის დასაწყისი – 852 წ.), ბატონიშვილი, არანშაჰი.
2. ადარნასე (852-875 წწ.) საჰლის ძე. ცოლად შეაქდა მიხრანდინთა უკანასკნელი წარმომადგენლის გარაზორდატის ქალიშვილი სპარამა.
3. გრიგოლ ჰამაში (875-897 წ. ახლო) ადარნასეს ძე. 893 წლის ახლო მიიღო „მეფის“ ტიტული. X ს.-ის სომეხი ისტორიკოსის, მოვსეს კალანკატვაცის ცნობით, მან აღადგინა ალგანთა სამეფო.
4. ადარნასე ბატონიშვილი (IX ს.-ის ბოლო – X ს.-ის 40-იან წლებამდე), გრიგოლ ჰამაშის ძე. მისი მეუღლე იყო ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენლის, ადარნასე II-ის (გარდაცვალება 896 წ.) ასული, გურგენ ერისთავთ-ერისთავის (გარდაცვალება 941 წ.) და, დინარ დედოფალი, რომელმაც „ქართლის ცხოვრების“ („მატიანე ქართლისა“) ცნობით, პერეთი მოაქცია მართლმადიდებლობაზე (ე.ი. დიოფიზიტურ ბრწყინებაზე).
5. იშხანიაკი (X ს.-ის 40-იანი წ. 60-იან წლებამდე). ადარნასეს და დინარის ძე. მისი თანამართლები იყო მისი დედა – დინარ დედოფალი.
6. იოანე სენექერიმი (X ს.-ის 40-იანი წ. – X ს. ბოლო), იშხანიაკის ძე. ზოგი წყაროს ცნობით, მან გააფართოვა პერეთის სამეფოს ფარგლები. გააგრძელა თავისი ძალაუფლება მარჯვენა ნაპირის ალგანეთზე და წანარეთზე (კახეთის ნაწილზე). ამის გამო მოსე კალან-

„ტყევი მას, ისევე როგორც მის წინაპარს, გრადილ კამპს ალფანთა სამეფოს აღ-
მშენებელს“ უწოდებს.

სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფა გაშვე-
ლილად ადრეშუასაუკუნეებში პერეოში, ისევე როგორც მთლიანად საქართველოში, მიუხე-
დავად საგარეო მტრების გამუდმებული თავდასხმებისა, საწარმოო ძალები აღმავლობას გა-
ნივლიდა. ფეოდალური ურთიერთობის განმტკიცებასთან ახლდა მტრის ახალი ფართობების
დაპყრობა, სოფლის მეურნეობის ინტენსიური დარგების ზრდა-განვითარება, მებაღეობა-
მევენახეობისა და სახნავი მიწათმოქმედებისა – პერეოის ბარის ზოლში, მესაქონლეობისა –
როგორც ბარში, ისე განსაკუთრებით, მთის ზოლში (მარული და ალბური). აღმავლობა გა-
ნივლიდა, აგრეთვე, სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებულმა ხელოსნურმა დარგებმა (მე-
ხეცრობა, სახნავ-სათიბი, სამკალი, იარაღის მჭედლობა და სხვ.). ასევე, გაჭრობამ წარმო-
ქმნა ფეოდალური ტიპის ქალაქები. იორალაზნის აუზში, ანტიკურ და ადრეშუასაუკუნეებში
შენიშნავი სარწყავი სისტემები, რაც აუცილებელი იყო ინტენსიურ მეურნეობის განვითარებ-
ისთვის, საქალაქო ცხოვრების აღმავლობისთვის. პერეოის პირველი ადმინისტრაციული
დებარის – ქ. ხორანთას (ქ. პერეოის) წარმოქმნას იორალაზნის შესაყართან დიდად მე-
რეო ხელი სწორედ ამ შპრალი მხარის გასარწყავებამ (ხორანთას ნაქალაქარზე დღემდე მე-
ორიან ძველი არხების ნაკადული).

იორალაზნის აუზის ბარი საქართველოს მევენახეობის უმთავრესი რაიონი იყო. ამავე
დროს, პერეოის მთის ზონა მდიდარი იყო ალბური საძოვრებით, რაც ხელს უწყობდა მე-
საქონლეობის განვითარებას (მეცხეობა, მეცხენობა, მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი).
პერეოის ერთერთი რაიონი – კამბეჩანის (ქიზიყის) სახელწოდება, კახუშტი ბატონიშ-
ვილის აზრით, წარმოსდგა კამბეჩიდან. თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ ეს მიუთითებს ამ
მხარეში კამბეჩის გავრცელების უკვე უძველესი დროიდან.

პერეოში გაჭრობა-ხელოსნობის შესახებ ადრეშუასაუკუნეებში, წერილობით წყაროებთან
ერთად – წარმოდგენას გვიქმნის არქეოლოგიური მასალაც. კერძოდ, ქიზიყში, ვილითის
ბუდის (ქ. ხორანთაუდის მიმდებარე ტერიტორია) და ძველი ანაგის (სიღნაღის რ-ნი) მიჯა-
ზოებში 1925 და 1937-1939 წლებში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოა-
ვლინა ამ მხრივ უადრესად საინტერესო მასალა. გაითხარა როგორც სამაროვანი, ისე ნასახ-
ლარი. აქ გამოვლენილი გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეებში, ეპოქის სამარხეული ინ-
ვენტარა (ნაშაყული, მონეტები) მოწმობს პერეოის ცხოველ საგარეო ურთიერთობას აღმო-
საყდრების ქვეყნებთან და, ამავე დროს, კულტურულ-ეკონომიკურ ერთიანობას ქართულ სა-
ზღვროსთან. აქ გამოვლენილი მდიდრული სამარხები, როგორც ჩანს, დიდებულია სამაროვ-
ანა და, შესაძლოა, ერისთავისაც. ნასახლარზე (ძვ. ანაგის მიდამოებში) მოპოვებული მასა-
ლა მოწმობს აქ კერამიკული და მინის საწარმოების არსებობას IX-XIII საუკუნეებში. მე-
ვენახეობასთან დაკავშირებული რკინის იარაღი მინიშნებს ამ დარგის წამყვან როლზე
მხარის მეურნეობაში.

პერეოის ეკონომიკურ სიმპლავრეზე მიუთითებს, აგრეთვე, აქ შემორჩენილი ამ ზანის
საერო და საკულტო ძეგლები და წერილობითი წყაროების ცნობები მათი ინტენსიური მშე-
ნებლობის შესახებ. ასეთი ძეგლებია, მაგალითად, ოზანის ამაღლების ცენტრალურ-
გუმბათოვანი ტაძარი (დედოფლის წყაროს რაიონი), კახ-ბაშის ბაზილიკა, ეუშის სამკელე-
სიანი ბაზილიკა, ლექეთის მრგვალი, გუმბათოვანი ტეტრაკონქი (კახის რ-ნი, ახერბაიჯანი),
გურჯაანის (კახთუბნის) ყველაწმინდა, ვაჩნაძიანის ყველაწმინდა, ნეკრესის მონასტრის გუმ-
ბათოვანი ეკლესია, ვარცანის ღვთისმშობლის ტაძარი შილდასთან, ხირსის სტეფანწმინდა,
საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლები: ვაჩნაძიანის, ველისციხის, კანთის, ნეკრესელის, ქუ-
რმელის სასახლეები და სხვ. ეს ძეგლები წარმოადგენენ ქართული ხუროთმოძღვრების ტი-
პურ ნიმუშებს (გ. ჩუბინაშვილი).

ადრეშუასაუკუნეებში პერეთში აღმავლობა განიცდიდა, აგრეთვე, საქალაქო ცხოვრებად. წყაროებში მოხსენიებულია და ნაწილობრივ არქეოლოგიურადც გამოკვლეულია ამ ხანის შემდეგი ქალაქები: ზორანთა (ქ. პერეთი) – ზორნაბუჯი, ნეკრესი, ჭერეში, ნუხატა, შაქი (თანამედროვე ნუხის ადგილი). ასევე, პერეთის მნიშვნელოვანი დასახლებული პუნქტები იყო: ლავილენი (იგივე ლავათის ციხე, ლავისტის ხევი), გიშა, კაკი, კატეხი, ყუმბა, ლე-ქეთი, ტოპრაკალა (კახის რ-ნი, ახერბაიჯანი).

ზორანთა, ქართლის ცხოვრების ცნობით, პერეთის პირველი ადმინისტრაციული ცენტრი იყო. ის მდებარეობდა გამშენანში (ქიზივი), იორის, აღაზნის და მტკვრის შესართავს, ახლოს იყო ქართლისა და აღმართის ქალაქებთან. როგორც ჩანს, ის იყო ქართველების, აღმანგლებისა და სომხების ერთმანეთთან დამაკავშირებელი პუნქტი. ზერეან ყრუს მიერ დაარსებას შემდეგ (VIII ს.), მან შეწყვიტა არსებობა, როგორც ქალაქი.

ზორნაბუჯი გამშენანის მეორე მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო იორისა და აღაზნის შუამდინარეობაში, ბატონობდა აღაზნის ვლზე და ახლოს იყო იორის ხეობასთანაც. აქ იყო საეპისკოპოსო კათედრა.

ჭერეში, ასევე, იორ-აღაზნის შუამდინარეობაში მდებარეობდა. მასზე გადიოდა უმთავრესი გზა შიდა ქართლიდან შიდა კახეთში, წარმოადგენდა აღაზნის ეკლესიას გასასვლელს. აქ იყო საეპისკოპოსო კათედრა.

ნეკრესი მდებარეობდა აღაზნის მარცხენა სანაპიროზე, გაღმამხარეში, მთისა და ბარის დამაკავშირებელ ხაზზე. აქედან, ეახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ერთ-ერთმა ასურელმა მამამ – აბიოს ნეკრესელმა ქრისტიანობაზე მოაქცია მოიულნი. V ს-ში აქ დაარსდა საეპისკოპოსო კათედრა, რომელმაც იარსება მოიღო შუა საუკუნეების მანძილზე. ნეკრესში შემორჩა ადრეშუასაუკუნეების ქართული ზეგრომოძღვრების შესანიშნავი ნიმუშები: უცვლელისა ბაზილიკა (IV ს.), სამეკლესიანი ბაზილიკა (VIII ს.), გუმბათიანი ეკლესია (IX ს.), ნეკრესელა ეპისკოპოსის სასახლის კომპლექსი (VIII-IX სს.) და სხვ.

ნუხატის (ნობოტა, ნოხატო) ლოკალიზაციაზე აზრთა სხვადასხვაობაა. მკვლევართა უმრავლესობა მას აიგივებს თანამედროვე ნუხასთან, სადაც მდებარეობდა პერეთის სამეფოს დედაქალაქი შაქიშაქი (მ. ჯანაშვილი, ს. კაკაბაძე, ს. ერეკლიანი, პ. ანგოროვცა, ნ. ბერ-ტენიშვილი, გ. ნუბინაშვილი); მკვლევართა ნაწილი ზოგადად ასახელებს იმ მხარეს, სადაც ნუხატის მდებარეობდა: ბელაქანს (მ. ბროსე), ან საინგილოს (ა. ჯავახიშვილი). ვახუშტი ბატონიშვილისა და გუანურიშის ცნობებზე დამყარებით გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ნუხატა და შაქიშაქი სხვადასხვა პუნქტებია და ნუხატის მდებარეობდა მდ. ბელაქანის წყლის აუზში, მის შუა დინებაზე, კავკასიონის მთიანი ქედის ერთ-ერთი განშტოების სამხრეთ ფუტეზე (თ. პაბუაშვილი). „ქართლის ცხოვრების“ (ჯეანშირი) ცნობით, ნუხატის დედაქალაქი არილ ჰეფე. მკვლევართა აზრით, ნუხატა ზერეან ჰიტეგა („ნუხ-ბატ“) და ნიშნავს „ნუა გზას“. ნუხატის წარმოადგენდა სტრატეგიულ პუნქტს პერეთის ხელოს-ფაშათაშის მთაში პოლიტიკური გაყვლების დასაწყისებლად, იქ ქრისტიანობის გასავრცელებლად. ნუხატზე გადიოდა ე.წ. „ბელაქანის გზა“, გზა, რომელიც საქართველოს დაღესტანთან – ზენდახთან აკავშირებდა, „ბელაქანის გზას“ იხსენიებს XIV ს-ის შემადიანი – (გამოაღწერილი). ბელაქანიდან იწყოდა სამხიონერო მიღწეობის დაღესტანში XIII ს-ში პირველი სარდალ, პერეთიდან ამ გზით მთიანეთში, ზენდახში იჭრებოდა ქრისტიანობა და ქართული კულტურა. ზენდახში შემორჩენილი უადრესი ქრისტიანული საკულტო რეგლები, ქართული წარწერებით, ქრონოლოგიურად ემთხვევა სწორედ პერეთის სამეფოს არსებობის ხანას.

შაქიშაქი – პერეთის სამეფოს ცენტრი, მდებარეობდა თანამედროვე ტ. ნუხის ადგილას. შაქი ზნადად იხსენიება არაბულ და სომხურ წყაროებში. ამ ტოპონიმს მკვლევრები უკავშირებენ სკითური ტომის – საკის სახელს. რამდენადაც სკითების შემოჭრას სამხრეთ

მოხელეების კრისთავ-შთაგრების შემჯავებით, ეთნიკური თვალსაზრისით მათი სამეფო მოიცავდა ქართიზებულ პერებს, ალვანელებს, სომხებს და არაბულთურქულ მოსახლეობას.

გვლუგია პერეთში, ისევე როგორც ქართლისა და ალვანეთის სამეფოებში, IV ს.-დან ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადდა ქრისტიანობა. მოესეს კალანკატვაცის ცნობით, ქრისტიანობა პერეთში ამაზე ადრე გავრცელებულა. ახ. წ. I ს.-ში პერეთის კ. გისში (იგივე გიშში) ქრისტიანობა უკანადაა და აქ გვლესიაც აუგია თადეოზ მოციქულის მოწაფეს. ელისეს ქართლში შემავალ პერეთის განმანათლებლად წყაროები წმ. ნინოს მიიჩნევენ. მოესეს ხორენაცის ცნობით, ნინოს ქრისტიანობა „კასპიის კარებამდე“ (ე.ი. დარუბანდამდე) უკანადაა. შესაძლოა, ეს ცოტა გადაჭარბებულია, მაგრამ მაინც მოწმობს პერეთში ქართული გვლესიის გავლენის გავრცელებას თავიდანვე.

არაბთა ბატონობის ხანაში ალვანეთსა და პერეთში გრცელებდა ისლამი. არაბი ავტორების ცნობებიდან ჩანს, რომ შაქში და ალბანეთის პერეთში საერთოდ პრავლად იყო მუსლიმთა მოსახლეობა. საბოლოოდ, საქართველოს ფარგლებში მოქცევაში განაპირობა პერეთში ქრისტიანობის განშტკივება და ისლამის აღმოფხვრა. ქრისტიანული ალბანეთი კი, ვერ გადაურჩა ჯერ არაბების და შემდეგ თურქების მიერ გამაჰმადიანებას და მათთან ასიმილაციას.

ვახტანგ გორგასალმა ქართლის სამეფოში დააარსა 12 საეპისკოპოსო, რომელთაგან „ქართლის ცხოვრების“ (დუანშერი) ცნობით, ოთხი მოდიოდა პერეთზე: ჳერეთის და ხორნაბუჯის. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობას ავსებს „ეპისტოლეთა წიგნი“, რომელიც 506 წლის დეკანის საეკლესიო კრების მონაწილეთა შორის იხსენიებს პერეთის კოდეც 3 ეპისკოპოსს: ბოდბელს, კაწარელს და გიშელს. VI ს.-ის II ნახევრიდან წყაროებში იხსენიება ნეკრესელი ეპისკოპოსი, ხოლო VII ს.-ის დასაწყისში „ეპისტოლეთა წიგნი“ იხსენიება ბაზალეთის ეპისკოპოსი, რომელსაც ძველევრები ათევებენ თანამედროვე ზაქათალის რაიონში მდებარე ბახთალოსთან (ს. ჳრეზაიანი). ასე რომ, ადრეშუასაუკუნეებში პერეთში საკარაულოა 7 ეპარქიის არსებობა: ძველევრები (ა. ზაზანაშვილი, თ. ჰაბუაშვილი) ვარაუდობენ საეპისკოპოსო კათედრის არსებობას, აგრეთვე, ლეკეთში (კახის ახლოს).

სამონასტრო მოძრაობა ქართლის პერეთში დაგეგმირებულია ასურელი მამების მოღვაწეობასთან (VI ს.). კერძოდ, პერეთში იღვწოდნენ: დავით გარეჯელი, იოსებ აღავერდელი, აბბოს ნეკრესელი, სტეფანე ხირსელი (ჭიხელელი). მათ დააარსეს: გარეჯის, მრავალშობის, ნეკრესის, ხირსის, აღავერდის საკანეპი, რომლებიც იქცნენ ქართული კულტურის, მწიგნობრობის კერებად. ამავე დროს, ასურელი მამების მოღვაწეობამ ხელი შეუწყო პერეთის გვლესიის შემოშტკივებას ქართლის კათალიკოსთან.

ალვანეთის პერეთში (ისევე, როგორც მთელს ალვანეთში) VI-X სს.-ში მიმდინარეობდა ბრძოლა ქრისტიანული აღსარების ორ მამართულებას – ქალკედონიტობასა და ანტიქალკედონიტობას შორის. ამავე დროს, ეს იყო, ფაქტობრივად, ბრძოლა ქართულ და სომხურ ორიენტაციებს შორის. 608 წელს გაფორმდა საეკლესიო განხეთქილება ქართულ ქალკედონიტურ და სომხურ ანტიქალკედონიტურ (მონოფიზიტურ) ეკლესიებს შორის. არსენ საფარელის ცნობით, პერეთის ეკლესია თავდაპირველად განუდგა ქალკედონიტობას, ხოლო შემდეგ აღაარა ის. შემდეგში სომეხთა კათალიკოს კომიტასს (615-628) მოუხერხებია ალვანეთისა და პერეთის მონოფიზიტურ რწმუნაზე გადაყვანა, მაგრამ დროებით: VII-X სს.-ში პერეთსა და ალვანეთში მიმდინარეობდა გამუდმებული ბრძოლა დიოფიზიტობასა და მონოფიზიტობას შორის და ხან ერთი იმარჯვებდა, ხან მეორე. VIII ს.-ში სომეხთა კათალიკოს ელია I-ს (703-717), მოესეს კალანკატვაცის ცნობით, ხალიფასთან დაესმენია დიოფიზიტობისაკენ გადაზრდილი ალვანთა კათალიკოსი და ალვანეთის დედოფალი. ელიას ხალიფას დაზმარებით მოუხერხებია ქალკედონიტობაზე მოქცეული ალვანელების დასჯა. X ს.-ის შუა ხანებში პერეთში საბოლოოდ დამკვიდრდა დიოფიზიტობა (ე.ი. ქართული მრწამსი), გაი-

მარჯვა ქართულმა ორიენტაციამ ამ ფაქტს წყაროები მიაწერენ ამ ხანის ქერეთის დედოფალს დინარს. „ქართლის ცხოვრების“ („მატიანე ქართლისა“) ცნობით, „ქერეთსავე, მეფობამდე იშხანიკასა, პირველნი ვოველნი იყვნენ მწყალებელნი... და დედამან მიხმან მოაქცევინა მართლმადიდებლად, დინარ დედოფალმან“. სომხეთის კათალიკოსმა ანანია I-მა (946-968 წწ.) კვლავ სკდა ქერეთში მონოფიზიტობის აღდგენა, მაგრამ ვერ მიაღწია მიზანს, მაინც, მტკერის მარჯვენა სანაპიროს ალენეთში სომხეთმა შეძლო მონოფიზიტობის დამკვიდრება (შესაძლოა, ამას ხელი შეუწყო ამ მხარეში სომხური მოსახლეობის სიჭარბეშაც). ამის შედეგად მარჯვენა ნაპირის ალენეთი ჩამოსცილდა ქერეთის სამეფოს და მისი მოსახლეობა ან გამამაღიანდა, ან გასომხდა. ქერეთში კი X ს.-ის შუა წლებში საბოლოოდ დამკვიდრდა დიოფიზიტური მრწამსი. ქართულმა ორიენტაციამ გაიმარჯვა, ქერეთის ეკლესია ქართლის საპატრიარქოს განუყოფელი ნაწილი გახდა.

ურთიერთობა არაბებთან და მუშობელ სამეფო-სამთავროებთან რანთა და კახთა სამეფოებ წარმოშობა, VII ს.-ის მეორე ნახევრიდან ქერეთი, ისევე როგორც ქართლი, ალენეთი და სომხეთი, არაბთა მოხარკე გახდა. ბაღდადის ენობით, არანს გაგზავნილმა არაბთა ლაშქრის ხარდალმა „შაქანისა და კამბარანის მფლობელებთან ზავი დადო, ხარკის გადხდის პირობით“. ამ ენობაში მოხსენიებულია ქერეთის ორა დემა: კამბერანი და შაქა. მურვან ყრუს დამარბეველმა ლაშქრობამ ქერეთსაც დიდი ზიანი მიაყენა, არსებობა შეწყვიტა ქერეთის ძველმა ადმინისტრაციულმა ცენტრმა – სორანთამ, როგორც ქადაქმა. დაარბიეს სხვა ქადაქები და სოფლებიც. მომდევნო ხანის წყაროებში არ ჩანს ზშირი ბრძოლები ქერეთსა და არაბებს შორის, ქერეთის მმართველები უმთავრესად დიპლომატიური გზებით ცდილობენ არაბებთან მშვიდობიანი ურთიერთობის დამყარებას, ზოგჯერ ქერეთის სამეფოს შექმნის შემდეგ. უკვე ბრძოლით ცდილობენ დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას. მაგალითად, მოვსეს კალანკატვაცის ცნობით, 823 წელს ქერთა მეფემ საპლ იბნ-სუმმატმა გაილაშქრა არაბებზე, რომლებმაც დაარბიეს ალენეთის ერთ-ერთი ოლქი ამრასი, დაამარცხა იხინი და კათავისუფლა ტყვეები. ბაღდადის გადმოცემით, საპლ იბნ-სუმმატი თავს დაესხა ერთ-ერთ არაბ სარდალს და დაამარცხა ის. 820-იან წლებში ხალიდ იბნ-აზიდმა მოაწყო დაშლადი ლაშქრობა შაქის (ე.ი. ქერეთის) წინააღმდეგ და დაიკისრა ხარკი 300000 დირჰემის რაოდენობით წლიურად.

საპლ იბნ-სუმმატმა არაბთა წინააღმდეგ კავშირი შეკრა ზურამიტთა მოძრაობის (816-837 წწ.) ბელადთან – ბაბეკთან. ამ ბრძოლაში ალენეთის, ქერეთის და სომხეთის ფეოდალებმა არაბთა წინააღმდეგ წარმატებას მიაღწიეს. როდესაც ზურამიტთა მოძრაობაში ანტიარაბული ხასიათის გვერდით გამოიკვეთა ანტიფეოდალურა ხასიათიც, საპლ იბნ-სუმმატი (ისევე როგორც სხვა ფეოდალები) განუდგნენ ბაბეკს. 837 წელს არაბთაგან დამარცხებული ბაბეკმა თავი შეაფარა საპლ იბნ-სუმმატს, ამ უკანასკნელმა ის არაბებს გადასცა, რომლებმაც ხალიფასთან წაიყვანეს და მისი ბრძანებით სიკვდილით დასაჯეს. ამ დამსახურებისათვის ხალიფა აღ-შუთასიმმა (833-842 წწ.) მოვსეს კალანკატვაცის ცნობით, მასცა ნება ჰაჭლს, რომ ის დაუფლებოდა და ემეფა სომხეთში, ქართლსა და ალენეთში, ამასთან, არაბი ავტორის, აღ-ქუფის ცნობით, გაუგზავნა მას ბეიარფასი თვლებით შემკული ოქროს გვირგვინი 500000 დირჰემის ღირებულების, დაადგინა ის „პატრიკთა ზედაშეფიქრებულ“. ცხადია, მოვსეს კალანკატვაცის ცნობა საპლის ზეღისუფლების ფარგლებზე გაშვადებულია, მაგრამ ის მაინც მოწმობს ამ ხანის ქერეთის სამეფოს ტრენდის, მართლეს ქართული, ალენური და სომხური ოლქების შემოერთებასაც. 840-841 წწ. ზაღლომ კვლავ გამოგზავნა დამსხვრელი ლაშქარი ხალიდ იბნ აზიდის სარდლობით, თბილისის ურჩი ამირას წინააღმდეგ. აქ ქერეთის მეფე საპლი ხალიფას მოკავშირედ გვევლინება და ხალიდი ქერეთზე გავლით მიემართება თბილისისაკენ. გავაზთან მას კახთა

ლაშქარი შეგებოდა. მართალია, პერეთის მეფე არაბებს თავისი ინტერესების შესაბამისად უკავშირდება, მაგრამ ეს სრულიად არ ნიშნავს იმას, რომ ის არაბების მორჩილი იყო. საბჭოს მათგან დამოუკიდებლად უჭირავს თავი. არაბთა ახალი დამსჯელი ლაშქრობის დროს, რომელსაც ბუღა თურქი სარდლობდა (852-853 წწ.), საკლი მის მოწინააღმდეგეთა ბანაკშია. განსაკუთრებით თავი ისახელა ამ ბრძოლაში მარჯვენა სანაპიროს ალფანეთის (არცახის) ერთ-ერთმა მფლობელმა ესაი აბუ მუსამ, რომელიც, თომა არწრუნის ცნობით, თავის მეომრებს წანართა მგაღლითით ამხნევებდა, რომელთაც ბუღა თურქის ლაშქარი დაამარცხეს: „რად უნდა ვიყოთ წანარებზე ნაღლები ვაგაკეცი“, მტრის სიზრავლემ სძლია ალფანელებს და პერებს. საბლ იბნ-სუმმატი ბუღამ შეიპყრო და ბაღდადში გაგზავნა.

სახალიფოს დაშლის შემდეგ საქართველოს, სომხეთს და ალექსეთს თავს ესხმის სამხრეთ ამიერკავკასიაში წარმოქმნილი მაჰმადიანი სამფლობელოების მფლობელები; იახადიანები, სჯელები, საღარიბანები, რაგადიანები, შადიდიანები. X ს. 40-იან წლებში სამხრეთ აზერბაიჯანში წარმოიქმნა დიდილემური წარმოშობის საღარიბანების (ანუ შესაფარიანების) სახელმწიფო (ცენტრი ქ. არდებილი), რომელმაც იარსება 40 წელი (941-981 წწ.). მისმა მეთაურმა ზელი იფლო ბარდავა, დუნია, განძა, დახარკა პერეთიც, სადაც ამ დროს შეუობდა იმხანი.

კახეთთან პერეთის ბრძოლა გარდამავალი უპირატესობით მიმდინარეობდა: პერეთის მეფეთა მოხსენიება არამედ და ზომიერ წყაროებში „წანართა მეფედ“ (გრიგოლ ქაშიძი, იოანე სენექერიძი) მიუთითებს იმაზე, რომ ამ მეფეების დროს უპირატესობა პერეთის მხარეზე იყო და მათ დამპყრობილი ქიორდათ კახეთის ნაწილი. X ს.-ის დასაწყისში, პერეთის მეფის ადარნასე პატრიკის (დინარ დედოფლის ქმარი) დროს კახეთის ქორეპისკოპოსმა კვარაკე I-მა (893-918 წწ.) და აფხაზთა მეფემ კოსტანტი II-მ (893-929 წწ.) „ქართლის ცხოვრების“ („მატიანე ქართლისა“) და ერეკლის წმ. გიორგის ეკლესიის წარწერის ცნობით, ორჯერ ილაშქრეს პერეთში – დაამარცხეს პერთა მეფე ადარნასე პატრიკი, აიღეს ევჯირის ციხე და დაიპყრეს არაში (თანამედროვე სოფ. მთის ბირი – კვარდის რაიონი), გაუზი (თანამედროვე ახალსოფელი – თიანეთის რაიონი) და ორჭობი. არაში და გაუზი აფხაზთა მეფემ დაიკავა, ზოლო ორჭობი – კვარიკემ. ვახუშტი პატონიშვილის ცნობით, X ს.-ის 30-იან წლებში, საუბი ამარას შემოსევის დროს, რომელმაც დაარბა კახეთი, პერეთის მეფემ ადარნასე პატრიკმა დაიპყრნა კვირიკესა და კოსტანტისაგან მიტაცებული ტერიტორიები. 50-იან წლებში, როცა აფხაზთა მეფეები (ცერ გიორგი და შემდეგ მისი შვილი III) კახეთის უტყუდნენ, პერეთმა ისარგებლა კახეთის მძიმე მდგომარეობით და მისი ნაწილი დაიპყრო, ამიტომაც იოანე სენექერიძის, რიგორც აღნიშნული იყო, წანართა მეფედ იხსენიება.

XI ს.-ის დასაწყისში პერეთს უტყუეს აფხაზთა და ქართველთა მეფე ბაგრატ III, საქართველოს პირველი მეფე, მან 1008 წელს გაილაშქრა პერეთზე, დაიპყრო ის და განაწინა მის ზოგად ახლადი. მაგრამ პერეთის დიდებულებმა, როგორც კი ბაგრატის გაზრუნდა, გადაეცნეს ახლადი და პერეთი გადასცეს კახეთის ქორეპისკოპოს დავითს (976-1009 წწ.). ასე წარმოიქმნა მცირე ხნით (ერთი წლით) „რანთა და კახთა სამეფო“. ბაგრატ III-მ 1010 წელს კვლავ ილაშქრა კახეთ-პერეთზე, დაიკავა ის და დაატყვევა რანთა და კახთა მეფე კვირიკე III (1009-1037 წწ.). ბაგრატ III-ის გარდაცვალების შემდეგ (1014 წ.) კახეთ-პერეთის აზნაურებმა საქართველოს მეფის გიორგი I-ის (1014-1027) დროს, 1014 წლის ახლოს, ადაფინეს „რანთა და კახთა სამეფო“, რომელმაც იარსება XII საუკუნის დასაწყისამდე, დავით აღმაშენებლის მიერ პერეთის შემოერთებამდე.

პერეთის გაერთიანება ჯერ კახეთთან, ზოლო შემდეგ საქართველოს სამეფოსთან იყო იმ ზოგადი პროცესის შემადგენელი ნაწილი, რომელიც საქართველოს გაერთიანებით დასრულდა.

3. გზის - აზნაზთი

VIII საუკუნის ბოლოს დასავლეთ საქართველოში წარმოიქმნა ახალი სახელმწიფო, რომელიც წარმოადგენდა ეგრისის (ლაზეთის) სამეფოს შემკვიდრეს ტერიტორიულად, მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობით, რელიგიურ-კულტურული ტრადიციებით. მონღოლ-სახელმწიფოს პოლიტიკური ცენტრის გადასაცემის: ციხეგოჯის (არქეოპოლი-ზის) ნაცვლად ცენტრი გახდა ქართლის ერისმთავრების ერთ-ერთი რეზიდენცია, უძველესი ქართული ქალაქი - ქუთაისი. ამ სახელმწიფოს ქართულ წყაროებში ეწოდება „აფხაზეთი“, რომში - ეგრისი, ბიზანტიურში - აბაზგია.

აფხაზეთის სამეფო წარმოქმნიდანვე აქტიურად ჩაება საქართველოს პოლიტიკურ და კულტურულ-რელიგიურ ცხოვრებაში, საქართველოს გარეშე მტრების (ბიზანტია, არაბები) წინააღმდეგ ბრძოლაში. ის „ქართველთა სამეფოსთან“ (ტაო-კლარჯეთთან) ერთად პეკემო-ნობდა საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლას. აფხაზეთი მეფეები დაუნათესავედნ ქართველ ბაგრატიონთა დინასტიას და 978 წელს სამეფო ტახტი ამ დინასტიის წარმომად-გენელმა ბაგრატ გურგენის ძემ მიიღო. ეს ბაგრატი აფხაზეთი უკანასკნელი უშვილო მეფეა ღმრწემი შემდეგ ერთიანი საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატ III იყო. აფხაზეთი სა-მეფოს ცენტრი ქუთაისი გახდა საქართველოს ფეოდალური მონარქიის პირველი დე-დაქალაქი და ასეთად დარჩა ის 1122 წლამდე (თბილისის გათავისუფლებამდე). ტიტულმა „აფხაზეთი მეფე“ დაიკავა საქართველოს მეფის შვიდწევრიან ტიტულატურაში პირველი დედილი (XI-XV სს.), რის გამოც ხშირად საქართველოს მეფე, შემოკლებით, ქართულ და უცხოურ წყაროებში „აფხაზეთი“ მეფედ იწოდებოდა, ხოლო საქართველო - აფხაზეთად. დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მწვემს-მთავარი, რომლის კათედრა ჯერ ბიჭვინთში იყო, ხოლო შემდეგ ქუთაისში, ასევე იწოდებოდა „აფხაზეთი“ კათალიკოსად.

„აფხაზეთი“ სამეფოს ისტორიასთან დაკავშირებით ისტორიოგრაფიაში აღძრულია რამ-დენიმე პრობლემატური საკითხი:

1. თანამედროვე აფხაზეთი (აფხაზეთის) ეთნოგენეზი;
2. ქართული ეთნონიმის „აფხაზის“ წინაარსი შუა საუკუნეებში;
3. დასავლეთ საქართველოს ეთნო-პოლიტიკური რუკა „აფხაზეთი სამეფოს“ წარ-მოქმნამდე (I-VII საუკუნეებში);
4. აფხაზეთი მეფეების დინასტიის წარმოშობა;
5. აფხაზეთი სამეფოს (VIII-X სს.) ეთნიკური რაობა; მოსახლეობა, ენა, კულტურა, რელიგია.

ამ საკითხების კვლევის ართულებს წყაროების სიმწირე, რამაც მათ შესახებ წარმოქმნა სტადანსენარი, ხშირად ერთმეორის გამომრიცხავი თვალსაზრისი და, ამასთან, ასპარეზი მისცა ტენდენციურ, არამეცნიერულ მოსაზრებასაც.

რა თბიქტური მონაცემები გვაქვს აღნიშნული პრობლემატური საკითხების გადასაჭ-რად?

თანამედროვე აფხაზეთი (აფხაზეთი) ეთნოგენეზი

ამა თუ იმ საღხის ეთნოგენეზის კვლევის თბიქტებია: ენა, ავტოქტონობა, კულტურა, მართოლოგიური მასალა.

აფხაზეთი (აფხაზეთი) ენის მონათესავეობის საკითხი ნათელია: ის ეკუთვნის დასავლურ ინდოევროპულ (ე. წ. აფხაზეთ-აღილურ) ენათა ჯგუფს.

მკვლევართა ღვაკს იწვევს აფხაზეთი ავტოქტონობის, ე.ი. მათი პირველსაცხოვრისის სა-კითხი: არიან ისინი თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიის ავტოქტონური (ე.ი. თავდასა-მად)?

ადგილობრივი) მოსახლეები, თუ გადმოსახლდნენ სხვა მხარეში, და თუ გადმოსახლდნენ – როდის და საიდან.

ამ საკითხზე სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ძირითადად ოთხი თეორია-საზრისი: 1. აფხაზთა სამხრეთული (მცირეაზიური) წარმომავლობის; 2. ჩრდილოელი (ჩრდილოკავკასიური) წარმომავლობის; 3. ავტოქტონობის (ე.ი. ადგილობრივობის) და 4. მცირეწილ-ავტოქტონობის (ე.ი. ნაწილობრივ ადგილობრივობის და ნაწილობრივ მოსულობის) შესახებ.

ცხადია, ამ საკითხის (ე.ი. აფხაზთა ავტოქტონობის) გასარკვევად უნდა გავითვალისწინოთ მასალა დასავლეთ საქართველოს (და, კერძოდ, თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიის) უძველესი მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე: შევადგინოთ თუ არა მასში ჩრდილოკავკასიური წარმომავლობის ტომები, რა სახელით იხსენიებან ისინი წერილობით წყაროებში, იყვნენ თუ არა ისინი თანამედროვე აფხაზების (აფსუების) უშუალო წინაპრები.

როგორც აღვნიშნეთ, მკვლევართა ნაწილის აზრით, თანამედროვე აფხაზები წარმოადგენენ აფხაზეთის ტერიტორიის ავტოქტონურ მოსახლეობას, უძველესი დროიდანვე აქ მოსახლე ჩრდილოკავკასიური ტომების კონსოლიდაციის შედეგად წარმოქმნილ ეთნოსს (ზ. ანაბაძე).

გამოთქმულია ამის სრულად საპირისპირო მოსაზრება, რომ თანამედროვე აფხაზები ჩამოსახლდნენ XVII-XVIII საუკუნეებში, ადრე კი აქ მხოლოდ ქართველური ტომები ცხოვრობდნენ (პ. ივგორიძე).

ავტოქტონურ-მიგრაციული თეორიების მიხედვით, აფხაზეთის ტერიტორიაზე გვიან-არტიკურ და ადრეშუასაუკუნეებში ცხოვრობდნენ ჩრდილოკავკასიური ტომები, მაგრამ თანამედროვე აფხაზები მათი კონსოლიდაციის შედეგად წარმოქმნილ ეთნოსს კი არ წარმოადგენენ, არამედ – XV – XVIII საუკუნეებში (ე.ი. საქართველოს ფეოდალური შინაპრების პოლიტიკური დაშლის შემდეგ) ჩრდილო-კავკასიიდან ჩამოწოლილ მოიღვლია მცირე ასიმილაციების შედეგად წარმოქმნილ ეთნოსს. ასე რომ, VIII საუკუნის და მომდევნო ხანის ქართულ წერილობით წყაროებში დამოწმებული ქართული ეთნონიმი „აფხაზი“ (იოანე ჰაბანის ძე, ფუანშერი, „მატიანე ქართლისა“) და თანამედროვე აფხაზთა თვითსახელწოდება „აფსუ“ სხვადასხვა მხარისა სახელება.

დასავლეთ საქართველოს, და, კერძოდ, მისი შავი ზღვის სანაპიროს უძველესი ეთნიკური რუკის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა. მაგრამ ეს თეორიები იმდენად შორეულ ეპოქას ეხება (ძვ. წ. VI-V ათასწლეულები), რომლის შესახებ კონკრეტულ ეთნოსზე მსჯელობის შესაძლებლობა გამოირიცხებოდა, ხოლო ძვ. წ. II ათასწლეულიდან, როდესაც სურათი შედარებით უფრო ნათელია, დასავლეთ საქართველოში უშოაგრესად ქართველური მოსახლეობა ივარაუდება.

ამ დროიდან მოყოლებული ვიდრე ანტიკურ ხანამდე, ამ ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა იმ დასკვნას გამოტანის შესაძლებლობას იძლევა, რომ აქ არსებობს საერთო კოლხური, ე.ი. ქართველური კულტურა, ამ დიდი კულტურის შიგნით, სპეციალისტთა დასკვნით, გამოიყოფა ცალკეული რეგიონალურ-ლოკალური ვარიანტები, მაგრამ მოღვაწეობაში ის კოლხური კულტურაა. ძვ. წ. II და I ათასწლეულებში ქართველური (საკუთრივ სვანური) ეთნიკური ელემენტი ფართოდაა გაფრცელებული დასავლეთ საქართველოს როგორც მთიან, ისე დაბლობ ზონაში, რისი ერთ-ერთი საბუთია ქ. ცხუმის (სოხუმის) სახელწოდების ქართველური (სვანური) რეზილიდან წარმომავლობა. ქართველური ენებიდან შემოსული ტოპონიმების სხვა, არაერთი მაგალითის მოტანა შეიძლება.

ასეთ დასკვნას უჭერენ მხარს ძველი ჰერმეული მითოლოგიის მონაცემები არგონავტთა კოლხეთში მოგზაურობის შესახებ და ლინგვისტურ კვლევაზე დამყარებული მოსაზრება, რომ არგონავტთა აქ მოხდის დროისათვის (ძვ. წ. II ათასწლეული), ე.ი. ბერძენ-კოლხთა უძველესი კონტაქტების ხანაში აქ ფუნქციონირებდა ქართველური ენა (თ. გამყრელიძე, ეს.

ფარეხი). ბიზანტიური წერილობითი წყაროები, როდესაც მოგვითხრობენ ღაზეთის სამეფოს და ღაზებზე (მდგრულ-ჭანური შტო ქართველური ტომებისა), ერთხმად ხაზს უსვამენ, რომ ღაზები იგივე კოლხები არიან, თვით ეს წყაროებიც „ღაზებს“ და „კოლხებს“ ხმარობენ სინონიმური შინაარსით (V ს.-ის ანონიში, პროკოპი კესარიელი, იოანე ლიდე, აგათიას პოლასტიკოსი და სხვ.).

ძირველი წერილობითი ცნობები დასავლეთ საქართველოს უძველესი მოსახლეობის შესახებ ჩნდება ძველ ბერძნულ წყაროებში (ძვ. წ. VI – I სს.) (სკილაკს კარიადენელი, პეტრე პოლიტი, პეტროლიტი, პალიფატე აბიდიონელი, სტრაბონი). მათი ცნობების მიხედვით, ამ ხანაში დიოსკურიამდე (სოზუში) ცხოვრობდნენ ქართველური ტომები, ხოლო დიოსკურიის ჩრდილოეთით – ქართველურ ტომებთან ერთად, ადილეურ-ჩერქეზული (კერკეტები, ზიგები) და აგრეთვე – გაურკვეველი ეთნიკური კუთვნილების ტომები.

ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ბერძნული წერილობითი წყაროების დიდი რაოდენობა რომელიმე ავტორების ცნობებიც დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შესახებ II ს.-ის ავტორები ფლავიუს არიანე და კლავდიოს პტოლემეაიოსი ასახელებენ ნიკოპოლის (თანამედროვე ტრაფსის) ახლოს მდებარე გეოგრაფიულ პუნქტს ღაზიკას, რაც მითითებს აქ ღაზური მოსახლეობის არსებობაზე. ამასთანავე, კლავდიოს პტოლემეაიოსი ამ პუნქტს „ძველ ღაზიკას“ უწოდებს, რაც იმას ნიშნავს, რომ აქ ადრე დასავლურ-ქართული მოსახლეობა არსებობდა.

I ს.-ის რომელიმე ავტორი, პლინიუსი იხსენიებს ქ. დიოსკურიასთან მცხოვრებ აფსილებს, ხოლო II ს.-ის ავტორი, არიანე ასახელებს ღაზებსა და სანიებს შორის მცხოვრებ აფსილებსა და აბაზებს. ეს არის პირველი ცნობები ამ ორი ტომის შესახებ, რომლებსაც მკვლევართა ნაწილი მიიჩნევს თანამედროვე აფხაზების წინაპრებად: აფსილებთან აკავშირებენ აფხაზების თვით სახელწოდებას – „აფსუ“, ხოლო აბაზებთან მათ ქართულ და ქართულიდან სხვა ენებში გაერქვებულ სახელწოდებას – „აფხაზი“. მკვლევართა ნაწილი იტყვის, რომ ეს ტომები I-II საუკუნეებში ჩამოსახლდნენ ჩრდილოეთ-კავკასიიდან და ამიტომ არ იხსენიებიან მანამდე წყაროებში, ხოლო მეორე თეაზსაზრისით, ისინი ადრევე მოვიდნენ აქ და ძველ ავტორთა ცნობებში გაერთიანებული არიან ერებით ეთნონიმში „აფსიები“. მკვლევართა დიდი ნაწილი მიიჩნევს, რომ აფსილები (ქართული წყაროების „აფსილები“) ჩრდილო-კავკასიური ტომები იყვნენ. ზოგი მკვლევარი აფსილებს უკავშირებს ძველ წარწერებში მოხსენიებულ ტომს „აბზაიას“, რომელიც თითქმისდა საქართველოში დაბრუნდა მცირე აზიიდან. გამოთქმულია, აგრეთვე, მოსაზრება, რომ აფსილები და აბაზები ქართველური ტომები იყვნენ. მასალის ზომიერის გამო აფსილებისა და აბაზების ეთნიკური კუთვნილების საკითხი მანც ღიად რჩება და შემდგომ კვლევა-ძიებას მოითხოვს.

ბერძნულ-რომაული წყაროების შემდეგ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შესახებ ჩნდება ბიზანტიური ავტორების ცნობები (V ს.-დან).

კოლხეთის ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ, რომელიც ბატონობის ხანაში (I-II სს.) დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე წარმოიქმნა წერილი ეთნო-პოლიტიკური გაერთიანება, რომლებიც ჯერ რომის ვასალები იყვნენ, ხოლო შემდეგ (IV – VI სს.) დაექვემდებარნენ ღაზეთის (ანუ ეგრისის) სამეფოს, მათ შორის იყო აფსილებისა და აბაზების სათავეებიც. ეგრისის სამეფოს დასუსტების შემდეგ (VI-VII სს.) ისინი დაექვემდებარნენ სელჩუკებს. VI-VII სს.-ში ბიზანტიამ მდ. კოდორას ჩრდილოეთით შექმნა აბაზების სამთავრო, სადაც მოხდა აქ მცხოვრებ ჩრდილოკავკასიური წარმომადგენლის და ქართველური მოსახლეობის შერევა. ამ სამთავროს ბიზანტიურ წყაროებში აბაზთა ეწოდება, ხოლო ქართულ წყაროებში (ჯუანშერი) აფხაზთა საერისთავო.

შრიგად, აბაზების სამთავროში (VI-VIII სს.) მცხოვრები ჩრდილოკავკასიური წარმომადგენლის და ქართველური ტომების ერთობლიობა VIII – XV საუკუნეების ქართულ

წყაროებში (იოანე საბანის ძე, სტეფანე მტკვარი, გიორგი მერჩულე, ლეონტი მროველი, ჯუანშერი, „მატიანე ქართლისა“, XII-XIII სს.-ის მეტაფორასტები, „შენება სასჯულო“...) აღნიშნულია ეთნონიმით „აფხაზი“, ხოლო თვით აბაზგას ეწოდება „აფხაზები“. ამ პერიოდის აფხაზეთის გამგებელს ქართულ წყაროებში ეწოდება მთავარი (იოანე საბანის ძე), ან – ერისთავი (ჯუანშერი, „მატიანე ქართლისა“).

VIII ს.-ის ბოლოდან, როცა შეიქმნა ერთიანი დასავლურქართული სახელმწიფო ე.წ. „აფხაზთა სამეფო“, „აფხაზეთის“ შინაარსი ქართულ წყაროებში გაფართოვდა და მოიცვა მთელი დასავლეთი საქართველო. ამის შედეგად, VIII ს.-დან მოყოლებული, ეთნონიმი „აფხაზი“ და გეოგრაფიული სახელი „აფხაზეთი“ გვხვდება ორნაირი შინაარსით: ეიწრო – საკუთრივ აფხაზეთის (აბაზეთის) და მისი მოსახლეობის, და ფართო – VIII-X საუკუნეებში არსებული ერთიანი დასავლეთ საქართველოს სახელმწიფოს („აფხაზთა სამეფოს“) და მისი მოსახლეობის აღსანიშნავად.

დასავლეთ საქართველოში ქართული ეროვნების კონსოლიდაციის პროცესი (მეგრულ-ქანური და სვანური ტომების სახელმწიფოებრივ-კულტურული გაერთიანება) დაიწყო ჯერ კიდევ კოლხეთის სამეფოში (ძვ.წ. X-I სს.), გაძლიერდა ლაზეთის (ეგრისის) სამეფოში (II-VII სს.) (მეგრულ-ქანური, ქართველთა, სვანური და ჩრდილო-კავკასიური ტომების სახელმწიფოებრივ-კულტურული გაერთიანება) და მაღალ დონეს მიაღწია „აფხაზთა“ სამეფოში (VIII-X სს.), სადაც ინტენსიურად წარიმართა მისი მოსახლეობის კონსოლიდაცია, მერწყმა, სახელმწიფო ენად და დამწერლობად ქართული ენა და დამწერლობის დამკვიდრება ბერძნულის ნაცვლად, ქართულთან ცვლსიური გაერთიანება და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოდან გამოყოფა.

„აფხაზთა“ სამეფოს მოსახლეობის ეთნიკური რაობის დადგენა ითხოვს რამდენიმე კითხვას: 1. როგორ მოხდა დასავლეთ საქართველოს გაერთიანება აფხაზთა მთავრების ხელისუფლებაში? იყო ეს დაპყრობა, თუ ეთნიკურად მონათესავე ტომების ბუნებრივი სახელმწიფოებრივი კონსოლიდაცია? 2. რატომ ეწოდა დასავლეთ საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს „აფხაზთა“ სამეფო (ქართულ წყაროებში) და რამდენად მართებულია მას შესატყვისად „ეგრისის“ ზმარება (სომხურ წყაროებში)? 3. „აფხაზთა“ სამეფოში წარმოქმნილი ეთნიკური ერთობა იყო ქართული ეროვნება, აფხაზური თუ ჩამოყალიბდა ორივე ეს ეროვნება ცალ-ცალკე?

ამ კითხვებზე ნათელ პასუხს გვაძლევს იმდროინდელი ქართული წყაროები:

არავითარ დაპყრობას დასავლეთ საქართველოში აფხაზთა მთავრის მხრივ ადგილი არ ჰქონია. წყაროებში არ მოიპოვება არც ერთი ცნობა რაიმე დაპყრობით თპერაციაზე. ბრძოლაზე, ან მოსახლეობის წინააღმდეგობაზე აფხაზთა მხრიდან. „ქართლის ცხოვრება“ („მატიანე ქართლისა“) ასე გადმოგვცემს „აფხაზთა“ სამეფოს წარმოქმნის ამბავს: „რამაჲს მოუჭლურდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერისთავი აფხაზთა, სახელით ლეონ... და აპრა აფხაზეთი და ეგრისი, ვიდრე ლიხამდე, სახელ-იდეა მფეე აფხაზთა, რამეთუ მიცვალებულ იყო იოვანე დამბრებულ იყო ჯუანშერი, და შემდგომად ამისა ჯუანშერცა მიიცივადი“. ამრიგად, მუშატიანე ლეონის სახავს ქართლის ერისმთავრების ხელისუფლების შექცევად და სახელეთ საქართველოში. მისი ხელისუფლება ლეგიტიმურია (ე.ი. დინასტიურად კანონიერი), რამდენადაც, ჯუანშერის ცნობით, ლეონი დაპყრობილი იყო ერისმთავარ მარის (არჩილის ძმის) ტაღზე. რამდენად რეალურია ეს ცნობა დინასტიურ უნიაზე, ამ შემთხვევაში ეს არ არის არსებითი. არსებითია ძველი ქართული ისტორიული ტრადიცია ეგრისისა და აფხაზეთის მშვიდობიან, ბუნებრივ გაერთიანებაზე. მუშატიანე ერთნაირი ტერმინით აღნიშნავს ლეონის მიერ აფხაზეთისა და ეგრისის დაუფლებას: „იპყრა“. ეს ტერმინი აღნიშნავს არა იარაღით დაპყრობას, არამედ – ხელისუფლების დაუფლებას, პყრობას (ეს სიტყვა „დაიპყრა“ „ქართლის ცხოვრების“ რედაქციებში ზოგან ერთად წერია – „დაიპყრა“.

ზოგან გაყოფილად — „და მყრა“, ეფიქრობო, უფრო სწორი უნდა იყოს „და“ მთელითა გაშვარად და „იპყრა“ — ცალკე სიტყვად, რაც ხელისუფლების დამკვიდრებას ნიშნავს, თუმცა ეს მნიშვნელობა „დაიპყრა“-საც აქვს.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ისტორიკოსისათვის ლეონის მერე აფხაზეთის და ეგრისის დაუფლება ერთნაირად „გერობას“ ნიშნავს. ე.ი. ლეონისათვის მისი სამეფო „აფხაზეთი“, და არა საქართველო „ეგრისი“, ერთნაირად მას მფლობელობაში. ცხადია, ეგრისისა და აფხაზეთის მშვიდობიანი გაერთიანება გულისხმობს ამ გაერთიანების ხელშეწყობ ეთნიკურ ვითარებასაც. ეთნიკურ კონსოლიდაციას, სრულად გამოირიცხავს არაქართული ეთნოსის რაიმე უპირატესობას ან გაბატონებას.

„აფხაზეთი“ სამეფოს წარმოქმნა იყო ორგანული ნაწილი იმ ეთნიკურ-პოლიტიკური პროცესისა, რომელიც მიმდინარეობდა მიუღის საქართველოში VIII — X საუკუნეებში და რომელიც დასრულდა ქართული ქვეყნების საქართველოდ გაერთიანებით. „აფხაზეთი“ სამეფოს წარმოქმნის წინამძღვრები იგივე იყო, რაც სხვა ქართული ქვეყნების გაერთიანებისა და საბოლოოდ ერთიანი საქართველოს სამეფოს წარმოქმნისა: სამეურნეო და სოციალურ-პოლიტიკური ადამიკლობა, ზელსაფრელი საგარეო ვითარება (სახალიფოსა და ბიზანტიის დასუსტება), ქართველური ტომების ბუნებრივი ღტოლვა კონსოლიდაციისაკენ.

დასავლეთ საქართველოს ერთიან სახელმწიფოს ქართული წყაროები „აფხაზეთი“ სამეფოს უწოდებენ არა იმიტომ, რომ აქ გაბატონდა აფხაზური ეთნოსი, არამედ იმიტომ, რომ ამ სახელმწიფოს დამფუძნებელი (ლეონ II) თავდაპირველად აფხაზეთი მთავარი იყო. ასე ეწოდებოდა გაერთიანებული საქართველოს მეფეც „აფხაზეთი მეფე“, იმის გამო, რომ ამ სამეფოს პირველმა მეფემ (მგრატ III) პირველად მიიღო „აფხაზეთი“ მეფის ტიტული (978 წ.) და შემდეგ სხვა სამეფო ტიტულები. რაც შეეხება აფხაზეთს მეფეების ეთნიკურ კუთვნილებას, ეს საკითხი აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს მკვლევართა შორის, ამ საკითხზე პირდაპირი ცნობების არარსებობის გამო: მკვლევართა ნაწილი ამ დინასტიას აფხაზურად მიიჩნევს, ნაწილი — ქართულად, ნაწილიც — ბერძნულად (მათი დინასტიური სახელები: ლეონ, კონსტანტინე, მაროლიკ ბერძნულია, მაგრამ, ცხადია, ეს მანქანდამანქ დინასტიის ბერძნულობაზე არ მიუთითებს). მაგრამ მოგვარა არა მათი წარმოშობა, არამედ ეროვნული თვითმცნება და სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა, რაც, აშკარად, ქართულია.

როგორც უკვე აღინიშნა, დასავლეთ საქართველომ გაიარა სახელმწიფოებრივი ერთობის სამი დიდი ეტაპი: კოლხეთი სამეფო — ეგრისის სამეფო — აფხაზეთი სამეფო. ამასთან, სამეფო ამ სახელმწიფოს წყაროებში მეთერთმეტედ ეწოდება „ეგრისი“, რაც მიუთითებს მათ ეთნო-კულტურულ და პოლიტიკურ ურთიერთმეგობრობაზე, ერთიანი შინაარსზე.

დასავლეთ საქართველოს ამ მრავალსაუკუნოვანი სახელმწიფოებრივი ისტორიის მანძილზე, ბუნებრივია, მიმდინარეობდა აქ მუდმივად ტომთა კონსოლიდაცია, მათი ერთმანეთად ღორმარება. ამ პროცესში თავდაპირველად პირველობა აქონდათ პოლიტიკურად და კულტურულად წამყვან კოლხ-მეგრელ-ლაზ-ჭანებს. ამავე დროს, ქართლის ძლიერი სამეფოს წარმოქმნის დროიდან (ძვ. წ. III ს.) ძლიერდება დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შეკავშირება (ქართლის სამეფოს პოლიტიკური გავლენის გაზრდა ეგრისზე, ქართლისა და ეგრისის კულტურულ-პოლიტიკური შერწყმა). ეს პროცესი გაბლიერდა ვახტანგ გორგასლის დროს (V ს. II ნახ.), რომელმაც გაზარდა ქართლის პოლიტიკური გავლენა დასავლეთ საქართველოზე. ლაზეთი (ეგრისის) სამეფოს დასუსტებამ და დასავლეთ საქართველოში ბიზანტიის ბატონობის გაღვივებამ (VIII ს.) ახალი სტიმული მისცა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ამ კულტურულ-პოლიტიკურ გაერთიანებას. ქართული ეროვნული დამწერლობის დამკვიდრება დასავლეთ საქართველოში (რისი მოწმობაცაა შემორჩენილი IX-X სს-ის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები), სახელმწიფო და საეკლესიო ცნად ბერ-

ბრუნის ნაცვლად ქართულის დამკვიდრება (გიორგი შერშულე) მნიშვნელოვანი მოვლენები იყო დასავლეთ საქართველოს ისტორიაში.

დასავლეთ საქართველოს სახელმწიფოებრივი ისტორიის ამ ეტაპზე (აფხაზთა სამეფო) არსებული ეთნიკური ერთობა, რა თქმა უნდა, წარმოადგენდა ქართველ ეროვნებას, ის ჩამოყალიბდა დასავლეთ საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი სახელმწიფოებრივი ისტორიის მანძილზე, აქ მცხოვრებ ტომთა სოციალურ-ეკონომიკური, კულტურული და პოლიტიკური კონსოლიდაციის შედეგად. ამიტომაც იყო აფხაზთა სამეფოს სახელმწიფო და საცლესიო ენა ქართული, ეროვნული დამწერლობა – ქართული (აფხაზთა მეფეების კარზე დაიწერა ქართული საისტორიო ძეგლი – „ლეონი მეფეთა“, დაიწერა პავლიკრაფიული, ჰიმნოგრაფიული თხზულებები), რელიგია – ქრისტიანობა და არა წარმართობა (როგორც ქართველ, ისე არაქართველ ტომებში), ამითვე აიხსნება, რომ დასავლეთ საქართველოს ეკლესია ეპარქიულად დაექვემდებარა ქართლის კათალიკოსს, შევიდა მის სამწყსოში, აგრეთვე, ის, რომ აფხაზთა სამეფოს (ხოლო X ს. დან მთელი საქართველოს) სატახტო ქალაქად იქცა ძველი ქართული ქალაქი ქუთაისი. ამიტომ ჩაება აქტიურად ეს სახელმწიფო საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ამიტომაც, რომ IX-X და მომდევნო საუკუნეების დასავლეთ საქართველოში მხოლოდ ქართული გვარ-სახელების პოლიტიკური მოღვაწეები იხსენიებიან (იოანე მარუშის ძე, სვიად მარუშაძე, ვარლამიძეები, დავითაძეები, აშანელისძეები, ნიორაისძეები, ფალქოზისძეები, პალეაშვილები, მათ შორის, თვით ცხუმის (ე.ი. აფხაზთა) ერისთავები – შერვაშიძეები.

რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ ჩრდილოკავკასიურ ტომებს (თუ ასეთები იქ ამ დროს იყვნენ), ისინი ამ დროისათვის ეროვნებად ვერ ჩამოყალიბდნენ მათ ვერ შექმნეს თავიანთი ეროვნული დამწერლობა და მწერლობა, სულიერი კულტურა. ეს ტომები ეზიარნენ ქართულ კულტურას, მიიღეს ქრისტიანობა, გაუთანაბრდნენ ქართველებს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებას ღირსი, ამრიგად, ისინი, სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკურ-კულტურული და რელიგიური თვალსაზრისით, შევიდნენ ქართველი ეროვნების შემადგენლობაში, თუმცა, შესაძლებელია, შეინარჩუნეს თავიანთი ტომობრივი ენა და კოფითი ტრადიციები.

ამრიგად, IX-X საუკუნეების დასავლეთ საქართველოში ცხოვრობდა მხოლოდ ერთი – ქართველი ეროვნება.

მაშ, როდის ჩამოყალიბდა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე თანამედროვე აფხაზი ეროვნება (აფსუა) და რა კავშირშია ის VIII-X საუკუნეების აფხაზებთან? ამის გასარკვევად თვალს უნდა გავაღვიწყოთ ჩრდილოკავკასიური ეთნოსის ისტორიას დასავლეთ საქართველოში შუა საუკუნეების მანძილზე.

საქართველოს ეროვნული ფეოდალური მიწარქა (XI-XV სს.)

ამ ხანებში ქართველი ხალხის კონსოლიდაცია ასაღ საფეხურზე ივიდა: ერთი მხრივ, დასრულდა საქართველოში მცხოვრები ყველა ქართველური ტომის ერთ ერად გაერთიანების ხანგრძლივი ისტორიული პროცესი (თუმცა ტომობრიობის ზოგიერთი ნიშანი კვლავ დარჩა), ხოლო, მეორე მხრივ, გააღვიწდა არაქართველური ტომების შერწყმა ქართველებთან.

ამ დროს ეთნონიმ „აფხაზს“ მაინც კვლავ ორნაირი შინაარსი დარჩა: ვიწრო (საკუთრივ აფხაზი) და ფართო (დასავლეთ საქართველოს მცხოვრები, ხოლო ხშირად – საერთოდ ქართველი). ტომობრივი „აფხაზეთი“ ზოგჯერ აღნიშნავდა ცხუმის მხარეს, ხოლო ჩვეულებრივ – მთელ დასავლეთ საქართველოს.

ნიშნდობლივია, რომ ამ ხანების საქართველოს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ დანაყოფში „აფხაზეთი“ ამოყარდნოდა: აღარ არსებობს „აფხაზთა (ან აფხაზეთის) საერისთავო“. არის „ცხუმის საერისთავო“.

როგორი იყო ცხუმის საერისთავოს ეთნიკური სახე? წყაროების ერთობლივი ჩვენებით, ქ. ცხუმი და მისი მხარე ქართული იყო; თვით ტოპონიმი ცხუმი (რომელიც პირველად იხსენიება VIII ს.-ის აშბებთან დაკავშირებით ქართული — სეანური წარმოშობისა და აღნიშნავს რეხილას, სოხუმი ცხუმის თურქული ტრანსკრიფცია); ცხუმის შემკვიდრებით ეროვნოვნობა უკრა შერეაშიდეთა საგვარეულოს. შერეაშიდები წყაროებში აფხაზად იხსენიებიან, მაგრამ გვარი ქართული წარმოშობისა; XIII-XV საუკუნეების უცხოელ ავტორთა ცნობებში, ქ. ცხუმში და მის მხარეში აფხაზი მოსახლეობა არ ჩანს. ეს კი იმაზე მიუთითებს, რომ აფხაზები ამ დროს არ განირჩეოდნენ ქართველებისაგან, ან არ ცხოვრობდნენ აქ. გოცელ შემოხვევაში, უცხოელი მოგზაურები ვერ ხედავდნენ მათ შორის ხევაობას. XIII-XIV სს-ის არაბი ავტორი აბუ-ფიდა ცხუმს საქართველოს ქალაქს უწოდებს; ცხუმის კათოლიკე ეპისკოპოსი პიეტრო გერალდი იწოდება „ქვემო იბერიის“ ეპისკოპოსად (ცხუმში კათოლიკე ეპისკოპოსი დაინიშნა აქ არსებულ გერეულით საეპისკოპოსო ფაქტობრივად 1318 წელს აქვე იყო ქართველი მართლმადიდებელი ეპისკოპოსის კათედრა). პიეტრო გერალდი 1330 წელს დაწერილ წერილში ცხუმის მცხოვრებლებად ასახელებს, ძირითადად, ქართველებს და, აგრეთვე, მუსლიმებს და ებრაელებს. ე.ი. ამ დროს აქ აფხაზები არ არიან, ან თუ არიან, სიცოცხლე ეულტურულად არ განსხვავდებიან ქართველებისაგან და ამიტომ უცხოელთათვის ისინი „ხევა“ არ არიან.

ცხუმის საერისთავო თანდათან მცდეა გაბლერებული ოდიშის ერისთავების — დედანების დაქვემდებარებაში. უკრ კოდე XII ს.-ის 80-იან წლებში, თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით, უკრდან დადანი იყო „პატრონი ლიხთ იქით ზიკოფსამდის უცხოიდელად ქონებისა“. „ქართლის ცხოვრების გაგრძელების“ (გერა-ვენატაშვილი) ცნობით, შერეაშიდები დადანიის ზღუდით იყო, თუმცა ხშირად იწინა ურჩობას. გერეული მოგზაურის ჯოსაფატ ბარბაროს (XV ს. I ნახ.) ცნობით, სამგერლოს ჩრდილოეთი საზღვარი გრძელდებოდა კავკასიონის მთებში მცხოვრებ ყაბაღდებამდე. ე.ი. მოიცავდა აფხაზეთსაც. XV ს.-ის ატალურ რეკავე მდ. კელსურის შესართავთან დატანილია „მდგრული ბორტი“. გერეული ჯორჯო ინტერნიოს (XV ს.) ცნობით, საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი გადიოდა ჩერქეზეთთან.

საქართველოს პოლიტიკური დაქვემდებარების ხანა (XV-XVIII სს.).

ამ ხანაში არაბულსაფრულმა საგარეო და საშინაო ვითარებამ (ირან-ოსმალეთის აგრესია, ფეოდალური აშლილობა, სახელმწიფო ხელისუფლების დასუსტება) შექმნა ზღვსაღრული პირობები მთელი ჩამოსახლებისათვის: საქართველოს მთიელები ბარში წამოსახლდნენ, ბოლო მათი ადგილი ჩრდილოკავკასიიდან გადმოსულმა მოსახლეობამ დაიკავა. ამ პროცესის შედეგად XVII ს.-ში, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში, გაჩნდა ჩრდილოკავკასიელი დასახლებები: კახეთში — ლეკთა (დაღესტნელები), შიდა ქართლში — ოსთა, დასავლეთ საქართველოში — ადიღურაფხაზური.

XVII ს.-ში დასავლეთ საქართველოს აფხაზ მოსახლეობაზე ცნობებს გვაწვდის ამ ხანის უცხოელი მოგზაურები. იტალიელი ჯოვანი ჯულიანი დე ლუკა (1630 წ.) წერს: „აფხაზები გაფანტულნი არიან ზღვის სანაპიროზე. მათი ცხოვრების წესი ისეთივეა, როგორც ჩერქეზების... აფხაზების უნა ძალიან განსხვავდება მათი მცხოვრები ხალხების ენისაგან. მათ არა აქვთ არავითარი დაწერილი კანონები და დაწერილობის გამოყენებაც არ იცოან... ისინი ტრიტანები არიან, რაიმე ქრისტიანული წეს-ჩვეულებების გარეშე... იცაქენ ჩერქეზების მსგავსად... რადგანაც მათ არა აქვთ სხვა საცხოვრებელი ადგილი, გარდა ტყისა, ამიტომ ჰყავთ მცირე რაოდენობის ჯოჯი... ისინი კმყოფილებიან თაფლისაგან გაღებული ლენითი, ნადართა და ტყეში გაზრდილი ნაყოფით. სობაღი მათიან არ ჰოდას“.

არქანჯელო ლამბერტი, რომელიც XVII ს.-ში 20 წელი ცხოვრობდა დასავლეთ საქართველოში, აფხაზებზე გვამცნობს, რომ ისინი არ ცხოვრობდნენ ქალაქებსა და ციხეებში,

არამედ გვარებად სახლობდნენ მაღლობ ადგილებზე, აგებდნენ ისლით დახურულ ფაცხებს, რომლებსაც, თავდაცვის მიზნით, ირგვლივ აგლებდნენ ღობეს და ღრბა თხრილს.

XVII ს.-ის 40-იანი წლების თურქი მოგზაური ევლია ჩელები გვამცნობს, რომ აფხაზები ტომებად ცხოვრობდნენ, ჰყავდათ ტომთა ბეღადები, ფული მათთან ხმარებაში არ იყო, ფაქტ-გაყიდვა საქონლის გაცვლით ხდებოდა.

ოსმალეთის ექსპანსიის შედეგად აფხაზებში იწყება ისლამის დანერგვა, მაგრამ ისინი ძირითადად კვლავ წარმართულ სარწმუნოებაზე რჩებიან. იგივე ევლია ჩელები გვამცნობს, რომ აფხაზები „ფურანს არ იცნობენ და არც რაიმე სარწმუნოება აქვთ“.

თანადროული წერილობითი წყაროების ამ ცნობებს აფხაზების შესახებ მხარს უჭერს XIX-XX სს.-ის ეთნოგრაფიული მასალაც (მეურნეობის ექსტენსიური ფორმები, გვაროვნული წყობილების ბატონობა, წარმართობა, თევზის დამზადების არცოდნა, ფულად-სა-საქონლო ურთიერთობის არარსებობა, ნატურალური მეურნეობა). ამასვე ეხმაურება აფხაზური ფოლკლორიც, რომელიც ენათესავება ჩრდილოკავკასიურს და ასახავს ხსოვნას აფხაზთა გადმოსახლებაზე.

ნიშანდობლივია, რომ შერვაშიძეებმა სწორედ XVII ს.-ში შეძლეს თავიანთი სამეფო-ბელოს გამოყოფა ოდიშის სამთავროდან (რასაც, ცხადია, ხელი შეუწყო ჩრდილოკავკასი-ელთა გაძლიერებულმა მიგრაციამ) და წარმოიქმნა აფხაზთა სამთავრო.

ჩრდილოკავკასიელთა ჩამოწოლისა და აფხაზთა შემოტევის შესაჩერებლად ოდიშის მთავარი ლევან დადიანი იძულებული იყო XVII ს.-ში აეგო ე. წ. „ქელასურის კედელი“ (6 კმ ზიგრძის სიმაგრეთა სისტემა), რომელსაც არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე აფხაზთაგან და-საცავი კედელი ეწოდებოდა, ხოლო გახუშტი ბატონიშვილი გვამცნობს: „შეაიღო ზღუდე დიდი ლევან დადიანმა აფხაზთა გამოუსვლელობისათვის“.

XVII ს.-ის აფხაზებს I-VII სს.-ის აბაზ-აფხაზებისა და VIII-XV სს.-ის ქართული წყაროების აფხაზებთან სოციალურეკონომიკური და კულტურული განვითარების დონით, რელიგიით არაფერი აქვთ საერთო, თუმცა არაა გამორიცხული მათი შორეული სტრათო გე-ნეტიკური ძირების არსებობა, ეთნიკური მონათესაობა. XVII საუკუნიდან ქართულში ვი-წროვდება ცნება აფხაზეთის და აფხაზის მნიშვნელობა. აფხაზეთი ამიერიდან სამეგრელოს სამთავროდან გამოყოფილ აფხაზეთის სამთავროს ეწოდება. XVII საუკუნიდან ჩნდება ცნო-ბები აქ უკვე სხვა, ქართულისაგან განსხვავებულ ენაზე მოლაპარაკე ხალხებზე, ჩნდება ცნობები აბაზას (აბაცას) ტომის მოსახლეობაზე, რომელთაც ამიერიდან ქართველები აფ-ხაზებს, ხოლო თავად ისინი თავის თავს „აფსუას“ უწოდებენ.

მზრის-აფხაზეთის სამეფოს ფარმოქმნა

VIII საუკუნის ბოლოს წარმოიქმნა დასავლეთ საქართველოს ახალი ერთიანი სახელმ-წიფო — ვერის-აფხაზეთის სამეფო. „ქართლის ცხოვრების“ ავტორები მას „აფხაზეთს“, „აფ-ხაზეთს“ სამეფოს უწოდებენ, სომხური წყარო („იოანე კათალიკოსი) — „ვერისს“, გახუშტი ბატონიშვილი კი აღნიშნავს: „ვერისის ქვეყანა ანუ აფხაზეთისა“. თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში მას დაუმკვიდრდა სახელი „ვერის-აფხაზეთი“, რამდენადაც მასში გაერთი-ანდა აბაზეთა (აფხაზეთი) და ღაზეთი (ვერისი).

* მართალია, არსებობს მოსაზრება, რომ ეს კედელი ჯერ კიდევ ადრეშუასაუკუნეებშია აგებული. მაგრამ, ამჯერად, ამას არა აქვს მნიშვნელობა. მთავარია, რომ ახლა უკვე ეს კედელი, ხელახლა გამაგრებული იყო ამ დროს აგებული როგორც უცხოელის, ისე ქართველისათვის, აფხაზთაგან თავდაცვისათვისა გამოყენებული.

„ეგრის-აფხაზეთის“ სამეფო შემკვდრე იყო არა მარტო ეგრისის, არამედ, ქართლის ერისმთავრობის, რამდენადაც VII-VIII სს-ში დასავლეთ საქართველოში (ვარდა აბაზგი-სა) დამყარებული იყო ქართლის ერისმთავართა პოლიტიკური გავლენა.

ეგრისის (ლაზეთის) სამეფო VI ს-ის II ნახევრიდან დასუსტდა, დაკარგა თავისი სუვერენული ძალუფლება დასავლეთ საქართველოს სამთავროებზე (აბაზგია, აფხაზეთი, მისი-ზანთი, სანაგეთი, სვანეთი), ხოლო ქართლის განსახლების მხარეები: მუხრანისი - სამოქალაქო (ქუთაისის რაიონი) და არგვეთი ეგრისს გამოეყო და ქართლის ერისმთავრის დაქვემდებარდა. გაძლიერებულმა ქართლის ერისმთავრებმა (რომლებმაც 591 წლის ბიზანტია-ირანის ზავით მოიპოვეს ირანისგან დამოუკიდებლობა და ბიზანტიური ტიტულებიც მიიღეს), ბიზანტიის მხარდაჭერითა და მფარველობით თავის გავლენაში მოაქციეს საკუთრივ ეგრისიც (ლაზეთი). „ქართლის ცხოვრებაში“ ასახული ქართული ისტორიული ტრადიციით, ქართლის ერისმთავრები დაუფლდნენ მთელ დასავლეთ საქართველოს, აბაზგიის არქონატის ვარდა (ეს უკანასკნელი უშუალოდ ბიზანტიას ექვემდებარებოდა, მისი გამგებელი - არქონტი ბიზანტიის მოხელე იყო). ბიზანტიური წყაროების მიხედვით, VII ს-ში ეგრისში მოეწა გავრცელებული ჩანს: მხარის გამგებელი უკვე მეფედ კი არა - პატრიარქისად იწოდებოდა. არ არის გამორიცხული, რომ პატრიარქისი მეფის პერსონული ტიტულია.

ამრიგად, დასავლეთ საქართველოში ეგრისმა დაკარგა პეგემონობა, VII-VIII საუკუნეებში აქ პეგემონობისავე მიიწრაფოდა ორი პოლიტიკური ძალა: ბიზანტიის მიერ შექმნილი და გაძლიერებული აფხაზეთა სამთავრო (აბაზგიის არქონატი) და ბიზანტიისავე მფარველობაში მყოფი ქართლის საერისმთავრო. ეს უკანასკნელი ამ ზანში წარმატებით აგრძელებდა ქართლის სახელმწიფოს ძველ პოლიტიკურ ტენდენციას (რომელსაც მისდევდნენ ქართლის ჯგუფები: ფარავაზი, ფარსმან ჯგუფი, გახტანგ გორგასალი), მიმართულს დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს გაერთიანებისაკენ და „ყოველი ქართლის“ სახით ყველა ქართული ლაშის შემოკრებისკენ.

ამ ორი პოლიტიკური ძალის (აფხაზეთის სამთავროს და ქართლის საერისმთავროს) შედეგობას დასავლეთ საქართველოში წერტილი დაესვა არაბთა პატონობის დამკვიდრებამ ქართლში და ამის შედეგად ერისმთავართა ხელისუფლების დაკნინებამ. პოლიტიკური ჰეგემონობა დასავლეთ საქართველოში აფხაზეთა მთავარს დარჩა, ქართლის ერისმთავარმა VIII ს-ის მეორე ნახევარში დაიბო ასპარეზი დასავლეთ საქართველოში.

„ქართლის ცხოვრება“ (ჯუანშერი, „მატიანე ქართლისა“) აფხაზეთა მთავრის ლევანტორ უფლებას დასავლეთ საქართველოს გამგებლობაზე ასაბუთებს მის დანათესავებით ქართლის ერისმთავართა სახლთან: მირის გარდაცვალების შემდეგ, მისმა ძმამ არჩილმა აფხაზეთა მთავარს ლეონ I-ს (VIII ს-ის 40-იანი წლები) ცოლად მისცა მირის ასული გუზანდუხტი და გადასცა, აგრეთვე, ბიზანტიის კეისრისგან მირისათვის გამოგზავნილი გვირგვინი. არჩილმა ლეონი შეიწყაღო თავის ეასლად, როდესაც გარდაიცვალა არჩილის ძე იოვანე, ხოლო მეორე ვაჟი ჯუანშერი დაბრუნებული იყო, აფხაზეთა მთავარი, ლეონ II (ლეონ I-ის ძმისწული) გახდა მთელი დასავლეთ საქართველოს მეფე: „და იყრა აფხაზეთი და ეგრისი ეიდრე ლიხამდე, სახელ იდეა მეფე აფხაზეთა“ („მატიანე ქართლისა“). ყოველივე ამას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ ქართლის ამ ერისმთავართა სახლის წინამორბედებს ამ დროს მამაკაცი შემკვიდრე არ აყავდათ.

ამრიგად, ძველი ქართული ისტორიული ტრადიცია ეგრის-აფხაზეთის მეფეებს მიიჩნევს ქართლის ერისმთავრების შემკვიდრებად დასავლეთ საქართველოში. იმავე ისტორიულ ტრადიციას ასახავს გახუშტი ბატონიშვილიც: „მისწულმან ლეონ აფხაზეთა ერისთავისამან ზეორჳმან ლეონ დაიბრა სრულიად ეგრისი და იწოდა მეფედ აფხაზეთა, კინათთან მოკლდა იოანე ერისთავი ქ(რისტეს)სა ლჳ (786 წ.), ქართულსა კ (780+6) და ჯუანშერცა დაზერებულნი იყო და მოკლდა იდეა ქ(რისტეს)სა ლჳ (787 წ.), ქართულსა ზ (780+7)“.

ამრიგად, ეახუშტი ლეონის გამეფების თარიღად მიიჩნევა 787 წელს.

როგორც ვხედავთ, შუა საუკუნეების ქართული ისტორიული ტრადიცია აფხაზთა მთავრის გამეფებას დასავლეთ საქართველოში მიიჩნევს დინასტიურ უნიად აფხაზთა მთავრისა და ქართლის ერისმთავრის სახლებს შორის. რაც შეეხება მემატიანის გამოთქმას — „იპყრა“ (თუნდაც — „დაიპყრა“, თუ ჩავთვლით, რომ აქ „და“ კავშირი არ არის), ის აქ, რა თქმა უნდა, გულისხმობს მფლობელობის დამყარებას, როგორც უკვე ითქვა ზელისუფლების მიღებას და არა იარაღით დაპყრობას. ამას მოწმობს თუნდაც ის, რომ ლეონმა ამ კონტექსტით „იპყრა“ (თუ „დაიპყრა“) არა მარტო ევრიისი, არამედ აფხაზეთიც. ცხადია, მემატიანეს არ შეეძლო ეთქვა, რომ ლეონმა მისი სამკვიდრო ქვეყანა აფხაზეთი იარაღით დაიპყრო. ცხადია, ქართული წყაროები სწორად ასახავენ აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნის არსს: ეს იყო დასავლეთ საქართველოს ერთიანი, ქართული აღრეშუასაუკუნოვანი სახელმწიფოს წარმოქმნა, ქვეყნის გაერთიანება და არა ერთი ქვეყნის მიერ მეორის დაპყრობა.

მოუხედავად ამისა, დასავლეთ საქართველოს გაერთიანების პროცესში, რა თქმა უნდა, არ უნდა გამოვრიცხოთ შინაბრძოლებიც. საერთოდ, საქართველოს გაერთიანებას, ბუნებრივია, თან ახლდა შინაბრძოლებიც. ნებაყოფლობით ცალკეული ქართული სამეფო-საფეოდალოები არ თმობდნენ თავიანთ დამოუკიდებლობას ცენტრალური ზელისუფლების სასარგებლოდ. ფეოდალური სეპარატიზმი დამახასიათებელია შუა საუკუნეებში ყველა ქვეყნისათვის. ის იბრკოლებდა ყველა ფეოდალურ ქვეყანაში პოლიტიკურ ცენტრალიზაციას. დავით III ტაოელს, ბაგრატ III-ს, დავით აღმაშენებელს უგომაროების ბრძოლების წარმოება მოუხდათ ქვეყნის გაერთიანების მოწინააღმდეგე ძალებთან. ბაგრატ ეს იყო ბრძოლები არა სხვადასხვა სახელმწიფოს შორის, არამედ — შინაბრძოლები ერთი ქვეყნის შიგნით, საქართველოს შიგნით. ასეთი ბრძოლების ჩატარება მოუხდა, ალბათ, აფხაზთა მთავარსაც როგორც გამეფებამდე ისე გამეფების შემდეგაც (თუმცა, სიმწუხაროდ, წყაროებში ამის შესახებ ცნობები არ შემოგვრჩა). ბაგრატ ამ შემთხვევაში ის იბრძოდა არა როგორც დამპყრობელი, არამედ, როგორც დასავლეთ საქართველოს გამაერთიანებელი, ერთიანი დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს შესაქმნელად. ამ ბრძოლის ის აგრძელება დასავლეთ საქართველოს გაერთიანების შემდეგაც: დიკაია შილა ქართლი და იქ დანიშნა თავისი ერისთავი, ასევე ჯაყეთის ნაწილი, ილაშქრა მერეთში და ატყუანისა ციხე დაიკავა. ჰერეთი მფეო. გააქცა“ და სხვ. ეს შინაბრძოლები X ს-ის 70-იანი წლებიდან გააგრძელეს ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებმა, რაც დასრულდა საქართველოს ერთიანი სამეფოს წარმოქმნით. ერის-აფხაზეთის სამეფოს წარმოქმნა გულისხმობს ორი მოუღწის ერთობლიობას დასავლეთ საქართველოს ისტორიაში: მის გაერთიანებას და გათავისუფლებას ბიზანტიის დამოკიდებულებიდან. როგორი იყო ამ ორი მოუღწის ურთიერთკავშირი და ქრონოლოგიური თანამდებობა?

თუ ისევ შუა საუკუნეების ქართულ მატრიანებს დავემყარებთ (სხვა წყარო კი ამ საკითხის გასაწმენდად არ გავაჩნია), დავრწმუნდებით, რომ ისინი ამ ორ მოუღწას ერთგვარულად და ერთმანეთთან დაკავშირებულად მიიჩნევენ: „ქართლის ცხოვრება“ („მეტადანე ქართლისა“) და ეახუშტი აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნას უკავშირებს ბიზანტიის დასუსტებას („რამაჲს მოუძღურდეს ბერძენი“) და მისი დაქვემდებარებიდან აფხაზეთის არქონტის გამოცხადებას („გაჲდა მათგან ერისთავი აფხაზი“). მხოლოდ ამის შემდეგ იპყრა შინ დასავლეთი საქართველო და თავი მეფედ გამოაცხადა.

ამ შემთხვევაში ქართული ისტორიული ტრადიცია, როგორც ჩანს, არ სცდება ბიზანტიის არქონტის (ბიზანტიის ერისთავის) მეფედ გადაქცევა, ცხადია, გულისხმობს ბიზანტიის მოხელეობისაგან გათავისუფლებას, ბიზანტიისაგან გამოყოფას. ეს ორი მოუღწეა ურთიერთკავშირშია. ბიზანტიისგან გამოყოფა აუცილებელი წინაპირობა იყო დასავლეთ საქართველოს ერთ სამეფოდ გაერთიანებისათვის. ბიზანტიის ბატონობის პირობებში, ცხადია,

ეს არ განხორციელდებოდა. მართალია, აბაზგის სამთავროს შექმნა და მისი ტერიტორიული ზრდა, როგორც უკვე აღინიშნა, მოხდა ბიზანტიის მფარველობით, რამდენადაც აბაზგთა იყო მისი დასავლური ზღვარული საქართველოში, აქ ანტიარაბული ფრონტის ზღვამდევანელი VIII ს.-ში, მაგრამ, ცხადია, ბიზანტია არ დაუშვებდა თავისი ზონის (თურქულ-დასავლური მთავრის) გახელმწიფებას.

ამ მხრივ ნიშნდობლივია ევრის-აფხაზეთის სამეფოს სატახტო ქალაქის საკითხი. აფხაზეთი მთავარმა ლეონ II-მ გამეფების შემდეგ სახელმწიფოს ცენტრი აფხაზეთში კი არ დატოვა, ანაოფია კი არ აქცია სამეფოს სატახტო ქალაქად, არამედ - ქუთაისი. ამრიგად, დასავლეთ საქართველოს სამეფოს მეტროპოლიად აბაზგია ვა არ იქცა, არამედ ქართუბის ქვეყანა - სამოქალაქო-მუხიარისი. რით აიხსნება ეს? რამ აიძულა აფხაზეთი მთავრები გაეშურათ ქუთაისში? შევადაროთ ეს უაქტი ევრისის (ლაზიკის) სამეფოს ვითარებას: რატომ მოხდა, რომ ევრისის ცენტრი დარჩა საკუთრად ევრისში (ციხეცოვში), მას შემდეგაც, რაც მას დაექვემდებარა მთელი დასავლეთ საქართველო, ზოლო ევრის-აფხაზეთის სამეფოს ცენტრმა გადაინაცვლა საკუთრად აბაზგიიდან ქართუბის მხარეში?

ერთი მხრივ, ეს აიხსნება, რა თქმა უნდა, იმით, რომ ევრის-აფხაზეთის სამეფო უფრო მეტად ცენტრალიზებული იყო, ვიდრე ევრისის (ლაზიკის) სამეფო. ამ ხანაში დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურმა და ეკონომიკურმა კონსოლიდაციამ უფრო მაღალ დონეს მიაღწია და მის ცენტრალურ მხარედ ბუნებრივად იქცა იმერეთი. ქუთაისის, როგორც პოლიტიკური ცენტრის წინაშეაგდებოდა განსაკუთრებით გაიზარდა დასავლეთ საქართველოში ქართლის ერმთავრების პოლიტიკური პრიორიტეტის ხანაში, როცა ეს ქალაქი წარმოადგენდა ერმთავართა ერთ-ერთ რეზიდენციას. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ქუთაისი ერთ-ერთი უძველესი ქართული ქალაქი და ქართული კულტურის ცენტრი იყო.

ამასთანავე, აფხაზეთი მთავრის მიერ სახელმწიფოს ცენტრის ქუთაისში დაფუძნება, როგორც ჩანს, დაკავშირებული იყო, აგრეთვე, ბიზანტიისგან გათავისუფლებისთვის ბრძოლასთან. აბაზგიაში ზომ უფრო ბლიერი იყო ბიზანტიის გავლენა (აქ არ არის გამორიცხული მათი გარანზონების ფაქტი), უფრო მტკიცე იყო ბიზანტიის პოლიტიკური, ამიტომ, ვიდრე აფხაზეთი მთავრები ანაოფიაში რჩებოდნენ, ისინი ბიზანტიის ბატონობას თავს ვერ დაუწევდნენ, ისე როგორც ვერ დაუწიეს მას თავი ევრისის (ლაზიკის) მეფეებმა, რომლებიც ციხეცოვში (არქეოპოლისში) დარჩნენ. აღნიშნულის საფუძველზე უნდა დაეასკვნათ, რომ ბიზანტიის დამოკიდებულებისგან აფხაზეთი მთავრის გათავისუფლება და დასავლეთ საქართველოს გაერთიანების დასკვნითი აქტი - მთავრის გადასვლა ქუთაისში ურთიერთდაკავშირებული მოვლენები იყო. ამიტომაც, რომ ქართული წყაროები ბიზანტიისგან გათავისუფლებას და აფხაზეთი მთავრის მეფედ გახდომას ერთდროულ ამბად მიიჩნევენ.

ეს პროცესი დაიწყო ბიზანტიის მიერ აბაზგიის არქონატის შექმნით და მისში თანდათანობით აფხაზეთის, სანდგეთის და მისიმიანეთის გაერთიანებით (VI ს.-ის II ნახ. - VII ს.), აბაზგიის გამგებლად „ქართლის ცხოვრება“ (ჯუანშერი) უწოდებს „კეისრის ერისთავს“.

II ეტაპზე აბაზგიის არქონატმა ლეონ I-მა (VIII ს.-ის 40-იანა წლები) თავისი ძალაუფლება გააერთიანა საკუთრად ევრისზე და ამასთან დაიმკვიდრა (სამეგვიდრეოდ გაიხდა) ზღვისუფლება, ე.ი. ბიზანტიის მოხელე არქონტიდან გადაიქცა მფლობელ მთავრად (თუშუა ბიზანტია მას მინც არქონტად მიიჩნევდა). „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ლეონ I-მ კრახთაყობა დაუშვედრა კეისარს: „...მიბრძანებდეს ერისთავი აფხაზეთის შინა და შვილთა შერთა და მომავალია შერთა მიუკუთნისამდე“ (ჯუანშერი). ასეთ მთავრად ჩანს, აგრეთვე, მისი მამაწული ლეონ II, აბო ტფილელის „მარტვილობის“ მიხედვით. ამ ძეგლში (782 წ., ახლო ზანები) აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) გამგებელი მოხუცებულია ვერ კიდევ მთავრად (და არა მეფედ), რომლის საგამებლო გრცელები შეიკრებიანოვში ქალაქად (ტრაპეზუნტის რაიონი), ე.ი. მოიცავს საკუთრად ევრისსაც. ამავე დროს ეს მხარე

(ე.ა. აბაზგიის სამთავრო) წარმოადგენს ჯერ კიდევ „იონთა მეფის“ (ე.ა. ბიზანტიის იმპერატორის) საბრძანებელს, ძველი გეგმონობს; ნერსე ერისმთავარი და მისი შტოელები „ერთადერთად მიიწინეს ივონი ქუეყანად აფხაზეთისა, მთავარმან მის ქუეყანასამან შეიწინარა ნერსე ყოვლით ერთი მისითურთ... იხილა მან ქუეყანა იგი საესე ქრისტეს სარწმუნოებითა და არავინ ურწმუნოთაგანი მკედრად იპოვების საზღვართა მათთა, რამეთუ საზღვარ მათდა არს ზღუაი იგი პონტოსისაი, სამკედრებელი ყოლადე ქრისტიანეთაჲ, მისაზღვრამდე ქალდიამსა. ტრაპეზუნტიი მუნ არს საყოფეელი აფხაზეთისა და ნაფსამს ნავთზადეური, და არს ქალაქები იგი და აღვილები საბრძანებელად ქრისტეს მსახურისა იონთა მეფისა, რომელი მოსაყდრე არს დიდსა მას ქალაქსა კონსტანტინეპოლისასა“.

პავლიოგრაფის მითითება, რომ ეს ადგილები და ქალაქები იონთა (ბერძენთა) მეფის საბრძანებელია, ეხება აფხაზთა მთავრის განსაგებულს – ეგრის-აფხაზეთის სამთავროს. მკვლევართა ნაწილი თვლის, რომ „იონთა მეფის საბრძანებელში“ ამ შემთხვევაში იგულისხმება ლეონ II-ის განსაგებულის (ეგრის-აფხაზეთის სამთავროს) სამხრეთით მომდევნო მხარე (ქალდეა – ტრაპეზუნტის ოლქი). მაგრამ, ცხადია, რომ პავლიოგრაფი ვერ გაითვალისწინებდა ახლანდელ ლეონის სამთავროს ბიზანტიის იმპერატორის („იონთა მეფის“) საბრძანებლისგან, რადგანაც ამ ხანაში ეს მთავარი ჯერ კიდევ იმპერატორის ვასალი იყო. ძველის ავტორს არც აინტერესებდა აფხაზთა სამთავროს მომდევნო ქვეყნების ვითარება. ის ახალი აღიქმა ამ სამთავროს და მის სამხრეთ ვითარებას (ქრისტიანობის ყოვლისმომცველი ბატონობა ამ მხარეში, სამთავროს საზღვრები და სხვ.). ამიტომაც, მას არ ავიწყდება იმის აღნიშვნაც, თუ ვის ეკუთვნოდა აქ უმაღლესი სუვერენიტეტი.

შემდეგი ეტაპი დასავლეთ საქართველოს გაერთიანების პროცესში იყო დასკვნითი, ასახული „ქართლის ცხოვრებაში“ („მატიანე ქართლისა“): „რაჲმს მოუტლურდეს ბერძენნი“, ჰამან ლეონ I-ის ძმისწული, ხაზართა მეფის ასულის შვილი ლეონ II „ძალითა მათითა (იგულისხმება ხაზართა დახმარება) გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი, ვიდრე ლიხამდე, სახელ იდგა მეფე აფხაზთა“. ამრიგად, ბიზანტიის ვასალი აფხაზთა მთავარი გადაიჭრა ერთიანი დასავლეთ საქართველოს დამოუკიდებელ მონარქად – ეგრის-აფხაზეთის მეფედ.

ვახუშტი ბატონიშვილი ლეონ II-ის გამოცხადებას, მის გათავისუფლებას ბიზანტიის ვასალიდან და ქვეყნის დაუფლებას ლიხამდე, ათარიღებს 787 წლით; ჯ. ანაბაშვილი „აფხაზთა მეფეთა დივანზე“ დამყარებით, ლეონის მეფობის წლებს ათარიღებს 746-791 წლებით; ამ თვალსაზრისს იზიარებს ივ. ჯავახიშვილიც; ზ. ჯანაშიას აზრით, აფხაზეთის გამოცხადება დამოუკიდებელ სამეფოდ მოხდა VIII ს.-ის 90-იან წლებში და, შესაძლოა, ბიზანტიაში ირინას ერთმმართველობის ხანაში (797-802 წ.წ.); მკვლევართა ნაწილი აფხაზთა მთავრის მეფედ გადაქცევას და ბიზანტიის ვასალიდან გახდომას მის გათავისუფლებას ქრონოლოგიურად თითქმის ერთმანეთისაგან და მიიჩნევს, რომ დასავლეთ საქართველოს გაერთიანება მოხდა VIII ს.-ის 80-იან წლებში (პ. ინგოროყვა, ზ. ანაბაშე), ხოლო ბიზანტიის ვასალიდან მისი გათავისუფლება – 789-798 წლებში (პ. ინგოროყვა) ან უფრო ზუსტად – VIII ს.-ის მიწურულს (ზ. ანაბაშე).

როგორც ჩანს, საბოლოო ეტაპი – გაერთიანებული ეგრის-აფხაზეთის მთავრის შივრ ბიზანტიის ვასალიდან გათავისუფლება და ლეონის შივრ „მეფის“ ტიტულის მიღება – VIII ს.-ის ბოლოს მოხდა, როდესაც ბიზანტია მოექცა კრიზისულ ვითარებაში, გაძაფრებული საშინაო და საგარეო მდგომარეობის შედეგად (ს. ჯანაშია) (სოციალურ-ეკონომიკური კრიზისი, გამოვლენილი ხატებრძოლვებსა და ხატისმოშორებებს შორის ბრძოლის ახალი აფეთქებით, ირანის არაპოტლდარული მმართველობა – ჯერ რეგენტობა და შემდეგ ერთმეფობა, სასახლის ხშირი შეთქმულებები, საერთაშორისო იზოლაციაში მოქცევა, დამარცხებები არაბებთან).

მეგრის-აფხაზეთის სამეფოს ტერიტორია, ადმინისტრაციული დაყოფა

ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს ტერიტორია მოიცავდა მთელს დასავლეთ საქართველოს. მას დასავლეთი საზღვარი პონტოს (შავი) ზღვა იყო, აღმოსავლეთისა – ლიხის მთა, სამხრეთის – აჭარა-აბსაღონის, ანუ მესხეთის ქედი, ხოლო ჩრდილოეთისა – კავკასიონის ქედი. ჩრდილო-დასავლეთით ის მოიცავდა სამხრეთ ჯიქეთს ნიკოფსიითურთ (ქ. ნიკოფსა ზღაპრულად დღევანდელი ტუაფსეს ახლოს, მის ჩრდილოეთით, მდ. ნიკოფსუხოს შესართავთან ზღვისპირა კონცხზე), სამხრეთ-დასავლეთით – ქორიხის ზღობას.

მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს ტრაპეზუნტის მხარის (ქალდეას) ტერიტორიის საკითხი. მკვლევართა ნაწილი თვლის, რომ ის შედიოდა აფხაზთა სამეფოს შემადგენლობაში (კ. კეკელიძე, პ. ინგოროვეა), მეორე ნაწილი არ ეთანხმება ამ თვალსაზრისს და მიიჩნევს, რომ ეგრის-აფხაზეთის სამეფო მხოლოდ ჭოროხის აუზამდე ვრცელდებოდა (ს. ჯანაშია, ზ. ანაბაძე, დ. მუსხელიშვილი, შ. ლორთქიფანიძე). საკითხის გადმოწყვეტას ართულებს ის გარემოება, რომ ორივე თვალსაზრისს მოჰყოლება დასაბუთებული მტკიცებულებები. ამ წინადადებების შეთანხმება კი შეიძლება ამ შემთხვევაში, თუ ტრაპეზუნტის მხარის ისტორიაში IV ს.-დან (ე.ი. ეგრისის სამეფოს წარმოქმნიდან) XIII ს.-მდე ტრაპიზონის სამეფოს წარმოქმნამდე გამოვიყოფთ ორ პერიოდს: 1. IV ს. -VIII ს.-ის პერიოდში ამ დროს ის შედიოდა ჯერ ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს, ხოლო შემდეგ – აფხაზთა სამეფოს შემადგენლობაში; 2. VIII ს.-ის ბოლო (აფხაზთა სამეფოს გათავისუფლება ბიზანტიის დამოკიდებულებისგან – XIII ს.-ის დასაწყისი. ამ დროს ის ეკუთვნოდა ბიზანტიის იმპერიას (პ. ინგოროვეა მიიჩნევს, რომ ტრაპეზუნტის მხარის შემოერთება მომხდარა უკვე II-ის დროს).

ტრაპეზუნტის მხარე დასახლებული იყო ქართველური ტომებით და სრულიად ბუნებრივად იქნებოდა, რომ ის პოლიტიკურადაც შესულიყო გაძლიერებული ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს შემადგენლობაში, ამიტომაც შეაქვს სამხრეთ ანონიმურ გეოგრაფიას კანელი (ქალდეა) და ტრაპეზუნტი ეგრისში; ასევე, თანადროული ბიზანტიური წყაროები ტრაპეზუნტის მხარეს უწოდებენ ლაზიკას, ხოლო თვით ტრაპეზუნტს – ლაზიკის ქალაქს. ქართულ წყაროებშიც ტრაპეზუნტის მხარეს ეწოდება „სოფელი მდგრელთა“, „ქუეყანა სამეგრელო-ისა“, „სანაბები სამეგრელო-ისა“. ცალსიურადაც ამ ხანაში ტრაპეზუნტის მხარე გაერთიანებული იყო დასავლეთ საქართველოდან და შედიოდა ჭაზიხის სამატროპოლიტოში.

როცა აფხაზთა სამეფომ უარყო ბიზანტიისადმი დამოკიდებულება, ბიზანტიამ, როგორც წინ, ტრაპიზონის მხარე ჩამოართვა მას (VIII ს.-ის ბოლო, ან IX ს.-ის დასაწყისი). ამით აღსნიება, რომ X ს.-ის ბიზანტიულ ისტორიკოს კონსტანტინე პორფიროგენეტს ტრაპეზუნტის მხარე შეაქვს ბიზანტიის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ სისტემაში ქალდეის თემის სახით. შემდგომში, როდესაც დასავლეთ საქართველოს ეკლესია დაექვემდებარა ქართლის კათალიკოსს (IX-X სს.), ტრაპიზონის მხარე ეკლესიურადაც გამოეყო დასავლეთ საქართველოს.

აფხაზთა სამეფოს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ სისტემაზე თანადროული წყაროები არ შემიჯნა. ბუნებრივია, რომ ეს სისტემა განსხვავებული იქნებოდა ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოსაგან, სადაც ჯერ კიდევ ძლიერი იყო ტომობრივი თვითმმართველობა და ეთნიკურ-ტერიტორიული მხარეების გამოვლენილი მთავრები ეასაღურ დაქვემდებარებაში იყვნენ ეგრისის მეფესთან. აფხაზთა სამეფოს პოლიტიკური ცენტრალიზაცია, შედარებით ეგრისის სამეფოსთან, უფრო ძლიერი იყო და ძველი მთავრები აფხაზთა მეფის მოხელეებს (ერისთავებს?) წარმოადგენდნენ. ეთნიკურ-ტერიტორიულ გაერთიანებაში ნაწილში ამ დროისათვის დაკარგა პოლიტიკური ავტონომია და აფხაზთა სამეფოს რომელიმე ადმინისტრაციულ მხარეში გაერთიანდა (აფხილეთი, მისიმიანეთი, სანაგეთი). ქვეყნის ცენტრალიზაციის განმტკიცებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ აფხაზთა სამეფო ჯერ კიდევ აღარშეასაუკუნოვანი ხან-

ელმწიფო იყო და ფეოდალური სეპარატიზმი არ იყო მომძლავრებული, მით უმეტეს, მის მთიან ზოლში (აფხაზეთის მთიანეთი, სვანეთი, რაჭა-თაგვერი). რა თქმა უნდა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველო ამ დროს მტკიცედ ცენტრალიზებული სახელმწიფო იყო, ცენტრალური საუწყებო მმართველობის სისტემით. აფხაზთა სამეფო, როგორც ჩანს, კვლავ წარმოადგენდა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული მხარეების ჯამს, გაშვებულ მოხელეებს მთლად დაკარგული არ ჰქონდათ მთავრის ნიშნები.

აფხაზთა სამეფოს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ დაყოფაზე ცნობას გვაწვდის XVIII ს.-ის ისტორიკოსი ვახუშტი ბატონიშვილი. ამ ცნობის მიხედვით, ეს სამეფო დაყოფილი იყო რვა საერისთავოდ: 1. აფხაზთა; 2. ცხუმის; 3. ვერისის (ცენტრი – ბელია); 4. გურიის; 5. რაჭა-ლეჩხუმის, 6. სვანეთის; 7. არგვეთის (ცენტრი – შორაპანი); 8. ქუთაისის. ვახუშტის აღნიშნულ ცნობაში დაახლოებით სწორადაა ახსნული დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფა, რომელიც შეესაბამება აქ ისტორიულად ჩამოყალიბებულ ეთნოპოლიტიკურ რუკას. ამასთან, აქ დასახელებული საერისთავოების ნაწილი მოხსენიებულია XI-XIV სს.-ის წყაროებში: ცხუმის, ოდიშის (იგივე ვერისის), რაჭა-თაგვერის (იგივე – რაჭა-ლეჩხუმის), სვანეთის, არგვეთის.

გვლენია ვერის-აფხაზეთის სამეფოში

ვერის-აფხაზეთის სამეფო ქრისტიანული სახელმწიფო იყო. ვერისში ქრისტიანობა იფიციალურ სახელმწიფო რელიგიად IV ს.-დან იქცა.

ამასთანავე ამაზეც (და ჭანებმა, ლახების სამხრეთით) ქრისტიანობა მიიღეს იუსტიანიანე ვერისის დროს (VI ს.). პროკოფი კესარიელის ცნობით, იუსტინიანე მხოლოდ ვიზიტიზმობის ტაძარიც აუშენა, აღმათ, ამაზეც იმდროინდელ ცენტრში – ტრაქეაში – გაგრაშა. აქ შემორჩენილია კიდეც VI ს.-ის სამკვლევანი ბაზილიკა.

გარკუთლად დასავლეთ საქართველოს ეკლესია შედიოდა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში. VII-VIII სს.-ში შავიზღვისპირეთში იყო სამი დიდი ეპარქია:

1. ფაზისის სამიტროპოლიტო, სადაც შედიოდა საკუთრივ ვერისი, 2. ბატუმის საარქიეპისკოპოსო, სადაც შედიოდა ამაზეცა და 3. ნაქოფსის საარქიეპისკოპოსო, სადაც შედიოდა ჯიქეთი, VI ს.-ის 50-იან წლებში, პროკოპი კესარიელის ცნობით, დაარსდა სებასტოპოლის (ცხუმის) კათედრა.

წყაროებში არ ჩანს, თუ რომელ ეპარქიაში შედიოდნენ სვანეთის, რაჭა-თაგვერის, საშოტალაქის და არგვეთის ეკლესიები. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ისინი უკვე VI ს.-დან წარმოადგენდნენ ქართლის კათალიკოსის სამწყვსოს, რადგანაც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ნოტიციებში (ნუსხებში) ეს მხარეები არ იხსენიებიან.

ბიზანტიის ბატონობისგან გათავისუფლების შემდეგ აფხაზთა მეფეები, ცხადია, შეცდებოდნენ მისგან ეკლესიურად გამოყოფასაც. აფხაზთა სამეფოს სახელმწიფოებრივი ინტერესები მოითხოვდა ქართლის ეკლესიასთან დაკავშირებას. ეს შესაბამისობა აფხაზთა მეფეების ცენტრალისტურ პოლიტიკას, რომელიც მიმართული იყო დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს გაერთიანებისაკენ. ამას ხელს უწყობდა ისიც, რომ დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილი, როგორც ჩანს, ადრევე წარმოადგენდა ქართლის კათალიკოსის სამწყვსოს.

კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ნოტიციების მიხედვით, მკვლევრები ასკენიან, რომ უკვე IX საუკუნის მანძილზე, ე.ი. ბიზანტიაზე დამოკიდებულებისგან გათავისუფლების შემდეგ, დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთის ეკლესია მთლიანად შესულია ქართლის საპატრიარქოში. ამას მოჰყვა ძველი საეპისკოპოსო კათედრების მოშლა და ახლების წარ-

* ზოგი მკვლევრის აზრით, იუსტინიანე ამაზეც ტაძარი პიტიუნტში აუგო (რედ.).

მოქმ. X ს.-ში მოიშალა: ფაზისის, გუდაგის (ძიანგის), ზეპსტოპოლის, ნიკოფსისი კა-
თედრები. დარსდა: გუონდის, მოქის, ბულის ახალი ეპარქიები. დარსა მიქონის ეპარ-
ქია, რომელიც იქცა აფხაზთა კათალიკოსის კათედრად (XVI ს.-ის მეორე ნახევრამდე).

აფხაზთა კათალიკოსი წყაროებში პირველად იხსენიება XIII ს.-ში. მაგრამ, მკვლევრები
უარაუდობენ, რომ აფხაზთა საკათალიკოსო წარმოიქმნა გაცილებით უფრო ადრე – IX, ან
X ს.-ში (ნ. ბერძენიშვილი, პ. ინგოროვცა, კ. კეკელიძე), როგორც დასავლეთ საქართველოს
ეკლესიის მწვემსთმთავარი, რომელიც ექვემდებარებოდა ქართლის კათალიკოსს.

ამრიგად, საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას წინ უხერხულა კულტურულ-სარ-
წმუნოებრივი გაერთიანება, რაც კარგად გამოხატა X ს.-ის ქართველმა მწერალმა გიორგი
მერჩულემ ფორმულით: „ქართლად ფრადი ქუეყანა აღირაცხების, რომელსაცა ზინა ქარ-
თულთა ენითა უბი შეიწირვის და ღოცვამ ყოველი აღესრულების“. დემეტრე II „აფხაზ-
თა“ მეფის კარზე მისული გრძელ ხანცელის ინიციატივით „აფხაზთა“ სამეფოში იყო
უბეს ტაძარი. დემეტრე II 825-861 წლებში მეფობდა. ამ დროს იქ კონსტანტინოპოლის
საპატრიარქოს ხელისუფლება რომ ყოფილიყო, გრიგოლ ხანცელი არ მივიდოდა და არ
წერებოდა ტაძრის აგების ინიციატორი. დასავლეთ საქართველოს კონსტანტინოპოლის საპა-
ტრიარქოზად გამოყოფა და ქართლის საპატრიარქოში გაერთიანება მოასწავებდა ბრძნული
მღვდელმსახურების ქართულით შეცვლას შავიზღვისპირეთის ეპარქიებში. დასავლეთ სა-
ქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში, როგორც ჩანს, საეკლესიო და სახელმწიფო ენა თავი-
დახვე ქართული იყო.

დასავლეთ საქართველოს ეკლესია-მონასტრები IX-X საუკუნეებში იქცნენ ქართული
წიგნობრობის კერებად: X ს.-ში მარტვილის ტაძარში მოღვაწეობდა ცნობილი მთარგმნელი
და პამოვრაფი, ტყორდღელი სტეფანე სანანოძე; დასავლეთ საქართველოდან იყო მიქა-
ელ საპწიფელის მარტვილობის „აბუკურას“ ავტორი; აქ მოღვაწეობდა ქართველი პამოვ-
რაფი იოანე მინჩხი. აქ შეიქმნა „აფხაზთა ცხოვრება“, ანუ მეფეთა მატანე და სხვ.

მტრის-აფხაზეთის მთავრები და მეფეები

VII-X საუკუნეების აფხაზთა მთავართა და მეფეთა ხია მოცემულია ბაგრატ III-ის კარ-
ზე 1108-1114 წლებში შედგენილ ისტორიულ მემორანდუმში „დიუანა მეფეთა“. ჩანს, აფხაზ-
თა მთავრების კარზე ღვწილდა მათი „ქრინია“. რომელიც გამოიყენა და გააგრძელა მეფე
ბაგრატ III-მ. ეს ძველი აღმოაჩინა და გამოსცა ე. თაყაიშვილმა (შანამდე ცნობილი იყო მა-
თი ბერძნული თარგმანი, შესრულებული XVII საუკუნის იერუსალიმის პატრიარქის დოსი-
თეოსის მიერ). ეს ხია მოიცავს 21 მეფე-მთავრის სახელს, დაწყებული ანოხით და და-
თავრებული ერთიან საქართველოს პირველი მეფით – ბაგრატ III-ით. ზეობის წლები ხიას
არ ახლავს, თორღ, დაწყებული მეოთხთმეტე სახელიდან – დუონიდან (ერის-აფხაზეთის
პირველი მეფე – დუონ II) განსაზღვრულია თითოეული მეფის მეფობის ხანგრძლივობა,
რაც იძლევა დასაყრდენს მათი ზეობის წლების სავარაუდო განსაზღვრისათვის.

ცნობები ერის-აფხაზეთის ცალკეულ მეფე-მთავრებზე მოიპოვება აგრეთვე: „ქართლის
ცხოვრებაში“ (ჯუანშერი, „მატიანე ქართლისა“, ხუმატ დავითის ძე), „გრიგოლ ხანც-
ელის“ „ცხოვრება“-ში და უცხოურ-რომაულ, სომხურ, ბიზანტიურ წყაროებში: (ფლავიუს
პრიან, იოანე დრასხანაკერტი, სტეფანოს ტარონცი – ასოლიკი, ნიკოლოზ მისტიკოსი –
კონსტანტინოპოლის პატრიარქი, კონსტანტინე ბორფიროგენეტი, იოანე ზონარა).

ერის-აფხაზეთის მეფეთა ზეობის წლები, დუონ II-დან – ბაგრატ III-მდე, აღნიშნული
აქვს ეახუშტი ბაგრატიონს, მ. ბროსეს და სხვა მკვლევრებს.

ერის-აფხაზეთის მეფე-მთავართა ქრონოლოგიური რიგის საფუძვლად თანამედროვე სა-
მეცნიერო ლიტერატურაში, გარკვეული შესწორება – დაზუსტებებით მიღებულია ე. თა-
ყაიშვილის მიერ დადგენილი ქრონოლოგია. ე. თაყაიშვილმა ეს ქრონოლოგია დააფუძნა „დი-

ვანი ჰეგეთა“-ში აღნიშნული ჰეგეთა ინდიკტორების საშუალებით, უკუტყვევით ბაგრატ III-დან. შესწორება-დაზუსტებები ე. თაყაიშვილის მიერ დადგენილ ქრონოლოგიაში შეიტანეს: იუ. ჯავახიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, პ. ინგოროვამ, ზ. ანაბაძემ, კ. თუმანოვმა და სხვებმა.

გარდა ქრონოლოგიისა, ეგრის-აფხაზეთის მეფე-მთავრებთან დაკავშირებით დგება მათი დინასტიის წარმომადგენლობის საკითხი: იღვწენ VIII-X საუკუნეების ეგრის-აფხაზეთის მეფეები წინა საუკუნეების აბაზგების ერისთავთა საგვარეულოს წარმომადგენლები, თუ ადგილი ჰქონდა დინასტიის შეცვლას. წყაროები ამ საკითხზე ნათელ პასუხს არ გვაძლევენ. მკვლე-ვართა ნაწილი ეგრის-აფხაზეთის მეფეების დინასტიას საკუთრივ აფხაზურად მიიჩნევს, ნაწილი - ქართულად: ეგრისის (დაზულის) სამეფო დინასტიის გაგრძელებად, ნაწილი კი - ბერძნულად. უკანასკნელი თვალსაზრისი ემყარება ბიზანტიურ ისტორიოგრაფიაში დამოწმებულ ტრადიციას, იმის შესახებ, რომ თესტინიანე კეისრიდან (VI ს.) მოყოლებული, აბაზგების მმართველად ადგილობრივი მცხოვრები კი არ ინიშნებოდა, არამედ იქ რომელიმე მეფეები (ე.ი. ბიზანტიის იმპერატორები) აგზავნიდნენ არქონტებს (იოანე ზონარა). ამას მხარს უჭერს „ქართლის ცხოვრება“, რომლის მიხედვითაც აფხაზთა გამგებელი იყო „ქვისრის ერისთავი“. ამ ისტორიულ ტრადიციასთან თითქმის თანხმობაში ჩანს აბაზგების მთავართა ნახევრების მკვეთრი შეცვლა VII ს.-დან, ადრე ერქვათ: რუსმაკა, ოფსატე, სკეპარმა, ვეფრატა და სხვ. ახლა: ფეოდოსი, კოსტანტი, ლეონ, ღუჭეტრე და სხვ.

მაინც, საკითხი ეგრის-აფხაზეთის მეფე-მთავართა დინასტიის ეთნიკური წარმომადგენლობის შესახებ ჯერჯერობით პრობლემატური რჩება, ამ საკითხზე წყაროებში შემორჩენილი ცნობების სიმწირის გამო.

აბაზგების შემკვიდრებათი არქონტები (ეგრის-აფხაზეთის მთავრები): ლეონ I (VIII ს.-ის 30-40-იანი წლები). აფხაზეთის პირველი შემკვიდრებათი მთავარი „დივანი მეფეთა“-ში ის არ იხსენიება, რის გამოც, მკვლევართა ნაწილი ეჭვს გამოთქამს მის რეალურ არსებობაზე (ს. ჯანაშია). მაგრამ, ქართული ისტორიული ტრადიცია (ჯუანშერი, „მატიანე ქართლისა“) მას მტკიცედ მიუჩენს ადგილს ეგრის-აფხაზეთის მთავართა შორის. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ლეონ I იყო ქართლის ერისმთავრების - მირისა და არჩილის თანამედროვე. ის იყო, მურვან-ფრეს შემოსევის დროს (735-738 წწ.), მის წინააღმდეგ შებრძოლ ძალთა ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. სწორედ მას დაუპყდრია პირველად კეისარმა აფხაზთა ერისთავობა: „რომლისად მიეცა სამკუდროდ აფხაზეთი“ (ე.ი. აქეთა ის შემკვიდრებათი მთავრად): „... შენდა მიბრძანებეს ერისთავთა აფხაზეთისა შენ და შეიღოთ შენთა და მომავალთა შენთა მიუეჭრისამდე“. ლეონ I-ის დროს განხორციელდა, როგორც ჩანს, დისკალეთ სატრთველთა გაერთიანების პირველი ეტაპი, გაერთიანდა აბაზგის არქონატი (აფხაზთა საერისთავო) და საკუთრივ ეგრისი (დაზუთი).

თეოდოსი I VIII ს.-ის 40-50-იანი წლები („დივანი მეფეთა“-ს მიხედვით)

კოსტანტი II

აფხაზთა ეს მთავრებიც, ისევე როგორც პირველი რვა ერისთავი, მოხსენიებული არიან მხოლოდ „დივანი მეფეთა“-ში: თეოდოსი I - კოსტანტი I-ის ვაჟი, ხოლო კოსტანტი II - თეოდოსი I-ის ვაჟი. კოსტანტი II-ის შემდეგ, „დივანი მეფეთა“-ს მიხედვით, აფხაზთა მთავარი იყო მასი მმა, თეოდოსი I-ის უმცროსი ვაჟი - ლეონ II. ასეთ შემთხვევაში ლეონ II გამოდის ლეონ I-ის ძმისწული, რაც თანხმობაშია „ქართლის ცხოვრების“ გერეალოგურ სქემასთან. ამიტომ „დივანი მეფეთა“-ს ცნობა სხვა წყაროებით უცნობი ორი მთავრის - თეოდოსი I-ისა და კოსტანტი II-ის შესახებ (ლეონ I-სა და ლეონ II-ს შორის) საფუძვლიანი ჩანს.

ლეონ II, მთავრობდა VIII ს.-ის მეორე ნახევარში, გამეფდა VIII-IX საუკუნეთა მიჯნაზე. ეგრის-აფხაზეთის უკანასკნელი მთავარი და პირველი მეფე.

როგორც უკვე ხემათ აღვჩინეთ, „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ლეონ II იყო ლეონ I-ის ძმისწული, ხოლო „დივანი მეფეთა“-ს მიხედვით - თეოდოსი I-ის ვაჟი და კოსტანტი

II-ის ძმა. დედით იყო ხაზართა ხაკანის შვილისშვილი. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ იმ ადგილას, სადა ზაზარის (775-780) დეიდაშვილი (ს. ჯაბაშა), ლეონ II-მ, თავისი პაპის, ხაზართა ხაკანის დახმარებით, გაათავისუფლა ეგრის-აფხაზეთი ბიზანტიის პატარძლისგან და გააერთიანა დასავლეთი საქართველო სამეფოდ.

თეოდოსი II (IX ს. დასაწყისი – 825 წ.) ეგრის-აფხაზეთის მეორე მეფე, ლეონ II-ის უფროსი ვაჟი. დაქორწინებული იყო ტაო-კლარჯეთის პირველი მთავრის ასოტ I ბაგრატიონის, ქართველთა კურაპალატის ქალზე. ეგრის-აფხაზეთის მეფეებიდან მან პირველმა დაიწყო ბრძოლა ქართლის დაუფლებისათვის. გარდაიცვალა უშვილოდ.

დემეტრე II (825-861)* ეგრის-აფხაზეთის მესამე მეფე. თეოდოსი II-ის ძმა. „მატიანე ქართლისა“¹ და ვახუშტი მას მეფედ არ მოიხსენიებენ. „დივანი მეფეთა“-ს ცნობას ამ მეფის არსებობის შესახებ დამაჯერებელს ხდის მისი მეფედ მოხსენიება, აგრეთვე, თანადროულ წყაროში (გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრება“).

დემეტრე II აგრძელებდა მისი წინამორბედი მეფეების პოლიტიკას, მიმართულს ქართლის დაუფლებისკენ, თუმცა იმ განსხვავებით, რომ, თუ თეოდოსი II ქართლისთვის ებრძოდა კახეთის მთავარს, ტაო-კლარჯეთის მთავართან კავშირში, ახლა უკვე დემეტრე I უკონოობაზე და ტაო-კლარჯეთის მთავარს, ეს უკანასკნელი კი მის წინააღმდეგ იყენებს არაბთა ზარდაღს – ბუჯა-თურქს (853 წ.). დემეტრე მარცხდება ამ ბრძოლაში.

გიორგი I (861-868 წწ.). ეგრის-აფხაზეთის მეოთხე მეფე. თეოდოსი II-ისა და დემეტრე II-ის ძმა. პ. ანვროვიჩი მას მიიჩნევს გიორგი II – ზოლოტი გიორგი I-დ თვლის თეოდორე ქრონოგრაფთან 897 წლის თარიღით მოხსენიებულ ლაშქრის პატრიარქოს სერგი (თუ გიორგი?) ბარუკის ძეს. „ქართლის ცხოვრებაში“, ვახტანგ VI-ის „მეცნიერ კაცთა“ კრუნილის ჩანართში, გიორგი I იწოდება აღწეფელად (ე.ი. აღწეფის დომენის მფლობელად).

გიორგი I-მა დაიკავა ქართლი და მის გამგებლად ჩიხაში (ზემო იბერეთში) დასვა ჯიხთაჲ თავისი ძმის დემეტრეს ვაჟი. მის სახელს „ქართლის ცხოვრება“ არ აღნიშნავს. გიორგი უშვილოდ გარდაიცვალა, მისმა ცოლმა შეთქმულება მოუწყო გიორგის ძმისშვილებს, რის შედეგადაც ჩიხას ერისთავი მოკლეს, ზოლოტი ბაგრატ დემეტრეს ძე ბიზანტიაში გაიზიარა.

იოვანე შავლიანი (868-879 წწ.). ეგრის-აფხაზეთის მეხუთე მეფე, შავლიანთა დინასტიის წარმომადგენელი (შავლიანი, როგორც ჩანს, სეანური საგვარეულო იყო), მან საჩუქო ტახტი ხელთ იგდო გიორგი I-ის გარდაცვალების შემდეგ, მისი ცოლის დახმარებით. ამრიგად, ეგრის-აფხაზეთის სამეფო დინასტია დროებით შეიცვალა. ვახუშტი გიორგი I-ის შვილად იოვანეს მიიჩნევს, ზოლოტი „დივანი მეფეთა“ საერთოდ არ ახსენებს არც იოვანეს და არც მის შვილს, ადარნასეს. იოვანემ თავისი მეფობის გასამტკიცებლად თავის ვაჟს ადარნასეს ცოლად შერთო ტაო-კლარჯეთის ერთ-ერთი მთავრის, ასოტ I-ის ვაჟის გუარამ ბაგრატიონის ქალი.

ადარნასე შავლიანი (879-887 წწ.). ეგრის-აფხაზეთის მეექვსე მეფე. იოვანე შავლიანის ვაჟი. ცოლად შეკვდა გუარამ ბაგრატიონის ქალი. მონაწილეობდა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა დინასტიურ ბრძოლაში: მხარი დაუჭირა თავის სიმამრს, გუარამ მამუალს და ცოლის ძმას (გუარამის ვაჟს) – ნასრს დავით კურაპალატის (876-881 წწ.) წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამ ბრძოლაში მონაწილეობდა, აგრეთვე, არგვეთის ფეოდალი ლიპარიტ ბაღვაში, რომელიც დამკვიდრდა თრიალეთში და თავის პატრონად აღიარა დავით კურაპალატი. ამრიგად, აღმოჩნდა აფხაზეთა მეფის მოწინააღმდეგეთა ბანაკში.

ადარნასე დაიღუპა უფლისწულ ბაგრატ დემეტრეს ძესთან ბრძოლაში, რომელსაც დახმარება გაუწია ბიზანტიამ. ამრიგად, შავლიანთა დინასტიიდან ეგრის-აფხაზეთს განაგრძა მხოლოდ ორი მეფე.

* დემეტრე II-ის მეფობას მარი ბროსე და ექვთიმე თაყაიშვილი ათარიღებენ 818-854 წწ.ით

ბაგრატ I **ეგრის-აფხაზეთის** მეშვიდე მეფე, დემეტრე II-ის ძე. მან ბიზანტიის დახმარებით სძლია ადარნასე შავლიანს, მოკლა ის და კვლავ აღადგინა ეგრის-აფხაზეთში თავისა დინასტიის მფლობელობა. მან ცოლად შეირთო ადარნასეს ცოლი, გუარამ მამფალის ქალი. ბაგრატ I, ადარნასეს მძევალად, მონაწილეობდა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შინა ბრძოლაში და მშარს უჭერდა ნასრს ადარნასე ქართველთა მეფის წინააღმდეგ. ბაგრატ I ამ ბრძოლაში დამარცხდა.

გოსტანტი III (893-922 წწ.). ეგრის-აფხაზეთის მერვე მეფე, ბაგრატ I-ის ვაჟი. ის წარმატებით მონაწილეობდა საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლაში. მისი პირველი ცოლი იყო ადარნასე ბაგრატიონის, ქართველთა მეფის (888-923 წწ.) ქალი, რომელთანაც ჰყავდა ვაჟი გიორგი, ხოლო მეორედ დაქორწინდა სომეხთა (შირაკის – ანისის) მეფის სუმსატ ბაგრატიონის (890-914 წწ.) ქალზე, რომელთანაც ჰყავდა მეორე ვაჟი ბაგრატ II.

გიორგი II (922-957 წწ.). ეგრის-აფხაზეთის მეცხრე მეფე, გოსტანტი III-ის უფროსი ვაჟი. მის მეუღლას შეეცილა უმცროსი ძმა ბაგრატ II, რომელიც, როგორც მანს, მამას სოცოხელში მისი თანამეფე იყო. ბაგრატ II ეხმარებოდა მისი სიმამრი, კლარჯეთის ერისთავთ-ერისთავი გურგენ ბაგრატიონი (918-941 წწ.). ბაგრატის გარდაცვალების შემდეგ (923-24 წ.) გიორგიმ განიშტკიცა ხელისუფლება.

შემდეგ გიორგი II-ს, ქართლის აზნაურთა წაქეზებით, განუდგა ქართლის გამგებლად დანიშნული მისი ვაჟი გოსტანტი, რომელიც გიორგიმ შეიპყრო და დასაჯა. გიორგი II, ისევე როგორც მისი წინამორბედი ეგრის-აფხაზეთის მეფეები, წარმატებით მონაწილეობდა საქართველოს გაერთიანებისათვის წარმოებულ ბრძოლებში, დაუწყო კვლავ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს: თავისი და მათხოვა ადარნასე ქართველთა მეფის ვაჟს – აშოტ კურაპალატს (923-954), ხოლო ქალი გურანდუხტი – გურგენ მეფეთა-მეფეს (ბაგრატ II, ქართველთა მეფის ძეს), ეს გურანდუხტი იყო ერთიანი საქართველოს პირველი მეფის – ბაგრატ III-ის დედა.

გიორგი II დიდად ზრუნავდა ქრისტიანობის განმტკიცებაზე, მან დააარსა ჭყონდიდის საკლესიო, მონაწილეობდა აღიანთა ქვეყანაში ქრისტიანობის გავრცელებაში.

გიორგი II-ეს ჰყავდა ოთხი ვაჟი, რომელთაგან სამმა (გარდა მეამბოხე გოსტანტისა) კრთმანეთის მიწოლებით იმეფეს: ლეონმა, დემეტრემ და თეოდოსიმ.

ლეონ III (957-967 წწ.). ეგრის-აფხაზეთის მეთექვსმე მეფე, გიორგი II-ის ვაჟი, გამეფებამდე იყო ქართლის გამგებელი – ურბნისა (უფროსი ძმის გოსტანტის შემდეგ), მისი ძალაუფლება ვრცელდებოდა მთელ ქართლზე, ჯავახეთზე, იბრძოდა კახეთის შემოსაერთებად. გარდაცვადა უმცროსად.

დემეტრე III (967-975 წწ.). ეგრის-აფხაზეთის მეთორმეტე მეფე, გოსტანტი III-ის ვაჟი. დემეტრეს მეფობას შეეცილა მისი უმცროსი ძმა თეოდოსი, რომელსაც მხარა დაუჭირეს მესხმა აზნაურებმა. დემეტრემ დაამარცხა თეოდოსი, რომელსაც თავი შეაფარა ჯერ ქართლის დიდ ფეოდალს, ადარნასე ძამელს, შემდეგ დავით კურაპალატს, დაბოლოს – კახთა ტარგასიკოპოს კვირიკეს. დემეტრემ ფიცით მიიწიო თეოდოსი, მაგრამ დააბრმავა, რამაც გამოიწვია მის წინააღმდეგ ფეოდალთა გამოსვლები. დემეტრე უშეაღწევად გარდაიცვალა და გამოყვდა უსინათლო თეოდოსი.

თეოდოსი III (975-978 წწ.) ეგრის-აფხაზეთის მეთორმეტე მეფე, გიორგი II-ის უმცროსი ვაჟი. უკანასკნელი მეფე ეგრის-აფხაზეთის მეფეთა ძველი დინასტიიდან. მის დროს სამეფოში სუფევდა ფეოდალური აშლილობა.

ბაგრატ III (978-1014 წწ.). ეგრის-აფხაზეთის მეცამეტე და უკანასკნელი მეფე, ერთიანი საქართველოს პირველი მეფე, გურგენ ბაგრატიონის და გურანდუხტის (აფხაზეთა მეფის გიორგი II-ის ასულის) ვაჟი, შვილობილი ტაოს მეფის, დავით III კურაპალატისა. მას გამეფებაში დიდი როლი შეასრულა დასავლეთ საქართველოს დიდმა ფეოდალმა, ქართლის ერისთავმა, იოვანე მარუშაშქმე, რომლის მოწვევით, დავით კურაპალატის რეალური მხარ-

დაპერიო ბაგრატი ჯერ ქართლის გაჭეზლად დააფინეს (975 წ.), ხოლო შემდეგ – ეგრის-აფხაზეთის შეწყვეტ (978 წ.).

ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს საგარეო პოლიტიკა

ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს საგარეო პოლიტიკაში შეიძლება გამოვყოთ რამდენიმე ძირითადი მიმართულება: 1. ბრძოლა ბიზანტიის აგრესიის წინააღმდეგ; 2. ბრძოლა არაბი დაპყრობლების წინააღმდეგ; 3. ურთიერთობა აღმოსავლეთთან; 4. მონაწილეობა საქართველოს გაერთიანებისთვის ბრძოლაში.

ა) ურთიერთობა ბიზანტიასთან. როგორც უკვე აღინიშნა, VIII-IX სს-ის მიჯნაზე ლეონ II-მ გაათავისუფლა დასავლეთ საქართველო ბიზანტიისგან დამოკიდებულებისგან. ცხადია, ეს უბრძოლველად არ მომხდარა. უკვე ის ფაქტი, რომ ლეონს დასჭირდა ხაზართა დახმარება, შეტევებს იმაზე, რომ ბიზანტიას ნებაყოფლობით არ დაუთმო პოზიციები. ბიზანტია ამის შემდეგაც ფორმალურად ეგრის-აფხაზეთს (ისევე როგორც მთელს კავკასიას) მიიჩნევს თავისად და ქვემდებარებულ ქვეყნად. ამაზე მოუთხოვს, ერთი მხრივ ის, რომ ეგრის-აფხაზეთის მეფეებს ბიზანტიის ხელისუფლება IX-X საუკუნეებშიც უწოდებდა არა „მეფეს“ („მასლეოზი“), არამედ – „არხონტს“ (ე.ი. „გამგებელს“), ან – „ქესუსაისტს“ („მოთავარს“, „მფლობელს“). ამასთან ეგრის-აფხაზეთის მეფეებს ისინი, ისევე როგორც ტაო-კლარჯეთის მაგარატიონთა სახლის წევრებს, ანიჭებდნენ სხვადასხვა ბიზანტიურ ტიტულს, მაგ., გიორგი II-ს ჰქონდა „მეგისტროსის“ ტიტული. ასევე ბიზანტიის იმპერატორის მიერ ეგრის-აფხაზეთის მეფეებისადმი (ისევე როგორც საქართველოსა და კავკასიის სხვა გამგებლებისადმი) გაგზავნილ დოკუმენტს ეწოდებოდა „ბრძანება“ („კეცელეს“).

ყოველივე ეს მოუთხოვს მხოლოდ ბიზანტიის პრეტენზიებზე ეგრის-აფხაზეთის მიმართ და არა მის რეალურ ძალაუფლებაზე ამ სახელმწიფოში. ამასთან ბიზანტია ცდილობდა რეალურადაც აღედგინა თავისი ძალაუფლება ეგრის-აფხაზეთში ორი გზით: პირდაპირი აგრესიით და ქვეყნის შინაურ ბრძოლებში ჩარევით, რა ოქმა უნდა, ბიზანტიის იმპერიის ეგრის-აფხაზეთზე უფრო დიდი და ძლიერი სახელმწიფო იყო და თითქმის მას არ უნდა გააჩნდებოდა დასავლეთ საქართველოს მორჩილებაში მოყვანა, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა: ეგრის-აფხაზეთის სამეფომ შეინარჩუნა დამოუკიდებლობა და ბიზანტიამ უკან დაიხია, ხელი აიღო ქვეყნის დაპყრობაზე (ყოველ შემთხვევაში, დროებით მაინც), რაც განაპირობა ბიზანტიის ტართულუბობა საგარეო და საშინაო ვითარებამ ამ ხანაში: ბიზანტიას გაუმდებელი ბრძოლები ჰქონდა არაბთა სახალიფოსთან და სამირიებთან, ზოგჯერ ხაზარებთან, სლავურ სახელმწიფოებთან და იმპერიის მიერ დაპყრობილ, აჯანყებულ ხალხებთან; ამას ემატებოდა სოციალური ხასიათის შინაბრძოლები და სასახლის შიშველი შეთქმულებები, ბრძოლა ხატ-მწიგნობრებსა და ხატების თავანისმცემლებს შორის და სხვ. ყოველივე ეს, რა ოქმა უნდა, უადვილებდა ეგრის-აფხაზეთის ბრძოლას ბიზანტიასთან მოპოვებული დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის. ამასთანავე, მხედველობაში მისაღება ის გარემოება, რომ ეგრის-აფხაზეთი აღმავლობის გზაზე მდგარი სახელმწიფო იყო და მისი დათრგუნვა-დამორჩილება ისეთი დიდი სახელმწიფოსთვისაც კი არ იყო იოლი, როგორც იყო ბიზანტია.

მაინც ბიზანტიას ხელი არ აუღია დასავლეთ საქართველოში თავისი ძალაუფლების აღდგენის მცდელობაზე.

განსაკუთრებით მწვავე იყო ბიზანტიისა და ეგრის-აფხაზეთის ურთიერთობა IX ს-ის პირველ ნახევარში, ე.ი. ეგრის-აფხაზეთის მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან პირველი ნახევარი საუკუნის მანძილზე.

§21-§23 წლებში ქართველები მონაწილეობდნენ ბიზანტიაში მიმდინარე დიდ სოციალურ-პოლიტიკურ მოძრაობაში, რომელიც ცნობილია თომა სლავის აჯანყების სახელწოდებით. ეს იყო დიდი მასშტაბის სოციალურ-პოლიტიკური მოძრაობა, სადაც დაპყრობი-

ლი ზღუდებიც მონაწილეობდნენ, ეს აჯანყება, მართალია, დამარცხდა, მაგრამ მან საკმაოდ შეარყია ბიზანტიის ძლიერება.

IX ს.-ის 30-40-იან წლებში ბიზანტიამ რამდენიმე ლაშქრობა ჰოანწყო ეგრის-აფხაზეთის წინააღმდეგ. ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებულია სამი ასეთი ლაშქრობა: პირველი – IX ს.-ის 30-იანი წლების დასაწყისში, მეორე და მესამე – 842-844 წლებში. სამივე ეს ლაშქრობა ბიზანტიელთა დამარცხებით დამთავრდა. უკანასკნელი ლაშქრობის დროს ბიზანტიელებს დაუკარგათ 40 ათასი კაცი.

უფრო წარმატებული იყო ბიზანტიელთა ცდები, გამოეყენებინათ ღინაზტორი შუღლი ეგრის-აფხაზეთის საშინაო საქმეებში ჩასარევად და ქვეყნის დასუსტებლად. IX ს.-ის 80-იან წლებში ბიზანტიამ თავისი ლაშქარი დაახმარა ეგრის-აფხაზეთის ტახტის მატებელს, ბაგრატ დემეტრეს ძეს: „მისცა ბერძენთა მეფეჲს ლაშქარი, და მოგზავნა ზღუო ნავითა და შემოვიდა აფხაზეთად, მოკლა ადარნასე, ძე იოვანესი და დაიჭრა აფხაზეთი“. შემდეგ ბიზანტიელებმა ბიზანტიის ხშირად იყენებდა საქართველოში მიმდინარე შინაბრძოლებს ეგრის-აფხაზეთის (ხოლო შემდეგ – ერთიანი საქართველოს სამეფოს) საშინაო საქმეებში ჩასარევად.

ბ) ბრძოლა არაბთა სახალიფოსთან და არაბულ სამხირობებთან. მურვან-გრუს დამარცხებული ლაშქრობის (735-738 წწ.) შემდეგ დასავლეთ საქართველოს დაპყრობა არაბებს აღარ უეცდით. არის გამოთქმული მოსაზრება, რომ 832 წელს ბიზანტიელთა ლაშქრობა დასავლეთ საქართველოში არაბთა წინააღმდეგ აჯანყებული ქართველების დასახმარებლად იყო გამოზნული, მაგრამ ეს ვარაუდი წყაროებით არ დასტურდება. გვაქვს, აგრეთვე, ცნობა, რომ აფხაზები და ხაზარები ხარაჯას უზდიდნენ თბილისის ამირას ხალიფა მუთაჰაჰედის (847-861 წწ.) დრომდე. ამ ცნობის ჭეშმარიტება ეჭვს იწვევს. ფოველ შემთხვევაში, ეს ხარაჯა არ იქნებოდა ჩვეულებრივი საიდგილამულო გადასახადი, არამედ ერთდროული ხარკი, არაბთა თავდასხმის ასაცილებლად. ასე რომ, ეგრის-აფხაზეთის სამეფო, ფაქტობრივად, თავისუფალი იყო არაბთა პატონობისაგან.

მიუხედავად ამისა, ეგრის-აფხაზეთის მეფეები აქტიურად მონაწილეობდნენ სახალიფოსა და სამხრეთ კავკასიის არაბული სამხირობის წინააღმდეგ ბრძოლებში. ამის აუცილებლობას მათ უკანასკნელად საერთო-ქართული ინტერესები, ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისა და საქართველოდან არაბთა სრული განდევნისათვის.

IX ს.-ის შუა წლებში ეგრის-აფხაზეთის მეფე დემეტრე II (825-864 წწ.) იბრძოდა სახალიფოს დამსჯელი ლაშქრობის წინააღმდეგ, რომელსაც ბუღა-თურქი სარდლობდა (852-854 წწ.). როცა ბუღამ აიღო და გადაწვა თბილისი (853 წ. 5 აგვისტო), სიკვდილით დასაჯა ზღაფასგან განდგომილი აშარა ისმაქ იბნ-ისმაილი (ქართული წყაროებით „საჰაკი“), „მეფე აფხაზთა გამოვიდა წინააღმდეგომად მისა“. ეგრის-აფხაზეთის მეფეს შეეძლოდნენ არაბები ზირაქის სარდლობით და ტაო-კლარჯეთის მთავარ ბაგრატ I კურაპალატს, რომელიც ამ დროს მიუზღო ბუღა-თურქს, როგორც დემეტრეს მეტოქე საქართველოში ჰეგე-მონიპისთვის ბრძოლაში. დემეტრე ამ ბრძოლაში დამარცხდა და დეაღეთის შაჰფარა თეო-ბუღა-თურქის ლაშქრობამ თავის მამას მანც ვერ მიაღწია – ევლარ ალაფგინა სახალიფოს პატრონობა სამხრეთ კავკასიაში. სახალიფო დაიშალა ცალკეულ სამხირობებად.

სახალიფოს დაშლის შემდეგ სამხრეთ კავკასიაზე თავისი ხელისუფლების გაფრცხვანას ცდილობდნენ არაბი ამირები. X ს.-ის დასაწყისში (907-915 წწ.) ეგრის-აფხაზეთის მეფე კოსტანტი III (893-922 წწ.) იბრძოდა საქართველოში შემოჭრილ აზერბაიჯანის ამირას აბულ-კასიმ იუსუფ აბუსაფის ძეს, რომელსაც სურდა სომხეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს დამორჩილება. მართალია, ქართველებმა და სომხებმა ვერ დაამარცხეს აბულ-კასიმი, რომელმაც აიღო რამდენიმე ციხე კახეთში, ქართლში და სამცხეში, მაგრამ დასახულ მონაზნს ვერც მან მიაღწია: ვერ დაამყარა არაბთა ხელისუფლება საქართველოსა და სომხეთში. ქართლი კვლავ ეგრის-აფხაზეთის მეფის გამგებლობაში დარჩა.

ამრიგად, ეგრის-აფხაზეთის სამეფოთ თავისი წყლილი შეიტანა აღმოსავლეთ საქართველოში არაბთა ძალაუფლების საბოლოო ლიკვიდაციაში.

გ) ურთიერთობა ალან-ოსებთან. ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდა ჩრდილოეთ კავკასიაში მდებარე ალანეთი (დასავლეთით ის მოიცავდა დღევანდელი ტერეკის ტერიტორიას ზელენსუკის რაიონის ჩათვლით).

აფხაზეთ-ალანეთის ურთიერთობა VII-X საუკუნეებში იცვლებოდა აფხაზეთის სასარგებლოდ. VII-VIII საუკუნეებში ალანები უტევდნენ აბაზგიას, აწვობდნენ მასზე დამარბვად ლაშქრობებს. აბაზგიის ბიზანტიიდან განდგომის შემდეგ ეს უკანასკნელი ცდილობს ალანების გამოეწეებას ეგრის-აფხაზეთის წინააღმდეგ. ალანთა შემოტევებისგან ქვეყნის დასაცავად აფხაზთა მთავრებმა ბზიფისა და კოდორის ხეობებში ციხესიმაგრეები, IX-X საუკუნეებში გაძლიერებული ეგრის-აფხაზეთის სამეფო აფართოებს თავის საზღვრებს, აწარმოებს ექსპანსიას გოვლი მიმართულებით, მათ შორის ჩრდილოეთ კავკასიისკენ, ალანეთისა და ბიზანტია იძულებულია დასთმოს თავისი პოზიციები ალანეთში, სადაც მყარდება უკვე ეგრის-აფხაზეთის პოლიტიკური და კულტურულ-სარწმუნოებრივი გავლენა, ალანეთი იქცევა ეგრის-აფხაზეთის მოკავშირედ, მისადმი დაქვემდებარებულ სამთავროდ. IX ს.-ის 80-იან წლებში, როდესაც ეგრის-აფხაზეთის მეფე ებრძოდა სომეხთა მეფეს ქართლისთვის, მის მოკავშირეებად ჩანან ალან-ოსები. ამ ბრძოლაში მოუკლავთ ოხი მთავარი ბავთარ. ბაგრატიონის მომღვწო ეგრის-აფხაზეთის მეფე კონსტანტი III (893-922 წწ.) აწარმოებდა ბრძოლებს ალანთა კარის აზღოს მცხოვრები მოსახლეობის (ე.ი. ალან-ოსების) საბოლოო მორჩალებად მოსაყვანად. კონსტანტი III და გიორგი II აქტიურად მონაწილეობდნენ ალანთა შორის ქრისტიანობის გავრცელების საქმეში, რაც კონსტანტინოპოლის ინიციატივით და სხეულით კეთდებოდა. ამ დროს შეიქმნა ალანთა საარქიპისკოპოსო, რომელიც კონსტანტინოპოლს დაექვემდებარა, ამის შესახებ ცნობებს გეაწვდის კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ნიკოლოზ მისტეიოსის წერილები (922-925 წწ.) გიორგი II-დმი, სადაც ნიკოლოზი ზოტაშას ასხამს გიორგის იმ დეაწლისათვის, რაც მან და მისმა მამამ დასდეს ალანეთში ქრისტიანობის გავრცელების საქმეს. ქრისტიანობის გავრცელებით ეგრის-აფხაზეთის მეფე, ბუნებრივია, ცდილობდა თავისი პოლიტიკური გავლენის გავრცელებას ალანეთზე. IX-X საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოდან ალანეთში გადასასვლელ გზებზე შენდება ქართული ქრისტიანული ტაძრები.

საბოლოოდ ალანეთ-ოსეთის შემოშტკიცება განზოციელდა უკვე ერთიანი საქართველოს სამეფოს შექმნის შემდეგ.

ეგრის-აფხაზეთის მეფეების საგარეო პოლიტიკაში, როგორც უკვე აღინიშნა, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ბრძოლას საქართველოს გაერთიანებისათვის. ამ ბრძოლას ისინი განსაკუთრებით აქტიურად და წარმატებით აწარმოებდნენ IX საუკუნის II ნახევრიდან X საუკუნის 60-იანი წლების ბოლომდე.

4. ქართველთა საკურაპალატო - ქართველთა სამეფო (ტაო-კლარჯეთი)

IX ს.-ის დასაწყისში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, შავშეთ-კლარჯეთში, საეპისკოპოსო ჩაეყარა ახალ ქართულ სახელმწიფოს, რომლის ფარგლები თანდათან გაიზარდა და შავშეთ-კლარჯეთის გარდა მოიცვა სხვა ქართული თემებიც: ტაო, აჭარა, კოლა-არტანი, სპარი, ნევალი, სამცხე-ჯავახეთი. ამ სახელმწიფოს დამაარსებელი იყო ქართლის ერისმთავარი აშოტი, რომელიც აუჯანყდა არაბებს, დამარცხდა და იძულებული გახდა გასცლოდა ქართლს. ამით დასრულდა ქართლში ერისმთავრობა.

ახალი ქართული სახელმწიფოს მთავარი თემი აშოტის დროს იყო კლარჯეთი, ზოლოცნატი - ციხე-ქალაქი არტანუჯი, აშენებული V ს.-ში ქართლის მეფის ვახტანგ გორგასალის მიერ.

გახდის და აღდგენილი აშოტ ბაგრატიონის მკერდ არტანუჯი იყო აშოტის საჯდომი ციხე-ქალაქი, აქვე იყო კარის ეკლესია და სამარხი. აშოტის შემდეგ არტანუჯი იყო მისი შთამომავლობის უფროსი შტოს წარმომადგენლების „კლარჯი ხელმწიფეების“, ანუ არტანუჯელების რეზიდენცია.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო ამ დროს წარმოადგენდა ბიზანტიის იმპერიის გავლენის სფეროს. აშოტმა, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ ქართლის ტახტის კრახის შემდეგ, იმპერატორისაგან მიიღო „იბერთა კურაპალატი“ ტიტული, რაც ფორმალურად მოასწავებდა ბიზანტიის ვასალობას. ბიზანტიასთან კავშირი იყო ერთ-ერთი მხრე, რომელიც მისი კონფლიქტისა არაბებთან.

აშოტმა შავშეთ-კლარჯეთი შემთხვევით არ აირჩია დასამკვიდრებლად. უპირატესე ყოფილიყო, ამ მხარეში ის მოაპოვებდა ბიზანტიის მფარველობას და მხარდაჭერას არაბების წინააღმდეგ. გარდა ამისა, ამ მხარეს მოხერხებული მდებარეობა ჰქონდა. ის ესაზღვრებოდა ზომიერ მწიფეს, სახალიფოს და ბიზანტიის მცარეაზიურ სამფლობელოებს. აქ გადიოდა საქართველოს დამაკავშირებელი გზები აღნიშნულ ქვეყნებთან. აქვე იყო ბაგრატიონთა დომენი.

აშოტმა დიდ წარმატებას მიაღწია თავის სამეფოში; გააძლიერა აქ აღმშენებლობითი მუშაობა. მოიქცა არაბთა შემოტევები, გააფართოვა თავის სახელმწიფოს ფარგლები. ქართული ავტორების (სუმბატ დავითის ძე, გიორგი მერულე) ცნობით, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო აშოტის აქ დამკვიდრების დროისათვის, არაბთა შემოსევების შედეგად გავრცელებულ მხარეს წარმოადგენდა. მოსახლეობა შემცირებული, ქალაქები და სოფლები მოშლილი იყო. შესაძლოა წყაროების ეს ცნობა ერთგვარად გაზვიადებულია, აშოტის დეაქლის რელიგიურად წარმოდგენის მიხედვით, მაგრამ ნაწილობრივ სამართლებ ამ ცნობაში, ალბათ, არის. აშოტის და მისი მემკვიდრეების დროს არტანუჯი მთელ კავკასიაში და ახლო აღმოსავლეთში სახელგანთქმული ქალაქი გახდა. მასზე გადიოდა საგზო გზა საქართველოდან ბიზანტიაში: სამშვილდე-ფარაფანი-ახალქალაქი-არტანუჯი-არტანუჯი-ტრაპეზუნტი. X საუკუნის ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი გვამცნობს, რომ „არტანუჯის ციხე ძალიან მტკიცეა და აქვს დიდი „არაბატი“ და დაბა-ქალაქი და იქ მოდის საჭიხელი ტრაპეზუნტისა, იბერიისა, აფხაზეთისა და არმენიის და სირიის ყველა ქვეყნიდან, და ამ საჭიხელიდან მას უმრავლესი ზეგნისა. არტანუჯის მიწა-წყალი, ესე იგი არზნი, დიდი და ნაყოფიერია და წარმოადგენს იბერიის, აფხაზეთის და მესხეთა ქვეყნის განაღებს“.

აშოტ კურაპალატის წარმატებებს ხელი შეუწყო ხელისაყრელმა საგარეო ვითარებამ: ბიზანტიის მფარველობამ მისდამი და სახალიფოს დასუსტებამ. „ქართლის ცხოვრების“ („შატავანე ქართლისა“) ცნობით, ამ დროისათვის „მოუძღვრებულ იყვნენ სარკინიონი და განდიდნა აშოტ კურაპალატი“. აშოტმა გააერთიანა თავისი ხელისუფლება შიდა ქართლის ნაწილზე, „კლარჯეთიდან ვიდრე ქსნაშდე“. სუმბატ დავითის ძის ვერსიით კი, აშოტის სახელმწიფო უფრო ვრცელი იყო: ის „ეუფლა ქვეყანასა ვიდრე კარაღმდე პარდავის ქალაქისა და პრავლუხის მოსკა დმერთმან აშოტს კურაპალატსა ძლევა და დიდი დიდება ბრძოლითა შინა“. ეს ვერსია აშოტის სახელმწიფოს ფარგლებზე გაზვიადებული ჩანს, მაგრამ ის მაინც შეტყულებს აშოტის წარმატებებზე არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლებში.

826 წელს, როდესაც აშოტი არაბთა წინააღმდეგ ერთ-ერთი ბრძოლისათვის ემზადებოდა, ის მოდალატურად მოკლეს შეთქმულებმა.

აშოტის სახელმწიფო განაწილდა სამ საუფლისწულო დომენად აშოტის სამ ვაჟს შორის, რომელთაგან შუათანა ვაჟს ბაგრატს ბიზანტიის იმპერატორმა უწყალობა კურაპალატის ტიტული და აშოთ იდიარა მისი უზენაესობა ქართველ ბაგრატიონთა სამ შტოში.

* აღნიშნულია ისიც, რომ ბაგრატს (შუათანა მას) პირველობა დაუთმო უფროსმა და უმცროსმა ძმამ ამ შემთხვევაში სამხრეთ-დასავლეთ კარს გაითვალისწინა ძმების გააწვევით, თუ ბიზანტიამ ბიზანტია უპირატესობა ბაგრატს და ძმები იძულებული იყვნენ ანგარიში გაეჩინათ სამხრეთ-დასავლეთ კარის გადამწყვეტილებისათვის, ძველი სათქმელია (რედ.).

ამოტის უფროსი ვაჟი – აღარასე დაეწევა მამის ძირითად სამფლობელოს – შავშეთ-კლარჯეთს და მის ცენტრს – არტანუჯს. ამერიდან აღარასეს შიამშიყელები, მისი სახლის უფროსი წარმომადგენლები აწოდებოდნენ „კლარჯ ხელმწიფეებად“ და „არტანუჯელებად“.

სამუქალი შეიღო ბაგრატი ვახტანგის მფლობელი და იწოდა „ტაოელ მეფედ“. ამერიდან ტაო ვახტანგს ამ სახელმწიფოს კვლავზე მნიშვნელოვანი თემი, რომლის ფარგლები თანდათან ვაიხარდა სამხრეთით და გაშლდა „სამხრეთ ტაოს“ ისტორიულ-გეოგრაფიული და პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრი, სადაც დამკვიდრდა ბაგრატის სახლის ერთ-ერთი განშტოება. ტაოს მნიშვნელობის გაზრდამ განაპირობა, ალბათ, ის გარემოება, რომ ბიზანტიის იმპერატორმა სწორედ მის მფლობელს უბოძა კურაპალატობა და არა ამოტის უფროსი ვაჟის. ამრიგად, ტაოს მფლობელი ქართველ ბაგრატიონთა სახელმწიფოს მეთაურად „ახვრთა კურაპალატად“ იტყა. ამის გამო, ტაოს შინაარსიც გაფართოვდა და ზშირად მთელს კურაპალატს გულისხმობდა. შემდგომში სამუქალი მტოში დამკვიდრდა „ქართველია მეფის“ ტიტულიც.

ამოტის უმცროსი ვაჟის გუარამის სამფლობელოში შევიდა ბაგრატიონთა სახელმწიფოს წიდილო-სანაპირო თემები: სამცხე, არტანი, ამოცი, ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი. გუარამი არ იწოდებოდა არც ხელმწიფედ, როგორც აწოდებოდნენ შავშეთ-კლარჯეთის მფლობელნი, არც მეფედ, როგორც აწოდებოდნენ ტაოს მფლობელნი, არამედ მამულად. ი.ე. მას, როგორც ამოტის უმცროსი ვაჟის, პატივად უფრო დამალი რანგის ტიტულია, რომელიც არა-სამეფო წარმომადგენლობის დიდ ფეოდალებსაც პატივად.

ამოტ კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ მის მემკვიდრეებს შეუტევს არაბებმა და წაართვეს შიდა ქართლი, ზოლი. შავშეთ-კლარჯეთ-წივლის ზევი დახარკეს. თბილისის ამირა ცდილობს მეტოქეობა გაუწიოს ბაგრატიონებს. ამ ბრძოლაში ბაგრატ კურაპალატი, თავის მხრივ, ცდილობს თავის სასარგებლოდ გამოიყენოს ბრძოლა ხალიფასა და ამირას შორის, რაც წაღებია IX ს.-ში ამირას სეპარატისტული მიწარაგების შედეგად. ბაგრატი მხარს უჭერს ხალიფას დამსჯელ ექსპედიციებს თბილისის ამირას წინააღმდეგ. 829 წ. ის უჭირბა ხალიფას სარდალს, ხალილ აბიდიის ძეს, შემდეგ მხარს უჭერს ხალიფის ძის, ზუსამიდის სარდლობით გამოგზავნილ დამსჯელ ლაშქარს, ზოლი 853 წ. ამირა სააკის წინააღმდეგ მოწოდებულ დიდ ლაშქრობას ზოლი-თერქის სარდლობით. ასეთი დაპირისპირების შედეგად ბაგრატ კურაპალატი ანგრეზდება არაბების გამოცეცხას თვით არაბების წინააღმდეგ, თავის სახელმწიფოს ინტერესების შესაბამისად და ზრდიდა მის ფარგლებს. მან მოახერხა, დაებრუნებინა ამოტ კურაპალატის სამფლობელოები ქართლში.

IX ს.-ის 70-80-იან წლებში ატეხა დინასტიური ბრძოლა ქართველ ბაგრატიონებში ბაგრატისა და გუარამის სახლებს შორის, რასაც შედეგად მოჰყვა გუარამის სახლის გაღმურება. ბრძოლის მიზეზი ვახტანგ მეტოქეობა თრიალეთის სოფერენობაზე. აქ ამ ხანებში თავისი საფუძვლილი დააარსა დასავლეთ საქართველოს მხარის – არგვეთის დიდმა ფეოდალმა ლიპარიტ ბაგრატი. მან თრიალეთში ააგო, დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობის განმსაყარზე მდებარე ციხესიმაგრე კლდეკარი, რამაც საფუძველი ჩაუყარა ბაგრატიონთა ძლიერ საფეოდალოს თრიალეთში. კლდეკარით თრიალეთი უკავშირდებოდა შიდა ქართლს (როგორც თქმის, ისე ტანას ზოგბებს), თრიალეთი კი შიდა ქართლს აკავშირებდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან. გარდა ამისა, თრიალეთი ეკონომიკურად მნიშვნელოვანი მხარე იყო, მდიდარი ბუნებრივი რესურსებით. აქ იყო ნოყიერი მიწები, შესანიშნავი საძოვრები, ნაღვრითა და თევზით მდიდარი ტყეები და წყლები. ამას გამო თრიალეთი შუა საუკუნეებში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა საქართველოს ეკონომიკასა და პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ლიპარიტი კმა-ვისსლად შეეწევა არა გუარამის სახლს, რომელიც თრიალეთს მიჰყვება და თავის სამფლობელოდ, არამედ ბაგრატ კურაპალატის ვაჟს, დავით კურაპალატს, ამან გამოიწვია გუარამის სახლის ამხედრება კურაპალატის სახლის წინააღმდეგ. გაჩაღდა

ბრძოლა, რომლის დროსაც გუარამის ძემ ნასრმა მოკლა დავით კურაპალატი (881 წ.). ამან გამოიწვია ბაგრატიონთა შავშეთ-კლარჯეთის შტოს ამხედრება ნასრის წინააღმდეგ. ნასრმა ღამაცხნა და ბიზანტიაში გაიქცა. მალე გუარამ მამფალი გარდაიცვალა (882 წ.) და გუარამის სახლის სამფლობელოებს (გარდა აშოცისა, რომელიც მისმა გუარამმა თავი ცოლის ძმას – შირაკის სომეხთა მეფეს სუმბატს) დაუთმო დავით კურაპალატის ვაჟს ადარნასე III.

ამ ხანაში ქართულ სახელმწიფოებს შორის პეცემონთისათვის მიმდინარე ბრძოლაში ჩაერთო შირაკის სამეფოც, სადაც სომეხი ბაგრატიუნები მეფობდნენ. სომეხი მეფეებიც ისევე, როგორც აფხაზთა მეფეები და იბერიის კურაპალატები, მიისწრაფვიან შიდა ქართლის დაუფლებისა და საქართველოში გაბატონებისაკენ. სომეხთა მეფეები ამ ხანებში ებრძვიან აფხაზთა მეფეებს ქართლისათვის. ქართველ ბაგრატიონთა სახელში ამტკვარი შუღლის შედეგად დავით კურაპალატი და მისი ვასალი ლიპარიტ ბაღვაში მხარს უჭერენ შირაკის მეფეს აშოტ სომეხთა მეფის ძეს (885-891 წწ.), ხოლო გუარამი და მისი შვილი ნასრი ამის საპირისპიროდ მუშაობდნენ აფხაზთა მეფეს, რომელსაც ეპერა შიდა ქართლი. შემდგომში, როდესაც 888 წ. გუარამის ძე ნასრი ბიზანტიიდან დაბრუნდა, ბაგრატიონთა დინასტიური ბრძოლა კვლავ გაგრძელდა სომეხთა მეფის, აშოტისა და აფხაზთა მეფის, ბაგრატის შიდა-წილეობით. ამ უკანასკნელმა იქორწინა ნასრის დაზე და დაუხმარა თავის ცოლისძმას ბრძოლაში ადარნასეს წინააღმდეგ. ადარნასეს კი მხარი დაუჭირა შავშეთ-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შტოს წარმომადგენელმა გურგენმა, რომელმაც კურაპალატის ტიტული მიიღო დავით კურაპალატის მოკვლის შემდეგ (881 წ.). ადარნასეს მხარეზე იბრძოდა, აგრეთვე, შირაკის სომეხი მეფე აშოტი. ამრიგად, ქართველ ბაგრატიონთა შორის დინასტიური ბრძოლა გადაეხარა არაბთა და სომეხთა მეფეების ბრძოლას ქართლის დაუფლებისა და სამხრეთ კავკასიაში პეცემონთისათვის. გადაწყვეტი ბრძოლა მოხდა 888 წ. სამცხეში, სადაც ნასრი და მისი მომხრეები დამარცხდნენ, ხოლო თავით ნასრი მოკლეს აბანბასთან.

ეს იყო ადარნასეს დიდი გამარჯვება, რის შედეგადაც ის საშუალოდ დაუეფლა გუარამის სახლის სამფლობელო თემებს. ამის შემდეგ ადარნასე იმავე წელს (888 წ.) „ქართველთა მეფედ“ ეკურთხა (არსებობს სხვა დათარიღებაც – 895, 897), რითაც მან ერთი მხრივ, ოფიციალურად გამოაცხადა თავისი სუვერენული უფლებები შიღის აღმოსაფხვრელ და სამხრეთ საქართველოზე, ხოლო მეორე მხრივ, ამ ახალი უმადლეში ქართული ტიტულის მიღებით, ზახი გაესვა თავის დამოუკიდებლობას ბიზანტიისაგან. ბაგრატიონთა სახელმწიფოს მეორეი ძირითადი ბიზანტიის მოხელე კურაპალატი კი აღარ იყო, არამედ „ქართველთა მეფე“. კურაპალატი და „ქართველთა მეფე“ დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს. მართალია, კურაპალატის ტიტული ცოლად დარჩათ ბაგრატიონებს, მაგრამ ის აღარ მოასწავებდა ბიზანტიის ვასალიზმს და მხოლოდ ფორმალურ ხასიათს ატარებდა. ბაგრატიონთა სახლის წევრებს ბიზანტიის იმპერატორი ანიჭებდა სხვა ტიტულებსაც: მაგისტროსის, ანთიპატრიკის და სხვ. ბაგრატიონები ატარებდნენ, აგრეთვე, ქართველ სამოსელო და სოციალურ ტიტულებს: ერისთავის, ერასთავთ-ურისთავის, მამულის, თითოეული ეს ტიტული დაკავშირებულია ამა თუ იმ მხარის გამგებლობასთან, მაგრამ ამ ტიტულის მატარებელი ბაგრატიონები არ იყვნენ ჩვეულებრივი გამგებელი მოხელეები, ისინი „მეფეებად“ იწოდებოდნენ, რაც მიუთითებდა მათ კუთვნილებას მმართველი დინასტიისადმი. ამავე დროს, ყველა ეს „მეფე“ ექვემდებარებოდა ერთ მეფეს – „ქართველთა მეფეს“, 888 წლამდე კი „იბერიის კურაპალატს“ (888 წლის შემდეგ, ჩვეულებრივ, ეს ორი ტიტული ერთი და იმავე პირს ჰქონდა, თუმცა ზოგჯერ ხდებოდა მათი გაყოფა), ამგვარად, კურაპალატი და „ქართველთა მეფე“ ფაქტობრივად იყო „მეფეთა-მეფე“. პირველად „მეფეთა-მეფედ“ წყალობით იხსენიება დავით III კურაპალატი, ხოლო შემდეგ – გურგენი, ბაგრატ II-ის, „ქართველთა მეფის“ ვაჟი.

ადარნასე გაიმარჯვა გუარამის სახლზე და ხელი იგდო უმუშევრობაზე გადაწყვეტილი ამ სახლის სამფლობელოები, შემდეგ დაუპირისპირდა თავის მოკავშირეს გუარამის სახლთან ბრძოლაში – გურგენ კერამადატს. მან ბრძოლა გაუმართა გურგენს, ტყვედ ჩაიგდო იგი და დააპატიმრა. გურგენი პატიმრობაში გარდაიცვალა 891 წელს. ადარნასე ამის შემდეგ „ქართველთა მეფე“ და კურაპალატი (888-923 წწ.), ქართული სახელმწიფოს – „ქართველთა სამეფოს“ ერთპიროვნული გამგებელი იყო.

ადარნასე უპირისპირდება, აგრეთვე, თავის მეორე ყოფილ მოკავშირეს, სომეხთა მეფეს. მას აღარ აწყობს სომეხთა მეფის გაძლიერება და მისი მისწრაფება ქვეყნობისკენ. ადარნასე ამ შემთხვევაშიც მამართა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა ნაცად ზეზს, არაბთა ლაშქრის გამოვლენა, თავის მეტოქეებთან ბრძოლაში. მან მხარი დაუჭირა სომეხთა და საქართველოში შემოჭრილ აფარბადაგანის არაბ ამირას საჯების საეკარეულოდან – აბულ-კასიმს. ადარნასე ხელი შეუწყო სუმატის დატყვევებას აბულ-კასიმის მიერ. აბულ-კასიმის ლაშქრობა მიმართული იყო, აგრეთვე, აფხაზთა მეფის წინააღმდეგ, რომელიც ფლობდა ამ ღრის შიდა ქართლს და ცდილობდა თავისი ჰეგემონობის დამყარებას შიგნით აღმოსავლეთ საქართველოში. ამდენად, „აფხაზთა მეფეს“ უპირისპირდებოდა „ქართველთა მეფეს“ საქართველოში გაბატონებისათვის ბრძოლაში. სწორედ ამიტომაც ადარნასე მხარს უჭერს აბულ-კასიმს, რომელიც იბრძოდა მისი მეტოქეების – სომეხთა მეფისა და აფხაზთა მეფის წინააღმდეგ.

ადარნასე აქტიურ პოლიტიკას ატარებს ბიზანტიის მამართაც. იღებს რა 891 წლიდან კურაპალატის ტიტულს, ის თავისი სახელმწიფოს ფარგლებს აფართოებს სამხრეთში, ბიზანტიის სამფლობელოების სარეზუ. მან ხელი იგდო კარნი თეოდოსიოპოლამდე. აქ მას პატარა კეცის ციხე (დღევანდელ სოფელ კესთან არხრუმის ჩრდილო-დასავლეთით), ასე ჩამოეკიდება სამხრეთ ტაოს მხარე.

სამხრეთ ტაო ტერიტორიულად იზრდებოდა არაბული საამიროების ზონაში ექსპანსიით. საამიროებს, არაქს-იფერატისა და ვანის ტბის რაიონებში IX ს.-ის ბოლოს და, განსაკუთრებით, X ს.-ში ენერგიულად უტყვევნი ბიზანტიელები, ქართველები და სომეხები. მათთვის ამ რაიონებს პქონდათ უდიდესი სტრატეგიული და ეკონომიკური მნიშვნელობა. აქ გადიოდა სავაჭრო გზები სამხრეთ კავკასიიდან არაბული და ბიზანტიური სამყაროს სხვადასხვა ნაწილში, ვანის ტბისა და თეოდოსიოპოლის გავლით. აქვე მდებარეობდა მნიშვნელოვანი სავაჭრო-სახელოსნო და ადმინისტრაციული ცენტრები, მათ შორის ქალაქები: ვანი, ვოსტანი, ბერქრი, მანასკერტი, თეოდოსიოპოლი, არწნი და სხვ.

ქართული ბაგრატიონები აწყობდნენ როგორც დამოუკიდებელ ლაშქრობებს არაბთაგან სამხრეთ კავკასიისა და მის სამხრეთით მდებარე მიწების გამოსახსნელად, ისე ბიზანტიელებთან შეერთებული ძალებით, როგორც მოკავშირეები.

განსაკუთრებით დიდი წარმატებები მიაპოვა სამხრეთ ტაოს ტერიტორიულ გაფართოებაში X ს.-ის II ნახევრის დიდი ქართველმა სახელმწიფო მოღვაწემ ჯაფარ ტაოელმა (966-1001 წწ.), ბაგრატიონთა ტაოს შტოს წარმომადგენელმა. „ქართველთა სამეფოს“ მეფის ოფიციალური ბიზანტიური და ქართული ტიტულები მან შედარებით გვიან მიიღო: 979 წ. გახდა კურაპალატი, ხოლო 994 წ. „ქართველთა მეფე“. ჯაფარმა კურაპალატი იყო ჯერ მისი მამა-ადარნასე III, ხოლო შემდეგ მისი მამის ბიძაშვილი ადარნასე IV, „ქართველთა მეფეები“ კი იყვნენ ჯერ დავითის ძაძის ძმა სუმბატი (954-958 წწ.), ხოლო შემდეგ სუმბატის ვაჟი ბაგრატ II (958-994 წწ.). 966-979 წლებში დავითს პქონდა მეორე რანგის ქართული და ბიზანტიური ტიტულები: ერისთავთ-ერისთავი და მაგისტროსა. ეს ტიტულები მან მიიღო თავისი უფროსი ძმის, ბაგრატის გარდაცვალების (966 წ.) შემდეგ. მისი განსაგებელი ოფიციალურად ამ ხანებში იყო სამხრეთ ტაო. „ქართველთა სამეფოს“ მფლობელები ამ პერიოდში იყვნენ ორი ძმა, მისი ძაძის ძმისწულები – ბაგრატ II „ქართველ-

თა მეფე" და ადარნასე IV კურაპალატი დავით ტაოელი 979 წლამდე თავისი რანგით შესაბამისად იყო სახელმწიფოში, „ქართველთა მეფისა“ და კურაპალატის შემდეგ, მაგრამ დავითი, ფაქტობრივად პირველი კაცი იყო „ქართველთა სამეფოში“. კურაპალატად გახდომამდე, როგორც ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე, აქტიური საგარეო პოლიტიკის გამტარებელი და ზტრატეგიულად მნიშვნელოვანი დომენის მესაკუთრე.

X ს.-ის 70-იანი წლების ბოლოს დავით მეფემ დიდი როლი შეასრულა ბიზანტიის იმპერიის შიდაპოლიტიკურ ცხოვრებაში, რის შედეგად კიდევ უფრო მეტად გააფართოვა თავისი სამფლობელოები. კერძოდ, 976-979 წლებში ბიზანტიაში მიმდინარეობდა მცირე ხნის დიდი მოხელის, მესოპოტამიის დეკის, ყოფილი აღმოსავლეთის დომესტიკოსის ბარდა სკლიაროსის აჯანყება ტანტზე ახლადახალი იმპერატორის, ბასილი II-ს (976-1025 წწ.) წინააღმდეგ. ბარდა სკლიაროსმა დაამარცხა იმპერატორის მხედრობა, რომელსაც ბარდა ფოკა სარდლობდა და გეზი აიღო კონსტანტინოპოლისაკენ. ამ აჯანყებამ შეცვალა პოლიტიკური ვითარება მცირე ხნით. გაქტიურდნენ არაბული სამხედროების გაშვებები და დაიწყო ბრძოლა დაკარგული სამფლობელოების დასაბრუნებლად. მურვანდების დინასტიის წარმომადგენელმა ამირა ბადი იბნ-დისტაკმა, რომელსაც ბიზანტიამ და მასმა კაცკასიელმა მოკავშირეებმა მანასკერტ-ხლათის რაიონი წაართვეს, ახლა ისარგებლა ბიზანტიის ხელისუფლების დასუსტებით და აღადგინა აქ თავისი ძალაუფლება. სხვა არაბმა მფლობელებმაც დაიბრუნეს ტაოს მოსაზღვრე ტერიტორიები. ცხადია, ბიზანტიის დასუსტება არ აწყო ბადა ტაოს სამეფოს, რადგან მხოლოდ ბიზანტიასთან კავშირში შეძლო ქართველებს აქ არაბთა ბატონობის ლიკვიდაცია და თავიანთი სახელმწიფოებრივი ფარგლების გაზრდა. ამდენად, ბარდა სკლიაროსის აჯანყება ღახუდა ტაოს სამეფოს ინტერესებსაც. ამიტომ, ცხადია, დავით ტაოელი განწყობილი იყო მუშაობაზე სკლიაროსის წინააღმდეგ. ეს განწყობილება ცნობილი იყო ბიზანტიის სამხედრო კარისათვის. ამიტომ 978 წ. იმპერატორის კარზე მოიხმეს ტაოელი დიდახანურის სახლის შვილი, ათონის მთაზე წმ. ათანასეს ლავრაში ბერად შემდეგარი იოანე თორნიკეოფილი და გაგზავნეს მოციქულად დავით ტაოელთან დახმარების თხოვნით, ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ ბრძოლაში. დავითი, რომელიც თვითონ იყო დაბრტყილი ბარდა სკლიაროსის აჯანყების ჩაქრობით, დავითანმა ბიზანტიის სამხედრო კარს სამხედრო დახმარების აღმოჩენაზე იმ პირობით, თუ საკომპენსაციოდ იმპერაზას გადასცემდა ტერიტორიებს არაქს-ეფერატისა და ვანის ტბის რაიონებში. იმპერატორის კარმა ეს პირობა მიიღო და დავითს გადაეცა საგამგებლოდ შემდეგი რაიონები: კარანა, ბახიანი, ხალტო-არჩი კლესურით, სევექის ციხე (მარდალიის მხარეში),* ამრავად, ფაქტობრივად ბიზანტია დავით ტაოელს უფლებას აძლევდა თავისი პოლიტიკა გაეტარებინა ამ რაიონებში. იურიდიულად ცნობდა მის უფლებებს იმ ტერიტორიებზე, რომლებიც მას უკვე ეჭრა, ან რომელიმე მომავალში დაიპყრობდა. სწორედ ამ ხანებში დავითმა მცხეთის ტიტულის ნაცვლად მიიღო მაღალი ბიზანტიური ტიტული – კურაპალატი (თუმცა ტიტულის მფლობელი ადარნასე IV ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო). ამ ტიტულის მინიჭებით ბიზანტია დავით ტაოელს ოფიციალურად აღიარებდა „ქართველთა სამეფოს“ მეთაურად.

დავითმა ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ გაგზავნა 12000-იანი ლაშქარი, ოთხე ითრნიკ-ყოფილისა და ერისთავთ-ერისთავის ჯოჯიკის სარდლობით. ამ ლაშქარმა, 979 წელს, ხარსიანოსის პროვინციაში სარავენასთან ბიზანტიის ლაშქართან ერთად, რომელსაც სარდლობდა ბარდა ფოკა, დაამარცხა ბარდა სკლიაროსი. ქართველებმა ამ ბრძოლაში დიდძალი ნადავლი იგდეს ხელთ, რისი ნაწილი შემდეგში მოხმარდა ათონის ივერთა მონასტრის დაარსებასა და განმტკიცებას.

* პარტი და ასპურიცა ამირა ბადის ქარდა მტაცებელი.

ამ წარმატების შედეგად დავით კურაპალატი დიდად გაზარდა „ქართველთა სამეფოს“ ტერიტორიული ფარგლები და განამტკიცა თავისი გავლენა სამხრეთ კავკასიაში. დავითი აქტიურად ერეოდა სომხური პოლიტიკური ერთეულების საშინაო საქმეებში და მათ შორის ურთიერთობაში ასრულებდა პოლიტიკური არბიტრისა და ხელმძღვანელის როლს.

დავით ტაოელმა იმავე 70-იან წლებში მნიშვნელოვანი ღონისძიებები განახორციელა ქართული მიწების გაერთიანების მიზნით, ფაქტობრივად სწორედ დავით ტაოელმა ჩაუყარა საუკუნოვანი საქართველოს გაერთიანებას ჯერ კიდევ მანამდე, ვიდრე ის კურაპალატი გახდებოდა.

X საუკუნის 80-90-იან წლებში ტაოს სამეფო კვლავ აღმავლობის გზაზე იდგა, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ხანებში უაღრესად დაიძაბა მისი ურთიერთობა ბიზანტიასთან. ამის უმთავრესი მიზეზი იყო ბიზანტიის აგრესიული კურსის გაძლიერება სამხრეთ კავკასიის მიმართ. იმპერიის მესვეურებს, რომელთაც გამოიყენეს ქართული და სომხური სახელმწიფოების ჯახმარება მცირე აზიაში, თავიანთი პოზიციების გასამტკიცებლად საგარეო და შინა მტრებთან ბრძოლაში, ახლა სურდათ ფიზიკური პარტნიორების ტერიტორიების დაპყრობაც. ეს ურთიერთობა გაამწვავა იმანაც, რომ დავით კურაპალატი ამ ხანებში მზარი დაუჭარა ბასილი II-ის წინააღმდეგ აჯანყებულ აღმოსავლეთის დომესტიკოსს, ბარდა ფოკას, რომელმაც 987 წლის აგვისტოში თავი იმპერატორად გამოაცხადა. 989 წელს ბასილი II-მ ჩააქრო აჯანყება, რაშიც გარკვეული დახმარება გაუწია კიევის მთავრის, ვლადიმირის მიერ გამოგზავნილმა რუსთა ლაშქარმა. 989 წელს მან ილაშქრა დავით კურაპალატის წინააღმდეგ. დავითმა აღიარა თავი ბიზანტიის ვასალად და, XI ს.-ის არაბი ისტორიკოსის იაჰია ანტიოქიელის ცნობით, თავისი სამფლობელოები უანდერძა ბიზანტიის იმპერატორს.

მიუხედავად ბიზანტიასთან ურთიერთობის გათვლებისა, დავით მეფე ამ ხანებში აგრძელებდა აქტიურ საგარეო პოლიტიკას, რომელიც მიმართული იყო ქართველთა სამეფოს ფარგლების გაზრდისა და აქ ქართული გავლენის განმტკიცებისაკენ. ამ მიზნით მან რამდენიმე წარმატებული ლაშქრობა მოაწყო ვანის ტბის რაიონში: 990 წ. აიღო ქ. მანასკერტი და თავისი ქვეშევრდომები დაასახლა. 997 წელს დავითმა ილაშქრა ქ. ხლათზე. 998 წელს დავითის მხედრობამ, სომეხთა ლაშქართან ერთად, დაამარცხა ადარბაღეანის სამთავროების კოალიცია, რომელიც ცდილობდა დავით ქართველთა მეფის უკუგდებას ვანის ტბის რაიონიდან.

ამ ლაშქრობების შედეგად ქართველთა სამეფოს ტერიტორიული ფარგლები დიდად გაიზარდა. მის მოსახლეობას, გარდა ქართველებისა, შეადგენდნენ სომხები (უმთავრესად, ტაოს სამხრეთ ნაწილში და არაქს-ევფრატისა და ვანის ტბის რაიონებში), სახელმწიფო და სამფინანსო ენა აქ ქართული იყო. დავითი დიდად ზრუნავდა თავის სახელმწიფოში ქართული კულტურის აღმავლობაზე და არაქართულ რაიონებში მის გავრცელება-დანერგვაზე. ის აწარმოებდა ახლადშემოერთებული მიწების კოლონიზაციას, იქ ქართველებსა და სომხების დასახლებას. ამ პოლიტიკის ერთ-ერთი გამოვლინება იყო ქართველთა სამეფოს სომხურ მოსახლეობაში ქართულ-სალკელთნური აღმსარებლობის გავრცელების მცდელობა.

ტაო-კლარჯეთის პატრიარქონები (ქართველთა კურაპალატები, მეფეები)

ამოც დიდი კურაპალატი — გარდ. (მოკლეს) 826 წ.

ბაგრატ II კურაპალატი — 826-876 წწ.

დავით I კურაპალატი — 876-881 წწ.

ადარნასე II, კურაპალატი 881 (888)–923 წწ., ქართველთა მეფე

დავით II, მაგისტროსი — 923-937 წწ.

ბაგრატ I, მაგისტროსი ქართველთა მეფე — 937-945 წწ.

ბაგრატ II, ქართველთა მეფე — 958-994 წწ.

დავით III, დიდი, კურაპალატი, ქართველთა მეფე — გარდ. 1001 წ.

5. თბილისის საამირო³

მართლის პრინციპების და მართლის
ამირას თანახმად (VIII ს.)

განვითარების თავისებური გზა განვლო იმ ადმინისტრაციულმა ერთეულმა, რომელიც „თბილისის საამიროს“ სახელწოდებით არის ცნობილი.

მერჯან ჯრუს ლაშქრობის შედეგად სამხრეთ კავკასიაში დიდი ხნით დაითრგუნა ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის ხალხების წინააღმდეგობა. ქართლში განმტკიცდა არაბი ამირას ძალაუფლება, საამიროში ამირა იყო უზენაესი სამხედრო ხელისუფალი, ქვეყნის მმართველი, მსჯეული. ქართლის ამირას რეალური იურისდიქციის ტერიტორიული ფარგლები ემთხვეოდა ქართლის ერისმთავრის იურისდიქციის ფარგლებს, რაც VIII ს.-ში ძლიერ დავიწროებული იყო. ის მოიცავდა: შიდა ქართლის აღმოსავლეთ ნაწილს, ქვემო ქართლის ჩრდილოეთ მხარეს და გუბეთს. VIII ს.-ის მეორე ნახევარში მას გამოაკლდა გუბეთი, რომელიც კახეთის სამთავროში შევიდა, ხოლო IX-X სს.-ში გამოაკლდა ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილი, სადაც შეიქმნა ტაშირ-ძორთოვების ქართულ-სომხური სამეფო სომეხი ბაგრატიონების დინასტიით. ამრიგად, ქართლის ამირა იქცა თბილისის ამირად – მიიღო იურისდიქცია საგრძნობლად შემოიფარგლა.

ქართლის ამირას რეზიდენცია, ისევე როგორც ქართლის ერისმთავრისა, იყო თბილისში: „დაიპყრეს ტფილისი აგარიანთა, შექმნეს სახლად საფიფელად თხსად“, – გვამცნობს მემკვიდრე. ქართლის ამირა, ქართლის ერისმთავართან ერთად, განაგებდა მხარეს, კრეფდა არაბთა ხარკს: „მოიღებდეს ხარკსა ქუეყნისაგან ამასგან, რომელსა რქუან ხარაჯა“.

როგორი იყო სამხრეთ კავკასიის და, კერძოდ, ქართლის ადგილი სახალიფოს საგამგებლო სისტემაში? სამხრეთ კავკასია, როგორც არაბთა იმპერიის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული, წარმოიქმნა ხალიფა აბდულმალის (685-705 წწ.) გამგებლობის ხანაში, როდესაც აქ განმტკიცდა არაბთა პოზიციები. სამხრეთ კავკასია ამერიდან წარმოადგენდა სახალიფოს ერთ დიდ ოლქს – „არმენიას“, რომელსაც განაგებდა ხალიფას ნაცვალად – „ვალი“ (იგივე ამირა), ტერიტორიულად „არმენია“ დაახლოებით ემთხვეოდა სასანიანთა იმპერიის ჩრდილოეთის ქუსტაკს (ასეთი ოლქი სახალიფოში, ომაიანთა გამგებლობის ხანაში იყო ხუთი, ხოლო აბასიანთა დროს მათი რაოდენობა გაიზარდა). ვალის რეზიდენცია 789 წლამდე იყო ქ. დვინში, ხოლო შემდეგ – ქ. ბარდავაში. „არმენია“ იყოფოდა 4 მხარედ, რომლებსაც განაგებდნენ ამირები: 1) ალბანეთი და სივნიეთი (ცენტრი ქ. ბარდავა), 2) ქართლი – „ჯურხანი“ (ცენტრი ქ. თბილისი), 3) აიზარატი და ვასპურაკანი (ცენტრი ქ. დვინი), 4) რშუნიქის და ტერუბერანის მხარე (ცენტრი ქ. ვანი). ვალის თანამდებობაზე ხალიფები ჩვეულებრივ ნიშნავდნენ თავიანთი ახლომეგობრებს, „არმენიის“ პირველი ვალი იყო ხალიფა აბდულმალის ძმა – მუჰამედ იბნ მურვანი. აბასიანთა დინასტიის დამფუძნებელმა აბულ აბასმა „არმენიის“ ვალიდ დანიშნა ასევე თავისი ძმა – აბუ ჯაფარ ალ-მანსური. ვალიები თავდაპირველად ექვემდებარებოდნენ უშუალოდ ხალიფას, ხო-

³ არაბ დამპყრობთა შიგნით ქართლში შექმნილ ადმინისტრაციულ ერთეულს, რომლის მეთაური ამირად იწოდებოდა, შეიძლება ვუწოდოთ ქართლის საამირო, რადგან ის თავიდან მთელს პოლიტიკურ ქართლს მოიცავდა. ამ ამირას რეზიდენცია თბილისში იყო და მას ქართლის რიგი ქალაქების, მგ. რუსთავის, დმანისის და სხვა ამირები ემორჩილებოდნენ. მაგრამ, რადგან ამირას რეზიდენცია თბილისში იყო, VIII საუკუნიდან, არაბთა მფლობელობის ფარგლების თანდათან შეზღუდვის შემდეგ, ამირას გამგებლობაში მხოლოდ თბილისი და მისი შემოგარენი დარჩა, ვტოვებთ სამეცნიერო ლიტერატურაში ტრადიციულად დამკვიდრებულ სახელწოდებას „თბილისის საამირო“.

ლო VIII ს.-ის ბოლოდან, როცა სახალიფოში გამოიყო საუფლისწულო დომენები, ხალიფა-სა და ვალიებს შორის ჩადგნენ დომენის მფლობელი უფლისწულები.

ზოგი ვარაუდობს, რომ ქართლის ამირა არაბებმა დანიშნეს VIII ს.-ის დასაწყისში, როდესაც ჩამოყალიბდა „არმენიის“ ოლქი. თუმცა ასეთი საამიროები იმდროინდელ წყაროებში არ ჩანს. ამავე დროს, VIII ს.-ში არაბებმა დატოვეს ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლებაც. ისევე როგორც აღბანეთსა და სომხეთში ადგილობრივი მთავრებისა, არსებობს მოსაზრება, რომ ქართლში არაბი ამირა, რეზიდენციით თბილისში, VIII ს.-ის 70-იან წლებში შეიქმნა. კეიქროსი, თბილისში ხალიფას მოხელის დანიშნა მურვან ერუს ექსპედიციის შემდეგ ხდება.

გამოთქმულია მეფარი მოსაზრება, თითქმის ქართლის ერისმთავარი და აღბანეთის მთავარი ექვემდებარებოდნენ ქ. დვინში მყოფ სომეხთა მთავარს (ს. ერემიანი, გ. მარტოშანი). ეს მოსაზრება სრულიად უსაფუძვლოა და არც ერთი წყაროთი არ დასტურდება. ვინ იყვნენ ქართლის პირველი ამირები, არ ჩანს. სამხრეთ კავკასიის ამირები ფორმალურად ექვემდებარებოდნენ „არმენიის“ ვალის, მაგრამ ქართლის ამირას, ფაქტობრივად, ნიშნავდა და ეველი-ჯა უმუდლოდ ხალიფა, რადგანაც საქართველოს განსაკუთრებული სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. სახალიფოსთვის ის წარმოადგენდა მის უკიდურეს ჩრდილოეთ ფორპოსტს მახარებისა და ბიზანტიის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ქართლის ამირას, ისევე როგორც, არმენიის ვალის, ჰყავდა მოხელეთა ვრცელი შტატი:

მურტა-საბოლიციო სამსახურის უფროსი;

მუსთასიბი — ბაზრების ზედამხედველი და ქალაქში წესრიგის მეთვალყურე;

ამლი — საკანცელარიო საქმეების გამგებელი;

მურზიბი — საკანცელარიო მოხელე, ბაჟისა და სავაჭრო გადასახადის გამგებელი;

რეისი — ქალაქის არისტოკრატიის წარმომადგენელი ამირას კარზე;

ყალი — მაჰმადიანური სჯულის მეცნიერი;

არსებობდა სხვა სამოხელეო ინსტიტუტებიც.

თბილისში და ამირასადმი დაქვემდებარებულ სხვა ციხე-ქალაქში არაბთა გარნიზონები იდგა. ამასთანავე ქართლის ერისმთავარს ღამშქრობის შეთხვევაში ევალებოდა, არაბთა დასახმარებლად ქართველთა ჯარის გამოყვანა. VIII ს.-ში მიმდინარეობდა არაბთა კოლონიზაცია. სამხრეთ კავკასიაში ეს კოლონიზაცია განსაკუთრებით გაძლიერდა VIII ს.-ის მეორე ნახევარში. მართალია, არაბთა გადმოსახლება ძირითადად სამხრეთ კავკასიაში ხდებოდა (სადაც შეიქმნა არაბთა სამოსახლოები. ისინი არაბთა ბატონობის გადაგარდნის შემდეგაც დარჩნენ), მაგრამ ვარკეთილწილად ამას საქართველოშიც უნდა ჰქონოდა ადგილი, განსაკუთრებით კი თბილისში, სადაც მაჰმადიანურმა მოსახლეობამ IX-X სს.-ში გადააქარბა ქართლს. სწორედ ეს მოსახლეობა იყო ძირითადი დასაგრდენი თბილისის ამირას ბატონობისა, განსაკუთრებით მის შემდეგ, რაც თბილისის საამირო გამოიყო ცალკე და ამდენად დაკარგა ხალიფას მხარდაჭერაც.

არაბთა ზარკი დაიპყრო უკვე VIII ს.-ის პირველ მეოთხედში, კიშმის სალიფობის (724-743 წწ.) დროს. 724-725 წლებში არაბებმა არმენიის ოლქში ჩატარეს მოსახლეობის მიწების და ჯოგების აღწერა, რის შემდეგაც შეიკვალა სავადსახადო სისტემა. ჯიზია საკომლო გადასახადიან იტყა სულალობრივ გადასახადად, რომელიც უნდა გადაეხადა ყოველ მამრობითი სქესის არამუსლიმს 15-დან 60 წლამდე ასაკამდე. მისგან თავისუფლდებოდნენ: სამღვდლოება, აზნაურები და მოღაშქრეები. გარდა ჯიზიისა, მოსახლეობას ღაცისრა, აგრეთვე, ზარაჯა — საღვთისმშობლო გადასახადი. გადასახადი დაწესდა ჯოგებზეც.

განსაკუთრებით დაჰმამდა არაბთა ზარკი და, ამდენად, მათი ბატონობა აბასიანთა დინასტიის ხალიფობის ხანაში (750 წლიდან). ამ დროისათვის დასრულდა არაბთა დაპყრობების ეპოქა და შეწყდა ნაღვლივ, სახელმწიფო შემოსავლის ძირითადი შემდგენელი უკვე ზარკი. მეორე მხრე, გაიზარდა დამპყრობლების მადი. გართულება და გაიზარდა მმართველობის

ბიუროკრატიული აპარატი, გაჩნდა სახლიუფოს დეცენტრალიზაციის ნიშნები: საუფლისწულო დომინანტი და სამართლებრივი დეკლარაცია. ამის გამო აბსოლუტმა გამაყარებელ საგანგებო რეჟიმში, რომელმაც დაპყრობილი ხალხებისათვის გამანადგურებელ მასშტაბებს მიაღწია. ხარკი დააკისრეს არა მარტო უშუალო მწარმოებელ მოსახლეობას, არამედ – აზნაურებს და სამღვდულოებსაც, ამასთან ერთად ანგარიშიანი არაბი მოხელეების მიერ მოსახლეობის ძირითადი საკუთარი სარგებლობისათვის, დამსჯელი რაზმების დამარტყვით თარეში, ადგილობრივი აზნაურ-მწარმოებლების ექსპლუატაციას. ხარკის გადახდის შეუძლებლობის შემთხვევაში, სომხური წყაროების ცნობით, არაბები მონებად ყიდდნენ ხარკის გადახდელის ცოლ-შვილს და თვითონ მასაც, მოხარკის გარდაცვალების შემთხვევაში მის ხარკს ახლეუ-ნებდნენ ცოცხლად დარჩენილ მისი თვასის სხვა წევრებს. იმავე წყაროების ცნობით, არაბები დიდს ასკამდნენ ხარკგადახდის, რათა გამოეფლანებინათ, ვინ არ გადაიხდა ხარკი.

არაბთა ხარკისაგან გაწამებული მოსახლეობის მდგომარეობა კარგად აქვს გადმოცემული VIII ს.-ის ქართულ მწერალს იოანე საბინისძეს: „უარო მორწმუნე მღვდლებსა ქვეშე დამონებული და ნაკლულენებითა და სიგლახაკითა შეცურულთა, უთარცა რკინითა, ხარკსა მათსა გუჭულნი და ქერუნილნი, ძურძურად ზღვეულნი“. ასეთ ვითარებაში ზოგი ქართველი, აღბათ, იღებდა მამულისათვის, რომ თავი ეხსნა აუტანელი ხარკისაგან. იგივე ავტორი გულისტკიავლით აღნიშნავს, რომ სულმოკლნი „შინათა განილევიან და ირცვიან, ეთარცა ლერწმანი ტართავნ ძლიერით“. თანამოძმეთა გასაწმენკლად, პროპაგანდისტული მანქანით, მან დაწერა ამის „მარტულობა“, სადაც გადმოისცა არაბი ჯრძის თავდადება, როცა გამატონებელი ერის წარმომადგენელმა მიიღო მოწამებრივი სიკვდილი ქრისტიან სჯულისათვის.

ამავე ხანაში ველაე გააქტიურდნენ ხაზარები. ისინი პერიოდულად აწყობდნენ დამარბევლ ღამეობებს სამხრეთ კავკასიაში. „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს ერთ ასეთ ღამეობაზე, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ქართლის ერისმთავრების – იოვანესა და გუგუნშის დროს, 764 წელს.

არაბთა მიმე საგანგებო პოლიტიკამ აბსოლუტო ხალიფობის დროს გამოიწვია დამპყრობელ ხალხთა გამათვისებლად მომზადების ახალი აღმავლობა. ამას ურთობდა სოციალური ბრძოლები, ველაე გრძელდებოდა ომაიანთა გამგებლობის დროს დაწყებული გლეხთა დიდი მოძრაობა ახლ მუსლიმთა მეთაურობით. აბსოლუტმა დიქტატურამ პარტიის ნახევარკონტრული, სადაც ზღუდულობა დამატებდა დამხობილ ომაიანთა ერთი შტოში. ასევე, აჯანყებების ცეცხლში იყო გახვეული VIII ს.-ის 70-იან წლებში სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთი.

772 წელს ხალიფა ალ-მანსურმა ბაღდადში დაიბარა ქართლის ერისთავი ნერსე, რომელიც, როგორც ჩანს, არ იცნებდა მორჩილებას არაბების მიმართ. სამი წელი მგავდა ხალიფას დამატებელი ნერსე 775 წელს ახალმა ხალიფამ მაჰდიმ ნერსე გაათავისუფლა და სამშობლოში დააბრუნა ასევე ერისმთავრად. როგორც ჩანს, ნერსე არც ამის შემდეგ დადგა მორჩილების გუნებაზე და ის ველაე გამოიძახეს ხალიფასთან. ნერსე ამჯერად აღარ დაეპირილა ხალიფას პრანებას. მან ცოლ-შვილი დასაფლავა საქართველოში გაგზავრა, რომელიც „კრძალულ იყო“ არაბთა მღვდლებისაგან, თვითონ კი სამასი კაცის თანხლებით მრდლოთი კავკასიაში გადავიდა ხაზარებთან, როგორც ჩანს, იმ მიზნით, რომ მიეღო მათი დახმარება არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. ეს დახმარება ნერსემ ვერ მიიღო და დასაფლავა საქართველოში გადავიდა.

VIII ს.-ის ბოლოს არაბებს აუჯანყდა აშოტ კურაპალატი, რომელიც გაიქცა კლარჯეთში და იქ დააარსა ახალი ქართული სახელმწიფო. არაბებმა გააუქმეს ქართლში ერისმთავრის ზღუდულობა, რაც, აღბათ, იმიტომ იყო გამოწვეული, რომ საგრძნობლად შეიზღუდა ამირის გამგებლობაში მყოფი ტერიტორია.

ამრიგად, ერთი სუვენე გრძელდებოდა ქართლის ერისმთავრისა და ქართლის ამირის თანამგებლობა, ეს თანამგებლობა არასდროს ყოფილა მშვიდობიანი, აღსაცხე იყო მათ

შორის კონფლიქტებით, ერისმთავრის განდგომით არაბებისაგან, არაბთა დამსჯელი ლაშქრობებით, VIII ს.-ის პირველ ნახევარში ერისმთავრის სიკვდილით დასჯით (არჩილი) ან ბაღდადში გამოძახებით და დაპატიმრებით, ერისმთავრობიდან გადაყენებით და სხვა ერისმთავრის დანიშვნით (ნურსე) დასრულდა საბოლოოდ ეს ერთსაუკუნოვანი თანამეფობა ერისმთავრობის ვაჟებს შორის.

თაბილესის ამირების ბრძოლა
სახალხოვროდან ბაგრატიონობის (IX ს.)

IX საუკუნის დასაწყისიდან ბოლო მოეღო ქართლის ერისმთავრისა და თბილისის არაბი ამირას თანამეფობობას. ქართლის უკანასკნელმა ერისმთავარმა აზოტ კურაპალატმა, თავისი ოჯახით, დატოვა თბილისი და კლარჯეთში დაემკვიდრა. ამ ღრისათვის სრულიად აშკარა ხდება თბილისის საამიროს სახალიფოსაგან გამოყოფის და დამოუკიდებელი გაშვებლობის მოპოვების ტენდენცია. ამირების ეს მისწრაფება, პირველ რიგში, ჯლინდება ხარკის მოთხოვნისაგან სწრაფებაში. ამ ღრის ამირა ხარკს ვეღარ ერეფს შიულო ქართლიდან, რადგანაც მისი ხელისუფლება თბილისის დიდად ვეღარ სცილდება. თბილისიდან აკრეფილი ხარკი ამირას ხაზინაში მიდიოდა. ხალიფა კი კვლავინდებურად მოითხოვდა თბილისის ამირასაგან ხარკს. ამ ნიადაგზე IX ს.-ში მიმდინარეობდა გაშუღებული ბრძოლა ამირასა და ხალიფას შორის. ჩვეულებრივ, თბილისის ამირას დამორჩილება ევალებოდა არმენიის ვალის, შიგნით ზოგჯერ ხალიფა ვახუშტისა საგანგებო ლაშქარს, რადგანაც საკმარისი მარტო ხარკში არ იყო. თბილისის ამირასთან ხალიფას ბრძოლა, როგორც უკვე ითქვა, გადაეხლართა წინარებთან ბრძოლას, რომლებსაც მხარს უჭერდნენ კახელები და გარდაბანელები. წინარები სახლობდნენ არაგვისა და დარიალის ხეობაში, დარიალს კი სახალიფოსათვის დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც გადმოსასვლელს ჩრდილოეთ კავკასიიდან, საიდანაც არაბებს ემუქრებოდა ხაზართა შემოჭრა. არაბები ცდილობდნენ ხელთ ჰქონოდათ დარიალი, მთელი წინარები კი არ იწინებდნენ მორჩილების სურვილს და ხშირად საბრძოლოდ ამარცხებდნენ არაბთა ლაშქარს, ამიტომ, ხალიფას ლაშქარს ბრძოლა უხდებოდა ერთდროულად თბილისის ამირასთან, წინარებთან, კახელებთან და გარდაბანელებთან, აგრეთვე, ხშირად აფხაზთა შეფუძთანაც, რომელიც უკვე ცდილობდა თავისი ხელისუფლების დამკვიდრებას აღმოსავლეთ საქართველოში. ხალიფას ლაშქარს ხშირად მხარს უჭერდნენ ტათკლარჯეთის ქართველი ბაგრატიონები, რომლებიც ტრადიციული მტრები იყვნენ თბილისის არაბი ამირასა და ცდილობდნენ არაბთა ლაშქრის გამოყენებას თავიანთი მეტოქეების წინააღმდეგ აღმოსავლეთ საქართველოში.

პირველ ცნობებს თბილისის ამირების კონფლიქტებზე არმენიის ვალისთან და ხალიფასთან გააწყობის არაბი ისტორიკოსი იაკუბი. იაკუბის ცნობით, ხალიფა აღ-მამუნის (809-813 წწ.) ზეობაში არმენიის ვალი გახდა უსეიდ იბნ-იზიდო, რომელმაც დაატყვევა იაკია იბნ-საიდი (არმენიის ერთ-ერთი ოლქის გამგებელი) და ისმაილ იბნ-შუბი (თბილისის ამირა). შემდეგ შეიწყალა ისინი და გაათავისუფლა. ახლად გახალიფებულმა აღ-მამუნმა (813-833 წწ.) გადააყენა იბნ-შუბი და თბილისის ამირად დანიშნა მუჰამად იბნ-თამი (813/814-829 წწ.). ეს უკანასკნელი გარუდგა ხალიფას და წინარებთან შეერთებული ძალებით დაამარცხა მის წინააღმდეგ გამოვლენილი არმენიის ვალი აბდ ალალა. მუჰამად იბნ-თამის დამორჩილება მოახერხა არმენიის ახალმა ვალმა ხალიფ იბნ-იზიდმა, რომელმაც გადააყენა ის და მის მაგივრად თბილისის ამირად დანიშნა შუბიანთა სახლის წარმომადგენელი ალი იბნ-შუბი (სახელის მიხედვით, როგორც ჩანს, ის იყო ძმა ამირა ისმაილ იბნ-შუბისა). ეს უკანასკნელი ამირად ჩანს მხოლოდ 830 წელს. ხალიფამ ისიც გადააყენა და მის მაგივრად თბილისის ამირად დანიშნა ისმაილ-იბნ-იზიდ იბნ-შუბი (ქართული წყაროე-

ბით — საპაკი. 830-853 წწ.), სახელიდან ჩანს, რომ ის იყო თბილისის ამირა ისმაილ იბნ-შუაბის შვილი. საპაკი 23 წლის მანძილზე მართავდა თბილისს და არ მორჩილებდა ხალიფას, არ უგზავნიდა მას ხარკს. ამის გამო საპაკს კონფლიქტი ჰქონდა არმენიის ვალითან და ზაღიუბთან, რაც საბოლოოდ დასრულდა მის წინააღმდეგ მოწყობილი დიდი ლაშქრობით და მისი ზიკვდილით დასჯით. ვერ კიდევ ხალიფა ალ-მაჰმუნი (813-833 წწ.) დროს ღვინში მოვიდა არმენიის უკიდურესი დასავლეთი პუნქტი იბნ-ალი ალ-ბაჰალინი, რომელმაც საპაკს მოსთხოვა ხარკის გადახდა. საპაკმა უარყო ეს მოთხოვნა, მაგრამ, როდესაც პუსტინი დაიპირა მის წინააღმდეგ ლაშქრით, საპაკმა ხარკი მიაერთა და კონფლიქტი ჩაქრა. მუთასი-მის (833-842 წწ.) ხალიფობის დროს საპაკი ხარკს უხდიდა არმენიის ვალის მუჰამედ-იბნ-ხალიფ ზუხარა-ხოჯას და წანარების წინააღმდეგ ბრძოლაშიც შეელოდა. მომდევნო ვალი ალი იბნ-ალ-ჰუსეინ იბნ-საბაე ალ-გაისი, ვერ გაუძღვა ქვეყანას და არმენია აჯანყებამ მოიცვა. საპაკიც ვანუდვა ხალიფას. აჯანყების ჩასაქრობად ხალიფამ ისევ ხალიფ იბნ-იბნ-იბნ-გამოგზავნა (ეს ხალიფის მეორე ლაშქრობა სამხრეთ კავკასიაში). საპაკმა გარდაბანელების დახმარებით დაამარცხა ხალიფი. ხალიფის ზიმკაცრემ არმენიაში კიდევ უფრო გააღვივა აჯანყების ალი, რის გამოც ხალიფა მუთასიმამ ის უკან გაიწვია მაგრამ ასაღმა ხალიფამ ალ-გასიმმა (842-847 წწ.) არმენიაში ისევ ხალიფა გამოგზავნა 842 წელს (ეს ხალიფის მესამე ლაშქრობა სამხრეთ კავკასიაში). ხალიფმა დამორჩილებენ არმენიის აჯანყებულ მოაგრები, რის შემდეგაც ის გამოემართა საპაკის დასასჯელად. მაგრამ ჯავახეთში, სოფ. ხაზაპერაში ის მოკლეს. ხალიფის მაგრად ზალიფა ალ-გასიმმა არმენიის ვალიდ დანიშნა მისი შვილი მუჰამედ იბნ-ხალიფი. მუჰამედმა გააღვივა საპაკისა და წანარების წინააღმდეგ. მუჰამედს მიემხრო ბაგრატ I კურაპალატი (826-876 წწ.), რისთვისაც არაბთ, ზარდაღმა ის ცნო ქართლის მფლობელად. „ქართლის ცხოვრების“ („მატანე ქართლისა“) ცნობით, ბრძოლა უშედეგოდ დამთავრდა, მუჰამედი კი წაიდა ბარდავს (ამ დროს სამხრეთ კავკასიაში არაბთა ცენტრი ბარდავი იყო). იაკობის ცნობით კი, მუჰამედმა დაამარცხა წანარები და საპაკი. IX ს.-ის 50-იან წლებში არმენია კვლავ აჯანყების ციკლში იყო გზავნილი. ხალიფა ალ-მუთაჰაჰი (847-861 წწ.) არმენიის გალად დანიშნა აბუ-საიდ მუჰამედ იბნ-იუსუფი, რომელიც გარდაიცვალა, ხოლო მისი ძე იუსუფი აჯანყებულებს მოკლეს. აჯანყების ჩასაქრობად ხალიფამ 852 წელს დიდი ლაშქრით გამოგზავნა ბუღ-თურქი. ბუღა სასტიკად გაუსწორდა აჯანყებულებს, შეიპყრო არმენიის მოაგრები და ხალიფას გამოგზავნა, შემდეგ კი გაემართა საპაკის დასასჯელად. ხალიფას ლაშქარს კვლავ მიემხრო ბაგრატ I კურაპალატი, წინააღმდეგ კი გამოვიდა აფხაზთა ზეჟი. ბუღას ერთ-ერთმა სარდალმა ზირაქმა და ბაგრატ კურაპალატმა დაამარცხეს აფხაზთა ზეჟი და გააწვდეს. ზირაქს შეუპყრია ქართველი წარჩინებული კონსტანტინე-კახა და მისი ძე თარზუჯი 853 წლის 26 აგვისტოს. ბუღამ კახა ბაღდადში ხალიფა მუთაჰაჰთან (ქართულ წყაროებში ჯაფარი) გავიყვანა, რომელმაც მისთვის მამადანობის მიღება მოუთხოვია. ამ მოთხოვნას უარყოფას შემდეგ, 853 წლის 10 ნოემბერს კახას თავი მოკვეთეს. მისი წამება აღწერილია ანონიმურ ჰაგიოგრაფიულ ძეგლში: „ცხოვრება და წამება კონსტანტინე ქართველისა“. ბუღა თურქი 853 წ. 5 აგვისტოს აუღია თბილისი, დაუწვეს ის და მოუკლავს ამირა სპაკი. არაბი ისტორიკოსის, ატ-ტამარის ცნობით, ამ დარბევის დროს თბილისში დაღუპულ 50000 მცხოვრები. თბილისის აღებაზე, კახასა და მისი ძის შეპყრობაზე ცნობას გვაწვდის აგრეთვე, ატრის კვლევაზე საღებავით შესრულებული წარწერა:

„მოუესა აგუსტოსსა ე-სა (5-ს) დღესა შაბათსა,
ქრონიკოსსა ე-სა (73 — ე.ი. 853 წ. 73+780),
ისმაილელსა წელსა ხლთ-სა (239 — მიჯრით),
ქალაქი ტფილისი დაწვა ბუღა და შეიპყრა ამირაჲ
საპაკ და მოკლა. და მასზედ მოუესა აგუსტოსსა

კე-სა, დღესა შაბათსა-ვე, ზირაქ შეიპერა კახამ და
ძეა მისი ღარბუჯი.

თბილისის აღების შემდეგ ბუღა ცდილობს საშრეთ კავკასიაში არაბთა მოკავშირე სტრატეგიული მიზნის განხორციელებას: ჩრდილოეთ კავკასიის გადმოსასვლელების — ღარბუჯის და ღარუბანდის — ხელში ჩაგდებას და გამაგრებას, მაგრამ წინარებთან ბრძოლა არაბებისათვის ამჯერადაც უშედეგო გამოდგა. იაკუბის ცნობით, წინართა, ანუ არაგვის მოიუღლა მერ უკუქცეული ბუღა ხალიფა მუთაჰქელმა კავკასიიდან გაიწვია და არმენიაში მუჰამედ იბნ-ხალიდი გამოგზავნა: „და წარვიღა ბუღა და ამირბუღა მუჰამედ ხალილის ძე“, წერს ქართველი ისტორიკოსი. ის ამირად იყო 853-870 წლებში, ხალიფა ალ-მუთამიდმა (870-892 წწ.) მუჰამედი გადააყენა და მას მავიერ დანიშნა ისა იბნ-შეიხ-იშ-შაბანია „ქართლის ცხოვრება“ გვატყობს: „გარდადგინა ამირ მუჰმან მუჰამედ, და დაადგინა იგი, შეიხის ძე, ნათესავი უმედიხვე“. მაღე ისა უკან გაიწვიეს და აქ დანიშნა აბრაჰამი, ამ ზანებში, როგორც ჩანს, გრძელდებოდა არმენიაში აჯანყებები, რის გამოც 878 წელს ხალიფამ ისევ მუჰამედ ხალიდის ძე გამოგზავნა. მუჰამედმა შემოიკრიბა დროებით ჩაქრობა. ბუღა თურქის ლაშქრობა უკანასკნელი ეპიზოდია ხალიფებისა და თბილისის ამირების წახევარსკვლევი ბრძოლებისა. ამის შემდეგ წყაროებში აღარ ჩანს ცნობები ამ ბრძოლების შესახებ. ამირა საბაგის სიკვდილით დასჯის (853 წ.) შემდეგ, როგორც ჩანს, თბილისის ამირები ერთხანს მორჩილებდნენ არმენიის ვალებს და უხდებოდნენ ხარკს ხალიფას.

მაგრამ, ხალიფებს აღარ შესწევდათ უნარი, რომ საბოლოოდ აღეკვეთათ თბილისის ამირების სეპარატიზმი. თბილისის ამირებმა დამოუკიდებლობა ფორმალურად გამოუტყვეს იმით, რომ X ს.-ის 50-იანი წლებიდან იწყეს მონეტაჟი. ხალიფას სახელთან ერთად, თავისი სახელის აღნიშვნაც. ამით მათ ოფიციალურად გამოაცხადეს თავიანთი სუვერენიტეტი.

თბილისის ამირები

თბილისში ამირას არსებობა VIII ს.-ის 30-იანი წლებიდანაა საფარუდებელი. მურვან ერუს ლაშქრობის შემდეგ, მაგრამ პირველად ქართულ წყაროებში ის იხსენიება 772 წლიდან (იოანე საბანისძის აბო ტფილელის „მარტყოლაში“), სახელის აღუნიშნავად.

წყაროებით ცნობილია თბილისის შემდეგი ამირები:

ისმაილ იბნ-შუაბი (დაახლოებით 809-813 წწ.). ეს იყო შუაბიანთა საგვარეულოს წარმომადგენელი, რომლის წინამორბედი ჯერ კიდევ VIII ს.-ის 30-იან წლებში (მურვან ერუს ლაშქრობის დროს) იხსენიებოდა თბილისში. შესაძლოა, ის იყო შვილი საიდ იბნ-ალ-ხაიხამ იბნ-შუაბის, რომელიც, არაბი ისტორიკოსის იაკუბის ცნობით, VIII ს.-ის დამლევს და IX ს.-ის დამდეგს ლაშქრობდა ჯერზანში (ქართლში) და სანარიაში (წინარების წინააღმდეგ). ისმაილი, იაკუბის ცნობითვე, ორჯერ განუდგა ხალიფას: 809 წელს — ხალიფა ალ-ამანს და 813 წელს — ხალიფა ალ-მამუნს. უკანასკნელმა ის გადააყენა.

მუჰამედ იბნ-აბაბი (813/814-829/30 წწ.). ეს არ იყო შუაბიანთა საგვარეულოს წარმომადგენელი. იაკუბის ცნობით, ის ამირად დანიშნა ალ-მამუნმა, ისმაილ იბნ-შუაბის ნაცვლად. 829/30 წელს ის განუდგა ხალიფას და დაამარცხა არმენიის ვალი იბნ-ალ-ალი. მუჰამედის დამარცხდება შემოიკრიბა არმენიის ახალმა ვალიმ ხალიფა იბნ-იხშიდმა, რომელმაც ის გადააყენა. როგორც ჩანს, მისი ამირობის დროს შუაბიანთა სახლის წარმომადგენელი ისაქ იბნ-ისმაილი (ქართული წყაროებით საბაგი) იბრძვის მუჰამედის წინააღმდეგ და ცოტა ხნით აზერბეიჯანს გაამიგრებას, მაგრამ შემდეგ ისევ მუჰამედი იგდებს ხელთ ამირობას.

ალი იბნ-შუაბი (829/30 წწ.). ეს უნდა იყოს ისმაილ იბნ-შუაბის ძმა. ამირად ის დანიშნა ხალიფა იბნ-იხშიდმა, გადაყენებული მუჰამედის ნაცვლად. ამირად იყო ერთი წელი.

ისპაქ იბნ-ისმაილ იბნ-შუაბი — ქართული წყაროებით საპაქი (830-853 წწ.), როგორც ჩანს, იყო ისმაილ იბნ-შუაბის შვილი. მის შესახებ შედარებით მეტი ცნობები მოგვეპოვება როგორც ქართულ, ისე არაბულ წყაროებში. როგორც არაბული წყაროებიდან ჩანს, საპაქი ადრეც იბრძოდა ამირას ხელისუფლების მოსაპოვებლად და იყო კიდეც ამირად ცოტა ხნის მანძილზე, მაგრამ გადააყენეს და შემდეგ „ეუბლად დაჯდა“ ამირად, საპაქი 23 წლის მანძილზე უწყვეტად მართავდა თბილისს, არაბი ავტორი ტაბარი აწვწერს მის გარდაცვალებას: „ის იყო მსუქანი მოხუცი, დიდი თავით, მელიტა და ჯლაში... ისპაქის მეუღლე იყო სარი-რის მელობელის (აგარების მეფე ჩრდილოეთ დაღესტანში) ასული“. საპაქი რამდენჯერმე განუდგა ხალიფას, საბოლოოდ ის ზიკდილით დასაჯა ბუღა თურქმა 853 წელს, საპაქი იყო უკანასკნელი ამირა შუაბიანთა საგვარეულოდან.

გაბულოცი (ჩანს 878-882 წლებს შორის). საპაქის შემდეგ, „მატიანე ქართლისა“-ს და იაკობის ცნობით, ხალიფას სამხრეთ კავკასიაში გამოუგზავნია მუჰამედ იბნ-ხალიდ იბნ-აზ-ზიდ იბნ-მანუდ აშ-შაბიანი, როგორც ჩანს, ის ამავე დროს იყო არშინის ვალიც. მუჰამედი სამხრეთ კავკასიაში ყოფილა 853-870 წლებში. 870 წელს ხალიფა აღ-მუჰამადმა (870-892 წწ.) მუჰამედი გადააყენა და მის მაგიერ დანიშნა მისივე ნათესავი ისა ბენ-აშ-შეიბ აშ-შაბიანი. იგი ჯავახიშვილი ეარსულომს, რომ ისა შეზის ძე აღმოსავლეთ საქართველოს გამაგებლად იჭებოდა დაუგეწილი. ისა ხალიფამ მალე გაიწვია და მის მაგივრად გამოგზავნა აბრამი, 878 წელს კი ხალიფამ კვლავ მუჰამედ ხალიფის ძე გამოგზავნა: „ეუბლად ჰყოიდა ამირა ხალიფის ძე ჰუმედ, და უფროს ნებორა დაამწრა ესე ქუეყნა, სომხითი, ქართლი და რანა“, — გვამცნობს „ქართლის ცხოვრება“. აქედან კარგად ჩანს, რომ მუჰამედ ხალიფის ძე არმენიის ვალიც იყო.

ამრიგად, წყაროები 853-878 წლებში იხსენიებენ სამხრეთ კავკასიის ოთხ ამირას, რომელთაც არსებულ რთულ ვითარებაში, ფაქტობრივად, სამხრეთ კავკასიის მთელი აღმოსავლეთის მორჩილებაში ყოფილ ევანდესთ, მხოლოდ თბილისის ამირად კი საპაქის შემდეგ წყაროებში მოხსენიებულია გაბულოცი, რომელიც, „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, იყო „საპაქის მონათესაი“. მან მოისურვა თავისი სამფლობელოს გაზრდა და დაიქვემდებარა გარდაბანელნი ამის გამო ის შეაყრთ გუარამ აშოტის ძე ბაგრატიონმა და გაგზავნა ბიზანტიაში.

IX ს.-ის 80-იანი წლებიდან XI ს.-ის 80-იან წლებამდე (ე.ი. თითქმის ორი საუკუნის მანძილზე) თბილისს განაგებდნენ ჯაფარიანთა დინასტიის წარმომადგენელი ამირები.

ჯაფარ იბნ-ალი (იხსენიება 914 წელს ანულო ხანებში). ეს უნდა იყოს პირველი ამირა თბილისში ჯაფარიანთა გვარიდან. მის შესახებ მცირე ცნობებს გვაწვდის „ქართლის ცხოვრება“ („მატიანე ქართლისა“), 914 წელს, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოში აღაშქრა ირანის აზერბაიჯანის (აღარბადაგანის) ამირამ აბულ-კასიმ აბუ-საჯის ძემ, თბილისის ამირა ყოფილა ჯაფარ იბნ-ალი. ჯაფარი შეუთანხმდა აბულ-კასიმს, რომელმაც დაარბია ქართლ-კახეთი.

მანსორ იბნ-ჯაფარი (ჩანს, ნუმისმატიკური მასალის მიხედვით, X ს.-ის 50-იან წლებში). ჰეორე ამირა ჯაფარიანების საგვარეულოდან, ჯაფარ იბნ-ალის ძე, ეს იყო თბილისის პირველი ამირა, რომელმაც თავისი სახელით მოჭრა ფული. მისი სახელი, ხალიფა მუტის სახელთან ერთად, აღნიშნულია პიჯრით 342 და 343 წლებში (ე.ი. 953/54 და 954/55 წწ.) თბილისში მოჭრილი არაბული ვერცხლის დირჰემებზე. მხოლოდ და მხოლოდ ხალიფას სახელით მოჭრილი უკანასკნელი ჩვენთვის ცნობილი თბილისური დირჰემი 942/43 წლისაა.

ჯაფარ იბნ-მანსორი (ჩანს, ნუმისმატიკური მასალის მიხედვით, X ს.-ის 70-80-იან წლებში). აღნიშნულია პიჯრით 364, 366 და 370 წლებში (ე.ი. 974/75, 976/77 და 980/81 წწ.) მოჭრილ თბილისურ დირჰემებზე.

ალი იბნ-ჯაფარი (ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, ჩანს, X ს.-ის 90-იანი წლებიდან ს.-ის 30-იან წლებამდე). მისი სახელით მოჭრილია 996/97, 1027/28 ღირებულებები. ეს უკვე ხელთ არსებული ამირათა სახელით მოჭრილი უკანასკნელი ღირებულებაა. ამირა ალი მოჭრილია მელქისედეკ კათალიკოსის „დაწერილში“ (მცხეთის სვეტიცხოვლის დოკუმენტი 1031/33 წლებისა). ამ საბუთში აღნიშნულია, რომ ალიმ, მელქისედეკის მკვლელობით, მოხსნა მცხეთის საყდარს ამირას სასარგებლოდ დაკისრებული სხვადასხვა ნატურალური გადასახადი.

მომდევრო ამირა ჯაფარ იბნ-ალი მეფე ბაგრატ IV-ის თანამედროვეა. ის ქართლის დიდებულებთან (ქართლის ერისთავი ივანე აბაზას ძე და ლიპარიტ ბაღვაში), რანთა და კახთა მეფე კვირიკესთან და სომეხთა (ტაშირ ძორიგეტის) მეფე დავითთან ერთად მონაწილეობდა ალიმ ამირა ფადლონის წინააღმდეგ ლაშქრობაში. ფადლონი დაამარცხეს და გააქციეს. მის წელს ივანე აბაზას ძემ და ლიპარიტ ბაღვაშმა, რომლებიც დინტერესებული იყვნენ ალიის საამიროს გაუქმებით და მისი ტერიტორიების მიტაცებით, გაიტყვეს ჯაფარი ბაგრატიონი, შეიპყრეს და დააპატიმრეს, წაართვეს ბირთვები (ქვემო ქართლში), რომელთა ალბათ, გადაეცა ლიპარიტის მფლობელობაში. საქართველოს მეფემ, რომელსაც არ უნდა ლიპარიტისა და ივანე აბაზას მის გამდიერება, შეიწყარა ჯაფარი და ისევ თბილისის ამირად განაწესა. ცხადია, ამ დროს თბილისის ამირა ფაქტობრივად საქართველოს მთელ ვასალი იყო, მის მიერ „ამირად შეწყნარებული“. ამიტომ ის არ იყო დიდად დინტერესებული თბილისის საამიროს გაუქმებით. ეს გამოემდგინა კიდევ ერთხელ 1039 წელს, როდესაც ბაგრატ IV-მ, თბილისის ორწლიანი ალიის შემდეგ (1037 წელს მან, ლიპარიტის რჩევით, კახელებთან ერთად, ალყა შემოარტყა თბილისს, მის შემოსაპოვნელად) კვლავ შეიწყალა ჯაფარი და დატოვა ამირად. ამ ბრძოლის შედეგით, როგორც ჩანს, ისარგებლა ლიპარიტმა, რადგანაც ამირას მეფემ წაართვა კიდევ ორი ციხე ქვემო ქართლში: თბილისი და ფარცხასი, რომლებსაც, ალბათ, დაეუფლა ლიპარიტი.

ჯაფარი გარდაიცვალა 1045 წლის ბოლოს, ან 1046 წლის დამდეგს.

II უცხოში ამირა (ჯაფარის ძე?) (1065-1068 წწ.). ჯაფარ იბნ-ალის, არაბი ავტორის მოწოდებამის ცნობით, ღარმა ორი გაყი: მანსური და აბულ-ჰეიჯა, რომელთაც ერთმანეთთან დაუწყიათ ბრძოლა თბილისის დასაყუთრებისათვის ქალაქის წარმომადგენლებს კი 1046 წ. ბაგრატ IV მოუწვევით თბილისში. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, „ტფილელნი ბერნი“ (ქალაქის თავკაცები) ეახლნენ ბაგრატს და სთხოვეს ჩაენარებინა ქალაქი. მეფემ, რომელსაც ამ დროს ანაკოფიისათვის ჰქონდა ალყა შემოარტყმული, ჩააბარა ციხის ალყა მათს დიდებულს, ოთალო ჭაჭას ძეს (შარვაშიძეს) და თვითონ გაემართა თბილისისაკენ.

„ამოიყრა მეფემან და მოვიდა ქართლს, და მოვიდეს სხუანი მხმობელნი ბერნი ტფილელნი. წარემართა ტფილისად და მიეგებნეს ქალაქის ბერნი, ღარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი და მასა ეკლესია... მოართუნეს კლიტენი ქალაქისანი და შეიყვანეს საამიროსა ღარბაზსა. დაჲდა მეფე ბაგრატ საურავად. აღიზუნა კოშკნი კართანი თავის კაცითა, და აღიღო ციხე ქალაქსა ღარიჯელი, და ორნივე კოშკნი წყალვინისანი და თაბორი, და დაადგინა შინაგან ღმრთიანი თხსნი“. ბაგრატის გამგებლობაში თბილისი დარჩენილა 1051 წლამდე, როდესაც ლიპარიტ ბაღვაშთან გაჩაღებული შინაბრძოლების შედეგად დაკარგა ქალაქი. ამის შემდეგ თბილისის მანძილზე თბილელი ბერები (მოქალაქეთა ზედაფენი) თვით განაგებდნენ ქალაქს. 1052 წელს მათ სთხოვეს შედარიან აბულ-ასვარს ქალაქის მიღება თავის გამგებლობაში, მაგრამ ამ უკანასკნელმა, თავისი ეგზარქოს რჩევით, უარყო ეს წინადადება. მაშინ თბილისის ბერებმა ქალაქი ჩააბარეს კახეთის მეფეს, აღსართან გაგიკის ძეს. აღსართანისაგან თბილისი დაიბრუნა ბაგრატ IV-მ და ჩააყენა იქ თავისი გარნიზონი.

1069 წელს თურქთა სულტნის, ალფ-არსლანის მეორე ლაშქრობის დროს მას მხარი დაუჭირა თბილისის ამირამ. მკვლევართა აზრით, ეს, ალბათ, იყო ამირა ჯაფარ იბნ-ალის

ერთ-ერთი გაეი, რომელიც, როგორც ჩანს, თბილისს დაუფელა 1065 წელს აღფარსლანის დახმარებით, მისი ქართლში ბირეული დაშქრობის დროს.

სულტანმა აღფარსლანმა არ დაუფასა თბილისის ამირას ერთგულება. თბილისი და რუსთავი მან გადასცა განძის ამირა ფადლონს, რომელიც თბილისს ფლობდა მცირე ხნით.

სითილარაბა (1069-80-იანი წლების დასაწყისი). ბაგრატ IV-მ აღფარსლანის საქართველოდან წასვლის შემდეგ, დაიკავა თბილისი, გარდევნა ფადლონი და გადასცა ქალაქი დამნელ სითილარაბს, თბილისის ამირაა ნათესავს, რომლისგანაც მიიღო ხარკი 44.000 დრაკანი. სითილარაბის ამირობა გაგრძელდა XI ს.-ის 80-იან წლებამდე. სავარაუდოა, რომ სითილარაბი, ისევე როგორც 1068 წელს მოხსენიებული ამირა, ჯაფარიანთა საგვარეულოდან იყო. ამას მხარს უჭერს არაბი ავტორის იბნ ალ-ასრაყ აღფარიკის ცნობა იმის შესახებ, რომ ორმოცი წლის მანძილზე, პიჯრით 515 წლამდე (ე.ი. 1121/22 წწ.) თბილისს განაგებდა მისი ზადხი (ე.ი. XI ს.-ის 80-იანი წლებიდან), ამაზე აღრე კი, 200 წლის მანძილზე, მას განაგებდნენ ჯაფარიანები. ეს თბილისის „ზადხი“, ალბათ, იგივე თბილელი ბერებია, მოსახლეობის ზედაფენების წარმომადგენლები არიან, რომელნიც ქნიდნენ ქალაქის თვითმმართველობას.

6. ტაშირ-ძოროვეტის ძართულ-სომხური სამეფო

X საუკუნის მეორე ნახევარში ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე წარმოიქმნა ე.წ. ტაშირ-ძოროვეტის სომხური სამეფო, რომელსაც განაგებდა შირაკის სამეფო დინასტიის-ბაგრატიონთა განშტოება, ე.წ. კვირიკიანთა საგვარეულო (ამ დინასტიის დამფუძნებელ გურგენ-კვირიკის სახელის მიხედვით). ტაშირ-ძოროვეტის სამეფო წარმოიქმნა იქ, სადაც ანტიკურ ხანაში მდებარეობდა ჯერ ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი აღმანისტრაციული ოლქი – სამშვილდის საერისთავო, შემდეგ ქართლის პიტიახშთა შამულის, ხოლო IX საუკუნის ბოლოს – ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა გვარამ შამულისა და მისი შვილის, ნასრის საგანგებლო. ამ მხარეს სომხურ წყაროებში უწოდებოდა „გუგარქი“, ან „ქართველთა ეკლი“ („ძრაც დაშტ“). შემდეგში კვირიკიანებმა გააფართოვეს თავიანთი სამეფოს ტერიტორია, განჯისა და თბილისის საამიროს ხარჯზე, შეიერთეს მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარე ალვანური მიწა-წყალი, რის გამოც XII საუკუნის პირველი ნახევრის სომეხი ისტორიკოსი მათთვის ურჩავდა კვირიკიანებს „ალვანთა მეფეებს“ უწოდებს.

კვირიკიანები იყვნენ შირაკის ბაგრატიონთა ვასალები, მაგრამ ცდილობდნენ ამ ვასალობიდან გამოსვლას. XI ს.-ის მეორე ნახევრიდან, შირაკის სამეფოს გაუქმების შემდეგ, ისინი ფაქტობრივად საქართველოს მეფეს ექვემდებარებოდნენ: „ქართლის ცხოვრებაში“ („მატიანე ქართლისა“) აღნიშნულია, რომ ბაგრატ IV-ის „მოწიგებეს სომეხნი“, საქართველოს მეფეები, მოყოლებული ბაგრატ III-დან, ცდილობდნენ ტაშირ-ძოროვეტის სამეფოს შეერთებას, ქვემო ქართლის კვლავ საქართველოსთან გაერთიანებას.

ტაშირ-ძოროვეტის სამეფომ იარსება ერთ საუკუნეზე ცოტა მეტი. მასი ცენტრი კვირიკე II-ის დროს (1048-1089 წწ.) გახდა ციხე-ქალაქი სამშვილდე, ხოლო 1065 წლიდან (როცა სამშვილდე დაიკავა ბაგრატ IV-მ) – ციხე-ქალაქი ლორე.

ტაშირ-ძოროვეტის სამეფო აქტიურად მონაწილეობდა საქართველოს ცხოვრებაში: კვირიკიანი მეფეები, საქართველოს მეფე-მთავრებთან კავშირში, იბრძოდნენ არაბი, ბიზანტიელი და სელჩუკიანი თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ, უნათესავებოდნენ ქორწინებით საქართველოს მეფე-მთავრებს. 1038 წლიდან კახთა და რანთა (ე.ი. კახეთ-მურეთის) მეფე განდა კვირიკიანთა დინასტიის წარმომადგენელი გავიკა (ტაშირ-ძოროვეტის მეფის – დავით უშიწაწყლოს და კახთა ქორეპისკოპოს დავითის ქალის ზორაგრცელის ვაჟი).

ტაშირ-ძოროგეტის სამეფოს წარმოქმნის თარიღზე შევსება არაა შესაძლებელი, ეს თვალსაზრისები მერყეობს 966-989 წლებს შორის.

ტაშირ-ძოროგეტის პირველი მეფე იყო შირაკის მეფის, აშოტ III-ის ვაჟი გურგენი, ანუ კვირიკე (978-989 წწ.), მისი ვაჟის დავითის მეფობის ხანაში (989-1048 წწ.) ტაშირ-ძოროგეტის სამეფოს საზღვრები გაფართოვდა. ამ დროს ის ვრცელდებოდა შამქორიდან ჯავახეთის მთებამდე და მდ. ალავეთიდან ბამბაკის ქედიამდე. დავითი ბაგრატ IV-თან და კახეთ-სურეთის მეფე კვირიკესთან ერთად ებრძოდა განძის ამირა ფადლონს (985-1031 წწ.) და წაართვა მას არცახისა და უტრის ოლქები. დავითმა განდევნა, აგრეთვე, გაგვიან შიხი მფლობელი მარზპანი დემეტრე და მისი შვილი, ტაშირის მამფალი, შავიწროვა, აგრეთვე, ალაღის ამირა. გაძლიერებული დავითი დაუპირისპირდა შირაკის მეფესაც და უარყო მისი ვასალობა 1001 წელს, მაგრამ დამარცხდა მასთან ბრძოლაში. გაგვიან განდევნა დავითი თავის სამფლობელოდან, რის გამოც დავითს ეწოდა „უმიწაწყლო“. დავითი იძულებული გახდა დამორჩილებოდა გაგიკ I-ს და თავი ეცნო კვლავ მის ვასალად, დავითის და ცოლად ჰყავდა შირაკის უკანასკნელ მეფის გაგიკ II-ს (1042-1045 წწ.). დავით „უმიწაწყლო“, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ცოლად ჰყავდა კახეთის უკანასკნელი ჭორეპისკოპოსის, დავითის (976-1010 წწ.) ქალი, კახთა და რანთა პირველი მეფის კვირიკე III-ის და შირაგვრელი. მასთან დავით უმიწაწყლოს ჰყავდა ვაჟი გაგიკი, რომელიც უგაფიშვილად გარდაცვლილი კვირიკე III-ის შემდეგ გახდა კახთა და რანთა მეფე.

დავით უმიწაწყლოს შემდეგ ტაშირ-ძოროგეტში გამეფდა მისი ვაჟი კვირიკე II (1048-1089 წწ.), რომლის თანამეფე იყო მისი ძმა სუმბატი. კვირიკესა და სუმბატის რელიგიური პოლიტიკა ახალგაზრდა ტაშირის აღმოსავლეთ კედელზე. კვირიკე II-ის მეფობის დროს მხდა სელჩუკიანი თურქების შემოჭრა საქართველოში. კვირიკემ კავშირი დაამყარა ბიზანტიასთან. ამპერატორმა კონსტანტინე დეკამ (1059-1067 წწ.) მას კურაპალატის ტიტული უბოძა. შემორჩენილია კვირიკის სახელით მოჭრილი ვერცხლისა და სპილენძის ფული, რომელზეა წარწერაშიც ის იხსენიება კურაპალატად. ასევე, XI ს-ის ქართულ დოკუმენტში – „მეტეხისძე კათალიკოსის დაწერილში – მას ეწოდება „ყოვლისა აღმოსავლისა კურაპალატი და ძლიერი მეფე“. თურქ-სელჩუკთა სულთანმა ალფ-არსლანმა ბაგრატ IV-ს ცოლად ზთხოვა დისწული, რომელიც ამავე დროს იყო ტაშირ-ძოროგეტის მეფის კვირიკე II-ის ძმისწული. კვირიკემ უარი თქვა ამ წინადადებაზე. ბაგრატმა ეს გამოიყენა საბაბად, რომ ჩაშლიათ კვირიკესთვის საშველდე 1055 წელს, თავისი დისწული კი გაუგზავნა სულთანს. მაგრამ, ბაგრატმა ვერ იხსნა საქართველო თურქების თარეშისგან. ალფ-არსლანმა აღარ ინდომა ცოლად ბაგრატის დისწული და მათხოვა ის თავის ვაზირს ნიზამ ალ-ბუღლქს.

კვირიკე II იძულებული იყო ხლებოდა სულთან მალიქ-შაჰს და მოხარკეობის პირობით წინააღმდეგობა თავისი სამეფო.

ასევე სელჩუკთა მოხარკე გახდა სივნიტის (სივნიეთის) მეფე სენექერიმი (1084-1103 წწ.). მორიგად, სელჩუკიანი თურქეთის მიერ სამხრეთ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ სომხური სამეფო-სამთავროებიდან გადარჩა მხოლოდ ორი სამეფო, მოხარკეობის პირობით: ტაშირ-ძოროგეტის და სივნიეთის.

სამშველდის საქართველოსთან შეერთების შემდეგ (1065 წ.) ტაშირ-ძოროგეტის ცენტრი გახდა ციხე-ქალაქი ღორე. 1118 წელს დავით აღმაშენებელმა აიღო ღორე და შეუერთა თავის სამეფოს. ამის შემდეგ კვირიკიანები დამკვიდრდნენ ტავეშის ციხეში (1145 წლამდე), აგრეთვე, მაწაბრედში, ნორბერდში, უტრის მხარეში და სხვ. XIII ს-ის შუა წლებამდე ისინი ნომინალურად ატარებდნენ მეფის ტიტულს.

XIX ტომი

პრობლემი ქართული სახელმწიფოს –
საქართველოს წარმოქმნა

ქართული ქვეყნების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების ტენდენცია საქართველოს შიგნით ისტორიისათვისაა დამახასიათებელი.

ფარნავაზისდროინდელი ერთიანი საქართველო საუკუნეთა მანძილზე იშლებოდა, ერთიანდებოდა. ერთიანი ქვეყნის დაშლას უმთავრესად საგარეო ფაქტორი უწვობდა ხელს. უცხო ძალა, როგორც წესი, საკუთარი ძალაუფლების განმტკიცებისათვის დაპყრობილი ქვეყნის დაშლას ცდილობდა. დამპყრობთა ეს მცდელობა აშკარადაა დადასტურებული საქართველოს მთელი ისტორიით. ფაქტია ისიც, რომ გარეშე მტერი ყოველთვის პოულობდა მოკავშირეს ქვეყნის შიგნით არსებულ ხეპარატისტულად განწყობილ ძალებში.

რომაელთა მიერ შემუშავებული „დავავი და იბატონეს“ ფორმულა კლასიკურად განახორციელეს არაბებმა. დიდი დაპყრობითი ომების დროს დამპყრობნი საზავო ხელშეკრულებებს ცენტრალური ხელისუფლების გვერდის ავლით ცალკეული ქალაქების თუ ოლქების გამგებლებთან სდებდნენ. ასეთი პოლიტიკის საუკეთესო ილუსტრაციაა მათ მიერ დადებული საზავო ხელშეკრულებები, ი.წ. „დაცვის სიგელები“ როგორც ქართლის ერისმთავართან, ისე ცალკეული რეგიონის ერისთავებთან. არაბთა საქართველოში შემოსვლის დროისათვის საქართველო ფორმალურად ერთიანი ქვეყანა იყო, ქართლის ერისმთავრებით სთავიში. მაგრამ ფაქტობრივად ის დაქუცმაცებული იყო წვრილ ადგილობრივ მფლობელთა შორის და ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება საკუთრივ ქართლზეც ძალას ვერცხედებოდა, რაც შესანიშნავად გამოიყენეს არაბებმა. მათი მფლობელობის დამყარებამ ეს შინაგანი დაქუცმაცებულობა კიდევ უფრო გააძლიერა და VIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველო მრავალ წვრილ სამთავროდაა დაყოფილი. ქართული საისტორიო ტრადიცია ამდროინდელ საქართველოს ერთიან ქვეყნად მიიჩნევს, ხოლო „მეფედ“ არჩილს ასახელებს. არჩილი ფაქტობრივად ერისმთავარია, არაბი ამირას ხელქვეითი მოხელე. აღმოსავლეთ საქართველო არაბთა დაქვემდებარებაში იშვოფება, დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო – ბიზანტიის. აღმოსავლეთ საქართველოში არაბი ამირას ხელისუფლება, ძირითადად, მყარდება ქართლში და ნაკლებად ვრცელდება კახეთსა და პერეთზე, ხოლო დასავლეთ საქართველოში ბიზანტიის ხელისუფლება ძლიერად საკუთრივ აფხაზეთში და ნაკლებად ვრცელდება კახეთსა და პერეთზე. კონკრეტული საქმანობაც ამ არსებული ვითარების შესაბამისია. ის აქტიურად მოქმედებს კახეთსა და პერეთში და ევრისში. არჩილის ე.წ. „მეფობა“ მოკლებულია რეალურ საფუძველს. მაგრამ არჩილის „რეფორმა“, ფაქტობრივი ვითარების, საქართველოს დაშლილობის დადასტურება თუ გამოხატულებაა.

VIII ს.-ის დასასრული მნიშვნელოვანი ეტაპია საქართველოს ისტორიაში. საერთაშორისო ვითარება მახლობელ აღმოსავლეთში ნელ-ნელა და მცირედ, მაგრამ მკაცრად საქართველოს სასარგებლოდ იცვლება. დაიწყო ძველამოსილი არაბთა სახალიფოს დასუსტების ხანა. მარუნ არ-რამიდის გარეგნულად ბრწყინვალე ხალიფობის ხანა ფაქტობრივად სახალიფოს დაშლის დასაწყისი ეტაპია, რაც აშკარად უკვე მისი გარდაცვალების (809 წ.) და შვილებს შორის, ალ-ამინსა და ალ-მამუნს შორის, ტახტისათვის ატეხილ ბრძოლაში ელანდება. მართალია, ბიზანტიის იმპერიაში ამ დროს ასეთი გლობალური ხასიათის მოვლენებს არ აქონია ადგილი, მაგრამ ბრძოლამ ხატ-მებრძოლეთა და ხატების თავგანსხმეულებს შორის გარკვეული გავლენა იქონია საიმპერატორო ხელისუფლებაზე. ჩვენი ჩრდილოელი მეზობელი – ზაზართა სახელმწიფო ხშირი შეჭორეობითა და თავდასხმებით დიდ ზიანსა და ზარალს აყენებდა საქართველოს.

მღა კაცკასიონის სამხრეთით მდებარე ქვეყნებს, მაგრამ ხაზარებს საქართველოს (ისევე როგორც სამხრეთ კავკასიის არც ერთი სხვა ქვეყნის) დაპყრობა მიზნად არ დაუსახავთ.

დიდი იმპერიების დაშლის პროცესი, როგორც წესი, ვეღლაზე მორეული პროცესებიდან იწყება: საქართველოში არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლას ვეღლაზე ადრე დარიალის ხეობაში მცხოვრები წანარები იწყებენ, რომელთა მოთავეობით ხორციელდება კახეთ-კუხეთ-გარდაბნის გაერთიანება, დასავლეთ საქართველოში, ზაფაც ბიზანტია ვერძის საწინააღმდეგოდ აღმავლობის ერისთავებს უჭერს მხარს, აფხაზთა ერისთავები აფხაზეთ-აფხაზეთ-სანიკეთ-მოსამანოს აერთიანებენ, ბოლო შემდეგ უკვე ბიზანტიის იმპერია არაბთა საწინააღმდეგოდ ვერძის-აფხაზეთის გაერთიანებას უჭერს მხარს. იმავე ბიზანტიის საიმპერატორო კარის მხარდაჭერით შევიდრდება არაბთაგან ლტოლვითი ქართლის ერისთავთაი ამოტ ბაგრატიონი კლარჯეთსა და შავშეთში და აერთიანებს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს დაქსაქსულ ქვეყნებს. ასეთივე პროცესი მიმდინარეობს საქართველოს უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ რეგიონში, სადაც ქერეთის სამთავრო ყალიბდება. VIII ს.-ის ბოლოს და IX ს.-ის დასაწყისში შექმნილი ეს რეგიონალური სახელმწიფოები წვრილ-წვრილ სამფლობელოებად დაქსაქსული ქართული ქვეყნების გაერთიანების პირველი ეტაპი იყო. ამ სამეფო-სამთავროთა ჩამოყალიბება, დოკალური გაერთიანების შექმნა უცხო დამპყრობთა, არაბთა და ბიზანტიელთა წინააღმდეგ ბრძოლის, მათი უფლისაგან გათავისუფლების ვითარებაში მიმდინარეობდა. მღა ხანაში, სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების პირობებში, თბილისის სამთავრო ფაქტობრივად დაპყრობილობა მოიპოვა. საქართველოს გაერთიანების პროცესი, სწრაფი გაერთიანებისათვის სამეფო-სამთავროთა წარმოქმნით დაიწყო.

VIII საუკუნის დასასრულიდან და IX საუკუნის დასაწყისიდანვე ამ სამეფო-სამთავროთა შორის იწყება ორსაუკუნოვანი ბრძოლა საქართველოში პეგემონობისათვის, ერთმანეთის მიწა-წყლის და თბილისის სამთავროს ფარგლებში მოქცეული სამფლობელოების დაუფლებისათვის. ბრძოლა ხანგრძლივი და დაუნდობელი იყო, მას თაობები და შთელი რაიი ფეოდალური სახლები შეეწირა. ამ ბრძოლის საბოლოო ობიექტური შედეგი ქართული მიწების გაერთიანება და ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნა იყო.

ერთმანეთის სამფლობელოთა ნაწილების მიტაცებასთან ერთად (როგორც იყო, მაგ.: ვერძის-აფხაზეთის მეფეთა ბრძოლა კახეთისათვის, ქერეთისათვის, ჯავახეთისათვის, კახეთის ღორებისკუბოსთა ბრძოლა ქერეთისათვის და სხვ.) მთავარ საბრძოლო ობიექტს ამ ორი საუკუნის მანძილზე წარმოადგენდა საკუთრივ შიდა ქართლი და ამიტომ ამ ბრძოლის ქართული წყაროები უწოდებენ „ბრძოლას ქართლსა ზედა“.

შიდა ქართლის მფლობელობას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც საქართველოს ფარგლებში პირველობისათვის, ასევე მთელი სამხრეთ კავკასიის მასშტაბით პეგემონობისათვის და ამიტომ იყო, რომ X საუკუნის დასაწყისში შიდა ქართლისათვის ბრძოლაში გაძლიერებული სომეხი მაგრატუნების სამეფოც (შირაკი) ებმება. ქართლის ასეთ მნიშვნელობას იმდროინდელი საქართველოსათვის მრავალი ფაქტორი განაპირობებდა, პირველ რიგში კი მისი გეოგრაფიული მდებარეობა.

შიდა ქართლი საქართველოს შუაგულში მდებარეობდა, რაც, გარკვეული თვალსაზრისით, აპირობებდა მის, როგორც პოლიტიკური და ეკონომიკური ცენტრის, მნიშვნელობას. ქართლის მნიშვნელობას ზრდიდა მისი მდებარეობა სამხრეთ კავკასიის ვაჯკარედანზე. ის დასავლეთით იყო დასავლეთ საქართველოსთან სურამის უღელტეხილით; ქართველთა სამეფოსთან – მტკვრის ხეობით; ჩრდილოეთ-კავკასიასთან – დარიალის გზით; კახეთთან – ჯოშირით; სამხრეთით – სომხეთთან და სხვ. სწორედ მაწა-წყალი „არაგვიდან ტასისკარამდე“ წარმოადგენდა ამ გზათა საფარს, რომელთა ნაწილს, სახელდობრ, მტკვრის ხეობას, დარიალის გზას, უძველესი დროიდანვე ადგილობრივი, კავკასიურთან ერთად, ჰერეთაშორისი სტრატეგიული და საეკონომიკური მნიშვნელობა ჰქონდა, ქართლი წარმოადგენდა იმდროინდელი

საქართველოს ერთ-ერთ გველაზე უფრო შვიდრად დასახლებულ და კულტურულ-ეკონომიკურად დაწინაურებულ მხარეს.

შიდა ქართლში, მცხეთაში მდებარეობდა ქართული ქრისტიანობის ცენტრი, საიდანაც ვრცელდებოდა ქართული კულტურის და ქართული ქრისტიანობის გავლენა საქართველოს დანარჩენ ნაწილებზე და რომლის გარშემოც ხდებოდა კულტურული და საეკლესიო კონსოლიდაცია.

ქართველ მეფე-მთავართა განსაკუთრებული ინტერესი და ლტოლვა შიდა ქართლისაკენ გარკვეული ისტორიული ტრადიციითაც იყო განპირობებული. ძველი ქართული სამეფო-სახლის დომენი შიდა ქართლში იყო და ქართლის მეფის თავდაპირველი ხელისუფლებაც ამ ქვეყნის მფლობელობის საფუძველზე აღმოცენდა. VIII-IX სს.-ში შიდა ქართლი დიდ აზნაურებს: ტბელებს, კორინთელებს, ყანაყანებს, ფხვჩელებს, ძაბელებს და სხვათა მჭირდით დანაწილებული. ქართლის ერისმთავრის ინსტიტუტის გაუქმების შემდეგ, ჩანს, ამ საგვარეულოთაგან პირველობა, შიდა ქართლის ერისთავობა, ტბელებს მჭირდით და შიდა ქართლის ფეოდალებს ტბელების მოთავეობით იბრძოდნენ აქ ჯგირს-აფხაზეთის გაძლიერებული ჰეგემონისა და შემდეგ გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის, ბაგრატ III-ის წინააღმდეგ.

VIII საუკუნის დასასრულს შიდა ქართლი კახეთის მთავარს, გრიგოლს მჭირდა დამურობელი.

IX საუკუნის დასაწყისში საერთაშორისო ვითარება მახლობელ აღმოსავლეთში და, კერძოდ, საქართველოში, რთული და დაძაბული იყო. როგორც ცნობილია, თბილისის ამირების დამოუკიდებლობისკენ მისწრაფება იწყებდა ხალიფას შიერ აქ დამსჯელი ექსპედიციების გამოგზავნას. ბრძოლა ცვალებადი შედეგებით მიმდინარეობდა და საბოლოოდ თბილისის დამოუკიდებელი სამიროს ჩამოყალიბებით დამთავრდა, ამ ხნის განმავლობაში მაჰმადიანური ძალა საქართველოში ხალიფებისა და ამირების სახით იყო წარმოდგენილი და ქართველი მეფე-მთავრებიც, თავისი ინტერესების შესაბამისად, ამ ორი ძალის გარშემო ჯგუფდებოდნენ.

თბილისის ამირასა და ქართლის ერისმთავრის კონფლიქტმა და ინტერესთა დაპირისპირებამ აშოტ ერისმთავრის ქართლიდან გადახვეწას და მის მიერ ახალი სამთავროს შექმნას მისცა დასაბამი. ამ გარემოებამ თავიდანვე განსაზღვრა სამიროსა და ქართველთა სამთავროს ურთიერთობის ხასიათი.

თავდაპირველად შიდა ქართლს კახთა მთავარი გრიგოლი იპყრობს. IX საუკუნის დასაწყისში გაძლიერებული აშოტ ბაგრატიონი იწყებს ბრძოლას შიდა ქართლისათვის კახთა მთავართან. კახთა მთავარს – გრიგოლს აშოტის მტერი თბილისის ამირა ეზმარეა, ხოლო აშოტს – ეგრის-აფხაზეთის მეფე, აშოტმა შიდა ქართლის დიდი ნაწილი ტანამდე წაართვა კახეთის მთავარს და კახეთის სამთავროს დასავლეთ საზღვრად ქსანი იქცა. მაგრამ აშოტ კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ შიდა ქართლი არაბების ხელთ გადადის. როდესაც თბილისის ამირა, სამაკი იწყებს ურჩობას და მის წინააღმდეგ ხალიფას სარდლები მოდიან, აშოტის ვაჟი – ბაგრატ კურაპალატი – ხალიფას მხარეზე გამოდის. ამირას წინააღმდეგ აღმოჩენილი დახმარებისათვის შეჰამედ ხალიფის ბუმ, 842 წელს შიდა ქართლი ქართველთა მთავარს მისცა.

IX ს. 60-იან წლებში ქართლისათვის ბრძოლას ეგრის-აფხაზეთის სამეფო იწყებს. გორგი აფხაზეთა მეფემ დაიპყრო ქართლი, და დასვა თავისი ერისთავი. ამგვარად, ქართველთა სამთავრომ დაკარგა შიდა ქართლი.

IX საუკუნის დასასრულსა და X საუკუნის დასაწყისში შიდა ქართლისათვის ბრძოლაში შირაკის სომეხთა ბაგრატიონი მეფეები ერევან.

სომეხთის მეფეთა გამოსვლამ სამხრეთ კავკასიის სარბიელზე და ჩარევამ ქართველ მეფე-მთავართა შორის წარმოიქმნა ბრძოლაში ძალთა ახალი გადაჯგუფება გამოიწვია.

სახალიფოს დაშლის შემდეგ აზერბაიჯანში გაშიშვლებული საჯი ამირები, თავის მხრივ, ცდილობდნენ სამხრეთ კავკასიაზე ზღლის დაღებას, და როგორც ხალიფების ზღლისუფლის შემკვიდრები, თავის პრეტენზიებს აცხადებდნენ. საჯი ამირებიც მოხერხებულად სარგებლობდნენ ქართველ-სომეხ მეფე-მთავართა შორის არსებული წინააღმდეგობებით. აღნიშნული გარემოება ართულებდა პოლიტიკურ სიტუაციას და ამწეავებდა ბრძოლას სხვადასხვა ჯგუფებს შორის.

IX საუკუნის დასასრულსა და X საუკუნის დასაწყისში სამხრეთ კავკასიაში უძლიერეს პოლიტიკურ ერთეულებს ეგრის-აფხაზეთის და სომხეთის შირაკის ბაგრატიუნების სამეფოები წარმოადგენდნენ, და „ბრძოლეს სომეხნი და აფხაზნი ქართლსა ზედა“. ამ ბრძოლაში ამატ კურაპალატის უმცროსი ძე, გვარამ მამფალი, მისი ძე ნასრი და ტაშირისა და აშოის მფლობელი გურგენ ერისთავთ-ერისთავი ეგრის-აფხაზეთა მეფის მოკავშირეები იყვნენ. გვარამისა და გურგენის სამფლობელოები ბაგრატიუნთა სამეფოს ეზიდებოდა და მათ შორის ტაშირისა და აშოისათვის ქიშპი იყო. დავით კურაპალატი კი, თავისი ძლიერი ყმით, დედეკარის ერისთავ ლიპარიტიურთ, სომეხებს ემხრობოდნენ. დავით კურაპალატის უძლიერესი მოქიშე საქართველოში ეგრის-აფხაზეთის სამეფო იყო და ქართველთა კურაპალატიც სომეხთა დახმარებით ცდილობდა მის დამარცხებას. ქართლისათვის ცილობით, ეტყობა ადგილობრივმა ძალებმა ისარგებლეს და „აიყრობდეს ქართლს აზნაურნი“. მაგრამ ეგრის-აფხაზეთის სამეფო არ ფიქრობდა თავისი პოზიციების დათმობას. 904 წელს გამოილაშქრა მეფე კოსტანტიმ და ღიაგავა ქართლი, რასაც სუმატ მეფის (890/1-914 წწ.) სასწრაფო დაშქრობა მოჰყვა. მაგრამ ქართლი უფლისციხისათვის ეგრისის მეფეს დარჩა. არსებული ვითარება კიდევ უფრო გააირთულა აზერბაიჯანის მფლობელების, საჯი ამირას აბულ-გასის შემოსევამ.

კოსტანტის გარდაცვალების შემდეგ მის შვილებს – გიორგისა და ბაგრატს – შორის ატეხილმა ბრძოლამ ტახტისათვის აფხაზეთა სამეფოს დასუსტება და ქართლის დაკარგვა გამოიწვია. ჩანს, ქართლი აღარნახე ქართველთა მეფემ ღიაგავა. მაგრამ, 923 წელს აღარნახე ქართლთა მეფის გარდაცვალების შემდეგ შიდა ქართლი ისევ ეგრის-აფხაზეთა მეფემ, ახლა უკვე გიორგიმ ღიაგავა და აქ ერისთავად ტახტის შემკავდრე უფლისწული კოსტანტი დაიკავა.

ქართლის აზნაურებმა გააღიპირეს უფლისწული და სამი წლის ერისთავობის შემდეგ, ტბელებისა და სხვა აზნაურთა მხარდაჭერით, ის მამას მეფობაში შეეცვალა. გიორგი მეფემ დაამარცხა მემამოხე მემკვიდრე და სასტიკად დასაჯა: ქართლში ერისთავად ისევ თავისი ძე ლეონი, მომავალი მეფე დანიშნა.

ჩანს, ამბერიდან, ქართლი ეგრის-აფხაზეთა მეფეებს უპყრიათ. მაგრამ ერისთავებად უფლისწულებმა უკვე აღარ ჩანან. X საუკუნის 70-იან წლებში ქართლის ერისთავი ეგრის-აფხაზეთის მეფის მიერ დაყენებული დასავლეთ საქართველოს დიდი აზნაური იოანე მარუშის ძეა. ქართლის დიდი აზნაურები და მათი წინამძღოლი ტბელები უკმაყოფილონი არიან მეფისი ვითარებით და ყველა საშუალებას იყენებენ ქართლის ეგრის-აფხაზეთა მეფეების მფლობელობისაგან გასათავისუფლებლად.

X საუკუნის 70-იან წლებში ფრიად კრიტიკული ვითარება იყო. ქართული მიწების გაერთიანებასა და ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შექმნის საკითხი უკვე მომწიფებული იყო და ამ ისტორიული აქტის განსახორციელებლად შესაფერისი სიტუაცია იყო საჭირო. ასეთი სიტუაცია შეიქმნა კიდევ, 967 წ. გარდაცვლილი ლეონ III-ის ტახტი მისმა ძმამ დემეტრე III-მ ღიაგავა. დემეტრეს ეგრის-აფხაზეთთან ერთად შიდა ქართლიც უკუთვნოდა. მეფის პოლიტიკით უკმაყოფილო ფეოდალთა დაჯგუფებამ ბიზანტიაში მყოფ მეფის ძმას, თეოდოსისს მოუწოდა, დახმარება და ტახტი აღუთქვა. თეოდოსი და მისი ძმა მაგრატი ჯერ კიდევ მათ მამას, მეფე გიორგის გაეგზავნა ბიზანტიაში, „რათა შემდგომად სიკუდლისა მისისა არა იყოს მათ შორის ბრძოლა და კლამა“. თეოდოსის, ეტყობა,

ქართლისა და მესხეთის აზნაურობა უჭერდა მხარს. დემეტრემ დაპყრობა თეოდოსი. თეოდოსის, ძმის წინააღმდეგ ბრძოლაში, დავით ტაოს მეფე და კახთა ქორეპისკოპოსი ეხმარებოდნენ. ბოლოს დემეტრემ შეამდგომლობა და უვნებლობის პირობით თეოდოსი შეპყრობა და შეთანხმდნენ თანამეფობაზე. მაგრამ შემდეგ დემეტრემ გატეხა ფიცი და ძმას „დასწუნა თუღლი“. 975 წელს, დემეტრეს გარდაცვალების შემდეგ, ტახტზე უსინათლო თეოდოსის მეფობით ისარგებლეს კახელებმა და შადა ქართლის დაპყრობა მოინდომეს.

ქართული ქვეყნების გაერთიანების და ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის საკითხი უკვე მომწიფებული იყო.

X ს-ის 70-იან წლებში ბიზანტიის იმპერიას საქართველოსათვის არ ეცალა, იმპერიაში დამპყრობი შიდაპოლიტიკური ვითარება იყო. აღარც დაშლის გზაზე დამდგარი ბაღდადის სახალიფო იყო ძველებურად საშიში. საფრთხე არც ჩრდილო კავკასიიდან იყო მოსალოდნელი. ხაზართა სახელმწიფო არსებობის უკანასკნელ წლებს ითვლიდა.

ამ დროს გამოვიდა აქტიურ სამოღვაწეო ასპარეზზე თავისი პოლიტიკური პროგრამით დიდი პატრიოტი, შორეულმეტყველი სახელმწიფო მოღვაწე, აფხაზთა მეფის ერისთავი შადა ქართლში — იოანე მარუშის ძე.

იოანე მარუშის ძე კარგად იყო ინფორმირებული არსებული პოლიტიკური სიტუაციის შესახებ, მან ქართული ქვეყნების შესაძლებელი გაერთიანების გეგმა შეიმუშავა. მას, ალბათ, თანამოაზრეთა და მხარდამჭერთა დასი ჰყავდა, რომელთა სახელები ისტორიამ, სამწიფო-აროდ, არ შემოგვინახა.

იოანე მარუშის ძის გეგმა ზუსტად ითვალისწინებდა ბაგრატიონთა სახლის მნიშვნელობას იმდროინდელ საქართველოში. მასა პროგრამა შიდა ქართლში ამ სახლის დამკვიდრებას ისახავდა მიზნად. თავისი პროგრამის განხორციელებისათვის რეალურ პიროვნებად მან ბაგრატ ბაგრატიონი მიიწვია, რომლის გენგალობა ქართული ქვეყნების დიდი ნაწილის გაერთიანების შესაძლებლობას იძლეოდა. მამის ხაზით ბაგრატი „ქართველთა მეფის“ კანონიერა მემკვიდრე იყო, ზოლო დედის ხაზით უძეოდ დარჩენილი, ძმათა შორის ბრძოლაში თვალდამშვარი „აფხაზთა“ მეფის — თეოდოსის ტახტი ეკუთვნოდა.

იოანე მარუშის ძემ კარგად იცოდა, რომ ის ძალა, რომელსაც შეეძლო ეს დიდი ეროვნული საქმე რეალურად მოეყვანა სისრულეში, დავით ტაოელი იყო, დავით III ბაგრატიონი, ტაოს მეფე. ამასთანავე, ის ითვალისწინებდა დავითის არა მხოლოდ ძალას, მის პატარავთ-გარეობას, ზღლისუფლების მოგვარებასაც და, ალბათ, ფიქრობდა, რომ დავითს შეეძლება თავით აქონოდა ქართლის დაცვაების სურვილი.

იოანე მარუშის ძე, პირველ რიგში, დავით ტაოელს სთავაზობს ქართლის დაჭერას, შემდეგ ასახელებს ბაგრატს.

შიდა ქართლი უფლისციხითურთ კახელებს უკავიათ. იოანე მარუშის ძე დახვეწილ დიპლომატია და დიდი ტაქტიკით მიმართავს დავით ტაოელს. იოანე მარუშის ძემ მოციქული მიუცხადებდა დავით ტაოელს და შეუთვალა, „რათა გამოიღაშქროს ძალითა მისითა, აღიღოს ქართლი: არუ დაამჭიროს თუო, არუ უბოძოს ბაგრატს, ძესა გურგენისსა, ასულის წულსა გიორგი აფხაზთა მეფისასა, რომელსა ეყოდა დედულად აფხაზეთი და ქართლი“. და იქვე ის ტორიკოსის რეზერვია: „ესევე იოანე მარუშის ძე იწებდა ბაგრატს მეფედ“. ე.ი. მას წინასწარ უკვე გააზრებული აქონდა, რომ ბაგრატ ბაგრატიონი მომავალში მეფე უნდა გამხდარიყო.

იოანე მარუშის ძის სვლამ გახსნა. დავით ტაოელმა სწორად შეაფასა რეალური ვითარება და „წარმოემართა ძალითა თესითა ჟოჯითა, და მოვიდა ქართლად“. კახელებმა, როგორც ეს დავითის წამოხვედრის ამბავი გაიგეს, მამინვე დატოვეს ქართლი.

დაეიშა ჩაბარა უფლისციხე იოანე მარუშის ძისაგან და ის ბაგრატს გადასცა. აქ ის ტორიკოსის ისევ საინტერესო რეზერვია: „რამეთუ არა ესუა შვილი დავით კურაპალატსა

და ბაგრატ, ძე გურგენისი, გაეზარდა შვილად თვსად“, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ბაგრატი დავითის მემკვიდრეცაა.

აქ, უფლისციხეში დავით ტაოელმა წარმოთქვა თავისი ისტორიული სიტყვა-ანდერძი, ბაგრატი ქართლისა და აფხაზეთის ტახტთა და თავის მემკვიდრედ გამოაცხადა.

როგორც კი დავითი ტაოს გაბრუნდა, კახელები ისევ შემოვიდნენ ქართლში, დაიკავეს უფლისციხე, დაატყვევეს ბაგრატ, მისი მამა გურგენი და დედა გურანდუხტი. იოანე მარუშის ძემ მაშინვე აცნობა მომხდარის შესახებ დავით ტაოელს, რომელიც დაუყოვნებლივ გაემგზავრა. კახელებმა ბიუჯნენეს მოციქული დავითს, გაათავისუფლეს ტყვეები და დატოვეს უფლისციხე.

მეღა ქართლის პრობლემა თითქმის მოგვარდა. მოგვარებული ჩანს დასავლეთ საქართველოს პრობლემაც. თვალდამწვარი, მწუხარე თეოდოსის შემდეგ ტახტი ბაგრატ ბაგრატიონს ეკუთვნის. მაგრამ მოვლენები ჩქარდება.

უფლისციხის აქციის (რომელიც, იოანე ჯგერძიშვილის გამოთვლით, 975 წ. მოხდა) სახელის შემდეგ ისევ აქტიურობს იოანე მარუშის ძე, ისტორიკოსის სიტყვებით, უსინათლო თეოდოსის მეფობაში „განირეუნა ქუეყანა იგი“. აირია მდგომარეობა დასავლეთ საქართველოში, „შეიცვალა ყოველი წესი და განგება“, შეწუხდნენ ქვეყნისა და ერის ზედზე დატყვევებული წარჩინებულნი და იოანე მარუშის ძემ გადაწყვიტა „მოიგვანოს ბაგრატ მეფედ აფხაზეთა“, რის სისრულეში მოსაყვანად ისევ დავით კურაპალატს მიმართა, რომლის გარეშე ეს საკითხი ვერ მოგვარდებოდა. დავით კურაპალატი კი თავს იკავებს. რა ხდება, მან რომ თვით აღიარა ბაგრატ ბაგრატიონი აფხაზეთა ტახტის მემკვიდრედ, მაგრამ არა თეოდოსის სიციცხლეში. რატომ ამქარებენ იოანე მარუშის ძე და მისი დასის წევრები მოვლენებს? არ არის გამორიცხული, რომ იოანე მარუშის ძემ საჭიროდ ჩათვალია დროზე მოგვეჩვენა ბაგრატის დასავლეთ საქართველოში გამეფების საკითხი. როდესაც ის უფლისციხეს ეკურთხეს, ვერ სრულასაკოვანი არ იყო, ახლა კი ის უკვე „განსრულებულ იყო ასაკითა“.

მართალია, ისტორიკოსი წერს, რომ „განირეუნა ქუეყანა“, რაც უსინათლო მეფის ხელში გამორიცხული არ იყო, მაგრამ არც ის არის გამორიცხული, რომ აფხაზეთა სამეფო ტახტს პრეტენდენტი გამოსჩენოდა, რომ დასავლეთ საქართველოში ბაგრატ ბაგრატიონის გამეფების მოწინააღმდეგე იყვნენ (რაც მომდევნო მოვლენებშიც დაადასტურა). მართალია, ისტორიკოსი წერს, რომ დასავლეთ საქართველოში შექმნილი მდგომარეობით „იფიცეს ყოველნი ერთობით მწუხარებასა შინა“, მაგრამ, ჩანს, მდგომარეობა მიღიდა ასე არ იყო. დავით ტაოელი ფრთხილობს, ის ქართლისა და აფხაზეთის წარჩინებულთაგან „სიმტკიცეს და მძევლებს“ მოითხოვს, და მხოლოდ გარანტიების მიღების შემდეგ თანხმდება. 978 წ. ბაგრატ ბაგრატიონი აფხაზეთა მეფედ აკურთხეს.

იოანე მარუშის ძის შემდგომი ცხოვრების შესახებ საისტორიო წყაროები სდუმან. იოანე მარუშის ძემ შეასრულა თავისი დიდი მისია. საქართველოს მთელმა შემდგომმა ისტორიამ გაამართლა მისი არჩევანი, მისი არჩევანი გაამართლა პირადად ბაგრატმა, ერთიანი საქართველოს პირველმა მეფემ, ბაგრატ III-მ (978-1014 წწ.) და ბაგრატიონთა საგვარეულომ, რომელსაც ღირსეულად ეკავა საქართველოს სამეფო ტახტი, რუსეთის ხელისუფლების მაერ ჩვენში მეფობის გაუქმებამდე.

1. დავით III

დავით ტაოელს განსაკუთრებული ადგილი უკავია X საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორიაში.

დავითი ბაგრატიონთა დინასტიის ტაოს შტოს წარმომადგენელია, ის არის ძე ადარნასე კურაპალატისა.

X საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველთა სამეფოში შექმნილმა ვითარებამ შესაძლებელი გახადა ტაოში, დავით ბაგრატიონით სათავეში, ფაქტობრივად დამოუკიდებელი სამეფოს ჩამოყალიბება. დავითის სამფლობელო, ტაოს სამეფო, უფრო ზუსტად, იმერია, სამხრეთ-დასავლეთ ტაო იყო, ჩრდილო ბასიანისა და თორთოშის ჩათვლით.

იმდროინდელ ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებში დავითი იხსენიება ტიტულებით: „ტაოს მეფე“, „მაგისტროსი“, „კურაპალატი“, „აღმოსავლეთის დიდი კურაპალატი“, „მეფეთ-მეფე“, „დიდი“, „ერისთავთერისთავი“, „ქართველთა მეფე“.

სპეციალურ ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა დავითის მიერ „კურაპალატის“ ტიტულის მიღების თარიღის შესახებ. ვფიქრობთ, მართებულია თვალსაზრისი, რომ დავითმა ეს მაღალი ტიტული 977 წელს მიიღო, იმპერატორ ბასილისათვის ბარდა სკლაროსის წინააღმდეგ აჯანყებაში დახმარებისათვის, რაც ოშკის ხელნაწერის ანდერძით დასტურდება (ივ. ჯავახიშვილი).

დავით ამ ანდერძში „აღმოსავლეთის კურაპალატად“ და „მართლმადიდებლობის თვალსაზრისით“ იწოდება. აზრთა სხვადასხვაობაა, აგრეთვე, დავით ტაოელი „ქართველთა მეფე“ იყო თუ არა; ვფიქრობთ, საფუძვლიანია კ. კეკელიძის თვალსაზრისი, რომ X ს.-ის II ნახევრის ერთ ხელნაწერში მოხსენიებული „ქართველთა მეფე დავითი“, დავით ტაოელია (კ. კეკელიძე, ც. ქურციკიძე). ეს ტიტული მას უნდა მიეღო 994 წელს ბაგრატ II ქართველთა მეფის გარდაცვალების შემდეგ, ხოლო დავით ტაოელის გარდაცვალების შემდეგ „ქართველთა მეფე“ ბაგრატ III-ია.

არაბთა სახალიფოს დახესტებამ X საუკუნეში ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა ქრისტიანულ სახელმწიფოებს მამაღიანთა წინააღმდეგ საპრობლელოდ. ბიზანტიის იმპერია აღმოსავლეთის ქრისტიანულ, და, კერძოდ, ქართულ სახელმწიფოებთან კავშირში იბრძოდა მამაღიანთა წინააღმდეგ. მართალია, X ს.-ის შუა წლებში ბიზანტიამ შეუტია არაბებს და ზოგი წარმატებაც მოიპოვა, მაგრამ, როგორც ცნობილია, 70-იან წლებში (976-979 წწ.) მცირეაზიელი სამხედრო არისტოკრატთა ერთ-ერთი უძლიერესი წარმომადგენლის, ბარდა სკლაროსის აჯანყებამ საფრთხე შეუქმნა კონსტანტინოპოლის საიმპერატორო ტახტს და იმპერატორის ჯარების სათავეში დაჯდომულმა ბარდა ფოკამ ტახტის მცირეწლოვანი მემკვიდრეების – ბასილისა და კონსტანტინეს დაჭრისათვის დედას, თეოფანოს, ურჩა დახმარებისათვის დავით ტაოელისათვის მიემართა. ჩანს, ბარდა ფოკამ იცოდა დავითის შესაძლებლობა, ამასთანავე, ის იმსაც ითვალისწინებდა, რომ ბარდა სკლაროსის გაძლიერება საფრთხეში აყენებდა დავით ტაოელის სამფლობელოებს, რადგან სკლაროსმა, ფაქტობრივად, მთლიანად დაიპყრო იმპერიის აზიური ნაწილი და ტაოს გაუმეზობლდა. როგორც უკვე ითქვა, შუამდგომლობა ათონის მონასტრის ბერს იოანე-თორნიკეს სთხოვეს. მართალია, თავდაპირველად თორნიკემ უარი თქვა საერთო საქმეებში ჩარევაზე, მაგრამ, გაითვალისწინებდა, რომ ამას შეიძლება ზოგჯერ მოელოდა ათონში მოღვაწე ქართველ ბერთა მდგომარეობის გაუმჯობესება, დასთანხმდა და პრწინვალი შეასრულა თავისი მისია. კონსტანტინოპოლიდან მას დავითთან „სათხოვარი წიგნები“ გაატანეს, დახმარების საფასურად დავით ტაოელს ტერიტორიული დათმობები მოითხოვა. მან მიზნად დაისახა შექმნილი ვითარება თავის ქვეყნის ინტერესებისათვის გამოყენებისა; დავითმა მოითხოვა ე.წ. „ზემო ქვეყანანი“, რომელიც ადრესტის (კარინის) მხარეს, სამხრეთ ბასიანს (ჩრდილო ბასიანი დავითის სამფლობელოში შედიოდა), ჩორმაირის, სეგუკის, პაქსისა და აბაპუნკის ციხეებს, მდინარეებს – ჭოროხის, არაქსის და ეფერატის სათავეებში. თორმეტათასიანმა ქართულმა ლაშქარმა იოანე-თორნიკეს სარდლობით გადამწყვეტი როლი შეასრულა მთავრად ეფოდალის სახელით დამარცხებაში. საიმპერატორო კარმა შეასრულა თავისი დანაპირები. აღნიშნულ მიწა-წყალი გადაეცა დავითს, „რათა თავისი საცოცხლესა პჭონდენ“ (გიორგი ათონელი).

თორელმა ქართველებმა მიიღეს „ადგილნი და სოფელნი“, ხოლო სამხედრო ნადავლად მიღებული წილი იოანე-თორნიკემ ათონის ივერთა მონასტრის აგებას მოახმარა.

აღსანიშნავია, რომ იმპერიისაგან დავითის შვირ მალეველი „ზემნი ქუეყანისი“ ნაწილი დავით ტაოელს უკვე დაკავებული ჰქონდა, მაგრამ მას ესაჭიროებოდა ამ ფაქტის იმპერიისკენ ოფიციალურად ცნობა. ზანტის იმპერია ზომი მაჰმადიანთა შვირ მისი სამფლობელოებს აზიურ ნაწილის დაპყრობას განიხილავდა როგორც უცხოურ და დროებით მოვლენას, ამგვარი, რომ ეს მისი საკუთარი სამფლობელო იყო. მაგრამ რამდენად სასურველი იყო დავით ტაოელისათვის ამ ქვეყნების მხოლოდ თავის სიცოცხლეში ფლობა, ეს დავითის მხარეა.

დავით ტაოელი შემდეგაც ზანტის იმპერიის ზეგნით მიმდინარე მოვლენებში. 987 წელს დაიწყო ბარდა სელაირისი და ბარდა ფოკას ერთობლივი აჯანყება იმპერატორის წინააღმდეგ. შემდეგ ფოკამ მოატყუა სელაირისი, ვერაგულად შეიპყრო ის, დაიპყრო მთელი მცირე აზია და დაუპირისპირდა იმპერატორს. დავით ტაოელმა შეამოწმა ფოკას მხარე დაიჭირა და მას 1000-კაციანი რაზმი გაუგზავნა. ჩანს, დავით ტაოელს იმედი ჰქონდა, რომ სამიპერატორო ხელისუფლებისაგან „სიცოცხლისავე შინა“ მიღებულ ქვეყნებს ჰქონდა ფოკასაგან, მისი გამარჯვების შემთხვევაში, სამეგვიდრედ მიიღებდა და თავის სამფლობელოს, საქართველოს სამეფოს დაუტოვებდა. მაგრამ იმპერატორმა ბასილ II-მ მიღლი თავისი ძალების მოხილვისაგან მოახდინა, დაიხმარა ძლიერი მოკავშირეები, დაამარცხა მამამხრე, ფოკას მოკავშირეთა წინააღმდეგ სასტიკი ზომების მიღება დაიწყო და დავით ტაოელის სამფლობელოებისაგან გამოეპარა.

დავითი წინააღმდეგი და ფრთხილი პოლიტიკოსი იყო. ის, რასაკარგვლად, ხელისუფლების მოგვარება, მაგრამ როდესაც იოანე მარუშის ძე მას დიპლომატიურად მიმართავს, ამ ქართლს ან თვითონ დიპლომატიკოსს, ან ბაგრატს მისცეს, დავითი შირს იფრება. მან სწორედ შეაყვას არსებული ვითარება: დადგა დრო, როდესაც შეიძლება ქართული ქვეყნების დიდი ნაწილი ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანდეს, ერთ გეოგრაფიკულ და ეკონომიკურად ერთიან სახელმწიფოდ, მის როგორც ბაგრატიონთა მმართველი სახლის წარმომადგენელს დავით მარუშისა და დავით ტაოელს, მათიანად ქართველთა სამეფოზე, საკუთრივ მიღა ქართლზეც, მაგრამ არ მინდა არავითარი უფლება დასავლეთ საქართველოზე, ეს უფლება კი იოანე მარუშის ძეს ჰქონდა ფრთხილად და დიდი ტაქტიკით შემოთავაზებულ ბაგრატ ბაგრატიონს ჰქონდა. დავით ტაოელი საკუთარ პატივმოყვარეობასზე მალევე ქვეყნის ინტერესებს აყენებს და უპირატესობას ბაგრატს ანიჭებს. დავითი ქართლში რომ შევიდა, კახელებმა, რომელნიც ამ დროს უფლისციხესთან იდგნენ, „რაჟამს ცნეს მოსვლა მისი (დავითის. მლ.) კახთა წარვიდეს ვაჟი მარუშისა და დაუტევეს ქართლი“ (მატიანე ქართლისა). კახელებმა იცოდნენ ვინ არის დავითი, რა ძალა აქვს მას და წინააღმდეგობას უაზროდ თვლიან. როგორც უკვე ითქვა, დავითმა ჩაიბარა უფლისციხე იოანე მარუშის ძისაგან და წარმოთქვა აქ თავისი ისტორიული სატყუი, მიმართა შეკრებილთ, ქართლის აზნაურებს (ბარჯულ რიგში): „იხე არს მკუდრი ტაოსი, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი და გაზრდილი ჩემი, და მე ვარ მოურთუა ამისი და თანაშემწე: ამის დაემორჩილენით ყოველნი“ (მატიანე ქართლისა). დავითი სატყუილად აღნიშნავს, რომ ბაგრატი მისი შემკვიდრეცაა. ამის შემდეგ, როდესაც ქართლის აზნაურებმა, კახელებთან კავშირში, დაიკავეს უფლისციხე და შეპყრობილი ბაგრატი მამასთან, გურგენთან და დედასთან, გუარანდუხთან ერთად კახეთს გახიზნეს, ისევ დავითი ჩავრჩა სატყუი: „და რაჟამს ცნეს კახთა, მოუგზავნეს მოციქული და მოუყრეს პირი ზავისა: განუტევეს გურგენ და ბაგრატი და დედოფალი გუარანდუხი“ (მატიანე ქართლისა). ისევ დავით ტაოელის სახელმა და ფაქტობრივად ძალამ იმოქმედა, კახელებს არ მიაჩნდათ შეპყრობილად მასთან შეგება.

დავით ტაივლს კარგად ჰქონდა გაანერგული ბაგრატიის კერძოების მნიშვნელობა, ის სირთულეები, რაც ამ აქტს შეიძლება მოჰყოლიდა შინ თუ გარეთ, და ამიტომ ის ფრთხილად მოქმედებდა, როდესაც ითან მარუმას ძებ დავითს, ჯერ კიდევ ცოცხალი თეოდოსის დროს შესთავაზა ბაგრატის დასავლეთ საქართველოში გამეფება, დავითმა შორს დაიშორა თავი. მან ზომ კარგად იცოდა, რომ საბოლოოდ ეს ასე უნდა მომხდარიყო, მაგრამ, ალბათ, არა თეოდოსის სიცოცხლეში. იოანე მარუმას ძას დაწინებული თხოვნით მან დასავლეთ საქართველოს აზნაურთაგან მძევალნი მოითხოვა. დავითს ამ აქტის დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა მთელი სივრცე-სივრცით ჰქონდა გაენიჭებული და ამიტომ მან ბაგრატის აფხაზთა მეფედ კურთხევაზე სომეხთა მეფე სუმბატ ბაგრატუნი მოიწვია. XI საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ტარონაცი (ასოლიკი) მოგვითხრობს უსრიალო თეოდოსის დროს დასავლეთ საქართველოში არსებული შფოთის შესახებ და დასძენს, რომ დავით კურაპალატმა და სომეხთა მეფე სუმბატმა ბაგრატი აკურთხეს აფხაზთა მეფედ. ამ დროს არსებულ რთულ ვითარებაში დავითს სუმბატი შეიძლება მოეწვია მოკავშირედ გართულებების შემთხვევაში, დახმარების აღმოსაჩენად, მაგრამ ისიც გასათვალისწინებელია, რომ დავითის საჭიროდ მაინც ბაგრატის კურთხევის საზეიმო ცერემონიაში სომეხთა მეფის მონაწილეობა, რათა ამით დადასტურებულიყო ამ აქტის ცნობა სამხრეთ კავკასიის მასშტაბით.

საერთოდ დავითს ძალიან მშვიდრო ურთიერთობა ჰქონდა მეზობელ სომხურ სახელმწიფოებთან. მან, მაგ., მშვიდობიანად მოაგვარა ურთიერთობა იმავე სუმბატ ბაგრატურსა და მის ჰიპოთეზულ შორის, ხოლო, როდესაც მას შეექმნა კონფლიქტური სიტუაცია თავის მეზობელ ბაგრატ ბაგრატიონთან, მან დამხმარედ მოიწვია სომეხთა მეფე სუმბატი, მისი ძმა გაგიკა და კარის მეფე აბასი. იმდენად დიდია დავით ტაივლის ავტორიტეტი და მეზობელ სომეხი მეფეების პატივისცემა მასდამა, რომ მის დაძაბვაზე ურთიერთშორის მოქმედ სომეხი მეფეები მაღიან და დავითის გვერდით დგებან.

როგორც უკვე ითქვა, როდესაც დავით ტაივლმა დახმარება იმპერატორ ბასილეს წინააღმდეგ აჯანყებულ ბარდა ფოკას აღმოუჩინა, ფოკას დამარცხების შემდეგ მას ბასილეს რისხვა დაატყდა თავს. დავითმა მას პატიება და დანდობა ჰთხოვა, და, სამაგიეროდ, სიკვდილის შემდეგ თავისი სამფლობელოების ანდერძით დატოვება შესთავაზა, რადგან, რომ გორც ისტორიკოსი წერს, მას არ ძვედა შვილი და არც სხვა კინზე შემკვიდრე და თვითონაც უკვე მოხუცი იყო. ამ პირობის განსამტკიცებლად, მან იმპერატორს შესთავაზა დიდუბულების გაგზავნა, რათა მათ, ალბათ, ფიცით და სათანადო დოკუმენტებზე ხელმოწერით დაუმტკიცონ იმპერატორს მიცემული პირობა. არ არის გამორიცხული, რომ ეს ცნობა ნაფიქრად და შექმნილია გარკვეულ პოლიტიკურ წრეებში იმ კურსის გასამართლებლად, რომელსაც იმპერია ასორციელებდა. ასეთი დაეცემისათვის თითქმის საფუძველს იძლევა ის გარემოება, რომ ცნობა XI ს-ის ისტორიკოსებთან (ქართველებთან: „მატიანე ქართლისა“ სუმბატ დავითის ძესთან; სომხებთან: არისტაკეს დასტივერტცი, ასოლიკი) არ არის დაცული და ის მხოლოდ XI საუკუნის არაბ ისტორიკოსის იაჰია ანტიოქიელს მოეპოვება და არ მან, რა წყაროებით სარგებლობს იაჰია ანტიოქიელი ამ საკითხებზე მსჯელობის დროს თუმცა, არც ისაა გამოსარიცხი, რომ დავითმა ეს იმულებითი ნაბიჯი ბასილეს კუთხის მტკიცების დარბევისაგან გადარჩენის მიზნით გადაადგა. შეიძლება ამ დროს სხვა გამოსავალიც არ იყო, ქართულ ისტორიოგრაფიაში აზრობა სხვადასხვაობა ამ საკითხის შესახებ, თუ სახელდობრ, რა უნდობა დავით ტაივლმა იმპერიას: მოლანად მისი სამფლობელო თუ მხოლოდ „ზემონი ქვეყანა“. თითქმის უფრო მართებულია ვარაუდი, რომ საჭმე დავითმა მთელ სამფლობელოს ესებადა, თორემ „ზემონი ქვეყანა“ ზომ ისედაც ამ პირობით იმულებული ყურადღებას იმსახურებს ისიც, რომ საგანგებოდაა მითითებული, დავითს მეტკვიდრე არ ჰყავს, მაგრამ მან ზომ უფლისციხის თავყრილობაზე მეტკვიდრედ გამოაცხადა ბაგრატი. თუმცა არც ისაა გამორიცხული, რომ მოუხედავად შეთანხმებისა „ზემონი ქვეყნის“

ბის" შესახებ, დავითის მიერ ბრძოლით, ზღლით მოპოვებული მიწა-წყლის ბიზანტიისათვის გადაცემა უბრალოდ ეერ მოხდებოდა.

ეს, რასაკვირველია, დავითის პოლიტიკის დიდი მარცხი იყო. მის მიზანს სომ საჭრთ-ველოს ერთიანი სამეფოს შექმნა წარმოადგენდა, მაგრამ ამ ეტაპზე მას ზნა გზა არ ქონდა. დავით ტათელს ქვეყანა ჯარბეისაგან უნდა გაღატონა. დავითის ამ გადაწყვეტილებაზე შეიძლება შევეუ ბაგრატთან მომხდარმა ინციდენტმაც იტონია გაელუნა მართალია, ეს ინციდენტი უსისხლოდ მოგვარდა, დავითმა თითქმის დაუჯერა ბაგრატს, მაგრამ დაუჯერა კი?

მოუხედავად ამ მარცხისა, დავითი შემდეგ განაგრძობდა ბრძოლას მაჰმადიან მფლობელთა წინააღმდეგ, რათა გაეღვენა ისინი სამხრეთ სომხეთიდან, ზადაც დიდი რაოდენობით იყო ჩამოსახლებული თურქული მოღვმის ხალხი. მაჰმადიანთაგან გათავისუფლებულ მიწა-წყალზე დავით ტათელი ქართველებსა და მართლმადიდებელ სომხებს ასახლებდა. დავითის ეს ბრძოლა მიზნად ისახავდა ტათის სამეფოს მოსაზღვრე ქართული და სომხური რეგიონებიდან მაჰმადიანთა განდევნას და ამ მხარეების ქართველებით და მართლმადიდებელი სომხებით დასახლებას. ეს დავითის საერთო ზოგადქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის ერთი მნიშვნელოვანი მხარე იყო. მართალია, 989 წელს მან დიდი პოლიტიკური მარცხი განიცადა, მაგრამ, ჩანს, ის მაინც ფაქტობრივად, რომ საბოლოოდ ეს ქართველებით და მართლმადიდებელი სომხებით დასახლებული მხარეები ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში შევიდოდა.

არაბთა მფლობელობის ხანაში სამხრეთ სომხეთში, განის ტბის ჩრდილო სანაპიროებზე დიდი რაოდენობით ჩამოსახლდნენ თურქული მოღვმის ტომები. სომხური ტაღაქები — მანასკერტი, ხლათი, ბერკრი, არჭეში და სხვ. — მაჰმადიან ამირთა რეზიდენციებს წარმოადგენდნენ, აქ ტრელებდებოდა მაჰმადიანობა. დავით ტათელმა ამ სამართებს შეუტია 990 წელს დავითმა დიდი ბრძოლის შემდეგ დაიკავა ქ. მანასკერტი, გადევნა მაჰმადიანნი და მანასკერტსა და მას ოღეში ქართველი და სომხები მართლმადიდებელნი ჩაასახლა.

997 წელს დავით ტათელის ლაშქარი ციხე-ტაღაქ ხლათისათვის აბრძოდა, მაგრამ ბრძოლა უშედეგოდ დაითავრდა.

დავით ტათელის ასეთი გაძლიერება, ბუნებრივია, მეზობელი მაჰმადიანი მფლობელების შეწოვებას იწვევდა. ზაფრთხე ექმნებოდა სამხრეთ კავკასიაში მათ ზატონობას. 998 წელს ღარბაღაგანის ამირასთან თაყრიზში ზორასნისა და სხვა ამირთა ლაშქარი შეიკრიბა, დაელომა თავის მოკავშირეებს შოუხში, მას ქართველებთან ერთად სომეხი მოკავშირეებიც მიუდნენ. დავითი უკვე მოხუცებული იყო და მზედარბითავრობა გამრიდელ ობოპანტრეს მესამარა, ქართველებმა უკუგდეს მტერი.

X ს.-ის 90-იან წლებში დავითის ბრძოლათა შედეგად სომხური მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი გათავისუფლდა მაჰმადიანთა მფლობელობისაგან. ამიტომ XI ს.-ის სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ტართნაცი რომ წერს: „ღმობიერებითა და მშვიდობისმოყვარეობით დავითი ჩვენი დროის ყველა ზელმწიფეებს აღემატებოდა. მისი წყალობით დამყარდა მშვიდობა და კეთილდღეობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში და, განსაკუთრებით, სომხეთსა და ანეონში. მან ბოლო მოუღო ომებს, რომელნიც განუწყვეტლივ წარმოიშობოდნენ ზოლმე ყოველმხრიდან. გაიმარჯვა ყველა მეზობელ ხალხებზე, ისე რომ, ყველა ზელმწიფენი ნებაყოფლობით დაემორჩილნ მას“.

ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ბასილისთან დადებული პირობის მიუხედავად, დავით ტათელს იმედი ჰქონდა, თავის სამფლობელოებს საქართველოს სამეფოს დაუტოვებდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მისი ამდენი ბრძოლა, მსხვერპლი აზრს კარგავს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს ვერ განხორციელდა. როგორც უკვე ითქა, დავითი დიდი პატივით სარგებლობდა ზღლით სომეხ მფეეთა შორის და მათ შორის დავის გადამწყვეტადაც გამოდიოდა. როდესაც სომეხთა მეფე სმბატ ბაგრატონმა (977-990 წწ.) ომი გამოუცხადა თავის ბიძაშვილის

– ზეშედს, რომელიც კარში (ვარსში) იმყოფებოდა, და მაშინათვე მას შატბის ციხე, დავით ერეკლეძის მიერ სპეციალურად თავისი ლაშქრით, აიძულა დაბრუნებინა წარბეული ციხე თავისი პარტიისათვის და კონფლიქტი მშვიდობიანი გზით მოგვარა. ამიტომ წერს სტეფანოს ტარონაცი, რომ „ერეკლედი მშვიდობისმოყვარე და სამართლიანი იყო“.

დავითის დროს ტაოს სამეფო პოლიტიკურად ძლიერი და ეკონომიკურად დაწინაურებული ქვეყანა იყო. დავით ტაოელმა განაახლა არაბთა მფლობელობის დროს შეწერებული ქართული მონეტის მოჭრა, რომელზედაც მოათავსა წარწერა: „ქრისტე შეიწყალებ დავით ერეკლეძის“.

დავითი აქტიურ პოლიტიკურ, სამხედრო მოღვაწეობასთან ერთად დიდ კულტურულ საქმიანობას ეწეოდა. მის სახელს უკავშირდება ოშკის, ხაზუნის, მარხაღის, ოთხთა ციხე-სიის დიდებული ტაძრების მშენებლობა. მის ამ დიდ სამშენებლო საქმიანობაზე ტაძართა კედლებზე ამოკვეთილი წარწერები მეტყველებს. დავითს არ აკმაყოფილებდა ის დიდი კულტურულ-მემორიალური სამწერლობო მოღვაწეობა, რომელიც ტაოს ცენტრებში მიმდინარეობდა, დავითი საგანგებოდ უკველიადა ათონზე მოღვაწე ქართველ მამებს, რათა მათ ეთარგმნათ და გამოეცხადათ წიგნები. ექვთიმე ათონელმა თავისი ქართულად ნათარგმნი „მრავალნი წიგნნი წარსცნეს წინამე დავით ერეკლეძისა“, ხოლო ის „ხედავს-ხედა მოუწერნ, რათა თარგმნიდეს და წარსცმადეს“. გვაუწყებს გიორგი მთაწმიდელი, მაგრამ მას არ აკმაყოფილებდა მარტო იმ წიგნების მიღება, რასაც ათონიდან უგზავნიდნენ და საგანგებოდ წარგზავნი ათონის შთაზე თავისი მწიგნობარი იორდანე, რათა მას ეთარგმნა ტაოს კულტურული კერებისათვის წიგნები და გამოეცხადათ. საგანგებოდ, დავითის შტაბში დიდ აწერელ წიგნთა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია 977 წელს გადაწერილი „სამოთხე“, იოანე ოქროპირისა და ეფრემ სირინის „ქადაგებანი“. ერთ ძველ დოკუმენტში დავით ტაოელს „მართლმადიდებლობის თვალთ“ ეწოდება. დავითს ახასიათებს ქართული მემატიანე და წერს: „იყო პირველად ღმრთისმოყვარე და გლახაკთ-მოწყალები, მამადა, მშვიდი და ჭკვი უხსენებელ, ეკლესიასა მშენებელი, ტკბილი, უხვი, კაცთ-მოყვარე და ფიქოსანთა (ე.ი. მონაზონთა, მღვ.) მოყვარე, ვოველთათვის კეთილის მყოფელი და საესე ყოველთა კეთილთა“.

მაგრამტაოთა გვარის მემკვიდრე ზუშმატ დავითის ძე დავით ტაოელის გარდაცვალების თარიღად 1001 წელს ასახელებს. XI საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი არისტაკეს ლახტივერტცი – 1000 წელს. ეს სხვაობა ქართულ და სომხურ წელთაღრიცხვებს შორის არსებული განსხვავებით არის გამოწვეული, მაგრამ აქ სხვა რაღა მნიშვნელოვანი. სომეხი ისტორიკოსის არისტაკეს ლახტივერტცის ცნობის თანახმად, დავითი აღდგომა დამეს იმპერატორ ბასილის მათივებით მოწამლეს. ძველი უნდობლობა გამოუცხადო ამ დროს მამდინარე მოვლენებში კარგად გათვითცნობიერებულ სომეხ ისტორიკოსს. ცნობა კონკრეტულად და საეჭვოა, რომ შეიძლება იყოს. ამასთან დაკავშირებით ისმის კითხვა, რისთვის დასჭირდა ბიზანტიის იმპერატორ ბასილს დავით ტაოელის მოკვლა. მას რომ ჰქონდა (თუ ჰქონდა) დავითისაგან დასტური მათ შორის დადებულ შეთანხმებაზე, იმპერიისათვის მამულის გადაცემის შესახებ. შესაძლებელია ბასილს აღარ მოსწონდა დავით ერეკლეძის ძლიერი აქტიური პირობა მამადიან მფლობელობას და ამით ტაოს საზღვრების ზრდა, და ეჭვობდა, რომ დავითს შეიძლება დაერღვია იმპერატორისათვის მიცემული პირობა. მან, უდავოა, რომ დავით ტაოელის იმ პირველი, უფლისციხეში წარმოთქმული სიტყვის მანაარსაც იცოდა. ამიტომ შეიძლება ფიქრობდა, რომ დავითი მასდამი მიცემული პირობის დარღვევას ეცდებოდა. ზომ არ შეიძლებოდა მას რაიმე ინფორმაციაც ჰქონოდა მოღვაწეობის, რაც უფრო სარწმუნო შეიძლება იყოს, მას ესაზღვრებოდა ტაოს დროზე ხელთ გდებოდა იმ შეტყობა იმპერიის სასაზღვრო-დამინისტრაციული ერთეული, საიდანაც განახორციელებდა თავის შემდგომ გეგმასას ქართული და სომხური მამების მამართ, რაც მან მოიგვარა კიდევ სიბრულება დავით ტაოელის გარდაცვალების (თუ მოკვლის) შემდეგ.

დავით ტაოელმა და მეფე ბაგრატს შორის თითქოს კონფლიქტური ეპიზოდი შეიქმნა. მაგრამ 70-იან წლებში ქართული ქვეყნების დიდი ნაწილის ერთი მეფის, ბაგრატ ბაგრატიონის გვირგვინის ქვეშ გაერთიანების რეალურად განხორციელების საქმეში დავით ტაოელის როლი სრულიად უდავოა. დავით ტაოელი ფართო მასშტაბის პოლიტიკური მოღვაწე იყო, რომელმაც გადაწყვეტ მომენტში დიდი როლი შეასრულა შუასაუკუნოვანი საქართველოს ისტორიაში. ბაგრატის ქართლის გამგებლად და აფხაზთა მეფედ კურთხევა დავით ტაოელის ძალით და მისი მხარდაჭერით განხორციელდა. როგორც ნ. ბერძენაშვილი აღნიშნავს, დავით კურაპალატი დიდი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწე იყო, ქართული ერისა და კულტურის დიდი მოამბე, „ქართული კულტურისათვის ესოდენ დიდი ჭირანსულობა მან იმით დაგვირგვინა, რომ საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას მტკიცე საფუძვლი დაუდო“.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში განსხვავებული თვალსაზრისიც არის წარმოდგენილი დავით კურაპალატის როლზე საქართველოს გაერთიანების საქმეში: 975 წ. ბაგრატ ბაგრატიონის ქართლში კურთხევა საქართველოს გაერთიანებას კი არ ნიშნავდა, არამედ მიზნად ისახავდა ქართლის აფხაზეთიდან ჩამოცილებას და ამიტომაც ეწინააღმდეგებოდა დავით ბაგრატის აფხაზეთში გამეფებას; თითქოს დავით ტაოელი ბაგრატის აფხაზეთში გამეფების წინააღმდეგი იმიტომ იყო, რომ ის, როგორც ბიზანტიის იმპერიის მფარველობაში მყოფი ხელისუფალი – კურაპალატი – ვერ დაუშვებდა მისი სამელობელოს აფხაზთა სამეფოსათვის დაქვემდებარებას, რაც ბაგრატ ბაგრატიონის დასავლეთ საქართველოში გამეფებას მოქცევდა. საკითხისადმი ასეთი მიდგომის მხარს არ უჭერს დავით ტაოელის სიტყვა, წარმოთქმული უფლისციხეში და მოტანილი „მატიანე ქართლისას“ ანონიმი ავტორის მიერ, რომელიც დავით ტაოელის უმცროსი თანამედროვე იყო. ამ სიტყვიდან ჩანს, რომ ბაგრატს როგორც საკუთარ ქართლის, ისე მთლიანად ტაოს და აფხაზეთის შემკეადრედა გამოცხადებული დავით ტაოელის მიერ.

კახნი დავითის სახელის გაგონებისთანავე ტოკებზე ქართლს და ათავისუფლებენ დატყვევებულ ბაგრატს და მის დედ-მამას. თანაც მარუშს ძე როგორც ქართლში, ისე დასავლეთ საქართველოში ბაგრატის კურთხევის მხოლოდ დავით კურაპალატის მეშვეობით ამორცილებს, დავითის თანხმობა და მხარდაჭერა რომ არა, აღნათ, ვერ განხორციელდებოდა მისი დასავლეთ საქართველოში „აფხაზთა მეფედ“ კურთხევა, რაც კარგად ესმოდათ მის თანამედროვეებს. დავით ტაოელის სიფრთხილაც გასაგებია, მას საქმისა და ურთიერთობების გაშწავლება არ სურდა, მაგრამ, როდესაც დარწმუნდა, რომ ბაგრატის აფხაზთა მეფედ კურთხევა თეოდოსის სიცოცხლეში აუცილებელი იყო, დასტურაც მისცა და თეოდოსი თანესთან მიიღო.

ამდენად, მართებული არ უნდა იყოს დავით კურაპალატის როლის დამცირება ქართული ქვეყნების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების დიდ ეროვნულ საქმეში. დავით ტაოელი ზოგად-ქართული მასშტაბის მოღვაწე იყო და ეს კარგად ესმოდათ მის თანამედროვეებს, რაც სათანადოდ აისახა კიდევ იმდროინდელ ქართულ, სომხურ, არაბულ წარაღობით წყაროებში.

X ს-ის 70-იანი წლები ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეტაპი იყო შუასაუკუნოვანი საქართველოს ისტორიაში, წყდებოდა ქართული ქვეყნების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების პედი. ეს ეტაპი საქართველოს ისტორიის წინარე მოვლენებით მნიშვნელოვანწილად იყო გამოირჩეული, აუცილებელი იყო ქვეყნის გაერთიანების რეალურად მისაღება ოპტიმალური გეგმის შექმნა არსებული შესაძლებლობების ფარგლებში. ასეთი ოპტიმალური გეგმა შეიქმნა ქართლის ერისთავმა, დიდებულმა აზნაურმა იოანე მარუშს ძემ. თავისი გეგმის სისრულეში მოყვანისათვის მან მამართა იმდროინდელი საქართველოს ცეცხლზე ძლიერ მმართველს მთელს საქართველოში, და არა მხოლოდ საქართველოში, მხოლოდ აღმოსავლეთსა და ბიზანტიაში ცნობილ, პატრიკულ სახელმწიფო მოღვაწეს დავით დიდ კურა-

ბედატს, ტაოს მეფეს. იოანე მარშმის ძემ გარჯად აცოდა, რომ ძალა, რომელსაც შეუძლია ეს ღიფი ეროვნული საქმე რეალურად მოიცუნოს სისრულეში, იყო ღიათ ტათელი.

საქართველოს გაერთიანებისათვის წარმოებული ხანგრძლივი ბრძოლა წარმატებით დაგვირგუნდა, დამთავრდა ამ ბრძოლის ერთი ძირითადი ეტაპი, გაერთიანდა დასავლეთ საქართველო, სამხრეთ საქართველო და შიდა ქართლი, ხოლო ამ ქვეყნის მეფედ გამოცხადდა ბაგრატ ბაგრატიონი, ბაგრატ III.

საქართველოს გაერთიანება და ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნა მრავალმა წინაპრობამ განსაზღვრა.

საქართველოს გაერთიანების ერთ-ერთი ძირითადი საფუძველი ქვეყნის ეკონომიკური განვითარება იყო. საერთო-ეკონომიკური აღმავლობა, კერძოდ, ცალკეული რაიონების დაწო-ნაურება მეურნეობის სხვადასხვა დარგში, ღლის წესრიგში გაერთიანების საკითხს აყენებდა.

ბაგრამ განვითარების ამ ეტაპზე, ფეოდალური ეკონომიკის განუსაზღვრელი პატრონობის პირობებში, ქვეყნის გაერთიანებისა და ერთიანი ცენტრალიზებული მონარქიის შექმნის აუცილებელი პირობა იყო ისეთი დამატარებელი ფაქტორის არსებობა, რომელიც შეძლებდა ძირითადი საზოგადოებრივი ფენების ინტერესების ერთი მიზნისაკენ მიმართვას, ასეთი ფაქტორის როლში ამ დროის საქართველოს ისტორიაში საგარეო საშიშროების საფრთხე გამოდიოდა.

როგორც ცნობილია, საქართველო გამოდგებულ შემოტყევის განიცდიდა დასავლეთიდან, სამხრეთიდან, ჩრდილოეთიდან, აღმოსავლეთიდან – ბიზანტიის, არაბების, ხაზარების თუ სხვა დამპყრობთაგან. უაღრესად მძიმე საგარეო მდგომარეობა საქართველოს წინაშე გაერთიანებისა და მტრის წინააღმდეგ საერთო ძალით ბრძოლის აუცილებლობას აყენებდა. საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლა არაბთა და ბიზანტიელთა უღლისაგან გათავისუფლების პარალელურად მიმდინარეობდა. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ამ ეტაპზე ქართველი ხალხის ბრძოლა საგრძნობლად გაადვილებული ხელსაყრელი საერთაშორისო ვითარებით, ბიზანტიისა და სახალიფოს შედარებითი დასუსტებით.

ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნის პროცესი საქართველოს ცალკეული კუთხის არაბთა და ბიზანტიელთა უღლისაგან გათავისუფლებით იწყება. ბიზანტია-არაბებიან ბრძოლის პარალელურად ეს სამთავროები ერთმანეთს ებრებოდნენ ბირველობისათვის.

X ს-ში საქართველოს გაერთიანების, პირველ რიგში, ამირობებს ეკონომიკური აღმავლობა, აგრეთვე, ძირითადი საზოგადოებრივი კლასების დარაზნება ქვეყნის გაერთიანებისათვის ბრძოლაში, რაც კლასობრივი და ეროვნული მოჭენიანება შეპირობებული, ხოლო ქვეყნის გაერთიანების პროცესს აქცარებს უშუალო საგარეო საფრთხის არსებობა.

ფეოდალური ქვეყნების გაერთიანებისა და ერთიანი ცენტრალიზებული ფეოდალური მონარქიების შექმნის პროცესი, მთავლითი ისტორიული მასშტაბით, ძირითად სახეში საერთო მოვლენებით ხასიათდება. მაგრამ, ამავე დროს, ყველა ქვეყანას საკუთარი თავისებურებანი გააჩნია, რაც კონკრეტულ-ისტორიული მოვლენებითაა გამოიხატებული.

ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებისა და ცენტრალიზებული ფეოდალური მონარქიის შექმნის ერთ-ერთი ძირითადი თავისებურება ის არის, რომ, თუ გაერთიანება აქ, დასავლეთ ევროპის ქვეყნების მსგავსად, განვითარებული ფეოდალიზმის საწყის ეტაპს ებოძებოდა, ქვეყნის შემოღობი ცენტრალიზაცია და ცენტრალიზებული მონარქიის შექმნა საქართველოში დაჩქარებულია. დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში ცენტრალიზებული მონარქიები, ძირითადად, საბოლოოდ გვიანი ფეოდალიზმის ეტაპზე ყალიბდებიან, ხოლო ჩვენში ასეთი ტიპის მონარქია განვითარებული ფეოდალიზმის ეტაპზე შეიქმნა. საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლა, ხოლო შემდეგ ხელისუფლების ცენტრალიზაცია ქვეყნის ფეოდალურ ძალებსა და ფეოდალურ სისტემას ემყარება, რაც საქართველოს გაერთიანების ერთ-ერთ თავისებურებას წარმოადგენს.

საქართველოს გაერთიანების თავისებურება გახლავთ, აგრეთვე, გაერთიანებისათვის ბრძოლის ხანაში ქალაქებისა და მოქალაქეთა ფენის შედარებით ზუსტად განვითარება. მართალია, ამჟამინდელი ქართული ქალაქები აქტიურად მონაწილეობენ გაერთიანებისათვის ბრძოლაში, მაგრამ ისინი, განსხვავებით ევროპის სახელმწიფოთაგან, არ წარმოადგენენ ამ პროცესის წარმართველ ძალას.

ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების თავისებურებაა, აგრეთვე ისიც, რომ განსხვავებით დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ქვეყნების დიდი უმეტესობისაგან, სადაც ქვეყნის დანაწევრებული ნაწილების გაერთიანება ერთი ცენტრის გარშემო მიმდინარეობდა და გარეუბნებში მტრის წინააღმდეგ ბრძოლასაც შეტანადა, საქართველო პოლიტიკური ცენტრი ზღაპრულად აღმოჩნდა, ქართველი ხალხის ბრძოლა ბიზანტიელი და არაბი დამპყრობლების წინააღმდეგ პერიოდულად იწყება და აქვე იხსნება დამოუკიდებელ სამეფო-სამთავროთა ჩამოყალიბებისა და საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის მამართლებება. ახლადშექმნილი სამეფო-სამთავროები ბრძოლას აწარმოებენ ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრის – შიდა ქართლისათვის და „მეფის“ ხელისუფლებაც, პოვლი ქვეყნის მასშტაბით, ძირითადი რაიონებს გაერთიანების შემდეგ იქმნება.

პოლიტიკური დაქსაქსულობის დასრულება და ერთიანი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ჩამოყალიბება, ისტორიული პროცესის განვითარების თვალსაზრისით, პროგრესული მოვლენა იყო. ხელისუფლების ცენტრალიზაცია ქმნიდა პირობებს შემდგომი ეკონომიკური, კულტურული პროგრესისა და პოლიტიკური გაძლიერებისათვის.

საქართველოს გაერთიანების პროცესს გარკვეულად განსაზღვრავს აზნაურობის დამოკიდებულება ამ პროცესისადმი. გაერთიანების ხანისათვის ქართველი აზნაურობა უკვე აღარ წარმოადგენდა ერთგვაროვან სოციალურ ფენას, ამდენად, აზნაურთა სხვადასხვა კატეგორიის ინტერესები და დამოკიდებულება ამ პროცესისადმი არ იყო ერთნაირი.

ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს არსებობა შეესაბამებოდა აზნაურთა ინტერესებსაც. მათ ესაზღვრებოდათ ძლიერი მხარდაჭერი და დასაყრდენი ცენტრალური ხელისუფლების სახით, რაც მიუღწევად იყო კლასის რაზმად გაშვებული ძალის არეკლივ.

გაერთიანებისათვის მტრადიანი ცენტრალური ხელისუფლების ერთ-ერთი მიზანმიმართულ დასაგრუნტ ძალას წარმოადგენდა საქართველოს მწარმოებელი საზოგადოება. მართალია, მწარმოებელი საზოგადოება ამ ხანაში ძლიერ განიცდიდა ფეოდალურ ექსპლუატაციას სიძმასა და იმპრია კიდევ მის წინააღმდეგ, მაგრამ ქართველი მწარმოებელი საზოგადოებისათვის უადრესად მძიმე იყო გარეშე ძალის უფლება. ის დიდი გადასახადები, რაც განსაკუთრებით საარაბო ხარკის და სხვადასხვა უცხოელ დამპყრობთა ბასრგუნდვით გაღებულა, ვიდრე სახლის სახით აწევებოდა მწარმოებელ საზოგადოებას, აგრეთვე, გარეშე მტრების ხშირი შემოსევების სიმძიმე, აერთიანებდა ამ ძალას ცენტრალური ხელისუფლების გარშემო. გარეშე მტრის განსადევნად, საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლაში ქართველი მწარმოებელი საზოგადოება აქტიურ ძალას წარმოადგენდა და ეს აქტიურობა მისი რეალური ზეგავლენითა და ინტერესებით იყო შეპირობებული.

ამდენად, ამ ეტაპზე საკუთარი ინტერესები აერთიანებდა ძირითად საზოგადოებრივ ფენებს და მათ საერთო მიზნისაკენ, ქვეყნის გაერთიანებისაკენ მიმართდა. აღნიშნული გარემოება, რასაც ვერაფერია, არ გამოირიცხავდა მზამუნდლოვან წინააღმდეგობათა არსებობას, საზოგადოების სხვადასხვა კლასსა და სოციალურ უკუფენ შორის ანტიგონისტურ და ქვეყნის გაერთიანებისადმი მტრულად განწყობილ დაჯგუფებების არსებობას.

ფეოდალთა კლასი, რომელსაც სათავეში მუდგავდა, ძლიერ ფეოდალური სახელმწიფოს შექმნისათვის იბრძოდა, რასაც მისი კლასობრივი და სახელმწიფოებრივი ინტერესი განსაზღვრავს. მაგრამ იგივე ფეოდალთა კლასი, განსაკუთრებით და უპირატესად, მისი ზეგავლენა, დიდებული აზნაურების სახით, მძიმედ განიცდის საკუთარი უფლებებისა და დამო-

უკიდებლობის შეზღუდვაზე, რაც თან ერთვის ძლიერი ცენტრალისტური ხელისუფლების დამყარებას, და ამდენად, დიდებულ აზნაურთა დაჯგუფებები თუ ცალკეული დიდებული აზნაურები გაერთიანების წინააღმდეგ გამოდიან. დიდებულ აზნაურებში წარმოდგენილია როგორც პროვინციული, ასევე რეაქციული ფრთაც, რომლის პოზიცია საზოგადო და პირადული ინტერესებითაა შეპირობებული. ყოველივე ეს არის ფეოდალიზმის შინაგან წინააღმდეგობათა გამოვლინება.

ფეოდალიზმის შინაგან წინააღმდეგობანი, გარკვეული თვალსაზრისით, აყვრებიან საქართველოს გაერთიანებას. მაგრამ, რადგან საერთო ინტერესი უფრო ძლიერია და დიდი, ამდენად ის ამ ეტაპზე აერთიანებს ძირითად საზოგადოებრივ ფენებს, მათ ინტერესებსა და შესაძლებლობებს ერთი მიზნისაკენ მიმართავს. ეს გარემოება, შეპირობებული საქართველოს ფეოდალური ეკონომიკის აღმავლობით, წარმოადგენს ერთ-ერთ მთავარ პირობას ქვეყნის გაერთიანებისათვის.

საქართველოს გაერთიანების საქმეში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ეროვნული შეგნება. ეროვნული და კულტურული ერთობა ეკონომიკური და პოლიტიკური ერთობითაა განპირობებული. თავის მხრივ, საქართველოს გაერთიანება ხელს უწყობდა ქართველთა კონსოლიდაციას.

ერთიანი ქართველი ერის ჩამოყალიბების ხანგრძლივი ისტორიული პროცესი, რომლის საწყისები პირველ ქართულ სახელმწიფოებს უკავშირდება, თავის საბოლოო ფორმირებას აღრეშუასაუკუნეებში ამთავრებს.

საქართველოს გაერთიანების პროცესს საქართველოს ფეოდალურ-კულტურული გაერთიანებისა და ერთიანი ქართველი ერის საბოლოო ფორმირების პროცესი ერთვოდა.

ქართველი ხალხის კონსოლიდაციის პროცესში დიდი როლი ენიჭება ქრისტიანულ რელიგიას.

ადრეულ საფეხურებზე ქრისტიანობის გავრცელება აღმოსავლეთ საქართველოს მიზანდერძი ხელს უწყობდა აღმოსავლურ-ქართული ტომების გაერთიანებას, შემდგომ ეტაპზე კი დასავლურ-ქართული ეკლესიის შემოსვლა ერთიანი ქართული ეკლესიის შემადგენლობაში და წირვალაციის ქართულ ენაზე გადასვლა, წარმოადგენდა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წინაპირობას დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს დასაკავშირებლად გაერთიანებისათვის ბრძოლის დროს.

მცხეთის ტახტის, მცხეთის საკათალიკოსოს პოზიციების განმტკიცებას დასავლეთ საქართველოში ხელს უწყობდა როგორც პოლიტიკური სიტუაცია, ისე დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობა და აღმოსავლეთ საქართველოს ეკლესიის მიერ მღვდელმთავრების ქართულ ენაზე წარმოება.

გერას-აფხაზეთის მეფეთა თავიდანვე აშკარად გამიზნული ზოგადქართული პოლიტიკა მხარს უჭერდა მთლიანად დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ბიზანტიიდან გამოყოფას და ამ ეკლესიის მცხეთის საკათალიკოსოში დაქვემდებარებას.

წინააღმდეგობა, რომ საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას საეკლესიო გაერთიანება უსწრებდა წინ, იმ დროს, როდესაც კახეთი, ქართველთა საზავრო, პერეთი ჯერ კიდევ დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულებს წარმოადგენდნენ და ეკლესიურად მცხეთის ტახტს ექვემდებარებოდნენ, დასავლეთ საქართველოს ეკლესია, თუ უფრო ადრე არა, X საუკუნის შუა ხანებისათვის უკვე გაერთიანდა სრულიად საქართველოს ეკლესიასთან. ამდენად, ქართული ეკლესია გაერთიანების ხელშემწყობი ძლიერი ფაქტორის როლში გამოდის.

ასეთ რეალურ ვითარებაში შემუშავდა ქართლის ერისმთავრის იოანე მარუშის ძისა და მისი მომხრე მოწინავე ქართველების გეგმა, რომელიც „ყოველი საქართველოსათვის“ ერთხელისუფლის — მეფის ყოფას ივლიდა საჭიროდ.

დინამური გარემოება, რასაც ვერცხვით, არ გამოირჩევა ბაგრატიის გამეფების ეპოქაზე შემდეგ, მას წინააღმდეგ სხვადასხვა კოალიციის არსებობას. X ს-ის ბოლოს შემოვიდა გაერთიანება წარმოადგენს სრულიად ახალ ეტაპს ქართული ფეოდალური სახელმწიფოებრიობის ისტორიაში. ამ გაერთიანებამ რიგი სამეფო-სამთავროების დამოუკიდებლობა გააუქმა და სათავე დაუდო ახალი პოლიტიკური სისტემის დამკვიდრებას სრულიად საქართველოს ფარგლებში. ეს გაერთიანება ნიშნავდა ცენტრალიზებული მონარქიის ტიპის ფეოდალური სახელმწიფოს შექმნას. ცალკეულ სამეფო-სამთავროთა დამოუკიდებლობის სპონტანო მოსპობა, ცვლილებები მმართველობის პოლიტიკურ აპარატში უკვე ახალი, ერთიანი სახელმწიფოს შეგნით ხდება. შემდეგში განვითარება, ცენტრალიზაციის თვალსაზრისით, უკვე მიმდინარეობდა როგორც სამოქალაქო, ისე სამხედრო სფეროში. გაერთიანება, ალბათ, ვერ მოხსნიდა ყველა არსებულ საშინაო წინააღმდეგობას, მაგრამ, თუ აქამდე ერთმანეთს დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულები, სახელმწიფოები უპირისპირდებოდნენ, ახლა უკვე წინააღმდეგობა ჩნდება ერთი ქვეყნის შეგნით არსებულ პოლიტიკურ დაჯგუფებებს, პარტიებს შორის.

2. ბაგრატ III

გაერთიანებულ საქართველოს პირველ მეფეს, ბაგრატს განსაკუთრებით მძიმე პირობებში მოუხდა მეფობის დაწყება. ის იბრძოდა შიდა ქართლის შემოტევიკებისათვის, რომლის ფეოდალური ზედაფენა მარტყავდნენ იმობდა თავის ბოზიციებს. მას უნდა ებრძოლა და დაესაბუთებინა თავისი კანონიერი უფლებები დასავლეთ საქართველოს მიმართ.

ფეოდალურ ქვეყანაში იურიდიული უფლება რეალურ ხელისუფლებას არ ნიშნავს, თანხი ხელისუფლება, როგორც დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს რეალური მეფისა, ბაგრატს თვითონ უნდა მოეპოვებინა და მოეპოვა კიდევ.

უფლისციხის აქტიდან სამი წლის შემდეგ, როგორც უკვე ვთქვამ, ბაგრატს აფხაზთა მეფე აკუთხეს, „და დაემორჩილნეს ყოველნი ბრძანებასა მისსა: რამეთუ განსრულებულ იყო ასაკითა“. წყაროებიდან არ ჩანს, თუ რამდენი წლის იყო ბაგრატმა, როცა უფლისციხეში აკუთხეს, მაგრამ სამი წლის შემდეგ, როდესაც ის „აფხაზთა“ მეფე აკუთხეს, მაშინ უკვე განსრულებულ იყო ასაკითა“, წერს ჩვენი მემკვიდრე. თუ ქართლში აკუთხევიდა, რაც იგავს უკუაზიშვილის გამოხატარაობით 975 წელს უნდა მომხდარიყო, სამი წლის შემდეგ ის სრულასაკიანი გამხდარა, რაც, ალბათ, 16 წელს გულისხმობს, მაშინ უფლისციხის ჭრისობის დროს ის 13 წლის უნდა ყოფილიყო. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ მასთან ერთად მამაც და დედაც არიან მოხსენიებული, რომელნიც შეიძლება კახელებმა, როგორც დაფიქრებული გადგულეს შიდა ქართლიდან, მათ უმეტეს, დედა, რადგან მისი ზანით გუიგნოდა ბაგრატს შიდა ქართლი. ბაგრატს სახელმწიფოს მმართველობას 18 წლისა შეუდგა, „აფხაზთა“ მეფე კურთხევიდან ორი წლის შემდეგ. ჩანს, ეს ორი წელი აფხაზთა მეფის ისევ თვითონი განაგებდა.

ბაგრატს დიდი და დრამა დაფიქრებული სახელმწიფო მოღვაწე იყო. მემკვიდრე მას დიდი აფხაზთა მეფის (დედის მამის) და დავით ტაოელის ადარებს. ბაგრატმა ბრძოლა დასაწყებად, რომ თეოდოსისთან ერთად მეფობით ის დასავლეთ საქართველოში ვერ მოახერხებდა მდგომარეობის სტაბილიზაციას და უსინთლო ბიძა საიმეფო ადგილას, ტათს გაგზავნა დავით კურაპალატთან, „რათა ყოველთა კაცთა, დიდთა და მცირეთა, სასოება კვილითა გინა შიში უწესობისთვის მისა მიმართ აქუნდეს“. თეოდოსის, ალბათ, თავისი მომხრეები, დაასლოებულა პირნი კაცთა, რომელნიც შეიძლება სარგებლობდნენ იმით, რომ ის მაინც კონინიერი მეფე იყო და ბაგრატს არ ემორჩილებოდნენ. ბაგრატმა ერთპიროვნული მმართველობა დასავლეთ საქართველოში, ფაქტობრივად, თეოდოსის ტაოსში გაგზავნით დაიწყო.

იხვევს როგორც ქართულ სამეფო-სამთავროთა შორის გაერთიანებისათვის მიზანძრავ ბრძოლის დროს, ასევე უმოკრეს საზღვრებს ქართლში მდგომარეობის განმტკიცება წარმოადგენდა. როდესაც ბაგრატის დასავლეთში გადავიდა და იქ შეეფუძნა ეკურთხა, ნომანულურად შიდა ქართლს მისი დედა გუარანდუხტი განაგებდა, რომელიც უფლისციხეში იჯდა. მაგრამ, ფაქტობრივად მიწა-წყალი აქ დიდხანაურებს, ტბელებს, ძამელებს, ფახელებს, კორინთელებს, ფხვნელებს და სხვებს ჰქონდათ დანაწილებული, რომელნიც „თითოეულად განაგებდნენ საქმეთა ქართლსათა“. ისინი წინ აღუდგნენ ბაგრატის ხელისუფლებას. მათ ბრძოლას ტბელების საგვარეულო ედგა სათავეში, რომელიც ამ დროს შიდა ქართლის ერისთავობაზე აცხადებდა პრეტენზიას.

დასავლეთ საქართველოში საქმეთა მოგვარების შემდეგ, ბაგრატის ქართლში გადმოვიდა. შეიძლება მისი ამ დროს გადმოხველა (980 წ.) ამითაც იყო გამოწვეული, რომ მასთვის ცნობილი გახდა ქართლში მის წინააღმდეგ მიმართული მოძრაობის არსებობა. ქართლში გადმოხველი ბაგრატის თიღვას დაედა. იქვე ლიხის ქედის გადმოსასვლელთან; უფრო ღრმად შესვლა შემოღებელი იყო, რადგან აქ მას დახვდნენ ქართლის აზნაურები ქეთარ ტბელის მეთაურობით. ბრძოლა იქვე ახლოს, მოდრისთან მოხდა. ბაგრატმა გაიმარჯვა, მოწინააღმდეგეთაგან ზოგი დაიღუპა ბრძოლაში, ნაწილი გადაიხვეწა, ნაწილი მეფემ ზელო იგდო. თიღვაზე გადავიდა გზა დასავლეთ საქართველოდან შიდა ქართლში, რომელიც ზედა მოდრისის გავლით უფლისციხისაკენ მიემართებოდა და მოწინააღმდეგენი მას სწორედ უფლისციხისაკენ მიჰყავდა გზაზე დახვდნენ. გამარჯვებული ბაგრატის უფლისციხეს მივიდა, სადაც ჩაიბარა დედისაგან ციხე და, განიმტკიცა რა ხელისუფლება შიდა ქართლში, მმართველობა ერთგულ ზონებებს ჩააბარა და ისევ დასავლეთ საქართველოში გადავიდა.

ჩანს, ბაგრატმა ვერ მოახერხო დასავლეთ საქართველოში ცეცხლ პრეტენზიას მოგვარება, მაგრამ ზიდებული ინფორმაციის გამო სასწრაფოდ გამოიშროა ქართლს, ამასთანავე, ქართლში გართულებული მდგომარეობა მისმა მტრებმა, ეტყობა, ხელსაყრელ მომენტად ჩათვალეს, ბაგრატის ისევ დასავლეთ საქართველოში გადავიდა და დედა თან წაიყვანა, იქ მან ამხილა ურწიო, ჩამოართვა „დიდება“ (მღალღო თანამდებობანი) და მათ მავიერ „ერთგულნი და მისანდობილნი თჳსნი“ დანიშნა, „ეთარცა ზელოვანსან მუნაგელო-მოძღვარსან განაგო ცოცელი საქმე აფხაზეთისა“, გვამცნობს მემატიანე. საინტერესოა, რატომ წაიყვანა ბაგრატმა თან დედა, დედოფალი გუარანდუხტი. შეიძლება გარიდა მისი მტრების მიერ დედოფლის შეჭრობის საშიშროებას. არ არის გამორიცხული, რომ გუარანდუხტი მას თავისი „აფხაზთა“ მეფობის ცოცხალ დასტურად ესაჭიროებოდა დასავლეთ საქართველოში. შეიძლება გუარანდუხტი ქართლის დიდხანაურების გაკლენას განიცდიდა და ბაგრატმა მისი უფლისციხიდან მოშორება ამჯობინა. არც ეს ფაქტორი უნდა იყოს გამორიცხული. აღბათ, ინტერესმოქმედებული არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ გუარანდუხტის პიროვნებას დასავლეთ საქართველოში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ამ თავისუფლებისათ, ფერადლებს იმსახურებს მისი ძის – მეფე ბაგრატ III-ის მიერ ქუთაისში აგებული ტაძრის წარწერები. ბაგრატის ტაძრის წარწერებში მასთან ერთად იხსენიებიან მისი შამა გურგენი, ცოლიც, შვილიც, მაგრამ სამშენებლო წარწერაში, რომელშიც ის „აფხაზთა და ქართველთა მეფედ და კურაპალატად“ იწოდება, მასთან ერთად ტაძრის აღმამშენებლად მხოლოდ დედა „გუარანდუხტ დედოფალია“ მოხსენიებული, რაც აშკარას ხდის გუარანდუხტის უფლებებს აფხაზთა სამეფოზე, აქედან, მათი შვილის, ბაგრატის უფლებებს დასავლეთ საქართველოზე (აფხაზთა სამეფოზე). ბაგრატ ბაგრატიონის კანონიერი უფლებების დეკლარირებას წარმოადგენს ე.წ. „აფხაზთა მეფეთა დივანი“. აფხაზთა სამეფო კარზე, ჩანს, დგებოდა „აფხაზთა“ ერისთავთა (VI სუკენიძე) და შემდეგ „აფხაზთა“ მეფეთა გენეალოგიური ნუსხა, ქრონიკა. ბაგრატ ბაგრატიონის „აფხაზთა“ მეფედ კურთხევის შემდეგ, ამ ქრონიკას დაემატა ბაგრატის სახელი, ის ამ ნუსხაში შეიყვანეს როგორც „აფხაზთა“ სამეფო სახლის კანონი.

მოგზა შემკვიდრე. ეს იყო მეფე ბაგრატ III-ის შემორანდებს, რომლითაც ის აღასტურებდა თავის მეფობის კანონიერებას დასავლეთ საქართველოში.

ახლად გამოცხადებული ახალგაზრდა ბაგრატის წინაშე რთული ამოცანა იდგა. მას უნდა დაეპყრობინა თავისი ხელისუფლება შიდა ქართლისა და დასავლეთ საქართველოში, შემდეგ ეზრუნა მასი სამეფოს გარეთ არსებული ქართული ქვეყნების შემოსაერთებლად. როგორც ხელისუფლების განმტკიცება, ისე ქართული ქვეყნების შემოერთება დიდ წინააღმდეგობას აწვევდა, როგორც ქვეყნის შიგნით (ფეოდალური არისტოკრატია), ასევე მის გარეშე (ბიზანტია, შამხადიანი მესობლები).

დასავლეთ საქართველოში ერთდროულად ორი მეფის – უსინათლო თეოდოსის და ბაგრატის – ზეგავლენა იქონიებდა. ბაგრატმა ამ სირთულის მოხსნა გადაწყვიტა. შეიძლება თვით უსინათლო თეოდოსის არც აქონდა ქვეყნის მართვის დიდი პრეტენზია, მაგრამ ფეოდალურ ქვეყანაში, სადაც, როგორც წესი, ყოველთვის არის წინააღმდეგობა ცენტრალურ, მეფის ხელისუფლებასა და ფეოდალურ არისტოკრატებს შორე წარმომადგენელს შორის, ბაგრატის გვერდით უსინათლო თეოდოსის არსებობა კარგ საფუძველს ქმნიდა ბაგრატის წინააღმდეგ შეთქმულებისა თუ მკაცრ გამოსვლებისათვის. ბაგრატმა თავისი უსინათლო ბაბა, როგორც უკვე ითქვა, ტაოს საზღვრებში დაიკავა და ერთდროულად და ერთდროულად მეფე გახდა.

ბაგრატის შემდგომი ნაბიჯები ხელისუფლების ცენტრალიზაციისაკენ დიდ სირთულეებთან დაკავშირებული.

როგორც აღინიშნა, ბაგრატის გამეფების საქმეში გადაწყვეტი რთული დავით ტაოელმა დასწრებდა. ამასთანავე, მან ბაგრატს თავის შემკვიდრედ გამოაცხადა, მაგრამ დავითი, რამდენადაც ბაგრატს თავისი სამეფოს საქმეებში არ ჩაერგდა. პირველ რიგში, გასათვალისწინებელია, რომ ბაგრატიონთა სახლში მოქმედებდა მმართველობის კოლევიალური პრინციპი, რომლის თანახმად სახლის ყველა წევრი „მეფე“ იყო. ამასთანავე, ამ პრინციპის გამოყენებით ტაოელი ის პარიონება არ იყო, ვინც კინძვის უფროსობას აიტანდა. ბაგრატის ერთიან საქართველოს ქმნიდა და მოხდა ინციდენტი, რომელმაც საკმაოდ არასასამართლო შედეგები მოიტანა საქართველოსათვის.

როგორც ქართული წყაროს ანალიზიდან ჩანს, იოანე მარუშის ძეს გვემა მაზნად ისტორიულ ბაგრატის დაქვემდებარებაში დასავლეთ საქართველოს და იმერ ტაოს შესვლა. ამ დროს მთლიანად დავითანმა დავით ტაოელი, როდესაც თავის სიტყვაში საგანგებოდ აღნიშნა, რომ ბაგრატს არიბ „აქედრია ტაოსი, ქართლისა და აფხაზეთისა“. იმერ ტაო ბაგრატს ხომ მამის სახით ეკუთვნოდა, იმერ ტაო – დავითის შთაბოლოებით, აფხაზეთი კი – დედის ხანით. დავით ტაოელი, ალბათ, გარკვეულადაა, რომ ბაგრატს აფხაზეთის თეოდოსის დაქვემდებარების, ხოლო იმერ ტაოს მისი (დავით ტაოელის) გარდაცვალების შემდეგ მიეღო. მაგრამ, ჩანს, ასე არ ფიქრობდა იოანე მარუშის ძე. რომელმაც ბაგრატის გამეფება აფხაზეთში თეოდოსის სიცოცხლეშივე დაგეგმა, და არც ბაგრატს, რომელიც იმერ ტაოზე თავისი რეალური ხელისუფლების დამკვიდრებას დავით ტაოელის სიცოცხლეშივე აპირებდა.

ქართველი მემკვიდრეები ცნობით, მეფე ბაგრატმა გადაწყვიტა გალაშქრება თავისი ურჩის – კლდეკარის ერისთავის რატი ბაგრატიონის წინააღმდეგ. მაგრამ დავით ტაოელს მოუტანეს ამბავი, რომ ბაგრატს „არა სადა წარვალს სხუაგან, არამედ განმზადებულ არს სიონად მდებარე“. როდესაც დავით კურაპალატს შეატყობინეს, რომ ბაგრატს რატის წინააღმდეგ კი არ არის ამხედრებული, არამედ, მისი, დავითის წინააღმდეგ, დავითმა თავისი დაშკარი შეყარა, მოკავშირეებს უხმო და საბრძოლველად გამოვიდა. მაგრამ ბაგრატს პირდაპირ მივიდა მასთან და მოახსენა თავისი მიზნის შესახებ. წყაროთა ჩვენებებიდან არ ჩანს დეტალები, მართლა რა სურდა ბაგრატს მეფის, ზომ არ იყო რატის წინააღმდეგ დაშკრობა. მთლიანად საბაბი და სინამდვილეში მას დავითის დამორჩილება ზომ არ სურდა, ასეთი გარ-

უდი თითქოს გამოირიცხული არ უნდა იყოს, თუ გათვალისწინებთ, რომ ეს ის დროა, როდესაც დავით კურაპალატის სამხედრო რაზმი იმპერატორ ბასილის წინააღმდეგ აჯანყებულ ბარჯა ფოკას ღაშპართან ერთად იბრძვის. ასე რომ, დავითის ძალა საგრძნობლად დასუსტებული იმპერატორმა ბასილმა ყველა შესაძლებლობა გამოიყენა წინააღმდეგ, კიდეც რუსეთსაც სთხოვა დახმარება. ასეთ ვითარებაში იმპერატორს შეიძლება მიეზარათ ბაგრატიონებისადმი დავით კურაპალატმა გადამწყვეტი როლი შეასრულა ბაგრატის გამგებებაში და მის გარეშე საეჭვოა მას ტახტი მიეღო. მაგრამ ასეა უკვე ბაგრატი იყო მეფე. დავითის სამფლობელო კი ფაქტობრივად დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო ბაგრატის სამეფოს შიგნით. თუ გათვალისწინებთ ბაგრატის მტკიცე ცენტრალისტურ პოლიტიკას, ასეთი ვითარება მასობრივ მიუღებელი უნდა ყოფილიყო. მართლაც, დავითმა თავისი სამეფოს შემკვიდრედ ბაგრატი ცნო, მაგრამ, ეტყობა, ეს ბაგრატს აღარ აკმაყოფილებდა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ბაგრატს იმედი ჰქონდა მოულოდნელი თავდასხმით დამორჩილებინა დავითი, მაგრამ, როდესაც დაინახა, რომ დავითმა მის წინააღმდეგ დიდი ძალა გამოიყენა, უკან დაიხია, ეახლა და მოახსენა: „ხეხა არა რომლისათვის მოვედ, გარნა არა მორჩილებისათვის რატისა“. რამდენად დასაჯერებელი იყო დავითისათვის ბაგრატის ნათქვამი, ძნელია ამის თქმა, მაგრამ არსებულ ვითარებაში არც მას აწყობდა კონფლიქტი და მხარეები შეთანხმდნენ. მაგრამ ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთი გარემოება: როდესაც 889 წელს ბასილი კეისარმა მდგომარეობა დაამყარა და საქართველოსავე გამოეშორა, რათა დავით კურაპალატი დაესაჯა ფოკას მოკავშირეობისათვის, დავითმა პატივად ითხოვა და იმპერატორს ანდერძით დაუტოვა თავისი სამეფო. როგორც ვხედავთ, დავითი იძულებული შეიქნა დაეტოვებინა თავისი თავდაპირველი ანდერძი. 1001 წელს, როდესაც გარდაიცვალა დავით ტაოელი, ბაგრატ მეფემ სცადა მისი შემკვიდრების მიღება. შეიძლება ბაგრატმა ფიქრობდა, რომ მას გარკვეული დამსახურება მიუძღოდა ბასილის წინაშე (თუ გავარაუდებთ, რომ ზემოთ მოცემული ფაქტი ბასილის მიერ იყო ინსპირირებული), რითაც შეიძლება იფარა გაშთადებული 1001 წელს, დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ, ტაოს დასაკავებლად მოხუც ბასილისთან ბაგრატ III და მისი მამის, გურგენ მეფეთ-მეფის გაშთადება დავითის შემკვიდრების მისაღებად. მაგრამ, ჩანს, იმპერატორმა ბაგრატის მაშინდელი აქცია იმდენად დიდ ამბად არ ცნო, რომ ამასათვის დავითის შემკვიდრებაზე ადგილი ზედიზედ საქართველოს სასარგებლოდ. შეიძლება ეგვარაუდოთ, რომ იმპერატორმა ბაგრატს დავითის სამფლობელოთაგან რაღაც ნაწილი მისცა, და ისიც შოლოდ მის „სიკოცხელსავე შინა“. ამასთანავე, იმპერატორმა ბაგრატს უწყალობა კურაპალატის, ხოლო მას მამას – გურგენ მეფეთ-მეფეს მაგისტროსის ტიტულები. საინტერესოა, რომ ქართველი ისტორიკოსი ამას ბასილის ცბიერებით ხსნის „რამათამცა ვითარ მტერ ყნა ერთმანერთისა მიმართ მამა-ძენი ესე, და ამით ღონათა იმპაცუა“, მაგრამ, იმავე ისტორიკოსის თქმით, „გურგენ ჭეშმარიტი და მართალი იყო და ვერა აღძრა გული მისი ზაკეთა ამით მიხეზითა და ვერა უძლო ღონისძიებითა“.

სამხრეთ ტაოს ბაზაზე იმპერიამ შექმნა სასაზღვრო ადმინისტრაციული ერთეული, იბერიის თემი, რითაც შეიქმნა დასაყრდენი საქართველოს წინააღმდეგ მასსავე მიწა-წყალზე. ამ მხარის იმპერიის ხელში გადასვლა საქართველოს დიდი მარცხი იყო და ამიტომ ინცლიენტის გარეშე ეს საქმე არ დასრულდა. ბიზანტიის იმპერატორს კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული ვითარების სირთულე, და მოუხედავად დავითის წერილობითი ანდერძისა (თუ ეს „ანდერძი“ ნამდვილად არსებობდა და არ იყო შეთხზული იმპერატორის კანცელარიაში) შემკვიდრების ჩასაბარებლად დიდი ღაშპრის თანხლებით მოვიდა.

XI ს. სომეხი ისტორიკოსი, რომელიც ამ ინციდენტის შესახებ მოგვითხრობს, საკმაოდ ბუნდოვნად გადმოიცემს მოვლენებს, თითქოს შეტაკება ქართველებსა და ბასილის ღაშპარში მყოფ რუსებს შორის დაიწყო თავის გამო, რომელიც რუსებს თავისი ცხენებისათვის

მოქონდათ, ამ შეტაკებაში ქართველები დაპარცხდნენ. ინიციატივა შედარებით მშვილობიანად მოგვარდა. ბასილი სომხეთს წავიდა. საფიქრებელია, რომ ტაოელი აზნაურები ყველანი არ განხილვდნენ სამფლობელოების გადაცემას, ტაოში მღვდელმთავრები, წინა, გრძელდებოდა, და ტაოს ურჩი ფეოდალების დასამორჩილებლად ბასილი სომხეთიდან ისევ ტაოს დაბრუნდა. მან დაიკავა ტაოს უმთავრესი ციხეები და ქალაქები, იქ თავისი მოხელეები და მცვიბოვნეები წაიყვანა, გასაკუთრებით ურჩი ტაოელი ფეოდალები კი იმპერიაში გადაასახლა.

ბაგრატმა თანამედროველად აგრძელებდა საქმიანობას თავისი უფლებების განმტკიცებისა და მეფის კროპაროვნული ხელისუფლების დამყარებისათვის (დავით ტაოელთან ინიციატივის მოგვარების შემდეგ). ბაგრატმა გაილაშქრა თავისი ურჩი ჯმის, კლდეკარის ერისთავის შატა ბაღვაშის წინააღმდეგ.

ბაღვაშები წარმოშობით დასავლეთ საქართველოდან, არგვეთიდან იყვნენ. IX საუკუნის შინაგან წლებში რატი ბაღვაშის უშუალო წინამორბედი დასავლეთ საქართველოს მეფის გაძლიერებულ ცენტრალურ ხელისუფლებას განჯიდან და თრიალეთს ჩამოსახლდა, სადაც ბაგრატითა სახლის დაქვემდებარებული ხელისუფლების პირობებში მეტი თავისუფლებით სარგებლობის იმედი ჰქონდა. ბაღვაშებმა დასავლეთ საქართველოში თავისი მამული (არგვეთი) თავის სამფლობელოდ დაიტოვეს და აქაც, თრიალეთის ძლიერი საფეოდალო შექმნეს. მათ საფეოდალოში შედიოდა მტკვრის სამხრეთით მანგლისის ზედა და ზეჟირეთი, თრიალეთი, ტენის ციხე და რატი „არა მორჩილობდა კეთილად ბაგრატ მეფეს“.

ბაგრატ მეფემ რატი დაპარცხა და დაიმორჩილა.

რატიმ გადასცა მეფეს ქართლის სამფლობელოები, რომლის ერისთავად ბაგრატმა ზეჟირაშანი დანიშნა, რატი კი თავის მამულში, არგვეთში გადავიდა.

ქვეყნის გაერთიანებისა და ხელისუფლების ცენტრალიზაციისათვის ბაგრატმა არაერთხელ სურულებს არ ერიებოდა. ბაგრატმა ჟოეღნადარად სცადა თავისი უახლოესი ნათესავების, არტანუჯელი-კლარჯი ხელმწიფეების, მეფის კროპაროვნული ხელისუფლებისათვის დაქვემდებარება, მაგრამ, როდესაც დარწმუნდა, რომ სხვა გამოწვევა არ იყო, თავისი ნათესავები, არტანუჯელი-კლარჯი ხელმწიფეები ფანასკერტის ციხეში მოიწვია დარბაზობად, შეიშრო, თხოვეის ციხეში გამოკეტა, სადაც ისინი გარდაიცვალნენ კიდეც (1011, 1012 წწ.). ბაგრატითა ამ შტოს ყველა წარმომადგენელი, კინც ბიზანტიაში გაქცევა ვერ მოასწრო, მოწყვეტიეს. ასე ჩამოიცილა მეფემ მოცილენი.

ბაგრატითა გვარის მემკვიდრე, ამ აშბების თანამედროვე ისტორიკოსი, სუმბატ ჯაფარიძის ძე კომენტარებსა და შეფასებებს გარეშე რეალურად აღწერს ამ მოვლენას: „ბაგრატ გუგუშელაშვილმა მოიგვანა კლარჯი ხელმწიფენი სუმბატ და გურგენ, ძენი ბაგრატ არტანუჯელისანი, თჳსნი მამის დისწულისანი, დარბაზობად მის წინაშე ციხესა შინა ფანასკერტისაჲსა, და მუნ შინა შეიპყრა ივინი, და აღიხუნა ქუცხანნი და ციხენი შინი, რამეთუ ივინი სტუმარ ფნა ციხესა შინა თხოვეისასა“, სადაც ისინი გარდაიცვალნენ.

სამხრეთ ტაოს ოკუპაცია ბიზანტიელთა მიერ უშუალო საფრთხეს უქმნოდა ჩრდილო ტაოს, რომლის მფლობელი მეფე ბაგრატ III-ის მამა – გურგენ მეფე-მეფე, მაგისტროსი იყო. ამან გამოიწვია იმავე 1001 წელს გურგენის შეჭრა სამხრეთ ტაოში. სამწუხაროდ, გურგენისა და იმპერატორის მიერ მის წინააღმდეგ საბრძოლველად გაგზავნილ მაგისტროს კრიკლის ბრძოლის შედეგი ცნობილი არ არის. ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია, რომ ივრების პოზიციის არსებობას ამ ბრძოლით საფრთხე არ შექმნიდა. XI საუკუნის დასაწყისში იმპერიამ დაიკავა ისტორიული საქართველოს ნაწილი და შექმნა დასაყრდენი საქართველოს სამხარო საქმეებში შემდგომი ჩარევისათვის. ბრძოლა ამ ე.წ. „დავით გურამაღალტის მემკვიდრეთა სასახის“, რომელიც მოხდებოდა ხანაშიც მიმდინარეობდა, დიდი ზიანი მიაყენა ახლად შექმნილ ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოს. ეს ბრძოლა მნიშვნელოვნად აფერხებდა საქართველოს გაერთიანების პროცესის დასრულებას.

სამხრეთ-დასავლეთის ფრონტზე დამარცხების შემდეგ, ბაგრატმა მთელი ყურადღება აღმოსავლეთისაკენ, კახეთ-პერეთისაკენ მამართა. პირველ რიგში, ბაგრატმა კახეთის ქორეპისკოპოს დაეით მოსთხოვა, კახთაგან მიტაცებულ ქსნის ხეობაში მდებარე ქართლის ციხეები, გრუა და წირქვალის, დავითმა ციხეთა ნებით დათმობაზე უარი თქვა და დაიწყო ბრძოლა ბაგრატსა და დავითს შორის.

დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ ბაგრატ III-ის წინაშე ქვეყნის ხტა ნაწილების შემოერთების ამოცანა იდგა. როგორც ჩანს, პირველი ნაბიჯები ამ მიზნით კახეთის მიმართულებით გადაიდგა. ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, მას შემდეგ, რაც 1008 წელს ბაგრატ III-ის მამა, გურგენ მეფეთ-მეფე გარდაიცვალა და იგი დაეუფლა მას სამფლობელოს ტაოს, „ჯერი კახეთისა და პერეთზედაც მიდგა“. ცვალებადი წარმატყვებით წარმოებული ბრძოლების შემდეგ, მისივე აზრით, კახეთის შემოერთება დაახლოებით 1010 წლის აზღო ხანებში მოხდა. კახეთის შემოერთებისათვის ბრძოლის ისტორიას ბირათადი წყარო „მატიანე ქართლისა“ (XI ს.). მისი მიხედვით, ბაგრატ III-ს კახეთის შემოსაერთებლად ორჯერ გაულაშქრია და ორივეჯერ მისი მამის, გურგენის 1008 წელს გარდაცვალების შემდეგ. ამიტომ, ქართულ ისტორიოგრაფიაში კახეთისათვის ბრძოლის და მისი შემოერთების თარიღად 1008-1010 წწ. მანერული.

მაგრამ ბრძოლა კახეთის შემოსაერთებლად, როგორც ჩანს, გაცვლებით ადრე დაიწყო, ვიდრე ბაგრატის მამა, გურგენი გარდაიცვალა და ბაგრატაც ამის შემდეგ „აფხაზთა და ქართველთა“ მეფედ იწოდებოდა.

როგორც ჩანს, ერთ-ერთ პირველ ასეთ ბრძოლას 1003 წელს ჰქონდა ადგილი. ამის შესახებ ცნობა შემონახულია ზელნაწერ ათონი-28-ის ერთ-ერთ ჩანაწერში: „ესე წიგნი დავით ქრონიკოსსა სკვ, თქრებასა კახეთისასა, შიორს, საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა“. ქრონიკონი სკვ (ანუ 223) 1003 წელია. როგორც ჩანს, აქ კახეთის შემოსაერთებლად პირველ ბრძოლაზე უნდა იყოს საუბარი, რომლის შესახებ „მატიანე ქართლისაში“ აღნიშნულია, რომ კახეთის მმართველს დავით ქორეპისკოპოსს ურჩობაზე „განუწერა ბაგრატ აფხაზთა და ქართველთა მეფე და კურაპალატი“, რომელიც „იყო მას რამსა დღეს, რამეთუ განაგებდა საქმესა ტაოსა და ქართლისათა“. ბაგრატმა, განაგრძობს აქტორი, „წარგზავნა კაცი მოსწრაფედ, აწუა სპათა აფხაზთა და ქართლისათა და თუთ წარემართა ზეშთა ლაშქრითა; გაიარა თრიალეთი, გავლო კიდი მცხეთისა, და მოერთნეს თანა აფხაზნი და ქართველნი. დადგა თიანეთს და იწყო შეჭესვრად კახეთისა“.

ამ ლაშქრობის დროს ბაგრატ III-მ დაიმორჩილა კახეთი და პერეთი, მაგრამ ამ შიარითან გამგზავრების შემდეგ ისინი კვლავ ვანუდგნენ მეფეს. მხოლოდ ზელახალი ორწლიანი ბრძოლის შემდეგ მოახერხა ბაგრატმა კახეთისა და პერეთის ამჯერად უკვე მტკიცედ შემოერთება, რომლის თარიღად 1008-1010 წელია მიღებული.

კახეთისათვის ამ ორი ბრძოლის ქრონოლოგიურ გამოიგნას ზელს უშლიდა ის, რომ „მატიანე ქართლისაში“ ორივე ბრძოლის შესახებ მოთხრობილია გურგენის 1008 წელს გარდაცვალების შემდეგ. ამასთანავე, აქ ნათქვამია, რომ ბაგრატმა „ძალითა მიუწოდებლითა“ ორ წელს წარბუნა ყოველნი ციხენი კახეთისანი“. ხოლო ეს ორი წელია სწორედ 1008-1010 წლები, რომლებიც კახეთის შემოერთების წლებადია მიჩნეული. თუკი, კახეთის შემოსაერთებლად ბაგრატ III-ს ორჯერ ლაშქრობის შესახებ შეაფიოდ და ცალსახად „მატიანე ქართლისაში“ აღნიშნული. ამასთანავე, პირველი ლაშქრობის თარიღი მეორე ორწლიანი – 1008-1010 წწ. ლაშქრობის გარეთ რჩება. ამიტომ, პირველი ლაშქრობის თარიღია ის 1003 წელი, რომელიც ათონის ზელნაწერშია აღნიშნული, ხოლო მეორე ორწლიანი ლაშქრობისა 1008-1010 წლები, როდესაც მტკიცედ და შედარებით მტკიცე ხნით „წარბუნა ყოველნი ციხენი კახეთისანი“ ბაგრატ III-მ.

კახეთ-ქვემო ქართლის საქართველოს ერთიან სამეფოსთან შედარებით შეაშუიკა საქართველოს შემოღობილი განძის ამარა ფადლონი (ფადლონი I იმ პუბლიკაში, 985-1031 წწ.) და დაიწყო კახეთ-ქვემო ქართლის „ნაპირთა რბედა და ტყუენად“. მეფე ბაგრატმა შეიარაღებული ლაშქარი, მოკავშირეობა სოხოვა გაეცა სომეხთა მეფეს. მოკავშირეები ძირითადად შეიარაღდნ, შემანებელი ფადლონი მანქარის ცხენზე ჩაიკეტა, და იხლებული შუქმა ზავი ეთხოვა, ზარაჯისა და სამხედრო სამსახურის პირობით. ბაგრატმა ზავი დადო ფადლონიდან და განძის საპატიო საქართველოს გასაღად იქცა.

ბაგრატ III-ის მტკიცე ცენტრალისტური პოლიტიკის გამოვლინებაა გუდავის საეპისკოპოსოს მოშლა და მის მაცურ ახალი კათედრის, ბუდიის დაარსება. როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოში ბერძნული საეპისკოპოსოების მოშლა და მათ ნაცვლად ახალი ქართული საეპისკოპოსოების დაარსება ეგრის-აფხაზთა მეფეების პოლიტიკის ერთი მთავარი საკითხი იყო. ბაგრატმა ამ პოლიტიკის აქტიური გამგზავლებელია ნიშნდობილია, რომ ბუდიის ტაძარი, სადაც ბაგრატ III-ის ფრესკა გამოხატულია, ტაძრით ზღუდა, როგორც ქტიტორის, ბაგრატმა თავის საძაღლად ცნო, და როდესაც ის ტაოს მეფე გარდაიცვალა, „წარმოიღო გუამი მისი ზეიდან ერისთავთან, და დამარხა ბუდიას“ (მატიანე ქართლისა). ზეიდან რომ ბაგრატმა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა, ეს იმათაც დასტურდება, რომ ამ ტაძარს მან შესწირა ოქროს ბარბამი, ქართული ასომთავრული წარწერით (თარიღდება დაახლოებით 999). წარწერა საგანგებოდ გვაუწყებს, რომ აფხაზთა მეფე ბაგრატმა და მისმა დედამ გუარანდუხტმა ბარბამი მათ მიერვე აშენებულ ბუდიის ტაძარს შესწირეს. საერთოდ, ვერადღებამ იქცეს გუარანდუხტ დედოფლის საგანგებო წყნება დასავლეთ საქართველოში პოლიტიკურ მოვლენებთან დაკავშირებით. ამ თვალსაზრისით ვერადღებამ იმსახურებს ქუთაისის ტაძრის წარწერები. ბაგრატის ტაძრის წარწერებში ბაგრატთან ერთად იხსენიებიან მისი მამა გურგენი, ცოლიც, შვილიც, მაგრამ სამეფოლო წარწერაში, რომელშიც ის აფხაზთა და ქართველთა მეფედ და კერპალატად იწოდება (ეი. წარწერა შესრულებულია ღვთის დიდის გარდაცვალების შემდეგ), მასთან ერთად ტაძრის აღმშენებლად მხოლოდ დედა „გუარანდუხტ დედოფალია“ მოხსენიებულია, რაც აშკარად გუარანდუხტ დედოფლის კანონიერი უფლებების დემონსტრირებაა. ამასთანავე, ბუდიის აგება, იქ საეპისკოპოსოს დაარსება, მეფის (აღბათ, მისი ანდერძით) ბუდიასში დაკრძალვა მეფე ბაგრატის, ერთიანი შუასაუკუნოვანი საქართველოს პირველი მეფის გამეორიანებული პოლიტიკის აშკარა გამოხატულებაა. ქუთაისის და ბუდიის, ამ საქართველოს მნიშვნელოვანი ცენტრებია, ამავდროულად ქუთაისის დიდებული ტაძრის აშენება და მისი დიდი ზარი-ზეიმით კურთხევა. ქუთაისის ტაძრის სახეში კურთხევაზე საკლესიო ეპარქიების მეოპრებთან, მონასტერთა წინამძღვრებთან და დიდებულებთან ერთად მოწვეულ იყვნენ მხოლოდ სახელმწიფოთა წარმადგენელნიც. ამ აქტით მეფე ბაგრატმა თავისი ქვეყნის საძლიერის, ქართული ქრისტიანული ეკლესიის სიდიადის დემონსტრირებასაც ახდენდა.

ქართული მიწების ერთ სახელმწიფო სხუვლად გაერთიანების დიდი ისტორიული მნიშვნელობის მქონე მოვლენა, დიდი ნებისყოფის, ჭკვიან და შორსმჭვრეტელ პოლიტიკოსსა და სახელმწიფო მოღვაწეს მოითხოვდა ქვეყნის სათავეში ბაგრატ III სწორედ ასეთი გამოვლა. ის მართებულად გაერევა არსებულ ისტორიულ ვითარებაში და მთავარ ამოცანად ქართული მიწების შემოერთება, ხელისუფლების ცენტრალიზაცია და საერთაშორისო მასშტაბით (მონასტრის, განძის...) საქართველოს პოლიტიკის განმტკიცება დაისახა მიზნად, და მაღალია კედრე მნიშვნელოვან წარმატებებს.

ერთიანი საქართველოს პირველი მეფე – ბაგრატ III დიდი სახელმწიფო მოღვაწე იყო, რომელმაც სწორად შეაფასა არსებული ვითარება, შეძლო ქართული ქვეყნების მნიშვნელოვანი ნაწილის შემოერთება, მკაცრად ორგანიზებული ცენტრალისტური პოლიტიკის წარმოება.

ბაგრატ III-ს (ივანე ჯავახიშვილი), ბაგრატ I-ს (ა. კიკვიძე), მეფე ბაგრატ IV-ს (ი. სურგულაძე, ი. დოლიძე), ალექსანდრე I დიდის (1412-1442 წწ.) ძმას, ბაგრატს. ვფიქრობთ, ერთიანი საქართველოს პირველ მეფეს უნდა ეზრუნა ქვეყანაში სამართლის ნორმების მოწესრიგებაზე. ეს „სამართალი“ განვითარებული ფეოდალური საზოგადოების ურთიერთობის აშსახვედია, დანაშაულთა და სასჯელთა ჩამოყალიბებული ნორმებით. არ არის გამორიცხული, რომ ბაგრატ I-ის დროს ქართველთა სამთავროში არსებულიყო საკანონმდებლო ძეგლი, რომელიც შემდეგ მეფე ბაგრატის დროს შეივსო, დაიხვეწა. მთლიანად ეს ძეგლი ქვეყნის ერთიანი მმართველობის გამომხატველია. ამ აზრს უნდა უჭერდეს მხარს ანონიმის სიტყვები, რომ ბაგრატი იყო „სამართლის მოქმედი“.

მეფე ბაგრატ III შუასაუკუნოვანი საქართველოს ერთ-ერთი უდიდესი სახელმწიფო მოღვაწე იყო. ფრიად საინტერესოა ის გარემოება, რომ XI ს.-ის ქართველი ისტორიკოსი მას მეფე ვახტანგ გორგასალს აღარებს: „და ვთქუა ესეც, წერს ანონიმი, რომელ შემდგომად დიდისა მეფისა ვახტანგ გორგასალისა არავინ გამოჩენილ არს სხუა მსგავსი მისი დიდებითა და ძალითა, და ყოვლითა გონებითა“. ვახტანგ გორგასალი და ბაგრატ III საქართველოს გამაერთიანებლები იყვნენ.

XX თ ა ვ ი

ეკონომიკური და სოციალური
მიტარება IV-X საუკუნეებში

1. საშუალო ცხოვრება

ახ.წ. პირველ საუკუნეებში საქართველოში ინტენსიურად მიმდინარეობდა საზოგადოების ფეოდალიზაციის პროცესი. IV საუკუნისათვის ფეოდალური წარმოების წესი გაბატონდა, ქართველი ხალხის ისტორიაში ფეოდალური საზოგადოებრიუ-ეკონომიკური ფორმაციის ეპოქა დაიწყო.

ამას, რა თქმა უნდა, თავისი ეკონომიკური საფუძველი ჰქონდა, რომელიც მზადდებოდა საუკუნეების მანძილზე, ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში.

ფეოდალური წარმოებითი ურთიერთობის საფუძველია მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობა და მასზე დამყარებული სამიწო ურთიერთობა კლასებსა და სოციალურ ჯგუფებს შორის. მიწა არის ძირითადი საწარმოო საშუალება ფეოდალურ საზოგადოებაში და ამრიგად, ეკონომიკური იძულების იარაღი მიწათმფლობელისათვის უშუალო მწარმოებლებზე, რომლებსაც ის პირად, ან მეშვეობით საკუთრებაში აძლევს მიწის ნაკვეთს. მიწათმფლობელობის საფუძველზე მყარდება აგრეთვე ფეოდალთა შინაკლასობრივი ორგანიზაცია – იერარქია, გასაღიტიტი.

ამრიგად, ფეოდალური ურთიერთობის დამკვიდრების წინაპირობაა მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობის წარმოქმნა, ეს კი, თავის მხრივ, მოითხოვს ეკონომიკურ საფუძველს.

მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობის აღმოცენება საქართველოში, ცხადია, დამოკიდებული იყო მიწის მასივების სამეურნეო ათვისებაზე, სასოფლო-სამეურნეო შრომის იარაღების, სარწყავი სისტემის განვითარებაზე, მიწის დამუშავების ტექნოლოგიაზე, სასოფლო-სამეურნეო კულტურათა ჯიშების გამოყვანაზე, მათ გაუმჯობესებაზე.

განსაკუთრებული როლი მიწის დიდი მასივების სამეურნეო ათვისებაში საქართველოში ირიგაციამ შეასრულა. ასეთი მასივები იყო საქართველოს ბარში (მთაში სამეურნეოდ ვარგისი მიწის ფონდი მცირე იყო), რის გამოც მსხვილი მიწათმფლობელობა და, ამდენად, ფეოდალური ურთიერთობაც თავდაპირველად ბარში განვითარდა. მაგრამ, ამ მასივების ათვისება და იქ ინტენსიური მეურნეობის წარმოება მოითხოვდა მათ გასარწყავებას. განსაკუთრებით ეს პუცოლებელი იყო აღმოსავლეთ საქართველოში, სადაც მშრალი ჰავა და მიწის აკლია სინოტივე.

სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარება

ურწყავი მიწათმოქმედებიდან სარწყავზე გადასვლა საქართველოში ჯერ კიდევ გვიან ბრინჯაოს ხანაში დაიწყო. სარწყავი მიწათმოქმედება, ე.ი. ინტენსიურ მეურნეობაზე – ჭეცხეობაზე და სახნავ მიწათმოქმედებაზე – გადასვლა ერთ-ერთი საფუძველი გახდა საქართველოში კლასობრივი საზოგადოების, ცივილიზაციის წარმოქმნისა. მიწების გასარწყავება პროცესი კიდევ უფრო მეტი ინტენსივობით წარიმართა ანტიკურ ხანაში, როდესაც ამ მიწის ორგანიზატორი სახელმწიფო გახდა, მან ხელი შეუწყო მსხვილი მიწათმფლობელობის და, ამდენად, ფეოდალური წარმოებითი ურთიერთობების წარმოქმნას. ადრეფეოდალური ხანის პირველ საუკუნეებში სრულდება ბარის სამიწათმოქმედო ათვისება, მისი გასარწყავება მკვეთრდება და სახნავი მიწათმოქმედება ბარში მაღალ დონეს აღწევს. მკვლევართა აზრით

სწორედ ამ პერიოდში მთავრდება საქართველოში ბარისა და მთის ამ სამეურნეო ზონების გამოყოფა, რომლებიც აღნიშნული აქვს ვახუშტი ბატონიშვილს.

სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარებაზე ანტიკური და ადრეფეოდალური პერიოდის საქართველოში მწირი ცნობები დაკუთვლია წერილობით წყაროებში, ამ საკითხზე გაგვიჩნია, გვრეთვე მწირი არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მონაცემები.

ძველ საქართველოში სარწყავად იყენებდნენ: მთის ნაკადულებს, წყაროებს, ხევებს და ჭაობებს, აგრეთვე, ხელოვნურ არხებს – დიდს, მცირეს და საშუალოს (არხი, რუ, კა-წარი, ეტი). ნაწილი ამ სარწყავი საშუალებებისა ადგილობრივი მნიშვნელობისა იყო, ერთი მოფლის მასშტაბის, ნაწილი კი, რომელიც ერცელ ტერიტორიას რწყავდა, სახელმწიფო მნიშვნელობისა იყო. წერილობითი წყაროების ცნობით, რასაც არქეოლოგიური მონაცემები მარტო უჭერენ, ქართლში ფართო მასშტაბის საირიგაციო მშენებლობა ანტიკურ ხანასა და ადრეშუასაუკუნეების დასაწყისში გაიშალა. ამ პერიოდში რესხმულები მოეწყო შიდა ქართლში ვაკის სამხრეთ-დასავლეთის, ტარიფონის და მუხრანის; რესხმულები გააშენეს დიდი კავკასიონიდან გამოშენდარი, შტკერის მარცხენა შრავალი მდინარეებიდან – ღრონე, ფეცა, დიდი და პატარა ლიახვი, მეფედა, ლეზურა, ქსანი). ჰინიდან რეს გამოღებას მოჰყვამო ქართლისაჲ“ აღექსნდრე მკედილელს მაიწერს: „დასცა ვენახი და რუი გამოი-ღო ქსით“. მემატიანე სწორად უგაგმარებს რეს გაგვიანს ვენახს: მეგვიანებოდა შეუძლებელი ღო მარწყული მაქის გარეშე. IV ს.-ში, იმავე წყაროს ცნობით, მეფე თრდატს გოგვიანია რესთავის რუ, ზოლო VI ს.-ში აუფიათ წილენის რუ. ფეოდალური ხანის პირველ საუკუ-ნებში (IV-VI სს.) ზანს გამოღებული ნახიდურის, გაიანის და სხვა რუები.

ანტიკურ ხანასა და ფეოდალიზმის ადრეულ საფეხურებზე იქმნება დიდი სარწყავი სისტემები კახეთშიც. მაგალითად, იერის აუზში სარწყავი სისტემების რამდენიმე კომპლექტური გუფია: უჯარმის, ნინოწმინდა-ზანავის და სხვ. ალაზნის მარცხენა სანაპირო ვაკის სარწყავი სისტემები მოწყობილი იყო ალაზნის შენაკად მდინარეებზე, ამ ველზე იყო სარწყავი მიწათმოქმედების ცალკეული რაიონები: ვრეტი, ჭიხელი – ინწილაზე, გვარდლი – ღურუ-შხე, ახალსოფელი (გავაზი) – აკანის ზეგზე და სხვ. ალაზნის ჩრდილოეთით მდებარე ველზე არქეოლოგიური ძიების შედეგად დაშოწმებულია ნარუდები, გამოღებული ალაზნის შენაკადებიდან – კვირიკის წყალი, შეწყალა და სხვა, გასარწყავება ანტიკურ ხანაში შე-ღო აღმოსავლეთ საქართველოს ველზე შორალ შხარის – იორ-ალაზნის შესაყარს. აქ მდებარეობდა პერიოდის ადმინისტრაციული ცენტრი – ზორანთა, რომლის ნაქალაქარზე შე-ღრწილია ნაარხალები. ანტიკურ ხანაში მოხდა სამცხე-ჯავახეთის გასარწყავებაც. თუმცა ამ შხარის სარწყავი არხები, შედარებით, მცირე ზომის იყო და მათი გამოღება არ მოით-ხოვდა სახელმწიფო ღონისძიებებს.

მაქის გასარწყავება ხდებოდა მთაშიც, ხადაც კი რელიეფი იძლეოდა ამის საშუალებას. მაიანეთის რაიონში – ერწოს ეელი, არტაანი და სხვ.).

სარწყავი სისტემების შექმნამ საქართველოს ბარში და ამით მიწის დიდი მასივების ინ-ტენსიური მეურნეობისათვის ათვისებამ ხელი შეუწყო აქ მსხვილი კერძო მიწათმფლობე-ლობის, ფეოდალური ურთიერთობის აუცილებელი პირობის წარმოქმნას. ამის გარდა, მან დაარტარა საქართველოს სამეურნეო-ეკონომიკურა დაწინაურება, სოფლის მეურნეობის, სატა-ლაქო ეზოვრების აღმავლობა. მკლუვართა აზრით, სარწყავმა სისტემებმა განაპირობა ანტი-კურ ხანასა და ფეოდალიზმის ადრეულ საფეხურზე ბარის ქართლში ახალი ადმინისტრა-ციულ-სამეურნეო ერთეულების წარმოქმნა, როგორებიც იყო: ურბნისი, ტირიფონა – კასპი, უფლისციხე, მცხეთა – მუხრანი, რუსთავი – ვარაა, კახეთის ქალაქები და მათი ტყეები: შტკერის, გავაზი, არეში და სხვ. აღმოსავლეთ საქართველოს კლიმატურ პირობებში ბარში ქალაქური და დაბური დასახლებების წინაპირობა სარწყავი წყალი იყო.

დასავლეთ საქართველოში, როგორც წესი, მორწყვა ნაკლებად იყო საჭირო. ამასთანავე, დასავლეთ საქართველოს რიგ რეგიონებში, მიწის მეურნეობისათვის გამოიყენებლად, აუცილებელი იყო წყლის დაწრეტა, რაც აქ საკმაოდ კარგად იყო ორგანიზებული.

მევენახეობა

ანტიკური მეურნეობის მთავარი დარგი საქართველოში, რომელიც განვითარდა ბარის გასარწყავების შედეგად ძვ. წ. I ათასწლეულში (შესაძლოა, უფრო ადრეც) იყო მევენახეობა. მან უდიდესი როლი შეასრულა საქართველოში რამდენიმეჯერ ადრეკლასობრივი სოციალიზმის, ზოლო შემდეგ ფეოდალური წყობილების წარმოქმნაში, საერთოდ, ქართველ ხალხის ისტორიაში. მევენახეობა-მეღვინეობა იყო სიმდიდრის ძირითადი წყარო მიწა-მფლობელობისთვის და, მასთანამე, მისი სოციალური ბატონობის საფუძველი. ვენახში გასაზღვრა საქართველოში ეკონომიკური იძულების უპირატესი როლი გარეშეეკონომიკურ იძულებასთან შედარებით, ე.ი. გლეხის ექსპლუატაციისა მონის ექსპლუატაციასთან შედარებით. ნაწილობრივ ამავე განაპირობა, რომ ანტიკური ხანის საქართველოში, ძირითადად საქალაქო მონობა იყო: მონური შრომა შეუფერებელი იყო მევენახეობისთვის, რომელიც ფაქტზე მოვლის და შრომის შედეგით დაინტერესებულ მუშახელს საჭიროებდა.

მკვლევრები სამხრეთ კავკასიას, მცირე აზიასთან ერთად, ვახის კულტურის ზამშობილად მიიჩნევენ. გამოთქმულია, აგრეთვე, მოსაზრება, რომ დვინის აღმნიშვნელი ტერმინი, რომელიც საერთო ძირისაა ინდოევროპული ენებისთვის, არაინდოევროპული წარმოშობისაა და შესულია ქართულიდან. სამხრეთ კავკასიას უკავშირებს მევენახეობის წარმოშობას ზამშობილი გადმოცემაც. არც ევპატე და არც მესობიტაზა, სადაც მევენახეობის კვალი ზამშობილიდან წყაროებში და მატერიალური კულტურის ნაშთებში, ვახის კულტურის პირობები არ ყოფილან. რადგან აქ არასდროს ხართბა ველური ვახი, საიდანაც ადგილობრივ ნიადაგზე განვითარდებოდა მევენახეობა. ეს დარგი მათ სხვა ხალხებისგან ათავსებდა საბერძნეთშიც, ევროპული მევენახეობის პიონერება, სადაც ჯერ კიდევ ჰომეროსის პერიოდში ყოფილა ვახის კულტურა – მევენახეობა აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან გადმოიღო.

საქართველოში უძველესი დროიდანვე უხვად ხარობდა ველური ვახი, რისთვისაც ხელსაწყოები ბუნებრივი პირობები იყო. ამის შედეგად, მევენახეობა საქართველოში ადგილობრივ ნიადაგზე აღმოცენდა: ბარის გასარწყავების პერიოდში საქართველოს მხედრობებში მოაშენაურეს და გაავრცელეს ვახი. მევენახეობის უძველეს ტრადიციაზე და ზამშობილი კულტურაზე საქართველოში მიუთითებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ არც ერთ ქვეყანაში არ არის აღნუსხული ქუჩების ღიშების ისეთი სიმრავლე, როგორც საქართველოში. იგი ვახშიშეილის გამოკვლეით, ძველ საქართველოში ყურძნის 400-ზე მეტი ჯიშაა ცნობილი. საუკეთესო ღიშების სამშობლო კი კახეთი იყო. არქეოლოგთა დაკვირვებით, იორალანის აუზში მცხოვრები ტომები ანტიკურ ხანაში მადალი ღვინის მევენახეები იყვნენ. ამოღებული არქეოლოგიის „არგონაუტიკა“ კოლხეთის საზავს მევენახეობა-მეღვინეობის ქვეყანა: ქსნოფონტის „ანაბაზისი“ გვაშენობს ამ დარგის გავრცელებას მოსინიკების ქვეყანაში. მგელ ვართა აზრით, სტრაბონისდროინდელ საქართველოში მევენახეობას უკმა მრეწველური მნიშვნელობა ჰქონდა მოპოვებული. მევენახეობის უდიდეს როლზე საქართველოს ეკონომიკაში მიუთითებს ამ დარგთან დაკავშირებული ლექსიკური ერთეულების სიუხვე ქართულ ენაში. მკვლევრების მიერ აღნუსხულია 1200 ქართული ტერმინი, რომლებიც აღნიშნავენ ვახის ღიშებს, ვახის ნაწილებს, ვახის მოვლა-მეურნეობას და სხვა. ძველ საქართველოში გავრცელებული იყო მევენახეობა-მეღვინეობის წარმართული კულტი, რომელიც იმდენად ძლიერყოფილა, რომ ქრისტიანობის მიღების შემდეგაც არ აღმოფხვრილა. რაზეც მიუთითებენ რიგობითი წყაროები, მატერიალური კულტურა და ხალხური წეს-ჩვეულებები. ქართული

განმანათლებლის, ნინოს ჯგარი, ქართველი ფეოდალური საზოგადოების წარმოდგენით, ვახისგან იყო გაკეთებული, რაც, აგრეთვე, მეტყველებს მევენახეობის დიდ როლზე საქართველოში: საუკეთესო მასალად ქრისტიანობის სიმშვილესთვის ის მცენარე მიიჩნეოდა, რომელიც წამყვანი კულტურა იყო ამ დროს. საქართველოში გარეშე მტრებსაც კარგად ესმოდათ მევენახეობა-მეღვინეობის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და შემოსევების დროს ცდილობდნენ მოესპოთ ის – კაფაგდნენ ვენახებს, რომ ამით ეკონომიკური საფუძველი გამოეცადათ ქართველი ფეოდალური საზოგადოების ძლიერებისთვის. ქართველი მემატიანეები ქვეყნის ეკონომიკური კეთილდღეობის მაჩვენებლად მიიჩნევენ, თუ აქ იყო „ბური და ღვინო ჭრიადი“.

აღმავლობას განიცდიდა საქართველოში ინტენსიური მეურნეობა (მევენახეობა-მეღვინეობა და სახნავი მიწათმოქმედება). გვიანანტიკურ ხანაში, რასაც თან სდევს საზოგადოების ფეოდალიზაცია, მევენახეობის გავრცელება სდევნას ბარის რაიონებში ექსტენსიურ მეურნეობას (შობთაბარე შესაჭონდლობას). საძოვრების ადგილს ბაღ-ვენახები და ყანები იკავებენ, მომთაბარე შესაჭონდლები მთის ზონაში რჩებიან. არქეოლოგიური ძეგლები და წერილობითი წყაროები მოწმობენ, რომ საქართველოს ყველა კუთხეში, ბარში და მთისძირა ზოლში ფეოდალიზმის ადრეული პერიოდისთვის გავრცელდა მევენახეობა-მეღვინეობა. ის გახდა მთავარი ღირსი გვიანანტიკური ხანის საქართველოში მიწათმფლობელობა მამულებში: მსხვილი მიწათმფლობელების (უმაღლესი სამოხელეო არისტოკრატია – წარჩინებულები), საშუალო და წერილი „ქუეყანის – მოქმედი“ მიწათმფლობელების (მოლაშქრეთა ფენა – ახნაურები), წარმართული ტაძრების, ხოლო IV ს. -დან ქრისტიანული მონასტრებისა და საფარების მამულებში. აგრეთვე, უშუალო მწარმოებლობა („ქუეყანის – მოქმედი“, „წერილი ერი“, გლეხნი) მეურნეობაში. მევენახეობას მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა, აგრეთვე, ქალაქების ეკონომიკაში. ამ ნიადაგზე გვიანანტიკურ ხანაში და ფეოდალიზმის ადრეულ საფეხურზე ქალაქები იცვლება: სუსტდებიან ანტიკური ხანის ქალაქები და წინაურდებიან ახალი, ფეოდალური ქალაქები. მნიშვნელოვან როლს კვლავ იმარჩუნებენ ის ანტიკური ქალაქები, რომლებიც სარწყავ მიწათმოქმედებას და მის საფუძველზე ინტენსიურ მეურნეობას აკეთებდნენ და უმღვებდნენ (მცხეთა, რუსთავი, ქუთაისი...).

მცხეთაში გათხრების შედეგად გამოვლინდა ანტიკური პერიოდის ძეგლები (ბაგინეთი – არმაზისის ტერიტორია, არმაზისხევი – პიტიახშების რეზიდენცია) და, კერძოდ, აქ აღმოჩენილმა უდიდესმა მარნებმა ნათლად აჩვენა, თუ რა დიდი ადგილი ეკავა ამ ქალაქების სამეურნეო ცხოვრებაში მევენახეობა-მეღვინეობას. საქართველოს სხვა ადგილებშიც მოპოვებულია ანტიკური პერიოდის საქართველოში მევენახეობა-მეღვინეობის ინტენსიური განვითარების მაუწყებელი არქეოლოგიური მასალა.

ამრიგად, საქართველოში საზოგადოების ფეოდალიზაციის ეკონომიკური საფუძველი ინტენსიური სოფლის მეურნეობა იყო, განსაკუთრებით კი – მევენახეობა-მეღვინეობა. ამ საფუძველზე იზრდებოდა მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობა და ცალიბდებოდა ფეოდალური ურთიერთობის ფორმები. მოლაშქრეთა გაბატონებული წოდება თავის ვენახებს და ზვრებს გვიანანტიკურ ხანაში აუშავებდა ნაწილობრივ მონების, ძირითადად კი – ფეოდალურ კაზალაში ჩაბმული უშუალო მწარმოებლების (გლეხების) ხელით. ხშირი ომები, რაც დაშლისათვის იყო ამ ეპოქისთვის, მეურნეობას წვედდა შესაკუთრე მოლაშქრეებს და მათ ბაღ-ვენახებს პატრონის მეთვალყურეობის გარეშე გლეხებს უტოვებდა დასამუშავებლად. მონის შრომა შეუფერებელი იყო ისეთი სათუთად მოსავლელი კულტურისთვის, როგორიცაა ე.წ. მათი შრომა არარენტაბელური იყო. ამიტომ წინა პლანზე იწვევდა შრომის შედეგით დაინტერესებული უშუალო მწარმოებლის ექსპლუატაცია. მონის შრომა ადვილს უთმობდა გლეხის ექსპლუატაციას. ხდებოდა თავისუფალი მწარმოებლების („ერი“, „წერილი ერი“) კეთილ ნაწილის გატყუება და ფეოდალური ექსპლუატაციის უღელში ჩაშლა, მეორე ნაწილის აღზიდვა და გაახნაურება.

განსაკუთრებულ ადგილს იკავებს მევენახეობა-მღვინეობა IX-X საუკუნეებში. ვენახი ქართველი კაცის მეურნეობის აუცილებელი ელემენტია. როდესაც გრიგოლ ხანძთელი აფხაზთა მეფე დემეტრეს კლარჯეთის უღაბოთა შესახებ მოუთხრობს, აღნიშნავს, რომ ბერებს, მეუღაბნოეებს „მცირედ ვენახნი ჭირათ ჟა ურვით დაუნერგვიან“, ე.ი. რაც უნდა მძიმე პირობები იყოს, ვენახი მაინც როგორმე უნდა გააშენოს ქართველმა კაცმა. მევენახეობა-მღვინეობას რომ ამ დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, ამასვე ის გარემოებაც უნდა მოუთხოვდეს, რომ ამ ხანაში ხდება ტერმინების „ვაზის“ და „ვენახის“ დიფერენციალიზაცია; თუ ადრე „ვენახი“ ერთ ძირ ეკუთვნოდა, ამ დროიდან „ვენახი“ ვარგისით დარგული ზღის, ხოლო „ვაზი“ ერთი ძირის აღმნიშვნელად დამკვიდრდა. ქართულ მხატვრობა-სა და რელიგიურ ქანდაკებაში X საუკუნიდან ხშირდება ვაზის ფოთლის, ყურძნის მტკნარების, ვაზის გამოხატულება.

ძველ საქართველოში მევენახეობა-მღვინეობამ გაიარა შემდეგი ეტაპები:

- 1) ძვ. წ. I ათასწლეულამდე. ამ დროს საქართველოს ტერიტორიაზე ხარობდა ელლურა ვაზი, რის გამოც, ადგილობრივ ნიადაგზე განვითარდა მევენახეობა-მღვინეობა.
- 2) ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევარი. საქართველოს ბარის გასარწყვლებას საფუძველზე აქ განვითარდა სოფლის მეურნეობის ინტენსიური დარგები და, განსაკუთრებით, მევენახეობა-მღვინეობა. ამან დიდად შეუწყო ხელი მსხვილი მიწათმოქმედლობის წარმოქმნას, დაამტკიცა სოციალური დიფერენციაცია და ადრეკლასობრივი საზოგადოების ფორმირება.
- 3) განსაკუთრებით ინტენსიურად ვითარდება მევენახეობა-მღვინეობა გვიანანტიკურ ხანაში, რამაც დააჩქარა საზოგადოების ფეოდალიზაცია.

მეხაღმწეობა-მეაღმწეობა

IX-X საუკუნეებში, როდესაც მევენახეობა-მღვინეობა სოფლის მეურნეობაში წამყვანი დარგის ადგილს იკავებს, საჭირო ეკონომიკური აღმავლობა შეხატულობა-შეხატულობაშიც ელვინდება. ძველი ქართული სიტყვა „წალკოტი“ ფართო ცნება იყო, მასში დეკორატიულ ხეებთან, ყვავილებთან ერთად იყო ზღის და სამრეწველო ხეებიც. ე.ი. ბოსტნეულიც. მაგრამ X საუკუნის წერტილიდან ძველებში, როდესაც ვენახი და ზეფი მკვიდრდება ჩნდება სპარსულიდან შემოსული „ბოსტანი“ და „ბაღი“, ე.ი. „წალკოტი“ დაიშალა, გამოიყო ვენახი, ბაღი, ბოსტანი, წალკოტში დარჩა სამრეწველო ხეები, ყვავილები.

დაახლოებით X საუკუნიდან ჩანს ჩვენში სპარსულიდან შემოსული ისპანახი, ბადრიჯანი, სოფლის მეურნეობის ზოგი სხვა ახალი კულტურაც ჩნდება. პირველი შეიძლება ადრე იყო შემოსული დასავლეთ საქართველოში ბიზანტიიდან, რაზეც უნდა მოუთხოვდეს მას მეგრული სახელწოდება „ორვიხა“, რაც ბერძნული „ორუძას“-ზე შესატყვისია, აღმოსავლეთ საქართველოში კი ის სპარსული სამყაროდან შეიძლება იყოს შემოსული, რაც მის სპარსულ სახელწოდებას „ბირინჯი“ უკავშირდება. საინტერესოა, რომ საკუთრივ ირანში ის ფართოდ X საუკუნიდან ვრცელდება.

მეხიფეობა-მეხიფეობა

(სახნავი მიწათმოქმედება). ინტენსიური მიწათმოქმედების ერთ-ერთი დარგი ძველ საქართველოში, გარდა მევენახეობისა, იყო, აგრეთვე, სახნავი მიწათმოქმედება. მეხიფეობა იჭლევა ადამიანისათვის ისეთ სასიცოცხლოდ აუცილებელ პროდუქტებს, როგორიცაა პურ-ქერი და სხვა, აგრეთვე, ინტენსიურ მიწათმოქმედებასთან შეწყვეტილი მესაქონლეობა-დროს, პარუტყვის საკვებს. მეხიფეობას ქართველი ტომები უძველესი დროიდანვე მისდევენ, მაგრამ განსაკუთრებით ფართო ხასიათი, ინტენსიური მეურნეობის ხასიათი რამდენიმე საუკუნიდან ვრცელდება.

მიიღო დიდი საორიენტაციო სისტემების მოწყობის შემდეგ, ე.ა. ძვ. წ. პირველ ათასწლეულსა და გვიანანტიკურ ხანაში, ამავე პერიოდში, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, საქართველოს ბარის გასარწყავებასთან ერთად, შენდებოდა ვენახები. ვენახების ზრდა ფართობს ართმევდა ბარში არა მარტო მომთაბარე მესაქონლეობას, არამედ – მემინდვრობასაც; ყარები იქცეოდა ვენახებად. მაგრამ, რადგანაც ყანა სსიციცხლოდ აუცილებელი იყო რაციონარულად მზარდი ბარის მოსახლეობისათვის, როგორც ძირითადი საკვების წყარო, ამიტომ საზოგადოება იძულებული იყო ეძებნა და აეთვისებინა ახალი მიწები, გაესარწყავებინა ისინი საფანდ და, ამასთან, მაქსიმალურად გაბოჭვებინა მემინდვრობისთვის ურწყავი მიწებიც.

ამრიგად, ანტიკურ ხანასა და ფეოდალიზმის ადრეულ საფეხურზე საქართველოში დიდად გაიზარდა არა მარტო მევენახეობა, არამედ მემინდვრობაც. გაიზარდა სამეურნეო ათვისებული მიწების ფართობი, რამაც შექმნა ბირობა ფეოდალიზმის საფუძვლის – მსხვილი კერძო მამოძღვრობის წარმოქმნისათვის.

საქართველო, სპეციალისტების დასკვნით, პურეული კულტურის ერთ-ერთი პირველადი კერაა; მსოფლიოს არც ერთ ქვეყანაში არ არის ცნობილი ზორბლის ჯიშების და სახეობათა ისეთი დიდი რაოდენობა (მათ შორის, ექვსი ენდემური), როგორც საქართველოში. უძველეს ქართულ და უცხოურ წერილობით ძეგლებში (მათ შორის, ბიბლიის უძველეს ქართულ თარგმანში) უკვე იხსენიება ზორბლის ისეთი ჯიშები, როგორიცაა: იფქლი, დიკა, ასლი (აგრეთვე, ასლის სახეობები: მახა და ზანდურა). უძველესი დროიდანვე ჩანს, იყო, აგრეთვე, დოლის პერი და სხვა, ქართულში შემოდგომისა და გაზაფხულის ზორბლეულისთვის ცალ-ცალკე ტერმინები იყო (მაგ., იფქლი შემოდგომის სათესლე ჯიშში იყო, დიკა – გაზაფხულისა), ასევე იყო ქროილეულისთვის (ქერა, ქათილი), აღნიშნული ზორბლეული კულტურები, მკვლევართა აზრით, საქართველოსათვის ენდემურია და მათი აღმნიშვნელი სახელებიც ქართულ ნიადაგზეა ადმოცენებული, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მემინდვრობასთან დაკავშირებული ძველი ქართული ტერმინოლოგიის სიმდიდრე და მრავალფეროვნება, აგრეთვე, მათი კლასიფიკაცია გვაფიქრებინებს, რომ ძველ საქართველოში აგრძნობა და ბუნებისმეტყველო მწერლებიც იწებოდნენ.

სახსრავი მამოძღვრობის მნიშვნელოვან როლზე საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში მოუთითებს ხარის კულტის გაერცვლება, რაც დასტურდება არმაზისხევის, ბორის და სხვა არქეოლოგიური მონაპოვრებით, აგრეთვე, ეთნოგრაფიული მასალით და ბერძნული წერილობითი წყაროებით.

ბიბლიის ქართულ ტექსტში იფქლი და ქათილი „ძველთესლიად“ იწოდება, ზოლი დიკა და ქერა – „ახალთესლიად“. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ისეთი მამოძღვრობა ჯიშები, როგორიც იყო დიკა და ქერა საქართველოში გვიანანტიკურ ხანაში გაერცვლდა (თუთ V საუკუნეში ჯერ კიდევ ახსოვდათ, რომ ისინი „ახალთესლს“ წარმოადგენენ). ეს ვარაუდება კიდევ ერთი მანიშნებელია გვიანანტიკურ ხანაში და ადრეშუასაუკუნეებში მემინდვრობის აღმავლობის საქართველოში.

მემინდვრობის განვითარების ინტენსიურობაზე საქართველოში მოუთითებს სახენელი იარაღის განვითარების მაღალი დონე, საერთოდ, ძველ საქართველოში ჩანს სახენელი იარაღის ნაირსახეობა. გავწერადან დაწყებული დიდი გუთნით დამთავრებული, ისინი შესამჩნევად იფერნ ნაირსახეობან ბუნებასთან, ნაირგვაროვან ნიადაგებთან და მოხენის სხვადასხვა სისტემასთან. მკვლევართა აზრით, საქართველო შეიძლება სახენელი იარაღების მუხრუშად მაიონიოთ. ქართული სახენელი იარაღის ზოგადი სახელი ადრეშუასაუკუნეებში „ერ-ქანი“ იყო, განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში შემოდის ტერმინი „გუთანი“ (ორივე ეს სიტყვა ქართული ეტიმოლოგიისაა და ნაწარმოებია სავნის დანიშნულების აღმნიშვნელი – ან ფიქსით, ისევე როგორც, მაგალითად: ქოთანი, საკანი, აკვანი, საპანი, საგანი და სხვ.). ტერმინი „გუთანი“ საქართველოდან გაერცვლდა მეზობელი ქვეყნების ზალხთა ერებში, მათ

შორის თურქულ ენაზეც. ერქვანი იხსენიება უკვე ბიბლიის ქართულ ტექსტში. ერქვანის წინამორბედ სახელად იარაღად, ეთნოგრაფიულ მასალაზე დამყარებით, შევადგინებ (ივ. ჯავახიშვილი, გ. ჩიტია) მიაჩნიათ ანაჩა, არონა, ჯიღლა. ერქვანი მათთან შედარებით უფრო სრულყოფილი სახელად იარაღია: ის არის სახნის-საკეთიანი, ფრთიანი, მაშინ როცა, ჯიღლა, მაგალითად, უფროა. ადრეშეასუკუნეებში საქართველოში ერქვანი უკვე რკინის სახნისიანია, თუმცა ჯერ კიდევ ხმარებიდან არ არის გამოსული „ძელის სახნისიანი“ (ე.ი. ხის სახნისიანი) ერქვანი. სტრაბონის ცნობით, ალბანეთში ხის სახნისიანი სახელად იყო. როგორც ჩანს, სახელად იარაღის შვედური გაუმჯობესება მოხდა სწორედ გვიანანტიკურ ხანაში: ჯიღლას ნაცვლად შემოვიდა ერქვანი (თუმცა ჯიღლა, ისევე როგორც სხვა უფრო მარტივი სახელები, არ გამოსულა ხმარებიდან), ზოლი ხის სახნისის მავერიად შემოვიდა რკინის სახნისა. სახნავი იარაღის გაუმჯობესებამ, ცხადია, გამოიწვია მისი გაბეჭობა და ჭრებრივად შეძლებულობა ხელში თავმოყრა.

სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის გაუმჯობესების თვალსაზრისით, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება მიწის დასამუშავებელ ძირითად იარაღს – გუთანს. მართალია, ქართულ წერილობით წყაროებში „გუთანი“ პირველად XIII ს.-ის შუა წლებში იხსენიება. მაგრამ, როგორც ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობს, XIII საუკუნის შუა წლებში ეს ტერმინი იმდენად ჩვეულებრივი სიტყვაა, რომ მიწის ერთეულის საზომადაც კი არის ქცეული. ტერმინის ჩვეული ხმარება მოუთხოვს, რომ იგი ამაზე კარგა ხნით უწინარეს უნდა იყოს შემოსული. XII ს.-ში მაინც. ვფიქრობთ, გუთანი, როგორც მიწის დასამუშავებელი ძირითადი სახელად იარაღი, ჩვენში VIII საუკუნიდან თუ არა IX საუკუნიდან უნდა იყოს დამკვიდრებული, ნიშანდობლივია, რომ არაბთა სახელმწიფოში სწორედ VIII საუკუნიდან გრცელდება რკინისსახნისიანი მძიმე გუთანი, რომელშიც რვა უღელი ზარი იყო შებმული. „გუთანმა“ შეცვალა ძირითადი სახელად იარაღი „ერქვანი“. ეს მხოლოდ სახელწოდების ცვლილება არ შეიძლება იყოს. „გუთანი“ ქართული ტერმინია, აქედ, პრ. აჭარაის აზრით, ის ქართულიდან არის შეზღუდული თითქმის ყველა კავკასიელი ხალხის ენებში: სომხურში, ინგუშურში, ჩაჩურში, თურქურში (ბაკურში), უღურში, ავარულში, ოსურში ფორმით: გუთა, გოთან, გუთონ, გუდა, რაც უდავოდ ამას დასტურია, რომ სახელად იარაღის ეს სახეობა ქართულიდანაა შესული ამ კავკასიელი ხალხის ენებში; ეს ე. წ. ქართული „დიდი გუთანი“, რკინის ღერძით, დიდი გუთანი ერქვანთან შედარებით მიწას უფრო ღრმად ამუშავებდა. ამუშავებდა მგერ ნიადაგს, ზღვს უწყობდა სამიწათმოქმედო ფართობის გაზრდას, ფართის ათვისებას ზრდიდა შრომის ნაყოფიერებას. „დიდი გუთანი“ ჭეცის ეკონომიკურ დაწინაურებას უწყობდა ხელს, ამასთანავე, თვით დიდი გუთნის არსებობა მასი მფლობელი საზოგადოების შეძლებას მოუთხოვს. „დიდი გუთნის“ სახნის-საკეთილი 20 კილოგრამს იწონიდა, ის 16-24 ზარ-კამერს, 4-6 მეშახელს საჭიროებდა. მასი ღერძების დამზადებისათვის ორი ან ოთხი კამერ ტყავი იყო საჭირო. „დიდი გუთანი“ მთელი თავისი ატრახტებით თუკნობა კრებული, მთების, სოფლის საკუთრება იყო. „დიდი გუთანი“ საქართველოს ბარის ზოლში (ძირითადი ქართლის ბარში) იყო გამოყენებული. ბუნებრივი პირობების შესაბამისად, მაგ. მთიან ზოლში უფრო მსუბუქი, ე. წ. „ახანა“ გუთანი, მასი სხვადასხვა სახეობა გამოიყენებოდა.

მეცნიერული მონაცემები

მეცნიერთა აზრით, რაც ძირითადად ემყარება არქეოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მონაცემებს, კავკასია და, კერძოდ, საქართველო ცხოველთა მოშინაურებისა და მესაქონლეობის სახეის ერთ-ერთი ცენტრი იყო.

მწარმოებელი მეურნეობაზე, ე.ი. ადრეულ მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობაზე გვასჯელა საქართველოში უკვე ნეოლითის ხანაში (ძვ. წ. VIII-VI ათასწლეულებში) დაიწყო

და ნეოლითის ხანაში (ძვ. წ. V-IV ათასწლეულები) დასრულდა. ამაზე მეტყველებს აღნიშნული პერიოდის ნამოსახლარებში მიკვლეული მატერიალური კულტურა და ოსტეოლოგიური მასალა.

მესაქონლეობა საქართველოში, თავისი განვითარების პირველ ეტაპზე ატარებდა მომთაბარე ხანაით. მეჯოგე ტომები ფართოდ იყენებდნენ ბარისა და მთის საძოვრებს და მომთაბარეობდნენ. ინტენსიური მიწათმოქმედების (ე.ი. სახნავი მიწათმოქმედებისა და მებაღეობა-მევენახეობის) განვითარების შემდეგ კი (ძვ. წ. I ათასწლეული) მესაქონლეობა ორგანულად დაუკავშირდა ბანადარ ცხოვრებას, საქართველოში ის გაიითმა ბარულ (ბარში და მთისწინა ზოლში) და ალბურ (მთიანეთში: აჭარა, ფშავ-ხევსურეთი, მთიულეთი, სვანეთი, რაჭა, ქართლის მთიანეთი...) მესაქონლეობად. ბარული მესაქონლეობის ბაზებს, ძირითადად, სოფელთან ახლო მდებარე საძოვრები წარმოადგენდა, ხოლო ალბური მესაქონლეობა დაკავშირებული იყო სეზონურ საძოვრებთან: ალბური მცენარეულობით მდიდარ საზაფხულო საძოვრებთან და საზამთრო ბაზასთან.

საქართველოში ამჟინებდნენ საცეხად გამოსადგე (მეწველი, სახორცე), გამწვევი ძლის მქონე (ხარი, კამენი), აგრეთვე, სატრანსპორტო და სამხედრო დანიშნულების (ცხენი) პირუტყვს. ინტენსიური მიწათმოქმედების განვითარებამ უძღრებად გაზარდა ჭეშმარიტების მნიშვნელობა მეურნეობაში, ხოლო ანტიკურ ხანასა და ადრეშუასაუკუნეებში ცხენოსანი ლაშქრის მნიშვნელობის გაზრდაც წინ წამოსწია მეცხენეობის როლი.

ძირითადი გამწვევი ძალა ძველ საქართველოში იყო ხარი. გვიანანტიკურ ხანაში და ფეოდალიზმის ადრეულ საფეხურებზე სახენელა იარაღის გართულებამ გაზარდა ჭეშმარიტების და, კერძოდ, ხარის მნიშვნელობა სოფლის მეურნეობაში. დიდი ზომის სახენელი იარაღი, დიდი სახნისითა და საკეულით, საჭიროებდა 8-10 უღელი ხარ-გაშვას შემას. ხარის უდიდეს მნიშვნელობაზე საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში მიუთითებს მისი კულტის დამკვიდრება ქართულ წარმართულ პანთეონში და ამის ასახვა ქრისტიანულ რელიგიაში. არქეოლოგიური მასალა გვიჩვენებს, რომ გვიანანტიკურ ხანასა და ადრეშუასაუკუნეებში საქართველოში დამკვიდრდა ნაყოფიერების კულტიდან შერწყმული ხარის კულტი. ამასვე მხარს უჭერს ეთნოგრაფიული მონაცემები. ბორსა და კლდეში აღმოჩენილია ხარის სამარხები, აგრეთვე, ხარის გამოხატულებით დამზადებული მშვილდ-საკინძები, ბრინჯაოს საკიდები, აზარფეშათა ტარები. ხარის კულტის სიმბოლური ნიშნება, აგრეთვე, არმაზისხევის პიტახშების ნივთებზე. ქრისტიანულ ხანაში ხარის კულტი დაუკავშირდა წმ. გიორგის კულტს. ადრინდელ ქრისტიანულ საკულტო ძეგლების (ბოლნისის სიონი, ზეიტონი (ხევსურეთი...)) ფასადებს ამშვენებენ ხარის რელიეფები. ბოლნისის სიონზე ხარის რელიეფს რქებს შუა გამოხატული აქვს ჯვარი. ამრიგად, ქრისტიანულმა რელიგიამ ჯერით აკურობა ხარის კულტი, ქრისტიანულ ეპოქაში ხარის კულტზე მიუთითებს, აგრეთვე, ხარის გამოხატულებები ქვის სტელებზე. კოლხურ თეატრზე ხშირად გვხვდება ხარის თავის, ან ხარისთავიანი კაცის გამოხატულება. სვანურ ძველ ხალხურ სიმღერაში „ლილე“ ხარა იხსენიება როგორც დმართისადმი განუთქმელი ცხოველი. ქართველი ხალხის ძველი საფრთხილი ზღაპარი „ციხკარა“ ხარს წარმოგვიდგენს როგორც ადამიანის ერთგულ მეგობარს. ხარის კულტი შეიძლება ჯერით მყარად დამკვიდრდა ქართულ ქრისტიანულ ყოფაში, რისი დასტურაცაა მისი რელიეფური ქანდაკება სვეტიცხოვლის ტაძრის დასავლეთის ფასადზე.

არქეოლოგიურ ძეგლებში მიკვლეული ოსტეოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ საქართველოში წინაფეოდალურ ხანაში ტანადი ჯიშის ხარები იყო, შემდეგ კი ვრცელდება მკერტქანაი ჯიშის ხარებიც, რომლებიც, მეცნიერთა აზრით (ნ. ბურიაკ-აბრამოვიჩი) აბორიგენული წარმომადგენლისა და წარმოქმნა დასავლურ-ქართული მცირეტანაი ხარისა და თრიალეთური ხარის ტიპის შერევის შედეგად. აბორიგენული წარმომადგენლისა იყო,

ფრთვე, ტანდლი ზარაც. პარის ზონაში უფრო გავრცელებული იყო მსხვილი, ღონიერი ჯიშის ზარები, ხოლო მთაში – მოპყრო ჯიშის.

გამწევი ძალის მქონე საქონელი იყო, აგრეთვე, კამეჩი. ის აბორიგენული წარმოშობის არაა. კამეჩის სამშობლოდ ითვლება შუა აზია და ოსტ-ინდოეთი. როდის შემოიყვანეს საქართველოში კამეჩი არ ჩანს. ვახუშტი ბატონიშვილის აზრით, ქიზიყს ძველი სახელწოდება კამბეჩანი კამეჩიდან წარმოსდგა, თუ ეს მოსაზრება სწორია, მაშინ კამეჩი საქართველოში უკვე გვიანანტიკურ ხანაში გავრცელებულად უნდა მივიჩნიოთ (ამ დროს იხსენიება უკვე „კამბისენე“ – კამბეჩანი უცხოურ წყაროებში). ხართან ერთად კამეჩიც შეადგენდა საქართველოს ინტენსიური მიწათმოქმედების აუცილებელ კომპონენტს და ქართველი მეურნის სიმდიდრისა და სიმდიდრის წყაროს. კამეჩს იყენებდა, ძირითადად, პარის მოსახლეობა. ფურ-კამეჩი არა მარტო მუშა საჭონელი, არამედ მეწველიც იყო.

ქართული ძროხეული მერძეული საქონელი იყო და მასი ერთ-ერთი თვისება ჭარბი ცხიმანობა გახლდათ. ის ადგილობრივი წარმოშობისაა. მასი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სახეობა იყო ხევსურული ფური, რომელიც გამოირჩეოდა წველალობით და რძის ცხიმანობით.

მესაქონეობას ისეთი დარგი, როგორიცაა მეცხენეობა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს ანტიკური ხანიდან. მხედრობა ამ პერიოდში გაბატონებული სოციალური წოდება ხდება და, ცხადია, ცხენი მასი სოციალური რანგის აღრიცხვაში იყო. „ქოთლოსან-აბჯროს-ნობა“ ქართული ფეოდალური საშარხლის (ბეჭ-აღბურას სამართალი) ნორმით სოციალურად წარჩინებულობის ერთ-ერთი ნიშანი იყო. არქეოლოგიური მასალა ადასტურებს გვიანანტიკურ და ადრეშუასაუკუნეებში საქართველოში ცხენის კულტის დამკვიდრებას. ბორსა და კლდეეთში აღმოჩენილია შეკრული ცხენების საშარხები. მეხეთის საფუფრთან მდებარე აკლდამაში აღმოჩენილია დაკრძალული უბელო ცხენი. ცხენის კულტის პანიმ-ნებელი გამოხატულებები ნაპოვნია ღების პრინჯოს ბაღთებზე, არმაზისხევის პიტინაშეთს საშარხებში პანაკზე, შიდა ქართლში აღმოჩენილ მშვილდსაქიმზე; ნაპოვნია ცხენისა და მხედრის გამოხატული ქანდაკებანი და რელიეფები კლდეეთში, ღებურ ბაღთებზე და სხვ. ფეოდალურ საქართველოს სამოხელეო სტრუქტურაში საპატიო ადგილი ეკავა მერყეთ-უხუცესს – შერეების (ცხენის მეფეების) უფროსს. ცხენი იყო არა მარტო საომარი, არამედ სატრანსპორტო კავშირგაბმულობის ძირითადი საშუალება. მალეშარხოლები, მეტრიკები საქართველოში (სხევე როგორც სხვა ქვეყნებშიც), რა თქმა უნდა, ცხენებით და-ქროდნენ ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში.

საქართველოში ფართოდ იყო განვითარებული მეცხეარეობაც. ცხენი იძლეოდა სორცს, რძეს, მატყლს. ბორში აღმოჩენილია ცხენის საკრეჭი მაკრატელი. მეცხეარეობა ნახევრად მონომარულ ხასიათს ატარებდა. „წმ. ნინოს ცხოვრება“, მაგალითად, მოწმობს, რომ მეხეთის რაიონიდან ცხენის ფარებს მიერეკებოდნენ ჯაუხეთის მაღალმთიან სასაფხულო საბურეებზე.

მესაქონეობის განვითარებაში, რამაც ანტიკურ ხანაში მალაღ ღონეს მიაღწია, მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ფეოდალური ურთიერთობის განმტკიცებაში. გამწევი მუშა საქონლის მომარაგებამ და ახალი ჯიშების გამოყვანამ ხელი შეუწყო ინტენსიური მიწათმოქმედების აღმავლობას და მიწათმფლობელთა ძალის ზრდას. მეცხენეობამ გაზარდა ფეოდალური კლასის მთავარი რეზერვის – მხედრობის სოციალური უპირატესობა.

მესაქონეობა იყო ეკონომიკური სიმდიდრის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო ფეოდალური წოდებისათვის.

მიწათთან ერთად ფეოდალის მთავარ სიმდიდრეს მსხვილფეხა რტოსანი, წეროლესი საქონელი, ცხენი შეადგენდა. ბასილი ზარხელის ცნობით, დიდმა მოყვარულმა გიორგი ჩორონელმა თავის დისწულებს (შედეები არ ჰყავდა) შემკვიდრებით დაუტოვა „აგარაკნი ვისუფლობით და საქონელნი მრავალფერი და სიმრავლე სახედაროა და მოწყუელობა“. საზნაუ-ბაფისთან ერთად – ცხენები, კარაულები, ძროხები, ხარები...

მსხვილფეხა და წერილფეხა საქონელი ქვეყნის სიმაღლის მნიშვნელოვანი ნაწილი იყო, 829-30 წ. არაბებთან ბრძოლაში დამარცხებულმა კახეთის მთავარმა დამიმ (ვაჩემ) არაბ სარდალს, ხალიდ იბნ იაზიდს, საზავო ხელშეკრულების დადებისას, კონტრიბუცია 3000 ცხენით და 20000 ცხენით გადაუხადა.

საქართველოში კარგად იყო ორგანიზებული საზამთრო და საზაფხულო სამოვრების რაციონალურად გამოყენება, ჯავახეთში წმ. ნინო ფარავნის ტბასთან შეხვდა მცხეთის შემოგარენიდან მოსულ მწყემსებს, რომელნიც ჯავახეთის საზაფხულო სამოვრებზე აძოვებდნენ საქონელს. ეს შესაქონლეობის განვითარების ფართო მასშტაბებზე მოუთითებს და, აგრეთვე, ასეარას ხდის ცალკეულ რეგიონებს შორის სამეურნეო კავშირების არსებობას.

მეფუტკრეობა. ანტიკური ხანიდან უცხოური წერილობითი წყაროების ცნობებით, საქართველოში გაერცელებული იყო მეფუტკრეობაც. მას უფრო მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკაში. ქსენოფონტის „ანაბასისი“ გვაძენობს, რომ ტრაპეზუნდის მიდამოებში ბერძენმა მეომრებმა იხილეს სკების დიდი რაოდენობა, რომელთა თაფლმა მათ გრძნობა წაართვა. აქედან ჩანს, რომ ძვ. წ. IV ს.-ში დასავლურტარულ ტომებში განვითარებული იყო შინაური მეფუტკრეობა. პლინიუსი (ახ. წ. I ს.) გვამცნობს, რომ წინები რომაელებს ხარკს ცეილის სახით უხდიან, მაგრამ თაფლით არ ვაჭრობენ მისი მთრობდლა თვისებებისათვის, რომელსაც ის იელის ყვავილს მიაწერს. კოლხეთში მათობდლა თაფლის არსებობაზე მოუთითებენ სხვა ანტიკური ხანის ავტორებიც. ბიზანტიელი ავტორების ცნობით, სვანები ღაზების მეფეს ემორჩილებოდნენ და უხდიდნენ მას ხარკის სახით თაფლს და ტყავებს. ნიკორწმინდის დაწერილი (XI ს.) გვამცნობს მეფუტკრეობის განვითარების მაღალ დონეს რაჭაში.

ნადირობა. ფეოდალური საქართველოს ცხოვრებაში ყოველთვის დიდი როლი ენიჭებოდა ნადირობას. გართობა-დროსტარებასთან ერთად ნადირობას სამხედრო წვრთნის დანიშნულებაც ჰქონდა. საქართველოს მეფეს ქვეშევრდომი ფეოდალი შეიძლებოდა ყველა ვადდებულებუბისგან გაეთავისუფლებინა „თვინიერ ღაშკარ-ნადირობისა“. ღაშკარ-ნადირობისგან მხოლოდ ფიზიკურად უძლურთ ათავისუფლებდნენ. ნადირობას ამასთანავე სამეურნეო დანიშნულებაც ჰქონდა, ის შემოსავლის გარკვეულ წყაროს წარმოადგენდა, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების აღმწერი ბასილ ზარზმელი მოგვითხრობს იმ ინციდენტზე, რომელიც სათახის ტბასთან მოხდა. ავტორის სიტყვით, „ესე არს ტბა მღვრიე ყოლადვე, რომელსა ეწოდების სათახუც. და არს მას შინა ხიმრავლე თახუთა და სხუთა ნადირთა“. ამ ტბის ნაპირას იკრებებოდნენ „ნადირთა მღევარნი“. სამონასტრე სამფლობელოს შემომწერი ბერები მაშინ მოვიდნენ ამ ტბასთან, როდესაც იყო „ესამი... ნადირთაი, რომელნი მოვლენ ტბასა ამას, რამეთუ მხა არიან მონადირენი ადგილთა ამათ“ და თხოვდნენ ბერებს არ დაეფრთხით ნადირი. სათახის ტბაზე შეკრებილ მონადირეთათვის ტბის ცხოველებზე ნადირობა არ იყო გართობა, ეს მათი შემოსავლის ერთ-ერთი წყარო იყო.

შემოსავლის წყარო იყო **მეფეგეობაც**. თვეში საკეების ერთ-ერთ მთავარ წყაროს წარმოადგენდა. საქართველოს მდინარეები, ტბები და შავი ზღვა ცნობილია თევზეულის მრავალი და საუკეთესო ჯიშებით.

2. ძალაუფლება

ფეოდალურმა საქართველომ ანტიკური პერიოდიდან მემკვიდრეობით მიიღო დიდა და მცირე ტფლაკები, რომლებიც წარმოადგენდნენ ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ, ეკონომიკურ (ვაჭრობა-ხელოსნობისა და, აგრეთვე, ნაწილობრივ სოფლის მეურნეობის) და კულტურულ ცენტრებს როგორც ადმოსკლეით, ისე დასავლეთ საქართველოში.

შემდეგ, სხვა სიმდიდრესთან ერთად, თან წაუღიათ ოქროთი მოგარაფებული შესანიშნავი სასმისები. ადრეშუასაუკუნეების საწყის ეტაპს მიეკუთვნება მცხეთაში, სამთავროში აღმოჩენილი ოქრომჭვლელობის სამარხი და მისი ხელობათვის დამახასიათებელი ნივთები – პაწია სასწორი, სხვადასხვა სიდიდის საწინებით და ბეჭდებისათვის გამზადებული გამოთლილი ძვირფასი თვლები.

სამშენებლო ხელოვნობას (ქვათ ხურონი, ხით ხურონი, „სოფიის კანკის“ – მოზაიკის ჭკულებდანი, მოჭანდაკრი, წარწერათა ჭკუთელნი და სხვ.) განვითარებას ახალ, მძლავრ სტიმულს აძლევს ქრისტიანობის დამკვიდრება. ამასთან დაკავშირებულია საკულტო ნივთობა – ქრისტიანული ტაძრების მშენებლობა. განსაკუთრებით ფართოდ გაიშალა მათი მშენებლობა ვახტანგ გორგასლის რეფორმის შემდეგ, როდესაც დაარსდა ახალი საეპისკოპოსოები და აიგო კათედრალური ტაძრები. V-VII საუკუნეებში იგება ჯერ დიდი ზომის ბაზილიკები, შემდეგ კი – ჯვრის ტიპის კლასიკური ძეგლები.

სამშენებლო საქმეს ხელშეწყობდა ხუროთმოძღვარო. ქალაქებს ამ ხანაში ჰყავდათ თავიანთი ხუროთმოძღვრები. IV საუკუნეში მცხეთის მთავარი ხუროთმოძღვარი და მხატვართუხუცესი ყოფილა აგრეთვე აჭლისი (რახეც გვამცნობს მისი ეპიტაფია).

IV-VI საუკუნეებში იზრდება მინას ადგილობრივი წარმოება ქალაქებში. მასი წარმოების ცენტრები ამ ხანაში იყო მცხეთაში, ურბნისში, რუსთავში და სხვა ქალაქებში. მცხეთაში სამარხეულ ინტერტარში მინას ჭურჭლის განსაკუთრებით მომრავლება სწორედ IV საუკუნიდან შეინიშნება.

ხელოსნებს ამ ხანის ქართულ ქალაქებში პტონდათ თავიანთი კორპორაციები, ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის მიხედვით ირკვევა, რომ მცხეთაში VI საუკუნეში ყოფილა „მეხამლე“ და „მეჯადაგე“ ხელოსნთა კორპორაციული კავშირები. მსგავს კორპორაციებს ქმნიდნენ, ალბათ, სხვა პროფესიის ხელოსნებიც.

რაც შეეხება ვაჭრობას, წყაროების მონაცემები ასევე მოგვანიშნებენ ინტენსიური ვაჭრობის განვითარებაზე. ადრეშუასაუკუნეებში დაცვა იმ სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალის მნიშვნელობა, რომელიც გადიოდა მტკვარზე და რიონზე და აკავშირებდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნებს. მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ საქართველო ამ ხანაში გამოთიშულია საერთაშორისო ვაჭრობისაგან: შექმნილია ახალი სავაჭრო მაგისტრალები, რომლითაც საქართველო ინტენსიურად ჩაბმულია სავაჭრო ვაჭრობის ორბიტაში როგორც აღმოსავლეთის, ისე დასავლეთის სამყაროსთან. ეს კარგად ჩანს IV საუკუნის საგზაო რუკაზე. ეს არის ე. წ. Tabula Peutingeriana, რომელიც გვიჩვენებს, რომ ქართლის ქალაქებზე (მცხეთა, თბილისი, რუსთავი, უჯარმა) გადიოდა სავაჭრო მაგისტრალი, რომელიც აკავშირებდა მათ საერთაშორისო ვაჭრობის ერთ-ერთ ცენტრთან, ზომხეთის დედაქალაქთან არტამატთან; როდესაც არტამატის ადგილი დაიკავა ე. დეინმა, როგორც პოლიტიკურმა და სავაჭრო ცენტრმა (428 წ.), ქართლი იმავე გზით დევს დაუკავშირდა. პრეტორი კესარიელი (VI ს.) გვამცნობს, რომ დეინში „საჭირელი შემოაქვთ ინდიოთიდან, მეზობელი აზერიაიდან და თითქმის ყველა სპარსეთში მოსახლე ტომთა და რომაელთა ქვეშევრდომ ხალხების ქვეყნებიდან და ერთმანეთში აღებმაცემობას აწარმოებენ“. ამ დროს არქეოლოგურ მასალაში უხედა მოიპოვება ირანიდან და ბიზანტიიდან შემოტანილი მარჯნის, მარგალიტის და სხვა ძვირფასი და ნახევრად ძვირფასი თვალთა ნიმუშები. „შუმანიკის წამება“ გვამცნობს, რომ შუმანიკს ეპოსა „ანტიოქიისა პალეგარტი“ (მეფრფასი საშოსელი). ანტიოქია ამ დროს გათიქვული იყო საუკეთესო ქსოვილებისა და ტანსაცმლის წარმოებით. არაწაგლებ ატტორად მონაწილეობდა ამ ხანის სავაჭრო ვაჭრობაში დასავლეთ საქართველოც. ბიზანტიელი ავტორის აგათიას (VI ს.) ცნობით, ჯვრისელები „ხლდებზე დასცურავენ კიდეც და... ვაჭრობაშიც ნაზულობენ დიდ სარგებლობას.“ ასევე ინტენსიური იყო საქართველოში სამანათ ვაჭრობა.

ამრიგად, ფეოდალური ურთიერთობის ზრდამ და სოფლის მეურნეობის აღმავლობამ არ გამოიწვია საქართველოში ვაჭრობა – ხელოსნობისა და საქალაქო მეურნეობის დაქვინება. ადრეშუასაუკუნეების ხანის საწყის ეტაპზე ანტიკური ქალაქები, სადაც ძლიერდება ადრე უკვე არსებული სოფლის მეურნეობის და ფეოდალური არისტოკრატის ელიტარტი ქალაქის მოსახლეობაში, კვლავ რჩებიან სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებად. ძველი ქალაქები: მცხეთა, ურბნისი, რუხი, ჭუთაისი, ციხეგოჯი და სხვა კვლავ რჩებიან აცვალებულ, ძლიერ ქალაქებად, IV-VI საუკუნეებში ჩნდება და წინაურდებიან ახალი ქალაქები: თბილისი, უჯარმა, ჭერები, არტანუჯი, ვარდციხე, მოხირისი, კაშნარი და სხვა.

ანტიკური ქალაქების ასეთი შეგუება ფეოდალურ ურთიერთობასთან საქართველოში რამდენადმე, ალბათ, იმითაც აიხსნება, რომ საქართველოში ფეოდალიზმი ვითარდებოდა, ძირითადად, ადგილობრივ ნიადაგზე და არ იწვევდა ისეთ სოციალურ და ეკონომიკურ ტარტებულებს, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა დასავლეთ რომის იმპერიას.

საქალაქო ცხოვრებას აღმავლობა ადრეშუასაუკუნეებში დროებით შეაფერხა არა იმდენად სოციალურ-ეკონომიკურმა ფაქტორებმა, არა ფეოდალიზმის განვითარებამ, არამედ არაზღუდავადმა საგარეო პოლიტიკურმა მოვლენებმა (VII ს.-ის მეორე ნახევრიდან – IX ს.-ის მეორე ნახევრამდე): ეს იყო ქვეყნის შიგნით ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტება და არაბთა (განსაკუთრებით კი მურვან ყრუს) ღამარბეველი ლაშქრობები. სწორედ ამ ხანაში (და არა ფეოდალიზმის საწყის ეტაპზე) დაქვინდნენ და „ვასოფლდნენ“ ანტიკური ხანაში წარმოქმნილი ქართული ქალაქები, მათ შორის აღმოსავლეთ საქართველოს დედაქალაქი მცხეთა. „და იყო ქალაქი ერუსალმდე“ (ე.ი. მურვან ყრუს ლაშქრობამდე), აღნიშნავენ ქართული წყაროები ძველი ქართული ქალაქების შესახებ; „აჲ არღარა არს ქალაქი, არამედ დამა, რამეთუ შემდგომად ერუსა მოიხრდა“; „იყო ქალაქ და ციხე ყრუდმდე და აწცა იხურა არს.“ რომ ამ ქალაქებმა „ერუს“ შემდეგ ვერ მოაწერეს თავისი მფლობელობის აღდგენა, ამას მოაყარა მიზეზი ქვეყნის შიგნით შექმნილი მფლობელობა ურდოვანი კარგადია ცნობილი, რომ პარპაროსული ხალხების შემოსევას შეუძლია შეაფერხოს და უკან დააბრუნოს კიდევ განვითარებული საწარმოო ძალების მქონე ქვეყნის წინსვლა არაბთა შემოსევებმა და ბატონობამ შეაფერხა საერთოდ ფეოდალურ ურთიერთობათა შემდგომი განვითარება და მოახდინა ძველ ფორმაციითა გადამანათლებელ კონსერვაციო მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში. საქართველოს განვითარებაზე არაბთა ბატონობის გავლენა შედარებით სუსტი იყო: ჯერ ერთი, თუ დამსჯელ ლაშქრობებს არ ნავთვლით, კარგად ხშირად მივლი საქართველოს მასშტაბით ტარდებოდა და მძიმე ზიანს აყენებდა ქვეყნის საწარმოო ძალებს, არაბთა სტაბილურმა ბატონობის სფერო საქართველოში ძალიან ვიწრო იყო და ფაქტობრივად მხოლოდ შიდა და ქვემო ქართლის ნაწილს მოიცავდა, თბილისიდან მეორეც, საქართველოში ადგილი თითქმის არ ჰქონდა არაბთა კოლონიზაციას. მაგრამ მაინც, არაბთა თავდასხმებმა და ხშირმა ღარბეუბებმა დიდად შეაფერხეს საქალაქო ცხოვრების განვითარება საქართველოში და ახალი ფეოდალური ქალაქების წარმოქმნა.

არაბთა ბატონობის შესუსტებასა და ახალი ქართული სახელმწიფოების წარმოქმნა გაძლიერების შემდეგ საქართველოში კვლავ დაიწყო საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა და ახალქალაქების წარმოქმნა (IX-XI საუკუნეებში). თავის აყვავებას კი ქალაქებმა მიადრწია საქართველოს ფეოდალური მონარქიის სიმტკიცის ხანაში (XII ს. – XIII ს. I მესამედი).

ტერმინი „ქალაქი“, შევლიყარათ ვარაუდით, მომდინარეობს საროული „ქარქა“-დან, რა ნიშნავს „შემორტყმას, შემოზღუდვას“. ამის წინამორბედი ადგილობრივი შესატყვისი, როგორც ჩანს, იყო ქართულ-ხანური „კიხე“ – „ჯიხა“, რაც, აგრეთვე, აღნიშნავდა შემოზღუდულ ადგილს. გამოთქმულია, აგრეთვე, სავარაუდო მოსაზრება, რომ „ქალაქის“ წინამორბედი ქართული ტერმინი იყო „ზღუდერი“, „ზღუდრი“, რაც ტოპონიმებას სახით ზოგჯერ საქართველოს სხვადასხვა მხარეში. ასეთივე ტერმინად ვარაუდობენ მეგრულ

„ქართას“ შემოღობილი, შემოზღუდული ადგილი. მას უკავშირებენ „ქართლს“, რადგანაც „ქართლი“ თავდაპირველად ერქვა ბაგინეთის მთაზე აშენებულ სამეფო რეზიდენციას – არმაზციხეს. ამ სიტყვის პროტოტიპად ვარაუდობენ შემოზღუდული ადგილის აღმნიშვნელ ინდოევროპულ ტერმინებს.

ქართული „ციხის“, „ზღუდერის“ შეცვლა უცხოური „ქალაქით“, როგორც ჩანს, დავაუზირებული იყო ციხე-სამოსახლოს შინაარსის შეცვლასთან: წინაგლასობრივი საზოგადოების ეპოქის გამაგრებული ადგილი ადრეგლასობრივ საზოგადოებაში იქცა ქალაქად და „ციხემ“ ევლარ დაიტია ახალი შინაარსი, საჭირო გახდა ახალი ტერმინი, რომელიც გამოხატავდა არა მარტო გამაგრებულ ადგილს, არამედ სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრს. გაჩნდა „ქალაქი“ და „ციხე-ქალაქი“.

წინაგლასობრივ ეპოქაში სამოსახლოები არ იყო დაცოფილი სამეურნეო ნიშნით, რამდენადაც ზელოსნობა და ვაჭრობა არ იყო გამოყოფილი სოფლის მეურნეობიდან. ამიტომ სამოსახლოების აღმნიშვნელი ტერმინები – „ციხე“, „დაბა“ – გამოხატავდა გამაგრებულ და გაუზავრებელ ადგილებსაც. ციხეები ამ დროს წნდებოდა სასოფლო-სამეურნეო ცენტრებში, იქ, სადაც გააქვავდათ არხები და გასარწყავებულ მიწებზე ვითარდებოდა ინტენსიური მიწათმოქმედება. სწორედ ამიტომ, ქართული წყაროები ციხე-ქალაქების დაარსებას, როგორც უკვე ითქვა, ხშირად არხების გაყვანას უკავშირებენ. ამდენად, ქართული ქალაქის პროტოტიპი – ციხე – გამაგრებულ სასოფლო-სამეურნეო და აღმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენდა წინაგლასობრივ ხანაში. ადრეგლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების შემდეგ, როდესაც ცალკე გამოიყო ზელოსნობა და ვაჭრობა, საქართველოს „ციხეები“ და „ზღუდერები“ გადაიქცნენ ვაჭრობა-ზელოსნობის ცენტრებად, სადაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ სოფლის მეურნეობას. ციხე გადაიქცა ქალაქად და ციხე-ქალაქად. ვარაუდობენ, რომ ქალაქი ქართულში შემოვიდა სირიულიდან სომხურის გზით.

ციხისა და ციხე-ქალაქის აღსანიშნავად ქართულში ადრეველიდან ზანაში გავრცელდა, ფრთხვ „კალა“ (არაბული, ან არაბულის გზით შემოსული სირიული ტერმინი) და „ასანი“ (არაბული). შესაძლებელია, „კალა“ ადრეც, არაბებამდე იყო სირიულიდან შემოსული.

ანტიკური და ადრემუასაუკუნოვანი ხანის ქართული ქალაქები წარმოადგენდნენ ერთ-ერთულად როგორც გამაგრებულ ციხეებს, სავაჭრო-სახელოსნოებს, ისე სასოფლო-სამეურნეო ცენტრებს, რის გამოც ქალაქების შემადგენელი კომპონენტები იყო: ციხე, ქალაქი მაგისი უბნებით, და დაბები ანუ ავარები (ზოგჯერ იხმარება, აგრეთვე, სპარსული „დას-ტაყერტის“ ვარიაციები: „დასტაგისი“ და „ნასტაგისი“).

ქართული „უბანი“, ეტიმოლოგიურად, მკლევართა აზრით, უკავშირდება სომხურ ტერმინს „აჟან“ – დიდი სოფელი, ეს უკანასკნელი კი მომდინარეობს ძველი სპარსული სიტყვიდან „აჟაპანა“ – სოფელი, თავდაპირველად „უბანი“, როგორც ჩანს, ეწოდებოდა დამოუკიდებელ დასახლებულ პუნქტს. შემდგომში, როდესაც უბნები ზოგჯერ ერთიანდებოდნენ და ქმნიდნენ ქალაქს, „უბანმა“, თავდაპირველი მნიშვნელობის გარდა, შეიძინა ახალი, უფრო უფრო შინაარსი – ეწოდა ქალაქის კვარტალს. „უბანი“ რომ ქალაქის კვარტალის გარდა დამოუკიდებელ დასახლებასაც ერქვა, ამის მოწმობაა საქართველოში გავრცელებული ტოპონიმები, სადაც კომპოზიტებში შედის „უბანი“ (სოფ. ურთაუბანი, ვარდისუბანი, კაღლ-უბანი და სხვ.).

საქართველოს ამ ხანის ქალაქები მრავალუბნიანები იყო (მცხეთა, რუსთავი, თბილისი, ურბნისი და სხვ.), უბნები გამოყოფილი იყო სხვადასხვა ნიშნით: ეთნიკური („ურთაუ-ბანი“), რელიგიური („ბაგინეთი“), სოციალური („მოგეთუბანი“, „სამოავრო“), საქმიანობის სპეციფიკით („მესამლითა“ და „მეფაგეთა“ უბანი მცხეთაში), გეოგრაფიული („ზევისუბანი“, „მანუბანი“, „ვარუბანი“) და სხვ.

როგორც ანტიკურია, ისე ადრეშუასაუკუნოვანი ხანის ქართული ქალაქები წარმოადგენდნენ ციხე-ქალაქებს, ე.ი. შედგებოდნენ საფორტიფიკაციო ნაგებობებისა და სამოსახლოსგან. ციხე იყო ამ პერიოდის ქალაქების აუცილებელი კომპონენტი. მას ჰქონდა კედელია შიგნითა და გარეშე, კედლებით, ანტიკურ ხანაში ხშირად ალიზით ნაგები (არმაზი, ურბნისი), ადრეშუასაუკუნეებში – უმთავრესად გათლილი ქვით (უჯარმა, არტანუჯი).

ადრეშუასაუკუნეებში კიდელი ზღუდავდა ციხე-ქალაქის ტერიტორიას ან მთლიანად, ან მხოლოდ ნაწილობრივ, ე.ი. წარმოადგენდა ან მთელი ქალაქის გაღავანს, ან მხოლოდ მის ცენტრებს – აკროპოლისს.

ამრიგად, ანტიკური და ადრეშუასაუკუნეების ქართული ქალაქი შედგებოდა სამი კომპონენტისაგან: 1. ციხე, 2. სამოსახლო-რაბატი, 3. ქალაქის დაბები (აგარები).

ციხე ამ ხანის ქალაქებში სამი ტიპისაა: 1. ციხე-აკროპოლისი, 2. ციხე-მთელი ქალაქის გაღავანი, 3. პირველი ორი ტიპის შერწყმა, სადაც აკროპოლისზე მოშუშული სამოსახლო ასევე შემოზღუდულია ცალკე გაღავანით. პირველი ტიპის ციხე-ქალაქებს წარმოადგენდნენ არმაზი-მცხეთა, კელა-თბილისი და სხვ. მეორე ტიპისა – ურბნისი, ციხეცოჯი, მესამე ტიპის – უჯარმა. აკროპოლისის არსებობას ქალაქში, რა თქმა უნდა, განაპირობებდა მისი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული მნიშვნელობა. მისი წარმოქმნის საფუძველი: დიდა-ციხე – აკროპოლისი – მაღალი რანგის გამგებლის (მეფის, ერისთავის, პატრიარქის...) რეზიდენცია იყო. ასეთი გამგებლები კი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ცენტრებში ისხდნენ. ჯერა ქალაქი, რა თქმა უნდა, არ იყო ასეთი ცენტრი, ქალაქების ნაწილი მხოლოდ სამეურნეო-ეკონომიკურ ცენტრებს წარმოადგენდა. თუ ქალაქი მდებარეობდა როგორც ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ცენტრი, მაშინ ის არსებობას იწყებდა ციხის – აკროპოლისის აგებით, რომელთანაც შემდეგ მდებარეობდა ქალაქური ტიპის დასახლება. თუ ქალაქი წარმოიქმნებოდა როგორც ეკონომიკური ცენტრი, ის არსებობას იწყებდა როგორც გაღავანით შემოზღუდული სამოსახლო.

ციხე-ქალაქებს ამ ხანაში, გარდა საკუთარი ციხისა, ჰქონდათ, აგრეთვე, მოავარი ციხეებიც, რომლებიც იცავდნენ ქალაქის მისადგომებს. მაგალითად, კასპის მოავარი ციხე ანტიკური და ადრეშუასაუკუნოვანების ხანის დასაწყისში ყოფილა უფლისციხე, სარკინისა – ციხედიდი და სხვ.

საქართველოს პირველ ციხე-ქალაქებს, ჩვეულებრივ, არსებდნენ მეფეები, ანტიკურ ხანაში უმრავლესობა სამეფო ციხე-ქალაქი იყო. შუასაუკუნეებში ქალაქების სიბლიერე მეფის, სახელმწიფოს სიბლიერეზე იყო დამოკიდებული, რაც, თავის მხრივ, ღიდად იყო დამოკიდებული ქვეყნის ეკონომიკის მაღალ დონეზე. რაზეც უნდა მიუთითებდნენ ცნობები მრავალი გზის, ხეობის არსებობაზე, კეთილმოწყობილი გზები, ხიდები, გზებზე გაქართა და მოგზაურთა დასავენებელი, საკონლის შესანახ-დასაბინავებელი სადგომების არსებობა ხელს უწყობდა სხვადასხვა კუთხის დაახლოებას, რაც მათ შორის კავშირებს, სოფლის მეურნეობის თუ ზღოსნური ნაწარმის გაცვლა-გამოცვლის აუცილებლობით იყო გამოწვეული.

სამხრეთ-ვაჭრობასთან ერთად ფართო ხასიათი ჰქონდა საერთაშორისო ვაჭრობას, რომლის მნიშვნელოვანი ცენტრები იყო თბილისი, არტანუჯი და სხვა ქალაქები.

დამკვირვებელი არაბები VIII საუკუნიდან თბილისში საკუთარ მონეტებს ჭრიდნენ, რაც ფულზე არსებული მოთხოვნების დამადასტურებელია. IV-VI საუკუნეებში საქართველოში მიმოქცევაში ბიზანტიური და სასანიური მონეტები, ან აქ მოჭრილი მათი მინაბალები იყო; VIII-X საუკუნეებში აღმოსავლეთ საქართველოში მიმოქცევაში, უმთავრესად, არაბული, ხოლო დასავლეთში ბიზანტიური მონეტები იყო, თუმცა X ს-ის მეორე ნახევრიდან აღმოსავლეთ საქართველოშიც მდებარე ბიზანტიური სპილენძის მონეტები. ეს უცხოური მონეტა ადგილობრივ მოთხოვნათა დასაკმაყოფილებლადაც ისმარებოდა. მაგ.: გლეხმა სოფელ ბარდუჯიდან (სამხრ. დას. საქ.) მონასტერს 305 დრამკანი შესწირა, რაც ახალი მონასტრის მშენებლობისათვის გამოიყენეს.

ფულით ვიდულობდნენ სოფლებს, მიწას, შავ: აშოტ კურაპალატმა „სოფლები ზოგი იფუდა საფასოთა“. ფულით ვიდულობდნენ სამშენებლო მასალას, ხანციხის ეკლესიის მშენებლობის დროს „ქვამ და კირი ყოველი სასწორითა იწონებოდა, რამეთუ ივიდდეს მამწენუნი“, ოშკის მშენებლობის დროს ფულით ისტუმრებდნენ მშენებლებს, ვიდულობდნენ სამშენებლო მასალას.

სხვა ფაქტორებთან ერთად, ფართო სააღმშენებლო კონტაქტებზე და ფულზე მოთხოვნილების არსებობაზე მეტყველებს X ს-ის მეორე ნახევარში დავით ტაოელის მიერ საკუთარი ქართლ-მთიანეთის მონეტის მოჭრა. X საუკუნის ბოლოს საკუთარი მონეტა მოჭრა ერთიანი საქართველოს პირველმა მეფემ ბაგრატ III-მაც.

ფეოდალურ ურთიერთობათა დამყარება და განვითარება ხელს უწყობდა საწარმოო ძალთა განვითარებას, სოფლის მეურნეობის, ხელოსნობის დაწინაურებას, აჩქარებდა ხელოსნების სოფლის მეურნეობიდან გამოყოფის პროცესს, რაც აღრმავებდა ქალაქსა და სოფელს შორის განსხვავებას, ზრდიდა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების და ხელოსნური წარმოების შანა და გარე ბაზარზე გატანას.

აღმოსავლეთ საქართველოს ძალაქები

აღრმავებული შუა საუკუნეების საქართველოში არა ჩანს წვეტიანი ანტიკური ძალაქების ისტორიაში. ისინი კვლავ აგრძელებენ არსებობას როგორც ეკონომიკური და ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ცენტრები. ამ ხანაში წარმოიქმნა ახალი ძალაქებიც. ასეთები იყო აღმოსავლეთ საქართველოში: თბილისი, უჯარმა, ხორნაბუჯი, ტერეში, სავარაუდოა, აგრეთვე, ღმინისი და გორი.

მცხეთა. IV საუკუნეში მცხეთა აღმოსავლეთ საქართველოს პირველი ძალაქია. ის ახალ აღმავლობას განიცდის. არმაზი, ქართლის ძველი ხატახტო ძალაქი („ქართლი“), შედარებული მცხეთასთან, გარკვეულ აკროპოლისის მნიშვნელობას და მცხეთის ერთ-ერთ უბნად („ბაგრატიონი“ – წარმართული ტაძრის უბანი) იქცევა. მეფის რეზიდენცია მცხეთის შიგნით, არმაზიდან საკუთრივ მცხეთაში ინაცვლებს. ის არის ამიერიდან „საუღმრთელი დიდთა მცხეთა“.

IV საუკუნიდან მცხეთა გადაიქცა, აგრეთვე, საქართველოს ქრისტიანული კულტის ცენტრადაც – „წმიდა დედაქალაქად“. აქ, დღევანდელი სვეტიცხოვლის ტაძრის ადგილზე ჯერ მირიან მეფემ ააგო ეკლესია, ხოლო შემდეგ – ეპისკოპოსმა გორგასალმა. ეს იყო აღმოსავლეთ საქართველოს, ხოლო V საუკუნის მეორე ნახევრიდან (კათალიკოსობის შემოღების შემდეგ) მთელი საქართველოს ეკლესიის საკუთრების, ჯერ ქართლის მთავარეპისკოპოსის და შემდეგ ქართლის კათალიკოსის კათედრალური ტაძარი – სვეტიცხოველი. მცხეთაში ქრისტიანობის ადრეულ ხანაში გაიშალა დიდი საკულტო მშენებლობა. გარდა სვეტიცხოველისა ააგეს სხვა უფრო მცირე ზომის ქრისტიანული ტაძრები. ადრეტიქსტიანული ხანისაა ანტიოქიის სახელით ცნობილი პატარა ეკლესიის ჩვენს დრომდე მოღწეული ნანგრევები (აწ აღდგენილი).

მცხეთა დაქვეითდა არაბთა ზატონობის ხანაში, განსაკუთრებით – VIII საუკუნეში, მაიო გამაღდურებელი ლაშქრობების შედეგად.

ურბნისი. ელინისტურ ხანაში წარმოქმნილი ქართლის ძალაქი ურბნისი ადრეშუასაუკუნეებში ახალ აღმავლობას განიცდის. ამ ხანაში ის წარმოადგენდა როგორც მსხვილ სავაჭრო-სახელოსნო, ისე სოფლის მეურნეობის ცენტრს. V-VI საუკუნეებში კვლავ მნიშვნელოვანი ძალაქი იყო, ბაზილიკური ტიპის საეპისკოპოსო ტაძრით. ამ ტაძარზე არის სამშენებლო წარწერა.

VI საუკუნეშივე აიგო ურბნისის ორიგინალური საფორტიფიკაციო სისტემა – ალიზის კედელი შავ ჩატანებული კომპლექსით, რომელიც ზღუდავს ქალაქს ყოველი მხრიდან.

VI საუკუნეში, როგორც ჩანს, ურბნის გამოცო მისი სასოფლო-სამეურნეო რაიონი, დაბა - რუისა, რომელიც ჩამოყალიბდა ცალკე სოფლად და ცალკე ეპარქიად - დაარსდა რუისის საეპისკოპოსო.

ურბნისის ქალაქობა გაგრძელდა VIII ს-ის შუა ხანებამდე: მურვან ერუს გამანადგურებელმა ლაშქრობამ ბოლო მოუღო მის ქალაქობას. IX-X საუკუნეებში ურბნისი კვლავ აღორძინდა, აღდგა საეპარქიო საფარი, მაგრამ ძველი მნიშვნელობა, როგორც ცენტრალური ცენტრი, მან ვეღარ დაიბრუნა, გასოფლდა, ქალაქად ვეღარ აღდგა.

კახა, უფლისციხე, გორი. სამივე ამ პუნქტს მკვლევართა ნაწილი მიაკუთვნებს შიდა ქართლის პირველი ქალაქების რიცხვს, რომლებიც თავიანთ არსებობას აგრძელებენ ადრე-შუასაუკუნეებში (გორი ეს - განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაშიც). წერილობითი წყაროები ამ სამი პუნქტიდან ქალაქად, ადრეულენისტური ხანიდან VIII საუკუნემდე, ასახელებს მხოლოდ კასპს. უფლისციხე მოხსენიებულია არა ქალაქად, არამედ - კასპის ციხედ (მკვლევართა ვარაუდით, კასპის მფარვე ციხედ), კასპისა და უფლისციხის დამაარსებლად წყაროები მიიჩნევენ უფლოსს (ამით კიდევ ერთხელ აქვს ხაზი გასმული მათ ერთმანეთთან კავშირს). რაც შეეხება გორს, მის გაქალაქებას წყაროები მაშინვე დავით აღმაშენებლის ეპოქას არქეოლოგიური მონაცემებით, სამივე ეს პუნქტი და მათი მიდამოები დასახლებულია ადრეპრინკიპის დროიდან, მაგრამ ეს საკმარისი არ ჩანს მათი ქალაქობის დასამოწმებლად.

კახა ადრეშუასაუკუნეების ხანის საწყის ხანაში კვლავ მნიშვნელოვანი ქალაქია, შიდა ქართლის ერთ-ერთი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრია. V საუკუნეში ის წარმოადგენს სამსაღაროს (ეი. მხარის გამგებლის) რეზიდენციას.

ისტორიული ქალაქი კასპი, წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, მდებარეობდა მდინარეების ღვებურას და მტკვრის შესართავთან (ისევე, როგორც მაგალითად, სარკინე და მცხეთა არაგვისა და მტკვრის შესართავთან), ე.ა. თანამედროვე კასპის მდებარეობა ციხის ნაშთები დღეს აქ აღარ ჩანს, მაგრამ უნდა ვთქვათ, რომ კასპს თავისი ციხე ეწებოდა როგორც ანტიკურ, ისე ადრეშუასაუკუნეების ხანაში (უცხო ქალაქი ამ დროს მოსალოდნელი არ არის). ის ფაქტი, რომ კასპის ციხედ გამოცხადებულა უფლისციხე, როგორც ჩანს, აიხსნება არა იმით, რომ თვით კასპს არ გააჩნდა საფორტიფიკაციო ნაგებობა, არამედ კასპის ახლოს მდებარე, უფლისციხის სახელწოდებით დადასტურებული „ციხის“ არსებობით (აღბოთ, იგივე მიზეზით უნდა აიხსნას სარკინის ციხედ მის ახლოს მდებარე ციხე-დიდის გამოცხადება).

კახა ქალაქად ჩანს VIII საუკუნემდე (მურვან ერუს ლაშქრობამდე).

უფლისციხე, როგორც მისი სახელწოდება მაშინვე, თავდაპირველად, ელინისტურ ხანაში (ძვ. წ. III-I სს.) და, შესაძლოა, ადრეარტიკურ ხანაშიც (ძვ. წ. VI-IV სს.) წარმოადგენდა ამ მხარის უფლის რეზიდენციას - კლდეში ნაკვეთ ციხეს, საფორტიფიკაციო კომპლექსს. ადრეშუასაუკუნეებში ჩანს აქ როგორც საფორტიფიკაციო, ისე ქრისტიანულ-საკულტო მშენებლობის კვალი. შიდა ქართლის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრად უფლისციხე, წერილობითი წყაროების მიხედვით, ჩანს IX-X საუკუნეებში (მცხეთისა და კასპის დაქვეითების შემდეგ).

უფლისციხის შემდეგ შიდა ქართლის ადმინისტრაციულ ცენტრად იქცა ქალაქი გორი, სადაც სადამშენებლო მუშაობა ჩატარა მეფე დავით აღმაშენებელმა.

სარკინე, ციხედიდი. სარკინე ქალაქად იხსენიება ელინისტური ხანის დასაწყისში „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, მცხეთელ მამასახლისს ეს ადგილი მოუცია საცხოვრისად ბუნებრივებისათვის წინაეღონისტურ ხანაში. ბუნებრივებს ის შემოუბრუნდავით და მისთვის სარკინე უწოდებიათ. როგორც ჩანს, სარკინე დიონის წარმოების სახელოსნო ცენტრი და ქალაქი ყოფილა ადრეელინისტურ ხანაში, მაგრამ არმაზთან და ციხე-დიდთან ერთად მცხეთის ერთ-ერთ უძნად გადაქცეულა: „ქალაქი დიდი მცხეთა და უბანი მისი: სარკინე, ციხე-დიდი და ზინი, უბანი ურათა...“

ქვემო ქართლისა და სამცხე-ჯავახეთის ქალაქები

ადრეშუასაუკუნეებში საქალაქო ცხოვრება აღმავლობას განიცდიდა ქვემო ქართლში და სამცხე-ჯავახეთში. კვლავ განაგრძობდნენ არსებობას ანტიკურ ხანაში წარმოქმნილი ციხე-ქალაქები, ქვემო ქართლში: სამშვილდე, ხუჩანი, გაჩაჩი, ჯავახეთში – წუნდა, სამცხეში – ოძრხე.

რა თქმა უნდა, საქალაქო ცხოვრების საერთო აღმავლობა არ ნიშნავს იმას, რომ არ ღებოდა ქალაქების მონაცვლეობა, ე.ი. ზოგი ქალაქის დაკნინება, ან სულაც გაქრობა და სხვა ახალი ქალაქის წარმოქმნა და დაწინაურება. ამას ადგილი ჰქონდა წინააღმდეგობურ სპილენძსა და ფეოდალიზმის დამკვიდრების ეპოქაშიც. მაგალითად, როგორც ქალაქი გაქრა მცხეთის უბნად იქცა სარკინე ჯერ კიდევ ელინისტურ ხანაში – მცხეთამ „ჩაყლაპა“ სარკინე, იმავე პერიოდში ციხე-ქალაქიდან წუნდის მთავარ ციხედ იქცა ზურთვისი – წუნდის დანადგარის ზურთვისი; წინაელენისტურ ხანაში წარმოქმნილი „ქალაქი არტანისა“ ფარსის ღრის უკვე ნაქალაქარად იხსენიება – შესაძლოა მას პირველობა წაართვა არტანის ღრში წარმოქმნილმა მეორე ცენტრმა – ერუშეთმა; კლარჯეთის ციხე-ქალაქი თუხარისი ადრეშუასაუკუნეებში მხოლოდ ციხე-ქალაქი იყო; მას პირველობა წაართვა ვახტანგ გორგასანის მიერ აგებულმა და შემდეგ აშოტ კურაპალატის მიერ განახლებულმა არტანუჯმა.

ამრიგად, ქალაქების მონაცვლეობა საქართველოში ანტიკურიდან შუა საუკუნეებზე გარდაცვალ ეპოქაში არ იყო დაკავშირებული მხოლოდ საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმების ცვლილებასთან და არ მოასწავებდა საერთოდ საქალაქო ცხოვრების დაცემას მოგვიანების მანძილზე. ეს გამოწვეული იყო სხვადასხვა კონკრეტულ-ლოკალური ეკონომიკური პოლიტიკური ფაქტორების ზეგავლენით.

წუნდა და ოძრხე ჯავახეთისა და სამცხის მთავარ ციხე-ქალაქებს წარმოადგენდნენ ანტიკურ და ადრეშუასაუკუნეების ხანაში. „ქართლის ცხოვრების“ სქემათ, ისინი ააშენეს პირველთა ეონარქის ქართლოსის შეილიშვილებმა, მცხეთოსის შეილებმა – ჯავახოსმა და არტანოსმა. ამრიგად, ქართველი მემატიანე ამ ქალაქების წარმოქმნას ათარიღებდა წინაელენისტური ხანით. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ოძრხე თავდაპირველად ეწოდებოდა არა მარტო ქალაქს, არამედ – მთელ სამცხეს. წუნდა მდებარეობდა წუნდის ტბის ახლოს (ასპანდის რაიონი), ხოლო ოძრხის მდებარეობას ვარაუდობენ აბასთუმნის მდამოებში. წუნდის ტბის მდამოების ტოპონიმიკა: ნაქალაქევი, ნასასხლვეი, ნაქარვასლარი, ჯიუტ-მაღალი (ურიათ-უბანი) და სხვ., აგრეთვე, აქ შემორჩენილი ძველი სიბრველით სისტემის ნაშთი დასტურებს აქ ძველი ქალაქის არსებობას, თავისი უბნებითა და სამეურნეო რაიონით.

VI ს-მდე ორივე ციხე-ქალაქი წარმოადგენდა საერისთავო ქვეყნების ცენტრებს.

VIII ს-მდე როგორც წუნდა, ისე ოძრხე წარმოადგენდნენ მნიშვნელოვან სასოფლო-სამეურნეო და სავაჭრო-სახელმწიფო ცენტრებს.

მურვან ყრუს ლაშქრობის დროს ოძრხე კვლავ მნიშვნელოვანი ქალაქი ჩანს. „ქართლის ცხოვრების“ გვიანდელი ჩანართის ცნობით, მურვან ყრუ „... მოვიდა სამცხეს და დაიბანავა ოძრხისათა, რამეთუ იყო პაშინ ქალაქი იგი სახელოვანი, ძველ ნაქართა მისთაჲთა.“

VIII ს-ში დასრულდა წუნდისა და ოძრხის ქალაქობის პერიოდი. ჯავახეთში IX-X სს. მნიშვნელოვანი ციხეა თმოგვი, ხოლო X-XI საუკუნეებიდან – ახალქალაქი.

ოძრხის საერისთავოს გამოეყო აჭარა, წარმოიქმნა სამცხის საერისთავო, სადაც ამ დროს ძლიერი ციხეები იყო ჯაფა და ახალციხე.

ჯავახეთის საერისთავოს კათედრა წუნდიდან გადადის კუმურდოს ტაძარში, სამცხეში გადასაწერის ეპარქია, ხოლო შავშეთ-აჭარაში – ტბეთის ეპარქია.

თუხარისა, „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, წინაელენისტურ ხანაში წარმოქმნილი კლარჯეთის ციხე-ქალაქი იყო, მდებარეობდა მდ. ჭოროხზე. ადრეშუასაუკუნეებში ის ძლიერი ციხე იყო, ხოლო XI ს-ში საერისთავო ქვეყნის ცენტრად იქცა.

სამშვილდე, ხუნანი და გაჩიანი წარმოადგენენ ისტორიული ქვემო ქართლის ციხე-ქალაქებს ანტიკური ხანიდან XIII ს-ის მეორე ნახევრამდე (მონღოლთა ბატონობის დაპყრობამდე). ამ სამი ტოპონიმიდან დღეს კვლავ არსებობს მხოლოდ ერთი – სოფ. სამშვილდე (თეთრი წყაროს რაიონი). მის მახლობლად მდებარეობს სამშვილდის ნაქალაქარი. ხუნანის და გაჩიანის სახელწოდებები პერქტები დღეს აღარ შემოგვრჩა. ხუნანის მდებარეობას მკვლევართა ერთი ნაწილი, ვახუშტი ბატონიშვილზე დაყრდნობით, გარადიობს მდ. ტყვის (ხრამის) და მტკვრის შესართავთან, ხოლო მეორე ნაწილი – მდ. აღსტყურას და მტკვრის შესართავთან. გაჩიანის ადგილმდებარეობა დაუდგენელია. ვახუშტის ცნობით, ის მდებარეობდა მდინარეების მამავერ-ქციის მარჯვენა ნაპირზე, სოძეხი ისტორიკოსი უზნურო ნესი (X ს.) კი მას ცურტავის მერმინდელ სახელწოდებად მაიხნევს. გაჩიანი (რომელსაც „ქართლის ცხოვრება“ სანადირო ქალაქს უწოდებს) ერქვა, აგრეთვე, ქვემო ქართლის სამეფოს, რომლის ცენტრიც სამშვილდე იყო (ე.ი. სამშვილდის საერისთავო ქვეყანას). ხუნანი ცენტრი იყო ქვემო ქართლის მეორე ნაწილისა – გარდაბნის ქვეყნის, სამშვილდის საერისთავო (გაჩიანი) და ხუნანის საერისთავო (გარდაბანი) წარმოადგენდნენ ქართლის სამეფოს ადმინისტრაციულ ერთეულებს. ამრიგად, სამშვილდე და ხუნანი არა მარტო ეკონომიკური ცენტრები იყვნენ, არამედ – ადმინისტრაციული ცენტრებიც ანტიკური და ადრე შუასაუკუნეების ხანის საქართველოში.

კახეთი-პირეთის ძალაქები

პირველი ქალაქები, როგორც ეკონომიკური და პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრები, კახეთ-პერეთში (იერისა და ალაზნის ხეობებში), ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, წარმოიქმნა ადრეანტიკურ ხანაში. ესენი იყო: ჩეღეთი, ნეკრები (კახეთში), რუსთავი (კუხეთში), ზორანთა (პერეთში). გვიანანტიკურ და ადრეშუასაუკუნეებში კახეთში წარმოიქმნა უჯარმა, ხოლო პერეთში – ზორნაბუჯი. უჯარმა გახდა კახეთის ცენტრ-ქრისტიანობის დამკვიდრების შემდეგ ეს ქალაქები იქცნენ საეკლესიო ცენტრებად. V ს-ის მეორე ნახევარში, როცა ვახტანგ გორგასალმა დააარსა თორმეტი საეპისკოპოსო, ხეობათ შორის იყო კახეთ-პერეთში: ჩეღეთის, რუსთავის, ნინოწმინდის (უჯარმას კარს-ჭერემის და ზორნაბუჯის შემადგენი ნეკრესის ეკლესიაც, აგებული IV ს.-ში, სადაც დამკვიდრდა ერთ-ერთი ცამეტ ასურელ მამათავანი – აბიბოს ნეკრესელი, იქცა კახეთის ერთ-ერთ უძველეს საეპისკოპოსო კათედრად.

კახეთ-კუხეთის ქალაქები სამეფო და საუფლისწულო იყო, ხოლო პერეთისა – საერისთავო. ამ ქალაქებმა მეტნაკლებად შეინარჩუნეს თავიანთი მნიშვნელობა ადრეშუასაუკუნეებში. ამავე დროს ფეოდალიზმის შიშელ სიგრძელზე შემორჩა რუსთავის, ნინოწმინდის, ჭერემის, ნეკრესის ეპარქიები.

ზორანთა, პერეთის უძველესი ცენტრი იყო იერისა და ალაზნის შესართავთან მდებარე ქალაქი ზორანთა, რომელიც, „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, დააარსა პერეთის ეონანტა პეროსმა. ზორანთას თავდაპირველად ერქვა პერეთი, ზორანთას წარმოშვნასა და სამეურნეო დაწინაურებას ხელი შეუწყო საირიგაციო სისტემის შექმნამ, რამაც შესაძლებელი გახდა აქ ინტენსიური მეურნეობის წარმოება. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, მურვან ელიაშვილის შვილად ზორანთა მოხიზდა და გაქრა როგორც ქალაქი.

ზორნაბუჯი, გვიანანტიკურ ხანაში პერეთის მეორე პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ეკონომიკური ცენტრი იყო კამბეჩოვანის ქალაქი ზორნაბუჯი, რომელსაც XVIII ს.-ის დასაწყისში დააარსა მისი დაწინაურების ხელი შეუწყო ხელსაყრელმა სტრატეგიულმა მდებარეობამ: ზორნაბუჯის ციხე ბატონობდა ალაზნის ველზე და, ამავე დროს, ახლოს იერის ხეობასთანაც; ვახტანგ გორგასალმა ის კახეთის ქალაქებთან: ჭერემთან და ნეკრესთან ერთად

ერთად მისცა საუფლისწულოდ თავის ვაჟს – დარჩის, VI ს.-ში, ქართლში მეფობის უკუბრუნებას შემდეგ, ზორნაბუჯი სპარსელი მოხელის რეზიდენცია იყო, ხოლო შემდეგ ხოლმე ქართლის საერისმთავროში. VIII-XI ს.-ში ის შეადგენდა პერეთის სამეფოს ერთ-ერთ საერისთავოს. XII ს.-ში, როდესაც კახეთ-პერეთი შევიდა საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში, ზორნაბუჯი იქცა საფეოდალო მამულად. XIII ს.-ის 60-იან წლებში ის დაიბაო ოქროს ურდოს ყაენმა ბერკამ, რის შემდეგაც ზორნაბუჯი კარგავს ეკონომიკური ცენტრის მნიშვნელობას, თუმცა, როგორც სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე ციხე, ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას შუა საუკუნეების მთელ სივრცეზე. საქართველოს ბარუდის სასაფლაოებში, რომლებიც ეახტანე გორგასალმა დააარსა V ს.-ში, ზორნაბუჯის ეპარქიის ეკლესიის მკვეთრად აღმშენებლობით მოიწოდება.

ჭერებში. გვიანანტიკურ ხანაში წარმოიქმნა, აგრეთვე პერეთის ქალაქი ჭერებში. ის ააშენა VI ს.-ში ეახტანე გორგასალმა, რომელმაც აქვე დააარსა საეპისკოპოსო კათედრა. ჭერების მნიშვნელობას ხელი შეუწყო მასმა ხელსაწყოებმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ: შიდა კახეთისკენ გასასვლელი ერთ-ერთი ხეობის გულში, ის წარმოადგენდა ალაზნის ველის საზღვარს, მასზე გადიოდა უშოკლესი გზა მცხეთიდან და თბილისიდან შიდა კახეთში. ჭერებში მისი მფარვეი ეკლესიისთვის, ნეკრესთან და ზორნაბუჯთან ერთად, ქმნიდა ციხე-ქუჩების სამკუთხედს, რომელიც იცავდა ალაზნის ველს. ეახტანე გორგასალმა ქალაქი, სწორედ და ზორნაბუჯთან ერთად, მისცა საუფლისწულოდ თავის ძეს – დარჩის, VI ს.-ში სპარსელებმა ააოხრეს, რის შემდეგაც დაეცა მან შეინარჩუნა მხოლოდ საეპარქიო ცენტრის მნიშვნელობა XVIII ს.-ის შუა წლებამდე.

უჯარმა. უჯარმა კახეთის ყველაზე მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი იყო გვიანანტიკურ და შუა საუკუნეებში. ის მდებარეობდა ივრის ხეობაში, ივრის ქვემო წელისა და ზემო წელის საზღვარზე და, ამრიგად, სამეურნეო თვალსაზრისით დამაკავშირებელი იყო მთისა და ზღვის მეურნეობას – მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედებისა. ამ ზონაში განვითარებული იყო როგორც ინტენსიური სარწყავი მიწათმოქმედება – ბევრნახეობა და სისხნავი მეურნეობა, ისე მცხვარეობა (აქ იყო ზამთრის საძოვრები), პოლიტიკური თვალსაზრისით უჯარმა დამაკავშირებელი იყო სამი მხარის: კახეთის, კუხეთის და პერეთის. ის იყო დასავლური ქართლის ექსპანსიის ადმინისტრაციის, სწორედ ამიტომ იყო, რომ უჯარმა, რომელიც დააარსა III ს.-ში ქართლის მეფე ასფაგურმა, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო IV-V საუკუნეებში, როცა გაიზარდა ქართლის მეფეების ექსპანსია ალბანეთში.

უჯარმაზე გადიოდა საგაქრო მავისტრალი, რომელიც კახეთ-პერეთზე, ალაზნის ველისა და ივრის ხეობაზე გადიოდა ადმინისტრაციული ამიერკავკასიის შტატების აზოთან, მცხეთა-თბილისთან აკავშირებდა. უჯარმა, თბილისთან და ჭერებთან ერთად, ქმნიდა ქართლის სამეფოს სამხრეთ ღერძს სასანიანთა ირანის წინააღმდეგ. ამრიგად, უჯარმა წარმოადგენდა მნიშვნელოვან სტრატეგიულ და ეკონომიკურ ცენტრს ქართლის სამეფოში. სწორედ ამიტომ, უჯარმა IV ს.-ის I ნახევარში, მარიან მეფის დროს, ის გადაიქცა კახეთ-კუხეთის ცენტრად საუფლისწულო ქალაქად, მცხეთის შემდგომ მეორე ქალაქად ქართლის სამეფოში.

უჯარმა წარმოადგენდა ქრისტიანობის გავრცელების ერთ-ერთ ცენტრს. მასთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქართლის განმანათლებლის ნინოს მოღვაწეობა. აქ გაატარა მან უკანასკნელი დღეები, საღამო უჯარმაში ჩაწერა მისი ცხოვრება, უჯარმაში აღმოაჩინეს უკანასკნელი ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ. „უჯარმის კარს“ – ნინოსმინდაში დასაფლავდა ეახტანე გორგასალმა ერთ-ერთი საეპისკოპოსო კათედრა.

განსაკუთრებით გაიზარდა უჯარმის მნიშვნელობა V ს.-ის მეორე ნახევარში. ეახტანე გორგასალმა ეწვია დიდ აღმშენებლობით საქმიანობას; ააგო ციხე და სასახლე, აქცია ის უკანასკნელი რეზიდენციად, დასვა იქ ტახტის შემკული ღამი. დღეს შემორჩენილი უჯარმის

ციხის ნაშთი სწორედ ვახტანგ გორგასლის დროსა აგებული, მანამდე არსებულ ქალაქ უჯარმის მდებარეობას კი შეკლევრები დღევანდელი სოფ. უჯარმის ადგილზე ვარაუდობენ.

ადრეუყოფილი ხანის ბოლო საუკუნეებში, კახეთის საქორეპისკოპოსოს არსებობის საწიის ეტაპზე უჯარმა ამ სამთავროს პოლიტიკური ცენტრი იყო, მაგრამ მისი მნიშვნელობა როგორც მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პოლიტიკური და ეკონომიკური ცენტრისა, ამ ხანაში უკვე შემცირებული იყო. ეს გამოიწვია სავაჭრო გზის გადანაცვლებამ, არაბთა თარეშმა, სამთავროებს შორის შინაპრპოლემა. კახეთის ცენტრმა ხეობის სიღრმეში, უფრო დაცულ ადგილზე გადაინაცვლა – მთავარი ციხე ჯერ ზოტორმა გახდა, ზოლო შემდეგ საქორეპისკოპოსოს ცენტრმა თიანეთში გადაინაცვლა.

დასავლეთ საქართველოს ძალაძმები

დასავლეთ საქართველოში ბარველი ქალაქების აღმოცენება და გაძლიერება დაკავშირებულია, ერთი მხრივ, კოლხეთის სამეფოს წარმოქმნასთან, ზოლო მეორე მხრივ – შავიზღვისპირეთის ბერძნულ კოლონიზაციასთან. ამის გამო ანტიკურ ხანაში დასავლეთ საქართველოს ქალაქები გაჩნდა როგორც შავიზღვისპირეთში, ქართულ-ბერძნული სამოსახლოების სახით, ისე – შიდა კოლხეთში – წმინდა ქართული ქალაქების სახით. შავიზღვისპირეთის ქალაქები ანტიკური ხანის კოლხეთში იყო ისეთი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრები და ქართულ-ელარური კულტურის კერები, როგორიცაა: ცხუმა – ღიოსკურია (ძვ. წ. VIII ს. – ფეოდალური ხანა), ონაშირე – გიენოსი (ძვ. წ. IV ს. – ადრეუყოფილი ხანა), ნიკოფსი (II ს. – „ლაზიკი“. გვიანანტიკური – ადრეუყოფილი ხანა), ბათუმი (ანტიკური – ადრეუყოფილი ხანა), ფიჭვნარი (ქობულეთის ახლოს, თავდაპირველი სახელწოდება უკნობა, ძვ. წ. VI-I სს.). წმინდა ქართული (თუმცა ელინისტურ კულტურას ზიარებული) ქალაქები იყო კოლხეთის ისეთი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ცენტრები, როგორიცაა: ქუთაისი – კუტაია (ძვ. წ. VI-V სს. – ფეოდალური ხანა), ციხეგოჯი – არქეოპოლისი (ადრეანტიკური – ადრეუყოფილი ხანა), განი (თავდაპირველი სახელწოდება სურთუმა, ძვ. წ. VI-I სს.). დასავლეთ საქართველოს ამ ბარველი ქალაქების სიძლიერე თუ დაცვა დაკავშირებული იყო კოლხეთის სახელმწიფოს სიძლიერესთან და საგარეო ვითარებასთან: ომების ქარტეხილებთან, ელინისტურ საზღვრისთან კოლხეთის ურთიერთობის ცვლილებებთან, გარეშე მტრების შემოჭრასთან და მათ მიერ ქვეყნის რბევასთან. ამ ფაქტორებთან დიდად იყო დაკავშირებული კოლხეთის ქალაქების როგორც ზრდა-გაძლიერება, ისე მათი შესუსტება.

ახალი ეპოქა დასავლეთ საქართველოს ქალაქების ისტორიაში იწყება დასავლურ-ქართული ადრეშუასაუკუნეების სახელმწიფოს – ლაზეთის სამეფოს წარმოქმნასთან ერთად. მისი სატახტო ქალაქი გახდა კოლხეთის ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ცენტრი, ციხე-ქალაქი ციხეგოჯი – არქეოპოლისი. კოლხეთის ძველი ქალაქების დიდი ნაწილი აგრძელდება არსებობას ლაზეთის სამეფოში (IV-VII სს.), ასეთები იყო: ცხუმა, გიენოსი, ზოტინთა, ნიკოფსი, ბათუმი, ქუთაისი, ციხეგოჯი. საგარეო მტრისაგან დარბევის შედეგად ძვ. წ. I ს. დაეცა განი. ასევე, ძვ. წ. II-I სს. შეწყვიტა ქალაქობა (გეომორფოლოგიური ცვლილებების შედეგად) ფიჭვნარმა. ლაზეთის სამეფოში წარმოიქმნა ახალი ქალაქები: ვარდციხე – როდოპოლისი (VI-XI სს.), მუსურისი (რიონისა და ცხენისწყალს შორის, ზუსტი მდებარეობა უცნობია; ადრეუყოფილი ხანა), პეტრა (ციხისპირის ადგილზე, VI ს. – ადრეუყოფილი ხანა), ეშნარი (ადრეუყოფილი ხანა), ზუფათი (დღევანდ. ზოფა, თურქეთში. ადრეუყოფილი ხანის დასაწყისი), შორაპანი (გვიანანტიკური – ადრეუყოფილი ხანა).

დასავლეთ საქართველოს ანტიკური და ადრეშუასაუკუნეების ხანის ქალაქების ცხოვრებაში დიდ როლს ასრულებდა საგარეო-სამომოსვლო გზები, რომლებიც მათ აკავშირებდა როგორც დასავლეთის ქვეყნებთან (ძველი ბერძნული, ელინისტური, რომაული და ბიზანტი-

ური სამყარო), ისე აღმოსავლეთთან. ეს იყო როგორც სახელეო, ისე საზღვაო გზები, რომლებიც დასავლეთ საქართველოს აკავშირებდა შავი და ხმელთაშუა ზღვების აუზის ქვეყნებთან, ამ გზებმა ხელი შეუწყო საქალაქო ცხოვრების აღმავლობას დასავლეთ საქართველოში. მათი საშუალებით შემოდიოდა დასავლეთ საქართველოში ბერძნულ-ელისური, რომელი და ბასნტიური ტელურა. ამ გზების საშუალებით ზღვოდა დასავლეთ საქართველოს კოლონიზაცია: კლინიზაცია და ქართიზაცია, რაც კარგადაა ასახული არქეოლოგიური გათხრების საშუალებით გამოვლენილ აღნიშნული ხანების საქალაქო ტელურაში.

დასავლეთ საქართველოს ქალაქები ამ ხანებში წარმოადგენდნენ როგორც გაჭრის-ხე-ლოსნობის, ისე სასოფლო-სამეურნეო ცენტრებს. აქ განვითარებული იყო საფეიქრო, კერამიკული, მინის წარმოება, მეტალურგია, მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, მეთევზეობა.

აღნიშნული ქალაქები წარმოადგენდნენ, ამავე დროს, ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ცენტრებს - სკაპტოების ან სხვა ადგილობრივი თუ უცხოური მოხელეების რეზიდენციებს. კოლხეთისა და ლაზეთის ქალაქები საკულტო ცენტრებიც იყვნენ. ქ. ვანი, მკლევაროთა ვარაუდით, წარმართული სატაძრო ქალაქი იყო. ქრისტეანულ ხანაში ბიჭვინთა, ფანისი, ბეტრა, ნიკოფსი, ქუთაისი სეპარქიო ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ამ ქალაქებში შემორჩენილია დიდი რაოდენობით წარმართული და ქრისტეანული საკულტო ტაძრების ნაშთები.

მოსახლეობა დასავლეთ საქართველოს ანტიკური და ფეოდალური ხანის ქალაქებში ძალიანად ადგილობრივი - ქართული იყო. ამავე დროს, ზღვისპირა ქალაქებთან შერწყმული იყო ბერძნული ელემენტები - სავაჭრო ნავსადგურები.

ქუთაისი დასავლეთ საქართველოს ბირველ ქალაქთა რიცხვს განეკუთვნება. ბევრელები მას ადგივებენ აბოლინიის როდოსელთან (ბე. წ. III ს.) და სხვა ბერძენ ავტორებთან კოლხეთის დედაქალაქად მოხსენიებულ „კუტაია“-სთან. ახ. წ. ბირველ საუკუნეებში ქუთაისს ბირველობას არიშავს ლაზების მთავარი ქალაქი ციხეჯოჯი. ცხადია, ეს დაკავშირებული იყო ლაზების პოლიტიკურ გაბატონებასთან და ლაზეთის სამეფოს წარმოქმნასთან. VI ს.-ში მას იხსენიებს ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი „არტაბანის“ სახელით. ქუთაისის აღორძინება VII ს.-ში აქ ქართლის ერისმთავრების დამკვიდრებასთან დაკავშირებით იწყება. ქუთაისის ხელახალი აღორძინება მრავალმა ფაქტორმა განაპირობა, მათ შორის სავაჭრო-ეკონომიკური და სტრატეგიული მნიშვნელობის გზებზე მდებარეობამ; ქუთაისი გზებით იყო დაკავშირებული თბილისთან, შავ ზღვასთან, სამხრეთ საქართველოს ქალაქებთან. ქუთაისის დედაქალაქობისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ექონდა იმ ფაქტს, რომ ის მდებარეობდა საკუთრივ ქართული მოსახლეობის ცენტრში. VIII ს.-ის ბოლოს ქუთაისი იქცა ახალი დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს - აფხაზთა სამეფოს სატახტო ქალაქად. VIII ს.-ის ბოლოს და IX საუკუნეში ქუთაისში მნიშვნელოვანი სამშენებლო სამუშაოები ჩატარდა ქუთაისის ციხის გაძლიერების, სამეფო სასახლის გაანაგავების, ქალაქთან დამაკავშირებელი გზების კეთილმოწყობისათვის. ამის შემდეგ ქუთაისი შუა საუკუნეების მთელ სივრცეზე ძაბვრებს დასავლეთ საქართველოს მთავარი ქალაქის მნიშვნელობას. 978-1122 წლებში ის მთელი საქართველოს სატახტო ქალაქი იყო, ქუთაისი იყო რელიგიური და ტელურის ცენტრიც. აქ იყო ქუთათელის კათედრა. მის მახლობლად ღარსდა გელათის ცნობილი აკადემია.

ციხეჯოჯი არქეოპოლისი (ახლანდ. სოფელი ნოქალაქევი, სენაკის რაიონში). ციხეჯოჯი საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი იყო. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ციხეჯოჯი ადგილზე, აქ ამ დროს ერეკლე სამოსახლო ეოფილა. კოლხეთის სამეფოს დასუსტებამ და მთარიდატე პონტოელის მიერ მისმა დაპყრობამ, პონტოსა და რომაელთა ომებმა ხელი შეუშალა ციხეჯოჯში საქალაქო ცხოვრების აღმავლობას და მისი დაცეცილება გამოიწვია. ლაზეთის სახელმწიფოს წარმოქმნამ და დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებამ მისა პე-

გეგმონათი ხელი შეუწყო ციხეოჯის აღორძინებას და მის გადაქცევას ლაზთა სამეფოს სატახტო ქალაქად IV ს.-დან. IV-VII საუკუნეებში ციხეოჯი ძლიერი ქალაქი იყო, განვითარებული საქალაქო და სოფლის მეურნეობით, თავისი საფორტიფიკაციო ნაგებობებით, სამეურნეო და საფოფხავოებრივი შენობებით, ქრისტიანული საკულტო ტყელებით. VIII ს.-ში ის აიღო და ააოხრა მურვან ერემ, ამავე დროიდან დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურმა ცენტრმა გადაინაცვლა ქუთაისში. ციხეოჯი კარგავს ქალაქობას და მცირე დასახლებულ პუნქტად იქცევა. დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქი ცხუმში (სოხუმი). ამ სახელწოდებით ეს ქალაქი მოხსენიებულია მურვან ერეს ლაშქრობასთან დაკავშირებით, რომელმაც „ქართლის ცხოვრებით“ (ჯეჟანშერი), შემუსრა მურვან ერემ ძელი ბერძენები მას დიოსკურას უწოდებდნენ, რომელმაც – სებასტოპოლისს, ირან-ბიზანტიის ომის დროს (542 წ.) დაიწვია, შემდეგ ბიზანტიელებმა, 565 წ. იუზტანიანემ კერძოდ, იმპერატორმა აღადგინა ციხესიმაგრე და ქალაქი, ის VIII ს.-ის პოლიტიკურ ცენტრად ერთ-ერთი საყრდენი პუნქტი იყო დასავლეთ საქართველოში. VIII ს.-ის პოლიტიკურ ცენტრად (დასავლურქართული) ხსენიებულია წარმოქმნის შემდეგ ქ. ცხუმში ამ სამეფოს ერთ-ერთი, ცხუმის საერისთავოს ცენტრი იყო. ერთიანი ქართული სახელმწიფოს წარმოქმნის შემდეგ XI-XIII სს. ისევ საერისთავოს ცენტრია. მეფე ბაგრატ III (თუ IV) დროს აქ აიგო დიდი ციხე, რომლის ნანგრევები დღემდე შემორჩენილი. ციხე ერთიანი საქართველოს მეფეთა ერთ-ერთი საყრდენი იყო დასავლეთ საქართველოში.

IX-X საუკუნეების საქართველოს საქალაქო ცხოვრებაში ახალი ეტაპი იწყება, ეტაპი, რომელზეც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში „ახალქალაქობის ხანა“ ეწოდება. ეს არის ზოგი ძველ ქალაქის აღორძინების და, უმთავრესად, ახალი ფეოდალური ქალაქების წარმოშობის ხანა.

VIII-IX საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოს მიწა-წყალზე არაბთა სახალიფოსაგან და ბიზანტიის იმპერიისაგან (და ასევე ერთმანეთისაგან) დამოუკიდებელი სამეფო-სამთავროები წამოიშალა, რამაც, სხვა ფაქტორებთან ერთად, ახალი ქალაქების წარმოშობას შეუწყო ხელი.

ფეოდალური ურთიერთობის დამყარებამ არაერთგვაროვანი შედეგი მოიტანა საქალაქო ცხოვრებაში. შუა საუკუნეების ევროპის ისტორიაში საქალაქო ცხოვრება ზრდასხვაგვარად წარმართა. მაგ. იტალიაში ქალაქთა უმრავლესობა ძველი რომაული ქალაქების აღორძინების საფუძველზე შეიქმნა, ევროპის ჩრდილო რეგიონებში, უმთავრესად, ახალი ქალაქები წარმოიშვა, იგივე მოხდა ჩვენს მეზობელ სომხეთშიც. საქართველოში რიგი არტიკური ხანის ქალაქები აღორძინდა.

ამ პერიოდის საქართველოში ახალ ცხოვრებას იწყებს არტანუჯი, რომელიც თავის დროზე, მეფე ეკატანე გორგასლის მიერ დაარსებულ კლარჯეთის საერისთავოს ცენტრი იყო, მაგრამ, შემდეგ, მურვან ერეს მიერ დატოვებულმა, ისევე როგორც მრავალმა სხვა ქალაქმა, არტანუჯმაც დაკარგა მნიშვნელობა. არტანუჯზე გადიოდა მნიშვნელოვანი გზა თბილისიდან, რომლითაც საქართველო ბიზანტიის ქალაქებს უკავშირდებოდა; არტანუჯზე გადიოდა უკავშირდებოდნენ სომხეთის ქალაქები შავ ზღვას.

როდესაც ამოტ ბაგრატიონი აწყობს თავისი სამთავროს ორგანიზებას, ის რეზიდენციად არტანუჯს ირჩევს. მან „მოკა კლარჯეთის ტყვით შინა კლდე ერთი, რომელი პირველ ეკატანე გორგასლის ციხედ აღეშენა, სახელით არტანუჯი, და მოიქრებულ იყო ბაღდადელის მის ყრუობითგან. იგი განაახლა ამოტ და აღაშენა აგრეთვე ციხედ. და წინა კერძო მის ქუეშე აღაშენა ქალაქი. და აღაშენა ციხესა მას შინა ციხესა წმიდათა მოციქულთა პეტრესი და პავლესი, და შექმნა მას შინა საფლავი თვისი, და დაუმკიდრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად.“ შუასაუკუნეოვანი ქალაქის კლასიკური ნიმუშია: დიდა-ციხე, ციხის კედელი, შიგნით საგვარეულო ეკლესია, საგვარეულო სასაფლაოთი, ციხის ბრველი ქალაქური და სახლგა.

არტანუჯისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ გარემოებას, რომ ის გარკვეული ისტორიულ-გეოგრაფიული და სამეურნეო რეგიონის ცენტრში მდებარეობდა და მასზე ადგილობრივი და საერთაშორისო მნიშვნელობის გზები გადიოდა. არტანუჯის მნიშვნელობა თანდათან გაიზარდა „აღრუჯის ციხე, წერს კონსტანტინე პორფიროგენეტი, ძალიან მტკიცეა და აქვს „რამატიც“ და დაბა-ქალაქიც; და აქ მოდის საქართველო ტრაპეზუნტისა, იბერიისა, აფხაზეთისა, და არმენიის და სირიის ყველა ქვეყნიდან, და ამ საქართველოდან მას უამრავი ბაჟი შემოდის, ადრანუჯის ციხის მიწაწყალი, ესე იგი არზენი, დიდად ნაყოფიერია და წარმოადგენს იბერიის, აფხაზეთისა და მესხთა ქვეყნის გასაღებს“.

IX-X საუკუნეების საქართველოში რამდენიმე „ახალქალაქი“ წარმოიშვა, რომელთა შორის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესია ჯავახეთის ახალქალაქი. ჯავახეთის ახალქალაქის დაწინაურებისათვისაც გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა მას გეოგრაფიულ მდებარეობას ჯავახეთის მტკვრისა და ახალქალაქის წყლის შესართავთან. ის ბუნებრივი პირობებით კარგად იყო დაცული და, თავის მხრივ, მნიშვნელოვან თვლასაც ეციხეს წარმოადგენდა რეგიონის მოსახლეობისათვის. მასზე გადიოდა ბიზანტიასთან დამაკავშირებელი გზა.

ამდენ ხანას უკავშირდება თმოგვის, ოდიშის, ახალციხის, თელავის საქალაქო ცხოვრების დასაწყისი. X საუკუნის არაბი ისტორიკოსი ალ-მუკადასი თელავს სამხრეთ კავკასიის დიდ ქალაქს — თბილისს, შამქორს, განჯის, შირვანის გვერდით ასახელებს. მასზე გადიოდა თბილისიდან შაქში მამაკალა გზა. თელავის დაწინაურებაც იმ მოვლენებთან იყო დაკავშირებული, რაც ახალი სამეფო-სამთავროების წარმოშობას და საერთო აღმავლობას მოჰყვა ქვეყნის ცხოვრებაში.

ამ ხანის საქართველოს ისტორიაში განსაკუთრებული და თავისებური ადგილი უკავია თბილისს. ის ჯერ ქართლის სამეფოს, შემდეგ ქართლის საერისმთავროს, ზოლო შემდეგ არაბთა ადმინისტრაციული ერთეულის ცენტრი იყო, ხალიფას მოხელის, ამირას რეზიდენცია. ამ დროიდან თბილისის ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება. ცვლილებები ქალაქის განაშენიანებასაც შეეხო. VII საუკუნეში თბილისი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა, ციხე და საქალაქო დასახლება, რაც შეეხება ზღიანურ მტკვრის მარცხენა ნაპირს დასახლებას. შედიოდა თუ არა ის ამ დროს ქალაქის შემადგენლობაში, საკითხი სადავოა.

არაბულ საისტორიო მწერლობაში დაცული ძველი ირანული ტრადიცია, რომელიც საერთოდ ირანში, და საკუთრივ კავკასიის მასშტაბით დიდი სამშენებლო სამუშაოების ჩატარებას შამ ხოსრო ანუშირვანს მიაწერს, მის მიერ აგებულად თელის თბილისის პირდაპირ, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე არსებულ ციხეს, რომელსაც არაბული წერილობითი წყაროები სოღდებილს, ქართული საგოღებელს, სალუდებელს ეწოდებენ. არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ VI საუკუნეში ირანელებს აქ ხელისუფლების დამკვიდრების შემდეგ, გაუმჯობესებინათ მტკვრის მარცხენა ნაწილი და თავისი საერდენი შეექმნათ. მაგრამ, საკითხის სხვა მხარეა, შედიოდა თუ არა VI-VIII საუკუნეებში ის ქალაქის შემადგენლობაში. VIII საუკუნის 80-იან წლებში, როდესაც აბო ტფილელი სიკვდილით დასაჯეს, ათანე საბანისძე წერს, რომ ამის გვაში დასდეს ურემზე და გაიტანეს „გარეშე ქალაქი, ადგილსა, რომელსა საგოღებელ ეწოდებინ“. ე.ი. VIII ს-ის 80-იან წლებში სოღდებილი „გარეშე ქალაქსა იყო“, იყო მისი გარეუბანი და ქალაქის შემადგენლობაში არ შედიოდა. ის IX საუკუნიდან ჩანს შესული, როგორც ქალაქის მესამე ნაწილი. VIII ს. 80-იან წლებში ამირას სასახლე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე (ბოტანიკური ბაღისკენ მამაკალა გზაზე) იყო. IX ს. 50-იან წლებში, როდესაც ხალიფას სარდალი ბუღა თურქი თბილისს მოადგა, ამირა სამაქს გამაგრებული ჰქონდა მტკვრის მარცხენა ნაპირის სიმაგრე სოღდებილი. IX ს. დასაწყისიდან, როდესაც ამირები იწყებენ ბრძოლას სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ, ამირა, აღმათ, ნაგლეხად ეწოდებოდა თბილისის ქართულ მოსახლეობას და თავისი მოვარი საერდენი მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე გადაიტანა,

სადაც, IX-X საუკუნეების არაბი ავტორების ცნობებით, აზირა სასაქმა გასამაგრებელი საშუალებები ჩატარა. ნიშანდობლივია, რომ XI ს., როდესაც საქართველოს მეფე ბაგრატ IV თბილისისათვის იბრძოდა, მამულაძეებმა მტკვრის მარცხენა ნაპირზე იყვნენ გამაგრებული ჩანს, ქალაქის მაშადიანურა მოსახლეობა აქ შევიდრდებოდა და მავრდებოდა.

ბუღა თურქის შემოსევის დროს აზირა სასაქმა თავისი თეჯახი სოფლებიდან ციხეში დატოვა, ჩანს, ამირასათვის იქ იყო გველაზე საიმედო ადგილი. ბუღა თურქის ლაშქრობა საქისათვის მოულოდნელი არ იყო, ის ამისათვის ემზადებოდა. მას შეეძლო ესარგებლა ძველი ციხით, აღდგენა, გაფართოება, გაემყარებინა და დამკვიდრებულიყო მასში, თბილისის ქრისტიანული მოსახლეობისაგან მოშორებით. IX საუკუნეში თბილისი ჩამოყალიბებული აღმოსავლური ქალაქის სახეს იღებს, ის სამხაწილიანი ქალაქია: ციხეაღელი, საქალაქო დასახლება და სოფლები.

IX-X საუკუნეების თბილისი დიდი და მდიდარი ქალაქი იყო. არაბი ავტორების ცნობებით, კავკასიაში სიდიდით ის მხოლოდ შაბ ულ-აბუასს (დერბენდს) ჩამოუვარდებოდა. თბილისი ირგვლივ ალიზის ორმაგი კედელი ჰქონდა შემოვლებული, რომელშიც ხუთი კარი იყო დატანებული: მუდნის, რომლითაც მოსახლეობა ციხის მოედანს უკავშირდებოდა, კარის (გარსის), საიდანაც გზა ვარსისაკენ მიემართებოდა, მკირე კარი, რომელიც, ჩანს, მტკვარზე ჩადიოდა, რამდის კარი, რომლითაც ციხე თავის რამდენს უკავშირდებოდა, რაც ამდროინდელ თბილისში აღმოსავლური ქალაქებისათვის დამახასიათებელი რამდის — საქალაქო დასახლების არსებობაზე ზეოთქებს და სოფლებიდან კარი, რომლითაც ის თავის შესამე ნაწილს, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე არსებულ გამაგრებულ ციხეს უკავშირდებოდა. სოფლები თავისი კარი ჰქონდა.

ამდროინდელი თბილისის განაშენიანებასთან დაკავშირებით არსებობს X ს.-ის სომეხი ისტორიკოსის თეოფანე არწრუნის ცნობა, რომ თბილისს ფაქტობრივად ეწოდება, რაც ხის ქალაქს ნიშნავს, და არაბი ავტორების ცნობები, რომ თბილისი „ხის ქალაქია“, ნაძვის ხის მასალიდან ნაგები (ტაბარი). რომ თბილისის ციხის ჯა საკუთრივ ქალაქს ეკუთვნის. ჩანს, არ იყო, ეს თათქის ექვს არ იწვევს, IX-X საუკუნის არაბი ისტორიკოსები თუ გეოგრაფები, მაგ: იბნ ჰუვალა, აღნიშნავენ, რომ თბილისი ალიზის ორმაგი კედელი აქვს შემოვლებული, „ხის ქალაქში“, ალბათ, ქალაქის საცხოვრებელი სახლების მასალა იგულისხმება.

უცხოელი ავტორები საგანგებოდ უთითებენ, რომ თბილისში, იქ სადაც მტკვრის კლდეები ნაპირები უახლოვდებიან ერთმანეთს, გარეგან ნაგები ერთმანეთი მიდის ვადებულა. ამ ხიდზე გადიოდა აღმოსავლეთ-დასავლეთის დამაკავშირებელი დიდი გზა; ამ ხიდით უკავშირდებოდა ერთმანეთს ქალაქის ორი ნაწილი.

853 წელს, როდესაც თბილისი ბუღა თურქმა გადაწვა, შემდეგ მის გამაგრებასა და აღდგენაზე, ალბათ, ჯაფარიან ამირებს უნდა ეზრუნათ.

არაბთა სახალიფო დიდი საჯარო იმპერია იყო, რომლის სელშიც იყრიდა თავს აღმოსავლეთის ქვეყნების მთელი ვაჭრობა. მის ვაჭრებს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ დასავლურ სამყაროსთან და, ფაქტობრივად, არაბები ფლობდნენ იმდროინდელი მსოფლიო ვაჭრობის სადავებს. თბილისი აქტიურად იყო ჩაბმული ამ ვაჭრობაში.

თბილისის გზები იყო დაკავშირებული საქართველოს გველა რეგიონთან, ჩრდილო-კავკასიასთან, პიზანტიასთან, სახალიფოსთან. საგანგებო მაგისტრატებით უკავშირდებოდა ის იმდროინდელ მნიშვნელოვან სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებს — ანისს, დერბენდს, დეფნს. განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ თბილისი საგანგებო მაგისტრატით იყო დაკავშირებული ქ. ბარდავთან, არაბი უზენაესი ზეპირსაუფლის რეზიდენციასთან სამხრეთ კავკასიაში. ის სატრანზიტო ვაჭრობის დიდი ცენტრი იყო. ამასთანავე, თბილისში დიდ რაოდენობით შემოდინდა სოფლის მეურნეობის პროდუქტები ირგვლივმდებარე სოფლებიდან აქვე ვაჭრობდნენ ადგილობრივი ნაწარმით.

თბილისზე გამავალი დიდი საქარავნო გზებით თბილისი უკავშირდებოდა მთელ ამ საქარავნოს, რომელიც ურთიერთობა ჰქონდა სახალიფოს. ამ გზებით მოდიოდნენ სავაჭრო ქარავნები, არაბი მოხელეები, სახალიფოს სამხედრო ექსპედიციები ქართული მიწებისა და თათრების საკუთარი ურჩი ამირების დასახველად.

თბილისის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებზე აშკარად მეტყველებენ აქ მოჭრილი არაბული მონეტები. ნიშანდობლივია, რომ ჩვენთვის ცნობილი, თბილისში მოჭრილი პირველი არაბული მონეტა 704-5 წლებითაა დათარიღებული. იმ დროს, როდესაც სახალიფოში ვატარდა სამონეტო რეფორმა, თბილისში ზარაფხანა დაარსდა. მართლაც, შემდეგ დიდი ხნით წყდება თბილისში არაბული მონეტების მოჭრა (ყოველ შემთხვევაში, ცნობილი არ არის), მაგრამ 825 წლიდან. არაბთა ზღვისუფლების თანდათანობით დამყარების შემდეგ, იზრდება თბილისში მოჭრილი არაბული მონეტების რიცხვი და ეს მონეტები ფართოდ ვრცელდება სხვადასხვა ქვეყანაში. თბილისში მოჭრილი არაბული მონეტები აღმოჩენილია რუსეთის ჩრდილო პროვინციებში, აღმოსავლეთ ევროპაში, რაც ფართო სავაჭრო კავშირების არსებობას მოუთხოვს.

თბილისის მნიშვნელობას და ადგილზე იმდროინდელი მუხლამური სამყაროს ცხოვრებაში კარგად მოუთხოვს ის ფაქტი, რომ თბილისი აღნიშნულია X საუკუნის არაბულ სავაჭრო რუკაზე და, აგრეთვე, არაბი ისტორიკოსებისა და გეოგრაფების ცნობები მათი თანამედროვე თბილისის სავაჭრო-საგზაო კავშირების შესახებ.

მუხედვედ იმისა, რომ VIII-X საუკუნეებში თბილისი მოწვევით იყო ქართულ პოლიტიკურ ცხოვრებაში, საშუალოდ ცხოვრებით ის მჭიდროდ იყო დაკავშირებული აღმოსავლეთ საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებასთან და განიცდიდა სამეურნეო-ეკონომიკური ცხოვრების ამ აღმავლობის გავლენას, რაც არსებობდა მაშინდელ ქართულ სამყაროში, აღსანიშნავია ისიც, რომ X ს.ის მეორე ნახევრიდან თბილისში ნაკლებად იგრძნობოდა ხალიფთა ზღვისუფლება. იმდროინდელი არაბი ისტორიკოსი მასუდი გულიშტეილით აღნიშნავს, რომ ბუღა თურქის ლაშქრობის შემდეგ თბილისმა მუსლიმებას დაკარგეს ავტორიტეტი, შეიზღუდა მათი სამფლობელოები და თბილისის ურთიერთობა ისლამის ქვეყნებთან ამ ურწმუნოთა (ვა. ქრისტინია) ხელში გადავიდა, რომლებიც ყოველი მხრიდან გაიზოგნენ ქალაქს.

ქალაქი მშენდება და შენდება. X ს.ის სომეხი ისტორიკოსი უხტანესი მას სახელგანთქმულ, მდიდარ, ცნობილ ქალაქს უწოდებს.

IX-X საუკუნეების არაბი ისტორიკოსების ცნობებით, თბილისი კეთილმოწყობილი ქალაქია. მტკვარზე მცურავი წიქვლებია მოწყობილი სხვადასხვა სახის მარცვლეულთა დასაფუტავად. ქალაქის წყლით უზრუნველყოფისათვის მტკვარზე სავანებო წყლის საქარავნო მოწყობილი. თბილისში მრავალი აბანოა, სადაც წყალი უცეცხლოდ თბება. ისინი საგანგებოდ უთითებენ ქალაქში სოფლის მეურნეობის, საკვების პროდუქტების, განსაკუთრებით, ხორბლის, თაფლის სიაყვისა და სიუხვეზე. სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით ქალაქი, მართლაც, თვითონ ამარაგებდა თავის მოსახლეობას, ქალაქში და მის ირგვლივ მდებარე რეგიონებში არსებული პალ-უენახების, ზოსტნების, ყანების და საძოვრების მეშვეობით. არაბი ავტორები სავანებოდ მოუთხოვენ თბილისელთა სტუმართმოყვარეობაზე, ხელგაშლილობაზე კეთილგანწყობაზე. ქალაქის გარშემო სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების არსებობა საერთოდ დამახასიათებელია შუასაუკუნოვანი ქალაქებისათვის.

საკვები პროდუქტების სიაყვის განაპირობებდა როგორც თვით ქალაქში, ისე მის შემოგარენში სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების არსებობა, აგრეთვე, აზღომახლო სოფლებიდან შემოტანილი მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი სახიფათო და საჭირო სახეობები.

იმდროინდელი თბილისის მოსახლეობის უდიდეს უმრავლესობას ხელოსნები და ვაჭრები შეადგენდნენ. აჭურ ხელოსანთა ხელით იყო დამზადებული მრავალრიცხოვანი და მრავალ-

ფეროვანი — თიხის, მინის, ძვლის, ლითონის — ნივთები, რომელთაც თვით მათი დამამზადებელი ხელოსნები ან თბილელი ვაჭრები შეიძენენ. მათთან ერთად ქალაქში ამ ნივთთა და ფუფუნების საგანთა, სამკაულთა მომხმარებელი მაღალი საზოგადოების წარმომადგენლებიც ცხოვრობდნენ; აქვე ცხოვრობდნენ ქრისტიანული კულტის — სიონის, ანთის-ხატის და სხვა ცილესიათა მსახურნი.

არაბი ავტორების გაკვირვებას იწვევს ის ფაქტი, რომ ბასრებში, დუქნებში ზეიდან და მოსაქმეობენ ქალები, რომელნიც აქ თავისუფლად, თავისა და სახის დაფარვის გარეშე დაიარებიან.

არაბთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, როგორც მოსალოდნელი იყო, თბილისში მომრავლდა მამამადიანურა მოსახლეობა. თბილისში იყო ხალიფას მოხელის, ამირან რეზიდენცია, აქ ცხოვრობდნენ ამირანს ოჯახის წევრები, თბილისში იღვა არაბული სამხედრო გარნიზონი, მუსლიმური სარწმუნოების მსახურნიც ცხოვრობდნენ აქ.

მართალია, ჩვენ არა გვაქვს პარდაშირა ცნობები იმდროინდელი თბილისის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ, მაგრამ არაბი ავტორების მიხედვით, 853 წ., ზულა თურქის მფრ დატრიალებულ ტრაგედიისას, ქალაქში 50000 მცხოვრები დაიღუპა, რაც იძლევა საფუძველს ვარაუდისათვის, რომ ქალაქში 100000-მდე მცხოვრები შეიძლება ჯოფილიყო. არ არის გამორიცხული, რომ დაღუპულთა რაოდენობა გადაჭარბებულია, მაგრამ არცთუ ისე დიდად. სერთოდ, შუაუკუნიდან ქალაქებში მოსახლეობა არცთუ ისე მცირე იყო. მაგ.: იმდროინდელ შირვანში — 40-50 ათასი, სამარყანდში — 100-110 ათასი, კელში და ლონ-ღონში — 40-50 ათასი, — 100 ათასამდე მცხოვრებს ვარაუდობენ იმდროინდელ ვენეციაში, ფლორენციაში, 100000 მცხოვრებს, — XVI ს.-ის პარიზში.

თბილისის გაღვივებას დადი მნიშვნელობა ჰქონდა ქალაქის კულტურული ცხოვრებისათვის. არაბთა მფლობელობის დამყარება, ის გარემოება, რომ თბილისი სახალიფოს ადმინისტრაციული ცენტრი და ხალიფას მოხელის რეზიდენცია იყო, ვერ შექმნიდა ხელსაყრელ პირობებს თბილისში უროვნული, ქრისტიანული კულტურის შეზღოვა ადამილობისათვის, მაგრამ მამამადიანთა მფლობელობამ ვერ შეაჩერა დრმა ფესვებისა და ტრადიციების მქონე კულტურული შემოქმედების არსებობა, რომელთაც ბრძოლის ძალა დამპყრობლებს არ მჭირდებოდა. არაბთა მფლობელობის დროს თბილისში მოქმედი ქრისტიანული ეკლესიები იყო, აქ არსებობდა მნიშვნელოვანი ლიტერატურული სკოლა. ამასთანავე, ვაჭრებსა და ხელოსნებთან ერთად, არაბთა მფლობელობის ხანაში, აქ მუსლიმური ინტელექტუალურა ელიტის წარმომადგენლებიც ცხოვრობდნენ — ექიმება, ლეონტიკელები, თურქის-ტურები, ისტორიკოსები, მწერლები... მამადიან მოღვაწეთა შორის, რომელნიც თავიანთი ბიოგრაფიით თბილისთან იყვნენ დაკავშირებულნი, იყვნენ როგორც სუნიტურა, ისე შაიტურა მიმდინარეობის წარმომადგენლები. თუმცა იბნ-ჰალის (X ს. არაბი ისტორიკოსი) ცნობით, თბილისელი მუსლიმები ორთოქსული სუნიტური მრწამსის მიმდევრები არიან, რაც იძლევა საფუძველს მოსაზრებისათვის, რომ შიიტები აქ, ისევე როგორც ისლამის აღმსარებელ უმრავლეს ქვეყნებში, უმცირესობაში იყვნენ. ამასთანავე, ყურადღებას იმაზრებს ის გარემოება, რომ XI ს.-ის დასაწყისის არაბი ისტორიკოსის „ჟუმის ისტორია“-ში შიიზმის უმნიშვნელოვანესი ცენტრების, ქალაქების — ყუმის და ქუფას გვჯერათ თბილისიცაა ნახსენები, რაც შეიძლება აჩვენას თბილისის მნიშვნელოვანი წვლილით შიიტურ მოძრაობაში.

ამ თბილელ მამადიანთა მოღვაწეობის არეალი, რომელიც ბიოგრაფია თბილისთანაა დაკავშირებული, საკმაოდ ფართოა და ის მუსლიმური ადმოსაფლითის მრავალ რეცონს მოიცავს. ის ფაქტი, რომ არაერთი ცნობილი მამადიანი მოღვაწე არის „ათ-თაფლისი“ (ე.ი. თბილისელი), იმდროინდელი თბილისის მაღალი კულტურული დონის მაუწყებელია. ძველი მსჯელობა „ათ-თაფლისის“ ნიშნის მქონე მამადიან მოღვაწეთა უროვნულ კუთვნილებაზე აშკარაა, რომ ისინი მუსლიმები არიან, მაგრამ, ნაშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ მათ შო-

რის არაან ისეთებიც, რომელნიც იწოდებიან „ალ-ჭერჯი“, ე.ი. „ქართველი“. ჩანს, აღმართული თბილისის მუსლიმური მეცნიერების, საკუთრივ ღვთისმეტყველების მნიშვნელოვანი წერა იყო. ამ თვალსაზრისით ურად საინტერესოა აბნ-საუქლის ცნობა, რომ თბილისში არა მხოლოდ სწავლობენ ქაღისებს, დიდი პატივსაცემით ეტყობიან მეცნიერებს.

როგორც ცნობილია, არაბთა მფლობელობის დროს საქართველოში ისლამი არ გავრცელდებულა, მაგრამ ეს, რასაც ვიცით, არ გამოირიცხავს ცალკეულ პიროვნებათა მიერ ისლამის მიღების შესაძლებლობას. ასეთ ფაქტებს, ალბათ, თბილისში უნდა პქონიოდა ადგილი, სადაც არაბთა მფლობელობა ზამ საუკუნეზე მეტხანს გაგრძელდა, სადაც ქალაქის მოსახლეობას საქმიანი კონტაქტები ჰქონდა მუსლიმებთან და სადაც ზემოქმედების შესაძლებლობები მეტი იყო.

ქართველ მეცნიერებს, მუსლიმურ და ქრისტიანული სამყაროს სხვა ზღვებიდან ერთად, თავიში წვლილი შექონდათ არაბულ კულტურაში, მათ შორის ივენი ალ-ჭერჯი (ქართველი) და „თბილელნიც“ (ათოაფლისა), რომელთა ცხოვრება და მოღვაწეობა, ასე თუ ისე, დაკავშირებული იყო თბილისთან.

ამგვარად, IV-X სს. საქართველო განსხვავებით დასავლეთის რიგი ქვეყნების ისტორიისაგან, არ ხასიათდება საქალაქო ცხოვრების დაცემით, აქ ამ საუკუნეების ადრეულ საუკუნეებზე (IV-VI სს.) განაგრძობენ არსებობას ანტიკური ხანიდან გადმოხული ქალაქები, ჩნდება ახალი ქალაქებიც. შერდე არაბთა მფლობელობა და, განსაკუთრებით, მათი დამპყრველი საქმიანობა იწვევს რიგი ქალაქების დაქირებას, ხოლო IX-X საუკუნეებში საქართველოს ისტორიაში რიგი ძველი ქალაქების აღორძინების და ახალი ფეოდალური ქალაქების წარმოშობის – „ახალქალაქობის“ ხანაა, რაც ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების გარკვეული ადამიკალი ეტაპითაა გაპირობებული.

3. მიწათმფლობელობის ფორმები

IV საუკუნეში საქართველოში გაიმარჯვა ფეოდალურმა წყობილებამ. პირველ რიგში, ეს გამოვლინდა ფეოდალური მიწათმფლობელობის განმტკიცებასა და შერმოშობილი მოსახლეობის დაბეგრებაში, ფეოდალური ექსპლუატაციის უღელში ჩაბმაში. წარმოიშობ ფეოდალური წესი გაბატონდა, წამყვანი გახდა.

უკანასკნელი ზღუდე, რომელიც ფეოდალურმა წყობილებამ ადო, იყო წარმართული ტაძრები. ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად აღიარებასთან ერთად მოისპო სატაძრო თემები და ფეოდალური კლასის მფლობელობაში გადავიდა მიწების დიდი ფონდი. ამან, ერთი მხრივ, გაზარდა სამეფო და სააზნაურო მიწათმფლობელობა, ხოლო, მეორე მხრივ, საფუძველი ჩაუყარა ქრისტიანულ საეკლესიო ფეოდალურ სენიორიებს.

ეს, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ ფეოდალიზაციის პროცესი IV ს.-ში დასრულდა. იგი გრძელდებოდა კიდევ საუკუნეები.

მიწაზე კერძო საკუთრების განმტკიცებას, წვრილი და მსხვილი მიწათმფლობელების სოციალური ფენის ზრდას, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, საქართველოში ხელი შეუწყო ანტიკური მეურნეობის და, განსაკუთრებით კი, მევენახეობა-მებაღეობის განვითარებამ, მიწების გასარწყავებამ და ამდენად, დაბუშავებული მიწების ფონდის ზრდამ. ანტიკურმა მეურნეობამ დააჩქარა თემური კოლექტიური საკუთრების რღვევა მიწაზე და წვრილი მიწათმფლობელების გამოყოფა თემიდან. გასარწყავებამ და დაბუშავებული მიწების ფონდის ზრდამ წარმოქმნა და გაზარდა მსხვილი მიწათმფლობელების გაბატონებული ფენა. ეს პროცესი მიმდინარეობდა მთელი ანტიკური პერიოდის მანძილზე.

ადრეშასაუკუნეებში ფეოდალიზაციის, ე.ი. ფეოდალური ურთიერთობის გაღრმავებისა და შემდგომი გაბატონების პროცესი მიმდინარეობდა როგორც თემის დაშლის, მსხვილი

მიწათმფლობელობის ზრდის და უშუალო მწარმოებელთა დაბეგვის, გაგლეზების, ექსპლუატირებულ კლასად გადაქცევის გზით. თემა (საოჯახო, საკულტო, ტერიტორიულ-მეზობლური), მართადად, შემორჩენილი იყო საქართველოს მთის ზოლში და ზოგიერთ გამაბრამყვარებელში, სადაც ფეოდალიზმის დაშვადრება, კლასობრივი ურთიერთობის ზრდა-განვითარება მიმდინარეობდა სწორედ თემის რღვევის ხარჯზე (აქ, რა თქმა უნდა, მსხვილი მიწათმფლობელობა არ იყო), მაგრამ მიმდინარეობდა შედარებით ნელა, ბარის ზოლში, ადრე-შუასაუკუნეებში ბარველყოფილ-თემური წესიერების გადმოწამით სოციალურ ფენას შეადგენდნენ არა მხოლოდ ზეიშეები, არამედ თემიდან უკვე გამოყოფილი წვრილი მიწის მესაკუთრები, უშუალო მწარმოებლები – „წვრილი ერი“, „უაზნონი“. ისინი ჯერ კიდევ არ იყვნენ დაკაბულბუდნი, დაბეგრილნი აზნაურებისა და წარჩინებულების მიერ, ამდენად, ჯერ არც ექსპლუატატორთა კლასს ეკუთვნოდნენ და არც ექსპლუატირებულებს.

რაც ფეოდალურ პეკრებში, და საკუთრივ საქართველოში, ფორმალურად კარგა ხანს შემორჩა სათემო მიწათმფლობელობა, მაგრამ თემს (ფაქტობრივად სასოფლო თემს, სოფელს) ჰქავს მესაკუთრე (მფლობელი) მეფის, ფეოდალის სახით. ასეთ შემთხვევაში პასუხისმგებელი თემის ჯვლა ეკლესიებზეა, მაღალი თემა, თემის შავნი მიმდინარე ცვლილებები არ ახდენენ გავლენას თემა და ფეოდალს შორის ურთიერთობაზე ამ მხრივ საინტერესოა სერაპიონ ხარზუმელის „ცხოვრებაში“ მოთხრობილი ფაქტი. ამ სოფლის ერთმა მკვიდრმა ბერად შედგომა ისურვა, მაგრამ მის ამ სურვილს მოეწონა სოფელი აღუდგა წინ. მისი მონასტერში აღკვეცის შემთხვევაში, ჯვლა ის ვალდებულია, რაც ამ გლეხს ეკისრა, სოფელს უნდა ეტვირთა. საინტერესოა ისიც, რომ მისი ამ სურვილის წინააღმდეგ ამ სოფლის მესაკუთრე ფეოდალს იყო, რადგან ეს კაცი „მადემსობილი“ იყო და პატრონს არ სურდა მისი დაკარგვა.

მსხვილ მიწათმფლობელებს ადრეშუასაუკუნეებში შეადგენდნენ: მეფე (ქართლის მეფე VI ს. 30-იან წლებამდე, ღახუთის მეფე IV-VII საუკუნეებში, ქართლის ერისმთავარი VI-VIII სს.), აზნაურები და მათი ზღაფენა – წარჩინებულები, ეკლესია, ხოლო VIII საუკუნის პოლონ და IX ს. დასაწყისიდან – რეგიონულ სახელმწიფოთა მეფენი. ამრავად, მიწათმფლობელობა ეკლესიების მხედველი ოთხნაირი იყო: სახელმწიფო, სამეფო, საფეოდალო (საერო ფეოდალია და საეკლესიო) და თავისუფალ მწარმოებელთა – წვრილ მიწათმფლობელთა.

სახელმწიფო მაწებს შეადგენდნენ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულები, რომლებზეც გარანტდნენ სახელმწიფო მოხელეები, მხარეთა გამგებლები: ერისთავები, ზევისთავები, ციხისთავები. სამეფო დინასტიის უშუალო მფლობელობაში მყოფი მიწები გამოყოფილი იყო ცალკე სამეფო დომენის სახით.

სამეფო დომენს ამ ხანაში ეწოდება სეფე, საბეფო, სამეფეფო. სამეფო დინასტიის დომენში გამოყოფილი იყო პირადად მეფის, საკუთრება – სამამასხლიხო, ე.ი. მეფის, როგორც დინასტიის მეთაურის, სამეფო სახლის უფროსის, მამასხლისის საკუთრება.

საქართველოში უძველესი დროიდან ძლიერი იყო მიდრეკილება მსხვილი მიწათმფლობელობის შექმნისაკენ. მსხვილი მიწმფლობელობით მიწათმფლობელობა VI საუკუნეში უკვე დამკვიდრებულია (ს. ჯანაშია).

მსხვილი მიწათმფლობელობის შესახებ ცნობები შემორჩენილი გვაქვს წერილობით წყაროებში. მსხვილი მიწათმფლობელები ჩანან ქართლის მეფეები, ქართლის ერისმთავრები, ერისთავები და აზნაურები, რომლებიც ქრისტიანულ საფარებს უზგად სწირავდნენ დაბებს, აგარაკებს, ქარდავებს, მსხვილ მიწათმფლობელთა სიმრავლეზე აღმოსავლეთ საქართველოში მოუთითებს საუფლო სტელა-ჯვრები, მათი წარწერები და გამოხატულებები. ეს სტელები წარმოადგენენ მცირე საკულტო ნაგებობებს – ჯვრებს და, ამავე დროს მოუთითებენ ამ მიწის მესაკუთრეზე, რომელზეც ისინი აღმართული.

წმინდის ქვაკუთხედის კვანძების წარწერა გვამცნობს: „ესე ჯუარი ტრისტები მე, კონსტანტი, ბეჟან სტეფანესძემ და გუდასძემ აღმართე სახელსა მცხეთის ჯურისასა, ნასწავლესა ჰელენასა ზედა... სილოცველად წუენდა, ცოლისა და შეილთა...“ ეს არის ერთ-ერთი დოკუმენტური მოწმობა VII საუკუნისა, მიწის გაყიდვის შესახებ. კონსტანტის უფილია მიწა და აქ, თავისი საკუთრების უფლების მატერიალურ ნიშნად აღუმართავს სტელა-ჯვარი, რომლის კვანძებზეც ამოუკეთია წარწერა. სილოცველო სტელა მას აღუმართავს მცხეთის ჯურის სახელზე, რაც მიუთითებს ამ დროს მცხეთის ჯურის კულტის გაფრცხვლებაზე საქართველოში. მიწა გაყიდვა-გასხვისებას საგანი, ცხადია, ამაზე დიდი ხნით ადრე გახდა. ეს, ალბათ, მოხდა აღრეტიკურ ხანაშივე. გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელი გვამცნობს, თუ როგორ შეიძინა ზღვიძის მონასტერმა მიწები VI-XII საუკუნეებში. აღნიშნულია მონასტრის პირველი წინამძღვრის – ევარეს მიერ ნაყიდი ზოფლები. ადრეშუასაუკუნეების სტელა-ჯვრებზე წარჩინებულები ხშირად მოხსენიებული არიან ბიზანტიური ტიტულებით: უბატოსი, პატრიკიოსი. ისინი ხშირად გამოსახული არიან მფლობელობისა და ხელისუფლების ინსიგნიებით. ასეთი სტელა-ჯვრების სამრავლე მოწმობებს დიდი საფუილადო ზეჩიურების სიმრავლეს.

მიწის ნაკვეთებს, რომლებიც ამ ხანაში შეადგენდნენ გასხვისების საგანს (გაყიდვა, მოძება-წყალობა, შეწირვა, გაშთივება, ნახიხლად გაცემა, გაცემა, „შოენა“, ზოგჯერ მისი მერ გასაღისთვის ჩამორთმევა) ეწოდებოდა: მიწა, აგარა, აგარაკი. საქართველოში „აგარა“ – „აგარაკმა“ ეკოლოგიის ისეთივე გზა განვლი, როგორც ევროპულმა „ალოდმა“, რომელიც სოფლის, თემის მფლობელობიდან კერძო საკუთრებაში მყოფ ნაკვეთად გადაიქცა. დაბა (დაბამ მიიღო ამ ხანაში, აგრეთვე, დასახლებული ადგილის – სოფლის შინაარსი, მაგრამ ძველი, ე.ი. მიწის ნაკვეთის მნიშვნელობით კვლავ იხმარებოდა), ქარდაგი, ყანა ყანობი, ქვეყანა, ქვეყანაკი. „ქვეყანა“ აღნიშნავდა მიწის დიდ ნაკვეთს, შემდეგში კი (მე-9 ს.) მან მიიღო თანამედროვე, ფართო შინაარსი, თუკცა ძველი მნიშვნელობით კვლავ იხმარებოდა. მიწის შინაარსი აქვს უკვე „ქვეყანას“ ისეთ კომპოზიტებში, როგორიცაა: ქვეყნის – მოქმედი, ქვეყნის – მშრომელი – ე.ი. მიწის მესა; ქვეყნის – საჭმარი, ქვეყნის – საჭმე, ქვეყანობა – ე.ი. მიწათმოქმედება; ქვეყნის განზობა – ე.ი. მიწის გაზომვა; ქვეყნის – საზომელი – ე.ი. მიწის საზომელი; ნასყიდველი – ქვეყანა – ე.ი. ნასყიდი მიწა და სხვა. „ყანობობა“ აღნიშნავდა, აგრეთვე, დიდი მიწის ნაკვეთს – ყანების ერთობლიობას.

მიწების უმაღლეს მესაკუთრედ სახელმწიფოს მეთაური (მეფე, ერისმთავარი, მთავარი) ითვლებოდა. აზნაურები და წარჩინებულები იყვნენ მიწის პირობითი მფლობელები. ამრიგად, მიწაზე საკუთრება პირობითი იყო. ეს თურიდიული ნორმა ამ ხანაში უკვე ირღვეოდა. მიწების ნაწილი აზნაურებსა და ეკლესიას პტონდათ მემკვიდრეობით, ფაქტობრივად, უპირობო მფლობელობაში. ასეთი მიწას მეფე გვლარ ჩამოართმევდა ფეოდალს, წინააღმდეგ შემთხვევაში ფეოდალი ამას მიიჩნევდა მიზღვარებად, უსამართლობად.

მემკვიდრეობით მფლობელობაში მყოფი მიწის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი იყო მკვიდრი მიწა და შამული („მამული“ თავდაპირველად აღნიშნავდა მამისაგან მიღებულ მემკვიდრეობას, შემდგომში კი – ზოგადად საშემკვიდრეო საკუთრებას). მამულის კატეგორიები, რომლებიც მისი მიწების წყაროზე მოუთითებდნენ, იყო: ნასყიდი, ნაშთივი, ნასისხლი (ე.ი. დანაშაულის ქონებრივ საზღაურად დანაშაულისაგან მიღებული), ნაშთები, მონაგები, ნაწყალობევი მკვიდრად და სამამულედ, მეფე თავის, როგორც მიწის უმაღლესი მესაკუთრის, უფლებას ფეოდალის მკვიდრ მიწაზე ნომინალურად გამოხატავდა მიწის გასხვისების დოკუმენტის დამტკიცებით.

ჩვენამდე შემორჩენილი პირველი ქართული დოკუმენტი („ფანჯელთა დაწერილი“ – IX-X სს. მიჯნა) გვამცნობს, რომ ამ ხანაშიც კი, როდესაც ქართლში აღარ იყო არც მეფის და არც ერისმთავრის ხელისუფლება, მიწის მესაკუთრე ნომინალურად მაინც ცნობდა თავის

მაშელზე სხვა ქართული სახელმწიფოს მეთაურთა, მეფეთა (აფხაზთა და კახთა მეფეების), როგორც უზენაესი მესაკუთრის, უფლებას.

პირად (არაშემკვიდრებით) მფლობელობაში აზნაურებს და წარჩინებულებს პტირდით მეფის, ერისმთავრის ან სხვა სიუზერენის მიერ სამსახურის პირობით ბოძებული მიწა (ნაწილობრივი).

საეკლესიო მიწათმფლობელობის ძირითადი წყარო იყო შეწირვა. მეფე და აზნაურები თავიანთი სულის საოხად სწირავდნენ დაბებს და მიწის ნაკვეთებს. მათზე მსხდომი მოსახლეობით საფარებსა და მონასტრებს. ეკლესია-მონასტრები თავიანთი სამფლობელოებს ზრდადნენ სყიდვის გზითაც. ასე ჩამოყალიბდა საქართველოში დიდი და პატარა სასაფლრო და საზონასტრო სენიორიები. ამ დროს საქართველოში იყო ოცდაათამდე საეპისკოპოსო საფლარი. რამდენიმე სამეფო მონასტერი და მრავალი საფეოდალო მონასტრები; თითოეული მათგანი წარმოადგენდა დიდი თუ მცირე საფეოდალოს ცენტრს. ეკლესიაზე დიდი მათ შორის იყო მცხეთის საკათალიკოსო საფლარი – ხვეტიცხოვლის სენიორია; ამ სენიორიას აქონდა თავისი ჩამოყალიბებული სამეურნეო-ადმინისტრაციული ორგანიზაცია, რომლის სათავეში ქართლის კათალიკოსი იდგა. მისი სამფლობელოები გაფანტული იყო მთელ საქართველოში. შეწირული მიწა მკვიდრი მიწათმფლობელობის ერთ-ერთი სახე იყო. მართალია, შეწირულობა უნდა განეხილებინა შემწირველის ყოველ ახალ თაობას და მკვდრს, მაგრამ შეწირულობის ჩამორთმევა ეკლესიისათვის მძლავრებად და ღვთის გზაზე ითვლებოდა და როცა ასეთი ფაქტი მოხდებოდა, ეკლესიის მესვეურნი ამას მთელი თავიანთი შებლებით წინ აღუდგებოდნენ ხოლმე. ერთ-ერთ ასეთ ფაქტზე მოგვითხრობს X ს.-ის ლიტერატურული ძეგლი „წმინდა შიოს ზასწაულები“, რომლის ცნობით, VII ს.-ში სტეფანოს ურისმთავარმა სცადა წაერთმია მღვდლის მონასტრისათვის ორი აგარაკი, მაგრამ შემდეგ, იძულებული გამხდარა, წართმეული ორი აგარაკის გარდა, კიდევ ორი დაბა შეეწირა მონასტრისათვის.

X საუკუნისათვის საქართველოში უკვე დამკვიდრებული იყო ფეოდალური მიწათმფლობელობისათვის დამახასიათებელი ისეთი მოეღწა, როგორიცაა იმუნიტეტი ანუ შეუვალობა; მამულის ისეთი კატეგორიები, როგორიც იყო: ნასყიდი, ნაშთიფეო, ნასისხლი, შეწირული, ხშირად ნაწილობრივი, სარგებლობდა საგადასახადო შეუვალობით. ე.ი. მფლობელს მისი თავისუფლად ზღვრის სახელმწიფო გადასახადებისაგან.

მიწაზე სამართლო საკუთრების შემდგომ განმტკიცებას ადმინისტრაციული საქართველოში დიდად შეეწყო ხელი ჭეშოვის გაუქმებამ ქართლში (VI ს. 30-იან წლებში). ამ დროიდან ხელისუფლება კვლავ ზღუდავს ფეოდალური მიწათმფლობელობის ზრდა-განმტკიცებას. VI ს.-ის ბოლოს წარმოქმნილი ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება ისე მტკიცედ გვლარ ახორციელებს უმაღლესი სიუზერენის უფლებას ერისთავებზე, აზნაურებსა და წარჩინებულებზე, იწვევს სახელმწიფო მიწების (საერისთავო ქვეყნები) მამულად გადაქცევის პროცესი. ამ მხრივ ნიშანდობლივია ქართული წყაროს ცნობა, რომ ერისთავებმა დაიმკვიდრეს თავიანთი ერისთავობა და მეფე (ერისმთავარი) მათ ვეღარ ცვლიდა. ეს ჯერ კიდევ არ ნიშნავს, რა თქმა უნდა, საერისთავო ქვეყნის მამულად გადაქცევას. აქ ლაპარაკია მხოლოდ თანამდებობის – ერისთავობის სამეკვიდრეოდ დამკვიდრებაზე, მაგრამ მაინც, ეს უკვე ნაბიჯია იქითკენ, რომ ეს ერისთავები მოხელე-გამგებლებიდან იქცნენ მათი საგამგებლო მხარის ზრუელუფლებიან მესაკუთრებად, ნახევრად ხელმწიფებად. ასეც მოხდა VIII-X საუკუნეებში სახელმწიფო მიწების დიდი ნაწილი სამამულოდ გაისაკუთრეს დიდებულმა აზნაურებმა.

საადგილობრივი ურთიერთობის საფუძველზე საქართველოში ჩამოყალიბდა ფეოდალური იერარქია, ფეოდალური კლასის შინაპოლიტიკური ორგანიზაცია. ასეთი ზისტება, ალბათ, ფეოდალურ ურთიერთობათა დამკვიდრების დროიდან არსებობს, მაგრამ წერილობით წყაროში დამოწმებული გვაქვს VIII ს.-ის მოუღწებთან დაკავშირებით. წყალობა, როგორც ფეოდალურა ინსტიტუტია, ევროპული ფეოდალიზმის კომენდაციის და ბენეფიციუმის სახეს

ატარებს. კომუნდაციის ყველა ფორმა ფეოდალური იერარქიის შექმნის პროცესს ემსახურება. კომუნდაციის სხვადასხვა მიზეზი არსებობს: სუბტი ფეოდალის შესვლა ძლიერი მატრონის მფარველობაში, ან გაერთიანება სავსით საქმისათვის. ქართულ საისტორიო წყაროში (ჯუანშერი) დამოწმებულია ცნობა VIII ს.-ის აფხაზთა ერისთავის ლეონის შესვლისა „მეფე“ არჩილის ქვეშევრდომობაში. ლეონ აფხაზთა ერისთავი მიმართავს არჩილს, რათა მან ის შერთოს თავის „მონად“, „მზად“, „შვილად“. ასევე სოსოვს არჩილს ქვეშევრდომობაში მდებარე არაბთაგან შევიწროებული ადარნასე ბაგრატიონი. IX ს. 80-იან წლებში დასავლეთ საქართველოდან ჩამოსახლებულმა ლაშარიტ ბაღვაშმა „შეიპყრნა... ქუეყნანი თრიალეთისანი, აღაგო ციხე კლდეკართა და ამატრონა დავით ბაგრატის ძე“. ამიერიდან ლაშარიტი დავით ბაგრატონის ყმა, მასი ვასალა.

როგორც ჩანს, IX-X საუკუნეებში მიმდინარეობს მიწისმფლობელობის ძველი ფორმების საბოლოო ლიკვიდაცია. თუ ამ დროს ჯერ კიდევ არსებობს ე. წ. „სათეშო“ მანქა, ისინი ფორმალურადაა „სათეშო“ და ფაქტობრივად ფეოდალური მიწათმფლობელობა სისტემაშია ჩართული. ასევე განიცდის ევოლუციას „გარაკმა“ და ისიც ფეოდალის მამულში ან საგლეხო „ფუძეში“ შედიოდა. ამასთანავე, ფართოვდება „მამულის“ ცნება და ის საკუთრად შემკიდრეობით მდებარე საკუთრებადან სავსეთად ფეოდალის საკუთრებაში მყოფ მიწის მნიშვნელობას იძენს.

ამდროინდელი დიდი ფეოდალის, მთავრის მამული შედგება მიწის სამფლობელოების და მრავალრიცხოვან ქვეშევრდომთაგან. სამცხის დიდ მთავარს გიორგი ზორაშელს რამდენიმე სასახლე აქვს, „როშლისა (გიორგის) ტაძრანი, ეკათხულოთ პავლიკრაფთან, შენ იფრეს სანახესა ზორაშისა და ზანაიასა. ხოლო უმრავლესთა ეამთა ანადლოზნი... და არეთა მათ ემენა სახლი, რომელ ოდესმე ეწიის დამე, სადგურ ყვან მას შინა“. ასევე სასახლეოა მფლობელია დიდი მთავარი მირიანი.

სახნავ-სათესი მიწის, კენახის, ბაღის, ტყის გარდა დიდი ფეოდალის სიმდიდრე მრავალრიცხოვანი საქონლის (მსხვილფეხა, წვრილფეხა) მფლობელობაცაა. ამგვარად, ფეოდალის საკუთრება შედგებოდა შემკიდრეობით მიღებული, შეძენილი და ნაწავლობილი მიწებისაგან, მას ქონდა ციხე და ხაზაშორი და საზღვრული რეზიდენციები თავისი სამფლობელოს სხვადასხვა ნაწილში, სპეციალური სარაზრო სახლები ტყეებში, აგრეთვე, სასახლე და სახლები ქალაქებში. ფეოდალის მამულში იყო კარის გლეხთა, თუ გლეხთა არ ქონდა ფეოდალს, სასახლეში საგანგებო ოთახს გამოეყოფდნენ, სადაც მოთავსებული იყო მღვდელმსახურების აუცილებელი ყველა ნივთი (ხატები, ჯვრები). სრულდებოდა წირვა-ლოცვა, რომელსაც კარის მომღვაირი ატარებდა. ფეოდალებს ქონდათ საგვარეულო სასაფლაოები. ფეოდალის სახლის კომპლექსში სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები შედიოდა, საცხოვრებელი სახლები მომსახურეთათვის, აქვე იყო წინსილი და სხვა სათავსოები. ფეოდალის სამფლობელოს გარკვეული ნაწილი საბატონო მიწები იყო, სადაც მფრინობას მისი ემა-გლეხები ეწეოდნენ, მიწის ნაწილი გადაცემული ქონდათ მფლობელობაში გლეხებს, რომელნიც ამუშავებდნენ ამ მიწებს და იხდიდნენ გადასახადს როგორც ნატურით, ისე ფულთ, მათ ასევე ეკისრებოდათ „საშემაო“, ბეგარა, ემსახურებოდნენ ბატონს საბატონო მიწაზე, როდესაც ეს აუცილებელი ხდებოდა, ემსახურებოდნენ ოჯახში, ასევე ეკისრებოდათ მონაწილეობა სამშენებლო სამუშაოებში, გზის გაყვანაზე, მშენებლობაზე.

გლეხის ძირითადი სამეურნეო ერთეული იყო „ფუძე“, იმავე დროს ძირითადი ფინანსური ერთეული, ყველა გადასახადი და გაღებულება ფუძეზე იყო გაწეული. როგორც წესი, ერთი ფუძე გლეხის ერთ კომლს უნდა ქონოდა, მაგრამ გლეხთა ოჯახების გაზრდის, კომლების გაყოფის შედეგად, მაგ. XII-XIII სს-ში, ჩვეულებრივია, რომ ერთ ფუძეზე ორი, სამი და მეტი კომლიც ზის. მართალია, არაბთა მფლობელობის ხანაში „დაცვის ხვედრით“ განსაზღვრული პირობით გლეხთა კომლების და, შესაბამისად, ფუძეთა დანაწევრების პრო-

ცესი დროებით შერჩედა, მაგრამ შემდეგ ის ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა. რამდენი კომლიც არ უნდა „მეფარიყო“ ერთ ფუტეზე, გადასახადი ფუტეზე იყო გაწერილი, ფუტისა და კომლის ერთიანობა ძირითადად ფეოდალიზმის ადრეული ეტაპებისათვისა დამახასიათებელი.

გლეხის „ფუტე“ შედგებოდა სახნავ-სათესი (საყანე) მიწისაგან, ბაღისა და ბოსტნისაგან, ვენახისაგან, საცხოვრებელი სახლისა და დამხმარე სათავსოსაგან. „ფუტის“ მეპატრონე ფეოდალი იყო, გლეხი მას შემკვიდრებით ფლობდა მასზე დაკისრებული ვალდებულებების გადახდას პირობით.

ამავე ხანებში მკვიდრდება მიწისმფლობელობის უპირობო ფორმებიც, რაც ხელს უწყობს სოფლის მეურნეობის ინტენსიური დარგების (მებაღეობა, მევენახეობა, ტექნიკური კულტურები...) ფართოდ დანერგვას.

4. საზოგადოებრივი კლასები

IV საუკუნეში საქართველოში უკვე არსებობდა ფეოდალური სოციალურ-ეკონომიკური ფორმაციის ორი ანტაგონისტური საზოგადოებრივი კლასი: ფეოდალთა („წარჩინებულები“, „ზნაურები“) და „გლეხთა“ (ფეოდალებისადმი უფლებრივად და ეკონომიკურად დაქვემდებარებული, ექსპლუატირებული – დაბეგრები, წერილი მესაკუთრე – უშუალო მწარმოებლები).

გლეხი პირად თავისუფლებდაკარგული მწარმოებელია, რომელიც ზის სხვის (მეფის, აზნაურის, ეკლესიის) მიწაზე, ამუშავებს მას და იხლის ბევრას, რაც გულისხმობს როგორც ნატურალურ, ისე შრომით ვალდებულებას.

მაუხვდება იმისა, რომ საქართველოში გლეხობა, როგორც სოციალური ფენა, ფეოდალური ურთიერთობის საწყისი დროიდანვე იყო წარმოდგენილი, ტერმინი „გლეხი“ ჩვენამდე მოღწეულ ქართულ წერილობით წყაროებში გვიან ჩნდება, სახელდობრ, დამოწმებულია IX ს. ე.წ. „ფანავლთა საბუთში“, სადაც ის აშკარად პირადად არათავისუფალი მწარმოებელია, წოდებრიობის უმდაბლეს საფეხურზე მდგომთა აღსანიშნავად აღრეშუასაუკუნეების წყაროებში განურჩევლადაა ნახშირი ტერმინი „მლაბი“, რომელიც XI-XII საუკუნეებიდან თითქმის აღარ გვხვდება წყაროებში, და მიწისმოქმედ მწარმოებელია მამართ იხმარება მხოლოდ „გლეხი“. როგორც საბუთებიდან ჩანს, გლეხს ევალებოდა ბატონის მამულში მუშაობა მკის, ლეწვის დროს, კვირაში ერთი დღე. მებატონის მამულში მუშაობის დროს მოწვეული მოსავლის მეათედი გლეხებს ეძლეოდათ. ამასთანავე, გლეხები იხდიდნენ ნატურით გადასახადს. ამავე ხანაში სავარაუდოა ფულადი გადასახადის არსებობაც, მართალია, ამაზე პირდაპირი მითითება არ არის წყაროებში, მაგრამ VII ს. 50-იან წლებში არაბები კომლის თავზე ფულად გადასახადს რომ აწესებენ, ეს გვაძლევს ვარაუდის უფლებას ფულადი გადასახადის არსებობის შესახებ.

მიწა, რომელზეც გლეხი ზის, ბატონისაა, მისი საკუთრებაა საცხოვრებელი სახლი და ზაპუშთი, იარაღები, საქონელი (წერილფეხა, მსხვილფეხა), გამწვევი ძალა (ხარი, კამჭი, ცხენი), თუ ასეთი მას ჰყავს, შინაური ფრინველი. ამ ხანის საქართველოში გველა მოთხოვნადობას გლეხი, ძირითადად, თვითონ იკმაყოფილებს (საკმეღი-სასმელი, ტანსაცმელი, ფეხსაცმელსაც, როგორც წესი, თვითონ იკვრავს), სოფლის მეურნეობის თუ ხელოსნობის ნაწარმის გაყიდვით მიღებულ ფულს შედარებით რთული სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შესაძენად, გადასახადის გადასახდელოდ იყენებს. ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების შესაბამისად მატულობს გადასახადები და მამდება გლეხთა მდგომარეობა.

გარდა ამ ორი ძირითადი საზოგადოებრივი კლასისა (აზნაურობისა და გლეხობის), აღრეშუასაუკუნეების საქართველოში იყვნენ, აგრეთვე, ვაჭრები, ხელოსნები, წინარე ხანებიდან მომდინარე „ერი“, „წერილი ერი“, „მონები“.

ვაჭარ-ხელოსანთა სოციალური ფენები წარმოიქმნენ კლასობრივი საზოგადოების გარიგრავზე, ანტიკურ ხანაში. ფეოდალიზმის ეპოქაში საქართველოში, როგორც უკვე აღინიშნა, არ მომხდარა ქალაქების სრული დაცემა-გატრობა, არც მეურნეობის მკვეთრი ნატურალაზაცია, არ დაქვეითებულა ვაჭრობა-ხელოსნობა, საქალაქო მეურნეობა. ვაჭრობა, როგორც საშენაო, ისე საგარეო, კვლავ ინტენსიურად მიმდინარეობდა, ვითარდებოდა ხელოსნობის დარგებიც.

ხელოსნის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ზოგადი ტერმინი „ხური“ და „ხურობა“ გვხვდება დაბადების უძველეს ქართულ რედაქციებში და ფეოდალური ხანის სხვა ტექსტებში. ხუროები იყვნენ მრავალი სხვადასხვა ხელოსნური დარგის: „კვერთხური“ ან „ხური რვალისა და რკინისა“ (მჭედელი), „ხური ანთრაცისა“ (ძვირფას თევზთა დამუშავებელი), „კირთხური“ (ალატონი), „ქვითხური“ (ქვისმთლედი, მშენებელი), „ძვლის ხური“ (ფერვალი) და სხვ. „ხუროს“ გარდა, ხელოსნის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი ამ ხანის საქართველოში იყო, აგრეთვე, „ხელოვანი“, „ხელოსანი“. იყო კერძო ხასიათის ისეთი ტერმინებიც, როგორიცაა: „მესხმლე“ (ხარაზი), „მეჯადაგე“, „მებატრაგე“ (ტყავის გაშაშვანი), „მეცეცე“ (თიხის ნაწარმის ხელოსანი), „მქსოველი“, „მქსლე“, „მოინარი“ (ფეიქარი), „მხელსაცხმლე“ და სხვ. ამ პერიოდში ხელოსანთა ერთი ნაწილი თავისუფალი იყო, ცხოვრობდა და საქმიანობდა, ძირითადად, ქალაქებში და, ალბათ, ჰქონდა თავისი კორპორაციებიც, რომლებიც ექვემდებარებოდნენ „ხურითმობღერებს“ — ხელოსანთა უფროსებს, მათ მასწავლებლებს (გვიანშუასაუკუნეებში შემოდის, იმავე მნიშვნელობით არსული ტერმინი — „ოსტატი“). თავისუფალ ხელოსნებს ზოგჯერ შონა-მსგებლებიც აჰყავდათ (როგორც, მაგალითად, ევსტათი მცხეთელს — VI საუკუნეში). ხელოსნების ნაწილს არათავისუფლები შეადგენდნენ: მონები და აზნაურ-წარმინებულთა ყმები.

ტერმინი „ვაჭარი“, „საეჭარი“ ქართულში (ისევე როგორც სომხურში) შეჰყოფიდა საშუალო საბრძოლედან, როგორც ჩანს, ანტიკურ ხანაში, როცა გაჩნდა ამ ტერმინის საკითხით ძეგლებში (ბიბლია, პავლიოგრაფიული ლიტერატურა, „ქართლის ცხოვრება“). ამ ხანაში ვაჭრები, ძირითადად, თავისუფალთა ფენას შეადგენდნენ, თუმცა იყვნენ ემა-ვაჭრებიც.

ვაჭარ-ხელოსანთა ეთნიკური შემადგენლობა ჭრელი იყო: ქართველები, ებრაელები, სომხები, სპარსელები, არაბები, ბერძნები და სხვ. IV-X საუკუნეების საქართველოში ქალაქების ზონსახეობის მნიშვნელოვან ნაწილს ვაჭარ-ხელოსანთა სოციალური ფენები შეადგენდნენ.

„ერისაგანნი“ წარმოადგენდნენ თემიდან უკვე გამოყოფილ წერილ მესაქუთრთა, თავისუფალ მწარმოებელთა ფენას. „ერი“ პირველყოფილ-თემური წყობილების დროს (და ზმარად შემდგომ საუკუნეებშიც) მთელ ხალხს აღნიშნავდა, შემდგომ, როცა ერი აღარ იყო სოციალურად ერთგვაროვანი, ერიდან აღზევდნენ და „ერის“ ცნებას გამოეცდნენ „წარმადებულები“. „ერის“ ცნება დავიწროვდა: ის, როგორც წესი, აღარ მოიცავდა გაბატონებულ წოდებებს. ამ ხანის ქართულ წყაროებში „ერისაგანნი“ ხშირად „აზნაურებისა“ და „წარმადებულების“ საპირისპირო მნიშვნელობით გვხვდება, თუმცა, „ერი“ ზოგჯერ კვლავ ეხმარება ფართო შინაარსით — აღნიშნავს ხალხს, ჯარს.

მონები საქართველოში გაჩნდნენ, ალბათ, ჯერ კიდევ წინაკლასობრივი საზოგადოების ხანაში, პატრიარქალური მონების სახით. თვით ტერმინი „მონა“ ძველი საბრძოლედან, ან სოციალურ-აღმართიდან ქართულში შეჰყოფიდა ანტიკურ ხანაში. ქართულში იყო მისი მიახლოებითი შესატყვისი ტერმინები („კართი“, „პარაკელი“ და სხვ.). ადრეშუასაუკუნეებში მონები კვლავ იყვნენ, ძირითადად, საქალაქო მეურნეობაში. ამ ხანაში „მონა“ აღნიშნავდა, ძირითადად, ვასალსაც.

წინაფეოდალური ფორმაციების სოციალური გადმოჩანაობების („კრის“, „მონების“) დამ-
ლისა და ვაჭრობის (ვაჭლეების ან გახანაურების) ნიშნით მიმდინარეობდა, ძირითადად, ამ
ხანაში ფეოდალიზაციის პროცესი სოციალურ სფეროში.

ფეოდალური ურთიერთობის გაღრმავება-გამტკიცება ხდებოდა სოციალური ბრძოლის
პრობლემა ფეოდალებსა და გლეხობას, აგრეთვე ვაჭლეების გზაზე მდგარ ფენებს შორის.
ფეოდალიზმა ამ ხანის საქართველოში ვითარდებოდა როგორც „სიღრმეში“, ისე „საფრ-
ცეში“. „სიღრმეში“ ეს გამოიხატებოდა, ერთი მხრივ, „გლეხთა“ შემდგომ უფლებრივ და
პოლიტიკურ დაკაბუღებაში, ხოლო მეორე მხრივ – უშუალო მწარმოებელთა სხვადასხვა
ფენის ნივთიერებაში და გლეხთა კლასის გაერთიანებაში „საფრცეშა“ ფეოდალიზმი
ერყვებოდა საქართველოს ბარიდან შიშის რაიონებში.

აზნაურები, ფეოდალიზმის ადრეულ საფეხურზე ფეოდალითა კლასის ძირითად წოდებას
შეადგენდნენ „აზნაურები“ (საშუალო და წერილი მიწათმფლობელები). ამ ტერმინის ძირი
„აზნა“ ქართულში ნასესხებია ძველი ირანულიდან, სადაც ის აღნიშნავდა ცნობილს, წარჩი-
ლებულს (იმავე ძირიდანაა წარმოებული სომხური „აზნივ“ – წარჩინებული, აზნაური, ანალო-
გიურადაა წარმოქმნილი ჩრდილო-ირანული ძირიდან „აზნა“ რუსული ტერმინი „АЗНА“,
„АЗНАНИИ“ – წარჩინებული). ძველ ქართულ ტექსტებში, ბიბლიისა და სახარების უძველეს
ქართულ რედაქციებში, „აზნაური“ ზოგჯერ აღნიშნავდა თავისუფალს, მაგრამ მისი ეს
წინაშესწავლობა მეორეულია (ასევე, სპარსული ტერმინი „აზატი“ სპარსულში ნიშნავდა კე-
თილშობილს, შემდეგში მიიღო თავისუფალის მნიშვნელობა. სომხურში ეს სატყვე ორივე
მნიშვნელობით შევიდა, ხოლო ქართულში – მხოლოდ თავისუფალის მნიშვნელობით). შემ-
დგომში „აზნაურმა“ დაკარგა თავისუფალის მნიშვნელობა.

„მეფეთა ცხოვრების“ ცნობით, „აზნაური“, როგორც გამატიონებელი წოდება, გაჩნდა ჰე.
წ. III საუკუნეში. ფარნავაზის ვაჟმა, ქართლის მეფე საურმაგმა „წარჩინებულ ვენა აზნა-
ურნი“. რამდენად სწორია მემატიანის მიერ შემოთავაზებული ეს თარგმანი, ძნელი სათქმე-
ლია. საკვებით შესაძლებელია, რომ „აზნაური“, ისევე როგორც ზნე არაერთი ძველი ირა-
ნული ხიტყვა, ქართულში შემოვიდა პართულ ხანაში. მაგრამ, ამის შემოწმების საშუალებას
თანადროული წყაროებით, მოკლებული ვართ: პირველად ის დამოწმებული ვაჭებს V ს.-ის
ქართულ ლიტერატურულ ძეგლში – შუშანიკის „წამება“, ამ ძეგლის ცნობით, ქართლის
საზოგადოებაში V ს.-ში იყვნენ „აზნაურები“ და „უაზნიონი“. აზნაურები შეადგენდნენ გაბა-
ტონებულ წოდებას, წერილ და საშუალო მიწათმფლობელებს, სამხედრო და სამთხველიო სამ-
სახურის შემსრულებლებს, „უაზნიონი“ კი – დაბალ ფენებს (გლეხები, თავისუფალი მწარმოე-
ბლები, მონები). აზნაურთა წოდება არ იყო სოციალურად ერთფეროვანი, მის ზედაფენას
ეწოდებოდა „დიდი აზნაურა“, შუშანიკის „წამებაში“ მოხსენიებულნი არიან „აზნაურნი დიდ-
დინი“, „დიდი“ დან წარმოიქმნა შუა საუკუნეების ისეთი ქართული სოციალური ტერმინები,
როგორიცაა: „დიდებულები“, „გარდიდებულები“, „მდიდარი“. X საუკუნეში „დიდებულები“
უკვე გამოეყვანნ აზნაურთა წოდებას და ფეოდალთა კლასის მაღალი ფენა შეადგინეს.
წარჩინებულთა აღსანიშნავად ძველ ქართულ ტექსტებში ზოგჯერ გვხვდება „ზებური“
(გაღმადრებული სომხური „სებუმიდან“, რაც, თავის მხრივ, ირანულ „ვახპურ“-ზე უკავშირ-
დება). ეს ტერმინი ქართულში ჯერ გამატიონდა.

აზნაურის წოდებას მეფე ანიჭებდა. „ქართლის ცხოვრების“ (ჯუანშერი) ცნობით, არჩილ
მეფემ აზნაურობა მიანიჭა თავის ტაძრეულებს. აზნაურობა, როგორც სოციალური წოდებრიობა,
შემკვიდრებითი იყო. შთამომავლობით აზნაურებს ეწოდებოდათ „ნათესავთ აზნაურები“.

ტერმინ „აზნაურის“ ქართულში შემოსვლაზე ჯერ ვიდრე წინაფეოდალურ ხანაში, მისი
შესატყვისი ადგილობრივი ტერმინი იყო „წარჩინებული“ (ჩრნებული, გა-მო-ჩინ-ებული).

წარჩინებულები ამ ხანაში წარმოადგენდნენ მიწათმფლობელურ სამოხელეო-სამხედრო არისტოკრატას. სწორედ ეს წარჩინებულები იგულისხმებან, როგორც ჩანს, II-III სს. ბერძენი ავტორის დიონ კასიოსის თხზულებაში მოხსენიებულ ტერმინში „პირველნი“ („პროტონი“), რომლებიც ახლდნენ II ს.-ში რომში სტუმრად ჩასულ ქართლის მეფე ფარსმანს. წარჩინებულთა წირეს ეკუთვნოდნენ, აგრეთვე, მეფის დიდი მოხელეები – პიტაგორა, კრისთაყმა, ეპიტროპოსი და სხვ., მოხსენიებულნი ანტიკური ხანის ბერძნულ-არამეულ წარწერებში და ფეოდალური ხანის ქართულ წერილობით ძეგლებში. „ახნაურის“ შემოსვლის შემდეგ „წარჩინებული“ შინც დარჩა როგორც სოციალური ტერმინი და აღნიშნავდა უმაღლეს მიწათმფლობელ და სამოხელეო-სამხედრო არისტოკრატას, ახნაურთა ზედაფენას – „დიდ ახნაურებს“.

ფეოდალური ხანის პირველ საუკუნეებში წარჩინებულის სინონიმად ზოგჯერ წყაროებში გვხვდება „სეფეწული“. ეს ტერმინი, როგორც ჩანს, ადრეკლასობრივი ურთიერთობის ხანაში გაჩნდა, თავდაპირველად აღნიშნავდა სამეფო მიწაზე – სეფეგოსაზე და მეფისადმი უმჯობეს დამკვიდრებულ სოციალურად ზრდას. „სეფე“ ნიშნავდა მეფის კუთვნილებას – „სამეფოს“ („სეფედროშა“ – სამეფო დროშა, „სეფეკალი“ – სამეფო ქალი, „სეფეკაცი“ – სამეფო კაცი, იგივე „სეფეწული“ და სხვ.). „წული“ აღნიშნავდა „კაცს“, დამკვიდრებულ პარს. V ს.-ის ისტორიკოსი მოგვსე ზორენაცი ქართულ სეფეწულებში ხედავს სომეხი „ეოსტანიკების“ ანალოგიურ სოციალურ კატეგორიას. ეს პარალელი სავსებით მართებულია, რამდენადაც ეოსტანიკები სომეხეთში ეწოდებოდა სამეფო დომენზე – ოსტანზე მოსახლე მეფისადმი დამკვიდრებულ მოსახლეობას. მოგვსე ზორენაცი შეცდა ოღონდ, როდესაც იყარა, რომ თავდაპირველად „ეოსტანიკები“ (ბუნ-ოსტანი) და „სეფეწულები“ სამეფო წარმომადგენლობა იყვნენ. როგორც ჩანს, ეს დასკვნა მან ამ ტერმინების არსწორი ეტიმოლოგიის საფუძველზე გამოიტანა.

როდესაც ქართლში გაუქმდა მეფობა, ცხადია, „სეფეწულმაც“ შეიცვალა თავისი მნიშვნელობა. „სეფე“ უკვე ეწოდებოდა არა მეფის კუთვნილებას (რადგანაც მეფე აღარ იყო), არამედ – დიდი ფეოდალის, მეფის, უფლის კუთვნილებას, ხოლო „სეფეწული“ (receptus – „სეფეკაცი“) – მის ეკლასს, ამის გარდა, „სეფეწული“ აღნიშნავდა ფეოდალურ არისტოკრატას, წარჩინებულებს. წარჩინებულს აღნიშნავს, მაგ., „სეფეწული“ ევსტათი მცხეთელის მარტილობაში: „რამეს ამხედრდებოდა მარზპანი იგი, აღდგეს ზოგჯერ ქართლისანი, და სამოელ ქართლისა კათალიკონი, და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშა ქართლისა პიტაგორა და სხუანი სეფეწულნი“. „ქართლის ცხოვრებაში“ (ჯუანშერი) მოხსენიებულია წარჩინებული ბეგრატან სეფეწული, ადრეშუასაუკუნეების დასასრულს „სეფეწული“ აღარ გვხვდება, „სეფე“ და მასთან დამკვიდრებული სხვა ტერმინები კი იხმარება შუა საუკუნეების შთქლს სიგარებზე და დამკვიდრებული არა მარტო მეფისთან, არამედ საერთოდ ფეოდალ-ბატონთან (მაგ. „სეფობა“ – სამატონო ჯალღებულება, „სეფენი ახნაურთანი“ – ახნაურთა სახლები და სხვა.).

ფეოდალური იერარქია, მასალიტეტი

ფეოდალური კლასის დანოვა იყენებდა და ორ წოდებად ჯერ კიდევ ფეოდალიზმის ხაზის ვტარებდით საფუძველი იყო ამ კლასის შიგნით იერარქიის ჩამოყალიბებისა, ვასალიტეტისა (ე.ი. პირადი დამოკიდებულების სისტემისა წყრილი ფეოდალებისა დიდ ფეოდალებზე). უკვე შუამნიკის „წამებაში“ მოიპოვება ამის დამადასტურებელი ცნობა: ირანთან ქართლში მომავალმა ვარსკენ პიტაგორამ „ზრახვა ვო, რადთა აუწყოს და წინა მიგვებნენ მას ახნაურნი და მასნი ძენი და მსახურნი მისნი...“ როგორც ვხედავთ, ვარსკენს, დიდ ფეოდალს და დიდ მოხელეს, ექვემდებარებან სხვა ახნაურები: ისინი ჯალღებული არიან მაცუ-

ბონ და თან ახლდნენ მას, ე.ი. შესარდლონ გარკვეული გასალური სამსახური. ვარსკენი ამ აზნაურთა უფალია (ე.ი. სენიორი), ზოლო ისინი — მისი ზონები (ვასალები), ვარსკენის ცოლი შუშანიკი იწოდება დედოფლად (ე.ი. დედა-უფლად — ქალ-უფლად). ფეოდალური იერარქიის სათავეში იდგა მეფე, მეფის შემდეგ იდგნენ დიდი აზნაურები (წარჩინებულები). შემდეგ — მცირე აზნაურები.

ტერმინი უფალი ქართულია და იმავე ძირისაა, რაც მე-უფე მე-უფე და მამაკაც უფლის აღნიშნავდა, აგრეთვე, მამული (მამა-უფალი), ზოლო ქალ უფლის — დედოფალი (დედა-უფალი). ტერმინი „დედოფალი“ ფეოდალურ საზოგადოებას შემორჩა მისი არსებობის მოგვს სივრცეზე, „მამული“ კი X ს.-ის შემდეგ აღარ იხმარებოდა.

აზნაურებს თავისი უფლის მიმართ პქონდათ გარკვეული ვალდებულებები: ხლება, სამოხელეო და სამხედრო სამსახური, გარკვეული გადასახადის გადახდა. უფალსაც თავის მხრივ — აზნაურის მიმართ პქონდათ ასევე გარკვეული ვალდებულებები: ყმა — მამულის წყალობა, მისი ინტერესების დაცვა. ვასალური ვალდებულებების შესრულებას ეწოდებოდა „ჰონება“, „მსახურება“, „სამსახური“, ზოლო სენიორალური უფლებების განხორციელებას — „უფლება“, „უფლობა“, „უფლობა“.

მოგვიანებით, დიდებულ აზნაურებს VIII-X სს.-ის წყაროებით მკაფიო თვითნებური „საკუთარნი“, „წინაშეგომელები“, რომელნიც „მოკარნი“ (ე.ი. აზნაურები) არიან, მკარამ დიდი მოვრის წინაშეგომელები, მასი თანმხლებნი, დიდი მოვრის ბრძანების შემსრულებლები.

რამდენადაც ცალკეა ფეოდალური ორგანიზაცია იყო, მასაც ჰქონდა ვასალები, ე.ი. „შვილები“. საცლესიო და სამონასტრო ვასალ აზნაურებს ეწოდებოდა „ცლესისშვილი“, „სადარისშვილი“, „მცხეთისშვილი“ (ე.ი. მცხეთის სვეტიცხოვლის საფარის ვასალი აზნაური), „მონასტრისშვილი“, „მოთშვილი“ (ე.ი. მოთმგების მონასტრის ვასალი აზნაური), „რუისის საფარისშვილი“ და სხვ.

ვასალიტეტის აღნიშნული ზოგადი ტერმინები ქართულში აღნიშნავდა, აგრეთვე, ფეოდალისა და უშუალო მწარმოებლების ურთიერთობასაც: უფალი აღნიშნავდა არა მარტო სენიორს, არამედ — ბატონსაც, ზოლო ზონა — უფლებამოსილი მწარმოებელსაც (ცლესი).

ვასალიტეტი ფეოდალთა შინაგვლისობრივი სოციალურ-პოლიტიკური ორგანიზაცია ფეოდალიზმის პოლიტიკური წყობილების საფუძველია, აღმოცენებულია საადგილ-მამულ ურთიერთობაზე, სენიორის მიერ ვასალის შეწყალებაზე (ე.ი. ყმა-მამულისა და სამოხელე თანამდებობის ბოძებაზე). ის განსაზღვრავს ფეოდალის ადგილს სახელმწიფოს სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემაში, ფეოდალური ქვეყნის პოლიტიკურა წყობილების ფორმას, მის ცენტრალიზაციის ხარისხს, გავლენას ახდენს მწარმოებელი კლასისა და ფეოდალთა ურთიერთობის ხასიათზეც.

მრავალსაფეხურიანი ფეოდალური იერარქიის და ვასალიტეტის არსებობა IV-X სს. კუნძების საქართველოში, რომელსაც შეიძლება „უფალ-მონობა“ ეწოდოს, იძლევა საფუძველს თვალსაზრისისათვის, რომ ამ დროს საზოგადოება (ყოველ შემთხვევაში, IX-X სს. განვითარებული ფეოდალიზმის სტადიაზე) ამყოფება.

5. სახელმწიფო გამგებლობა

VI ს. 30-იან წლებამდე ქართლის სახელმწიფო გამგებლობის სათავეში მყოფ იდგა. მკარამ მისი ხელისუფლება არ იყო იმდენად შეზღუდული, როგორც თვითნებურად. მკარების გამგებლობა — ერისთავების ხელისუფლება ფაქტობრივად უკვე შემკადრებულია მისი ატარებდა, ერისთავები გახელმწიფებისაკენ (ე.ი. სრული დამოუკიდებლობისაკენ) მისწრაფობდნენ და კიდევ აღწევდნენ წარმატებას ამ მხრივ. ერისთავებისა და სხვა წარმომადგენლების

წარებულების დეცენტრალისტური ტენდენციები დასაგრძელს პოულობდნენ გარეშე ძალაში (ბიზანტია, ირანი). ქართული წყაროს ცნობით, ერისთავებმა თავიანთი სახელო დამკვა-
დრეს VI ს.-ში: მიიღეს ბერძენთა და სპარსთა მღვდლებსგან მკვიდრობის სიგელები, მაუ-
წყდომელი გახდნენ მეფისთვის. მემკვიდრის აზრით, მეფე მათ ვეღარ ცვლიდა ბერძენთა და
სპარსთა შაშით. ასე ერთ სახელში დამკვიდრებული ჩანს V ს.-ში, უკვე 3 თაობის მან-
ძალზე მაინც, ქართლის პიტიახში: არშუშა – ვარსკენ – არშუშა. მომდევნო ხანაშიც,
როგორც ჩანს, პიტიახში სახელის ქვემო ქართლის ერთი ფეოდალური საგვარეულო
(საფაჭრებელია, ისევე ვარსკენის შთამომავლობა) ფლობს: სამშვილდის სიონის X ს.-ის
წარწერის ავტორი გვამცნობს, რომ ის „ნათესავით (ე.ი. შთამომავლობით) პიტიახში“.

სახელმწიფო გამგებლობა, ძირითადად, ადგილობრივი, ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული
ერთეულების სამოხელეო აპარატს (ერისთავები, სვეთუფლები, ციხისთავები და სხვა)
შეადრებოდა. ცენტრალური საუწყებო მმართველობის სისტემა სუსტად იყო განვითარებული.
უშუალო გამგებლობის განსახორციელებლად მეფე ჩამოიყვანდა ხოლმე ცალკეულ მხარეებს
და ადგილებზე წყვეტდა მმართველობის სხედასხვა საკითხს. მეფე ფარსმან ქველი „იარე-
პოდეს და განაგებდეს სამეფოს თესსა“ („მეფეთა ცხოვრება“). „ჩამოვლითი“ მეთოდი გამგე-
ბლობისა საქართველოში შემორჩა შუა საუკუნეების თითქმის მთელ სიგრძეზე. ზოგჯერ სა-
ხელმწიფო საკითხების გადასაწყვეტად მეფე იბარებდა თავისთან მხარეთა გამგებლებს, უმაღ-
ლეს საერო და სასულიერო არისტოკრატებს და თათბირობდა მათთან: „მამონ მწერაფელ
გაგზავნა ბრძანება მირიან მეფემან ყოველთა თანა ერისთავთა, სპასალართა და ყოველთა
პირთა სამეფოსათა მოწოდებად მისსა“, – გვამცნობს „მეფეთა ცხოვრება“. ნახტან გორგა-
სალმა, ოსეთზე ლაშქრობის წინ, მოიწვია სათათბიროდ საერო და სასულიერო ხე-
ლოზუფლების, ახვევ, „ერის“ წარმომადგენელი (ჯუანშერი).

ძირითადი სამოხელეო ტერმინი ამ დროს იყო „თავი“ და მისგან ნაწარმოები სხვა სი-
ტყები: მთავარი, თავადი, მოთაული, მთაურა, უმათავრესი, უთავადესი. წერალობით
წყაროებში იხსენიებიან: „თავნი ქართლისანი“, ასისთავი, ათახსთავი, ციხისთავი, ერისთავი,
ვრდამთავარი, „მთავარნი ქალაქისა“, „მთავარნი სპარსეთისანი“, „მოთაულნი სამეფოსანი“
და სხვ. ტერმინი „მთავარი“ საეკლესიო სფეროშიც დამკვიდრდა: მღვდელმთავარი, მწე-
ფმთავარი. გვიანდელი ხანიდან (XIII ს.) შემოგვრჩა „ერისთავთა და მთავართა დადგინების
წესი“, სადაც განსაზღვრულია ამ მოხელე-გამგებელთა დადგინების ცერემონიალი. ცხადია,
ახელი ცერემონიალი დაწესებული იქნებოდა ადრეშუასაუკუნეებში.

ქართლის სამოხელეო სისტემაში დამკვიდრდა, აგრეთვე (და მოელი შუა საუკუნეების
მანძილზე შემორჩა), გვაროვნული წყობილებიდან შემორჩენილი „მამასახლისი“-ს ინსტი-
ტუტი. საგარეოდ, რომ ის ფეოდალური ხანის საწვის საუკუნეებში ზოგჯერ ისევე ტე-
რიტორიული თემის უფროსს აღნიშნავდა, მაგრამ უფრო ხშირად ეს იყო უკვე მოხელე –
ხოვლის ან მხარის გამგებელი. საინტერესოა ევსტათი მცხეთელის „წამებაში“ მოხსენიე-
ბული „ქართლის მამასახლისი“. სამწუხაროდ, ამ სამოხელეო ინსტიტუტის შინაარსი გა-
ურკვეველია. მამასახლისები ხშირად იხსენიებიან V-X სს. ეპიგრაფიკულ ძეგლებში.

სამოხელეო ტერმინად დამკვიდრდა ამ ხანში, აგრეთვე, გვაროვნული წყობილების
ხანიდან შემონახული ქართული სიტყვა „ხუცესი“, რომელიც შეეწვწილა სხვადასხვა საგამ-
გებლო ობიექტის აღნიშვნელ სიტყვებს: „ქვეყნის ხუცესი“, „სახლთ-ხუცესი“, „მსახურთ-
ხუცესი“ და სხვა. „ხუცესი“ დამკვიდრდა ასევე საეკლესიო სფეროშიც. ეს სამოხელეო
ტერმინიც ქართულ სინამდვილეს შემორჩა შუა საუკუნეების სიგრძეზე.

სოციალურ-პოლიტიკურ ტერმინად დამკვიდრდა, აგრეთვე, ძველი ირანულიდან შემოსული უფროსის აღმნიშვნელი სიტყვა „ბერი“: „ხევის ბერი“ (ხევის გამგებელი), „ქალაქის ბერი“ (ქალაქის თავკაცები) და სხვ.

ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულების „სახლისა“ და „ქვეის“ გამგებლის აღმნიშვნელად გვხვდება ამ პერიოდში სენიორის აღმნიშვნელი ქართული ტერმინი „უფალი“: „სახლის უფალი“, „ქვეის უფალი“. სუვერენის, სახელმწიფოს მეთაურის აღმნიშვნელად გვხვდება „მეფე“ და „მეფე“.

სახელმწიფოს ადგილობრივი გამგებლობის სისტემაში, ისევე როგორც ანტიკურ ხანაში, იყო ერისთავების სისტემა. დიდი საერისთავო ქვეყნების რაოდენობა და ფარგლები მეფობის გაუქმებამდე თითქმის იგივე იყო, რაც ფარნავაზის დროს (ძვ. წ. III ს.). აღრეარებულ 8 საერისთავოს გახტანგ გორგასლის დროს დაემატა ერთი: პერეთისა, რომელიც გახტანგმა შემოუერთა თავის სამეფოს. გარდა ამისა, მოხდა ცვლილება ორ საერისთავოში: 1) შარგვის (არგვეთის) საერისთავოში შევიდა თაკვერიც (ლენხუმი); 2) ეგრისის საერისთავო გახტანგის დროს იხსენიება როგორც „შიდა ეგრისისა და სუანეთის“ და განიხილება როგორც ქართლის სამეფოს შემადგენელი ნაწილი.

შიდა ქართლის გამგებელი, იგივე სპასპეტი-მთავარსარდალი, სხვა ერისთავებზე უფროსია. მისი რეზიდენცია, როგორც ჩანს, მცხეთაა. ის მეფის შემდეგ მეორე პირია სახელმწიფოში. ამავე დროს მეფის მამამხუცეა, ე.ი. მისი გამზრდელი და, ამდენად, მისი უახლოესი ვასალი, მრჩეველი — მეფის „მამა“ (ისევე როგორც XII-XIII სს-ში ჭყონდიდელი — მწიგნობართუხუცესი). გახტანგის სპასპეტი ჯუანშერამდე მისი მამამხუცე — საურმაგი იყო. საურმაგის შვილი — არტავაზი კლარჯეთის ერისთავი იყო, გახტანგის ბუბუმტე, — ე.ი. ახლობელი ვასალი, გახტანგის ბრძანებით, მან ააშენა არტანუჯის ციხე-ქალაქი და ოპიზის მონასტერი. საურმაგს ჰყავდა, აგრეთვე, მშა — ვარაზ — ბაკური და მშისწული საურმაგი — გახტანგ გორგასლის დიდი ეფიბი და მასთან დაახლოებული პირი. სპასპეტი შიდა ქართლს განაგებს სპასალარების მეშვეობით. ჯუანშერი ასახელებს გახტანგ გორგასლის დროს კასპის სპასალარს.

დიდი საერისთავოების გარდა, უნდა ვივლით, რომ არსებობდა მცირე საერისთავოებიც.

ერისთავზე უფრო მცირე მხარის გამგებლები იყვნენ ციხისთავები და ხევისუფლები.

ქართლის პიტიახშის (შუმანიკის „წამება“, ეესტათი მცხეთელის „წამება“) შინაარსი ნათელი არ არის. აშკარაა, რომ ის არის ქართლის სახელმწიფო დიდი მოხელე. ეს მოხელეობა, როგორც უკვე აღინიშნა, ქვემო ქართლის მფლობელ დიდ ფეოდალურ სახლს ეკუთვნის. ამავე პერიოდში, არის მოსაზრება მისი გაიგივების შესახებ სპასპეტთან.

ასეთი იყო ქართლის სახელმწიფო გამგებლობის სისტემა VI ს. 30-იან წლებამდე (მეფობის გაუქმებამდე), ჩვენამდე შემორჩენილი წყაროების მიხედვით. ცხადია, ეს წყაროები საკმაოდ ნაკლებია და სრულ წარმოდგენას არ გვაძლევს ამ საკითხზე.

XXI თავი

1. ძველი კულტურა (IV-V სს.-ში)

საქართველოს ისტორიული და კულტურული განვითარება, პირველ რიგში, მისმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ განსაზღვრა. დიდი სავაჭრო გზების გზაჯვარზე მდებარე ქვეყანა ორი კონტინენტის — ევროპისა და აზიის და, შესაბამისად, ორი დიდი კულტურული სამყაროს — დასავლურისა და აღმოსავლურის — მჯდნარზე იყო განფენილი. კავკასიის ჯღზე მდებარე, იგი ხმელთაშუაზღვისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უდიდესი ცენტრების არეალში იყო მოქცეული. ამის გამო საქართველო უძველესი დროიდანვე კონტაქტში იყო მრავალ ქვეყანასა და ხალხთან: შუმერული და ხეთური ცივილიზაციები, აქემენიდური და სასანიური ირანი, ელინისტური აღმოსავლეთი და რომა, არაბული სამყარო და ბიზანტია — ი, ქართული კულტურის მახასიათებელი დიდი წყაროები.

საქართველოს ახსიათებს ის, რაც სრულიად ბუნებრივია ყველა კულტურული სახელმწიფოსათვის: მას არ შეუძლია სხვათაგან იზოლირებულად ცხოვრება, პირველ, აქტიურ ურთიერთობათა და კულტურულ ფასეულობათა გაცვლა-გაშუქებით მუდამ იმყოფება საერთო კულტურულ დონეს, აღვილობრივ ნადავგზე გადახარშავს ყველაფერს, რასაც სხვათაგან იღებს და ქმნის საკუთარს, ქმნის ისეთ კულტურულ ფენომენს, რომელსაც აშკარად განსხვავებული, ქართული მქვია.

საქართველომ ერთ-ერთმა პირველმა იქამა ქრისტიანობა, რამაც განსაზღვრა მისი შემდგომი პოლიტიკური ორიენტაცია და კულტურული განვითარება. აქაც, დასავლეთ ევროპისა და ბიზანტიის მსგავსად, ქრისტიანობა — იუდაიზმისა და ანტიკური ბერძნული იდეალიზმის ეს ნაერთი — შეასაუკუნებოდა იმყოფავების საფუძველს წარმოადგენდა.

თუმცა ქრისტიანობა IV საუკუნის 30-იან წლებში ქართლშიცა და დასავლეთ საქართველოშიც სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა, მაგრამ წარმართული ზარწმუნობის გადამონაშთები საუკუნეთა განმავლობაში განაგრძობდნენ არსებობას. X საუკუნის დასაწყისში კანონმდებელი უკვე გამოიხატებოდა, ბრძოლა წარმოებდა, ერთი მხრივ, წარმართული წეს-ჩვეულებებისა და მათების დასაწვრვად, ხოლო მეორე მხრივ, ზოროასტრიზმის წინააღმდეგ, სასანიანთა ირანი აგრე აქტიურად რომ წერგავდა ქართლში.

სასანიანთა მმართველობის უკანასკნელი ასი წლის განმავლობაში ირანში შეიმჩნევა მონოფიზიტა მომრავლება, ძირითადად, ნესტორიანთა ზარგზე. ქრისტიანობა ქვეყანაში იმდენად გაბლიერდა, რომ ცოტაც და მას შეეძლო შეეცვალა ზოროასტრიზმი, მაგრამ ისლამმა აჯობა.

451 წელს ქალკედონში მოწვეულმა საეკლესიო კრებამ დოქოფიზიტობა ერთადერთ ქრისტიანულად აღმსარებლობად აღიარა. ბიზანტიის საწინააღმდეგოდ მისმა პოლიტიკურმა მეტოქემ — სასანიანთა ირანმა უპირატესობა მონოფიზიტობას მიაწვია ამ ორ უზარმაზარ სამყაროს შორის მოქცეული ქართლი საუკუნეთა განმავლობაში ორ ცეცხლს შუა იყო; დოქოფიზიტურად იგი დიდი არჩევანის წინაშე იდგა, იდეოლოგია კი საგარეო ორიენტაციის უპირველესი გამოხატულება გახლდათ. ბრძოლა მონოფიზიტურ და დოქოფიზიტურ აღმსარებლობათა შორის აქ გარდამავალი წარმატებით მიმდინარეობდა. პოლიოს, VII საუკუნის დამფუძნებლის ქვეყანა ორიენტაციის საბოლოოდ ბიზანტიანზე იღებს და დასტურად ქალკედონის კრებას აღიარებს. ეს ერთხელ და სამუდამოდ არჩეული გზა აღმოჩნდა, რომლიდანაც ქართლს აღარასდროს გადაუხვევია.

ქრისტიანულმა რელიგიამ თავისი მითები და სიმბოლოები წყენშიაც მოიტანა, რომელშიც ეპოქის სანიშნო სისტემად იქცნენ: მათში ჩამოყალიბდა არა მარტო რთული საღვთისმეტყველო კონსტრუქციები, არამედ აისახა კოველდური ყოფის ელემენტები, ახალი რე-

ლივის სიმბოლოთა შორის უპირველესი ჯგერა გახლდათ. წარმართული ხანის ცეცხლისა და მზის სიმბოლო — ჯგერი ქრისტიანულმა რელიგიამ თავიდანვე გამოიყენა და განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა. იგი ქრისტეს, მისი მოწამეობრივი სიკვდილის და იმით ქრისტიანობის სიმბოლოდ იქცა. უძველესი ქართული საისტორიო ქრონიკის მიხედვით, ქართველთა ანობის სიმბოლოდ იქცა. უძველესი ქართული საისტორიო ქრონიკის მიხედვით, ქართველთა ანობის სიმბოლოდ იქცა. უძველესი ქართული საისტორიო ქრონიკის მიხედვით, ქართველთა ანობის სიმბოლოდ იქცა. უძველესი ქართული საისტორიო ქრონიკის მიხედვით, ქართველთა ანობის სიმბოლოდ იქცა.

მჭრამდელ წყაროებში ცნობები ჯგერის შესახებ კიდევ უფრო დაკონკრეტებულია: ნინომ „... აღმართა მუნ შინა ჯგერა იყო მის მიერ შემზადებული ნახსენებთან გაზიარება“. ცნობა გვიანდელია, მაგრამ საგულისხმო. ს. ჯანაშიას თქმით, ჯგერის ასეთ კონტექსტში ზმარება შემთხვევითი არ უნდა იყოს; შევსრულება ფეოდალური საქართველოს მეურნეობის უპირველესი ფაქტორი გახლდათ, ამიტომაც იყო, რომ ვახის ნახსენების გამოყენება ქართული სიმბოლოსათვის სათანადო საზოგადოებრივ წრეში უპირადად მოუწვევიათ. აღნიშნული მოვლენა სწორედ ფეოდალური ფსიქოიდოლოგიის საფუძველზე უნდა აიხსნას და არა სხვაგვარად.

სიმბოლური, და არა ფეოდალური, ღირებულება აქვთ ქართული ზურთმომღერების ძეგლთა კედლებზე გამოსახულ ჯგერებს. მაგალითისთვის დავასახელებთ ბოლნისის ტაძარს. ბოლნისში გამოსახულია სწორმკლავიანი ჯგერი, რომელიც მუდამ წრეში, მედალიონშია ჩასმული. ეს იმპერატორ კონსტანტინეს აღმოსავლეთში გამარჯვების აღმნიშვნელი ტიპური ჯგერაა. ბოლნისის სიონის კედლებზე გამოსახული ჯგერები ადრექრისტიანული ხანის საქართველოში ქვეს მხატვრული დაზუსტების შესანიშნავი ნიმუშებია. მათ მაშინვე ეძღვნება გაგრძელება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (დავითი) და დასავლეთ საქართველოში (ნოქალაქი).

VI საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედთან ჯგერი — გამარჯვებული ქრისტიანობის სიმბოლო — ქართულ მონეტაზეც ჩნდება.

გადმოცემის თანახმად, ჯგერი დიდ როლს ასრულებს არა მხოლოდ ნინოს პირად ცხოვრებაში, არამედ ქართულთა მოქცევაშიც.

ქართულმა ეკლესიამ ნინოს ჯგერი თაყვანისცემის ერთ-ერთ ჯგულებზე დიდ საგნად ატოვა, იმით განმანათლებელი დედოფლად, მხარებლად, მოციქულთა სწორად და უპირველეს წმინდანად შერაცხა და მის სახელზე საგანგებო დღესასწაული დააწესა.

თავდაპირველად ღმრთისმსახურება მართი იყო (ცხრათა ჭრათა კოლაღლთა მარტულობა), თუმც მისი აღმნიშვნელი საგანგებო ქართული ტერმანი „აჰაშობა“ უკვე არსებობდა (ცხრათა ჭრათა კოლაღლთა მარტულობა, ევსტათი მცხეთელის წამება).

ქართული ანბანში დამოძღვრება

ქრისტიანული ხანის ჯგულებზე დიდი კულტურულ-პოლიტიკური მოვლენა ქართული ანბანური დამწერლობის შექმნაა.

დიდი გზა განვლია, ალბათ, ქართულმა დამწერლობამ, სანამ ანბანურ დამწერლობად ჩამოყალიბდა. რაღაც რთული უნდა ყოფილიყო გაბეჭდილი მჭკველების ზგერებად დანაწილება-დანაწევრება და ამ ზგერების სიმბოლოებით გამოხატვა. ამის წარმოადგენა ნათლად ახლა ძალზე გავერცხვებით. გამოსხივ ქრისტიანული ხანისათ ქართული დამწერლობა რაღვან წინარე ეპოქის არცერთ წერილობით ძეგლს ჩვენამდე გვრჩევრებით არ მოუღწევია. მოუხდავად ამისა, აღნიშნული საკითხი დღემდე პრობლემატურია და ამ რატომ ქართული დამწერლობის წარმოქმნის შესახებ საისტორიო წყაროების ცნობები ერთობ მწირია და ურთიერთგამომრიცხავი, ამასთან, ბუნდოვანი და მკვედრათა მიერ ეჭვის ქვეშ დაყენებული.

ერთი ვერსია ქართულია. მან ჩვენამდე მოაღწია XI საუკუნის ისტორიკოსის, ლეონტი მროველის მეოხებით. ავტორი აღნიშნულ მოვლენას უკავშირებს ქართლის პირველ მეფეს — ფარნავაზს (ძველი წელთაღრიცხვით IV საუკუნის დასასრული — III საუკუნის პირველი ნახევარი).

ბუთხედი). საინტერესოა ლეონტი მროველის გამართული, მკვეთრად ჩამოყალიბებული პრეცედენტი: დასრულებული ერთიანი ქართული ეროვნული სახელმწიფოებრიობის შექმნის პროცესი და დღის წესრიგში დადგა მისი ერთი ყველაზე მეტად დამახასიათებელი ნიშნის – დამწერლობის შექმნა, სწორედ რომ ძალზე მოხერხებული ღრძა შერჩეული ამ დიდი კულტურულ-პოლიტიკური მოვლენისათვის.

მეორე ვერსია სომხურია. იგი ქართული დამწერლობის შექმნას V საუკუნის დაშლემდე კრიტიკულ სიმაღლეზე ამაღლებს, მაშტოცს მიაწერს. დროც, ლეონტი მროველისა არ უკნის. მოხერხებულია შერჩეული წარმართობისა და ქრისტიანობის მიჯნა – დიდი პოლიტიკური და კულტურული ბერებისა და ცეცხლელების ეპოქა. აღნიშნული ცნობა პირველად კორიუნთან გვხვდება, კორიუნი კი სომხურ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია ანბანის შემოქმედის – მაშტოცის თანამედროვედ და მის უმცროს მოწაფედ.

ი. ჯავახიშვილმა მეცნიერულად გამოაკვლია როგორც ლეონტი მროველის, ისე კორიუნის თხზულებები და მათი ცნობები ქართული დამწერლობის წარმოქმნის შესახებ. ლეონტი მროველის ცნობა მკვლევარმა არ მაინცაა სანდო, რამდენადაც მროველი, როგორც XI საუკუნის მოღვაწე, დიდად იყო დამორბეული ფარსევანის ეპოქას. მისი აზრით, ამატომაც მართლაც პირველი მწვეფი თხზულებებში თითქმის ზღაპრულ პიროვნებებზეა ქვეყნის გამოცხადება საქართველოს სახელმწიფოს, საზოგადოებრივი წესწესობილების, სარწმუნოებისა და დამწერლობის შემქმნელად. ამ ცნობაში ი. ჯავახიშვილს საფერადებოდ მაინცაა მხოლოდ ეს გარემოება, რომ XI საუკუნის ქართველ ისტორიკოსს ეროვნული დამწერლობა ქრისტიანობის გზიქის შემადგენელი კი არ მაინცაა, არამედ წინაქრისტიანულ ხანაში შექმნილად, რის საფუძველიც მას, ი. ჯავახიშვილის აზრით, უთუოდ გააჩნდა.

ი. ჯავახიშვილმა უარყო, აგრეთვე, ქართული დამწერლობის შექმნის სომხური ვერსია, დამკვიდრებული და გაგრძელებული ფეოდალური ხანის სომხურ ისტორიოგრაფიაში. ი. ჯავახიშვილმა ცხადყო, რომ ეს ვერსია ერთბაშად კი არ შექმნილა, არამედ შედგება დამწერლობის შემქმნელზე და ქრისტიანობის მქადაგებელზე სომხური საისტორიო წყაროების პანხეფი ტრადიციის თანდათანობითი ტრანსფორმაციისა. ამ ტრადიციის მიხედვით, სომხეთში ქრისტიანობის მქადაგებლად ჯერ გეგლიონება ასურეთა მოციქული თადეოზა, ზოლო ანბანის შემქმნელად – ასური დანიელი (როგორც ჩანს, ასური-სომხურთა თეორიით), შემდეგ, ქრისტიანობის დამკვიდრებლად ჩანს იერუსალიმის სარწმუნოების მოძმანი გრიგოლ განმანათლებელი, ზოლო ანბანის შემოქმედად – ასევე იერუსალიმის მოღვაწე მაშტოცი. შემდეგში, როგორც გრეგორიუსის, ისე მაშტოცის საზოგადოებრივი ასპარეზი გაუქმართობით მოვლი სამხრეთ კავკასიის მასშტაბით, მერე როგორც გრეგორიუსი, ისე მაშტოცი დაუკავშირებიათ საბერძნეთთან. დაბოლოს, შესრობის ცხოვრების უკანასკნელ ეროვნულ რედაქციაში ასურული და ბერძნული თეორიების ანარეკლი საგრძნობლად დამრდალულა და სომხური დამწერლობის მთავარი დამახასიათებელი თავისებურება ლეთიურ ნაბოძებად აღიარებული.

კორიუნის თხზულების კრიტიკელმა შესწავლა ი. ჯავახიშვილი მიიყენა ამ დისკანამდე, რომ ამ თხზულებას უბედეს რედაქციაში არ ყოფილა ცნობა მაშტოცის მიერ ქართული და აღბანური დამწერლობების შექმნის შესახებ. ეს ცნობა გვიანდელი (VI ს. დამდეგის) ინტერპოლაციაა. ამას, ი. ჯავახიშვილის აზრით, მოწმობს შემდეგი:

1. V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის ლახარე ფარპეცის თხზულების ამ ადგილზე, სადაც საუბარია მაშტოცის მოღვაწეობაზე და რომელიც მოლიანად ემყარება კორიუნის თხზულებას, ერთი ზიტყვაც კი არ არის ნათქვამი მის მიერ ქართული და აღბანური დამწერლობების შექმნაზე. ეს თავისთავად მიუთითებს იმაზე, რომ აღნიშნული ცნობა არ ყოფილა ლახარე ფარპეცის წყაროში, ვი. კორიუნის თხზულების თავდაპირველ რედაქციაში;

2. V საუკუნის აგტირად მიჩნეული სომეხი ისტორიკოსი მოვსეს ზორენაცი, მართალია, აღნიშნავს მაშტოცის მიერ სომხურა, ქართული და აღბანური ანბანების გამოგონებას, მა-

გრამ მას ნახვარა აქვს მისი სახელის VII საუკუნეზე გვიანდელი ფორმა – მესრობი, ვი. მოესეს ზორნაცისთანაც ამ ცნობას გვიანდელი ჩანართის სახე აქვს.

მამტოციის სამოღვაწეო ასპარეზის გაფართოება სამხრეთ კავკასიის მანძილზე მოხდა VI საუკუნის დამლევი: ლაზარე ფარაბეცის „ისტორიის“ გვიან ჩამატებულ პირველ წიგნში ცნობა მამტოციის მიერ ქართული და ალბანური დამწერლობების შექმნაზე ჯერ არ არის, ზოლო აბრამ სომეხთა კათალიკოსის 607 წლის ეპისტოლეში კირი ქართველთა კათალიკოსის მიმართ ეს ცნობა უკვე არსებობს.

ი. ჯავახიშვილის მეცნიერული კვლევას შედეგები ქართული დამწერლობის წარმოქმნის პრობლემის ისტორიოგრაფიული მხარის განხილვისა გაიზარეს ს. ჯანაშიამ, მ. თარხნიშვილმა, კ. საღიამ, გ. წერეთელმა და სხვ.

უკანასკნელ ხანებში აღნიშნულ პრობლემას საგანგებოდ შეეხო ზ. ალექსიძე, აბრამ სომეხთა კათალიკოსის 607 წლის ეპისტოლეს წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის შედეგად ზ. ალექსიძე მიიღო იმ დასკვნაზე, რომ ფრაზა, სადაც საუბარია მამტოციის მიერ ქართული ანბანის შექმნის შესახებ, გვიანდელი (X ს. შემდეგდროინდელი) ინტერპოლაციაა, ამას, ზ. ალექსიძის აზრით, ცხადყოფს ორი გარემოება: 1. აბრამ სომეხთა კათალიკოსის 607 წლის ეპისტოლეს აღნიშნული ადგილის პოლო ნაწილი, სადაც საუბარია მამტოციის მიერ ქართული დამწერლობის შექმნის შესახებ, მიიღო წინადადებისათვის ორგანული არ არის მიტანსებულია, ამ ნაწილის გარეშე ტექსტი უფრო გამართული და დასრულებულია ვიდრე პოლი; 2. „ეპისტოლეა წიგნის“ უბრალოდ რედაქციაში (X ს.) შეტანილი არ არის აბრამ სომეხთა კათალიკოსის 607 წლის ეპისტოლეს ის ადგილი, სადაც საუბარია მამტოციის მიერ ქართული დამწერლობის შექმნაზე ეს მიწმობს, რომ აღნიშნული ადგილი არ ყოფილა „ეპისტოლეა წიგნის“ ნუსხებში X საუკუნეშიც.

ზ. ალექსიძის აზრით, მის თვალსაზრისს მხარს უჭერს სომეხი ფილოლოგის ნ. აკინოანის მოსაზრება, რომ ლაზარე ფარაბეცის (გვიან ჩაწერილი) პირველი წიგნი, სადაც საუბარია მამტოციზე (ისე რომ, არ არის მითითებული მის მიერ ალბანური და ქართული დამწერლობების შექმნა), დაწერილია VIII საუკუნის I მეოთხედში. ეს დათარიღება (თუ ეს გაიზიარებოდა), ზ. ალექსიძის აზრით, მიუთითებს, აგრეთვე იმაზე, რომ სომხური ევროპა ქართული დამწერლობის შექმნის შესახებ VIII ს. I მეოთხედში ჯერ კიდევ არ არსებობდა. ზ. ალექსიძე ამ თვალსაზრისის მხარდამჭერად მიუთითებს, აგრეთვე, VII საუკუნის დამლევი (685 წ. ანდო დროის) სომხურ წყაროს – „ანონიურა ქრონოგრაფია“, დაცულს 9-10 წლის ხელნაწერში. ეს წყარო მამტოციის დამსახურებად თვლის სომხური ანბანის რეფორმას (7 ანოს დამატება) და არაფერს ამბობს მის მიერ ქართული და ალბანური დამწერლობების შექმნაზე. და კიდევ, როგორც აჩვენა ი. აბულაძემ, მამტოციის სახელი ცნობილ ძველ ქართულ მწერლობაში, როგორც ორიგინალურში, ისე სომხურიდან თარგმნილში, ზ. გრამ არაფერია ნათქვამი მამტოციის მიერ სამხრეთ კავკასიის ხალხებისათვის ანბანთა შექმნაზე. ამრიგად, ზ. ალექსიძის დასკვნით, ქართული დამწერლობის შექმნის სომხური ჯერ სია X საუკუნის შემდგომ ჩნდება. ამ ვერსიის ამსახველი ცნობა როგორც კორთნის თხზულებაში, ისე „ეპისტოლეა წიგნის“ X საუკუნის შემდგომი ხანის ინტერპოლაციაა.

ქართული დამწერლობის წარმოქმნის პრობლემის გარკვევას ართულებს საკითხი მეორე – პალეოგრაფიული მხარე, დამწერლობის გრაფიკული თავისებურება, რაც (ისევე როგორც სომხურ დამწერლობას) სრულიად ცალკე გამოყოფს ყველა სხვა ანბანს დამწერლობიდან და ამიერიდან მისი პროტოტიპის მოძებნას.

ი. ჯავახიშვილმა გამოწვევით განიხილა პრობლემის პალეოგრაფიული მხარე, ქართული დამწერლობა შეუდარა სომხურ, ბერძნულ და სემიტურ დამწერლობებს და და დასკვნაზე, რომ ქართული დამწერლობა მომდინარეობს ფირაქურიდან და წარმოქმნილია არაუგვიანეს ძვ.წ. VII საუკუნისა. სომხურ დამწერლობასთან ქართული დამწერლობის მონათესაობას ი. ჯავახიშვილი უარყოფს შემდეგი საბუთების საფუძველზე: 1. ქართული

ანანის რიგი (23 ასოსათვის ორი გამონაკლისის გარდა) მისდევს ბერძნულს, სომხურისაგან კი საგრძნობლად განსხვავდება; 2. ქართულ ანანს სპეციფიკური, ბერძნულ-სემიტურისაგან განსხვავებული ასოები დართული აქვს ბოლოში და ისინი ატარებენ შემდგომ, დროთა განმავლობაში შევსების კვალს, სომხურში კი ეს ასოები ჩართულია სხვადასხვა ადგილზე. ი. ჯავახიშვილის აზრით, ეს მოწმობს, რომ სომხური დამწერლობა შეიქმნა ქართულზე გვიან და ევლად 36 ასო მასში ყოფილა თავიდანვე; 3. ქართული დამწერლობის მოხაზულობის გამოყვანილობა უნიკალურად დამახასიათებელი ხასიათი სხვადასხვა მოდულურ უბელებს ძველებში (VI ს.) მოწმობს მისი განვითარების ისტორიის ზანგრძლივ წინა ხანას.²

ბერძნული ანანური რიგიდან ქართული დამწერლობის წარმოშობა ი. ჯავახიშვილმა უარყო ქართულ-ბერძნულ-სემიტური შესაბამისი ასოების მიყვანილობითა შედარებითი განხილვის საფუძველზე, რის შედეგადაც მივიდა დასკვნამდე, რომ ქართული დამწერლობა მსგავსებას იწევს უფრო სემიტურ-ფინიკურთან, ვიდრე ბერძნულთან, რომ ზოგი ქართული ასოს მოხაზულობაში შემონახულია სემიტური ასოების უფრო ატიკული ფორმები, ვიდრე ბერძნულში.

ი. ჯავახიშვილმა გამოთქვა ვარაუდი, რომ ქართული დამწერლობის თავდაპირველი სახე უნდა ყოფილიყო არა მრგვალოვანი, რომელიც წარმოადგენდა დღემდე შემორჩენილ უძველეს ძეგლებში, არამედ — კუთხოვანი. ამის გამო მკვლევარი საჭიროდ თვლის სემიტურ და ბერძნულ დამწერლობებს შედარდეს არა მარტო მრგვალოვანი ასომთავრული, არამედ მისი წინა სახე — კუთხოვანი ასომთავრულიც. რადგან ქართული დამწერლობის ეს პირველი სახე არ შემოგვრჩა, ამიტომ ავტორი შესაძლებლად თვლის მის ნაცვლად გამოიყენოს მრგვალოვანი ასომთავრულისაგან წარმოქმნილი კუთხოვანი ნუსხა-ხეცური, რომელიც, აღმართ, მასშტაბით მანძ. ასახავს კუთხოვანი ასომთავრულის მოხაზულობას.

ი. ჯავახიშვილის „ქართული დამწერლობათ მცოდნეობის“ გამოქვეყნების (1926 წ.) შემდეგ საქართველოში აღმოჩნდა არაერთი უძველესი წერილობითი ძეგლი როგორც ქართულად, ისე უცხოურად არამეული, ბერძნული, ებრაული... რამაც ხელი შეუწყო ქართული დამწერლობის წარმოქმნისა და განვითარების შემდგომ კვლევას. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გამოდგა ამ მხრე 1940 წელს მცხეთაში აღმოჩენილი ბერძნულ-არამეული ორწილვანი წარწერა, რომელიც „არმაზის ლეონტის“ სახელითაა ცნობილი. ეს წარწერა მისი წამოთხველის, გამოცემისა და მკვლევის, გ. წერეთლის მიერ დათარიღებულია ახ.წ. II საუკუნით და მიჩნეულია არამეული დამწერლობის თავისებურ განმტკიცად, რომელსაც შეიძლება „არმაზული არამეული“ ეწოდოს. ამ აღმოჩენამ შესაძლებლობა მისცა გ. წერეთლის ქართული დამწერლობა შედარდეს ქრინოლოგიურად და ტერატორიულად ქართული დამწერლობის უძველეს ძეგლიან ახლო მედომ სემიტურა დამწერლობის ძეგლებთან. გ. წერეთელმა განხილავდა ეს შედარებითი შესწავლა და მივიდა დასკვნამდე, რომ არმაზული არამეული და ქართული დამწერლობაც წარმოქმნილია ერთი საერთო პროტოტიპიდან. ამასთან, ქართული დამწერლობა ხასიათდება უფრო ატიკული ნიშნებით და ზოგი ეს ნიშანი პროტოტიპს წარმოადგენს თვით არმაზული არამეულის შესაბამისი ნიშნებისათვის. გ. წერეთელმა არმაზული დამწერლობა შეადარა არა მხოლოდ ასომთავრულ ქართულ დამწერლობას, არამედ კუთხოვან ნუსხურსაც და ზოგჯერ მხედრულსაც; გ. წერეთელი გამოდიოდა იმ თვალსაზრისიდან, რომ მრგვალოვანი და კუთხოვანი ქართული დამწერლობაც წარმოიქმნა არა ერთდროულად, არამედ ერთდროულად, სანქრონულად, და ერთდროულად პარალელურად.

ქართული დამწერლობის წარმოქმნის პალეოგრაფიული მხარე გაიხილა რ. პატარაძეს, მან ქართული დამწერლობის მოხაზულობა შეადარა სხვადასხვა ხანის ფინიკური და ბერძნული დამწერლობის ფორმებს და მივიდა დასკვნამდე (იხივე როგორც ადრე ი.

² როგორც ი. ჯავახიშვილი ამ პირობებზე ზემოთა, მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო აღმოჩენილი პილინის ტაძრის თარიღიანი სამწერებლო წარწერა (494 წ.). ქართული დამწერლობის უძველეს ძეგლებს ი. ჯავახიშვილი, პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე, VI საუკუნით თარიღებდა.

ჯავახიშვილი), რომ ქართული დამწერლობის უშუალო პრეობიტიზმს წარმოადგენს ფინიკური დამწერლობა. ი. ჯავახიშვილისაგან განსხვავებით რ. პატარიძე სარწმუნოდ მიიჩნევს ლეონტი მროველის ცნობას ქართული დამწერლობის შექმნის შესახებ, ოღონდ დამწერლობის შექმნას ათარიღებს ძვ.წ. V საუკუნით, ხოლო ფარნავაზის მეფობის ხანაში (ძვ.წ. 284 წ.) ქართული დამწერლობის ოფიციალური სახელმწიფო დამწერლობად გამოცხადებას აღიარებს.

უკანასკნელ ხანს ქართული დამწერლობის წარმოქმნის პრობლემის შესწავლას ზედიზედ მიჰყავდათ. გამყრელიძემ.

თ. გამყრელიძის აზრით, ქართული ასომთავრული დამწერლობა ქრისტიანული ეპოქის პროდუქტია. ქრისტიანობა მწიგნობრული რელიგია იყო; ხალხი, რომელიც ამ სარწმუნოებას ეზარებოდა, ქმნიდა და ავითარებდა საკუთარ მწიგნობრობას. ამასთან, დასავლური ქრისტიანობისაგან განსხვავებით, აღმოსავლური ქრისტიანობა ხელს უწყობდა მწიგნობრობისა და მწერლობის საკუთარ, ეროვნულ ენაზე განვითარებას, ეროვნული ენისათვის ახალი დამწერლობის შექმნას, საკუთარ ენაზე თარგმნილის ეროვნული დამწერლობით ჩაწერას და ორიგინალური ძეგლების შეთხზვას. ასე მოხდა ეს ქრისტიანული კობტური, გოთური, ძველი სომხური და ძველი სლავური დამწერლობების შემთხვევაში. ისტორიამ შემოგვინახა გოთური, ძველი სომხური და ძველი სლავური დამწერლობების შემქმნელთა სახელები. ქართული ასომთავრული დამწერლობის შემქმნელის სახელი დღემდე არ ვიცით. მესრობ-მამრყოცის აღიარება ქართული დამწერლობის არამც თუ შემქმნელად, არამედ ამ სახელს „კონსულტანტად“ ან „ინსტრუქტორად“ წარმოუდგენელია, რადგან, ძველი სომხური დამწერლობისაგან განსხვავებით, ქართული დამწერლობა სულ სხვა სტრუქტურულ პრინციპებს ემყარება; ძველი ქართული დამწერლობის როგორც ნიშანთრივი, ისე ნიშანთა გრაფიკული მახასიათებლები პრეობიტიზმთან – ბერძნულ წერით სისტემასთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით სომხურისაგან სრულად განსხვავებულია. ორი წერითი სისტემის შექმნა ერთი პიროვნების მიერ (იგულისხმება მესრობ-მამრყოცა), რომელმაც არ იცის ხალხის ენა (ანუ ქართველების), რომელსაც დამწერლობას უქმნას, სრულად გამორიცხება, რადგანაც დამწერლობის შექმნა ახალი გრაფიკული ნიშნების შეთხზვას კი ნიშნავს მხოლოდ, არამედ ენის ღრმა ლინგვისტური ანალიზის ჩატარებას. კონკრეტულ დამწერლობის შექმნა ისეთი პირის მიერ, რომელიც ვერ გაითვალისწინებს ენის თავისებურებას და ვერ ახდენს მის წინასწარ ლინგვისტურ ანალიზს, წარმოუდგენელია. მაშასადამე თ. გამყრელიძის აზრით, მესრობ-მამრყოცის მიხედვით ძველი ქართული დამწერლობის შექმნელად სრულად გამოირიცხება ახლა ენაზეთ როგორია თ. გამყრელიძის დამოკიდებულება ძველი ქართული წერტილობითი ტრადიციის მიმართ, რომლის მიხედვით „... ამ ფარნავაზს შექმნა მწიგნობრობა ქართული“. თ. გამყრელიძის აზრით, ფარნავაზისდროინდელ ან უფრო გვიანდელი წარმართული საქართველოსათვის „მწიგნობრობა ქართული“ უნაიშვებდეს, ალბათ, ამ დროს ქართული „წერის“ შემოღებას სპეციფიკური სახით, ე.ი. ქართული ტექსტის „ჩაწერას“ იმ დროს გაერცილებული რომელიმე ენისა და დამწერლობის მაგალითად, არამედიის, საშუალებით და ამგვარად ჩაწერილი ტექსტის წაკითხვას კვლავ სწავის, ამ შემთხვევაში ქართულ ენაზე „წერის“ ეს მეთოდი, რომელსაც ცნობილი ბერძნული ირანისტა ილია გერშევიჩი „აღლოგოტოგრაფიას“, ანუ „სხვა-ენაზე-წერას“ უწოდებს, ფართოდ იყო გავრცელებული ბივლიარულ საქართვში. თ. გამყრელიძის აზრით, ნაქრისტიანულ ქართულ სახელმწიფოში „მწიგნობრობის“ არსებობა თუნდაც რომ მხოლოდ არამედიის „აღლოგოტოგრაფიას“ სახით ვეგარუდოთ, ესეც მნიშვნელოვნად შეეწყო ხელს ეროვნული ლიტერატურული ტრადიციების სწრაფ განვითარებას.

თ. გამყრელიძემ ძველი ქართული ასომთავრული დამწერლობა შეუპირისპირა ჩრდილოდასავლურ სემიტურსა (ფინიკურს, არამეულს) და ბერძნულ დამწერლობებს და ცნო, რომ ქართული დამწერლობა სტრუქტურულ თანხვედრას აქვს არაქულ ბერძნულ წერით სისტემასთან; ქართულ დამწერლობას ახასიათებს ვეცლა ის გადამხრა, რომელიც თავი

ბერძნულმა სემიტურ სისტემასთან შედარებით, არაერთი გადახრა ძველი სემიტური (ფინიკიური) დამწერლობიდან ბერძნულ წერით სისტემაში, ფინიკიურიდან რომ იღებს სათავეს, მილიონად და უკლებლივ ასახულია ძველ ქართულ ასომთავრულ დამწერლობაში, აიხსნება ქართული ასომთავრული ანბანირების არქაულ ბერძნულ წერით სისტემაში წარმოშობით.

თ. გამყრელიძე თვლის, რომ ქართულ წერით სისტემას ასოთა მიმდევრობის სრულიად სხვა რაღი და შინაგანი სტრუქტურა ექნებოდა, ის რომ უშუალოდ სემიტურიდან მომდინარეობდეს, თუმცა არ არის მთლიანად გამორიცხული ამ უკანასკნელის (კერძოდ, არამეული) ერთგვარი გავლენაც. ასეთი გავლენა შესაძლოა ევგარადოთ მხოლოდ „საკუთრავ ქართულ“ (ე.ი. ღან ასოები მოყოლებულ) ნაწილში.

თ. გამყრელიძის აზრით, ძველი ქართული ანბანირები შეიქმნა ძირითადად არქაული ბერძნული დამწერლობის საფუძველზე, ამ უკანასკნელის ანბანურ პროტოტიპად გამოვეჩვენის შედეგად.

ახლა მოკლედ, დებულებების სახით ჩამოვაყალიბოთ ის მიზეზები, რომლებიც აბრკოლებენ ქართული დამწერლობის დათარიღებას წინარე ქრისტიანული ხანით: 1. არ არის შემორჩენილი ახალი წელთაღრიცხვით V საუკუნის 90-იან წლებზე აღინიშნული ქართული დამწერლობის არც ერთი თარიღიანი ძეგლი; 2. წინაქრისტიანულ ხანაში საქართველოს ტერიტორიაზე გაერცელებული ჩანს არამეული და ბერძნული დამწერლობები, რასაც ადასტურებს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული ეპიგრაფიული ძეგლები; 3. ქრისტიანობის გავრცელება ბუნებრივად იწვევს მასთან ერთად ბერძნული დამწერლობის საფუძველზე შემუშავებული დამწერლობის გაერცელებას (ისევე როგორც ისლამი აზრცელებს არაბულ დამწერლობას); 4. მრგვლოვანი ასომთავრული დამწერლობა პირველი სახე ჩანს ქართული დამწერლობისა, საიდანაც VIII-IX საუკუნეებში წარმოიქმნა ამ დამწერლობის ძირე სახე – ნუსხა-ხუცური, ხოლო XI-XIII საუკუნეებში მისი შესამე სახე – მხედრული. ნუსხა-ხუცურის წარმოქმნა მხოლოდ VIII-IX საუკუნეებში აბრკოლებს ქართული ასომთავრული დამწერლობის შექმნის თარიღის გადატანას წინაქრისტიანულ ეპოქაში.

აღნიშნული დაბრკოლებები უცერკეროებით გადაულახავია, რის გამოც ქართული დამწერლობის წარმოქმნის პრობლემა ქრისტიანული ხანის კულტურისადმი მიძღვნილ თავში განვიხილოთ.

ქართული დამწერლობა, სხვათა მსგავსად, საუკუნეების განმავლობაში იცვლებოდა: იცვლიდა მოხაზულობას და შედგენილობას, თანაც იმდენად, რომ დამწერლობის ახალ სახედ ფაქტობრივად, ასე მაგივრად ქართული დამწერლობის სამი ძირითადი სახე: მრგვლოვანი ასომთავრული, კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური და მხედრული. VIII საუკუნეებზე არსებობდა მხოლოდ ერთი ქართული დამწერლობა – მრგვლოვანი ასომთავრული, რომელმაც თანდათან იცვალა სახე და VIII-IX საუკუნეებიდან მოგვცა კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური, რომლის ტრანსფორმაციის შედეგად ჩამოყალიბდა კიდევ ერთი სახე ქართული დამწერლობისა – მხედრული (XI-XIII სს.).

ქართული დამწერლობის ყოველი ახალი სახის წარმოქმნის შედეგად მისი წინა სახე კი არ ჰრებოდა, არამედ კვლავ იხმარებოდა. ასე რომ, VIII-IX საუკუნეებიდან გაერცელებული იყო ქართული დამწერლობის ორი, ხოლო XI-XIII საუკუნეებიდან სამი სახეობა, თითოეული მათგანის გამოყენება მწერლობის სხვადასხვა სფეროში ხდებოდა: მრგვლოვანი ასომთავრული რჩებოდა ძირითადად ეპიგრაფიკის დამწერლობად, ამავე დროს, მას მიენიჭა საზღაო დამწერლობის მნიშვნელობა ნუსხა-ხუცურით დაწერილ ძეგლებში (სწორედ ამიტომ ეწოდა მას ასომთავრული); ნუსხა-ხუცურით, ძირითადად, საეკლესიო წიგნები იწერებოდა, ხოლო მხედრულით – საერო სახეობის ლიტერატურული ძეგლები, თურადიული საბუთები და ისტორიული დოკუმენტები.

ქართული დამწერლობის განვითარების ძირითად საფეხურებს გარდა არსებობდა გარდამავალი სახეები: მხედრული დამწერლობის ჩამოყალიბება ცალკე სახის დამწერლობად

იწვევა XI საუკუნეში და სრულდება XIII-ში, და, რაც მნიშვნელოვანია, ხდება ნუსხა-ხუცურის სახეცვლილების საფუძველზე. სწორედ ამიტომ იქნა გაგანიშნული XI-XIII საუკუნეების ქართული ისტორიული საბუთების დამწერლობის თვლიდა არა მხედრულ დამწერლობად, არამედ ნუსხა-ხუცურის ნაირსახეობად და მას მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცურს უწოდებდა. ასე რომ, ი. ჯავახიშვილი ქართული დამწერლობის განვითარებაში გამოყოფდა არა სამ, არამედ ხუთ საფეხურს: 1. კუთხოვანი ასომთავრული, 2. მრგვლოვანი ასომთავრული, 3. კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური, 4. მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური, 5. მხედრული.

ი. ჯავახიშვილს ეკუთვნის დებულება, რომ ეპიგრაფიკის დამწერლობა თავისებურია და განირჩევა ეტრატისა და ქალაქის დამწერლობისაგან, რამაც დასაბამი მისცა ეპიგრაფიკის პალეოგრაფიას. ამიერიდან წარწერების დამწერლობა ცალკე განიხილებოდა და მისი განვითარების საფეხურებიც ცალკე დგებოდა, ეტრატის დამწერლობისაგან დამოუკიდებლად.

ი. ჯავახიშვილის შემდეგ ქართული დამწერლობის განვითარების კვლევა, პირველ რიგში, წარმოებდა ეპიგრაფიკის, მაშასადამე, ძირითადად ასომთავრული დამწერლობის მიხედვით, საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ასომთავრული დამწერლობა ნუსხა-ხუცურის წარმოქმნის შემდეგ რბილ მასალაზე დაწერილ ძეგლებში აღარ განიცდის დიდ ცვლილებებს. ის იცვლება ეპიგრაფიკულ ძეგლებში. ამდენად, ასომთავრული დამწერლობის განვითარების საფეხურება შეასწავლება ძირითადად ეპიგრაფიკის მიხედვით. შესაძლოა ეს იმითაც აიხსნება, რომ რბილ მასალაზე (ქალაქი, ეტრატი) დაწერილი ასომთავრული ძეგლები ძირითადად სახელდებოა, საეკლესიო სფეროში კი დამწერლობა ნაკლებ იცვლება. ამის მიზეზი ოფიციალურად კანონიზებული მოხაზულობაა. ამავე მიზეზით აიხსნება, ალბათ, რომ ეკლესია ინარჩუნებს ნუსხა-ხუცურ დამწერლობას ჯა არ იღებს მისგან წარმოქმნილ მხედრულს, თვით ნუსხა-ხუცურის სახეცვლილებაც და მხედრულად გარდაქმნა, როგორც ჩანს, მოხდა არა საეკლესიო, არამედ საერო სფეროში.

ქართული ანბანის შექმნით იწვევა ეროვნული ლინგვისტური აზროვნების ისტორია. სწორედ ანბანის შექმნელი უნდა მივიჩნიოთ პირველ ქართველ გრამატიკოსად, რომელიც უოუოდ უკვე იცნობდა დიონისე თრაკიელის გრამატიკას ან მის მიერ შემოთავაზებულ სისტემას, რასაც მისი ნაღვაწი ადასტურებს.*

სასულიერო მწიგნობრობა

ძირითად ავტორიტეტს ყველა ქრისტიანისათვის „საღმრთო წერილი“ ანუ ბიბლია (ებრ., წიგნი), ქართულად „აბაღება“ შეადგენდა. იგი ორი ნაწილისაგან — ძველი და ახალი აღთქმის წიგნთაგან შედგება. ეს წიგნები შეიქმნა განსხვავებულ დროსა და განსხვავებულ ერებზე და ჩასიათათაც ურთიერთისაგან მკვეთრად განირჩევა.

ძველი აღთქმის წიგნები — ძველგერაულ ნაწარმოებთა კრებული — დაწერილია, უპირატესად, ძველ გერაულ ენაზე, მხოლოდ ზოგ, შედარებით გვიანდელ წიგნში (ებრაის და დანიელის) გვხვდება მცირე ჩანართები არამეულ ენაზე. ძველი აღთქმის ზოგი ფრაგმენტი (ებრაის საგალობელი მსაჯულთა წიგნი) თარიღდება ძვ.წ. XIII ს.-ით, ყველაზე გვიანდელ წიგნები — ძვ.წ. III-II სს.-ით (დანელის წიგნის საგარეულო თარიღია ძვ.წ.-ით 168-165 წწ.).

ძველი აღთქმის წიგნების თარგმანებიდან უძველესია ბერძნული სექტუაპინტის ან სექტანტის სახელწოდებით ცნობილი თარგმანი, შესრულებული დაახლოებით ძვ.წ. III ს.-ში. ცეცხატში, ბერძნულად მოლაპარაკე ებრაელთათვის.

* დიონისე თრაკიელი — ბერძენი გრამატიკოსი. ცხოვრობდა ძვ.წ. 130 წლის მახლობლად. იგი აღტორაა გრამატიკის უძველესი სახელმძღვანელო, რომელიც ნიჟეში იქცა ბევრი, შემდეგდროინდელი გრამატიკის სახელმძღვანელოთა შემქმნელთათვის.

სექტუაპინტა ლათინური სახელწოდებაა, ნიშნავს 70-ს. ლევენდაზ მიხედვით, თარგმანი შესრულდა 70 თუ 72 მთარგმნელის მიერ.

ძველი აღთქმის წიგნები შეიცავს მათებს სამყაროს შექმნისა და პირველი ადამიანების ბედის შესახებ, საკანონმდებლო ძველებს, ქრონიკებს, წინასწარმეტყველთა პუბლიცისტურ პამფლეტებს, რომლებიც გმობდნენ აშკვენიურ უსამართლობას და მიწიერ ღვთის რისხვით ეზურებოდნენ; აქვე მოთავსებული იყო შესატყვისი ზოგადობები, ერთიკელნი ღირსი და ფილოსოფიური ნააზრევნი.

ქრისტიანთათვის უფრო მნიშვნელოვანი იყო და არა ახალი აღთქმის წიგნები, დაწერილი ბერძნულ ენაზე I-II საუკუნეთა მიჯნაზე ისინი მოიცავენ სამი რიგის ნაწარმოებებს: ისტორიულს, დოქტრინულსა და წინასწარმეტყველურს. პირველ ჯგუფს მიეკუთვნება ოთხი მახარებლის თხზულება და საქმენი მოციქულთანი; მეორე ჯგუფში შედის ეპისტოლიები, რომელთა დიდი ნაწილი პავლეს მიეწერება; მესამე ჯგუფს შეადგენს აპოკალიფსა ანუ გამოცხადება იოანე ღმრთისმეტყველისა.

„საღმრთო წერილის“ ქართულში ტექსტმა ჩვენამდე უძველეს პალიმფსესტებში მოაღწია. მათში დაცული ტექსტები, ყველა თუ არა, სახარებისა მარცხ, VI საუკუნეზე ადრინდელი უნდა იყოს და, შესაძლოა, V საუკუნეს ეკუთვნოდეს.

ქართული მწერლობისა და დამწერლობის ეს უძველესი ძეგლები, იგანე ჯავახიშვილის დროზე რომ ხვთა პალიმფსესტის სახით იყო მოღწეული, იგანე ჯავახიშვილის მიერ V-VI საუკუნეებისად იყო მიჩნეული. აღნიშნულ პალიმფსესტებში მოიპოვება დაბადების ქართული თარგმანი, კერძოდ, მოსეს პირველი წიგნი, იგანე სოლომონის, წინასწარმეტყველება იერემასი, რაც მოწმობს, რომ ქართულად „ბიბლიის“ მთლიანი ტექსტი თუ არა, ზემათ დასახელებული თავები V-VI საუკუნეებში უკვე არსებულა.

რაც შეეხება „ახალი აღთქმის“ წიგნების უძველეს ქართულ თარგმანს, უძველეს ქართულ პალიმფსესტთაგან ორმა შემოგვინახა ოთხივე მახარებლის — მათის, მარკოსის, იოანეს და ლუკას — თხზულებები; მესამე — ნაწევრები სახარებიდან, ხოლო მეოთხე — არაკანონიკური ანუ აპოკრიფული საქმენი მოციქულთანი. ახალი აღთქმის წიგნებს ბერძნული ტერმინით „ეპიგრაფი“ აღნიშნავენ, რასაც ქართულად „სახარება“ შეესატყვისება აღნიშნული ტერმინი დღემდე ქართული ლიტერატურის ძველთაგან უძველესში — შუშანიკის „მარტულობაში“ უკვე დადასტურებულია.

ახალი აღთქმის მეორე ნაწილს შეადგენს შვიდი პატარა, ე.წ. კათოლიკე ეპისტოლე, აგრეთვე, 14 ეპისტოლე პავლე მოციქულისა. ძველად ისინი ცალ-ცალკე უნდა ყოფილიყვნენ. ამით იხსნება ძველ ძეგლებში ამ ეპისტოლეთა აღსანიშნავად ორი ტერმინის — კათოლიკესა და პავლეს — ხმარება. სამოციქულოს უძველესი ქართული ნუსხა შეიცავს მხოლოდ პავლეს ეპისტოლეთა თარგმანს. პავლეს ეპისტოლენი დამოწმებულია იმავე შუშანიკის „მარტულობაში“.

სახარების ქართულ ვერსიათა შორის, გიორგი მოაწმიდელისეული ტერმინი რომ ეიხმართო, ზანბეტი რედაქცია არის ერთ-ერთი, შესაძლოა ერთადერთიც, V-VII საუკუნეებისათვის.

ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებს გარდა არსებობდა, აგრეთვე, ძველი ქართული ტერმინი რომ ეიხმართო, „დაუბეჭდველი“ ანუ არაკანონიკური წიგნები, რომელნიც აპოკრიფულ თხზულებებად არიან ცნობილნი. სიტყვა აპოკრიფი წარმოისდგა ბერძნული ἄποκρυφτος-სგან, რაც დაფარულს, საიდუმლოს ნაშაყს.

ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები განსხვავებულ დროსა და საზოგადოებრივ წრეში შეიქმნა და, შესაბამისად, განსხვავებული საზოგადოებრივი ჯგუფების ინტერესებს გამოხატავდა. ამიტომაც ისინი მრავალ წინააღმდეგობას შეიცავენ. დროდადრო „ბიბლიის“ არქაული ნორმები საყოველთაოდ აღიარებულ წარმოდგენებს არცაი ემთხვეოდა. დაბოლოს,

* დღეს პალიმფსესტების რაოდენობა საქართველოს შენობებთანა აკადემიის აკად. კ. კაკელიძის ხელისუფლების ხელნაწერთა ინსტიტუტში 4500 ფურცელს მოიცავს და 6 ხელნაწერს შეადგენს.

„ბიბლია“ გოველითაა ვერ აკმაყოფილებდა შემდეგ თაობათა სულიერ მოთხოვნილებებს. ამიტომაც ღმრთისმეტყველნი იძულებული ხდებოდნენ „ბიბლიის“ ტექსტი პარაფრაზით შენაარსით კი არ გაეცათ, არამედ მოეცათ მისი თავისუფალი ინტერპრეტაცია. ასე გაჩნდა სრულიად ახალი — საღმრთო წერილის კომენტატორთა — ავტორიტეტი, ისინი „სჯულისა მეცნიერებად“ იწოდებოდნენ. მათ ხელეწიფებოდათ ტექსტის „თარგმანება“ საყურადღებოა, რომ ეფრემ მცირე, როგორც ცხადია მისი ერთი გამოუქვეყნებული ნაშრომადან, გარკვეული განასხვავებს და ურთიერთისაგან მიჯნავს „თარგმანსა“ და „თარგმანებს“ და სათანადოდ განმარტავს მათ. ტერმინი „თარგმანი“, ეფრემ მცირეს მიხედვით, ტექსტის უცვლელად გადმოღებას, ხოლო „თარგმანება“ კომენტირებას ნიშნავს.

პირველი ქართული წერილობითი ცნობა ქართლში საღმრთო წერილის კომენტატორთა არსებობის შესახებ ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსმა გუანტერმა შემოგვინახა. V საუკუნის პირველი მესამედის ამქნის თხრობისას გუანტერი აღნიშნავს, რომ არჩილ მეფის შვილის, მარდატის მეუღლემ „...საგლეხტ დედალადან, გამოიკითხა სჯული ჭრისტის: რამეთუ ქმარმან მისმან მოპყუარაა ცაცი სჯულისა მეცნიერა, და უთარგმანეს სახარება უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესა. და აშხილეს, რამეთუ ჭეშმარიტა ღმერთი ჭრისტე არს, რომელი განკაცაა კნისათჳს ჩუენისა. მაშინ საგლეხტ გულისხმა ჯო და იკნა სჯული ჭეშმარიტა, დაუტეც ცეცხლის-შახურება, ნათელ-ილო და იქნა შორწმუნე, და მან აღაშენა სიონი საშენადისა“.

საღმრთო წერილის პირველ კომენტატორად ევსტათი მცხეთელის „მარტულობის“ ავტორი გვევლინება, არქიდაკონი სამეფელი ევსტათის განუმარტავს საღმრთო წერილს. ეს განმარტება ანუ თარგმანება საღმრთო წერილის თავისებურად გადმოცემაში მდგომარეობს. ავტორი ტექსტს ბრძალ კი არ მისდევს, არამედ ცულის მას: ბიბლიურ ტექსტს ზან უმატებს, ზან ატლეს. ზოგ ადგილს განსხვავებულად კითხულობს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სახარების ინტერპრეტაცია. ამ „თარგმანებაში“, კორნელი კეკელიძის აზრით, ზუსტ გეგმას ქალღმერთ-არამეული თარგმანებისგან განსხვავებული ნაწარმოები, რომელსაც ამიტომ შეიძლება ქართული თარგმმა ეწოდოს (ძველი აღიქმის წყნების თარგმანებს შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია არამეულ თარგმანებს, თარგმნებს (ებრაული „თარგუმ“ — თარგმანი).

ქართულ ავრექრისტიანულ შერეობაში კიდევ ერთი ენარი ისახება — მარტა-როლოგიური ანუ პავიოგრაფიული. ქართული პავიოგრაფია იმდროინდელი ქრისტიანულ სამყაროს მწერლობა — ბერძნულის, ჰირიულის, კობტურის, სომხურის — მხარდაჭერითაა, მაგრამ, მაგალითად ბერძნულსაგან განსხვავებით, ქართული პავიოგრაფიის გმარი იმეამანდელი საზოგადოების უმაღლესი ფენის წარმომადგენელია (დედოფალი შოშანიკი) და ღაბაღი საზოგადოებრივი წრისაც (მეცამდე ევსტათი); ზომ არ უნდა გავიგოთ ეს მოვლენა ისე, რომ სოციალური გვერდები ჩვენმა არც ისე დაშორებულნი არიან როგორც ხშირად ჩვენმა ამას წარმოგვიდგენს? ამას გარდა, ამ ენარის თხზულებებში პრინციპის საკითხი, რომელიც ზოგადჭრისტიანულს ზღის აღნიშნულ ენარს, ეროვნულ პრობლემასთან არის გადახლართული. პავიოგრაფიულ თხზულებებს ერთი დიდი მისი ეპისეროდია — აღმართა სულის წრთენა და თავდადებულია არდავიწყება. და ქართულ პავიოგრაფიაც სუკერეთა მანძილზე მას წარმატებით ასრულებდა. და კიდევ: IV-VIII საუკუნეებამ ქართლში პავიოგრაფიამ ქართლის ცეცხლისა შემწქანარებლური სული გამოავლინა მან ეროვნულ წმინდანებად შერაცხა ოფიციოზის მიერ უმეცეს ახვებად შერაცხილნი სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენლნი (სომეხი შოშანიკი, სპარსელი ევსტათი, სირიულ მარტე, კაპადოკიელი ნინო, არაბი შაბო) და მათი სულის მოხსენებელ საგანებო დღესასწაულებზე ქართული პავიოგრაფიული თხზულებებს ცეცხლში საჯაროდ კითხვა დაწესებული წრთენის, თაობათა აღზრდის უკეთესი გზის მოძიება, აღმათ, გაჭირდებოდა, რა ულთა სამგალითო ცხოვრების აღწერით ქართველი პავიოგრაფები თავისი დროის საზო-

დოქტრის ქრისტიანულ და სამშობლო-ქვეყნის თავდაცვას უქადაგებდნენ. ნაწარმოებში ამის მიხედვით ფასდებოდა, თუ როგორი იყო მასი იდეური დატვირთვის ხარისხი. ქართულმა საგოგრაფიულმა ლიტერატურამ თავიდანვე გამოიმუშავა აზრი მხატვრული შემოქმედების დანიშნულების შესახებ.

ადრეული ქრისტიანობის ხანაში საზოგადოების იდეალი შედგებოდა იგი. შემთხვევითი არ არის, რომ სწორედ ამ ეპოქაში იქმნება ცამეტი ასურული მამის „ცხოვრებები“. მედღაპროვანი გამოკვებითაა ქვეყნის სტრუქტურა; მაგრამ ეს იყო მხოლოდ იდეალი, საზოგადოება კი ცხოვრობდა თავისი ყოველდღიური ცხოვრებით – აბაღებოდნენ, ეწეოდნენ შრომით საქმიანობას, მამოლიდნენ, ვაჭრობდნენ, აგებდნენ, ანგრიდნენ და კვლავ აგებდნენ, უფრო მასშტაბურადაც. ქმნიდნენ ეროვნულ ფასეულობებს, ახალ იდეებს. როგორი იყო ეს იდეალი? ქართულ მწერლობაში ადრევე შეინიშნება ისეთი მხატვრული იდეალის არსებობა, რომელიც სულის წრთვას ზოგჯერ მათი მამოძღვრებით ალწევს; ადრევე იკვეთება აღმზრდელობით მომენტები. მისი ჩვენება ოფიციალური ხელისუფლების უპირველესი პრინციპი იყო; დიდაქტიკური პრინციპები მოიხილვდნენ მაქსიმალურ განზოგადოებებს, რომლებიც აბსტრაქტული ტიპობრივობის, სტანდარტული ფორმულების, მხატვრული კანონების რანგში იკავებოდა. გარემოცული სამყარო განზოგადოებულ-საპირფარეოსტური პრინციპებით აღიქმებოდა. საყოველთაოდ აღიარებული იყო ადამიანი, „მოშიშნ ღმრთისა“ (შეშინება), „ატყუე“ (ნინო). რა ფასი მქონდა ისეთს, რომელსაც „არცა ჭირი ეხალვა, არცა შიში, არცა მახული, არცა ზღოპილუბაა ქრისტისთვის“ /გარბეჭნი/. ადამიანი, რომელმაც „ყოველით კერძოვ თავი თუხი ქრისტისხან განაგდო“ მოღალატედ იყო შერაცხილი; არტომანის მაღაზრებელზე იტყობდნენ – „მერით უღმრთოთა“ო და ისეთი შეუღლის გვერდით გოფნა სულის წარწყმედის ნიშნავდა.

შეშინება გარსტყნა განუღებია, რადგან მან უწყის სველ მოციქულისაგან, რომ „არა დამრებულ არს მამა, განა დამა, არამედ ემეცნენ“ და სიკვდილს არჩევს, რადგან „სისხლი ესე განმწმენდელი არს ცოდეთა“, ხოლო იგი ადამიანი, ნიშნავს იგი ცოდვილი.

და აი, ქრისტიანობის სპეციფიკა სიკვდილის თავისებურ გაგებაშიც გამოვლინდა. სიკვდილი ქრისტიანობის არსებობაში უკუმიტევს კი არ არის, არამედ პირიქით, სიკვდილით ზრუნდება ადამიანთა არსებობის ერთი, მოსამზადებელი ეტაპი; სიკვდილი უხსნის ადამიანს გზას თავისუფლებისაკენ, მოსწავებს მარადისობაში დაბადებას. სიკვდილი ყოფიერების უარყოფა კი არ არის, არამედ მასი განსაკუთრებული ფორმა; ის, რაც ადამიანში წარმატებად, ტრეზა და ადამიანის არსებობის ერთი სტადიიდან მეორეში გადადის. ასე იქმნება სიკვდილის დაბეჭდვა იდეალი; ხომ ცნობილია როგორ მსუბუქად ზღუდებოდნენ ადრეული ქრისტიანობის ეპოქაში მოწამეობრივ სიკვდილს; სწორედით კიდევ იგი, მაგრამ ეს მხოლოდ რჩეულითა ხვედრი იყო.

პირველი ქართველი მაგოგრაფები არაფერს ცვნიან თავიანთ თავზე, ზოგჯერ ნაწარმოებში მოცემული დიალოგი შემთხვევით წარმოიჩენს თხზულების ავტორს, ხშირ შემთხვევაში აბსოლუტური დუმილია ამ თვალსაზრისით და მხოლოდ ნაწარმოების ჟღერდ-მხრები ანალიზი თუ გაგვირკევებს ავტორის პოლიტიკურ პლატფორმას, მხატვრულ იდეალს, გარემოცული სამყაროს აღქმის უნარს, ზოგად განათლებას. ადრეული ქრისტიანობის ხანაში და მერცხ, თვით X საუკუნეებში, სულისმამებელი თხზულების ავტორი თავს არაბატად შერაცხს; მისივე წარმოდგენით იგი მხოლოდ იარაღა სულაწმადის ხელში.

ადრეული ქრისტიანული ხანის ქართული მაგოგრაფიული თხზულებები ნათლად გვიჩვენებენ, როგორ აწუხებდათ მწერლებს ეპოქის ყველაზე მტკივნეული საკითხები, როგორ ეჯიჯებოდა ქრისტიანობისათვის თავგანწირვა ეროვნული და სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის იდეას. ქართული მაგოგრაფიის ეს ხანა შეზღუდვს საუკუნეებშიც განაგრძობს არსებობას, ვადრე თვით ყინება X საუკუნის შუა ხანებიდან მოყოლებული საგრძნობი ტრანსფორმაცია

არ განიცადა, რაც საგარეო-პოლიტიკური ვითარების შეცვლით ცვლილებით იყო გამოწვეული, და არ შეიქმნა უდიდესი „მოქალაქეობით“ აღბეჭდილი ღმერთშემოსილი მამების ერცელი „ცხოვრებები“.

ქართული საეკლესიო მწერლობა ადრეული ქრისტიანობის ხანადაცე საზრდოობდა ანოლოგურებათა თხზულებებით, I-II საუკუნეებში რომ მოღვაწეობდნენ რომის იმპერიაში და გამომავლით იცავდნენ ქრისტიანობას წარმართთაგან. არისტოტელეს ფილოსოფიის გავლენა ევსტათი მცხეთელის „მარტულობისა“ და აბაზოს ნეკრესელის „ცხოვრების“ ავტორებზე დიდი ხანა შემწნიელია ქართულ მეცნიერებაში და დავას არ იწყევს. დიდი პატივით სარგებლობდნენ თხზულებები, მოცემულია მოწაყეთ რომ მძეწერებოდა. და ბოლოს, სისტემატურად მიმართავდნენ ხოლმე ეკლესიის მამების (IV-V სს.) — ათანასე ალექსანდრიელის, ბასილი დიდის, გრიგოლ ღმრთისმეტყველის, გრიგოლ ნოსელისა და იოანე ოქროპირის თხზულებებს. სწორედ მათ ეკუთვნით ქრისტიანული ღმრთისმეტყველების საფუძვლების შემუშავება. მათი შემკავდრე იყო იოანე დამასკელი (VIII ს.), რომლის თხზულებაში — „ცოდნის წყარო“ — პირველად მოხდა ქრისტიანული პრინციპების სისტემატიზირება.

არსებობდა კიდევ ერთი წყარო, რომლითაც ადრექრისტიანული კულტურა საზრდოობდა — წარმართული კულტურა, რომლის მიმართ დამოკიდებულება ყოველთვის ერთნაირი არ იყო. ცნობილია, რომ ქრისტიანობის არსებობის პირველ საუკუნეებში მწვავედ იღვას საკითხი წარმართული კულტურისადმი დამოკიდებულების შესახებ, კერძოდ, მეტისმეტად ძლიერი იყო ზისი მოსპობის ტენდენცია. მაგრამ უკვე III და უფრო მეტად IV საუკუნეში ქრისტიანები, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში, მივიდნენ დასკვნამდე, რომ ცოდნა კი არ უშლის ხელს რწმენას, არამედ პირუკე, ანტიკური მსოფლმხედველობა, სამართლებრივი და მორალური ნორმები, ორატორული ხერხები — ყველაფერი ეს შეტნაგლებად გამოცნებული იყო ეკლესიის მამათა და შემდეგი ღრთის ღმრთისმეტყველობა მიერ ქრისტიანობის პრიციპებზე მუშაობისას. მაგრამ საქმე შეეხება არა ანტიკური მსოფლმხედველობრივი სისტემის ათვისებას, არამედ მისა წარსული შემკვიდრობიდან ცალკეული ელემენტის აღებასა და მის გამოყენებას საკუთარი მაზნებისათვის.

ეს ორი სააზროვნო სისტემა — წარმართული და ქრისტიანული — ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავდებოდა. განსაკუთრებით ეს განსხვავება კულტისადმი მსახურებაში შევანდებოდა. აღსანიშნავია, რომ ადრეულმა ქრისტიანობამ თავისი არსებობა კულტისადმი ნეგატიური დამოკიდებულებით დაიწყო. იგი კულტის გამარტეებას ქადაგებდა. გამარჯვებული ქრისტიანობა კი, პირუკე, ქმნიდა ღმრთისმსახურების დიდებულ, საუცხოო ფორმებს. იგი მოაზრებდა თეატრალურ სანახაობებსა და ბიზანტიის იმპერატორთა კარზე მოწყობილ პრწყანვალე ცერემონიას უფრო ჰგავდა.

ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების თემატის ჩასახება

მოკლეს ქრისტიანულ სამყაროში ღმრთისმსახურება სრულდებოდა საგანგებო ნაგებობებში, რომელთა ფუნქცია პრაციპულად განსხვავდებოდა ანტიკური ტაძრების დანიშნულებასაგან. ბერძნულ-რომაული ტაძრები კერძების სამყოფელი იყო, საკერპოში შესვლა ხელეწიფებოდათ მხოლოდ კულტის მსახურთ, ქურუმებს, მორწმუნემა რელიგიური ცერემონიის არა მონაწილენი, არამედ მხილველნი იყვნენ. ქრისტიანობამ მორწმუნეი ფართოდ გაუღო კარი და ისინი ღმრთისმსახურების მონაწილედ აქცია, ამიტომაც, თუ ანტიკურ ტაძარში მხატვრული დატვირთვა, ძირითადად ექსტერიერზე მოდიოდა, ბიზანტიური სამყაროს ეკლესია (განსაკუთრებით ადრექრისტიანული ხანისა) მოკლებული იყო თვალმისაცემ გარეგნულ სამკაულებს.

ქრისტიანობამ შეიმუშავა და მოელი ქრისტიანული სამყაროსათვის დააკანონა ღმრთის-მსახურების შესაბამისი წესი, რომელიც მასში საყოველთაოდ და დიდი ხნით დამკვიდრდა კიდევ. ქრისტიანული ღმრთისმსახურების განვითარების ყოველ ეტაპზე, მოციქულთა ხანიდან მოყოლებული ედრე ბასილი დიდისა და ათანე ოქროპირის რეფორმა ჩატარდებოდა (IX ს. II ნახ.) და მას შემდეგაც დღემდე, ქრისტიანული ღმრთისმსახურების არსი არ შეცვლილა. იგი ყოველთვის იყო ისეთი (საღვთისმსახური) ქმედება, რომელიც მოითხოვდა პრეტელსა და ღმრთისმსახურთა ერთად ყოფნას, ერთ კრებულად, და ეს ერთიანობა იმდენად ორგანული და აუცილებელი იყო მოციქულთა ხანიდანვე, რომ მათი თავშეყრის აღსანიშნავი სატყუა საკრებულო (ბერძ. ეკლესია) საღმრთისმსახურო შენობის ზოგადი სახელწოდება გახდა.

ახლამ რელიგიამ ქრისტიანულ საზოგადოებას მშენებლობის საჭიროება, რაღა თქმა უნდა, ჩვენშიაც შეა. საქართველო ატბიურად ჩაება იმ დიდ კულტურულ მოძრაობაში, რომელმაც მოელი საქრისტიანო მოაყვა. ქვეყანა იმთავითვე მჭიდროდ დაუკავშირდა საქრისტიანო ცენტრებს, რამაც უმაღლესი შესაბამისი ნაყოფი გამოიღო. ამგვარი კავშირების მაძიარლტოლვა შემოხვევითი ვერ იქნებოდა: საქართველო მინაგანად ყოველმხრივ მზად იყო დიდი ქრისტიანულ-კულტურული მოძრაობისათვის. ქრისტიანული საზოგადოების აგება ამ კულტურული მოძრაობის პროგრამის აუცილებელი ნაწილი იყო. აღნიშნული პროცესი ნაოლადაა ასახული ეროვნულ და უცხოეთთან საისტორიო წყაროებში. მათგან უმთავრესი მნიშვნელობა მიაჩნ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ აქვს. მასში დაცული მირიანის სიკვდილისწინა „წიგნი“ უკვე ასახელებს პირველ ქრისტიანულ ეკლესიებს, შეიცავს ისეთ რეალობებს, რომლებიც საინტერესოა არა მხოლოდ ქართლის, არამედ მიველი აღრექრისტიანული სამყაროს სულიერი ცხოვრების წარმოსადგენად; ქართული მასალის გათვალისწინებლივ ვერ შეიქმნება ქრისტიანული კულტურის სრული სახე (ხატი).

პირველი ქრისტიანული საზოგადოებები მცხეთაში აიგო — ამ მხრივაც განუზომელია მცხეთის მნიშვნელობა ჩვენი ერის ისტორიაში. ეს მოხდა მირიანის მეფობაში, თავად წმინდა ნინოს მითითებით: ქართლის მეფეთა საბუფო ბაღში, მომავალი სვეტიცხოვლის აფხალას, აიგო „ქუეშიო ეკლესიაჲ“, „და მას შინა სუეტი ესე ნათლისაჲ... ქუეყნით ცალ აღიწია“. „სუეტი ცხოვლი“, ისევე როგორც პირველადმართული ჯვრები, საღვთო შიშს იწვევდა და იწვევს მორწმუნეში, „საღვთო შიში“ განსაკუთრებულ როლს ასრულებს ქრისტიანობის ჩასახვისთანავე და აისახა კიდევ რელიგიურ ლიტერატურაში. საღვთო შიშის ხსენებით ჩვენს საისტორიო მწერლობაში მცხეთის ახლადმოქცეული ერის მაგალითზე დასტურდება ის ფაქტი, რომ ახალი რელიგია ბუნებრივად უზით ინერგებოდა მოწინავე საზოგადოების შეგნებაში, და კიდევ, ეს იმის დასტურიც არის, რომ ქართულმა ენამ და აზროვნებამ იმთავითვე აითვისა ქრისტიანულ მსოფლიოში შემუშავებული ცნებები მორწმუნის სულიერი სამყაროს გამოსახატავად. ეს კი დიდ კულტურულ მიღწევად უნდა ჩათვალოს.

მცხეთაში პირველნაგები ეკლესია — სვეტიცხოვლი — საქართველოსათვის წარმოადგენს „დედას ყოველთა ეკლესიათა“ და იწოდება „დიდ სიონად“. „ქუეშიო ეკლესიის“ არუ სვეტიცხოვლის სხვა სახელწოდებანი — სიონი და მოციქულთა — იერუსალიმის იმ ეკლესიის ანალოგიით გაჩნდა, რომელიც კონსტანტინემ ააგო სიონის ბორცვზე, სადაც, გაღმოცემით, მდგარა ის სახლი, რომელშიც შეკრებილან მოციქულნი სულიწმადის მოფენისას. ამიტომაც ატარებდა იგი ორ სახელს — „სიონი“ და „მოციქულთას“. ყოველივე ზემონათქვამი ცხადყოფს, რაოდენ გაიზარდა ქართველის თვალსაწიერი და როგორ შემოვიდა იერუსალიმი — კაცობრიობის ეს საოცრება — ქართველთა ცნობიერებაში. „ქუეშიო ეკლესიასა“ მირიანი ზერაცხს „წმიდათაწმიდად“. „წმიდაჲ წმიდათა“ ეწოდება მთელს ეკლესიას, და არა მხოლოდ საკუთხეველს, რაც განსაკუთრებული მოვლენაა, მაგრამ არა ერთადერთი: ქრისტიანულ სამყაროში მას ანალოგი მოეპოვება. სვეტიცხოვლის „წმიდაჲ

წმადათაჲ“ — სახელდება ლოწმობს ქართული ეკლესიის ერთიანობას იერუსალიმურ ეკლესიასთან ოდითგანვე და განპირობებულია იმ სვეტის არსებობით, რომელიც იმთავითვე ქართულთა სიწმადედ იქნა შერაცხილი. თავად მცხეთა, ქართლის სამეფოს უპირველესი კულტურული ცენტრი და დედაქალაქი, ქართველთათვის მყოფ იერუსალიმის მნიშვნელობას იძენს.

აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ცენტრებთან — იერუსალიმთან, ანტიოქიასთან, ალექსანდრიასთან — წიკასთან უშუალო კონტაქტებში ბევრი რამ ახალი მოუტანა ქართლს: ანტიოქიელმა პატრიარქმა ევსტათიმ ქართლში შექმნა საეკლესიო ორგანიზაცია, ხოლო იმპერატორ კონსტანტინეს მიერ წარმოგზავნილმა ხუროთმოძღვრებმა დაამკვიდრეს ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების ტრადიცია, გადმოწერეს ის მდიდარი გამოცემული, რომელიც საქრისტიანო ცენტრებში დაუნჯებულყო და ბევრი სხვა ქვეყნისათვის გაეწილაღებინათ. ასე შემოვიდა ქართლში ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების კანონები, რომელთა ათვისებამ გადმოაღწია სიძნელედ ვერ ჩათვლება იმ ქვეყნისათვის, რომლის ხუროთმოძღვრულ კანონებზე დაფუძნებულ სამშენებლო კულტურაზე ვერ კიდევ ვიტყუვით და სტრამბონი წერდნენ. ასე დაიწყო პირველი ქრისტიანული ტაძრებისათვის საძირკვლის ჩაყრა საქართველოს სამეფო კარის ზრუნვით და რომის იმპერატორის კონსტანტინე დიდის შეწყობით, რომელმაც ქართლის მეფის მიერ წარგზავნილი მოციქულები „დიდის სიხარულით და პატივით გაისტუმრა... ის ამით უფრო მეტად იყო გახარებული, ვიდრე (მაშინ იქნებოდა, რომ) რომის იმპერიისათვის უცნობი ხალხები და უცნობი სახელმწიფოები შეეერთებინა“ (რუჟინსკი). მართლაც რომ, არ იყო ეს მხარე უცნობი ბერძნულ-რომაული სამყაროსათვის. წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები, წყაროები, ბერძნული წარწერები, რომლებითაც მოგვითხრობს არა მხოლოდ დასავლეთი, არამედ აღმოსავლეთი საქართველოს მაწაწყალი, ამის უტყუარი საბუთია. „და მოსცა დიდმალი ვანბი (იმპერატორმა) ეპისკოპოსსა იოვანეს და უბრძანა: „სადაცა ვერ იმით ადგილთა ქართლისათა, აღაშენენ ეკლესიანი სახელსა ჴელა ჩემსა; და ნიჟნი ესე დაამკვიდრენ ჴალაქთა ქართლისათა“. და გამოემართა ქართლს ეპისკოპოსი, და მოციქული, მარიანის მიერ წარგზავნილი, და „ქუთ-ხურონი აღშენებინათეს ეკლესიათა“. წარმოებართნენ ურუმოს, გადავიდნენ წუნდას, და დაუტყვნა (ეპისკოპოსმა) წუნდას ხურონი და განმა და, რაგაშ ეწყო ოდენ ეკლესიასა, წარმოვიდა და მოვიდა მანგლისს და იწყო ეკლესიასა შენება“ (ლეონტი მროველი, ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა. „ქართლის ცხოვრება“), და, რაც მთავარია, საძირკველი ჩაეყარა მცხეთის მთორე ეკლესიას, რომლის შესახებ მარიანა ბრძანებს: „და აღვაშენე ზემოა ეკლესიამ თავისა ჩემისათეს ქუთა და ერისა სიშრავლ(ითა)...და შევიშაღე ზემო საფლავი ჩემი“ („მოქცევა ქართლისა“). ეს სამთავროა, სადაც დაიგრძალებ ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე-ფეოდალი. რითაც დაირღვა ბეელი — მეფეურისთავთა ღია ცისქვეშ დაკრძალვის წესი და ქრისტიანული ტაძარი ქართლის მეფეთა სამუდამო განსახიერებლად იქცა, დაკრძალვები მკითხველი შენიშნავს, რომ წერილობითი წყაროს ავტორი მასალასაც კი აღნიშნავს, რომლითაც „ზემოა ეკლესიამ“ აუღიან. ეს ქვა, ადგილობრივია. ეს სახელი სამშენებლო საქმეში „ზემოა ეკლესიამ“ — ან იწერება და ასე პოლომდე დამკვდება ქართულ ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებას. წვნი საკულტო არქიტექტურა ზომ ქვის არქიტექტურაა. გამოჩაგლის ნინოს ბრძანებით აგებული მცხეთის პირველი სამლოცველო შეაფენს.

მცხეთის „ზემოა ეკლესიამ“ მარიანმა „მაცუალთა მათ ჴელა ნინოსათა“ ააგო, რაფგან მაცულთაში მეფეს „მრავალნი სასწაულნი და კურნებანი დიდი ნინოს მიერ აღსრ/ულ/ც/მ/ულნი... (მას შინა)“ ეხილნა, („მოქცევა ქართლისა“). ღმრთისაგან მირონცხული მეფე უწმინდეს ადგილის დაიმარსა. წმინდა ადგილი იყო ქართველთა განმანათლებლისა და მოციქულთა თანაწირის, ნინოს საფლავი, გაქრილი ბოლს, დაბასა კახეთისასა, და აღვაშენე მას ჴელა ეკლესიამ ყრად დიდი და შევაშენე იგი ყოვლითა სამ-

გაუღლია. და შეცნობენ მრ/ა/ვ/ა/ლნი სოფელნი და აგარაჲნი ...¹, ბრძანებს მირიანი (მოქცევაჲ ქართლისაჲ). ედებ ეს ნინოწმინდა იყოს, მართლაც და „ფრიად დიდი“ და შემკული „ყოფლია სამკაულითა“².

მირიანის მომღვიწეო შეფენი აგრძელებენ საღმშენებლო მოღვაწეობას: ბაქარმა განასრულა წუნდის ეკლესია, თრდატმა ორი ეკლესია ააგო კახეთში, რუსთავისა და ნეჭრესის; მარდატმა ააგო ეკლესია „თუსარიხის ციხესა შინა... და მატა შეჰკობა და შერება ერუშეთისა და წუნდის ეკლესიათა“. მეფეთ დიდ დამსახურებად უთვლიან ეროვნული წყაროები ეკლესიათა აგებასა და შემდგომ აღმშენებ-შემკობას. ღარსმანმა „...განაპრაღლნა ჯუარნი, და განახლნა ეკლესიანი ყოველსა ქართლსა შინა, და აღაშენა ეკლესია ბოდბისისა“ („ქართლის ცხოვრება“), ვარაზ-ბაქარმა კი „...არა სიდა აღაშენა ეკლესია, არცარა მატა შენებულთა, და ყოველითაჲ იქცეოდა უსჯულოდ“. მოგვიტოვებს შემატინე („ქართლის ცხოვრება“), რომელმაც მეფეთა აღმშენებლობით საქმიანობას დიდი მნიშვნელობა მიაწვდინა და ამით განსაზღვრა თითოეულ მათგანს ადგილი ეროვნულ ისტორიაში: ვარაზ-ბაქარს ყოფილად უსჯულოს სახელი დაჰყვა. ესეც ეროვნული ტრადიციაა და არა უცხოთა მიერ შექმნილი და თავსმოხვეული.

მაშ ასე, საქართველოს გაქრისტიანების უმაღლესი ქრისტიანული ტაძრები თანდათან მოხუწდნოდა ქართლს, კახეთს, კლარჯეთს, ჯავახეთს, ვერისს. ასეთი გახლავთ ქართული წერილობითი ტრადიცია, რომელიც მეტწილად დადასტურებას პოულობს მატერიალური კულტურის ძეგლებში. ახლა საკითხი დგება იმის შესახებ, თუ რამდენად პროფესიულად უნდა ვოფილიყო ეს ტაძრები ნაგები.

პირველნაგები ეკლესიები როგორც ქართლში, ისე ვერისში, ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების განთავსების დაცვით იქნებოდა ნაშენი. ჭალაქ მცხეთაში მხატვართუხუცესისა და ხუროთმოძღვრის საგანგებო სახელის არსებობა აგრე ადრეულ ხანაში /IV ს./ აზის უტყვარი საბუთია: „ავრელი აჭოღისა, მხატვართუხუცესი და ხუროთმოძღვარი აქ განუბნებდა ჩემ ჰეუდელე ბერაზურასთან ერთად, ვთხოვ მეგობრებსა და გამგლელებს, რომ ვური უგდონ ერთმანეთს... /აღმათ – საქმიანობას/ დაახლოებით შეათათასმდე /წელი უნდა იგულისხმებოდეს/, ისე რომ თუ ვინმე მოინდომებს ჩვენიან ერთად /დასაყლაგებას/ ან /ჩვენი/ ტომისა და სხვა უცხოელი, პასუხი აგოს თავის აღგომისას“, გვაუწყებს საფლავის ქვის წარწერა, ეს ნიუთიერი საბუთი კონსტანტინეს მშენებელთა ჟღერისა ქართლში. ამრიგად, არქეოლოგიური ძეგლი ადასტურებს წერილობითი წყაროს ცნობას და ფანტავს შესაძლო ეჭვს, ნარატულ წყაროთა მიმართ აღძრულს, ეჭვს იმისა, რომ პირველი ქრისტიანული ტაძრები ქართლში იმპერატორ კონსტანტინეს მიერ წარმოგზავნილ მშენებელი აუგიათ. ეს ეჭვი კი ერთ-ერთი საფუძველი გამხდარა აზრისა: რამდენად პროფესიულ ნაგებობებად შეიძლება ჩაითვალოს IV ს.-ში აღმოსავლეთ საქართველოში ნაგები ეკლესიები. ასეთებად კი მიიჩნეულია ნეკრესის მონასტრის „პაზლიკა“, ბოდბის ეკლესია – ნაწილი მონასტრის უფრო გვიანი დროის სამნავიანი ბაზილიკისა, რომელიც თითქოს ამ ძველ, პატარა ეკლესიას მიუშენეს, და თავისებური შენობა ჭერქმას საეპისკოპოსო კათედრალის გაფლანის ფარგლებში, მეცნიერებაში ჭერქმას „კვადრატად“ სახელდებული. არსებობს თვალსაზრისი, რომ ნეკრესის ტაძარი ცხადი მაგალითია მაზდაიზმის გაფლანის ადრეულ ქრისტიანულ საკულტო ნაგებობებზე საქართველოში. ამით უნდა იყოს გამოწვეული ის გაზრდილობა, რომ „ტაძრის ცენტრალური ადგილი გათვალისწინებულია კულტის შესაერთავეთ, და არა მლოცველებისათვის...“ (შ. ამირანაშვილი).

პირველნაგებული ეკლესიები როგორც ქართლში, ისე ვერისში ქრისტიანულ სამყაროში გამოუმჯავებული ხუროთმოძღვრული სტილით იყო ნაგები, აქაც, ჩვენთანაც, როგორც სხვა-

¹ საკითხი, ასეთ შემთხვევაში, დგება წყარომხერხი „ბოდბისა“ და ნინოწმინდის იდენტურობის შესახებ.

გან, ბაზილიკური სტილი მკვეთრდება. ცნობილია, რომ ბაზილიკური ტიპის ადრეული ნაგებობები პალესტინაში შეიქმნა, ბაზილიკურ სტილს ხუროთმოძღვრებაში ქართული ადრეული ნაზარეტული-ჯერ კიდევ ქრისტიანულ ხანაშივე მცხეთის ერი იცნობდა სტოვას ანუ „სვეტებიანი შენობის“ ხუროთმოძღვრულ ტიპს „სტოვა“, როგორც არქიტექტურული ტერმინი, ცნობილია ქართული ორიგინალური და თარგმნილი ტექსტებიდან. სტოვა არ არის ლამოვებივით ნაკეთობა, იგი ნაწილია შენობისა. გერბოდ, მისი სვეტებიანი გვერდითი გაღწერა ანუ სვეტებიანი კარიბჭე, მაგრამ როგორც ტერმინი, იგი აღნიშნავს იმ ხუროთმოძღვრულ ტიპს, რომელსაც ახლავს ეს სვეტნარი და სწორედ ამ მნიშვნელობით იხმარებს თამუღში. სტოვა, დიბლოსტოვა /ორმაგი სტოვა/ აქ სინაგოგის ერთ-ერთი სახელწოდებაა, რაც მოწმობს სინაგოგური შენობების კავშირს ელენისტური ხანის არქიტექტურასთან. სინაგოგის არსებობა მცხეთაში ზომ ეჭვს არ იწვევს. მისი აღსანიშნავი საგანგებო ტერმინი შეხუშავეა ჩვენში – ბაგინი, „მოქცევაა ქართლისაჲ-ს“ ტექსტმა შემოგვინახა ერთი საგულისხმო პასაჟი, რომლის მიხედვით ცხადია, რომ მცხეთის ბაგინს სტოვა ანუ სვეტებიანი რაგი გააჩნდა: „გარდაერთხნეს რტორი მისნი /კილაამოჲს ზისა/ ყოველსა მას სტოვასა ბაგინისაჲს“, ნათქვამია ტექსტში /მოქცევაა ქართლისაჲ/.

ერთი სიტყვით, ქრისტიანობამდე მცხეთაში, მსგავსად დამპირის სხვა ქვეყნებისა, არ სდებოდა პროფესიული, გამოქვს შესატყვისი და საერთაშორისო სტანდარტების დონეზე შექმნილი არქიტექტურა. ეს არქიტექტურა გულისხმობს ბაზილიკური სტილის არსებობასაც სტოვა ანუ „სვეტებიანი შენობის“ ხუროთმოძღვრული ტიპი დადასტურებულია ამატან ქართლისა“-ში სვეტისმოცულის ბაზილიკის აღსანიშნავად: „რამეთუ იყო დიდი ესე კათალიკე სამოციქულო ეკლესია სვეტიცხოველი, რომელი ვასტანგ გორგასასღს აღეშენა, დასველებულ იყო და ჟამთა შლილობით გარშემო სტოანი და ბჭნი დაქცეულ იყო“ /ქართლის ცხოვრება/. ხანტყერქოსა, რომ ტერმინი „სტოვა“ ბერძენი ავტორების თხზულებებში „ბაზილიკის“ სინონიმად იხმარება ამგვარად, ებრაელთა ბაგინის სახით ქართული წერილობითი წყარო /მოქცევაა ქართლისაჲ/ დასტურებს უძველესი ბაზილიკური შენობის არსებობას მცხეთაში. ამავე დროს, იგი შეიძლება ჩაითვალოს პირველ ქრისტიანულ საკლესიო ნაგებობად, რადგან ქართლში იგივე ვითარებაა, რაც ქრისტიანობის გენეზისშია დადასტურებული: პირველი ქრისტიანები ებრაელები თემებიდან იყვნენ გამოხუდნი და ბერძენ ქრისტიანთა პირველი საგრძნობლები /ეკლესიები/ სინაგოგები იყო. ასეთი იქნებოდა ვითარება სანამ ქრისტიანულ სამლოცველოთა შენებას ქართლის სამეფო კარი არ იტვირთავდა. ამ კი ქრუშეთის, წუნდის, მანგლისისა და მცხეთის „ზემო ეკლესიის“ (ანუ სამთავროს) ქრისტიანული სამყაროს ამ ერთ-ერთი უძველესი ეკლესიის – იშენება უნდა მოჰყოლოდა.

გაქრისტიანების უმაღლ როგორც ქართლში, ისე ეგრისში იმრავლა ბაზილიკური სტილით ნაგებმა შენობებმა. ვამოთხობ იმრავლა, რადგან საქართველოში ქრისტიანობის სამოქმედო რელიგიად გამოცხადებამდე, უფრო ზუსტად, გვიანანტიკურ ხანაში უკვე აღნიშნულ სამლოცველოებს ან მარტივი ტიპის ტაძრებს /ნასტაკისი, წილკანის/ და სამწავლობო ბაზილიკებსაც. ნასტაკისის კლდეზე გათხრილი სამაჟიანა ბაზილიკის საბირკლეები გვიანანტიკური ხანის გადამწვარ ფენასზე უშუალოდ დაშენებული. ბაზილიკის გვერდითი სწორკუთხედს წარმოადგენს და ზუსტად არის დამხრობილი აღმოსავლეთ-დასავლეთის მიმართ. ბაზილიკის ასაგებად გამოყენებული ყოფილა სხვადასხვა ზომის ალიზის აგურები, მცდილი შიგნიდან გავით კარგად ყოფილა შედესილი. ჩამოშლილი შედესილობის ფრაგმენტებში მოხატული ნიმუშებიც გვხვდება. ერთ ფრაგმენტზე შემჩნეულია წარწერის ნაშთი. ე.ი. ეკლესიის მოხატვა და წარწერების გამოხატვა გვიანანტიკურ ხანაში სკოდიანია.

მაშ ასე, გაქრისტიანების უმაღლ როგორც ქართლში, ისე ეგრისში იმრავლა ბაზილიკური სტილით ნაგებმა შენობებმა. ისინი „სახლად ღმრთისად“ იწოდებოდნენ და, მაშასადამე, სკოლად დანიშნულებისა იყვნენ. ზოგ შემთხვევაში ეს გრანდიოზული სამაჟიანა ბაზილიკური

იყო: ურბნისში /V ს. დასაწყისი/, ბოლნისში /V ს. უკანასკნელი მეოთხედი/, ნოქალაქებში /V ს. შუა ხანებში/, ვაშარში /თითქმის იმავედროული/, ბაჭყალიძისა და ციხისძირში /V ს. შუა ხანებში/, ზოგან შედარებით მომცრო – ნათკორასა და კონდოლში /V ს./.

არქიტექტურული მასების გრანდიოზულობით განსაკუთრებით განაცუფრებს შანაველს ბოლნისი, მისი შიდასივრცე.

საქართველოში გვხვდება სამხაიანი ბაზილიკის ისეთი ტიპი, რომლის ყოველი ნაგებობა აფხიზით მოაერდება. აფხიზებს განსხვავებული ფორმა აქვთ – შუა ნაგის აფხიზა ხუთწახნაგაა, გვერდითი ნაგებისა – ნახევრადწრიული; ცენტრალურია აფხიზა საგანძობლად და გამოშვებული გვერდითი აფხიზებიდან შედარებით; ზოგჯერ გვერდითი ნაგები აღმოსავლეთისაკენ ოდნავ გაგანიერებულია, რაც შესაძლოა იმაზე მოუთხოვდეს, რომ გვერდითი ნაგების ნაწილი დამატებით სათავსობად გამოიყენებოდა ლიტურგიკისას /განთავსო/. ჩვენში გვხვდება სამხაიანი ბაზილიკის უნიკალური სახეობა /სეფიეთი, V ს. შუა ხანებში ან II ნახევარი/, რომელსაც ანალოგი არ ეძებება არც საქართველოში და არც ზომხეთში. მისი გვერდითი ნაგები ორსართულიანია, მთლიანი, შუაიანი ნაგებთან პირველ სართულზე ოთხი, ხოლო მეორეზე – სამი წვეთი თაღით დაკავშირებული. შესასველელი სეფიეთის ბაზილიკას სამი მხრიდან ჰქონდა, გაბატონებული კი ოთხივე მხრივ იყო. თავისი ბევრი თითქმის კუადრატულია, აღმოსავლეთით შუა ნაგებ სრულდება შენობის თითქმის კუადრატული, ოთხკუთხა მოხაზულობის ფარგლებიდან შევიდით ნახევრადმრგვალი აფხიზით. შიდა სივრცე ნაგებად სამი წვეთი მოძით იყო დაყოფილი. ბოძების არსებობა, და არა სვეტუბა, ქართული ბაზილიკის ერთ-ერთი მახასიათებელია. თუმცა სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ ამ თეზისაზრის ეწინააღმდეგება იფრის სიონის ბაზილიკის მაგალითი, რომლის შიდასივრცე სამ ნაგებ მრგვალი, მონოლითური სვეტების ორი წვეთითაა დაყოფილი.

ბაზილიკებს საზოგადოდ, და მათ შორის საქართველოს ტერიტორიაზე ნაგებთაც, აზასი-ათებით მღვდელი და განიერი შუა ნაგები ორკალთიანი, გვერდითი ნაგებით – თითოკალთიანი გადახურვით. ვგებ ასეთი იყო ბოლნისის სიონიც, ეს ერთ-ერთი უმშვენიერესი ბაზილიკა, ახლა რომ ორფერდა გადახურვა აქვს მთლიანად, რის გამო მიწაზე გართხმული და დაბალიც მოჩანს გარედან დღეს?*

ქართულ ბაზილიკებში შუა ნაგები კამარა ცილინდრულია, გვერდითი ნაგებისა – ნახევრადწრიული და, მამასადამე, გადახურვა კამაროვანი იყო და არა ბრტყელჭრიანი. აღნიშნული მოგვჩვენებს ქართულ ბაზილიკათა ერთ-ერთი მახასიათებელია. დასავლეთის მხარეს ხანდისხან გვხვდება ნართეკსი (მიწვეინტა, ციხისძირი), არასდროს ატრიაში, გვიან-რომანულსა და ბაზანტურ ზურთთმომღერებაში აგრეთვე ცნობილი; ზოგჯერ ნართეკსი კი არა და, შესასველელიც კი არ არის დასავლეთიდან (ბოლნისი). ცნობილია, რომ ის შესასველელი, რომელიც დღეს გვაქვს ბოლნისში, XVII საუკუნეშია გაჭრილი. ქართული ბაზილიკების ბოძები ურთიერთის თაღებით უკავშირდება და არა არქიტრავით, ესეც ქართულ ბაზილიკათა ერთ-ერთი მახასიათებელია.

ჭრისტიანობის მოყვანის ამ ადრეულ ხანაში ეკრესიებით არ არის დამოუკიდებელი ნაგებობები სამსხვერპლოსა და სადიაკონოსათვის /ნოქალაქები, ბოლნისი, ნათკორა, კონდოლი/, თუმცა ხანდისხან სამსხვერპლო აშკარად იკვეთება /მატანი/; თუ ბოლნისზე აღ-რეულ მღვდელ ურბნისის ბაზილიკას ჩავთვლით, როგორც ამ უკანასკნელის წარწერის გან-

* ბოლნისის სახელგანთქმული ბაზილიკის დაზიანებისას აღნიშნულია, რომ ადრეული ხანის ბაზილიკებისათვის (და არა მხოლოდ ბოლნისისათვის) დამახასიათებელია სისდავე, სიმკაცრე, ჯიშუნი პროპორციები. სამართავე მიღწეულია იმითაც, რომ სამივე ნაგები ერთიანი, ორკალთიანი ნახურავითაა გადახურული. ვგებ კიდევ ერთხელ გადასინჯოს აღწერილობები, რესტავრაციამდელი ბოლნისის ფოტოები, ჩანაბრები? (ავტორი)

სხვაგვარი დათარღობიდან მომდინარეობს /ნ. შოშიაშვილი/, მაშინ აღმოჩნდება, რომ გვერდითი ოთახები საკუთხვედელში უფრო ადრე ჩნდება, ვიდრე ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული. ჩვენს ტექსტს ახასიათებთ, აგრეთვე, თაღების ნაღისებრი მოწყობა, გახსნილი, თაღოვანი, თაღოვანი ღუნებები შესასვლელის თავზე, და ახასიათებთ სწორედ ქრისტიანობის ამ ადრეულ ხანაში.

ამრიგად, ქართული ქრისტიანული ზუროთმოძღვრებისათვის უკვე საყოველთაოდ შემუშავებული ზუროთმოძღვრული სტილი და ფორმები, ღვთაობაობები და ნაკერები, ნიმუშებად იქნება შერაცხილი. ამდენად, არავითარი საფუძველი არა გვაქვს /არც წერილობითი, არც მატერიალური/ ვამტკიცოთ, რომ ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის ისტორია პატარა ზომის, უშუალო და უხეირო ფორმის, ევროპულ, ზეპირ აღწერილობებზე დაფუძნებული სამლოცველოებით იწყება. მაშასადამე, მცირე სამლოცველოები საერთოდ არ იგებოდა? იგებოდა, ეს წყაროებითაც მტკიცდება. მაგალითად, ერთი ასეთი შემთხვევა „ქართლის ცხოვრებაში“ დამოწმებული. ეს კერძო ინიციატივით აგებული საკულტო ნაგებობაა. მისი ქტიტორაა რეკ. მირიანის შვილი. საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ უსაკუთრებლო სამლოცველოები, ისევე როგორც ეკლესიები, ჯვრები, სტელები, ეკლესიების პარალელურად ადრეული ქრისტიანობიდანვე იქმნებოდა თვით XIX ს-ის ჩათვლით. უსაფუძვლო ჩანს მტკიცება, რომ მინიატურული სამლოცველო თანდათან ნამდვილ ეკლესიად გადაიქცა. ჯვრების აღმართვა მთის წვერზე, „კლდესა მას ზედა“, მცირე ზომის სამლოცველოების აღმართვა მთის წვერზე, „კლდესა მას ზედა“, მცირე ზომის სამლოცველოების შენება /„მცირე ეგუტერიცა აღუშენა“ მამასა სერაპიონსაო/, ერთი ძველისათვის კი არ არის დამახასიათებელი მხოლოდ /სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, X ს/, არამედ ჩვეულებრივი მოქმედა უფრო გვიან საუკუნეებშიც კი.

მაშ ასე, ქრისტიანული ტაძრის თავდაპირველი, საწყისი ზუროთმოძღვრული ფორმების ევლუციას ვოველ კონკრეტულ შემთხვევაში საჭიროა წერილობითი წყაროების მონაცემების გათვალისწინება. მოუხედავად ამისა, მაინც შეიძლება ზოგი ზერითი კანონზომიერების დატერა.

თუ ამ თვალსაზრისით გადავხედავთ სხვადასხვა ქრისტიანულ ტყეფანას, შემდეგ სურათს მივიღებთ. როცა ქრისტიანობა ბიზანტიას მოეყვინა და სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა, კონსტანტინე დიდმა ააგებინა დიდი, ტყეფი ბაზილიკები. მაგრამ საჭიროა გვახსოვდეს, რომ ესოდენ ტყეფი ბაზილიკები გათვალისწინებული იყო იმ ქრისტიანული თეოკრატისათვის, რომლებიც არსებობის წანგრძლივ ისტორიას ითვლიდნენ, ასე იყო კონკრეტულად რომში.

მაგრამ ისეთი შემთხვევებიც იყო, როდესაც დასაწყისში აღმართებოდა ბაღზე შეუმშენებელი ნაგებობა, ზოგჯერ მხოლოდ და მხოლოდ საკურთხეველი დაიდგებოდა ბაღდახანის ქვეშ, მორწმუნეები კი ღია ცისქვეშ იმყოფებოდნენ. ასეთი წესი ცნობილია შუა და დასავლეთ ევროპაში, სადაც უხარამაზარ ტერიტორიაზე გავრცელდა რიტონდის ტიპი; დიდი და ვრცელი ტაძრები მხოლოდ შემდგომში, ქრისტიანული თეოკრატის მომრავლებასთან ერთად გაჩნდნენ. ასე იყო დიდ მორაფაში და პოლონეთში, სადაც გვაქვს შემთხვევები, როდესაც რიტონდები ბაზილიკებით იცვლება.

რუსული ქრისტიანული ტაძრის ისტორიის საწყისი ხანა, წერილობითი წყაროებით, ასე გამოიყურება: მთავარმა ელადიმარმა ააგებინა რამდენიმე ზის ეკლესია, ზოლო შემდეგ მათეარა საფუძველი კიევის ტაძრს, და ეს ხდება მაშინ, როდესაც პირველი ტაძრების აშენების ინიციატორი სამეფო ზღლისუფლებას, კონკრეტულად, პირველი ქრისტიანი მთავარი — ელადიმარი.

ამ ზოგად სურათში, როგორც ერთიან მოზაიკურ პანოში, საქართველო იმ ქვეყნების რიგში უნდა ჩაეგუროთ, სადაც ქრისტიანობა მოციქულთა ხანაში მოიფინა, ზოლო სახელმ-

წიფი რელიგიად გამოცხადებისას, უფრო სწორად, მირიანისეული აღმშენებლობების დროისათვის, ქრისტიანული თემების არსებობის ხანგრძლივ ისტორიას ითვლიდა.

საეკლესიო ხუროთმოძღვრული თემები რომ სისტემაურად დაეგეგმუვით, მაშინ ვველა სავალესიო შენობა ორ დიდ ჯგუფს შეეშინს. ერთში შევა ვველა გუმბათიანი, ზოლო მკორეში — ბაზილიკური ანუ უგუმბათო ნაგებობა, „მაგრამ ამასთან ყოველ ჯგუფში შევნი ვხვდებით ახალ შენობას დაჯგუფებას, რომელიც გვიჩვენებს მათი განვითარების სხვადასხვა ფაზებს. ის ტერმინები, რომლებიც ახასიათებს მოვლ ამ გეგმას, თუ საქმე ფესვითა ძიევაზე მივყავართ, ისახება ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ძველკლასიკა“ (გ. ნუბინაშვილი). საქართველოში გუმბათიან საეკლესიო ნაგებობებს ფესვები ღრმად, ქართველი გლეხის საცხოვრისში, დარბაზული ტიპის ამ უნიკალურ ნაგებობაში დაეძგნება. „მოძველები ქართლისა“-ს ერთი პასაჟის მიხედვით, მირიანის ვაჟი — რევი, შეშუთებული თავისი ერთადერთი პირმშის დასწრეობით, ცრემლით ითხოვს პატიოსნისა ჯუგარისაგან: „უკვეთო მობობო ყრმა ესე, გუნდადი აღეშენო საყოფლად შენდა“. ყრმა იმწამსვე განიკურნა, ზოლო რევი „... ყო მადლისა ჰიეყმა და დიდი სიზარული. და გულისმოდანდ გუმბათი აღაშენა მცხეთისა რევისა ბეჭს, და წლითი-წლიად მოყდის და აღასრულის მსახურებაჲ ჟი პატიოსნისა ჯუგარისა“. მამ, რევი არავის გაღმა პორცვზე ჯუგარი აღმართა, ზოლო მისმა ბეჭს გუმბათი აღაშენა. ეს უძველესი წერილობითი ცნობა ქართლში გუმბათიანი საეკლესიო ნაგებობის არსებობის დამადასტურებელია. მანგლისი, წილკანი, ნინოწმინდა უძველესი გუმბათიანი ნაგებობებია, ქართლს სამეფოს მიწა-წყალზე აღმართული.

ადრეული ქრისტიანობის ხანაში ჩასახული ბაზილიკური თემა საქართველოში X საუკუნეშიც ცოცხლობს, ოღონდ გვიანი ხანის ნიმუშები განსხვავდებიან პროპორციებითა და ფასადის დეკორით წინამორბედიდან და შესაბამისი ეპოქის სტილს შეესაბამებან. შემდგომში ბაზილიკები გვეხვება სპორადულად, ეტყობა, მათი პრაქტიკული მნიშვნელობა თანდათან მცირდება, დაბოლოს, საერთოდ ქრება.

მინიმალისტური კულტი

ტრადიციისა და წესისამებრ IV-V საუკუნეების საქართველოში გაბატონებული იმპუ-მაკია /მიწაში დაფლვა/, ორიოდ შემთხვევა მხოლოდ დამარხვისა /მცხეთა, წიწამურის ველი, ურბნისი/, ზოლო საგრძნობლად ხშირია კრემაცია /დაწვა/ — ზრელი ან ნაწილობრი-ვი. დასაშვებად მაინდათ იმპუმაკიისა და კრემაციის თანაარსებობა.

სამარხები ფილაქტიო შენდებოდა, ფილაქტიოცე გადახურებოდა, სამარხთა უმეტესობა საოჯახო განსახელებებს წარმოადგენდა, ეს ახალი წესი ქრისტიანობას მოჰყოლია. ამი-ტომაც უგულებელყვეს წინანდელი აგურიოთა და კრამიტით ნაგები, როგორც ნაკლებმოსაზ-რებელი განმეორებითი დაკრძალვისათვის.

IV საუკუნიდანვე სამარხები უფრო დაუდერად შენდებოდა; არ გაურბოდნენ ანტიკური შენობების თლილი დეტალების და წარწერიანი სტელების გამოყენებასაც კი, არ თაი-ლობდნენ წარმართული საფლავების დაშუშავებული ქვით სარგებლობას. მთლიანად ფილა-ქვითაგან სამარხის აგება არ იჭრებოდა ადვილი და იაფი საქმე. ამიტომაც გავრცელებულა მათი მათეზება. ზოგჯერ გრძივი კედლები ქვის ნატეხებითა და თიხით ამოყავდათ. ქვის სამარხებში ზოგჯერ ხის დაღურსმული კუბოთი ჩასვენებდნენ მიცვალებულს, არცთუ იშ-ვითად კუბებს ანუ საკოფავებს დგამდნენ ზოლზე. სწორედ IV-VI საუკუნეებში მოელს საქართველოში ვრცელდება თიხის საკოფავები. მიცვალებულნი შოგ მტწილად სათითაოდ მარხებოდნენ, თუმცა ზოგჯერ ეს წესი დარღვეული ჩანს.

კოლექტიური მარხვა და მის შესაბამისად დიდორნი სამარხების გამართვა სავალდ სწრა-ფად ბატონდება. რამაც ახსნა ახალ სარწმუნოებაში მოეძებნება: მობობისა და თანასწორობის

ნაშად მორწმუნეთა გვეუბნება „კომუნებად“ ცხოვრების ამტკიცებელი წესი ღერძი მანამდე გაერცხლებოდა, სანამ ქრისტიანობა გამარჯვებულ რელიგიად მოგვედინებოდა, და ამტკიცებელი ყოფილიყო გადარჩევილი. მაშასადამე იგი ერთიანად გაერცხლებული ჩანს აღრეულ ქრისტიანობაში „ორთუც ცხოვრებასა შინა“. დარბაზის ახალ წესს მიცვალებულის ახალი პოზა მოჰყვა, ქრისტიანული თავი დასაცლეთი, მიცვალებული გულად დასვენებული, გა-
მოტყუი; ზელები გულზე, ბუცილებზე ან საზარდულზე დაკრებილი, მაგრამ ეს წესი მხოლოდ თინდათნ ბატონდება, ჯერ მცხეთაში, წილკანში და შემდეგ სხვაგან. კარგა ხანს ისევ წარ-
მართულ წესს ვხვდებით — მოკუნტვით გვერდზე დაწვეას (ურბნისი, კუხეთის რუსთავი).

მიცვალებულს სამკაულით მორთავენ, ჩაატანდნენ ხოლმე მინის ტურტულს, ანტიკურ-
თან შედარებით ერთფეროვანს, ხელსაწყო-იარაღიდან ზოგ მიცვალებულს — დანისპირს,
ისიც თითო-ორილას, აღბათ, სრუფის მისვლით; ასევე იშვიათად ატანდნენ თიხის
ტურტულს, ხოლო ჯერცხლისა და ბრინჯაოსას — საერთოდ აღარ. ოჭროს ნივთებს ატანდ-
ნენ არცთუ იშვიათად, ოღონდ ნაკეთობა უწინდელიან შედარებით მდარეა, თუმცა ფორ-
მები შედარებით თავისთავადი.

მიცვალებულს ოჭროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ბეჭდებით ამკობდნენ; ბეჭდში ქვის
ან პასტის გეგმებს სვამდნენ. მათზე ხან ცხოველებს გამოსახადდნენ, ხან ზღაპრულ-მოთო-
ლოგიურ არსებებს, ზოგჯერ ზებუნებულ, სხვა შემთხვევაში ფალაურ წარწერებს უკეთებდნენ;
დროდადრო ბეჭდებს ახალ ბუდეში სვამდნენ; ხმარობდნენ გულსაკადებსაც, მაგალითად,
ოჭროსაგან დამზადებულსა და მარგალიტებით მოჭრილ მუდგალორებს, ერთ-ერთს აღ-
მანდინის თვალა ამშვენებს, რომელზედაც თავდაპირველი მამაკაცის პორტრეტი გამოხატ-
ული; ახლა ბრინჯაოსა და რკინის საკნებში, მშვილდსაკნებში; ქვის, პასტისა და მინის
მზივება კვლავ აყოლებენ მიცვალებულს ბრინჯაოს მონეტას — რომაულს ან სასანურს, IV
საუკუნიდან კი — ბიზანტიურს.

მაგალად ატანდნენ მინის ტურტულსაც, ანტიკურისაგან სრულიად განსხვავებულს რო-
გორე მასალათ, ასევე ფორმითა თვალსაზრისით. ბეჭდებური ერთ-ერთი თუა შემორჩენილია.
ტურტულის უმეტესობა პატარა სანდისაგანდებია, სასმისივით გვეჩვენებს. აი მინის თასი, სი-
ცოცხლის ხე და ფარშეკანი რომ არის ამოხეხილი, ქრისტიანულ სამოლიკაში უკვდავ-
ბას რომ განასახიერებენ, ზედ ბერძნული სადღეგრძელო წარწერაც აქვს გაცემებული. აგრ-
ერთი მცირე, დაკეობული, ბრტყელი ჭეა, რომელზედაც მონადირის, მამონის, თინჯისისა
და ფარშეკანის გამოხატულებაა ამოკარგული. IV საუკუნიდან თინდათნ ნელდება ინ-
ტერესი შემოტანული ანდა უცხოურის მამაკეთი შექმნილი მინის ტურტულის მიმართ. თავს
იქნის ადგილობრივი ფორმების. ახალი ტიპების შექმნის ტენდენცია. ქრისტიანობის პირ-
ველი ორი საუკუნე დაუცხრომელ ძეგლთა ხანაა. VI საუკუნისათვის ჩამოყალიბდა ახალი
ფორმები, რომლებიც სამთავროშია გამოვლენილი, სხვაგან — არა. აღბათ, მცხეთაში იგი
ცხოველი წარმოება მინისაც და ლითონისაც, მისხლეობას ასე მასობრივად რომ მოუწოდ-
ბოდა მასზე ხელი.

ქართლის მეფენი „სახლსა სალოცავსა“ ანუ ქრისტიანულ ტაძრებში იკრძალებოდნენ.
პირიან შეფე და ნანა დედოფალი — სამთავროში, ვახტანგ გორგასალი — სვეტიცხოველში,
ქართლის წარწინებულნი კი მათზე უფრო მდიდრულ სამარხებში, შეუდარებლად მეტი პა-
ბეზურობით, თუმცა ისეთი ბრწყინვალეობით ევლარ, როგორც ქართლის აღრინდელი პიტია-
შები. ვერცხლის ტურტულს მათაც აღარ ატანდნენ, მამინდელი მცხეთისათვის საუკეთესო-
ოჭროული კი ჭარბად გვხვდება; საირგვარი ბეჭდები, საფურცები, ყელსამაშები, სამაჯურები
აღმოსავლურ-რომაული ოჭროს ფული, რკინის მშვილდსაკნები, ვერცხლის აბზინდა კი
მინის სანდისაგანდებუ, სამკაული შხატრულ-სტილისტურად თუ პოლიქრომული მოხდ-
ნალობით ზოგჯერ კიდევაც სვამდნენ ურისთავთა კუთვნილ სამკაულს. ოჭროს ნივთებს
ტიბროვანი მინანქრით იკაშმება. კვლავ განავრდობენ ანტიკურ დეკორატიუ საამკაულზე.

გამოსახვას. მაგალითად, შემოგვრჩა ინტალი ასკლეპიონის, მკურნალობის ღვთაების გამოსახულებით, რამდენიმე სხვა – მითოლოგიური თუ „ჰანრული“ გამოსახულებაც. წარჩინებული ცდილობენ აღბეჭდონ თავიანთი სახე, შექმნან პორტრეტი. შეაგულ ქართლში კვლავ დიდი გამოყენება აქვს არმაზულ დამწერლობას /მცხეთა, უფლისციხე, ურბნისა/; სკვდებსა და სამაჯურებზე ამოიკაწრება ნივთის პატრონის სახელი, მიძღვნა, მაგური წარწერა. მაშასადამე, კვლავ განაგრძობს არსებობას ქართლის ერისთავთა ძველისძველი ტრადიცია სრულიად ახალ სოციალურ, პოლიტიკურ და რელიგიურ ვითარებაში. სასაზურის ირანის ბატონობის ხანაში აღმოსავლეთ საქართველოში, სახელდობრ ქვემო ქართლში, – ირანელთა ბატონობის ამ ბუდეში – ბერძნულსაც იყენებდნენ: ქვემო ქართლის პატარაშვილ უშასა თუ უშას საბეჭდაზე ამოკვეთილია დიდკაცის სახე პროფილში და ბერძნული წარწერა, მაგრამ უფრო საკვირველი ის არის, რომ დასავლეთ საქართველოში სასაზურის ხალხის ქურჭელს ხმარობდნენ: IV საუკუნით თარაღდება ევრცხლის პინაკი სოფელ მალღაკადან, ქუთაისის მახლობლად, რომელზედაც რელიეფურად კვერთხი მოხატულ მხეცზე მონადირე სასანიანი მეფე შაბურ III გამოუსახავთ. მას შემდეგ, რაც დასავლეთ საქართველოში აღმოჩნდა სასანიანთა მეფის შაბურ III-ის პორტრეტული გამოსახულება ევრცხლის ქირაზე სოფელ მალღაკადან, გაოცებას აღარ იწვევს ის ვარაუზი, რომ საეკლტო ნაგებობების დეკორში ერთ-ერთი წამყვანი მოტივი „ბაფთიანი ფრთების“, გამარჯვებისა და უშუალოდ სამოქმედო, სასანიელი დინასტიამ ინდურ-სპარსული მითოლოგიური წიადიდან რომ შეთვისა, ქართველთა სამეფო გვარი მირიანიდან გუარამ კურაპალატამდე, სასანიანთა შტოს შაქუთენებდა თავს, ამიტომაც დეკორში „ბაფთიანი ფრთების“ მოტივის უხვად გამოყენება, მაგალითად, წილენის ტაძრის უძველეს ფენებში, იმის მანიშნებელი უნდა იყოს, რომ ტაძარი სამეფო ნაგებობაა. მაშასადამე, სამეფო ტაძრების დეკორში ირანული მოტივი გამოყენებულა. მაგრამ აქვე, ირანულ მოტივში, ფრთებს შუა ჩასმულია ჯვარი, რომელმაც ასტრალური რწმენის სამოლოს – ცეცხლისა და მათობის ადგილი დაიკავა. ჯვარი ქრისტიანობის გამარჯვების ნიშანია. ისეთი დეკორატული ელემენტები, რომლებიც წარმართული ხასიათისაა და უძველეს ძეგლთა ნაშთებზეა წარმოდგენილი, შემდგომში თანდათან იღვრება ქრისტიანული კანონიკური დეკორის არსენალში. გამარჯვებული ქრისტიანობა მთ ვეღარ იგუებს. გეომეტრიულ-მცენარეული ელემენტები კი, რომლებიც გერეტაკურად აღმოსავლურ და დასავლურ სამყაროთა წინაქრისტიანულ კულტურებს უკავშირდება, არსებობს განაგრძობს და კვლავაც უხვადაა წარმოდგენილი შემდგომი ხანის ძეგლებზე. უმდიდრესი ორნამენტული განსახილველად ზოგი ადრეული ძეგლის გამორჩეულობას ქართულ სინამდვილეში (წილენის ტაძარი).

მაშ ასე, IV ს. დან მოყოლებული, ქართულ სინამდვილეში დგება სრულიად ახალი ზანა, ახალი იდეოლოგიით, სურათთმოდერული თემები, დეკორით და გადარჩებული სამოლოკით.

გეომეტრიულ ორნამენტში ერთი ძალზე გავრცელებული მოტივია გადაჯვარედინებულ წრეზანთა მოტივი, ასე მრავლად რომ გვხვდება V-VI საუკუნეების ძეგლებზე (მოლნისა, აფრის სიონი...) და სათავეს პართული იმერიის ხელოვნებაში რომ იღებს.

ანთროპომორფიკი ანუ წარმომადგენელი ადამიანის

ადამიანი – სამყაროს ცენტრი – ქართული ხელოვნების შემოქმედებაში უმთავრეს ადგილს იკავებს. ადრეული შუასაუკუნეების ქართული ოსტატი თითქმის არ იფარგლება მცურნარეული ორნამენტით ანდა დეკორატული დანიშნულებით შექმნილი ასტრალურული ხაზუპასიგან შედგენილი წრელებით, ასეუბთ, სხვადასხვაგვარი ნიშნებით, რაც ახასიათებს იუდეველთა ანდა მაჰმადიანთა ხელოვნებას. მათგან განსხვავებით ქართულ ხელოვნებაში დიდი ადგილი ეთმობა პორტრეტს.

ადამიანთა პორტრეტულ გამოსახულებებს ქვის რელიეფებზე ვხვდებით. მაგალითისათვის დაგასახელეთ სამწყერისის სტელას (ქვემო ქართლი). სამეცნიერო ლიტერატურაში გა-
მოთქმულია აზრი, რომ რელიეფზე გამოსახულია შტანდარტი და მამაკაცის ფიგურა,
რომელსაც იდაყუში მოხრილ მარჯვენა ხელში ვეაილი უმირავს, და რომ ეს უკანასკნელი
თავისებურ ინსიგნიას, ხელისუფლების გარეგნულ ნიშანს უნდა წარმოადგენდეს. შესაძლოა,
დაქვემდებარებული ხელისუფლებისას. ყველი ამ წვენ გვესახება წარმავალი ცხოვრების,
წუთისოფლის სამოლოდ, ხოლო ფიგურა — ქალის გამოსახულებად.

სამწყერისის რელიეფი, შტანდარტიცა და ფედაკაცის ფიგურაც, შესრულებულია პრტე-
ლი მანერით, პლასტიკურ ხაზობრივად და ანალოგიას პოვებს ხანდისის სტელაში. ქვის
რელიეფებზე ქართლის უმაღლეს საერო ხელისუფალთაც გამოსახულებენ (მაგალითად,
ჯგერის რელიეფზე ადარნასესა და მისი შვილის — სტეფანოსის გამოსახულება გვაქვს) და
წვეულებრივად (ხანდისის სტელა), მაგრამ უმთავრესი ადგილი ქრისტესა და ღვთისმშო-
ბელს ეჭირა. ხანდისის სტელაზე გამოსახულია ქრისტე, დაბრძნებული დალიჯზე, და
ღვთისმშობელი, რომლის კალთაში ქრისტეს თავი მკვს. წრომის ტაძრის კონქის მოზაიკა
გამოსახუდა ძვირფასი თვლებით მორთულ კვარცხლბეკზე მკვამ ქრისტესა და ორ ანგე-
ლოს. ქრისტეს გაშლილი გრავნილი ეჭირა, რომელზედაც სახარების ორი განსხვავებული
ადგილი, შემოკლებული და შერწყმული, ქართული ასოებით გამოუსახავთ: „მერმეცა ეტყო-
დაც იესო, და პრტუა მათ: მე ვარ ნათელი სოფლისა; რომელი შემოიღეს მე, არა ეილო-
დაც მნელსა, არამედ აქუნდეს ნათელი ცხოვრებისა“ (იოანე, 8, II); „პრტუა მას იესო: მე
ვარ აღდგომა და ცხოვრება; რომელსა პრტუნეს ჩემი, მოდათუკუნდეს, მსცხოუნდესცა“
(იოანე, II, 25).

ქვაში ამტკველდა სცენები ქრისტიანული მითოლოგიიდან უკვე V ს.-ის II ნახევრიდან
და ასე გრძელდებოდა შემდგომ ხანაშიც, თუ, რა თქმა უნდა, გავიზიარებთ იმ დათარიღე-
ბას, რომელიც სტელათა ხელოვნებათმცოდნეობით ანალიზზე დაყრდნობით შემოგვათავაზ-
ნისო ჩუბინაშვილმა (პალეოგრაფისტიები იგივე სტელებს IX-X სს-ით ათარიღებენ).
მაგალითად, ქრისტეს ნათლისღება (გამოსახულია ფალეთის ემაზისა და წიბელის კანკ-
ლის რელიეფებზე). ევსტათი პლატიდას ნაღირობა (წიბელა), სადაც გამოსახულია მზე-
დარა, მალლი, ირემი, შევარდენი, და ისეთი მანერით, როგორიც ახასიათებს სასანური ირა-
ნის რელიეფებს: გრაფიკული და არა სკულპტურული მიდგომით. აქ აშკარად ძირა თავი
სასანთანა ირანთან კულტურულმა სიახლოვემ. ანდა ავიდეთ ბოლნისის სოფი, მან რე-
ლიეფური ტანდაცების არაერთი ნიმუში შემოგვინახა: სვეტის თავებზე მცენარეული მოტივ-
ბაც გვხვდება და ფიგურული რელიეფებიც, მათ შორის ბევრი ისეთია, რომელთაც, გაზრ-
ლებული თვალსაზრისით, ქრისტიანულ სიმბოლიკაში არცკი დაეძებნება ძირები, მაგალი-
თად, ერთ-ერთ პანისზე პირისპირ მჯდომი ორი ფრთოსანი ლომი და მათ შორის
გაშტეული ქურციკის გამოსახულება. მსგავს თემებს სასანური ირანის ხელოვნება იცნობს
მამასადაზე, საკითხი ეხება ირანული კულტურის გავლენის აშკარა გამოვლინებას არა
შეულოდ აღმოსავლეთ, არამედ დასავლეთ საქართველოს კულტურაში.

ქრისტიანული სიმბოლიკა

გაცილებით გვიან, X საუკუნის დასაწყისში, ქართველი მწერლისათვის ლომი მთა-
წაეებს „მძლავრებასა მას, მათსა მთავრობასა. სარკინოზთა შეუობასა ბაღდადს პაბილიონსა-
სა.“ ჯერ კიდევ ძველ პაბილიონში, საპროცესიო ქუჩაზე, ქვის კედლებზე 120 ლომი იყო

* გავიხსენოთ შუმუნაკის სიტყვები, ვარსკენის მისამართით წარმოთქმული: „მან უფალოდ ნაყოფი
ჩენი მოისთულმა და სანთელი ჩემი დაშრიტა და ყუაილი ჩემი დაატკნო, შუენერებაი სიკეთის
ჩემასა და დაბნელა და დიდებაი ვითარცა ყუაილი ევლოთა წარმავალ არს და დაუდგრომელ“.

გამოსახული ვარაუდობენ, რომ ღოშებს შესწევდათ ძალა უბედურების თავიდან აცილებისა, ღოშის, ბოლნისის სიონის სვეტის თავზე გამოსახული, სპარსთა მძლავრების სიმბოლოდ გვერდებზე, როგორც ეს პირდაპირაა მითითებული ძველ ქართულ წერილობით წყაროში, მთხედრად იმისა, რომ ჯვრის ძველსა და უახლეს დასავლურ სიმბოლოთა ლექსიკონში ქრისტიანობის ეპოქის ღოშის გამოსახულება მარჯონის სიმბოლოდია მიჩნეული, აქლად და ვერხვად საბოროტისა მათისა მძევარებისა იტყეს, შვეიცის სახელ — მოსწრადვე დათხვასა სისწლას(სა)“, წერს იგივე სტეფანე, ტბეთის ეპისკოპოსი, X საუკუნის II ათეულში. მაგრამ სიმბოლოებით აზროვნება ადრეული ქრისტიანობის ხანაშივე ჩაისახა ქართლში. შემთხვევითი არ არის, რომ აკობ ზუცესა შემწიკთან მიმართებაში ხმარობს გამოთქმებს: „არაჲ“, „ტარაჲ იგი ქრისტეა“, ხოლო ვარსკვლავს მიმართებაში გვხვდება „რეღა“, „მტეჲი“: „...და კუბასტყა თვისა მისსა მოხეტჲ და ქრათ, ვითარცა კრავი-მგელსა, გამოვლი კელია მისსა“; „და შემგომად ორისა დღისა მოვიდა მგელი იგი ტამრად“; „და ვახლელ ტარაჲ იგი ქრისტესა შეწიერად ვითარცა მძლიე შემწელი საკრელოთა მთიან...“.

სვეტიცხოვებისა და ბახისებზე გამოსახული თემბა, ალბათ, ძირეულ, ერთნულ ტრადიციასთანაც იხლო იყო და ახალი ეპოქის მოთხოვნებსაც მასუბოვდა. მაგრამ ახალი საწარმოვებაში ახალი სიმბოლოები შეიძინა ჩვენში. იგივე ბოლნისში, ხანაილაჲში გამოსახული ხარის თავი რქებზეა მოქცეული ჯერათ ღუკა მახარებელს ადრინაგს, ფარშეანგი — უკდავებას, ირეში — მორწმუნე სულს, ძროხა — ქრისტიანულ ეკლესიას, აგრეთვე, ქრისტეს მოძღვრებას, სბო — უმანკობას, კრავი — ქრისტეს ტეშმარტ საწმესოს, შტრედი — სულიწმადის სიმბოლოა, ძალმა — გამარჯვების, ღუზა — თქვას, თეზი კი — ქრისტიანობაზე მოქცეული ადამიანის, შემგომში თვით მაცხოვრის, ჩაოთვლილ ქრისტიანულ სიმბოლოთა გვერდით ქართულ მასალაში სხვაე გვხვდება, ორა სხვადასხვა სიმბოლის შეერთებით განსხვავებული აზრის მქონე ახალი სიმბოლო იბადებოდა. მუხუთაში, სვეტიცხოვლის ტერიტორიაზე ადრეული ქრისტიანობის ხანის სამარხში აღმოჩნდა სარდალის ბეჭდის თვადი — ინტალი, რომელზედაც ამოკეთილია ერთმხრივ მიმართული ორი თევზი და ღუზა. აქ ღუზა ჯერს უნდა აღნიშნავდეს, ხოლო თევზი — მაცხოვარს. ეს სვეტიცხოვლის, საკმაოდ ფართოდ გავრცელებული ხანის სამგაროში, ერთერთ გვერდზე ადრეულ ქრისტიანულ სიმბოლოდაა მიჩნეული. III ს-ით დათარიღებული ეს ახალი მონათუარი მცხეთიდან არაოვას პოვებს სამთავროსა და ფინკალის სამაროვნებზე აღმოჩენილ ასეთ-სავე სვეტიცხოვს მქონე გვებთან. ეს ყოველივე დამაჯერებლობას მატებს მოსაზრებას, რომ იბერეას ქრისტიანობა მას სხელმწიფო რელიგიად გამოცხადებამდე მოეფინა.

ადრეული ქრისტიანობის ხანაშივე აქმნება უფრო რთული და, რა თქმა უნდა, სიმბოლური კომპოზიციები. მაგალითად, ქრისტესა და ღვთისმშობლის ამაღლება ქვემო ბოლნისის სამცხელის ბაზილიკაში (VII ს.), ჯერის ამაღლება თეორეფაროში (VI ს.) და მცხეთის ჯვარში (VII ს.). რელიეფები შენობათა ფასადებს, ცალკეულ ხუროთმოძღვრულ ნიშნებს ანდა სტელებს ამოჭდა, მხატვრობა და მოხაიკა — შენობათა კედლებსა და იატაკს. შუა საუკუნეთა საქართველოში მოხაიკას „სოფის კენჭი“ (სხვა გარდათი „სოფის კენჭი“, შტრ. სეფა — გადაურეკა) ერტა. ეს ნაირფერი, გაუმჭვირვალე მინოვანი ნიჭიერება მალტა ორბელიასა და სხვა სოფლებს სხვლისნობში უკეთებიათ.

რატიორეკა, ადრექრისტიანული ხანის საქართველოში გარგად ესმოდათ მხატვრული სტევის ძალა, მაგრამ არანაკლებ ფაზობდა ცოცხალი ზიტყვა. ჯერ კიდევ წარმართულ

* ქრისტიანობაში ცხოველია სიმბოლიკა სოცრად დიდ რაღეს ასრულებს. 4 მახარებელიან 3-მ ახლავს ცხოველები: ღუკას — ხარი, მარჯონს — ღოში, იოანეს — არწივი და მხალად მათს ახლავს ანგელოსი, თვით ქრისტე სიმბოლოდ გვევლინება როგორც ღვთის კრავი, რომელსაც მამა მსხვრებად ვაილებს, ან როგორც თევზი.

ეპოქაში შეიქმნა დასავლეთ საქართველოში რიტორიკული განათლების ცენტრი, სადაც აღსაზრდელად თვით ბიზანტიის იმპერიიდანაც კი იზიარებოდნენ ახალგაზრდებს. სწორედ აქ, ფაზისში მყოფი განათლება ეცხენიის, შემდგომში ფილოსოფიის განთქმულ მასწავლებელს კონსტანტინოზში, და მის ვაჟს – თემისტოისს, IV საუკუნის გამოჩენილ ფილოსოფოსსა და რიტორს, ბაგდადოროსა დაბადებულს 317 წელს. მაგრამ აქ, პირველ რიგში, ადგილობრივი კოლხი ახალგაზრდები დაეუფლებოდნენ რიტორიკის ხელოვნებას. ეს ადგილი, ერთი კაცის საბრძანებო და სათნოებამ გახადეს ელინური და აქციეს მუშების ტაძრად. იმ ურთი კაცის, რომელიც დამკვიდრდა კოლხებისა და არმენიელების ქვეყანაში და ასწავლიდა არა ისარტ ტყორენას და ორილას სოილას ან უიროის, მუშაობდა ბარბაროსთა წესებისა და ზნეებით, არამედ იმას, თუ როგორ გაიწვევონ რიტორიკულ ხელოვნებაში და როგორ ჰრწმუნებოდნენ ელინთა ღვთაებებს, წერს თემისტოისი. მართებული იყო თუ არა თემისტოისის კოლხეთში წარმოუზანა, აშკარა გახდება, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ვარაუდებს, რომ ის აქ ჩამოვიდა „არა საკუთარი მისწრაფებითა და გადაწყვეტილებით“, არამედ ისეთი „კეთილშობილური კაცის“ რჩევით, „როგორიც შეიძლება იყოს მამა“, და ისეთი მართებული მოაზროვნე ადამიანის გადაწყვეტილებით, „როგორიც შეიძლება იყოს ფილოსოფოსი“. გამოჩენილი ბერძენი ფილოსოფოსი და რიტორი ეცხენიის არმენიის არ შემცდარა, მის გადაწყვეტილებას საკუთარი გამოცდილება განაპირობებდა – ფაზისის ავადება შესაბამის სიმაღლეზე იდგა. მისი აღზრდილი ჯემსარიტად ბრწყინდებდა „ელინთა ღვთაებებს“. ეს კი არც ისე ადვილი საქმე იყო.

ქართული კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრი არა მხოლოდ შინ, არამედ გარეთაც იყო. როდესაც ვამოხთ შინ, აქ გველისხმობთ ოპიზას, რომლის დაარსება გახტანგ გიორგასლის ეპოქაზე მიდის, თუ, რა თქმა უნდა, სარწმუნოდ მივიჩნევთ „ქართლის ცხოვრებას“ ენოზას, ოპიზის მონასტრის შექმნას გახტანგის სახელს რომ უკავშირებს. როდესაც ვამოხთ გარეთ, აქ, უპირველეს ყოვლისა, პალესტინის უდაბო წარმოგვიდგება. ეს ქართული საგანგ უცხოეთში, დიდი კულტურული ცენტრი, ქართული კულტურის დეპანის როლს ასრულებდა. მაცდ დროს, ამ უხით შემოდიოდა ჩვენში აღმოსავლური და დასავლური კულტურული მონაპოვარი, ახალი იდეები მეცნიერებასა თუ ხელოვნებაში.

2. ქართული კულტურა (VI-X სს.-მდე)

VI საუკუნე უდიდესი ძვრებისა და ქარტახილების, რთული ისტორიული კლიშეების შემცველი ზანა საქართველოს ისტორიაში. პოლიტიკურ ორიენტაციითაა ჭიდილი, საგარეო პოლიტიკის სფეროში სწრაფი მანევრირება, დიპლომატიური თვალსაზრისით უკანდახედი. ისეთ იმულებით ატტებზე გარინდება, როგორიცაა მეფის ხელისუფლების უცხოელთაგან გაუქმება, სრულიად უცხო პოლიტიკური ინსტიტუტის – მარზპანობის შემოღება, უმუცობას ზანის დამკვიდრება იმ ქვეყანაში, რომელსაც მეფობის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია გააჩნია, აი არასრული ჩამონათვალი იმ მოვლენებისა, რომლითაც აღნიშნული საუკუნე ზაბოთილება. წინა თაობების ქართული ისტორიკოსები, სამონ უკანადად მხოლოდებული, აღნიშნულ საუკუნეს გამარჯვებული ფეოდალიზმის საუკუნეს უწოდებდნენ და ამით ზაზს უკანამდნენ ახალი სოციალურ-ეკონომიკური ფორმაციის ჩასახვის პროცესის დასრულებასა და მის საბოლოო გამარჯვებას ქვეყანაში.

მოზულადად სასანელთა პოლიტიკური ბატონობისა, ქართლში არასდროს ჩამოვარდნილი იყოფილების მოპოვებისა, ერთნულ ძალთა გაერთიანებას ქვეყნისათვის ამ მხარე საუკუნეში სათავეში ქართული ქრისტიანული ეკლესია იდგა. ქრისტიანული მწერლობა დარგის – პავიოგრაფიის როლი და მნიშვნელობა პოლიტიკური ვითარების დამძიმებას კიდევ უფრო აამაღლა, და ქართულმა პავიოგრაფიამ შეტქმნა ისეთი საზოგადოებრივი ელ-

აღის ხზე (ეგსტაი), რომელიც ხარსულ წილში იშვა და რომელმაც, ხარსთაგან თავი ახსნა, განაქცა, ქართლის ძველ დედაქალაქსა და უბარველეს ქრისტიანულ ცენტრს – ჰეხეთის შეფარა თავი, მაგრამ ურც აქ ჰოვა ხიმწიდე და მოცენება; ეს უბრალო ხალხის წილიდან გამოხული ხელოვანი, ქრისტიანული მრწამსისათვის სისხლდათხელი, ქართულმა ეკლესიამ წმინდანად შერაცხა. ამით გამოიკვეთა ქართული ეკლესიის დამოუკიდებულება არა მხოლოდ უცხო ტომის შეილების, არამედ დამალი საზოგადოებრივი წრიდან გამოხული ადამიანების მიმართ, თორემ „დედოფლისა“ და „მუღეთა ეკლესიის“, წარჩინებულთა და ერისთავთა შეილებისათვის წამების გვირგვინის დაღება უფრო ადრეც იყო ცნობილი ქართული საზოგადოებისათვის, ასე ირაცხებოდნენ ქართული ეკლესიის მიერ წმინდანად „უცხონი“ (წყაროსმიერი გამოთქმა) – სომეხნი და სირიელნი, სპარსნი და არაბნი. ადამიანის ამა თუ იმ ტომის შეილება არ განსაზღვრავდა მისი წმინდანად აღიარების შესაძლებლობას, მაგრამ ეს იმას სულაც არ ნიშნავს, რომ საზოგადოება ვერ ვრცელოდა ეთნიკურ საკითხებში, ანდა მათ ვეროვან ფრაქციებს არ მიაპრობდა, პირეკუ, ქართული საგოგრაფიული თხზულებანი აჭრულებულია ეთნიკური ტერმინებით, რომლებიც ყოველთვის დიდი სიზუსტით, გამაზნულად იხმარება. ეს ის ტერმინებია, რომლებიც აღნიშნავენ წმინდანების ამა თუ იმ ეთნიკური ჯგუფისადმი კუთვნილებას. უცხო ტომის შეილი საეროთარი ხდებოდა, ხოლო მასი მოწამებორევი სეკული ქრისტიანთს – მრავალ თაობას მამყებოდა მავალითად. ასე იყო ქრისტიანობის ჩასახვიდან ქართულმა ეკლესიამ მეთე საეროების 10-ანი წლების დასასრულამდე. ქართულმა მართლმადიდებელმა ეკლესიამ წმინდანად შერაცხა რადენი და ეგსტაი, ეცხლითაგანამცეკლობიდან ქრისტიანობაზე მოტყუული სპარსნი, მოქცეული და შერე როდის – სწორედ სპარსელთა პოლიტიკური პატიონობის გამს ქართლში; ქრისტესათვის სისხლდათხელნი, ისინი გაუდგნენ მამა-პაპათა სჯულს მათი ქცევისათვის ძალზე მთმენილოვან ეპს. ამით ქართველი საგოგრაფები ხაზს უსვამენ ქრისტეს სჯულის ძალას. თანაც მოუწოდებენ ქართველებს მტკიცედ იდგნენ ქრისტიანობაზე, ეგსტაისა და რადენის გარდა იხსენიებიან სხვა სპარსნი – გუშნაგ, ჰორხო, ბუროხაკი, ზარმელი და სტეფანე – გულმოდგინედ და მტკიცედ რომ იდგნენ „სარწმუნოებასა და ზღა ქრისტესსა“ (ეგსტაი მცხეთელის წამება), მაგრამ როგორც შეიტყვეს მარზპანის ნათქვამი: „რომელმან აღიაროს იგი (ე.ი. ეცხელი) ეცხოვნო, და რომელმან არა აღიაროს მამული რჩული, საპრობილესა შინა მოკუდნო“, გაქრისტიანებულ სპარსთა გუნდს გამოაკლდნენ ორნი – ბახდიადი და პანაგუშნასპი: „ეშმაკი შეუკლა გულსა“ მათსა, უღალატეს ქრისტეს სჯულს და კლავ ცეცხლთაგანისმცემლობაზე მოექცნენ. მარზპანმა „ბრძანა შეეკრება მათი და ინაკით დაისხნა იგანი და უჭდებდა მათ საფასესა ღიღსა და კეთილად ჰერობასა, ხოლო ნეტარისა ეგსტაიისი და სხუთა მოყუასთა მისთა ბრძანა თავისა და წუერისა დაყუენა და ეატესა ქედსა დაღება და ბორკილთა საპრობილეს შესხსამ მათი“. სულმოკლენი და ვერცხლისმოგვარენი – ბახდიადი და პანაგუშნასპი – მარზპანს სამშალობის გაუშვა, მაგრამ დამაბირები არ შეუხრული: „საფასესა და კეთილსა, რომელსა უჭადებდა მათ, არცა ფსირიდი ერთი მასცა მათ“. საგოგრაფი ამ მავალითი უხსნას საზოგადოებას სრულიად მარტყად იმას, რაც დიდი ხნის წინ იყო ცნობილი საღმრთო წერილიდან: „ვერ შეძლებთ ღმერთსაც ემისხუროთ და მამონასაც“ (მათე, 6, 24; ლუკა, 16, 13). „ბახდიად ეშმაკეულ იქნა და მწილად მოკედა, მოგვითხრობს საგოგრაფი, ხოლო უბადრეკმან პანაგუშნასპ გლახაკობით აგნა დღენი, რომელსა პური სსქმელად არა აქუნდა და კორცთა საფარველი სამოსლად არა ებოვებოდა, და ვიდრე-იგი ცოცხალი იყო, ურეთ და ჭირით იფუნეს დღენი მისნი“. ასე მარტყად გაცხადდა უმაღლესი ზნეობრივი პრინციპი – არ მიფილო; იფე ერთგული ქრისტეს სჯულისა. ამგვარად ასრულებდა თავის დანიშნულებას ქართული საგოგრაფიული მწერლობა. ეგსტაიშიცა და რადენშიც მარტყილობის გერგვინი მამონ დაიდგეს, როდესაც თვით ქართველ ქრისტიანთა შორისაც-ი რცევა იყო.

მაგრამ გერც ერთი და ვერც მეორე მარტვილობის ავტორმა ვერ შენიშნა ის, რაც შენიშნა აბო ტფილელის „წამების“ ავტორმა: ერთ კონკრეტულ შემთხვევაში მან დიდი საზოგადოებრივად მოღვაწე დაინახა. უაღრესად დიდი იოანე საბანისძის ღვაწლი ქართული ეროვნული თვითშეგნების გაღვივების საქმეში, არანაკლებია მისი დამსახურება ქართული ეკლესიის წინაშე; ჩვენი გვლესია იოანე საბანისძის ხანაში უკვე მარტო აღარ იყო; მას სხვა ერების მგავსად ჰყავდნენ ძლიერი მფარველი, რომელნიც მეოხ და მფარველ იყვნენ ზეცური მამის წინაშე, და „არა ზოლოთუ ბერძენთა სარწმუნოებაჲ ესე ღმერთისა მიერ მოაპოვეს, არამედ ჩუენცა ზორიელთა ამათ მკელრთა,“ აცხადებს იოანე საბანისძე და აწით ქართულ ეკლესიას თუთ ქართველთა თვალში ბერძენთა ეკლესიის თანასწორ მნიშვნელობას და პატივს მიაგებს. ამაზე მეტის თქმა VIII საუკუნის II ნახევარში შეუძლებელი იყო, რადგან მეტი სათქმელად მეტი საბუთიანობა და ქვეყნის უკეთესი კულტურულ-სარწმუნოებრივი მდგომარეობა იყო საჭირო. ის, რაც აზრადაც არ მოხვლია ასლა უკვე იოანე საბანისძის, ორი საუკუნის შემდგომ განაცხადა გიორგი მთაწმიდელმა და საჭიროებისამებრ დაასაბუთა კიდევ.

„ენ არის აბო? იგია „თესლი არაბელი“, „...ესე ნაშობი... აბრამიანი ძეთაგან ისმე-ლისთა, ტომისაგან სარკინოზთაჲსა, და არა თუ უცხოთაგან თესლისა, არცა ხარჭისგან შობილი, არამედ ყოლადვე არაბელთა თესლი, მამულად და ღიუღულად“, და მანაც სწორედ არაბთა ბატონობის მშენებარებისას ქართლში იქამა ქრისტეს რჯული.

ქართული პავიოგრაფიული მწერლობის გმარებს, რომელთაც მოწამებობრივი სიკვდილით აღასრულეს ამქვეყნიური ცხოვრება, აერთიანებთ ერთი რამ – სისხლის ღატევა რწმენისა და ქვეყნისათვის, რაც მათი უმაღლესი მოვალეობის ორი ძირითადი: მოწამებობრივი სიკვდილი ქვეყნის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მისაღწევად, თვითმყოფადობის გად-სარჩენად; და ეროვნული თვითშეგნების დასამკვიდრებლად. ეს არის ის „პავიოგრაფიულ-კლიშე“ (გამოთქმა კ. კველიაშვილი), რომელიც ასე ახლოებს და ერთ ციკლად ჰყავს მოწამებობრივი ხასიათის ქართულ პავიოგრაფიულ თხზულებებს, სისხლის ღატევა სეკუ-ლისათვის, და არა მემკვიდრეობითი დავის გამო (სერაპიონ ხარბელის „ცხოვრება“), რაც სრულიად არ შეშფერის მწერლობის ამ ფარს და არცა მოსალოდნელი IX ს.-ის 80-90-იან წლებამდე.

კუთხურის კატეგორიზაცია

სიმდიდრე, სრულიად განსხვავებული ამ საუკუნეებში პავიოგრაფთა დამოკიდებულება ისეთი კულტურული კატეგორიისადმი, როგორიცაა სიმდიდრე; ეს არაფრით ჰგავს სიმდი-დრისადმი დამოკიდებულებას ანტიკურ ხანის ანდა კაპიტალიზმის ეპოქის ადამიანებსა. ქრისტიანული თეზა: „არა კაც ჰყდა“, ქართული პავიოგრაფიის ზოგი ეპიზოდის მიხედვით შეიძლება გაეგვრებოდ, უფრო ტყუად გავხადოთ: არა კაც ჰყდა ქონებისათვის, საკუთრება-ქონება ასეა სახელდებელი: „...ფრიადი სიმდიდრე და მრავალი საშუალები ამის სიდიდ-საჲ“, ანდა ანაგეფი (ნაგაფი) ამის სიფლისაჲ“ და, რა თქმა უნდა, წარჩინებულობის ატრიბუტადაა აღქმული. მაგრამ ქონება, „მონაცები“ მდამბურებს და ჩვეულებრივ ქვეყანის-მოქმედთაც გააჩნდათ. ახლა შევხვით საკითხს იმას შესახებ, თუ როგორ ესმოდათ სიმდი-დრის ცნება ადრეშუასაუკუნეების საქართველოში; როგორ იყო მისი ეთიკური შეფერვა და რაში ზედგავდნენ მის დანიშნულებას. ბუნებრივია, შრომაზე და მის შედეგად მოპოვებულ საკუთრებაზე განსხვავებული თვალსაზრისი გააჩნდა საზოგადოების სხვადასხვა ფრას, მა-გრამ ზოგადად ქვეყანაში გაბატონებული იყო ქრისტიანული ზნეობა, რომლის წესებით ცხოვრება ველასათვის საკლებელი იყო. ერთი მხრივ, არსებობდა ქრისტეს მაგალითი, რომელსაც სრულიად არავითარი ქონება არ გააჩნდა, იგი სრულ სიღატაკეში ცხოვრობდა.

და ამის გამო ყოველი ქრისტიანი დიდი სერიოზულობით ეკიდებოდა სიმღიდრის საკითხს: ითვლებოდა, რომ მხოლოდ უჭირბოვლი კაცი იყო მართალი ადამიანი, რადგან სიმღიდრე აღიქმებოდა როგორც ამოღება ამაოებისა, იგი ხელს უშლიდა ადამიანს ევროპა სულის ხსნაზე, ეფიქრა მარადიულ ცხოვრებაზე. ამიტომაც საზოგადოების ერთი ნაწილი თავისი ნებით უარს აცხადებდა ამქვეყნიურ ცთონებზე და ცოლადღათა მოღვაწის სახსენლად განეშადებოდა. ისინი ღმერთის რჩეული იყვნენ. მათ ძველი ქართული ტერმინი „გლაკანი“ მიეპარებოდა. სწორედ „გლაკანი“, „მშორი“ და „წვერიელნი“ შეადგენდნენ დრეკტივტიანული ხანის საზოგადოების იდეალს, მაგრამ IX საუკუნის პირველ ნახევარში უკვე იფრიადი სიმღიდრით“ განთქმული კაცის იდეალი ჩნდება. ახლანდამოყალიბებული სოციალური ურთიერთობანი ამავე დროს სანქცირებული იყო ქრისტიანობის მიერ. მათა-სადაც, არსებობდა ასკეტის იდეალი, რომელმაც ამქვეყნიურ ცთონებზე ხელი აიღო, წუ-თისოფელს „ნებითა თესითა“ განვრია, მივარდნილ, ხრიოყ ანდა ზოგ შემთხვევაში უდრანი ტვით მოუღლ ადვალს შეეფარა თავი, რათა ცრემლთა, ვითარცა მდინარეთა, დენასა და ლოცვაში, დღედაღამ ფეხზე დგომასა და ფსალმუნებაში, სიკეთის ფრქვევასა და სახ-წაულომოქმედებაში გაატაროს წუთისოფელი; და მეორე მხრავ, არის სიმღიდრით გან-თქმული ადამიანი, საზოგადოების იდეალი, წმინდანად შერაცხილი, რომელსაც ამაში სრუ-ლიად არ უშლის თავისი ტანება. საქმეც ისაა, რომ ერთი ასეთი წარმინებული განუ-წვეტლო ზრუნავს ვლახაკებზე და დიდი „გლაკავთ – მოწყალეობით“ გამოირჩევა. ამასაც არ დასგერებია და „მრავალი გვცხლი“ გაუფხვინა მას „ვლახაკეთის, რომელი მკედრ იყვნენ იერულანში მან“ (კოსტანტიკანასაბს „მარტვილობა“). ეს არის ხელის კნისი, ცოდვათაგან გაწმენდის ერთი საშუალება. მაგრამ არსებობს „ხელის ხსნის“ მეორე გზაც – უდიდესი შეწირულობების, სიმღიდრის, საკუთრების ტრისტიანული ელვისის სასარგე-ბლოდ გაღების გზა; გაღება არა მხოლოდ შირ, არამედ გარეთ, გაღება ქართული მონას-ტრებისათვის, ამ უდიდესი კულტურულ-საგანმანათლებლო კერებისათვის.

სამშრომლო სურათი

იგი ისახება ყველა საზოგადოების ადამიანთა გონებაში, აქცს თავისი მოხაზულობა, აგე-ბულება, მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე არის საოცრად დინამური, რადგან ცვალებ-ღია თავად კონკრეტიური ცნობიერება, რომლის ნაწილია სამშრომლო სურათი, ამ ცვალებადო-ბის ამოსახსნელად ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საშუალებას ენა წარმოადგენს. თანამედროვე ისტორიკოსების თვალთი დანახული, წერილობითი წყაროების ენა ზმირად განიხილება როგორც მარტივი, მოუკერძოებელი საშუალება, რომლითაც გადმოიცემა ინფორმაცია, მა-გრამ ნაკლები ეურადღება ეძევა იმას, თუ როგორ ხდება ინფორმაციის ჩაწერა, სიტყვებით გადმოცემა, რაც თითქმის განსაზღვრავს ისტორიული მონაცემების ხასიათსა და მათ სან-დობას. თუ ამ თვალსაზრისით შევხედავთ დასავლეთ ევროპულ წერილობით წყაროებს, დავინახავთ, რომ შუასაუკუნეთა ლათინურ ენაზე შექმნილი წერილობითი წყაროები არაადეკვატურად ასახავენ ეპოქის ფსიქოლოგიურსა და სოციალურ რეალებს, რადგან ამ ბეგლების შექმნისას ევროპელი ავტორები დიადექტივიდან თარგმნიდნენ ლათინურზე; თა-ნამედროვე მკვლევარი იბულებულია საპირისპიროდ იმოქმედოს, რომ გამოიმსხვედლობდითა მხარეზე არ გადაჭაროს მინარჩობრივი მხარე. საქართველოს სინამდვილეში სრულიად განსხვავებული სურათი იკვეთება. ქართული მოსახლეობის ერთი ნაწილი მეტყველებდა ურჯულეს ქართველურ ენებზე – მაგრულად (ლაზურად), სვანურად (ზოგი ლინგვისტის თვალსაზრისით, ზანურად). ამ ენებზე დამწერლობა არ არსებობდა, მაგრამ საზოგადოებას თავისი საკუთარი შემეცნებითი აპარატი და საკუთარი ტერმინოლოგია ჰქონდა. მოსახლეო-ბის მეორე ნაწილი მეტყველებდა ძველ ქართულ ენაზე, რომელზედაც დაიწერა შუასაუკუ-

ნოქანი ქართული ძეგლები. რამდენად ასახა ამ წერილობით წყაროებში ჩაწერილმა ტერმინოლოგიამ საერთოქართვლური წარმოდგენები სამყაროზე, ეს ურთი საკითხია. მაგრამ ზოგჯერ, როგორც ასახეს ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში დადასტურებული ლექსიკური მასალა საზოგადოების ზოგად წარმოდგენებს სამყაროს ხურათზე. რამდენიმე ტერმინის შესწავლით ასეთი სურათი იკვეთება: ადრეშუასაუკუნეების ქართველი ქუეყანის-მოქმედის წარმოდგენით, ესენი კი ქვეყნის მოსახლეობის უმეტესობას შეადგენდნენ, სამყარო შემოიფარგლებოდა იმ საზნაუ-სათესი მიწით, რომელიც მას ასახრდობდა, მთხედვად იმისა, რომ ქრისტიანობა როგორც ქვეყნის ოფიციალური რელიგია უკვე ორ საუკუნეს ითვლიდა. VIII ს.-ის მეორე ნახევრიდან საზოგადოებამ წარმოადგენა გარემოცველ სამყაროზე შეიკვალა. მას იგი აღიქვამს ქრისტიანულ სივრცედ, ღმრთის საბრძანებლად. ეს გარდატეხა უკვე შიდა ქრისტიანული ხალხების სასტიკ ბრძოლებს ისლამის წინააღმდეგ, რომელშიც სა-ქართველოც იყო ჩართული იმ საფრთხის შეგნებით, რომელიც ემუქრებოდა ვოეულ ქრისტიანს და ქვეყნის მთლიანად. ამის დასტურია ქართველ წმინდანთა უმანკო სისხლი, დაღ-ერილი VIII-X სს.-ში ისლამის წინააღმდეგ ბრძოლებში. ძველა განსხვავდა იმისა, თუ როდის შემოვიდა ტერმინი „ხოფელი“ სამყაროს აღმნიშვნელად, ისე კი IX ს.-ის შუა-ხანებში სრულიად გაქრა წარმოდგენა საერთო ლოკალურ სამყაროზე (კონსტანტინეპოლის „წამება“ ილარიონ ქართველის „ცხოვრება“), შეიცვალა თანაფარდობა მიკრო-და მაკრო-სამყაროთა შორის, მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი კვლავ გარკვეულ იზოლიაციაში გა-ნაგრძობდა ცხოვრებას. მიუხედავად ამისა, დიდი სამყარო უკვე შემოჭრილიყო ადამიანთა ცნობიერებაში, ეს იყო ქრისტიან ურთა სამყარო – კათოლიკე ეკლესიის პატრიონის სერგი-ეკლესიისა, რომელიც იდეოლოგიურად და ორგანიზაციულად აერთიანებდა ეპარქიებს და მამულებს და მამოფრთხელ მის ნაწილებს. ქრისტიანული სამყაროს ერთიანობის კონ-სოლიდატურა იდგა და აკვილებდნენ კორელაციი იყო სამეურნეო და ფეოდალური ბარტო-კელარიზმისა და სეპარატაზმისა შუა საუკუნეებში, და თუ რაიმე ერთიანობაზე შეიძლება საუბარი ადრეშუასაუკუნეთა საქართველოში, ეს, უპირველეს ყოვლისა, ბიზანტიასთან რე-ლიგიოზ ერთიანობას შეეხება. ქართულ საგეოგრაფიულ მწერლობაში (IX ს. შუა ხანები) გამოკვეთილია ქართული სახელმწიფოს ელითოფიური ტერმინები (კონსტანტინე-პოლის „წამება“). და ეს მაშინ, როდესაც ქართულმა მთავრებმა არაბთა პატრიონთა და ვოეულ სწავლული არაბისათვის სამყაროს უკიდურესი წერტილი თაფლისი (თბილისი) იყო. არაბ-ისტორიკოსებისა და მოგზაურების თვალთახედვით ცის ზღვზე მდებარე ქალაქ თაფლისით სრულდებოდა მათი საბრძანებელი. ქართველი წმინდანი ილარიონი „წარვიდა კონსტანტი-ნოპოლედ თაყუანის-ცემად პატაროსანსა ჯუარსა და ვოელო(ა) წმინდათა ეკლესიათა...“. „მან ჰოიხილა და „თაყუანი-სეკა სასურველსა თუისსა მელსა პატაროსანსა და ამბორს-ე-სურვილით ნაწილთა წმიდათა, რომელთა ოდენ მივითხეა...“. კონსტანტინოპოლი ხო-მეილი ქრისტიანული სამყაროს ერთი დიდი საოცრებათაგანი იყო. ეს IX ს.-ის შუა ხან-ებში, როდესაც ქართული საზოგადოების ცნობიერებას აფორიატებს კიდევ ურთი საოცრება – რომა, სადაც ქართველმა წმინდანმა ილარიონმა „საცნაურ იქმნა ყოველთა მკურ მკურთ-პრობისათა საღმრთოთა და იგი მოქალაქობაჲ მისი და ყოველნივე გაქურდებულ იყვნეს და მოვიდოდეს შემთხვევად და თაყუანის-ცემად წმიდათა ღვთაჲსა მისთა და მოვლად წმიდასა ლოცვასა მისსა და ყოველთა აკურთხევდა და ლოცვით განუტევებდა.“

„საღმრთო მოქალაქობით“ რომში ვინმეს გაკურთხება ადვილი საქმე არ იქნებოდა. ხო-მეი „პრავლნი სასწაულნი და კურნებანი აღასრულნა უფალმან მის (ე.ი. ილარიონს) მიერ“. ილარიონის „ცხოვრების“ მაგალითზე თავს იყენს „ნათესავით ქართველი“ წმინდანი მსოფლიო საქრისტიანო ასპარეზზე გამოხელის ტერმინები; ეს უკვე სხვა მასშტაბებია, უ-თიანე, მტკიცე ფეოდალური სახელმწიფოს შესაფერი. ილარიონი მიიწერა იმისა, რა პეტრესსა და პავლეს ტაძრისაკენ, „თავთა მოციქულთა“ ტაძრისაკენ. ილარიონმა „

უნიის-სცა და ამბორს-უყო მოწოდებ მკურვალეობითა სულიწაბითა წმადლია ზამარხოთა მათა და გოველოაჲ ნაწილთა წმიდათა მღვდელთ-მთავართა და მოწიპეთასა, რომელთა იდენ მკეზიხაჲ. ილარიონი მიემსგავსება „დიდთა მთ მოციქულთა პეტრეს და იოანეს“. ეს მიმსგავსება, უპირველეს გოველისა, სასწაულოთა თანხვედრაში გამოვლენდა. ეს გარემოება აღმასაღებებს ქართულ წმინდანს, „სიტყუაჲ“ მისი არაჩვეულებრივი ძალითა მოხილი და სასწაულმოქმედია. ბიბლიური პასაჟის ანალოგიით შექმნილი ეს პასაჟი (საქმენი მოციქულთა 9, 34) პირველად ჩვენს ჰაგიოგრაფიულ მწერლობაში წარმოაჩენს წმინდანის სიტყვის უდიდეს ძალას. ეს წმინდანი მამა ილარიონია, სიტყვა — ქართული. წინა პლანზე იწვევს ქართულად წარმოთქმული სიტყვის ძალა, სასწაულებრივი, რომელიც უთანაბრდება სხვათა მთ სასწაულთა ენათა, და ასე მზადდება ნიადაგი იმ უკვდავი ქიშნისათვის, რომელსაც იქმნება და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ“ ჰქვია (იოანე ზოსიმე, X ს.).

ბაბუშვი

შუა საუკუნეების წმინდანთა კულტი სათავეს გვიანანტიკურ ხანაში იღებს. ეს არის წამებული კულტი, რომელთაც სისხლი დაღვარეს რწმენისათვის, შეეწირნენ მას და თავიანთი სიკვდილით ეზიარნენ სიწმინდეს. შუასაუკუნეთა ევროპას თავისი, საკუთარი წარმოუდგენელი გაანდა სიწმინდეზე, რაშიც გამოვლენდა აღრეშვასაუკუნეთა ევროპული მენტალიტეტის მრავალი განმსაზღვრელი ნიშანი, მათ შორის ინტერესი ზრდადსრულებული ინდივიდის მიმართ. განსხვავებით დასავლეთ ევროპული საზოგადოებისაგან, საქართველოში თანაბარი ინტერესით ეკიდებოდნენ უფროსებსა და ბავშვებს, როდესაც საქმე წმინდანად შერაცხვასზე მოდებოდა, ასაკი სულაც არ უშლიდა ბავშვებს ხელს მათ წმინდანად აღიარებაში. ბავშვებს ახილავდნენ როგორც პატარა კაცებს, ზრდადსრულელებს და, რაც მთავარია, მათი ზნეობრივი და სარწმუნოებრივი სრულყოფილება არ უკავშირდებოდა მათ არისტოკრატიულ წარმომადგენლობას. შემთხვევითობით სულაც ვერ აგზნათ იმ გარემოებას, რომ ქართული ჰაგიოგრაფიული თხზულების გმირები შეიძლება წლის ასაკის აღმნიშვნა არა იან, რომელნიც „...შერაცხნეს ... პირველთა მათ მოწამეთა თანა, და მათ თანა იხარებენ სასუფიქლსა ცათასა წინაშე უფლისა...“ (ცხრათა კრმათა კოლაგლითა „მარტყოლბა“). „პირველთა მათ მოწამეთა თანა“ შერაცხვა კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს, რომ აღმნიშვნა წმინდანად აღიარებისთვის ასაკი ხელისშემშლელ გარემოებად ვერ გამოდგება.

ბავშვები პასუხს აგებენ თავიანთ ქმედებებზე ისევე, როგორც უფროსები, როდესაც საქმე მრწამსსა და ზნეობას ეხება. მათ არ ინდობენ, იმდენად ჭარბობს მშობელი პასუხისმგებლობა წინაპართა ხსოვნის წინაშე, იმდენად შეურყეველია მათი მრწამსი და ყოფის ტრადიციული წვობა. „მეკერპეთა საზოგადოების“ რისხვას და გააგებას ვოველთვის იწვევდა ბავშვების განდგომა ჩვეული, საუკუნეთა განმავლობაში მტკიცედ დამკვიდრებული და ტრადიციულად ქცეული ყოფისაგან, როდესაც ახლადნათელღებულნი ანუ „ახალწერნი“ სტოიკებდნენ ოჯახებს და ერთგულებას სრულიად განსხვავებულ სოციალურ, რომელსაც საკუთარი მორალურ-ეთიკური კრიტერიუმები ჰქონდა. ბავშვები გადადიოდნენ ქრისტიანულ სოციალურ-ტურულ წრეში, ანაღ, ჯერჯერობით სრულიად განუტყველებელ და მცირერიცხოვან ბუნებაში საცხოვრებლად. ეს ქრისტიანთა ახლადშექმნილი კორპორაციაა. „დიდი შერაცხება“, „რისხვა“, „გულის წყრომა“, „გინება“ თან სდევს უფროს აღმნიშვნა ქმედებებს კრმათა მიმართ ქრისტიანობის გარიერაზე. საზოგადოება უმხედრებს მათ, ვინც ლატატობს მამათა რწმენას, ანუ წარმართობას.

მრისხანე და დაუნდობელია გარესამყარო, მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანი ის არის, რომ ამ განრისხებულ და გამძვინვარებულ მასაში ყველაზე წინ მშობლები დგანან. ყველაზე მეტ დაუნდობლობას იხინი იქნენ. ეს მრისხანეაჲ ვასაგებია — საზოგადოებაში მკაცრად

იკრძალება პროზელიტიზმი; დიდია შიში იმისა, რომ სხვანიც მიამბადვენ ქრისტიანობისათვის წამებულთ. ქრისტიან ბავშვებს მოზრდილი ადამიანების სტატუსი ჰქონდათ. ისინი შეიძლება „ნათლის მამები“ ყოფილიყვნენ, ხოლო მოწამებორივი საკვდილის შემდგომ შერაცხილიყვნენ „პირველთა მათ მოწამეთა თანა“. და იმ პირველ წმინდანთა სამარხთა მსგავსად, მცირეწლოვან წმინდანთა სამარტკილე და სამარხთა ადგილები მცირერიცხოვან მორწმუნეთა თავშეყრის ადგილებად იქცეოდა, ხოლო მათი წმინდა ნაწილები არანაკლებ ჰკურნავდა უბღურთ და სნეულთ.

ადმულტერი

ქრისტიანული მცნება „არა იმრუშო“ კარგად ჯდება იმ ეპიზოდებში, სადაც ადმულტერის მოტივი ამოქმედდება. „დაიცავი სიწმინდე და პატიოსნება შენი“ — მოწოდებასავით გაისმის და უწყვეტ სახად გასდევს გრიგოლ ხანცთელის „ცხოვრების“ რამდენიმე ეპიზოდს. საზოგადოების სიმტკიცე ოჯახის სიმტკიცესა და ერთგულებასზეა დაფუძნებული. ოჯახი, წმინდა და სპეტაკი, ასეთსავე წმინდა საფარში იყო გახვეული. თუმცა ადრეშუასაუკუნეების ყველა საზოგადოებაში, განსაკუთრებით ბიზანტიაში, ოჯახი ყველაზე მღვრადი „ატომი“ იყო, მიუხედავად ამისა მასაც ჩამოსცილდა სიწმინდის საბურველი — ბიზანტიურ საზოგადოებაში, რომელიც ყველაფერში დიდი კონსერვატიულობით გამოირჩეოდა, ადმულტერი საშკარაოზე XI ს. გამოვიდა, ერთგული რომანი XII ს. ჩაისახა. საქართველოში იგივე მოვლენა გაცილებით ადრე ჩნდება. ადმულტერი ქართული არისტოკრატიული ფენის გარკვეულ წრეებში — ყველაზე მაღალში — ბევრად უსწრებს იგივე მოვლენის გაჩენას ბიზანტიურ საზოგადოებაში და, რაც მთავარია, გამჟღავნდა ამისათვის სრულიად შეუფერებელ ჟანრში — პაგიოგრაფიაში.

ემმაკისაგან ძლეულ აშოტ კურაპალატზე გაიმარჯვეს „სულითა ძლიერთა კაცთა“. ეს არის შესანიშნავი მაგალითი სულის გამარჯვებისა ხორცზე, სიწმინდისა და სისპეტაკისა — სიძვასა და მრუშობაზე, უდიდეს ქრისტიანულ ცოდვაზე.

V ს.-ში ჩვენში ადმულტერი ჯერ არ ჩანს. წყაროების მიხედვით, ეს მოვლენა აშოტ კურაპალატის სახელს უკავშირდება. საზოგადოება მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე ეფუძნებოდა იმ სოციალურ ერთობებს, რასაც ოჯახი, დიდი ოჯახი ანუ გვარი, და ზოგადად სისხლით მონათესაობა ჰქვია. თუკი რამ არღვევს ამ საერთო, საზოგადოებრივ მფუძროებას, ეს აშკარად არც ითქმის და არც წერილობით აღიბეჭდება.

ძალი

„არცა მამაკაცება არს, არცა ღვდაკაცება, არამედ თქვენ ყოველნი ერთ ხართ“, ნათქვამია „ქართლის ცხოვრებაში“. ეს სიტყვები იკითხება ეპისტოლეში, რომელიც უფლის მიერ ეწვეა ნინოს მცხეთაში წასვლის წინ. კრონოლოგიურად ეს პასუი IV საუკუნის I მეოთხედში ჯდება. მაგრამ იყო თუ არა თანასწორობა ღვდაკაცსა და მამაკაცს შორის ცხოვრებაში ამ დროს, ან უფრო გვიან, ამაზე პასუხი შუმანიკის სიტყვებშია ვარსკენის მიმართ: „ჯანვისაჲნით მე და ვარსკენ ბიტიანში მუნ, ... სადა არა არს რჩევა მამაკაცისა და ღვდაკაცისაჲ, სადაამე და მან სწორი სიტყუაჲ ვთქუათ წინაშე უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტიანაჲ“. თანასწორობას, დამოუკიდებლობას და უფლებრივ მფლობელობას ყოველთვის განსაზღვრავდა ტონებრივი დამოუკიდებლობა. ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოში ძალ

* აშკარაა, რომ ქალისა და მამაკაცის თანასწორობულებიანობა მხოლოდ იმ ქვეყნად, უფლის წინაშე ცხადდება და არა ამქვეყნიურ ცხოვრებაში (რედ.)

ამ თვალსაზრისით მამაკაცზე იყო დამოკიდებული. V-X სს-ში მას პირად ქონებას მზადი და ნიშანი შეადგენდა, თუმცა არც ერთისა და არც მეორის შესახებ დოკუმალური არაფერი ვიცით, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იაკობის მონათხრობს შუაწინაოცის პირდაპირი „სამკაულის“ შესახებ. ამგვარი სამკაული მას არა დაუტოვო, ოდეს იგი არა ჩემი ცოლი არს“, — გარისხებული ვარსკენის ამ სატყეებიდან ჩანს, რომ მას „სამკაული“ მორთულობა დედოფლისათვის ეს „სამკაული“ დედოფალს მანამდე ეკუთვნოდა, ვიდრე არ ამხედრდა და ამოტრია მისი სული. ვარსკენის სიტყვები: „მერმეცა იაროს ეიმე, რომელმან ესე შეამკოს“, მნიშვნელობა იმისა, რომ ერთხელ გაცემული სამკაული შეიძლება მეორედ გაცემულიყო. აღნიშნულ „სამკაულში“ ნიშანი იგულისხმება, აღმათ, მაგრამ ერთი „სამკაული“, ხოლო მეორე — საცოლის ფლვა, ასეთი რამ სრულიად უცხო იყო ქართული სინამდვილისთვის, თუმცა ზეზობულ სიძველეში საცოლე იმედგერა და ზანატიის იმპერატორს — თეოდოსიუსს საგანგებო ნიშნის გამოცემაც ეს დანაშაულობაში ამ წყევლების აღმოჩენვრულად. სომხეთისაგან განსხვავებით, სადაც ვასილიზარი ქალი მეპყიდრობით უფლებებს მოქმედებდა იყო და მშობლების ქონებაში წილი არ ეყო, საქართველოში ქალს გათხოვებისას მშობლების ოჯახიდან მხოლოდ მიწის ნაკვეთი გამოეყოფოდა, რამაც მისი მფლობელობა ქრის ოჯახში სრულიად შეცვალა. როდის მოხდა ეს, ანუ როდის გაჩნდა ეს ინსტიტუტი ჩვენში, გადარჩილ ვერ ვიტყვით. „ქართლის ცხოვრების“ ის თხზულებები, რომლებიც ანტონოვ და ადრეშუასეველები ისტორიას აღწერს, ვერ პასუხობს აღძრული კითხვა. მაგალითად, ლეონტი მროველიან ქართველ მფლობელთა მიერ ქალიშვილებს გათხოვებისას მშობლის გატანება არ ჩანს. საზოგადოდ, ტერმინი „ნიოთი“ „ქართლის ცხოვრებაში“ პირდაპირად მხოლოდ არჩილის ძალაუფლებისაზე დაკავშირებით გვხვდება. ცალკე მსჯელობის საგანია თავად ტერმინი არჩილის ეპოქაში უკვე არსებულ ინსტიტუტს აღნიშნავს თუ ჯუანშერის ეპოქისათვის დამახასიათებელი რეალიზება აქ მოცემულია. რადგან ჯუანშერის მოღვაწეობის ხანაშივე განსხვავებული თვალსაზრისები არსებობს მცნოვრებაში, ამიტომ ეს საკითხი დიდ გვრძელა. დათარიღებული ძეგლებიდან, რომლებშიც ტერმინი „ნიოთი“ გვხვდება, ჯერჯერობით ყველაზე ძველი „დაბადების“ IX საუკუნით დათარიღებული ქართული თარგმანია. უნდა ვეფარადლოთ, რომ VIII ს-ში საქართველოში ქალს ოჯახში ქონებაში, კერძოდ, მამულში, მართალია პატარა, მაგრამ თავისი წილი მაინც ეყო. ჯუანშერის მიხედვით, მამის გათხოვნიდან არ ჰყოლია, ამიტომაც მან თავისი მამულის „საუხუცესო“ წილი მას — არჩილს უანდერა, დარჩენილი ტერიტორია შვიდ ქალიშვილზე გააწილა. ეს წილი ქალიშვილებმა გათხოვებისას მიიღეს, საფიქრებელია, მხოლოდ. წყაროებიდან ვიცით, რომ ქალს საქართველოში მიწა შეიძლება არა მხოლოდ მშობიად, არამედ სხვა გზითაც მიეღო, როდესაც გურგენ მაგისტროსი გარდაიცვალა, დაიწყო მისი მიწა-წყლის განაწილება ამოტ კერაპალატსა, გიორგი და ბაგრატ მაგისტროსებს შორის. გარდაცვლილის მეუღლე არტანუჯის ციხის მფლობელი გამხდარა. „შენ ქალი ზარ და არ შევიძლია გეტყვას ციხე“, უთხრეს ქალს დანაშაულებს შემკიდრებმა და არტანუჯის ციხე სხვა მოწვევით გაუცვალეს (კონსტანტინე პოროფიროვსკი), ე.ი. ქალს მიწა საფიქრებელი უკვე პქონია, უნდა ვეფარადლოთ, რომ ქალებს მშობიში თავდაპირველად მამიკე ქონებას ატანდნენ. მოგვიანებით უძრავი ქონებით გამოითვისების ტრადიცია დამკვიდრებულა. როდის შემოიღის ეს წესად, ამის დადგენა ძნელია, ყოველ შემთხვევაში VIII ს-ის II ნახევრიდან უძრავი ქონებით ქალის გამოითვისების მაგალითი გვაქვს. გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს, როგორ გახდა ქალი უძრავ-მოძრავი ქონების პატრონი მშობლების გარდაცვალების შემდეგ. ცხადია, იგი გათხოვებისას ქონებას თან წაიღებდა. ეს კი მას საშუალებას მისცემდა ქრის ოჯახში თავი უკეთ ვერბო — მზადი ოჯახში ქალის უფლებების განმზაზღვრული იყო.

რაც უფრო მნიშვნელოვანია იყო მისი წელი ოჯახის საერთო ქონებაში, მით მეტად იყო მისი უფლებები, და პარუკუ.

ქალის საზოგადოებრივი მდგომარეობა შუა საუკუნეებში ნათლად იკვეთება განქორწინების წესებში. ქრისტიანული მოძღვრების თანახმად, ქორწინება წყდებოდა, ჩვეულებრივ, ერთ-ერთი მხარის სიკვდილის შემთხვევაში, სხვა მიზეზით ქორწინების შეწყვეტა შეუძლებელი იყო. მით უფრო შეუძლებელი იყო ქორწინების დარღვევა ქალის მხრივ. ჯერ კიდევ იქნენ გადასაწყვეტილი აღნიშნავდა, რომ „ქმრის (გარსქენის) მრისხანება შემანიჭებლად და სასჯელად სარწმუნოებრივი დევნის შედეგი არ ყოფილა, არამედ გამოწვეული იყო შუამნიჭის წინააღმდეგობის ოჯახიდან, რაც ვარსკენს თავის თავის და სახლობის შერცხვანად მოწვევია“. შემდგომ, მომდევნო საუკუნეებში საქმე ამაზე შორს არ წასულა და აი, ვრავოლ ხანცოდებს „ცხოვრება“ უკვე არის ის პაგიოგრაფიული ძეგლი, სადაც თავი იჩინა განქორწინებასათვის აუცილებელმა ერთ-ერთმა მოტივმა. ამიერიდან ქართულ საისტორიო წყაროებში იკვეთება არაერთი მოტივი, მათ შორის ერთ-ერთი მთავარი და უზველესია მრუშობა. ამ მიზეზით განქორწინება დაშვებულია ჯერ კიდევ სახარებაში. VI მსოფლიო საეკლესიო კრება მათეს სახარებას მასდევს და ნებისმიერ შემთხვევაში, კვლავ მოტივით კრძალავს განქორწინებას, გარდა ქალის მრუშობისა. შუა საუკუნეების საქართველოში მრუშობისათვის სასტიკად ისჯებოდნენ. დავით ბატონიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში არაერთხელ ყოფილა, რომ მრუშობაში ან მასდამი ხელშეწყობაში მხილუბული პირი ვირზე შეუსგამო, ტალახით გაუთხუზნით და ხალხის თავშესაყრელ ადგილზე ჩამოეტარებიათ, მაგრამ დავით ბატონიშვილის დროს საქართველოში ისეთი რამ უკვე აკრძალული ყოფილა. ვირზე შესმა და ხალხმრავალ ადგილში ადამიანის ტარება მხოლოდ მასმე დანაშაულში მხილუბული პიროვნებისა შეიძლებოდა. ერთ ასეთ მძიმე დანაშაულად V საუკუნის II ნახევრის ქართულ ქალის ქმრის ოჯახიდან წასვლა ითვლებოდა. ამიტომაც უდიდესი მრისხანებით წარმოუსტუმარს ბატიახმა: „აწ ნებაა ზემა ყაჯ და მიჯედ ტაძრად; უკუეთო არა მოხედე შინა, ჩორდ წარგცი ანუ კარად კარაულით“. მამასადამე, ქმარი დამნაშავე ცოლს ვირზე საჯაროდ შესვამდა, ხალხმრავალ ადგილზე გაატარებდა, ანდა ზღუდაც ასე გაწმინდულის გაისტუმრებდა სამშობლოში. მიზანტილი ისტორიკოსის, აგათია ზქოლასტიკოსის ცნობით, კოლხებმა ჯორზე შესვს გუბაზ მფოს მკვლელები, რაც უდიდეს და, ამავე დროს, მამის მომცერელ სანახაობას წარმოადგენდა კოლხებისათვის. ქალისგან ქმრის ოჯახის მატოვება ადამიანის [მფოს (1)] მოკვლის ტოლფასი იყო, რატომაც დასჯიბ ფორმაც ერთნაირი არსებობდა.

შუა საუკუნეებში სიძე-მრუშობა უდიდეს დანაშაულად ითვლებოდა. ერთი შეხედვით ამ ორ ტერმინს შორის არავითარი განსხვავება არ არის, მაგრამ ეს მხოლოდ ერთი შეხედვით ნამდვილად კი მათ შორის მკეროვლები გასხვავება უკვე „მცარე სჯულის კანონში“ აღიბეჭდა. „სიძეთ“ აქ აღინიშნება „...ქურებსა თანა დაცემა და მკვლელობა და მტაცება...“, ხოლო „მრუშება“ ნიშნავს, „...რაგამს ქმრისა ცოლსა თანა ვინმე დაცეს; ანუ ცოლისანსა მოუწოდოს დედაცამ თუნთან დაცემადა, ქალსა და მამაკაცს შორის არაკანონიერო გავშარი ორგერო ყოფილა ერთა, როდესაც ერთ-ერთი მხარე მანც დოჯახებულობა, დ მეორე, როდესაც ქალი თავისუფლია, მამაკაცი კი „...ვინათუ ცოლისანი იფოს, ვინა თუ უცოლო („მცარე სჯულის კანონი“). ვინც ამრუშებდა ქმრის ქალთან, თხოუბეტი წელი „უზიარებელ იფოს წმიდათა საიდუმლოთა“, წერს კანონმდებელი; სიძისათვის დაწესებული იყო შვიდი წელი „...უზიარებელ...წმიდათა საიდუმლოთა“. მრუშობა უფრო მკაცრად იმპტობ ისჯებოდა, რომ იგი ოჯახის ფაზიკურ არსებობას ემუქრებოდა, გავრის ერთ-ერთი ძირითადი მოტივი იყო. ამიტომაც როგორც საერთო, ისე განსაკუთრებით სასულიერო ხელისუფლება მკაცრ ზომებს იღებდა მრუშობის წინააღმდეგ. კვლესია ოჯახის სიმტკიცისა და ერთსულოვნების მომხრე იყო, რადგან ოჯახი იყო ის ზეგრა, რომელზედაც საზოგადოება იდგა.

ადრეშასაუკუნეების საქართველოში ცოლის მრუშობის შემთხვევაში ქმარს შეეძლო ცოლის საყვარელი მოკლა კადჯა ცოლს კა – გამოეზოდა. ქმრებს ეს უფლება მიეღო შუა საუკუნეების მანძილზე ქმონდათ მინიჭებული, რაზედაც მეტყველებს ის გარემოება, რომ, არსებითად, ამასვე იმეორებს ამ საკითხზე ეპიტაფ VI (XVIII ს.), რასაც „მცირე სჯულის კანონი“ (X ს.) ვითხოვს. იგივე ხდება ადრეშასაუკუნეების ბიზანტიაში: თუ ქმარი ცოლს მრუშობაზე წასწრებდა, შეეძლო ცოლიც და საყვარელიც მოკლა, ანდა, უკეთეს შემთხვევაში, ცოლი იჯახიდან გაეშვებინა; თუ მამაკაცი უღალატებდა მეუღლეს, იგი ჯოხის თორმეტჯერ ღარტყმით ისჯებოდა მხოლოდ ქართულ სინამდვილეში ის, რაც ეპიტაფიდან მამაკაცს, სრულიად მოუტყუებელი იყო ქალისათვის. „მცირე სჯულის კანონი“ სულაც არ თვლის აუცილებელ მრუშობისათვის ცოლიანი კაცის სიკვდილით დასჯას; რაც შეეხება ექვთიმე მთაწმიდელს, იგი ბრძანებს: „ხოლო მამაკაცი, თუ ცოლისაჲ იხიძვოდეს, არა კელ-უწოდეს ცოლსა მისსა განშორებად მისგან, რამეთუ ესრეთ არს ჩვეულებაჲ ამას საქმისაჲ: დაღაცათუ ურწმუნო იგოს ქმარი და ცოლი მორწმუნე, და ქმარსა მას ჯერ უწოდეს ჭოყამ მას თამა, არავე უბრძანებს მოციქული დატყუებად ქმრისა მის, რამეთუ: „განწმოდებისო ქმარი ურწმუნოჲ ცოლისა მის მორწმუნისაგან“-ო. დიდა საყვარელი მოკლას – ექვთიმე მთაწმიდელის ეს აზრა ანგარიშგასაწვეი იყო მოვლი შუა საუკუნეების მანძილზე.

საისტორიო აზროვნება

ადრეშასაუკუნეების ქართული საისტორიო აზროვნება სხვადასხვა სახის წყაროებში გამოვლიანდა. როდესაც ქვის სტილზე, გემაზე, ფულზე, ტაძრის ფასადზე ან ფრესკაზე წარწერა ამოიკეთა, ამით ისტორიული ფაქტი საცნაური გახდა არა იმდენად თანამედროვე-თათვის, რამდენადაც, და უპირატესად, მომავალი თაობებისთვის. მაგრამ ისტორიული ფაქტის აღბეჭდვა ვერ ქმნის სრულ წარმოდგენას გარდასულ საუკუნეთა საისტორიო აზროვნებაზე. ისტორიისთვის, როგორც მეცნიერების, სიმაღლე, მისი მასაზრდოვებელი წყაროები და ის მეთოდები, რომლებიც ადრეშასაუკუნეების საქართველოში გამოიყენებოდა, შეისწავლება. უწინარეს ყოვლისა, იმ მდიდარი მაგიოგრაფიული თხზულებების საფუძველზე, რომლებიც დღემდე შემოგვრჩა, და რომელთა წყალობით საშუალება გვაქვს აღვაფიქროთ ქართველ საეკლესიო მწერალთა და მოაზროვნეთა ფილოსოფიური და მეტოფორიული შეხედულებანი და განვითარების ის გზა, რომელიც ქართულმა საისტორიო აზროვნებამ განვლია წმიდა ცესტათი მეხეთიელისა და წმიდა რაფელანის „მარტყოლებადან“ მოვლულადი ვიდრე ვიორგი მთაწმიდელის უკვდავი ქმნილებით – წმიდა იოანესა და გელაშის „ცხოვრებით“ და „ღირსი მოქალაქობით“ – დაშთაბრუნდა.

ი. ჯავახიშვილმა, აბო ტფილელის მარტყოლების ღრმა ანალიზის საფუძველზე ცხადყო, რომ ქართული საისტორიო აზროვნების ისტორიაში იოანე სამანისძემ თავისი დიდი ჭკუის წყალობით, მოკლებებში ღრმად ჩაკვირების უნარით მოიღო ეპოქა შექმნა და ქართული საისტორიო აზროვნება სრულიად ახალ სიმაღლეზე აიყვანა.

ცხოვრებაში ღრმად ჩასვლული მწერალი აკვირდება და ითვისებს ყინებს იმდროინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების ყოველ მოვლენას; მას თავად კარგად ესმის ამ მოვლენათა მიზეზი არსი და მნიშვნელობა და კარგადაც უხსნის და უთვალისწინებს თანამოქმედ ამ მოვლენების მიმართ თავის დამოკიდებულებას. იგი ცდილობს თავისი მშენებელი და შეიხვედრილი ჩააფიქროს, აღუძრას თვითშემეცნებისა და დაკვირვების სურვილი, წაფილოს, და უჩვენოს წმიდა აბოს წამების განსაკუთრებულობა, იმდროინდელ საქართველოში მარტყოლობა იშვიათი შემთხვევა არ იყო; უფრო ადრეც არსებობდნენ ქართული ეკლესიის წამებულნი, როგორც ქართლის ქვეყნის მკვიდრნი, ისე უცხო თესლიანი. მაგრამ აბოს „მარტ-

ვიდობა“ სხვაა, რადგან მასში ავტორმა ცხოვრების ერთ კერძო მოვლენაში საზოგადოებრივი მნიშვნელობის გარკვევა თავად დაანახა და სხვებსაც დაანახა. ავტორის მიერ მასი გმირის „ტრისტის – შერიოთა სიყუარულითა“ შეყვარება საფუძველს იძლეოდა აბოს წარსულ ცხოვრებას, მას პირად თვისებებს, რაც გამოარჩევს ყოველ წმინდანს ჩვეულებრივ მოკვდავთაგან. დიდი ადგილი დათმობოდა თხზულებაში, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა და არ მოხდა სწორედ იმის გამო, რომ აბოს წამება იოანე საბანისძემ გამოიყენა მაშინდელი ქართლის პოლიტიკური მდგომარეობის დასახატად, რა ეპოქა იყო ეს პოლიტიკურად და სარწმუნოებრივად? სარკინოზო და მათი მრწამსის – მამადის რჯულის ბატონობის ხანა; ხანა, როდესაც ქართველნი ქრისტიანნი იყვნენ არაბთა უღელქვეშ დამონებული და დაუძლურებულნი. სარკინოზებმა „...მრავალნი შეაცოუნნეს და გადაღრიკნეს გზისაგან სომართლისა და ჭეშმარიტებასა ქრისტის სახარებისასა შეეცოდნეს...“, და გადაიბირეს ზოგნი მძლეადრებით, ზოგნი მოტყუებით, ზოგნი სიყმაწვილის გამო უმეცრებით, ზოგნიც მზავრობით, „და სხუანი, რომელ ესე ვართ მორწმუნენი, ამბობს მწერალი, მძლეადრებას ქვეშე დამონებულნი და ნაკლულევანებითა და სივლახაკითა შეკრულნი ეთარკა რკინითა, ხარკსა ქვეშე მათსა გუეშულნი და ქნჯნილნი, ბურბურად ხდევდნენ, შიშითა განილევიან და ირეცვიან ეთარკა ღერწამნი ქართაგან ძლიერთა“ – ო. არაბთა ხელში ქართული ეკლესიის ღირსება ისე შელახულა, ეროვნულ თვითშეგნებას იმეჯური დაკნინების გამო დასდგომა. მამადის რჯული ისე მომძლავრებულა და მოსდება ჭეშმანს, რომ „აღვერიყიო“, პირდაპირ გოდეგს იოანე საბანისძე, „...ერსა უცხოთა, შეუღლითა განდგომილსა ქრისტიანთა, ნათესავსა საწუთრომსა ამის მოყვარესა, თესლსა ურწმუნოსა ძისა ღმრთისასა, სარწმუნოების წერისა მაგინებელთა, რომელთაგან ვისწავნათ საქმნი მათნი და გმონებდით გულის-თქემასა გულთა რუნთასა მიბამებითა მათითა“. ასეთ დროს იქამა ქრისტეს რჯული აბომ და მარტვილობის გვირგვინი დაიდგა, თუმც საფუძველიც კქონდა და წნეობრივი უფლებაც მამ-პაპთა რჯულს დაბრუნებოდა. მაგალითად, სპარსელები ასეთი ქმედების გამო დიდ სიკეთეს აღუთქვამდნენ ზოლზე თანამოძმეთ, მაგრამ საგმარისი იყო „ახალ წერეს“ ელადატა ტრისტეს რჯულისათვის, რომ „ფსირიდსაც“ კი არ აღირსებდნენ, და გაწმინდებულნი გლახაკობასა, სრულ შიმშილსა და სიშიშველესა ატარებდნენ დარჩენილ დღეებს (ეესტათი მცხეთელის „მარტვილობა“). ამაზე უკეთ როგორღა უნდა გამოეხატათ ქართველ მაგიორაფებს თავიანთი სათქმელი? რაღა სერხი უნდა ეხმარათ, რომ ქნჯნებინათ ტრისტეს რჯულის ურწმუნოებათვის მათი შეცდომა. აკი დაანახა კიდევ ქართულ საზოგადოებას, რომ „უწყებარა სარწმუნოებისა წუნისა, უცხოთა უცხოთა შეუღლითა მოხული“ ასე მდგრად იცავს ტრისტეს რჯულს, თქვენ კი, სუთასი წლის ქრისტიანებს რაღა მოგსვლიათ იოანე საბანისძის მონათრობი ქართველთა თითქმის მამქრალი ეროვნული და სარწმუნოებრივი გრძნობების გაღვივებას, ერის გამოფხიზლებას და შელახული ეროვნული ღირსების აღდგენას ისახავდა მიზნად. იოანე საბანისძის სიტყვას უნდა მოჰყოლოდა ქართლში განახლებული სარწმუნოებრივი გრძნობების გაჩენა. მაგრამ ამათ არ ამოიწურება ამ ზიტყვას ძალა და მნიშვნელობა. იოანე საბანისძემ პირველმა შენიშნა ქართველთა თვისება – უცხო სათვის შეუდარებლად მეტი ღირსებისა და პატივის მიღება, ვიდრე თავისიანისთვის. მუხედავად იმისა, რომ „...ქართლისაჲცა მეუღრთა აქუს სარწმუნოებად და წოდებულად დედად წმიდათა რომელთაჲცა თუთ აქა მეუღრთა და რომელთაჲცა უცხოთა, სხუა მოსულთა ჩუენ შორის ეამად-ეამად მოწამედ გამოჩინებულთა“, მარც უცხოთ ეთაცანებოდნენ, მსოფლიო ეკლესიის მოწამეებს დიდ პატივს მიაგებდნენ, საკუთარი ეკლესიის მოწამეებს – მცირეს. ეროვნული გრძნობა სარწმუნოებაშიც მიძინებული ყოფილა. იოანე საბანისძის კიდევ ერთი დამსახურებაა ამ სრულად მიძინებული გრძნობის გამოფხიზლებისას სიტყვით შეშვებება, რადგან ამ მოვლენამ სულ ერთი საუკუნის წინ იმინა თავი, და ჯერ კიდევ კქონდა შექმნილი ხელშეწყობი პირობები შემდგომი გაღვივებისა და გაძლიერებისათვის.

ქართულ საისტორიო თხზულებათა შორის სრულიად გამორჩეულია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-თ სახელდებული ნაწარმოები, რომელიც პირველ ქართულ ისტორიულ თხზულებად ითვლება და ძალზე მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ისტორიული ცნობების ჭარბი სიუხვით, არამედ საისტორიო აზროვნების გამოხატვის თვალსაზრისით. მისი განსაკუთრებულია ფორმის განუმეორებლობაში ელინდება. უწინარეს ყოვლისა, მისი თავისებურება ის არის, რომ ორი, სრულიად დამოუკიდებელი ნაწარმოები ერთმანეთს გადაება და ერთი საჭრით სათაურის ქვეშ მოექცა. სწორედ ეს სათაური – „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-თავე დაპირეულად ერთი ნაწარმოების სათაურად გამოყენებული, უცნობი ავტორის ანდა რედაქტორის მიერ მეორე ნაწარმოებზედაც გაერცელდა და დიდი ისტორიული ტილოს საერთო სათაურად იქცა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ უაღრესად რთული აღნაგობის მჭონე თხზულებაა. მასი შედგენილობა გვაფიქრებინებს, რომ ამ სახით იგი შეიქმნა მაშინ, როდესაც საზოგადოებისათვის განსაკუთრებული საჭიროება შეიძინა ქართლში ქრისტიანობის გავრცელებისა და ქვეყნის ქრისტიანული სალოცავებით მოფენის პრობლემა, ქართველთა განმანათლებლის, მოციქულთა თანასწორისა და მხარებლის ნაწილს ეკლესიის წინ წამოეყვამ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მეორე ნაწილი სწორედ „წინოს ცხოვრების“ ერთ-ერთი ეგრისია. მასთანადამე, საისტორიო თხზულებას შეეზარდა პავლიკრატული ფარის ნაწარმოები, რომელიც მის ორგანულ ნაწილად იქცა. სახე ამ ნაწარმოებისა უცვლელად იყო, ყოველ შემთხვევაში, X ს.-ის 25-იან წლებში, როდესაც იგი გადაწერილია შატბერდის მონასტერში იოანე ბერას ზედმეტყველებით. სწორედ შატბერდის კრებული ნუსხაა უძველესი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ის დღემდე მოღწეულ ნუსხათა შორის, ამავე დროს ბევრად უხვეა ცნობებით მეორე ნუსხასთან შედარებით, რომელიც ჭელიშური ნუსხის სახელითაა ცნობილი და მოთავსებულია ორწილიანი კრებულის მეორე ნაწილში, რომელიც XIV-XV სს.-ში უნდა იყოს გადაწერილი. ჭელიშური რედაქცია უფრო ვრცელია მოცულობით, თუმცა უზუსტესობით არ იზრდება მისი მნიშვნელობა: ისტორიული ცნობების სიჭარბის თვალსაზრისით. შატბერდული ბევრად უფრო მდიდარია ცნობებით. საფიქრებელია, რომ ეს ცნობები შემატებულია IX ს.-ის შემდგომ, რადგან სწორედ მის გავრცობილ ნაწილშია დასახლებული ქალაქი ბაღდადი, რომელიც 762 წელს დაარსდა და წინადადება ახალ სპარსულ ენაზე, რომლის შემატება IX ს.-ის შემდგომ უნდა მომხდარიყო, რადგან თავად ახალსპარსული ენა IX ს.-ში შეიქმნა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს პირველი ნაწილი, ბიბლიის ერთ-ერთი პერსონაჟის – ლოთის ხსენებით იწყება. თხრობის დაწყება ბიბლიური ამბებით, ბიბლიის პერსონაჟების დასახელებით, მათი თავგადასავლების მოთხრობით, ბიბლიიდან ვრცელი ამონაწერებისა და სულები ციტატების მოხმობით, ჩვეულებრივ მოკლედ ითვლებოდა ძველ ხალხებში. საისტორიო თხზულებების დანიშნულება ამა თუ იმ ხალხის თუ ხალხების შორეული წარსულის ასახვაში იყო. ყველა ისტორიკოსი ცდილობდა თავისი ხალხის ეპონიმი ბიბლიურ წიგნებში დაეჭებნა ანდა ბიბლიური სტემიდან გამოეყვანა. როგორც ჩანს, ქართული ისტორიოგრაფიაც ამ გზას ირჩევს და ქართლის თავგადასავლის თხრობას არა მხოლოდ ბიბლიური პერსონაჟით იწყებს, არამედ მას აღექვანდრე მკედონულსაც, ძველი მსოფლიოს ამ ყველაზე ნიჭიერ საჭეთმფრობელს და უძლეველ მხედრობაჟარს უკავშირებს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს უძველესი ტექსტი მოკავშირეობს ქართველთა პირველსაცხოვრისიდან – არიან-ქართლიდან ჩვენს წინაპართა გადმოსახლებას ისტორიული /და თანამედროვე/ ქართლის ტერიტორიაზე და ახალი სამეფოს შექმნას დედაქალაქით მცხეთაში. ისტორიკოსი ელინის-

* ჭელიშის კრებული გადაწერილია ჭელიშის მონასტერში /რადგან, რომელიც 1990 წლის მიწისძვრამ პარწმინდად დაანგრია.

ტურია ზანის ქალაქებისა და მათი ციხეების მშენებლობის ფრიალ მნიშვნელოვან საჭმესაც აღექსნაძრე მაკედონელის სახელს უკავშირებს. შემდეგ მოდის ქართლის პირველი ლეგენდარული მეფის — აზოს ხსენება, ამას კი მოსდევს წარმართული ზანის ქართლის მეფეთა სია პირველი ეროვნული მეფიდან მოყოლებული უკანასკნელი წარმართი მეფით დასრულებული, ე.ა. ფარნავაზიდან ლევანამდე. ქართლის ყოველი მეფის მოღვაწეობიდან ამოკრებილი ცნობები. მხოლოდ და მხოლოდ წარმართული კერების აღმართვას და მათ აღმშენებლობით მოღვაწეობას რომ შეეხება. თუ ასეთი რამ რომელიმე მთავანის სახელს არ უკავშირდება, მაშინ მეფე მხოლოდ სახელით იხსენიება. მეფე ლევანს ვეფხისტყაოსნის დიდ დამსახურებად ის გარეგნობა ეთვლება, რომ ივთა პირველი ქრისტიანი მეფის — მირიანის მამა. შემდეგ მოიხრობილია თავად მირიანზე. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ამ ნაწილში მის საერთო მსმტაბეთან შედარებით დიდი ადგილი ეთმობა ქართლის გაჭრისტაანების ამბავს, რომელიც მოაგრდება წმინდა ნინოსა და მეფე მირიანის ვარდაცვალებით. სავარაუდოა, რომ თავდაპირველად ქართლის ისტორია სწორედ აქამდე დაიწყო. სწორედ ამ ნაწილს უნდა წოდებოდნ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. აქ ზომ ვეფხისტყაოსნის ვრცელი მოთხრობა ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა. ტექსტს, როგორც ჩანს, შემდეგში დაემატა სხვა ნაწილები, რომელთაც ვერ შევხვდებით ნაწარმოების ძირითადი დანიშნულება — ქართლის მოქცევის მოთხრობა, რის გამოც უკვე გაფრცობილ ნაწარმოებს ბევრი სახელწოდება შერჩა. სულ ბოლოს, IX ს.-ის 30-იან წლებში მას უნდა დაერთოდა ერისთავებისა და კათალიკოსების ხელ. ამასთან ერთად იგარუდება იმ პროტორექტის შექმნა, რომლიდანაც მომდინარეობს მატერიალური და ჭეღვიშური რედაქციები, ანუ ერთი სათაურის ქვეშ გაერთიანებული ორი დამოუკიდებელი ნაწარმოები. ეს იგივე სათაური სწორედ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს. შეცნობებში გავრცელებულია აზრი იმის შესახებ, რომ აღნიშნული ნაწარმოების დასაწყისი ნაწილის აღსანიშნავად შეიძლება ეთხმართ ტერმინი „ქრონიკა“.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს წყაროებს მხოლოდ ჭეღვიშური რედაქცია ასახელებს. მაგალითად, ჯერის აღმართვის ამბავთან დაკავშირებით მოიხსენიება გრაგოლ დიაკონის ნაწარმოები: „მოკლედ აღწერილი ქართლის მოქცევის წიგნი“. იქ, სადაც აღნიშნულია სპარსელია და ხანაზია შეჯახების ამბავი, ნათქვამია: „ესე აღწერილი გამოკრებილად არსი“. დღესდღეობით მეცნიერებისთვის უცნობია როგორც გრაგოლ დიაკონის თხზულება, ისე ის დანარჩენი ნაწარმოებები, რომელთაგან „გამოკრებილ“ ცნობები „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ჭეღვიშური ვერსიის ავტორს. „ქრონიკად“ წოდებული ნაწილის წყაროებად თანამედროვე მეცნიერებაში დასახელებულია ფსევდოკალისტოეს რომანი აღექსნაძრე მაკედონელზე, რომელიც არსებობდა როგორც ძველქართულ, აგრეთვე, ძველზომურ ენაზე. აღექსნაძრე კვიპრელი მონაზონის „ქრონიკა“, აგრეთვე, შესაძლოა, რაღაც ადგილობრივი „სამშენებლო ქრონიკა“. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ თავდაცვ გამოხატავს წყარო მისი შედგენის შემდგომისა და ისტორიკოსებისათვის. მაგალითისათვის დავასახელებთ ლეონტი მროველსა (XI ს.) და არსენი მეტაფრასტს (XII ს.), მართალია, ზემოაღნიშნული ავტორები მას იმორმებენ მხოლოდ „ნინოს ცხოვრებათა“ დაკავშირებით, მაგრამ აქ ნაგულისხმევაა არა მხოლოდ „ნინოს ცხოვრება“, არამედ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ სრულად, როგორცადაც ამ ბეგლმა დღემდე მოადწია.

ქართული ლექსის სათავეებთან. საქართველო უმდიდრესი პოეტური ტრადიციების მქონე ქვეანია. პირველი ქართული გაართმული ლექსის ნიმუშები ატენის სიონის ინტერიერშია აღმოჩენილი. სამხრეთი აფხიზის აღმოსავლეთი კალისის მონასტრის კვეთა რეგისტრში. იქ, სადაც მოგვითა თაფნაიკების კომპოზიციის გამოსახული. მხატვრობა თემაზე „მოგვნი ჭიჭი“ XI საუკუნისაა. მისი გაფრმერთალებული ფონიდან აშკარად მოჩანს სხვადასხვა ფერის საღებავებით შესრულებული წარწერების კვალი: ერთი წარწერა თოთხურტსტოქონიანია, ხოლო მეორე — თხუთმეტსტრიქონიანი. ლექსების შესრულების მთავლობით

თარღად თავისუფლად შევიძლია მივიჩნიოთ IX საუკუნის შუა ხანები, რადგან ჩვენი წარწერები, მით უფრო პირველი დღესი, ბუღა თურქის 853 წლის წარწერასთან განსაკუთრებულ გრაფიკულ შგავსებას ამჟღავნებს.

შინაარსობრივად ლექსები ესქატოლოგიურ თემაზეა შექმნილი, ანუ რა ელის ადამიანს ამქვეყნიური ცხოვრების დასრულების შემდგომ — სამოთხე თუ ჯოჯოხეთი ცხადია, სა-მოთხე ელის მას, ვინც თავის ზნობრივ სრულქმნასა და სრულყოფაზე აქავე ზრუნავს, ვინც „მოიბუღა კერცხლა“, რათა „ჭირი მრავალი“ და „ჯოჯოხეთი ზნელი“ არ ერგოს. ეს ქრისტიანული ესქატოლოგიური წარმოდგენები ესმინება ქრისტიანულ წარმოდგენებს სიმ-დიდრეზე — ნუ დაიუნჯებთ საუხუცეს დედამიწაზე, დაიუნჯეთ „ცათა ზინა“. ამრიგად, ჩვენს წინაშეა რელიგიურ თემაზე შექმნილი ქართული ჰოეტური ქმნილებები, რომელთა ენა საგრძნობლად განსხვავდება საეკლესიო მწერლობის ენისაგან. ქართული საერო რითმიანი პოეზია გროვულ ნიადაგზეა აღმოცენებული და მისი დასაბამი ქართულ ხალხურ პოეტურ პეტყელებაში უნდა ვეძებოთ.

ძარტველთა ჟგლილი ბიზანტიზმ მწერლობაში

ქართული ლიტერატურა მსოფლიოში ერთ-ერთი უძველესია. სრულად განუთმეღია მისი ჯიბრულება და მნიშვნელობა მეცნიერული თვალსაზრისით. მასში აღბეჭდილია ქართ-ველი ერის კულტურულ-ისტორიულ ცხოვრებაში მომხდარი აფეთქებები და უცვარი დაცე-მანი. ქართული ლიტერატურის ძეგლებში, ორიგინალურსა თუ ნათარგმნში, ნათლად გამო-დგა ქართველთა შემოქმედებითი შესაძლებლობანი, უზალი ნიჭიერება.

უძველეს ქართულ ლიტერატურას, მეთორმეტე საუკუნემდე მივყავართ, მკვიდრი კავშირი და ურთიერთობა ჰქონდა წინააზიის ქრისტიან ერთა და დასავლეთის ხალხთა ლიტერატუ-რასთან, განსაკუთრებით — ბიზანტიურთან. სწორედ მან შემოგვინახა უძველესი ხანის ისეთი ძეგლების თარგმანები, რომელთა ორიგინალები დროთა ეთიარებაში დაიკარგა. რითაც ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორიისათვის ერთიორად გაზარდა ქართული თარგმანების ფასი და მნიშვნელობა. თუ ქართულ ლიტერატურას რაიმე დამსახურება შეუძლების ბიზან-ტიური ლიტერატურის წინაშე, რამაც დღეს ეჭვი არავის ეპარება არა მხოლოდ ჩვენში, არამედ უცხოეთშიც, მაშინ გამოდის, რომ მას ერთგვარი დამსახურება ევროპის კულტურის წინაშეც აქვს, რადგან ბიზანტიური კულტურა ანოციერებდა ნიადაგს მრავალი ქრისტიანუ-ლი ტყეყნის კულტურისა, არა მხოლოდ წინა აზიის, არამედ დასავლეთ ევროპისაც. სწო-რედ ამ კულტურამ შეუშალა ნადავი ევროპის განახლებასა და აღორძინებას.

ქართველთა წვლილი ბიზანტიურ მწერლობაში შეისწავლა კორნელი კეკელიძემ. უამრავი ხანი გავიდა მის შემდეგ, ზოლო მის ნაშრომს ბრწეინვალება არ მოჰკლებია.

ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობანი თეოლოგიურ მწერლობაშია გამოვლენებული. სერო შატერული ლიტერატურა, მსგავსი ქართულისა, ბიზანტიას არ შე-უქმნია.

ბიზანტიური მწერლობის ისტორიაში ერთ-ერთი კარდინალური პრობლემა ბერძნული ბაბლიური ტექსტის — სექტუანტის პირვანდელი სახით აღდგენა. ამ პრობლემაზე გადა-საწყვეტად უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ქართულ ბიბლიას! როგორც უძველესს, ლუკიანე ანტიოქელის (IV ს.) რეცენზიიდან მომდინარეს, ერთი მხრივ, მეორე მხრივ, ახალი აღთქმის წიგნებში ისეთი ელემენტების შემომნახველს, რომელნიც ე.წ. კესარიულ რედაქციასთან არაან დაკავშირებულნი.

ბიბლიოლოგიასთან მტკიცე კავშირშია ე.წ. ეგზეგეტიკურ-ბიბლიური ტექსტის კომენ-ტირება. ბიზანტიური ლიტერატურა მდიდარია ამ დარგის თხზულებებით, აქედან გამოდო-ნარე ქართულიც, რადგან არაფერი ღირსშესანიშნავი, რაც შეიქმნა ბიზანტიურ ლიტერატუ-

რამი, არ დარჩენიათ ქართველებს ძველადვე გადმოუდებული საკუთარ ენაზე. ქართულმა მწერლობამ შემოინახა აბოლიტე რომაელის (III ს.) რამდენიმე დღეს უკვე დაკარგული, ცვლადიკურა შრიმა. მანვე შემოინახა „თარგმანებაჲ ქება-ქებათაჲსაჲ“. ეს თხზულება ცნობილია როგორც ბერძნულ, ისე სხვა ქრისტიან ერთა ენებზე, მაგრამ სრულიად განსაკუთრებულია ქართული თარგმანის მნიშვნელობა, ვინაიდან მას, სხვა ენებზე არსებულ თარგმანებთან შედარებით, უფრო ვრცლად შემოუნახავს ეს თხზულება, რომელიც ნიკო პარის საღვთისმეტყველო დისერტაციის შესწავლის საგანი გამხდარა.

შემდეგი დარგი მწერლობისა, რომელშიც გამდგარა ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობანი, პოლემიკურ-პოპულარიზაციური მწერლობაა.

ბიზანტიური მისტიკური მწერლობიდან ქართულ თარგმანში შემოინახულია თიბი ისეთი თხზულება, რომელთა ხსენება ადარც არსებობს ბიზანტიურ ლიტერატურის ისტორიაში მათი ბერძნული დედნების დაკარგვის გამო.

ამრავალ, ქართული თარგმანებით იესება ის ლაგნა, რომელიც ბიზანტიური ფილოსოფიურ-რელიგიური მწერლობის ამ მეტად მნიშვნელოვან დარგში არსებობს, რომელსაც მისტიციზმი ეწოდება. იგივე იოჰანის სიმბოლური ლიტერატურის შესახებ. ამ დარგის თხზულებებით მდიდარა ქართული მწერლობა, რომელშიც ხუთი ისეთი ავტორის თხზულება შემოგვინახა, რომელთა კვალი ბიზანტიურ მწერლობაში აღარ მანს.

უფრო შესანიშნავი ქართველთა მოღვაწეობიდან არის ის წვლილი, რომელიც ქართულმა მწერლობამ ბიზანტიური მწერლობის ისეთ დარგში შეიტანა რომელსაც პანოგრაფია წარმოადგენს. მიტელ მოდრეკილის „აბგარი“ და გიორგი აიონელის „მანუჩი“ შეიცავენ ისეთ პანოგრაფიულ მასალას და ისეთი ბიზანტიური ავტორებისას, რომელთა სახელებს თანამედროვე ბიზანტიოლოგია არ იცნობს.

უფრო დიდი წვლილი ქართველებსა ლიტურგიკულ მწერლობაში გადებული. ქართულმა მწერლობამ სრული სახით შემოინახა ის წიგნი, რომლის მამართ ინტერესს ზეცნიერებაში გოგელიძის დიდი იყო, მაგრამ, სამწუხაროდ, არსად მანდა. ეს წიგნი „იერუსალიმის განჩინება“ ანუ „განჩინი“. ეს წიგნი ჩაისახა იერუსალიმში, როგორც დამდგენი და მომასწავლებელი ღვთისმსახურებისა, დროთა მსვლელობაში განიცადა ცვლილებები, განეთარდა და VII საუკუნისთვის ის სახე მიიღო, რომლითაც ჩვენამდე მოადგინა „იერუსალიმის განჩინება“ კორნელი კეკელიძის აღმოჩენა, რამაც უდიდესი გამოძახილი პოვა თავის დროს (1912 წ.) როგორც რუსეთს, ისე დასავლეთ ევროპის სამეცნიერო წრეებში. ამ აღმოჩენით ამოიღეს ის ხარვეზი, რომელიც ლიტურგიკის ისტორიაში მრავალი საუკუნის მანძილზე არსებობდა. „იერუსალიმის განჩინება“ ქართულად უთარგმნიათ არაუგვიანეს VII საუკუნის ნახევრისა.

ბიზანტიური მწერლობის ისტორიას უფრო მეტ საშკაღს ქართული მწერლობა პანოგრაფიის დარგში აძლევს. პანოგრაფიული ხანრის თხზულებების ქართული თარგმანები გათვალისწინების გარეშე ვერ შეიქმნება იმ ლიტერატურული პროცესებისა და ურთიერთობების სრული სურათი, რომელიც ბიზანტიური მწერლობის ისტორიაში გამოიკვეთა.

პანოგრაფია მწერლობის ყველაზე საყვარელი და, აზის გამო, გავრცელებული თანამედროვე ქართველთათვის. მათ ძველად, ვერ კიდევ შეათე საუკუნეებზე, უთარგმნიათ პანოგრაფიული თხზულებები საქრისტიანო მწერლობის ყველა ენიდან, განსაკუთრებით ბერძნულიდან. სწორედ X ს.-ში არის გადმოღებული თითქმის მთელი ციგელი იმ დროს არსებული „კხორობათა“ და „მარტულობათა“ ე.წ. „კიბენის“ რედაქციისა, ე.ი. უბრალო, მარტულობით დაწერილი. ამ თხზულებათა ძველი ქართული თარგმანების მეცნიერულ შესწავლას და გამოცემას უდიდესი ღვაწლი დაულო კორნელი კეკელიძემ. სწორედ მას ვუთენის ამ თხზულებების ვერჯერობით ერთადერთი გამოცემა. ქართველებს გადმოუღიათ „ცხორობანი“ და „მარტულობანი“ ისეთი მოღვაწეებისა, რომელთა სახელებს საბერძნეთში ან სრულიად

არ იცნობდნენ, ანდა ისინი ძალიან მალე შეეცნენ დაუწყვეტას, რადგან მათი მოქალაქობა დაკავშირებული იყო ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრებთან — სირიასთან, არაბთა სახალიფოსთან (დღევანდელი ეგვიპტის დამაკარგო, შემდეგ კი ბაღდადში). არსებობს მათი ძველი ქართული საარგამანი, რომლის მნიშვნელობა განუთავსებელია როგორც არაბული, ისე ბიზანტიური მწერლობის ისტორიისათვის. ზოგჯერ ქართულ თარგმანს შემოუნახავს ისეთი წმინდანის „წამება“ ან „ცხოვრება“, რომლის სახელიც კი ცნობილი არ არის ქრისტიანულ სამყაროში; ზოგან სახელი და კალენდარულ-პაგიოგრაფიული მასალა, ოღონდ არაპრობლემა, საერთოდ არ არის ცნობილი, მაგრამ მათ შესახებ ვრცელი პაგიოგრაფიული თხზულებები, „წამება“ იქნება ის თუ „ცხოვრება“, მხოლოდ ქართულ თარგმანს შემოუნახავს. არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ამა თუ იმ პაგიოგრაფიული თხზულების თარგმანი ქართულად ვეძებ, არსებობს იგი სხვა ქრისტიანულ მწერლობაშიც, მაგრამ ქართული თარგმანი განსხვავებულ რედაქციას წარმოადგენს და ამის გამოც მეტად საინტერესოა. ზოგი ასეთი რედაქციის შესწავლა აღასტურებს, რომ იგი თარგმანი ისეთი დედნისა, რომელიც დღეს უკვე აღარ ჩანს, მაგრამ ქართული განსხვავებული ტექსტის მიხედვით, შესაძლოა, დედნის დაბრუნება კი არ იყოს, არამედ ქართული მთარგმნელის საკუთარი მთარგმნელობითი ჰეროიკის გამოყენება. ზოგჯერ დედნის მიერ აზროვნება, რადგან თარგმანში, შესაძლოა, გადამწერის ხელში რედაქციული ანდა უფრო სერიოზული ცვლილებები განიცადეს, რის შედეგადაც მთელი კომპლექსი, ხშირად ერთი დახატულების, რედაქციულად განსხვავებული თხზულებებისგან შექმნილი. ასეთი თხზულებების გამოყენება მხოლოდ თითოეული ძეგლის კრატული-ტექსტოლოგიური შესწავლით არის შესაძლებელი.

ქართულია წვლილი, შეტანილი ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორიაში, მხოლოდ მთარგმნელობითი საქმიანობით არ შემოიფარგლება. შეცნობები ფიქრობენ, რომ დიდი ქართველი მოღვაწეები ზეგნულად წყნდნენ, მაგალითად, გრიგოლ ბაქურაძის ძის ტიპიონი, დაწესებული ბეტრანონის მონასტრისათვის, ბიზანტიური კანონიერი ლიტერატურის უნივერსიტეტისა ძველია.

არსებობს რამდენიმე პიპოთეზა, ზოგი მეტად, ზოგიც ნაკლებ დამაჯერებელი და გაზიარებული საერთაშორისო სამეცნიერო წრეების მიერ. მაგალითად, არსებობს პიპოთეზა, რომლის თანახმად ფსევდო-დიონისე არეოპაგელი გაავრცელა პეტრე იმერთან. არსებობს თვალსაზრისი, რომ სახელგანთქმული ბიზანტიელი მისტიკოსი (IV ს.) ევაგრე პონტოელი ქართველი იყო. ამ პიპოთეზის დასაბუთებლად კორნელი კეკელიძე ეყრდნობა იმ ფაქტს, რომ „ლაგზაიკონის“ ზოგ რედაქციაში, რომლის ავტორი ევაგრე პონტოელის მოწაფე პალადი ელენოპოლელია, აღნიშნულია, რომ ევაგრე წარმოშობით იბერიელი იყო. არსებობს თეორია, რომ VII სუკუნის მოღვაწე კარკის ალექსანდრიელი ქართლის კათალიკოსი კირიონია, არის კიდევ ერთი პიპოთეზა, რომლის მიხედვით დიდი საეკლესიო მოღვაწე — ბაზილი დიდი და გრიგოლ ნოსელი — კაპადოკიელები, ერთ-ერთ დასავლურ ქართულ ტომს ეკუთვნოდნენ.

აღნიშნული პიპოთეზებისა თუ თეორიების შემოგონი კვლევას დიდ სამკალს მისცემს ქართველოლოგებსა და ბიზანტიოლოგებს.

კორნელი კეკელიძის მიერ გამოცემული „კიმენური“ რედაქციის უცნობი პაგიოგრაფიული თხზულებები ნაწილ-ნაწილ თარგმნებოდა ლათინურ ენაზე ცნობილი ბელგელი რატიონალისტის პ. პეტერსის მიერ და, ამდენად, ხელმისაწვდომი ხდება მსოფლიო სამეცნიერო წრეებისათვის.

X სუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ბიზანტიურ მწერლობაში ახალი ლიტერატურული პროცესები ისახება: „კიმენური“ რედაქციის პაგიოგრაფიული თხზულებები აღარ აკმაყოფილებს საზოგადოების ლიტერატურულ გემოვნებას და აი, იწყება მათი შესწორება, გავრცობა, შეღამაზება. აღნიშნულმა ლიტერატურულმა პროცესმა საფუძველი ჩაუყარა მეტა-

ფრასულ პავლიკიას, რომელიც ბიზანტიიდან აღმოსავლურ ქრისტიანულ სამყაროს მოვიდა. მეტაფრასული პავლიკიას ჩვენშიც დამკვიდრდა, შეიქმნა ქართულ წმინდანთა „ცხოვრებების“ მეტაფრასული რედაქციები, მაგრამ განსაკუთრებით მდიდრად შენახულა ქართულ ენაზე ბიზანტიური მეტაფრასული პავლიკიას ძეგლები, რომელთა დღევანდელი ბერძნული ენაზე არ ჩანს. ქართულ ენაზე შემონახულა არა მარტო თხზულებანი მეტაფრასული პავლიკიასა, არამედ ცნობებიც იმ პირთა შესახებ, რომელთაც შექმნეს მეტაფრასული მიმართულება ბერძნულ მწერლობაში. ამ მიმართულების მამამთავრად ითვლება ვაზილ-მოქალი ბიზანტიელი მწერალი სვიმეონ ლილითეტი. კონსტანტინეპოლის კეისარი იმპერატორმა ალექსანდრე პალეოლოგმა მწერლობის ურთი ძველი: „მოსახსენებელი მცირე სვიმეონისათვის ლილითეტისა“, დოკუმენტი იერემ ზეირეს გუთენის. ამ ტექსტიდან ირკვევა, რომ სვიმეონს გადაუმუშავებია სექტემბერ-იანვრის თვეთა პავლიკიასული ტექსტები და თავისი შრომა 982 წელს დაუწერა. ამ დოკუმენტით ვარკვეა საკითხი: რას წარმოადგენს სვიმეონის მეტაფრასული მოღვაწეობა რა სასიათისა ყოფილა იგი, რა მოცულობის, როდის შედგომია იგი ტექსტებზე მუშაობას.

ახლა შევჯამოთ ჟღერავს ის, რაც პირველ ყოვლისაა სათქმელი ქართული მწერლობის წვლილის შესახებ ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორიაში: 1) ქართულმა მწერლობამ შევქმნა ბიზანტიური მწერლობის ისეთი თხზულებები, რომელთა ბერძნული ადგილები და კარგულია, 2) ქართულმა მწერლობამ შემოინახა ისეთი ცნობები ზოგ ბიზანტიელ მწერალზე, რომელთა წყალობით იცნება და ახალი კუთხით წარმოადგება ამ მწერალთა ცხოვრება და შემოქმედება. 3) ქართულმა მწერლობამ შემოინახა ცნობები ზრუდიად უცხო ბიზანტიელი მწერლების შესახებ, რომელთაც ამოაყვანს ბიზანტიური მწერლობის ლაქტებს. 4) ბიზანტიური მწერლობის ზოგი ნაწარმოები ისეთი ვარიანტებითაა შემოსული ქართულ მწერლობაში, რომელიც განსხვავებულ აზრსა და მიმდინარეობას ანიჭებს დღევანდელ (ბერძნულ) ტექსტს.

სუროთმოძღვრება

ქრისტიანული ტაძარი როგორც IV-V, ასევე მომდევნო საუკუნეებში, ფეოდალურ საქართველოს არსებობის მთელ მანძილზე, იდეური და მხატვრული თვალსაზრისით უმთავრესი სუროთმოძღვრული თემაა. X საუკუნის ჩათვლით ქართულმა სუროთმოძღვრებამ მრავალი განსხვავებული სახის საეკლესიო ნაგებობა შექმნა, ზოგ შემთხვევაში განუხორციელებელის თაგისი სტილით და მხატვრული მნიშვნელობით. ჩვენამდე მოღწეული ძეგლებით შესაძლებელია თვალის მიდევნება, თუ როგორ ხდებოდა სტილის ცვლილება სუროთმოძღვრების განვითარებას ცალკეულ საფეხურზე. ადრინდელი ჩასახული ბაზილიკური სტილი, გამოხატული როგორც მცირე ზომის სამლოცველოებით, ისე გრანდიოზული იეროგამორჩეული ქრისტიანული ტაძრებით, გარკვეულწილად X საუკუნეში წვეტს არსებობას. თუმცე აქაოქ მაინც გვხვდება ამ სტილით ნაგები პატარა სამლოცველოები, XX საუკუნეში შექმნილიც კი მაშინ გამოდის, რომ ეს სრულიად უცხო სუროთმოძღვრული სტილი ქართულ ეკლესიას მთლიან და სჭირთებისამებრ გამოუყენებიათ. რატომ იყო ბაზილიკური სტილი უცხო საქართველოსათვის, ამას კარგად ხსნის საუკუნეთა სიღრმიდან მომდინარე გულსაყვარელი სახლი — „დარბაზი“, რომელსაც „გვირგვინი“ — ხის საფეხურებიანი „დარბაზი“ ზურავს. „დარბაზს“ არსებითი როლი შეასრულა ქართული მონუმენტური სახლი სიუ სუროთმოძღვრების შემუშავების საქმეში.

„გვირგვინი დარბაზიდან“ ცენტრალური ტაძრის შენობებზე გადახვდა, ანუ ისეთ მდინარეზე, რომელიც აღნაგობა შეუღული ღერძითაა ნაკარნახევი, უმტკივნეულოდ უნდა მომდინარეოდ, ადგილობრივი, ხანგრძლივი ტრადიციისაგან მოუწყვეტლად. და მაინც, ბაზილიკური სტილი აგრძელებს არსებობას. მნიშვნელოვანი ქართული ბაზილიკებია: ურბნისი (ქართული)

ში), წყაროსთავი (ჯავახეთში), ანისხატი (ქართლში), კაწარეთის საშტა და ვაზის-
უბანი(კახეთში) და სხვა - ყველა VI საუკუნისა. ბაზილიკურმა ნაგებობებმა მოიცვა მთელი
აღმოსავლეთ საქართველო და სამხრეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი პროვინცია - ჯავა-
ხეთი. ქვეყნის ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის, ახალი დედაქა-
ლას - ტფილისის - უბეგელის საეკლესიო ნაგებობა ბაზილიკურია (ანისხატი). სწორედ
აღრეული შუა საუკუნეების ხანაში შემუშავდა ბაზილიკის სვანგებო ტიპი ჩვენში -
სამეკლესიანი ბაზილიკა. აღნიშნული ნაგებობა შეზღუდვი პრინციპით არის შექმნილი: გა-
რუდან ჩვეულებრივი ბაზილიკური პროფილი აქვს - მაღალი შუა ნაეი ორფერდა ვადახურ-
ვით, გვერდის ნაეები ცალფერდ გადახურული; შიგნით ნაეები ბოძებით კი არ არის ერთ-
მანეთისაგან გაყოფილი, არამედ - კედლებით. არსებითად, საჭმე გვაქვს სამ დაშოუკოვებელ
სამლოცველოთა, და არა ნათან. აღნიშნულმა ტიპმა გარკვეული ევოლუცია განიცადა.
მისი ვარიანტები VIII-IX სს. აღწევს, ხოლო პირველადი სახეები - V-VII სს.
მაცუთინება (ქვემო ბოლნისის ანუ ბოლნის-ქაფანაქის, ნეგრესის, დმანისის ნაქალაქარის
ეკლესიებმა). აქედნით გიორგი ჩუბინაშვილის გამოკვლევით, საქართველოს გარეთ დას-
რულებული სახით სამეკლესიანი ბაზილიკები არ გვხვდება.

აღრეული შუა საუკუნეების ხანაში იქმნება ეგუმბათო ეკლესიის კიდევ ერთი სახეობა
- ერთნაგვანი სამლოცველოები. ეს ყველაზე მარტივი საეკლესიო ნაგებობაა ერთადერთი,
დაუყოფელი სიერციით - დარბაზით, და საკუროხელოს აფსიდით. ნიმუშებად შეიძლება და-
ვასხელოთ თლისის (ორიკლესი, VI-VII სს.) და კაცხის სვეტის ზედა ბაქანზე აგებული
ორი სამლოცველო (VI ს.).

VI ს.იდან მოყოლებული ქართველ საეკლესიო ზურთომობდერებაში პირველ ადგილს
იკავებს გუმბათოვანი ეკლესია. საეკლესიო ნაგებობათა ეს სახეობა გარკვეულწილად ნათი-
საობას ამჟღავნებს მთელს ქრისტიანულ სამყაროში და, უპირველეს ყოვლისა, ახლო აღმო-
სავლეთის ქრისტიანულ საეკლესიო ნაგებობებთან. ამას აპირიბებდა იდეათა და მიზან-
დასახულობის ერთანობა, ქრისტიანული რიტუალის შესრულების საერთო წესი, ღვთის-
მსახურების სრული თანხვედრა, რაც აიხსნება ზეგლითაშუა ზღვის ქრისტიანულ ქვეყნებზე
შორის მჭიდრო კულტურული ურთიერთობით, მათ საერთო აქვთ შიდა სიერცის დაყოფა
ნაწილებად ანუ ნაეებად. საკურთხეველი, სალიკენე და სამკვეთლო, ზოგჯერ პატრონიკი,
ანუ მქორე სართულის გაღერება. ამას გარდა, საქართველომ შექმნა და დღემდე შემოავინახა
აღრანდელი ნიმუშები მთელს აღმოსავლეთ ქრისტიანულ სამყაროში საფუძელთაოდ გავრ-
ცელებული ტიპებისა, რომელთაც „თავისუფალი ჯვრისა“ და „ნახაზული ჯვრის“ ტიპები
ბქვია, მაგრამ ყველა ამ ტიპმა ქართულ ნიადაგზე თავისებური ხორცშესხმა პოვა. სწორედ
მათ გამოსატეს ქართული ერთეული ზურთომობდერების არსი. ჯვაროვანი გცემის გან-
სხვავებული ვარიანტები საქართველოში უკვე VI ს. შუა წლებიდანაა ცნობილი. ყველა
ვარიანტი ხასიათდება ერთი საერთო ბირთვით: ესაა კვადრატულ საფუძველზე დამყარებუ-
ლი გუმბათი. მისი საწყისი წინა აღმოსავლეთის ქვეყანათა მონუმენტურ არქიტექტურაში
უნდა ვეძიოთ, მაგალითად, სასაურეი ხანის ირანის სასახლეების დარბაზებში; მეორე მხრივ,
მას ძირება უზღვეს ქართულ საღვურ არქიტექტურაშიც მოვებნება. საქართველო ერთი
იმ ქვეყანათაგანია, სადაც ადრეშუასაუკუნეებში ჩაისახა ისეთი ზურთომობდერული თემა,
როგორიცაა კვადრატზე დამყარებული გუმბათი, რომელმაც დიდი როლი შეასრულა ბიზან-
ტიისა და ახლო აღმოსავლეთის ზურთომობდერებაში.

ამ ტიპის ძველია მცხეთის ჯვარი, გენიადური ზურთომობდერის ქნაღება, გამორ-
ჩეული მხატვრული მდიანობით, პროპორციული პარპონიულობით, მკაცრი იერიის,
სიმშვიდით; იგრძნობა ძალა და დიდებულება. შესრულების ტექნიკური ხარისხის ბრწყინ-
ვალებას ემატება ზურთომობდერის სედეა ადგილის შერჩევისას - ძველი თითქმის მთისგან

ადმოცნა; მთა და ტაძარი ერთ სულ და ერთ ზორც“ განიხილებიან. შეუცდომლადაა შერჩეული როგორც ადგილი, ისე ძეგლის მასშტაბი და პროპორციები.

ჯვრის ტიპის რამდენიმე ძეგლი VII ს. პირველ ნახევარშივე შეიქმნა. ისინი გვეგონა და საერთო იერით მეტნაკლებად უახლოვდებიან მცხეთის ჯვარს. ეხენია: ატენის ზიორი (ქართლში), საეპისკოპოსო ტაძარი მარტვილში (სამეგრელო) და ძეგლი შუამთის ღიფი ეკლესია (კახეთში). მცხეთის ჯვრის ტიპის ძეგლები ცნობილია სომხეთშიც. საქართველოს და სომხეთის გარდა ამ ტიპის ტაძრები მცენიერებისათვის უცნობია. და კიდევ ერთი რამა მტკიცედ საგულისხმო — ერისა და იმავე ხანაში როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში იქმნება ერთი ტიპის საეკლესიო ნაგებობანი — ჯვრის ტიპისა. და ეს ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ქვეყანას ღიდა გზა პქონდა გასავლეთი, სრამ ჩამოყალიბდებოდა ერთიან ფეოდალურ ქართულ სახელმწიფოდ.

სტილისტურად მცხეთის ჯვარს ენათესავება, მაგრამ კონკრეტული ფორმებით მიხვან განსხვავდება, წრომის ტაძარი (ქართლი), აგებული VII ს. პირველ ნახევარში, ჯვართან ერთად ესეც ერთი ყველაზე შესანიშნავი ძეგლია. გვერდს ეერ ავეულით წრომის მახლობლად აღმართულ პატარა, არაჩვეულებრივად მომზივლულ ჯვარისებრ ეკლესიას სამწერისისას, მხატვრული დახვეწილობით რომ ზიბდავს მნახველს.

ეპოქის სული — მხატვრული დახვეწილობა, ქართული ხუროთმოძღვრების სიმდიდრე და მრავალფეროვნება — აღბეჭდილია ისტორიული სამხრეთ საქართველოს ძეგლებში, ზედის უკუღმართობამ რომ მოგვეცლია. მათგან ორი ბრწყინვალე ძეგლი — იშხანისა და ბანა — საეპისკოპოსო ტაძრებია, VII ს.-ში შექმნილი. ეს სრულიად ახალი ტიპის ძეგლებია — ტეტრაკონქა მრგვალი გარსშემოსავლელით, ხალტესაფით რომ ეკვრის გარს ტეტრაკონქა გარდა ამ ძეგლს ცილინდრული ფორმა აქვს; გუმბათი უფრო მცირე დიამეტრის ცილინდრული რომელიც ქვემოთს აგვირგვინებს. ბანასა და იშხანის სვეტის თავებში გამოყენებულია მოთულობის ელემენტები, რომლებიც ელინისტური ზელოვნების შორეულ გამოძახილად შეიძლება ჩაითვალოს.

ახლა შევყავართ ყოველივე ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების შესახებ ნათქვამი, და კიდევ ერთხელ აღვნიშნოთ — როდის მოხდა ამგვარი აფეთქება ქართულ ხუროთმოძღვრებაში? რომელმა ხანამ შვა ამგვარი მრავალფეროვნება სტილისტიკური და ტიპოლოგიური თვალსაზრისით? ეს არის VI საუკუნის ბოლო ათწლეულები და შემდეგ საუკუნის ნახევარი — შედარებით მშვიდი პოლიტიკური სიტუაციის ხანა, ადგილობრივი უზენაესი ხელისუფლების მარჯვე დიპლომატიური სერხების გამოყენებისა და ლავროს ეპოქა. შედეგად მივიღეთ შკატრი, კლასიკური სტილის ხუროთმოძღვრება. საინტერესოა რომ სწორედ საქართველოში დაისვა და ამოიხსნა ფასადისა და შიდა სივრცის მხატვრული გააზრების — ურთიერთკავშირისა და შეხამების ამოცანა. იმავე ხანის ბიზანტიური ძეგლები მისათვის მხატვრულად გააზრებული ფასადები ნაადრევია.

ეპოქა VII ს.-ის შუა ხანებიდან X ს.-ის შუა ხანებამდე ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიაში შესულია როგორც აზრთა ციდილობა, ახლის ძიების, არაერთი შემოქმედებით წარმატების ეპოქა, იგი ხასიათდება ხუროთმოძღვრული თემებისა და ფორმების მრავალფეროვნებით, ეპოქა, როდესაც მოხდა წინა ხანებიდან შემკვიდრებით მიღებული თემებისა და ფორმების ფართოდ გამოყენება, აგრეთვე, ახალია გაჩენა, რომელითაც ზოგი სიციხე-სიგნალი ადმონინდა და შემდეგომ სრულიად გაიშალა და გაიფუჩქა, ზოგმა იმოკლე კედლმა იწყო და კიდევ ჩაკვდა. წინა ხანის ძეგლიან — წრომის ტაძართან — კავშირი — სამშვილდის სიონს; მსგავსია გვემა, მაგრამ სამშვილდეში ჩრდილოეთითა და სამხრეთით გრძელი გალერეებია დამატებული; სამშვილდე ენათესავება წრომს კედლის პერანგის ხანა, ათით, აღმოსავლეთის ფასადის სამკუთხე ნიშებით, ოღონდ სამშვილდეში ნიშების წყვილია, საერთო განლაგებით.

VIII-IX სს-ის ხანაზე დამატებული გუშაობები: გარედან არ ჩანს, ორკალთიანი სახურავი მხურავს; მისი სფეროები ებჯინება ან კედელს (წირქოლი, ქინის ზეობა, VIII ს.), ან ბოძებს (არმაზი, 864 წ.). გუმბათს, ამრიგად, ცელი საერთოდ არა აქვს, გამოდის, რომ შენობის ცალკეული ელემენტები ერთმანეთთან მხატვრულად სავსებით შეუთანხმებელია. ასეთ დამატულ გუშაობებს შემდეგში ვეღარსად ვხვდებით. სამაგიეროდ, ის, რასაც ვხვდებით წირქოლში, ხშირია გარდამავალ ხანაში – საქმე ეხება საშენი მასალების ურთიერთშესაბამის – ნასერტოვანი ტუფისა და რივის ქვის ერთდროულად გამოყენება; პირველით გაკეთებული ფასადი, თაღები, ბოძები, სვეტების თავები, მეორით – კედლები, კამარები, გუმბათი. თუ VIII-IX სს-ის ქართლში გუშაობის სფეროებს ცელი ზოგჯერ არ გააჩნიათ, იმავე ხანების კახეთში ორი ძველია დამოწმებული, სადაც წინა დროის ძეგლებთან შედარებით პროპორციების შეცვლა ხდება – სიგანესთან შედარებით სიმაღლე თანდათან მატულობს, ძეგლებს აზიდულობა ატყვია (გურჯაანის ცველაწმინდა და ვანაძიანის ცველაწმინდა). მომდევნო საუკუნეებში ეს თვისება უფრო მეტად ვითარდება და იგივე კახეთში განვითარების მწვერვალს აღწევს (ალავერდი). გურჯაანში მაღლა აზიდულ მოაფარ ნაეს შიორე სართულის სიმაღლეზე გარეშეშოსავლელი უდლის. ძველი ფორმის გადმოჩანაობა გვევლინება ნაღისებრი მოხაზულობის საკუთხედი. მოიყარი კი ისაა, რომ შენობას ორი გუმბათი აქვს; ეს ერთდროულ შემთხვევაა საქართველოში. რადგან ორგუმბათოვანი ტაძრის თემა ჩვენში ვერ განვითარდა, ამიტომ გურჯაანის ტაძარი განცალკევებით იხილება თავისი დროის ტაძრებს შორის როგორც ცდა – შუა საუკუნეების ქართულ ხუროთმოძღვრებაში. ვანაძიანის ტაძარი „გუმბათოვანი დარბაზის“ ტიპს მიეკუთვნება. მისი მოაფარი ნაწილი გრძელი ნაგია, რომლის ცენტრშიც კედლის შეერილობაზე დაშვარებული გუმბათია აღმართული. მაგრამ შუა ნაგის გარშემო აქ დამატებითი საღვთოების, რაც სამეგლისაში ბაზილიკის ძველ თემას შეგვახსენებს და ვანაძიანის ტაძარს ამ თემას თავისებურ გაშვრებად წარმოადგენს ოღონდ ვანაძიანში ეს თემა დამუშავებული და გართულებულია. ვანაძიანი შიდა სივრცის პარამეტრებით, პროპორციითა და სივრცითი თემა ქართული ხუროთმოძღვრების საუკეთესო ძეგლია.

ახალი ფორმებისა და ხუროთმოძღვრული სტილის თანდათანობითი შემუშავება მამდინარეობს სიმწრეთა და დასავლეთ საქართველოში, სადაც ბევრი ტაძარი აშენდა: ოპაზის, ჭაქვის და დოლისყანის ეკლესიები (ტაო-კლარჯეთი, X ს.) და ბიჭვინთის დიდი ტაძარი (აფხაზეთი, XI ს.).

3. ძველი კულტურის ზოგადი თავისებურებანი

IV-V. განსაკუთრებით კი მათი მომდევნო საუკუნეების ქართული კულტურა ძალზე მაღალი დონით ხასიათდება, უფრო მაღალი განვითარებით, ვიდრე ბევრი აზიურული ფორმული ჰეგემონია, ძალზე რომ გაუსწრო წინ საქართველოს უფრო მოგვიანო ხანაში (XIII საუკუნიდან) კულტურული ცხოვრების თვალსაზრისით, ბედის უკუდამართობის გამო.

ქართული კულტურა ათევისა ანტიკური კულტურული მემკვიდრეობა და ადაპტირებული, დროის შესაბამისად სახეშეცვლილი ჩააშენა შუასაუკუნეების ქართული კულტურის ცველა სფეროში – დაწესებული ფილოსოფიით და დამთავრებული რეგულაციები ყოველდღიური ყოფით, და ჩააშენა ისე შევიდრად, რომ ბევრზე ბევრი რამ მტკიცედ შემოგვრჩა, განსაკუთრებით სოფლად; ანტიკურობის გადმოჩანაობა იმდენად მტკიცე ბალავარზე დგას, რომ ვერც კი ამჩნევთ. როგორ გვადვებს იგი საუკუნეთა მანძილზე. ანტიკურ ფილოსოფიისა, დროისშეცვლილია და ისტორიკოსთა თხზულებების ციტიციას ქართველები ხშირად ახდენდნენ, თარგმნიდნენ, განმარტავდნენ ანუ ათარგმნიდნენ და უკვე კომენტირებულ ტექსტებს საცნაურს ჰდიდნენ. და უნებურად გაცხადდებოდა ზოლზე ანტიკურობის უმთავრესი

პოსტულატები, ღმრთისმეტყველოა მერ ქრისტიანული კრტიკის ქარცეხელში გამოვლილი, ანდა ანტიკურია სიუჟეტები, ასე ისტატურად გამოყენებული მონუმენტურ თუ მცირე ფორმის ხელოვნებაში.

მოუხედავად ადგილობრივი, სალაპარაკო ქართველური ენების – ზეგრულის, სვანურის, ლაზურის/ჭანურის ზიდილიერისა, ქართულმა ენამ მოახერხა არგვითის გზით გაფრცელება დასავლეთ საქართველოში და IX საუკუნის დამდეგიდან წირვა-ლოცვისა და სახელმწიფო მმართველობის დარგში ერთადერთი, მხოლოდ მისთვის განკუთვნილი ადგილის დაკავება. გარდა იმ ერთადერთი შემთხვევისა კვარაღლისონს ბერძნულად რომ წარმოთქამდნენ, რაც ქართულად ნიშნავდა: „უფალო, წყალობა ეახ, ვინა უფალი შეგუწულენ“.

თუ წინარქრისტიანულმა ქართულმა კულტურამ იმდენად ათივისა ზოგი ხალხის ანდა ქვეყნის კულტურული შემკვიდრება, უწინარესად ენა და დამწერლობა, რომ ქვეყნის შუაგულში – მცხეთაში – ბილინგვაში არაშეუღებრძული ჩვეულ ნორმად მიიზნა, ხოლო არამეფელი ენისა და დამწერლობის თავისებურა – არმაზული სახეობა შექმნა, ქრისტიანული ხანიდან მოკიდებული ქართული კულტურის – მწერლობის, ეპიგრაფიკის (რაც ძალზე თავლში საცხმა არმაზის მონოლინგვისა და ბილინგვის ფონზე), ნუშიზმატიკური ძეგლების ენა და დამწერლობა ქართულია, თითო-ორიოლა არაბულისა და მრავალი ზომხურის გარდა აღმოსავლეთ საქართველოში, და ბერძნული ეპიგრაფიკული ძეგლების არაქვეულებრივი სიმრავლით როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში.

შუასაუკუნოვანი ქართული კულტურა გახსნილი იყო მრავალი მუხობელი თუ შორსმდე ბარე ქვეყნის კულტურისთვის, გამორჩეულად ბიზანტიურის, სირიულის, კოპტურის, ზომხურის და, აგრეთვე, სპარსულისათვის, მაგრამ მას თავისა, საკუთარი ძლიერი ფესვი მუდამ ასაზრდოვება და ამგარად გამოარჩევა სხვათაგან; იგი იყო ძალზე ტრადიციული, მკაცრად მისდევდა კანონს, ემორჩილებოდა იმ ერთადერთ სააზროვნო სისტემას, რომელიც თავად შერჩა – მართლმადიდებლურ ქრისტიანულს; გამოხდა მისთვის მიუღებლად შერაცხილ ყველა სხვა რელიგიის, მით უფრო ცეცხლის მსახურებას და მაჰმადის რჯულს. გადაგვარებას რომ უქადდა ერს და სხვათა მორჩილს რომ ხდიდა.

ქართულმა კულტურამ გამოიყენა მორთულობის ისეთი ელემენტები ხუროთმოძღვრებაში (VII ს.), რომელნიც ელინისტური ხელოვნების შორეულ გამოძახილად შეიძლება მივჩნიოთ. მაშასადამე, ელინისტური კულტურა საუკუნეების, განსაკუთრებით, ადრეშუასაუკუნეების ქართული კულტურის ერთერთი მასაზრდოებელი წყარო იყო.

აღმოსავლეთისა და დასავლეთის გზათა საყარზე მდებარე მატარა ქვეყანა პოლიტიკულ მანევრირებებში გამოირჩეოდა პოლიტიკური ორიენტაციის სწრაფი და გააზრებული ცვლამეფის, დიდ-დიდ აზნაურთა და მთავართა, დიდ სახელმწიფო მოხელეთა არამდგრად ქორწინებებს ბადებდა; ახალი სამეფო კართან და მისი საგვარეულოს წევრებთან დანათესავება ახალი ღირებულებებისა და კულტურულ ფასიულობათა გაჩენას ბადებდა. ზოგჯერ ეს ელინებოდა მეფის ან დიდაზნაურის, დიდი სახელმწიფო მოხელის ანდა მისი მეუღლის ჩაცმულობაში, თმას ვარცხნილობაში, მეფის მუზარადის ორნამენტში, ცხოველთა სიმშოდურ გაბოსახულებაში ანდა მეფეთა შერჩეულ სახელებში, რომელთა ამოსხნა მხოლოდ უცხო ენის გზით ხდება (გორგასალი). ასეთ ქორწინებებს, ახალი კულტურული ელემენტების შემოჭრა რომ ხდებოდა თან, ისტორია იცნობს ზომხეთის, სპარსეთის, აღანთა, ბიზანტიულისა და რუსთა სამეფო კართან. ყველასაგან მაინც ბიზანტია გამოირჩეოდა – მისი ქართულ კულტურას სულიერად აახლოებდა რწმენის ერთიანობა, ეკლესიის ორგანიზაცია, საეკლესიო და სამოქალაქო სამართალი, გამოვლენაზე მისული ტრადიციულობა, თითქმის კონსერვატიზმი, რომელიც IX ს.-ში ირღვევა და საზოგადოება უცხად, ერთბაშად ზურგს აქცევს საუკუნეთა განმაგლობაში გამოუმჯადებულ და დაკანონებულ წესს ცხოვრებისა და უცერად გაჩნდება თავისუფალი სიყვარულის არჩევის იდეა; იგი ისახება ჩვენში უფრო

ადრე, ვიდრე ეს მოხდება ბიზანტიაში /IX ს/. ამით ქრისტიანული ქართული საზოგადოების ნაწილის ცხოვრების წესი სცილდება ერთხელ და სამუდამოდ დასაზულ წესს, არღვევს ჩარჩოებს და შეურაცხყოფს ქორწინების ქრისტიანულ არსს. ამ მოვლენამ ასახვა პოვა მისთვის სრულიად შეუფერებელ ჟანრში, პაგიოგრაფიაში, რითაც დაირღვა ჟანრის კანონი და გამოიკვეთა მისი /ქართული პაგიოგრაფიის/ თავისებურება.

ქართული კულტურისათვის დამახასიათებელია იდეათა, სტილთა და კრიტერიუმთა ჭიდილი. მაგრამ ყველაზე მეტად მას გამოარჩევს დამოუკიდებლობისათვის, გადარჩენისათვის ბრძოლა, რაც აისახა კიდევ მწერლობაში და რაც ესოდენ ორგანულია ყოველი მცირე-ერიცხოვანი კულტურული ერისათვის.

ქართულმა კულტურამ არ მიიღო არაბული კულტურა, რაც გასაკვირიცაა იმ საერთო პოლიტიკურ ფონზე, რომელიც შეიქმნა განსაკუთრებით VIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან, და რომლისთვისაც სიმონ ჯანაშიამ შესანიშნავი ზოგადი ტერმინი — არაბობა — შემოიღო. ის ახსნა, რომ ქართული კულტურა მაღალგანვითარებული კულტურის მატარებელი ხალხის შექმნილია და მას არაბული კულტურა ვერ მოერია, საკმარისი არ არის, განსაკუთრებით „მუსლიმურ რენესანსად“ წოდებული ეპოქისათვის; საკმაოდ მაღალი კულტურისა და ცივილიზაციის მქონე ქვეყანას, როგორც ესპანეთია, იგი მოერია და შეეზარდა კიდევ.

საქართველოში სხვა ქვეყნებზე ადრე ჩაისახა პუმანისტური იდეები. ქვეყანამ თავისი ზოგადი განვითარებითა და კულტურული აღმავლობით გაუსწრო დასავლეთ ევროპის ქვეყნებს, და შეიქმნა ყველა პირობა რენესანსული ეპოქის დასადგომად — ყველაზე სრულად გამოვლინდა ფეოდალიზმის შესაძლებლობები, რაც, უწინარეს ყოვლისა, უკავშირდება სასაქონლო-ფეოდალური ურთიერთობების ფართოდ გავრცელებას, ადრეული ზანის კაპიტალისტური ელემენტების ჩასახვას. დასავლეთ ევროპის ქვეყნებს შორის ერთ-ერთი პირველი იტალია იყო, რომელიც ამ გზაზე შედგა. რენესანსული კულტურის დასაწყისად დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისათვის XIV ს.-ის 40-იან წლებს მიიჩნევენ. ეს მაშინ, როდესაც საქართველოში სულ მცირე ორი საუკუნის წინ უკვე შექმნილი იყო „ვეფხისტყაოსანი“.

XXII ტაზი

საქართველო XI საუკუნეში

1. მეფეების ბიოგრაფიები I-ის /1014-1027/, ბაგრატ IV-ის /1027-1072/,
ბიოგრაფიები II-ის /1072-1089/ მოღვაწეობის ხანა

XI საუკუნე მშვენიერად და რთული პერიოდია საქართველოს ისტორიაში. მეფე გიორგი I-მა შემკვიდრებით მიიღო სახელმწიფო — საქართველო, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა დასავლეთ საქართველო მთლიანად, შიდა ქართლი, ისტორიული შესწული (ე.წ. „დავით კუ“ რაპალატის შემკვიდრების“ — ტაოს სამეფოს გარდა).

სამეფო ხელისუფლების წინაშე მწვავედ იდგა არსებული საზღვრების დაცვის, სახელმწიფოს ფარგლებს გარეთ დარჩენილი ქართული ქვეყნების შემოერთების, ხელისუფლების ცენტრალიზაციის საკითხი, რაც უშუალო კავშირში იყო როგორც საშინაო, ფეოდალურ არისტოკრატიაში, ასევე მეზობელ ბიზანტიასთან, მაჰმადან სახელმწიფოებთან, სომხეთთან ურთიერთობის პრობლემასთან.

მეფე გიორგი I-ის მეფობის პირველ წლებში კახეთ-ქერეთი გამოეყო ერთიან საქართველოს და აქ ადგილობრივი ხელისუფლება აღსდგა.

ბრძოლა ბასეთ-პირამთისათვის

როგორც უკვე ითქვა, მეფე ბაგრატ III-მ მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია და ერთიან საქართველოს კახეთ-ქერეთი შემოუერთა. ბაგრატის შემკვიდრებ დიდხანს ვერ შეძარბუნა ციხე-მონაპოვარი. ნაწილობრივ ამას ხელი შეუწილა არახელსაყრელმა საერთაშორისო ვითარებამ. შეუწყო. ბაგრატ III-ის შემკვიდრებ, მეფე გიორგი I-მა (1014-1027წწ.) თავისი მეფობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ბიზანტიასთან ბრძოლის შედეგად. კახეთ-ქერეთი ისევ ჩამოშორდა ერთიან საქართველოს. კახეთისა და ქერეთის დიდებულებმა ისარგებლეს იმით, რომ გიორგის მთელ ყურადღება და ენერგია სამხრეთ ტაოს ღებრებში იყო დაკავებული. მაგრამ სამხრეთ ტაოს დაბრუნება ვერ მოხერხდა, პურული და კახეთი კი დიდი ხნით დაკარგა საქართველომ.

კახეთის მეფე კვირიკე (1010-1037წწ.) XI საუკუნის პირველ მეოთხედში დაიკავა ქერეთი და კახეთს შემოუერთა. კახეთ-ქერეთის გაერთიანებული სამეფო შემდეგ გიორგი I-მ მოკავშირედ გამოიყენა ბიზანტიასთან ომში, თბილისის ამირებთან და განძის ამირებთან ბრძოლებში. ასეთი ვითარება გაგრძელდა მანამ, სანამ საქართველო ბიზანტიასთან ომში იყო გართული და არ ხელყოფდა კახეთ-ქერეთის დამოუკიდებლობას, მაგრამ, როგორც ვითარება შეიცვალა, და ბაგრატ IV იწყებს ბრძოლას კახეთისა და ქერეთისათვის, ამ საპასუხოდ, ბაგრატის დასუსტების მიზნით, კახეთა მეფე ბაგრატის წინააღმდეგ შეტარებული ურჩ კმას, ლიპარიტ ბაღვაშს უჭერს მხარს. ბაგრატი, თავის მხრივ, მოკავშირეებს კახეთა მეფის პოლიტიკით უგმამოფილო კახ და ქერ ფეოდალებში ჰოვებს და მათი დახმარება გადამის შეტყულებს. ამ ბრძოლაში ბაგრატ IV მნიშვნელოვან წარმატებებს აღწევს. XI საუკუნის 40-იან წლებში ბაგრატმა შეიპყრო კურიკის მომხრე დიდებულები, დაანგრია „დაწეა დარბაზი ბოლოჯისა, სახლი სახელოვანი, დიდისა კურიკის მეფისა აგებული“, კახეთ მეფეების რეზიდენცია თიანეთის მახლობლად. შემარცხული და დამარცხებული კახეთის „ერისთავნი ქნებთ აბლევდეს ციხეთა მათთა“ ბაგრატს. მაგრამ კახეთ-ქერეთის შემოერთება ვერც ამჯერად განხორციელდა. ბაგრატის წინააღმდეგ ლიპარიტ ბაღვაში გამოვიდა. ბაგრატი „ვერღარა ჩავიდეს კახეთს და შემოიქცა“.

ბაგრატმა დაამარცხა ლიპარიტი და ისევ კახეთ-ქერეთს მიუბრუნდა. XI ს. 60-იან წლებისათვის თითქმის მთელი კახეთ-ქერეთი ბაგრატის ხელში იყო. მაგრამ მას „უამყნე“

მოხელა სულტანისა“, სელჩუკიანი თურქები შემოვიდნენ საქართველოს და მუდგ „შეშლილად სწრაფით და მოვიდა ქუეყანად თუსად ქართლად“, სელჩუკიანთა შემოსევის შედეგად ქახეთ-ჭრეთის ერთიან საქართველოსთან შემოერთების საქმე დიდი ხნით გადაიდო. ქახეთის მუდგ აღსართანმა სელჩუკიანთა სახით გარკი მოგვმარე შეიძინა ბაგრატის წინააღმდეგ.

გარბოლა თბილისისათვის

გაერთიანებული საქართველოს ფარგლებს გარეო იმყოფებოდა თბილისის სამიროც, რომლის სათავეში გაფარაან აზიარათა დინასტია იდგა. XI საუკუნის დასაწყისისათვის სამიროს ტერიტორია თბილისითა და მას გარშემო მდებარე მიწა-წყლის ეიწრო ზოლით შემოიფარგლებოდა. როგორც მოსალოდნელი იყო, ერთიანი საქართველოს მეფეთა ერთ-ერთი მოაგარი და გადაუღებელი ამოცანა თბილისის შემოერთება იყო. თბილისისათვის ბრძოლის მუდგ ბაგრატ IV-ის გამაერთიანებელ საქმიანობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. დიდ ინტერესს იჩენდა თბილისისადმი ლიპარიტ ბაღვაშიც, რომლის სამფლობელო, კლდე-კარის სავრისათვის, უშუალოდ ეკუთვნოდა სამიროს. ლიპარიტი რეალური პოლიტიკოსი იყო, მას კარგად ესმოდა, რომ მეფის გარეშე სამიროს საკითხი ვერ გადაწყდებოდა. ამიტომ იგი ცდალობდა თბილისისათვის ბრძოლის ინიციატივად გამოსულიყო, რათა შემდეგ, სამიროს მაწების გაფოვისას, მას თავისთვის სასურველი წილი მიეღო. 1032 წელს ლიპარიტ ბაღვაში და ქართლის ერისთავმა ივანე აბაზასძემ შეიპერეს თბილისის ამირა გაფარაი, ჩამოართვეს მას თბილისის დამცველი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სიმაგრე — ბორთივის ციხე და შეპრობილი ამირა მეფეს მიგვარეს. მეფემ ამირა ცოტა ხნის ზგობილების შემდეგ გაათავისუფლა და ისევ ამირად დასვა. შესაძლოა, მას შეეშინდა ისედაც ძლეური კლდე-კარის ერისთავის კიდევ უფრო გაძლიერებისა. მაგრამ თბილისის საკითხი გადადგას ედარათ მერდა და როდესაც ზუთი წლის შემდეგ ლიპარიტმა მეფეს ისევ შესთავაზა თბილისის გადაღება, ბაგრატმა მოუხმო მოკავშირეებს და თბილისის აღყო შეზარტულა ორწლიანი აღვის შემდეგ (1037/8-1039/40), როდესაც ქალაქის მოსახლეობას არსებობის საშუალება აღარ ჰქონდა და ამირა გასაქცევად ეზადებოდა, მეფე ბაგრატმა, სრულად მოუდლოდნელად, ამირას ზავი შესთავაზა. შეთანხმების საფუძველზე, საქართველოს მეფემ თავისად დააკავა თბილისის სამხრეთით ციხე ფარცხისი და გაფარაი ისევ ამირად დატოვა. საკითხის ამგვარი გადაწყვეტა მეფეს, ჩანს, ლიპარიტის წინააღმდეგ განწყობილმა ფეოდალებმა ურჩიეს. ეს ნაბიჯი ლიპარიტისაგან ფარულად გადაიდგა. ამა მერითგან შეიქმნა ლიპარიტ ქუეყანზედ ვარად თავის პატრონისაგან. თბილისის მამადიან ამირათა მფლობელობისაგან გათავისუფლება საქართველოს სამეფოს სასიცოცხლო ინტერესებთან იყო დაკავშირებული. მაგრამ, ჩანს, ის საფასური, რაც ლიპარიტს ამისთვის უნდა მიეღო, იძულებდა მეფეს ამგვარადც უარი ეთქვა თბილისის შემოერთებაზე. თუმცა შეიძლება ეივარაუდოთ, რომ ბაგრატის გადაწყვეტილებაზე ლიპარიტის გაძლიერების შიშთან ერთად, და შესაძლებელია ამაზე მეტადაც, იძულებდა ცნობამ თბილისის ამირას დასახმარებლად სამხრეთ აზერბაიჯანიდან განძის ამირას დამხმარე ძალის მოსვლის შესახებ.

თბილისის გათავისუფლების ისედაც მხელი საქმე კიდევ იძითაც გართულებდა, რომ დიპარიტ ბაღვაშიმ დაიწყო აშკარა ბრძოლა საქართველოს მეფის წინააღმდეგ.

1045 წელს გარდაიცვალა თბილისის ამირა გაფარაი. შექმნილი ვითარების გამო თბილელი ბერბა (ქალაქის უხუცესნი) იძულებული შეიქმნნ ქალაქისათვის ძლიერი მფარველი ეიქნათ. ქალაქის მმართველმა ზედაფენამ საქართველოს მეფე ბაგრატს მიმართა და ქალაქი შესთავაზა. მეფე ბაგრატ IV, ამ დროს დასავლეთ საქართველოში ბიზანტიელთა ზღოში მყოფი, ანაკოფიას ციხისათვის იბრძოდა, და თუმცა ანაკოფია ბაგრატის ლაშქარმა „მისწერა წასადგებლად“, მაგრამ თბილისის საკითხი იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ ბაგრატმა ანაკოფიას აღყოფა დასავლეთ საქართველოს ლაშქარი დააყენა აფხაზთა ურთიკვის, თბილისის

შერვაშაძის სარდლობით, თვითონ კი, მთავარი ძალებით, თბილისისაკენ გამოემართა. ბაგრატს „მოვედნეს ქალაქის ბერნი, ღერბაზის ყმანი, ცხენოსანი ღიღმისა ველსა, და ყოველი ერი ქუთი დაკაზმული და დედათა და მამათა სიძრავლე იყო მოედანსა“. თბილისის ქართული მოსახლეობა ზემოთ შეხვდა თავის მეფეს: „იყო ქმა ბუკთა და დუმბულთა ორკერძო-ვე... იყო სიხარული ორკერძოვე განსაკურებელი“. მეფე ქალაქში შეიფანეს, „მოაფლეს ქალაქი, ასხმოდეს ღრამასა და ღრაპკანსა, და მოართუნეს კლიტენი ქალაქისანი, და შეიფანეს საპირაოჲსა დარბაზსა“. ბერებმა მეფეს ქალაქის სიმაგრეები გადასცეს, სადაც ბაგრატმა თავისი მეციხოვნეები ჩააყენა. მაგრამ თბილისის მარცხენა სანაპირო, სადაც ისინი ციხეში ქალაქის მუსლიმი არისტოკრატია იყო გამაგრებული, მეფეარ წინააღმდეგობას უწევდა საქართველოს სამეფო ლაშქარს. ბაგრატის თბილისისათვის პრბოლით და შეჭნილი გარეუღლებული მფლობელობით ისარგებლა ლიპარიტ ბაღვაში და დაიწყო პრბოლი ბაგრატ მეფის წინააღმდეგ. ბაგრატი იბუღებული გახდა დაეტოვებინა თბილისი და გასულიყო ლიპარიტთან სამრძოლველად. 1048 წ. თბილისის უზუცესებმა ისევ მამართეს ბაგრატ მეფეს. ლიპარიტ ბაღვაში ამ დროს სელჩუკებს შეაფათ დატყვევებული. ბაგრატმა დააკავა თბილისი და სამი წლის განმავლობაში ქალაქი მის განგებლობაში იმყოფებოდა. მაგრამ 1051 წელს როგორც კი თურქთა ტყვეობიდან გათავისუფლებულმა ლიპარიტმა „მოირთო ბერძნთა მეფისაკენ ძალი“, „ვერღარა დაუდგა ბაგრატ“, მეფე ბაგრატმა ისევ დატოვა თბილისი.

ქალაქში ფრიად რთული ვითარება შექმნილიყო. ამირა ჯაფარის გარდაცვალების შემდეგ ხელისუფლებისათვის იბრძოდნენ მისი მემკვიდრეები – მანსური და აბულ-მეჯა და ქალაქის უზუცესნი. საბოლოოდ ამირას მემკვიდრეები განდევნეს ქალაქიდან და მივიდა ხელისუფლება უზუცესთა (ბერების) ხელში გადავიდა.

ამასთანავე თბილისში მოვედნენ სწრაფად და მდელგარედ ვითარდებოდა. ქალაქს ძლიერი შეარგული ესპარიობოდა, და რადგან მეფე ბაგრატმა ვერ უზრუნველყო შეარგულობის გაწევა, 1062 წელს თბილისის მოქალაქეებმა ქალაქი შედადიდ აბულ ასკარს შესთავაზეს. მაგრამ მან საქართველოს მეფის – ბაგრატის შიშით, უარი თქვა თბილისის დაკავებაზე. შემდეგ თბილისის მოქალაქეთა წარმომადგენლებმა კახეთის მეფე აღსართანს სთხოვეს შეარგულობა. აღსართან გაეციათ ტყე დააკავა თბილისი, მაგრამ ბაგრატმა დიდი თანხა გააუხადა აღსართანს და გამოისყიდა ქალაქი. ბაგრატმა თბილისში თავისი წარმომადგენელი მონა გაგზავნა, ქალაქში მეციხოვნეები ჩააყენა, რომელნიც უზრუნველყო იარაღითა და სურსათით. ჩანს, ქალაქის საშინაო მმართველობა ისევ უზუცესთა ხელში ღარბა, მეფე ბაგრატი მხოლოდ უზენაეს ხელისუფლებას ახორციელებდა ქალაქში, რაც მეციხოვნეთა და მოხელის გაგზავნაში გამოიხატა. მაგრამ, თბილისის შემოჭრობის საქმე კვლავ ჩაიშალა. 1060-იანი წლების ბოლოს ქალაქი სელჩუკიანმა თურქებმა დაიკავეს.

ამრიგად, XI საუკუნეში სამეფო ხელისუფლება ენერგიულად იბრძოდა კახეთ-მცხეთის და თბილისის შემოჭრობისათვის, სამხრეთ საქართველოსთვის, მაგრამ ამ პრბოლის წარმოტებას ხელი შეუშალა ფეოდალური არისტოკრატის პრბოლამ მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ, აგრეთვე, გარეშე ძალამ: ჯერ ბიზანტიამ, ხოლო 1060-იანი წლიდან – სელჩუკთა თურქების შემოსევებმა.

თბილისუფლებების ცენტრალიზაციის საპირობი

ხელისუფლების ცენტრალიზაციის მაზნით, კრიიანი საქართველოს მეფეები ცდილობდნენ სამეფოს ყველა მფლობელი ფეოდალი თავის მოხელეებად ექციათ.

XI საუკუნის დასაწყისისათვის ბაგრატ III-ის ხელისუფლება როგორც ქართველთა მეფეში (შიდა ქართლიანად), ისევე დასავლეთ საქართველოში უკვე სრულიად რეალური იყო. ამასთანავე, მის მერ ბაღვაშითა მამართ გატარებული ღონისძიება, მანც ღროის აღმოჩნდა. ამ სახლის წარმომადგენლებმა უკვე ბაგრატის უშუალო მემკვიდრეთა დრო

მსვე წამოიყენეს თავი. თრიალეთის ერისთავმა ზვიად მარუშაძემ დღემდე უერთგულად ბაგრატ III-ს და მის შვილს, გიორგი I ქართველსა თანა ბიზანტიას იმპერატორ ბასილი I-ის წინააღმდეგ, ზეადი ქართველთა მოწინავე ლაშქარს სარდლობდა; მაგრამ შემდეგ, ჩანს, მეფე გიორგი I-სა და ზვიადს შორის კონფლიქტი მოხდა და მეფემ ზვიადი შეიპყრო. შეიძლება ვთქვათ, რომ სწორედ ამ დროს აღსდგა ბაღკათა უფლებები თრიალეთის საერისთავოში. გიორგი I-ის გარდაცვალების შემდეგ, ბაგრატ IV-ის მეფობის პირველ წლებში, ბაღკათა სახლის ერთ-ერთი უძლიერესი წარმომადგენელი, ლიპარიტ ბაღკათი მეფესთან ერთად იცავდა სამშობლოს ბიზანტიელთაგან, მეფესთან ერთად აბრძოლა ის განძის აპირა ფაქტორის წინააღმდეგაც, ხოლო შემდეგ მეფის დახმარებით სურდა გაეყარათ თრიალეთის სამფლობელოს ფარგლები. ლიპარიტის ფეოდალური სეპარატიზმი შეუთავსებელი იყო საქართველოს მეფის ცენტრალისტურ პოლიტიკასთან, რის საფუძველზეც თითქმის ოცი წლის მანძილზე მიმდინარეობს ბრძოლა ლიპარიტსა და ბაგრატ IV-ს შორის. ლიპარიტს აქტიურად უჭერდა მხარს იმერია, ამარაგებდა ლაშქრით, ფულთი. ამ ბრძოლაში ბიზანტიასთან ერთად ლიპარიტს მხარს უჭერდა კახეთის სამეფოც. მოგვიწოდებდა მეფეს მისი ნახევარძმა დემეტრე დაუპირისპირეს და ატენის ციხეს შემოადგენ, მაგრამ ატენის დამცველებმა დღემდე წინააღმდეგობა გაუწიეს მომხდურთ და ატენის ციხის აღება ვერ მოხერხდა. ზამთრის დიდგომასას ბიზანტიელები წაეიდნენ საქართველოდან. ლიპარიტმა ბიზანტიის დამხმარე რაზმის გარეშე ბრძოლა უაზროდ მიიწვია და შეთანხმებაზე წავიდა. მეფე იძულებული იყო ანგარიში გაეწია თავისი ძლიერი ყმისათვის და მას ქართლის ერისთავობა უბოძა. მაგრამ ბაგრატის ანგარიში არ გამართლდა, ლიპარიტმა კვლავ გამოილაშქრა მეფის წინააღმდეგ, მისი მოკავშირეები იყვნენ კახე და სომეხნი, ბიზანტიამ ლაშქრითა და ფულთი აღმოუჩინა შემოჭრა. ამჯერადაც ბაგრატს მისი ნახევარძმა დემეტრე დაუპირისპირეს, ბრძოლაში შეეცადა ხსათი მიეღო. ლიპარიტმა გაიმარჯვა და ტყვეს ფაქტობრივ შერძენებლად იტყა. მხოლოდ 1049 წელს, როდესაც ლიპარიტი, ვითარცა ბიზანტიელთა მოკავშირე თურქ-სელჩუკებს ებრძოდა და ტყვედ წაუყარდა მათ, „დიდებულთა ამის სამეფოსათა და შეილთა ლიპარიტისთა, იგანე და ნანია, იბენეს და გამოიყვანეს მეფე მეფედ“. ლიპარიტს, ჩანს, დაკავებული პატივად საშუალო რეზიდენცია უფლისციხეც, ბაგრატმა დაიბრუნა იგი, აიღო სელმა მმართველობა, დიკავა თბილისი და იმერიასაც შეეწია სელჩუკთა წინააღმდეგ. მაგრამ მეფე ბაგრატ იმერიაში ლიპარიტის მაგიურობას ვერ გაუწევდა. ბიზანტიის ხელისუფლებას ძლიერი ბაღკათი, პირველ რიგში, საქართველოს გაძლიერებული მეფის წინააღმდეგ ესაჭიროებოდა. ბიზანტიის ხელისუფლებამ მაღწია ლიპარიტის გათავისუფლებას და როგორც ეს ლიპარიტი ამის მოვდა, „დაადგო ბაგრატ ტფილისის ლიპარიტის გზათა“.

ბაგრატს კარგად ესმოდა, რომ ბიზანტიის მხარდაჭერით გაძლიერებულ ლიპარიტს ის ვერ მოერეოდა და გადაწყვიტა მიემართა იმპერატორისათვის. ბაგრატმა თავისი მცირეწლოვანი შვილი გიორგი „დაუტევა ქუთაისის მეფედ სამეფოსა ზედა აფხაზეთისასა“. 1054 წელს ბაგრატმა კონსტანტინებოლს გაემგზავრა. ქართველი მემატიანე ნიშნავს: „და ლიპარიტის სათნოთა სწრაფით ვერღარა შეშოიქვა ბაგრატ თავის მამულსა ზედა“ (ხოვრცე მკვლევარი ამ მოვლენას 1051 წლით ათარიღებს). ბაგრატმა პატივით მიიღეს. სამი წელი ფაქტობრივად საპატიო ტყვეობაში ჰყავდათ. ლიპარიტმა კარგად ისარგებლა ბაგრატის იმერიაში დაყოვნებით. ფაქტობრივად ტყვეობას ის მართავდა. მან სამეფოს დიდ-მულოთა და დედოფლის ნებართვით მეფე ბაგრატის მცირეწლოვანი ძე გიორგი აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოიყვანა, სადაც რუისის საყდარში შეეფედა აკურთხა. და თვით გახდა მეფის შრომელი (ე.ი. რეგენტი).

მიემგზავრებოდა რა ბიზანტიაში, ბაგრატმა, ალბათ, იმედოვნებდა დაერწმუნებინა საიმპერატორო კარი მასთან, მეფესთან კავშირის მოგვლიანობაში, მაგრამ ბიზანტიის საიმპერატორო კარი, ეტყობა, ვერ კიდევ ვერ ითვალისწინებდა სელჩუკთა საფრთხეს, და ამის მაგიერ,

რომ მოხმარებოდნენ საქართველოს (ყოველ შემთხვევაში, ხელი მაინც არ შეუშალათ მისთვის) და საქართველოს სახით შეექმნათ ძლიერი ჯებირი სელჩუკების წინააღმდეგ, ისინი ყოველ ღონეს ხმარობდნენ მის დასასუსტებლად. ამასთანავე, იმპერიაში არსებულმა შინაგანმა წინააღმდეგობებმა, და შეიძლება სელჩუკთა წინაშე შიშმაც, ხელი შეუწვეს ბაგრატის დაბრუნებას სამშობლოში. მეფესა და ლიპარიტს შორის დადებული ზავის თანახმად, როგორც იმპერატორის შეამჯავრებლობით იქნა მიღწეული, მართალია, ბაგრატმა ცნობილ იქნა მთელი საქართველოს, იბერიისა და აფხაზეთის (ე.ი. აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს) ხელმწიფედ, მაგრამ ლიპარიტი დაამტკიცეს მთელი მესხეთის „არხონტად“, ე.ი. მთავრად, და ის ვადებული იყო სიციოხელის ბოლომდე ეცნო ბაგრატს მეფედ და პატრონად, როგორც ამ შეთანხმებიდან ჩანს, ლიპარიტი მთელი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს უზენაეს ხელისუფლად ცნეს (მესხეთის მთავრად), რაც, ფაქტობრივად, ნიშნავდა მისი დამოუკიდებელი ხელისუფლების ცნობას საქართველოს სახელმწიფოს შიგნით. ეს ცენტრალური ხელისუფლების მარცხი იყო. მაგრამ ბაგრატს, ჩანს, სხვა გამოსავალი არ ჰქონდა.

ლიპარიტ ბაღვაშის ასეთმა გაძლიერებამ მის წინააღმდეგ დიდგვარიანი ფეოდალური დაჯგუფების შექმნა გამოიწვია. მოეწეინათ პატონობა ლიპარიტის, წერს მემარტანე, ამ დაჯგუფების ანტრეპრეზი, რომელთა მეთაური იმავი მესხეთის დიდი ფეოდალი ზუღა კალ-დახელი იყო, ობიექტურად ქვეყნის პროგრესის საქმეს ემსახურებოდა, ამ ფეოდალებმა სულს კლამანხელას მეთაურობით შეიპყრეს ლიპარიტი, მისი ვაჟი ივანე და მეფე ბაგრატს მოპყვარეს (1058 წწ.). ლიპარიტს ჩამოართვეს თრიალეთი, ზერად აღკვეცილი ბიზანტიას გაეგზავრა (1058 წწ.). ლიპარიტს ჩამოართვეს თრიალეთი, ზერად აღკვეცილი ბიზანტიას გაეგზავრა. მისი ვაჟი ივანე ნიანია სომხეთში გარდაიცვალა, ხოლო ივანეს მეფემ არ გვევლით მამული დაუტოვა. ივანე შემდეგ ბიზანტიას წაიღო, მაგრამ ლიპარიტმა, რომელსაც არ სურდა ბაღვაშთა გვარისა და მფლობელობის ამოღება საქართველოში, ბაგრატს ივანეს სამშობლოში დაბრუნება სთხოვა. ამა თუთ ბაგრატსაც გამოიზიდა და გამოიგვარა ამის საშუალებით, და უბოძა მამული არგუეთისა და ქარაღისა“ – ბაღვაშთა სახლის შეზღუდვა ცენტრალური ხელისუფლების დიდი გამარჯვება იყო, მაგრამ ეს, რასაკვირველია, ფეოდალური პარტიკულარიზმის პრობლემას არ წვევებდა. ანგარიშგასწავლა ის გარემოება, რომ მეფის ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ მხოლოდ ბაღვაში არ აბრძოდნენ. როგორც კი ტახტზე ბაგრატმა ავიდა, ტაოს აზნაურთა ნაწილი, მათ შორის დიდებული ფეოდალები ეპიტარიქისძე, ბანელი ებისკოპოსი ათანე, ბიზანტიას წაიღონ, ხოლო 1028 წელს, როდესაც იმპერიის ღაშპარი საქართველოს მოადგა, მსხვილი ფეოდალები – ჩანჩახი ფალელი და არგუევან თლოღლისძე მტრის მხარეზე გადავიდნენ და თავისი ციხეები ბიზანტიელთა გადასცეს. მაგრამ, ამავე დროს, სპა მტრეზარის ხელმძღვანელობით მოქმედებდა მეფის მომხრეთა დაჯგუფება, რომელთაც ააგეს ციხე და ებრძოდნენ შემოსულ მტერს.

ცენტრალური ხელისუფლების დიდებულ აზნაურთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მეფის გამარჯვებას აბაზასძეთა ფეოდალურ სახლზე. აბაზასძეთა ძლიერი ფეოდალური სახლი მეფის წინააღმდეგ აბრძოდა. ზუთი მშანი აბაზასძეთი მეფის ხელის ჩადებას აბრძოდნენ. ერთ-ერთი მათგანია ბაგრატის მეფობის პირველ წლებში ქართლის ერისთავის მალაღ თანადგობას ფლობდა. ეს ის ივანეა, რომელმაც 1032 წელს ღაშპარიტ ბაღვაშთან ერთად შეაბრუნა ობილილი აშირა ჯაფარ და მეფეს მოპყვარა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მეფემ აშირა გაათავისუფლა, ხოლო ქართლის ერისთავობა ლიპარიტ ბაღვაშს უბოძა. აბაზასძეთა სახლსა და მეფის შორის არსებული კონფლიქტის მიზეზები ჩვენთვის არ არის ცნობილი, მაგრამ ქართლის ერისთავის მალაღი მოხტის ლიპარიტისათვის გადაცემით მეფემ ვერც ლიპარიტის გული მოიგო, ხოლო აბაზასძეებთან კონფლიქტის გამწვავებაში ამ ფაქტმა, ალბათ, მცირე როლი არ შეასრულა. როგორც ქართლის ერისთავის სახელი, ასევე ობილისის საამიროს მიწა-წყალი არაერთგზის გამხდარა ფეოდალურ საქონელოში შინაარსულობის საბაზი.

აბაზასძეთა სახლზე გამარჯვებით და ბაღვაშთა დამარცხებით მეფე ბაგრატ IV-მ წინააღმდეგობას წარმოუდგინა ხელისუფლების ცენტრალიზაციისათვის ბრძოლაში, მაგრამ ბაგრატის წარმატებით, რასაკვირველია, არ შეიძლება განვიხილოთ როგორც ფეოდალური სარტყულაროზმის პრობლემის გადაწყვეტა.

საქართველოს გაერთიანების შემდეგ იცვლება მეფისა და ფეოდალურ არისტოკრატიას შორის ურთიერთობის ხასიათი. მიმდინარეობს ბრძოლა არა ერთიანი ქვეყნის მფეის არსებობის წინააღმდეგ, არამედ მეფეზე გაყვლების მოპოვების, სახელმწიფოში მაღალი თანამდებობების დაცემის, თანამდებობათა მემკვიდრეობით დაშვადრების, თანამდებობებთან დაკავშირებული სამფლობელოების, აგრეთვე, საშემკვადრეოდ გასაკუთრებისათვის.

ბაღვაშთა სახლი თანდათან ისევ აღზევდა, და მეფე გიორგი II-ის დროს დიდი ზომის ზეგავლენა შეუქმნა მეფის ხელისუფლებას. XI-ის 70-80-იან წლებში გაძლიერდა ფეოდალური ოპოზიციის ბრძოლა მეფის წინააღმდეგ, დიდგვარიან ფეოდალებს სურთ არა სამეფო ხელისუფლების მოსპობა, არამედ მისი შესუსტება და მასზე თავისი გაყვლების გაერცხლება. მეფე ბაგრატ IV-ის ვეფხეზე ძლიერი მოწინააღმდეგე — ლიპარიტ ბაღვაში მას ყოველთვის ენშეს უპირისპირებდა ტახტის პრეტენდენტობას. ლიპარიტი არც ქვეყნის ერთიანობისა და ამ კრიტიკის საჭიროებაში ბაგრატისათვის მეფობის წინააღმდეგ იბრძოდა, ასეთი იდეა პოპულარული არ იყო, და მას მხარდამხერნიც არ ჰყავდა. ლიპარიტის მიზანი მეფის დასუსტება და თავისი პრევილგიების გაყვრაობა იყო. ლიპარიტის ეს მასწრაფება აშკარად გამოვლინდა იმ შემთხვევაში, რომელიც მისი ვეფხით და ბიზანტიის იმპერიის შუამდგომლობით დამთავრდა მასსა და ბაგრატ IV შორის კონსტანტინოპოლში. მეფის „პატრონობის“ ლიპარიტი მხოლოდ გარეგნულად, ფორმალურად აღიარებდა, და ამან აშშედრა მას წინააღმდეგ შესხრის ფეოდალთა დიდი დაჯგუფება, რამაც დაუღი კიდევ ზღვარა ლიპარიტის თვითნებობას.

დიდზნაურთა ბრძოლა მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ განსაკუთრებით დაიძაბა მეფე გიორგი II-ის დროს (1072-1089). მემატიანეს სიტყვით, გიორგის გამეფებიდან, დაფუძეს რა მშვიდობით ზამთარი ერთი და ზაფხულის ნახევარი „თავადია აზის სამეფოსათა ნიანი ქუაბულისძემან, და ივანე ლიპარიტის ძემან, და ვარდან სუანთა ერისთავმან, რეცა იკლეს რამე საყრდნით გიორგი მეფისათა“ და აუშაღეს ქვეყანა. აჯანყებულებმა დაიკავეს ქართლის ნაწილი, დაარბიეს ცერისი, ხოლო ნიანა ქუაბულისძემ დაიკავა სამეფო ქალაქი ქუთაისი და გამარცხა სახელმწიფო საჭურჭლე, მფედი, მართალია, დაამარცხა აჯანყებულნი, მაგრამ სათანადოდ დასჯის მაგიერ ახალი სამფლობელოები უწყალობა. მეფის ასეთი შემრავებლობითი პოლიტიკის ნაყოფმა შიღი იქონა თავი. ივანე ბაღვაში ისევ აუჯანყდა მეფეს, და მეფემ თუშეთი აშეკრავდაც სძლია, მაგრამ საშევილდე და კლდეკარი მანც დაუტოვა მას, ხოლო ივანემ ჩიხადო ხელში სამეფო ციხე გაგია, რომელიც შემდეგ საქართველოს დაუძინე ბელ მტერს, განძის ამირა ფადლონს მავადა, ხოლო როდესაც მალიქ შაჰის ურდოები საქართველოს საზღვრებს მოადგნენ, ივანე ბაღვაშმა მათ თავისი შვილი, ლიპარიტი შეაგება.

ამგვარად, ერთიანი საქართველოს პირველ მეფეებს ქვეყნის შიგნით ძლიერი ოპოზიციის ჰყავდათ დიდგვარიანი ფეოდალების სახით, რომელსაც გარეშე ძალია აქტიურად უჭერდა მხარს. ცენტრალური ხელისუფლება, მართალია გაჭირვებით, მაგრამ მაინც ახერხებდა წონასწორობის დაცვას და თავისი პოზიციების განმტკიცებას. ქართული ფეოდალური მხარეების ისტორიის ამ ეტაპზე მეფე ჯერ კიდევ არ იყო იმდენად ძლიერი, რომ მხოლოდ საკუთარი ძალებით დაემორჩილებინა დიდგვარიანნი, ამასთანავე მას არც ისეთი სოციალური ეკონომიკური ბაზა გააჩნდა, რომელზე დაყრდნობასაც შეძლებდა დიდგვარიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამდენად, ამ ეტაპზე წინასწორობის დაცვა მხოლოდ ფეოდალთა შიგნით არსებულ შინაგან წინააღმდეგობათა გამოყენებით ზღუდდა შესაძლებელი. როდესაც ტაოს აზნაურთა ნაწილი ბიზანტიის მხარეზე გადავიდა და იმპერიას თავისი ციხეები გადასცა, რითაც მას ქვეყნის შიგნით საფრდენი გაუჩინა, მეფე ბაგრატ IV-ს მხარი დაუჭირა

დიდგვარიან ფეოდალთა მეორე დაჯგუფებამ (საბა მტკვარი, ეზრა ანჭელა...), როგორც ენახეთ, ლიპარიტ ბაგრატიონის დამხმარე ამ გზით მოხდა. მსხვილ ფეოდალთა ნაწილთან ერთად მეფის დახმარების საშუალო და წერილი აზნაურობაც შეადგენდა, რომელიც მეფეზე დიდგვარიანთაგან შევიწროების შეარყვას ხელსდებდა, და რომელიც მეფის სამსახურით აღზევებასაც აღწევდა. ბაგრატ III-მ, მაგალითად, ჩამოართვა მღვდელი თანამდებობანი მეფის წინააღმდეგ მებრძოლ დიდგვარიანებსა და თავის ერთგული დაურთო. ცნობილია, რომ საქართველოში დიდხანს მიმდინარეობდა ბრძოლა დიდგვარიანებსა და მეფეს შორის წერალი აზნაურობის გამო, და როდესაც ეს ბრძოლა დიდგვარიანთა გამარჯვებით დამთავრდა, მაშინ შეიქმნა საქართველოს ერთიანობის მოშლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საფუძველი.

ამასთანავე, აღსანიშნავია ისიც, რომ XI-ს. 60-იანი წლებისათვის მეფესა და დიდგვარიანთა შორის ბრძოლის ერთი მნიშვნელოვანი ეტაპი სამეფო ხელისუფლების გამარჯვებით დამთავრდა (მხედველობაში გვაქვს აბაზასძეთა და ლიპარიტის დამარცხება). მწვავედ იდგა საქართველოში ეკლესიის მდგომარეობის საკითხი. თავის დროზე ქართულმა ეკლესიამ აქტიურად დაუჭირა მხარი საქართველოს გამართიანებელ ძალას. გარკვეულ ეტაპზე ეს ეკლესიის ინტერესებში შედიოდა, რადგან აერცვლებდა კათალიკოსის იურისდიქციას შემოერთებულ ქვეყნებზე და ხელს უწყობდა მისი ძალაუფლების ზრდასა და გაბლიერებას. მაგრამ საქართველოს გაერთიანების შემდეგ ქართული ეკლესია მდიდარ და ძლიერ ფეოდალურ ორგანიზაციად ჩამოყალიბდა, ის პირველი ცდილობს მოიპოვოს იმუნიტეტი და მნიშვნელოვან წარმატებებსაც აღწევს. გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატ III, რომელმაც მოელი თავისი მოღვაწეობა საქართველოს გაერთიანების საფუძვლების განმტკიცებისავე წარმოადგინა, იბუღებული გახდა დათმობაზე წასულიყო, და იმ დახმარებასთვით, რომელიც გაერთიანებისათვის ბრძოლაში ქართულმა ეკლესიამ მეფის ხელისუფლებას აღმოუჩინა, დათანხმებოდა ზღუდისუფელ კათალიკოსის მოთხოვნას. 1011-1014 წწ. მეფემ მცხეთის სამფლობელოებს შეუფარდა მანავია.

ეკლესია თანდათან რეაქციულ ძალთა თავშესაფრად იქცა. ეკლესიის ბრძოლების მოგვარება, სახელმწიფოსათვის ეკლესიის დამორჩილება სცადა მეფე ბაგრატ IV, რომელმაც ამ მიზნით საქართველოში გამოიწვია მთავარი მთავრები მოიწვია ათონის მთიდან, მაგრამ შექმნილ ვითარებაში (დაიწყო სელჩუკთა თავდასხმები) ამ საკითხზე გადაწყვეტა ვერ მოხერხდა.

ამასთანავე, XI საუკუნის 60-იანი წლებისათვის ბაგრატის ბრძოლას ფეოდალურ არისტოკრატიაშიც გარკვეული შედეგები მაინც მოჰყვა: ბაღვაშია და აბაზასძეთა სახლებზე გამარჯვებამ აამაღლა მისი ავტორიტეტი როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე საერთაშორისო სარბიელზე და, კერძოდ, იმპერიის თვალშიც. საერთაშორისო ვითარების შეცვლამ, სხელოში, სელჩუკთა გააქტიურებამ იმპერიისათვის კიდევ უფრო იშვარა გახდა საქართველოს მეფისთან კეთილმოკავშირული ურთიერთობის აუცილებლობა, და თუ XI საუკუნის 30-იან წლებში ბაგრატს კურაპალატობა სახეცნარა ჰქონდა, 40-იანი წლებისათვის მას იმპერიის ხელისუფლებამ ნოველისიძოვის, ხოლო 60-იანი წლებისათვის სეფასტოლის ტიტული უწყალობა, მაგრამ სელჩუკთა შეჩერება უკვე აღარავის და აღარაფერს შეეძლო.

2. საბარძო კრედიტობა

ერთიანობა გიჟანტინასთან

XI საუკუნის პირველ ნახევარში ბიზანტიამ გააძლიერა აგრესია სამხრეთ კავკასიაში. რომლის მიზნაც იყო სომხეთისა და საქართველოს დაპყრობა, მათი გადაქცევა იმპერიის პროვინციებად. სავარაუდო ვითარება ასეთი გაროულება, რა თქმა უნდა, მნიშვნელოვან დამცველს უქმნიდა აღმავლობის გზაზე მდგომ საქართველოს, აფერხებდა მისი გაერთიან-

ბის დასრულებას და შემდგომ განმტკიცებას. მაგრამ ქართული ფეოდალური საზოგადოება ამ დროს ჯანსაღი, მზარდი და პროგრესული იყო. მისი პოტენციური ძალები საკმაოდ იმპულსის, რომ გაძლიერებოდა თუნდაც ისეთ ძლიერ აგრესორს, როგორც იყო ბიზანტიამ. ამიტომ იყო, რომ მიუხედავად ცალკეული წარუმატებლობისა ბიზანტიასთან და მძიმე განსაცდელისა, რომლის წინაშეც დააყენა საქართველო ბიზანტიის შემდეგ თურქ-სელჩუკების თავდასხმამ, მან მაინც წარმატებით გაართვა თავი ამ სიძნელეებს და XII საუკუნეში უკვე გადაიჭრა ძლიერ ცენტრალიზებულ სახელმწიფოდ.

ბიზანტიის აგრესია მაინც დიდ ზიანს აყენებდა საქართველოს.

1001 წელს გარდაიცვალა დავით კურაპალატი, რამაც დასაბამი მისცა ბიზანტიის აშკარა ინტერვენციას ქართველთა სამეფოში. იმპერატორი ბასილი II, რომელიც ამ დროს ტარხუში (კალკიონის ქალაქი) იმყოფებოდა, დიდი ლაშქრით გამოემართა ტაოსკენ. მან კავშირი დამყარა ტაოს მოსახლეებზე მფლობელებთან, დავით კურაპალატის ყოფილ მოწინააღმდეგეებთან, მათ შორის ნებერგერტისა და აპაჰნიქის ამირა ბადის დისწულ მუმადიდ-ალ-დ-ა-ულასთან, რომელიც ტაოს მეფის ერთ-ერთი მეტოქე იყო აღმოსავლეთ მცირე აზიის ტერიტორიაზე პეგეზონებისათვის ბრძოლაში.

ბასილი II მივიდა იმერ ტაოში და აქ მავაჭიშის ციხეებთან (არზრუმის დასავლეთით) დაბანაკდა. ბიზანტიელების მხარეზე გადავიდნენ და იმპერატორს ეხმარნენ ბიზანტიური ორიენტაციის აზნაურები, რომლებიც მასთან წყალობას ელოდნენ, მოწინააღმდეგე ფეოდალები კი ბიზანტიელებმა იმერიის პროვინციებში გადაასახლეს, მათ შორის იყო დავით ტაოელის დიდი მონღლე ფერის ჯოჯიკისძე.

ბიზანტიელებმა მოახდინეს ქართველ ბაგრატიონთა სამფლობელოების სამხრეთი ნაწილის ანექსა (ბასიანის, კარანის და სხვა მხარეთა მიწების). ქართველ ბაგრატიონთა სამფლობელოების ჩრდილოეთი ნაწილი ბასილი II-მ დაუტოვა მისთან მავაჭიშის ციხეში მასულ გურგენს და მის ძეს — ბაგრატ აფხაზთა მეფეს, რომლებსაც იმედი ჰქონდათ, რომ იმპერატორი ცნობდა მათ დავით კურაპალატის ყველა სამფლობელოს მემკვიდრეებად. მაგრამ ეს იმედი მათ არ გაუმართლდათ. იმპერატორმა, თავისი აგრესიული კურსის შესაბამისად, შეკვეცა ქართველ ბაგრატიონთა სამფლობელოების ფარგლები სამხრეთში და ამით აღკვეცა მათი პრეტენზიები სამხრეთ ამიერკავკასიასა და აღმოსავლეთ მცირე აზიაში პეგეზონიდან.

გაძლიერების გზაზე მდგარი საქართველო არ აპირებდა თავისი პოზიციების დათმობას სამხრეთში და ძლიერა მეტოქის წინაშე ფარ-ხმალის დაერახა. როგორც კი იმპერატორმა დატოვა სამხრეთ კავკასია, გურგენ მეფეთაფეუ შეიჭრა ბიზანტიის მიერ დაკავებულ ტერიტორიაზე და შემოადგა ოლთისს (სამხრეთ ტაოში). ოლთისი მან ვერ აიღო და ბასიანისკენ გაეშურა. მან წინააღმდეგ გამოემართა იმპერატორის მხედართმთავარი ნიკეფორე ურანოსი, ბიზანტიის აღმოსავლური არმიის სარდალი. ბიზანტიელთა და ქართველთა ლაშქარი დად-ზანს იდგა ერთმანეთის პირისპირ და, ბოლოს, ბიზანტიელთა სარდალი დაეზავდა გურგენს. ბიზანტიელებმა ამჯერად ქართველებს ტერიტორიის რაღაც ნაწილი დაუთმეს.

ამ დროიდან ბიზანტია-საქართველოს საზღვრებზე დროებით ზიმშივე დამყარდა. ბიზანტიამ გართული იყო ბალკანეთში ბულგარეთის დაპყრობით, ხოლო საქართველოს მეფე ბაგრატ III — ქვეყნის გაერთიანებისა და ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებისათვის ბრძოლით.

საქართველომ სამხრეთ ამიერკავკასიაში თავისი დაკარგული სამფლობელოების დაბრუნება სცადა მეფე გიორგი I-ის (1014-1027) დროს. გიორგი I, იმ იმედით, რომ ბულგარეთის ბრძოლებში გართული ბასილი II ხელს ვერ შეუშლიდა, 1014 წ. თავისი ლაშქრით შეიჭრა დავით ტაოელის ყოფილი სამფლობელოების სიღრმეში და დაიკავა ეს მიწები. იმპერატორმა ამაზე რეაგირება მხოლოდ 1018 წ. შეძლო, როდესაც დაასრულა ბულგარეთის დაპყრობა. მან კატეგორიულად მოსთხოვა გიორგი I-ს დაეტოვებინა მის მიერ დაკავებული მიწები. გიორგი I-მა ეს მოთხოვნა არ შეასრულა და დაიწყო მზადება მტრის დასახვედრად.

ამასთანავე, მან კავშირი დაამყარა ბიზანტიის წინააღმდეგ ეგვიპტის ფატიმანთა სულთანთან, ალ-ჰაქიმთან. შესთავაზა მას ერთობლივი მოქმედება ბიზანტიის წინააღმდეგ. ეგვიპტე ამ დროს ბიზანტიის ყველაზე ძლიერი მეტოქე იყო და მას ხელთაშუა ზღვის აუზში ბატონობას ექიმებოდა. საქართველო-ეგვიპტის სამხედრო კავშირი და მათი ერთობლივი, ერთდროული გამოსვლა ბიზანტიის წინააღმდეგ, გიორგი I-ს – კავკასიის სანაპირო ზაზზე, ზოლო ეგვიპტის სულთანს – სირია-პალესტინის მხრიდან; თუკი ეს განხორციელდებოდა, მაშინ რეალური საფრთხე ექმნებოდა იმპერიას, ამიტომ იმპერატორმა სცადა საქართველოსთან კონფლიქტის მშვიდობიანი გზით მოგვარება და მოერბა მანერვე სამხედრო მოქმედების დაწყებას. საქართველო-ეგვიპტის ერთობლივი გამოსვლა ბიზანტიის წინააღმდეგ ვერ განხორციელდა, რადგანაც სულთან ალ-ჰაქიმმა მოულოდნელად, გაურკვეველ ვითარებაში გარდაიცვალა.

1021 წელს იმპერატორი ბასილი II დაღმალე მხედრობით კავკასიისაკენ გამოემართა საქართველოს დასაჯელად.

ის მიზნად ისახავდა არა მარტო გიორგი I-ის მიერ დაკავებული მიწების უკან დაბრუნებას, არამედ – დავით კურაპალატის სამაჟღე ტერიტორიების დაპყრობასაც (კოლა-არტან-ჯავახეთში).

გიორგი I-მა ჩატარა სამზადისი ომისათვის. მისი მოკავშირეები იყვნენ სომეხი მეფე-მთავრებიც, მათ შორის შირაკის მეფე იოვანე-სუმბათი და ვასპურაკანის მეფე სენეგერში, რომლის ქალიშვილი მარიამა გიორგი I-ის ცოლი იყო. სომეხ მეფეობებს, ბუნებრივია, კარგად ესმოდათ, რომ ბიზანტიის ექსპანსია სამხრეთ კავკასიაში საფრთხეს უქმნიდა არა მარტო საქართველოს, არამედ სომხეთსაც. X ს-ის 60-იან წლებში მათ დაიპყრეს ტაორონის სომხური სამეფო, შემდეგ დაიწვეს შეტევა ვასპურაკანზე, შირაკზე და სხვა სომხურ პოლიტიკურ ერთეულებზე. ამიტომაც დაირაზმნენ სომეხი ქართველებთან ერთად საერთო მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

კავკასიისკენ წამოსული იმპერატორი, ბასილი II ბასიანში დადგა. აქვე დაბანაკდა თავისი ჯარით გიორგი I-ც. ორივე მხარე ერიდებოდა შეტევაზე გადასვლას და გარკვეული ხანი უმოქმედოდ იდგა. ბოლოს გიორგი I-მა დაიხია ოლთისისაკენ და ქალაქი გადაწვა, მოწინააღმდეგისათვის აქ დაღვომის საშუალება რომ მოეპოვა. ბიზანტიის ლაშქარი ქართველებს გამოეცენა. პირველ დიდ ბრძოლაში ვერც ერთმა მხარემ ვერ მოიპოვა გამარჯვება. გიორგი I-მა უკან დახევა აწყობინა. ის გაემართა კოლა-არტან-ჯავახეთის გზით ორალეთისაკენ. ბიზანტიის ლაშქარი მას უკან მოსდევდა და გზაზე აოსრებდა ყველაფერს. თრიალეთში დაბანაკებულ გიორგი I-ს დამხმარე ძალები მოუვიდა კახეთ-პერეთიდან. იმპერატორმა უკან დაიხია და გამოსაზამთრებლად ტრაპიზონს გაემართა. ბასილი II-მ გადაწყვიტა, პირველ რიგში, ჩამოეცილებინა საქართველოს მეფისათვის სომეხი მოკავშირეები. შირაკის მეფე იოანე-სუმბათი იძულებული იყო თავი ბიზანტიის ქვეშევრდომად ცნო და ფიცი დაედო, რომ გარდაცვალების შემდეგ მისი ქვეყანა იმპერიის შემადგენლობაში შევიდოდა. მართლაც, შემდეგში შირაკის სამეფო გაუქმდა, იმპერიის სელისუფლებამ იქ თავისი მოხელე დანიშნა. იმპერატორმა აიძულა, აგრეთვე, ვასპურაკანის მეფე სენეგერიმ არწრუნო თავისი სამეფო ბიზანტიისათვის გადაეცა, თვითონ კი იმპერიის შიდა პროვინციაში მიიღო საშფოთბელო.

როცა ბიზანტიამ მოკავშირეები ჩამოაცილა საქართველოს, ბასილი II-მ გადაწყვიტა განეზღბინა შეტევა. იმპერატორმა უბრძანა მის ფლოტს განეხორციელებინა დივერსიები საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროებზე. გიორგი I იძულებული იყო საზავო მოლაპარაკება დაეწყო ბიზანტიასთან.

ამ ხანებში ბიზანტიაში გართულდა საშინაო ვითარება: მცირე აზიაში დაიწყო აჯანყება რომელსაც მეთაურობდნენ ანატოლიის სტრატეგოსი ქსიფასი და ბარდა ფოკას მე ნიკოფორე. აჯანყებულებს სურდათ ბასილი II-ის გადაყენება ტახტიდან. გიორგი I-მა ისარგებლა

შექმნილი ვითარებით და მცირე აზიაში ბასილი II-ის მიერ გადასახლებული ფერის ჯოჯიკის ძისა და მისი ზიძის ანდრონიკეს საშუალებით კავშირი დაამყარა აჯანყებულებთან, ამოიხიბეს ხელმძღვანელები ბარბას აძლევდნენ გიორგი I-ს, რომ წარმატების შემთხვევაში, დახმარების საფასურად დაუბრუნებდნენ მას დავით კურაპალატის ვოფლი სამფლობელოებს.

ამ კავშირმაც რეალური შედეგი ვერ გამოიღო, რადგან ბასილი II-მ მოახერხა აჯანყების ჩაქრობა და მისი მონაწილეების დასჯა. ამის შემდეგ იმპერატორმა გადაწყვიტა საზოგადოლოდ გაეტეხა გიორგი I-ის წინააღმდეგობა.

ბრძოლა საქართველოსა და ბიზანტიის უარებს შორის მოხდა ბასიანში. ქართველები დამარცხდნენ, გიორგი I იძულებული იყო ბიზანტიასთან დაედო საქართველოსათვის შეტად არახელსაყრელი ზავი, რომლითაც ბიზანტიის ხელში გადადიოდა არა მარტო დავით კურაპალატისთვის ბიზანტიის მიერ ნაპოვება მხარეები, არამედ — მისი სამამულო სამფლობელოების ნაწილიც, კლარჯეთში და გოლარტან-ჯავახეთში. ამასთანავე, გიორგი I-მა იმპერატორს სამი წლის ვადით მძევლად მისცა თავისი მცირეწლოვანი ვაჟი — ბაგრატე.

ამრიგად, ბიზანტიამ მაღწია გარკვეულ წარმატებას სამხრეთ აზერკაცასიაში: განასოცებდა სომხეთის სამფლობელოების ერთი ნაწილის, აგრეთვე, ტაოს სამეფოს ტერიტორიების ანექსია და გადააქცია ის პლაცდარმად შემდგომი ექსპანსიისათვის სამხრეთ კავკასიაში. მაგრამ ბიზანტიამ ვერ გატეხა საქართველოს წინააღმდეგობა. საქართველომ შეინარჩუნა საზღვრითი დამოუკიდებლობა და ძალებს იკრებდა კვლავ შეტევაზე გადასვლისათვის.

დავით კურაპალატის ვოფლი სამფლობელოებისა და ანექსირებული სომხეთის ტერიტორიებზე ბიზანტიამ შექმნა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეული — იბერიის „თემა“, რომელშიც 40-იან წლებში შევიდა, აგრეთვე, გაუქმებული შირაქის ზომსური სამეფოს ტერიტორიაც.

1024 წელს გიორგი I-მა კვლავ სცადა შეტევაზე გადასვლა და 1021-1022 წლის იშმა განცდილი მარცხის გამოსწორება. საქართველოს მეფე უცადა გამოეყენებინა იმპერატორის წინააღმდეგ მოწყობილი შეთქმულება. მას მეთაურობდა ეკსპურაკანის მმართველად ბიზანტიის მიერ დადგენილი ნიკიფორე კომნენოსი, რომელსაც სურდა იმპერატორის ტახტის ჩაგდება. გიორგი I-მა კავშირი დაამყარა ამოხიბის მეთაურთან. მან შეძლო შეეფარებინა ბიზანტიელები მათ მიერ დაკავებულ საქართველოს მიწებზე ჯავახეთ-თრიალეთისა და მათ მიმდებარე მხარეში. ამ დროს გარდაიცვალა ბასილი II (1025). მისმა ძმამ — იმპერატორმა კონსტანტინე VIII-მ გადაწყვიტა ლაშქრობა საქართველოს დასასჯელად. იმპერატორმა პრპანა შეეცნებინათ საქართველოს ტახტის ჭეშმევდრის, ბაგრატის სამშობლოში დაბრუნება, რომელსაც ბასილიან დაღებული ზავის პირობით მძევლობის ვადა გაუვდა და ბასილმა პირობის თანახმად გამოუშვა სამშობლოში, მაგრამ ამ პრპანების განხორციელება ვეღარ მოეხერხა, როდესაც იმპერატორის მიერ გამოგზავნილი მოხელე მას დაეწია, უფლისწული უკვე სამშობლოს საზღვარში იყო შემოსული. 2 წლის შემდეგ გარდაიცვალა გიორგი I (1027წ.) და ბაგრატე ცხრა წლის ასაკში გამეფდა (1027-1072).

1028 წელს ბიზანტიის არმა შემოიჭრა სამხრეთ საქართველოში ბიზანტიის პოზიციების აღსადგენად, რომლებიც შეარყია გიორგი I-მა. ბიზანტიის ლაშქარმა ორიადღიამდე მოაღწია, მაგრამ აქ ის შეაჩერა ამ მხარის მმართველმა, ლიპარიტ ბაღვაშმა, რომელმაც თავისი ლაშქრით ძლიერა წინააღმდეგობა გაუწია დამპყრობლებს. სამხრეთ საქართველოში, შავშეთში, ბიზანტიელთა წინააღმდეგ ბრძოლის ორგანიზაციის სთავეზე ჩაუდგა ტბეთის ეპისკოპოსი საბა შტბეგარი.

ბიზანტია ამ ხანებში სოციალურ დასაყრდენს პოულობდა საქართველოში თავისი ექსპანსიის განსახორციელებლად. ბიზანტიელებს ემხრობოდა და მის სამსახურში იყვნენ ქართველ დიდ აზნაურთა ნაწილი, რომელიც, თავისი ფეოდალური მისწრაფებებიდან გამომდინარე, განწყობილი იყო საქართველოს სამეფო ზეღისუფლების წინააღმდეგ. ბიზანტი-

ვლებს ეზრებოდა, აგრეთვე, დაბალი სოციალური ფენის – წვრილი ერის ნაწილი, რადგანაც ამ დროს საქართველოში მიმდინარე ფეოდალიზაციის ინტენსიური პროცესი პატრიარქატის უფლებში აბამდა მათ; ამასთან, ბიზანტიელები აღუთქვამდნენ მათ მატერიალურ სიკეთესა და კეთილდღეობას, არწმუნებდნენ, რომ ბიზანტიაში თავისუფალი მიწათმოქმედნი გაცილებით უკეთ ცხოვრობდნენ, ვიდრე საქართველოში. ამ სოციალურ დემოკრატიულ პროპაგანდას ერთგვარ დამაჯერებლობას მატებდა ის გარემოება, რომ სწორედ ამ დროს ბიზანტიაში საიმპერატორო ხელისუფლებამ დაიწყო მსხვილი დინატიების უფლებათა შეკვეთარაჲ მიმდინარეობა დაბალი სოციალურა ფენების გამოსარჩევის ნიშნით. ეს ქმნიდა ერთგვარ ილუზიას ამ ფენებზე ხელისუფლების ზრუნვის შესახებ. ამასთანავე, ბიზანტიელებმა ლაშქარს გამოაწოდეს დემეტრე კლარჯი, მეფე ბაგრატ III-ის მიერ კლარჯ ხელმწიფეთა მიმართ გატარებული რეპრესიების შედეგად ბიზანტიაში თავშეფარებულია უშუალო მეკეიღირე, როგორც მართლმადიდებელი მონაწილე ქართველი მემატიანე, „რცა შესატყუებელ კლარჯეთისა მკუდრთა“.

1028 წელს გარდაიცვალა იმპერატორი კონსტანტინე VIII, რას შემდეგაც დროებით შეწყვეტა ბიზანტიის ცესანსა საქართველოში. 1031 წელს მცირეწლოვანი ბაგრატის დედა მარიამი ბიზანტიაში გაეგზავნა ზავის საბუღალად, მისი მისია წარმატებით დაგვირგვინდა იმპერატორმა მშვიდობა ჩამოავალი საქართველოსთან და ბაგრატ IV-ს კურამალატის ტიტული უწყდოდა. ამრიგად, საქართველოს მეფე ბიზანტიის ვასალი გახდა, ფორმალურად მაინც. ბიზანტიაში მცირეწლოვანი ბაგრატისათვის საცოლევ გამოძენეს – იმპერატორის გარეშე გაზრდილი (თუ იმპერატორის ძმისშვილი) ელენე, რომელიც საქართველოში გამოავაზენეს, დროებით შეწყდა ბიზანტიის აგრესიული პოქმედება საქართველოს მიმართ, მის პანურ საქმეებში ჩარევა.

მაგრამ მშვიდობიანი შესვენება ხანმოკლე გამოდგა. ბიზანტიამ კვლავ განაახლა შეტევა საქართველოზე. ამას ხელი შეუწყო ელენეს ნადრეგმა გარდაცვალებამაც. ბიზანტიამ თავისი აგრესიული კურსის შესანიშნავად გამოაცხა დემეტრე უფლისწული – ბაგრატ IV-ის ნახევარძმა, ის თავის დედასთან – ალექსიან ერთად აფხაზეთში, ანაკოფიის ციხეში ცხოვრობდა, რომელიც მას საუფლისწულოდ დაუტოვა მამამ. ბაგრატ IV-ის მოწინააღმდეგეები ცდილობდნენ დემეტრეს მეფედ დასმას, მაგრამ ამაოდ. ბაგრატ IV-ც ცდილობდა მასთან მშვიდობიან შეთანხმებას, მაგრამ ასევე უშედეგოდ ბოლოს, დემეტრე დედასთან ერთად ბიზანტიაში წავიდა 1032 წელს და ანაკოფია მის ხელისუფლებს გადასცა. ამრიგად, ბიზანტიელებმა ხელთ იგდეს არა მარტო საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი, არამედ ჩრდილოეთიდანაც მოუარეს მას.

XI საუკუნის 40-50-იან წლებში, ბიზანტიის მხარდაჭერით, დიდმა ფეოდალმა ლიპარი ბაღვაშიმ ნამდვილი შინა ომი გააჩაღა ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ. ლიპარტი თავისი მოღვაწეობის დასაწყისში ბიზანტიის წინააღმდეგ აქტიური მებრძალი იყო, შემდეგ კი ის თანდათანობით პრობიზანტიურ ორიენტაციას დაადგა და ბიზანტიის ერთგულ აგრესიულ იტყა სამხრეთ კავკასიაში. ამას პიტი მისცა მანამ შუღლამ სხვა დიდ ფეოდალებთან, რომლებმაც მასთან შეტოქების გამო მის წინააღმდეგ გააჩვენეს ბაგრატ IV, როგორც უკვე იოტა, 1032 წელს ბაგრატ IV-მ გათავისუფლა ლიპარიტისა და მისი ახასიათებელი მერე შეტოქილი თბილისის აზრა ჯაფარი. ასევე ლიპარიტის ინტერესებს სწინააღმდეგოდ და მისგან ფარულად დალო თბილისის აზრასთან ზავი ბაგრატ IV-მ 1039 წელს, ვოველივე ეს გამოცხადება იყო დიდ ფეოდალებს შორის შუღლისა და შეცესა და ბოლოვრ ფეოდალებს შორის დაპირისპირებისა, ასეთ ვითარებაში ლიპარიტი ბიზანტიის მხარეზე გადავიდა და მასი მოკავშირე გახდა საქართველოს მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

1045 წელს² ახლო ზნებში როგორც უკეთ ითქვა ლიპარიტმა დემეტრე უფლისწული ბიზანტიიდან გამოიყვანა და მისი გამეფება განიზრახა. ბაგრატის იძულებული გახდა შერიგებულიყო ქაღმაღალ ქვეყნებში და ქართლის ერისთავად განეწესებინა. ლიპარიტი მაინც არ დაუბრუნა მას ზურგს უმაგრებდა და მეფის წინააღმდეგ აქეზებდა ბიზანტიის საიმპერატორო კარი. 1046 წ. როცა ამირა ჯაფარის გარდაცვალების შემდეგ ბაგრატ IV-მ თბილისის ასაღებად გაილაშქრა, მას კვლავ განუდგია ლიპარიტ ბაღვაში და ანისი წაართვა. როგორც ჩანს, ეს ინსპირირებული იყო ბიზანტიის მეფე, რომელიც ამ დროს თვით ეწაფებოდა ანისის დასაპყრობად. ლიპარიტი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული იბერიის თემში გახლავთულ ბიზანტიურ ძალებთან და მათი მხარდაჭერით ამარცხებდა ბაგრატ IV-ს.

XI ს.-ის 40-იანი წლებსათვის იმპერიის აღმოსავლეთი საზღვარი, რომელიც ამ ზნებში უპირატესად ქართულ-სომხურ მიწებზე გადიოდა, ფაქტობრივად, დაუცველი აღმოჩნდა. ამის მიზეზი შეიქნა ის წარუმატებელი სამხედრო რეფორმა, რომელიც იბერიის თემში აუქმებდა სამხედრო სამსახურს და ამის ხანაცვლოდ ადგილობრივ მოსახლეობას ზანინის საზრგებლოდ ფულად გადასახადებს უწესებდა. შედეგები იმპერიისათვის შეტად მიიჩნეოდა – მოსახლეობა ბიზანტიის წინააღმდეგ დაირაზმა და თურქ-სელჩუკებს შეუერთდა. იმავე ხანაში გააქტიურდა ბაგრატ მეოთხეც: მან შეაფაროდა იბერიის თემის კატეპანი, აღადგინა ხელისუფლება ტაოსა და მის ნაწილზე, დაიწყო ბრძოლა ანაკოფიისა და სუფიის დასაბრუნებლად, ჩაგვინათვისო მცემთენიეები ანისში, რომელზეც პრეტენზიას აცხადებდა გიორგი. გვილაფრადან აშკარად ჩანდა, რომ ბიზანტიელთა სამხედრო წარმატებებს საქართველოში საფრთხე დაეშურა. სამაშროება შეცქნა იმ პოლიტიკურ გუნდს, რომელსაც ბიზანტიის იმპერატორები ახორციელებდნენ კავკასიის გასაღური სამეფო-სამთავროებისა და აღმოსავლური თემების მიმართ.

ბიზანტიას არ დაემყოფილა მხოლოდ ანისის შემოერთებით, ქაღმაღალსა და იბერიის თემში გააგზავნა ეარანგთა, ე.ა. სკანდინავიელ მოქირავნეთა და ფრანკთა კორპუსი, ხოლო ლიპარიტ ბაღვაშს საქართველოს ტახტზე ბიზანტიისათვის მისაღები კანდიდატურის დემეტრე ბაგრატიონის ადვანა დაევალა. დახლოებით 1047 წელს ლიპარიტმა ისევ ჩამოიყვანა იმპერიიდან მეფე ბაგრატის ტახტის მოცალედ მისი ნახევარძმა დემეტრე. ამ ლაშქრობის წარმატებით დავით გარეჯისათვის ლიპარიტსა და დემეტრეს, „ბერძნებთან“ ერთად, „ფარანგთა“ 3-ათასიანი რაზმიც გამოჰყვა.³ ლიპარიტს შეუერთდნენ კონსტანტინეპოლიდან მომავალი ბედის მძებრები – მაროლდ მარდარაჟი და მისი რაზმი. ლიპარიტს მიემხრნენ კახელები, ქართლში, ბრძოლაში „თავსა სასიერეთისა ჭაღისასა“ /კასთან/ მეფე ბაგრატის და მარცხდა. ბაგრატ IV-ის დამარცხებაში სასიერეთის ბრძოლაში გადამწყვეტი როლი სწორედ ნორგვიციელი ჯიკნგების მონაწილეობამ შეასრულა.

ამ ზანგრძლივ და მწვავე ბრძოლაში მეფესა და ლიპარიტ ბაღვაშს შორის შესწერება დადგა 1048-1051 წლებში, როდესაც ლიპარიტი ტყვედ ჩაიგდეს თურქ-სელჩუკებში, როცა ისინი თავს დაესხნენ იმპერიის აღმოსავლეთი პროვინციებს. იბერიის თემის ტერიტორიაზე თურქებს უბრძოდნენ იმპერიის აღმოსავლური თემების მმართველები – გესტი აარონი, კატაკალონ მეგისტროსი და ლიპარიტი. ეს უკანასკნელი ამ დროს იმ ქართული მიწების მმართველი იყო, რომლებაც ბიზანტიელებმა წაართვეს საქართველოს XI ს.-ის 20-იან წლებში. ამ პირობებში ლიპარიტი ტყვედ ჩაუვარდა თურქებს და მხოლოდ 1051 წელს შეძლო ბიზანტიამ მისი გაშვება. გათავისუფლების შემდეგ ლიპარიტი ახალი ძალით იწყებს ბრძოლას საქართველოს მეფის წინააღმდეგ, მხოლოდ იმპერატორის ჩარევით ჩაშო-

² არსებობს ამ მოვლენების განსხვავებული დათარიღებაც – 1046 წ. (რედ.).

³ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით არსებობს განსხვავებული მოსაზრებაც, რომ ეწ. „ფარანგთა“ 3000-იანი სამხედრო ნაწილი მეფე ბაგრატ IV-ის დასახმარებლად იყო მოსული.

ლიბანტი აქტიურია ქვეყნის საერთოეკონომიკური განვითარების და მათი ბოლო მოუღეს მას მძლავრად. ბიზნესმა დაიწყო თავისი ერთეული აქტიური საქართველოში.

ბელარუსიან თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში, თავის მოკავშირეებად გაეცნა
თავის მხრივ, საჭაროველის ხელისუფლებას ისარგებლეს ბიზანტიის დისუსტაციით,
შეტეტყველეს და განდევნეს ისინი საჭაროველის პრინციპების ციხე-სიმაღლეებიდან
- ვოლგა II-ს დროს (1072).

აღმდგომის გამწვევ ერთადერთი რეალური ძალისა ამ მხარეშია. თანაც მისივე, ქართველებიც ამ ხანებში იმართუნებდნენ ბაზანტურ ორენტაციას, რაც

XI ს-ის ბოლოს უკვე აღსანიშნავია, რომ ამის თაყ

XI ს-ის ბოლოს ჯვაროსანთა გამაჟინით ახლო აღმოსავლეთში მდებარე პალესტინაში მოგზაობის თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამას თავ

კვალი დაანნა საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობას: იმდენად, რამდენადაც ბიზანტიას ჯვაროსნებთან მტრული ურთიერთობა ჰქონდა, საქართველომაც ზედიზედ აიღო პრობიზანტიული ორიენტაციაზე. დავით აღმაშენებელმა მოიშორა ყველა ბიზანტიური ტიტული.

XII საუკუნეში საქართველო ბიზანტიასთან ურთიერთობაში გამოდის უკვე არა მარტო როგორც მისი თანასწორი პარტნიორი, არამედ როგორც თანასწორი მტრეჭე ახლო აღმოსავლეთის ქრისტიანულ სამყაროში ჰეგემონობისათვის.

ურთიერთობა განძის საამიროსთან

საქართველოს მეზობელ სახელმწიფოთა შორის ამ დროისათვის განსაკუთრებით აქტიურად მოქმედებს განძის საამირო. განძის ამირებს თავისი პრეტენზიები ჰქონდათ კახეთისა და ჰერეთის მიმართ. ეს ქვეყანა მათ სამფლობელოს ემიჯნებოდა უშუალოდ და კახეთ-ჰერეთის დანარჩენ საქართველოსთან შეერთება განძის საამიროს საფრთხეს უქმნიდა.

XI საუკუნის 10-იან წლებში ამირა ფადლონ I იბნ მუჰამად შადადიანი (985-1032) იწვევს მმართველურ თავდასხმებს კახეთისა და ჰერეთზე. ბაგრატ III ფადლონის სათანადო დახვედრა გადაწყვიტა და მის წინააღმდეგ მოკავშირეობა ანისის მეფე გაგიკ I-ს შესთავაზა. მოკავშირეები ძირაგრეს შეხვდნენ ერთმანეთს და განძისაკენ დაიძრნენ. ფადლონი შამქორში ჩაიკეტა. მოკავშირეებმა ალფა შემოარტყეს შამქორს და რამდენიმე დღეში „დაღუწნეს“ ზღუდური შანჭოხისანი" და როდესაც ქალაქში უნდა შეჭრილიყვნენ ფადლონის მოციქულები მოუვლათ. ფადლონი გამოას, ხარკსა და სამხედრო ვალდებულებას სთავაზობდა საქართველოს მეფეს. ბაგრატმა მოიწვია დიდებულთა თათბირი და შემოთავაზებულ პირობებზე თანხმობა მიჰცა ფადლონს.

ჩანს, დასწიწიში ფადლონი ზღუდურულებით მიღებული ვალდებულებების ფარგლებში მოქმედებდა საქართველოს მიმართ, მაგრამ მალე მან პოლიტიკა შეცვალა, აღარ იცავდა ზეგის პირობებს. ამ დროისათვის კახეთი და ჰერეთი უკვე აღარ შემოდიოდა ერთიანი საქართველოს შემადგენლობაში და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს სათავეში მეფე კვირიკე II (1010-1037), დიდად წოდებული, იდგა. ფადლონის წინააღმდეგ ახალი გადაწყვეტილების ინიციატივა კვირიკედან წამოვიდა, რაც სრულიად კანონზომიერია, რადგან მისი სამეფო ესაზღვრებოდა უშუალოდ განძის საამიროს და ფადლონის დაუმორჩილებლობა ყველაზე მეტად კვირიკეს აწუხებდა. საქართველოს სამეფოს დროშის ქვეშ გაერთიანდა კვირიკის – ტამარ-ბორაგუტის შვილის, დავითის და თბილისის ამირა ჯაფარის ლაშქარი. გამოლიერებული ფადლონი, ჩანს, მათ ავიწროებდა. მოკავშირეებმა დაამარცხეს ამირა და გააქციეს, დიდი ნადავლიც ერგოთ. მაგრამ განძის საამიროს დამორჩილება ვერ შეძლეს. ფადლონმა ბოლმა გულში ჩაიღო და 1037-1039 წწ. როდესაც საქართველოს მეფე ბაგრატ IV თბილისის ალყად იდგა, ფადლონის შვილი ალი ლაშქარი II (1034-1049) თბილისის ამირას დასახმარებლად გამოეშროა.

ამგვარად, XI ს. 40-იანი წლებისათვის განძის ამირები უკვე აღარ ემორჩილებოდნენ საქართველოს სახელმწიფოს. მაგრამ, როდესაც სელჩუკები შემოიჭრნენ სამხრეთ კავკასიაში და ალფა შემოარტყეს განძის, ბაგრატ IV 1049/50 წელს ბიზანტიასთან კავშირში თავისი ლაშქრით სელჩუკთა წინააღმდეგ იბრძოდა და მოკავშირეებმა დაამარცხეს და განდევნეს სელჩუკები.

ეს მოხდა იმ დროს, როდესაც ღიპარიტ პაღვაში სელჩუკებს ჰყავდათ ტყვედ და ბაგრატს სურდა მოეგვარებინა თავისი ურთიერთობა ბიზანტიასთან და სამსახური გაუწია მას. მაგრამ, ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სელჩუკები თვით საქართველოს უქმნიდნენ უშუალო საფრთხეს და მათგან განძის დაცემა საქართველო საკუთარი ქვეყნის მისაღვომების იცავდა.

ბაგრატ IV-ის ვამეყების შემდეგ სახელმწიფო საქმეებში აქტიურად მონაწილეობს მ. დედა, სომეხთა სამეფო სახლის ჩამომავალი. ცნობილია, რომ მეფე გიორგი I-ის ცოლი იქნება სამეფო სახლის წარმომადგენელი ალდე, რომელიანაც მას შეაფარა შვილი დემეტრე არ არის ცნობილი გიორგი მეფის მართამ დედოფალთან განქორწინების მიზეზი, შეიძლება მისანტერძში იყო მონიხებად ღა მისი შვილის გამეფების შემდეგ ისევე დაბრუნდა მეფე კარზე, მართამას დიდ ავტორიტეტზე შეფუცვლის ის ვარაუდაა, რომ XI ს-ის დასაწყისში ის ზღუდმდგანელობს საქართველოს ელჩობას ბიზანტიის სამამკრატორო კარში მისი მიზანი ბიზანტია-საქართველოს შორის ვართლებული ურთიერთობის მოკავშირეობა. 50-იან წლებში ის ახლავს ბიზანტიაში ჩასულ თავის შვილს, მეფე ბაგრატ IV აქტიურად მამხმელე საქართველო-სამეფობის ურთიერთობაში, მართამ დედოფალს დედოფალი მთედვის XI ს. 30-50-იან წლებში ქართველი მოღვაწის, გიორგი პროხორე შვილის მიერ გარდაცვალების შემდეგ მონასტრის აგების საქმეში.

მართალია, როგორც ვარაუდობენ სელაქუთა შირბელი და მმარცველი რაზმები XI ს. 30-იანი წლებიდან წმლებთან საქართველოს სახელმწიფო ოლქებში, მაგრამ სელაქუთა პირველი დიდ თავდასხმას საქართველოს მიწა-წყალზე, ქვეყნის დაპყრობას და იქ თავისი ზღლისუფლების დამკვიდრების მიზნით, ადგილი აქვს 1064 წელს, სულთან ალფარსლანის (1063-1072წწ.) დროს, სელაქუთა დაშპირის შემოჭრა მოულოდნელად მიხვდა ისინი სამხრეთ საქართველოს შემოღწევის მომართვის კარგად და თრიალეთი, ალფარსლანის მმარცველმა ურდოებმა ერთ დღეში გველისურმადვე მიაღწიეს, გადავიდნენ შავწყეთში, ქლარეთში, ტაოში და ფანასკერტს მიაღწიეს, იმავე დღეს თორს ჩამოვიდნენ, სულთ თავით

სულთანი სამი დღით თრიალეთის დაბანაკდა, მეფე ბაგრატ IV ოჯახით ტაოს იშვოფებოდა და ძლივს გაასწრო ქართლში. სელჩუკები ჯავახეთში გადავიდნენ და ახალქალაქს შემოადგნენ. საქართველოში, ეტყობა, ადრევე ეშადებოდნენ სელჩუკთა დასახვედრად და ციხე-ქალაქთა მარცხსაც დაუწყიათ, მაგრამ ახალქალაქის ზღუდით გამაგრება ვერ მოუხერხიათ. სამ დღეს გამართულად იცავდნენ სამშობლოს ერთგული შეილები ახალქალაქის დაუმთავრებელ კედლებს. შემდეგ სისხლისმთვრელი ბრძოლები ქალაქში გაგრძელდა, „შევიდეს ქალაქად თურქი და ტყუილებს ურიცხვნი სულნი ტრისტანეთანი; აღიღეს განა და ტყუე ძლიერი, და შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა“, წერს ამბების თანამედროვე შემკითხველი.

მღწეული წარმატების მოუხდავად, სელჩუკებმა შეწყვიტეს საქართველოსათვის ბრძოლა. შესაძლებელია, გაწყულმა წინააღმდეგობამ დააფიქრა სულთანი და აიძულა თავი შეეკავებინა შემდეგში სამხედრო ოპერაციებისაგან. ახალქალაქიდან სულთანმა ბაგრატს მოციქული გაუგზავნა და დისშვილის ზელი სთხოვა, თვით კი ამისს გაემგზავრა, აიღო ქალაქი და ის თავის კაცს აბულ ასვარ მანუჩეს ძე შადლიანს ჩააბარა.

მეფე ბაგრატ IV-ის დისწული, რომლის ხელი სულთანმა ითხოვა, ამავე დროს იყო ტაშირ-ბორაგეტის მფლობელი, კვირიკეს ძმისწული. ბაგრატმა კვირიკეს ქორწინებას დასტური თხოვა და უარი მიიღო. ბაგრატმა ეს ვითარება კარგად გამოიყენა, მან დიდი სამხედრო რაზმით გაგზავნა კვირიკესთან თავისი დიდებული ვარაზ-ბაკურ გამრეკელი, გამრეკელმა კვირიკე მეფის ახლობლები გადმოიბირა და მეფე და მისი ძმა სუმბატი ზელში ჩაიგდო. ტაშირის მეფე კვირიკე იძულებული შეიქნა დამორჩილებოდა საქართველოს მეფეს, გადასცა ბაგრატს თავისი რეზიდენცია სამშვილდე და „ეგრეთვე მონებადეს სომეხნი“ ბაგრატ მეფეს. თავისი დისწული ბაგრატმა სულთანს გაუგზავნა და ძლიერ მუშობულთან ნათესაური ურთიერთობა დამყარა. ცოტა ხნით ამაზე ადრე ბაგრატმა თავისი ერთი ასული მართა (მარიამი) ბიზანტიას გაათხოვა, ამ დინასტიური კავშირების დამყარებით ბაგრატმა ცდლობდა თავისი პოზიციების განმტკიცებას.

მაგრამ ნათესაურმა კავშირმა ვერ უშველა ბაგრატს, და 1068 წელს, როდესაც მეფე ბაგრატ კახეთისათვის იბრძოდა, სულთნის ლაშქარი რანადან ქერეთში შემოატრა. ამ ცნობის მიუხედავად ბაგრატმა დაადგო კახეთი და ქართლში დაბრუნდა. როგორც მოხალღნული იყო, ბაგრატის ყველა მტერი სულთანს მიუყიდა. ბაგრატის მიერ შეფარებული კახთა მეფე დიდი ძლევით გახდა სულთანს, წინა დაცვიითა და ხარჯთა აღუთქმა, სამ აგიეროდ, სულთანმა მას კახეთის ციხენი გადასცა. როდესაც სულთანი საქართველოზე წამოვიდა, მის ამაღაში იყვნენ: ტაშირ-ბორაგეტის მეფე კვირიკე, თბილისის აშირა ჯაფარი და კახთა მეფე ახსართანი.

გაერთიანებული ლაშქარი ქართლში შემოვიდა, ქართველი ისტორიკოსი ფრედო მუქ დრებში ხატავს შექმნილ ვითარებას. ქართლი დაარბიეს, მოსახლეობის უმრავლესობა მოხრეს, განდევნეს ან ტყვედ წაასხეს. სელჩუკთა რაზმები დასავლეთ საქართველოშიც გადვიდნენ, დაარბიეს არგვეთი, ცალკეულმა რაზმებმა სვერის ციხეზედ მიაღწიეს.

სელჩუკთა თავდასხმა 10 დეკემბერს დაიწყო. ეტყბი კვირის განმავლობაში მტერმა ათ რაზმად დაეყარა, მაგრამ შემდეგ ყინვები დაიწყო და ყინვების გამო სელჩუკთა გართულებული მდგომარეობის იმდით „მაგზავნა მოციქულად ივანე, ძე ლიპარიტისა, მეფესამან ბაგრატ ძაგად მშვიდობისა, ხოლო სულტანსა შეაქცია იგი აფხაზეთად ბაგრატისა, სთხოვა ზარაფა და უქდა მშვიდობა. ხოლო საფიცხლისაგან ზამორისა ვერდარა მოიღოლინა და წავიდა ქართლით“. საქართველოდან წასვლის წინ სულთანმა აიღო თბილისი და რუსთავი. ისინი საქართველოს მტერსა და ძლიერ მებრძოლს, განძის ამირას გადასცა. ეს აქტი საქართველოსა და განძის შორის ურთიერთობის გამწვავებას და საქართველოს დასუსტებას იწვევდა მანამდე.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ფაღლინმა დაიწყო საქართველოს ნაპირთა რბევა. მან მოხერხებულად გამოიყენა თავისი მდგომარეობა, გამაგრდა თბილისში და იქიდან არბევდა ქართლს. ქართველებმა გაილაშქრეს ფაღლინის წინააღმდეგ, გაიმარჯვეს, ფაღლინი ბაგრატს ჩაუვარდა ხელში და მხოლოდ სულთნის შუამდგომლობით გაათავისუფლა ის საქართველოს მეფემ. მოუხდავად ამას, განძის ამირა არ ისვენებდა და ბაგრატმა მისი ყოველ ერთხელ სამავალითოვლ დასჯა გადაწყვიტა. ბაგრატმა დაშმარედ თავისი ცოლისძმა – ოსთა მეფე დორლოვლი მიიწვია, რომელიც 40-ათასიანი ლაშქრით მოვიდა. ქართველთა და ოსთა შეერთებულმა ლაშქარმა დაარბა ფაღლინის სამფლობელო და ნაღაფევით დატყვართული დაბრუნდა.

ჩანს, საქართველომ შეძლო სულჩუკთა მიერ მიყენებული ჭრილობების ნაწილობრივი მოშუშება. ფაღლინზე გამარჯვებასაც პქონდა გარკვეული მნიშვნელობა, ბაგრატმა რიგი ქალაქები და ციხეები დაიბრუნა.

რამდენადაც ამ ეტაპზე სულთნის მთავარ მიზანს ანატოლიიდან ბიზანტიელთა განდევნა შეადგენდა, მას არ შეძლო გადამწყვეტი ზომების მიღება საქართველოს მეფის წინააღმდეგ. აღფარსლანი მოციქულების და ძღვენის გაგზავნით გამოუყოფდებოდა და ხარკს მოითხოვდა. ბაგრატიც დაბლომდებოდა მოქმედება: ისიც მოციქულებს უგზავნიდა სულთანს, დიდი ჰაფიზით, მაგრამ ხარკს არ ეისრულებდა.

საქართველოში დროებით მშვიდობა დაჰყარდა, რაც სულჩუკთა სახელმწიფოში არსებული მდგომარეობით იყო უმთავრესად გამოპირობებული. 1072 წელს შეოქმულებმა მოკლეს სულთანი აღფარსლანი. ამავე წელს გარდაიცვალა საქართველოს მეფე ბაგრატ IV. ქართველი ისტორიკოსი წერს: „ვერღარა ცნეს ბაგრატ და სულტანმან ერთმანეთისა საყუდილი“.

1073/4 წწ. სულთანმა მალიქ-შაჰმა განაახლა საქართველოზე თავდასხმები. კლდეკარის ვრისთავმა, ივანე ბაღვაშიმ საქართველოზე სალაშქროდ წამოსულ სულთანს შეაღი, ღიაპროტი შეაგება. იმ დიდი დამარცხების შემდეგ, რაც ამ საგვარუდლომ განიცადა, ბაღვაშმა ისევ გარეშე ძალის დახმარებით გადაწყვიტეს მდგომარეობის აღდგენა, მაგრამ ივანე ვერ გაძლო სეღბუკებთან და გამოიქცა. მალიქ-შაჰი საქართველოში შემოვიდა, ივანე ბაღვაში ოჯახითა და ახლობლებით ტყვედ ჩაჰყარდა. სულთანმა მოაპიპა ქართლი და ნადავლით დატყვართული გაბრუნდა, ხოლო თავისა სარდალი სარანგი-საყთვირეს ძე – ლაშქრით განძის გაგზავნა. ფაღლინი დამარცხდა და ტყვედ ჩაჰყარდა. ხოლო როდესაც სარანგი განძის მოხერხების შემდეგ საქართველოსაკენ გამოემგზავრა, მასთან თავთავით ლაშქრით იმყოფებოდნენ განძის ამირა და, აგრეთვე, დეინასა და დმანისის ამირები. მეფე გიორგი II (1072-1089), კახეთის მეფე აღსართანთან ერთად, ფარცხისთან დასხვა მტერს და დაამარცხა.

გიორგიმ გადაწყვიტა ესარგებლა ბიზანტიელთა მხიშვე მდგომარეობით, და სეღბუკებზე გამარჯვებით გათამამებულმა ამპერიის მიერ მიტაცებული ქართული მიწების დაბრუნება მოისურვა და „წაუზუნა ბერძენთა ანაკოფია, თავადი ცინეთა აფხაზეთისათა, და მრავალი ციხენი კლარჯეთისა, შავშეთისა, ჯავახეთისა და არტანისა“.

ეს ის დროა, როდესაც ბიზანტიის იმპერია სეღბუკებთან ბრძოლაში მარცხს განიცდის, ტოვებს აღმოსავლეთის პროვინციებს. ამ დროს გიორგი იკავებს ციხე-ქალაქ კარს და მის მამდგომ მხარეს, ვანანდის ყოფილ სამეფოს. ორი ქართველი ისტორიკოსი სხვადასხვაგვარად მოგვითხრობს ამ ფაქტის შესახებ. „მატიანე ქართლისასი“ ავტორის ცნობით, გიორგი მეფემ „აღიღო ქალაქი კარისა, ციხე-ქუეყანა, და სიმაგრენი ვანანდისა და კარნოფორისანი, და ოტჩა ოურქნი მის ქუეყანისანი“. ზოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსობა თანახმად, ბანას მეფე გიორგი მეფესთან მივიდა „ლითავარი აღმოსავლისა გრავოლ ბაკურიანის ძე რომელსა პტარდეს ოლთისნი, და კარნუ ქალაქი, და კარი... და მოსცა გიორგი მეფესა კარის ციხე-ქალაქი და მისი მიმდგომი ქუეყანა“. კარი და მასი მიმდგომი ქუეყანა, რომელიც, დავითის ისტორიკოსის სიტყვით, გრავოლ ბაკურიანის ძემ მოსცა გიორგი მეფეს,

1064 წლიდან სელჩუკებს ეპყრათ, მაგრამ იმპერია ინარჩუნებდა ამ ქვეყნებზე თავის იურიდიულ უფლებებს და გიორგიმ სწორედ სელჩუკთაგან ამ მხარის დაპყრობის დაკანონების უფლება მიიღო და ორივე ქართველი ისტორიკოსის ცნობა გარკვეულ სამართლებს შეესაბამება: თავისი დიდი მოხელის, გრიგოლ ბაგურიანის ძის შემწევობით, რომელსაც ამ დროს აღმოსავლეთის დომესტიკოსის თანამდებობა ეპყრა და რომელსაც ამდენად ექვემდებარებოდა იმპერიის აღმოსავლეთის პროვინციების გამგებლობა, იმპერიის ხელისუფლებამ საქართველოს მეფეს სელჩუკთაგან წართმეულ ამ მხარეთა მფლობელობის უფლება დაუმტკიცა და დაეთმო ისტორიკოსი სწორედ ამას გულისხმობს, როდესაც გრიგოლ ბაგურიანის ძის მისიაზე მოგვითხრობს. გიორგიმ კი სელჩუკები აქედან იარაღით განდევნა და ანონიმ ავტორი ამაზე მითითებს. დაკავებულ ქ. კარში გიორგიმ შავშული აზნაურები ჩააგდნა.

საქართველომ ისევ დროებით შესვენება მოიპოვა, მაგრამ XI საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოს და 80-იანი წლების დასაწყისში დაიწყო სელჩუკთა ახალი თედასხმები, რომელთაც ფრიალ შიში მდგომარეობაში ჩააყენეს ქვეყანა.

1076 წელს მალექ-შაჰი საქართველოში შემოიჭრა და თბილისი დაიკავა. სელჩუკები საქართველოზე ფარგლების გაფართოებას და, საერთოდ, საქართველოს ვაჭრობის კერაში მოთქმულობას 70-იანი წლების დასასრულს სულთანმა ახალი ღამშპარი გამოგზავნა. ამირა ამადის სარდლობით, სელჩუკებმა დაიკავეს არზრუმი და ოლთისი; შემდეგ ამირა ამადი გველის ციხეს დაეცა, სადაც მეფე გიორგი იყო. მეფემ ძლიერ გაასწრო. სელჩუკებს მათ მხარეზე გადსული ქართველი ფეოდალები ეხმარებოდნენ. თურქებმა დიდი ნადავლი აიღეს. მათი თავდასხმები გახშირდა. გიორგი დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. დაეთმო ისტორიკოსის სიტყვით, „...ასისფორნი და კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ტაოლი, არგუეთი, სამოქალაქო და ქვინდიდი ადგილი თურქთაჲ, მოისრა და, ტყვე იქნა ამათ ქუეყანათა შეკდრა ჯუგელი. და მასეჲ ყრთსა დღესა დაწყეს ქუთათისი, და არტანუჯი და უდაბნორი კლარჯეთისანი“.

ყოველ წელიწადს, გაზაფხულის დადგომასთანავე, სელჩუკთა ახალ-ახალი უბოძო მუზიკილი შემოიჭრა საქართველოში, ახინი ბარცაყდნენ ქვეყანას, ზოლო ზამთრის პირს მადიოდნენ უკან და რისი წაღებაჲ შესაძლებელი იყო მაქონდით თან. მაგრამ ნაწილი რჩებოდა და ქართულ მაწაზე ჯდებოდა. იმავე დავითის ისტორიკოსის სიტყვით, თურქებმა ათხრეს და გააჩანაგეს ქვეყანა, მოსახლეობა გადიდეს, ახოლო, თუ ვინმე მოიფუფის ანუ სიხარული ჰადაშე ვინ დაშთა კაცი, ზამთრისა სიფიცითა, უსახლობათა და შიმშილითა ჯერს მოისრა, და, დასძენს დავითის ისტორიკოსი: „ესე იყო პირველი დიდი თურქობა; რამდენი ქორნიკონი იყო სამასი“ (ეი. 1080 წ.).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსმა უადრესად მუქ ფერებში ხატავს საქართველოში შემოჭრილ ვითარებას: „მოთკრდა ქვეყანა და ტყვედ ვარდაიქცა, და ჩაცვლად კაცთა მკენა და ნადირნი ველისანი დაემკადრნეს მას შინა“. ისტორიკოსის სიტყვით, ასეთი უბედურება ჯერ არ განიცადა ქართველ ხალხს. ველისანი თავლებად აქციეს. წმინდანნი შურაყცხელ ცალესის მსახურნი დახოცეს, ქალწულნი შავინრეს, ჩვილნი დახოცეს და დიდთაჲ დედამიწა ზისხლით ირწყვოდა, აღწერილი ზურათი შემზარავია. ჩინი, სელჩუკები ყოველ ერთნარად მოქმედებდნენ, რადგან დასავლეთით ასევე აქვს აღწერილი სომხეთის მდგომარეობა ამ დროის სომხ ისტორიკოსს არისტაკეს ლასტივერტცის.

შეჭმნილი ვითარება განსაკუთრებით რთულდებოდა და მძიმდებოდა სელჩუკთა დასავლეთით ქართულ მიწაზე რთორც ცნობილია, სელჩუკები მოდიოდნენ თავისა ოჯახებითა ავლა-დადებით, საზღვრებიდან დაპყრობილ ქვეყნებში და მთელ სამოქალაქმდებოდ ვარაუდით, საზღვრებსად აქცევდნენ. ნადგურდებოდა საუკუნოვანი ტრადიციების მქონე მონაქმედების ანტონისური ღარებები, მებაღეობა-მევენახეობა-მემინდვრეობის ადგილს ექსტრ-

ური მომთაბარეული შესაქონლეობა, ხოლო აფგილობრივი მკვადრი ფეოდალური კლასის ადგილს მისული მომთაბარეული არისტოკრატია იკავებდა.

სელჩუკმა მომთაბარეებმა დაიკავეს ირანი, ხელში ჩაიგდეს ხელისუფლებაც. ირანის მოსახლეობის ეთნიკურ შედგენილობას საფრთხე შეექმნა, ამიტომ მმართველი წრეები ცდილობდნენ მომთაბარეობა მოძრაობა ბაზანტიისა და საქართველოსაკენ მიემართათ. ისინი მომთაბარე ურდოებს ჩვენსკენ უბიძგებდნენ და ერეკებოდნენ.

თორღილ-ბეგისა და აღფ-არსლანის ხელთნობის დროისაგან განსხვავებით, როდესაც, ძირითადად, დიდი დამფრთხილი ომებმა მამონარეობა და მომთაბარე არისტოკრატის წრეში მიწების გადანაწილება ხდებოდა, XI ს.-ის 70-იან წლებში იწყება დამფრთხილი მიწებზე ხელისუფლების განმტკიცება თავის ბოლიტიკური ხელისუფლების დამკვიდრებისათვის, მალიქ-შაჰი დამფრთხილი ქვეყნებისაგან დამოკიდებულების ფორმებისა და ხარკის ოდენობის ზუსტ განსაზღვრას მოითხოვდა. ამ ღონისძიებებს კიდევ მეტად უნდა გაეზარდებინათ საქართველოს მდგომარეობა, რადგან თავის დროზე მეფე ბაგრატ IV-მ არ იკისრა სათურქო ხარკი, ამან სელჩუკთა ახალი თავდასხმები გამოიწვია მალიქ-შაჰის დროს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, XI ს.-ის 80-იანი წლებში, იწყება ე.წ. „დიდი თურქობა“. გიორგი მეფემ კერძო პირებსა და ქვეყნის მოქალაქეებს მობოლაზება და სელჩუკთაგანის გეროვანი წინააღმდეგობის გაწევა. მეფემ თავი დამარცხებული ცნო და, ყოველწლიური ხარკის ფასად მშვიდობა რომ დაეზარებინა, სულთანს ეახლა. ის, რაც მიუღებელი იყო ბაგრატ IV-ათვის, მის შვილს სახელწიარს გაუხდა. მაგრამ იმ დროს, როდესაც ვითარება საქართველოს საზიანოდ შეიცვალა, ყოველწლიური ხარკი შეიძლება შევადგინოთ მოვლენიდან. ამ დროს განსაკუთრებით ჩამოსახლებულ თურქთა ურდოებისა და მათი ახალი ტყალების მოსვლის საკითხი იდგა მწვავედ. სელჩუკთა უკონტროლო და გაუმდებელი ძარცვა უფრო მეტს ართმევდა მოსახლეობას, ვიდრე ერისხელ და სამუდამოდ გააღწევილი და დაწესებული ხარკის წაიღებდა. ასე ფიქრობდა მეფე და, ჩანს, ასე განსაზღვრა დიდებული სატრეულომ, რომელთა დასტური ითხოვა და მათი გიორგიმ. გიორგი II სულთანს ეახლა. სულთანმა საქართველოს მეფე შესაფერისი პატივით მიიღო, „ყოველი სათხოველი აღუწერელა მეფესა გიორგის“. საქართველომ ყოველწლიური ხარკი, სამხედრო სამაზხური იკისრა, რის სანაცვლოდ მალიქ-შაჰს უნდა გაეყვანა საქართველოდან სელჩუკთა მომთაბარე ურდოები, სამწუხაროდ, საქართველოს მმართველი წრეების ვარაუდი არ გამართლდა: ხარკი სულთანს მისდიოდა, მაგრამ მას არამც თუ აქ მყოფი მომთაბარეები არ გაყავდა, საქართველოში სელჩუკთა სულ ახალ-ახალი ურდოები შემოდიოდა... გრძელდებოდა ძარცვა, მდგომარეობა კიდევ უფრო დამძიმდა.

მოსალაპარაკებლად მისული მეფე გიორგი სელჩუკთა სულთანმა „სულთნურად დაასაჩუქრა“, მას კახეთის სამეფო უწყალობა. მაგრამ კახეთს თავისი მეფე ჰყავდა და მისი დამფრთხი იყო საჭირო. ამისათვის სულთანმა გიორგის დიდი ლაშქარი გამოაგზავნა. ასე რომ, მეფე გიორგი საქართველოში ქართველთა და სელჩუკთა გაერთიანებული ლაშქრით შემოვიდა. სელჩუკთა ურდოების თავისი ქვეყნიდან განდევნის მოსურნე მეფე თვითონ შემოუჭრა მათ ახალ ძალას თავის ქვეყანაში. ქართველ-სელჩუკთა გაერთიანებული ლაშქარი პერუში ვეფხის ციხეს შემოადგა. ალფა გაგრძელდა, მოუღია დიდი ორგული, „ხოლო მეფესა გიორგის მოეცქენა ნადირობა აჯაფიოსა, არღარას ზრუნავდეს სხუასა, არცა ელოდა აღებასა ვეფხისასა და კახეთისა, არამედ ლაშქართა თურქთასა, რომელ ჰყავდა, მისცა ნიჟად სუჯეთი და ყოველი ქვეყანა იორის ძირა კუხეთი, რომელი მოიკრდა მუნ დღევანდელად დღევანდელად. ხოლო თითი გარდაცლილ მთა ღიხთა და შთავიდა აფხაზეთად“, ასე შეაფასა დავათის ისტორიკოსმა გიორგის ნაბიჯი და იმ დროიდან მოყოლებული გიორგის ეს მიმეცოდა აწევს. მაგრამ იქნებ უფრო მართებულია თვალსაზრისი, რომ სულთნის კარზე მყოფი გიორგი იძულებული იყო დათანხმებოდა სულთნის წინადადებას, რაც პრპანებას

უდრიდა, და მიეღო „სარუქრად“ კახეთის სამეფო, რომლის დასაპყრობად სულთანმა მას დიდძალი ლაშქარი გამოაცხანა. სულთნის ეს „სარუქარი“ ხომ შემთხვევით არ იყო შერჩეული. ამიტომ გიორგი იძულებული შეიქნა შემოეყვანა საქართველოში სელჩუკთა ახალი ძალა, ზოლო შემდეგ, თვითონ მაინც რომ არ მიეღო მონაწილეობა ბმათა ომში და კახეთის აოხრებაში, გაეცალა იქაურობას.

ქვეყანაში მდგომარეობა თანდათან რთულდებოდა. სელჩუკთა ლაშქრის მოსვლის შემდეგ სულთანთან გაემგზავრა კახთა მეფე აღსართანი და მორჩილების და დიდი ერთგულების ნიშნად ისლამი აღიარა. „და ამით ღონითა აიღო სულთნისაგან კახეთი“. შინაომის საშიშროება შეიქმნა. ქართველი ხალხი ფიზიკური განადგურების საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა, რეალურად დადგა მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის შეცვლის საშიშროების საკითხი. გართულებული მდგომარეობა კიდევ უფრო დაამძიმა 1089 წლის საშინელმა მიწისძვრამ, რომელიც თითქმის მთელ წელიწადს გრძელდებოდა: „ქალაქნი და სოფელნი დაირღუნეს, ცკლესიანი დაეცნეს, და სახლნი დაინთქნეს და დაზულეს, და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვიდრთა“.

საქართველოს უდიდესი ნაწილი სელჩუკებმა დაიკავეს. საქართველოს მეფის ხელისუფლება რეალურად მხოლოდ დასავლეთ საქართველოზე ვრცელდებოდა. საგარეო პოლიტიკური გართულებანი შინაგლასობრივი განხეთქილების გააქტიურებას უწყობდა ხელს. ფეოდალურმა არისტოკრატამ, როგორც უკვე ითქვა, მეფის წინააღმდეგ რამდენიმე შეთქმულება მოაწყო. მართალია, მეფე გიორგიმ რამდენჯერმე დაამარცხა აჯანყებულ-განმდგარად იღებულები, მაგრამ ფეოდალური არისტოკრატის წინააღმდეგობა რომ გატეხილი არ იყო ეს დავას არ იწვევს. ცენტრალური ხელისუფლების მხრივ გადამწყვეტ ზომებს მოითხოვდა გიორგიმ ვერ შეძლო დიდებისმოყვარე ფეოდალთა ალაგება. დამარცხებულებს ის დასჯის მაგიერ ასარუქრებდა. ასეთი პოლიტიკის გამო მას არ ინდობენ არც იმდროინდელი და არც შემდგომი ხანის ქართველი ისტორიკოსები. მაგრამ მისი შინაური მტრების მოსყიდვა პოლიტიკას იწებ გამართლებს. თუ არა, ახსნა მაინც აქვს. ქვეყანა სელჩუკთა აგრესიის განიცდის, მათთან ბრძოლა მეფეს უჭირს და ამ ვითარებაში ის ცდილობს საკუთარ ქვეშევრდომთა დაშოშმინებას. ქვეყანაში შემოსული მტრის წინააღმდეგ გამოყენებას, მაგრამ ჩანს, უშედეგოდ.

ქვეყანაში შექმნილი მძაბე მდგომარეობა მოითხოვდა ძალთა სრულ მობილიზაციას საზღვარსა და საგარეო მტრებთან საბრძოლველად. ასეთი კრიტიკულ მომენტში ახალგაზრდა გიორგი გადადგა და ტახტი 16 წლის ტახტის მემკვიდრეს, დავითს დაუთმო. როგორც კარადლობენ, ეს „დათმობა“ პატრიოტულად განწყობილი ფეოდალური დაჯგუფების მიერ მოწყობილი კარის გადატრიალება უნდა ყოფილიყო. გიორგი, რომელმაც ამის შემდეგ კიდევ დიდხანს იცოცხლა (ის ცოცხალია ჯერ კიდევ 1108 წ., შეიძლება 1112 წელსაც), აიძულეს ტახტი შეიღისათვის დაეთმო და მთლიანად ჩამოაშორეს სახელმწიფო საქმეებს.

XXIII თავი

საქართველო დავით IV აღმაშენებლის მეოთხე /1089-1125/

დავით აღმაშენებლის პიროვნება

საქართველოს გამოჩენილი ისტორიული მოღვაწის, მეფე დავით IV აღმაშენებლის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას თანამეზავრად ზედა მძიმე ბრძოლები, ზნეობრივი და ფიზიკური ძალების გამუდმებული დამაბეა, დრმა დრამატიზმი; მისი საქმიანობის არსებითი შედეგი ქვეყნისა და სამეფო ხელისუფლების გაძლიერება – განმტკიცება იყო. სწორედ XII საუკუნის პირველ მეოთხედში მიაღწია ფეოდალურმა საქართველომ პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული განვითარების მაღალ დონეს. ქვეყნის ეკონომიკურმა ძლიერებამ თავისი გამოხატულება პოვა საწარმოო ძალთა განვითარებასა და შრომის საზოგადოებრივ დანაწილებაში. ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარებამ განაპირობა ქალაქების დაწინაურება, ფეოდალური საქართველოს ქალაქებში კი, თავის შხრივ, დიდი სოციალური და ეკონომიკური მნიშვნელობა შეიძინა. ამიტომ იყო, რომ დიდი ფეოდალები მხოლოდ თავისუფალ მეოთხეთა /„ერისგანთა“/ საშოლოდ დაემყუდნებოდნენ კი არ იმართდნენ, არამედ ქალაქების დაუფლებასა და ვაჭარ-ხელოსნებზე გაბატონებასაც ისახავდნენ მიზნად.

საყოველთაოდ ცნობილია ისტორიაში პიროვნების როლის დიდი მნიშვნელობა. შესაბამის ეპოქებს თავიანთი დიდი რომ დასცეს ალექსანდრე მაკედონელმა თუ გაიუს იულიუს კეისარმა, ნაპოლეონ ბონაპარტმა თუ პეტრე პირველმა, ეს დღეს სადავო არ არის.

რაც შეეხება დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობას, სწორედ მასთან არის დაკავშირებული XII საუკუნის პირველ მეოთხედში საქართველოს სახელმწიფოს ტერიტორიის მნიშვნელოვანად გაფართოება, „ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე და ოსეთიდან“ არეგაწამდე“. ქვეყნის როგორც ტერიტორიული გაშლიანება, ისე ეკონომიკური და პოლიტიკური ძლიერება, მიღწეულ იქნა გარეშე მტრებთან ქართველი ხალხის თავდადებული ბრძოლისა და საქართველოს სამეფო ხელისუფლების, დავით IV აღმაშენებლის მიერ გატარებული მრავალმხრივი ღონისძიებების (ეკონომიკური, სამხედრო, სასამართლო, საეკლესიო და სხვ.) შედეგად. ამ პერიოდში საქართველო დაწინაურდა და მსხლიბელი აღმოსავლეთის უბლიერეს სახელმწიფოთა იქცა. ქვეყნის აღმავლობა განუწყრელად იყო დაკავშირებული დავით აღმაშენებლის სახელთან. ცხადია, დავითის მიერ განხორციელებული ღონისძიებები, პირველ რიგში, მშრომელი მოსახლეობის უდიდესი მსხვერპლის ფასად ზორცილდებოდა. ბრძოლები თუ დიდი აღმაშენებლობითი საქმიანობა მძიმე ტვირთად აწევთ უშუალო მწარმოებლებს – საზოგადოების დაბალ ფენებს. მაგრამ დავით აღმაშენებელმა შეძლო ქართველი ერის კონსოლიდაცია და ეროვნული ერთგობის წარმართვა ერთი საერთო მიზნისკენ – ქვეყნის აღმავლობა-გამტკიცებისკენ. ეს მიზანი შეესაბამებოდა როგორც დაბალი ფენების, ისე გაბატონებული საზოგადოების ინტერესებს. ეს იყო წარმატებული წინსვლა ქვეყნის პროგრესისაკენ.

მსოფლიო ისტორიაში არაერთი მეფეა ცნობილი, რომლისთვისაც სხვადასხვა წოდება მიუციათ: „დიდი“, „მრისხანე“, „მცირე“, „მოკლე“, „ბრწყინვალე“, „ბნელი“, „ლომჯული“ და სხვა. ეს წოდება-უპოვებები ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს მეფეებზე, სამეფო კარის მოღვაწეობასა და ხალხის, შთამომავლობის მათდამი დამოკიდებულებასზე. ამგვარი წოდებები თვითნებურად სიუხვით გამოიჩნევიან ქართველი მეფე-მთავრებიც, რომელთა ზედწოდებანი: „დიდი“, „რეგენი“, „კისკასი“, „კეკელი“, „მცირე“, „თავდადებული“, „ბრწყინვალე“, „იგი“

+ ეს ოსეთი ჩრდილო (ჩრდილო-კავკასიაში არსებული) ოსეთია, რადგან სხვა ოსეთი მაშინ არ არსებობდა.

თუ სხვ. განსაზღვრულ კონკრეტულ ეპოქაში მომხდლა კონკრეტული პაროქიებისათვის და, შეიძლება ითქვას, ადგილობრივად გამოხატავს ამ უკანასკნელის დაწესებას თუ ხასიათს, მას როლს ქვეყნის ცხოვრებაში. ეს ზედწოდებები საუკუნეებამოვილია და გვეხმარება სწორად შევადგათ ესა თუ ის მოღვაწე, ეპოქა.

აღმშენებელი – ეს წოდება საქართველოს ისტორიაში მხოლოდ მეფე დავით IV-ს ჰქვია. რატომ? მოვუსმინოთ ვახუშტი ბაგრატიონს: „ხოლო მეფესა დავითს ამისთვის ეწოდა აღმშენებელი, რამეთუ ოდეს იქმნა მეფედ, იყო ქვეყანა ესე სრულიად ოხერი; ამაჲ განავსნა და აღაშენა, რომელ არღარა ეტყოდა ამით, რამეთუ იყო მოშიშა და მოფარე ღუბისა, გლახაკთა, ჭირიეთა და ობოლთა მოწყალე, სრულთა თვითმსახური, ცელესიათა, ქსენონთა მამულები...“ და სხვ. ყუიჭოთი, ღრმა და ყოველმხრივ ამომწურავი პასუხია გაცემული. „ერთი წინადადებით დახასიათებულია ქვეყნის მძიმე მდგომარეობა /„იყო ქვეყანა ესე სრულიად ოხერი“/ და შემდეგ ასევე მოკლევადი ნათქვამი დავითის წვლილზე ზოგადად ქვეყნის აღმშენებლობაში, კერძოდ, მისი დიდი აღმშენებლობითი საქმიანობა /„განავსნა და აღაშენა“, „ან ოდეს, „ცელესიათა, ქსენონთა მამულები...“/. ერთი სიტყვით, XI საუკუნის 30-იანი წლების ეკონომიკურად დაქვეითებულ და პოლიტიკურად დაზუსტებულ საქართველოს მოქცევის პაროქიება, რომელმაც მოახერხა დაქსაქსული მოსახლეობის შეგავსება, მომხდური მტრის დამარცხება და ქვეყნის აღმშენებლობის გზაზე დაყენება. დავითის გამეფებას მოჰყვა დიდი გარდაქმნები და აღმშენებლობა. XII საუკუნის პირველი მეოთხედის პოლიტიკურად მომძლავრებული საქართველოს ეკონომიკა და კულტურა შემდგომად აღმშენებლობის, აღორძინების გზაზე იდგა და სრულიად ბუნებრივია, რომ ამ პროცესის შემოქმედი დავით IV შთაბოძალბამ აღმშენებლად აღიარა, ხოლო საქართველოს მართლმადიდებელმა ეკლესიამ წმინდანად შერაცხა და მისი ხსენების დღედ 26 იანვარი /ახალი სტილით 8 თებერვალი/ დააწესა.

რაც შეეხება დავით აღმშენებლის რიგით სათადავს – IV-ს: ერთიანი საქართველოს მეფე დავითის შირის ის დავით I-ია. რთა ზოგი მკვლევარი მას დავით II-დ მიახსენებს, დავით I-ად გულისხმობს დავით ტაოელს, კურაპალატს, თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში დავით აღმშენებელი დავით IV-დ არის მიჩნეული და დამკვიდრებული. ამ შემთხვევაში დავითის სახელის მატარებელ მფელთა ათვლა იწყება ტაო-კლარჯეთის, ანუ ქართველთა სამეფოს ბაგრატიონებიდან: დავით I კურაპალატი /876-881 წლები/, დავით II „ქართველთა მეფე“ და ბაგრატიონი /923-937/; დავით III დიდი, ერისთავთერისთავი, კურაპალატი, მეფეთა მეფე, „ქართველთა მეფე“ /994 წლიდან/, აი, ამ სამმა დავითმა უწინარა აღმშენებლის ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მღებულ თანამედროებაში და ამიტომაც არის იგი დავით IV.

საქართველო დავით აღმშენებლის ბაგრატიონის წოდება

XI საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობა მუდამ დაბნეული, ოთხმოციანი წლების დამდეგი სელჩუკიანი თურქების ურდუებში ბრძოლის ახალი შემოსევებით აღინიშნა. დავით აღმშენებლის ისტორიკოსი „დიდი თურქობის“ სახელით მოიხსენიებს ამ შემოსევებს, „დიდი თურქობის“ დაწყების თარიღად 1024 წელს განსაზღვრავს. კალიასავით შეესაფერა თურქები საქართველოს: მათ ერო დღეს დაწყეს ქუთაისი, არტანუჯის და კლარჯეთის უდაბნოები /მონასტერები/. თოდის მოსაღამად დარჩნენ, მოკლეს მოელი ქვეყანა და წაყიდნენ. ასე გრძელდებოდა მომდევნო წლებშიც განუწყვეტლოდ მოდიოდნენ სელჩუკიანი თურქები, აოხრებდნენ ქვეყანას, ზამთრის მოსვლოებისას კი უკან ბრუნდებოდნენ.

ქართველი ხალხი დიდი საფრთხის წინაშე დადგა – სელჩუკიანი თურქების ეს შემოსევები არსებითად განსვენდებოდა ბაგრატიონთა და არაბთა პატარობისაგან, როგორც უკვე

ითქვა, თურქები ოჯახებითა და ჯოგებით მოდიოდნენ და ანადგურებდნენ საქართველოს მეურნეობას. ნომადური ექსტენსიური მეურნეობა დაუპირისპირდა ჩვენი ქვეყნის ინტენსიურ მეურნეობას. ეს ქვეყანას ერთიანად გადაშენებას უქადდა: „არა ღო მათ ფაშა შინა თესვა და მკა მოთხრდა ქვეყანა და ტყეფ გარდაიქცა, ნაცვლად კაცთა მხეცნი და ნადირი ვეღო-სანი დაეშკვიდრნეს მას შინა... მოსუცებულნი არა შეწყალებულ იქნეს, ხოლო ქალწულნი გინებულ, ჭაბუკნი დაკუთმებულ, ხოლო ჩხვილნი მიმოდატაცებულ... მდინარენი ზისხლდანი, ნაცვლად წყლისა ნაკადულთა, მრწყველნი ქვეყნისნი“...

XI საუკუნის საქართველოს ძალა შესწევდა, რომ სელჩუკიანთა ურდოებს გამკლავებულიყო, მაგრამ ქართველთა დარაზმვა არ ხერხდებოდა. მეფესთან დაპირისპირებული ღიჯგა-როგანი აზნაურები არაფერითიანდებოდნენ საერთო მტრის წინააღმდეგ, პირიქით, ხშირად მტერს ეხმარებოდნენ. საქართველოს „ციხე შეგნიდან ტყეფობდა“, სელჩუკიანებთან ბრძოლა მჭიდროდ გადაესხარათ ფეოდალური ქვეყნის შინაპოლიტიკურ ბრძოლას.

ასეთი მძიმე საშინაო და სავარყო მდგომარეობისა და მწვავე სახელმწიფოებრივი კრიზისის პირობებში 1089 წელს გიორგი II გააღდგა /არ გამოირიცხება გარკვეული თუ-ღუბაც/, და სამეფო ტახტზე ავიდა 16 წლის ჭაბუკი — დავით IV, შემდეგში აღმაშენებლად წოდებული. „მას ეამსა იყო პასაკითა თქესუებრისა წლისა, ხოლო ტრონიკონი სამს და ცხრა /780+309=1089წ/. ამას მარტოდ მოჰილსა გიორგისგან თუ მამამან დადგა გურ-გუნი მეფობისა“.

მძიმე მემკვიდრეობა ხელა წილად თექვსმეტი წლის დავითს, თურქ-სელჩუკებისაგან აკლესიური ქვეყანა, მოეშა გახიზნული და დამშეული მოსახლეობა, დაცარიელებული ციხე-ქალაქები და ზოფლები: „მოთხრებულ იყო ქართლი და თენიურ ციხეთა სადამე არა სადა იყო კაცი სოფელსა შინა, არცაა შენებულობა“. დავითის გამეფებით ასალი ხან იწყება საქართველოში ქვეყნის მოსაღორიერებლად.

ბრძოლა საღმრთო ზღლისუფლებას ბანშტაძიშვიანთაშის

„პიერიტგან იწყეს ნიავთა ცხოვრებასათა მობერად და ღრუბელთა მაცხოვრებისათა აღმოქრობად, ვინათგან ათორმეტ წელ ამით თვითო სახეთა ჭირთა განგრძობითა ზნელსა უიქნსა შინა იწყო აღმოცისკრებად მხემან ყოველთა მეფობათამან, დიდმან სახელთა და უდიდესმან საქმითა, სახელწოდებამან, დავით“, — ასე აგვიწერს დავით აღმაშენებლის გამეფებას ზისი ისტორიკოსი.

საქართველოს სამეფო იმდენად დაქანებულიყო, რომ ზისი მეფის უფლებები მხოლოდ დასავლეთ საქართველოზე ვრცელდებოდა: „საზღვარი სამეფოსა მთა მცირე ღიხთა... და სადგომი სამეფო წაღულისთავი“. უპირველეს ყოვლისა, ქვეყანა უნდა მოშენებულიყო და მეფეს გაბრუნული და დაქსასული ქვეშევრდომები შემოეყრიბა, შემდეგ კი ქართველი ერის ძაღლისხმევა წარემართა სელჩუკიანთა განსადევნად. დავით აღმაშენებელმაც ამით დაიწყო: შემოიკრება თავისი ცხოვრებები, რათა მათი მხარდაჭერით წარმატებით წარემართა ქვეყნის საჩქევი. საქართველოს სამეფო კარი თავს უყრიდა ერთგულ მხედართა რაზმებს. ამ მოლაშქრებით ესხმიდა თავს თურქ-სელჩუკებს, ამარცხებდა მათ, და ამით მტრის მიწით მთაში გახიზნულ ქართველ მიწის მუშას ბარად ჩამოსვლის პირობებს უქმნიდა. დავით აღმაშენებელმა სელჩუკიანებს აღუკვეთა ქვეყანაში თავისუფალი თარეშის საშუალება. ეს წარმატებები ქართველ ხალხს უნერგავდა მტერზე გამარჯვების იმედს, საკუთარი ძაღლის რწმენას. ქვეყანა თანდათან დაუბრუნდა ინტენსიურ სოფლის მეურნეობას. ქალაქები აღორძინების გზას დაადგა.

სელჩუკიან თურქთა წინააღმდეგ ერთიანი ღრწრწით გადასვლისათვის აუცილებელი იყო ქვეყნის შიგნით წესრიგის დატყარება, ურჩი ფეოდალების აღაგება, ხანგრძლივი ბრძოლის შემ-

დედ უმღიერესი ურბი ფეოდალი ღიპარბე ბაღვაში გაამეფა საქართველოდან (1096 წ.), ხოლო 1103 წელს, როდესაც გარდაიცვალა ღიპარბის-ძე რატი გააუქმა კლდეკარის სავისთავო, „დასრულდა სახლი ბაღვაშია, სახლი განმამწარბელთა“, წერს დავითის ისტორიკოსი. ასევე გაუწიარდა ახლელთისბეთა სახლს, რომელიც ეურჩებოდა მეფეს (1103 წ.). ბაღვაშია და ახლელთისბეთა ბედი სამაგალითი იქნებოდა სეპარატისტულად განწყობილი სხვა დიდ-გვარიანებისათვის, რომელთაც ღიპარბეს, რომ მეფე უსწორდებოდა მუამბოზე, ურბი ქვეშევრდობდას.

კახეთ-კარმთის შემოერთება

დავით აღმაშენებელმა დაამარცხა დიდგვაროვანი მოწინააღმდეგეები, 1099 წელს სელჩუკთა სულთანს ხარკის მიცემა შეუწყვიტა, ყოველმხრივ ცდილობდა საქვეყნოდ გაზრდეს ხელისუფლები — ერისთავები ფეოდალურა მონარქიის ცენტრალური მმართველობისათვის დაეცემდებარებინა, 1104 წელს ერთიან სამეფოს პერეით და კახეთი შემოუღრთა. პერეთის დიდებულებმა შეიბერეს „კახთი მეფედ კსენებელი აღსართან“ და მეფე დავითს მოგვარეს.

სეპარატისმის მოსურნე და მეფის მოწინააღმდეგეები აშკარად თუ ფარულად აბრძოდნენ; როგორც კი ნახეს, რომ კახეთი და პერეთი საქართველოს მეფის ხელდებული და ერთიანი ქვეყნის შემადგენელი გახდა, ისინი მრავალი კახელითურთ გაეცალნენ მის საზღვრებს და დახმარება სთხოვეს განძის ათაბაგს, რომელიც თურქეთის სულთნის მოხელე იყო. შეიკრიბა სულთნის ღაშქარი, რომელიც, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, ძალაზედ მრავალრიცხოვანი ყოფილა „სულტანისა იგი ურიცხვნი სპანი“, აქვეა განძის ათაბაგი თავისი ღაშქრით, „და უზრავლესი კახთა და ქუეყანისა ერი“. შემატრია ხაზს უსვამს, რომ ეს მრავალი კახელი და „ქუეყანისა ერი“ იყვნენ „მტერთავე თანა გარემოდეომილი ჩვენდა“. როგორც ვხედავთ, საქართველოს სამეფოს წინააღმდეგ დაძაბა სულთნის ღაშქარი, განძის ათაბაგი ღაშქრითურთ, პერეთ-კახეთის დიდებულთა ერთი ნაწილი მრავალრიცხოვანი მოლაშქრეებით. ეს მტად დიდი ძალა იყო და მას სათანადო გამკლავება სჭირდებოდა საქართველოს მხრივ. დავით აღმაშენებელმა მტერთან შედარებით ბევრად მცირე ღაშქარი „მცირედი ღაშქარი და განწირული ერი“ გამოიყვანა (შესაძლოა, მტრის შეცრება ვერ მოასწრო) და, როგორც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გადმოგვცემს, ერწუხთან შეება მტერს. მტრის რიცხოზობიერ უპირატესობას საქართველოს სამეფო კარმა კარგად გაწვრთნილი ღაშქარი და პატრიოტი, თავგანწირული მებრძოლები დაუპირისპირა.

ერწუხის ომის მშველლობის სრულად წარმოდგენა, წყაროების სიმწირის გამო, მეტად რთულია. ნათელია, რომ მტერი გარემოადა თუ არა ქვეყანას, დავით აღმაშენებელმა „ქმნი წყობანი დიდნი“, ე.ი. მტკიცედ განაწყო თავისი ჯარი და ისე შედგარად შეუტია მტერს, რომ შემატრია განცვიფრებულია მისი სწრაფი წარმატებებით „აქვილად და მოსწრაფედ ხელთ უხსნა ღმერთმან საკვირველებათამან“. ბრძოლის მხილველი დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გაცვირებულთა ქართველი მოღაშქრეების მომხადებით და გმირული შემართობით, იგი ხატოვნად გადმოგვცემს ბრძოლის სიმძაფრეს: „ერთი /ქართველი, რამ/ ათასთა (მტერთა, რამ) არა თუ სდევდა, არამედ ხელითა იპვრობდა, და ორთა არა თუ წარეცვივნეს ბერნი, არამედ სანთლითა თვით მათვე ტყეთით და მთხრებლთა ტყუედ მოჰყვანდეს ყოველი ქრისტიანენი“. „კსოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ თვალსაჩინოდ აღწერს დავით აღმაშენებლის უშუალო მოწინააღმდეგეებს ერწუხის ბრძოლაში. იგი არ აკავდა სხვა მხედრობურისებს, რომლებიც ღაშქარს ზურგიით ედგნენ და იქიდან აძლიერდნენ განკარგულებებს მკომრებს „მოითი უხახუბდნენ“. დავითი „უპირატეს ყოველთასა თვით წინა უვადოდა ღვთაა ღმთი, შეუხახუბდა ხმათა მღვდელთა, და ვითა გრივადი მიღამო იქცეოდა“ გოლიათით წინ მიიმართებოდა და თავისი მღვდელი, მტკიცე მღვდელთა მუსრს ავლებდა მტერს. მის ხმლის ღარებიდან უკუმოზდნარე სისხლმა უბეები აუღო ისე, რომ ომის დამთავრებამ

შეზღუდვები, როცა სარტყელი შეიხსნა, ეს დაგუბებული ხისხლი გადმოიღვარა; მხედველები თავიდან შეცდებულან, მეფე რომ არ დაჭრილაო, იმ დღეს დავით აღმაშენებელს სამი ცხენი მოუკლეს და „მოთხესლა ზედა მკდომან სრულყო მის დღისა რაი“.

ერწუნის ბრძოლაში დავით აღმაშენებელმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა: „...ქნა წყობანი დიდნი და სმაგასმენილი იგი დიდი ძლევა“, ამ გამარჯვების შედეგად დავითმა შეუნარჩუნა საქართველოს სამეფოს კახეთ-ქერეთი, „...თვითმკროპელობით დაიპყრა ქერეთი და კახეთი და ნებიერად აღიზუნა ციხენი და ზიმაგრენი მათნი“.

1104 წელს ერწუნის ბრძოლაში გამარჯვებას და ქერეთ-კახეთის შემოერთებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს ეკონომიკური და პოლიტიკური გაძლიერებისათვის: ამან დიდად შეუწყო ხელი საქართველოს მიერ ფართო მასშტაბიანი ეკონომიკური და პოლიტიკური ღონისძიებების ქმედითად გატარებას, რამაც საბოლოო ჯამში ქვეყანა იმდროინდელ წინა აზიასა და კავკასიაში უძლიერეს სახელმწიფოდ აქცია.

საქალმწიფო რეფორმა, რუმის-ურბნისის საქალმწიფო პრეზა

დავით აღმაშენებლის სახელთან არის დაკავშირებული 1104 წელს^{*} სრულიად საქართველოს დიდი /რუმის-ურბნისის/ საეკლესიო კრების მოწვევა. კრებას უნდა განეხილა სასულიერო პატრიარქის ღირსების მიხედვით მინიჭების საკითხი და განუმარტო მოშლილი საეკლესიო სამართალი: ირლვეოდა ხელდასხმის წესი, ნიაგებოდა საეკლესიო ქონება, იყო „ჩივილია ჭალყრმათა“ გვარგვინის კუთხვის შემთხვევები, მონასტრებში იმართებოდა ეპარქია, რაც ქრისტიანული დოგმათით შეუვრებული იყო „წმინდა დაწესებულებისათვის“ და სხვ. „წმინდანი ეკლესიანი, სახლნი ღმრთისანი, ქუბ ავაზათა ქმნილ იყვნენ“, – გულისტკივლით აღნიშნავს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. რუმის-ურბნისის კრებას „ბეგლისწერაშიც“ აზერითხელა აღნიშნული, რომ ეკლესია-მონასტრები თავს იჩენდნენ „საღოცველთა მათ აღვითა ქუბავაჲსათა შექმნითა“.

აღიღია წყლულებათა კურნებად შემოკრა ერი მრავალი“. შეკრებილთა სამრევლსთა ურთად დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის შეუმჩნეველი არ დარჩენია მათი შეზღუდულობაც: „რამელთა სამეფოსა თვისისა კათალიკოსი, მღვდელმთავარნი, მეუდაბნოენი, მოძღუარნი და მეცნიერნი შემოკრიბნა წინაშე მისსა ეამსა და ადგილსა ჯეროვანსა“. კრებას, ეახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, დავით აღმაშენებელიც დასწრებია, მაგრამ იგი იქ ყოფილა „არა ვითარცა მეფე, არამედ ვითარცა მონა“, ე.ი. საქართველოს მეფე კრებას ესწრებოდა, როგორც მისი ერთ-ერთი რიგითი მონაწილე.

მართლმადიდებლური ეკლესიის ისტორიაში არაფერია უჩვეულო იმაში, რომ საეკლესიო კრება საქართველოს მეფემ მოიწვია. ცნობილია, რომ მართლმადიდებელთა მსოფლიო საეკლესიო კრებებს ბიზანტიის იმპერატორები იწვევდნენ მათ მიერ დაწესებულ დროს და შერჩეულ ადგილს. იმპერატორები კრების საქმიანობაში ფორმალურ ჩაურევლობას არჩევენ, ფაქტობრივად კი, ყოველმხრივ ცდილობდნენ საკუთარი პოლიტიკის გატარებას. ასევე უნდა ვთქვათ დავით აღმაშენებლის შესახებაც. იგი ფორმალურად კრებას დაესწრო „ვითარცა მონა“. ფაქტობრივად კი, სამეფო კარის პოლიტიკა გაატარებინა.

საეკლესიო კრებას, მსოფლიო საეკლესიო კრებებზე მიღებული წესისამებრ, თავმჯდომარეობდა კათალიკოსი. საეკლესიო კრების ავტორი მონაწილე წამს დავით აღმაშენებლის შვიგნობაროუხუცესი გიორგი მონაზონი. იგი „ბეგლისწერაში“ „კრების თვალად“ არის მოხსენიებული. შვიგნობაროუხუცესი გიორგი მხარში ედგა დავით აღმაშენებელს სახელმწიფოებრივ და კულტურულ საქმიანობაში. იგი ქვეყანაში მაჰმადიანურ ყელა დიდ გარდაქმნაში მეფის თანამშრომელი და თანამდგომი იყო.

* არსებობს სხვა დათარიღებაც, 1103 წ., 1105 წ.

დავით აღმაშენებლის კარგად პატივსაცემი გთავაზობთ იმ სიმბოლოებს, რომლებსაც კრებაზე მეფის მომხრეთა დასი წააწვედებოდა: ცხადია, მაღალი სასულიერო პატივის მქონე მღვდელმთავრები ადვილად არ დათმობდნენ გაბატონებულ მდგომარეობას. საეკლესიო კრება „პრაგმატული“ გაგრძელებულია, რაც დასმული საკითხების პრაქტიკულმა ხასიათმა და გადამწყვეტის სირთულემ განაპირობა. ყველა პრობლემა დაწყვილებით „გამოწვლილი“ გახსნილად და გადაუწყვეტიათ. „ყოველი ციომა განმარტეს, კეთილი და სათნო ღმრთისა წესი ყოველი დაამტკიცეს“.

1. განკვეთა სასულიერო პატივისკენ („უცხო-ყველათ მღვდლობისაგან“) ის პირები, რომლებსაც „კერძოების“ პქონადათ ეს პატივი. მათ ნაცვლად კრებამ შეარჩია სხვა, უფრო ღირსეული პირები, რომლებიც ასაკითაც და თავიანთი საქმიანობითაც უფრო შეეფერებოდნენ ასეთ პატივს. ამ პუნქტში სამღვდლო პირთა ასაკის ხსენება შემთხვევითი არ უნდა იყოს. საფიქრებელია, რომ უკანონოდ „უასაკობსაც“ ენიჭებოდა მღვდელმთავრობის პატივი. ეს ძველისწერის შემდეგ მუხლშიაც ნათლად ჩანს.
2. დაკანონდა სამღვდლო პირთა ხელდასმის წესი. განისაზღვრა ასაკი, რომლის უადრეს არ ეცებოდა მათი ხელდასმის წესი. განისაზღვრა სულიერად კეთილდამსახურებელი, უწყისო და უკანონოდ დაეპყრნენ და განგაწესეთ“ 35 წელი ეპისკოპოსობისა, 30 – მღვდელთათვის, 25 – დიაკონთათვის, 8 – წიგნის მკითხველთათვის.
3. საეკლესიო კრებამ აკრძალა ხელდასმით ერთსა და იმავე დღეს ერთი ზარისხიდან პირდაპირ მეორე და მესამე ზარისხზე აყვანა. როგორც ჩანს, ეს „უწყისო წესი“ კელთ-დასმითაა ფართოდ ყოველად გაერცხლებული. კრებამ აუცილებლად ჩათვალა, რომ საეკლესიო იერარქიულ კიბეზე აღმასვლა მომხდარიყო ყველა საფეხურის საფუძვლიანად გაგების, თანამედროვე ტერმინოლოგიით, გარკვეული სტაჟის მოპოვების შემდეგ: „გამცნებთ ყოველთა ეპისკოპოსთა, რამთა უფროსდა დაკონთა გაჰმრავლებინათჱს მთლუაწუ ივენიც კელესიათა შინა მათთა, ხოლო მონაზონთა რომელნი მღვდლობად და ეპისკოპოსობად მომავალ იყვნენ, პირველად სრულად მონაზვნად დიდითა სქემითა უბრძანებთ განსრულებასა და გერეთა მღვდლობად მოსლესა“ /დღი სჯულის კანონი/. ხელდასმის წესი, ეკლესიისა და მირონის კურთხევა, საკურთხევის დამყარება ისე უნდა შესრულებულიყო, როგორც „გიორგი მთაწმიდელისათა დაწერილს არს“.
4. სამღვდლოების მისწრაფება მეტროპოლიტისკენ აშკარადაა გამოვლენილი კრების დადგენილების „ძველისწერის“ სათანადო მუხლში, სადაც საგანგებო ზომებიცაა გითვალისწინებული ამ უმსგავსობის წინააღმდეგ: „ხოლო ქრთამისათვის და საფასისა რომელსა მიიღებდნენ კელთდამსმელნი კელთდასმადთაგან ... განჩინებად ვიკადრებთ ჩვენცა, რათა მოისპოს ეგევითარი – იგი ეკლესიისაგან და აღიკიცოს მღვდლობისაგან“ და სხვ.
5. აკრძალა მონაზვნობა, რა მიზნითაც არ უნდა ყოფილიყო „არავის კელეწიფის კმარებად მისსა არარად“ /ყოველგვარი საეკლესიო /მათ შორის შეწირული /ნიეთებისა/ „პარამი-ფეშხუბ-სამწერობული“ „ოქროს, ვეცხლი, თუალო, მარგალიტი, ჭიქა, სტაჟრა, ნაქსოვი, სინი, რვალი, რკინა, ძელი, კეცი, ქვამ“/. თუ ვინმე დაარღვევდა ამ კანონს, მას სასჯელი ელოდა.
6. აკრძალა ეკლესიის გარეშე ნათლისცემა და გვირგვინის კურთხევა. „... არცა ნათლისცემა შესაძლებელ არს, არცა გურგუნთა კურთხევა, არც მონაზვნობა ეპისკოპოსთა გინა სქემითა კურთხევა, და არცა მონაზონსაზეცესა გურგუნთა კურთხევა ხელ-ეწიფების, არცა ერისაგანსა მღვდელსა მონაზონისა კურთხევა“.

7. აიკრძალა გვერგვინის კურთხევა „ჩრდეთა ქალ-ყმათა“. თუ შშობლებს გადაწყვეტილი ჰქონდათ დამოუკიდებლობა, ნება უძღვოდით პატარება დაეწინადათ, ხოლო დაქორწინება მხოლოდ განსაზღვრულ ასაკში იყო დაშვებული. ჯგერდასაწყრი ტალა 12 წლისაზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო.
8. კათალიკოსს და ეპისკოპოსებს დაევალიათ, ქორეპისკოპოსებად „სჯულისა და საჯილათა წიგნთა მცენარე“ აერჩიათ, რათა უბიწოდ დაეცვათ ყველა საქრისტიანო წესი, „არარაჲ მათგანი განსცეს ქრთამისათჳს, არცარა რაჲ განვიდოს ვერცხლად“.
9. კრებამ ღაგმო მონასტერში მოძღვართა სიმრავლე /ზოგჯერ თურმე მათი რიცხვი ოცდაათსაც აღწევდა. ადგილი ჰქონდა მათ შორის უთანხმოებას, რასაც ხშირად შფოთი მოჰყვებოდა/ და დაადგინა, რომ, როგორც წესი, მონასტერში ერთი მოძღვარი ყოფილიყო, მხოლოდ დიდ მონასტრებს ჰქონდათ ორი მოძღვრის ყოლის უფლება.
10. აიკრძალა მონასტრებთან გაჭრობის /ბაზრობის/ გამართვა. „რუდარამცა კადრებულ არს ქმნად ამიერთგვან, ნუცა მონასტერთა შინა შექმნად საგატროთა ვრის კრებათაჲ, ნუცამცა რა სხვაჲ სამოქალაქოჲ და სოფლოჲ წესი ქმნილ არს მონასტერთა შინა“.

„ძეგლისწერას“ შემდეგი მუხლები /„განწესება უამისწირვისა“, „მწველებელთა და წარმართთაგის“ და სხვ. /შინა საეკლესიო საქმიანობის მოწესრიგებას ეხება.

ცალკე მუხლი აკანონებს ქორწინების წესს /„კურთხევამ გუჯრუნთა ქორწინებით“/ – „რამეთუ ესე ერთგან კურთხეულნი მამაკაცი და დედაკაცი ნუუკაუე შვირაცხნენ ნახევარ მჭრუხელ ცოლ-ქმრად“. ქორწინების წესის დარღვევისათვის კანონი სამღვდელთა ბართა დასჯასაც ითვალისწინებდა.

„ძეგლისწერის“ საგანგებო მუხლით /„განწინება სოლომური ცოდვისათვის“/ კრებამ აკრძალა სხვადასხვა ზნეობრივი უწყესობანი, რასაც ადგილი ჰქონდა საერო და საეკლესიო პირთა შორისაც.

ღმრთის მაგნიტელი და შეურაცხყოფელი, „ძეგლისწერის“ მიხედვით, „თანამღებ იფოს... განკანონებისა“.

როგორც ვხედავთ, სრულიად საქართველოს დიდ /რეის-ურბნისის/ საეკლესიო კრებას ჟრად მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილებები მიუღია. ეს კრება დაეით აღმაშენებლის მიერ გატარებული საეკლესიო რეფორმის პირველი მნიშვნელოვანი ნაბიჯია.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედისათვის პირადი ღირსებების შესაბამისად სასულიერო პატრიკის მინიჭება უდიდესი მნიშვნელობის გადაწყვეტილება იყო. ფეოდალურ საქართველოში, ისიც ფეოდალიზმის აგვების ხანაში, ასეთი პრინციპის დამკვიდრება პროგრესული მოვლენა იყო. საერთოდ, თითოეულ კანონს /მუხლს/, რომელიც საეკლესიო კრებამ „ძეგლისწერის“ სახით მიიღო, თავისთავად საეკლესიო რეფორმის მნიშვნელობა ჰქონდა.

„ძეგლისწერის“ შინაარსი, ძოგორც საისტორიო წყარო, სცილდება საეკლესიო დოგმატიკის სფეროს და გამოკვეთილად ასახავს იმ დამაბულ ბრძოლას, რომელიც მიმდინარეობდა მეფესა და დიდგვარაანთა ოპოზიციას შორის და რაშიც მონაწილეობდა დიდგვაროვანთაგან გამოსული სამღვდლოლბაცე მუშკიდრეობის წესი ეკლესიის მართვა-გამგებლობაში ტრადიციულად კარგა ხნის დაკანონებული იყო. ამჯერად კი ეკლესიაში არსებული დარღვევები საქართველოს სამეფო კარმა მარჯვედ გამოიყენა და თავისი მოწინააღმდეგე საეკლესიო პირები მოაშორა ეკლესიას, ნაცელად კი სამეფო პოლიტიკის მომხრენი განაწესა. დაეით აღმაშენებლის მიერ ასეთი ფართო მასშტაბის კრების ჩატარება და ქმედითი ჩარევა საეკლესიო საქმეებში თავისთავად მეტყველებდა მეფის გაზრდილ გავლენაზე სასულიერო ცხოვრებაზე. რა თქმა უნდა, მეფე დიდ მზრუნველობას იჩენდა ეკლესია-მონასტრებზე, განსაკუთრებით კი, სამეფო მონასტრებზე, და თავის ღვაწლს მათ მიმართ არასაკმარისად მიიჩნევდა, ამას მოწმობს მისი ორი ანდერძი: შიომღვიმისადმი და გელათისადმი.

[illegible]

მკვარდ, XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში განმტკიცდა სამეფო ხელისუფლების პოლიტიკური საეკლესიო სფეროში. სამეფო ხელისუფლების მოწინააღმდეგე ძალებმა დაკარგეს ძლიერი მოკავშირეები დიდგვარაზი წარმომავლობის მღვდელმთავრების სახით. დიდი ადამიანების საეკლესიო პოლიტიკა მნიშვნელოვანი ნაწილი იყო ქვეყნის ცენტრალიზაციისა და კულტურული წინსვლისათვის მიმართული დიდი პოლიტიკისა. რუს-ცენტრალიზაციისა და კულტურული წინსვლისათვის მიმართული დიდი პოლიტიკისა. რუს-ურბანის კრების მიერ გატარებული დიდებულებით, რომლის ძალით უმაღლეს საეკლესიო თანამდებობაზე მყოფი მიმხრე მღვდელმთავრები დაადგინეს, ეკლესია მეფის ხელისუფლებას დაუმჯობესებარდა. ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა, დავითის ისტორიის დაუმჯობესებარდა. ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა, დავითის ისტორიის დაუმჯობესებარდა. ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა, დავითის ისტორიის დაუმჯობესებარდა.

[illegible]

საჭრეთი გაშვასიდან საღვთა პოლიტიკური გაერთიანება

[illegible]

ამ ბრძოლის შედეგობაზე იყავი იდეა საქართველოს სახელმწიფოში, მისმა სამწეო კარმა. ამ შეტად დიდი და რთული ისტორიული მისის შესრულება საგანგებო ღონისძიებებზე მო-
თხოვდა. უწინარეს ყოვლისა, საჭირო იყო სამხედრო რეფორმა. ქართული ღაშკარის გა-
წერისათვის და საკუთარი მუშაობი ღაშკარის შექმნასთან ერთად, რაც მან ტანტზე ან-
ღლისათავე დაიწყო, დავით აღმაშენებელმა 1118-1120 წწ. ჩრდილოეთ კავკასიიდან გერმანია
40000 ლაშქარ ჩამოსახლა, დასახლა საქართველოში და თითოეულ ლაშქარს თითო ზოლი

ქრის გამოგვანა დააკისრა. ამდენად, 40000 ზოლაშქრე შეიმატა და უკვე 1120 წლისთვის სამოციანთაიანი ზუღმივე ლაშქარი შექმნა. ამას გარდა, დავით აღმაშენებელს ჰყავდა ზუღმიანთაიანი პირადი /„მცველად მისდა“/ გვარდია „მონასპა“ /„რჩეულნი და განსწავლულნი... მისანდომნი და გამოცდილნი სიმხნითა“/. ქვეყნის ლაშქრის ერთ ნაწილს შეადგენდნენ „სამეფოსა სპანი“, რომელიც ზუღმივე ლაშქრისაგან განსხვავებით იყო „ქვეყნითგან გამოყვანილი და ერისთავთა ქვეშე დაწესებულნი“ /ვასუშტი პაგრატიონი/. ამ ლაშქარს შეჰყრიდნენ დროდადრო /„მოუწოდნიან ჟამად“/, საჭიროების შემთხვევაში, ლაშქრის ეს ნაწილი ავტორიტეტითა და სიმპათიით სარგებლობდა. შემთხვევითი არ არის, რომ „სამეფოს სპანი“ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში წარმოდგენილი არიან როგორც „რჩეული და მოკაზმულნი, ცხენებითი და პირმეუქცეველნი“. განსაკუთრებული საჭიროების შემთხვევაში საქართველოს ლაშქარს ემატებოდა „როქის სპა“ – უცხოელთა დაქირავებული ჯარი.

საქართველოს სამეფო კარის ღონისძიებებში ქვეყანა გაამაგრა და გაამდივრა. სამეფო ხელისუფლების ავტორიტეტი განუზომლად გაიზარდა. დავით აღმაშენებელმა ქვეყნის ცხოვრების ყველა მხარე თავის ძალაუფლებას დაუმორჩილა და ხელისუფლების სრული ცენტრალიზაცია განახორციელა. საქართველოს მეფე თვითმპყრობელი გახდა.

წინანსური ღონისძიებანი

დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებულმა ღონისძიებებმა წინშენდგომად განაპირობეს წარმატებები ქვეყნის ეკონომიკური მომდგრების საქმეში. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება სამონეტო რეფორმას. საქართველომ X საუკუნის მაწიურულიდან მჭიდრო ურთიერთობა დაამყარა ბიზანტიასთან, ამან კი თავისი ასახვა პოვა ქართული მონეტის გარეგნობაში. მონეტაზე სათანადო ადგილი დაიკავა ქრისტიანულმა ემბლემა – ჯვარმა ან კიდევ ღვთისმშობლის გამოსახულებამ. ძირითადი წარწერები ქართულია და შეიცავს არა მარტო მეფეთა სახელებს, არამედ მათ ბიზანტიურ ტიტულებსაც. საზგასმუღია იხ გარემოება, რომ იმდროინდელი მონეტა მხოლოდ ვერცხლისაა. ასეთებია, მაგალითად: დავით კურაპალატის, ბაგრატ მეოთხის, გიორგი მეორის, დავით აღმაშენებლის მონეტები. დავით კურაპალატის მიერ მოჭრილ მონეტაზე გამოსახულია ჯვარი და მოთავსებულია დაქარაგმებული ასომთავრული ზედწერილი, რომელიც ასე იკითხება: „ქრისტე, შეიწყალე დავით კურაპალატი“, ხოლო ბაგრატ მეოთხის მონეტაზე გამოსახულია ვლადქერნის ღვთისმშობელი და მოთავსებულია ზედწერილი: „ქრისტე, ადიდე ბაგრატ, აფხაზთა მეფე და ნოველისმოსი“. ამისგან განსხვავდება ბაგრატ მეოთხის მეორე მონეტის ზედწერილი, სადაც ბაგრატს „სევასტოსის“ ტიტული აქვს. ერთმანეთის თანამიმდევრობით წნდება ტიტულები: „ნოველისმოსი, სევასტოსი, კესაროსი“.

ამ პერიოდის მონეტათა უმრავლესობაზე გამოსახულია ვლადქერნის ღვთისმშობელი, ასეთი მონეტების უკანასკნელი მოჭრელია დავით აღმაშენებელი.

XI-XII საუკუნეებში ქართული მონეტები შემდეგ ცვლილებებს განიცდის:

- კლებულობს წონა. თუ დავით კურაპალატის მონეტა 3,5 გრამს იწონდა, ბაგრატ მეოთხის 1,56 გრამია, ხოლო დავით აღმაშენებლის მონეტის წონა 0,51-0,87 გრამს შეადგენს.
- იცვლება წარწერები როგორც მეფეთა ტიტულებისა /კურაპალატი, ნოველისმოსი, სევასტოსი, კესაროსი/, ასევე ვლადქერნის ღვთისმშობლის გამოსახულების წარწერისაც. მაგალითად, თუ ბაგრატ მეოთხის მონეტაზე ხელაყრობილი ღვთისმშობლის გამოსახულების ირგვლივ წარწერილია ბერძნულად „წმინდა ღვთისმშობელი“, გიორგი მეორის მიერ მოჭრილ მონეტაზე წერია „დედა ღვთისა ვლადქერნის“.
- გამოსახულება თანდათან უარესდება და უზემდება.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ზაზნა მდიდარი იყო და ამ სიმდიდრის ერთ-ერთ წყაროს გარეშე მტრებთან წარმატებით ბრძოლა წარმოადგენდა. თითქმის ყველა გამარჯვების აღნიშვნის შემდეგ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ამბობს, რომ ქართველებმა „აღიღეს ტყე და აღაფი ურიცხ“ ან: აიღო დავით აღმაშენებელმა „შარვაში ქალაქი დაბლა და აღავსო ზაზნა თესი ოქროთა და ვერცხლითა და ყოვლითა სიმდიდრითა“; ან კიდევ: „მეფე აშორნას დაესსა თურქმანთა, მოხრნა და იავარყვნა, და წარმოღო ნატყუტაგი მათი ურიცხ“ და სხვ.

დავით აღმაშენებლის წინამორბედ მეფეებს ურთიერთობა ბიზანტიასთან, ურთიერთობა იმდენად მჭიდროდ იყო, რომ ქართული ფული იჭრებოდა ბიზანტიურის მიხედვით, რაც მისი ფორმისა და, ნაწილობრივ, წარწერების შინაარსიდან ჩანს. თვით ბიზანტიურ მონეტებს /ხოლოდ ისტორიული წყაროს ცნობით/ საქართველოში ფართო მიმოქცევა ჰქონია. მაგალითად, დავით აღმაშენებელი თავის „ანდერძში“ აღნიშნავს: „ხოლო დრამკონსტანტი ეუბათა და ჩემნი ლაღნი და თვალ-მარჯალიტნი, ხახულისა ღვთისმშობლისა შემაწირავს, ხოლო ღუკატი და პოტინატი /პოტინატი/ ატერისა საქურჭლისა, იგივე ჩემს სისხლითა მოგებულნი, თუ ელუოღეს მეფე ღიმატრი, ვოველი მისცეს მოძღუარსა ჩემსა“.

ბიზანტიური ფულის ფართო გაერცვლება საქართველოში დასტურდება ჩვენი ქვეყნის მწიწა-წყალზე აღმოჩენილი ბევრი ნიმუშითაც.

XII საუკუნის ქართულ ფულზე შეიძლება ვიმსჯელოთ, ძირითადად, იმ ნუმისმატიკურ მასალების საფუძველზე, რომლებიც დღესდღეობით ჩვენს ხელთ არის, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ფაქტობრივი მასალა ძალზე მცირე რაოდენობითაა შემორჩენილი.

აღნიშნული ხანის ქართული ნუმისმატიკური მასალის შესწავლა ჯერ კიდევ გასულ საუკუნის პირველ ნახევარში დაიწყო. შემდეგ ამ საკითხს სხვადასხვა დროს ყურადღებას აქცევდნენ და საგანგებო შრომებს უძღვნიდნენ ფრანგი მეცნიერი გ. ლანგლუა, გამოჩენილ რუსი ნუმისმატიკ. პაპოშოვა, ინგლისელი ქართველოლოგი დ. ლენგი და სხვ. ამ საქმეში განსაკუთრებული წვლილი აქვთ შეტანილი ქართველ მეცნიერებს.

დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებული ფულის რეფორმის შესახებ ბერიფას ცნობას იძლევა არაბი ისტორიკოსი ალ-ფარაბი, რომელიც ამბობს: დავითმა მოჭრა ფული, რომლის ერთ მხარეზე ეწერა ხალიფას და სულთნის სახელები, მეორეზე – აღამისა და მისი მოცულობის, ხოლო კიდევ – თვით მისი – დავითის სახელით.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დავით აღმაშენებელმა გააგრძელა ელატერნის გამოსახულებიანი მონეტების მოჭრა და მანვე დაუსვა წერტილი ამ ტიპის ფულის შემდგომ წარმოებას. საგარტო მეთიხისა და გიორგი მთარის მონეტებთან შედარებით, ელატერნის გამოსახულებიან აქ გაუხეშებულია. დავით აღმაშენებლის მონეტის წონამ დავით კურაპალატის მონეტის წონასთან შედარებით ერთი-ხუთად იკლო. წონის დაკლება თანდათანობით ხდებოდა და სხვადასხვა მიზეზით იყო გამოწვეული.

საქართველოს მმართველმა და ზეამბავალმა ეკონომიკურმა პოტენციალმა არსებული ფულის საფუძვლიანი შეცვლა მოითხოვა. სწორედ იყო ფული, რომელიც ფართო მიმოქცევაში იჭრებოდა არა მხოლოდ ქვეყნის შიგნით, არამედ მის ფარგლებს გარეთაც. სწორედ ამიტომ XII საუკუნის პირველ მეოთხედში ეს სამონეტო ტიპი ბირჟესიანი იცვლება. შეიცვალა ფაქტურა და წარწერების შინაარსი.

ამრიგად, XII საუკუნის პირველ მეოთხედში საქართველოს სამეფო კარმა გაატარა მნიშვნელოვანი ფინანსური ღონისძიებები, რაც შემდეგში გამოიხატა:

1. შეიცვალა მონეტის ტიპი.

2. მონეტის ტიპის არსებით ცვლილებასთან ერთად განმტკიცდა ფულის კურსი.

ფულის რეფორმის პირველი მომენტი /მონეტის ტიპის შეცვლა/ გამოიხატა ჯერ კიდევ ელატერნის გამოსახულებიანი მონეტის შინაარსის შეცვლაში, ხოლო უფრო დიდმნიშვნელო-

ვინც იყო საერთოდ ბიზანტიური ტიპის მონეტის მუსლიმურით შეცვლა. ეს უკვე არა მხოლოდ მონეტის შინაარსში ზოგიერთი დეტალის შეცვლა იყო, არამედ არსებით ცვლილებას წარმოადგენდა, ერთი ტიპის მონეტა, მეორე, კარდინალურად საწინააღმდეგო პრინციპზე შეცვლა, მუსლიმური ტიპის მონეტის მოჭრა გარკვეული მიზეზებით იყო განპირობებული, XII საუკუნის პირველი მეოთხედის ქართული მონეტა გამოხატავდა ქვეყნის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ მდგომარეობას და თავისი შინაარსის შეცვლისას იღებდა იმ ფულის სახეს, რომელიც იმ დროს მსოფლიო ბაზარზე ბატონობდა. ეს იმით, რომ ამ ხანაში საქართველოსათვის მთავარი მნიშვნელობა აღმოსავლეთთან უკურობას მიენიჭა და დავით აღმაშენებელმაც ქართული მონეტა თავისი ფორმით აღმოსავლურს დაუახლოვა. მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ მუსლიმური ტიპის მონეტის გერდით იჭრებოდა და მიმოქცევაში იყო ქართული ტიპის /ქართულზეწერილიანი/ მონეტებიც.

ფულის რეფორმის მეორე მომენტი – ფულის კურსის განმტკიცება, უშუალოდ პარგულიან გამომდინარეობს. მონეტის შინაარსის შეცვლა ფულის კურსის განმტკიცებას ემსახურებოდა. თავისთავად ფინანსური რეფორმის მთელი არსი სწორედ ამაში მდგომარეობდა. ამავდროულად უზრუნველყოფილი იყო ფულის მყარი მიმოქცევა. ფულის ხაზტემათ გაუქმობებმა აპირობებდა ეკონომიკის წარმატებით განვითარებას. ამდენად, დავით აღმაშენებლის მიერ ეკონომიკაში გატარებული ღონისძიებები, მისი პოლიტიკა საქართველოს სახელმწიფოს პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ აღორძინებას ემსახურებოდა.

სასამართლო რეფორმა

დავით აღმაშენებელმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია უმაღლესი სასამართლოს წარმოებას. ფეოდალურ საქართველოში XII საუკუნის პირველ მეოთხედიდან უმაღლესი მსჯელობა მუდმივად ითვლებოდა. მას უნდა გაერჩია და გადაეწყვიტა ყველა ის საკმე, რომელიც უმაღლესი სასამართლოს კომპეტენციას ექვემდებარებოდა. ბუნებრივია, სამართლის ამგვარ წარმოებას ხარვეზები ჰქონდა. ამასთან, დავით აღმაშენებლისგანდებული საქართველო როგორც ტერიტორიულად, ისე მოსახლეობით ძალზედ გაზრდილი იყო და ასეთი მართვა, პრიმიტიული წესით სასამართლოს წარმოება აღარ შეეფერებოდა ქვეყნის განვითარების დონეს. ისიც გასათვალისწინებელი იყო, რომ მუდმივ სხვადასხვა სამხედრო საქმეების წარმოების გამო ხშირად ხანგრძლივად ტოვებდა თავის სატახტო ქალაქს /„რამეთუ სლგათა შინა თუსთა სამეფოთასა სამრავლითა საათათა და სიძალითა სლგისათა ვერ ადვილად მიეძებნეოდიან მოწაგრანი და დაჭირებულნი და მიმძღაგრებულნი“. ასეთ შემთხვევაში მომიჯნაბები, დაჭირებულნი და მიმძღაგრებულნი, იძულებული იყვნენ მეფისათვის ეცადათ ჯვლებს, სადაც კი იმყამად ეძულებოდით და ხან „ბორცუსა და ზედა რასზე გზისა მახლობელსა, ანუ კლდეა; გინა თუ ზესა... ასულიყვნენ, რომ ამგვარად როგორმე მიეცათათ ზეფის ჟურადლება. უფრო ოდნე ეპოვის ესეითარი რამე, და მტნით საცნაურ ვფის ჭრტინგა თუსა“. საქართველოს მეფე განკითხავდა და მეფობრივ შეწყვეტას მიუხდებდა მათ.

დავით აღმაშენებელმა დაადგინა „კაცნი მართლად მცნობელნი და განმკითხველნი მოძიებათანი“, რომლებიც მოწოდებული იყვნენ, რომ გაერჩიათ დაჭირებულთა და მიმძღაგრებულთა საჩივრები, უკანასკნელთ კი მოგან უნდა მიეღოთ კურნება. როგორც ვხედავთ, დავით აღმაშენებლის გადაუხალისებია, ადგილობრივი სასამართლო სისტემის რეორგანიზაცია მოუხდენია.

დავით აღმაშენებლის სახელთანაა დაკავშირებული სასამართლო დაწესებულების საჯარო კარის გარდაქმნა.

დავით აღმაშენებელმა დააწესა, რომ საჯარო კარის ხელმძღვანელობა ჭკონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს ევალებოდა. იგი იყო „მართლმსაჯული და ხელისამყრობელი უღონითა

და ქრეთა“. „ხელმწიფის კარის გარეგანში“ ხაზგასმითაა ნათქვამი: „ჭვინძივლი ორ-შაბათს დღეს საჯო კარსა შიგან დაჯდების, ობოლთა და ქრეთა და მამლაჯრებელთა მომხიარათ განკითხავს, და ყოველი საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის; და ზარდახანის მწიგნობარს გაგზავნის და მისის პირით მოიხსენებს, რაც ეს რა სჭირს. და რასაც მისი პირით ვერ დაიურევებს, ადგების და, რა ჟამსაც ჟამი იყოს, თუთ მივა და მამან თურვის, რაც ვის უსამართლო სჭირს; არ მოეშვება, რომ არ დაიურვოს“. როგორც ვხედავთ, მწიგნობართუხუცეს-ჭვინძივლის ინსტიტუტთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული სამართლის დარგში ღონისძიებების გატარება.

დავით აღმაშენებლის ღრდიდან მოკიდებული საჯო კარა უზენაეს ინსტანციას წარმოადგენდა დაბალი ინსტანციის სასამართლოებისათვის. უდავოა, რომ დავით აღმაშენებელმა მოაწესრიგა სასამართლო სისტემა. არ არის შეუთხვევითი, რომ დავით აღმაშენებლის იმპერატორის იმ საქმეთა შორის, რომელნიც „ეთხოვებიან ჰეფობას“, საგანგებოა აქვს აღნიშნული: „შემცოდეთა წყალობითნი წურთანი და მომხიარათ მართლნი გამოიყენანი“.

საჯო კარი მუდმივად მოქმედი უმაღლესი სასამართლო დაწესებულება იყო, რომელიც განიხილავდა ქვედა საფეხურის სასამართლოს გადაწყვეტილებით უგზაფილო მომხიარის აჯას /აჯა-თხოვნა, კედრება სამართლის ან რამე წყალობის მიხედვად/. საჯო კარის ფუნქციას შეადგენდა როგორც სამოქალაქო, ისე სისხლისსამართლებრივი საქმეების გარჩევა. ორშაბათობით ჭვინძივლ-მწიგნობართუხუცესი თვითონ სჯიდა საქმეებს, თავისი უახლოესი ხელქვეითი მოხელეების – მეფის საწოლისა და ზარდახანის მწიგნობრების მოწვევით. დანარჩენ დღეებში საქმეებს სხვა მოსამართლენა განიხილავდნენ. როგორც ჩანს, ჭვინძივლ-მწიგნობართუხუცესისა და სხვა მოსამართლეების კომპეტენცია გამოჯნული იყო.

საჯო კარის საქმიანობის, მასში არსებული წესების შესახებ ღართოდ იჭებოდა საზოგადოება ინფორმირებული, ზოგი მოსახრებით, საჯო კარის მეშვეობით შედიოდა სასახლის აღმინისტრაციისში ცველა სახის აჯა-მოხსენება. მოსახრებს შორის განსხვავება იყო სოციალურადაც და თხოვნის შინაარსითაც თუ ზოგი მომლაჯრებისაგან დაცვას ითხოვდა სხვანი მამულის ბოძისა და პრივილეგიებს იაჯდნენ. ჭვინძივლ-მწიგნობართუხუცესი პირადად განიხილავდა ქრეთობების და მამლაჯრებლების საჩივრებს, იმ საკითხებს, რომლებიც სამართლის საჭიროებდნენ /ეს მის იერარქულ პატარსაც შეეუერებოდა/. აჯა-საჩივრების განკითხვა ორშაბათობით ხდებოდა, სხვა დღეებში კი განიხილვოდა აჯა-მოხსენებები მამულისა და თანამდებობების ბოძის შესახებ. ბუნებრივია, ჭვინძივლ-მწიგნობართუხუცესი საჯო კარში სასამართლო სისტემის საერთო მართვის საკითხებსაც განაგებდა. აღბათ, არ უნდა გამოვირიცხოთ, რომ საჯო კარის ფუნქცია არა მხოლოდ უმაღლეს საბუღალთო საქმიანობა იყო, არამედ ყოველგვარი აჯის, წერილობითი თხოვნა-მოხსენებასა და აღმინისტრაციული მიმოწერის თავშესაფარი უწყება.

ამგვარად, XII ს. საქართველოში არსებობდა მაღალგანვითარებული სახელმწიფოებრიობა და მისი აუცილებელი ატრიბუტი – შესაბამისი სამართლებრივი სისტემა.

სამართლის ახალი ინსტიტუტის შექმნა და სამართალწარმოების მაღალ დონეზე დაყენება დავით აღმაშენებლის მიერ იმ დროისათვის მეტად მნიშვნელოვანია, წინგადადგმულ ნაბიჯი იყო. ამ გზით სასამართლოს წესიერ წარმოებას არავითარი გარეშე პირობები აღ შეუფერებდა. თვით ის გარემოება, რომ სასამართლო უზენაეს საფეხურზედაც კი სახელმწიფოს მართვა-გამგეობისაგან განცალკევებული იყო და განსაკუთრებულ დაქვემდებარებას იქცა, ქართული სამართლის დიდ წარმატებად და ღირსებად უნდა ჩაითვალოს.

საქართველოს სახელმწიფოს მაღალმა სოციალურ-ეკონომიკურმა და კულტურულმა დონემ განაპირობა შესაბამისი სასამართლო სისტემა. სახელმწიფოში წესრიგის დამყარებისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება მატოვართა ინსტიტუტის ორგანიზებას.

დიდგორის ბრძოლა

ქართველი ერის სამართლიანი ბრძოლები ისტორიაში ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია დიდგორის ბრძოლას. ცნობები ამ ბრძოლის შესახებ და, აგრეთვე, მისი შედეგები გვხვდება როგორც ქართულ, ისე უცხოელ ისტორიკოსთა ნაშრომებში.

ფართო მასშტაბის ენერგიული ღონისძიებების შემდეგ, საქართველოს სამეფო კარი აქტიური ბრძოლის ტაქტიკას არჩევს მომხდური მტრის დასამარცხებლად და საქართველოს საბოლოოდ შემოსაშტკაცებლად /საქართველოს დედაქალაქი თბილისი ჯერ კიდევ არ იყო შემოერთებული/. ბუნებრივია, საქართველოს სახელმწიფოს გაძლიერებითა და გააქტიურებით შემოუთებული იფუნქციონირებდა სამაღლიანი მფლობელებიც, რომლებიც სათანადო მომენტს უცდიდნენ მის წინააღმდეგ გასლანაშტკრებლად...

მაჰმადიანთა გაერთიანებული ლაშქრის საქართველოზე თავდასხმის წამოწყება და ორგანიზატორი ერაყის ხელჩუკიანთა ვაშტებელი, სულთანი მაჰმუდ მუჰამედის ძე /1117-1131 წწ./ ჩანს. მან მიმართა მაჰმადიანებს, აეინც კი სადმე იყო დამსვლი და აღებოდა მოკიდებული, ყველას, მოლაშქრეობის შემძლებელს! მონაწილეობა მიუღო საქართველოს წინააღმდეგ ომში. ღვაწი აღმაშენებლის ისტორიკოსის მიხედვით, „სულტანმა მოუწოდა არაბეთის მეფეს დურბანს, ზაფარს ძეს და მოცა ძე თავისი ძალი და ყოველი ძალი მისი, და აინა სპასალარად ელდაზი ძე არდუხისი... და უბრძანა... ამით თანა ათავსეს განმასასა მისითა ძალითა და ყოველთა სომხეთისა ამირათა“.

კოალიციური ლაშქრის რაოდენობა, სიძეხე ისტორიკოსის, მატთის ურპაცის მიხედვით, შეადგენდა 560000 კაცს. არტაქსის სამთავროს კანცლერის, ფარაგი ვოტიეს ცნობით, კოალიციურ მოლაშქრეთა რიცხვი 600000-ს აღწევდა. იგი გვახსენებდა მაინც, რომ მტრის ლაშქარი დიდგორის ბრძოლისას 300000 მეომარს იჭრდა ყოველდღე შემდგარი.

რამდენი მოლაშქრე გამოიყვანა დავით აღმაშენებელმა? ვოტიეს ცნობით, დავით აღმაშენებელი 80000 მხედრით გავიდა საბრძოლველად. ეს მონაცემიც გაზვიადებული ჩანს. უფრო დასაჯერებელია მატთის ურპაცის საკმაოდ დეტალური ცნობა საქართველოს ლაშქრის რაოდენობის შესახებ. მისი მიხედვით, დავით აღმაშენებელმა დიდგორის ბრძოლაში საომარად გაიყვანა 55600 მოლაშქრე, აქედან 40000 ქართველი, 15000 ყივჩაყი, 500 აღანი და 100 ეგრპელი მეომარი. დავით აღმაშენებლის მიერ დიდგორის ველზე გამოყვანილი ლაშქრის უდიდეს უმრავლესობას /ორ მესამედს/ ქართველები შეადგენდნენ. შემთხვევით არ უნდა იყოს, რომ გადამწყვეტ მომენტში მართლაც ძალას ქართულ ლაშქარში სწორედ სამეფო სპა-ქართველები შეადგენდნენ.

თურქ-სელჩუკების კოალიციურ ჯარსა და დავით აღმაშენებლის ლაშქარს შორის გერალური ბრძოლა დიდგორთან გაიმართა. საქართველოს ჯარი დავით აღმაშენებელმა დიდგორის განლაგება ვოტიეს გადმოცემით, დავით აღმაშენებელმა ბრძოლის დაწყების წინ მუხნებარე მოწოდებით მამართა თავის ლაშქარს: „მომარხო ქრისტესანი! თუ ღვთის სჯულის დასაცავად თავდადებით ეობრძოლებო, არამყოფ ეშმაკის ურიცხე მამდგაროა, არამედ თვით ეშმაკისავე აღუღლად დავამარცხებო. და ერთს რახმე გირჩევო, რაც ჩვენა პატრიონებისა და ზარგებლობისათვის გარგი იქნება. ჩვენ ყველამ, ხელების ცისკერ აპრობოთ, ძლიერ ღმერთს აღთქმა მიეცეთ, რომ მასი სიგვარულისათვის ამ ბრძოლის ველზე დავიხოცებით და არ გავიქცევით. და რათა არ შეგეძლოს გატყუება, კიდევ რომ მოვიწოდოთ, ამ ხეობის შესავალი, რომლითაც შემოვსულვართ, ხეთა ხმარა ხორგებით შევკაროთ და მტერს, როცა მოვკლავლივინა ჩვენზე იერაშის მოსატანად, მტკიცე გულისთ დაუნდობლად შევეტოთ“.

დავით აღმაშენებლის სიტყვიდან აშკარა ხდება, რომ ქართული ლაშქარი იდგა ხეობაში, რომლის შესასვლელიც საგანგებოდ ჩაუხერგავთ. ეს, რასაკვირველია, საგანგებო ღო-

ნისიძეებს იყო. ქართველ მღვდელმთავრებს წინაშე იდგა ერთი ამოცანა — ან გამარჯვება, ან ზურგშეუქცევადი სიკვდილი. ამგვარი ტყვეთა საერთოდ ქართველებისათვის ნორმა გახდა და უკვე შემდგომი დროის ისტორიკოსები მას წარმოგვიდგენენ როგორც დაკარგულ წესს: „არა არს წესი ჩვენ ქართველთა, უკეთუ ვიხილოთ მტერი ჩვენ კერძო მომავალი, შეუძლებელ ზურგი შემოვაქციოთ დადეთუ იყოს სიკუდილი“. დიას, ზურგშეუქცევლობა ოლიგარქულ მოსდგამდათ ქართველ პატრიარქებს და როცა ეპისკოპოსად ახლდნენ, იმდროინდელი აზრობის: „არა არს წესი“, იქნებ სწორედ დიდგორის ბრძოლის შემდგომ ხანას გულისხმობს იგი.

1121 წლის 12 აგვისტო, ღვთისმშობლის მარხვის ხუთშაბათი...

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, საქართველოს ლაშქრის სარდლობის მიერ გატარებული სტრატეგიული და ტაქტიკური სახეულები და მებრძოლთა თავდასწირული შეპარობის წყალობით, დიდგორის ბრძოლა სამი ეპიზოდი /სათი/ გაგრძელდებოდა. მტერი ხას-ტაკად დამარცხდა, ქართველთა ლაშქრისა და მისი სარდლობის დამსახურება ის იყო, რომ გაქცეულ მტერს შეეკავშირებინა და გაერთიანების საშუალება არ მისცა, კონტრშეტყვის ყოველგვარი საშუალება პოულობდა და მისი სრული მარცხი განაპირობა. ამრიგად, ქართველმა მღვდელმთავრებმა 1121 წლის 12 აგვისტოს მაჰმადიანურ კოალიციურ ჯარებთან მტკად რთულ და ამავე დროს არსებითად გადამწყვეტ ბრძოლაში ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს.

დიდგორის ბრძოლის წარმატებით მოვების შემდეგ საქართველოს სამეფოსათვის თბილისის შემოერთებას წინ აღარაფერი უდგა. საქართველოს ძველი დედაქალაქისა და სხვა ქალაქების დამორჩილება, ფაქტობრივად, დიდგორის ბრძოლის გაგრძელება იყო. „მოკრესა წელსა აიღო მეფემან ქალაქი ტფილისი, პარველსავე თმსა, ოთხას წელს კონებელი სპარსთა, და დაუპყვიდრა შვილთა თვისთა საჭურჭლედ და სახლად თვისად საუკუნოდ“. ამგვარად, თბილისი 1122 წელს შემოიერთეს. საქართველოს სატახტო ქალაქი კვლავ აქ გადმოიტანეს.

მეფემ, რომელიც ჯერ, შკატად გაუსწორდა მას წინააღმდეგ მებრძოლთ, თბილისს მაჰმადიანებს, სომხებს, ებრაელებს საგადასახადო შეღავათები დაუწესა, მაჰმადიანებს კომლიანთაგან 3 დინარი, სომხებს, ებრაელებს 4, ქართველებს 5. დააკანონა არაქრისტიანობაში შემწყქმარებლობითა დაპოვებული ქალაქი, მათგან პატრიარქის მავალით თვით მეფე იმყოფებოდა. ეს, ერთი მხრივ, ქართველთათვის დამახასიათებელი თვისებაა, ამასთანავე ითვალისწინებდა სახელმწიფო ინტერესებს. საუკუნეთა მანძილზე მაჰმადიანთა ზღუდით მყოფ თბილისში მოხდა გაჭიროება მათ ზღუდით იყო მათი აქ დამაგრება, რათა ამ გზით მალეველი შემოსევალი სახელმწიფოს ზარალი შეესწავლინა.

დავით აღმაშენებელმა გაათავისუფლა შირვანი /1123წ./ და ანისი /1124წ./, მისმა გეგმა ზომიერმა საქმიანობამ აღამყარა ქვეყანა... გარეგნო და აღაშენა ყოველი თხერ-მწიფი... ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ „სულტანი დასვა მოსარკედ თვისა, ხოლო მეფე ბერძენთა ერთგულსა სახელად თვისად; დასცნა წარმართნი, მოსრნა ბარბაროზნი, მრწამად მოუგანა მეფენი, ხოლო მონად ზღმწიფენი; მეოტად წარმოქცენა არაბნი, იაკარად ისმაილელნი მტერად დასვა სპარსნი, ხოლო გლეხად მოაყარა მათნი“. დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებულმა მრავალმხრივმა ღონისძიებებმა განაპირობა წარმატებები ქვეყნის ეკონომიკურ მომხდარებას საქმეში. XII ს. პირველ მეოთხედში საქართველოს სოფლის მეურნეობამ და ზღლისწობა-ვაჭრობამ განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია.

ურთიერთობა ჩრდილოეთ მემკვიდრეთან. დავით აღმაშენებლის საგარეო-პოლიტიკურ თვალსაწიერში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ ჩრდილოეთის ქვეყნებსა და ზღუდებს. მათ ურთიერთობა ინტენსიურად წარმართა. ჩრდილო კავკასიის ზღუდებში დავით აღმაშენებელი ზედადა მნიშვნელოვან ძალას, რომელსაც თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლას და სამხრეთ კავკასიის ზღუდით კონსოლიდაციის საქმეში მნიშვნელოვანი როლის შესრულება შეეძლო.

საქართველოსა და რუსეთის ურთიერთობა სათავეს უზსივარი დროიდან იღებს. ამ ორი ხალხის ნაცნობობა სულ ცოტა ათ საუკუნეს მაინც მოითვლის. X-XI სს-ში რუსეთი აღმოსავლეთი ევროპის მსხვილ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა. ჯერ კიდევ IX საუკუნის შუა წლებიდან გავეს რუსეთი აღმოსავლეთი ევროპისა და მახლობელი აღმოსავლეთი პოლიტიკურ მოვლენათა ორბიტაში მოექცა. ბიზანტიის იმპერია ყოველწლივ ცდილობდა, წინააღმდეგობა გაეწია ახალი, მზარდი სახელმწიფოს გაძლიერებისათვის, თანაც მას თვალსაწიერში (განსაკუთრებით არაბებისაგან შევიწროების შემდეგ) დიდი ფასი ღირდა შავი ზღვის ჩდილოეთით მდებარე მიწებს.

აღმოსავლური წყაროები მიუთითებენ, რომ რუსეთის სახელმწიფო თავის მხრივ ისწრაფოდა დიდი საგაბრუნო-კონომიკური მნიშვნელობის სამდინარო თუ საზღვაო გზების ხელში ჩასაგდებად. რაც შეეხება საქართველოს ფეოდალურ მონარქიას, XI საუკუნიდან იგი აღმავლობის გზაზე იყო და საჭირო შემთხვევაში გარკვეული ურთიერთობა ჰქონდა მეზობელ ქვეყნებთან. ამ ურთიერთობას უმეტესწილად პოლიტიკური ინტერესები განსაზღვრავდა. გავეს რუსეთთან ურთიერთობასაც ამგვარი მაზანი უნდა ჰქონოდა.

ქართული წარმართული წყაროების უძველესი ცნობები — ვარანგებისა და ქართველების კონტაქტის შესახებ XI საუკუნეს განეკუთვნება (სუმსატ ღაფთის ძის თხზულება „ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა“ და უცნობი ავტორის „მატიანე ქართლისაჲ“). რუს-ქართველთა შეხვედრის ერთ ფაქტს აღწერს სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ტარონაცი (ასოლივი). შემოხსენებული ცნობები XI საუკუნისაა, მაგრამ სავარაუდოა, რომ ქართველთათვის ცნება „რუსი“, ისე როგორც რუსი ხალხი, უცნობი არც ადრე ვიწოდებოდა, თუნდაც ის ფაქტი, რომ სუმსატ ღაფთის ძე „რუსს“ ყოველგვარი კომენტარის გარეშე იხსენიებს, დასტურია იმისა, რომ ეს ცნება XI საუკუნემდეც უცხო არ იყო ქართველთათვის, „რუსის“ ბადალი ტერმინებია ქართულ მატანებზე და საბუთებში მოხსენიებული „სკვითი“. ქართული წყაროები იცნობენ ტერმინ „სკლავ“-საც (სლავი).

ქართველთა და ვარანგთა ურთიერთობის შესახებ შეტად საინტერესო ცნობაა დაცული „მატიანე ქართლისაჲ“-ში. თხზულებაში, იქ, სადაც ლაპარაკია საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-ისა და კლდეკარის ერისთავს ლაპარაკ ბაღვაშს შორის ურთიერთობის გაშეყვებაზე, აღნიშნულია, რომ მათ ზრდილაში მონაწილეობდნენ სამაათისი ვარანგნი (ვარიანგები). ისტორიკოსთა შორის არ არის აზრთა ერთიანობა იმის შესახებ, თუ ვის მხარეს იბრძოდნენ ვარიანგნი. ერთი მხრივ, რომ ისინი იყვნენ ლაპარაკის მხარეს, მეორე მხრივ, რომ ვარიანგნი ბაგრატ IV-სთან იყვნენ.

ვარიანგნი სწორედ საქართველოს მეფეს უმარებდნენ მხარს. ასე ვსმოდა ეს ფაქტი ეახ-უშტი ბაგრატიონსაც, რომელიც აღნიშნავდა: „ხოლო ბაგრატს მოერთნენ სამაათისი ვარიანგნი მოიყვანა მეფემან შვიდასი მათგანი და შიდა ქართველნი...“. ნიშანდობლივია, რომ ვარიანგები შავი ზღვითა და მდინარე რაონით მოვიდნენ ბაშაშდე (როგორც ჩანს, ბაში მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო რაონის სანაოსნო გავისტრალზე), რომელიც მეფესა და მის აღმანისტრაციას ემორჩილებოდა (ბაგრატ IV-ის სატახტო რეზიდენციაც დასავლეთ საქართველოში — ქუთაისში იყო).

ამგვარად, „მატიანე ქართლისაჲ“ ნათელყოფს, რომ უკვე XI საუკუნის შუა წლებში ქართველებსა და ვარიანგებს არა მხოლოდ შორეული ნაცნობობა, არამედ ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ.

„რუსი“ ბერძნულიდან ქართულ ენაზე გადმოღებულ არაერთ ნაწარმოეში გვხვდება. „ცხოვრება ანდრია სალოსისა“ (თარგმნილია 1040 წლამდე) გვამცნობს: „ჲე ვიტყვადი, რომ ნათესაფნი შვითურთა მოვალს, რომელსაც ჰქვან რუსნი“. ვიორგი მოაწმადელის მიერ ბერძნულიდან თარგმნილ თხზულებაში „ღვთის მშობლის მიერ სასწაულებრე ხსნა კონსტანტინეპოლისა სპარსთა და სკვითთა ზღამოსელისაგან“ აღნიშნულია, რომ პერსიელი კეისარი

იგი შემოსვრილი „მრავალჯის სარსითა მერ და სკეთითა, ესე იგი არს რუსთა“. აქ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს „სკეთის“ განმარტებას („ესე იგი არს რუსთა“).

XII საუკუნის დასაწყისიდან, დავით აღმაშენებლის მეფობის დროს, რუსებსა და ქართველებს შორის ურთიერთობა კიდევ უფრო გაიზარდა.

საქვე აღვთქვამთ „საქართველოს აღწერილობა“-ში (XVII ს.) შემონახულია ცნობა, რომელშიც შეიძლება იგულისხმებოდეს დავით აღმაშენებელსა და ვლადიმერ მონომახს (1113-1125 წწ.) შორის არსებული პოლიტიკური ურთიერთობა, რაც დაკავშირებული უნდა იყოს საქართველოში ყივჩაყთა გადმოსახლებაში. დავით აღმაშენებელი რუსეთში წასვლა დახმარების სათხოვნელად. საქვე აღვთქვამთ ეს ცნობა სხვა წყაროებით არ დამტკიცდება. უნდა გვახსოვდეს, რომ ავი ემყარებოდა რაიზე გადმოცემას ან ჩვენამდე მოუღწევდნ რომელიმე წერილობით წყაროს. არ არის გამორიცხული, რომ ყივჩაყთიდან დავით მეფეს „სარწმუნო კაცებს“ მეფეს დაუდებოდა გზა რუსული სამთავროსაკენ გადგომლებითა. „ყივჩაყთა ზიწა“ უშუალოდ ემყარება რუსულ სამთავროთა ხელშეწყობას. დავითის „სარწმუნო კაცთა“ მისვლა კიევის მთავართან, საქართველოში ყივჩაყთა გადმოსახლების შესახებ ცნობის მისაწოდებლად, ალბათ, აუცილებელი იყო.

საქვე აღვთქვამთ ცნობით, დავით აღმაშენებლისათვის დიდი დახმარება აღმოუჩნიათ რუსეთში, დამხმარე ძალა მიუციათ, რომლის საშუალებითაც მტერი უნდა განდევნათ. ამ ძალაში ყივჩაყები უნდა იგულისხმებოდეს. რუსი მემკვიდრეები ვლადიმერ მონომახს მიუერთდნ, ყივჩაყების გამოშვებას „რკინის კარებს“ აქეთ, საქართველოში, და არა საქართველოს მეფეს, რომელმაც ეს დონისძიება უშუალოდ გაატარა. რუსი მემკვიდრეები კატეგორიულ ცნობაში ჩვენ უნდა დავინახოთ ის ფაქტი, რომ კიევის დიდმა მთავარმა მარილაც მიიღო მონაწილეობა ყივჩაყთა გადმოსახლებაში. ეს „მონაწილეობა“, თავის შირი, დავით აღმაშენებელსა და ვლადიმერ მონომახს შორის მოლაპარაკებას უნდა გულისხმობდეს. ნიშანდობლივია, რომ რუსეთში სცოდნიათ დავით აღმაშენებლის მიერ „უწმინდურთა განდევნის“ შესახებ. მათში თურთქ-სელჩუკი იგულისხმებიან. დავით აღმაშენებლის გამარჯვებმა და წინსვლამ, ზურბრეცია, კიდევ უფრო განამტკიცა კავშირი რუსეთთან, გაძლიერებულ საქართველოსთან კავშირი, რა ფაქტს უნდა, ძველი რუსეთის ინტერესებში იყო.

XII-XIII საუკუნეების ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა მიმოწერაში მახლოებული აღმოსავლეთის სულთნებთან საფურადღებო ქართველ მეფეთა ტიტულატურები, რომლებიც მათ მუხლიში მუდობელად მოიხსენიებენ. ან ზოგიერთი მათგანი „აბხაზის პატრონად“ სახელდებულ მეფე დავითსადმი გამოგზავნილ წერილში ეკითხულობთ: „ჭრისტეს მოწაფეთა გვარჯინისა; ტახტთა და გვარჯინთა მემკვიდრეობით მყრობელისა, აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სტეფანოსისა, ქრისტეს სარწმუნოების მცველისა; აბხაზის, შაჰის, აღანისა და რუსის მეფეთა-მეფისა“ და ა.შ. იმავე ადრესატისადმი სხვა წერილში ეკითხულობთ: „აბხაზთა მეფეთა-მეფისა; რუმისა და რუსის მარზაანის; ქრისტეს სარწმუნოების მეფის (დღევანდელიმ) ჰვოს აღლაშა მეფეება მისი და მარადი ჰვოს სამეფო მისი)“; ან კიდევ „ქვეყანათა მფარველი, გურჯის, აბხაზის, აღანის, შაჰისა და ხახარის მეფეთა მეფე“. პირველ ორ შემთხვევაში „აბხაზი“ ნიშნავს სრულად (აღმოსავლეთ და დასავლეთ) საქართველოს. ეს აღმოსავლეთის სხვა ავტორებთანაც კარგად ჩანს. მაგალითად, ნაფარი შარვანი (XII ს.) გვამცნობს, რომ „აბხაზს მოსახლე ვახუდი და ქართლად მოლაპარაკე“. შესაძლოა წერილში აბხაზი და გურჯი ერთად ნახსენები. ე.ი. აბხაზი არ არის ნახმარი სრულიად საქართველოს მნიშვნელობით (საგარეუდებელია იგი დასავლეთ საქართველოს გულისხმობის). არ უნდა გამოვრიცხოთ, რომ წერილებს ადრესატი დავით აღმაშენებელია. ამ შემთხვევაში ჩვენ გვანტერესებს წერილების ადრესატის „რუსის მეფეთა-მეფედ“ ან „რუსის მარზაანად“, ან კიდევ „აბხაზის მეფეთა-მეფედ“ მოხსენიება. რა შეეხება ამ უკანასკნელს, აქ „აბხაზი“ ჩანს „რუსის“ პარალელი. ამის დადგენა ქართულ

წყაროებითაც შეიძლება, ხაზარეთის ყოფილი ტერიტორია თამარის პირველი ისტორიკოსის („ისტორიანი და აზმანი შარაგანდელიანი“) მიერ რუსეთად არის მიჩნეული. აღსანიშნავია ცხოვრებაში სხვადასხვა გვიანდელ ნუსხაში იქ სადაც ხაზარეთზე ლაპარაკი, არშაზე წერია: „ხაზარეთი რუსეთიაო“ წყაროებში თუ ხაზარი და ყივჩაყა დასახლებული, რუსი ნახსენები აღარ არის, ან პირიქით.

მართებული ჩანს დაცემა, რომ რუსი არა მარტო თანამედროვე რუსეთის ნაწილს ეწოდებოდა, არამედ ჩრდილო კავკასიაში დაფუძნებულ გარკვეულ ტომებსაც (რუსთა ერთ-ერთი გარკვეულ შტოს) და ამავე მიმდებარეობით იგი ნახარი ეს ტერმინი ქართველი ადრეპატე-ბისადმი გამოვლენილ წერილებში. ეს რუსი მოწვევითი იყო პარვანდელ საცხოვრისს და ჩდილოეთიდან ემეზობლებოდა საქართველოს. როგორც ჩანს, ეს ერთეული ბაგრატიონთა სამეფო ხაზლის გაუღების ქვეშა მოქცეული XII საუკუნეში, რაც, თავის მხრივ, ქართველ მეფეთა ტიტულატურაშიც ასახულა, დავით აღმაშენებელს („მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კასთა და სომეხთა“) ემორჩილებოდა „ერნი, ტომნი და ენანი, შეუენი და ხელ-წოდენი ოსეთისა და ყივჩაყეთისანი, სომხეთისა და ფრანგეთისანი, შარაგანისა და სამარ-სეთისანი“, აქ მოხსენიებული „ფრანგეთის“ რაობა არ არის სამოლოოდ გარკვეული იქნებ ხარო იყო ღ. მელიქსეთბეგი, რომელიც „ფრანგეთის“ ნაცვლად „ფრანგეთს“ (ფრანგეთს) ეთიხულობდა; მისი სამეფო გადაჭიმული იყო „ნაყოფსიდან ღარუბანდისა ზღუადმდე და ოსეთიდან სოერად და არეგაწილმდე“. დავით აღმაშენებლის შვილს – გიორგი III-საც ოსეთი და ყივჩაყთა რაოდენი ათასი კაცი უბრძანის მოვიდოდა, ცერცვე „შარაგანის სახლი“, თამარსაც მორჩილებენ „ოსენი და ყივჩაყნი“.

გაბლიერებულ საქართველოს სამეფოსთან კავშირს რუსეთი თვითონ ესწრაფოდა, მათ უფრო, რომ დავით აღმაშენებლის დროს ყივჩაყები და ოსები უკვე საქართველოს ყმადნაფიცები იყვნენ და ყივჩაყთა თავდასხმების თავიდან აცილება და სამხრეთ-დასავლეთ საზღვრებზე მშვიდობიანობის უზრუნველყოფა საქართველოსთან კეთილშეზობლური ურთიერთობის დამყარებით იყო შესაძლებელი.

დავით აღმაშენებელი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ჩრდილო კავკასიის ზღუდებთან, განსაკუთრებით ოსებთან და ყივჩაყებთან, ურთიერთობას. ოსები (აღანები) გამოირჩეოდნენ სხვა ჩრდილოკავკასიელი ეთნიკური ელემენტებისაგან თავისი სოციალურ-განვითარებით და პოლიტიკური განვითარების დონით. აღანთა სამეფოს („მელქ ალან“) მიმდებარე ტერიტორია ეკავა კავკასიის ცენტრალურ და დასავლეთ ნაწილში.

ოსეთთან საქართველოს ურთიერთობა ინტენსიური ხდება XI საუკუნიდან, როცა ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საქმეში მან გარკვეული წიგნელობა შეიძინა. ამით არსებითად განისაზღვრა ფეოდალური საქართველოსა და ოსეთის ურთიერთობის კეთილშეზობლური ხასიათი. გიორგი I-მა და ბაგრატ IV-მ ოსებთან დამოფრებით კიდევ უფრო განამტკიცეს მათთან ურთიერთობა.

დავით აღმაშენებლის დროს, როცა ყივჩაყთა ჩამოსახლების საკითხი დაისვა, ოსებთან ურთიერთობაც ახლებურ მიდგომას მიაღწევდა. საქმე ისაა, რომ ყივჩაყებს მტრული დამოკიდებულება ჰქონდათ ოსებთან და საქართველოს შეეფერებოდათ ღონისძიებების გატარება დასჭირდებოდა ყივჩაყთა საქართველოში ჩამოსაყვანად, რადგან ყივჩაყთიდან საქართველომდე ოსები იყო გასავლელი. საქართველოს მეფემ დროულად იხრუნა ამ საკითხზე. საგულისხმოა, რომ თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით (სამწუხაროდ, ეს ცნობა სხვა წყაროებით, მათ შორის დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებით, არ დასტურდება), დავით აღმაშენებლის ერთ-ერთი ქალიშვილი ოსეთში ყოფილა გათხოვილი. დანახტიური ქორწინებები და ნათესაური კავშირის დამყარება საქართველოს სამეფო კარსათვის ოსეთის დამორჩილების ერთ-ერთი ხერხი იყო. ზოგი ფიქრობს, რომ თუ საკუთრივ დავით

აღმასრულებლის ასული არა, სამეფო სახლის რომელიმე წევრი მაინც უნდა ყოფილიყო ოსეთის სამეფო კარზე გათხოვილი.

ოსეთთან ურთიერთობის განმტკიცების მნიშვნელობის დამადასტურებელია ის ფაქტი, რომ თავით დავით აღმაშენებელი და მისი გაზირი გაიორგი ჭყონდიდელ-შწინობაროუხუცესი „წარმართა ოცნეთს“. დავით აღმაშენებლის ოსეთში გადასვლა მხოლოდ კერძოთაგან გზის უზრუნველყოფა არ ყოფილა. არსებითი იყო ჩრდილო კავკასიისა და საქართველოს დამაკავშირებელი საუღელტეხილო გზების დაკავება. იმხანად დარიალისა და სხვა უღელტეხილებზე კონტროლს ოსები ახორციელებდნენ. ძლიერი ყვირადღური საქართველოსათვის აუცილებელი შეიქმნა აღნიშნული გადასასვლელების დაუფლება და დავით აღმაშენებელს მისივე ამას ისახავდა მიზნად. ნაშანდობლივია, რომ ოსეთში შესულ დავით აღმაშენებელს „მოგვინეს მფეფნი ოცნეთისანი და ჟოფელნი მთავარნი მათნი და ეთარცა მონანი დადგეს წინაჲ მისსა“. საგულისხმო მომენტია, რომ დავით აღმაშენებელმა მძევლები ჩამოართვა როგორც ოსებს, ისე ყივჩაყებს და „ესრეთ აღვილად შეაერთა ორნივე ნათესავნი“. რა თქმა უნდა, არ არის გამორიცხული, რომ დავით აღმაშენებელს თან ახლდა გარკვეული სამეფო დრო ძალაც. შემდეგი ეტაპი დავით აღმაშენებლის მოქმედებისა ის არის, რომ მან აიღო და დაიკავა „ციხენი დარიალისა და ყოფელთა კართა ოცნეთისათა და კავკასიისა მთისათანი“. უდავოა, რომ კავკასიის უღელტეხილების დაკავება საქართველოს მიერ უდიდესი მნიშვნელობის პოლიტიკური აქტი იყო. ამასთან, ამ პერიოდიდან, თუ უფრო ადრე არა, ოსეთი საქართველოს გმადნაფიცე ქვეყანა გახდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩრდილო კავკასიის ხალხებიდან ოსები გამოირჩეოდნენ საქართველოსთან მჭიდრო ურთიერთობით. ისინი კულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური ოვალსაზრისითაც სხვებზე მაღლა დგანენ, რაშიც გარკვეული როლი ქრისტიანული რელიგიის გავრცელებამ შეასრულა (X ს.).

საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებს შორის ურთიერთობაში ერთობ მნიშვნელოვანი მომენტია მცდელობა ამ უკანასკნელთა გაქრისტიანებისა. ოსთა გაქრისტიანებაც უკავშირდება კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ნიკოლოზ მისტიკოსის და „აღსაზოა მეფე“ გაიორგის (922-957). ოსთა გაქრისტიანების აქტიდან აშკარად ჩანს ოსეთის და მთელი ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა მისწრაფება საქართველოსაკენ, რომელიც კავკასიისა და წინა აზიაში წამყვანი ქვეყანა იყო. ქრისტიანობის საშუალებით საქართველო მთის მოსახლეობას თავის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ გავლენას უმთრწმოდებდა. ზოგჯერ ამავე გზით მცდელობას ჩიდილოვთკავკასიელი ხალხების მხრიდან გარკვეული რეაგირებაც მოჰყვა. მაგ., თამარის დროს ღიფოელებისა და ფხოველების გამოსვლა, რომელიც თავის არსით იყო ერთგვარი რეაქცია გაბატონებული კლასის ცდაზე გაემლიერებინა ექსპლუატაცია (ღვთადად ურთიერთობებში მთის მოსახლეობის ჩაბმით) და გავრცელებიან ქრისტიანობა. ნაშანდობლივია, რომ ოსეთში გადასვლისას დავით აღმაშენებელს თან ახლდა გაიორგი ჭყონდიდელ-შწინობაროუხუცესი. ამ აქტში ქრისტიანული რელიგიის გავრცელება-გამტკიცებისათვის ზრუნვა მოჩანს.

ფაქტია, რომ დავით აღმაშენებელმა თავისი ენერგიული მოქმედებით ხელში ჩაიგდო კავკასიის გადასასვლელები, რომელთაც დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა და ოსეთი მტკიცედ შემოიფარა თავისა მორჩილების ქვეშ. გმადნაფიცობა პირობაზე. ამიერიდან სხვა ხალხებიან და ქვეყნებთან ერთად, დავით აღმაშენებელს „ჩრდილსა შეგრედილ იფერეს ერნი, ტომნი და ენანი, მფეფნი და ხელმწიფენი ოცნეთისა...“.

დავით აღმაშენებლის დროს საქართველოს ურთიერთობა მჭიდრო ჩანთი-ინფუზიითან (ქართული წყაროების ტერმინები, კავკასიანი), დაღესტნის ხალხებთან, ადიღესთან (ჯიბქი-ჭაშკანი). ამ უკანასკნელთან ურთიერთობაში დამაკავშირებელ რგოლის აფხაზეთი წარმოადგენდა.

საქართველოსა და ქართული კულტურის გავლენა ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებზე უდავოა. ქართველებისა და ჩდილო კავკასიის ხალხთა ურთიერთობამ თავისი კვალი დატოვა არაერთი ქართული სიტყვა შევიდა ჩდილოკავკასიელი ხალხების ლექსიკურ ფონდში, გაერცვლა ქართული დამწერლობა, ხშირია ქართული წარწერები (დაღესტანში ოცამდე ქართული წარწერა დამოწმებული). შეიქმნა ქართული სტილის გავლენა არქიტექტურაში.

დავით აღმაშენებლის საგარეო პოლიტიკაში მნიშვნელოვანი იყო დარუბანდის სათიხი (მისა სამფლობელო ხომ ნაკოფხაიდან დარუბანდამდე იყო გადაჭიმული).

გეოგრაფიულმა გარემომ, ეთნიკურმა, სოციალურმა და პოლიტიკურმა ფაქტორებმა შექმნა ის პაზა, რომელზედაც ჩამოყალიბდა დარუბანდის ქალაქ-სახელმწიფო. დარუბანდზე გამავალი საქარავნო გზის მამართ ქართველები არ იყვნენ გულგრილნი. დავით აღმაშენებელი დიდად აფასებდა კასპიის კარის სტრატეგიულ მნიშვნელობას და ყოველგვარად ცდილობდა თავის გავლენის გავრცელებას. 1124 წლას აპრილში დავითის მოლაშქრეები „დაესხნენ შაბურანს, დარუბანდელსა და მოსწყუდნეს ქერდნი, ლეკნი და ყაფსყანი დარუბანდელისანი და აღიხუნეს შარვანისა ციხენი, დასანი და ხოზონდი და მიმდგომი მათი ქვეყანა“. შემდგომში როგორც ჩანს, დავით აღმაშენებელს დარუბანდიც ხელთ უვდია.

ერთი სიტყვით, ჩრდილო კავკასიის ქვეყნები და ხალხები ფეოდალური საქართველოს სამეფო კარის საგარეო პოლიტიკაში მნიშვნელოვან ადგილს იჭერდნენ. დავით აღმაშენებლის აზრით ხომ ხმამაღლა აცხადებს, რომ მთელი ჩდილოეთ კავკასია (ნაკოფსაიდან დარუბანდამდე) მას ემორჩილებოდა. ამასთან, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ დავითი ჩრდილოეთის ქვეყნებთან ურთიერთობაში მხოლოდ თავდაცვის უზრუნველყოფაზე ფიქრობდა, არ უნდა იქონიოდეს მთლიან სწორი. გარკვეულ შემთხვევაში საქართველოს სამეფო კარი შეტევითი ოპერაციებისაც ატარებდა და ამ გზითაც (შემდგომად მოვალაპარაკება-დიპლომატიასთან ერთად) ეფუძლებოდა ჩრდილოეთით მიმდებარე ქვეყნებს. ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ქრისტიანიზაცია-ფეოდალიზაცია მთლიან შემდგომადიან გზით არ ზღუდოდა და მანამაც, ისე როგორც შემდგომ საუკუნეებში, ძალია გამოიყენებოდა.

ურთიერთობა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შუამდგომლობა საქართველოს მსგავსად, მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთის ზეზღუდები – სომხეთი და შირვანი (მათთან ერთად არანაც) დიდად დაინათა თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა XI საუკუნის მეორე ნახევარში.

ბიზანტიის იმპერიის უზენაესი ჩარევამ სომხეთის საშინაო საქმეებში დამანგრეველი გავლენა იქონია. სომხეთმა დაგარჯა სახელმწიფოებრიობა და მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, კერძოდ, ის ნაწილი, რომელიც ბიზანტიელებმა შშობლიური მიწიდან აწყარეს და იმპერიის სხვადასხვა მხარეში ჩასახლეს. ასეთი, ფაქტობრივად დამცრობილ-დაჩანაყრუებული, საკუთარ სელისუფლებას მოკლებული სომხეთის დაპყრობა სელჩუკებს არ გასჭირვებიათ. თურქ-სელჩუკთა ოთხგზის დამანგრეველი დაღამქერის შედეგ, სომხეთი ეკონომიკურ-კულტურული დაცემისა და ეთნიკური გადაშენება-გაქრობის საფრთხის წინაშე დადგა. ცალკეული სომხური სამეფოები (ლორე, სივნიეთი) უბრძოლველად ჩაბარდნენ თურქ-სელჩუკებს და მათი მორჩილების ქვეშ იყვნენ. წარმოიქმნა დვინის, ანისისა და შამაჩ-მცხეთის სელჩუკური სამართლები. თურქ-სელჩუკთა აგრესიისათვის სამხრეთ კავკასიაში მნიშვნელოვან პლაცდარმად იქცა ქ. ვანა, რომელიც 1068 წლიდან მათ გავლენას განიცდიდა. სწორედ აქედან დაიწყო ლაშქრობები სომხეთისა და საქართველოს წინააღმდეგ. ვანის დაპყრობამ ფაქტობრივად განაპირობა თურქ-სელჩუკთა გაბატონება მთელ არანში. მარკანშამა ფარაბურ I-მაც სელჩუკთა საპარტახლოდ იძულებით ხარკი იკისრა და რეალურად გადამთიელი მტრის უფელქვეშ აღმოჩნდა.

სომხეთისა და შირვან-არანის სელჩუკთა მიერ დაპყრობა დიდი დანაკლისი იყო საქართველოსათვის. ამერიდან სამხრეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით, შოშე ხალხების ნაცვლად, მას

დამპყრობელი გაუქმდებოდა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ სამხრეთი საზღვარი ფაქტობრივად მორღვეული იყო.

პირველი დიდი ღონისძიება, რომელიც სომხეთის მიმართ იყო გატარებული, დავით აღმაშენებლის მიერ ლორეს აღება, ტაშირ-ზორაკერტის სამეფოს გაუქმება და საქართველოსთვის შემოერთება იყო. ვარდან ბარძერდუცი გადმოგვცემს, რომ დავით აღმაშენებელმა საქართველოს შემოუერთა გაგი, ტერუნაკანი, კაინი, კაიწონი, ტაეუში, მაქანაბერდი და სხვ.

უდიდესი მნიშვნელობა აქონდა დავით აღმაშენებლის მიერ შირაკის სამეფოს დედაქალაქი — ანისის გათავისუფლებას და საქართველოსთვის შემოერთებას. დავით აღმაშენებელზე სომეხი ხალხის ორიენტაცია შემთხვევითი არ იყო. საქართველოს მეფე XII საუკუნის ოცდამდე წლებში ძლიერმოხილი იყო და განუხორციელებელი ავტორიტეტით სარგებლობდა. დავითის წინამძღოლობით ქართველი ხალხის წარმატებები, როგორც ცნობილი სომეხი ისტორიკოსი კ. მანანდიანი აღნიშნავს, აღაფრთოვანებდა სომხებს და იმედს უჩენდა, რომ საქართველოს დახმარებით თვითონაც შეძლებდნენ მომხდური მტრის ბატონობისაგან თავის დახსნას. არ არის გამორიცხული, რომ ანელ თავადთა ორიენტაცია საქართველოს მეფეზე წინასწარი შეთანხმების შედეგი იყო. მართებული ჩანს ვარაუდი, რომ სამხრეთით დაინტერესებული დავით აღმაშენებელი გაითვალისწინებდა ანელი ქრისტიანების განწყობილებას, მათ სიმდიდრეს შედარებისადმი და გარკვეულ ღონისძიებასაც გაატარებდა მათი საქართველოს სამეფოსადმი კეთილად განწყობად.

საქართველოს მეფე ებრძოდა სომეხი ხალხის დამპყრობლებს. ამიტომ სრულიად ბუნებრივია, რომ სომეხმა ისტორიკოსებმა დიდების შარავანდედით შემოიყვანა საქართველოს მეფე. საქართველო-სომხეთის ურთიერთობაში მეტად საინტერესო მოვლენაა საქართველოს მესვეურთა მცდელობა სომხეთის ეკლესიის შემოსაერთებლად. სომხური ეკლესიის ქართულთან გაერთიანების სურვილმა განსაკუთრებულად იჩინა თავი დავით აღმაშენებლის მიერ ვაწეობის ხანაში. საქართველოს მეფე, რომელიც უდიდეს მატეოს სცემდა სომხური სარწმუნოების აღმსარებლებს, ცდილობს სომეხთა და ქართველთა სარწმუნოებრივ გაერთიანებას აღნიშნული პრობლემის გადასაჭრელად ზაგანგებო კრება გამართა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გადმოგვცემს, რომ მასზე დიდი პაექრობა გამართულა, აღნიშნულ დისკუსიაზე საქართველოს მეფის მოწვევით მონაწილეობდნენ ქართლის კათალიკოსი იოანე, ამ დროს გამოჩენილი მეცნიერი არსენ იყალთოელი (განმანათლებელი ყოველთა ეკლესიათა), ეპისკოპოსები, მეუღაბნოქა, მეცხიერნი და სხვ. კამათი დილაადრიან დაწყებული და „ცხრა უამრად“ გაგრძელდა. მაგრამ საბოლოო დასკვნამდე ვერ მისულან, მაშინ თვით დავით აღმაშენებელი ჩაერეოდა პაექრობაში, საქართველოს მეფის სიტყვას დიდი შთაბეჭდილება მოუტანია საზოგადოებაზე. სომეხებს დაპარცხებულად უცნიათ თავი („ადიარეს ცხადად ძლიერება „თუხი“) და დარცხვნილნი წახულან. მეფისთვის მიუმართავთ: „ჩვენ, მეფეო, მოწონებუნი ვართ მოძღუართა თქუენთა, გარნა, ვითარ ვხედავთ, შენ სამე ხარ მოძღუარი მოძღუართა, რომლისა ბრჭყალსა ვერ მოჰუთარ არიან ეგე მოძღუარ საგონებელნი თქუენნი“.

„ქართლის ცხოვრების“ სომხური თარგმანში არ ჩანს, რომ ქართველებმა გაიმარჯვეს პაექრობაში. თარგმანის მიხედვით, დავით აღმაშენებელმა „მარტივი და ცხადი ზიტყვით დააწყნარა ორივე მხარე და გაუშვა კრება“.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებისა და მისი სომხური თარგმანის კრებული განხილვა აშკარას ხდის, რომ საეკლესიო კრების მიზანი ქართული და სომხური ეკლესიების გაერთიანება იყო. ეს აქტი კი ვერ განხორციელდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, როგორც ჩანს, გადაჭარბებულად აფასებს კრების შედეგს, მაშინაც რა იგი ქართველების გამარჯვებად. სომეხი თარგმნელი კი თავშეგავებულია აღნიშნული საკითხის დამოუკმისას. იგი ზუსტად კი არ თარგმნის, არამედ კორექტად შეატყვის ფაქტობრივი ღონისძიების შესახებ.

ფაქტია, რომ საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ ვერ შეასრულა სომხეთის ცდების შეშორება. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სომხეთის ტერიტორიის შემოერთების შემდეგ ქართული ეკლესია იწევს გრიგორიან სომხების შევიწროებას მათი მართლმადიდებლობაზე მოქცევის მიზნით. კრების მოწვევის ფაქტმა არ ჩანს დავით აღმაშენებლის მიერ რაიმე ძალადობის აქციის გატარება. პირიქით, წყაროების მიხედვით საეკლესიო კრება საკმაოდ დემოკრატიულად მიმდინარეობდა, ეს ფაქტობრივად დისკუსია იყო, რომელსაც უნდა გამოეჩინა ის დავებითი და უარყოფითი მხარეები, რომლებაც თითოეულ მიმდინარეობას (ქართული მართლმადიდებლობა, სომხური გრიგორიანობა) ჰქონდა.

მიუხედავად კრების შედეგისა (საქართველოს სამეფოს სურვილი ვერ განხორციელდა, სომხური ეკლესიის შემოერთების საკითხი კი დავით აღმაშენებლის შემდგომ ხანაშიც იდგა), ქართველ-სომხეთა ურთიერთობა შევობრული და კეთილი იყო. სომხური ტერიტორიები კი, დავით აღმაშენებლის დროიდან მოკიდებული, საქართველოს უშუალო შემადგენლობაში იყო. ეს დამოკიდებულება მონღოლების შემოსევაშიც გაგრძელდა.

საქართველოს სამეფო კარი დაღეულობას უთმობდა შირვანთან ურთიერთობის საკითხს მის შემდეგ, რაც კახეთ-ქრთის შემოღობვა, შირვანის სასაზღვრო უშუალო შემოღობვა გახდა და შირვანთან ურთიერთდამოკიდებულებას უფრო დიდი მნიშვნელობა მიეცა. გარკვეული პოლიტიკური შინაარსი იყო ჩადებული დავით აღმაშენებლის ასულის – თამარასა და შირვანის შაჰის მემკვიდრის ქორწინებაში. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, როდესაც 1116 წელს მომხდარ ამბებს გადმოგვცემს, აღნიშნავს, რომ „მასვე წელსა ასული თუხი კიტა გაგზავნა საბერძნეთს. სძალად ბერძენთა მეფისად, რამეთუ პარველამისა პარშმო ასული თუხი თამარი გაგზავნა დედოფლად შირვანისა, რათა ეთიარცა ორნი შაჰთონი – ერთი აღმოსავლეთის, ხოლო მეორე – დასავლეთის – ეთიარცან მყოფდენ სფეროსა, შამსაგან მიმდებრნი მრეებრთა შირაქანდლიანი“. თამარის ქორწინება 1105-1106 წლებშია ზეგარუდებული. დავით აღმაშენებლის მიერ გაგზავნილი ეს ნაბიჯი გამოიწვევდა იყო შირვან-შაჰთან კეთილი დამოკიდებულების დასამყარებლად და მის ჩასამხელად თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. დავითის ასული თამარი დაქორწინებულაა აფრიდუნ შირვანის შაჰის ძეზე – შინუგერ II-ზე.

როგორც ჩანს, ქორწინებას აქტმა დავით აღმაშენებლის პოლიტიკური არ გამოართვა და საქართველოს მეფე შირვანის მიმართ აქტიურ პოლიტიკურ მოქმედებაზე გადავიდა. რამდენჯერმე შირვანის ციხე-ქალაქებში საქართველოს მეფის გარნიზონები ჩადგნენ, საქმეთა გამგებლად კი „ანა მწიგნობართუხუცესი თუხი სუმონ, ჭკონდიელი შაჰარებისკობისი, შამსა ბედილ-ალავერდელი“. აქედან მოკიდებული, შირვანი გასაღურ დამოკიდებულეა შაჰი იყო ფეოდალურა საქართველოს მონარქიასთან. საფრთხელია, რომ სწორედ ამ დროიდან (XII საუკუნის ოცდანი წლები) ატარებდნენ ქართველი მეფეები „შირვანშაჰის“ ტიტულს. ამ ტიტულით XII საუკუნის საქართველოს მეფეთა მოხსენიება წყაროებით წყაროებში (საპარტოვებრივი ძეგლები და სხვ.) არის ერთ-ერთი მარცნეული შირვანის ყმად-ნაფიციისა საქართველოს მიმართ. ამ ფაქტზე, რომ XII საუკუნის ოცდანი წლებიდან მონღოლთა შემოსევებში შირვანს საქართველოს პოლიტიკურ გაუფრთხილება განიცდიდა, საგანგებოდ მიუთითებენ ძეგლები.

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიუქცეს იმ გარემოებასაც, რომ შირვანის გამგებლად დავით აღმაშენებელმა სამეფო კარის პარველი ეპისკოპოსი დანიშნა. ეს კი იმაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ საქართველოს სამეფო კარის პოლიტიკა შირვანში არა მხოლოდ სამხედრო ოკუპაციას, არამედ სამოქალაქო-ადმინისტრაციული ღონისძიებებს გატარებდაც ისახავდა მიზნად.

* არსებობს იდეალისტური, რომ ქორწინებას ადგილი 1110-1116 წლებს შორის ჰქონდა (რედ.).

დავით აღმაშენებლის შემკვიდრების დროს შირვანის აღმოსავლეთ ნაწილში აღდგა შირვანის შაჰის ხელისუფლება ვასალური დამოკიდებულების პირობით, დასავლეთი ნაწილი კი საარამიანოს შემოერთდა, ე.ი. საკუთრივ საქართველოს საზღვრებში შემოვიდა. საქართველო-შირვანის ამგვარი დამოკიდებულება მონღოლთა შემოსევებამდე გაგრძელდა. მოგვი XII საუკუნის განმავლობაში საქართველო და შირვანი ერთმანეთის მხარდახმარ იბრძოდნენ საერთო მტრის წინააღმდეგ.

ურთიერთობა ბიზანტიასთან და ჯვაროსნებთან დავით აღმაშენებლის აქტიურმა საგარეო პოლიტიკამ ბიზანტიასთან ურთიერთობის პრობლემებიც მოიცვა. XI საუკუნის თათქის მოვლ სიგრიტზე საქართველო ბიზანტიის გავლენას განიცდიდა. 1071 წლის ავგისტოში მანაზკერტის ბრძოლაში მძიმე მარცხის შემდეგ ბიზანტიის იმპერიის როლი და გავლენა თანდათან კლებულობს, განუხორციელებელი დარჩა სამხრეთ კავკასიაში შესვლისა და საქართველოზე თავისი უზენაესობის განმტკიცების გეგმაც. დავით აღმაშენებელი ერთიანი საქართველოს შექმნაგან პირველი იყო, რომელმაც უარყო ბიზანტიური საკარისკაცი ტიტულები. ნიშანდობლივია, რომ XI საუკუნეში საქართველოს ყველა მეფე ატარებდა კურაპალატის, ნოველისიმონის, სეპასტოსის თუ კესაროსის ტიტულებს. თავი დავით აღმაშენებელი, როგორც ერთ-ერთი ხელნაწიდან ჩანს, ჯერ კიდევ გამეფებამდე ატარებდა „სეპასტოსის“ ტიტულს. იგი ერთ საბუღოში „ქანაქრსეფასტოსადაც“ იწოდება. ფაქტია, რომ დავით აღმაშენებელმა გარკვეული პოლიტიკური და გეონომიკური წარმატებების მიღწევას შემდეგ უარყო ბიზანტიური ტიტულები. სწორედ ამიტომ, XI საუკუნის ოთხმოცდაათიანი წლებიდან მოკიდებული, იგი არც ერთ წყაროში ბიზანტიური საკარისკაცი ტიტულით აღარ მოიხსენიება. ეს სრულად გარკვევით მოუთხოვს იმ ფაქტზე, რომ საქართველო ამიერიდან თავს ბიზანტიის იმპერიის თანატოლ ქვეყნად თვლიდა.

დავით აღმაშენებელი, რომელიც იბრძოდა სამხრეთ კავკასიიდან თურქ-სელჩუკთა განდევნისათვის, კარგად გრძნობდა, რომ ბიზანტიის იმპერიასთან თანაბარ ვითარებაში ურთიერთობა აუცილებელი იყო. სწორედ ბიზანტიასთან ურთიერთობის განმტკიცების ინტერესმა გააღვივებინა საქართველოს მეფეს ნაპიჯი დინასტიური ქორწინებისაც, როცა თავისი ქალიშვილი კატა III-მ წელს „გაგზავნა სპერდიოს სძლად ბერძენთა მეფისად“. მაშინდით, რომ დავითის ასული კატა დაქორწინდა ან კომნინოსისა და ნიკიფორე ვრიენიოსის უფროს ვაჟზე – ალექსანდრეზე, მაგრამ როგორც ქართველმა მეცნიერებმა დააზუსტეს, იგი მისთხოვდა ბიზანტიის იმპერატორს – ალექსა კომნინოსის უმცროს ძეს – ისაკს. ასეთი დამოკიდებულების შემდეგ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ჰქონდა სრული უფლება განეცხადებინა, რომ საქართველოს მეფისათვის „მეფე ბერძენთა“ იგივე „ვითარცა სახელელო იფისა“. ბიზანტიასთან ურთიერთობის კეთილშეზოძილური პოლიტიკა არ შეცვლილა დავით აღმაშენებლის მეფობის ბოლო წლებამდე. დავითი არ წარუვლია მასი სიძის – ისაკის და ალექსი კომნინოსის უფროსი ვაჟის – იოანეს შორის ატეხილ უთანხმოებაში, რითაც საქართველოს სამეფომ უზრუნველყო სამხრეთ-დასავლეთის საზღვრების უსაფრთხოება.

დავით აღმაშენებლის დროინდელ საქართველოს გარკვეული ურთიერთობა ჰქონდა ჯვაროსნებთან. ეს სრულად ბუნებრივი მოვლენა იყო. ჯვაროსნებმა მნიშვნელოვანი გავლენა იქონიეს ვეროპასა და წინა აზიის ქვეყნებსა და ხალხებზე, საერთოდ მოუღეს მზოფლიოზე. მათ ომებს დიდი მთავრებიც მონაწილეობით საქართველოს მოსახლეობაზე.

ნიშანდობლივია დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვები: „ამას ვამხადეს ფრანგნი, აიღეს იერუსალიმი და ანტიოქია, და შეწყვეთა ღმრთისათა მოეშენა ქუეყანა ქართლისა, განძლიერდა დავით და განამრავლნა სპანი და არღარა მისცა სულტანსა ზარაგა, და თურქნი ვერღარა დაიხამოებდეს ქართლს“. „ფრანგნი“-თ დავითის ისტორიკოსი ევროპელ ჯვაროსნებს აღნიშნავს. ახე უწოდებდნენ მათ იმ დროს არა მარტო საქართველოში, არამედ მოვლ მსხლობელ აღმოსავლეთშიც. ჯვაროსნთა გამოჩენა თავისთავად უდიდესი

მნიშვნელობის მოდუნა იყო. მათი ყოველი ნაბიჯი „ქრისტეს საფლავის გასათავისუფლებლად“ მხედველობიდან არ ეხსრებოდათ თანამედროვეებს. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი იმისთვის, რომ ქრონოლოგიური თვალსაზრისით დამაჯერებლად შეიტანოს თავის მოთხრობაში, ისეთ მნიშვნელოვან მოვლენებს, როგორიც თურქ-სელჩუკებისათვის ხარკის შეწყვეტა და ქვეყნის მოშენება-გაძლიერება იყო, ჯვაროსნებს მერ იერუსალიმისა და ანტიოქიის აღებას უკავშირებს.

ჯვაროსნთა გამოჩენამ და წარმატებებმა ახალი აღმოსავლეთში დავით აღმაშენებლის პოლიტიკის გატარებას შეუწყო ხელი. თავის მხრივ, საქართველოს მეფის წარმატებული ბრძოლა თურქ-სელჩუკებთან ჯვაროსნების წისქვილზე ასხამდა წყალს. ამიტომ იყო, რომ ჯვაროსნების მიერ ახლად დაარსებული, სამთავროები თურქ-სელჩუკთა ვანდენისა და დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ საქართველოს თავთან მეგობრად თვლიდნენ. საქართველო აღმოსავლეთის იმ ერთ ნაწილს შეადგენდა, რომლის დაპყრობაც მიზნად ქონდა დასახული ჯვაროსნებს. ამ უკანასკნელიდან „არც ხსენასა და შევლის მოედოდა საქართველო, არც საჭიროება ამ დროს მათ დახმარებას და არც იფიქრებდა მათთან კავშირზე. მისი პოლიტიკური მანძი, ფარგალი და საზღვარები სულ სხვა იყო“ (ზ. ავალიშვილი). რა თქმა უნდა, საქართველო დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას თვითონ აწარმოებდა და არავის იმედზე არ ყოფილა, არც სხვთა მიხედვით შეადგენდა საქართველოს გათავისუფლებას თურქ-სელჩუკთა ძალმომრეობისაგან, მაგრამ ფაქტია, რომ ჯვაროსნთა ბრძოლებმა ობიექტურად დადებითი გავლენა იქონიეს ქართველთა გამათავისუფლებელი ბრძოლის წარმატებაზე. ჯვაროსნებისა და საქართველოს მოქმედება, ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებლად, ურთიერთსასარგებლო იყო. მაგრამ არსებითი განსხვავება იყო მათ მიზნებში. ქრისტეს საფლავის „უწმინდურად“ გათავისუფლების დროშით მოსული ჯვაროსნების ნამდვილი, დამპყრობლურა ზრახვები ძალე გაიარეს. ჯვაროსნები ფლავიან ალმოსავლეთის მოსახლეობას და ღიბაღ ნადავლს მეზღუდებდნენ, ისინი ქრისტიანთა სისხლს დაღვრასაც არ ერიდებოდნენ. არც ის იყო გამოჩენილი, რომ საჭირო და შესაძლებელ შემთხვევაში საქართველოს წინააღმდეგე გამოიღაშებოდა. ერთი სიტყვით, ჯვაროსნები წმინდა ადგილთა დახსნის ღონისძიებით დამპყრობლურ პოლიტიკას ახორციელებდნენ. ამიტომაც არ შეიძლება ზოგადი საქართველოსა და ჯვაროსნებს ერთნაირი მიზნები ქეზოდათ, ქართველი ხალხი მუსლიმების კი არა, საქართველოს დაპყრობა-მოკლების მოსურვე თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ თავის თვითმოწყალობის გადარჩენისათვის იბრძოდა. დავით აღმაშენებელს, რომელიც აღმოსავლეთში ქრისტიანობის დამცველად, „მესიის მახვილად“ იწოდებოდა, მუსლიმთა მიმართ შეშწინებლური პოლიტიკა, ზოგადი მუსლიმურ სამყაროსთან მჭიდრო კავშირი ჰქონდა, რაც საშინაო და საგარეო ვითარებით იყო განპირობებული. ამიტომ, ფეოდალურ საქართველოსა და ჯვაროსნების კავშირი დროებითი, გარკვეული მომენტისათვის შექმნილი პოლიტიკური ვითარებით იყო გამოწვეული.

შეზომილია ცნობები, რომლებიც პირდაპირ მიგვანიშნებენ, რომ დავით აღმაშენებლის ლაშქარი ჯვაროსნებთან ერთად იბრძოდა იერუსალიმისათვის: „კითხი ლაშქარი ახლისა დავითისანი წყობითა დავითისთა იერუსალიმს ერიბდეს“ („ისტორიანი და აზნაი მარავნ-დელიანი“), ე.ა. დავით აღმაშენებლის ბილაშქრები იერუსალიმში დავით წინასწარმეტყველის რაზმებთან გაერთიანებული იყვნენ. ზენებრიცა, დავით წინასწარმეტყველის რაზმებში იგულისხმებიან ჯვაროსნები, რომელთაც იერუსალიმის (დავით წინასწარმეტყველის სატახტო ქალაქის) გათავისუფლება ეწადათ (კ. კაკელიძე).

თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობას აღსტურებს ასურული ქრონიკის ავტორი ბულ-ფარაჯი. დავით აღმაშენებლისა და ჯვაროსნების ურთიერთობაზე, კერძოდ, საქართველოს ლაშქრის მონაწილეობაზე იერუსალიმის (ქრისტეს საფლავის გათავისუფლებისათვის) ბრძოლაში არაერთი მეცნიერი მოუთხოვს. ზ. ავალიშვილს მოჰყავს მეტად

საინტერესო ცნობა, რომლის მიხედვითაც „დავით აღმაშენებელი იერუსალიმის მეორე ჭრანზე შედგეს ბოლღუის ხმარად საჩუქრებს უგზავნიდა“. თანე ბატონიშვილის „კალმასობაში“ დაცულია ასეთი ცნობა: „მოვიდა დაუარეთ დაკრანის სახით, მელიქას შვილი ტან-დან მელიქი სულთანა გამსტრობად, ივერისა და ხილვად მფვისა დავითისა, და აგრეთვე ამავე სახედ ბერძენთა შედე აღელესინდრე... ზოლო ამა რიცხვს შანა იყო ბოლღუისა იერუსალიმის მფვე, რომელმანცა მრავალი ძლევა მიიღო სარცანელთა ანუ არაზა ზღა-და ესე ბაღდოთან მოვიდა იფუშლ ქართლს შინა მოთხრობისაგან სხვათა ისტორიითა... და უკრა რომელთამე ქართველთა ცნეს ამითა იფუშლ მოსდვა, და უკრეჩქენ მახე წელსა შინა“. ამ ცნობაში შეიძლება ზოგი რამ საეჭვო იყოს, მაგრამ საინტერესოა ის ფაქტი, რომ დავით აღმაშენებელთან „დაუარეთ“ მოვიდნენ სხვადასხვა პოლიტიკური მოღვაწეები. სრულიად შესაძლებელი ჩანს იერუსალიმის მეფე ბოლღუენ II-ის (1119-1131) გაუგზავნის დავით აღმაშენებელთან. საგულისხმოა, რომ თანე ბატონიშვილის ბოლღუენის შარი დავით აღმაშენებელთან. საგულისხმოა, რომ თანე ბატონიშვილის ბოლღუენის შარი დავით აღმაშენებელთან. საგულისხმოა, რომ თანე ბატონიშვილის ბოლღუენის შარი დავით აღმაშენებელთან. საგულისხმოა, რომ თანე ბატონიშვილის ბოლღუენის შარი დავით აღმაშენებელთან.

წყრობიდან აშვარა, რომ დავით აღმაშენებელი მეტად პოპულარული იყო ჯვაროსანთა დროისაგან მიღწეული ოთხი ნარკვევიდან, ერთი მიღწეულია იერუსალიმის წმინდა საფლავის ზეცსაღმუნის — ანსელუისის (ანსი) მიერ ძეგლცხოველის ნაწილებისაგან გაცემული ჯვრის შემტანისა და პარიზში გამოგზავნის ამის გადმოცემისაგან. ეს ამბავი გადმოცემულია ანსელუისის წერილში, რომელიც ზემოთხსენებულ ჯვართან ერთად დაცულია ყოფილა პარიზის დუიკსშობლის ტაძარში. ამ წერილში მცდევეართა ინტერესი გამოიწვეა და სხვადასხვა დროს გამოქვეყნდა ლათინურ, ფრანგულ და ქართულ ენებზე. ანსელუისის წერილი 1108 წლითაა დათარიღებული (ზ. ავალმწეული). თავის დროზე ს. ჯანშიამ გაითქვა მისახარება, რომ წერილი დავით აღმაშენებლის გარდაცვალების შემდეგაა დაწერილი. მართლაც, ანსელუისის წერილის შინაარსი ამას უფრო შიშის, წერილი გავრცელებული. ამ ჯვარსა დავით, მეფე ქართველთა, სანამ იცოცხლა, უადრეს თავიანთი ძეგლისა და სიყვარულის უმღერდა; ის დავით, რომელს, მისი წინაპრებით, ესპანის კარი — გოგსა და მის გოგს რომ ზღუდაც, ეჭირა და ეღარაჯნა, რასაც შეიძლება მისივე აქამომღვ ასრულებს, ვინც მანამ და სამეფო მღვდელი და სპარსთა წინააღმდეგ ზედი აქვ გაბედა წინა ბურჯია.

შემდგომად დავითის სიკვდილისა და მისი შვილის გამეფებისა მეფულემ მისმა, უფრო სიწმიდისა, ვიდრე გვარამშვილობისათვის სადაფებში, თავი მოიკრიბა, სარწმუნოების საზოგადოება და მცირეოდენ მსღებღლით იერუსალიმში მოვიდა, ამ ჯვარის და ბერის ოქროს

თანამოძღვრებით, და იყო მისი წადლი არა შინ დაბრუნება, არამედ აქ მშვილობასა და მეუღრობაში სიცოცხლის დასრულება" (ზ. ავალიშვილი).

მოტანილი მასალებიდან სრულად აშკარაა, რომ დავით აღმაშენებელი გარდაცვლილია. ჯერ ერთი, ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ დავითმა „სანამ იცოცხლა“ თავისი სიცოცხლე და სიფიქრის არ აკლებდა ჯვარს, მეორე, პირდაპირაა მოითხოვნილი „დავითი სიკვდილისა და მისი შვილის გამგებების შემდეგ“ მისმა მეუღლემ ესა და ეს მოიმოქმედაო. მესამე, დავითის მეუღლე წარმოჩენილია როგორც „უფრო სიმამრისა, ვიდრე გვარიშვილობისათვის სათაყვანო“. ეს, ალბათ, იმით, რომ ვიწრო ათრატა შარადანის ძის ასული გურანდუხტი „ქრისტეს სახელივანი საფლავის კანტორისა და ზუცესისათვის“ – ანსელუსისათვის არ ყოფილა დიდ გვარიშვილად მიჩნეული, იგი მის სიმამრს უფრო მოუხიბლავს.

ანსელუსის წერილი ბევრ საინტერესო ცნობას გააწვდის დავით აღმაშენებლის დროის საქართველოს შესახებ, ხაზგასმულია მისი მნიშვნელობა, როგორც ქაშიის კარის დამცველისა და თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ჯვაროსანთა „წინა ბურჯი“. შემთხვევითი არ არის, რომ ანსელუსს საქართველოს უწოდებს „წინა ბურჯს“. ეს ფაქტი აშკარად მიგვანიშნებს, რომ საქართველოსა და ჯვაროსნებს შორის ახლო ურთიერთობა არსებობდა. საქართველოს ჯვაროსნებისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გახდა მის შემდეგ, რაც დავითმა თურქ-სელჩუკები არსებითად ქვეყნის საზღვრებს გარეთ გააგდო.

ანსელუსის წერილში ჩანს უდიდესი პატივი და მოწიწება, რასაც დავითის ჯვრის მიმართ იქნდა:

„იმ ნაჭიდან ღმერთმა რომ მომცა, ნიჭი ერთი, ფრთხილი და შეუდარებელი, ესე იგი ჯვარი, წმიდა ჯვარის ძელითგან ქმნილი, მე, თქვენმა მოგვარემ, თქვენი ეკლესიის, თქვენდა და თქვენი ქალაქის სამატიოდ, სასახელიდ და ასამაღლებლად, ანსელს გრაფულსა თქვენსა გავატარე...“

ხოლო ის ჯვარი თქვენ რომ გამოგიგზავნეთ თრი ძელითგან არის გაკეთებული, იქ რომ ჯვარია ჯვარში ჩადებული იმ ძელისა არის, რომელზედ ეყრდნობა ჩართულია, იმ ძელისა, შეიხია ქვეშ რომ იყო და ჯვარს რომ ამგებდა; ორადე პატიოსანი, ორადე წმიდა“.

ანსელუსი სწირავს რა ჯვარს პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარს, კედრებით ითხოვს დაიწეროს მისი წვლილის შესახებ ჯვრის გამოგზავნაში. იგი ჩასწერად მზა ტექსტსაც სთავაზობს: „ანსელუსმა, ზუცესმა ჩვენმა, ჯვარი ესე, წმიდა ჯვარის ძელითგან ქმნილი, ჩვენს ეკლესიას და ჩვენ იერუსალიმით მოგვაწოდა“. ამასთან ითხოვს, რომ გარდაცვალების შემდეგ ლოცვებში მოისმენიონ.

ნიშნდობლივია, რომ იერუსალიმიდან პარიზში ჩასულმა ჯვრის მიმტანებმა (როგორც ირკვევა, ჯვრის ჩატარა დავალებული პეტრე ბერს ანსელუსს, რომელიც გარდაცვლილია და ეს მისია მის შვილს ფულკს შეესრულებია) ეპისკოპოს გალონს ფონტენიდან აცნობეს და ბრუნების შესახებ. ეპისკოპოსი მოვლი კრებულთა წამოსულა ჯვრის შესახვედრად, რომელაც ურაცხეო ხალხის თანდასწრებით, ზეიმით მიიტანეს პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარში. „საფრანგეთში ეს თითქმის პირველი შემთხვევა იყო, რომ იესო ქრისტეს ჯვარის დიდი ნაკეთი პირდაპირ იერუსალიმიდან მღვდლო: და ეს ხის ნატეხი, ზღვის იქითგან მოტანილი ამ ღრმად და ბრმად მოიწმენე ფრანგებს ნამდვილ, ნათელი ნიშნად ეჩვენებოდა იმ სიმაღლისა, რომლისთვის მათი მოძე გმარი რაინდები პალესტინაში იბრძოდნენ“ (ზ. ავალიშვილი).

დავით აღმაშენებლის ჯვრის პოპულარობა მეტად დიდი ყოფილა. მისი ნახვას, თავიანთს ცემის და მისგან მადლის მადლების მსურველთა რიცხუთა აურაცხელი იყო. მათი დაკმაყოფილების მიზნით, შერმა სენ-დენის სწორი და ფართო ველი და დაწესდა, რომ ყოველი წლის ივნისის მეორე ოთხშაბათს აქ აღიმართებოდა ეწ. ზღვისიქედან მოტანილი ჯვარი. სავანეები ტრიბუნადან ეპისკოპოსი იქადაგებდა და შემდეგ ხალხს ამ ვანთქმული ჯვრით

დალოცაჲდა, ჯერ აღმოსავლეთისკენ მიმართაჲდა, საიდანაც ეს ჯვარი იყო ჩამოტანილი, შერე – სამხრეთისკენ – პარიზისკენ, სადაც ჯვარი ინახებოდა.

საინტერესოდ სემს კითხვას ზ. ავალიშვილი: ნუთუ დასაჯრებელია, რომ ქართველთა მეფე (მსედველობაშია დავით აღმაშენებელი) შემკვიდრებით მიღებული ყოველი ქრისტიანის თვალში უჭირფარეს საურჯეს არ შეინახაჲდა სამეფოშიყოლოდ თავის ოჯახში და შვილს არ უანდერძებდა? განსაკუთრებით ისეთი მეფე, როგორაც დავით აღმაშენებელი იყო, რომლის ბეჭედზე ზღაწერილი იყო: „ჯვარიჲა მტერთა მძლეელი – მე დავით ეარ უძლეელი“. მერე, ბავრატოყანთა საგვარეულო რელიგიად არ ჩაითვლებოდა ეს ჯვარი? მართებული ჩანს მოსაზრება, რომ ანსელუსის მიერ შეტანილი ჯვარი ქართველი მეფისეული ჯვარი (იერუსალიმიდან საქართველოში მოტანილი) ეა არ იყო, არამედ მასი ერთი ნაწილი, ცალკე ჯვრად გაკეთებული და მოჭედდელი.

ანსელუსის წერილებში გადმოცემული ეწ. დავით აღმაშენებლის ჯვრის მთელი ოდისეა ნათლად გვიჩვენებს XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოსა და მასი მეფის უაღრესად დიდ პოპულარიზაციას და ავტორიტეტს მიღწეულ ჯვაროსნულ სამყაროში.

საქართველოსა და ჯვაროსნების უთიერობას მეტად საინტერესოდ გამოხატავს ამ უკანასკნელთა დამოკიდებულება იერუსალიმის ქართული ჯვრის მონასტრისადმი. ჯვაროსნების მიერ 1099 წელს იერუსალიმის აღების შემდეგ დაარსდა დასავლეთეევროპული ტიპის მსხვილი სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფო, რომელსაც იერუსალიმის სამეფო ეწოდებოდა. ამ დროიდან მოვიდებოდა, სამეფოს ტერიტორიაზე მღებარე მართლმადიდებლური ტარები ლათინებმა დაისაკუთრეს, მაგრამ ქართველთა ჯვრის მონასტრის ზედი არ ახლეს. ჯვაროსანთა ეს მოქმედება განაპირობა იმ სამხედრო-პოლიტიკურმა ურთიერთობამ, რომელიც ქართველებსა და ჯვაროსნებს შორის იყო. ჯვაროსნები, თურმე, ზევრ სიმდიდრეს სწირავდნენ ქართულ მონასტრებს, რის გამოც ისინი საგანგებოდ მოიხსენიებიან აღაპებში.

დედგორის ბრძოლის დროს დავით აღმაშენებლის ღამწარში ჯვაროსნების („ფრანგნი“) მონაწილეობა მაგვანიშნებს საქართველოს კონტაქტებზე ევროპის ქვეყნებთან.

ამრიგად, დავით აღმაშენებლის დროის საქართველოს ფართო მასშტაბის პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობა ჩრდილო კავკასიის ხალხებთან (ოსები, ყივჩაყები, დაღესტნის ხალხები და სხვ.), ძველ რუსეთთან, სომხეთთან, შირკანთან, ბაზანტიათთან და ჯვაროსნებთან, მასი აქტიური საგარეო პოლიტიკა ფეოდალური საქართველოს პროგრესის – პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული წინსვლის საქმეს ემსახურებოდა.

დავით აღმაშენებლის ხსოვნა ქართვულ ხალხში

დავით აღმაშენებლის თქმა ძალზედ მამზიდველი აღმოჩნდა და არაერთი მწერალი შეეხო მის /საგულისხმოა, რომ დავით აღმაშენებლის შესახებ პოემა შექმნა ისტორიკოსმა მოსე ჯანაშვილმა/.

დავით აღმაშენებელი, მის შესახებ არსებული თქმულებების მიხედვით ზალხის წარმოადგენაჲც ის პარტიკება იყო, რომელმაც საქართველო საბოლოოდ გაიერთიანა, ქვეყანა გაათავისუფლა დამპყრობლებისაგან, მუზობელი ქვეყნები საკუთარ „ჩრდილსა ქვეშე“ შეძვარა. მასი დეაწლი სახელმწიფოებრივი მშენებლობისა და კულტურული განვითარების საქმეში ზალხმა ერთი სიტყვით გამოზატა – აღმაშენებელი.

მეტად საგულისხმოა დავით აღმაშენებლის ილია ჭავჭავაძისეული შეფასება. ილიამ 1888 წლის 26 იანვრისათვის /დავით აღმაშენებლის მოსახსენებელი დღისათვის/ გამოაქვეყნა წერილი „დავით აღმაშენებელი“, სადაც საგანგებოდ აშბობს, რომ „უკეთესნი და უღირესნი მოქმედნი ერისა ზიმ სხვა არა არიან-რა, თუ არ ერის გულისხნადების და წყურვილის გამომეტყველნი და გამახორციელებლნი“. დიდი მწერალი მევეთრად ჩამოყალიბე-

ბულ აზრს გვაწვდის საქართველოს მეფეზე: „ამ ... მეფემ ერთად მოუყარა თავი ქართველობას. აოხრებული ქვეყანა ააშენა, მტერი გაუფრთხო და გაუფანტა, და დღეს თუ ჩვენ ბანაზედ ვართ, — ეს იქნება იმის ღვაწლი, იმისი სამსახურიც უფრო იყოს... ზოლო დავით აღმაშენებელი საღიბებელია ჩვენგან არა მარტო სახელოვანი მეფობითა, არამედ თავის დიდბუნებოვან კაცობითაც. იგი, თავდადებული მოყვარე თავის ეროვნებისა და მართლმადიდებელი სარწმუნოებისა, დიდი პატივისმცემელი იყო სხვის ეროვნებისაც და სარწმუნოებისა. ამასთან შეშწენარებული სხვისა მაშინ, როცა იგი ყოვლადუმეძღვრებელ მბრძანებლად შეიქმნა სხვადასხვა თესლის და სხვადასხვა სარწმუნოების ერისა, ამისთანა სხვა ერის დირსების თავყანისმცემელი იმ დროში, როცა გაცი კაცს შესაჭმელადაც არა ჰზოგავდა, ამისთანა კაცთმოყვარული პატივისცემა სხვის ეროვნებისა, სხვის სარწმუნოებისა, ნუთუ საკვირველი და საოცარი მაგალითი არ არის მეთორმეტე საუკუნის კაცისაგან“. დიდი ილია დავით აღმაშენებლის მაგალითზე ერის ჭეშმარიტი ისტორიის შესწავლა-დაფასების აუცილებლობისკენ მოუწოდებდა ხალხს: „ერის დაცემა და გათახსირება მაშინ იწყება, როცა ერი თავის საუბედუროდ თავის ისტორიას ივიწყებს: როგორც კაცად არ იხსენიება ის მაწანწალა, ბოვანა, ვისაც აღარ ახსოვს — ვინ არის, საიდან მოდის და სად მიდის, ისეც ერად ხახსენებელი არ არის იგი, რომელსაც ღმერთი გასწვროშია და თავისი ისტორია არ ახსოვს“.

დიდმა ქართველმა მწერალმა კონსტანტინე გამსახურდიამ დავით აღმაშენებელზე დაწერა ვრცელი /ოთხ წიგნად/ რომანი, რომელშიც ისტორიზმის პრინციპის დაცვით აჩვენა დიდი სოციალურ-პოლიტიკური დედილი XI საუკუნის მიწურულსა და XII საუკუნის პირველ მეთთხედში, წარმოაჩინა დავით აღმაშენებლის საქმიანობა ფეოდალური ქვეყნის ცენტრალიზაციისათვის, დიდი ბრძოლები ზღწეუკაანთა ბატონობისაგან საქართველოს გათავისუფლებისათვის. თანამედროვე ქართველმა პოეტებმაც არაერთი ლექსი უძღვნეს დიდ წინაპარს.

დავით აღმაშენებელი თავისი ეპოქის ღვიძლი შვილი იყო, სწორედ ესმოდა ამ ეპოქის მოთხოვნილება და ატარებდა ღრმა გარდაქმნებს: უკუაგებდა ღრმობოჭმულს და ნერგავდა ახალს. მისმა ნამოღვაწარ-ნამოქმედარმა უდიდესი გავლენა იქონია არა მარტო საქართველოს მომავალ ისტორიულ ბედზე, არამედ, საერთოდ, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხების ისტორიის შემდეგ მსვლელობაზე. დავით აღმაშენებლის ხანა საქართველოსა და კავკასიის სხვა ხალხების ისტორიაში შევიდა როგორც დიდი გარდატეხის პერიოდი — პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობის ხანა. 1125 წლის 24 ანუარს, ორმოცდაცამეტი წლისა გარდაიცვალა ოცდათექვსმეტი წელი საქართველოს მეფედ ფიცილი /მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა, შირვანშა და შაჰანშა/, „ჩუქისი მახვილად“ შერაცხული დავით IV აღმაშენებელი. იგი დაკრძალულია მის მიერვე აგებულ და სამეფო საბეალებ დადგენილ გელათის მონასტერში. ქვის ფილაზე, რომელიც მონასტრის ძველი, წარდილოეთის შესასვლელის იატაკზეა დაკრძალული, დავით აღმაშენებლის ასეთი წარწერაა:

„ესე არს განსასვენებელი ჩემი
უკუნიითი უკუნისამდე; ესე მონაცხ
აქა დავემკვიდრო ზე“.

XXIV თავი

საქართველო XII ს. 20-70-იან წლებში

1. საბარემო პოლიტიკა დემეტრე I-ისა (1125-1156წწ.)
და გიორგი III-ის (1156-1184წწ.) მმართების ხანაში

დავითის მეტევიდრეთა, დემეტრე I (1125-1156წწ.) და გიორგი III (1156-1184წწ.) დროს საქართველოს საგარეო პოლიტიკური კურსი ლომხეთის, შირვანისა და რანისაკენ იყო მართული. დავითმა დაიპყრო ლომხეთი და შირვანი და ისინი უშუალოდ საქართველოს სამეფო გვირგვინს დაუპირიქა, მაგრამ მეზობელი მაჰმადიანი მფლობელები არ თმობდნენ თავის პოზიციებს და ამ ქვეყნების გამო მძიმე, ხანგრძლივი და დამძული ბრძოლა ცვალებადი შედეგებით მიმდინარეობდა.

დავით აღმაშენებლის საგარეო პოლიტიკური კურსი, რომელიც დაპყრობილ ქვეყანათა უშუალოდ საქართველოს შემადგენლობაში შემაჯავნის გულისხმობდა, მის მეტევიდრეთა დროსვე იქნა შეცვლილი, რადგან დიდ წინააღმდეგობას წააწყდა. მართალია, თამარის მეფობაში საქართველომ დიდი წარმატებები მოიპოვა სელჩუკებთან ბრძოლაში, მაგრამ ის საგარეო პოლიტიკური კურსი, რომელიც თამარის მეფობაში შემუშავდა, იყო არა თამარის გულგებობის, როგორც სურს ამის დასახვა მის ისტორიკოსს, არამედ დამძული საშინაო ბრძოლისა და საქართველოს დამპყრობლური პოლიტიკის გამო მეზობელ ქვეყანათა დიდი წინააღმდეგობის შედეგი. მართალია, XI ს. დასასრულიდან საქართველოს საერთაშორისო მდგომარეობა გაუმჯობესდა: შინასოციალურმა კრიზისმა და ჯვაროსნებმა დაასუსტეს სელჩუკთა იმპერია, რომელიც დაეცა, მაგრამ სელჩუკთა იმპერიის ნანგრევებზე აღმოცენებული ახალი მაჰმადიანური სახელმწიფოები არ თმობდნენ თავის პოზიციებს სამხრეთ კავკასიაში. მათთან ბრძოლა უჭირდა საქართველოს. საქართველოს პოზიციებს ამგვარად ის გაუმჯობესდა, რომ მან კავკასიის ქრისტიანული საზღვარის შემოკრება მოახერხა და ეს ძალია საერთო მტრის წინააღმდეგ მიმართა. მაგრამ ბრძოლა ათეული წლები გრძელდებოდა და ქალაქები და მხარეები ხელიდან ხელში გადადიოდა.

მეფობის უკანასკნელ წლებში დავითმა სელჩუკებს უადრესად მინაშენილოვანი ბუნებები წაართვა — მსხვილი ქართული საგარეო-სახელისწიო ცენტრი დმანისი, ლომხეთის ყოფილი დედაქალაქი ანისი, შირვანი, მოუხედავად იმისა, რომ ყველა ეს ბუნებები და ოლქი მან უშუალოდ საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შემოიყვანა, მისი გარდაცვალების შემდეგ ბრძოლა ამ მხარეებისათვის ისევ გრძელდებოდა. წყაროებში არ არის მითითებული დმანისის დაკარგვის დროსა და პირობებზე, მაგრამ დემეტრეს მეფობის პირველ წლებში მცდელობა დმანისის დაბრუნებას და ორუბნებს მას. დმანისის შემდეგ, 1128 წელს, დემეტრე ზუანის ათავისუფლებს და თრიალეთის მასსეულელებს ამკრებს. ამის შემდეგ ეს ორი ქალაქი, ჩანს, მყარად შემოვიდა საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში. დავითის გარდაცვალების შემდეგ იწყეს მეზობელ მაჰმადიან მფლობელთა გამუდმებული თავდასხმები საქართველოზე. 1130 წ. საქართველოს თავს დაესხა ხელთანი ნასარ აღ-დინ II (1128-1183). ეს ლაშქრობა ანისის საქართველოს ხელში გადასვლით იყო გამოწვეული. დემეტრემ მტერი გააქცია.

საქართველოს სამეფოს გაძლიერება საფრთხეს უქმნიდა სამხრეთ ლომხეთის მაჰმადიან მფლობელს შაჰ-არმენს, რომლის რეზიდენცია ხლათში იყო. 30-იან, ზოგჯერ მეტად 60-იან წლებში შაჰ-არმენსა და საქართველოს შორის ფრთხილ დამძული ურთიერთობა იყო. შეიძლება ითქვას, რომ ზღაპრის მფლობელნი საქართველოს წინააღმდეგ მიმართულ ყველა ოპერაციაში მონაწილეობდნენ. ამასთანავე, ისინი იბირებდნენ, თავშესაფარს აძლევდნენ მეფე ხელისუფლებით უკმაყოფილო ყველა ქართველ ფეოდალს და ხელს უწყობდნენ მათ. ყოველივე ამან განაპირობა, ალბათ, გიორგი III-ის ლაშქრობა შაჰ-არმენების წინააღმდეგ გაჭედილების პირველ წლებშივე.

განსაკუთრებით მძიმე შეიქნა ანისისათვის ბრძოლა. როგორც უკვე აღინიშნა, 1124 წელს დავითმა წაართვა ანისი მამადიან მფლობელებს – შეღადიანებს და მმართველობა დაიწყო აზნაურებს – აბულგისა და მის ძეს, ივანეს ჩააბარა და, აგრეთვე, ანისში სამხედრო გარნიზონი ჩააყენა. ანისის გადაჭყლეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ჩრდილო სომხეთში საქართველოს პოზიციებისათვის, რასაც უდალესი ეკონომიკური და სამხედრო-პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ მამადიანი მფლობელები არ იშობდნენ ანისს. ანისის დაკარგვა საგრძნობლად ასუსტებდა მათ პოზიციებს სამხრეთ კავკასიაში და საფრთხეს უქმნიდა მათ საგრძნობ ზეწოლას ცენტრალურ და სამხრეთ სომხეთში, დავითის შემდეგ მათ უნერგოვლი ბრძოლა დაიწყო ანისისათვის, ანისის დაკავება სურდა დავითის შვირ შუაგულში აბულგისათვის გაეცა, ფადლონს, რომელიც ამ დროს ხორასანში იმყოფებოდა. ფადლონმა ანისს ალყა შემოარტყა და ქალაქის უხუცესებს აბულგის ქალაქს გადაეცა მოსთხოვეს, მდგომარეობა გაითვალისწინა, და აბულგის გადასცა ფადლონს ქალაქი. ჩვენთვის არ არის ცნობილი, ქალაქის გადაცემა საქართველოს მეფესთან შეთანხმებით განხორციელდა, თუ აბულგისმა თვითონ გადაეცა ეს ნაპოვნი. ფადლონი გაძლიერდა, მან შემდეგ დანი და განძი დაიკავა, მაგრამ, ჩანს, საქართველოს მეფის მოთხოვნით იძულებული შეიქნა გარკვეულ ღიაობაზე წასულიყო და საქართველოს მეფის ზოგი მოთხოვნა დაემყუდროებინა. სახელგანთქკი, ფადლონმა და მისმა მემკვიდრეებმა ფიცი მასცეს, რომ ისინი არ წაბილწავდნენ ანისის კათოლიკოს ტაძარს და მას სომხეთი განკარგულებაში დატოვებდნენ. ამას კიდევ ერთხელ გვანახავს საქართველოს მეფეთა ცდა, თავი ქრისტიანთა მფარველად წარმოადგინონ სამხრეთ კავკასიაში.

როგორც აღინიშნა, იყო, წყაროებში არ არის პირდაპირი მითითება, ჰქონდა თუ არა ადგილი ანისის ფადლონისათვის გადაცემისას აბულგის მხრივ დალაქს, მაგრამ აბულგის მონაწილეობა დემეტრეს წინააღმდეგ მოწყობილ აჯანყებასა და შეთქმულებებში გვაგონად ებრძვის, ამ შემთხვევაშიც, აბულგის მხრივ მოვალეობას. თუმცა აქ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ვარდანის ცნობით, აბულგის უშლიდა ანისს მეფის წინააღმდეგ შეთქმულებას.

დემეტრე იძულებული შეიქნა ფადლონისათვის ანისი ვასალური დამოკიდებულებისა და ქრისტიანულ სიწმინდეთა ხელშეწყობის პირობით გადაეცა, მაგრამ ფადლონის მემკვიდრეებ, ფარხადიან მადამა ქრისტიანი საქართველოს მეფის ყოველგვარი ხელისუფლებისაგან გათავისუფლება მოინდომა და არზრუის მფლობელ სალდუხს სარკი და ქვეყნადმოზა შესთავაზა. მაგრამ 1153/4 წ., როდესაც ამარა სალდუხი საქართველოსაკენ დაიძრა, მადამა ამის შესახებ თავის პატრონს, საქართველოს მეფეს აცნობა. დემეტრემ დაამარცხა ამარა სალდუხი და ტყვედ ჩაიგდო, შემდეგ მუხომელი მამადიანი მფლობელებისა და ადგილობრივი ფეოდალების შეამდგომლობით 100000 დინარად გაათავისუფლა (გაყდა?).

ანისში, როგორც ჩანს, წინააღმდეგობა იყო მადამადებსა და ქრისტიანულ სამღვდლოებს შორის. როგორც უკვე აღინიშნა, მეფე დემეტრე მადამადებისაგან ქრისტიანული მოსახლეობის უფლებათა დაცვას მოითხოვდა, რასაც ისინი ყოველთვის არ ასრულებდნენ. 1155/6 წ. ანისის მოსახლეობა აუჯანყდა ამირას და ქალაქი მის ძმას, ფადლონს გადასცა, მაგრამ, ჩანს, ანისელით პრეტენზიები ვერც ფადლონმა დაკმაყოფილა, ისინი ისევ აჯანყდნენ 1161 წ., დაამარცხეს ფადლონი და ამჯერად ქალაქი საქართველოს მეფე გიორგი III-ს შესთავაზეს. გიორგიმ ისარგებლა ამით, შეიპყრო ფადლონი, დაიკავა ქალაქი და იქ მმართველად (ამირად) სადგინა დანიშნა. მაგრამ სადგინა უდალათა საქართველოს მეფეს და ქალაქის გამაგრება დაიწყო. მაშინ ის შეიპყრეს და მეფეს მიჰგვარეს, რომელმაც მისი სიკვდილით დასჯა ბრძანა. ამის შემდეგ გიორგი მეფემ ანისი უშუალოდ სამეფო ტახტს დაუქვემდებარა, გადასცა სამმართველოდ ამირსპასალირ ანუ ორბელს, რომელსაც თანამეფედ სარგის მხარგრძელი დაუდგინა. ჩანს, მეფემ დატოვა ქალაქში ანისის ამირას თანამდებობა, რომელზედაც დანიშნა სარგის მხარგრძელი, მაგრამ ანისის პრობლემა მაინც ვერ გადაიჭრა.

სამხრეთ კავკასიის ამ მნიშვნელოვანი ქალაქის გამო ხანგრძლივი და მძიმე ბრძოლა დაიწყო. როგორც კი ქართველებმა დაიკავეს ანისი, შეიქმნა კოალიცია, რომლის უმთავრესი მონაწილენი იყვნენ: ზღათის მმართველი შაჰ-არმენ იბრაჰიმის შვილი, გი. ნასირ აღ-დინ სუქმანი II (1128-1183), დიარბექიარის მფლობელი კუტუბ აღ-დინ ილ-ლასი (1152-1176) და სხვანი. მაგრამ ქართველებმა დაამარცხეს მოკავშირეები. საქართველოს მეფემ ტყვედ წაიყვანა ანისელი ანელები გაათავისუფლა და ქალაქს მატერიალური დახმარება აღმოუჩინა. სომხეთის საკითხი ანისით არ ამოიწურებოდა. ანისში დამკვიდრებისა და არზრუმის მფლობელის დამარცხების შემდეგ საქართველოს მეფე დვინისაკენ დაიძრა. დვინის ლაშქრობა 1162 წელს ქართველთა გამარჯვებით დამთავრდა. ქალაქის არაქრისტიანული მოსახლეობა გაძარცვეს, ქალაქი დაარბიეს, ნადავლით დატვირთული ქართული ლაშქარი უკან დაბრუნდა. დვინის მმართველად მეფემ ადგილობრივი არისტოკრატის წარმომადგენელი, ანანია დანიშნა.

საქართველოს პოლიტიკური კურსი სრულიად გარკვეული იყო და მამაჰდიან მფლობელთა სასახეზო მოქმედებას მოითხოვდა. 1163 წელს სამხრეთ აზერბაიჯანის მფლობელი შამს აღ-დინ ილ-დენგიზი საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქროდ გამოემართა. მას შეუერთდნენ ზღათის მფლობელი სუქმანი, მარაღის მფლობელი აღ-სუნქუნი და სხვანი. 50000-იანი ლაშქრით ისინი საქართველოსკენ დაიძრნენ. ქართველებმა დაამარცხდნენ, მტერმა დაიკავა გაგის ციხე, დაარბია გაგის ოლქი და გელაქური, ზღაში ჩაიგდო ნადავლი და ტყვეები და ანისისკენ დაიძრა. ამ გამარჯვებამ მამაჰდიან მფლობელთა საერთო სიზარულე გამოიწვია, მათ ახალი ლაშქრობისათვის დაიწყეს მზადება. მაგრამ, ამჯერად გიორგიმ დაასწრო მათ. შეიჭრა ადარბადაგანში (1165 წ. ბოლოს ან 1166 წლის დასაწყისში), დაიკავა შოთლი მზარე განაშლდე, დაარბია ქვეყანა და სამხედრო ნადავლითა და ტყვეთა ღირი რაოდენობით დატვირთული დაბრუნდა უკან. ანისისათვის ბრძოლა არ წყდებოდა. 4 წლის მანძილზე ანისი გამუდმებული თავდასხმის საგანი იყო. ანისისა და მისი ოლქის მოსახლეობა ირბოდა. გიორგიმ შეუესა და ილდენგიზ ათაბაგს შორის ბრძოლას ბოლო არ უნახდა. მაგრამ მუდმივი მზარეები იმდენად მოიქანცნენ, რომ ათაბაგმა ზავი შესთავაზა. მეფე გიორგი იმუდებული შეიქმნა დათმობაზე წასულიყო და ანისი მის ბედად მამაჰდიან მფლობელს დაუბრუნა, ვასალური დამოკიდებულების პირობით. დაახლოებით 10 წლის განმავლობაში ანისს შაჰადიდები მართავდნენ. მაგრამ 1174 წელს გიორგი III-მ შეიპყრო შამანმა შაჰადიდი და ანისი ისევ დაიკავა. ქალაქი მან ამჯერადაც ივანე ორბელს, ამირსპასალარს ჩააბარა.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ ატტს საწინააღმდეგო მოქმედება მოჰყვა. 1174/5 წ. ილდენგიზ ათაბაგი და სულთან არსლანი ანისს დაესხნენ, დაარბიეს შირაქის ეელი, მაგრამ ისინი უკუაქციეს. ივანე ორბელი, რომელსაც მეფემ ანისი ჩააბარა, მოვალეატიობის გზას დაადგა, მას ქალაქის გადაცემა განუზრახავს თავდაშენებულებისათვის, მაგრამ დროზე გაუგეს და არ მისცეს ამის საშუალება. შეიძლება ივანე ორბელი მამაჰდიანთან ანისის გასაღების პირობით მიღებას ფიქრობდა, რაც მისთვის უფრო სასურველი უნდა ყოფილიყო ვიდრე საქართველოს მეფის მოხელეობა. თავის მხრივ, მამაჰდიანი მფლობელები ურიგდებოდნენ ანისის ვასალობას საქართველოს მეფისაკენ, მაგრამ არ უშეცდნენ ამ ოლქის უმუდლოდ საქართველოს სამეფოსთან შეერთებას.

მეფე გიორგის ამჯერადაც ანისის საშლველოებამ დაუჭირა მხარი, კათალიკოს ბარსეღის სახით, რომლის მამა – აპირიტი გიორგიმ შემდეგ ტყვეობიდან დაიხსნა და ანისის ამოღად დაწინა.

1175 წ. მამაჰდიანთა ახალმა კოალიციურმა ლაშქარმა საქართველოს სამხრეთი ოლქები დაარბია დაიწყო ანისისათვის ბრძოლის ახალი ხანგრძლივი პერიოდი. ანისის მზარე ზღადი ზღაში გადადიოდა. XII ს-ის დასასრულს ანისი ისევ შაჰადიანებს ქაზრდით და მხოლოდ XII საუკუნის დასაწყისიდან გადაეცა ანისი საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში.

იყვნენ), „შეიჯარა ლაშქარი იმიერით და ამიერით... და მივიდა (გიორგი), ვიდრე კართამდის დარუბანდისა. ზოგანაჲ ქუეყანაჲ მესხეთისა და შარაბამისა, და აღიდა ქალაქი შაბუ-რანი... და უბოძა ქალაქი იგი შამის დისწულსა მისსა შარვანშას“. შესაძლებელია, XII ს. II ნახ. შირვანშაჰები დარუბანდის საშიროს ნაწილს ფლობდნენ.

ამგვარად, დეშეტრეს მეფობის დროს საქართველო თავდაპირველად იბრძოდა რანისათვის, მაგრამ უშედეგოდ, განსაკუთრებით უშედეგოდ იყო ეს ბრძოლა, როცა სამხრეთ კავკასიაში ილ-ღენიზიანთა დინასტია დამკვიდრდა, რომლის ფეოდალებსაც შამს ად-დინ ილ-ღაზი თაგის ფაქტობრივ ხელისუფლებას დაუქვემდებარა სამხრეთ აზერბაიჯანში, არანში, ნახჭევანში, და არანში დასავლეთი პროვინციები. საქართველოს ყველა ცდა რანის დაპყრობისა მარცხით დამთავრდა. XII ს. 60-იან წლებში ილ-ღენიზებმა საქართველოს წინააღმდეგ სელჩუკებთან შეერეს კავშირი, მაგრამ შირვანი ვერ წაართვეს საქართველოს. შირვან-შაჰები საქართველოს ქვეშევრდომნი ჩანან გიორგი III-ისა და თამარის დროსაც, რომელსაც „მონებდა და მსახურებდა იგი მონებითა ყმებრივითა“.

ამ მსხვილ სამხედრო ოპერაციებთან ერთად, რომელთა მიზანი გიორგი III-ის დროს ლომხეთისა და შირვანის დაპყრობა იყო, საქართველო აწარმოებდა მცირე თავდასხმებს საქართველოს მოსაზღვრე ნაძოვლებზე სელჩუკებზე და მათ შევიწროებასა და განდევნას ცდილობდა. ქართველი ისტორიკოსი, იწყებს რა გიორგის მეფობის მოთხრობას, ამყარებს აცხადებს: „ადიჭურნა მკლავნიცა მესხრად და მოწყუდად წინააღმდეგობაჲ ჭრისტეს სჯულისთა: აგარიანთა, ისმაილელთა და შამადიანთა“.

XII ს.-ის 70-იან წლებში, როდესაც დასრულდა ლომხეთისათვის ბრძოლის ერთი ეტაპი და დროებით მშვიდობა და ზავი ჩამოყარდა, ლაშქარმა და დიდებულებმა შეფეს მოახსენეს „არა არს ღონე დარუბანისა ჩუენისა თვანიერ ლაშქრობისა და რბევისა“. მეფე გიორგი იძულებული გახდა ანგარიში გაეწია ამ მოთხოვნისათვის, მოაწესრიგა სამართალ საქმეები და ლაშქარი რამდენიმე მიმართულებით დაეხაზა. „უბრძანა ტაოელთა, კლარჯთა და შიშხა მორბევა ოღთისისა და ბანისა, მესხთა და თორელთა-კარისა და აშორნისა, და ამირ-სპასალარსა და სომხთათა-მტკუარს აქეთ ვიდრე განამდის; თეთ ხასაგანანთა (როგორც გარაუდობენ, ნარჩევი სამეფო სპა, მღ.) ლიხთ-იშერთა და ქართველთ – განმას დასართობთ მტკუარს პირი იმიერ და აშიერ ზღათამდის, პერთა და კახთა-ალაზნის შესართავთ ვიდრე შარვანამდის“.

ეს ცნობა შეიცავს ზუსტ მითითებას საქართველოს სახელმწიფო საზღვრებზე XII ს. 70-იანი წლებისათვის. სამხრეთ დასავლეთით იმიერ-ტაო ისევ სელჩუკთა ზღლია, რომელიც ეკუთვნოდათ ყარსის ოლქს. აღმოსავლეთით, ანისის სამეფო, გამუდმებული ქაშის საგანაპიროსა და დროს ისევ შედარებით ხელთა, შირვანი საქართველოს ვასალია. ეს საზღვრები მხოლოდ ნაკლებად სტაბილურია, საქართველო ცდილობს თავისი საზღვრის სამხრეთით გადაწვეს. მაგრამ რანისათვის ბრძოლა მარცხით დამთავრდა. ანისის, ოღთისის და ყარსის მოგვარება საკითხი გიორგი III-მ თავის შემკვლავებს უანდერძა.

ასეთი ხასიათის ლაშქრობები მიზნად ისახავდა სამხედრო ნადავლის მოპოვებას, მუდმივ პტრულ სახელმწიფოთათვის მუდმივად მზადყოფნისა და საზღვართა მტკიცედ დაცვას დემონსტრირებას.

2. საშინაო მითარმება. ბრძოლა სამეფო ტახტისათვის

მეფე ჯავთ ალმაშენებელმა დროებით მოიოკა დიდგვაროვან ფეოდალთა თვითრწამი. მაგრამ რეპრესიებით შეუძლებელი იყო იმის აღმოფხვრა, რაც ფეოდალური ურთიერთობების განახლებად ნიშნ-თვისებს შეადგენდა. ცენტრალური ხელისუფლებას არ გააჩნდა იმ სტაბილური ძალა, რომელსაც ის ფეოდალთა პარტიკულარიზმს დაუპირისპირებდა.

ველი ფეოდალი სწრაფად უფლებების იბრუნა. შეეცადა სამართლებრივ მიღებული მხედრობის ოსტატის მფლობელი დიდებულები პატრიონურა ურთიერთობის საფუძველზე დამკვიდრებას ცდილობდნენ.

ანგარიშასწავია ის დიდი წინააღმდეგობაც, რასაც საქართველოს ხელისუფლება იმპერიის წარგვრებზე აღმოცენებული სახელმწიფოები (ახერხი, შაჰ-არმენების სახელმწიფო, სამხრეთ სომხეთი და სხვ.) უწყევდნენ ანისის სამეფოს, რანისა და შირვანისათვის. ყოველივე ეს არა მარტო აზნაურებს დაპყრობით ომებს, არამედ, ამასთანავე, ხელს უშლიდა იმ ღონისძიებებს, რომელნიც მიზნად ისახავდნენ ქვეყნის შიგნით წესრიგის და შემოერთებულ ქვეყნებთან ნორმალურ ურთიერთობათა დამყარებას.

დავით აღმაშენებელმა მეფე გააკეთა იმისათვის, რომ შიდა ქართლის მოსახლეობა თავის დარჩეულ საცხოვრებელზე დაბრუნებულიყო და დაზარალებული მკურნაობა აღედგინა.

განაპირა მხარეებზე — ქერეთზე, ჭეშო ქართლსა, ჯაფახეთსა და არტაანზე, ე.ი. იმ მხარეებზე ზრუნვა, რომელთაც ყველაზე მეტად დაზარალებდნენ ხელისუფლება თარეშების შედეგად, უკვე დავითის მეფის მეფე დემეტრე I-ს მოუხდა. დემეტრე მეფე ხელს უწყობდა ამ მხარეებში მოსახლეობის დაბრუნებას, დაზარალებული მკურნაობის აღდგენას.

ქვეყნის სამართალ მფლობელობის მოგვარებასა და წესრიგის დამყარების მიზნით გატარებულ ღონისძიებებთან განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება მეგობრობა-ყაბაღის წინააღმდეგ შექმნილ კანონებს და საკანონმდებლო აქტებს. XII ს. საქართველოში მეგობრობამ ძალიან ფართო ხასიათი მიიღო. ეს ფეოდალური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი სოციალური მოვლენა იყო. ფეოდალურ საქართველოში არსებობდა საგანგებო სამმართველო ორგანო, რომელსაც ქურდებისა და ყაბაღების ძებნა ევალებოდა. გიორგი III-ის მეფობაში ამ ორგანოს უფლება-მოვალეობანი გაფართოვდა, მიიღეს სათანადო ღონისძიებანი მეგობრობის აღმოსაფხვრელად. დარბაზის გადაწყვეტილებით მეგობრობაზე სასტიკი სასჯელი დააწესეს, მაშინრობაც კი, გიორგი III-ის დროს შემუშავებული ეს საგანგებო კანონმდებლობა XIII საუკუნეშიც მოქმედებდა.

ფეოდალიზმის პირობებში მეგობრობას სოციალურ-კლასობრივი ხასიათი ჰქონდა, ამდენად, მიღებული საკანონმდებლო აქტები სოციალურ-კლასობრივი მტრის წინააღმდეგაც იყო მიმართული.

როგორც უკვე აღინიშნა, სასამართლოს წარმოებაში გარკვეული როლგანიჭა იყო უკვე დავით IV-მ ჩაატარა სააჯო კარის დამოუკიდებელ ორგანოდ გამოყოფით, ხოლო შემდეგ, დანაშაულით გარკვეული სახეების მიმართ სამმართველო პროცესის პრაქტიკა შემოიღეს.

XII ს. საქართველოში საგანგებო სამმართველო დაწესებულება შექმნეს, რომელსაც დანაშაულისათვის სარწმუნო წარდგენა ევალებოდა. დანაშაულის ძიების ან სასამართლო პროცესის აღიჭრას არ იყო დამოკიდებული დაზარალებულის მოთხოვნაზე, რაც სახელმწიფოებრივი ხელისუფლების მაღალი დონის მანიშნებელია. სამმართველო პროცესის არსებობა ძლიერ ცენტრალიზებული ხელისუფლების დამადასტურებელი გარემოებაა, რომელსაც იგი, სხვა მეთოდებთან ერთად, იმით წინააღმდეგ იყენებდა, ვინც მას გაძლიერებასა და ცენტრალიზაციაში უშლიდა ხელს.

30-70-იანი წლების საქართველოში ფრად გამოყვებული იყო შინაკლასობრივი ბრძოლა.

ბაგრატ III-თან მოვილბუდი, მამე და რთული შინაკლასობრივი ბრძოლა ართულებდა ცენტრალური ხელისუფლების მფლობელობას. იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ-კანონიერება ეთიარება ფეოდალური საზოგადოების გარეშე მყოფი ძალების არსებობის შესაძლებლობას გამოიყენებდა. იმდროინდელი ქართული საზოგადოება მილიანად ფეოდალიზებული იყო. უკვე კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული ის ახალი ძალა, რომლის ფეოდალურ პარტიკულარიზმთან დაპირისპირებაც იქნებოდა შესაძლებელი. ამიტომ XI-XII სს.-ში

მეფის ზღისუფლება ამ წინააღმდეგობებით სარგებლობს, რომელიც ფეოდალური არისტოკრატიაში შიგნით არსებობს და განსაკუთრებით გაძლიერებული ღიღებულების წინააღმდეგ ისევ ღიღებულთა დაჯგუფებებს ეფერება. შინაფეოდალური ბრძოლა ფეოდალური საქართველოს არსებობის მთელ მანძილზე მიმდინარეობდა, მაგრამ სხვადასხვა ისტორიულ ვითარებაში ის განმასხვავებელი სახითა და ინტენსივობით ვლინდებოდა.

1125 წ. გარდაიცვალა მეფე დავით IV და ტახტზე მისი შვილი დემეტრე ავიდა.

მეფის პოლიტიკით უკმაყოფილო ფეოდალები დემეტრეს გამეფების პირველი დღეებიდანვე იწყებენ მის წინააღმდეგ გამოსვლებს. შეთქმულებათა საბაბად დავითის უმცროსი ვაჟის ვახტანგის ფაქტორი გამოიყენეს.

დემეტრეს წინააღმდეგ იყენებდნენ იმ გარემოებასაც, რომ ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო დემეტრე უპირატესობას ანიჭებდა უმცროს ძეს, ვიორგის, ტახტის კანონიერი მემკვიდრის, დავითის წინაშე. მეფის ოჯახში არსებული წინააღმდეგობანი ღიღებულთა მიერ კარგად იყო გამოყენებული მათი მიზნებისათვის, ისინი ვოევოდასად ცდილობდნენ ამ უთანხმოებათა გაღვივებას.

დემეტრესთან უთანხმოების ერთი საკითხი ანისის პრობლემასთან იყო დაკავშირებული. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მეფე დავითმა ანისის გამგებლად აბულეთი და მისი ვაჟი, ივანე დანიშნა. მაგრამ, როდესაც აბულსკარ შედგაინი ქალაქს მოადგა, აბულეთმა გადასცა მას ანისი.

წინააღმდეგობა დემეტრესა და აბულეთს შორის გადრეკილია, რაზეც კარგ ნიშანს უქმნიდა დემეტრეს უმცროსი ძმის, ვახტანგის პრეტენზიები ტახტზე.

სოჭის ისტორიკოსის, ვარდან დილის ცნობის თანახმად, დაახლოებით 1130 წელს უფლისწულს (ვახტანგს) და ივანე აბულეთის ძეს დემეტრეს მოკლა პქონდათ განზრახული, მაგრამ ეს საჭმე აბულეთმა ჩაშალა, რომელმაც, ჩანს, შეატყობინა შეთქმულების შესახებ დემეტრეს.

ტახტის მძივებელ უფლისწულს თვალები დასთხარეს, ზოლი აბულეთი, მიუხედავად ჯვალაფრისა, შვილიან ერთად დმანისის ციხეში დააპყვედრეს. თუმცა 1131 წ. გარნიის ლაშქრობაში ივანე აბულეთის ძე მონაწილეობს, მაგრამ ის მალე საკვდილით დასაჯეს.

ივანეს ზეორე ვაჟი თიარტაში საქართველოს მტერთან — შამარმუნთან გაიქცა, რომელმაც მას არშარუნიკის მხარე უზომა, საიდანაც ის საქართველოს საზღვრებს არბედა. მაგრამ მალე დემეტრემ თიარტაშიც შეიჭრა. დავითის უმცროსი ვაჟთან, ვახტანგთან დაკავშირებით ერთი რთული და, შეიძლება ითქვას, გადაუჭრელი საკითხი დგას: მეფე დავითის ანდერძი დათარიღებულია 1125 წლით. როგორც „ანდერძში“ აღნიშნული, ის მეფის საკვდილის წინააღმდეგ, როდესაც მან თავისი აღსასრულის მოახლოება იგრძნო, „ანდერძში“ არის ასეთი წინადადება: მეფე დემეტრემ „თუ ინების ღმერთმა და ვარგ-იფოს ცუაქა, შემდგომად მისა მეფე-პყოს მამულსა ზედა“. ზოგი შეკვლეარი თვლის, რომ ეს „ანდერძი“, რომელმაც ჩვენამდე XIX საუკუნეში გადაწერილი პირით მოაღწია, ნაყალბევაა, ზოგის აზრით, „ანდერძი“ მთლიანად მეფეს ეკუთვნის, მაგრამ ნაყალბევაა ადგილი ცუაქას (როგორც ვარაუდობენ, ეს შეიძლება იყოს დავითის უმცროსი ვაჟის, ვახტანგის სააღმსრებლო სახელი?) შესახებ. ეს ყალბი ცნობა დოკუმენტში შეტანილია დემეტრეს მოწინააღმდეგეთა მიერ მთი პოზიციის გასამართლებლად და გასამაგრებლად (ასეთი ყალბი ინტერპოლაციები არცთუ ისე იშვიათად შექმნიდათ საბუთების გადაწერების სათანადო დაკვირვებით, თუ მიზნით). მთლიანად საბუთი ნაყალბევის შიამბეჭდილებას არ ტოვებს, მაგრამ ამ ადგილის გაყალბება თითქმის გასაგები უნდა იყოს, გამოთქმულია თვალსაზრისი, რომ მეფის კარზე აღზრდულმა ვიწროდურმა არისტოკრატებმა, ან თვით დედოფალმა გურანდუხტმა აბულეთს დავითი ასე-

* ვფიქრობთ, უფრო მასალები უნდა იყოს თვალსაზრისი, რომ „ცუაქა“ „ცოტა“-ს ნიშნავს.

თი რამ ჩაეწერა „ანდერში“. მაგრამ დავითის პიროვნების და მისი მოღვაწეობის გათვალისწინება ეჭვის ქვეშ აყენებს ისეთ მოსაზრებას, რას ნიშნავს „კარგ იფოს“, ვისი თვალსაზრისით „იფოს ვარგ“ ეს ფრაზა ხომ საერთოდ ტახტის მემკვიდრეობის ამ შეცვლად დადგენილი წესის დარღვევას ნიშნავდა, რაც საუკუნეთა მანძილზე მოქმედებდა. ამ წესის შეცვლა, გარკვეული თვალსაზრისით, შეიძლება მეფის ერთპიროვნული ხელისუფლების განმტკიცებას შეუწყობდა ხელს, შეიძლება შორის მეფე იმას აირჩევდა, ვინც, მისი აზრით, უმჯობესი იყო, მაგრამ ურ დადებულებს ეს ხომ შესანიშნავ საბაბს მისცემდა ხელისუფლების წინააღმდეგ წყლის ასამღვრევად და განსჯისათვის, ვინ ვის ხელობია. განათვალისწინებულია ისიც, რომ „ანდერშის“ თანახმად, დავითის უმცროსი ძე შეზღუდვად მისსა (ე.ი. დემეტრეს) „მეფე-ყო მამულსა ზედა“. დავითის უმცროსი ვაჟის და მის მომხრეთა გამოსვლა ეს დემეტრეს ლეგიონებშივე მოხდა, იქნებ მათ ჯიანაყეს, რომ დემეტრე არ აპირებდა საერთოდ თავისი ძმის საკითხის დაყენებას? ზომ არ შეეფუძვოდა საქართველოს მეფეთა შორის ტახტის მეფის სურვილით არჩევის საკითხი (შეიძლება შორის?). ასეთი რამ ზომ აშკარად გამოჩნდა დემეტრეს შეილთან, მეფე გიორგიმთან დაკავშირებით.

ტახტისათვის ბრძოლა კიდევ უფრო ზეგავდა იყო მეფე დემეტრესა და მის უფროს ვაჟს დავითს შორის. როგორც უკვე აღინიშნა, მეფე უპირატესობას უმცროს ვაჟს, გიორგის აძლევდა. უფლისწულ დავითს დიდებულია ის დაჯგუფება უჭერდა მხარს, რომელსაც ადრე ვახტანგის ინტერესებს იცავდა. ჩანს, თვალდაშვებამ უფლისწულმა დაინახა ვადარ იყო-ცხლა, რადგან მისი ხსენება საისტორიო წყაროებში მალე ქრება.

მეფის ცენტრალური პოლიტიკით უკმაყოფილო დიდებულების მზარდაჭერით 1150 წელს უფლისწული დავითი მამას აუჯანყდა. დემეტრემ გაამარჯვა და ურში დასაჯა. ჩანს, შეიძლება ვერ გამოვტყდეთ დასასჯელად, მაგრამ აჯანყება 1155 წ. გამოიწვია. ამჯერად, დავითმა გაამარჯვა, მან დაიკავა ტახტი, მეფე-მამა მონასტერში გააშენა, დასაჯა თავისი მოწინააღმდეგენი, გაათავისუფლა აბულეისი ძე თორქაში და ის ამირსპასალარად დაინიშნა.

დავითმა ეჭვი თუ იშუა და, როგორც სომხური წყაროებიდან ცნობილია, ის მოწამლეს მამას და ძმის მომხრეებმა – ზუმატ და ივანე ორბელინმა, რის საუბასურადაც გიორგიმ გაეწყობა შეზღუდვა ივანე ორბელს ამირსპასალარობა უწყალობა. ქართული წყაროს ცნობით („ისტორიანი და აზმანი ზარეანდუღიანი“), ტახტზე დაბრუნებულმა დემეტრემ თავისი უმცროსი ვაჟი გიორგი თვით აკურთხა მეფედ და ისევ მონასტერში წავიდა. ეს შეზღუდვით არ მომხდარა, დავითს ჯარმა ვაჟი დემეტრე /დემნა/, რომელსაც შეიძლება აქონოდა პრეტენზია ტახტზე, როგორც დემეტრეს უფროსი ვაჟის მემკვიდრეს. ეს გარემოება ქმნიდა საბაბს შეთქმულებისათვის.

დემეტრესა და მეფე გიორგი III-ს დროს სამეფო კარზე რამდენიმე შეთქმულება მოეწყო. სამეფო კარზე მდიდრი თანამდებობისათვის ბრძოლა შინაკლასობრივი ბრძოლის ერთი ფორმა იყო ფეოდალურ საქართველოში. ეს იყო XI ს.-ში დაწყებული ბრძოლის გაგრძელება. საქართველოს გაერთიანებისა და მთელი ქვეყნის მასშტაბით ერთიანი ხელისუფლების ჩამოყალიბების შემდეგ, ფეოდალური არისტოკრატია თავისი წოდებრივი უპირატესობების უზრუნველსაყოფად მეფის კარის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა მდიდრი თანამდებობების მადებითა და მეფეს თავისი გავლენის მოპოვებით, დემეტრე კი არ უშვებდა დადგულობა გავლენის ზრდას სამეფო კარზე და მათ სახელმწიფო საქმეებში ჩარევას. ამიტომ უკმაყოფილო დიდებულები ტახტის მემკვიდრის გარშემო ჯგუფდებოდნენ და ცდილობდნენ მის დაპირისპირებას მამასთან. ამ დროს ბევრი სადავო საკითხი იყო როგორც საშინაო, ისე საგარეო პოლიტიკაში. საისტორიო წყაროები არ იძლევიან იმას გარკვევის საშუალებას, თუ რაში ეერ მორიდდნენ მამა-შვილი და მათი უთანხმოების რამდენი მხარით ისარგებლეს დიდებულებმა. მაგრამ მათი აზრთა სხვადასხვაობა რომ ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხებით

იყო გამოწვეული, ეს სრულიად უდავოა. არც ისაა გამორიცხული, რომ სწორედ ეს დიდებული უწოდებდნენ ზღის მამასა და შვილს შორის სადავო სიტუაციის შექმნას.

როგორც უკვე აღინიშნა, ამ დროს მწვავედ იდგა ანისის პრობლემა. დავით აღმაშენებლის შემდეგ ანისი და მისი ოლქი გამუდმებული დავისა და ბრძოლის საგნად იქცა. ამ ბრძოლაში ქართველი და სომეხი ფეოდალებიც იჭრნენ ჩართულნი. არ ჩანს, რომ სომეხ ფეოდალებს ანისის მამულისათვის გადაცემის სურვილი ჰქონოდათ, მაგრამ სახელდობრ, როგორი სტატუსი მიანიჭებოდათ საქართველოსთან ურთიერთობის თვალსაზრისით მასალები, უშუალოდ შეერთება თუ ვასალური დამოკიდებულება, ეს მიღად ნათელი არ არის. საკვანძოა, რომ სომხურ არისტოკრატიას პატრიონური, ვასალური ურთიერთობა ერწია. უაღრესად ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ მეფეთა წინააღმდეგ მამაროული ყველა შეთქმულება, ასე თუ ისე, ანისის საკითხთანაა დაკავშირებული. როდესაც აბულემა ანისი შუადღიან ფაღლანს გადასცა, სწორედ ამის შემდეგაა, ივანე აბულეთის ძე და უფლისწული ვახტანგი დემეტრეს წინააღმდეგ შეთქმულებას რომ აწყობენ.

ანისის საკითხში დემეტრე გიორგის პოლიტიკური ზახის წინააღმდეგ გამოდის დავით-იც. ანისისათვის ერთ-ერთ ბრძოლაში მეფე დემეტრემ არზრუმის ამირა სალდუხი დაატყვევა, როგორც უკვე აღნიშნულია, სალდუხი დემეტრემ დიდი გამოსასყიდით გაათავისუფლა. სალდუხის საქმეში აქტიურად მონაწილეობდა მთავარი ვახაგა, რომელსაც შემდეგ, გამეფებისთანავე შეამყრო მეფე გიორგიმ, რადგან ის ცნობილი იყო როგორც გიორგის უფროსი ძმის, დავითის აქტიური მხარდამჭერი. შემოსევიდან არაა, ალბათ, ის, რომ დავითის მომხრე მთავარი – ვახაგა ანისისათვის ბრძოლაში დატყვევებული ამირას გასათავისუფლებლად იღვწის. ყურადსაღებია ის გარემოებაც, რომ სომეხი ისტორიკოსები – მხოთარ გოში, სტეფანოს ორბელიანი – დიდი სიამაითით იხსენიებენ დავით უფლისწულს. ვარდან დიდიც კი, რომელიც თითქმის ნეიტრალურ პოზიციებს იკავებს დემნა-ორბელთა გამოსვლის შეფასების საკითხში, დიდის ქებით ახსენებს დავითს, ზოლო მხოთარ გოში პირდაპირ წერს დავითის კეთილგანწყობაზე სომხების მიმართ.

საქართველოს შეცვლის მანერ ანისის მმართველად დანიშნული დიდებულები საქართველოს მეფეთა მოხელეობას არ სჯერდებოდნენ. ანისში გამოავრება მოისურვა 1161 წელს იქ დანიშნულმა სადუნმა, რომელიც ამის გამო სიკვდილით დაისაჯა. სადუნის შემდეგ გიორგიმ ანისი ივანე ორბელს ჩააბარა, რომელმაც დავითის და გიორგის მეტოქეობაში გიორგის მხარე დაიჭირა, რისთვისაც ამირსპასალარობა მიიღო. მაგრამ მოკლე დავითის ძე, უფლისწული დემნა, ივანე ორბელის ოჯახში იზრდებოდა და შემდეგ მისი სიძე გახდა. შესაძლებელია, თავიდან ეს დემნას გაუცნებლობის მიზნით გადაგზავნილი ნაბიჯი იყო, რადგან ორბელთა სიძეს – დემნას არ შეეძლო გაშეფების პრეტენზია ჰქონოდა. საქართველოში საუკუნეთა მანძილზე მოქმედებდა პრინციპი: ერთიანი საქართველოს მეფეებს ღვიფლები მუზობელ სახელმწიფოთა სამეფო სახლებიდან მოჰყავდათ. მეზობლებთან დინასტიურად დაკავშირებასთან ერთად, ეს მაზნად ისახებდა დაცვა სამეფო სახლი რომელმაც საკუთარი ფეოდალური საგვარეულოს გაგდენისაგან, ამ პრინციპის დარღვევა მოინდომა მეფე გიორგიმ IV, ღამაში, მაგრამ მას წინ აღუდგნენ როგორც საერო, ისე სასულიერო ფეოდალები (ღამას შემთხვევაში სხვა ფაქტორებიც მოქმედებდნენ, რაზეც თავის ადგილას იქნება საუბარი). ამ წესის დაცვა გაანდგა მოწოდოლია მეფობებობის დროს და ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ (ამაზე ის სათანადო განაკუთვბში), პატივმოყვარე ორბელს, მანს, არ აკმაყოფილებდა მხოლოდ ამირსპასალარობა, მან ანისში გამოავრება მოინდომა. ან-გარიშგასაწევა ის გარემოება, რომ ივანე ორბელი, ვთარცა ამირსპასალარი ღორე-ტაშირის, ყოფილი ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ფლობდა, ანისის ოლქი უშუალოდ ეკუთვნოდა ღორე-ტაშირს. 1174 წ. ივანე ორბელმა გიორგი მეფეს ანისის ღამქრობა შესთავაზა, ამდე

პქონდა, რომ სამშროველოდ ანის თვითონ მიიღებდა. ანისი მეფემ, ვითარცა ამირსპასალარს, მას ჩააბარა სამშროველოდ. მაგრამ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მეფის მოხელეობას ორბელი არ სჯერდებოდა და მან ანისი მამადიან მფლობელს შესთავაზა გასაღებია და მოკიდებულების პირობით. მაგრამ მოქალაქეებმა არ მისცეს იფანე ორბელს ქალაქის გადაცემის უფლება, მეფე გიორგიმ მოიგვრია მტერი. ამის შემდეგ იფანე ორბელი აღარ არის ანისის განგებელი. მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოს ამირსპასალარად ის მაინც რჩება. ჩანს, მეფე გიორგიმ საბოლოო ანგარიში ვერ გაუსწორა ამ ძლიერ ფეოდალს. ურთიერთობა მთ მორის ფრად დამსებულია და ანისის მოვლენებს უშუალოდ მოხდევს უფლისწულ დემნასა და იფანე ორბელის შეთქმულება. ახლა უკვე იფანე ორბელმა თავისი ნათესაური ურთიერთობა დემნასთან გიორგის წინააღმდეგ გამოიყენა.

მეფე გიორგი III-ის აქტიურა ცენტრალიზტური პოლიტიკა, შემოერთებულ ტყვეანათა უშუალოდ სამეფო ხელისუფლებისათვის დაპირისუხების ხაზი, დიდებულ აზნაურთა უმთავრესი იწვევდა. შემოერთებულ ტყვეებში გიორგი არ აძლევდა დიდებულებს იმუნიტეტს, არც სამეფო კარზე აძლევდა დიდ პრივილეგიებს; რაც შეეხება უფლისწულ დემნას, რომელსაც მეფობა დიდებულთა ზღვიდან უნდა მიეღო, ის მათთვის უფრო სასურველი პანდიტის უნდა ყოფილიყო, რითაც აიხსნება დიდებულთა დიდი ნაწილის მონაწილეობა შეთქმულებაში. ანისისათვის ხანგრძლივი ბრძოლის წაგება 70-იან წლებში გიორგი მეფის წინააღმდეგ იფანე ორბელის ხელმძღვანელობით არსებული ძლიერი ოპოზიციითაც იყო განპირობებული.

დემნა-ორბელთა გამოსვლის მომხრობა ქართული და სომხური წყაროები უაღრესად ტენდენტურნი არიან. ქართული წყაროები ცდილობენ გიორგი III-ის გამეფებას კანონიერი საფუძველი მოუძებნონ, ხოლო სომხური წყაროები, განსაკუთრებით სტეფანოს ორბელიანი, დემნა-ორბელთა აჯანყებას მხოლოდ დემნას კანონიერი უფლებების აღდგენის სურვილით ხსენის. სინამდვილეში ეს ლეგიტიმისტური მოტივი ორბელთა მომხრეების მიერ იყო შეოხებული. გიორგი III-მ (ქართული წყაროების თანახმად) ტახტი მიიღო არა თავისი ძმის, დავით V-ის შემდეგ, არამედ დავითის გარდაცვალებისა და მამის — დემეტრე I-ის შემდეგ, რომელმაც ის თანამოსაყდრედაც აკურთხა. ასე რომ, ფორმალურად მას უფლებები ტახტზე საგსებით კანონიერი იყო. უფროსი ვაჟის გარდაცვალების შემდეგ ქართული წყაროს — თამარის ისტორიკოსის — ცნობით, მამა-დემეტრე ბრუნდება ტახტზე და ამის შემდეგ ტახტის მემკვიდრე უმცროსი ვაჟია. მაგრამ, გიორგი მეფის წინააღმდეგ რომ გამოიყენებული იქნებოდა დემნას ფაქტორი, სრულიად გასაგებია.

გიორგიმთან ბრძოლა ძნელი იყო და ამიტომ აჯანყება დიდხანს და ფროხილად მზადდებოდა. იგი 1177 წ. დაიწყო და 1178 წ. დასრულდა. მეფის წინააღმდეგ გამოვიდა ამირსპასალარი იფანე ორბელი ცხელა თავისი მოკიდებულ-მომხრით. ორბელის მხარეზე იყო რამდენიმე დიდებული აზნაურა: ქართლის ერისთავი სუჰბატი, ლიპარიტ ორბელი, მეუფინბეი-უხუცესი ჭეპარა იფანეს ძე, კახა თორელი შეილბით, გამრეცელ-თორელი, მერნა ჯაფელი, ანელი გრადილი ამირატის ძე, ანანია დვინელი, მასან კატელი, მერელოს ერისთავი გრიგოლ ასათიძე, მერეთის დიდებული შოთა ართავანისძის ძე, ორბელების გასაღი სარგის მხარგრძელი შეილბით და მმისწულებით და სხვანი.

შეთქმულები კოჯორიდან დაიპყრნენ და მეფის მოულოდნელად შეპყრობა სურდათ, რადგან მეფე ქალაქგარეთ, საზაფხულო სადგომში იყო. მაგრამ შეთქმულება გასცეს, მეფეს აცნობეს შეთქმულება გვმა და გიორგიმ ქალაქში შესვლა და გამაგრება მოასწრო. მეფის თბილისის გახლა ყოფიდა ლაშქრის სპასალარი ყუბასარა თავისი 500 კაციანი რაზმით. მეფის მოულოდნელად შეპყრობის გვეგმა ჩაშალა აჯანყებულთა შორის. მერეობა შეიტანა. მეფე შერტყაზე გადავიდა და სამშვილდე აიღო. შეთქმულნი კოჯრიდან დაიბრნენ და ამირსპასალარ

ივანე ორბელის რეზიდენციას, ღორეს ციხეს შეაფარეს თავი. მეფის მდგომარეობის გაძლიერებამ აჯანყებულებს შორის გამოიწვია განხეთქილება, მეფის მხარეზე გადავიდნენ გამრცელები, ვრიგოლ ანელი, შარგრძელი და სხვანი. მეფე ყველას პატივით იღებდა და ლატიხთაივის ბასუხს არ სთხოვდა, რაც ატლიერებდა მის მხარეზე გადასულია ნაკადს. აჯანყებულებმა მეზობლებისათვის დახმარების თხოვნა და ამ ვხით მდგომარეობის გამოწვევა სცადეს. დახმარებისათვის მიმართეს შაჰარმენს, აზერბაიჯანის ელლიგუზიანთა ათაბაგ მუზაფარ ად-დინ ყიზილ-არსლან ოსმანს, მაგრამ დახმარება არ ჩანდა. არსებობს ცნობა, ათაბაგი თითქოს წამოვიდა აჯანყებულთა დასახმარებლად, მაგრამ, ჩანდა, ფრთხილად მოქმედებდა, ღრის უცდიდა, და როდესაც აჯანყებულთა სისუსტეში დარწმუნდა, აღარ აღმოუჩინა მათ დახმარება, რადგან გიორგი მეფესთან ურთიერთობის გაფუჭება არ აწყობდა.

მეფე გიორგი მეტეხაზე გადავიდა, შიარბა ორბელების მამული, ღორე-ტაშირი, შემდეგ ჰერეთში გაილაშქრა ორბელთა მიმართ დიდებულია წინააღმდეგ, შემდეგ ალფა შეპირტყა ღორეს ციხეს. აჯანყებულთა ლაშქარი დაახლოებით 30000 კაცს ითვლიდა. თუ თავიდან ისინი გიორგის გადაცემბას და ღმრას გამეფებას ფიქრობდნენ, შემდეგ სამეფოს გაფოთზე თანახმა იყვნენ. მაგრამ გიორგიმ გაიმარჯვა. ღორეში ალფაშეპირტყმული შეამოხინი დაწინებდნენ. უფლისწული მეფეს ეახლა და პატიება სთხოვა. მეფემ აჯანყებულთა საყმის განხილვა უზადლეს სასამართლო ორგანოს და დარბაზს გადასცა. სასჯელი შეამოხეთათვის უშკაცრები გამოიტანეს. ტაშტის შაბიბულ უფლისწულს არსებული ტრადიციისამებრ თვალში დასწვეს და მისი გასტირება მოახდინეს, რის შემდეგ აჯანყების მოთავენი სათანადოდ დასაჯნენ. განაჩენი დარბაზმა გამოიტანა და დასჯილნი ცეცხლში შეაჩვენა. ეკლესიის მავრ შერისხულს ლაშქარში არ შეესვლებოდა და მას მამული უნდა ჩამორთმეოდა. შეამოხეთათვის ჩამორთმეული სამეფობელობების ნაწილი მეფე გიორგიმ თავის მომხრეზე გადასცა, რომელთაც უწყალობა, აგრეთვე თანამდებობანიც. ამირსპასალარობა ყაენადთა რაზმის მეთაურმა, მეფის ერთგულმა კუბასარმა მიიღო, რომელსაც გადასცა ღორე, შახსურთუხუცესობა, აგრეთვე მეფის ერთგულმა, აზნაურის ყმობიდან აღზევებულმა, აფრიდონმა მიიღო, რომელიც მეფემ თრიალეთის ერისთავადაც დანიშნა. მეფისაბუღუცესად დაწინა ერთგული ვასალი (გვარდილი) ჭიპბერი. გიორგიმ გაიმარჯვა და მეუტია ოპოზიციის, მაგრამ, როგორც მართებულადაა შენიშნული ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ეს, რასაკვირველია, არ იყო შედეგისათვის წინააღმდეგობათა პრობლემის გადაწყვეტა. კარგად ესმოდა ეს მეფე გიორგისაც.

ორბელთა აჯანყების საბაბის გარკვევა საკმაოდ რთულია. ამ მოვლენის შესახებ ჩვენ გვაქვს ერთი ქართული, თამარის ისტორიკოსის, და ერთი სომხური, გიორგის მიერ დამოუბალი ორბელთა სახლის შემოხვევით გადარჩენილი ჩამომავლის, სომხეთში დასახლებული, გასომხებული სტეფანოზ ორბელიანის თხზულება, რომლის ერთი ნაწილი ბოლიანად ამ ამოხებას და მისი გამართლების ცდას ეძღვნება. ორივე წყარო რომ ტენდენციურია, უდავოა, მაგრამ ტენდენციურობასაც, აღმათ, სახელგარი აქვს. თამარის ისტორიკოსის თხრობა ლოგიკურად გამართულია. მონასტერში მამის განმწყესებელი მეფე დავითი გარდაიცვალა (თუ მოწამლეს – ამას შნიშნელობა არა აქვს), მეფე-ყოფილი – მამა ტახტზე ბრუნდება და, მოუხდავად იმასა, რომ არსებობს გარდაცვლილი უფროსი ვაჟის შვილი, თითქოს ვაზაგებია, რომ ტახტის მემკვიდრე უკვე ის კი აღარ არის, არამედ მეფის ერთადერთი ვაჟი გიორგი, რომელიც მამამ აკურთხა და რომელიც გამეფდა მის შემდეგ (აქ გასათვალისწინებელია XII-ის არაბი ისტორიკოსის, იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკის ცნობა, რომ ღმრეტრე მეფე გარდაიცვალა ზეჯრის 551, ე.ი. ჩვენი წელთაღრიცხვით, 1156 წელს).

სტეფანოზ ორბელიანი არაფერს ამბობს დემეტრეს ტახტზე დაბრუნების შესახებ. მისი თხრობის თანახმად, სიკვდილის წინ დაეთმო მოუხში დიდებულებს, მათ შორისაა გათალიკოსი, ივანე ორბელი, რომელსაც მოსკოვში მცვე აბარებს თავის მცირეწლოვან შვილს და მისი უფლებების დაცვას. აქვეა მისი ძმაც გიორგი, რომელსაც დაეთმო ეპისკოპოსი, რომ მას მეფობაზე პრეტენზიის გაკაცების უფლება არა აქვს. დაეთმო გარდაცვალებულ, დემეტრე მცირეწლოვანსა და იმავე დიდებულების თანხმობით სახელმწიფოს მის სრულწლოვანებად გიორგი მართავს, რომელიც დიდებულებს საკრებულოსაგან ჯერ ტახტის შემყვანის რეგენტობას იღებს, ხოლო შემდეგ მიმართავს თხოვნით, აკურთხონ ის მეფედ იმ პირობით, რომ დეშნას სრულწლოვანებისთანავე ის დაუთმობს მას ტახტს. მოელი ეს პირობითი ეპისკოპოსი ბაღებს, გიორგი რომ ტახტის დამთმობი არაა, ეს თითქმის გვეგარეშება, მაგრამ დეშნა სრულწლოვანი გახდა. 1156 წელს, როდესაც მამამისი გარდაიცვალა, ის ახლადმოხილვი რომ უფროდელი, 16 წლის 1172 წელს მამაც გახდებოდა (16 წელი იოვლე-ბოდა ჩვენში სრულწლოვანობის ასაკად, თუმცა ჩვენ 12,14 და იქნებ უფრო მცირეწლოვანობა მეფე კურთხევის შემთხვევებიც ყოფილი). რატომ მაშინვე არ ატეხეს ორბელიანმა და სხვებმა განჯაში და გიორგის პირობის შესრულება არ მოსთხოვეს, მათ ხომ დიდი მისცეს მამამისს, რომ მის ანდერძს შესრულებდნენ. ამდენად, სტეფანოზ ორბელიანის პირობითი კრატეკას ვერ უძლებს.

რაც შეეხება იმ უმკაცრეს სასჯელს, რაც ამოხსენებულებს მიადეს, გამართლებული იყო სახელმწიფოებრივი ინტერესებით. იქნებ, ეს ამბოხი რომ არა, გიორგის გარდაცვალების შემდეგ ტახტი ღებნას მიეღო? საიქნებ, რომ გიორგის გარდაცვალების შემდეგ ქალის გამოყენების საკითხი დამდგარიყო, მაგრამ მეფის შიკარი ცენტრალისტური პოლიტიკით უკმაყოფილო დიდზნაურებს მოთმინება არ ყოფილი.

შედაკლასობრივ ურთიერთობათა მიმდინარეობაში მხარეს ეკლესიასა და სახელმწიფოს ურთიერთობა წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია, დაეთმის მეფობაში ეკლესია სახელმწიფოს დაუცქრებლად, მაგრამ, ამასთანავე, ეკლესიას საგადასახადო შეუვალობა ზოგჯერ, რაც მატერიალურ ზიანს აყენებდა სახელმწიფოს და გიორგი III-მ ამ მდგომარეობის გამოსწორება სცადა, მან ეკლესიას საგადასახადო შეუვალობა მოუხსნა. ასეა, როდესაც მეფემ აჯანყებულები დაამარცხა და დედაქალაქს გამარჯვებული შემოიქცა, ეკლესიამ მას დიდი გამარჯვება მიულოცა. მაისხენეს ეკლესიის დამსახურებაზე გამარჯვებაში, რადგან ეკლესიამ და დედა და დამ წირვა მიმდინარეობდა, უფალს ზეფის გამარჯვებას სთხოვდნენ, საეკლესიო კრებაში, რომელიც ბრძოლიდან მობრუნებულ მეფეს შეგრობილი დახვდა, საგადასახადო იმუნტეტის აღდგენა მოსთხოვა. დრო ფრად მისერსებულად იყო შერჩეული. გამარჯვება მეფეს დიდ ფასად დაუჯდა და ამ ყოფილებაში ეკლესიასთან ურთიერთობის გამწვავება მას არ აწყობდა. მეფემ ეკლესიის საგადასახადო შეუვალობის სიგელი დაამტკიცა. ამასთანავე, გიორგი შეცადა ისე წარმოეჩინა საქმე, თითქმის ეს მისი ინიციატივით მოხდა, ან იყო მადლობა ღვთისა და მისი მსახური ეკლესიისადმი, იმ დანხარებისა და მხარდაჭერისათვის, რომელიც მან მეფეს აღმოუჩინა მამამე ვითარებაში.

როგორც ვხედავთ, სერიოზული ფეოდალთა აჯანყებას ეკლესიის მოხიზვნა მოჰყვა, თუ ვთით მეფემ ბარადით ჩაახშო, ზეორე შემთხვევაში ათულებული შეიქნა დამოხმობა წასულიყო. მეფეს ეჭვი არ ეპარებოდა დიდებულ ფეოდალთა შორის უკმაყოფილობითა დიდი დახის არსებობაში. მას კარგად ესმოდა, რომ დამარცხებული არისტოკრატიული საგვარეულოები საბოლოოდ დამორჩილებულნი არ იყვნენ და რომ ისინი შესაფერის დროსა და აშინდს უცდიდნენ.

მეფის წინაშე შეგვედ იდგა ტახტის მემკვიდრის საკითხი. მართალია, მან გზადან ჩამოიცილა მეტოქე, მაგრამ მას თვითონ მე არ აყვდა, ქალის მეფობის პრეცედენტი ფეოდალურ საქართველოში არ არსებობდა და გიორგიმ თავისი ასულის მისივე სიციცხლეში გამოეცა

გადაწყვეტა, რათა მისი სიკვდილის შემდეგ გიორგის ასულის, თამარის უფლება ტახტზე გერაიის ზღუდო. 1178 (თუ 79) წელს გიორგიმ თამარი მეფედ აკურთხა ითვალისწინებდა რა შექმნილ რთულ ვითარებას, გიორგიმ ყოველგვარი ფორმალუბის დაცვით ჩატარა კურთხევა. თამარი გაამეფეს „თანადგომითა წოდებითა პატრიარქთა და ეპისკოპოსთა, დიდებულთა იმერეთა და ამიერთა, ეაზირთა და სპასალართა და სპასხეტთა“. ამგვარად, თამარი საერო და სასულიერო დიდებულთა დასტურით გაამეფდა, მაგრამ მას ტახტი მამამ გადასცა, რითაც ხაზი გაესვა მეფობის უშუალოდ მამასაკან მიღებას. ამის მიზანი იყო მოკვეთილიყო გიორგის შემდეგ ამ საკითხზე მსჯელობის უფლება და, აგრეთვე, რეალურად მოღებოდა ბოლო დიდებულთა მონაწილეობის მცდელობას ტახტის გადაცემასა და გამეფების საქმეში.

3. დემეტრესა და გიორგის შეფასება

მეფე დემეტრეს პიროვნებისა და მოღვაწეობის შეფასება დიდ სირთულეებთან არის დაკავშირებული, რადგან ძველი ისეთი დიდი მამის შემდეგ, როგორიც დავით IV იყო, მასზე წერა. ამასთანავე, გასაფაციქებელია ისიც, რომ ზეენ არ შემოგვრჩა დემეტრეს მოღვაწეობისაღმ მიტუნელი საკანგებო საისტორიო თხზულება და მის შესახებ მხოლოდ დავითის ისტორიკოსის, ეფ. ლაშა გიორგის დროინდელი მემატანეს“ მოკლე ცნობებით და დავითის „ანდერძში“ მოცემული შეფასებით უნდა შემოვიფარგლოთ. ჩანს, დემეტრემ თავიდანვე დაიმსახურა მამის ნდობა და დავითმა ის შირვანს გაგზავნა სადაშქროდ, სადაც მან „ქმნა ომნი საკურგელნი რომლითა განაკურგნა მხილველნი და მსმენელნი“ (დავითის ისტორიკოსი); ერთ-ერთ რაზმს ხელმძღვანელობდა ის დიდგორის ისტორიულ ბრძოლაშიც. თავის „ანდერძში“ მეფე დავითი წერს, რომ მას ცხოვრებაში მრავალი წყალობანი მიუცა და ამ „წყალობათა“ შორის, პირველ რიგში, აღნიშნავს: „რამეთუ მომცა პირველად შეილი ესე ჩემი დიმიტრი, საბრძოლთა, სიწმიდითა, ახოვნებითა და სიმკნითა უმჯობესი წესისა“. ამას ამბობს დავითი მას შემდეგ, რაც დემეტრე უკვე დიდ ბრძოლებში ჰყავს გამოცდილი. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატანეს შეფასებით, ის „ერთგულთა შემწეობისათვის იყო და შეცოდებულთა სამართლიანად მწუროდელი“. დემეტრეს პიროვნების დახასიათებისათვის, ალბათ, მნიშვნელობა ენიჭება იმ გარემოებას, რომ მან არ დაანდო მისი ტახტის მიტაცების მსურველი უმცროსი ძმა, რომელიც მამან სრულად ახალგაზრდა იყო და, ფაქტობრივად, იყო იარაღი დემეტრეს წინააღმდეგ მებრძოლ დიდებულთა ხელში, მაგრამ თავისი უფროსი ვაჟი დავითი, პირველად რომ აუჯანუხა მამას, არ დასაჯა სიკვდილით (შეიწყალა?), და ღთმა კი ის ტახტიდან გადააგდო და მონასტერში გააშწესა. გარეჯის მონასტერში მლოცველი ბერი უფალს ურჩა შვილის დასაჯას სთხოვდა, უფალმაც ისმინა მამის კედრება და დავითმა მხოლოდ 6 თვე გაძლო. არსებულ ვითარებაში, ალბათ, საფიქრებელია, რომ დავითის ბედის გადაწყვეტაში ძმამ და მამამაც მიიღეს მონაწილეობა. სამეფო ტახტი არ არის ადვილად დასათმობი.

დემეტრე მიელი თავისი მეფობის მანძილზე ხშირად ხელში იბრძოდა ქვეყნის საზღვრების დასაცავად, ბევრ წარმატებასაც მიაღწია, მაგრამ მან ვერ შეძლო მამის დანატოვარის შთაღნად დაცვა. როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ივანე ჯავახიშვილი, ამ რთული ვითარების გამო, რომელიც მას საკუთარ ოჯახში ატანდა, და მეზობელ სახელმწიფოთა შემოტევების გამო, „მანა მოქმედების გეზად, აქტიური პოლიტიკის მაგიერ, რომელსაც მისი მამა აწარმოებდა, უნებლიედ მოგერიებითი უნდა ყოფილიყო“. მან ვერ შეძლო მამის მიერ დატოვებული სამფლობელოების მაღლიანად დაცვა და, როგორც უკვე ითქვა, იძულებული შეიქნა არის ყმადნაფიცობის პირობით გადაეცა მათი ყოფილი მფლობელებისათვის.

დიდი პიროვნება იყო დემეტრეს უმცროსი ვეფე გიორგი. არ ვიცით, როგორ წარმოადგენდა ბოლშევიკების ისტორიას, როგორ გადაწყვეტიდა სახელმწიფოს გადარჩევის, მისი სახელმწიფოს დაცვის და სხვა საკითხები მის უფროს ძმას დავითს (და შემდეგ მის ძეს დემეტრეს) რომ დაეკავებინა ტახტი, მაგრამ მისი პოზიცია, რომელიც ანისის საკითხში და სომხური არისტოკრატების მიმართ პოლიტიკაში ვლინდება, ალბათ, ვერ განგვაწყობს მის მიმართ დაფიქრებად.

გიორგიმ ტახტი სისხლით მოიპოვა, არ დანდო არც საკუთარი ძმა და არც ძმისშვილი, სასტიკად გაუსწორდა აჯანყებულებს, მაგრამ მთელი მისი პოლიტიკა სახელმწიფო ხელისუფლების განმტკიცებას, ძლიერი ცენტრალისტური მმართველობის, დავითის მიერ გატარებული პოლიტიკური პოლიტიკის დასაყრდენად მიზნად. მიუხედავად გამოცდილების საომარი ოპერაციებისა, ის ქვეყანაში წესრიგის დასამყარებლად იღვწოდა, რისი გამოხატულებაც მხარეთა და მეგობრთა წინააღმდეგ მიმართული შეტევები განიხილავს. არსებულ რთულ ვითარებაში ის აღმშენებლობით საქმიანობასაც ეწეოდა, მის დროს ადგილობრივი მფლობელობა და დიდი ნაწილი მის დროსვე ადგილობრივი მფლობელობის მფლობელობა და დიდი ნაწილი მის დროსვე ადგილობრივი მფლობელობის მფლობელობა განსაკუთრებულ დასახელებად უთქვამს მას, რომ ის „გლახაკთა და ქრისტიანთა მოწყვეტილი იყო და ერთგულთა უხუცესი მამა“⁴, თამარის პირველი ისტორიკოსი, ავტორი ოხრუმიძისა „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთა“, მის აღწერასთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ მისი მოხსენება შეიძლება ისეთ ბრძენთა შორის, როგორებიც იყვნენ სოლომონი, სოფრატე, პლატონი.

მეფე გიორგი საკუთარი სახელმწიფოს დაცვას, ქვეყნის მიერ დაგარჯული შენობების ქვეყნების კელავი შეშინების დამატებითი გზებითაც ცდილობდა. 1160 წელს მან აზერბაიჯანის ათაბაგს ილაღეიზს (ოუ ილაღეიზ?) წერილი გაუგზავნა⁵ და მიწერა, რომ საქართველო წლების მანძილზე იღებდა ხარაჯს განჯიდან და ბაილათიდან, მაგრამ ბოლო რამდენიმე წელია ამ ხარაჯის შემოსვლა შეწყდა, „და ჩვენ ვესურს, წერს გიორგი, რომ შენ შეიტანო ეს ფული“. ამ წერილზე ილაღეიზმა მეფე გიორგის უპასუხა, რომ ის აგრძელებს ღამეებს, რათა მიადგეს თბილისს და „აღწას მფარვეს იგი მანამ, სანამ არ ავიღებო“. როდესაც მეფე გიორგისათვის ცნობილი გახდა, რომ ათაბაგმა შეშინების მოკავშირეები და დიდებული ღამეები შეკრიბა, მან ბრძოლის თავიდან აცილება, ან დროის მოგება ახერხებინა, მაგრამ პრმოდა მინც მოხდა და ქრთქელთა ღამეები დამარცხდა.

მეფე გიორგის პოლიტიკის როგორც შედეგობითაა, ქვეყნის მმართველის შესახებ მალე შეფასებას აძლევს არა მხოლოდ ქართველი ისტორიკოსები, არამედ სომხები (ვარდან დიდი, კარაკოს განმაცეცა, მათივს ურპაცი), არაბი (იბნ ალ-ასირი) და სხვანი. მხოლოდ სახელმწიფოებში გიორგის შესახებ არსებული აზრის თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ცნობილი შირვანელი პოეტის, ხაკანის, სიტყვებს, რომ მეფე გიორგი არის „...უფალი ქვეყნიერებისა; მეფე დროის მეფეთა; აღზევებული ავღუსტისი; უდიდესი პერაგლე – სიდიადე ბრწყინვალე სახელმწიფოსი – დუნიაზე სწორუბოვარი; უდიდესი გერის დამცემი, ... სრულუფლებიანი კეთარი; ... მასხვილი მესიისა; ... აღზევებული შეფური პიროვნება, რომელიც ქრისტეს შემგვიდრეა და სულია ხორცმეხმარი“⁶.

⁴ მეფე გიორგისა და ილაღეიზის პასუხი დაცულია XII-XIII სს. არაბი ისტორიკოსის, სადრ ალ-დინ ალი ალ-მუსეინ-აშმარის შრომაში, რომელიც ეძღვნება სელჩუკთა ისტორიას. ტექსტი გამოცემულია, თარგმნილია ლათინადო შესავლითა და კომენტარებით ზ.მ. ბუნიატოვის მიერ, მოსკოვი, 1930.

⁵ საზოგადო ტექსტი დიდი შემოკლებით მოცემულია.

მართალია, ხაკანი დარუბანდის ამირა მუზაფარ იბნ მუჰამადის კარზე ცხოვრობდა, ხოტბას ასხამდა მას, ის შირვანის შაჰის, აღსართანის კარის პოეტია და მის შემოქმედებასაც აქებდა, მას ქვეყნის მწყობრელთა ქება-დიდება ახასიათებს; ეს მისი სტილია, მაგრამ ერთია, როდესაც ის აქებს და აღიღებს თავის მბრძანებლებს და სხვაა, როდესაც ის ასეთი ეპითეტებით ამკობს საქართველოს მეფეს, ამას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმიტომაც, რომ ხაკანი საგანგებოდ ეხება გიორგი მეფის ლაშქრობას დარუბანდში და თავისი მბრძანებლისადმი გაგზავნილ „ქებაში“ სწორედაც საგანგებოდ უთითებს მეფე გიორგის ლაშქრობას, დარუბანდის მხარის მოთარეშებას და ქ. შაბურანის აღებას.

მართალია, მეფე გიორგიმ დიდი მსხვერპლის ფასად მოიპოვა და შეინარჩუნა ხელისუფლება, მაგრამ იმ დიდი დამსახურებისათვის, რომელიც მას ერისა და ქვეყნის წინაშე მიუძღოდა, მომდევნო თაობები მას ქება-დიდებათი იხსენიებენ. ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: „მეფობდა ესე გიორგი კეთილად, რამეთუ პრომთა და ბერძენთა მეფენი მეგობრობდნენ, სპარსნი და არაბნი სძლუნობდნენ და ძრწოდნენ. გარნა მოკლელ თქუა ქება ამის აღმწერელმან, რამეთუ წმიდის გიორგის შედარებით, უკეთუ მან ერთი მოკლა ვეშაპი, რავლენით ამან ვეშაპთა უბოროტესნი წარმართნი მოსრნა“. ალბათ, ეს „შესხმა“ (შეიძლება ასე ეწოდოს ამ შეფასებას) გადაჭარბებულია, მაგრამ ჭეშმარიტებაა, რომ „გამარჯვებულები არ განისჯებიან“.

XXV თავი

საქართველო თამარის მეოთხეში (1184-1213 წწ.)

I. საშინაო პოლიტიკა

თამარის ტახტზე აკვანის შემდეგ მამა და შვილი ერთად მართავდნენ ქვეყანას. მეფე გიორგი, ზანს, ამზადებდა ქალიშვილს იმ დიდი მისიისათვის, რომელიც მას ისტორიამ დააკისრა. მათი ერთობლივი მეფობის ხანაში ორივეს სახელით იცემოდა განკარგულებები, იჭრებოდა მონეტა.

მოუხდავად მეფე გიორგის მიერ მიღებული წინასწარი ზომებისა, თამარის დაცვა შემოღებულ გაროულებათაგან შეუძლებელი იყო. როგორც კი გიორგი გარდაიცვალა, დიდებულებმა თამარის მეფობის კანონიერების საკითხი დააყენეს.

სამეფო კარზე აზრთა დიდი სხვადასხვაობა და ჭიდილი იყო, მაგრამ მეფე გიორგის დის, რუსუდანის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქ მიქელ მარიაშის ძის და ზოგი სხვა გაელენიანი პირის მეოხებით საკითხი თამარის სასარგებლოდ გადაიჭრა, და ის ხელშეორედ აკურთხეს მეფედ. ეს, რასაკვირველია, შემთხვევითი გარემოება არ იყო. როგორც ცნობილია, საქართველოს მეფეთა კურთხევის წესი იმ დროს შემუშავდა, როდესაც არა მხოლოდ ფორმალურად, გარკვეული თვალსაზრისით, ფაქტობრივად, დიდებულ ფეოდალთა სახლების წარმომადგენლები აძლევდნენ მეფეს ხელისუფლებას, და რაც აგრეთვე, გასათვალისწინებელია, კურთხევა ქუთაისში ხდებოდა, მეფეს სამეფო ნიშნებს დასაქვეით საქართველოს დიდი ფეოდალური სახლების წარმომადგენლები გადასცემდნენ. სწორედ ამის წინააღმდეგ ილაშქრებდნენ ერთიანი საქართველოს მეფეები, როდესაც მათ ტახტის შემკიდრეთა თავისივე სიცოცხლეში კურთხევა დაიწყეს. დიდებულები ცდილობდნენ თავიანთი პრაივილეგიები შეენარჩუნებინათ, დარბაზმა თავისი უფლებების დაცვა და დემონსტრირება მოახერგა და მეფედ კურთხევის ცერემონიალი გააუმჯობესა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია თვალსაზრისი, რომ შორედ კურთხევა ჩვეულებრივ მიღებული წესი იყო და თანამოსაყდრედ დასმის შემდეგ თამარი, არსებული ტრადიციისამებრ, ხელახლა აკურთხა მეფედ, როგორც ერთმართველი.

კურთხევა მეფის ტრადიციით ჩატარდა აფხაზთა მეფეების ძველ სატახტო ქალაქ ქუთაისში.

გვირგვინი მეფეს ქუთაისელმა მთავარებისკოპოსმა, ანტონ საღირისძემ დაადგა, ხელისუფლების სხვა რევალუციუ დასავლეთ საქართველოს დიდმა ფეოდალებმა: კახაბერ, რაჭისა და თაკვერის ერისთავმა, ვარდანისძემ და ამანელისძეთა სახლების წარმომადგენლებმა გადასცეს.

ამეგრად, როგორც ვხვდებით, თამარს მეფობა მისცეს და ტახტზე დააბრძანეს დიდებულ ფეოდალთა სახლების წარმომადგენლებმა. ფრთხილ მნიშვნელობაშია ის გარემოება, რომ მიუხედავად ამისა, თამარ მეფე შემდგომ ყოველთვის ცდილობდა ზაზი გაეხსნა იმისათვის, რომ მეფობა მას ღვთისაგან და მამისაგან აქვს მიღებული. თამარმა XIII საუკუნის დასაწყისში მეფეთა კურთხევის ახალი წესის შემოღებასაც მიაღწია. ზოგი შეკლევარა გარდაუდოს, რომ ეს ახალი წესი მეფედ კურთხევისა რუსუდანის მეფობაში იყო მიღებული; ეს ასეც რომ იქონ, შეიძლება ის სამოლოოდ რუსუდანის მეფობის დროს გაფორმდა და ჩამოყალიბდა, მაგრამ კურთხევის წესის შეცვლის საკითხი, ალბათ, თამარის დროს დადგა.

1178 წელს (თუ 1179 წ.), როგორც უკვე ითქვა, მეფე გიორგი III-მ თანამოსაყდრედ აკურთხა თავისი ასული თამარი. თამარი გონიერი, ნიჭიერი, ღირსი, შორსმჭვრეტელი პოლიტიკოსი და დიპლომატი იყო. მეფე გიორგიმ ის ტახტზე გვირდით დაიხსა და წვრთნიდა და ამზადებდა იმ რთული მისიისათვის, რომელიც მას ცხოვრებამ და ისტორიამ

დააკისრა. მან სათანადოდ გამოიყენა ის სწავლა-განათლება, რაც ბავშვობიდანვე მიიღო და ის დიდი გამოცდილება, რაც ბრძენი პოლიტიკოსისა და სახელმწიფო მოღვაწის, მეფე გიორგის დროს მასთან ერთად სახელმწიფოს მმართველობის სათავეში ყოფნისას შეიძინა.

შეფე გიორგის იმედი, რომელიც მას, ალბათ, ჰქონდა თამარის კურთხევის გამო, რაც მან ყველა კანონიერების დაცვით ჩაატარა, სერო და სასულიერო ფეოდალთა დასტურითა და თანადგომით, არ გამართლდა და თამარს ფაქტობრივად გამეფების პირველი დღიდანვე მძლავრ ოპოზიციასთან მოუწია შეხება. პირველივე გადადგმული ნაბიჯით მან ცხადყო თავისი წინადადებები და სიფრთხილე. რასაკვირველია, არამყიდველი - მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, რომ მას მხარში ედგა უფროსელები მანფილოსანი, მამიდა რუსუდანი, ზარასნის სულიანის ცოლ-სოფელი, გამოცდილი პოლიტიკოსი და დიპლომატი. როდესაც ეს აუცილებელი იყო, თამარი დათმობაზე წაეიდა, ხოლო როგორც კი მდგომარეობა განმტკიცდა, მაშინვე მაღალ თანამდებობებზე მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოახდინა, გაიმზავლა ერთგულნი და მხარდამჭერნი და შეტყობაზე გადავიდა. შეფე თამარი ფრთხილად და წინდახედულად მოქმედებდა საგარეო პოლიტიკის, მეზობლებთან ურთიერთობის საკითხებშიც. სანამ ქვეყნის შიგნით რთული მდგომარეობა იყო, თავს იკავებდა აქტიური და შორეული საომარი მოქმედებებისაგან. საჭიროვდეს ლაშქარი, ფაქტობრივად, სახელმწიფო საზღვრის დაცვისა და მეზობლებისათვის ზედმეტი სამხედრო მზადყოფნის დემონსტრირებას ახდენდა, ფართო მასშტაბების სამხედრო ოპერაციებს სახელმწიფო ხელისუფლება უკვე მდგომარეობის განმტკიცების შემდეგ იწყებდა.

მოუხდევად იმასა, რომ თამარა ტალი იყო და სამხედრო ოპერაციებში არ მონაწილეობდა, ის აქტიურად მოქმედებდა სამხედრო სამსახრის თუ ლაშქრის მზადყოფნის შემოწმებისას, ამხნევებდა შეკრებილ ლაშქარს, სატყვით მიმართავდა, გარკვეულ მანძილზე აცილებდა და დვთის შეწყვეტის იმედს უსაზავდა. საინტერესოა თვით ფორმა მიმართვისა: „მანო ჩენო, ყოვლად ნუ შეძრწუნდებიან გულში თქვენნი სიზრავლისა მათისათვის და სიმცირისა თქუნისა, რამეთუ დმერთი ჩვენ თან არს“ /ზასილი/. ესეც ნიშანდობლივია და ლაშქართან გვერდით დგომას ნიშნავს, რომ საბრძოლველად მიმავალი, მართალია, ვერ მიყვებოდა, მაგრამ გარკვეულ მანძილზე „თამარ უძღოდა წინა შიშულითა ფერკითა და ცრემლითა ასოვლებდა დაწუთა თჳსთა“ /ზასილი/. ვარგად არის გააზრებული ფსიქოლოგიური ზემოქმედება მტერთან შესახედრად მიმავალ მოლაშქრეებზე. ხოლო გამარჯვებით შინდარუნებულთ შეფე და მოსახლეობა ზევით ხვდებოდა.

ისტორიკოსები საგანგებოდ მოუთითებენ თამარის გულისხმობაზე. სამხედრო ნაღავლის დიდ ნაწილს ლაშქრობის მონაწილეებს ურიგებდა, ნაწილს გლახაკთათვის გასცემდა, ნაწილს ეკლესია-მონასტრებს აძლევდა. საინტერესოა, რომ სატყელმოქმედოდ მხოლოდ საკუთარი შრომით (ხელსაქით) მოპოვებულს გასცემდა. ალბათ, შემთხვევითი არაა, რომ დავით აღმაშენებელიც სატყელმოქმედოდ საკუთარი ნაწილირებით მოპოვებულ თანხას იყენებდა, ეტყობა ეს ქართველ ბეფეთა ოჯახში დაშვადრებული ტრადიცია იყო. საგანგებოდ აღსანიშნავია თამარის ზრუნვა ეკლესია-მონასტრების მშენებლობაზე და მათთვის შესაწირავების გაცემაზე. ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ქართველი მეფეები, როგორც წესი, ყველანი ამზნებდნენ ეკლესია-მონასტრებს, ვვლანი სწორადნენ მათ ყმა-მამულს, ძვირფას საცდესსო ნივთებს, შესაწირავს გზავნიდნენ უცხოეთში არსებულ ქართულ ეკლესია-მონასტრებში, ზრუნავდნენ მათ შემკობაზე. თამარი ღირსეულად იცავდა ამ წესს. ისტორიკოსი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ ამ მხრივ თამარი „ბუდვითა აუზსგავსებდა თჳსთა საქმითა ზედა“, ხოლო მომავალ თაობებს მაგალითს აძლევდა „ახალთა წარკვებოდა, ვითარცა უახლოვსთა მოქმედო“ /ზასილი/.

აღსანიშნავია თამარის დამოკიდებულება სიკვდილით დასჯისა და მძიმე ფიზიკური სასჯელების /ასოთა მოღება და სხვ./ მიმართ.

როდესაც თამარი მამას, მეფე გიორგის თანამოსაყდრე იყო, მაშინ მიიღეს უწყაღრესი სახელწოდება და ავაზაკთა მიმართ — ჩამოხრჩობა. თამარის ისტორიკოსი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ „თუნაირ ბუდელის სჯულისა“ მას მიერ არავინ დასჯილა, არც „ასო მოკვეთილ იქნა, და არც სიბრძნეითა დაიხსაჯა“. მაგრამ, როდესაც შეიპყრეს სამშობლოს მოღალატე გუზან ტაოსკარელი, თამარის მეუღლემ, მეფე დავითმა, რომელმაც „იციოდა დიდი მოწყალება თამარისი, ამასოუხს მისსა შეკითხვამის თუაღნი დასწუნა“ (პასილი). თამარმა არაერთი სიკვდილიმსჯილი შეიწყალა, განდევნილთ სამშობლოში დაბრუნების უფლება მიჰცა. აღსანიშნავია, რომ დიდებულთა მეფის წინააღმდეგ გამოხედვის დროს, როგორც წესი, ის უთანხმოების მოგვარებას მშვიდობიანი მოლაპარაკებით ცდილობდა. ასე სცადა მან ყოთლუ არსლანის დასას გამოსვლის დროს, როდესაც გამწვავდა ურთიერთობა ყოთლუ არსლანის მომხრეებთან და სამხედრო შეტაკების საშიშროება შეიქნა, საკითხი მოლაპარაკებით მოგვარდებოდა. მოციქულები მოუგზავნა თავისი ქმარგულის იურის (გიორგის) მომხრეებს, რათა შეეწყვიტათ ბრძოლა და მხოლოდ მას შემდეგ გასცა ბრძანება შეტევაზე გადასასვლელად, როდესაც საკითხი მშვიდობიანი გზით ვერ მოაგვარა.

თავიდან, როდესაც მამა მეფე-მამას უკეთური თვისებები გამოჰქადაგდა, „ათმუნდა თამარ წმინარი და წარჩარი, ცნობიური და გონიერი, და ორწლამდის ვანა უმეტეს იყო განსაცდელს უცხოთა შინა“ (ისტორიანი და აზმანი შარაგანდღიანი). ზოლიო შემდეგ „თამარი იხია შრავალი ღონე, განგურნების მისისა და უბრძანა სარწმუნოთა მონაზონთა პართა შრავალგზის, დაღოთუ ყოვლად არა სარგებელ იყო რუსსა. ამასოუცა თუით პირისპირ იქყო მხოლბად მისდა, არამედ უფროს განძნდებოდა რუსი, ვითარცა ღმრთისაგან საფარველ-მოტერგელი“ (პასილი).

თამარი ბრძენი პოლიტიკოსი იყო. მეფე გიორგის გარდაცვალების შემდეგ პირველ ხანებში, სანამ ის მმართველობის სადავების თავის ზედაში აღებას მოახერხებდა, რაც მთავრობის დათმობაზე წავიდა დიდებულთა მიმართ. ზოლიო, როდესაც განაპტკიცა მდგომარეობა, მოინდომა მისთვის არასასურველ პართა გადაყენება, რისთვისაც მოიწვია საცელსიო კრება. მართლაც, მთავარ მიზანს — კათალიკოსის გადაყენებას ვერ მიაღწია, მაგრამ ცელსიაში მნიშვნელოვანი ღონისძიებები გაატარა. ამასთანავე „ამას შინა აღესნა ვისელობი და საფლარი შესაწირავთა, თავისუფალ ყენა ეკლესიანი ხარაჯისა და ბეგარისაგან“.

თამარის ისტორიკოსები არ იშურებდნენ სიტყვებსა და გამოთქმებს თამარის სულიერ ზიკოთისთან გრად მისი გარეგნული სილამაზის აღსაწერად, რომ „არა ცუდად დასდვა ღმრთისმან შაღლად თამარს ესრეთ შემკულობა“. სილამაზე ისეთივე ღვთიური მადლია, როგორც რაიმე ხევა ნიჭი (მუხიკალური, მხატვრის, მწერლობის). გარეგნულად ღამაში აღამანა, როგორც წესი, სულითაც ღამაზია.

კათალიკოს-პატრიარქი მიქელ მირიანის მე ამ მხარდაჭერისათვის, რომელაც მან თამარს აღმოუჩინა, მწიგნობართუხუცესის ზეღს ითხოვდა. თამარი იძულებული შეიქნა წასულიყო დათმობაზე. როგორც სამართლიანად შენიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, სახელმწიფოს პირველი ეპარქიის თანამდებობის ეკლესიის მეთაურის ზეღში გადასვლა ცენტრალური ხელისუფლების დიდი მარცხი იყო, ის მამართლი იყო ამ ღონისძიებათა წინააღმდეგ, რომელიც მეფის თვითმმართველური ზეღისუფლების დამტკიცების დიდ ისტორიულ საქმეს უმსახურებოდა. გვინდოდეს მწიგნობართუხუცესის ზეღი მიქელ მირიანის ძემ მეფის და სამეფო სახლის უფროსს პარს, ანტონ გლონისთავისძეს მისტაცა. ამ აქტით უმადლესი — სერო და სასულიერო — თანამდებობა ერთი პარის, დიდებული აზნაურისა და კათალიკოსის ზეღში გავრთიანდა და კათალიკოსი იქცა ქვეყანაში გველანზე გავლენიან პირად. გარდა ამისა, მან კიდევ ორი საუბასკოპო კათედრა დაიკავა: საშოთისის და აწყურის. თამარს კარგად ესმოდა ამ იძულებითი დათმობის უარყოფითი შედეგები და მდგომარეობის გამოსწორებას შეეცადა, მაგრამ ეს არ იყო ადვილი.

ფეოდალურმა ოპოზიციამ მაღწია იმას, რომ მეფის ერთგული ანტონ გლონისთავისზე ბერად შეადნეს გარეგნის უღაბროში. ანტონ გლონისთავისმას საგვარეულოს წინააღმდეგ რაჭა-თაყვერის ერისთავები გამოვიდნენ, ბაღვაშთა შთამომავალი — კასპერისძეები, რომლებმაც ანტონის ორი ძმა მოკლეს.

ფეოდალური არისტოკრატის შეტევა სამეფო კარზე თანდათან ძლიერდებოდა. უმაღლესი ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლებმა მიზნად ღვათაგანს სამეფო კარის გაწმენდა მეფე გიორგი III-ის მიერ აღზევებულ იმ პირთაგან, რომელთაც მას ორბელთა აჯანყების დროს უტრთველეს. ესენი იყვნენ მეფის უერთგულები მოხელეები, რომელთაც ცხადობოდა თამარა უმაღლესი ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლებმა განუცხადეს მეფეს, რომ „ადარ კვდებით ძეულთა ხელისუფალთა და გამგებელთა საქმისათა ფარმანსა ქვეშე მყოფნი, ვინათგან მოგან დამრცვილნი და უნატოდ გაძეულნი ვართ, და გუარიონი და მსახურეულნი სახლნი უბატოდ და უსახელოდ გასრული ვართ უგვართთა და უსმართაგან“. ძირბველი აზნაურებისათვის განსაკუთრებით საბუღეველნი იყვნენ ყუბასარი, ამირსპასალარი, რომელმაც ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია მეფე გიორგის დემნობელთა აჯანყების დროს და „ზნაურის ცხოვრებიდან აღზევებული“ აფრიდონი, მეფის მიერ მსახურთუხუცესად დანიშნული დიდებულები მათ სრულ დამსობას და თანამდებობებთან ერთად მამულების მამორბძეებს მოითხოვდნენ. პოლიტიკური კითარება დაიბაბა. ყუბასარი მიიმდ ავად იყო, შეპყრობილი უწილურების სენით და დროდადრო „შოელებოდა ენა, ხელი და ფეხი“.

თამარა იძულებული გახდა დათმობაზე წასულიყო. ყუბასარი და აფრიდონი დაამსეს. მაგრამ ყუბასარს თამარა მხოლოდ ამირსპასალარის სახელსოთნ დაკავშირებული მამული, ღორე ჩაშობათა, სხვა დანარჩენი ხელუხლებლად დაუტოვა, აფრიდონმა კი ყველაფერი დაკარგა.

ყუთლუ არსლანის დასის შემთხვა სამეფო ნაშლისუფლებათაზე

შეტევა სამეფო კარზე გრძელდებოდა. აჭკერად გამოხელას ბევრად უფრო ზერათხული ხასიათი პქონდა. თუ აქამდე ფეოდალთა მოთხოვნება კონკრეტულ საკითხს შეეხებოდა, ამჯერად საქმე ფრიად საშიში მიმართულება მიიღო: სახელმწიფო მოღვაწეთა ჯგუფმა მეჭურჭლეთუხუცესის თაონობით წამოაყენა სახელმწიფოს მმართველობის სისტემას შეცვლის ჩამოყალიბებული პროგრამა. მეჭურჭლეთუხუცეს ყუთლუ არსლანისა და მის დასჯელთა პროგრამა მოითხოვდა, რომ ისანში, სამეფო სასახლის გვერდით დადგმულიყო ახალი სასახლე („კარაგი“, როგორც ისანი უწოდებდნენ), სიდაც მეფის კარეშე გადაწყვეტილია უწინმეტყველოდ სახელმწიფო საქმეები. მეფეს „კარაგისელითა“ გადაწყვეტილებას მოახსენებდნენ და მას „ენების თუ არა“ უნდა სრულყო, დაემტკიცებინა მიღებული გადაწყვეტილებანი. როგორც მოსალოდნელი იყო, თამარმა ეს შეაფასა როგორც „დასასრულისა ხელმწიფობისა პატრონისასა მიმცემლი“.

ყუთლუ არსლანისა და „კარაგისელითა“ პროგრამა სახელმწიფოს ხელისუფლების მთავარ სიბისა და მეფისათვის მხოლოდ მათ გადაწყვეტილებათა დაშტაციების უფლების დატოვებას ისახავდა მიზნად.

მეფე და მისმა მრჩეველებმა გადაწყვეტი ზომა მიიღეს — შეიქმნულია ბელადი, ყუთლუ არსლანი ღაბატბირეს, მაგრამ ამან უკუმოქმედება იჭრია. „კარაგელებმა“ თავისი ბელადის და მისი პროგრამის ერთგულების ფიცი დადეს და ყუთლუს დასჯის შეშთსევცაში სამეფო სასახლეზე იარაღით წამოსვლას იმუქრებოდნენ.

ფრიად რთული ვითარება შეიქნა, პოლიტიკური სიტუაცია უკიდურესობამდე დაიბაბა. საჭირო იყო გადაწყვეტილების მიღება, რომელზედაც შეიძლება ბეჭდი რამ ყოფილიყო და მოკიდებული საქართველოს სახელმწიფოს ცხოვრებასა და, იქნებ, მომავალზეც.

ასეთ გრიტივულ მომენტში შეფასა და მის მრჩეველთა მიერ მიღებული გადაწყვეტილება, ჩანს. იყო ერთადერთი სწორი გზა. თამარმა დაიწყო მოლაპარაკება შეთქმულებთან. მოლაპარაკება ორ სასატიო მანდილოსანს დაეკისრა: ზუაშაქ ცოქალს, დიდებული აზნაურისა და მეფის დიდმოხელის, ქართლის ერისთავი-ერისთავის რატის დედას და, აგრეთვე, ძარბეული ფეოდალური სახლას – სამხედრო დედას, გრაფი ჯაფელს. შეიძლება სწორი იყოს ვარაუდი, რომ ჰყვებ საგანგებო მათითილი მანდილოსნები მოლაპარაკების გაჭიანურებასა და შეთქმულება შორის უთანხმოების შეტანას ეცდებოდნენ.

მართლაც, ყუთლუ არსლანის დამატებითი შემდეგ მას დასცელთა შორის თანდათან აზრობა სხვადასხვაობა და უთანხმოება დაიწყო. მართალია, პოლიტიკური პროგრამა „ქარავნებებს“ ჩამოყალიბებული ჰქონდათ, მაგრამ, ჩანს, ყველა საკითხზე აზრობა ერთიანობა არ იყო. აქვე გასათვალისწინებელია ისიც, რომ გუბასარი გაფაქრების შემდეგ ამირსპასალარის თანამდებობა თავისუფალი იყო და მასი დაკავება ყუთლუ-არსლანს სურდა. მაგრამ ამ ხელის მოსურნე სხვებიც ღოღლიან და, ჩანს, განუგებლად შორის თავი აჩნა წინააღმდეგობამ. მეფის მხარე ამ უთანხმოების გაღვივებას ეცდებოდა. სამწუხაროდ, ჩვენ მოკლებულნი ვართ შესაძლებლობას მოვლენათა მთელ მსვლელობას გაგვევსოთ თვალთ. თანამედროვე წყაროები სდუმან, ან ფრაგმენტულ ცნობებს გვაწვდიან ამ ჩვენ თვალსაზრისით, უადრესად მნიშვნელოვანი მოვლენის შესახებ. ჩანს, თანდათან ორივე მხარე დათმობაზე წაყვდა, მიიღო დანაშაული გუთლუს დაბრალდა: „ქარავნებმა“ თამარის ფიცით განმტკიცებული პირობა მიიღეს და შერდობა ითხოვეს. შოთაშვიტის შედეგები ცნობილი არ არის. იგი, ჯავახიშვილის ვარაუდით, ორივე მხარე დათმო: მართალია, „ქარავნი“ არ დადგმულა, ვ.ი. არ შექმნილა ახალი საკანონმდებლო ორგანო, მაგრამ გაფართოვდა არსებული სათაბირო ორგანოს, დარბაზის უფლებები. თუ აქამდე დიდებულია საკრებულოს „ერთნებობა და თანადგომა“ საკანონმდებლო არ იყო მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საკითხების გადაწყვეტაზე, და მეფეს მხოლოდ საკუთარი შეხედულებით შეეძლო გაეწია ან არ გაეწია ანგარიში დიდებული საკრებულოს აზრისათვის, ამერიდან სახელმწიფოებრივად საკითხები უნდა გადაწყვეტილიყო „ერთნებობითა და თანადგომით დარბაზის ერთად“.

მართალია, სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საკითხის გადაწყვეტილის დარბაზის ასეთი მონაწილეობის ფაქტებს მანამდეც ჰქონდა ადგილი, ასე მაგალითად, გიორგი III-მ თამარი თანამოსაყდრედ ამ წესით აკურთხა, მაგრამ შეიძლება ვთქვათ, რომ მანამდე „დარბაზის“ ასეთი მონაწილეობა მეფის სურვილზე იყო დამოკიდებული, რომ თამარის თანამოსაყდრედ კურთხევის დროს დარბაზის „თანადგომა და ერთნებობა“ საგანგებოდ დაიდგა მთელი გიორგი III.

თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში არ არის აზრობა ერთიანობა ამ მნიშვნელოვანი მოვლენის შეფასებაში, რაც, უპირველეს ყოვლისა, წყაროთა ზემოაღნიშნული მკირე-სიტყვაობითაა გამოწვეული. იგი, ჯავახიშვილმა ამ მოვლენას მძალი შეფასება მისცა, შეცნოერი თვლიდა, რომ სოციალური ბრძოლისა და ქართული საზოგადოების პროგრესის შედეგი იყო. ქართველ მეცნიერთა ნაწილი იზიარებს ამ თვალსაზრისს. სხვაგვარად აფასებს ამ მოვლენას ნ. ბერძენიშვილი. მას მიაჩნია, რომ დარბაზის უფლებათა გაფართოება რეაქციონერულია და გამოწვეულია იყო, თუმცა არასრული. რადი ისტორიკოსებისა ამ მოვლენის ანალიზის დროს ერთ მთავარ საკითხს აქცევს ყურადღებას, სახელდობრ, თუ როგორი იყო „ქარავნებთა“ სოციალური შემადგენლობა, მონაწილეობდნენ თუ არა მასში უმადლები სერო და სასულიერო ფეოდალთა წარმომადგენლებთან ერთად საჭილაჭო-საგვრო ფენების წარმომადგენლებიც. იგი ეს ახალი სოციალური ფენის, ვაჭარ-ხელოსანთა უმადლები წარს წარმომადგენელთა გამოხედა თუ დიდებულ აზნაურთა, ან იქნებ ორივე ფენის წარმომადგენლები მონაწილეობდნენ მასში. ამ საკითხს მრავალი ისტორიკოსი ეხება (ი.ე. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, შ. მესხია, ვ. აბაშმაძე, რ. მეტრეველი,

ილ. ათილევა და სხვ.), მაგრამ გადაწყვეტილი მასუხის გაცემა ვერ ხერხდება. ამ კათოხაზე მასუხს წყაროების მონაცემები არ იძლევიან. რასაკვირველია, ასეთი წარმომადგენლობის არსებობა განსაზღვრავდა ამ დასის პროგრესულ ხასიათს და მისი მონაწილეობის მნიშვნელობას საზღვარსაღარო მმართველობაში. ვფიქრობთ, სამეფო ხელისუფლების გვერდით მმართველობის წარმომადგენლობითი ორგანოს შექმნის თვით ფაქტი უკვე პროგრესული მოვლენაა და ქართული სახელმწიფოებრიობის განვითარების შედეგია. ივ. ჯავახიშვილმა ღარბაზის უფლებათა ასეთი გაფართოება შეადარა XIII ს. ინგლისში მომხდარ მოვლენას, რომლის შედეგად 1215 წელს მეფე იოანე უმცირესის და ბარონების შორის ხელშეკრულება დაიდო – ე.წ. „ლაიფსუფტისა და ლატერის ქარტია“, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, აქ მსგავსება, უმთავრესად, მიღწეულ შედეგში – სახელმწიფო, მეფის ხელისუფლების შეზღუდვაში გამოიხატება, ხოლო სხვა საკითხებში ამ ორ მოვლენას შორის დიდი განსხვავებაა. როგორც ცნობილია, ფეოდალიზმის ხანის ინგლისის პარლამენტი ასეთი, მეფის ხელისუფლების შემზღუდავი, ორგანო იყო.

წყაროები არ იძლევიან „კარაიხელთა“ სოციალური შედეგილობის ანალიზისა და მეფის ხელისუფლების შემზღუდავი ორგანოში საქალაქო-საეკლესიო ფერების წარმომადგენელთა მონაწილეობის გარკვევის შესაძლებლობას, მაგრამ, აღბათ, მაინც სწორი ვიქნებით თუ ვთქვით, რომ ეს დიდი პროგრესულ-ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენა იყო, ვითვალისწინებთ რა, რომ ისტორიის შემდგომი მსვლელობა დააყენებდა თავის დროზე ამ საკითხს.

ურთიერთობა მიქაელ მირიანის ძისთან

მეფის ხელისუფლებამ პირველი მარცხი მაშინ განიცადა, როდესაც მწიგნობართუხუცესის ხელი კათალიკოს მიქელ მირიანისძეს მისცა. თამარს კარგად ჰქონდა შენგებული ამ მოვლენის უარყოფითი შედეგები და ამიტომ მფლობელობის გამოწვევას სცადა. მიქელ მირიანისძესთან ბრძოლა ძველი იყო. მისი მალაღობი თანამდებობაზე და, პირველ რიგში, საქართველოს ეკლესიის მეთაურის მფლობელობა, რთულ ვითარებას ქმნიდა და თამარი ფრთხილად და დიდხანს ემზადებოდა მასთან საბრძოლველად. მიქელის დამხობისათვის, პირველ რიგში, საჭირო იყო დაშტკიცება იმისა, რომ მას არა ჯერისაებრ ეპყრა თანამდებობაზე, მისი კათალიკოსობის საკითხი მხოლოდ საეკლესიო კრებას შეეძლო გადაეწყვიტა. საეკლესიო კრების ჩაატარებლად თამარმა გამოიწვია იერუსალიმიდან ყოფილი კათალიკოსი ნიკოლოზ გულაბერისძე, ჩანს, მეფე და მისი მომხრეები იმდენად იყვნენ დარწმუნებულნი გამარჯვებაში, რომ კრებას თავმჯდომარეობდა არა კათალიკოსი, არამედ ნიკოლოზ გულაბერისძე. საეკლესიო კრება თამარმა გახსნა, წარმოიტვა სიტყვა და კრებას ნაყოფიერი მუშაობა უსურვა. ნიკოლოზ გულაბერისძეს და ანტონ ქუთათელ-საღირისძეს, რომელნიც ერთად ხელმძღვანელობდნენ საეკლესიო კრებას, დარწმუნებულებს გამარჯვებაში, მიქელის კრებაზე დაშვებაც ვერ სურდათ, მაგრამ მიქელს მომხრეთა დიდი რაოდენობა ჰყავდა და, რაც მოაუარია, მისი მომხრეები ძლიერნი იყვნენ და ენერგიულად მოქმედებდნენ. კრებამ ვერ დაამტკიცა მისი უღირსობა და მიქელის დამხობა ვერ მოხერხდა. მას საეკლესიოდ გადაეცა მისი მალაღობი თანამდებობა.

ზავი რომ გაუხვას მეფისათვის არასასურველი დადებულებისადმი უპატივცემულობას, ისტორიკოსი, გავაუფებს რა მიქელის სიკვდილს, წერს: „მოკუდა ქართლისა კათალიკოსი, ტყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, ქართველი, მირიანის ძე მიქაელ, რომელსა აქუნდა სამთავისიცა, და არავენ შეწუნა მისთვის, არცა დიდი არცა მცირე, რამეთუ ყოველნი სძულდეს“, და იქვე საპირისპიროდ უმატებს: „მოკუდა ამირსპასალარი გამრეკელი და ესე ყოველთა ივლივეს“.

მოგერი მანც ისა, რომ მეფე და მისი მომხრეი დამარცხდნენ შაქელთან ბრძოლაში. მაგრამ თამარმა ამ კრებით შეძლო მისთვის არასასურველი რიგი უმცირესობების გადღწერა და მათ მაგიერ თავისი მომხრეი, „საღმართო კაცნი დასხნეს“, ბრძანებს დასდო და, რაც მოგერი, „სხუანი საცლესიონი წესნი განმარტეს უდებთა შერ დახსნილინი“, ასე რომ, მიღად უმედეგოდ ამ კრებას არ ჩაუვლია.

მეფის თანამგებლობის კრებულმა. შინაპოლიტიკური კრიზისი

სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა თამარისათვის თანამგებლობის შერჩევის საკითხს. სამეფო კარზე არსებული ფელა დავუფუტა ცდლობდა თავისი პოზიციების განმტკიცებისათვის მეფის ქმრად თავისთვის სასურველი პირი შერჩეოდა. თამარის გათხოვების საკითხი დიდებულთა საკრებულოში იხილებოდა. თამარის დაუფოვნებლივ დაქორწინების მოთხოვნა ტახტის მემკვიდრით სახელმწიფოს უზრუნველყოფის აუცილებლობითაც დასტურდებოდა. თამარის ქმრობის მოსურნე არაერთი იყო და ყველას თავისი მომხრეი ჰყავდა. დიდი დებატების შემდეგ არჩეული ღლადიმირ-სეზდელის მოერის, ანდრია ბოგოლუბსკის ეყოზე იურიდიორგანიზე შეჩერდა.

1172 წელს მამამ იური ნოვეტოროდის მოერად დასვა. 1174 წელს ანდრე ბოგოლუბსკი მოიარა შეთქმულების მსხვერპლი გახდა და, მას შემდეგ, რაც მისმა ძმამ ვსევოლოდმა დაიკავა მოერის ადგილი, ანდრეის მემკვიდრეობაგან აღარაინ დარჩა სამთავროში. უცნობია, თუ სად იმყოფებოდა იური მამის დაღუპვის შემდეგ, მაგრამ 1184/85 წწ. ქართულმა დიდებულებმა მას ყენჩაყთან მიაგვლიეს, როგორც ჩანს, ის მათი დახმარებით ფიქრობდა თავისი მფლობელობის აღდგენას.

ჩვენ არ ვიცით, ფეოდალთა რომელი დავუფუტების კანდიდატი იყო იური, რომელი სოციალური ძალები უჭერდნენ მას მხარს. უდავოა ერთი რამ: იურის კანდიდატურა წამოაყენა მნიშვნელოვანი თანამდებობათა მფლობელმა, ღარბახის წყერმა აბულასანმა და მას მხარი დაუჭირა დიდებულთა საკრებულომ, საცლესიო კრებამ და თამარის მამიდამ, რუსუდანმა. თვით თამარი უკმაყოფილო იყო არჩევანით, დიდებულებს ამქარებაც უსაყვედურა, ითხოვა მოეკლათ, რათა უკეთ შეესწავლათ მისი ქმრობის კანდიდატი და შემდეგ მიეღოთ საბოლოო გადაწყვეტილება, მაგრამ მას ყერი არ ათხოვეს. ყველაზე ანგარიშგასაწევ საბუთად იურის სასარგებლოდ მოქმედათ მისი მაღალი წარმოშობა და მართლმადიდებლობა, ხოლო საკითხის გადაწყვეტაში ამქარებულობას ტახტის მემკვიდრის პრობლემათ ასაბუთებდნენ.

საქმროს ჩამოყვანა თბილისელ დიდებულის ხანქან ზორაბაგელს დაეცა. მან დაუფლება დიდის ვულმოღინებით შეასრულა და საქმრო დათქმულ ვადაზე ადრე ჩამოიყვანა. ჩანს, დაინტერესებულ წრეებს დროს დაკარგვა არ სურდათ. არსებობს ვარაუდი, რომ იური ადრევე დაუკავშირდა საქართველოს მმართველი წრეების წარმომადგენლებს და თვითონ ცდილობდა თამარის ქმრობას.

საქმრომ ფრიად სასიამოვნო შთაბეჭდილება მოახდინა გარეგნობით, ქცევით, და უმაღლესი გავიზადეს. იური თამარის ქმარი და საქართველოს მეფე გახდა, როგორც ჩანს, 1185 წლის დამლევს, მაგრამ ის მეფედ ითვლებოდა მხოლოდ იმდენად და იმტომ, რომ საქართველოს მეფის ქმარი იყო. უმაღლესი ხელისუფლება სახელმწიფოში თამარს ეკუთვნოდა, ის იწოდებოდა მეფეთა-მეფედ და დედოფალთა-დედოფლად და მემკვიდრეობა მისი ხაზით ბანგარიშებოდა.

როგორც აღვნიშნეთ, იურის კანდიდატურის მომხრე ყველა არ იყო, მაგრამ ამჯერად მისმა მომხრეებმა გაიმარჯვეს და თამარი იძულებული გახდა დათანხმებოდა არჩევანს. ამ გარემოებას თავიდანვე უნდა დაესვა დიდი მათ დაშოკებულებასზე. ჩანს, იურის და თამარის მომხრეთა შორის ურთიერთობა მწვავედებოდა და, ბუნებრივია, იურის უნდა დაეცვა იმ

დაჯგუფების ინტერესები, რომელმაც მისი კანდიდატურა წამოაყენა და დაიცვა, მაგრამ გამეფების დამს თამარის მდგომარეობა შედარებით სუსტი იყო და მას ანგარიში გაეწია ღუოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლებისათვის, ეტყობა, შერდევ თამარმა შეძლო თავისი მფლობელობის განმტკიცება, მმართველობის საფუძვლის ჩაგდება, მომხრეთა დამის გამრავლება-გაძლიერება და მისი პირველი დარტყმაც იურის მართ წარმართა.

გათხოვებიდან ორ-ნახევარი წლის შემდეგ (1187/88 წწ.) თამარმა ღარბაზს განქორწინების უფლება მოსთხოვა. ღარბაზმა მისი თხოვნა დააკმაყოფილა. სამწუხაროდ, ჩვენ არ გვაქვს შესაძლებლობა ამოწურავი პასუხი გავცეთ განქორწინების მიზეზებზე. თამარის ისტორიკოსები, რომელნიც ამ მოვლენის შესახებ მოგვითხრობენ, მეფის დასს წარმოადგენენ და მათი მთავარი მიზანი მეფის ყველა მოქმედების გამართლება, ისინი ზაზს უსვამენ იმ გარემოებას, რომ თამარი თავიდანვე წინააღმდეგი იყო აქტარებისა და საკითხის დაგვირგვინით შესწავლას, საქმრის შემოწმებას, მისი პირადი თვისებების კონტროლს მოითხოვდა. იურის შესახებ ისინი ძალიან ძუნძად მოგვითხრობენ. მაუნდელად განწყობილ მფეუქმრის სამრხოლო-მხდართმთავრულ თვისებებზე ისინი საფუძვლურს ვერ ამბობდნენ. ვერც გარვზობას უწუნებდნენ; როდესაც აუცილებელი შეიქნა სხედლწიფო სპტოს გად-აწვეტლები გამართლება, ისტორიკოსები აღარ სიტყუაძუნწობენ მფეუქმრის უარყოფით თვისებათა დახასიათებისას.

განქორწინების მიელი სიმბიშე მფეუქმრის პირად უარყოფით თვისებებზე ისტორიკოსთა მიერ გადატანილი. აღბათ, ძნელა დაცეება იმაში, რომ საკითხის არსებათა მხარე იმ დამბულ ბრძოლაშია საძებელი, რომელშიც თამარი თავდაპირველად მარცხდებოდა. მაგრამ შემდეგ მან შეძლო თავისი პოზიციების გამოსწორება. მისი პირველი ამოცანა არა-სასურველი მფეუქმრის თავიდან მოშორება იყო. ანგარიშგასაწვეია, რომ პოლიტიკური მიზეზებით, მდამარტული დაპარისპარებებით ქმართან განშორება კანონიკურ საფუძვლებს მოკლებული იყო. ეტყობა ამ მიზნით განქორწინების დასტურს ვერ მისცემდა. ისტორიკოსები ამიტომ არ ამბუილებენ ყურადღებას საკითხის მწვავე სოციალურ და პოლიტიკურ მხარეზე და მიელი სიმბიშე იურის პირად უარყოფით თვისებებზე გადატანა. თამარის ისტორიკოსთა სიტყვით, მან „პოლიტურია მოამოვა ქცევა დატველითა დატვეულმან და წარწმედითა წარწმედულმან“, „გამოამნდებოდე რუსსა სეკთურნი ვითარ ნაღებთა ბუნებითა და სიმოვრადელთა შინა საბაგელთა უწესობად იწყო მრავალთა“. ეტყვის შეტანა იმაში, რომ იური ასეთი ბრალდებებისათვის იძლეოდა პირადი ტყვეთ საფუძვლს, არ შეიძლება. ანგარიში უნდა გაეწიოს იმ გარემოებას, რომ თამარის ისტორიკოსები თავის თანამედროვე თავის წერდნენ და იბულებული იყვნენ გარკვეული ზომა დაცევით. მტკნარ სიცრუეს ისინი ვერ დაწერდნენ. მაგრამ, რასაკვირველია, აბუებდნენ ფერებს, აწვადებდნენ მფეუქმრის პირად უარყოფით თვისებებს. ამ მოვლენის მთავარი მიზეზი იმდროინდელ საქართველოში მამდინარე მდაკლასობრე ბრძოლაში და მინაპოლიტიკურ მფეომარეობაშია საძებელი.

მოამრავლა რა თანდათან მომხრენი, თამარი ფრთხილად, მაგრამ მტკიცედ გადავიდა შემტვე პოლიტიკაზე. პირველ რიგში, შეცვალა უმაღლეს თანამდებობებზე თავის ერთგულთა და მომხრეთა დანიშვნა. თუ მიქელ მარიამისძეს მის სიცოცხლეში ვერაფერი მოუხერხა მისი სიკვდილისთანავე მწიგნობართუნუტეს-ჭყონდიდელითა მამამისის უახლოეს თანამებრძოლსა და მეფის უერთგულეს პარს, ანტონ გლონისთავისძეს მისცა. ამირსპასალარობა ლორესთან ერთად, აგრეთვე, მეფეთა ერთგულ სარგის მხარგრძელს უწყალობა, სამეფო კარზე მიიღო და დალოცა სარგისის შვილები, მომავალში გამოჩენილი სახედლწიფო მოღვაწენი. შანდატურთუნუტესობა გიორგი III-ის გაზრდილის და მის მიერ მფეინაბთუნუტესად დანიშნულ ტიამერს უბოძა. შემოიკრიბა რა გარშემო ერთგული პარები, თამარმა შეტევაზე გადასვლა გადაწყვიტა. მაგრამ, ჩანს, არც მისი მოწინააღმდეგენი ისხდნენ გულხელდაკრ-

ფილიპი. იურის გამოცემის შემდეგ იმ დაჯგუფების პათარია, აბულასანი, რომელმაც იურის საკითხი გადაწყვიტა, მეტურჭლოთუხუცესად აღზედა.

შეამზადა რა წინასწარ ყველაფერი, უზრუნველყო წარმატება და თამარი წარსულა დიდებულთა საკრებულოს წინაშე პრადებებითა და კატეგორიული მოთხოვნით. თამარმა განაცხადა, რომ „ორისა და ნახევრისა წელთა, ვითარ გურდემლი, მოითმენდა უკეთურებადა რუსისათა“. დარბაზმა მიიღო მეფის პრეტენზიები და მისი თხოვნა დააკმაყოფილა. უდავოა, საკითხი წინასწარ მომზადებული იყო. განქორწინება ეკლესიაშიც დაადასტურა. მეფურად დასაწერებული ქმარყოფილი, მისი სურვილისამებრ, ბიზანტიას გაისტუმრეს. ეს თამარისა და მის მომხრეთა დიდი გამარჯვება იყო (თამარის ეს პირველი ქორწინება, როგორც უკვე ითქვა, 1185 წელს ივრანუდებმა, განქორწინება ორნახევარი წლის შემდეგ).

იურისაგან თამარს შვილები არ ჰყავდა და ამ გარემოებაშიც, ჩანს, მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა მეფე-ქმრის მომხრენი, რადგან ქორწინების დაქტარების ერთ-ერთი მთავარი მოტივი თავის დროზე სამეფო სახლის უმეკუდრეობა იყო. ასე იყო თუ ისე, იურის პარტამ მარცხი განიცადა.

მეორე ქმარი თამარმა თვითონ აირჩია. მისი არჩევანი იყო ოსოს სამეფო სახლის წარმომადგენელი, ბაგრატიონთა გვარის ჩამომავალი დავით სოსლანი. დავითი საქართველოს სამეფო კარზე, თამარის მამლასთან, რუსუდთან იზრდებოდა და მას, ალბათ, კარგად იცნობდნენ სახელმწიფოს მესვეურნი. 1188-1189 წწ. თამარი დავით სოსლანზე დაქორწინდა, დავით სოსლანი ბაგრატიონთა სამეფო სახლის უშუალო ჩამომავალი იყო. როგორც უკვე ითქვა, მანვე ბაგრატ IV-ს (1027-1072წწ.) ჰყავდა ნახევარმა დემეტრე (დედით ოსთა სამეფო სახლის წარმომადგენლის აღდეს შვილი), რომელიც შემდეგ ბიზანტიას გადასახლდა, და რომლის შვილი დავითი დედულელს, ოსოს დასახლდა. ამის პირდაპირი ჩამომავალი დავითი.

შემდგომად მოვლენები მეუღლეობა ურთიერთგაცეცხასა და საერთო სახელმწიფოებრივ ინტერესებზე მოეთითებს. მთელი თანაცხოვრების მანძილზე თამარი და დავითი, რომელთა ირგვლივ მათ თანამთავრეთა ძლიერი დასი იყო შემოკრებილი, საერთო აზრით განაგებდნენ სახელმწიფოს.

საწინააღმდეგო დაჯგუფება იძულებული შეიქნა დაშლისკენ გადასულიყო, მაგრამ ის, რასაკვირველია, შესაფერ ამინდსა და დროს უცდოდა. მანკლასობრივი ბრძოლა და უთანხმოებანი საქართველოს სამეფო კარზე, ჩანს, თანდათან მწყვდებოდა. ჩვენთვის არაა ცნობილი, თუ როგორ ვითარდებოდა მოვლენები, მაგრამ 1191 წელს მომხდარი ფაქტი დიდ უთანხმოებათა აშკარა დადასტურებაა.

იურის მომხრეები არ წვედებდნენ მასთან კავშირს. ჩვენ არ ვიცით, ყოფილი მეფე-ქმარი რას პირდებოდა მათ, როგორ ზურდათ მათ, რომ მოწყობთ სახელმწიფოს მმართველობა, მაგრამ აშკარაა, რომ ტახტზე მისი დაბრუნების აღეა აქ მომწიფდა. ჩვენ ვერ ვიტყვი, ფოტობდნენ მეამბოხნი თამარის გაყრას დავითთან და ძალად იურისთან კვლავ დაქორწინებას, თუ იურის მართლ გაჟეჟებას ვარაუდობდნენ, თუ სამეფოს ორად (დასავლეთ და აღმოსავლეთ ნაწილად) გაყოფას გეგმავდნენ ან საერთოდ რა მიზნები ქონდათ, ისტორიკოსები სდუმან ამის შესახებ. ჩვენ, ფაქტობრივად, მხოლოდ ამბობებისა და მისი შედეგების შესახებ ვართ ინფორმირებულნი. ისტორიკოსები არაფერს ამბობენ ამბობების სამზადისის შესახებ, მაგრამ აშკარაა, რომ სამეფო კარზე თამარის პოლიტიკით უკმაყოფილოთა ძლიერი დაჯგუფება ჩამოყალიბდა. ეს დაჯგუფება, უნდა ვივარაუდოთ, ამზადებდა ამბოხებას და ქმარყოფილი იარაღი იყო მათ ხელში. ოპოზიციონერებსა და განდევნილ იურის შორის, ჩანს, მოლაპარაკება მიმდინარეობდა. არ არის გამორიცხული, რომ ამ სამზადისში საქართველოს მიერ შეიწირებული მეზობელ სახელმწიფოთა მეთაურებაც მონაწილეობდნენ. კარავდელ ფეოდალთა შორის განსაკუთრებული აქტიურობით გამოირჩეოდა გუზან ტაოელთა და სამცხის სპასილარო ბოცო. გიორგი რუსი კარნუ-ქალაქს მოვიდა, სადაც მასთან საბოლოო

მოლაპარაკება მეტურგულთუხუცესის ნაცვალმა აწარმოა. ესეც ნიშანდობლივია. დიპლომატიკა, დასავლეთ საქართველოს დიდებულების დიდმა ნაწილმა და დიდებული ნაწილმა აღმოსავლეთ საქართველოდან გიორგის მხარე დაიხიარა. მისი მომხრეთა შორის იყვნენ გუზან-მფლობელი ჯღარჯეთისა და შეგუთის, სამცხის სპასალარი ბოცო, მსახურთუხუცესი ვარდან დავითაძე, „ლიხთაქეთ პატრონი ორბელიის და კანისა, ღიზთ-იქეთ ნიკოფსაძის უკულობად მჭონებელი“ ისტორიანი და აზმანი შარაგანდვლიანი. გიორგი საქართველოში შემოვიდა და ის გვეუთის სასახლეში მეფედ დასვეს. როდესაც თამარს ამბობენ შესახებ მოახსენეს, მისი ისტორიკოსის სიტყვით, ის ფრიად გაოცდა და გერ გავესო, თუ რას შე-
ატლებოდა გამოეწვია მის დიდებულთა მხრიდან ეს ღალატია. შეიძლება თამარი არ ელოდა პოლიტიკურ სარბილზე იურის დაბრუნებას, ყოველ შემთხვევაში, ქართველი ისტორიკოსები ასეთი სურათის წარმონახვას ცდილობენ, მაგრამ მრევლობა ამას შესახებ, რომ მისთვის სრულიად მოულოდნელი იყო ფეოდალთა უმასფოფილების ამბავი, ცოტა სიჭევე ჩანს. ასეთი დიდი ამბობება, დიდებულითა დიდი ნაწილის ზეგის წინააღმდეგ იარაღით ზღ-
ში გამოსვლა მხოლოდ ფრიად რთულ სამხანო ხასიათის უგმამოფილებათა და აზრთა კო-
დილის შედეგი შეიძლება ყოფილიყო.

თავდაპირველად თამარმა საქმის მშვიდობიანი გზით მოგვარება სცადა, შეამოხერხეს ანტონ ჭეოთელი, თედორე პატრიარქი, ეპისკოპოსნი, სხვა თანამდებობის პირნი მოუგ-
ზანა, მაგრამ ამაოდ. ამბობენ უფროსი ორად გაიყვნენ და ორი მხრიდან წამოვიდნენ შტეტეზუ-
თამარმა მათ წინააღმდეგ თავის ერთგულთა ღამჭარი გაგზავნა. აჯანყებულები აღმოსავლეთ
საქართველოში გადმოვიდნენ, ნაჭარმაკცხა და გორამდე მოვიდნენ და გზაზე გველაფერს
ანადგურებდნენ. მათი მერე ნაწილი სამხრეთ საქართველოში გადავიდა. დამწვეს ომზე და
სამხედრო საბჭოზე ჯავახეთის, თმოგვის და ანაქელაქის დაცვა და ქვემო ქართლში
გადასვლა გადაწყვიტეს. ჩანს, თამარისათვის ცნობილი გახდა მათი სამხედრო გეგმა და მან
ორივე მიმართულებით გაგზავნა ღამჭარი. ჯავახეთისაგან მიმავალ ღამჭარს ამირსპასალარი
გამრეკელ-თორელი სარდლობდა, ამბობენ – მხარგრძელებთან ერთად ქართლში გადმოხლ
შეამოხერხა წინააღმდეგ დავით სოსლანი მიდიოდა. სამხრეთ საქართველოში, თმოგვსა და
ერუშეთს შორის შეამოხერხა დამარცხდნენ და უკან დაიხიეს. მათგან ბევრი ჩავარდა ტყვედ.
როდესაც ქართლში მყოფმა შეამოხერხებმა, რომელნიც იქ სოფლებს არბევდნენ, ჯავახეთში
დამარცხების ამბავი გაიგეს, გაიქცნენ, თამარს სასწრაფოდ მოახსენეს ამ გამარჯვებათა
შესახებ.

დამარცხებულ შეამოხერხეთა მეთაურები, ღანაშაულის აღიარების და სრული მორჩილების
ნაშაუ, ჯელზე საბელგამოშვლნი მოვიდნენ მეფესთან და სიცოცხლის შერჩენებას
სთხოვდნენ. მიიღეს რა პირობა პირადად თამარისაგან, რომ იურის სიცოცხლეს საფრთხე
არ ეტეკებოდა, ისინი საბოლოოდ დანებდნენ. იური ისევ მონაგროს გაგზავნეს, ორი წლის
შემდეგ, 1193 წელს რუსმა ისევ სცადა თავისი ბედი საქართველოში. ამჯერად ის აზერ-
ბაიჯანის ათაბაგთან მივიდა, რომელმაც მას საქართველოს მოსაზღვრე არ-რანში მისცა
სამფლობელო. აქ მან, ათაბაგის დახმარებით, ისევ შეკრიბა ღამჭარი და საქართველოში
შეხოცრა, ღაარბია გამგზავნა, ხელი იფლო ტყვეები, მაგრამ ზორნაბუჯის ერისთავმა –
სადირ მახათელისძემ დაამარცხა და გაწვინა ბედის მამიგელი უფლისწული და საქარო-
ვლოს მეფეყოფილი. ჩანს, ამჯერად, მას დიდი ძალა არ გააჩნდა და საქართველოს ერთ-
ერთი სანაპირო ოლქის მმართველმა მხოლოდ საკუთარ განკარგულებაში მყოფი მონაპირე
ღამჭარი, სამეფოს ძირითადი ძალების ჩაურევლად გაწვინა ის. ამის შემდეგ საქართვე-
ლოს მეფის ქმარყოფილი ისტორიაში აღარ იხსენიება.

პირთაღია, მიტეხული პირობის თანახმად თამარმა აჯანყებულთა მოთავენი არ დასაჯა,
მაგრამ მალევე თანამდებობიდან გადააყენა და მათ იფიცილებზე მეფის ერთგულად მორჩილნი
დანიშნა. შავ, მოღალატე შეამოხერხე მსახურთუხუცესს კარდან დადანიის ხელი თამარმა ერთ-

გულ იგანე მხარგრძელს უწყალობა, მასვე მისცა კახეი, კახქონი, გელაქური და სხვა სამფლობელოები. ვაგი ქურდგაჭრით, ვანამაშის ზაქარია მხარგრძელს, სარგისის ძმას, უბოძა.

ამ გზით მალაქა სასელმწიფოებრივი თანამდებობანი მეფის მომხრეთა ხელში გადადიოდა. რასაკვირველია, არც ეს იყო საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა, არსებული წინააღმდეგობანი ამით ვერ მოგვარდებოდა, მაგრამ, ოპოზიციამ ამ ეტაპზე მარცხი განიცადა და იძულებული იყო დამორჩილებოდა მეფეს. მეფის მხარე გამარჯვებას ზეიმობდა.

დასრულდა 13 წლიანი ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და ფეოდალურ არისტოკრატას შორის (1177-1190წწ.), სამეფო ხელისუფლებამ გაიმარჯვა, შინაპოლიტიკური ვითარება სტაბილური გახდა.

2. საგარეო პოლიტიკა

სელჩუკებთან გამუდმებული ბრძოლის ვითარებაში საქართველოში თანდათან უაღრესად მოქნილი და ბრძოლისუნარიანი სამხედრო ორგანიზაცია ჩამოყალიბდა. მუხეზეაჯად იმისა, რომ XII ს.ის 30-60-იან წლებში /დემეტრე I-ის და გიორგი III-ის მეფობა/ საქართველოს სახელმწიფო იძულებული შეიქნა ანისისა და შარუანის საკითხში რთვ დათმობებზე წასულიყო, სამხრეთ კავკასიაში უპირატესობა მაინც საქართველოს მხარეზე იყო.

მეფე გიორგი იძულებული შეიქნა ანისის საშუალო ეკლესიური ურთიერთობის პირობით შედგენილობისათვის დაეთმო, ხოლო შირვანი ორად გაეყო და ეკლესიური ურთიერთობის საფუძველზე ეცნო შირვან-შაქების სახელმწიფოს არსებობა (70-იანი წლები).

გიორგი III-ის მეფობის ბოლო წლებისა და თამარის მეფობის წლებში საქართველოში არსებულმა შინაპოლიტიკურმა კრიზისმა დიდი დამარცხება შექმნა საგარეო ურთიერთობათა თვალსაზრისით. სამეფო კარზე მიმდინარე ბრძოლის პირობებში საქართველო მხოლოდ ფეოდალური სახელმწიფოსათვის დამახასიათებელ წვრილ-წვრილ თარეშებს აწყობდა. არ წყდებოდა სამხედრო შეტაკებები სელჩუკებთან სასაზღვრო ზოლსა და მომიჯნავე ოლქებში. საქართველოს, მუხეზეაჯად მამე სამინაო მფლობელობისა, მუდმივი შიშის ქვეშ უნდა პყოლიდა მოწინააღმდეგე ძალა და დროაღდრო პასუხი გაეცა მათი სასაზღვრო აქციებისა და შეზოგულ ოლქებში თავდასხმისათვის.

საქართველოს სამეფო კარზე შექმნილი ზირთუფლები სელჩუკთა ყურადღების გარეშე არ რჩებოდა და ისინი უშალ ცდილობდნენ ვითარების თავის სასარგებლოდ გამოცვლას. ასე მაგ., თურქთა ლაშქარი არ-რანადან და გელაქენიდან პალაკაციოსა და ძაღლის-ხეცს შეესია სელჩუკებს, ჩანს, მძარცველური თავდასხმის მოწყობა სურდათ, მაგრამ ქართველებმა გამრიგელ კახასძის სარდლობით გარდევნეს მტერი, წაართვეს ნადავლი და სამუჭრებით ეახლენ მეფეს. ამავ დროს, კარნუქალაქელი /არზრუმ/ სელჩუკები კლარჯეთსა და შავშეთს შეესივნ. მათ წინააღმდეგ ტაიღონი და მესხნი გამოვიდნენ გუზან ტაიღის და სხვა სამხრეთ ქართლელი მეღობღების წინამძღოლობით, დაამარცხეს მომხდურნი, ჩამოართვეს ნადავლი, შეიჭრეს ტყვეები, წაართვეს ცხენები, იარაღ-საჭურჭელი და ნადავლით დატვირთულნი ეახლენ მეფეს. მუხეზეაჯად გართულებული სამინაო ვითარებისა, მეზობელ მეღობღელთა შემოსევა-თავდასხმების საქართველო წარმატებით იგერიებდა. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თავდასხმებით მაინცდამაინც დიდი შესაძლებლობანი არ ჰქონდათ და ისინი არც იზახავდნენ სერიოზულ მიზნებს. როგორც ჩანს, მათი მიზნება რიგითი ძარცვის ფარგლებს არ სცილდებოდა. მაგრამ, რასაკვირველია, საქართველოს ბოლო უნდა მოეღო ამ თავდასხმებისათვის, რათა შეენარჩუნებინა დიდი მსხვერპლის ფასად მოპოვებული მფლობელობა.

როგორც ჩანს, თავდასხმულ სელჩუკებს, როგორც წესი, მონაპირენი უსწორდებოდნენ, მაგრამ მათი თავდასხმების საბოლოოდ ამოცეკვა აუცილებელი იყო. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ თამარის პირველი ქორწინების შემდეგ საქართველოს ლაშქარი ზეფუქმრის,

თური ანდრიას ძის სარდლობით ვარსისა და კარწიფორის მიმართულებით ლაშქრობს. მათ დარბიებს სელჩუკთა სამფლობელოები ბასიანამდე და ნადავლით დატვირთულნი დაბრუნდნენ უკან. ამას მოჰყვა შემდეგ მოვლი წყება ქართველთა ლაშქრობისა მეზობელ შარებში.

როგორც აღნიშნული იყო, გიორგი III-ის დროს მომხდარ მოვლენებთან დაკავშირებით, ასეთი თავდასხმები აუცილებელი იყო მეზობელთა მუდმივი შიშის ქვეშ ყოლისათვის. არამცირედი მნიშვნელობა ენიჭებოდა სამხედრო ნადავლს. მეფე გიორგის ვარსისა და ბასიანს გალაშქრების შემდეგ, მხარგრძელებმა დედის ილაშქრეს, სადაც ნადავლით დატვირთულნი დაბრუნდნენ.

საქართველოს სახელმწიფოს სავარყო პოლიტიკის უმნიშვნელოვანეს საკითხად სომხეთის პრობლემა რჩებოდა. თამარის მეფობის პირველ წლებში, მხარგრძელთა პირველი გალაშქრების შემდეგ, მეფე თამარის პრეტენზიით დედის ლაშქრობენ, და, მართალია, იმარჯვებენ მაგრამ ანისისა და დედნის შემოერთების პრობლემა კვლავ გადაუჭრელი რჩებოდა.

ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოში არსებული ტრადიციისამებრ, მეფე ღროდადრო შემოვიდა და დედის ქვეშევრდომი და საგასალო ქვეყნებს, იქაური საკითხების მოგვარების თუ არსებული მფლობელების გაყენების მიზნით.

ჯერ კიდევ გიორგის თამარის ქმრად ყოფნის დროს თამარმა, კარის მოხელეთა და დიდი ამაღლის თანხლებით, საქართველოს რამდენიმე ქვეშევრდომი ქვეყანა მოინახულა, მათ შორის ის შირვანსაც ესტუმრა, რათა ადგილზე გასცნობოდა არსებულ ვითარებას. როგორც გასაღებს შეეფერებოდა, შირვანის შაჰი პატრონს დიდი ძღვენით ეახლა. ისტორიკოსის სიტყვით, „მოვადის შირვანში დიდთა ნიჭითა და ძღვენითა... და მონებდა და მსახურებდა იგი მონებითა ყმბრადითა“ /ისტორიანი და აზმანი შირვანდელიანი/.

მეზობელთა მოჩივლებში ყოლისა და სამხედრო ნადავლის მიზნით მოწოდებელი თავდასხმები არ წყდებოდა. მოეწყო თავდასხმა გელაქტზე, განსზე და ა.შ. ფეხს ეს ლაშქრობა ირ წელიწადში ჩატარდა, თამარის პირველი ჯორწინებიდან /1185 წ./ კიდრე იურისთან განქორწინებამდე/1187/8 წწ./.

იურის განდევნით გამოწვეულმა მოვლენებმა ისევ შეაფერხეს სამხედრო ოპერაციები საქართველოს უმნიშვნელო სასაზღვრო ოპერაციების წარმოებაც კი უჭირდა. იურის პირველი შეროჭრის შემდეგ, ამ ამბოხების აქტიური ზონაში იყო გუზან ტაოელი, რომელიც ჩანს, სათანადოდ არ დაისჯა, არ დაშვილდა. ის გახდა საქართველოსადმი მტრულად განწყობილ შაჰ-არმენს და მის ტაოსკარი და ზოგი სხვა ციხესიმაგრე გადასცა; მის რამდენიმე სხვა აზნაურაც მიემხრო. შემოიღეს კოლას მთაზე გამაგრდნენ. მათ წინააღმდეგ საქართველს ფანასკერტელი, კადმახელი და სხვანი გამოვიდნენ. მოლადატე გუზანის ვაჟი შაჰ-არმენის ლაშქრით საქართველოში შემოვიდა, რათა დედა და შვილები გაეფხანა. სამეფო ლაშქარ ზევრად მრავალრიცხოვან შემოჭრილ მტერთან მოუხდა ბრძოლა, მაგრამ გაიმარჯვა, შაჰ-არმენისათვის გადაეცემული ციხესიმაგრეები საქართველომ დაიბრუნა.

მალე დიდი მნიშვნელობის მოვლენა მოხდა, 1192-93 წელს თამარმა გაიშვილი შვა და არსებული ტრადიციისამებრ, უფლისწულის შეტენის აღსანიშნავად, დაიწყო მეზობლებზე ლაშქრობები. უფლისწულის შობა მხოლოდ საბაბი იყო იმისათვის, რომ მეზობლებსათვის მუდმივი სამხედრო მზადყოფნა ფრთხილანებით და მოჩივლებში ყოლიოდა.

გიორგი ლაშას დაბადების წელს ქართველებმა პარდავს ილაშქრეს. პარდავს გამარჯვების შემდეგ არზრუმს გაილაშქრეს. არზრუმის მფლობელი ურჩობდა, რითაც უნდა იყოს გამოწვეული ზნორა ლაშქრობანი. ამჯერად, არზრუმის მფლობელი, ჩანს, საგანგებოდ მოეწადა, დაშხმარედ მოიხმო ვარსის მფლობელი ნასრედინ სალდუხის ძე და სხვანი, მაგრამ მოუხდათაღ დიდი წინააღმდეგობისა, ქართულმა ლაშქარმა დავით სოსლანის სარდლობით გამარჯვება მოიპოვა.

შემთხვევითი არ არის, ალბათ, ის გარემოება, რომ მოლაპარაკება იურის საქართველოში დაბრუნების შესახებ შეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალსა და იურის შირის სწორედ არზრუმში მაშინდრობდა. საქართველოს მხრივ დიდად შევიწროებული არზრუმის გაშვებული მეთაურობის სიამოვნებით აღმოუჩნდა დახმარებას. საქართველოს სახელმწიფო ვერ ატარებდა ამას არზრუმის გამგებელს და შეიმუშავა ამოცანა ახსნება ზმირ-ხმირი თავდასხმები არზრუმზე.

ამავე დროს, ისევ დაარბიეს გელაქენი, ამის შემდეგ ქართველები თავს დაესხნენ არეზის ნაპირზე მომთაბარე სელჩუკებს. მაგრამ ვეღვა ეს თავდასხმა უმნიშვნელო იყო და ძარცვა-რბევის ხასიათს ატარებდა; ამასთანავე, როგორც აღინიშნა, მათი მიზანი იყო შიშის ქვეშ ყოფილად მებრძოლები, ამჟამად თუ პოტენციური მტრები.

დიდი ბრძოლების ხანა მხოლოდ ასეა იწვევოდა. ქართველთა შეუწინაღებელი ლტოლვა სამხრეთ-აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთისაკენ თანდათან ავიწროებდა სელჩუკებს და აუარესებდა მათ მდგომარეობას.

სელჩუკები კარგად იყვნენ თავის საფრენ პუნქტებს და მათი პოზიციები ამიერკავკასიაში საგრძნობლად შეირყა. საქართველოს მონაპირეთა გაშლული თავდასხმები მათ ხაზაფხულს და საზამთრო სამოგზაურო შეუფერხებელი სარგებლობის საშუალებას უსპობდა. მდგომარეობა დაიძაბა და სამხრეთ კავკასიის სელჩუკთა მმართველობა თხოვნით მამართის ბაღდადის ხალიფას — მოეწყო ლაშქრობა საქართველოზე. ხალიფა აღ-ნასირმა დაგზავნა მკაცრი ბრძანებები: ყველა მუსლიმ მფლობელს მიეღო მონაწილეობა საქართველოს წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობაში. ვინც ბრძანებას არ დაემორჩილებოდა, მას სასტიკი სასჯელით ემუქრებოდა ხალიფა.

კოალიციური ლაშქრის სათავეში აზერბაიჯანის (აღარბადაგანის) ათაბაგი აბუ-ბაქრი დაეყენეს, რომელსაც საკუთარი ანგარიშება ჰქონდა საქართველოს შეფესთან და მის ქვეშევრდომ შირვან-შაჰთან. აბუ-ბაქრი თავს დაესხა შირვანს. დამარცხა შირვან-შაჰი და გააქცია შირვანში ფრად მძიმე ვითარება შეიქმნა. 1192 წ. ძლიერმა მიწისძვრამ დაანგრია შეპანია, მცხოვრებთა დიდი რაოდენობა დაიღუპა.

შამქორის ბრძოლა

შირვანის შამა დახმარებისათვის თავის პატრონს, საქართველოს მეფეს მიმართა, თამარი დახმარება შეჰპირდა, მაშინ შირვან-შაჰი ახსართანი და მისი სიმე ამირ-მირმანი საქართველოში მოვიდნენ, სადაც მათ ბრწყინვალე მიღება მოუწვეს. საქართველოს სამეფო კარმა, ჩანს, გადაწყვიტა ჩამოსული ვიზიტის წინაშე მთელი თავისი ბრწყინვალეობით წარმეგარიყო, ეს მიღება საქართველოს სიძლიერისა და სიმდიდრის დემონსტრაცია უნდა ყოფილიყო. ვმას სათანადო დახმარება აღუთქვეს. საქართველოს სამეფო ლაშქარი დავით სოსლანის სარდლობით შირვანისაკენ დაიძრა. სათანადოდ მოემზადა აბუ-ბაქრიც. ხალიფის ოქროს და სასტიკი განკარგულებით მას დიდი დახმარება აღმოუჩნდა. ხალიფამ საკუთარი ლაშქარიც გამოუგზავნა ხალიფური დროშით. მაშინდინთა კოალიციური ლაშქარი სამხრეთ კავკასიის კარიბჭესთან იდგა. 1195 წ. შამქორის მდინარეში ისტორიული ბრძოლა მოხდა, სადაც ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოახიეს. დიდძალი ტყვე, სამხედრო ნადავლი დარჩა ბრძოლის ველზე. ქართველებმა ხელში ჩაიგდეს ხალიფის მიერ გამარჯვების საწინდრად გამოგზავნილი ხალიფური დროშა, რომელიც თამარმა ხახულის ღვთისმშობლის ხატს შესწირა.

ქართველებმა შამქორი და მისი შემოგარენი დაიკავეს. დაკავებული მხარე შირვან-შაჰს გადაეცა პატრონმფერი მორჩილების პირობით. შამქორიდან ლაშქარი განმისაქცნ დაიძრა.

განძელებმა ქალაქი უბრძოლველად გაუძასვეს. დიდი გამარჯვების აღსანიშნავად დავით სოსლანმა განძის სულთნის სასახლეში მიღება მოაწყო.

შამქორის გამარჯვებას დიდი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა. მან ცხადყო ქართველთა უპირატესობა მახლობელ აღმოსავლეთში. ამასთანავე, საქართველოს მარცხამ შირვანის საქმეებში და შამქორის გამარჯვებამ ქართული სახელმწიფო ხანგრძლივ საომარ ოპერაციებში ჩააბნია.

დაპირისპირებული აბუბატრი არ ცხრებოდა. მასმა მოსყადულმა მკვლელებმა მოწყალებს ამირ-მარშალი, ზოლო თვით მან განძა დაიკავა ღვთიო სოსლანი დიდი ლაშქრობისათვის ემზადებოდა. ამავე დროს, ქართული ლაშქარი ივანე მხარგრძელის სარდლობით გელაქურს გაუიდა, ზაფაც სელიტოთა ლაშქარს შეხვდა და დაამარცხა.

1196 წელს ქართველებმა აშბერდი აიღეს, 1201 წ. – ზაგნისი.

აბუბატრიან ბრძოლაში ქართველებმა უანმა დაარბიეს, 1203 წ. დვინი აიღეს. დვინისათვის ბრძოლა ხანგრძლივი და მძიმე იყო. ბევრი მსხვერპლიც მოკვდა მას, მაგრამ ქალაქის აღების შემდეგ ქართველები მოსახლეობას კარგად ეპყროვნენ.

ქართული ლაშქრის მეორე ნაწილი, რომელაც განძისაკენ ვაჰბართა, ქალაქი ადგად შემოადგა და შემდეგ დატეხილი დაბრუნდა, ქალაქის აღება, ჩანს, ვერ მოხერხდა.

ბასიანის ბრძოლა

ქართველთა წარმატებებმა დიდად შეაშფოთა მეზობელი მამადანთა მფლობელები, მაგრამ ჯერჯერობით, შანც მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოს, რუმის სასულთნოს მრბრნებელი სულთანი რუქ ად-დინი ელელა. საქართველოსა და რუმის სასულთნოს ინტერესები განსაკუთრებით მჭიდვად ერბანეთს შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე დაუპირისპირდა, სადაც ორივე სახელმწიფო ბაზანტიის იმპერიის დასუსტებით სარგებლობას და იქ თავის საგრდენი პუნქტების შექმნას ფიქრობდა. სულთანი რუქ ად-დინი საქართველოს ძლიერების დასაშინად ემზადებოდა. ის იმდენად იყო დარწმუნებული გამარჯვებაში, რომ საქართველოში ელნი გამოგზავნა თავხედური წერილითა და კიდევ უფრო თავხედური სიტყვებით მოთხოვნილი. რუმის სულთანი სრულ კაპიტულაციას მოითხოვდა საქართველოსაკენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში ქრისტიანობის აღმოფხვრით იმუქრებოდა.

უმაღლესმა სახელმწიფოებრივმა ორგანომ განიხილა საკითხი და დაუყოვნებლივ ომისათვის საშაღისი დაასვენა. საქართველოს ლაშქარი ათ ღლეში იქნა მოყვანილი საბოლოო შინაგონებაში და სულთნის ელჩს თითქმის ფეხდაფეხ მიჰყვა. ლაშქარს დავით სოსლანი სარდლობდა, მას მხარში ედგნენ გამოცდილი სარდლები, ძმები – ზაქარია და ივანე მხარგრძელები, შაღვა და ივანე ახალციხელები.

რუქ ად-დინი თავისი და მოკავშირეთა ლაშქრით ბასიანს დაბანაკდა. როგორც ვარაუდობენ, მას განკარგულებაში 400000 მოლაშქრე უნდა ყოფილიყო. ქართველები პირდაპირ შეტევაზე გადავიდნენ. მართალია, დასაწყისში გაუჭიდავით, მაგრამ თანდათან უპირატესობა ქართველების მხარეზე გადავიდა. ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს. დიდი რაოდენობით სამხედრო აღადგი, ტყვეები, მათ შორის, რუქ ად-დინის მოკავშირე ერზინკის სულთანი, გამარჯვებულ ქართველთა ხელთ დარჩა.

ქართულმა სახელმწიფომ გამარჯვება დიდი ზეიმით აღნიშნა, ზოლო ერზინკის სულთანი „ეფოდნის სახელადანი კაცი და დიდებული გაჟიდა ნაღად ცხენით“. როგორც თამარის ისტორიკოსი შენიშნავს, „რომელი-ესე იყო თამარ პატეად ხაზინისა თვისისა და დიდებად“.

ბასიანის ბრძოლა 1203 წელს უნდა მომხდარიყო (არსებობს სხვაგვარი დათარიღებაც – 1202, 1204, 1205...), მას უდიდესი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა. როგორც 1195 წლის შამქორის ბრძოლამ, ამავე გამოამდგანა ქართველთა უპირატესობა მახლობელ აღმოსავლეთში. მას დიდი გამოძახილი ჰქონდა როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში.

შაქორსა და ბასიანში საქართველომ გამარჯვება მოიპოვა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ორუკ ზღლიზულთა კოალიციურ ძალებზე. ამიერიდან საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის უძლიერეს სახელმწიფოს წარმოადგენდა. დიდგორის, შაქორისა და ბასიანის ბრძოლები მნიშვნელოვანი ეტაპებია შუასაუკუნოვანი საქართველოს ისტორიაში.

ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე და ოსეთიდან სომხეთამდე გადაჭიმული საქართველო თავის გარშემო აერთიანებდა კავკასიის ცივილიზებულ სამყაროს და სელჩუკებს მათსავე საშუალებლობა უტევდა. ამ ბრძოლაში ის ბიზანტიის მეტოქედ გამოდიოდა. არაერთმა სელჩუკმა მბრძანებელმა ცნო საქართველოს უზენაესობა.

შორს გავიდა საქართველოს სიძლიერის საზღვი. თურქთაგან შევიწროებული ევროპელი ჯვაროსნები იმედებს საქართველოზე აწყობდნენ.

ბრძოლა სომხეთისათვის

XIII ს.-ის დასაწყისში საქართველომ კიდევ რამდენიმე მნიშვნელოვანი სამხედრო ოპერაცია განახორციელა.

ხანგრძლივი ომი შედგინებთან ანისის გამო საქართველოს გამარჯვებით დამთავრდა. XIII ს.-ის დასაწყისში ანისის ოლქი, ჭოფილი პატარა ქალაქი სომხეთი უშუალოდ შევიწროვდა საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში. დაიწყო ბრძოლა სამხრეთ სომხეთისათვის. 1204-1205 წლებში ქართველები რამდენჯერმე დაესხნენ თავს ხლათს და დაიკავეს ხლათის სასულიერო მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრეები: არჭეში, მანასკერტი და საფრთხე შეუქმნეს არზრუმის საემიროს.

მასმადიანი ზღლიზულები ვერავითარ შემთხვევაში ვერ შეურიგდებოდნენ ქართველთა ასეთ წარმატებებს და ისევ გადაწყვიტეს მათ წინააღმდეგ შეერთებული ძალით გამოსვლა. ხლათის სულიანმა არ-ზან არ-რუმის მბრძანებელს, თორღილ შაჰს მიმართა, მან დამხმარე დაშტარა გამოეზავნა. სულთან საქართველოს წინააღმდეგ წაშოვიდა.

გამარჯვებებს მიყვებულმა ქართველებმა სათანადოდ არ შეაფასეს შაჰ-არმენის ძალა, არ მოეზადნენ და სასტიკადაც დამარცხდნენ. ბევრი ქართველი შეეწირა ამ ბრძოლას. უკანდახეულმა ქართულმა დამშტარმა მტერს დიდი ნადავლი დაუტოვა.

1205-1206 წწ. ქართველები გამოვიდნენ ხლათელების წინააღმდეგ, დაარბიეს სასულიერო მიწა-წყალი, აიღეს ნადავლი, მაგრამ ხლათის სულიანის დაშტარი მოულოდნელად დაესხა მათ თავს, დამარცხა და ხლათიც დაიკავა.

ორ სამარცხუნო დამარცხებას და ხლათის დაკარგვას არ შეიძლება გადაეღწა არ მოეხდინა საქართველოს საერთაშორისო მდგომარეობაზე. შექმნილი ვითარება დაუყოვნებლივ საქმის გაშლისწორებას მოითხოვდა.

1206 წელს ქართველებმა ყარსი დაიკავეს. ყარსის ამირამ ხლათის ზღლიზულს მიმართა, მაგრამ მან ვერ შეძლო დანდარების აღმოჩენა.

ციხე-ქალაქი ყარსი სელჩუკთა საფრთხე იყო საქართველოს მასშტაბებზე, ის დიდ სავაჭრო გზაზე მდებარეობდა. ყარსის დაკარგვა ანისის დაკარგვაზე არანაკლები მარცხი იყო.

გადაწყვეტას მოითხოვდა ხლათის პრობლემა. შაჰ-არმენთა სახელმწიფო მძიმე შიდა პოლიტიკურ კრიზისს განიცდიდა. ის უკვე აღარ იყო სამხრეთ მეტოქე საქართველოსათვის. მაგრამ 1207-8 წლებში ხლათი და შაჰ-არმენთა სამფლობელოს მნიშვნელოვანი ნაწილი მდ. არაქსის სამხრეთით ხელი იგდო აიუბიანთა დინასტიის წარმომადგენელმა, ქ. შაიფარაქიანის გამგებელმა ალ-აქვადმა. აიუბიანებისა და საქართველოს სამეფო კარს შორის ურთიერთობა, ჩანს, დაიშალა შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს გამო. 1185 წელს თამარი „ფიცის წიგნს“ აძლევს სულიან საღამ ად-დინს, რომ ის არ განახორციელებს მტრულ მოქმედებას აიუბიანთა სამ-

ფეოდალების მიმართ. საღამო აღდგინა კარზე, რომელმაც 1187 წ. იერუსალიმი აიღო, თამარის დროს ორჯერ გაიგზავნა ელჩობა, რომელთა მიზანი იქ მოხვედრილი ჯვარცმის ჯვრის გამოცხადება, პალესტინაში ქართველთა მიერ დაკარგული ქართული მონასტრების დაბრუნება და იერუსალიმში ქართველთა პრივილეგიების აღდგენა იყო (1192 წ.).

საღამო აღდგინა აიუბის (1171-1193წწ.) სახელმწიფო, რომელიც თავდაპირველად ეგვიპტეში შეიქმნა, თანდათან გაფართოვდა ის მოიცავდა სირიას და ჩრდილო მესოპოტამიის ნაწილს. ურთიერთობა საქართველოსთან ხელის გზით დადგა. XIII საუკუნის დასაწყისში საღამო აღდგინა მემკვიდრეთა ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა ხელის გზით ჩაგდება წარმოადგენდა.

1208-1209წწ. ქართველები ხელის სულთნის სამფლობელოებისაკენ გაემართნენ, ქართველებმა არტემი აიღეს. დაიწყო ხელის აღება, აღეს დროს ივანე მხარგრძელი შემოხვევით ხელთღებებს ტყვედ ჩაუყარდა. ქართველები იძულებული შეიქნენ მოეხსნათ ალყა და ზავი დაეკლათ. ამით დაშთავდა საქართველოს ბრძოლა სომხური მიწებისათვის. ივანე მხარგრძელის გაშოსასყიდად საქართველომ 100 ათასი დინარი გადაიხადა, გაათავისუფლეს ათასობით ტყვე, დააბრუნეს ადრე დაკარგული ციხეები. ივანე მხარგრძელმა მადლობის ნიშნად ხელის მმართველს ცოლად თავისი ასული თამაზა მისცა. საქართველოს მხარე იძულებული შეიქნა დაეღო ბაიბა, რომ ხელის ოლქის მიმართ ამერიიდან პრეტენზიები აღარ ექნებოდა და აღ-აქედის მოკავშირე გახდებოდა. ხელის და მასთან ერთად შამ-არ-შენთა სამფლობელოს მნიშვნელოვანი ნაწილი მდ. არაქსის სამხრეთით აიუბიანთა სულთან აღ-დგინის (1200-1218) ვაჟმა, ქ. შააფარიკანის გამგებელმა აღ-აქედმა ხელთ იგდო. ამ ამბების შემდეგ ქართველებმა არდებილის ილაშქრეს. XIII საუკუნის დასაწყისში საქართველოს საგარეო პოლიტიკის მეორე (სომხეთის შემდეგ) მიმართულება არ-რამ-აზერბაიჯანის იყო. ქართველთა ზშირი თავდასხმები, რომელსაც დიდი შემოსავალი მოჰქონდა ნადავლის სახით, ასუსტებდა ილდეზიანთა სახელმწიფოს, ხელს უშლიდა მის სამხედრო გაგზარს ხელის სულთნებთან, რაც იწვევდა არდებილის სულთნების საბასუხო მოქმედებას. თამარის ისტორიკოსის თანახმად, დიდ-მარტვას, როდესაც მეფე თამარი და მისი უახლოესი მრჩეველი გეგუთს იმყოფებოდნენ, არდებილის სულთანმა წემად მოადგა საქართველოს და აღდგომა რომ თენდებოდა, როდესაც გეგუთს ეკლესიაში იყვნენ სალოცავად შესულნი და ქალაქის კარი დაუცველი იყო, მოულოდნელად ანისში შეიჭრა. სულთანმა გაფლიტა მოსახლეობა. ისტორიკოსის ცნობით, მარტო ეკლესიაში მოკლეს 12000 სული, გაძარცვეს ქალაქი და გაბრუნდნენ უკან. როდესაც გეგუთში ანისში მომხდარი ამბავი გაიცეს, საბასუხო ღაშქრობა მაშადაანთა დღესასწაულზე, რამაზანს დანიშნეს. ღაშქრობისათვის საიდუმლოდ და საგანგებოდ გზავდებოდნენ. მასში მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს სამხედრო ნაწილებს უნდა მიეღოთ მონაწილეობა, რათა ღაშქრის გადაგზანთ მტრის ყრადღება არ მიუპყროთ. შემუშავებული გეგმის თანახმად, ქართული ღაშქარი შეუმჩველად მივიდა ქალაქის მისასვლელგამდე, და როდესაც დღესასწაულის დილა გათენდა და მოსახლეობა მიზნით შევიდა, ქართველები ქალაქში შეიჭრნენ. დახოცეს ანდეთა წილ მათაც 12.000 არდებილელი დახოცეს (რიცხვი, აღბათ, სამოლოურია). გაძარცვეს ქალაქი, მოკლეს სულთანის ხოლო მისი ოჯახის წევრები ტყვეებად წამოასხეს საქართველოში.

ირანის ღაშქრობა

არდებილს ღაშქრობამ ქართველ სარდლობას ირანის მდგომარეობა დაანახა. როგორც ცნობილია, ფეოდალიზაციის პროცესმა სელჩუკთა სახელმწიფოს დეცენტრალიზაცია და შემდგომ მისი სრული დაშლა გამოიწვია. XIII ს.-ის დასაწყისში ირანის სახელმწიფოს დიდი ნაწილი სირუზმ-შაჰების სახელმწიფოს შემადგენლობაში იყო.

ქართველმა სარდლებმა ივანე და ზაქარია შარგრძელებმა კარგად შეაფასეს ირანში არსებული ვითარება და მეფე თამარს ირანს ლაშქრობის დასტური სთხოვეს. ბუნებრივია, ასეთი მნიშვნელოვანი საკითხი თამარმა დარბაზის სხდომაზე გაატანა. დარბაზის დასტურით 1210 წელს მოეწყო ირანის ლაშქრობა. ეს ლაშქრობა არ ისახულა მიზნად არც დაპყრობას ირანისა და არც მის რომელიმე ნაწილზე პოლიტიკური ხელისუფლების თუ გაყვლების გაერცხლებას. ეს იყო ფეოდალური სახელმწიფოს თავდასხმა შედარებით სუსტ, მაგრამ მდიდარ ქვეყანაზე სამხედრო ძარცვისა და თავისი ძალის დემონსტრაციის მიზნით. შარგრძელობა ვარაუდით მოლიანად დადასტურდა. ქართველებმა შეუფერხებლად გაიარეს მთელ ჩრდილო ირანზე და ზორასნამდე მიაღწიეს, ირანის ქალაქებში — თავრიზში და მაინამ თავი დიდი საფასურით გამოიხადეს, აქაიქ ქონდა ადგილი ქართველებისათვის წინაღობელობის გაწყვეტის ცდას, მაგრამ უშედეგოდ. ქართველი ისტორიკოსის სამართლიანი განცხადებით, ასეთ წარმატებას თვით ქართველებიც არ ელოდნენ.

ქართველები დიდი ნადავლითა და ალაფით დატვირთულნი დაბრუნდნენ. ისტორიკოსი არ მალავს მოპოვებული სიმდიდრით გამოწვეულ განცვიფრებას, აღფრთოვანებული მოგვითხრობს ძვირფას ქვებზე, საღებავებზე, ოქროზე, ხელოსნობისა და ხელოვნების უძეარეს ნაწარმოებებზე თამარს შესაფერისი მიზართვლი მართვეს, სახელმწიფო საღებავი დიდი სიმდიდრე მიიღო. ლაშქრობის მონაწილენი, განსაკუთრებით ფეოდალები, გაძვირდნენ ნადავლით, გაიყა დიდი შესწირავენი ღარიბ-ღატაკთა, ცილეზი-მონასტრების, საზოგადოებრივი დაწესებულების დაწესებულებათა სასარგებლოდ. მაგრამ თამარის ისტორიკოსის თხზულებიდან მაინც არ ჩანს ამ ლაშქრობის ნამდვილი მიზენი. შეიძლება მართებული იყოს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისი, რომ XIII ს.-ის დასაწყისში მახლობელ აღმოსავლეთში მკვეთრად უპირისპირდება ერთმანეთს საქართველოსა და სორეზ შამშუამადის ინტერესები, რაც ბძეს იძლევა ქართველთა ირანს ლაშქრობისათვის.

ამ ლაშქრობას დიდი პოლიტიკური რეზონანსი ჰქონდა. მან ქართულ სახელმწიფოსა და ლაშქარს სახელი ჰოუპოვა და გაუთქვა. თვით ქართველებიც ამაყობდნენ ამ ლაშქრობით, ენაიდან აქამდე მთვან არავის სამხედრო მიზნით ზორასნამდე არ მიუღწევია. წყაროები განსაკუთრებით უსვამენ ხაზს იმ გარემოებას, რომ წინააღმდეგობა მთი ეერავინ გაუწია: ეერც ზორასნის შამა, ვერც ერავი მბრძანებელმა... ერთი ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით, მივიდნენ იქ. სადაც აქამდე „ქართველთა ნათესავი ეერავინ მიწვეულ იყო ლაშქრად, არა მეფე, არა მთავარი,“ ხოლო მეორე ისტორიკოსი შენიშნავს: „ესდენ სიშორესა შანა მივიდნენ, რომელ არცა თუ სახელი ქართველობისა ისმოდა“.

ტრაპეზუნტის იმპერიის დაპყრობა

XIII ს.-ის საქართველოს და წანა აზიის ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე ეწ. ტრაპეზუნტის იმპერიის დაარსება. უმთავრესად ქართველური /ლაზური-ჭანური/ მოდების ტომებით დასახლებული შავი ზღვის სამხრეთი ნაპირი, რომელიც თავის დროზე კოლხეთის დიდ საჟეოში შედიოდა, შუა საუკუნეებში ბიზანტიის მიერ იყო დაკავებული.

XII ს.-ის დასასრულსა და XIII ს.-ის დასაწყისში ბიზანტიის იმპერიაში კრიზისული ეთიარება სუეცდა. კლასობრივმა და შიდაკლასობრივმა ბრბოლამ ფრიად არახელსაყრელმა სერთაშორისო ვითარებამ, სახელდობრ, 1204 წელს ჯვართსანთა მიერ კონსტანტინოპოლის აღება და სხვა მოვლენებმა, შეარყიეს იმპერიის სიმძლავრე. თვალის აქეთ რუმის ზულთანსაც ექიარა.

ქართველთა გამოსვლის საბაზად იქცა იმპერატორის ბრძანებით ქართველ ბერთა გამარცხვა, რომელნიც საქართველოდან ბიზანტიაში ბრუნდებოდნენ და უცხოეთში არსებული ქართული მონასტრებისათვის საქართველოს მეფის დიდი შესაწირავი მიჰქონდათ. მიზანი გასაცემი იყო: საქართველოს სურდა ესარგებლა ხელსაყრელი მომენტით და შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე საქართველოზე დამოკიდებული სახელმწიფო ჩამოეყალიბებინა, რომელსაც ის დაუპირისპირებდა როგორც სელჩუკებს, ისე ბიზანტიას. შემთხვევითი არც ის იყო, რომ შექნილი სახელმწიფოს სათავეში, იმპერატორის ძალადი წოდებით, დაეყენეს ბიზანტიაში ტახტადან ჩამოგდებული ანდრონიკე კომნენის ვაჟი ალექსი, რომელმაც თავშესაფარი საქართველოში, თავის ახლომდებარე ნათესავ, თამარ მეფესთან პოვა. ალექსის გაიმპერატორება ოფიციალურად საბუთდებოდა როგორც ბიზანტიის იმპერატორის კანონიერი უფლებების აღდგენა.

საქართველოს ხელისუფლება ვერ იქნებოდა გულგრილი იმ მოვლენათა მიმართ, რომელთაც საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარზე ჰქონდა ადგილი. ბიზანტია სელჩუკთა თავდასხმის საფრთხის წინაშე იდგა. დასავლეთიდან მას ჯვაროსნები უტყდნენ. ყოველივე ეს მჭიდროდ უკავშირდებოდა საქართველოს სასიცოცხლო ინტერესებს და თამარ მეფემ გაგზავნა ლაშქარი, რომელმაც დაიკავა სანაპირო ქალაქები ტრაპეზუნტი, სამსუნი, ზინობე, კერასუნტი, კოტიორა, პერაკლეა. შეიქმნა ფორმალურად დამოუკიდებელი, ფაქტობრივად მთლიანად საქართველოზე დამოკიდებული, ბუფერული სახელმწიფო.

ტრაპეზუნტის სამეფოს დაარსება ივ. ჯავახიშვილმა 1204 წლით დათარიღა. მისი აზრით, რუქნად-დინის გამოსვლა საქართველოს წინააღმდეგ და ბასიანის ბრძოლა, უშთავრესად, ამ აქტით იყო გამოწვეული. მაგრამ ბოლო ხანს მოვლენები ისტორიოგრაფიაში სხვაგვარად გარეიხარდა. შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროს დაპყრობის მიზნით მოწყობილი ლაშქრობა ბასიანის პრემიის შემდეგ განხორციელდა და დასუსტებული რუქნად-დინი ვერ გამოეშაურა ამ მოვლენას.

მუხედვეად ასეთი წარმართებისა, თამარი საკმაოდ ფრთხილ საგარეო პოლიტიკას ატარებდა თავისი თანამედროვე ძლიერი სახელმწიფოების მიმართ. მაგ., ევპატის სულთან სულდინის ის საგანგებოდ სწერდა, რომ არ გაილაშქრებდა მის წინააღმდეგ, მაგრამ სამაგიეროდ მისგან სარია-პალესტინა-სინაზე ქართველთა მონასტრების უფლებების დაცვას ითხოვდა.

ამგვარად, XIII ს.-ის დასაწყისისათვის საქართველომ უზრუნველყო თავისი საზღვრების უშიშროება როგორც სამხრეთ-აღმოსავლეთ, ასევე სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით.

თამარის მეფობის დასასრულისათვის საქართველოს გასაღები და მოხარკენი იყვნენ ერზინკისა და ზღათის სულთნები და არზრუმის ამირა მცირე აზიაში და მრავალი შამადი-ანი მფლობელი სამხრეთ კავკასიისა და ირანის აზერბაიჯანში.

ჩრდილო კავკასიის პრაბლემები

XII საუკუნეში საქართველო თავის საზღვრებს ჩრდილოეთის მიმართულებითაც აფარდებდა. როგორც ცნობილია, ჩრდილო და ცენტრალური კავკასიონის მცხოვრებნი უზველესი დროიდანვე იყვნენ მჭიდროდ დაკავშირებული საქართველოსთან პოლიტიკურად და კულტურულ-ეკონომიკურად. პოლიტიკურა სიძლიერის ვითარებაში, საქართველო ჭოვლითვის ცდლობდა თავის ჩრდილოელ მეზობლებზე გაეღწის გაერცხლებას. მაგრამ განსაკუთრებით აქტიურ პოლიტიკას ამ მიმართულებით საქართველო დაეთმო აღმამენებლის დროიდან ახორციელებდა, როდესაც მისი გასაღები გახდნენ ოსები და ჩრდილო კავკასიის ზოგი სხვა ხალხები.

XIII საუკუნის დასაწყისში ჩრდილო კავკასიაში საქართველოს გასაღები იყვნენ ქაშაგები (აღლელთა წინაპრები), ოსები, ღურბუკები (ვიანახთა წინაპრები, დიდოელები), ზუნბები

(სკრინი წინაპრები), ლეკები და ღარუბანდელნი მძიმე ბრძოლა სელჩუკებთან საქართველოს გამარჯვებით დამთავრდა. საქართველოს და მის ირგვლივ შემოკრებილ კავკასიურ სამეფაროს უკვე აღარ ემუქრებოდა თურქთა საფრთხე. XII ს-ის პირობის და XIII ს-ის დასაწყისში საქართველოს საზღვრები კიდევ უფრო გაფართოვდა. თამარის ისტორიკოსი, აღბათი, აცხადებს, როდესაც წერს, რომ თამარის მეფობაში საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები ორმაგად გაფართოვდა, მაგრამ ზინაფილის გარკვეული ნაწილი, აღბათი, მიიჩნევს არის ამ განცხადებაში.

თამარის მეფობის დასასრულისათვის საქართველოს აღმოსავლეთის საზღვარი შტ. ჩაღან-უსუნზე გადიოდა. ჩაღან-უსუნის აღმოსავლეთით საქართველოს სავსალო შიდათი იმყოფებოდა. საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვარი გურჯი-ბოლახზე გადიოდა. სამხრეთ-დასავლეთით საქართველოს საზღვარი სპერამდე და ქანეთამდე აღწევდა და სახელმწიფო საზღვარი მდინარე ფორჩხის-წყალზე გადიოდა. დასავლეთი საზღვარი შტ. ზღვას მიჰყვებოდა და უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთი პუნქტი ნიკოფსია იყო /ტუაფსეს მახლობლად/. ჩრდილო საზღვარი შემახის მთამდე კავკასიონის მთაგარ ქედს მიჰყვებოდა. ამ ქედის ჩრდილოეთით იმყოფებოდნენ საქართველოს ვასალი ზღვები. საქართველოს შემადგენლობაში იყო დვალეთი, ზევი, ფხოვი /ხეცხურეთი/, თუმეთი. უკიდურესი ჩრდილოეთი პუნქტი იყო ჩხი მდინარე თერგზე.

თამარის დროს საქართველოს საზღვრების გაფართოებასთან დაკავშირებით თამარის ბრძოლი ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ თამარ „იპყრნა ზღუით პონტიისით ზღუდედჳ გურგანის და სპერათჳნ ღარუბანდამდის და ჟოეღნი კავკასიისა იმერნი და აჲრნი ზაზარეთამდის და სკეითამდის“; ზოლია მეორე-ისტორიკოსი აღნიშნავს, როგორც საკუთარ ომებს სათითაოდ ვერავენ დაითვლის, ისე თამარის სამეფო ვერავენ აღწერს, ვერც მომავალნი მაინც ნეტერ სარწმუნოდ და დასძენს: „ჲარნა ლომი ბრჭყაღეთაგან საცნაურ არს და თამარ საჲმეთაგან“; რომ „მზღვარნი როჲელნი მის დაუხლეს მის გარეთ მისსა სამეფოსა ორად გაჲფართებულნი“ დატოვა მან, თუმცა „არა ილუწიდა უმეზობლობასა, არცა „შერთვიდა სახლსა სახლსა ზედა, არცა აგარაკსა აგარაკსა ზედა უცხოსა“.

აქ აშკარად არის გამოჩენილი ის პრინციპული განსხვავება დამორჩილებულ თუ შემოერთებულ ქვეყანათა მიმართ, რასაც ატარებდა მეფე დავით IV და როგორ წყვეტდა ამ საკითხს თამარი. ფაქტობრივად, თამარს უშუალოდ საქართველოსთან ტრისტიანული ქვეყნების შემოერთება მიჰყვება მართებულად და ასე იქნა ზანგრმელი და მძიმე ბრძოლების შემდეგ. XIII ს-ის დასაწყისში შემოერთებული ჩრდილო და ცენტრალური სომხეთის ნაწილი, ზოლია მამადიანურ ქვეყნებთან ის ვასალური ურთიერთობის საფუძველზე შეთანხმებას არსებობდა, რაც რიგი სამიწათა და სავარეუ ხასიათის ფაქტორებით იყო განპირობებული. გაძლიერებული და მძლავრ დასამორჩილებელი საკუთარი დიდებულებისათვის ახალი ქვეყნების გადაცემა მისთვის სასურველი არ იყო, რადგან ეს კიდევ უფრო გაართულებდა მათთან ურთიერთობას. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ მართალია თურქ-სელჩუკთა ერთიანი იმპერია დაიშალა, მაგრამ მის ნანგრევებზე აღმოცენებული მამადიანური სახელმწიფოები თანდათან გამდიდრდნენ და მათთვის ანგარიშის გაწევა იყო საჭირო.

3. თამარის გარდაცვალება და დაკრძალვა

თამარის გარდაცვალების თარიღად თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია ივ. ჯავახიშვილის მიერ სხვადასხვა წყაროს შედგენის შედეგად დადგენილი 1213 წელი. გამოთქმულია მოსაზრებანი თამარის 1210 ან 1207 წელს გარდაცვალების შესახებ. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედიანი“-ს ავტორი, ბასილი ეზოშვილი ავტორიტეტით ცნობილი თხზულება ე.წ. ლაშა გიორგის ღრობინდელი მემკატანე, აგრეთვე, გაზუმტი ბაგ-

რატონი და სხვა ისტორიკოსები თამარის დაკრძალვის ადგილად გელათს, მამა-პაპათა საძვალეს მითითებენ. გელათში არის ეკლერე, მონასტრის სამხრეთ კედელთან, რომელიც ზოგი მკვლევრის აზრით, თამარის საძვალე უნდა იყოს. ნიშნდობლივია, რომ თამარობას (1/14 მისს) გელათის მონასტერში, სამხრეთის კედელთან, ეწ. თამარის ეკლერთან იმარ-თებოდა საგანგებო პანაშვიდი.

თამარის საფლავთან დაკავშირებით არის ფრანგი რაინდის — ლე-ბუას წერილი გაგზავნილი სირია-პალესტინიდან საფრანგეთში ბენანსონის ეპისკოპოსისადმი, რომლითაც ფრანგი რაინდი ატყობინებს ეპისკოპოსს იბერიიდან წარმატებით ღამჭრობის შესახებ ურწმუნოთა წინააღმდეგ თქმულ წილის ახალგაზრდა მეფით სათავეში, რომელიც მიღის იერუსალიმის გასათავისუფლებლად, და რომ ახალგაზრდას თან მოაქვს თავისი დედის, უძლიერესი დე-ლოფლის თამარის ძეგლები, დედის ანდერძის აღსასრულებლად იერუსალიმში, ქრისტეს საფლავის მახლობლად დასაკრძალავად. არ ვიცით, შეასრულა თუ არა გიორგიმ დედის ანდერძი, არც ის ვიცით, მიაღწია თუ არა ღამა გიორგიმ იერუსალიმამდე. XIII ს.-ის საქართველოს მეფე რუსუდანის ძეგრი რომის პაპის პონტიფიკატში 1223 წელს გაგზავნილი წერილიდან, რომელიც რუსუდანმა პაპს მისწერა მისი თხოვნის პასუხად, რათა ქართველებს მონაწილეობა მიეღოთ ჯვაროსანთა მომავალ ღამჭრობაში, ჩანს, რომ მისმა ძმამ, მეფე გიორგი-ღამამ ვერ შეძლო საღამჭროდ გამგზავრება, რადგან სწორედ ამ დროს საქართველოში „ბორთნი თათარი /მონღოლები, მღა/ შემოვიდნენ“. ამდენად, ლე-ბუას წერილში აღწერილი ამბავი, რაც, როგორც ის თვითონ წერს, მას გაგონილი ჰქონდა, ჩანს, მოკლებულია სიზუსტეს. დღეს თამარის საფლავი დაკარგულად ითვლება. ქართველმა ხალხმა სხვადასხვა ერსია შექმნა სათაყვანებელი შუფის საფლავის დაკარგვის გამო. თითქოს თამარმა ანდერძი დატოვა ისე დაესაფლავებინათ, რომ მისი საფლავი არავის სცოდნოდა. სახალხო მოქმედებები თამარის დაკრძალვის ადგილად თითოეული თავის მხარეს ასაზღვრეს, რაც ხალხის მისდამა დამოკიდებულებას გამოხატავს.

დღევანდელი, რომლის თანახმად 9 კუბო გამოასვენეს, სხვადასხვა მამართლებით წაიდეს, რომ არავის სცოდნოდა სად იყო დაკრძალული ერის სათაყვანებელი პიროვნება, რათა ჯერავეს შეძლებოდა მისი შეერაცხეფა, იმ დროს არის შექმნილი, როდესაც საქართველო მტერთა თარეშის საგანს წარმოადგენდა თამარის გარდაცვალების ეამს ასეთი სამიზრობა მას არ ემუქრებოდა.

თამარის გელათში დაკრძალვის ფაქტს მხარს უნდა უჭერდეს ის გარემოებაც, რომ არსებობს 1260/93წწ.-ში დავით ნარინის მეფულის, თამარის ძეგრი გაცემული დოკუმენტი, რომლითაც დედოფალი გელათში თავისი სამწირველოს „გაქმნის“ შესახებ მოგვითხრობს. ამასთანავე, აღნიშნავს, რომ მან გარკვეული მატერიალური სახსარი გაიღო „თამარის მწირველისათვის“, ე.ი. ამ დროს გელათში არსებობს თამარის საფლავი და მას თავისი „მწირველი“ ჰყავს.

4. თამარის დაკრძალვა

ფეოდალური საქართველოს ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია თამარ მეფის პიროვნებას.

ქართულმა ეკლესიამ ის წმინდანად შერაცხა. პოეტები მის საქებრად ლექსებსა და პოემებს თხზავენ. ფუნჯის ოსტატნი მის მშვენიერ სახეს ხატავენ; ზოლო ქართველმა ხალხმა ის სურათი სიყვარულის, პატივისცემისა და თავყანისსაყებ პიროვნებად აქცია.

მონასტრების, ციხე-ქალაქების, გზებისა თუ ხიდების უმრავლესობის მშენებლობას ხალხი თამარის სახელს უკავშირებდა. მას მიაწერდნენ ბევრ მასზე ადრე თუ მის შემდეგ აღ-ნებულსაც.

მოგვიანებით ქართველმა ხალხმა თამარის სახელთან დააკავშირა ყოველივე კარგი და სასახლო, რაც მისთვის ისტორიიდან იყო ცნობილი. ხალხური გადმოცემებით, თამარი უღამაზესი, უჭკვანძი და უბრძნავი ტალი იყო.

არსებული ტრადიციით, შოთა რუსთაველი თამარს ეტრფოდა და მისი სიდადით და ტრფობით შთაგონებულია შექმნა თავისი გენიალური ქმნილება.

ქართულ ხალხურ ფოლკლორში ყველაზე მეტი ლეგენდა, პოემა, ლექსი თუ თქმულება თამარის სახელთანაა დაკავშირებული. ხალხი უმღერის თამარის სიღამაზეს, გულუხვობას, გაჭირვებულთა შემწეობას, მის სახელმწიფო მმართველობის ნიჭს, ზიკეთეს, კეთილშობილებას, შემწინარებლურ ხასიათს. ხალხური თქმულებების თანახმად, თამარი გაჭირვებულთა, ქრევობოლთა, გლახათა ჭომატი და დამხმარეა. თამარი გმირია, რომელიც ხმლით ხელში მოუძღვის თავის ხალხს მტრების წინააღმდეგ საბრძოლველად.

თამარის დაკარგულ საფლავს ყველა კუთხის მცხოვრებნი ეძიებდნენ ერთმანეთს. ასე გაიდგალებული შეიდა თამარ მეფის სახე ქართველი ხალხის წარმოდგენაში. საინტერესოა გახუმრების სიტყვები, რომ „გლეხთა უწიგნოთაცა უწყიან ძლიერება თამარ მეფისა“. ისტორიის გველაზე მკაცრი და პიროვნული მსაჯული ხალხია. იმას, რომ თამარ მეფე მთელი ქართველი ხალხის იდეალად იქცა, თავისი საფუბელი აქვს.

ქართული სახელმწიფოს შენებისა და აღმაშენების ის დიდი საქმე, რომელსაც ქართველი ხალხი ბაგრატ III-ის, ღვათი აღმაშენებლისა და გიორგი III-ის თაოსნობით ასრულებდა, საბოლოო შედეგს თამარის მეფობაში იქცის XII ს.-ის დასასრულსა და XIII ს.-ის დასაწყისში ფეოდალური საქართველო თავისი სამხედრო-პოლიტიკური და კულტურულ-ეკონომიკური სიძლიერის უმაღლეს საფეხურზე იმყოფებოდა. თამარ მეფემ, როგორც დიდმა სახელმწიფო მთავარმა, დახვეწილმა დიპლომატმა, კარგად აუღო ალღო შექმნილ ვითარებას და ეპოქის მოთხოვნათა ღონეზე აღმოჩნდა. თამარის გარდაცვალებიდან ცოტა ხნის შემდეგ საქართველოს დიდი უბედურება დაატყდა თავს: ჯერ ზვარაზმელთა ზუთწლიანმა თარეშმა, სოლო შემდეგ მონღოლთა შემოჭრამ და ბატონობამ დაამხო საქართველოს ძლიერება. ფეოდალური საქართველოს ისტორიაში მძიმე ხანა დადგა. საქართველოს ზრდა-შენატობა და სიდიადე მხოლოდ მოგონებებში დარჩა. აღბათ, ამიტაც აიხსნება ის, რომ შემკვიდრეთა ცნობიერებაში ისტორიული საქართველოს იდეალად თამარის ხანა იქცა.

ქართველმა ხალხმა გააიდგალა თამარის სახე და ლეგენდარულ პიროვნებად აქცია. თამარის ეპოქის საქართველოს სიდიადე და სიძლიერე გამუდმებულად მოძალადეთა წინააღმდეგ მებრძოლ ქართველებს გამარჯვებისა და ხსნის იმედს უსახავდა.

დამორჩალებული, მაგრამ გაუტეხელი საქართველო, ყოველივე საუკეთესოს, რაც მას წარსულში გააჩნდა, თამარის სახელთან აკავშირებდა. ასე თანდათან ისტორიამ თამარი ლეგენდად აქცია.

XI-XII საუკუნეებში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ერთიანი საქართველოს საზოგადოებრივი წყობა და კულტურული სახე. მიუხედავად იმისა, რომ მძიმე პოლიტიკური ვითარებაში საქართველო ეკონომიკურად დაუსუსტდა და პოლიტიკურად დაიქსაქსა, საქართველოს ერთიანობის გრძნობა არ გამქრალა, ეს თვითშეგნება ქართველ ხალხს ბოლომდე შერჩა. ერთიანობის საფუბელი, რომელიც XI-XIII სს.-ში შეიქმნა, იღვურად კრავდა და აერთიანებდა პოლიტიკურად დაშლილი საქართველოს სხვადასხვა ნაწილს. დიდია ამ ეპოქის მნიშვნელობა საქართველოს მთელი მომდევნო ხანის ისტორიაში.

XXVI თავი

საქართველოს მეფეთა ტიტულატურა
და მეფედ კურთხევის წესი

XIII ს.-ის პირველ მეთოხედაშვე საქართველო კავკასიის უძლიერესი სახელმწიფო იყო, ხოლო წინა აზიაში ის გამოდიოდა ბიზანტიის მეტოქის როლში. ასეთ ვითარებაში საქართველოს მეფეებს საეჭვოა, რომ მუდმივადიან ვინმე თავის ტოლად ეცნოთ, ბიზანტიის სამხრეთკავკასიურ კარიისა და ოჯახის წევრებიც კი აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ თუ XI ს.-ში საქართველოს მეფეებს დიდ პატივად მიჰყვებოდათ კურაპალატის ტიტული, მისი შიშვენიერების ილქიშინი კიდევ, დავით აღმაშენებელმა, რომელსაც უფლისწულობაში სვეასტოლისა და პანიპრესვასტოლის ტიტულები მჭირდა, გამეფების შემდეგ მალე თქვა უარი ყველა ბიზანტიურ ტიტულზე.

1085 წ. დავითი იხსენიება სვეასტოსად, 1089-91 წწ. პანიპრესვასტოსად, ხოლო რუის-ურბნისის კრების მცდელობებში, სადაც მამამისი მეფე გიორგი II იწოდება, „მეფეთა მეფე და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა კესაროსი“, დავითზე ნათქვამია: „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა თვითმწყობელი“.

ამგვარად, გამაგრა რა მფლობელობა ქვეყნის შიგნით, შეუწყვიტა სელჩუკებს ზარკი, გააერთიანა ქართული მიწების დიდი ნაწილი, დავითმა უარი თქვა ბიზანტიურ ტიტულებზე, მიიღო აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფის ტიტული და იწოდა „თვითმწყობელი“. საქართველოს სახელმწიფოს განაგებდა მეფე — ყოვლისმეფეობის გამგებელი, მონარქი. ის ამ ბერძნულში არ უნაწილებდა სელისუფლებს დინასტიის სხვა წევრებს, როგორც აქო ეს ქართველთა სამეფოში, ბაგრატიონთა სახლში და, ამდენად, ტერმინი „მეფე“-ც ახლებური მონარქის იყო: ის ეწოდებოდა მხოლოდ ერთ პირს სახელმწიფოში — მონარქს, ადრე კი იყვნენ „აფხაზთა მეფე“, „ქართველთა მეფე“, „კახთა მეფე“ (კორეპრესვასტოსი), „პერთა მეფე“.

საქართველოს მეფეთა ტიტულატურა ასახავს ქართული მიწების გაერთიანებისა და ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკური საზღვრების თანდათან გაფართოების პროცესს. გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფეების ტიტულატურა ასეთი თანმიმდევრობითაა წარმოდგენილი: მეფე აფხაზთა (ცა დასავლეთ საქართველოს მეფე), მეფე ქართველთა (ცა ქართლისა და მესხეთის მეფე), და შემდეგ მოდის ბიზანტიისთან ურთიერთობის გამოშვებული ტიტული — კურაპალატი. მეფე ბაგრატ III იწოდება: „მეფე აფხაზთა და ქართველთა, და კურაპალატი“. კახეთ-პერეთის შემოერთების შემდეგ მის ტიტულს ემატება „რანთა და კახთა“, ბაგრატ IV, რომელიც, აგრეთვე, იწოდება აფხაზთა და ქართველთა მეფედ, ჯერ ატარებდა კურაპალატის, შემდეგ /40-იანი წლები/ ნოველისიმოზის, 60-იანი წლებიდან კი სვეასტოლის ტიტულს. აფხაზთა და ქართველთა მეფედ იწოდება, აგრეთვე, მეფე გიორგი II, რომლის ტიტულატურაში ნოველისიმოზის ცვლის ჯერ სვეასტოსი და შემდეგ კესაროსი.

როგორც უკვე აღინიშნა, დავით აღმაშენებლის დროიდან ტიტულატურაში ძირითადი ცვლილება ხდება. მართალია, დასაწყისში ისიც ატარებს ბიზანტიურ საკარისკაციო ტიტულებს, მაგრამ შემდეგ ბიზანტიური ტიტულები ქრება და ჩნდება ტიტული „მეფე რანთა და კახთა“ (ეს ტიტული გაქრა კახეთ-პერეთის დაკარგვის შემდეგ), რაც პერეთ-კახეთის შემოერთებაზე მიუთითებს, ხოლო შემდეგ — „მეფე სომეხთა“, ე.ი. ლორე-ტაშარის მეფე დავითის ასეთი ტიტულატურა: „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა“ წარმოადგენილია მის მიერ მოპოვებული მიწებისა და სამეფო დროშის პუნზე.

„რანთა მეფედ“ ქართულ წყაროებში მეფე ბაგრატ III-ც იწოდება, რაც მის დროს პერეთის ერთიან საქართველოსთან შემოერთებაზე უნდა მეტყველებდეს, მაგრამ „მეფე სომეხთა“, ტაშარ-ტაშარელების სამეფოს შემოერთებასთან ერთად, უნდა შემოსულიყო

საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში, რადგან „სომეხთა მეფის“ ტიტულს ტაშირელი კვირიკიანები ატარებდნენ, ხოლო სომეხი ბაგრატიონების ანისის სამეფოს დაპყრობას შედეგად მოჰყვა საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში ბაგრატიონთა ტიტულის – „შაჰან-შა“-ს გაჩენა. ეს ტიტული საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში დავით აღმაშენებლის დროს უნდა შესულიყო, ანისის სამეფოს შემოერთებასთან ერთად, მაგრამ წყაროებში ის მხოლოდ გიორგი III-ის დროიდანაა დამოწმებული; არა მხოლოდ „შაჰან-შა“, „შირვან-შა“-ც დავითის დროს უნდა შესულიყო ზეცის მეფეების ტიტულში, როდესაც განხორციელდა შირვანის დაპყრობა, მაგრამ ეს ტიტულიც მხოლოდ გიორგი III-ის სიგელშია პირველად დამოწმებული. ვფიქრობთ, რომ ტიტულატურის ის ფორმა, რომელიც მოცემულია გიორგი III-ის სიგელში – „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა, შირვან-შა და შაჰან-შა“ – დავითის მეფობის უკანასკნელ წლებში შექმნილია. მაშინ გაჩნდა ტიტულატურაში „თვითმპყრობელი“-ც, „თვითმპყრობელად“ წოდების ტენდენციაც გავრცელებული საქართველოს მეფეების დროს იქნეს უკვე თავს, რისი დადასტურებაცაა ბაგრატიონთა გვარის მემკვიდრეს განცხადება, რომ ბაგრატ III-მ „დაიპყრა ყოველი კაცისა თვითმპყრობლობითა ჟიქითიოვან ვიდრე გურგენამდე“. მართალია, ბაგრატის დროს საქართველოს შემადგენლობაში მარაღაც შემოდიოდა ზოგი მუხომელი სამეფოებელი, მაგრამ „თვითმპყრობლობით“ მას მხოლოდ საქართველოს ნაწილი ესტრა. რეალურად ეს ტენდენცია დავითის დროს იქცევა. საქართველოს პირველი თვითმპყრობელი მეფე ფეოდალური საზღვარგარეთის პირობებში სწორედ დავითი იყო.

დავითის მეფობაში საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში ჩნდება ისეთი მნიშვნელოვანი კომპონენტი, როგორიცაა „მესიის მახვილი“. დავითის მიერ მოჭრილ სილენძას მონეტაზე ამოკვეთილი არაბული წარწერა – „მეფეთა მეფე დავითი, ძე გიორგისი, მესიის მახვილი“, დავითის პოლიტიკის აშკარა გამოხატულებაა. ეს ტიტული ზეგარამეზე მეტყველებს: უწოდებს რა თავის თავს მესიას მახვილს, მეფე აცხადებს, რომ მას საქმიანობას დიპლომატიკა და, ამდენად, მეფის წინააღმდეგ გამოსვლა თვით ღვთის წინააღმდეგ აზნაურებას უდრის. ეს „მესიის მახვილი“ მამართლია როგორც სამართალი, ასევე საგარეო მტრების წინააღმდეგ. ერეკლეოდა რა საქართველოდან და მუხომელი ქრისტიანული ტყვეებიდან სელჩუკ დამპყრობლებს, ის მათ თვალში იყო მამაღმართა წინააღმდეგ მებრძოლი მესიის ხმალი. ეს ფრთხილ მომკვებთან პოლიტიკური ფორმულია იყო, რომლითაც მეფე ამართლებდა თავის აშკარად გამოხატულ და გამოხეულ კლასობრივ, სამართა და საგარეო პოლიტიკას. „მესიის მახვილი“ პოლიტიკური ბრძოლის რელიგიური ხაზით იყო. შემოხვედითა არც ის არის, რომ ტიტულს „მესიის მახვილი“ დავითი რთავს მის მიერ მოჭრილ მონეტას არაბულ ლეგენდაში. ეს მონეტა მთელი მახლობელი აღმოსავლეთის ბაზარზე ტრიალებდა და დავითის ამ უწოდების პოპულარიზაციის შესაძენად საშუალება იყო. მას უნდა დავინახებინა მამაღმართათვის, რომ დავითი – „მესიის მახვილი“ – ქრისტიანთა ინტერესების დამცველია და ქრისტიანთა ყველა მტერს უნდა ემთხვეოდეს მისი.

ჭარბოდ მეფეთა ამ ტიტულატურაში, რომელიც დავით აღმაშენებლის მეფობის დროსაა შემოშვებული, ასახულია საქართველოს საერთაშორისო მნიშვნელობის თანდათან ზრდის სურათი. აღსანიშნავია, რომ „მესიის მახვილი“ დამკვიდრდა მუხომელი მამაღმართური ტყვეების წარმოშობიდან შედგენაში. მესიის მახვილს („მახვილი მესიის“) უწოდებს მას ცნობილი შირვანელი პოეტი, მამაღმართი, ზაკანი.

მეფის თვითმპყრობელი ხელისუფლების დამყარებისათვის არამცირედი მნიშვნელობა ენიჭება ტახტის შემკვდრობისა და მეფეთა კურთხევის წესს. ჩანს, გავრცელებული საქართველოს მეფეები ტახტის მათ მიერ გადაცემის დავაობებთან ცდილობდნენ და ამიტომ, უზრაველეს შემთხვევაში, თავისივე სიცოცხლეში აკავდათ ტახტზე მემკვიდრეები. ეს ფაქტი სხვა მიზნებსაც ისახავდა. მეფეთა კურთხევის არსებული წესი საგანგებოდ უსჯამდა ხანს ფეოდალური არისტოკრატიული საგვარეულოების მნიშვნელობას გამეფების აქტში. რო-

გორც უკვე ითქვა, ეს წესი დასავლეთ საქართველოში იყო შემუშავებული ამ დროს, როდესაც ზედიზედ არა მხოლოდ ფორმალურად, არამედ გარკვეული თვალსაზრისით ფაქტობრივად საშველი ხელისუფლებას ფეოდალური არისტოკრატია საგან იღებდა.

დავით აღმაშენებელმა თავიონ აკურთხა დემეტრე ასევე მოიქცნენ დემეტრე და გიორგი ნიშნდოშვილი, რომ დავითის მეტყველებით დემეტრე 1240 წ. ზეორედ აკურთხეს მეფედ, რაც ასახულია მაკნეხარაშის ცეცხლის ფრესკაზე გიორგის გარდაცვალების შემდეგ უმაღლესმა ორგანომ, დარბაზმა, მცირეოდენი ყოფიანის შემდეგ, მაგრამ მაინც, მისცა დასტური თამარის გაბრუნებაზე, მაგრამ მამის, გიორგის გარდაცვალების შემდეგ ის ხელმწიფედ აკურთხეს მეფედ. ამით დიდებულია საკრებულომ, ფაქტობრივად, აღიდგინა მეფის კურთხევის წესში თავისი დეკარგული პრავილეგია, საშველი ნიშნების /ხმალი/ მათ შორე გადაცემის უფლება. მიუხედავად იმისა, რომ თამარი ხელმწიფედ აკურთხეს, ის ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევაში აცხადებს, რომ მას მეფობა ღვთისაგან აქვს პოქებული, რომელიც მას მამამ მისცა. არსებობს თვალსაზრისი, რომ თანამოსაფრედ კურთხევა არ ნიშნავს მეფედ კურთხევას, და რომ სრულყოფილიან „მეფედ“ აუცხადებლად უნდა გეკურთხოთ თანამოსაფრედ ნაკურთხა.

მეფის კურთხევის წესის არანაგულ მნიშვნელობაზე კარგად მეტყველებს ის გარემოება, რომ უკვე XIII ს-ის დასაწყისშივე (თამარის მეფობის დროსვე, ან რუსუდარის დროს, შემუშავდა კურთხევის ასახლი „წესი და განგება“, რომელმაც გააუქმა ფეოდალურ საკურთხელოთა პრავილეგია ამ აქტში და ეს უფლება უწყებათა ხელმძღვანელებს გადასცა. მაგ., ხმალი მეფეს ამარსასალარი გადასცემდა (განურჩევილად მისი გვარისა). ამგვარად, საქართველოს მეფეთა მისწრაფება, თავი გადასცენ მეტყველებს ტახტზე, თვითმპრობედური ხელისუფლებას დამყარების ტენდენციის ერთერთი გამოვლინებაა არ არის გამოირიცხული, რომ თანამოსაფრედ კურთხევის შემდეგ იგულისხმებოდა საკუთრივ მეფედ კურთხევა. საშუაზაროდ, ჩვენ ზედიზედ არსებული წყაროები არ აძლევენ საშუალებას გავარკვეოთ, როდისმან მეტყველება ტახტზე უეჭველად პირშეიხე გადაცემის წესი. მაგრამ ერთიანი საქართველოს პირველი მეფის, ბაგრატ III-დან მოყოლებული, ის ნამდვილად მოქმედებს, თუმცა ცენტრალური ხელისუფლების სიძლიერის მოწინააღმდეგე ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლები ცდილობენ ბაგრატ IV-ს მისი უმცროსი ნახევარმამა დაუპირისპირონ, ისევე, როგორც დავით IV-ის შიერ კურთხეულ დემეტრეს – უმცროსი მამა ვახტანგი, ჩანს, ბრძოლა მეფის შიერ თანამოსაფრედ კურთხეულის ხელმწიფედ კურთხევისათვის. როგორც უკვე ითქვა, თამარმა სცადა არსებული წესის შეცვლა. თუ გადიაჩნებთ, რომ „კურთხევის წესი“ სამოლიოდ რუსუდარის დროს გაფორმდა, მისი შეცვლის ტენდენცია თამარის ხანაში უკვე იქნის თავს.

მეფის ხელისუფლების ასეთი აღზეება სათანადო იდეოლოგიურ დასაბუთებას მოითხოვდა. აქ საშველი ხელისუფლებას მხარში ამოუდგა ქრისტიანული იდეოლოგია, რომელმაც მეფის ხელისუფლების უზენაესობა მისი ღვთიური წარმოშობით დასაბუთა.

ელისობრივ საზოგადოებათა და სახელმწიფოთა არსებობის დროიდან კაცობრიობის ესტორია სახელმწიფოთა სათავეში მეგობი პირების ზედაშიანური, ღვთიური წარმოშობის შრავალ თვარაზს იცნობს. გინეიარების გარკვეულ ვტახზე საქართველოში იქმნება ბაგრატიონთა ღვთიური წარმოშობის თეორია. ბაგრატიონები ადრე აღზედნენ ქართული სომხურ პოლიტიკურ სამყაროში და მათ ირგვლივ არაერთი გადმოცემა შეიქმნა, რომელთა სამოლიოდ დამუშავება მამინ ხდება, როდესაც ბაგრატიონები ერთიანი ქართული სახელმწიფოს სათავეში მეფობა მოწარმებენ არიან. ამასთან დაკავშირებით იქმნება საგანგებო საისტორიო თხზულება: „კოსოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა ჩვენ ქართველთა მეფეთა, თუ სადათ მოიწიენეს ამას ქვეყანასა იგინი, ანუ რომლით ეამათა უპყრიეს მათ მეფობა ქართლას“, სუმატ დავითის ძის, რომლის მიხანია ქართველ ბაგრატიონთა ისეთი გერე აღოვანს შემუშავება, რომლითაც ისინი დავით წინასწარმეტყველის, იესო ქრისტეს წინაპრის უშუალო მეტყველები არიან.

ეს თეორია, ისევე როგორც ამ ტიპის ყველა თეორია, სამეფო საგვარეულოს განდიდება-აღზევებას ისახავდა მიზნად: ის ამ საგვარეულოს უპირატესობას ანიჭებდა ყველა საგვარეულოს წინაშე და, რაც მთავარია, იდეოლოგიურად ასაბუთებდა მათ პოლიტიკურ ბატონობას. ხელისუფლების გაძლიერების შემდგომ საფესურზე ქართველი ბაგრატიონები აცხადებენ, რომ მათ ხელმწიფობას მფარველობს და წარმართავს ოგით მამაშეცხიერი. ეს დოგმა უკვე დავითის მეფობაში შემუშავდა. თავის ანდერძში დავითი პირდაპირ აცხადებს, რომ მეფობა მას ღვთისაგან აქვს მიღებული. ამდენად, თუ საქართველოს მეფის საკმეფობას თვით მამაშეცხიერი წარმართავს, მაშინ, ვინც მის წინააღმდეგ გამოდის, ის ღმერთის წინააღმდეგ იბრძვის. ამდენად, განვითარების ამ ეტაპზე, სახელმწიფო ხელისუფლების რეალური მფლობელების შესაბამისად და ამ მფლობელების განმტკიცების მიზნით, მეფის ღვთაებრივი წარმოშობის იდეა მკვიდრდება.

შემდგომ ეტაპზე მეფის ხელისუფლების ამაღლების იდეოლოგიური თეორიის შემდგომი დამუშავება ხდება. მისი ახალი ვარიანტის თანახმად, რომელიც უკვე თამარის მეფობაში შემუშავდა, ქართველი მეფეები არიან: „ზე ნაყოფისაგან“ და „ნაყოფი ხისაგან“, „დავითიანთაგან და ხუასროიანთაგან და პანკრატონიანთა“, დავითიანობას ხოსროიანთა, სპარსეთის მეფეთაგან წარმოშობაც მიემატა. თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით, ქორწილი მას გადაუხადეს „ვითარ იყო ხუედრი და რიგი უღუმეიანობისა და შარავანდედობისა მათისა“. თუ დავითისაგან წარმოშობა საქართველოს მეფეებს „ოლიმპიურ სიდიადეს“ აძლევდა, სპარსეთის მეფეთა ჩამომავლობა „გვირგვინისან შარავანდედს“ ანიჭებდა.

ამგვარად, თეორია ქართველ ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, ამ გვარის თანდათან აღზევების შესაბამისად მათ ღვთის ჩამომავლებად აცხადებს. თუ დავითის მეფობაში საკმეფი მათი ღვთის მიერ ნაკარნახევად დასასწავლებელი, შემდგომში ყველაფერს ამას მათი „ავღუსტიანობა“ და ხოსროიანთაგან ჩამომავლობა ემატება.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შეგნება იმისა, რომ მეფის ხელისუფლება „თუთმპყრობელურია“, საბოლოოდ დავითის დროს შემუშავდა და თავისი გამოხატულება მეფის ტიტულატურაში პოვა.

XXVII თავი

სახელმწიფო გამგებლობა XI-XII სს.-ში

1. საქართველოს ფეოდალური მონარქია

X-XI საუკუნეების მიჯნაზე წარმოიქმნა ახალი პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცნება – „საქართველო“. ეს იყო ახალი ქართული სახელმწიფო, რომლის თვით სახელწოდებაც მიუთითებდა იმაზე, რომ ის წარმოადგენდა მიწის ქართველი ხალხის სახელმწიფოს.

საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისა და კონსოლიდაციის პროცესი, როგორც ვინახეთ, დასრულდა XII ს.-ის I მეოთხედში: აფხაზთა სამეფო (დასავლეთ საქართველო), ქართველთა საერაპალატო – სამეფო (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო), კახთა საჰერეპისკოპოსო სამეფო, ჰერეთა სამეფო, ქართლის საუფლო (შავი ქართლი), ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო (ქვემო ქართლი), თბილისითურთ გაერთიანდნენ საქართველოს მონარქიაში.

XII ს.-ში საქართველოს მონარქია – „უფელი საქართველო“ – გასცდა თავის ეთნიკურ ფარგლებს და მოიცვა თითქმის მთელი სამხრეთ კავკასია – „ნიკოფსით დარუბანდამდე“. ეს მონარქია, სხვადასხვა ტერიტორიულ ფარგლებში, არსებობდა XI-XV სს.-ში.

საქართველო XI-XV სს.-ში ტაიისა და ფორმის მიხედვით წარმოადგენდა ცენტრალიზებულ /ე.ი. უნიტარულ/ ფეოდალურ მონარქიას.

საქართველოს მონარქიის – მეფის ბადაუფლება შეზღუდული არ იყო ზედამხედველი წოდებრივი წარმომადგენლობითი ორგანოთი (ასეთი ორგანოს – „კარავის“ შესატყვისად მოწოდებული ფეოდალთა გამოსვლა, XII ს.-ის 80-იან წლებში, მარცხით დასრულდა). მიუხედავად ამისა, საქართველოს სახელმწიფო ამ პერიოდში არ წარმოადგენდა აბსოლუტურ მონარქიას /ე.ი. სრულიად შეუზღუდავი მონარქის საგამებლოს/. მეფე მას განაგებდა ფეოდალთა ზედაფენისთან /დიდებულებთან/ ერთად, რომლის წარმომადგენლებს პერიოდულად იწვევდა ზოლში სასახლეში სახელმწიფო საკითხების გადასაწყვეტად. ამ ორგანოს „დარბაზი“ ეწოდებოდა. მეფესთან დიდებულთა ეს თანაგამგებლობა თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსს გამოხატული აქვს გარკვეული ფორმულით: მისი თქმით, მეფე სახელმწიფოში საქმეებს განაგებდა „თანადგომითა და ერთნებობითა შეიღთავე სამეფოთა დიდებულთა“.

გამგებლობის ცენტრალიზაცია რამდენადმე დარღვეული იყო საერისთავო სისტემით, რაც უპირისპირდებოდა XII ს.-ში დამკვიდრებულ გამგებლობის საუწყებო სისტემას. საერისთავო ქვეყანა ერთგვარ ავტონომიურ ერთეულის ქმნიდა სახელმწიფოში თავისი გამგებლობის აპარატით, ერისთავით სათავეში: ავტონომიისაკენ მიდრეკილება ჰქონდა, აგრეთვე, დიდებულთა მამულებს /ე.ი. სამეკვიდრო სამფლობელოებს/. მაწათმფლობელობის სამაჟლო სისტემა, როგორც განვითარებული ფეოდალიზმის პროდუქტი საქართველოში, შეუვალობის /ე.ი. იშვიათების/ ინსტიტუტის არსებობის პირობებში, აგრეთვე უშლიდა ზღვს მმართველობის ცენტრალიზაციას.

საქართველოს სახელმწიფო ამ პერიოდში, თავისი ეთნიკური ფარგლების გარეთ, ზოგ შემთხვევაში, წარმოადგენდა ფედერაციულ სახელმწიფოს /ე.ი. ავტონომიური პოლიტიკურ-ერთეულების გაერთიანებას/. ზოგ შემთხვევაში კი ქმნიდა კონფედერაციას /ე.ი. სახელმწიფოთა კავშირს/. მაგალითად, აღმოსავლეთ შირვანი /ე.ი. აღმოსავლეთ აზერბაიჯანის – შირვანის აღმოსავლეთი ნაწილი/ შედიოდა საქართველოს მონარქიაში ფედერაციულ საწილ-ბზე. მას ჰქონდა თავისი ავტონომია, ჰყავდა თავისი გამგებელი – შირვან-შაჰი, რომელმაც ექვემდებარებოდა საქართველოს მეფეს როგორც მისი ყმად-ნაფიცი /მოხარკე, ვასალი/. სამხრეთ კავკასიის ზოგიერთი ქვეყანა შევიდა საქართველოს უნიტარულ სახელმწიფოში /სომხეთი, დასავლეთ აზერბაიჯანი/. ჩრდილო კავკასიისა და სამხრეთ აზერბაიჯანის ქვე-

ნებთან საქართველო ქმნიდა კონფედერაციას – აერთიანებდა მათ, თავისი პეგეზონობით, კავკასიის ქვეყნების კავშირში.

ამრიგად, საქართველოს ფეოდალური მონარქია XI-XV სს.-ში თავის ეთნიკურ ფარგლებში იყო ძირითადად ცენტრალიზებული /უნიტარული/, მაგრამ, არა აბსოლუტური მონარქია. თავისი ეთნიკური ფარგლების გარეთ ის იყო 3 ფორმის: უნიტარული, ფედერაციული და კონფედერაციული.

სეფე-სახლი (სამეფო დინასტია). საქართველოს მეფეები იყვნენ ბაგრატიონთა დინასტიიდან (სეფე-სახლიდან). ბაგრატიონთა სახლი IX-X სს.-ში განაგრძდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ქართულ თემებს (ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი, აჭარა, სვერი, კოლა, არტანუჯი, ჯავახეთი, სამცხე). ამ სახლის წევრი ადარნასე II გახდა პირველი „ქართველთა მეფე“. ამავე სახლის წევრი ბაგრატ III ერთიანი საქართველოს პირველი მეფეა. ამის შემდეგ ბაგრატიონთა დინასტიას უბერია საქართველოს სამეფო ტახტი (როგორც მონარქიის, ისე პოლიტიკური დაშლის შემდეგ) 1810 წლამდე, ე.ი. უკანასკნელი სამეფო ტახტის გაუქმებამდე (იმერეთში). ბაგრატიონთა სახლში, როგორც უკვე ითქვა, შეიქმნა თეორია ამ საგვარეულოს დავით ებრაელთა მეფიდან წარმომავლობის შესახებ. ეს თვალსაზრისი ასახულია არა მარტო ქართულ წყაროებში, არამედ X ს.-ის ბიზანტიის იმპერატორის კონსტანტინე პორფიროგენეტის და X ს. სომეხი ისტორიკოსის, იოანე კათალიკოსის თხზულებებში. ამის გამო, ბაგრატიონები იწოდებოდნენ „დავითიან-სილომონიან-მანკრატოვანად“ (მანკრატოს – ბერძნულად ყოელისმცხოვრელი).

სეფე-სახლი

სეფე-სახლი (ან: „სამეფო სახლი“, „სახლი სახელმწიფო“) შედგებოდა მეფის, დედოფლის და უფლისწულებისაგან (მეფის შვილებისაგან). მათ ეწოდებოდა მეფის სახლმწიფო. მეფე თავისი სახლის მიხედვით იყო მამასახლისი (ე.ი. სახლის მამა, სახლის უფროსი). უფლისწულები იღებდნენ ისეთ აღზრდას, რომ შეძლებოდათ სახელმწიფო საქმეების გატეხვა და ღამეების სადგომობა. მეფის, ქართველი ისტორიკოსების თქმით, მოეთხოვებოდა: კარგი მშვიდდონობა, ცხენოსნობა, მოასპარეზება, რაინდობა, მეფური ზრდილობა, მწიგნობრობა. უფლისწულს ჰყავდა გაშრდილ-მასწავლებლები, რომელნიც ზრუნავდნენ მის გონებრივ და ფიზიკურ განვითარებაზე. მეფის კურთხევა, ე.ი. ტახტზე აყვანა სრულდებოდა განსაზღვრული საეკლესიო და სამოქალაქო ცერემონიებით, რომლის ზუსტად დაცვას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ამ ცერემონიაში მღვდლები და მეფის ძალაუფლების წარმომავლობა და მისი მიმართება დიდგვარიან ფეოდალებთან თუ ეკლესიასთან.

მეფის ხელისუფლების ინსიგნიები შემდეგი იყო: გვირგვინი (ოქროსი, შემკული ძვირფასი თვლებით), პორფირ-ბისონი (სამეფო სამოსელი). პორფირი – წითელი წამოსასხამი, ბისონი – ქვედა, გრძელი, ოქროქსოვილი სამოსელი), სკიპტრა (კეპრონი), ხმალი, საჯდარი და საჯდომი (ამაღლებული ადგილი – ტახტი და მასზე დადგმული სამეფო სავარძელი), ძელი ცხორებისა (წინ წასაძლოლი სამეფო ჯვარი), სეფე-დროშა, ბეჭედი.

მეფის განსაზღვრული

საქართველოს მეფე, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თვითმპყრობელი იყო, მაგრამ, ის განაგრძდა სახელმწიფოს დიდ ფეოდალთა წარმომადგენლებთან ერთად. მეფის ხელში თავმოყრილი იყო უზენაესი საკანონმდებლო, აღმასრულებელი და სასამართლო ძალაუფლება. ის განაგრძდა როგორც საშინაო (ადმინისტრაციული გამგებლობა, ფინანსები, ღამეები, სასამართლო), ისე საგარეო საქმეებს. მეფე ერეოდა საეკლესიო საქმეებშიც, დავით აღმაშენებლის რეფორმების შედეგად კი ეკლესია დაექვემდებარა სახელმწიფოს.

მეფე, წარჩინებულ საერო და სასულიერო პირებთან შეთანხმებით, ადგენდა სამართლის წიგნს – სახელმწიფოს კანონთა კოდექსს. ასეთია, მაგალითად, „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი“, რომელიც ყოფილა „პირველად... მეფეთ-მეფისა ბრძანებითა და მერმე ეპისკოპოსთა, დიდებულთა და აზნაურთა და კაცთა შეფეთა წინაშე ერთბაშად გაჩენილი“.

მეფე უმაღლესი მთავარი იყო სახელმწიფოში, მაგრამ ამ უფლებასაც ის უნაწილებდა ქვეყნის წარჩინებულებს. მაგალითად, ოპიზისა და მაჯნაძორის დავა ბაგრატ IV-მ ერთბაშად მოგვითხროვს. კი არ გადაწყვიტა, არამედ შეკრიბა დარბაზის კარზე „მღელღელმოძღვარნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი და ყოველთა ქვეთა ზემოთა და ქვემოთა აზნაურნი, მკცნი-ერნი საბჭოთა საკმეთანი“ და მათთან ერთად გააჩნია ეს დავა. ბუნებრივია, მეფე ვერ გასწვდებოდა ყველა სადავო საკითხის გადაჭრას სახელმწიფოში, ყველა მომწივანი მეფეზე ვერ მიაღწევდა. სამეფო კარზე არსებობდა უმაღლესი სასამართლო – „საჯო კარი“. როგორც უკვე ითქვა, დავითმა გააფართოვა მისი უფლებები და მას მეფის ეაზირი – შწიგნობართუხუცესი ჩაუყენა სათავეში. ადგილებზე დაინიშნენ სამეფო მოსამართლენი: „ააცნი მართლად მცნობელნი და განმკითხველნი მოჩაქართანი“.

მეფე სახელმწიფოს უმაღლესი მთავარსარდალი და საღამწრო საშემების გამგებელი იყო. მეფის მოვალეობაში შედიოდა: „ლაშქართა მეცადინეობანი“, „შებდართა განწყისებანი“, „სპათა დაწობანი და ღონენი“, ამ ფუნქციებს მეფე XII ს.-დან ახორციელებდა ამირ-სპასალარის შემეფობით, რომელიც, დავით აღმაშენებლის შემდეგ, სათავეში ჩაუდგა საქართველოს სამხედრო უწყებას.

მეფე განაგებდა სახელმწიფო ფინანსებს. მხოლოდ მას ქმნიდა უფლება გაეთავისუფლებინა სახელმწიფო გადასახადებისაგან ესა თუ ის პირი, ორგანიზაცია, ან მხარე – შეუვალობის /იმუნიტეტის/ მინიჭებით. ამ დარგს მეფე მართავდა საფინანსო უწყების მეთაურის – მჭურჭლეთუხუცესის დახმარებით. მასვე შეეძლო მხოლოდ გაეცა სამამულოდ /ე.ი. სამეცადინეოდ/, ან საკარგად /პირად მფლობელობაში, განსაგებლად სახელმწიფო, ან საშველო ტონება /მანქანი, ყმები და სხვა/. ამასთან, ყმა-მამულის გაცემა და შეუვალობის მინიჭება მეფეს უნდა შეეთანხმებინა ამირსპასალართან, რადგანაც ეს საკითხები დაკავშირებული იყო ღაშქრის გამოყვანასთან.

მეფე სათავეში ედგა სახელმწიფოს სამხედრო აპარატს. ის იყო არა მარტო უმაღლესი მესაკუთრე პატრონი /სიუზერენი/ თავისი ყმავასაღებისა, არამედ – უმაღლესი მოხელეც, გამგებელი. მის მოვალეობას შეადგენდა „საქელოთა სჯანი“, ე.ი. დიდი მოხელეების დანიშვნა – „დალოცვა“ და „ქელდასხმა“. მეფე აძლევდა ამ მოხელეებს ხელისუფლების რისონებს.

მეფე განაგებდა საგარეო საკმებსაც. მისი მოვალეობა იყო „მოციქულოთა შემოსუენანი“ (ე.ი. მიღება), „მოსაკითხავთა შესატყვისი მოსაკითხავნი“, ე.ი. პასუხის გაცემა მერობელი ქვეყნების მეთაურის მოკითხვებზე, „შებდუნეთა ჯეროენანი მისაგებლნი“ /გამდ-ნაფიცი მეფეებისაგან გამოგზავნილი მღვდნის მომტანთა დასაჩუქრება/ და სხვა. მეფე წყვეტდა თავისი კარის მოხელეებთან ერთად ომის გამოცხადებისა და ხაზის დაღების საკითხს.

მეფეს საეკლესიო საკმებზეც მოუწევდა ხელი. საქართველოს საეკლესიო კრებას მეფის სახელით იწვევდნენ ხოლმე. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება შედგა დავით აღმაშენებლის ბრძანებით. ქართველ-სომეხთა საპატრო კრებაც დავითმა მოიწვია. თამარის დროსაც საეკლესიო კრება მეფემ მოიწვია. ეკლესიის მესვეურნი მეფის გარეშე იწვევდნენ კრებას საგანგებო შემთხვევაში. საეკლესიო კრებას მეფე ხსნიდა და თავის სიტყვაში განმარტავდა კრების მიზანს. ამის შემდეგ მეფე აღარ მონაწილეობდა საეკლესიო კრების მუშაობაში. სამეფო მონასტრები და ეკლესიები მეფეს ეჭვობდებოდნენ როგორც პატრონს (ისევე როგორც, ფეოდალის მონასტრი – ფეოდალს, კათალიკოსისა, ან ეპისკოპოსისა – კათალიკოსსა და ეპისკოპოსს). მეფე, როგორც პატრონი, ზრუნავდა თავისი ეკლესია-მონასტრების მატერიალურ უზრუნველყოფაზე და წესდება-ტაძარიანს გაჩენაზე. ან თვითონ

უდგენდა ტაბაკონს, ან ამტკიცებდა კრებულის მიერ შედგენილს. სამეფო ეკლესია-მონასტრის განგება ჭყონდიდელ-მწიგნობართან უნდა დაეკისრებოდა. ეკლესიის მიერ დაკრულადი და შეტყუებული პირი შეეცადა უნდა შეერისხა და ჩამოერთმია მისთვის საჭირო უფლებები: წყურთშია მამული, ლაშქარში არ დაეშვა.

მეფე პირადად უწევდა ხოლმე კონტროლს სამეფო კარის ვეფხე დაწესებულების მუშაობას, რის გამოც ის ხშირად იყო ხოლმე ამ დაწესებულებებში: საღაროში, საჭურჭლეში და სხვა.

მეფე დიდი ადრევე იწყებდა მუშაობას: როდესაც ის საწოლიდან გამოვიდოდა, ვიდრე უკანმოკლე იყო, მაშინაც შეიძლება მოეხსენებინათ სასწრაფო საქმე. შემდეგ კი, ღამეშივე ის ისმენდა ხოლმე საურავ საქმეებს.

საქართველოს სახელმწიფო მმართველობა ხორციელდებოდა როგორც ცენტრალური საუწყებო დაწესებულების, ისე ადგილობრივი გამგებლობის სისტემით. ადგილობრივ გამგებლობისთან დასაკავშირებლად მეფე ახორციელებდა სახელმწიფოს ჩამოვლას. ჩამოვლის მეტოფიკად გამგებლობა საქართველოს ძველთაგანვე მოხდებოდა ტრადიციით. ამ მეთოდს იყენებდნენ საქართველოს მეფეები XI-XIII სს.-შიც. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გვამცნობს, რომ დავითი „ჩაივლიდა აფხაზეთს ბიჭვინტამდე და განაგნა საქმენი მანდაურნი“, შემდეგ „გარდავიდა გეგუოს... განაგო მანდაური ყოველი“. ასევე იტყვიან თამარც: „ვამ გარდვილიან აფხაზეთს, განაგნიან საქმენი მანდაურნი - გადმოვიდიან ქართლს, სომხეთს და შერმე დადვიან ღუბის, მოვიდიან ხარაგითა განძელნი და აღმართ კარნუ-ქალაქელი, გაზაფხულ აღმოვიდიან სომხითი, მოვიდიან ხარაგა ნახჭევნელთა და წარვიდიან კოლას, თავსა არტანისასა და ბენით მოვიდიან ხარაგა კარნუ-ქალაქით და ერზინკით და სხუთა გარეშითა ქალაქთა“.

სამეფო-მეფისანა /სამეფო დოკუმენტი/

საქართველოს მეფეს ჰქონდა თავისი დომენი - „სეფი“. სამეფო მიწების აღსანიშნავად იხმარება, აგრეთვე, ტერმინები: სამამასხლისო, სამეფო, სამეფო, ხსო. საქართველოს მეფეთა სიგელ-გუგუნი წარმოადგენდა შემდეგი თემები: ტაო, უაფხაზეთის ნაწილი, თრიალეთი, ქვემო ქართლის ნაწილი, სამოქალაქო /ქუთაისის მხარე/, გურია, კახეთის დიდი ნაწილი. ქალაქები: თბილისი, ქუთაისი, გორი, ატენი, თნვანი /თნოვანი/, რუხთავი, დმანისი, მონასტრები: გელათი, დავით-გარეჯი, მღვიმე/გვან წყარო შიომღვიმე/, ვარძია, ვაჰანი /XIII ს.-მდე/.

სამეფო დომენს განაგებდა სპეციალური დაწესებულება მეფის კარზე - „საგამგეო“, რომელსაც სათავეში ედგნენ საგამგეოს უზუგესი და მისი თანამშემწე - საგამგეოს მუჭოფი. სეფი-ქვეყნებს განაგებდნენ მეციბი, განმცეცი და მოურავები. სამეფო დომენის გამგებლობასთან კავშირი ჰქონდათ, აგრეთვე, სახელმწიფო მოხელეებს: მსახურთუხუცესს, მანდატურთუხუცესს, მონადირეთუხუცესს, მეღვინეთუხუცესს, მეჭურჭლეთუხუცესს და მათი უწყებების მოხელეებს: მანდატურებს, მონადირეებს, ზღვინეებს, მეხერცებს.

სამეფო ქალაქებში /ან „სამეფო ქალაქებში“/ და მათ სანახებში მეფეს ჰქონდა სასახლეები /„სამეფო სრა“, „დარბაზი“, „პალატი“/. მაგალითად, თბილისში სამეფო სრა იდგა ისანში /გვანდელი ავლაბარი/, ხოლო თბილისის სანახებში - დიდუბეში. ქუთაისის სანახებში - გეგუოში. საქართველოს სატახტო ქალაქი - მეფის მთავარი რეზიდენცია 1122 წლამდე ქუთაისი იყო, ხოლო თბილისის გათავისუფლების შემდეგ დავით აღმაშენებელმა ის აქცია „სახლად თუხად საუკუნოდ“, ე.ი. მთავარ სატახტო ქალაქად. მეფეს, გარდა ქალაქებისა, ჰქონდა თავისი საზაფხულო რეზიდენციები - მაღლობ, გრილ ადგილებში. ასეთი სადგომები იყო, მაგალითად, დიდგორი, ტაბახმელა. ნაქარმაგვეში ყოფილა დასასვენებელი და გასართობი სახლი - „სახლი საღვინო, სათამაშო“.

„დარბაზი – ხელმწიფის კარი“

„ეროვნობითა და თანადგომით“. „დარბაზითა“. „დარბაზის ერი“. „დარბაზის ყმანა“. სახელმწიფოს გამგებლობის ცენტრს წარმოადგენდა „ხელმწიფის კარი“. ხელმწიფის კარზე თავმოყრილი იყო ცენტრალური მმართველობის ორგანოები, თავიანთი სამოხელეო შტატით. ისინი განაგებდნენ როგორც სამეფო დომენის, ისე სახელმწიფო და საფეოდალო მიწების საქმეებს: გადასახადებსა და ფინანსებს, სამართალს, სამხედრო საქმეს, სამეფო მონასტრებს და ქალაქებს, სამეფო დომენის მეურნეობას.

ამრიგად, ხელმწიფის კარი იყო სახელმწიფო გამგებლობის ცენტრალური დაწესებულება. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით, ლოცვისა და საეკლესიო განგებვის წესსა და რიგსაც კი ეკლესია-მონასტრები დარბაზის კარიდან იღებდნენ. XIV ს.-ში უცნობ ავტორს შეუდგენია „ხელმწიფის კარის ვარიგება“, სადაც აღწერილია სამეფო კარის – დარბაზის სტრუქტურა, მისი დაწესებულებებისა და მოხელეების ფუნქციები, სასახლის ცერემონიალი.

ხელმწიფის კარზე, გარდა მუდმივმოქმედი დაწესებულებისა, საგანგებო, მნიშვნელოვანი საკითხების გადასაწყვეტად, მეფის მოწვევით, საჭიროების შემთხვევაში იმართებოდა ხოლმე დიდებულია და უმაღლეს საეკლესიო პირთა თათბირი (დარბაზი). ამ თათბირზე მეფეს გამოჰქონდა დიდგვარულთა, ფეოდალთა ზედალენის წარმომადგენლებთან შეთანხმებით, მათი „თანადგომითა და ეროვნობით“. ასე მოიწვია, მაგალითად, ბაგრატ IV-მ „დარბაზის კარს: „მოდელთ-მოძღუარნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი და აზნაურნი „მეტყინიერი საბჭოთა საქმიანნი“/ე.ი. სამართლის მკოდრე პირები/ და გააჩნია ორი მონასტრის სამიწო დავა. ასეთ თათბირზე გადაწყვეტა გიორგი II-მ თურქების ზუღსთაგან წასვლა ზაგის დასადებად: „მხო განზრახვა დიდებულითა თესთა თანა და დაამტკიცეს წარსვლა მადლისა ზუღსთაგან მალეჟმს წინაშე“. ასევე გიორგი III-მ თავისი ქალი, თამარი გაამეფა „განჩივითა და გა-მორჩევითა, განგებითა და გაგონებითა ...თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ეპისკოპოზთა, დიდებულთა იმერთა და ამკრთა, ვაზირთა და სამსაღართა და სამსაქტთა“. თამარმა, უმაღლესი სამეფო მოხელეები დანიშნა „თანადგომითა და ეროვნობითა შედითვე სამეფოთა დიდებულთა“.

უმაღლეს საერო და სასულიერო პირთა შეკრება სამეფო კარზე საგანგებო სახელმწიფო საკითხების გადასაწყვეტად ზღუდოდა ადრეც – ქართლის სამეფოს პერიოდში. ასე შეკრიბა, მაგალითად, ვახტანგ გორგასალმა თავის კარზე ერისთავები, ეპისკოპოსები, და სხვა წარჩინებულები ოსეთზე ლაშქრობის გადასაწყვეტად.

ამრიგად, თამარის ისტორიკოსის გამოთქმით, დიდებულები იყვნენ თანამოაზრენი ხელმწიფის მეფობისა.

გარდა საქმიანი სხდომებისა დარბაზში, ანუ დარბაზის კარზე, იმართებოდა ხოლმე საზიგო წვეულებები და აუდიენციები – „დარბაზობები“. დარბაზობა იმართებოდა ქრისტიანული დღესასწაულების, ან სხვა საზეიმო მოვლენების დროს /გამარჯვების ზეიმი, მეფის კურთხევა, სხვა სახელმწიფოთა წარმომადგენლების მიღება და სხვა/. როგორც საქმიან სხდომებს, ისევე სხვადასხვა სახის დარბაზობებს ჰქონდა თავისი წესი: მოწვევის, ჯდომის, ნაღიმის, ამისათვის დგებოდა სათანადო წესდებები. შემონახულია, მაგალითად, ეპისკოპოსთა ჯდომის წესი მეფის კურთხევის შემდეგ გასამართი დარბაზობის დროს /ე.წ. „განგება დარბაზობისა“/. თამარის ისტორიკოსს გადმოცემული აქვს, აგრეთვე, დიდმოხელეთა ჯდომის წესები. „ხელმწიფის კარის ვარიგება“ აგვიწერს დარბაზობის ცერემონიალის ზოგიერთ ელემენტს. დარბაზობა იყო დიდი და მკიდრე, იმის მიხედვით, თუ რა საკითხის გადაწყვეტათ, რა ზეიმიან, ან რა მიზეზით იყო ის დაკავშირებული. დარბაზობის ცერემონიალი იწყებოდა „წვევით“. დარბაზობის მონაწილეებს დარბაზიდან უკანაგონდნენ მწყევლებს,

ერთ, ან ორ კაცს. რაც უფრო წარმოდგენილი იყო დარბაზობის მონაწილე, მით უფრო საპატიო პირი უნდა გაეცხადებინათ მას მოსაწყვეტად. დარბაზში დარბაზობის მონაწილეებს უნდა შეხვედროდნენ ასევე განსაზღვრული ცერემონიებით, მისი ღირსების მიხედვით. სხდომიდან დარბაზობის მონაწილეები ასევე რანგის მიხედვით: რაც უფრო მაღალი რანგის იყო დარბაზობის მონაწილე, მით უფრო ახლოს იჯდა შეფესთან და მით უფრო ძვირფასი იყო მისი საედიო სკამი. შეფე იჯდა მისაღები ოთახის თავში – ამასობაზე ადგილზე/სადარბაზზე/ დაღვთულ ოქროზედ ტახტზე. მეფის მარჯვნივ და მარცხნივ, ოქროზედ სედეზე/სკამებზე, რომლებზეც დაგებული იყო ნატი /ზალიჩა/ და სასთაული /ზალიჩა/, ისხდნენ უმაღლესი სახელადი და საჯარო პირები: კათალიკოსი, მოძღვარ-მოძღვარი /გელათის აკადემიის რექტორი/, ჭეშონდილე-მწიგნობართუხუცესი, ვაზირ-უხუცესები. მათ ქვემოთ, სედეზე, რომლებზეც დაგებული იყო მხოლოდ ნატი, უსასთაულოდ, ისხდნენ მთავარებისკოპოსები და ერისთავ-ერისთავები. შემდეგ, სედეზე, უნატოდ და უსასთაულოდ, ისხდნენ ეპისკოპოსები, ერისთავები, დიდი მონასტრების წინამძღვრები და მოძღვრები. ყველაზე დაბალი რანგის მოხელეები დარბაზობის დროს ფეხზე იდგნენ. ამ წესს განსაზღვრავდა სტეცაღურად შედგენილი „წესი ჯდომისა და დგომისა“.

სასახლის კარის მშენებლობა

სასახლეს ჰქონდა თავისი მეურნეობა, რომელსაც ემსახურებოდა და მართავდა კარის მოხელეთა მრავალრიცხოვანი შტატი. სასახლისა და, საერთოდ, სამეფო მეურნეობის მოხელეები ექვემდებარებოდნენ მწიგნობართუხუცესს, მანდატურთუხუცესს, მეჭურჭლეთუხუცესსა და მსახურთუხუცესს. თვით სამეფო კარის მეურნეობაში მთავარ როლს მსახურთუხუცესი ასრულებდა. სასახლეში იყო ისეთი დაწესებულებები, როგორიცაა: მეფის სამილე ოთახი, მეფის მცველთა – მესაწოლეთა და საწოლის მომსახურე პერსონალის სამყოფელი; ზარდახანა /იარაღის საცავი/; საჭურჭლე (იმ ძვირფასი ჭურჭლის საცავი, რომელიც ჟოვლადიორ ხმარებაში იყო სასახლეში; საღარო (იმ ძვირფასი ჭურჭლის საცავი, რომელიც ჟოვლადიორ ხმარებაში არ იყო); სახაბაზო, სამზარეულო; სადინე; სხვადასხვა დანიშნულების საფარეშო (მაგალითად: სამრეცხაო, სასინათლე – საწმინდლე, სამკერვალო და სხვა).

სასახლის მეურნეობაში უმთავრესი გამოცდები, როგორც აღვნიშნეთ, იყვნენ: მანდატურთუხუცესი და მსახურთუხუცესი. მანდატურთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ: მანდატურები, რომლებიც აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში შეადგენდნენ სამას სახლს. მანდატურთუხუცესი განაგებდა, აგრეთვე, სამეფო ზერებს, სადაც ის ზედამხედველობდა მანდატურებს გზავნიდა. მანდატურთუხუცესს ექვემდებარებოდა, აგრეთვე, ამარეჯობი, რომელიც დიდი მოხელე ყოფილა. მანდატურთუხუცესისა და ამირეჯობის ზღუდვითი მოხელეები ყოფილან მესტუმრე და მერივე. მათ მოვალეობას შეადგენდა მოციქულების, სტუმრებისა და მეძღვრეთა დახვედრისა და მიღების თადარიგი.

მსახურთუხუცესს ექვემდებარებოდა სასახლის სამი დაწესებულება, თავის მოხელეებით: საღარო, საწოლი და საფარეშო.

ვაზირთა განსაზღვრვა

თანამდებობას ტყელად ეწოდებოდა „ეკელი“ (რადგანაც ადამიანის ხელი მაჩვენებელი იყო უფლების ნიშნად), ხოლო თანამდებობის პირს – „ეკლოსანი“ (მოხელე, ხელისუფალი). უმაღლეს მოხელეს ქვეყანაში – მონარქს, მეფეს ეწოდებოდა ხელმწიფე, ე.ი. სრული ძალაუფლების, სრული ხელის მქონე. როგორც საერო, ისე სახელადიო რანგს (თანამდებობას ან ტიტულს) ეწოდებოდა პატივი.

უწევებისა და დაწესებულებების უფროსებს ეწოდებოდათ შესაბამისი მოხელეების ან დაწესებულებების უზუცესები (ძველი ქართული „უზუცესი“, ან „უზუცესი“ აღნიშნავდა უფროსს), ან – ამირები /არაბული/. ამ უზუცესებიდან და ამირებიდან რამდენიმე ექვემდებარებოდა მხოლოდ მეფეს, დანარჩენები კი შედიოდნენ მეფისადმი უშუალოდ დაქვემდებარებულ ამ რამდენიმე უზუცესისა და ამირას საგამგებლოში.

XII ს.-ში წყაროებით მრავალი „უზუცესია“: მწიგნობართუზუცესი-ჭვონდიდელი, მანდატუროუზუცესი, მეჭურჭლეოუზუცესი, მსახურთუზუცესი, მესაწოლეოუზუცესი, მეაბჯრეთუზუცესი, ზარდაზნიზუზუცესი, მოღარეთუზუცესი, განგეთუზუცესი, საგანგებოუზუცესი და სხვა. ამ უზუცესთაგან ოთხს XII საუკუნეში მიენიჭა „ვაზირის“ პატივი. პირველი მათგანი, როგორც უკვე ითქვა, იყო მწიგნობართუზუცესი, ამავე დროს ჭვონდიდელი. იცნენ, აგრეთვე, ამირები: ამირსპასალარი, ამირანზორი, ამირეჯიბი, ამირბარი. ამ უზუცესებიდან და ამირებიდან უშუალოდ მეფეს ექვემდებარებოდნენ: მწიგნობართუზუცესი-ჭვონდიდელი, მანდატუროუზუცესი, რის გამოც ისინი იწოდებოდნენ ვაზირებად /ე.ი. მეფის მრჩეველებად, თანამეშვერდად/.

თავდაპირველად მეფის ვაზირად ღვათი აღმაშენებელმა ვახტანგ მწიგნობართუზუცესმა და მას დაექვემდებარა ფელა სხვა დიდმოხელე უზუცესი. შემდეგში უწყობათ დამოუკიდებელი მეთაურები და მეფის მრჩეველ-თანამეშვერდები გახდნენ, აგრეთვე, მანდატუროუზუცესი, ამირსპასალარი და მეჭურჭლეოუზუცესი, რის გამოც ისინი იწოდნენ ვაზირებად. უკანასკნელად საგაზიროში რუსუდან მეფემ /1222-1245 წწ./ შეიყვანა მსახურთუზუცესი, რომელიც მანამდე, როგორც ჩანს, მანდატუროუზუცესს ექვემდებარებოდა. საგაზიროში შედიოდა აგრეთვე, XIII ს.-ის დასაწყისში დაწესებული ხელისუფალი – ათაბაგი /უფლისწულის რეგენტ/, რომელსაც არ ჰქონდა საგამგებლო უწყვეტი, მაგრამ დიდი გავლენა ჰქონდა სამეფო კარზე და მეტოქეობას უწევდა ჭვონდიდელს. ამრიგად, XIII ს.-ში მეფის ვაზირად ითვლებოდა რ დიდი მოხელე, ზოლი ორი – ამირანზორი და ამირეჯიბი ადგა ვაზირების ვაზზე ცეცელზე მეტი ზმა მეფის წინაშე ჰქონდა ჭვონდიდელ-მწიგნობართუზუცესს, როგორც თავდაპირველ ვაზირს. ჩვეულებრივ, ვაზირად, ძველი ტრადიციით, ჭვონდიდელი იწოდებოდა, ზოლი ზოგჯერ მას უწოდებდნენ „ვაზირთა ფიქელთა უპირველესს“, ან „ვაზირთუზუცესს“. მეფის ვაზირებს ჰყავდათ, თავის მხრივ, საკუთარი ვაზირები, ე.ი. თანამეშვერდები: ჭვონდიდელს – საწოლის მწიგნობარი, ამირსპასალარს – ამირანზორი, მანდატუროუზუცესს – ამირეჯიბი, მეჭურჭლეოუზუცესს – მეჭურჭლეოუზუცესის ნაცვალი, მსახურთუზუცესს – მესაწოლეოუზუცესი.

ხელმწიფის კარზე იყო შემდეგი სახელმწიფო დაწესებულებები: სამწიგნობრო /სამეფო-კანცლარი/, საჯო კარი /უმაღლესი სასამართლო/, საჭურჭლეო /სახელმწიფო ხაზინა/, საანთისსალარი /სამხედრო უწყება/, ზარდაზანი /სამხედრო აღჭურვილობის უწყება/, საჯინბო /ცხენების სადგომი და მისი საგამგებო/, სასტუმრო და სარივე /ღარბანის საცერო მონათ უწყება/, სამანდატურო და საეჯიბო /საპოლიციო უწყება/ და სხვა /დაწესებულებათა სრული ნუსხა ჩვენთვის ცნობილი არ არის/. აქვე იყო სამეფო მიწებისა და სასახლის მანამეურნეობის საგამგებლო დაწესებულებები: საგამგებო /სამეფო დოშნის უწყება/, საღარი /მეფის ხაზინა/, საწოლი /მეფის მცველი – მესაწოლეოთა რანგის უწყება/, სარიბო /სამეფო-ჯოგების უწყება/, საფარეშო, საღვინე, სახაბაზე, სამხარეული და სხვა.

ჭვონდიდელ-მწიგნობართუზუცესის საგამგებლო იყო: 1) საჯო კარი /უმაღლესი სასამართლო/; 2) სახელმწიფო კონტროლი; 3) საგარეო საქმეები; 4) სამეფო ეკლესია – მონასტრების მეურნეობა. მეფეს ჰქონდა თავისი დიდი მონასტრები: გელათი, ვარძა, დაყო-გარეჯი, მღვიმე /მთიწმინდე/, ვაჰანი, აგრეთვე, მრავალი სამრევლო ეკლესია თავის ღმერთში. ყველა ამ ეკლესია-მონასტრის სამეურნეო და სასულიერო საქმეთა მეურვე-ჭვონდიდელს ჰქონდა მეფისაგან მიწოდებული; 5) ჭვონდიდელი ერიოდა სხვა ვაზირთა უწყებას.

ბუბის გამგებლობაშიც, ვითარცა მეფის პირველი ეაზირი, მთავრობის თავმჯდომარე. მას ხელი მიუწვდებოდა სამხედრო უწყებაზე /ლაშქრის წვევის წიგნების დაგზავნა, ლაშქრობის მოწოდების გადაწყვეტა, დაგეგმილი ტერიტორიების გამგებლობის მოწყობა და სხვა/, საჭურჭლეზე, საწოლზე და სხვა წვდარს ცნობით, ჭვინდილედი „მამა არს მეფისა ... გველა საურათი უმისოდ არ იქნების“ /ე.ი. არც ერთი სახელმწიფო საქმე უმისოდ არ გადაწყდებოდა/. ჭვინდილელის თანამშემწეები იყვნენ საწოლისა და ზარდახნის მწიგნობრები.

ამირსპასალარი /ამირ-არაბული ინსტიტუტია, აღნიშნავდა 10000-ის უფროსს, საერთოდ უფროსს, სამხედრო დარგში. სპასალარი წარმოადგენდა სპარსული „სიფასალარ“-იდან, რაც აღნიშნავდა ჯარის უფროსს/ განაგებდა სამხედრო უწყებას. ამირსპასალარობა დაწესდა XII ს.-ის შუა წლებში, მანამდე კი საქართველოს საღამქრო საქმის განმგებელს „სპასექტი“ ეწოდებოდა, ცალკეულ სარდლებს კი – სპასალარები. ამირსპასალარი ხელმძღვანელობდა ლაშქართან დაკავშირებულ ყველა საქმეს, ხოლო, როდესაც ლაშქრობაში მეფე /ან მეფის მუდღელე არ მონაწილეობდა, მთავარსარდლობდა ჯარს. ამირსპასალარის თანამშემწე, იყო ამილახორი, ამილახორს ექვემდებარებოდნენ: შეპაგრეთუხუცესი და შეჯინბეთუხუცესი. შეპაგრეთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ: ზარდახნისუხუცესი, მისრატულთუხუცესი, შეპაგრეთუხუცესი, შესრატულთუხუცესი.

ამირსპასალარის სახელი XII ს.-ის II ნახევარში და XIII ს.-ის დასაწყისში გაერთიანებული იყო მანდარტუთუხუცესის სახელსთან და ორივე ეს ხელი ერთ პირს ეკავა ხოლმე. ასეთები იყვნენ: ივანე ორბელი 1177 წლამდე; ყუბასარი 1177-1185 წლებში; ივანე მზარგრძელი ათაბაგი 1202-1227; სარგის მზარგრძელი 1185-1187.

მანდარტუთუხუცესი განაგებდა სახელმწიფო საპოლიციო და კავშირგაბმულობის საქმეს, აგრეთვე, სამეფო მიწებს – სეფე-ქვეყნებს. მისი თანამშემწე იყო ამირეჯიბი.

მეჭურჭლეუხუცესი განაგებდა სახელმწიფო ფინანსებს. მას ექვემდებარებოდა: 1) საჭურჭლე თავისი ფილიალებითა და მოხელეებით; 2) სახელმწიფო ქალაქები და მათი გამგებელი ამირები და ამირათამირები, აგრეთვე, ქალაქის მეჭურჭლეუნი; 3) სახელმწიფო გადასახადები; 4) სამეფო ვაჭრები.

მსახურთუხუცესი სავაზირთში მეფე რუსუდანმა შეიყვანა, განაგებდა მეფის საღაროს, საწოლს, მეფის კერძო მეურნეობას.

2. აღმშენებლობითი მშენებლობები

აღმშენებლობითი მშენებლობები და მშენებლობა

საქართველოში XI-XIII საუკუნეებში იყო შემდეგი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულები: სამეფო ქვეყანა, თემა, ხევი, სოფელი, დაბა, ქალაქი.

სამეფო ეწოდებოდა მთელ სახელმწიფოს /ე.ი. მეფის განსაგებელს/.

თემა აღნიშნავდა გვაროვნული წყობილების პერიოდში წარმოქმნილ და ფეოდალიზმის ეპოქაშიც შემორჩენილ ამა თუ იმ ქართველური ტომის საცხოვრებელ მხარეს – ტერიტორიულ თემს. ასეთი თემები XII ს.-ში იყო: ქართლი, კახეთი /მას შეუერთდა კუხეთი/, პრეთი, თორი, თრიალეთი, არგვეთი, სამცხე, ჯავახეთი, აჭარა, კოლა, არტანუჯი, ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი, ვერსი /ოდიში/, გურია, აფხაზეთი, აფშილეთი, სეანეთი, რაჭა, ლეჩხუმი /თაკურთ/.

თემს ადრეკლასობრივ ხანაში ეწოდა „ხევი“ /თუმცა თემა კვლავ დარჩა ხმარებაში/. ხევი იყო დიდი და მცირე. დიდი ხევი მოიცავდა მთელ მხარეს – სატომო თემს, მაგალითად: კახეთს, შავშეთს, სამცხეს, კლარჯეთს, არტანუჯს, ვერსის და სხვა. დიდ ხევში შემდიოდა რამდენიმე პატარა ხევი /მაგალითად, ცხრაზმის ხევში შედიოდა 7 პატარა ხევი.

კახეთის ზეგნით შედიოდა, აგრეთვე, მრავალი პატარა ზევი, ქსნის ზევიც შედიოდა რამდენიმე ზევისაგან და ა.შ./ ზევის შინაარსი თანდათან დაპატარავდა და XI-XIII სს-ში ხშირად აღნიშნავდა მხოლოდ ერთ სოფელს /მაგ., კავთისზევი, ქვათისზევი, გუბისზევი, ორხევი, მეჯვრისზევი და სხვა/.

ქვეყანა /იტალიისაგან განა – მიწა/ მოიცავდა ერთ, ან რამდენიმე ზევს /ყოფილ თემს/, ზოგჯერ კი ეწოდებოდა მიწის სახელმწიფოს.

სოფლის მნიშვნელობა ამ პერიოდში დავიწროვდა და თუ ადრეკლასობრივ და ადრე-ფეოდალურ ხანაში ეწოდებოდა მიწის ქვეყანას, ახლა გაუთანაბრდა დასს.

დაბა, ისევე როგორც ადრე, ახლაც ეწოდება სოფელს.

ცახე, წარმოადგენდა ზაფორტოეიკაციო ნაგებობას და ადმინისტრაციულ ცენტრს.

ქალაქი იყო საეპარქო-სახელისწო და ადმინისტრაციული ცენტრი.

კუთხილების თვალსაზრისით მიწათმფლობელობა ამ პერიოდში სამი სახის იყო: სახელმწიფო, სამეფო და საფეოდალო. ამას მიხედვით, აღნიშნული ტერიტორიული ერთეულები შედიოდნენ ან სამეფო დომენში /სეფუ-ქვეყნები, სეფუ-დაბეზა, ციხეები, ქალაქები/, ან საერისთავოებში /ქვეყნები, ზეგნები, დაბა-სოფლები, ციხეები, ქალაქები/, ან ზაფეოდალო-სა-პატრიოო მამულ-საეპარქოებში /თემები, დაბა-სოფლები, ციხეები, ქალაქები/.

საერისთავოები იყო დიდი და მცირე, დიდი საერისთავო მოიცავდა ერთ ან რამდენიმე ქვეყანას და მასში შემავალ ზეგნებსა და ციხეებს, საერისთავოთა რიცხვი და შემადგენლობა სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა იყო და ცვლდებოდა იმ პრპოლის პროცესში, რომელიც მიმდინარეობდა ცენტრალურ ხელისუფლებასა და ერისთავებს შორის. ამ ცვლილებას იწვევდა, აგრეთვე, სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების, შინაპოლიტიკური ცხოვრების, საგარეო ურთიერთობის სხვადასხვა ფაქტორი. XII სს-ში საქართველოში რამდენიმე საერისთავო იყო – ოდიშის, ცხუმის, აფხაზეთის, სვანთა, არგვეთის, რაჭა-თაგურის, სამცხის, ქარდღის, კახეთის, ჰერეთის, XII სს-ის ბოლოს წარმოიქმნა ახალქალაქის /ეი. ჯავახეთის/ საერისთავო, XIII სს-ში – ქსნის და არაგვის საერისთავოები. ამით გარდა იყო მრავალი მცირე საერისთავო. საერისთავოებში შედიოდა უფრო მცირე ადმინისტრაციული ერთეულები – ზეგნები. საერისთავოს ცენტრი იყო ცახე, ან ციხე-ქალაქი, სადაც იჯდა ერისთავი.

მარისთავი, ციხისთავი, ხმებისუხალი

საქართველოში სახელმწიფო გამგებლობა იყოფოდა ორ ნაწილად: ცენტრალური და ადგილობრივი. ცენტრალურ გამგებლობას ახორციელებდა მეფე და სამეფო კარი – „სახელმწიფოს კარი“ თავისი საუწყებო დაწესებულებებით, ადგილობრივ გამგებლობას კი ახორციელებდნენ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულების მეთაურები: სახელმწიფო მოწყობები – ერისთავთ-ერისთავები, ერისთავები, ზეგნისუფლები, ციხისთავები და მათი ხელქვეითი მოხელეები; სამეფო მწყებები – მეფის საგამგეო და მისი მოურავები, მგებნი, განზგებნი; ფეოდალთა და საეკლესიო მამულ-საეპარქოებში – დიდებულთა, აზნაურთა, სამონასტრო, სასაყდრო მოურავები და მათი ხელქვეითი მოხელეები.

სახელმწიფო მწყებზე ცუცლახე დიდი მოხელე-გამგებლები იყვნენ ერისთავთ-ერისთავები და ერისთავები. ერისთავის სახელი საქართველოში უძველესი ინსტიტუტია. ის წარმოიქმნა უკვე კიდევ გეოგრაფიული წყობილების ხანაში, როდესაც ერისთავი წარმოადგენდა ლაშქრის /ერის/ მეთაურს ადრეშუასაუკუნეებში, როდესაც სამხედრო ხელისუფლება და საპოქალაქო გამგებლობა შეერწყმა ერთმანეთს და ტერიტორიული თემი იქცა ადმინისტრაციულ უფროსად – ქვეყანად, ერისთავი კი ამ ქვეყნის გამგებლად.

შედეგა ერისთავთა დადგენა-კურობების წესდება. დადგინდნენ დიდი და მცირე ერისთავები, რომლებიც XIII-XV სს-ში თანდათან მოკრებულ გადაიქცნენ. დიდ ერისთავებს

/ერისთავთ-ერისთავი/ ექვემდებარებოდნენ მცირე ერისთავებს /„ცოტაი ერისთავები“/, ერისთავებს — ზევისუფლები და ციხისთავები. ერისთავთა უფლება-მოვალეობებზე მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატთან — „ძველი ერისთავთა“ /შუაღმართი XIV ს.-ში/.

ერისთავი იყო საერისთავო ქვეყნის გამგებელი, მოსამართლე და სარდალი. მას ექვემდებარებოდნენ ამ ქვეყანაში შემავალი ზევებისა და ციხეების გამგებლები — ზევისუფლები და ციხისთავები, აგრეთვე, ადგილობრივი მოსახლეობა — ფეოდალი — აზნაურები და გლეხები. მოსახლეობა იხდიდა საერისთავო გადასახადს, რომელსაც ეწოდებოდა „ხარკი საერისთავო“, ან „საერისთავო გადასახადი“.

ერისთავის კარზე, ისევე როგორც მეფის კარზე, არსებობდა საუწყებო გამგებლობა /უხუცესთა სისტემა/, საერისთავოს მასშტაბით: შწიგნობართუხუცესის, მოღარეთუხუცესის და სხვა უწყებები. ამდენად, ეს იყო მინიატურაში მოცემული სამეფო კარა. რა თქმა უნდა, ერისთავის კარზე უწყებების რაოდენობა უფრო მცირე და უფრო მარტივი იყო, ვიდრე სამეფო კარზე.

ერისთავთ-ერისთავსა და ერისთავს ჰქონდათ ხელისუფლების გარეგანი ნიშნები — ინსიგნიები: სამოსელი /ძოწის/, ბეჭედი, საყურე, სარტყელი, ღროშა, შუბი, თოროსანი /ე.ი. შეჯავშნული/ ცხენი. მეფესთან დარბაზობის /აუდიენციის/ დროს ერისთავთ-ერისთავისა და ერისთავის უკან, მის მოღარეთუხუცესს ფარი და ხმალი ეჭირა ხოლმე, რაც გამოხატავდა ერისთავის როგორც სარდლის ფუნქციებს.

განსაკუთრებულ შემთხვევაში მეფე ერისთავის პატივს ანიჭებდა სასულიერო პირსაც. მაგალითად, ტბეთის ეპისკოპოსს საბა მტკვარს, XI ს.-ში, ბაგრატ IV-მ უბოძა შავშეთის ერისთავობა, იმ თავდადებისათვის, რაც მან გამოიჩინა ქვეყნის ღაცვაში ბიზანტიის აგრესიისაგან. საბას მომდევნო მტკვარი ეპისკოპოსებიც, ამის შემდეგ, ტრადიციულად შავშეთის ერისთავები იყვნენ.

არაბთა პატონობის გადავარდნის შემდეგ ქართულ სამოხელეო სისტემაში მრავალ სხვა ინსტიტუტთან ერთად დამკვიდრდა ამირა და ამირთამირა. ჩვეულებრივ ეს იყო ქალაქის გამგებელი, რომელსაც ქართული მოურავი შეესატყვისებოდა. თბილისის არაბი ამირას ქართველ მემკვიდრედ XI-XII სს.-ში გვევლინება ჯერ ქართლის ამირთამირა, ხოლო თბილისის გათავისუფლების შემდეგ /1122 წ./ — „ქართლისა და ტფილისის ამირთა-ამირა“. ეს იყო ერისთავთ-ერისთავის რანგის სახელმწიფო მოხელე, რომელიც განაგებდა თბილისსა და ქვემო ქართლის ნაწილს /ე.ი. ყოფილ საამიროს ტერიტორიას დავიწროებულ ფარგლებში/. ამრიგად, ერთდროულად არსებობდა „ქართლის ერისთავთ-ერისთავიც“, რომელიც განაგებდა შიდა ქართლის ნაწილს, და „ქართლის ამირთამირაც“.

ერისთავთ-ერისთავობა XII-XIII სს.-ში მეჭვიდრებოდა ეპყრათ შემდეგ ფეოდალურ სახლებს:

1. ქართლის — სურამელებს /XII ს.-ის ბოლომდე/; ქართლის ერისთავებად იყვნენ, აგრეთვე, აბაზასძენი და ორბელები.
2. კახეთის — ძაგანისძე — აბულეთისძეებს.
3. ჰერეთის — გრიგოლისძეებს.
4. სამცხის /სპასალარობა/ — ბოცოსძე უჯაყელ-ციხისუგვარელებს.
5. ოდიშის — დადიანებს.
6. სეანთა — ვარდანიძეებს.
7. ცხუმის — შარვაშიძეებს.
8. რაჭა-თაყვერის — კახაბერიძეებს.
9. არგვეთის — ამანელისძეებს.
10. ახალქალაქის /ე.ი. ჯავახეთის/ — თორელებს.

ციხისთავი იყო სახელმწიფო ან სამეფო ციხის /ან ციხე-ქალაქის/ უფროსი. ის იყო არა მარტო ციხის ან ქალაქის გარნიზონის სარდალი, არამედ — ციხე-ქალაქისა და მის მახლობლად მდებარე დაბა-სოფლების გამგებელიც. ამდენად, ციხე იყო როგორც საფორტიფიკაციო ნაგებობა, ისე ადმინისტრაციული ცენტრი. ციხისთავი, თავისი რანგით, პირველი იყო ერისთავის შემდეგ. მოსახლეობა ციხისთავს უხდიდა გადასახადს — საციხისთავოს.

ხევისუფალი განაგებდა ადმინისტრაციულ ერთეულს — ხევს, ისევე, როგორც ერისთავი — ქვეყანას. ის ექვემდებარებოდა ერისთავს, ხევისუფალი განაგებდა მხოლოდ სამოქალაქო საქმეებს, ხევის ლაშქრის სარდლები იყვნენ ხევისთავები და ციხისთავები. აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ზოლში ხევის გამგებლები იყვნენ ხევისსუცესები და ხევისბერები /ხუცესი და მისი სპარსული შესატყვისი ბერი აღნიშნავდა უფროსს, გამგებელს/. ხევისუფალი თავისი რანგით ერისთავზე და ციხისთავზე დაბლა იდგა. მოსახლეობა ხევისუფალს უხდიდა გადასახადს — სახევისუფლოს.

XXVIII თავი

სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება XI-XII სს.-ში

1. სამეურნეო აღმავლობის წინამძღვრები

სამეურნეო-ეკლტურული განვითარების ის მაღალი დონე, რომელსაც საქართველომ XI-XII საუკუნეებში მიაღწია, უმთავრესად ფეოდალური გეონომიკის აღმავლობით იყო განპირობებული.

როგორც უკვე ითქვა, IX-X საუკუნეებში მსხლობელ აღმოსავლეთში არაბთა სახალიფოს დაშლა მიმდინარეობდა. სახალიფოს უღლისიგან გათავისუფლებული ქვეყნები სწრაფი სამეურნეო-ეკლტურული განვითარების გზას ადგებდნენ.

საქართველო, რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მსხლობელი აღმოსავლეთის ქრისტიანულ და მაჰმადიანურ ქვეყნებთან, საერთო ეკონომიკურ-ეკლტურული განვითარების სფეროში მოექცა. ამდროინდელ საქართველოში მაღალ დონეზე იდგა სოფლის მეურნეობის მრავალი დარგი – მემანდურეობა, მევენახეობა-მღვინეობა, მეპოტენეობა, მებაღეობა, აგრეთვე, როგორც მსხვილფეხა, ასევე წერტილფეხა საქონლის და ცხენის მოშენება. ფართოდ იყო განვითარებული სამანათი და საგარეო ვაჭრობა.

საქართველოს ვაჭრობიანება და ერთიანი სახელმწიფოს შექმნა ხელს უწყობდა სხვადასხვა კუთხის სამეურნეო-ეკონომიკურ დაკავშირებას. იქნებოდა ხელსაყრელი პირობები შემდგომი სამეურნეო აღმავლობისათვის, მაგრამ ეს აღმავლობა XI ს.-ში ისევ შეფერხდა ჯერ ბიზანტიის იმპერიის და შემდეგ, განსაკუთრებით, თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შედეგად.

აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი XI ს. 80-იან წლებში სელჩუკთა ხელში გადავიდა. ისინი სახლდებოდნენ ქართულ მიწა-წყალზე, კაფაზდნენ ბაღ-ვენახებს, ქართული მიწის საუკეთესო ნაწილს საქონლის საძოვრებად აქცევდნენ. საქართველოს უმნიშვნელოვანესი ქალაქები – თბილისი, სამშალოდე, რუსთავი, დმანისი და სხვა, გადადის სელჩუკთა ხელში, მოსახლეობას, განსაკუთრებით გლეხობას, მძიმე ტვირთად დააწვა სელჩუკთა ხარკი. მათმა შემოსევებმა და ბატონობამ დიდად შეამცირა საქართველოს მოსახლეობა, აზღაფაერათიანებული საქართველოს სახელმწიფო საკუთარი სამფლობელოების შემოშტკიცებასთან ერთად დამპყრობთა წინააღმდეგ იბრძოდა. სელჩუკთა განდევნასთან ერთად სახელმწიფოს მესვეურნი მიუვალ ციხესიმაგრეებში შეფარებული და ტყვეებსა და მოვბში შეზიზნული მოსახლეობის დაბრუნებაზე ზრუნავდნენ.

საქართველოს არაერთგზის განუცდია მტრების შემოსევები, მოსახლეობისა და მიწა-წყლის ღარბევა, ქალაქებისა და ციხეების დანგრევა, სოფელია დაწვა ჩვეულებრივად მოედენა იყო ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში. მაგრამ მრავალიცხოვანმა და ძლიერმა მტრებმა ვერ გატყვეს წელში და ვერ გააზადგურეს ქართველი ხალხი. ჩვენი ქვეყნის სიძლიერისა და სიცოცხლისუნარიანობის ერთი მთავარი პირობა მისა ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობებია, რომელიც დანგრეული და დატყვეული მეურნეობის შედარებით ადვილად და სწრაფად აღდგენის საშუალებას იძლეოდა. მდინარე-ნაკადულებით მდიდარ ქვეყანაში დატყვეული არხების, რუთა და რუსხმულების აღდგენა გლეხებისათვის მათი პრიმიტიული ტექნიკის პირობებშიც კი დიდ სიმძლეობით არ იყო დაკავშირებული. დანგრეული მეურნეობის აღდგენის საწინდარს ქართველი გლეხის გაუტყნელი ბუნება, მისი შრომისუნარიანობა და სამშობლოსადმი უსაზღვრო სიყვარული წარმოადგენდა. მტრის განდევნისთანავე მოსახლეობა თავის დანგრეულ ნასახლარ-ნაფუძვარზე ბრუნდებოდა, ხოლო ხელისუფლება ცდილობდა ხელი შეეწყო მისთვის, რადგან სახელმწიფო მოღვაწეებს კარგად ესმოდათ, რომ ქვეყნის სიძლი-

ერის საგრდენი იყო ის მშრომელი მოსახლეობა, რომელიც უზრუნველყოფდა გაბატონებულ საზოგადოებასაც და საკუთარ თავსაც.

სოფლის მეურნეობის შემდგომი განვითარებისა და ინტენსიფიკაციისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ დიდ საირიგაციო სამუშაოებს, რომლებიც ამ დროს საქართველოში ჩატარდა. თამარის მეფობის დროს გაყვანილი საბურთის არხი 20 კმ სიგრძისა იყო, ალაზნის არხი — 119 კმ სიგრძის, 53000 ჰექტარ ფართობს რწყავდა. ამავე ხანებში იყო გაყვანილი, აღდგენილი თუ გაუმჯობესებული მუხრან-ტირეფონის და სხვა არხები.

ხსენებული სარწყავი ნაგებობანი მეტად რთულსა და ნაირგვარ ბუნებრივ პირობებში დიდი ხელოვნებითა და ოსტატობითაა აგებული. მშენებლობათა დიდი მასშტაბი და მაღალი დონე იმის აშკარა დადასტურებაა, რომ პიფროტეჩიკა, საღმშენებლო ხელოვნების ეს მეტად ურთულესი დარგი, საქართველოში ჩვეთვის საინტერესო ხანაში დიდად იყო განვითარებული.

საქართველოში არსებულ წყალსადენთა შორის თავიში განსაკუთრებული სისტემით გამოირჩეოდა ნადარბაზევის წყალსადენი. მისი გაყვანისათვის საჭირო იყო ჯერ დაბლობის გადალახვა, შემდეგ კი გარკვეული სიმაღლის დაძლევა. ამან განაპირობა წყალსადენის ჭაღლის პრინციპზე აგება, რასაც მიაღწიეს სათავისა და წყლის მისაღები პუნქტის სიმაღლის დონეთა სხვაობით და მილსადენის კვეთის თანდათანობით შევიკრებით.

სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის მნიშვნელოვანი შემადგენელი ნაწილი იყო წყლის წიხტელები. როგორც ვარაუდობენ, წყლის წისქვილები ჩვენში ძვ.წ. II ათასწლეულიდან უნდა ფიფილყოფილი იყოს. მდგრადი წყაროებით წყაროებში ისინი VII საუკუნის უწინარეს არ ისვენებდნენ. ამ დროს მათი ხვედრითი წილი მეურნეობაში იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ დამპყრობელმა არაბებმა საგანგებო გადასახადები დააწესეს წყლის წისქვილებზე. X საუკუნეში მდინარე მტკვარზე, თბილისის მაღაშობაში დიდი წყლის წისქვილები იყო გამართული.

ფართოდ იყო ხმარებაში ხელის წისქვილები, ხელსაფეხავები. ქართველი გლეხის პირად საკუთრებაში იყო, აგრეთვე, სხვა, უძველესი დროიდან არსებული პრიმიტიული სასოფლო-სამეურნეო იარაღი. სოფლის მეურნეობის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა გადაზიდვის საშუალებებს. რელიეფთან შეფარდებით, საქართველოში უძველესი დროიდან ხმარებაში იყო ორბორბლიანი ურმის სხვადასხვა სახეობა. მთიან ზოლში უბოროტო ურმით, მარბილით სარგებლობდნენ, მთისწინა ზოლში ხმარებაში იყო შერეული ტიპის მარბილ-ურემა, ხოლო პარში ორბორბლიანი ურემა, რომელშიც წყვილი ხარი ან კამეჩი იყო შეძმული.

სოფლის მეურნეობის წარმატებისა და ინტენსიფიკაციისათვის საქართველოში გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა მორწყვის ორგანიზაციას. თუმცა, როგორც უკვე აღინიშნა, ბუნებრივი — გეოგრაფიული პირობების წყალობით მორწყვა აჭარბი მეურნეობისათვის არ წარმოადგენდა ისეთ გადამწყვეტ ფაქტორს, როგორც მთელ რიგ სხვა ქვეყნებში. საქართველოს მეტწილ რაიონებში სოფლის მეურნეობის წარმოება ფართო საირიგაციო ხისტემების გარეშეც ხერხდებოდა. მორწყვაზე დიდად იყო დამოკიდებული მიწათმოქმედების ხასიათი, ის ხელს უწყობდა საქართველოში მრავალდარგოვანი მეურნეობის განვითარებას, ინტენსიური დარგების დანერგვას და საერთოდ მეურნეობის დონის ამაღლებას. ამასთან, საქართველოს მთელ რიგ რაიონებში, უპირატესად აღმოსავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ რაიონებში, სოფლის მეურნეობა ძირითადად ხელოვნურ მორწყვაზე იყო დამყარებული. როგორც წესი, ფართო მასშტაბის საირიგაციო სამუშაოებს ცენტრალური ხელისუფლება ახორციელებდა. მაგრამ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, აგრეთვე, პატარა არხებს, რეუბს, რომლებიც ერთ ან რამდენიმე სოფლის ფარგლებში მოქმედებდნენ. ასეთი რეუბის გაყვანის ტრადიცია ჩვენში უძველესი დროიდან არსებობდა და ყველა მეურნეს თვითონ გაჰყავდა ის. საგანგებო წესები იყო გამოყენებული მთიანი ზოლის მოსარწყავად.

სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგები

ამ დროის საქართველოში დაშვებული იყო მიწათმოქმედების მრავალი დარგი, განვითარებული უძველესი დროიდანვე: მშენებლობა-მშენებლობა, მეძღვრობა-მეძღვრობა, წამყვანი იყო მარცვლეული კულტურების წარმოება, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მევენახეობას, რომელიც საქართველოს ყველა კუთხეში იყო განვითარებული მაღალმთიანი ზოლის გარდა. ოჯახის კეთილდღეობის უზრუნველყოფისათვის მთავარი განმარტებული ექსპანსი იყო. ჭრელდღიურად სახმარი ღვინის შესანახად ფეოდალთა სასახლეებთან, ეკლესია-მონასტრებში და გლეხთა სახლებთანაც პატარ-პატარა, ხოლო მიწილი წლის მარაგისათვის დიდ-დიდი მარნები იყო (ვენახებსა ან ეზოებში) გამართული. საყარაულოა, რომ ამ დროის საქართველოში ღვინის დიდი რაოდენობით აწარმოებდნენ და რომ იგი ექსპორტის საგანი იყო.

მევენახეობა მთელს საქართველოში მაღალ დონეზე იდგა /მაღალმთიანი ზოლის გარდა/. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში შესწავლილი გლეხების საცხოვრებელი სახლების კომპლექსში თავიზი ადგილი უკავია საოჯახო მარნებს, რაც, თავის მხრივ, ღვინის დაცვების საგანგებო ტექნიკისა და წყლის არსებობაზე მიუთითებს. აზვარი საოჯახო მარნები და მოწმებულა არქეოლოგიური გათხრებისას ბოლნისის რაიონის ნასოფლარ ბაღდადში (XII-XIII სს.) საცხოვრებელი სახლის კომპლექსი, ნასოფლარ თაღაში /ფოლადაურის ხეობა/ აღმოჩენილ ნასახლარში და სხვ.

მევენახეობა-მეღვინეობის ხედიდან წილი XII საუკუნის სოფლის მეურნეობაში შეტანა მნიშვნელოვანი იყო. ღვინო გლეხის ოჯახის ყოველდღიურ სახმარ სასმელს წარმოადგენდა. ღვინის მნიშვნელობაზე გლეხის ცხოვრებაში აშკარად მიუთითებს ის, რომ საყოველღიურად ღვინის შესანახი მარანი მოიხდებოდა არა მხოლოდ სოფლებში, ჩვეულებრივ საცხოვრებელ კომპლექსებში, არამედ დროებით და სახიზრად აშენებულ მოკვალ მღვიმეებსა და საცხოვრებელშიც. მაგალითად, ქართველ ბერებს მარანი XI ს. მეორე ნახევარში აგებულ თრეზვას სახიზარ ქაშებშიც გაუფრთხილათ, მტკერის ხეობაში საგანგებოდ აგებულ თავდასაცავი კლდის სახლების კომპლექსებშიც შეუტანიათ.

მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობა-ინფრასტრუქტურა ჩვენში მრავალა და აღმოჩენილი და შესწავლილი XI-XII სს. საწინახელები და სხვ. ნივთები.

მევენახეობა-მეღვინეობა სოფლის მეურნეობის წამყვანი დარგი იყო. საგლეხო ფერის ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი სავენახეოდ იყო გამოყოფილი. XI-XII საუკუნეებში ვენახს აშენებდნენ ნარევი ჯიშებისაგან იმ მიზნით, რომ თუ ერთი რომელიმე სახე ვენახისა, რამდენ მიზეზის გამო ნაყოფს არ გამოიღებდა, სხვა ჯიშები ანაზღაურებდა მევენახის შრომას.

მცირე მოსავლიანი და დაბალხარისხიანი ჯიშების მოშრომლებას, ბუნებრივად, ნაკლებად აწარმოებდნენ. ქართველი გლეხის განარგეულებაში იყო ისეთი ბიოფასი ჯიშები, როგორიცაა: რქაწითელი, საფერავი, ხიზვი, ბუდეშური და სხვ. გაავრცელებული იყო ისეთი ჯიშებიც, რომლებიც საქართველოს მევენახეობაში დღეს უკვე აღარ გვხვდება /ხეივანდელი, სამარხი, სადადეგო, პუშქლაში და სხვ./, წინათ მართლად გაშენებული ყოფილა რქაწითელი /ზოგი ცნობით, გახეთის ვენახებს 70% გვყავ/. იგი ჯავახიშვილის გამოანგარიშებით, საქართველოს ყველა კუთხეში საერთოდ ყურძნის 420 ჯიშ-სახესხეობაშია სახელწოდება და მოწმებული. მევენახეობის ინტენსიურად განვითარების ნათელი მაჩვენებელია, ერთი მხრივ, ყურძნის ჯიშების სიმრავლე, მეორე მხრივ, აქ გავრცელებული ვაზფრთხის ჯიშების თვისება-ღირსებანი.

საგულისხმოა, რომ ღვინო და ხილი მრავალჯერ იხსენიება „ვეფხისტყაოსანში“. განვითარებული მევენახეობა-მეღვინეობა აძლევდა საფუძვლს შიდა რუსთაველს, ღლაპარაკ უხუცად გადმოჰდინარე ღვინის წყაროზე.

XI-XII სს. საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავა განვითარებულ მეზღუბა-მეზოსტნეობას, რაზედაც ისტორიული წყაროები საგანგებოდ მიუთითებენ. „უმტილ-ვენახოდ ქართველ მიწისმოქმედს ცხოვრება იმდენად არ მოსწონდა, რომ მათი გაშენებისათვის არც თავის ძალ-ღონესა და არც ჭონებრივ სახსარს არ ზოგავდა“ /ივ. ჯავახიშვილი/. აკად. ივ. ჯავახიშვილს მოჰყავს ვითრე მტრულეს ცნობა, რომ მიუხედავად შავ-შეთ-კლარჯეთის მეტისმეტა მთავორიანობისა, ადგილობრივ მოსახლეობასთან ერთად ახლად დამკვიდრებულ ბერებსაც კი „მცირედი ვენახი ჭირათა და ურეთა დაუნერგვიან და აგრეთვე მტილები“.

XII საუკუნის საქართველოში მეზღუბა კიდევ უფრო განვითარდა. იგი იმდენად ტრადუციულ და დამახასიათებელი ყოფილა საქართველოსთვის, რომ მეფის სასახლის აღწერასთან ერთად აუცილებლად უნდა ყოფილიყო ხსენებული „მტილსამოთხენი“. იოანე შავთელი ასე აგვიწერს მეფის სასახლესა და ბაღს:

თუ ვუქო სრანი, მე ამას რანი?-

გალავანისა შემეულობანი, მტილ-სამოთხენი, თვალთ სამოთ ხენი,

ზედ ავაზანთა შემეულობანი...

ე.ი. სამეფო სასახლეს ღამაზად შემეული გალავანი ჰქონდა შემოვლებული. ამას გარდა, მას მტილ-სამოთხენიც ეკრა, სადაც მნახველის „თვალთ სამოთ ხენი“ მდგარა. ეს ბაღები, როგორც ჩანს, უპირატესად ადამიანთა დასასვენებლად და საამებლად უფრო იყო გაშენებული, ვიდრე სამეურნეო დანიშნულებით. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, რომ რამდენადაც სამოთხისა და მეზღუბის კულტურის მეთაურა ძველად და საშუალო საუკუნეებში აღმოსავლეთი იყო, იმდენად ქართული მეზღუბა-მესამოთხეობისა და წაღკოტის კულტურასაც აღმოსავლეთის, სპარსეთისა და შუამდინარეთ-ასურეთის მეზღუბა-მეზოსტნეობასთან უნდა ჰქონოდა კავშირი.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ბაღებში გამოჰყავდათ ვარდგვავალები. ამაზე შოთა რუსთაველიც მიუთითებს:

ნაზეს ქალაქი, მოცული გარე ძალისა ტყვითა,

გვარად უცხონი ვეკილნი, ფერთა ბევრის-მეფრითა.

მეზღუბა და მეტილეობა გვეგვიან მუშაობას მოითხოვდა /გარკვეულ რიგზე დარგვა-დათესვას, დაკვლვას და სხვ./.

X ს. თბილისში ხეხილის ბაღების სიმრავლეზე არაბი გეოგრაფებიც მიუთითებენ. ეს მონაცემები გვჩვენებს მეურნეობაზე უნდა გავრცელებულიყო, რადგან მეურნეობის ძირითად უჯრედს ამ დროს საგლეხო ფუძე და საბატონო მამული შეადგენდა. ბუნებრივია, XII საუკუნეში კიდევ უფრო გაფართოვდებოდა მეზღუბა-მეზოსტნეობა.

სოფლის მეურნეობის სხვა დარგებთან ერთად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მადღაღან-ვითარებულ მეცხოველეობას. ეს დარგი უპირატესად მთიან რაიონებში იყო გავრცელებული. განვითარებული იყო როგორც მსხვილფეხა, ასევე წვრილფეხა მესაქონლეობა. საქონლის ჯოგი ფეოდალის მეურნეობის ორგანული ნაწილი იყო. საქართველო განსაკუთრებით განთქმული იყო საუკეთესო ჯიშის ცხენებით, რომლებიც ექსპორტის საგანს შეადგენდნენ. საქონელი გამოიყენებოდა როგორც გამწვევ ძალად, ისე ხორცისა და რძის პროდუქტების, აგრეთვე, ტყავისა და მატყლის მისაღებად. დაწინაურებული იყო მეცხვარეობაც, საქართველოში გავრცელებული ყოფილა ცხვრის სხვადასხვა ჯიშის, რომლებიც გამოირჩეოდნენ თავისი პროდუქტიულობით. მატყლი ფართო ვაჭრობის საგანი იყო. საერთოდ, საქონელი დიდი როლს თამაშობდა მონასტრებში, რაც მათთვის ფულადი შემოსავლის წყაროსაც წარმოადგენდა. მონასტრები საგანგებოდ ეწეოდნენ გასაყიდი საქონლის მოშენებას. არ-

ქეოლოგიური გათხრებისას ნასახლარებში აღმოჩენილი საჭინლის, ცხერისა და ღორის, ძვლები აშკარად მიუთითებენ მათ საკვებად გამოყენებაზე.

მესაქონლეობის მაღალ განვითარებაზე აშკარადაა მინიშნული „ვეფხისტყაოსანში“. პოემაში მოხსენიებულია როგორც საკვები პროდუქტი, ასევე ჭეშა-პირუტყვი /სატრანსპორტო პირუტყვი/. მაგალითად:

...ამლაზარო, ძიასხი, რქა, ჯოგი და ცხენად...
 „ჯეორ-აქლემი ათჯერ-ასი – გველასი წეფშტრობდა.
 დაიწვეს ძორთა პურისა ღაშვართ მის ჭესვარისა,
 ზროხა და ცხენარი დაკლული არს უმრავლესი მხანისა.

იმდროინდელ საქართველოში დაწინაურებული ჩანს მეფერიველეობაც.

საქართველოს ზოგ რაიონში მოჰყავდათ პრინჯი და ტმინკური კულტურები: სელი, ბაშა, სელის ზეთს საკვებადაც იყენებდნენ და განათებისათვისაც. ზეთს საგანგებო ჭვის ზეთსახედლებში, გულახებში, ხდიდნენ.

საქართველოს მდინარეები მდიდარი იყო თევზით და ამიტომ მეთევზეობამ ადრევე ღიმიკვიდრა მნიშვნელოვანი ადგილი მეურნეობაში.

ფართოდ იყო გავრცელებული მეფუტკრეობა. მეფუტკრეობის დიდი მნიშვნელობის მაუწყებელია ფეოდალურ საქართველოში საგანგებო გადასახადი ცვილზე, ცვილი, უმთავრესად, ეკლესია-მონასტრებში მიდიოდა სახმარად. ცვილი ამ დროს ექსპორტის საგანიც იყო.

სამეურნეო მნიშვნელობა ჰქონდა ნადირობასაც. თუ ფეოდალებისათვის ნადირობა, ძირითადად, სამხედრო წვრთნა და გართობა იყო, გლეხისათვის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს შეადგენდა.

ამ ხანის საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული მებრეშუმეობა. აბრეშუმის ტიას აშენებდნენ საქართველოს სხვადასხვა რაიონში, ნეღლი აბრეშუმში საერთაშორისო ბაზარზე გადიოდა. არსებობდა საგანგებო გადასახადი მებრეშუმეობაზე, ე.წ. „საყაჭობი“. აბრეშუმით ვაჭრობით ამ დროს განსაკუთრებით ცნობილი იყო ქ. ღმანისი.

ნატურალური კარნაქებილი მეურნეობის პატონობისა და სასაქონლო ხელოვნობის განვითარების პირობებში, უმთავრესი სასოფლო-სამეურნეო იარაღი, სამეურნეო და ჯოფათი ნივთები, ჭურჭელი, ნართი და სხვა ნაწარმი გლეხის ოჯახში მზადდებოდა. გლეხის ოჯახში ხდებოდა ტყავის გამოყვანა, ლითონის მარტივი ნივთების გამოჭედა, თიხის საოჯახო ტურქლის დამზადება. ოჯახში მზადდებოდა შალის და სელის ნართი და აქვე მზადდებოდა, აგრეთვე პრიმატიულ დაზგებზე შალის და სელის უხეში ქსოვილი.

ოჯახშივე ამზადებდნენ საგანგებო საღებავლებითა და საწურებით რძის პროდუქტებს.

საგლეხო-საოჯახო ნაწარმის ნაწილი გასაყიდათაც გამოქონდათ, უმთავრესად სამანო პაზარზე. სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტის ნამატის და საოჯახო ნაწარმის ნივთების გაყიდვა გლეხს სჭირდებოდა სახელმწიფო და საბატონო ფულადი გადასახადის გადასახდელიდაც.

გლმესა ვალდებულებები

ძირითადი სამეურნეო ერთეული ფეოდალურ საქართველოში საგლეხო ფუძე იყო, რომელზეც გლეხი იჯდა და ამუშავებდა საბატონო ვალდებულებათა გადახდის პირობით. ჩვეულებრივ, გლეხის ფუძე შედგებოდა სახნავ-სათესი, ვენახისა და ეზო-სახლისაგან; გლეხს ჰქონდა, აგრეთვე, საერთო სასოფლო მფლობელობაში მყოფი მიწდერებით, სარწყავი და ურწყავი საძოვრებით, ტყითა და წყლით სარგებლობის უფლება. დამუშავებული მიწის ძირითად ნაწილს შეადგენდნენ სახნავ-სათესი და ვენახი. ამდროინდელი საგლეხო ფუძე საშუალოდ 12 დღიური /6 ჰექტარი/ მიწისაგან შედგებოდა, მაგრამ ფუძის სიდიდე სხვადასხვა

კუთხეში განსხვავებული იყო ფართობის განაწილება ამ ორ უმთავრეს დარგს შორის გეოგრაფიულ-კლიმატური მონაცემებითა და პერიოდი შეპირობებული.

ნორმით ერთ ფუტზე უნდა ბედარიყო და მეერნობა უნდა ეწარმოებინა ერთ კომლს, მაგრამ ეს ნორმა ამ ხანაში უკვე დარღვეული იყო. ადრეშასაუკუნეებში ერთი კომლი ერთ მოლთან ფუტს ფლობდა. ფეოდალურ ურთიერთობათა შემდეგ განვითარებასა და ფეოდალური ექსპლუატაციის დამამტკიცებელ ერთად მიმდინარეობდა ფუტის დანაწევრება კომლთა შორის. XI-XII საუკუნეების საქართველოს სინამდვილეში არის შემთხვევები, როდესაც ერთ ფუტზე რამდენიმე კომლი გლეხი ზის, საბუთებში გვხვდება „გლეხი ... ფუტად ერთ კომლად სამი“, არის შემთხვევები, როდესაც ერთი ფუტე უფრო მეტ კომლს შორისაა განაწილებული.

საგლეხო ფუტის ერთი შემადგენელი ნაწილი იყო გლეხის საცხოვრებელი სახლი, რომელიც დამზარე სათავსოებთან, ეზოსთან, სამეურნეო ნაგებობებთან და შრომის იარაღებთან ერთად გლეხის პირად საკუთრებაში იყო. გლეხის საცხოვრებელი სახლი, უმთავრესად, ერთ ან ორსართულიან ქვით ან ზის შენობას წარმოადგენდა, ბანაინი /უმთავრესად, აღმოსავლეთ საქართველო/ და ორფერდა /უმაკრესად, დასავლეთ საქართველოში/ გადახურვით. საცხოვრებელი სახლი რამდენიმე ოთახისაგან შედგებოდა. საერთო დიდი ოთახი-დარბაზი დაკავშირებული იყო სამზარეულოსთან და საკუჭნაოსთან. დარბაზი მთელი ოჯახის საერთო შესაკრებ ადგილს წარმოადგენდა. დარბაზის შუაგულში კვრა იყო გამართული. სახლში საკანგებო სათავსო იყო სკონლისათვის. საცხოვრებელი სახლის კომპლექსში შედიოდა მარანი, თონე, სახლს, როგორც წესი, წინ ღია აივანი მქონდა. ზოგიერთ რაიონში გასათხოვად ოთხის ქუჩებს იყენებდნენ.

შრომის იარაღები და საოჯახო მოხმარების ძირითადი საგნები: ტანსაცმელი, ჭურჭელი, საოჯახო დეკორაციები და სხვა აქვე, გლეხის ოჯახში მზადდებოდა. ამვე დროს გლეხის ოჯახი ზოგ აუცილებელ ნივთს ბაზარზეც იძენდა /მაგალითად, სამიწათმოქმედო იარაღებს, გუთანს, ცხენის აკახმულობას და სხვ./.

გლეხის საკვები შედგებოდა ზისტნულის, ზორცის /მეღარებით ნაკლებ/, რძის ნაწარმის, ხილისაგან. ყოველდღიურ რაციონში შედიოდა ღვინოც. როგორც აუცილებელი სასმელი, მცირე რაოდენობით. თუმცა, რასაკვირველია, საკვების რაოდენობა და ხარისხი ოჯახის მატერიალურ შესაძლებლობაზე იყო დამოკიდებული. ფუტე იყო ძირითადი საგადასახადო ერთეულიც.

XI-XII სს-ში გლეხობა საქართველოში სამ უმთავრეს ვალდებულებას იხდოდა: საცლესიო, სახელმწიფო და საფეოდალო გადასახადს. სახელმწიფო /სამეფო/ შედგებოდა სამეომო-სავალი გადასახადის, სამეზრო ვალდებულებებისა და მოხელეთა გასასტუმრებელი გადასახადისაგან. გადასახადი იკრიბებოდა ნატურით და ფულით.

გლეხის შრომითი ვალდებულება ამდროინდელ საბუთებში იწოდება „სამეზრო“-დ. თუმცა ეს ქართული სიტყვა იშვიათად გვხვდება და მის ნაცვლად გავრცელებულია სპარსული „ბეგარა“ და არაბული „სუბრა“-ც. „ბეგარა“ ფართო გაგებით ამ დროს ნიშნავდა საერთო საგლეხო ვალდებულებას, ხოლო ეიწრო გაგებით — შრომამატებით. გლეხობა შრომამატებით ვალდებულება გლეხისთვის მუშაობას საბატონო მამულში — გაზაფხულსა და შემოდგომაზე ოცნას, ნათეს-წარგავების მოყვანასა და მოსავლის აღებას.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალები არ იძლევიან იმის საშუალებას, რომ დავდგინდეს, კერძო რაში რამდენ დღეს იყო ვალდებული გლეხი ემუშავა ბატონის მამულში. მაგრამ დაახლოებით შეიძლება ვივარაუდოთ: თუ IX-X საუკუნეებში გლეხი ბატონის მამულში საშუალოდ კვირაში ერთ დღეს მუშაობდა, ექსპლუატაციის ზრდასთან ერთად, XII-XIII სს-ში კვირაში 5 დღე გამოდიოდა. ზრდის ტენდენცია იქამდე მივიდა, რომ გვიანშასაუკუნეებში ბატონის მამულში გლეხი ვალდებული იყო ყოველდღე ემუშავა.

საბატონო /სერო და სასულიერო საფეოდალოების/ გლეხთა-მონასტრების/ გლეხებს შრომითი ვალდებულება ეკისრებათ სასულიერო მონასტრის, სამღვდელის სახელმწიფოს კალდებულება „სეიფი“ დასახლებით კვირაში ორი დღით უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული. მიწების სამშენებლო სამუშაოებში: გზების, ხიდების, სასახლეების, ციხეების, ეკლესია-მონასტრების და სხვათა სამშენებლო სამუშაოებში. შრომითი ვალდებულების ერთი სახეობა იყო საშახურის მეფის ან ფეოდალის კარზე ისეთი შემთხვევებიც იყო, როდესაც ერთ ოჯახს გარკვეული სამუშაოს შესრულება ევალებოდა და ეს ოჯახი თავისუფლებოდა ყველა სხვა ვალდებულებიდან. მაგალითად, XII ს-ის ერთი დოკუმენტის თანახმად, გლეხ ტოლსის ოჯახს ევალებოდა წყლის მკაზმავად მუშაობა შიშ მღვიმის მონასტრის წყალსადენზე. იყო შემთხვევები, როდესაც ოჯახს შეწესქედილობა ან რაიმე სხვა კონკრეტული ვალდებულება ეკისრებოდა.

საგლეხო ვალდებულების ერთი სახე იყო „მამონადი“, რომლისგანაც გლეხთა ვათკისუფლება, როგორც წესი, არ შეიძლებოდა.

შრომითი ვალდებულების სისტემაში შედიოდა საეკლესიო მონაწილეობა საბატონო ნადირობაშიც.

როგორც ჩამოთვლილიდან ჩანს, გლეხთა ვალდებულება ფრთხილ მრავალფეროვანი იყო, მინდვრის სამუშაოთა გარდა, გლეხისთვის ბატონის პირად მომსახურებას, ზღვოსნობას, მშენებლობებში მონაწილეობას და სხვა სახის საშახურს. ამ სამუშაოთა ზუსტი რაოდენობის განსაზღვრა არ ხერხდება, მაგრამ ზრდის ტენდენცია აშკარაა.

ფეოდალური რეიტის მეორე სახეობა იყო ნატურალური გადასახადი, რომლის მთავარ ნაწილს შეადგენდა ღაღა /გადასახადი მარცვლეული/ და კულუხი /გადასახადი ყურძნით და ღვინო/. X-XII საუკუნეებში მატულობს ამ გადასახადის ხვედრითი წილი, რაც ბუნებრივად გამოხატავს ფეოდალური ექსპლუატაციის გაძლიერებას.

ნატურალური გადასახადი ადევს საგლეხო ფუტეს, რომელიც ფეოდალურ საქართველოში ფესკალური ერთეულიც იყო, თუმცა სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის დაბალი დონის პირობებში აგარიშის გაქცევა უხდებოდათ მოსავლის რაოდენობისთვისაც. მაგრამ ოდნობა მაინც ბატონის „კეთილ ნებაზე“ იყო დამოკიდებული. XII-XIII საუკუნეთა მაჯნის ერთი დოკუმენტის თანახმად, მაქაზე გაწერილი გადასახადი მოსავლის მეთხუთმედს უდრდა. ამასთანავე, გლეხი ვალდებული იყო საკანგებო მისართმეველი მიერთმია ბატონისათვის ჭირ-წილის, ძუბის, საკვდილიანობის შემთხვევაში, დიდი საცლესით დღესასწაულების /ადღებობა, შობა, და სხვ./ დროს. ნატურალურ გადასახადთა რიგში ვადიოდა გლეხის მოვალეობა – გამასანძლებოდა მეფეს, ფეოდალს თუ სამღვდელთა მღვდელთა თანამდებობის პირებს, მათ ამაღას, უზრუნველყო ბინათა და მომსახურებით, როდესაც ისინი მათ მამულში გაივლიდნენ. ამ ვალდებულებას „ჩადგომა“ ეწოდებოდა.

საკუთარ ფეოდალთა სასარგებლოდ გადებულ გადასახადთა გარდა, როგორც აღნიშნული იყო, გლეხები იხდიდნენ საგანგებო გადასახადებს სახელმწიფოს სასარგებლოდ. სამოერებზე დაწესეს საგანგებო გადასახადი „სამაღასზე“, ბაზარში გატანილ საქონელზე საგანგებო ბაღის გარდა, იხდიდნენ სასწიროს ხმარებისათვის „საკომრებს“ და სხვა გადასახადებს.

სახელმწიფოს სასარგებლოდ იხდიდა გლეხი გადასახადს სამართლის წარმოებისათვის, მაგრამ, როდესაც რომელიმე კრძოი ფეოდალი, დიდი მონასტერი ან ეკლესია შეეცადებინ /იმუნიტეტის/ უფლებას მოიპოვებდა, სასამართლო გადასახადიც მის სასარგებლოდ იკრიფებოდა. მაგალითად, ნიკორწმინდის მამულში სასამართლო გადასახადს ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსი კრეფდა. ასევე, ქართლის დიდებული აზნაური გრიგოლ სურამელი ამ გადასახადს თავის სასარგებლოდ კრეფდა. ეს ამატომ, რომ ისინი შეეცადებინ უფლებით სარ-

გებლობდნენ. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ იყო შემთხვევები, როდესაც მეფე ამა თუ იმ ფეოდალს ანიჭებდა შეუცვალობას, მაგრამ სამართლის წარმოების უფლებას თვითონ იტოვებდა.

სახელმწიფო და კერძოსამატორო გლეხები იხდიდნენ საგანგებო საეკლესიო გადასახადებს, აგრეთვე, ფეოდალთა და მეფის კარის მოხელეთა სარგოს.

ამგვარად, ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში ქართველი გლეხობა პრაგმატიკულად და პრაგმატიკულად ეკლესიებს ეხმარებოდა. ძირითადი იყო შრომა-მოგებითი და ნატურალური გადასახადი. ყველა ეს ვალდებულება გლეხს ეკისრებოდა სახელმწიფოს, საკუთარი ფეოდალისა და ეკლესიის სასარგებლოდ. უმძიმეს პირობებში იყო სამატორო გლეხობა. შედარებით უკეთესი მდგომარეობა ჰქონდათ სახელმწიფო და საეკლესიო გლეხებს. საეკლესიო გადასახადთან, როგორც წესი, ათავსებდნენ თავისუფლებას, თუმცა, საეკლესიო გლეხებთან შედარებით, სხვა კატეგორიის გლეხები საეკლესიო გადასახადს შედარებით ნაკლებს იხდიდნენ. მას შემდეგ, რაც ჩვენში ვრცელდება ფეოდალური იმუნიტეტი, ის ფეოდალები, რომელთაც მოპოვეს იმუნიტეტი, თავისუფლებიან სახელმწიფო გადასახადისაგან. როგორც ცნობილია, შეუცვალობას ყველაზე ადრე საეკლესიო სენიორები იპოვებენ, თუმცა XI-XII საუკუნეების საქართველოში იმუნიტეტის უფლებას უკვე საერო ფეოდალებიც ფლობდნენ.

ამგვარად, XI-XII სს.-ის საქართველოში ნატურალური და შრომა-მოგებითი ბეგარის პრაგმატიკა საზე არსებობდა. სრულად ბუნებრივია, რომ ერთი გლეხი ან ერთ ფეოქსე ჰქონდა ერთი კომლი ჯერ უზრუნველყოფდა ყველა სახის ვალდებულების შესრულებას. ძირითადი სასურსათო და შრომა-მოგებითი ბეგარის ზევით არსებული ვალდებულებანი არ აწევებოდა ყველას ერთდროულად. თუ გლეხი ბატონს ხელოსნობით ან სხვა რამე საშინაურით ემსახურებოდა, ის სხვა ვალდებულებათაგან თავისუფლდებოდა. მაგალითად, თუ გლეხს ქოსისძის ოჯახს ევალებოდა შიშხიშხის მინასტრის რუს წესის მკაცრად შემოღება, ის სხვა ვალდებულებებისაგან გათავისუფლებული იყო; თუ ოჯახს ევალებოდა ცკალის გადასახადი, ის მთელ თავის სასურსათო გადასახადს ამით ითავებდა და სხვა გადასახადისაგან თავისუფლდებოდა. ამასთანავე, „სამსახირი“ და სხვადასხვა მისართმევი /მღვინი ბეგობაზე დიდ დღესასწაულებზე და სხვ., რაც ადრე ნებაყოფლობით იყო, ახლა თანდათან საკლდედებოდა იქცა.

XI-XII სს.-ში საქართველოში გლეხთა ვალდებულების მთავარი ფორმა სასურსათო გადასახადი იყო, რომელიც თანდათან მატულობდა, თუ XIII ს. 50-იან წლებში სრულ ფეოქსე 50 კოკა ღვინო იყო გადასახადი /საშუალოდ/, იმავე საუკუნის 70-იან წლებში ის 70 კოკამდე იზრდება. ეს ფაქტი მიუთითებს როგორც გლეხთა ექსპლუატაციის ზრდაზე, რაც სრულად კანონიზირდა ამ ეპოქისათვის, ასევე სურსათით გადასახადის ზედმეტად წილის მატებაზე.

ამგვარად, განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში, ისევე როგორც ადრეშენაშენებში, ექსპლუატაციის მთავარი ფორმის წარმოადგენს ნატურალური რენტა. ნატურალური რენტისთან ერთად ზრდის ტენდენციას ამჟღავნებს ფეოდალი რენტაც. გლეხი ფულს თავისი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებისა და ხელოსნური ნაწარმის გაყიდვით შოულობს. სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციისათვის ერთად ყიდვა-გაყიდვის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი საგანია ღვინო, რომელიც დიდი რაოდენობით გადიოდა როგორც სამართაო, ასევე საგარეო ბაზარზე. ღვინის წლიურ მარაგს თითქმის ყოველი ოჯახი ინახავდა. მაღალმთიანი ზოლის მცხოვრებნი ყიდულობდნენ და მარნში ინახავდნენ ღვინოს ან ღვინის დასაყენებელ პანაჟს. ასე რომ, მღვინეობის რაიონებში დიდი რაოდენობით ფული ტრიალებდა. მთიანი ზოლის მცხოვრებთა გასაყიდად გაქონდათ მეცხოველეობის ნაწარმი: საქონელი, ხორცი, მატყლი, ტყავი, ნართი, ზამთა შალის ქსოვილი. ფულადი გადასახადის ზრდის მოწმობს ის, რომ XIII ს.-ის შუა წლებში დიდებულმა აზნაურმა კახა თორელმა თავის გლეხებს ღვინის გადასახადის ნახევარი ფულით შეუცვალა. მართალია, ეს კონკრეტული ფაქტი XIII საუკუნეს ეხება,

მაგრამ ის XI-XII საუკუნეებიდან მომდინარე ტერმინების გაგრძელება უნდა იყოს. ფეოდალიზმის დიდ მნიშვნელობაზე მეტყველებს ის გარემოება, რომ ჯერო-თიანეთის, საქართველოს ამ მთიანი ზოლის მცხოვრებნი, საეკლესიო გადასახადს სურსათითა და ფულით იხდიან და თითოეული კომლი დაახლოებით 3-დან 5 ევრცხლის დანარაზდვით იხდის, რაც აქაც კი ფულის ფართო ტრადიციულ მოთხოვნას.

რენტის ფორმების ურთიერთმომართების ცვლილებები ერთად, შეიმჩნევა ექსპლუატაციის ზრდა. ამას პირველი ნიშნები ფუძის დანაწევრებაში იგრძნობა. ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ადრეშუასაუკუნეებში ერთ ფუძეზე, როგორც წესი, ერთი კომლი გლეხი იჯდა. შემდეგ ეს ნორმა უკვე დარღვეულია და XI-XII საუკუნეებში ჩვეულებრივად მოვლენა, როდესაც ერთ ფუძეს ორი და სამი კომლი /ოჯახი/ ფლობს. ფუძეთა დანაწევრების პროცესს განსაკუთრებით ინტენსიურად XIII საუკუნეში მომდინარეობს, თუმცა ფისკალურ-საგადასახადო პრაქტიკაზე მკვლევარად ფუძე რჩება. ეს, რასაკვირველია, ექსპლუატაციის ზრდის ფართო ფორმაა, რადგან გადასახადის რაოდენობა არ მატულობს, მაგრამ, ამასთანავე, ექსპლუატაციის ზრდა აშკარაა, რადგან ოჯახის რაოდენობის ზრდით ერთ ფუძეზე კლესულობის საერთო შემოსავლი, ე.ი. უარესდება ფუძეზე მსხდომი კომლების ეკონომიკური მდგომარეობა, გადასახადი კი იგივე რჩება.

ამგვარად, ერთი მხრივ, სავსებით ვალდებულებათა ზრდა, ხოლო, მეორე მხრივ, საგლეხო ფუძის დანაწევრება გლეხთა ექსპლუატაციის ზრდის აშკარა მოწმობაა.

დიდად ამბობდა გლეხთა მდგომარეობის დამყრითა შემოსულები: ისინი აჩანგებდნენ მეურნეობებს, ხოლო დამყრობთა სასარგებლოდ გაღებულ ხარკს მოღიანად გლეხები იხდიდნენ, ამასთანავე, ეს ხარკი გლეხობას თავის გველა სხვა ვალდებულებების ზეით ემატებოდა. მაგალითად, თურქულენოვანი შემოსულებმა და შემდეგ სასულთნო ხარკმა საგრძნობლად გააუარესა ქართველი გლეხის ეკონომიკური მდგომარეობა.

ქალაქები, ხელოსნობა, მატრონა, შინაგანობა

XI-XII საუკუნეები საქართველოში ახალი ქალაქების შექმნისა და საქალაქო ცხოვრების აღმშენებლის ხანაა. საქართველოს გაერთიანებისა და ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნისათვის ბრძოლაში ქალაქებმა ცენტრალური ზეღისუფლების მხარე დაიჭირეს, რადგან ქალაქები ფეოდალური დაქუცმაცებულობის მოსპობით, ერთიანი ცენტრალიზებული ზეღისუფლების დამყრობითა და უცხო დამყრობთა პატრონობისგან გათავისუფლებით იცნენ და ინტერესებულნი. საქართველოს ზეღისუფალი კარგად ესმოდათ ქალაქების როლი და მნიშვნელობა ქვეყნის გაერთიანებისა და გაძლიერების საქმეში. ამიტომ ისინი ცდილობდნენ მათ სამეფო ზეღისუფლებისათვის დამორჩილებას და ხელს უწყობდნენ საქალაქო ცხოვრების შემდგომ განვითარებას. ძლიერი ცენტრალური ზეღისუფლება ხელს უწყობდა ახალი ქალაქების მშენებლობას და არსებულ ქალაქთა გაძლიერებას, მათში საქალაქო ცხოვრების მოწესრიგებას, აშენებდა ხიდებს, გაყავდა გზები, აგებდა ქარვასლებს, ასპინძა-სასტუმროებსა და ფუძეებს. მეფის ზეღისუფლებისა და მოქალაქეთა ინტერესების ერთიანობამ, აღნიშნულ ეტაპზე განაპირობა ქალაქებისა და სამეფო ზეღისუფლების კავშირი. ამ კავშირის დადასტურებას მეფე ბაგრატ IV-ის ბრძოლა თბილისისათვის და მოქალაქეთა სურვილი — გაასაღებ თავისი ქალაქი გაძლიერებული საქართველოს მეფეს, თუმცა, ამას უწინააღმდეგობა თბილისის მუსლიმთა მოსახლეობა. ამასთანავე გასათვალისწინებელია, რომ თბილისმა დიდი წინააღმდეგობა გაუწია დავით აღმაშენებელს თბილისისთვის ბრძოლაში, მაგრამ ეს განპირობებული იყო როგორც მრავალრიცხოვანი მუსლიმთა მოსახლეობის არსებობით თბილისში, ასევე დავით აღმაშენებლის პოლიტიკით ქალაქების მამართ, რომელიც ქალაქის თვითმმართველობის გაუქმებას და ქალაქების უშუალოდ მეფის კარისათვის დამორჩილებას

გულისხმობდა. ქალაქების ლტოლვა სამეფო ხელისუფლებასკენ აშკარად გამოიწვევდა ქალაქების (ყარის) მაგალითზე; როდესაც საქართველოს ხელისუფლებამ იბრძოლა ქალაქის შემოსაღობად, ქალაქის დამცველებმა დანებების პირობად მოითხოვეს თამარს კარი სამეფო ქალაქად გამოეცხადებინა და არ გადაეცა ის სამშართველოდ რომელიმე ფეოდალისათვის.

ბოლოები ცენტრალური ხელისუფლებამ იცავდა მოქალაქეებს არა მხოლოდ გარეშე მტრისგან, არამედ უზრუნველყოფდა შინაგან მშვიდობას. ქმნიდა ხელისაყრელ პირობებს ქალაქთა კეთილმოწყობის, ვაჭრის პიროვნებისა და ქონების ხელშეუხებლობის, რითაც აძირებდა საშინაო და საგარეო ვაჭრობის გაყვანას. ამ თვალსაზრისით უადრესად ნიშანდობლივია იმდროინდელი ქართველი ისტორიკოსის განცხადება, რომ თამარის მეფობაში ვერა-ეან ბედავდა სავაჭრო ქარაჯთან ბრძოლას.

საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ გარკვეულ ხანაში თავისი ინტერესებისათვის იყენებდა ქალაქებს ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დაპირისპირებულ დიდგვაროვან ფეოდალთა წინააღმდეგ ბრძოლის საშუალებად, ქალაქები კი, თავის მხრივ, მხარს უჭერდნენ ერთ-ერთ ხელისუფლების გამაღიერებას და ქვეყნის გაერთიანებას.

საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ ქალაქების შემოერთებისათვის ბრძოლა მაშინ დაიწყო, როცა დამარცხდა მეფის ხელისუფლების მოწინააღმდეგე ძალები, და ძირითადად დაასრულა ქვეყნის გაერთიანება (შემოერთა კახეთ-ჰერეთი, გააუქმა კლდეყარის საერისთავო და სხვ.). იხილეთ უნდა ითქვას, რომ დავით აღმაშენებელს უკვე მნიშვნელოვანი ბრძოლები ჰქონდა გადახდილი თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ როგორც საქართველოს შიგნით, ისე მის ფარგლებს გარეთაც. ქალაქების შემოერთებით XII საუკუნის შიგნით ათეულიდან საქართველოში დაიბრუნდა სამეფო ხელისუფლებასა და ქალაქებს შორის კავშირი და დაიწყო მათ შორის სანგრძლივი ბრძოლა.

XII საუკუნის პირველ მეოთხედში, როცა საქართველოს შეთავაზობით გაერთიანდა თითქმის მთელი სამხრეთ კავკასია, საქართველოს სამეფოში მოექცა სომხეთის, რანის, შირაქის, სხელოსნო და სავაჭრო ცენტრები. XII საუკუნისათვის ქალაქები წარმოადგენდნენ არა მარტო ქვეყნის ან მხარის პოლიტიკურ ცენტრს, არამედ სავაჭრო და სახელოსნო ცენტრსაც.

საქართველოს ეკონომიკაში ამ დროს წამყვანი ადგილი თბილისსა და ქუთაისს ეკავა. ქალაქი ფეოდალური არისტოკრატიათა განსაკუთრებული ვურადების საგანი გახდა. დიდპირობა შემოსავლის ნაწილი ვაჭარ-ხელოსანთა ექსპლუატაციაზე მოდიოდა. XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ დიდად ემყარებოდა ქალაქებს, ეს უკანასკნელნიც, თავის მხრივ, დაინტერესებული იყვნენ ფეოდალურა კარაკეტილობის ლიკვიდაციით და ამიტომ ქვეყნის გაერთიანებას მხარს უჭერდნენ. საქართველოს მეფენი უდიდესი ყურადღებით ეპყრობოდნენ ქალაქების მშენებლობასა და მოქალაქეთათვის (ვაჭარ-ხელოსნებისათვის) ხელსაყრელი პირობების შექმნას. მიშისელის ვადეილების მაშნით, საქართველოს მეფე დავით IV-მ ააშენა მრავალი „შიდნი მდინარეთა სსტიკთა ზედა“ და „გზანი, საწინოდ საგაღნა, ქაფერილ ყვანა“. გზის პირას ქარავანებსა და თავშესაფრებს აგებდნენ, სადაც უცხოელ ვაჭრებს უფასოდ შეეძლოთ დამის გათვა. XI-XII სს-ის ქალაქები რიცხობრივად არცთუ ისე დიდად გაზრდილან. გარდა ქალაქებისა, არსებობდნენ ქალაქის ტიპის დასახლებანი, დაბები.

ქართული წყაროები გვაძლავს მნიშვნელოვან ცნობებს აღმოსავლეთ აზიურკავკასიაში და მახლობელ აღმოსავლეთის ქალაქების გარეგანი სახის თავისებურებათა, ეკონომიკური მდგომარეობის, სოციალური ურთიერთობებისა და ადმინისტრაციული წყობის შესახებ. აქ ერთადაა დასახლებული აღმოსავლური „ქალაქი და ციხე“. ქალაქი ციხის გარეშე არ არსებობს, ციხე კი ქალაქს გარეშე. ქართული წყაროების „ციხესა და ქალაქში“ იგულისხმებოდა აღმოსავლური ქალაქის ის კომპლექსი, რომელიც ფეოდალურ ხანაში არსებობდა. ამ ტიპის იყო თბილისი, რუსთავი, სამშვილდე, დმანისი და სხვ. ქალაქები.

ციხისა და ქალაქის ურთიერთმართებაში ჩანს მათი დაპირისპირების პოლიტიკური ხასიათი, რაც სოციალური წინააღმდეგობების გამო იყო აღმოცენებული. ასე იყო მაგალითად, ისინი /ქალაქის არისტოკრატიული ნაწილის/ და საკუთრივ ქალაქის /ვაჭარ-ხელოსნების უმრავლესობის/ ურთიერთდაპირისპირება თბილისში. ამგვარ დაპირისპირებას ციხესა /ციტადელსა/ და ქალაქს შორის ადგილი ჰქონდა მასშტაბული აღმოსავლეთისა და აღმოსავლეთ ამბერკავასიის ქაღალეებშიც.

მასშტაბული აღმოსავლეთისა და საქართველოს ქალაქები გარეგნული ხასიათიც /„ქალაქის კარნი“, „მოედანი“, „ბანი“, „შუკა“ და სხვ./ ჰგავდნენ ერთმანეთს.

ფეოდალური ქალაქების წარმოშობისათვის ძირითადი ბირობა ციხესიმაგრე და არ იყო, არამედ ზოფლის შეურთების, ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის განვითარება. ფეოდალური ქალაქების წარმოშობის თავისებურება გარკვეულმა მაჩვენებელმა განაპირობა (განსხვავებულმა ადრინდელი ხანის ქალაქების წარმოშობა მიხედავად). მათ შორის ფეოდალური ქალაქის გამსხვავებული გარეგნული ხასიეც.

თუ ზეგნ ფეოდალური ქალაქების /თბილისი, არტანუჯი, ატენი, თმოგვი, ახალქალაქი, გორი, ქუთაისი/ სახეს გაგანალიზებთ, ვნახავთ, რომ ამ დროს, მიუხედავად ქვეყნის განსაკუთრებული სიძლიერისა, უცინესიმაგრე ანუ „აღუცეული ქალაქები“ არ არსებობდა. ქალაქთან არსებული ციხის მიზანი მხოლოდ ქალაქისა და მისი მფლობელის დაცვა იყო არა, მაზი მფლობელის პოლიტიკური პატივობის დაცვა იყო. ძლიერი ფეოდალური საჭაროელოს ქალაქებს საგანგებო დაცვა არ სჭირდებოდა მტრისაგან, ციხეები თუ კედლები ქალაქს ფეოდალური ოპოზიციის შეზღუდვებისაგან იცავდა.

XI-XII საუკუნეებში საქართველოში ბევრ ციხე-ქალაქს თანდათან გამოეყო საკუთრივ ქალაქი, რომელიც ხელოსნობა-ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების ცენტრად იქცა. ბევრი ციხე-ქალაქი ამ ცენტრის დანაშატი გახდა. ქალაქისა და მის მფლობელს შორის კეთილი ურთიერთობის პირობებში ციხესიმაგრე, რომელიც ქალაქის მფლობელი ზის, ქალაქის ინტერესებს ემსახურება – ქალაქსა და მის მფლობელს საერთო მტრისაგან იცავს, ამასთან, ქალაქზე პატივობის საშუალებაცაა.

ამ ხანის საქართველოს ქალაქების განსაკუთრებული აღმავლობა განაპირობა განვითარებული ხელოსნობა-ვაჭრობაში, სატრანზიტო გზებთან სიახლოვემ და სავაჭრო კავშირ-ურთიერთობებში /ეკსპორტ-იმპორტში/. ფეოდალური საქალაქო ცხოვრების უმთავრეს დამა-საითებელ ნიშანს წარმოადგენდა ხელოსნობის განვითარება. XI-XII სს-ის საქართველოს ქალაქებში წარმოადგენდა ხელოსნობის თითქმის ყველა დარგი, რომელიც კი საერთოდ ფეოდალურ სახელმწიფოებში არსებობდა. განსაკუთრებით დაწინაურებული ჩანს ხელოსნო-ბის ისეთი დარგები, როგორიცაა: მეოთხე-მეცხეობა, მეჭურჭლეობა, ოქრომჭედლობა.

ქართულ ვაჭარ-ხელოსანთა გვერდით ბევრი მუსლიმი აღვიწოდა. პირობები შედგავიანთი იყო /შეღავათიანი გადასახადები და სხვ./. დაეთი აღმამწიფლის ასეთი დამოკიდებულება ხზვა სარწმუნოების აღმსარებელი მოქალაქეებისადმი შეუწყვეტილი არ დარჩათ და საგანგ-ბოდ აღნიშნეს არაშმა ისტორიკოსებმა აღ-ფარიკმა და იბნ აღ-ჯაუზმა.

ისტორიული წყაროებიდან დასტურდება, რომ საქართველოში ამ დროს დაწინაურებული დარგი იყო მეჭურჭლეობა. მეჭურჭლეობაში მომხდარია ღრმა დიფერენციაკა. ისინი უკვე დიფოფილი არიან დამოუკიდებელ საეციალობებად, ცალკე არიან გამოყოფილნი: ხის ჭურ-ჭლის მკეთებელნი, რომელთაც „ძელის ჭურჭლის“ ოსტატებსაც უწოდებენ; თიხის ჭურ-ჭლის მკეთებელნი, ანუ „მეცეცები“; ცალკე იფენ, აგრეოვე, სხვადასხვა ლითონით /ოქ-როთი, ვერცხლით, სპილენძით/ ჭურჭლის მკეთებელნი.

განვითარებული იყოფიდა „ძელი ზურობა“, მეცეცეობა /ავეჯის მკეთებლობა/ და სხვა, რასაც, წერადლობით წყაროებს გარდა, მატერიალური კულტურის ნაშთიც ამტკიცებენ.

XI-XII ს-ის საქართველოს ქალაქებში დაწინაურებული ჩანს „მეცვეობა“ /თიხის ქუჩის კუთხა/. კრამიკული წარმოების მაღალ დონეზე მოუთხოვს თბილისში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალა.

თბილისში გათხრების დროს აღმოჩენილი ქერები ნაწილობრივ აკესს ხარვეზს ჩვენს წარმოდგენაში კრამიკის წარმოების პროცესზე. სახელოსნოს მდამოებში გათხრების შედეგად მრავალად აღმოჩნდა XII საუკუნის ქართული ფული, რამაც კარგად დააბრუნა ეს სახელოსნო. რამდენიმე ქერა იმდენად უზადოდ დაცული აღმოჩნდა, რომ მათი მეშვეობით თავისუფლად მოხერხდა როგორც ქერების გვერდისა და ტანის დადგენა, ისე XII საუკუნის კრამიკული წარმოების ტექნიკის ზოგი საკითხის გარკვევა.

აღნიშნულ ხანაში საქართველოში ხელოსნურ დარგებში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ლითონით მჭედლობას /უჩეტესწილად ქურჭლისა/. იგივე მეჭურჭლეებს „კრით მჭედლობა“ ეწოდებოდა. ისინი სჭედენ „ქუბებსა“ და სხვა ქურჭელს. შუა საუკუნეების თბილისში მჭედლობაც სახელოსნოს მიხედვით რამდენიმე ცალკეულ ჯგუფად იყოფოდა. ცალკეულად იყვნენ რკინის, სპილენძისა და სხვა ლითონით მჭედლები. ასეთვე ზოგი სამჭურჭლო იარაღს აკეთებდა, ზოგი საომარს, ზოგიც საოჯახოს და სხვ.

იგივე ხელოსან-მჭედლებს უწოთ ჯგუფი – ოქრომჭედლები, რომლებიც, უმოკრესად, ოქროსა და ვერცხლის ნივთებს აკეთებდნენ. ისინი ამუშავებდნენ, აგროვებ, ძვირფას თვლებს. XII საუკუნის საქართველოში ოქრომჭედლობა საკმაოდ განვითარებული ჩანს. იქედანაა ბეჭდები, „საყურები ოქროსანი“, „საღტრნი ოქროსანი“ და სხვ. ოქრომჭედები და პატრონები თვლები საბოძებ სავადა იყო ქვეული. ამასვე ისტორიული წყაროებიც არაერთგზის მოუთხოვს.

ოქრომჭედები საეკლესიო ნივთებსაც ამზადებდნენ, აწარმოებდნენ ხატების, ჯვრებისა და წიგნების მოჭედვას. XII ს-ის საქართველოში ოქრომჭედობის რამდენიმე სტილი შეამჩნევს. ამ პერიოდისათვის გვაქვს მთელი რიგი სკოლები /ოპიზის, ტბილის, გელათის/, რომლებსაც გარკვეულად დამოუკიდებელი მოზოგნტური სახე შეიძლება ჰქონდეს. ქართული ოქრომჭედები ნივთები არაერთი ლაშქარდგობდა ბიზანტიურს; ბევრი მათგანი მნიშვნელოვან ადგილს იკავებდა მსოფლიო მანძილზე.

თბილისის ხელოსნურ წარმოებაში გარკვეული ადგილი ენიჭებოდა მეფესაყვარეობას, ანუ „მეზამლობას“. ფეხსაცმელი გემოვნებით აკერებოდა, თვალმარგალიტით იმკობოდა. შეხამოლი არა მარტო კერაგდნენ ფეხსაცმელს, არამედ შეკეთებდნენ კიდევ.

იმდროინდელ საქართველოში განვითარებული იყო საფეიქრო ხელოსნობა. თბილისში განსაკუთრებით მაღალ საფეხურზე ჯოფიდა ქსოვის საქმე. იგივე ტერმინი „ქსოვა“ ამ ხანაზე აღირდელი უნდა იყოს /„სიღბო ქინდა ნაქსოვისა და სიმტკიცე ნაჭედისა“, – შ. რუსთაველი/. მჭოველს „მჭესელი“ ან კიდევ „მჭეველი“ ეწოდებოდა. ქართული მჭოველები ამუშავებდნენ მატყლს, აბრეშუმს, სელსა და სხვ. ამზადებდნენ ღარს, ანუ ფართოღელს. ამას შესხედ ცნობას იძლევა ვენეციელი მარკო პოლო, იგი წერს, რომ „თბილისი გარშემორტყმულია მრავალი ციხესიმაგრითა და სოფლებით, სადაც ცხოვრობენ ქრისტიანები – ქართველები, ზომსები... ამზადებენ აბრეშუმსა და მრავალ სხვა ქსოვილებს“. ქსოვილები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა ხარისხით. უბრალო ქსოვილის გვერდით ვხვდებით ოქროქსოვილს, ე.წ. „ოქროს“. ქსოვილთა ხარისხობრივი დანაწილება და ესოდენ მაღალი ხარისხის ქსოვილის არსებობა მჭოველთა დიდ დახელოვნებაზე მოუთხოვს.

მჭოვილი ფართალს /ღარს/ ტანსაცმლის ფორმის აძლევდა /ეი. გამოჭრიდა და შეკრადა/ „მჭრელი“. ხელოსანთა ეს ჯგუფიც ცალკე უნდა ყოფილიყო საქართველოს ქალაქებში. მკერვალის საქმე იყო როგორც შეკრვა, ასევე მორთვა-მოჭრვა ტანსაცმლისა. ამ ხანის ცნობებში ვხვდებით ტანსაცმლის სხვადასხვა სახეს. იგი სამჭავრო სამოსი და უფრო მაღალი ხარისხის ტანსაცმელიც. ის კარგი ნაჭოვიც იყო და, ამავე დროს, მოქარ-

გულ-მოოჭედილი „პატროსანა თელეიო“. ასეთი სამოხი უმთავრესად მეფეებსა და დიდებულებს აქონდათ.

ხელოსნურ წარმოებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მინის ჭურჭლის კეთებას, ამუშავებდნენ ბროლსაც. მინის ქართული ნაწარმი საქვეყნოდ იყო ცნობილი. იგი საქეცხორტო საგანს წარმოადგენდა.

ამ დროს საქართველოში განსაკუთრებულად განვითარებული ყოფილა მშენებლობა. მაღალი იყო ქვის დამუშავების ტექნიკა, თლილი ქვის გარდა რიყის ქვასა და აგურსაც იყენებდნენ. აქვე უნდა აღინიშნოს „კირით ხუროების“, ანუ კალატოზებისა და ხის შენიბაოა მშენებლების არსებობა. საქართველოს ქალაქებში მნიშვნელოვანი ნაგებობის არსებობაზე წყაროებიც მოუთხოვნიან. „თბილისში არის კარგად ნაგები ციხე, ციხეში აუშენებიათ მეფეთა სასახლეები, მრავალი საყარაულო კოშკი... აუშენებიათ მრავალი წისქვილი, მასში /ლაპარაკაა თბილისზე/ 65 აბანო“, – გადმოგვცემს ანონიმი ავტორი და იქვე მოუთხოვნიან მტკვარზე დიდი ხადის არსებობაზე. ყოველივე ეს სამშენებლო ტექნიკის მაღალი განვითარების მაჩვენებელია.

ამ ეპოქის საქართველოში ხელოსნები ერთ გარკვეულ წოდებას არ წარმოადგენდნენ. ზოგი მათგანი საპატრონებო უფელში იყო გამჭული, ზოგიც – თავისუფალი.

ხელოსანთა უმეტესი ნაწილი არაბთაგანსუფალი იყო, ისინი ბატონების უფელში იყვნენ შეჭმულნი და საჭონდეს ბაზრისათვის კი არ აწარმოებდნენ მთლიანად, არამედ „საფასის გარეშე“ შეშობდნენ თავიანთი „პატრონებისათვის“. „საფასის გარეშე მოჭმდი“ ხელოსნები ჰყავდათ აზნაურებს. ხელოსანთა ამ ჯგუფშიც იყო განსხვავება: ცალკეაღა „შეწირული ხელოსნები“, „ყმა ხელოსნები“ და „შინაური ხელოსნები“.

ამდროინდელი საქართველოს დიდი ქალაქები და მსხვილი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრები იყო თბილისი, რუსთავი, გორი, ფინელი, დმანისი, ახალქალაქი, ახალციხე, თმოგვი, სამშვილდე, ოპრზე, ზენანი, თელავი, ქუთაისი, ცხუმი, ანაკოფია და სხვ.

IX-XI საუკუნეებში საქართველოში ახალი ქალაქების წარმოქმნა-ამოყალიბება, ე.წ. „ახალქალაქობა“ ხანა. XI საუკუნეშია წარმოქმნილი ჯავახეთის ახალქალაქი, ატენი, ფინელი, ბარაღეთი, სურამი, ალა, ზოგერეთი და სხვა ქალაქები. XII ს.-ში, დავით აღმაშენებლის დროს დაარსდა ქალაქი გორი, უკეთ რომ ვთქვათ, ამ დროს განაშენდა და გაფართოვდა ძველი ციხე, შეიქმნა პირობები ქალაქის ახალი მოსახლეობისათვის. ახალი ქალაქები, უმთავრესად, IX-XI სს. წარმოიქმნა, ზოლო XII საუკუნეში მართადად ფართოვდება ძველი ქალაქები, ცხოველდება მათში საქალაქო ცხოვრება. გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფეები თავისი ხელისუფლების გაძლიერებისათვის ცდილობდნენ გაეზარდათ ქალაქთა რიცხვი ახალი ქალაქების დაარსებით. მაგალითად, მეფე ბაგრატ IV-ის ბრძანებით XI ს.-ის 60-იან წლებში შენდება ქალაქი ატენი ატენი როგორც დასახლებული პუნქტი ადრეც არსებობდა, VII ს.-ში აქ ატენის სიონი ააგეს. ატენი, უტყობა, მჭიდროდ იყო დასახლებული, მაგრამ მეფის ბრძანებით აქ შენდება ახალი სასახლეები, ქულებები, სამეფო სასახლე, სახლების მშენებლობისათვის მეფე საკუთარ ზეარს ჰწირავს. ქალაქში დასახლების მსურველებს ეძლევათ ადგილები და შედავათები სახლებისა და დუქნების მშენებლობისათვის. ბაგრატ IV-ის დროსვე შენდება ჯავახეთის ახალქალაქი.

XI-XII სს-ის საქართველოში ქალაქების მფლობელნი იყვნენ მეფე და დიდებულები. დიდი ქალაქების უმრავლესობა სამეფო იყო. გაერთიანებული საქართველოს მეფეები ცდილობდნენ ახალი ქალაქების დაარსებას, ძველი ქალაქების შემოერთებას თავიანთ დამკვეთებადარებაში. ქალაქთა დაუფლებას ცდილობდა ფეოდალური არისტოკრატიაც. ხელნუკაა უფლისაგან გათავისუფლებული ქალაქები დავით აღმაშენებლის მეფობაში, როგორც წესი, სამეფო კარს უკვემდებარდებოდა, მაგრამ ნაწილი ქალაქებისა, თანდათან, განსაკუთრებით, თამარის მეფობაში, დიდებულ აზნაურთა ხელში გადადიოდა. სამეფო ხელისუფლება, კარ-

კვეთილი დაშლად დაშლისათვის, უწყველობა მათ ქალაქებს, აძლევდა სამართლებრივ პოლიტიკურ ან ნაწილობრივ, დროებით, სახელად, „სიციცხლესე ვინა“, ხოლო დიდებული აზნაურები ცდილობდნენ ეს უფლება სამეფოდროვ ექცათ. ბრძოლა ქალაქებისათვის ზეულისუფლებასა და დიდებულებს შორის დამატებითი სასაბუთო მიღწეა. მეფის ხელისუფლებამ შეძლო მსხველი ქალაქების – თბილისის, ქუთაისის, ვორის, რუსთავის, სამშვილდის, დმანისის, არისის და სხვათა შენარჩუნება, ხოლო შედარებით უფრო მცირე ქალაქები – არტანუჯი, უფლისციხე, ზარბაზნა, არტანუჯი, თბილისი, თბილისი, თბილისი და სხვა დიდებულ აზნაურთა ხელში გადავიდა.

ეკლესია-მონასტრებს ამ დროს საქართველოში საკუთარი ქალაქები არ ჰქონდათ. მაგრამ ისეთ დიდ ან ძლიერ ფეოდალურ სენიორებს, როგორც იყო შიომღვიმის მონასტრის, სვეტიცხოვლის და სხვა ასეთი, დიდ ქალაქებში /თბილისში, ვორში, ატენში, არტანუჯში, არტანუჯში, თბილისში და სხვა ქალაქებში/ ჰყავდათ თავისი ყმა ზღლისნები და ყმა ვაჭრები, ჰქონდათ საგაჟრო უბნები, ქულები.

ამგვარად, ამ დროის საქართველოში ქალაქები, ძირითადად, სამეფო და მსხვილ დიდებულთა მფლობელობაში იმყოფებოდა.

XI-XII სს.-ში საქართველოს ქალაქები, ისევე როგორც ფეოდალური ქალაქების უმრავლესობა, ძირითადად ორი ნაწილისაგან შედგებოდა: საკუთრივ ქალაქი და ციხე-ციხე-ციხე. ქალაქის მთავარ საფორტიფიკაციო ნაგებობაში – ციხეში იყო მოთავსებული ქალაქის მფლობელის, საფეოდალო ქალაქში, ფეოდალის რეზიდენცია, ხოლო სამეფო ქალაქში – მეფის სასახლე. ციხის ტერიტორიაზე აუცილებლად იყო კარის ეკლესია, საცხოვრებელი სახლები მოსახლეობის პერსონალისა და დაცვისათვის და სხვა. ქალაქის მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ციხის გეგმებს გარეთ ცხოვრობდა. ქალაქს, თავის მხრივ, კედელი აქონდა დასაცავად შემოვლებული, რომელიც კოშკებითა და ბურჯებით იყო გაშვებული. ქალაქის გეგმის დატანებული ჰქონდა კარები. ქალაქის კართა რაოდენობა შედარებით იყო ქალაქის ზომითა და მნიშვნელობით და, აგრეთვე, დამოკიდებული იყო იმ ადგილზე, რომელიც იგი საერთაშორისო მნიშვნელობის ჯგუფზე, რომელიც შემოვიდა ქალაქში. მაგალითად, თბილისს ამ დროს ხუთი კარი ჰქონდა. ქალაქების ზრდასთან ერთად მოსახლეობის ნაწილი იძულებული იყო ქალაქის გეგმის გარეთ დასახლებულიყო, რაც შემდგომ ახალი თავდასაცავი კედლის მშენებლობას მოითხოვდა. ასეთი, სხვადასხვა დროს აშენებული კედლები ჰქონდა თბილისს, რუსთავს, ციხე-დიდს და სხვა ქალაქებს. ქალაქებში, განსაკუთრებით დიდ ქალაქებში, სამეფო და მსხვილი საერო და სასულიერო ფეოდალთა სასახლეებს გარდა იყო საეპისკოპოსო და კათედრალურა ტაძრები, ქალაქის ეკლესიები, აგრეთვე, საგანგებო დანიშნულების შენობები – სასამართლო, საჭურჭლე, ზარაფხანა და სხვა დაწესებულებები.

ქალაქის ტერიტორიის დიდი ნაწილი ეკავა მოედნებს, ბაზრებს, საგაჟრო-სახელოსნო რიგებს დუქნებითურთ. რადგან ადრინდელი საქართველოს ქალაქების უმრავლესობა უმრავლესად საგაჟრო-სახელოსნო ცენტრებს წარმოადგენდა, ამდენად, ქალაქებში იყო საბაჟოები, სასტუმროები ჩამოსული ვაჭრობათვის, საწყოები და ქარვასლები ჩამოტანილი საქონლისათვის, საკონსტრუქციო, საგანგებო დანიშნულების დაწესებულებანი, სადაც სასწორობასა და საწონების შეზღუდვა ხდებოდა, იწონებოდა შემოტანილი საქონელი. რადგან შეასუკუნოვან ქალაქებში დიდი რაოდენობით იყრიდნენ თავს მანქანები და მათხოვრები, მათთვის საგანგებო თავშესაფრებს და დამსახვათიებს /ხანავას/ აგებდნენ სამეფო ხელისუფლებები.

ადრინდელი საქართველოს ქალაქებში იყო წისქვილები, საგანგებო წყალსაქანები მოსახლეობის მდინარეთა წყლით მომარაგებისათვის, საზოგადოებრივ სარგებლობაში მყოფი აბანოები, რაგი ამოსავლელი აგროარის ცნობით, XII საუკუნის თბილისში რამდენიმე ათეული, საზოგადოებრივ სარგებლობაში მყოფი, აბანო იყო, რომლებიც ბუნებრივი თბილი

წელით მარაგდებოდნენ და რომელთა მომსახურებით მოსახლეობა უსასყიდლოდ სარგებლობდა. ქალაქებთან მისასვლელი გზები მოკარწყებული იყო, ასევე მოკარწყებული იყო ქუჩები შიგ ქალაქებშიც. ქალაქის ქუჩების კეთილმოწყობა ქალაქის მფლობელის მოვალეობას შეადგენდა.

მართალია, ამჟამინდელი საქართველოს ქალაქები, უმთავრესად, საეკონომიკური ცენტრებს წარმოადგენენ, მაგრამ სოფლის მეურნეობას მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მოქალაქეთა და, საერთოდ, ქალაქის ცხოვრებაში. მოქალაქენი ნაწილობრივ ამარაგებდნენ თავის თავს საკვები პროდუქტებით. ქალაქებში ზრავლად იყო ბაღები და ბოსტნები – ქალაქების ირგვლივ – მეფთა და დიდებულის საზღვრული საფომები და მიწის ნაკვეთები, აგარები, რომელთაც იყენებდნენ საბაღ-ბოსტნედ და სავენახედ. ეს აგარა-აგარაკები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქალაქების ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამ აგარების სარეზუზდებოდა, უმთავრესად, ქალაქთა ტერიტორიული ზრდაც.

ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენს ფეოდალური არისტოკრატია შეადგენდა, რომელსაც ქალაქში თავისი სასახლეები, ხოლო ქალაქგარეთ, ქალაქის შემოგარენში მიწის ნაკვეთები და საზღვრული რეზიდენციები ჰქონდა.

ქალაქის მოსახლეობის ძირითად ნაწილს შეადგენდნენ ვაჭრები და ხელოსნები, რომელთა შორის, როგორც უკვე ითქვა, იყვნენ თავისუფლებიც და ჭმებიც. თავისუფალი ვაჭრები, სხვებისაგან განსხვავებით, სპეციალურ ტანსაცმელს ატარებდნენ და გაერთიანებული იყვნენ ვაჭართა ამხანაგობებში. თავისუფალ ვაჭართა ზედაფენს „დიდვაჭრები“ შეადგენდნენ, ვაჭართა ორგანიზაციის სათავეში „ვაჭართუხუცესი“ იდგა. დიდი ვაჭრები განაგებდნენ საქარაენო-საეკონომიკურ საქმეებს, ხელმძღვანელობდნენ ვაჭართა ორგანიზაციებს.

ვაჭართა უმაღლესი ფენებს წარმოადგენდნენ თანდათან გაღატაკებული სახელმწიფოში, სამეფო ხელისუფლება მთ აზრს ანგარიშს უწყვედა, იახლოვებდა სამეფო კართან, სარგებლობდა მათი დახმარებით დიპლომატიური საკითხების მოხავეჭრებლად, სხვა ჭეჭუნებთან ურთიერთობის დასამყარებლად, მაგალითად, დიდვაჭარ ზანქან ზორაბაძეს დაუკისრა სამატიო მოვალეობა – ჩამოეყვანა ვიწარლეთიდან თამარის საქმრო იური, ანდრია ბოგოლუბსკის ძე.

ფეოდალური არისტოკრატიის წარმომადგენლებიც ცდილობდნენ ვაჭრობაში ჩაბმით თავისი ზომიერის გაზრდას. თავისუფალ ვაჭართა შორის იყვნენ, აგრეთვე, საშუალო და წვრილი ვაჭრებიც.

ვაჭართა დაბალ ფენას შეადგენდნენ ყმა ვაჭრები, რომელნიც საერო და საეკლესიო ფეოდალების საკუთრებას შეადგენდნენ. ყმა ვაჭრები ეწეოდნენ წვრილ ვაჭრობას და სამატორი ვაჭრობას საეკონომიკური საჭიროებით ან ფულით იხდიდნენ.

ქალაქის მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენდნენ ხელოსნები, რომელთა დიდი ნაწილი ყმები იყვნენ, ხოლო მცირე – თავისუფალი ხელოსნები. ხელოსნები თავის ხელობურ ორგანიზაციებში, ამქრებში იყვნენ გაერთიანებული, რომელთა სათავეში მათი მეთაურები – უხუცესები იდგნენ. ყმა ხელოსნები, ისევე როგორც ყმა ვაჭრები, სამატორი ვაჭრობებში იხდიდნენ ხელოსნური ნაწარმით ან ფულით.

XI-XII საუკუნეების საქართველოს ეკონომიკური განვითარება უკვე იმ დონეზე იყო, როდესაც ხელოსნები, უმთავრესად, ბაზრისათვის აწარმოებდნენ ხელოსნურ ნაწარმს და თვითონ, როგორც წესად, არ ვაჭრობდნენ, მაგრამ ქალაქებში არსებული სახელოსნოები იმავე დროს საეკონომიკურ დუქნებსაც წარმოადგენდნენ, სადაც ადგილობრივი მცხოვრებნი და უცხოელი ვაჭრებიც ყიდულობდნენ მათთვის საჭირო და საინტერესო საქონელს.

ქალაქში დიდი რაოდენობით იყრიდნენ თავს დეკლასირებული ელემენტები – გლახებიც, სახელმწიფო ძალები იყო ეზრუნა მათზე, რათა ცოტათი მაინც დაეშველებინა ეს უმეცხოფილო ელემენტები. საქართველოს სახელმწიფო შემოსავლის მეთოდი /ნათილი/ მათ

სასარგებლოდ იყო გადაკეთილი ფეოდალურ საქართველოში არ არსებობდა თავისუფალი ქალაქები, ყველა ქალაქი მეფის, საზღვრშიყო ან დიდებული ფეოდალის საკუთრებას შეადგენდა. დავით აღმაშენებლისმდე ზოგ ქალაქში არსებობდა საქალაქო თვითმმართველობა (მაგ. თბილისში), მაგრამ დავით აღმაშენებელმა გააუქმა საქალაქო თვითმმართველობა და ამიერიდან საქართველოს ყველა ქალაქს სახელმწიფო მეფის ან დიდებულთა /მესაკუთრეთა/ მოხელეები განაგებდნენ.

ქალაქ თბილისის, აგრეთვე, რიგი ქართული და შემოერთებული, არაქართული ქალაქების, მაგ. ანისის, ყარსის, გამგებლები აშორავს წოდებულებას ატარებდნენ. ქალაქში წესრიგის დაცვა საპოლიციო სამსახურს — შერტას ევალებოდა. აშორავს ხელქვეით მოხელეს, მუხთასებს ქალაქის ბაზრების ზედამხედველობა, შემოტანილი საქონლის კონტროლი, ჭეჭეზის კეთილმოწყობისათვის თვალყურისდევნება, საყოფაცხოვრებო პირობების დაცვა და სხვა მსგავს საკითხებზე პასუხისმგებლობა ეკისრებოდა, საქართველოს ქალაქებში არაბული სახელწოდების მოხელეთა არსებობა მამადიანურ სამყაროსთან ხანგრძლივი ურთიერთობისა და თბილისის საშიროს ნაშთია, მაგრამ ეს არ ნიშნავს ქართული ქალაქების მმართველობის არაბულ ხასიათს. ამ სამოხელეო ინსტიტუტებმა ქართულ სიამღვალეში მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადეს, და, რაც მთავარია, ისინი ახლა უკვე საქართველოს მეფის მიერ დანიშნული ქალაქის მოხელეები იყვნენ.

ქალაქის სამმართველო აპარატში შედიოდნენ, აგრეთვე, „ციხისთავები“. ციხისთავის მოვალეობას ქალაქის დაცვა შეადგენდა, რისთვისაც მას სავანეები — ქალაქის მცველთა გარნიზონი ჰყავდა.

ქალაქის მოხელეთა ამ როლი აპარატის უზრუნველყოფა ქალაქის მოსახლეობის მოვალეობას შეადგენდა, რისთვისაც მოსახლეობა სითანადო გადასახადებს იხდიდა.

XI-XII საუკუნეების საქართველოში განვითარების მაღალ დონეს მაღწია ხელოსნობის ყველა ამ დარგმა, რაც საერთოდ ცნობილი იყო შუასაუკუნოვან სამყაროში. აქ დიდი რაოდენობით იყვნენ წარმოადგენილი ქვისმოღეწეები, დურგლები, ავეჯის მკეთებელნი, მეთუნეები, მინის ოსტატები, ოჭრომჭედლები, წიგნის გადამწერლები, პერგამენტის ოსტატები, წიგნის ამკობეები, მხატვრები, წვლის მკაზმავები, მეწისქვილეები, ნაგების მკეთებელნი და სხვანი.

ხელოსნები, უმოკრესად, ქალაქებში იყვნენ თავმოყრილი, სადაც მათ სახელოსნოები ჰქონდათ. ისინი შეგვიძლია შევამოძებნოთ ან ბაზრისათვის ამზადებდნენ საქონელს. თავისი უფლებების დასაცავად ხელოსნები პროფესიულ ორგანიზაციებში — აშქრებში იყვნენ გაერთიანებული. ხელოსნები მუშაობდნენ, აგრეთვე, სამეფო კარზე, ფეოდალთა სასახლეებში, სოფლებში. უფრო ხშირად ისინი გადადიოდნენ ერთი ადგილიდან მეორეზე, სამუშაოს საძებნელად — სხვაზე მეტად საძირინელო დარგის ხელოსნები მოძრაობდნენ და მიდიოდნენ იქ, სადაც დიდი შიშინებლობები მაძიებდნენ.

აშდროინდელი საქართველოს უდიდესი და უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრი თბილისი იყო. მიუხედავად იმისა, რომ თბილისი დიდი ხნის განმავლობაში უცხოელთა დატყეზდებარებაში იმყოფებოდა და პოლიტიკურად გამოყოფილი იყო სხვა მხარეებისაგან, ეკონომიკურად ის არ მოწყვეტილია ქვეყნის საერთო-სამეურნეო ცხოვრებას. მოხელი ამ ხნის განმავლობაში ქალაქი საერთაშორისო მნიშვნელობის სავაჭრო მაგისტრალზე მდებარეობდა და აქტიურად მონაწილეობდა როგორც სატრანზიტო, ისე ადგილობრივი ხელოსნური ნაწარმითა და გარშემოხედვარე სოფლების პროდუქტებით ვაჭრობაში.

XI-XII საუკუნეების თბილისში ფართოდ იყო განვითარებული კერამიკული წარმოება. აქ დიდი რაოდენობით აწარმოებდნენ ყოველდღიურად სახმარ თიხის ჭურჭელს, მაღალმხატვრულ მოჭიქულ კერამიკულ ნაწარმს, მოჭიქულ კრამტსა და შორეკეცებს, შერბათა მოსაპირკეთებელ დეკორატიულ დეტალებს. ამ დროის თბილისში დადასტურებულია ორი მსხვილი კერამიკული სახელოსნოს არსებობა — ერთი ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუ-

დღლით /სამსია არაგველის სახელობის შალის მახლობლად/ და მცირე – ამინისხატის კლესიასთან/ სხვადასხვა ფორმის მოჭაჭელი ჭურჭლის წარმოების მსხვილი ცენტრები იყო თბილისში, დმანისში, რუსთავეში და სხვა ქალაქებში. სხვადასხვა ფერის ჭიქურით დაფარული თიხას ჭურჭელი დიდი რაოდენობით მზადდებოდა როგორც ადგილობრივად ბაზრე-ბისათვის, ასევე საექსპორტოდ. თბილისის სახელოსნოებში ამზადებდნენ მინის ნაწარმს, აბრეშუმისა და შალის ქსოვილებს, საოჯახლო ნაწარმს.

თბილისურა საქონლის მრავალფეროვნებაზე მეტყველებს XIII საუკუნის ერთი ზმარ-სელი ავტორის ცნობა, რომელიც თბილისურ საქონლად ასახელებს უნაგირებს, ლავშებს, შაღლის ძვლით ინკრესტირებულ კაპარტებს, ტბალეულობას, ზროწყულს, თახეასა და წაფის ბეწვს, მინას, ბროლის ნაწარმს, აგრეთვე, მონებსა და მონა ქალებს. როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, თბილისურ ნაწარმად კერამიკის, შუმის, იარაღის წარმოებასთან ერთად ითვლებოდა საოჯახლო ნაწარმი, ძვირად ღირებული ბროლი, ჭკარფასი ბეწვეული და სხვა ხელოსნური ნაწარმი.

ფართოდ იყო ამ ღრის ჩვენში განვითარებული ლითონის წარმოება. ლითონის მოპოვებისა და დამუშავების არაერთი ცენტრი ამ ღრის ცნობილი ქვემო ქართლში, აჭარაში, სუხუმში და სხვაგან.

საქართველიდან დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ ხელოსნური ნაწარმაცა და სოფლის მეურნეობის პროდუქტებიც, გასქონდათ ღვინო, კაკალი, კერამიკული ნაწარმი, ადგილობრივი აბრეშუმები, ბამბის, შალის ქსოვილები, ტანსაცმელი, ნართი, ხალიჩები, ბეწვეული, იარაღი, ცხენები.

საქართველოს საგარეო ვაჭრობაზე მოვითქვს ქართული ფულის მოპოვება დიდი რაოდენობით საქართველოს ფარგლებს გარეთ, აგრეთვე, საქართველოში ნაპოვნი მრავალრიცხოვანი უცხოური ფულები: ბიზანტიური, ეოპიდების, ილდიგიზიდების, ორთუკიდების, აზერბაიჯანის სელეუკიანების, მოსულის და ალბის სათაბაგოების, რომის სასულთნოს მონეტები. ამ ქვეყანათა მონეტების ფართო გავრცელება საქართველოს მაწაწვალზე მათთან წარმოებული ინტენსიური ვაჭრობის აშკარა დადასტურებაა. ასეთი ფართო სავაჭრო ურთიერთობანი საერთაშორისო მონეტის მოჭრის აუცილებლობას მოითხოვდა და საქართველოს მრავალ ქალაქში იყო გადგე ზარაფხანები /თბილისში, ქუთაისში, დმანისში, ახალციხეში და სხვ./, სადაც დიდი რაოდენობით იჭრებოდა ქართული ფული.

ვაჭრობის გაცხოველებამ გამოიწვია სამონეტო საჭიში ცვლილებები შეტანა. სწორედ ამიტომ დავით აღმაშენებელმა გაატარა სამონეტო რეფორმა, შექმნა ახალი ტიპის მონეტა.

სამონეტო და საგარეო ვაჭრობის აღმავლობას ხელს უწყობდა გზების სამრავლე.

საქართველოს ცენტრალური პროვინცია – ქართლი და მისი ქალაქები, პირველ რიგში კი თბილისი სავაჭრო გზებით იყო დაკავშირებული საქართველოს ყველა კუთხესთან. საქართველო გარე სამყაროს კეთილმოწყობილი საქარავნო გზებით უკავშირდებოდა, ცენტრალური ხელისუფლებამ დიდ ყურადღებას უთმობდა გზების კეთილმოწყობას: გზებზე ავებდნენ ქარავსებს, სასტუმრო-ასპინძებს, ხიდებს, ზრუნავდნენ გზების უზამშროებაზე. იყო სხვადასხვა სახეობის: თბილისში, ქუთაისში, სკანდემში, სევრში, აღში, ზოგერთში და სხვაგან.

იმდროინდელი საქართველო საქარავნო გზებით იყო დაკავშირებული ბიზანტიასთან, ირანთან, რუსეთთან და სხვა ახლობელ თუ შორეულ ქვეყნებთან. ბიზანტიასთან ურთიერთობა, უშთავრესად, არტანუჯის გზით ზორცილდებოდა, ტრაპეზუნტის მეშვეობით. ირანთან კონტაქტი ორი მამართულებით – თბილისი-ზენჯანი და თბილისი-დენი-შარადა. ჩრდილოეთის ქვეყნებთან კონტაქტები მყარდებოდა დარიალით, კავკასიონის სხვა გადასასვლელი-ბითა და დარუბანდის გზით.

ამგეობად, საქართველოს პოლიტიკურმა გაძლიერებამ და საგარეო მტრების თავდასხმების აღკვეთამ განაპირობა ყოვლილურად ეკონომიკის აყვავება, მეურნეობის, ხელოსნობისა და

ვაჭრობის აღზეება, რამაც, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შემდგომ გაძლიერებას. ამდროინდელ საქართველოში დიდი რაოდენობით იჭრებოდა ვერცხლისა და სპილენძის მონეტები. არის საფუძველი ვიწოდებოდა, რომ ამ ეპოქაში ჩვენში ოქროს მონეტაც იჭრებოდა. მონეტის როლში გამოდიოდა ოქროს ზოდებიც.

სახელმწიფოს შემოსავლის ერთ-ერთ მთავარ წყაროს მოსახლეობაზე გაწეული სახელმწიფო გადასახადები შეადგენდა ეს გადასახადი შედგებოდა ხარაჯისაგან, ანუ მაწაზე დადებული ძირითადი გადასახადისაგან, რომელიც აკრიფებოდა ფულითა და ნატურით და რიგი სხვა ნატურალური და ფულადი გადასახადისაგან (გადასახადი ცხვარზე, „სამანჯრე“ – სამოფრებით სარგებლობისათვის, ბაგა, საკომრე და სხვა). დიდი შემოსავალი შემოდიოდა სახელმწიფო საღარიბო ქალაქებიდან. რაფგან ხელოსანთა და ვაჭართა უმრავლესობას სახელმწიფო გლეხები შეადგენდნენ, ისინი სახელმწიფოს უხდიდნენ ნაწილს თავიანთი ხელოსნური ნაწარმიდან ან ნაგებობიდან, ან ვაჭრობისა და ხელოსნობის უფლებასთვის იხდიდნენ ფულს. შემოსავლის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა ადგილობრივ თუ უცხოელ ვაჭრებზე გადაკვეთილი ბაგა. სახელმწიფოს შემოსავლის მნიშვნელოვან ნაწილს შემოერთებულ ქვეყნებზე გაწეული ხარკი შეადგენდა. შემოსავლის ეს წყარო გაჩნდა, ძირითადად, დავით აღმაშენებლის დროს გატარებული სამხრეთ კავკასიის გამაერთიანებელი პოლიტიკის შედეგად. ის ქვეყნები, რომლებიც საქართველოს ხარკს უხდიდნენ, „სახარაჯო ქვეყნებად“ იწოდებოდნენ. საქართველოს ასეთი „სახარაჯო ქვეყნები“ იყო: არან, ნახჭავანი, ერზრუმის სასულთნო, არზრუმის სამარო და ხელთის სასულთნო.

გარკვეული ზომიდან შემოდიოდა სახელმწიფო საჭურჭლეში სამხედრო ნადავლის სახით საქართველოს სამხედრო გაძლიერების შემდეგ, თავდასხმები შეზობულ ქვეყნებზე ნადავლის მოპოვების მიზნით ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა. სამხედრო ნადავლის მესხეთიდან სახელმწიფოს საჭურჭლეში შედიოდა, დანარჩენი ნაწილდებოდა ლაშქრობის მონაწილეთა შორის. საგანგებოდ ამ მიზნით მოეწყო, მაგალითად, სამხედრო ლაშქრობა მეზობელ ქვეყნებზე, დადებულია მოთხოვნით, გიორგი III ს.-ის მეფობაში. ასეთივე ხასიათის ლაშქრობა მოეწყო მხარგრძელების წინააღმდეგობით არანში.

სახელმწიფო საჭურჭლეში შედიოდა, აგრეთვე, ძველი მეზობელი ქვეყნებიდან. ძველი პოლიტიკური დამოკიდებულების მატერიალური დადასტურება იყო, მაგრამ, განსხვავებით ხარკისაგან, ძველის მართმევა არარეგულარულად ხდებოდა და თითქმის იურიდიულ და მოუკიდებლობაზე მათითობდა, რადგან ძველის სამსახურად გარკვეული საჩუქარი ეძლეოდა ძველის მიმობრუნებას.

ძირითადი სახელმწიფო საჭურჭლე დედაქალაქში იყო, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში, საქართველოს მეფეები თავის სხვა რეზიდენციებშიც საგანგებო საჭურჭლეს ქმნიდნენ ზოლზე, მაგალითად, გიორგი III-მ ასეთი საჭურჭლე შექმნა უჯარმაში, ატენში, ქუთაისში და სხვ.

საქართველოს სახელმწიფოში ყოველწლიურად წარმოებდა შემოსავალ-გასავლის აღწეს-ხა-არგარიში. საანგარიშო წიგნები საგანგებო „გოლარებში“ ინახებოდა. სამწუხაროდ, ზეცხელო არა გვაქვს ცნობები იმდროინდელი საქართველოს სახელმწიფო შემოსავლის შესახებ, მაგრამ ერთი XIV საუკუნის ავტორის საფუძველზე, გამოანგარიშებულია, რომ XII საუკუნის საქართველოს სახელმწიფოს შემოსავალი 3 475 000 ოქროს მანეთს უდრდა.

გასაღწერია და დამოკიდებული ქვეყნები საქართველოს სახელმწიფოს გადასახადს ხარკის ან პლეხის სახით უხდიდნენ. მაგრამ, ზეცხე არა გვაქვს პირდაპირი ცნობები იმ მიწებსა და ქვეყნებზე დაკისრებული გადასახადის შესახებ, რომელნიც უშუალოდ საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში იყვნენ შესული და სამეფო კარის მოხელეებს ექვემდებარებოდნენ.

ის გაირკვა, რომ სომხეთისა და შირვანის ის ნაწილები, რომლებიც უშუალოდ შევიდნენ საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში, წყაროებში არ იხსენიებიან არც

ხარკის გადასახდელთა და არც ჰეგნის მამრთმეცა შორის, იმას ნიშნავს, რომ მათ მამართ მოქმედებდა იგივე ნორმები, რაც საერთო იყო შიველი საქართველოს მასშტაბით.

საქართველო, წინ არ გვაქვს ცნობები საქართველოს მისახლეობის რაოდენობის შესახებ, მაგრამ XIII საუკუნის შუა წლების ცნობების მიხედვით ვარაუდობენ, რომ ამ დროის საქართველოში ზის ქვეყნადომ ქრისტიან ქვეყნებთან ერთად 5 000 000 მცხოვრები მანც უნდა ვიფიქროთ. რაც შეეხება დიდი ქალაქების მოსახლეობას, თბილისში 100 000 მცხოვრები იგარუდება, რუსთავეში 20 000, მჭიდროდ დასახლებული ქალაქები უნდა ვიფიქროთ: ქუთაისი, სამშვილდე, გორი და სხვ.

2. ძირითადი საზოგადოებრივი ურთიერთობები სოციალური ბრძოლა

XI საუკუნის დასაწყისისათვის საქართველო განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის საფეხურზე იმყოფებოდა. მიწა მთლიანად მეფის, საერო (აზნაურთა) და სასულიერო (ეკლესია) ფეოდალების საკუთრებას შეაღწენდა. ამ მიწის უდიდესი ნაწილი გლეხთა მფლობელობაში იმყოფებოდა. ნატურალური და შრომითი ვალდებულების პირობით მიწის გარკვეული ნაწილი სამეფო, საერო ფეოდალთა და საეკლესიო-სამონასტრო პირად მეურნეობაში იმყოფებოდა. მიწის ამ ნაკეთობსაც ემა გლეხები აწუხებდნენ საბევრო ვალდებულების პირობით.

აზნაურება

აზნაურებასაუკუნეებში მიმდინარეობდა ფეოდალთა ერთიანი კლასის შექმნა, რომლის საერთო სახელია „აზნაური“. X საუკუნისათვის, ძირითადად, გადასახდელი მრავალფუნქციონობა გაბატონებული კლასის შიგნით და ვალდებულება ერთიანი აზნაურთა კლასი. ამავე დროს, ისინი უკვე სოციალური დაყოფა აზნაურთა კლასის შიგნით. IX-X საუკუნეებში მასში უკვე გამოყოფილია აღზევებული ფენა, რომელსაც „დიდებულა“ ეწოდება „დიდებული“ აზნაურის მსახურებელია, ასე გაჩნდა „დიდებული აზნაური“ (ე.ი. განდიდებული აზნაური). გამოთქმულია მოსაზრება (ივ. ჯავახიშვილი), რომ დიდებულ აზნაურთა ფენას ქმნიან დიდი თანამდებობის – „დიდების“ – მქონე აზნაურები. XI-XII საუკუნეებში „დიდებული“ უკვე აზნაურისაგან განსხვავებული სოციალური წოდებაა. შემდგომში (XV ს.-დან) სწორედ დიდებულების ბაზაზე ჩამოყალიბდა თავადთა წოდება.

ამდროინდელ საქართველოში სახელმწიფოს მართვა-გამგეობა კარის მოხელეთა, გუბერნატორთა და საქვედროდ გამრიგე მოხელეთა, ერისთავთა და ერისთავთ-ერისთავთა მეშვეობით ხორციელდებოდა. XI-XII საუკუნეებში სრულიად აშკარა მსხვილ ფეოდალურ საგვარეულოთა მიერ ერისთავთ-ერისთავთა თანამდებობის მემკვიდრეობით გადაცემის ტენდენცია. ამავე საგვარეულოს წარმომადგენლები ცდილობენ ჩაივლონ ხელში მაღალი თანამდებობები კარზე და ისინი მემკვიდრეობით „ქელად“ აქციონ.

XII საუკუნიდან სურამელთა საგვარეულოს „ქელად“ იქცა ქართლის ერისთავთ-ერისთავთა თანამდებობა. თამარის მეფობაში ქართლის ერისთავთ-ერისთავთა „ქელის“ მფლობელია რატა სურამელი. მისი მემკვიდრეა მისი შვილი სულა. XIII ს.-ის შუა წლებში ამ თანამდებობაზე სულა შვილი გრაფილი და ა.შ. XI ს.-ის დასაწყისიდან რატის, არგვეთისა და თაკვერის ერისთავთ-ერისთავთა მემკვიდრეობითა კახაბერისძეთა საგვარეულოში, ხოლო სამცხის სასაღარეო და ერისთავთა გვარები არიან. ერისთავთ-ერისთავთა სახელის გარკვეულ სახლზე დაბრუნება საყოველთაო მოვლენად იქცევა საქართველოს საბოლოო გაერთიანებისა და ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნის შემდეგ.

ამასთანავე, ადგილი აქვს ერისთავთ-ერისთავთა მიერ კარის მაღალი თანამდებობების გამემკვიდრებასაც. მანდატურთუხუცესობა და ამირსპასალარობა XIII ს.-ის ბოლოდან

ვალე-სასაფლაოები ჰქონდათ. ფეოდალის სახლის კომპლექსში შედიოდა სამეურნეო და დამხმარე ნაგებობები (თაფლა, საჯინბო და სხვა), სასაზღვრო (აზნაურის მფლობელობაში მყოფი) მიწის ნაწილი (უდიდესი ნაწილი) გლეხებს ჰქონდათ დარჩეული მგერა-გადასახადის პირობით, ხოლო ნაწილი – საბატონო მეურნეობას შეადგენდა. საბატონო მეურნეობასაც, რასაკვირველია, იგივე გლეხები აწარმოებდნენ შრომამატებითი მეშაობის პირობით.

XI-XII საუკუნეებში საქართველოში ფართოდ ვრცელდება შეუვალობის ინსტიტუტი. შეუვალობის უფლებას ფეოდალზე ადრე ზავილესი მამულები იძლეოდნენ. XI საუკუნეში იმუნიტეტი (შეუვალობა) მოიაზრება მცხეთის საკათალიკოსო მამულებს, XII ს.-ის დასაწყისში დავით აღმაშენებელმა აღუდგინა შეუვალობა მთიანეთში მონასტრის სამფლობელოებს. აჭუშთაურებსა, ხაშმე გვაქეს საგადასახადო იმუნიტეტთან. სასამართლო იმუნიტეტის შემთხვევები ამ დროის საქართველოში ფართოდ შეზღუდული იყო, თუმცა შიომღვიმის მონასტრის სასამართლო იმუნიტეტითაც სარგებლობდა. სასამართლო საქმეებში შეუვალი ჩანს ნიკორწმინდის მონასტერი, რაც შეეხება საერო ფეოდალთა სასამართლო შეუვალობას, ამ დროს ასეთი შემთხვევებიც არის დადასტურებული. მაგრამ საერო ფეოდალებს, როგორც წესი, საგადასახადო იმუნიტეტის უფლებები ეძლეოდათ, ხოლო სასამართლო იმუნიტეტის შემთხვევები ფართოდ იშვიათი იყო, აღმინისტრაციულ-სასამართლო იმუნიტეტის შეზღუდული პრაქტიკა ცენტრალური ხელისუფლების სიძლიერეზე უნდა მიუთითებდეს. ჩანს, საქართველოს მეფეები სასამართლო იმუნიტეტის გაცემის უფლებაზე ძნელად თანხმდებოდნენ.

გლეხობა

X საუკუნისათვის საქართველოში დამოკიდებული გლეხთა კლასის ჩამოყალიბების პროცესი და მოიმატა გლეხთა მრავალფენიანობაც, თუმცა მათი მიწაზე მიმაგრების პროცესი გრძელდებოდა. ქართულ ტერმინ „გლეხს“ აქვს ფართო და ვიწრო მნიშვნელობა. ფართო მნიშვნელობით ეს არის საერთოდ ბატონის მიწაზე მკდრობა, ვიწრო მნიშვნელობით – მიწაზე მიმაგრებული მიწისმოქმედი მოსახლეობა.

XI-XII საუკუნეების საქართველოში გლეხთა ძირითადი მასა უკვე მიწაზე იყო მიმაგრებული. მიწისმოქმედთა ის ნაწილი, რომელიც ჯერ კიდევ მიწის საკუთარ ნაკვეთებს ფლობდა და თავისუფალი ადგილგადასახადების უფლებით სარგებლობდა, ფართოდ მცირეობდა. ვინც იყო და ძნელადმისაღწევლ ბუბებსა და მადალმთიან მხარეებს აფარებდა თავს, მწარმოებელი საზოგადოება ამ დროს გლეხთა კლასშია გაერთიანებული. ამდროინდელი კანონმდებლობა იცნობს მეფეს, გლეხთა მსახურთ, დიდებულებს, აზნაურებს და გლეხებს. საქართველოს ბარში კანონმდებლობამ არ იცის არავლენი მწარმოებელი.

გლეხთა მიწაზე მიმაგრებისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ბილწური ცენტრალური ხელისუფლების არსებობას. გლეხთა მიწაზე მიმაგრება მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება ინტენსიურად მიმდინარეობდეს, თუ ხელისუფლება მეტნაკლებად ცენტრალიზებულია და შეუძლია გააკონტროლოს და არ დაუშვას გლეხთა გადაადგილება. ასეთ პირობებში მიმდინარეობდა გლეხთა მიწაზე მიმაგრება ევროპის ქვეყნებში, რუსეთში. საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის შექმნა განუითარებელი ფეოდალური ურთიერთობის პირობებში ხელს უწყობდა გლეხთა მიწაზე მიმაგრების პროცესის აქტიუზიზირებას. სახელმწიფო ხელისუფლება საგანგებო ჯურადღების აქცეულს ამ მოვლენას.

გლეხთა მიწაზე მიმაგრება, რასაც საერთო-მასობრივი ხასიათი უნდა მიეღო ერთიან საქართველოში, აღბათ, ნაწილობრივ შეფერხდა სელჩუკთა თავდასხმებისა და მფლობელობის ხანაში. თურქი სელჩუკები ცდილობდნენ დაპყრობილი ქვეყნების საწარმოო ძალები და ეკონომიკა თავისი მომთაბარე მეურნეობისათვის დაექვემდებარებინათ. მსხვილი მაწათმოქმედი მეურნეობა არ შეფერხდებოდა მათი მეურნეობის ხასიათის. სელჩუკთა მეურნეობაში

გაბატონებული დარგი, მომთაბარე ზესაქონლეობა, ფართო სამოვრებს მოითხოვდა და ამიტომ სელჩუკთა მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში მსხვილი ფეოდალური მფლობელობის შეკეცვისა და წერილი მიწის მფლობელობის დამკვიდრების პროცესი მამოძრავებელია. ამის შედეგად, თითქმის, გლეხის მდგომარეობის შემსუბუქება ხდებოდა, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა გლეხის მდგომარეობის რეალურ გაუმჯობესებას. ეს „გაუმჯობესება“, თუ გლეხთა დამოკიდებულების შემსუბუქება, გლეხის მდგომარეობა მხოლოდ ადგილობრივი ცვლილების უფლების მოპოვებას, რაც მომთაბარე, მეურნეობის პირობებს, დამპყრობთა აგრარულ პოლიტიკას პასუხობდა და ნაწილობრივ „ათავისუფლებდა“ მათ საკუთარ ფეოდალთაგან დამოკიდებულებიდან, მაგრამ, სამაგიეროდ აკისრებდა მათ ახალ ვალდებულებებს დამპყრობთა მიმართ. ამდენად, გლეხთა მიწაზე მიმგრების პროცესის შეფერხება დამპყრობთა ხაწარმოთი ძალუბისა და წარმოებით ურთიერთობათა განვითარების დაბალი დონით იყო შეპირობებული. მაგრამ დაპყრობილ ხალხთა ცხოვრება განვითარების გავლენით თანდათან სელჩუკთა მეურნეობაც იცვლიდა. სასიამოვნო, სელჩუკთა იქტა, პირობითი ფეოდალური მფლობელობა, თანდათან აშკარად გამოხატულ სამხედრო ღონად იქცა და იქტის მფლობელი ფეოდალები თანდათან იხიზნენ დაინტერესებას მათ მიწებზე მსხვილი მწარმოებლებთან, რადგან აშკარად სავარაუდოა ზღვრული ექსპლუატაციის ამ ფორმის უპირატესობა. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ სელჩუკთა მფლობელობა საქართველოში არცთუ ისე დიდხანს გაგრძელდა, ის მთელ საქართველოზე არც გავრცელდებოდა, XII საუკუნის დასაწყისისათვის ქვეყანა გაიწმინდა მომთაბარე თურქთა ურდოებისაგან და გლეხთა მიწაზე მიმგრების დროებით შეფერხებული პროცესი უფრო ფართო მასშტაბით და სწრაფი ტემპით გაიშალა.

ამგვარად, პოლიტიკური სიტუაცია და ფეოდალური ეკონომიკის დაწინაურება ქმნიან ხელსაწყოვით ვითარებას გლეხთა მიწაზე მიმგრების პროცესის დასრულებისათვის.

კუთვნილების თვალსაზრისით ქართველი გლეხობა სამ კატეგორიად იყოფა: სამეფო (სახელმწიფო), საფეოდალო /საბატონო/ და საცლესიო. უფლებრივი დამოკიდებულების თვალსაზრისით დადასტურებულია რამდენიმე სხვადასხვა კატეგორიის გლეხთა არსებობა. ის თავისუფალი მწარმოებლები, რომელნიც შექმნილი ვითარების შედეგად იძულებულნი არიან შევიდნენ გზაში უღელში, „ჩეხიერებად“ იწოდებიან. ისინი ზოგი პრივილეგიით სარგებლობენ, რაც განსაზღვრული იყო სათანადო პირობებით, რომელთა გაფორმება რაც შემთხვევაში საგანგებო დოკუმენტით ხდებოდა. იმ გლეხთა კატეგორიას, რომელთა შესახებ არსებობდა მეფის დოკუმენტი, ეწოდებოდა „სიგლოსანი“. ცალკე კატეგორიას ქმნიდნენ „ნახედი“ გლეხები, რომელთა გაყიდვა მისი უფლებებითვე ხდებოდა. შედარებით პრივილეგირებულ პირობებში იმყოფებოდნენ „შეწირული“ გლეხები, რომელთაც ეკლესია-მონასტრებს წირავდნენ. მათი უფლება-მოვალეობანი სათანადო დოკუმენტებით განისაზღვრებოდა. ასეთი გლეხები ხშირად ეოცდევარ სხვა ვალდებულებათაგან თავისუფლებოდნენ და ერთი გარკვეული მოვალეობის შესრულება ევალებოდათ. ამდროინდელ საქართველოში გვხვდებოდნენ ერთი ბატონიდან მეორესთან გადასული, ე.წ. „გარეშოსული“ გლეხებიც.

სოციალურად დამოკიდებულ ფენას შეადგენდნენ ზღოვნიებიც, რომელნიც სწორედ მათი სოციალური მდგომარეობის გამო იყვნენ იძულებულნი გაეწიათ ბატონის სამსახური. ზღოვნიები ემსახურებოდნენ თავის ბატონებს მათ მამულში, ან იღებდნენ ქალაქში მუშაობის ნებართვას, რისთვისაც ბატონს უხდებდნენ გადასახადს ფულში, ან თავისი ზღოვნიური ნაწარმის ნაწილით. არათავისუფალ მწარმოებელთა რიგებს აკისრდნენ წყრილი და საშუალო ვაჭრებიც. არათავისუფალი ვაჭრები თავიანთი ბატონების საფაქრო ობრაცეებს აწარმოებდნენ, ხოლო საკუთარი საჭურჭი გარეგნების შემთხვევაში მოგების ნაწილს ბატონს აძლევდნენ.

თავისებურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა საქართველოს ჰოიანეთის მოსახლეობა. ფეოდალური ურთიერთობა შედარებით ნელი ტემპით აღწევდა მაღალმთიან ზოლს. საქართველოს მთიელებმა შედარებით დიდხანს შეინარჩუნეს თავიანთი სოციალური და ეკონომიკური და-

მოუკიდებლობა. მაგრამ XI-XII საუკუნეებისათვის მთიანი ზოლის მცხოვრებლები უკვე მუდმივად იყვნენ ფეოდალიზმის უღელში. მთიანი მხარეების დიდი ნაწილი სახელმწიფო საკუთრებას შეადგენდა და ჰეგმოს მოხელეებს (ერისთავებს) მმართველობაში იმყოფებოდა.

როგორც XIV საუკუნის საკანონმდებლო ძეგლიდან (გიორგი ბრწყინვალეს ძეგლის დება) და XIV-XV საუკუნეების სვანეთის საბუთებიდან ჩანს, ამ დროისათვის როგორც დასავლეთ, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში არსებობენ გლეხებიც და აზნაურებიც (დიდებული აზნაურებიც სვანეთში). ეს ადასტურებს აღნიშნული სოციალური კატეგორიების არსებობას მონღოლთა წინააღმდეგელ ხანაში. აქვე მოხსენიებული არიან შაზურნიც. მთიან ზოლში არსებული ხევისპირები და გამტებელნი, რომლებიც ადგილობრივი ხელისუფლებას წარმოადგენდნენ იყვნენ, ამ დროისათვის უკვე საშუაო ხელისუფლების სარქველში იმყოფებოდნენ და, ფაქტობრივად, ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეებს წარმოადგენენ. ყოველივე ეს იმის აშკარა მოწმობაა, რომ მონღოლთა წინააღმდეგელი ხანისათვის, ე.ი. ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში საქართველოს მთიანეთში ფეოდალური ურთიერთობა საკმაოდ ძლიერად და წარმოდგენილი.

მსახურნი

ფეოდალურ საქართველოში ცალკე სოციალურ კატეგორიას წმინდენ მსახურნი. მსახურთა სოციალური მუხების საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს, რაც, ძირითადად, იმის შედეგია უნდა იყოს, რომ მსახურთა ნაწილს აზნაურული ვადეზულებები აკისრია — პატრონის ზღუდა, საღამებრო მოვალეობა, უკეთესი დაბალი სამოხელეო თანამდებობანი პატრონის კარზე, მაგრამ აზნაურებად არ იწოდებიან, ამავე დროს, მსახურები მიწას ამუშავებენ, აკლენ გლეხის საჭმელს. სწორედ ამიტომ თვლიდა ს. ჯანაშია, რომ აღრეშუასაუკუნეების ხანის საქართველოში მსახურები მაწისმოქმედოვან სოციალურად დაწინაურებულ კატეგორიას წარმოადგენენ. XII-XIV საუკუნეებში, ნ. ბერბერიშვილის აზრით, მსახურები ისევე გარდაამავალი საზოგადოებრივი კატეგორიაა, რომლისაც ორმავე მფლობელობა უკავია: ერთი მხრივ, ისინი მაწისმოქმედნი არიან და ამით გლეხებს ვისვავსებან, ხოლო, მეორე მხრივ, მათ სოციალური ფუნქცია, საღამებრო მოვალეობა და პატრონის სამსახური, აზნაურული მოვალეობაა. პატრონობის დამკვიდრების ხანაში მსახურთა სოციალური ფუნქციის განიცდის საღამებრო მოვალეობა და პატრონის სამსახური მძიმე ტვირთად აწეა მას, თანდათან ამანაგებდა და ეკონომიურად ასუსტებდა და მსახურთა დიდი ნაწილი გლეხობაში გადადიოდა, მხოლოდ მცირედი ნაწილი ახერხებდა სოციალურ კიბეზე ამაღლებას და აზნაურობაში გადასვლას. ამდენად, მსახურთა ფუნქცია ერთფეროვანი არ იყო. ნაწილი აზნაურულ სამსახურს ეწეოდა, პტონდა უფლება ეოლოდა საკუთარი გლეხები, ნაწილი კი, ეკონომიკურად და სოციალურად დამცრობილი გლეხის მფლობელობაში იყო.

სოციალური ბრძოლა

როგორც აღნიშნულია, X-XII საუკუნეებში საქართველოს სოციალური განვითარება პატრონობის საბოლოო დამკვიდრების ნიშნით მამლანარეობდა. ეს იწვევდა ბრძოლას გამწვანებას ფეოდალებსა და გლეხებს შორის, გლეხობა თავის წინააღმდეგობას, უმთავრესად, პასიური პრეტენზიით — საკუთარ მუხატონოვან გატყვევით, ვადეზულებზე უარის თქმით გამოხატავდა. მაგრამ გლეხთა მიწაზე მიმდებარის საყოველთაო გატყვევების პირობებში, გატყვევებული გლეხი მთლად პოულობდა თავისუფლებას. სახელმწიფო გაბატონებული კლასის ინტერესებს იცავდა. მოუხდავად ამისა, გლეხთა გატყვევებამ და ამ გზით საბატონო ვადეზულებზე უარის თქმამ, ჩანს, იწვევდა საყოველთაო ხასიათი მიღო, რომ ამ პოულის

აღსაკეთად შეიქმნა საგანგებო კანონი, რომელიც მებატონეს გატყვეული ყმის 30 წლის განმავლობაში ძებნის უფლებას აძლევდა. 30 წლიანი ხანდაზმულობის კანონი იმის აშკარა მოწმობაა, რომ გლეხთა აყრა-გატყვევამ საყოველთაო ხასიათი მიიღო და ფერადი კოვლეგვარ ზომებს მიმართავენ, რათა შეინარჩუნონ თავისი ყმები, არ დაუშვან მათი განთავსება.

ბრძოლის პასიურ ფორმებთან ერთად ამდროინდელ საქართველოში დადასტურებულია პატივმყური ვალდებულებების დამკვიდრების წინააღმდეგ მიმართული გლეხთა აქტიური ბრძოლის ფაქტებიც.

ეს ის ხანაა, როდესაც მაშინდარეობის პატონგმური ვალდებულებების განმტკიცება-გადრმავება, ასევე, ზორცივლდება პატონგმურ ურთიერთობათა გაგრძელება-გაფართოვაც, პატონგმურ უღელში შეება და პატონგმური ნორმების დამკვიდრება საქართველოს შედარებით ჩამორჩენილ მთიან ზონაში, სადაც მოსახლეობა ჯერ კიდევ სარგებლობდა ზოგადი პრივილეგიით. მაგრამ საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობა თავის უფლებებს იარაღით ხელში იცავდა. XIII საუკუნის დასაწყისში, თამარის მეფობის ბოლო წლებში, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მცხოვრებლებმა, ფხოველებმა და დიდოელებმა, უარი თქვეს სახელმწიფო ვალდებულებათა შესრულებაზე. ფხოვი და დიდოეთი სამეფო-სახსო სამფლობელო იყო და, ამდენად, მათ პატონგმური ვალდებულება მეფის მიმართ მართებდათ. თამარმა ზოუხში იმავე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა თემებს – დვალეებს, მოხვეეებს, ჭარბალთ და სხვათ და ამირსპასალარ – ათაბაგ ივანე შხარგრძელის სარდლობით გაგზავნა ღაშქარი ურჩთა დასასჯელად. ივანე შხარგრძელის მოსვლის ამბავი რომ გაიგეს, მას ღერძუტა, კავკასიის ჩრდილო კალთების მცხოვრებ საქართველოს ვასალოა, წარმოადგენლება ეახლნენ ძღუენით, თავისი მორჩილება დაუდასტურეს საქართველოს მეფის დიდმოხელეს და დამხმარე ღაშქარი მოუყვანეს. აჯანყებულ მთიელებთან ბრძოლა ძნელი შეიქმნა. გოგელი მხრიდან შეკრული და სახელმწიფო ღაშქრით გარშემორტყმული ფხოველები და დიდოელები საში თვის თავგანწირული ბრძოლის შემდეგ დანებდნენ და საქართველოს მეფეს დაეცემდებარნენ.

გეოპოლიტიკის გაზრდით გამოწვეული ბრძოლის გამწვავების თვალსაზრისით საინტერესოა ქალაქ ანისის ქართული და სომხური ქალკედონური მრეწვის პროტესტი. ანისის სამფლობელოებამ გააღიდა საეკლესიო გადასახადები და აღშფოთებულმა მრევლმა უარი თქვა საეკლესიო გადასახადების შეტანაზე და მღვდელთმსახურთა პატივისცემაზე. ჩანს, ადგილობრივი ძალებით ამ უკმაყოფილების მოგვარება ვერ მოხერხდა. კონფლიქტმა მრევლსა და ეკლესიის მსახურთა შორის იმდენად დამბოული და რთული ხასიათი მიიღო, რომ აუცილებელი გახდა ცენტრალური საეკლესიო ხელისუფლების ჩარევა. 1218 წელს საგანგებოდ ამ კონფლიქტის მოსაგვარებლად ანისს ეწვია სრულიად საქართველოს კათალიკოსი ეპიფანე. რომელიც იძულებული გახდა სანახევროდ შეემცირებინა საეკლესიო გადასახადები. ამ სახის ფინალი პროტესტის ძალის აშკარა ნათელყოფა, მართალია, ეს ფაქტი ანისში მოხდა, მაგრამ რადგან სომხეთის ეს ნაწილი ამ დროს საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა, ამდენად, ასეთი ხასიათის მოვლენები, ჩანს, დამახასიათებელი იყო საერთოდ ამდროინდელი საქართველოსათვის. მოგვანილი მაგალითები მოწმობს სოციალური ბრძოლის გამწვავებას ფეოდალურ საზოგადოებაში. ამ ბრძოლაში სახელმწიფო ხელისუფლება როგორც თავისი კანონმდებლობით, ასევე სამხედრო ძალით აზნაურთა და დიდებულთა ინტერესებს იცავდა.

XXIX თაზი

ქართული კულტურა (XI-XII სს.)

XI-XII სს.-ის ერთიანი და ეკონომიკურად ძლიერი ფეოდალური საქართველოს წარმავალი კულტურაში გამოიხატა. საქართველოში მოხდა ქრისტიანული /ბიზანტიური/ და მუსლიმური კულტურების შეხვედრა-დაახლოება. მთელი მეთერთმეტე საუკუნის საგრძნევ ბიზანტიის იმპერიისადმი მრავალმხრივი, დიდი ყურადღება იკრძნობა. ამ მხრივ ნიშანდობლივია XI-XII სს.-ის ქართველი ფილოსოფოსის იოანე პეტრიწის სიტყვები: „ეფაცაჲ ზურჯალსა, რომელ ენაცა /ქართული/ ერისადა /ბერძნულისა/ გამეწყო და ზედა — ცა ფილოსოფოსთა განცლითა შეარისტოტელურა“.

ქართულ კულტურას მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საქმეში. XI-XII საუკუნეები საერო ლიტერატურის განვითარებითა და, აგრეთვე, ქართული მხატვრობის, ჭეღური ხელოვნებისა და არქიტექტურის აღმავლობით აღინიშნა. ქართული საერო ლიტერატურის განვითარება ქართული ფეოდალური ერის კონსოლიდაციას უდავო მოწმობაა. აღნიშნული ხანის ქართული ხელოვნების /მხატვრობა, ჭეღურობა, ზეოთმოშობებული ძეგლები/ დონე ქართველთა შერი ერთობის თვალნათელი მაჩვენებელია.

1. განათლება

ქვეყნის მაღალ კულტურას განსაზღვრავდა სწავლა-აღზრდის საქმე, რაც ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში ფრად დაწინაურებული იყო. სკოლები, ძირითადად, ეკლესია-მონასტრებთან არსებობდა. სწავლა-აღზრდის სისტემას იმდროინდელ საქართველოში ძველი საფუძვლები ჰქონდა, რასაც, ფაქტობრივად, ქრისტიანული იდეოლოგია განსაზღვრავდა. თუნდაც ის ფაქტი, რომ მეოთხე საუკუნეში ფოთის მახლობლად არსებობდა კოლხეთის რიტორიკული სკოლა, სადაც ქართველ ახალგაზრდებთან ერთად უცხოელებიც იღებდნენ განათლებას და სადაც სწავლება, როგორც ვარაუდობენ, ქართულ და ბერძნულ ენებზე მიმდინარეობდა, ჩვენმა სწავლა-განათლების ძველი ტრადიციების ამკარა დასტურია. ალბათ, ეს სკოლა ერთადერთი არ იყო საქართველოში. ვფიქრობთ, მართებულია მოსაზრება, რომ საქართველოში რიტორიკული სკოლებს გვერდით სხვადასხვა ქალაქში უსათუოდ იქნებოდა დაწესებული საფეხურის სკოლებიც. არ არის შემთხვევითი, რომ, მაგალითად, ოპიზის, ოშკის, შატბერდის, ბეროას, ხანტის და სხვ. მონასტრებთან ხშირად გვხვდება შენობები, რომლებიც აქვე არსებული სკოლებისათვის /სემინარიებისათვის/ იყო განკუთვნილი.

XI-XII საუკუნეების საქართველოში ეკლესია-მონასტრებთან არსებული სკოლები ოფიციალური სახისა იყო, სადაც ასწავლიდნენ თეოლოგიის, პიზოგრაფიის, ლიტურგიკის, ისტორიის და ქართულ მწიგნობრობას. ამასთან ერთად, გაერცლებული იყო კერძო /სამანაო/ სწავლება სამეფო კარისა და დიდგვაროვანი ფეოდალების ოჯახის შვილებისათვის.

ჩვენ ვვარაუდობთ, რომლებიც დასტურებენ, რომ დიდი ტაძრები არა მარტო საკულტო-სამონასტრო დანიშნულებისა იყვნენ, არამედ სასწავლო-სასკოლო ცენტრებად წარმოადგენდნენ.

XI-XII სს.-ის საქართველოში სასკოლო განათლების დაწინაურების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ბიზანტიური განათლების სისტემის ახლო გაცნობამ. ბევრმა ქართველმა მიიღო განათლება ბიზანტიის სკოლებში, ზოგი მათგანი კი შემდგომ დიდ მოღვაწედ მოგვევლინა /მაგალითად, ეფრემ მკირე/. გიორგი მთაწმიდელმა 80 ქართველი ყმაწვილი წაიყვანა ბიზანტიაში განათლების მისაღებად და ივერთა მონასტერში სამსახურისათვის.

ყრალად განსწავლული მეფე დავით IV აღმაშენებელი რეალურად ფაქტობრივად ერის განათლებას. ეს შეუძენველი არ დარჩენია ზომეზ მემკვიდრეს ვარდნ ბარბარდებს, რომელიც აღნიშნავს, რომ დავითი „ძლიერ ზრუნავდა ცოდნისმოყვარე ივერიის ხალხზე“. ცოდნის მღვდლებს მხნელო, საქართველოს მეფეს ორმოცი ბავშვი აუზრევია და საბერძნეთში (ე.ი. ბიზანტიაში) გაუგზავნია, „რათა ესწავლათ უნებო, შესწავლეს თარგმანება და ზამოეტანთ, რაც ჰათ გააკეთეს კადეტ-საჰი ამოგანი შემდეგში ცნობილი გახდა თავისი მოღვაწეობით“.

დავით აღმაშენებლის დროინდელ საქართველოში, როგორც ჩანს, არაერთი სკოლა და აკადემია იყო, რომელთა შორის გამოჩენილი ადგილი გელათის უკავია დავით აღმაშენებელმა 1106 წელს „მოიგონა აღშენება მონასტრისა“ და „აფულოსა ყოვლად შუენიერისა და ყოვლითურთ უწყალოსა“ ააგო ტაძარი „ვითარცა მეორე ცა გარდაართვა ტაძარი ჟოვლად წმიდისა და უფროსად გურთხეულისა დედისა ღმრთისა“/, რომელიც იყო „აღმატებულად ყოველთა წინანდელთა კმნულთა“, განთქმული თავისი „სიფრცოთა და ნიჭითა სიკეთითა და სიმატლითა, და მოქმედობისა შესწორებლობითა“. ეს იყო გელათი, სადაც დაფუძნდა ქართული განათლებისა და კულტურის მნიშვნელოვანი კერა – გელათის აკადემია (უნივერსიტეტი). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გელათის უწოდებს „ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეორედ იერუსალიმად, სასწავლოდ ყოვლისა კეთილისად, მოძღვრად სწავლულად ბისად, სხუად ათინად, ყრიად უადრეს მისსა საღმრთოთა შინა წესთა...“.

დავით აღმაშენებელმა მიზნად დაიხატა, რომ გელათი გადგეჰქცა მაღალი დონის კულტურულ-საგანმანათლებლო და სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრად. ამ საქმეში საქართველოს მეფეს მხარში ედგნენ თანამოაზრენი. როგორც ჩანს, გელათი საერო-ფილოსოფიური და სასულიერო განათლების მნიშვნელოვანი კერა გახდა. იგი იმდროინდელი დასავლეთეუროპული უნივერსიტეტების ანალოგიით შეიქმნა.

უპირველეს ყოვლისა, საჭირო იყო გელათის აკადემიის (უნივერსიტეტის) სათანადო კადრებითა და მატერიალურა ბაზით უზრუნველყოფა. საქართველოს მეფე სწავლულ-მეცნიერებს ეძებდა არა მარტო „თვისთა ოდენ სამეფოთა შინა“, არამედ „ქუეყანისა კიდეთად“. დავით აღმაშენებელი მაღალი კრიტერიუმებით უდგებოდა სწავლულთა შერჩევას „სიწმიდე, სიკეთე, სისრულე, სულიერითა და სოციალურითა სათნოებითა აღსავსეობა“. მეფემ გამოიყენა და „შე-მოკრებნა კაცნი პატრიარქანი ცხოვრებითა და შემკული ყოვლითა სათნოებითა“. გელათის აკადემია (უნივერსიტეტი) დაარსებულა 1106-1110 წლებში, ე.ი. ტაძრის მშენებლობის გასრულებამდე. გელათის ტაძრის შიგნით კომპლექსი დებეტრე პარფილის დროს დასრულდა.

გელათის აკადემია (უნივერსიტეტი) განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის პირველი უმაღლესი სასწავლებელია. იგი რეალური მოთხოვნილების ნიადაგზე შეიქმნა და უწინარა იმ იდეოლოგიურ მოძრაობას, რომელიც გზას უკაფავდა ქართულ რენესანსს.

XII საუკუნის ათიან წლებში მოსულა გელათის აკადემიაში სამოღვაწეოდ იოანე პეტრიწი. იგი დავით აღმაშენებელს მოუწვევია, იოანე პეტრიწი მინდობია საქართველოს მეფეს „დავითის გაგონებისა და წყალობითა და თანადგომისა მინდობილმან“/ და მთელი ძალით შესდგომა მოღვაწეობას „აჲ შეძლებისათგან და ძალისა ჩემისა აწცა ეიღირო...“/. იოანე პეტრიწი, ადრე შეიწირვებული რეპეტორი სასულიერო წრეებისაგან, დავით აღმაშენებლის თანადგომით, გელათში წარმატებით აგრძელებს მეცნიერულ-ფილოსოფიურ მოღვაწეობას. 1114 წელს გელათის აკადემიაში (უნივერსიტეტში) მოღვაწეობა დაიწყო ქართველმა სასულიერო მოღვაწემ, ფილოსოფოსმა, მწერალმა და პამწოგაფმა არსენ იყალთოელმა. იგი წყალობით არსენ ეწოდებოდა მოხსენიებული. წარმოშობით იყალთოდან ჟოფია, განათლება ბიზანტიაში მიუღია მისი მასწავლებლები იყვნენ მაქედ ფსელისი და იოანე ნომოფიდიასი; ერთხანს შავ მთაზე მოღვაწეობდა იერემ მცირის ხელმძღვანელობით.

არსენ ივალთოელი თუფილე ხუცესმონაზონთან და იოანე ტარიჭისძესთან ერთად ჩამოსულა საქართველოში. აქვე, გელათში, უთარგმნია მას „დიდი ხელისკანონი“.

გელათის აკადემიაში (უნივერსიტეტი) მოღვაწეობდნენ ქართული მეცნიერებისა და კულტურის გველაზე უფრო გამოჩენილი პირები, რამაც მისი, როგორც უმაღლესი კულტურული და სასწავლო კერის, მნიშვნელობა უადრესად გაზარდა და ფრიალ ავტორიტეტული გახადა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მსგავსად /იგი იერუსალიმსა და ათინას აღარებდა მას/, გამოჩენილი ქართველი მოღვაწე, პოეტი იოანე შავთელი მაღალ შეფასებას აძლევს გელათს და რომსა და გლადას ადარებს:

„მაღლო რომო, შენთვის თქვენ, რომო უფროს

დემურსო ჭოფთა გოგლთა.

ქანტრო გლადსა, თვით მის გელათსა, ხად რომ

დაქარსდენენ წმლათ ხეულთა“

/„მღელმესიანი“/

გელათის აკადემიას (უნივერსიტეტს), როგორც წყაროებიდან ჩანს, მოძღვართმოდგარი ხელმძღვანელობდა, რომელიც, ბუნებრივია, მეტად განათლებული და, ამასთან, პატრიარქული პირი იყო. ცნობილი სამართლებრივი დოკუმენტი „ხელმწიფის კარის გარიგება“ ვაშაყნოს: „მოძღვართმოდგარი დარბაზს აწვიონ, და შინაური დარბაზის ერი უნდა და ერთი ჯორი და სამი ცხენი, — მოძღვართმოდგერისათვის — და ორნი მასთა მოწაფეთათვის.

მოძღვართმოდგერისა, კათალიკოსთა და ჭყონდიდლისა, რა დარბაზს მოვიდნენ, წყევა სამთა საპატიოთა დარბაისელთა მართებთ“ /23-ე მუხლი/. ნიშნდობლივია „ხელმწიფის კარის გარიგების“ 24-ე მუხლიც:

„მოძღვართმოდგარი შევიდეს და ეთაყვანოს ჭეფესა, და ზერძე ჭეფესა ეთაყვანოს: ზღენი სრულად დასხნეს ნატაკსა ზღა და მომრგვალებით ეთაყვანოს, ჭინა დამრუდებით; ჭეფე ნონთა პირსა მოეგების და მოესაღმოს...“

როგორც ჩანს, მოძღვართმოდგარი, კითარცა ხელმძღვანელი /რექტორი/ გელათის აკადემიისა (უნივერსიტეტისა), ძალზედ მაღალი პატივშია აგებული. ეს პატივი, ბუნებრივია, თვით აკადემიის (უნივერსიტეტის) დიდი მნიშვნელობითაა განპირობებული.

გელათის უმაღლესი სკოლის ისტორიის შესწავლისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს მისი შენობის ნაშთებს, ასეთადაა მიჩნეული მონასტრის ეზოში უზარმაზარი ვრცელი დარბაზის ნანგრევები ფანჯრის კამარებით. დადასტურდა, რომ ეს შენობა, რომელიც დარბაზებისა და ოთახებისაგან, ამასთან, საეკლესიო დანიშნულების სათავსებისაგან /საჯდომები მსმენელთათვის, კათედრა მოძღვართათვის, თახჩები სახელმძღვანელოებისათვის, დიდი ფანჯრები, ცალკე შესასვლელი/ შედგებოდა, ზაერო ზეროთმოდგერების ძველია. გელათის აკადემია (უნივერსიტეტი), როგორც ჩანს, უზრუნველყოფილი იყო მდიდარი მატერიალური ბაზითაც.

გელათის აკადემიაში (უნივერსიტეტი), ისე როგორც იმდროინდელ ევროპულ უმაღლეს სკოლებში, ისწავლებოდა მეცნიერების შვიდი ძირითადი დარგი: გრამატიკა, ფილოსოფია, რიტორიკა, არათმეტოკა, გეომეტრია, მუსიკა და ასტრონომია.

ამ ხანის საქართველოში კულტურულ-საგანმანათლებლო და სამეცნიერო ცენტრები, გელათის გარდა, სხვაც იყო. უმაღლესი სასწავლებელი ყოფილა ივალთოში — ივალთოს აკადემია. ეს დასტურდება მონასტრის ეზოში შემორჩენილი შენობის ნანგრევებით, რომლებიც საერო ნაგებობისა უნდა იყოს. ნანგრევებში ჩანს თახჩა-ფანჯრები, კათედრის ფუძე და სხვ. ივალთოს აკადემიის დამარცხებული და მისი პირველი ხელმძღვანელი /რექტორი/ იყო არსენ ივალთოელი, რომელიც XII საუკუნის ოციან წლებში გელათიდან ივალთოში გადასულა.

უმაღლესი სწავლების სხვა კერებიდან გადმოცემა გრემს ახაზებებს.

ცხადია, ფეოდალური საქართველოს ძლიერ, ცენტრალიზებულ სახელმწიფოში პეკრი სასწავლო ცენტრი იქნებოდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ცნობები მათ შესახებ არ შემოგვრჩა.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამჟამინდელი საქართველოს უმაღლესი სასწავლო-ბეღეში, კერძოდ გელათის აკადემიაში, გარდა დასახლებული შვიდი ძირითადი საგნისა, ისწავლებოდა მედიცინაც, რომ XIII საუკუნის დასაწყისში თარგმნილი სამკურნალო ხაში-ათის „წიგნი სააქიმო“ სასწავლო დანიშნულების სახელმძღვანელო უნდა ყოფილიყო, რომელიც გელათის აკადემიაში მედიცინის საგნის სწავლების საქმეს ემსახურებოდა. XI-XII სს-ის საქართველოს უმაღლესი სასწავლებლებში სწავლება მაღალ აკადემიურ დონეზე იყო, ამ სასწავლებლების კურსდამთავრებულნი მაღალგანსწავლულნი იყვნენ.

ძარიშული მწიგნობრობის კმრმვი სანმდმარმარიში

ფეოდალური საქართველოს სამეფო ხელისუფლება დიდ ყურადღებას აქცევდა კულტურული ცენტრების გამრავლებას საზღვარგარეთაც. ამ მხრივ განსაკუთრებით დაცო აღმამე-ნებელი გამაირჩეოდა. მრავალმხრივ და ღრმად გამართლებულ საქართველოს მეფეს თავისი დამხმარე ხელი შორს გაუწვდენია, საზღვარგარეთული საგანებდასათვის: „აღავსო ზღუა და ხმელი ქუელის საქმემან მისმან, რამეთუ ღაერანი და სკრებულონი და მონასტრნი არა თვისთა ოდენ სამეფოთა, არამედ საბერძნეთისნიცა, მთაწმიდისა და ბორჯღაფთისანი, მერ-მეცა ასურეთისა და კვირისა, შავისა შთისა, პალესტინისანი, აღავსნა კეთილითა, უფრო-სა და საფლავი უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი, და მყოფნი იერუსალიმისანი თუიოთფროთა მიერ შესწირავთა განამდიდრნა. კუალად უმორცესა ამითსა: რამეთუ შთაჲ სინასა... აღამენა მონასტრნი, და წარსცა ოქრო მრავალთასეული, და მოსაკოდლნი ოქსინონი, და წიგნები საცელესო სრულებით, და სამსახურებელი სიწმიდეთა ოქროსა რჩეულისა“.

საზღვარგარეთ ქართული კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრების გამენა დაცოთ აღ-მამეზნების დიდი გავლენისა და ავტორიტეტის ნათელი მაჩვენებელია სერთამორისო მასშტაბით.

საზღვარგარეთული კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრებისადმი დიდ ყურადღებას იჩენდა მეფე თამარი. იგი მრავალ შესწირავს აგზავნიდა უცხო საფანთა მოსახმარად. ქართულ მორწმუნებს უფურადღებოდ არ ტოვებდა აღექსანდრიადან სინას შთამდე, სადაც თავის სარწმუნო ხალხს აგზავნიდა და „მათ კერძოთა ცელესათა, მონასტრთა და ერთა ქრისტიანეთა მოიცილხუდის“. განსაკუთრებით იერუსალიმზე /სოლო იერუსალიმისათვის რადდა სკპარ არს თქმად/ ზრუნავდა საქართველოს მეფე. ამ გელასია-მონასტრებს უცზავ-ნიდა „მარძმის ფეშხუმებსა, და სიწმიდეთა საბურავებსა და მონაზონთა და გლაცკეთილს ოქროთა აერაცხელთა“ /ბასილი ეზოს მოძღვარი/.

საზღვარგარეთ ქართული კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრების არსებობა დაცოთ აღმამეზნებისა და თამარის დროის საქართველოს ეკონომიკურ სიმლიერესა და საერთაშო-რისო მასშტაბით მაღალ პოლიტიკურ პრესტიჟზე მიანიშნებდა.

საზღვარგარეთის ქართულ კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრებში /ივერიის მონას-ტრი ათონის შთაზე, მონასტრნი შვე შთაზე სირიაში, პეტრიწონის მონასტრნი ბულგარეთ-ში, ჯვრის მონასტრნი იერუსალიმში და სხვ/ ფართო ლიტერატურულ-ფილოსოფიური და მოარგმნელობითი მუშაობა გაიშალა. ამ ხანაში შეიქმნა არაერთი ორიგინალური ნაწარმო-ები, იოარგმნა ქართულ ენაზე მსოფლიო კულტურის მნიშვნელოვანი ძეგლები, რაც, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა ეროვნული მეცნიერებისა და მწერლობის წინსვლა-განვითარებას.

საზღვარგარეთ მოღვაწე ქართველებიდან შორს გაითქვეს სახელი გიორგი მთაწმინდელ-მა, ეფრემ მცირე, გიორგი ხუცესმონაზონმა /მცირემ/ და სხვებმა.

2. ხელშეშობა

ხუროთმოძღვრება

XI-XII საუკუნეების საქართველოში განსაკუთრებულ აღმავლობას განიცდის ხუროთმოძღვრება. ამ ხანაში შეიქმნა შუა საუკუნეების საქართველოს ყველაზე მნიშვნელოვანი და დიდი ტაძრები, რომლებშიც მკაფიოდ გამოჩნდა ახალი სტილისტური ნიშნები. XI საუკუნის ძეგლებია: ბაგრატის ტაძარი – ქუთაისში, სვეტიცხოველი – მცხეთაში, აღავერდის კათედრალი – კახეთში, სამთავის ტაძარი – ქართლში, ნიკორწმინდის მონასტერი – რაჭაში და სხვა. XII საუკუნისაა გელათის მონასტრის დიდი ტაძარი, თილვის გუმბათოვანი ეკლესია, აკორთის, ბეთანიის, ჭიათურის ტაძრები და სხვ.

გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის – ბაგრატ III-ის დროს აიგო ქუთაისის ტაძარი, რომელიც ბაგრატის ტაძრის სახელითაა ცნობილი. ამ ტაძრის მშენებლობა 1103 წელს დაუთავრებიათ /სოფელ განმტკიცნა იატაკი, ქრონიკონი იყო 223/. სამხრეთისა და დასავლეთის კარიბჭეები მდებარეობდა მოჩუქრობებული /ისანიც XI საუკუნის პირველი ნახევრისა/. მოუხდავად იმისა, რომ XVII ს.-ის ბოლოს მომხდურმა ოურბემა დაანგრევს – ჩამოიტყა გუმბათი, კამარები, XIX საუკუნეში დაიწერა დასავლეთის კარიბჭეც, ძველი დღესაც დიდ მთავრულივას ახდენს. ტაძრის ყველა ნაწილი პარპანოვლად ურთიერთშერწყმული. წინათ ტაძარი მოხაივით ყოფილა შეწყველი.

სვეტიცხოველის ახლანდელი ტაძარი, ძირითადად, XI ს.-ის პირველი მესამედის /1010-1029 წწ./ ნაგებობაა. იგი ქართლის კათალიკოსის მელქისედეკის თაოსნობით ხუროთმოძღვარ არსაკიძეს აუგია. მოუხდავად გარკვეული დაზიანებისა და შემდგომ შეკეთებისა, სვეტიცხოველმა შეინარჩუნა თავისი საღაფე, ფორმათა დახვეწილობა. მონუმენტურია შერბის საერთო იერა, გრანდიოზულია შიდა სივრცე.

ქუთაისისა და მცხეთის ტაძრებს ენათესავენ აღავერდის კათედრალი. იგი ყველაზე მაღალი ტაძარია საქართველოში, არსებითად პრავანდელი სახითაა შემორჩენილი. გამოჩენილია სამთავის ტაძარი, რომელიც 1030 წელსაა აგებული კაიე ხანაილის ძის – ილარიონ სამთავნელის /სამთავისის ეპისკოპოს/ მიერ. ძველი შემკულია პრწყინვალე ჩუქურთმებით, თაღები, ჯვარი, საპირე, კაპიტალები – მთლიანსა და უწყვეტ ანსამბლს ქმნიან. სამთავისი პრაქტიკულად წინამორბედია განვითარების იმ საფეხურისა, რომელიც XII საუკუნის ქართულ ხუროთმოძღვრებაში გამოვლინდა.

XI საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლია შირის მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია: იშხნის ტაძარს /რომელიც ივანე მორჩილისმე ვადაცკთა და ჩუქურთმებით შეამკო/, ნიკორწმინდას – რელიეფებითა და ჩუქურთმებით უზადრეს ძეგლს /1110-1114 წწ./, სამთავროს კათედრალს, მანგლისის ტაძარს. ამ დროს აგებული ერთნაირი ეკლესიებია: ზეინი /1102წ./, ფოკა, საგანე /1046 წ. ხუროთმოძღვარი პარპანო/, ქორეთი (1000 წ.) და სხვ.

XII საუკუნის ქართულ ხუროთმოძღვრებას გელათი უდვას სათავეში. აქ აშენდა: ღმრთისმშობლის სახელობის დიდი ტაძარი, წმინდა გიორგის ეკლესია, სამრეკლო და აკადემიის შენობა.

მოავარი ტაძრის კედლები და კამარები მოხატულია. საკურთხევის კონქში დედის-მშობლისა და ორი მთავარანგელოზის მოხაიკური გამოსახულებაა. გელათის მოხაიკისა /მას 1125-30 წწ. ათარიღებენ/ და ფრესკების შერწყმა უნიკალურია. კომპოზიციის ცენტრში ფეხზე მდგომი დედისმშობელია გამოსახული. მას ხელში ჩივილი იესო უჭირავს. აქეთ-იქით გაბრეულ და მიქლ მთავარანგელოზები უდვან. ფიგურები ოქროსფერ ფონზეა წარმოდგენილი. მოხაიკის ყველა ფეტალი /პლასტიკური თუ ფერადოვანი/ დიდი ოსტატობითაა შესრულებული და დავით აღმაშენებლის ეპოქის მონუმენტური ხელოვნების მაღალმატვრული ნიმუშია.

დავით აღმაშენებლის ბრძანებით ააგეს შიომღვიმის ზეზო ეკლესია /ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარი/. დავით აღმაშენებლის ასულს თამარს აუგია თილისა /შედა ქართლი, ახლანდელი ზნაურის რაიონი/ გუმბათოვანი ეკლესია /შაყარი, ასკეტური სტილისა/. ამავე ხანაში აშენებული მშვენიერი ზეზურთმებით შემკული ეკლესია საორბისში. დავით აღმაშენებელს დიდი საღმრთნოლო საქმიანობა გაუმდია: „რაოდენნი ეკლესიანი აღაშენა, რაოდენნი ზილნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ საგალნი, ქვა-ფენილ ვენა...“ /დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი/.

XII საუკუნის ბოლო მეოთხედსა და XIII საუკუნის დასაწყისში აღმოსავლეთ საქართველოში შეიქმნა გუმბათოვანი ტაძრები, რომლებიც მაღალი მხატვრული ღირსებით ხაზი-აიღებიან. ეს ეკლესია-ტაძრები დასახლებული ცენტრებისაგან საკმაოდ მოშორებით, ტყიან ზეობებშია აგებული. ისინი წინა საუკუნის გრანდიოზულ ტაძრებთან შედარებით უფრო მომცროსი და ინტიმური შთაბეჭდილებას ტოვებენ. ძველთა ამ ეკლესიაში, როგორც ზეზურთმე-ბათქილდები მოუთხოვენ, დეკორატიულობა და რაფინირება მწვერვალს აღწევს, მაღალ დონეზეა ოსტატობა. ტაძართა ფასადებზე თანდათან ქრება წინანდელი თაღები; ეფექტი ემ-ვარება კედლის კონტრასტულ დაპირისპირებას უხვად მოჩუქურთმებულ სარკმელთა საბო-რცელად. შეკვლილია შერბობის პროპორციები: გუმბათის ცუდი ზეობასთან შედარებით ძლიერ აზიდულია. ამ ტიპის ტაძრებია: იგორთა /1172 წ., ქართლში/, ზეზანა /ეგრეს ხეო-ზაში/, ჭეთახევი /შედა ქართლში/, ფიტარეთი /ჭვეში ქართლში/, წულგულაშენი /ჭვეში ქართლში/, დმანისის კარიბჭე /ჭვეში ქართლში/, ერთანაშენა /შედა ქართლში/ და სხვ. ამავე ეკლესიას განეკუთვნება აგრეთვე ნაშენი ორი ტაძარი — გიორგისა და ყანწისი, ღრანდინი ეკლესიები: ღამისა საფარი /ხრამის ხეობაში; აღსანიშნავია, რომ მის წარწერაში თამარ მეფე და დავით სოსლანი მოხსენიებან, მაღალანთ ეკლესია /შედა ქართლი/, კარეთი /ჭვეში ქართლი/, გუდარეთი /ჭვეში ქართლი/, ღურჯი მონასტერი /თბილისა/ და სხვ.

XII საუკუნის საერო ნაგებობათა შორის მნიშვნელოვანია გვერდის სასახლე /ამ სა-სახლას ერთი ნაწილი უფრო ძველია/, რომელსაც საფარაკო ან სანადირო დანიშნულება ჰქონდა. ეს სასახლე, როგორც შემორჩენილი ნანგრევებიდან ჩანს, გრანდიოზული იყო, რაც იმაზე მოგვანიშნებს, რომ ამ ტიპის ნაგებობა ესოდენ დიდი იყო, მაშინ, უნდა ვთქვათ, რომ ძარბადი სამეფო სასახლეები ზატახტო ქალაქებში /თბილისი, ქუთაისი/ კიდევ უფრო მასშტაბური იქნებოდა.

საქალაქო სახლების ნაშთები აღმოჩნდა დმანისისა და სამშვილდის ნაქალაქარებში, გუ-დარეთის სამონასტრო ანსამბლში. ზტდიის თვალსაზრისით სამოქალაქო შენობები ახლოს არიან საეკლესიოსთან, მათი განსხვავება ძირითადად, ფუნქციური ხასიათისაა.

საერო ნაგებობათაგან განსაკუთრებით მოსახსენიებელი გელათის აკადემიის შენობა /XII ს.-ის სამონასტრო ანსამბლში/. იგი ერთსართულიანია, შედგება დიდი საკრებულო დარბაზისა და ორი შესასვლელი კარიბჭისაგან.

ამ ხანის ქართულ ზეზრთმოდგერებაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია კლდეში გა-მოკვეთილ სამონასტრო კომპლექსებს — დავით გარეჯსა და ვარძისა. დავით გარეჯის სამონ-ასტრო კომპლექსი /დავით გარეჯელმა დაარსა/ არსებობდა და ეთარღებოდა მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე. იგი რამდენიმე მონასტრისაგან შედგება /დავითის ღაფრა, ბერთუბანი, უდაბნო, ნათლისმცემელი, ჩინიჭური და სხვ./, კლდეში მრავალი ზენაკია გამოკვეთილი, აქვე სატრაპეზო, ეკლესია, საშლოცელო. პეტრი მთიანე მონასტრული კლდე.

ვარძის ზეზრთმოდგერული კომპლექსის მშენებლობა გიორგი მესამემ დაიწყო და დაას-რულა მისმა ასულმა — თამარმა. სენაკები აქაც მრავლადია /რამდენიმე ასეულია/. ვარძის მტრისაგან თავდაცვის საქმესაც ემსახურებოდა. მნიშვნელოვანია დიდი ეკლესია, რომლის კედლები ფრესკებითაა დაფარული. აღსანიშნავია, რომ აქაა გამოხატული გიორგი III-ისა და თამარის პორტრეტები.

ვარძიას მახლობლად შიამია გამოკვეთილი იმპეროზონდული ვაძიანის ანუ ეანის ქვაბები, რომელსაც ასევე სამონასტრო დანიშნულება ჰქონდა. შემორჩენილია კლდეში გამოკვეთილი სხვა კომპლექსებიც /მაგალითად, სამსარის გამოქვაბული ჯავახიშვილი/.

XI-XII სს.-ის მნიშვნელოვანი საინჟინრო ნაგებობებია შიომღვიმე-სხალტბის წყალსადენი /ავებულია თამარის დროს/, პესლეისა /სოხუშთან/ და დანდალოს /აჭარაში/ ხიდები. განვითარებული იყო ციხესიმაგრეთა მშენებლობის საქმე. ისინი მოკვალ კლდეებზე შერდებოდა იმ მიზნით, რომ მოხერხებულად დაეცვათ გზები, ხეობები ან ქალაქები. ამ დროის ციხესიმაგრეებს სათოფურები არ გააჩნიათ /ეს ბუნებრივია, რადგან ისინი შერდებოდა ცეცხლსასროლი იარაღის შემოსვლამდე/. ნიშანდობლივია, რომ ციხესიმაგრეები ისეა შერწყმულ-შერდილი კლდეებთან /რომლებზედაც ისინია გაშენებული/, რომ ერთი მთლიანის შთაბეჭდილებას ქმნიან. მძლავრი და მონუმენტურია სამხრეთ საქართველოს ციხეები: ზერთვისი, აწყურის, ოქროს ციხე, თაოგვი და სხვ.

სახეობითი ხელოვნება

XI-XII საუკუნეებში მნიშვნელოვან აღმავლობას აღწევს სახეობითი ხელოვნება. იგი XI საუკუნის პირველ ნახევარში შეიმჩნევა სკულპტურულობისაკენ სწრაფვა, შემოგომ ხანაში ეს ინტერესი ნაკლებად ჩანს, რელიეფები იშვიათად გვხვდება ეკლესიის ფასადებზე. ოქრომჭედლობაში /განსაკუთრებით XII საუკუნეში/ წინა პლანზე დეკორატიულობა /ორნამენტი/ ჩნდება. ორნამენტულობის თვალნათელი ნიმუშია ხახულის ხატი გელათში, რომელიც მსოფლიო ოქრომჭედლობის უნიკალური ნაწარმოებია /თარიღდება XII საუკუნის პირველი ნახევრით/. თამარის დროს მოღვაწეობდნენ ოქრომჭედნიც — ბექა და ბემქერ ოპიზრები. ბექა ოპიზარის შექმნილია წყაროსთავის სახარების ფა /ჯვარცმისა და ედერების სცენებით/ და ანჩისხატის მოქედლობა /ღვთისმშობლის, იოვანე ნათლისმცემლისა და წმინდანების ფიგურებითა და ორნამენტული არამიებით/. ბემქერ ოპიზარის ნახელავა ბერთის სახარების ფა.

ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში ოქრომჭედლობის რამდენიმე სტილის არსებობა შეიმჩნევა. გვაქვს მთელი რიგი სკოლებისა /ოპიზის, ტბელის, გელათის/, რომლებმაც გარკვეულად დამოუკიდებელი მონუმენტური სახე შეიმუშავეს ხელოვნებაში. ქართული ოქრომჭედლობის ნიმუშები არაფრით ჩამოუვარდება ბიზანტიურს, ბევრი მათგანი კი მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს მსოფლიო მასშტაბითაც.

XI-XII სს.-ში მნიშვნელოვანი წინსვლა ჩანს კედლის მხატვრობაშიც. შემორჩენილია დავით აღმაშენებლის მხატვრის, ე.წ. „მეფის მხატვრის თეოდორეს“ მიერ მოხატული სვანეთის ტაძრების: იფრარის „თარინგზელ“ /1096 წ./, კვირიკისა და ივლიტეს ეკლესია /ლაგურკა/ კალაში /III წ./, წმ. გიორგისა — ნაგოფარში /1130 წ./ ეკლესიები. ამ ტაძართა მოხატულობა პირველად შალვა ამარანაშვილმა შეისწავლა, შემდეგაც არაერთი მკვლევარი შეეხო მათ. აი, რას გვაუწყებს იფრარის მთავარანგელოზთა ეკლესიის წარწერა:

1. ქ. სახელითა ღმრთისათა მოიხატა და შეიმკო წმიდა ესე ეკლესიაჲ /სალოცველად აზნაურთა/ ამის კვეთსა, გოველთა დიდთა და მცირეთა, შეიღოთა და მომავალთა მათთა და ხულისა მაცვალებულთა მათისა.
2. წმიდაო მთავარანგელოზნო, შეიწყალეთ ორთავე ცხოვრებათა, აჰ. მოიხატა /დასაბამითგანთა წელთა ქ. ქორინიკონსა ტიე /316/ კელითა თედორე მეფისა მხატვრისაჲთა. წმიდანო მთავარანგელოზნო, შეერდეთ.

წმიდა კვირიკისა და ივლიტეს /ლაგურკა/ ეკლესიის წარწერა ასეთია:

1. ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა /მოიხატა და შეიმკო წმიდა ესე ეკლესიაჲ... სადიდებულად და სალოცველად.

2. ამის კვება აზნაურთა... და ყოველთა, რომელი აწინებდნენ... წმადთ კვირიკე, აღიფქვან.

3. /მოიხატა/ დასაბამთვანთ წელთა ხელი /6715/, ტონიკონსა[...]. ნაყოფარის წმად გიორგის ცვლების წარწერაჲსაჲსა მოხსენიებული თედორე მეფის მხატვარი:

1. /ჭ/ სახელითა ღმრთისათა მოიხატა და შეიმკო საყდარი ესე წმიდისა გიორგისა სადიდებელად და სალოცველად სულთა აზნაურთა /ამის/ კვეთსათა ყოველთა.

2. /წ/მადო გიორგი მთავარმოწამულ, შეწყალებ და ააშენენ, ამენ. მოიხატა და /შემკო საყდარი ესე/ /ტ/ონიკონსა.../კელითა/ თედორე მეფისა მხატვრისათა.

სამეფე ტაძრის წარწერა იმატომ მოიტანეთ, რომ მათი საშუალებით ზუსტად დგინდება მოხატვის დრო, იფარის ეკლესია მოხატულია ტყე /316/ ტონიკონს, რაც /780+316/ - 1096 წელს შეესაბამება. წმად კვირიკესა და ავლიტეს /ლაგურკა/ კვლევისა მოხატულობა შესრულებულია დასაბამდნ ხელი /6715/, ე.ი. /6716-5604/ - III წელს, რაც შეესაბამება ნაყოფარის წარწერის თარიღს, წარწერა 1938 წელს შ. აბრანაშვილის წაუთხრეს, 1130 წლით ყოფილა დათარიღებული. შემდგომში გვსაუბრებიან დროს თარიღის აღწერისათვის ასოები გეგარევიან.

ამ ტაძრისა მოხატულობა წარმოადგენს გვიანდელ XI-XII საუკუნეების ქართული მონუმენტური მხატვრობის სტატიას. ფერწერის მანერასა და იკონოგრაფიას, დაწვრილებითი განხილვის დროს ნათელი ხდება მხატვრის /და, აღმათ, ქართული მხატვრობის/ შემოქმედების განვითარების დინამიკის, დანახვა - იფარის მკაცრი, მონუმენტური, სტატუარული კომპოზიციიდან და ნახატადან - ნაყოფარის მეტ დინამიკურობასა და დეკორაციულობაზე.

მეფის მხატვრის თედორეს მიერ შესრულებულ სამ მხატვრობასთან სიუჟეტისა შეწყვეთ, მათი განაწილებითა და საერთო მიდგომით მეტად ახლოს დგას სოფელ მცხეთისა (ლატალი) მცხეთის ცვლებისა მოხატულობა, სადაც საინტერესო გვევლინება წარმოადგენილი - ფეოდალთა შადის აბაშენ, ე.ი. მეფედ აკურთხებენ, დედატრე პირველს, ანგულონი ეს გვარეანს ადგამს თავზე. შედარებითი მხატვრულ-სტილისტური ანალიზის საფუძველზე დაშვებულია შესაძლებლობა თედორეს მონაწილეობისა ამ ტაძრის მოხატვაში. საერთოდ, ამ დროის მონუმენტურ მხატვრობაში მეფის მხატვრის თედორეს დიდი გავლენა შეიძლება. რაც შეეხება მცხეთისა ცვლებისა მხატვრობას, მისი უშუალო შემოქმედი XII საუკუნის პირველი ნახევრის ქართული მხატვარი მიქელ მალაგელი, ამას გვაუწყებს შემორჩენილი საგტიტორო წარწერა, სადაც გარკვევითაა ნათქვამი, რომ ცვლისა მოიხატა დედატრე I-ის მეფობის მეთხუთმეტე წელს /ე.ი. 1140 წელს/ „კელითა მიქელ მალაგელისათა“.

ცალკეა აღსანიშნავი ატენის სიონის მოხატულობა, რომელიც XI საუკუნის მიწურულს განკუთვნილია და რომელმაც მეცნიერთა ყურადღება მიიპყრო. აღმათ, მართებულია მოსაზრება, რომ ატენის სიონის მოხატულობა სტილისტური თვალსაზრისით წინ უსწრებს იფარის მოხატულობას და რომ იგი ღიაპარატ ბაგაშის მიერ ატენის ქვეყნის დაკარგვის შემდგომშია შესრულებული. ასევე სწორი უნდა იყოს დასკვნები, რომ ატენის სიონის მოხატულობაში დავით IV აღმაშენებელი პირველად აასახა მეფის რანგი. საკტიტორო რიგი რელიურად აასახეს შესაბამისი ხანის მონაპოლიტიკურ სიტუაციას, საერთოდ, ატენის სიონის მოხატულობა XI საუკუნის ქართული მონუმენტური მხატვრობის ერთი შესანიშნავი ძეგლთაგანია. კომპოზიციური დასვეწილობა და მეტყველი ნახატი, მანგანად ძლიერი სახეები გვაფიქრებინებს, რომ ძველი დიდმა ხელოვანმა მოხატა.

XI-XII საუკუნეების საქართველოს მხატვრული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელია მოხატულობის მკაცრი მონუმენტურობა. მოხატულობა პარამიურად ეთანხმება ინტერიერის ზეოთმომხატვრულ დანაწევრებას, დიდია ცალკეულ გამოხატულებათა ზომები, მონუმენტურია თვით სკელები აგებულებაც. პრიორიტეტი სწორია, დახვეწილია სახის მოდელირება, სახეები ძლიერი და მეტყველია /გებრიმ/.

ამ დროის საქართველოში ფერწერის რამდენიმე მიმართულებას გამოყოფენ. ერთი ასეთი ტაო-კლარჯეთში ჩამოყალიბებული საზნაო-მონუმენტური ხასიათის ძეგლები /ოთხთა ეკლესიის, იშხანის, ზაზულის, ოშკის, ტბეთის ფრესკები/. მესამე ხასიათით განსხვავებულია დავით გარეჯის მონასტრების მხატვრობა, სადაც ფართოდაა წარმოდგენილი დავით გარეჯელის ცხოვრების ეპიკი. მეტად მნიშვნელოვანია რაჭის ზოფ. სემოკრახის ეკლესიის მხატვრობა /XI ს./, სადაც, სვანეთის ძეგლების მსგავსად, ადგილობრივი ფეოდალების ზანტრესი პორტრეტებაა მოცემული.

XII-XIII სს-ის მონუმენტური მხატვრობის უნიშვნელოვანეს ძეგლებში /ვარძა, ბეთანია, ყანწისი, ბერთუბანია, ახტალა/ კომპოზიციის მეტი დეკორატიულობა და დინამიკურობა შეიმჩნევა; ნახატები დახვეწილია, ფერები უმაღლესი ოსტატობითაა შეხამებული. აღსანიშნავია ისტორიულ პირთა, განსაკუთრებით, თამარის პორტრეტები. ვარძის ეკლესიაში კერძოდ გაუნთავარი თამარია გამოხატული, მის წინ მამისი გიორგი III დგას. ბეთანიაში ასე და ყანწისში თამარიან კრთად გიორგი III და ლაშა-გიორგიცაა გამოხატული. ბეთანიაში მხოლოდ თამარა /მამას გარეშე/ ლაშა-გიორგისთან ერთად. ამ პორტრეტების შინაარსი აშკარად განსაზღვრავს ჭოროღეასაც. ვარძის პორტრეტი უაღრესია, ბერთუბანის კი ცველაზე გვიანდელი.

იმდროინდელი მხატვრობიდან განსაკუთრებული ადგილი უკავია ანგელოზის ფიგურას ყანწისში /აღდგომის სკენა/, რომელიც თავისი ღრმა ადამიანობითა და ღირსებით აშკარად აცვენს, რომ ქართული მხატვრობა მაღლა ასულ ამოცანათა მოგვას. ესაა პრობლემა, რომელსაც იტალიური აღორძინების ხელოვნება ისახავდა მიზნად. მაგრამ ამ მონაპოვრობა შემდგომი განვითარებისთვის ისტორიულმა გარემომამ საქართველოში კერ შექმნა სათანადო წინამძღვრები /ე. ბერიძე/.

XI-XII სს-ის საქართველოს ხელოვნებაში თავისი ადგილი პტრდა ხელნაწერი წიგნების გაფორმებას, მინიატურებს. შემორჩა შუა საუკუნეების წიგნის მხატვრული გაფორმების ხელოვნების იშვიათი ნიმუშები. ამ ხანის ქართული წიგნებისათვის დამახასიათებელია ლამაზი კალიგრაფია, მრავალფეროვანი ორნამენტი და დახვეწილი მინიატურული მხატვრობა.

საქართველოში ძველიდან იყო ცნობილი ოქროს, ვერცხლის, სპილენძის ნაკულობათა მინანქრით შეკობა. ქართულ ხელოვნებაში, უმთავრესად, ტიხრული მინანქრია ცნობილი. XII საუკუნის საქართველოში ტიხრული მინანქრის ხელოვნება ისეთსავე მაღალ საფეხურზე იყო, როგორც სურთომოდებდა და კედლის მხატვრობა. ამახ ნათელ მაგალითად მართო ხახულის ხატის მინანქრები იკმარება. აქამად შემორჩენილია დეთისშობლის ხახე, ხელები და შარავანდის ნაწილი. საერთოდ, ქართული მინანქარი გამთირჩევა განსაკუთრებული ფერებით /ხორცისფერი, გამჭვირვალე მწვანე/ და კოლორიტის სიღრმით.

XI-XII საუკუნეების საქართველოში განვითარდა გამოფენებითი ხელოვნებაც. ამ დროის მაღალ დონეზე შესრულებული კრამაკელი თუ ღვთისის ჭურჭელი აშკარად ადასტურებს ჟოფა-ცხოვრებაში ხელოვნების ღრმად შეჭრას. უთუოდ დიდი ადგილი უკავა მხატვრული ქოთნების /ოქროქსოვილი, ემ. ოქსინო/ წარმოებასაც.

ერთიანი საქართველოს სამეფო კარი /განსაკუთრებით დავით აღმაშენებელი, თამარი/ დიდ ჟურაღებას უიმობდა განათლებასა და კულტურის წინსვლის საქმეს, პრაქტიკულ ნაბიჯებს დგამდა სხვადასხვა ქვეყანასთან კულტურულ-საგანმანათლებლო კონტაქტების დამყარებისათვის. მუსლიმი მწერლები იმასაც გვამცნობენ, რომ დავით აღმაშენებელს ცალკე სახლიც კი აუშენებია უცხო ქვეყნების მეცნიერთა, ფილოსოფოსთა და პოეტთათვის. საქართველოს მეფეები ნათვრადაც უმხარებოდნენ მათ და ღროდადრო დარბაზობებაც უმართავდნენ. უნებრითა, ქართველ მოღვაწეებს მეტი ჟურაღება მიეცეოდათ. ამიტომ სრულიად ნათელია ის მაღალი დონე, რასაც XI-XII საუკუნეებში მიაღწია ლიტერატურამ, ისტორიოგრაფიამ და ფილოსოფიამ.

3. ლიტერატურა

ამ ხანაში ქართული მწერლობა, როგორც სასულიერო, ისე საერო, მაღალ დონეს აღწევს. XI საუკუნიდან ფართოდ ზღუდა საქრისტიანო ლიტერატურის ქართულად გადმოღება-თარგმნა, იქმნება ორიგინალური შრომებიც. გიორგი ათონელმა დვიისმეტყველებს დარგის სამოცზე მეტი ნაშრომი თარგმნა. რიგი ადრე თარგმნილი წიგნებისა /მაგალითად, „დავით-ნა“, „სახარება“, „წიგნი სამოციქულო“/ ზედაზლა უთარგმნია, შეუღვრებია და გაუსწორებია ისანი ბერძნულ ტექსტებთან. „...ოღესჲ თარგმნილნი და წუთ-წერ-კეთილად გადმოღებულნი, განათუ ჟამთა სიგრძითა უცებთა და უგურურთა მხმარებელთაგან დაგესლუ ბულნი – ბრძმუდსა მას შინა წმიდისა მის გონებისა თვისისა გამოადგნა და გამოაზურგნა. ხოლო კუალად სხვანი წიგნნი წმიდისა მამისა ჩუენისა, ეფთუმისა მიერ თარგმნილნი და წუთ უცალოებისაგან ვერ სრულ ქმულნი, არამედ სულ მცირედ აღწერილნი, განსრულნა და განაგრძელნა. კუალად სხვანი, რომელიმე ბერძულსა შეაწამნა და ჟოელისა ნაკლულუ-ვანებისაგან განასრულნა“ /გიორგი მცირე/. იგივე ავტორი წერს, რომ გიორგიმ „სიტყუა დუხშირობისა და კერავობისაგან განაზუნა და განაბრწყინა“. შესანიშნავად თარგმნა „პიბ-ლია“, მან „განათლდა ქართველთა ენამ და ქუეყანამ“. მის კალამს გერუენის ორიგინალური ნაშრომი „ცხოვრება იოანესი და ეფთუმესი“.

ქართულ ორიგინალურ თუ თარგმნილ მწერლობას თავისი ამაგი დასდო ეფრემ მცირემ. მისი ორიგინალური შრომებიდან მნიშვნელოვანია „მოსაცნებელი მცირე ზემოწინათს ლოლითებისა“, სეამიონ ლოლითოტი მეტაფრასტული ლიტერატურის ფუძემდებელია და მის შესახებ გამოკვლევა ნათელს ფენს ამ მიმდინარეობას ბიზანტიურ ლიტერატურაში. ეფრემ ჰეირეს ნათარგმნი შრომებიდან აღსანიშნავია: „ეკლესიასტე“, „ცხოვრება იოანე დამასკელისა“ და სხვ. ეფრემ მცირის მოწაფემ არსენ აყალოვლმა თარგმნა გიორგი ამართლელის „ხრონოლოგია“, „დიდი სჯულისკანონი“, „აღმატაკარი“ და სხვა მრავალი საღვთისმეტყველო ნაწარმოები.

XII საუკუნის დასაწყისიდან ფართოდ ვითარდება ქართული საერო მწერლობა, შეიქმნა საერო პოეზია. ამ დროის ქართული მწერლობის მაღალ დონეზე მიუთითებს პროზაული ნაწარმოებები – „ამირანდარეჯანიანი“, „ეისრაჰიანი“ და სახოტბო პოემები – ჩახრუხაძის „ამარაიანი“ და შავთელის „ბდელმესიანი“. ამ ხანაში შეიქმნა მსოფლიო ლიტერატურის შედევრი შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“.

ისტორიოგრაფია, ფილოსოფია, სამართალი

XI-XII საუკუნეებში განვითარდა და მაღალ დონეზე ავიდა ისტორიული აზროვნება. პრობლემატიკის მხედვეთ, ისტორიული მეცნიერება არ ჩამოუვარდებიდა იმ დროის მსოფლიოს ნებისმიერი ჰეგნის ისტორიულ აზროვნებას. ქართულმა საისტორიო მწერლობამ კვლევის ობიექტად გაიხადა ხალხთა მონათესავეობის, ქართული ენის წარმომადგომის, ქართული დამწერლობისა და ქართული სახელმწიფოს წარმოშობის პრობლემები. ჩნდება განმაზოგადებელი ისტორიული შრომების შექმნის ტენდენცია. დიონტე მროველი, ჯუან-შერი, სუმბატ დავითისძე, „მატიანე ქართლისა“-ს ავტორი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ბასილი ენოსმოძღვარი და „ისტორიანი და აზმანი შარაგანდეთანის“ ავტორი – ქმნიან დიდ პრობლეზურ ისტორიებს, რითაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს წარუხელისა თუ მათი თანამედროვეობის შესწავლის საქმეში. მათ თავიანთი შრომებით გარუზოშველი სამსახური გაუწიეს თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიას, საქართველოს ისტორიის შესწავლას.

XI საუკუნის ისტორიკოსი ლეონტი მროველი თხზულებაში „ეხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ ცდილობს გადმოგვცეს ქართველ ტომთა წარმოშობის პრობლემა, ქართული ენისა და დამწერლობის წარმოშობის საკითხი, თავდაპირველი რელიგიური რწმენა, საქართველოში სამეფო ხელისუფლების წარმოშობა და სხვ. ლეონტი მროველმა საქართველოს ისტორია მეხუთე საუკუნემდე მოაყვანა.

ქართველი ისტორიკოსი გუანშური /XI ს./ თავის თხზულებით – „ეხოვრება და მოქალაქობა ვახტანგ გორგასლისა“ – ფაქტობრივად აგრძელებს ლეონტი მროველის თხრობას. ეს თავისებური ისტორიული ეპოსია, რომელიც ვახტანგ გორგასლის ცხოვრებას აღწერს /ზოგჯერ ვადაჭარბებულ, ნახევრადზღაპრულ ამბებსაც გადმოგვცემს/.

ასევე ხანისა სუმატ დავითისძე, რომელსაც ბაგრატიონთა საგვარეულოს ისტორიკოსს უწოდებენ მისი თხზულების „ეხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა“-ს გამო. შემატთან მეტად საინტერესოდ გადმოგვცემს ბაგრატიონთა საგვარეულოს ისტორიას. ეს ის საგვარეულოა, რომელმაც სათავე დაუდო ერთიანი საქართველოს სამეფო დინასტიას, ამასთან, საგულისხმოა ავტორის კონცეფცია ბაგრატიონთა მეფობის უპირატესობის შესახებ დიდგვაროვან აზნაურთა ხელისუფლებასთან შედარებით. „მატანე ქართლისა“-ს ავტორი უცნობია. მან მოგვცა საქართველოს ისტორია VIII საუკუნიდან XI საუკუნის 80-იან წლებამდე დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულება – „ეხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ – სრულიად ახალი ეტაპია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. მაღალი ერთნაირი თვითშეფასების ავტორი მეფის მომხრეთა დასს ეკუთვნის და სამეფო ხელისუფლების დეონისებობის თეორიას იზიარებს, ძლიერი სამეფო ხელისუფლების დამცველია. დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობას ისტორიკოსი გვახატავს „სხვადასხვა დროის მსოფლიოს ისტორიულ მოღვაწეობასთან შედარების საფუძველზე“.

ძველ ქართულ ისტორიოგრაფიაში უთუოდ დიდი ადგილი უკავია თამარის ორ ისტორიკოსს. „ისტორიანი და აზმანი მარაგანდეთანი“, როგორც ივანე ჯავახიშვილი მიიჩნევს, „არც ერთ სხვა საუკეთესო ქართულ საისტორიო ძეგლს არ ჩამოუვარდება. ამასთანავე იგი დიდი ნდობის ღირსიც არის და ამის გამო ისტორიისათვის ბერძნულ წყაროდ უნდა ჩითვალოს“. თამარის მეორე ისტორია – „ეხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისა“ შინაარსობრივად და კონცეფციურად XII საუკუნის ქართული საისტორიო მწერლობის დიდი წარმატების მაჩვენებელია.

ძველი საქართველოს საისტორიო აზროვნების უდიდეს დამსახურებად უნდა ჩითვალოს „ქართლის ცხოვრების“ არსებობა, რომელიც, ივანე ჯავახიშვილის მტკიცებით, თანდათან იქმნებოდა და პირველად კრებული სწორედ XII საუკუნეში შედგა. „ქართლის ცხოვრება“ იყო ფეოდალური საქართველოს ცივილიზაციის მნიშვნელოვანი იდეო-პოლიტიკური ბაზისი.

XI-XII საუკუნეების ქართულმა ისტორიოგრაფიამ მოიხადა თავისი კვალი – საზოგადოებას მოაწოდა საქართველოს ისტორია.

XI-XII საუკუნეებში განვითარების მაღალ საფეხურს მიაღწია ფილოსოფიურმა მეცნიერებამ. ფილოსოფიისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საერთო კულტურის განვითარებას და მის მსოფლმხედველობრივ საფუძვლებს. ქართულ ფილოსოფიაში ყალიბდება ახალი შეხედულებანი ადამიანზე და მის დანიშნულებაზე.

მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს პუშკინიზმი, რომელიც პოეტურსა და ფილოსოფიურ გამოხატულებას ჰყოლობს შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანში“, იმპროვიზებული საქართველოს საზოგადოებაში, მის ლიტერატურასა და ხელოვნებაში. პუშკინისტური იდეების საძლიერეს საფუძველი მასცა შეცნაურებს მათში რენტესისის აშკარა ნიშნები დანახათ.

XI-XII სს-ის საქართველოში განვითარებული იყო სამართლებრივი კულტურაც, იგი საეგზეთ შეესაბამებოდა სახელმწიფოებრიობის განვითარების მაღალ დონეს. ამ პერიოდის იურიპირუდენტია საკმაოდ დახვეწილია, გამოკვეთილია სამართლის საისტების ისეთი საკითხები, როგორცაა: დანაშაულის სუბიექტური მხარე, დაუშვებელი დანაშაულის დასჯა-

ლობა, დამატკიცებელ სამუთის სისტემა, სასჯელთა სისტემის ჰუმანიზაცია, საჯარო საწვინების მიხედვით სასჯელთა შეფარდების პრაქტიკა.

მნიშვნელოვანი ამაგი დასდო სამართლის თეორიის განვითარებას ექვთიმე მთაწმიდელმა /955-1028 წწ./, რომელმაც XI ს.-ის დასაწყისში ბერძნულიდან თარგმნის საფუძველზე ქართული მასალის გამოყენებით შექმნა „მცირე სჯულის კანონი“, რომელიც იმპროვიზირებული ქართული საკლესიო სამართლებრივი კულტურის ნათელი მაჩვენებელია. ნიშანდობლივია, რომ „მცირე სჯულის კანონს“ დართული აქვს ექვთიმე მთაწმიდელის შეხედულებები ბოროტმოქმედების შესახებ. აქ წარმოდგენილია მკვლელობის ზოგადი იურიდიული ცნებების განმარტებანი.

„მცირე სჯულის კანონის“ მიხედვით, XI ს.-ის ქართულმა სამართალმა იცის „ბრალის“ ცნება. ამა თუ იმ პირის დამნაშავედ ცნობისათვის არ კმარა იმის დადგენა, თუ ვინ ჩაიდინა დანაშაული, და არც ამა თუ იმ პირის აღიარება. აუცილებელია დადგინდეს ქვემოთაღნიშნული „ბრალი“ დანაშაულის ჩადენაში.

ნიშანდობლივია, რომ XI-XII სს.-ის ქართული სამართლის სამუთებში არ არის დაკანონებული სისხლის აღება, ამ ხანის საქართველოში განვითარებული ჩანს პროცესუალური სამართალი. ბაგრატ IV-ის ზიგელში ოპიზარია და მიჯნაძორელთა დავის გამო აღწერილი სასამართლო პროცესი ორ მონასტრის შორის მამულების გადაწილების პრობლემას ეხება. ეს იმდენად მნიშვნელოვანი საკითხი იყო, რომ სასამართლოს თვით მეფე უძღვეს. შეისწავლეს მოსარჩელეთა /მიჯნაძორელ და ოპიზარ მამათა/ მიერ წარმოდგენილი დოკუმენტაცია /ბაგრატ III-ისა და გიორგი II-ის ზიგელები, გუარამ მამფლის „დაწერილი“ და სხვ./, მოისმინეს შარტია არგუშენტები, სასამართლოს შემადგენლობაში არიან საზოგადოების სხვადასხვა წრის წარმომადგენლები, მათ შორის „მცენიერი საბჭოთა საქმეთანი“. სასამართლომ მიჯნაძორელთა სამუთები და არგუშენტაცია უფრო მტკიცედ ცნო და სადავო საკითხიც მათ სასარგებლოდ გადაწყვიტა.

აღსანიშნავია, რომ XI-XII სს.-ში, გიორგი III-მდე, ქართულ კანონმდებლობა განსაკუთრებული ჰუმანურობით გამოირჩეოდა. მართლმსაჯულება გაურბოდა საკვდილით დასჯას. გიორგი III, შექმნილი ვითარების გამო, იძულებულია შემოიღოს სიკვდილით დასჯა /თავის მოკვეთა ან „ძელსა ზედა ჩამოჩიობა“, თანაც ძალზედ შეზღუდული რაოდენობის დანაშაულისათვის /მეფისა და სახელმწიფოს ღადატა, მეფის პირადი – საჯარო შეურაცხყოფა და შეგობრება/. მეფე თამარის დროს მართლმსაჯულებამ პრაქტიკულად აკრძალა სიკვდილით დასჯა (შეგობრების გარდა) და სხვადასხვა დამანახიჩრებელი სასჯელი /დასაჭურისება, დაპრმაგება და სხვ./. თამარის მმართველობის საგანგებოდ აღნიშნავენ, რომ საქართველოს მეფე „რება-აღმსრულებელი, შიშისა და ხარისა დამღებელი, მშვიდი და მშვიდობისა მყოფელი იმუტებს და სუფევს სამეფოთა და სამფლობელოთა შინა მისთა, რომელი არა სადა ვის უხილავს, თუნიერ ამისსა, ესევითარსა კაცისა უვნებლობასა შინა უვნებლად და მშვიდობით დაჭირვა და მოწურთა კაცითა ქედფიცხელობისა და გონება-ურჩიობისა“.

XII საუკუნის საქართველოს საზოგადოებას დიდი შთა რუსთაველის იდეები ასაზრდოვებდა და ამით იყო განპირობებული სახელმწიფო ზღისუფლების ჰუმანურობისა და მართლშეგნების მაღალი დონე. სასჯელთა სისტემის ჰუმანურობის გასაღები იმპროვიზირებული ქართული კულტურის თავისებურებასა და მაღალ დონეში უნდა ვეძიოთ.

სამართლის მეცნიერებაში, მართლმსაჯულებისა და კანონმდებლობის ჰუმანურობის პრინციპების გატარებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს, როგორც ზემოთაც მივუთითეთ, ექვთიმე მთაწმიდელმა და, მასთან ერთად, გიორგი მთაწმიდელმა და ეფრემ მცირემ.

XI-XII სს.-ის საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება, განათლება და კულტურა ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობის შესაბამის სიმაღლეზე იდგა.

ბიბლიოგრაფია*

I თავისათვის

ლიტერატურა

1. ალასანია გ., კიკნაძე რ. წყაროთმცოდნეობის თეორიული პრობლემები, თბ., 1988
2. ლორთქიფანიძე მ. ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1966
3. ოთხმეზური გ. XII-XIII ს.ს. მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981
4. ლორთქიფანიძე მ. რა არის „ქართლის ცხოვრება“, თბ., 1989
5. საქართველოს ფეოდალური ისტორიის საკითხები, ტ. III, იხ. კრებული: „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია“, თბ., 1980
6. ჯავახიშვილი ივ. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი XII ტომად, ტ. VIII, თბ., 1977
7. Аласания Г.Г. Классификация грузинских письменных источников, Тб., 1991

II თავისათვის

საქართველოს ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო და ისტორიულ-გეოგრაფიული დასახსიათება

წყაროები

1. ეახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი გველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973
2. იოანე ბატონიშვილი. ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედოშვილმა, თბ., 1986
3. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმოგრაფიისათვის, ტ. I, გამოსაცემად მოამზადეს ზ. აღდექსიძემ და შ. პურჯანაძემ, თბ., 1964
4. მიქელაძე თ. ქსნოფონტეს „ანაბასისი“, თბ., 1967
5. ფლავიუს არიანე. „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, თარგმანი, კომენტარი, გამოკვლევა, ნ. კეჭაყმაძისა, თბ., 1961
6. პაპუნა ორბელიანი. აშაფნი ქართლისანი, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, საძიებლები, ლექსიკონი დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1981
7. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.), ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებელი ქ. შარაშიძისა, თბ., 1962
8. ყაუხჩიშვილი თ. აპიანე, თბ., 1959
9. ყაუხჩიშვილი თ. სტრაბონის „გეოგრაფია“, თბ., 1957
10. ცხოვრება საქართველომასა, (პარიზის ქრონიკა). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო გ. ალასანიამ, თბ., 1980
11. Г. Мерчул. Жизнь св. Григория Хандзтийского, грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра с дневником поездки в Шавшетию и Кларджетию. В кн: Марр Н. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, т. VII, СПб., 1911

* ბიბლიოგრაფია შეადგინა საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის სამეცნიერო ცენტრის ლაბორატორიის თანამშრომელმა, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ნინო თომაძემ.

ლიტერატურა

1. ბერაძე თ. რაჭა, თბ., 2004
2. ბერძენიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (ზემო ქართლი თორი-ჯავახეთი), თბ., 1985
3. ბერძენიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (ქვემო ქართლი), თბ., 1973
4. ბერძენიშვილი ნ. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966
5. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბ., 1964
6. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965
7. ბოჭორიძე გ. თუშეთი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შენიშვნები და საძიებლეები დაურთო ნ. აზიკურმა, თბ., 1993
8. გაბაშვილი ვ. ვახუშტი ბაგრატიონი, თბ., 1968
9. გაბუნია გ. ქუთაისი და „ქუთაისის ქვეყანა“ (აოლში და ეგრისი), ქუთაისი, 1993
10. გასვანი გ. დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1979
11. გასვანი გ. ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, თბ., 1991
12. გვალია ტ. გეოგრაფიული ფაქტორი და ქართული კულტურის ურთიერთმიმართებას ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1991
13. გვრიტიშვილი დ. ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობების ისტორიიდან (ქართლის სათავადოები), თბ., 1995
14. გიოშვილი ბ. ჩხეიძე ვ. საქართველოს სასაზღვრო საზღვრების გეოგრაფია, თბ., 2001
15. გოგოლაძე დ. „აფხაზთა“ საერისთაოს, დღევანდელი აფხაზეთის ძველ ეთნოსთა ეთნოგრაფია და ეთნოსის მკვიდრობის საკითხი, თბ., 1995
16. გრიგოლია გ. ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები, თბ., 1994
17. ჯუმაძე მ. ოსური ახალშენები ქართლის მთიანეთში, ის: „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, ტ. IX, თბ., 1973
18. კანილიშვილი მ. თანდლია ა. ღაზეთი, თბ., 1969
19. ჯანაძე ნ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1975
20. თოდუა თ., თოდუა ა., ფუტკარაძე მ. გარე კახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები (გარეჯის ქვეყანა), „გარეჯი“, თბ., 1988
21. თოფჩიშვილი რ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია XVII-XX სს., თბ., 1989
22. ინგოროვცა პ. ვიორგი მერჩულე, თბ., 1954
23. ინგოროვცა პ. საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ, თბ., 1990
24. კახიძე ნ. მაჭახლის ზეობა, თბ., 1979
25. კეკელია ჯ. საქართველოს ტერიტორია და საზღვრები, თბ., 1990
26. ლეთოდიანი დ. აფხაზეთის, აფშილეთის და სანიგეთის პოლიტიკური დამოკიდებულება ეგრისთან (ღაზიკა) IV-VIII ს. ს-ში, თბ., 1991
27. ლეთოდიანი დ. ძიებანი, თბ., 2003
28. ლორთქიფანიძე მ. აფხაზები და აფხაზეთი, თბ., 1990
29. მათურელი ი. ვახუშტი ბაგრატიონის კარტოგრაფიული მემკვიდრეობა, თბ., 1990
30. მარგანი გ. გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში და ისტორიული პროცესის საზრისი, თბ., 1985
31. მარუაშვილი ლ. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, თბ., 1969
32. მიწუანი თ. დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლების და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1990
33. მესხია შ. საისტორიო ძიებანი, ტ. III, თბ., 1986
34. მუსხელიშვილი დ. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 2003

35. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1982
36. მუსხელიშვილი დ. ქიზიყის ძველი ისტორია (ძვ. წ. I- ახ. წ. XV სს.), თბ., 1997
37. მუსხელიშვილი დ. ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966
38. მუსხელიშვილი დ. არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერის ზეობაში, თბ., 1941
39. ნიკოლაიშვილი დ. ახალაია მ. საქართველოს ფიზიკურ-გეოგრაფიული ობიექტების ახსნა-განმარტებანი, თბ., 2000
40. ნინიძე დ. „პროვინციის მეფეები“ XIV-XV სს. საქართველოში, თბ., 1995
41. პაპუაშვილი თ. ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970
42. რუსაძე ჯ. ზანი იმერეთის სვესურეთია, თბ., 1989
43. საქართველოს გეოგრაფია (სახელმძღვანელო უმაღლესი სასწავლებლის სტუდენტებისათვის). ავტორთა კოლექტივი: ნ. ელიზბარაშვილი, ლ. მაჭავარიანი, დ. ნიკოლაიშვილი, თბ., 2000
44. სიხარულიძე ი. ნიგალი (ლივანა), ბათუმი, 1985
45. ქავთარაძე გ. ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსახლების საკითხისათვის, თბ., 1985
46. ქართლის ცხოვრება, ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ვაუხნიშვილის მიერ, თბ., 1955
47. ქართლის ცხოვრება, ტ. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ვაუხნიშვილის მიერ, თბ., 1959
48. ყორანაშვილი გ. გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში, თბ., 1975
49. ყორანაშვილი გ. ეთნოფსიქოლოგია და ტრადიცია, თბ., 1983
50. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს საზღვრები. იხ: ივ. ჯავახიშვილი თხზულებანი 12 ტომად, ტ. XII, თბ., 1998
51. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979
52. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი თხზულებანი, 12 ტომად, ტომი II, თბ., 1983
53. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. III, იხ: ივ. ჯავახიშვილი თხზულებანი 12 ტომად, ტომი III, თბ., 1982
54. ჯაოშვილი ვ. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური გეოგრაფია, თბ., 1996
55. ზარაძე კ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია (ქვემო ქართლი), თბ., 1991
56. ზარაძე კ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია (შიდა ქართლი), თბ., 1991
57. ხოშტარია-ბროსე ე. ფეოდალური ზანის საქართველოს შთისა და ბარის ურთიერთობის საკითხები, თბ., 1984
58. Анучин В. Географический фактор в развитии общества, М., 1982
59. Бейкер Д. История географических открытий и исследований, перевод с английского и предисловие И.П. Магодовниова, М., 1950
60. Берадзе Т. Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии, Тб., 1989
61. Бородин О.Р., Гукова С.Н. История географической мысли в Византии, СПб., 2000
62. Винтер И.В. Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира, М., 1963
63. Гвасалия Д.Р. Историческая география Грузии (შიდა ქართლი), Тб., 1991
64. Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства, СПб., 1994
65. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь, М., 1989
66. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии, М., 2002
67. Гумилев Л.Н. Римляне Евразии, эпохи и цивилизации, т. V, М., 1993
68. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия, М., 2002
69. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера, М., 1970, №1

70. Джанашия С.Н. Об одном примере искажения исторической правды, Тб., 1946
71. Дживилегов А.К. Средневековые города в Западной Европе, СПб., 1980
72. Жигулин В. Историческая география, предмет и метод, Л., 1982
73. Кавказ, Абхазия, Аджария, Шавшетия, Псцховский участок. Путевые заметки графини Уваровой, ч. II, М., 1891
74. Лордкипанидзе О. Наследие древней Грузии, Тб., 1989
75. Магидович В., Магидович М. Открытия древних народов, М., 2003
76. Медушевская О.М. Историческая география как вспомогательная историческая дисциплина, вып. II, Ленинград, 1968
77. Муравьев Ф.В., Самаркин В.В., Историческая география эпохи феодализма, М., 1973
78. Мухелишвили Д. Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки Гогарена), Тб., 1982
79. Мухелишвили Д. Историческая география Грузии IV-X вв., см. в кн.: „Очерки истории Грузии“, т. II, Тб., 1988
80. Мухелишвили Д. Основные этапы исторического развития Грузии IV-X вв., см. в кн.: „Очерки истории Грузии“, т. II, Тб., 1988
81. Общество и природа, исторические этапы и формы взаимодействия, М., 1987
82. Райт Д. Географические представления в эпоху крестовых походов, см. в кн.: „Исследование средневековой науки и традиций в Западной Европе“, М., 1988
83. Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ, Л., 1984
84. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века, М., 1976
85. Такаишвили Е. Археологическая экспедиция 1917-го года в Южной провинции Грузии, Тб., 1952
86. Томсон Д. История древней географии, М., 1953
87. Харадзе Н. Очерки древней истории месхов, Тб., 1992

III თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

პირველყოფილი საზოგადოება საქართველოს ტერიტორიაზე

წყაროები

1. ვახუშტი. აღწერა სამეფოებსა საქართველომას, („საქართველოს გეოგრაფია“), თბ., 1941
2. ვაუხნიშვილი თ. პეროდტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960

ლიტერატურა

1. აბესაძე ც., ბასტაძე რ., დვალი თ., ჯაფარიძე თ. სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის ისტორიისათვის საქართველოში, თბ., 1958
2. ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1944
3. ბერძენიშვილი ნ. ქვის ხანის ახალი ძეგლი წყალწითელას ხეობაში, თბ., 1964
4. გობეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952
5. გრიგოლია გ. ქვემო ქართლის პალეოლითი, თბ., 1963
6. დავითაშვილი ლ. პალეონტოლოგია, თბ., 1938
7. ვეკუა ა. ახალქალაქის ქვედაპლეისტოცენური ძუძუმწოვრების ფაუნა, თბ., 1962
8. კიკვიძე ი. მორწყვა ძველ საქართველოში, თბ., 1963

9. კუფტინი ბ. ქართული კულტურის უძველესი კერა თრიალეთში, თბ., 1945
10. მელიქიშვილი გ. საქართველოს კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965
11. ნიორაძე გ. ქვის ხანის ადამიანი საგაიის გამოქვაბულში, თბ., 1953
12. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959
13. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, ტ. I, თბ., 1973
14. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970
15. ფხაკაძე გ. ქვემო ქართლის ენოლოგიი, თბ., 1963
16. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ბირთადი ზელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
17. ქორიძე დ. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965
18. ჩუბინიშვილი ტ. ამირანის გორა, თბ., 1963
19. ჩუბინიშვილი ტ. მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბ., 1965
20. ხახუტაიშვილი დ. უფლისციხე, ტ. I, თბ., 1964
21. ჯავახიშვილი ა., ღლონტი ღ. ურბნისი, ტ. I, თბ., 1962
22. ჯავახიშვილი ივ. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 1946
23. ჯაფარიძე ო. ლითონების წარმოების ადრეული საფეხური საქართველოში, თბ., 1955
24. ჯაფარიძე ო. ქართული ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961
25. Арциховский А.В. Основы археологии, М., 1954
26. Бардавелидзе В.В. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957
27. Верецагин Н.К. Млекопитающие Кавказа, История формирования фауны, М.-Л., 1959
28. Джандиери М.И., Лежава Г.В. Архитектура горных районов Грузии, М., 1940
29. Дьяконов М.М. Очерки истории древнего Ирана, М., 1961
30. Замятин Н. Очерки по палеолиту, М.-Л., 1961
31. Замятин Н. Палеолит Абхазии, Сухуми, 1937
32. Кларк Г. Доисторическая Европа, М., 1953
33. Комаров В.Л. Происхождение растений, М.-Л., 1938
34. Котович В. Г. Каменный век Дагестана, Махачкала, 1964
35. Куфтин Б.А. Археологические раскопки 1977 года в Цалкинском районе, Тб., 1948
36. Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды, т. I, Тб., 1949
37. Крупнов Е. И. Жемталинский клад, М., 1952
38. Маркович В.И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы, М., 1960
39. Массон В.М. Средняя Азия и древний Восток, М.-Л., 1964
40. Меликишвили Г.А. Наир-Урарту, Тб., 1954
41. Нестерук М.Ф. Происхождение человека, М., 1958
42. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья, Л., 1949
43. Радоникас В.И. История первобытного общества, Л., 1947
44. Сардарян С.А. Первобытное общество Армении, Ер., 1967
45. Тейлор Э. Первобытная культура, М., 1935
46. Ханзаян Э. В., Культура армянского народа в III тысячелетии д.н.э., Ер., 1967
47. Ефименко П.П. Первобытное общество, Киев, 1953
48. Burton-Brown T. Excavations in Azerbaijan 1948, London, 1958
49. Hancar F. Das Pferd in Prähistorischer und früher historischer Zeit, Wien-München, 1955
50. Hrouda F. Die bemalte Keramik des zweiten Jahrtausends in Nordmesopotamien, Berlin, 1957

IV თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს
ქართველთა წარმომავლობა

წყაროები

1. აბდლაძე, ა. მოკლეს ზორენაცი, სომხეთის ისტორია, თბ., 1984
2. იოსებ ფლავიოსი, იუდეველთა სიმეფლენი, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. I, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემს და განმარტებები დაურთეს ა. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961
3. ლეონტი მროველი. მეფეთა ცხოვრება, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
4. მოქცევაჲ ქართლისაჲ. იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1964
5. ყაუხჩიშვილი თ. აპიანე, მითრიდატეს ომების ისტორია, თბ., 1959
6. ყაუხჩიშვილი თ. პერდოტე, ისტორია, ტ. I, თბ., 1957
7. ყაუხჩიშვილი თ. პერდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960
8. წმინდა ნინოს ცხოვრება. (არსენ ბერისეული რედაქცია), ტფ., 1902

ლიტერატურა

1. გამყრელიძე თ. სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, საერთო ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია, თბ., 1965
2. გიორგაძე გ. ათასი ღვთაების ქვეყანა (ხეთები და ხეთური ცივილიზაცია), თბ., 1988
3. გიორგაძე გ. უძველესი აზღოაღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა, თბ., 2002
4. გიორგაძე გ. ნეოლოგიური და ქართველოლოგიური ძიებანი, თბ., 1999
5. გიორგაძე გ. ხეთური და ასურული ლურსმული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აშლაგების ეთნიკური წარმომავლობისათვის (იქვე ტექსტის რუსული და გერმანული ვარიანტები), ახალციხე, 2000
6. კუფტინი ბ. ქართული კულტურის უძველესი გერა თრიალეთში, თბ., 1949
7. მელიქიშვილი გ. საქართველოს კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხებისათვის, თბ., 1965
8. მელიქიშვილი გ. ძიებანი საქართველოს, კავკასიის და აზღო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999
9. მელიქიშვილი გ. ურარტუ, თბ., 1951
10. მელიქიშვილი გ. ქართველები და მათი წარმომავლობის საკითხი, იხ წიგნში: „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, რვა ტომად, ტ. I, თბ., 1970
11. მელიქიშვილი გ. ქართველი ხალხის წარმოშობის საკითხისათვის, თბ., 1953
12. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959
13. სურგულაძე ივ. სახელმწიფოს წარმოშობა საქართველოში, თბ., 1951
14. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, თბ., 1950
15. ჩიქობავა არნ. ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952
16. ჩიქობავა არნ. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942
17. ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 197
18. წერეთელი მ. ხეთის ქვეყანა, მისი ხალხები, ენები, ისტორია და კულტურა, კონსტანტინოპოლი, 1924

19. ჭავჭავაძე ი. სომეხთა მეცნიერნი და ქვათა ლაღადი, იხ: ი. ჭავჭავაძე, „თხზულებანი“, ტ. II, თბ., 1941
20. ხაზარაძე ნ., აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბ., 1978
21. ხაზარაძე ნ. საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბ., 1987
22. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ.ჯავახიშვილი, თხზულებანი - 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979
23. ჯავახიშვილი ივ. ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937
24. ჯავახიშვილი ივ., ჯანაშია ს., ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორია ს. ჯანაშიას რედაქციით, თბ., 1943
25. ჯანაშვილი მ. საქართველოს ისტორია, ტ. I, თბ., 1906
26. Бокарев Е.А., Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков, Махачкала, 1961
27. Джаукян Т.Б. Взаимоотношения индоевропейских языков, Ер., 1967
28. Куфтин Б.А. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, Тб., 1949
29. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети, т. I, Тб., 1941
30. Мартиросян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964
31. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии, Тб., 1959
32. Меликишвили Г.А. Наирн-Урарту, Тб., 1954
33. Мунчаев Р.М. Древнейшая культура северо-восточного Кавказа, М., 1961
34. Преображенский А., Этнологический словарь русского языка, т. I, М., 1910-1914
35. Сванидзе А. Материалы по истории аларондских племен, Тб., 1937
36. Akurgal E., Phrygische Kunst, Ankara, 1955
37. Bopp F. Die kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstamms, Berlin, 1847
38. Ditt A. Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig, 1923
39. Quzney O.R. The Hittites, London, 1952
40. Hawreis I. and Wooley I. Prehistory and the beginning of Civilization, p. I, London, 1963
41. Karts I. Urgeschichte Mittelmeervölker, Heidelberg, 1931
42. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin, 1957
43. Möller H. Vergleichendes semitisches Wörterbuch, Göttingen, 1911
44. Pokozny I. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, B. I, Bern, 1959
45. Schmidt K.H. Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes des südkaucasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962

V თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

**ქართულ ტომთა გაერთიანებები და სახელმწიფოები
საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ.წ. II ათასწლეულის
ბოლოდან ძვ.წ. III საუკუნემდე)**

წყაროები

1. აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა ა. ურუშაძის გამოცემა, თბ., 1948
2. თ. ყაუხჩიშვილი, პერიოდის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960

ლიტერატურა

1. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. გაუხნიშვილმა, ტ. I, თბ., 1936
2. გობეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952
3. კაპანაძე დ. ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950
4. ლომოური ნ. კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია, თბ., 1962
5. მელიქიშვილი გ. საქართველოს კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965
6. ლორთქიფანიძე ო. ანტიკური სამგარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966
7. მელიქიშვილი დ. მეგალითური კულტურა საქართველოში, ტფ., 1938
8. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970
9. მ. წერეთელი, ხელის ქვეყანა, მისი ხალხები, ენები, ისტორია და კულტურა, კონსტანტინოპოლი, 1924
10. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1970
11. Всемирная история, т. II, М., 1955
12. Дьяконов М.Л. Урартские письма и документы, М.-Л., 1963
13. Ельницкий М.А. Знания о древних и северных странах, М., 1961
14. Куфтин Б.А. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетии и в Имеретию, Тб., 1949
15. Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Тrialeti, т. I, Тб., 1941
16. Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды, т. II, Тб., 1950
17. Максимова М. И. Античные города юго-восточного Причерноморья, М.-Л., 1956
18. Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, Тб., 1950
19. Меликишвили Г. А. Наир-Урарту, Тб., 1954
20. Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья, М.-Л., 1949
21. Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту, Ер., 1944
22. Пиотровский Б. Б. О происхождении армянского народа, Ер., 1946
23. Трапш М. М. Памятники колхидских и скифских культур в селе Куланурхва Абхазской АССР, Сухуми, 1962
24. Borger R. Einleitung in die assyrischen Königsinschriften, Leiden/Köln, 1961
25. Lucienbill D. D. Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I, Chicago, 1926
26. Weidner E. Die inschriften Tukulti-Ninurtas I und seiner Nachfolger, Afo, Beiheft. 12, Graz, 1959

VI თ ა ზ ი ს ა თ ზ ი ს

კოლხეთი ელინისტურ ხანაში

(ძ.წ.ა. II-I ს.ს.)

ლიტერატურა

1. ღუნდუა თ. ეთნოკულტურული რეგულაცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით /ძ.წ.ა. VI ს.-1453წ./, თბ., 1997
2. ღუნდუა თ. კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, თბ., 1993

3. ღუნდუა თ. საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, თბ., 1995
4. ინაძე მ. აღმოსავლეთშავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია, თბ., 1982
5. ინაძე მ. ძველი კოლხეთის საზოგადოება, თბ., 1994
6. ლორთქიფანიძე ო. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966
7. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970
8. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
9. Капанадзе Д.Г. Грузинская нумизматика, М., 1955
10. Максимова М.М. Античные города юго-восточного Причерноморья, М.-Л., 1956
11. Меликишвили Г. К истории древней Грузии, Тб., 1959

VII თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს ქართლი ქ. VIII საუკუნეებში

წყაროები

1. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოებსა საქართველოებსა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973
2. მიქელაძე თ. ქსენოფონტეს „ანაბასისი“, თბ., 1967
3. მოქცევაჲ ქართლისაჲ იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1963
4. ფლაგიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, კომენტარები და გამოკვლევა ნ. კეჭაყმაძისა, თბ., 1961
5. ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის „გეოგრაფია“, თბ., 1957
6. ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
7. Фавстос Бузанд. История Армении, Ереван, 1953

ლიტერატურა

1. აფაქიძე ა. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963
2. გაბანაძე დ. წარსულის მაცნეები, თბ., 1965
3. მელიქიშვილი გ. საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965
4. მელიქიშვილი გ. საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955
5. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970
6. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
7. ყორანაშვილი გ. საქართველოს ძველი ისტორიის პრობლემები, თბ., 2002
8. ჩიქობავა არნ. ჭანურ-შეგრული შედარებითი ლექსიკონი, ტფ., 1938
9. ჩუბინიშვილი ტ. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1957
10. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1963
11. სახუტაიშვილი დ. უფლისციხე, ტ. I, თბ., 1964

12. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი. თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979
13. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
14. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. III, თბ., 1959
15. Адонц А. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908
16. Бардавелидзе В. В. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957
17. Бартольд В. В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925
18. Дьяконов И. М. Урартские письма и документы, М.-Л., 1963
19. Кипшидзе И. Грамматика мегрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем, СПб., 1914
20. Манандян Я. А. О торговле и городах Армении, Ереван, 1930
21. Максимова М. М. Античные города юго-восточного Причерноморья, М.-Л., 1956
22. Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, Тб., 1959
23. Смирнов Я. И. Ахалгорийский юд, Тиф., 1934
24. Томпсон Д. О. История древней географии, М., 1953
25. Borger K. Einleitung in die assyrischen Königsinschriften, Leiden/Köln, 1961
26. Luckenbill D. D. Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I, Chicago, 1926
27. Meyer E. D. Geschichte des Königsreichs Pontos, Leipzig, 1879

VIII თ ა ზ ი ს ა თ ვ ი ს

ქართლის სამეფოს გაძლიერება ახალი წელთაღრიცხვის I-III საუკუნეებში

წყაროები

1. დიონ კასიოსი. ცნობები საქართველოს შესახებ, ნოდარ ლომოურის გამოცემა, თბ., 1966
2. ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
3. მოქცევაჲ ქართლისაჲ. იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბუღაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1964
4. ყაუხჩიშვილი თ. ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1964
5. ყაუხჩიშვილი თ. სტრაბონის „გეოგრაფია საქართველოს შესახებ“, თბ., 1957

ლიტერატურა

1. ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, თბ., 1944
2. აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ. მცხეთა, ტ. I, თბ., 1955
3. გობეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1953
4. გობეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში, თბ., 1944
5. ლომთათიძე გ. ახალი წელთაღრიცხვის II საუკუნის სამართავანი კლდეები, თბ., 1957
6. ლორთქიფანიძე თ., ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო, თბ., 1968
7. ყორანაშვილი გ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ნაწ. I, თბ., 1994
8. წერეთელი გ. არმაზის ბილინგვა, თბ., 1949
9. წერეთელი გ. ვესპასიანეს ზანის ბერძნული წარწერა, თბ., 1958

10. ჯავახიშვილი ივ., „ქართველი ერის ისტორია“, წ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979
11. ჯანაშია ს., შრომები, ტ. I, თბ., 1949
12. ჯანაშია ს., შრომები, ტ. II, თბ., 1952
13. Аракелян Б.Н., Гарни, ч. I, Ер., 1951
14. Всемирная история, т. I, М., 1956
15. Капанадзе Д.Г. Грузинская нумизматика, М., 1955
16. Манандян Я.А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ер., 1954
17. Манандян Я. А. Тигран II и Рим, Ер., 1943
18. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии, Тб., 1959
19. Моммзен Т. История Рима, т. V, М., 1949
20. Смирнов Я. Восточное серебро, СПб., 1909
21. Эмин А. Моисей Хоренский и древний эпос армянский, М., 1881
22. Эпиграфика Востока, М., 1948
23. Altheim F. Literatur und Gesellschaft, Altertum, V. II, Halle, 1950
24. Debevoises N. C. Apolitical History of Parthia, Chicago, 1938
25. Honigmann E., Maricq A., Recherches sur les Res Cestae Divi Saporis, Bruxelles, 1953
26. Leppez F. A. Irayans Parthian Waz, London, 1948

IX თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

ქართლის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა და სასაქონლო ფეოდალიზმის ფართოება

წყაროები

1. ევსტათი მცხეთელის მარტვილობა. იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1963
2. მოქცევა ქართლისაჲ. იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1963
3. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის „გეოგრაფია“, თბ., 1957
4. შუშანიკის მარტვილობა. იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1963
5. История Армении Фавстоса Бузанда, Ереван, 1953

ლიტერატურა

1. აბულაძე ი. ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, თბ., 1955
2. აბულაძე ი. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, თბ., 1953
3. აბულაძე ი. ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს-ში, თბ., 1944
4. ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობებიდან, ტ. I, თბ., 1966
5. აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ. მცხეთა, ტ. I, თბ., 1955
6. აფაქიძე ა. მცხეთა ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქი, თბ., 1959
7. აფაქიძე ა. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, ტ. I, თბ., 1963
8. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბ., 1964
9. იშნაიშვილი ი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, თბ., 1953

10. კიკელიძე ი. მორწყვა ძველ საქართველოში, თბ., 1963
11. მელიქიშვილი გ. საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955
12. ფორდანია თ. ქრონიკები, წ. I, ტფ., 1892
13. ფორდანია თ. ქრონიკები, წ. II, ტფ., 1897
14. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1979
15. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. I, თბ., 1960., ტ. II, თბ., 1964., ტ. III, თბ., 1966
16. ქართლის ცხოვრება. ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
17. ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით. ა. შანიძის გამოცემა, თბ., 1946
18. ყაუხჩიშვილი თ. ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951
19. ჩიქობავა არნ. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1941
20. ჭილაშვილი ლ. კლაკი რუსთავი, ისტორიულ-არქეოლოგიური ნარკვევი, თბ., 1958
21. სახუტაიშვილი ა. უფლისციხე, თბ., 1969
22. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. V, თბ., 1986
23. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტომი I, თბ., 1979
24. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. I-II, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VI, თბ., 1982, ტ. VII, თბ., 1984
25. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. I, თბ., 1949
26. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
27. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1988
28. Меликшвили Г.А. К истории древней Грузии, Тб., 1959
29. Патканян К. Опыт истории династии Сасанидов по сведениям, сообщаемым армянскими писателями, СПб., 1863
30. Ранович А. Юго-Восточные провинции Римской империи в I-III вв, М., 1949
31. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959
32. Altheim A., Stiehl R., Ein asiatischer Staat Feudalismus unter den Sassaniden und ihren Nachbarn, Bd. I, Wiesbaden, 1954
33. Boisacq E., Dictionnaire etymologique de la langue grecque, Heidelberg Paris, 1938
34. Christensen. L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944
35. Reinach T. Mithridate Eupator, Roi de Pont, Paris, 1840
36. Sprengling M. Third Century Iran, Sapor and Kartir, Chicago, 1953

X თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

დასავლეთ საქართველო ახ.წ. I-III საუკუნეებში. ეგრისის (ლაზთა) სამეფოს წარმოქმნა და განმტკიცება

წყაროები

1. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარი, 6. კეჭავაძისა, თბ., 1961

ლიტერატურა

1. აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა. მცხეთა, ტ. I, თბ., 1955
2. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970
3. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1934
4. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. III, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936
5. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. IV, ნაკვ. I, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1941
6. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. IV, ნაკვ. II, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1952
7. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტომი I, თბ., 1979
8. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
9. Mommsen T. Historia Rima, t. V, M., 1949
10. Honigsmann E., Maricq A. Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis, Bruxelles, 1953
11. Sprengling M. Third century Iran, Sapor and Kartir, Chicago, 1953

XI თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

ანტიკური ხანის ქართული კულტურა

წყაროები

1. ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების ძველი რედაქციები, ტექსტები გამოკვლევიან და ლექსიკონით გამოცემა ი. აბულაძემ, თბ., 1955
2. დიონ კასიოსი. რომის ისტორია, იხ: „დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და კომენტარებით გამოცემა ნ. ლომოურმა, თბ., 1966
3. იოანე ზოსხი. ლიპონარი, ტექსტი გამოკვლევიან და ლექსიკონით გამოცემა ი. აბულაძემ, თბ., 1960
4. მიქელაძე თ. ქსენოფონტეს „ანაბასისი“, თბ., 1967
5. ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარი და რუკა ნ. კეჭაყმაძისა, თბ., 1966
6. ყაუხჩიშვილი თ. პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960
7. ჯიქია ს. გურჯისტანის ვილაიეთის ღიდი დაუთარი, ტ. III, თბ., 1958
8. Витрувий. Десять книг об архитектуре, М., 1936
9. История Армении Фавстоса Бузанда, Ер., 1956

ლიტერატურა

1. ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1944
2. აფაქიძე ა. მცხეთა ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქი, თბ., 1959
3. აფაქიძე ა. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963
4. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1956
5. ბერძენიშვილი ნ., ჯავახიშვილი ივ., ჯანაშია ს. საქართველოს ისტორია, თბ., 1946

6. გაგოშიძე ი. ადრეანტიკური ძეგლები ქსნის სეობიდან, თბ., 1964
7. თავაძე ფ., მესხია შ., ბარკაია ვ. ფურცლოვანი ლითონის ჩარხზე დამუშავება საქართველოში, თბ., 1954
8. კალანდაძე ა. სოხუმის შთის არქეოლოგიური ძეგლები, სოხუმი, 1954
9. კაპანაძე დ. ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950
10. ლომოთიძე გ. კლდეების მდიდრული სამაროვანი, თბ., 1957
11. ლომოთიძე გ. საქართველოს მოსახლეობის ყოფა და კულტურა I-XIII სს., თბ., 1977
12. ლორთქიფანიძე გ., ჩიჭოვანი ნ. ქართული კულტურის ისტორია, თბ., 1999
13. ლორთქიფანიძე ო., ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966
14. ლორთქიფანიძე ო. ქართული ცივილიზაცია, საიდან იწყება მისი ისტორია, თბ., 1973
15. მელიქიშვილი გ. საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965
16. ნიორაძე გ. ალაზნის ველის გათხრები, თბ., 1951
17. ნუცუბიძე შ. ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. I, თბ., 1956
18. რეხვიაშვილი ნ. მჭედლობა რაჭაში, თბ., 1953
19. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959
20. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970
21. უგრელიძე ნ. შინა ძველ საქართველოში, თბ., 1961
22. ურუშაძე ა. ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებებში, თბ., 1964
23. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
24. ლლონტი ლ., ჯავახიშვილი ა. ურბნისი, ტ. I, თბ., 1962
25. ყაუხჩიშვილი თ. ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951
26. ჩუბინიშვილი ტ. ამირანის გორა, თბ., 1963
27. ჩუბინიშვილი ტ. მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბ., 1965
28. ჩუბინიშვილი ტ. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1957
29. ჩხიკვაძე გ. ქართველი ხალხის უძველესი სამუსიკო კულტურა, თბ., 1948
30. ციციშვილი ი. ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955
31. წერეთელი გ. მცხეთის წარწერა ვესპასიანეს ხანისა, თბ., 1958
32. ჯავახიშვილი ივ. მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946
33. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950
34. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979
35. ჯავახიშვილი ივ. ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1938
36. ჯავახიშვილი ივ. ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949
37. ჯ. ჯანელიძე. ქართული თეატრის ხალხური საწყისები, ტ. I, თბ., 1948
38. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. I, თბ., 1952
39. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. III, თბ., 1858
40. Аспранашвили Ш. Я. История грузинского искусства, М., 1950
41. Бардавелидзе В. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957
42. Грдзелишвили И. А. Железнодорожное дело древней Грузии, Тб., 1964
43. Джавахов И. А. Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905
44. Капанцян Г. Историко-лингвистические работы, Ереван, 1957
45. Качалов Н. Ю. Стекло, М., 1959
46. Куфтин Б. А. Археологические раскопки в 1947 г. в Цалкском районе, Тб., 1948

47. Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941
48. Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды, т. I, Тб., 1949
49. Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды, т. II, Тб., 1950
50. Лукас А. Материалы и ремесленные производства древнего Египта, М., 1958
51. Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, Тб., 1959
52. Меликишвили Г. А. Наирн-Урарту, Тб., 1954
53. Месхия Ш. А. Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1956
54. Памятники древней агнографической литературы, издание К. Кекелидзе, Тб., 1959
55. Пахомов В. А. Кувшинные погребения из Мингечаури, Баку, 1944
56. Рчеулишвили М. В. К истории общества Грузии, Тб., 1953
57. Стеценко-Куфтина В. К. Древнейшие инструментальные основы грузинской народной музыки, ч. I (флейта пана), Тб., 1936
58. Сумбадзе Л. З. Колхидское жилище по Витрувию, Тб., 1960
59. Braund B. Georgia in antiquity, Oxford., 1994
60. Tallegn A.M. Caucasian monuments the "Kazbek treasure", Helsinki, 1939

XII თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

ქრისტიანობის აღიარება სასულეში რელიგიად და მისი მნიშვნელობა

წყაროები

1. აბდლაძე ა. მოვსეს ზორნაცი, „სომხეთის ისტორია“, თბ., 1981
2. გელასი კესარიელი. იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. I, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემის და განმარტებები დაურთეს ა. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961
3. ლეონტი მროველი. ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ვგელა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
4. მოქცევა ქართლისა. იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1964

ლიტერატურა

1. გოილაძე გ. ქართული ეკლესიის სათავეებთან, თბ., 1991
2. კაკაბაძე ს. საისტორიო კრებული, ნაწ. I, თბ., 1928
3. კაკაბაძე ს. წმინდა ნინო და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში, თბ., 1912
4. მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, ტ. I, თბ., 1996
5. მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს საეკლესიო კრებები სამ ტომად, თბ., 2003
6. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1979
7. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979
8. Меликсет-Беков Л. М. К вопросу о настоящем имени просветительницы Грузии, Тиф., 1914

XIII თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს
ქართლის სამეფო IV-V საუკუნეების I ნახევარში

წყაროები

1. ამიანე მარცელინე. იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. I, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ა. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961
2. ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
3. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1964
4. სილოგავა ვ. ბოლნისის სიონის უძველესი ქართული წარწერები, თბ., 1994
5. წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაჲ, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1964
6. ლ. ჯანაშია. ლაზარე ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. I, თბ., 1962
7. ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955

ლიტერატურა

1. ბოგვერაძე ა. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოების ისტორიიდან, თბ., 1961
2. ბოგვერაძე ა. ქართლის პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 1973
3. კაკაბაძე ს. ვახტანგ გორგასალი, თბ., 1959
4. ლორთქიფანიძე მ. ქართლი V ს-ის II ნახევარში, თბ., 1979
5. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973
6. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979
7. ჯანაშია ნ. ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევები, თბ., 1986
8. ჯანაშია ნ. ლაზარე ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1962
9. ჯანაშია ნ. შუშანიკის წამება (ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა), თბ., 1980
10. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. I, თბ., 1949
11. C. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown University Press., 1963

XIV თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს
დასავლეთ საქართველო IV-VII საუკუნეებში

წყაროები

1. აგათია სქოლასტიკოსი. ისტორია, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. III, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936

2. ამიანე მარცელინე. ისტორია, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. II, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1934
3. ზოსიმე. ისტორია, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. I, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ა. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961
4. თეოდოსი. სიტყვები, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. I, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ა. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961
5. თეოფანე უამთალმწერელი. ქრონოგრაფია, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. IV, ნაკვ. I, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1940
6. იოანე მალალა. ქრონოგრაფია, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. VII, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1967
7. მენანდრე პროტექტორი, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. III, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936
8. პროკოპი კესარიელი. ომი გუთებთან, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. II, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1934
9. პროკოპი კესარიელი. ომი სპარსელებთან, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. III, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936

ლიტერატურა

1. კეკელიძე კ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, წ. III, თბ., 1955
2. ლომოური ნ. ეგრისის სამეფოს ისტორია (წარმოკმნიდან ა.წ. V საუკუნის ბოლომდე), თბ., 1968
3. ლორთქიფანიძე მ. ქართლი V საუკუნის II ნახევარში, თბ., 1979
4. ნუცუბიძე შ. ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. I, თბ., 1956
5. საქართველოს ისტორია, ი. ჯავახიშვილის ს. ჯანაშიას, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1946
6. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1979
7. სტიფნაძე ჯ. ეგრისის (ლაზეთის) მეფე გუბაზ II-ის ბიოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1999
8. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
9. ყაუხჩიშვილი ს. ლექსები ბიზანტიის ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1948
10. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. I, თბ., 1949
11. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
12. Амиранашвили Ш. А. История грузинской монументальной живописи, т. II, Тб., 1959
13. Ачбадзе З. В. История и культура древней Абхазии, М., 1964
14. Всемирная история, т. III, М., 1956
15. Голенико К. В. Денежное обращение Колхиды в римское время, JL, 1964
16. Кулаковский Я. История Византии, т. I, Киев, 1913
17. Левченко М. В. История Византии, М.-Л., 1940

18. Манандян Я. А. О торговле и городах Армении, Ереван, 1954
19. Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, Тб., 1959
20. Успенский Ф. И. История Византийской империи, СПб., 1912
21. Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, dargestellt von K. Miller, Stuttgart, 191
22. Thompson E.A. A History of at Attila and Huns, Oxford, 1948

X V თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

- 1) მეფობის გაუქმება ქართლში 2) ირანული გამგებლობა ქართლში (VI-ის 40-იანი წლები, VII-ის დასაწყისი)
- 3) სახელმწიფო ხელისუფლების აღდგენა ქართლში

წყაროები

1. ევსტათი მცხეთელის მარტილობა, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1964
2. თეოდანე ბიზანტიელი, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. III, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936
3. მენანდრე პრიტიკტორი, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლები საქართველოს შესახებ“, ტ. III, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936
4. მოქცევა ქართლისა, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1964
5. პროკოპი კესარიელი, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. II, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1965
6. ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955

ლიტერატურა

1. ბერბენიშვილი ნ. კლასობრივი და შიდაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1955
2. ბოგვერაძე ა. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1961
3. ბოგვერაძე ა. ქართლის პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 1973
4. კაპანაძე დ. ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950
5. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973
6. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979
7. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. I, თბ., 1949
8. Пахомов Е. А. Монеты Грузии, часть 1, Тф., 1910

XVI თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს
საქართველო VII-ის ბოლოს და
VIII-ის დასაწყისში

წყაროები

1. არსენი საფარელი, განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა ტექსტი კრიტიკულად და-
ადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზ. ალექსიძემ, თბ., 1980
2. ეპისტოლეტა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანი, გამოკვლევითა და კომენ-
ტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968
3. თეოფანე ეპითაღმწერელი, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართვე-
ლოს შესახებ“, ტ. IV, ნაკვ. I, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩი-
შვილმა, თბ., 1941
4. მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესა-
ვალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. ჯაფარიძემ-ტატიშვილმა, თბ., 1985
5. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“,
წ. I (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1964
6. უხტანესი, ისტორია გამოყოფის ქართველთა სომეხთაგან, სომხური ტექსტი ქართული
თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1975
7. ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი
დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955

ლიტერატურა

1. ბოგვერაძე ა. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-
VIII საუკუნეებში, თბ., 1973
2. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973
3. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი
12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979
4. ჯავახიშვილი ივ. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, იხ: ივ. ჯავახიშვილი,
თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VIII, თბ., 1977
5. ჯანაშია ნ. ისტორიულ-წარმომცოდნეობითი ნარკვევები, თბ., 1987
6. Артамонов М. М. История хазар, Л., 1962

XVII თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს
არაბთა სახელმწიფოს წარმოქმნა.
დაპყრობითი ომები

წყაროები

1. თეოფანე ეპითაღმწერელი, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართვე-
ლოს შესახებ“, ტ. IV, ნაკვ. I, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩი-
შვილმა, თბ., 1941
2. იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. არაბული ტექსტი ქართული
თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ე. სიხარულიძემ, თბ., 1964

3. იოანე საბანისძე, წამებაჲ წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა პაბოძსა, რომელი იწამა ქართლსა შინა, ქალაქსა ტფილისს, კელითა სარკინოზთაჲსა, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1963
4. ლეონტი მროველი, მეფე ქართლისა არჩილი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
5. მარტვილობაჲ კონსტანტი-კახაძის, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1963
6. მატეანე ქართლისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
7. სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
8. ტაბარი, მეფეთა და მოციქულთა ისტორია, გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949
9. ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. III, ფრესკული წარწერები, ნაწ. I (ატენის სიონი), გამოსაცემად მოამზადეს გ. აბრამიშვილმა და ზ. ალექსიძემ, თბ., 1989
10. წამებაჲ და ღუაწლი წმიდათა და ღიდებულთა მოწამეთა დავით და კონსტანტინესი, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, ტ. III, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1971
11. წამებაჲ წმიდისა მოწამისა გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყველის ციხით, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, ტ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1963
12. ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
13. Баладзор. Книга завоеванных стран, перевод Н.К. Жузе, Баку, 1927

ლიტერატურა

1. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973
2. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბ., 1983
3. ჯანაშია ს. არაბობა საქართველოში, იხ: ს. ჯანაშია, „შრომები“, ტ. II, თბ., 1952
4. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, М., 1966
5. Hitti P.K. History of the Arabs, New York, 1964

XVIII თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

ქართული სამეფო-სამთავროები IX-X ს.ს-ში

წყაროები

1. ბასილი ზარზმელი, ცხოვრებაჲ და მოქალაქეობაჲ ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისაჲ სერაპიონისი, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1964
2. ბასილი სოფენელი, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. IV, ნაკვ. II, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1952

3. გიორგი შერჩულე, ცხოვრება და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ზუენისა გრიგოლისა არქიმანდრიტისა, ხანციის და შატბერდისა აღმაშენებლისა, და მის თანა ქსენება შრავალთა მამთა ნეტართა, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1964
4. გიორგი შიშქმანდელი, ცხოვრება ნეტარისა მამისა ზუენისა იოანესი და ეფთჳესი და უწყება ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისა, აღწერილი გლასაკისა გვირგის მიერ ხუცეს მონაზონისა, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. II, (XI-XV სს), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1967
5. ეფრემ მცირე, უწყება ქართველთა მოქცევისა, თბ., 1959
6. ექვთიმე თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლენხუმ-სეანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1987
7. ექვთიმე თაყაიშვილი, 1917 წელს არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960
8. ექვთიმე თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლენხუმ-სეანეთში 1910 წელს, იხ წიგნში: ღაბრუნება, ეპიგრაფიული ნაშრომები. პრაგმატოლოგიური გურამ შარაძის საერთო რედაქციით, წ. II, თბ., 1991
9. ექვთიმე თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, ტ. II, თბ., 1919
10. თეოფანეს გამგებლებელი, იხ: „გეორგია, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. IV, ნაკვ. II, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1952
11. იოანე ღრასანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკლევით და საძიებლებით გამოცემა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1965
12. იოანე საბანისძე, წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა ჰაბომსი, რომელი იწამა ქართლისა შინა, ქალაქსა ტფილისს, კელითა სარკინოზთათა, იხ: „დღინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა“, რედაქტორი, კ. კეკელიძე, თბ., 1935
13. კონსტანტინე პორფიროგენიტი, Da administrando imperio, იხ: „გეორგია, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. IV, ნაკვ. II, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1952
14. მატეანე ქართლისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
15. მოვსეს კალანკატუცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, ძველი სომხურადან თარგმნა, შესავალი შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლიანა დავლიანი-ტატიშვილმა, თბ., 1985
16. ნიკოლოზ მისტიკოსი, იხ: „გეორგია, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. I, ნაკვ. II, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1952
17. სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
18. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. I, ქართული ისტორიული საბუთები (IX-XIII სს), შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984
19. ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I, (IX-XIII სს), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980
20. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
21. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1970

11. Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию, писателя XI столетия, переведена с армянского и объяснена Н. Эминим, М., 1864
12. Император Василий Болгаробойца, Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского, издал, перевел и объяснил В.Р. Розен, СПб., 1883

ლიტერატურა

1. აბდლაძე ა. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში, თბ., 1988
2. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ., 1973
3. კობალიანი ვ. საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკურ ურთიერთობა 970-1070 წლებში, თბ., 1969
4. ლორთქიფანიძე მ. მეფე ბაგრატ III, ქუთაისი, 2002
5. ლორთქიფანიძე მ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (IX-X სს.), თბ., 1963
6. მელიქიშვილი ვ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973
7. მეტრეველი რ. შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში (XII საუკუნე), თბ., 1973
8. მჭედლიძე გ. ბაგრატ III-ის საქართველო, ქუთაისი, 1996
9. პაპასქირი ზ. ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1990
10. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973
11. ყორანაშვილი გ. საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის საკითხი, თბ., 2000
12. ჯაფახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯაფახიშვილი, თხზულებანი XII ტომად, ტ. II, თბ., 1983
13. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
14. История Византии, т. II, М., 1967
15. Очерки истории Грузии, т. II, Тб., 1988
16. Разыскания по истории Абхазии и Грузии. Редакторы Г. Жоржолани, Э. Хоштария-Броссе, Тб., 1999

XX თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

ეპონომიკური და სოციალური პითარეზა IV-X საუკუნეებში

წყაროები

1. ბასილი ზარზმელი. ცხორება და მოქალაქეობა ღმერთ-მემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.) ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1964
2. გიორგი მერჩულე. ცხორება და მოღვაწეობა ღირსად ცხორებისაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისა, არქიმანდრიტისაა, ხანციის და შატბერდისა აღმაშენებლისაა და მის თანა კსენება მრავალთა მამათა ნეტართაა, იხ: „ძველი ქართული

- აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1964
3. ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფო-საქართველოსა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 197
 4. ისათაძე, პოდუდ აღ-ალემი, პამადლაპ ყაზინი, ვ. ფუთურიძის გამოცემა, თბ., 1937
 5. მატაძე ქართლისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
 6. კონსტანტინე პორფიროგენეტი. De administrando imperio, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. IV, ნაკვ. I, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1940
 7. პროკოპი კესარიელი. De bello Gothico, იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. II, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1934
 8. სუმბატ დავითის ძე ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1956
 9. ცხოვრება და წამება კონსტანტი ქართველისა, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X ს.ს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1963
 10. ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955

ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი თ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, თბ., 1965
2. ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961
3. ამირანაშვილი ჯ. ადრეფოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბ., 1968
4. აფაქიძე ა., გომეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ., მცხეთა, ტ. I, თბ., 1967
5. აჭარაძე ა. სომხური ენის უტიმოლოგიური ლექსიკონი, ტ. II, ერევანი, 1927
6. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბ., 1964
7. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965
8. ბერძენიშვილი ნ., ჯავახიშვილი ივ., ჯანაშია ს. საქართველოს ისტორია, ტ. I, თბ., 1946
9. ბოგვერაძე ა., ქართლის ადრეფოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1961
10. გაბაშვილი ვ. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957
11. გომეჯიშვილი ლ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952
12. დოლიძე ი. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965
13. ზაქარაია პ. ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1965
14. თავიშვილი ე. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960
15. კაკაბაძე ს. ვახტანგ გორგასალი, თბ., 1959
16. კაპანაძე ლ. ფული ძველ საქართველოში, თბ., 1950
17. კაპანაძე ლ. ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950
18. კეკელიძე კ. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, თბ., 1935
19. ლომთათიძე გ. არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში, თბ., 1945
20. ლორთქიფანიძე მ. საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963

21. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს IV-X საუკუნეებში, თბ., 2003
22. მუსხელიშვილი დ. ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1055
23. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973
24. უგრელიძე ნ. ადრეულ შუა საუკუნეებში ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1917
25. ყაუხჩიშვილი თ. ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951
26. შერელინგი რ. ქართულ ხელნაწერთა მორთულობის ნიმუშები, თბ., 1940
27. ციციშვილი ი. ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955
28. წერეთელი გ. უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960
29. ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964
30. ჭილაშვილი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. II, თბ., 1970
31. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი XII ტომად, ტომი XII, თბ., 1998
32. ჯავახიშვილი ივ. სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII სს., თბ., 1934
33. ჯავახიშვილი ივ. ქართული ერის ისტორია, ნაწ. I-II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979, ტ. II, თბ., 1983
34. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია წ. I-II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VI, თბ., 1982, ტ. VII, თბ., 1984
35. ჯამბურია გ. სამთავრო-სენიორალური სისტემა ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 227, თბ., 1980
36. ჯამბურია გ. იმუნიტეტი საქართველოში (VI-XIV სს.), ნ. შოშიაშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილი კრებული „ანაბკი“, თბ., 2002
37. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. I, თბ., 1949
38. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
39. Вырубов В. Предметы древности в хранилище Общества любителей кавказской археологии, т. I, СПб., 1887
40. Дирингор Д. Алфавит, М., 1963
41. Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи, М., 1980
42. Заходер Б. История восточного средневековья, Халифатты Ближний Восток, М., 1945
43. Какабадзе С. П. Краткий обзор истории Грузии, Сухуми, 1941
44. Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954
45. Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, Тб., 1959
46. Месхия Ш. А. Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959
47. Пахомов Е. А. Монеты Грузии, СПб., 1910
48. Такашвили Е. Археологические экспедиции, розыскания и заметки, вып. IV, Тб., 1913
49. Brossset M. Deux historiens arméniens, St.-Petersbourg, 1870
50. Christensen A. L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1944

XXI თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

ქართული კულტურა IV-X საუკუნეებში

შპარობი

1. აბულაძე. მარტვილობა შუშანიკისა, თბ., 1938

2. გიორგი მერჩულე. ცხორება და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისა არქიმანდრიტისაჲ. ზანციის და შატბერდის აღმაშენებლისა და მის თანა კსენება მრავალთა მამათა ნეტართაჲ. იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1964
3. ეპისტოლეტა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევით და კომენტარებით გამოცემა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968
4. იოანე საბანიძე. წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა პაპისა, რომელი იწამა ქართლსა შინა ქალაქსა ტფილისს, კელითა სარკინოზთაჲსა, იხ: „ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურული ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1963

ლიტერატურა

1. აბულაძე ა. ქართული და სომხური ლიტერატურის ურთიერთობა IX-XII საუკუნეებში, თბ., 1944
2. ამირანაშვილი შ. ქართული მინანქარი, პარიზი, 1962
3. თაყაიშვილი ე. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960
4. თაყაიშვილი ე. ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, თბ., 1924
5. ინგოროვეა პ. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954
6. კეკელიძე კ. ბარამიძე ა., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1954
7. კეკელიძე კ. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, თბ., 1935
8. კეკელიძე კ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1956
9. კეკელიძე კ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. III, თბ., 1955
10. კეკელიძე კ. კულტურული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის ანარქული ძველ ქართული ლიტერატურაში, თბ., 1949
11. კეკელიძე კ. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1954
12. კეკელიძე კ. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, თბ., 1951
13. კეკელიძე კ. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. III, თბ., 1952
14. კეკელიძე კ. ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1980
15. ლორთქიფანიძე მ. ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1966
16. ნადარეიშვილი გ. ქართული სამართლებრივი კულტურის ზოგიერთი საკითხი XI-XII საუკუნეებში, თბ., 1959
17. ნუცუბიძე შ. ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. I, თბ., 1956
18. ფორდანიო თ. ქრონიკები, ნაწ. I, თბ., 1892
19. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973
20. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1956
21. ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
22. ჩუბინიშვილი გ. სევეროვი ნ. ქართული ხუროთმოძღვრების გზები, ტ. I, თბ., 1936
23. ჩუბინიშვილი გ. ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, თბ., 1936
24. ციციშვილი ი. ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955
25. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, (V-X სს.) ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1967
26. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ. I, ს. ყუბანიშვილის რედაქციით, თბ., 1946

27. წერეთელი გ. უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960
28. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, თბ., 1983
29. ჯავახიშვილი ივ. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტომი VIII, თბ., 1977
30. ჯანაშია ს. ქართლის ცხოვრების ძველი და ახალი ფურცლები, თბ., 1942
31. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
32. ზიდაშელი შ. საზოგადოებრივი და ფილოსოფიური აზრის ძირითადი მიმართულებანი ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1952
33. Аладашвили Н., Алибегашвили Г., Вольская А. Росписи художника Тевдора в Верхней Сванетии, Тб., 1966
34. Алибегашвили Г. Четыре портрета царицы Тамары, Тб., 1957
35. Амиранашвили Ш. Я. История грузинской монументальной живописи, т. I, Тб., 1957
36. Беридзе В. В. Архитектура Грузии, М., 1948
37. Беридзе В. В. Архитектура Грузии с древних времен до XX века, Тб., 1967
38. Мэрр Н., Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, ч. III, СПб., 1901
39. Месхия Ш. А. Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959
40. Северов Н. П. Памятники грузинского зодчества, М., 1947
41. Северов Н. П., Чубинашвили Г. Н. Кумурдо и Никорцминда, М., 1947
42. Тамичевская Н. И. Фрески древней Грузии, Тб., 1931
43. Цагарели А. А. Сведения о памятниках грузинской письменности, СПб., 1886
44. Чубинашвили Г. Н. Архитектура Кахетии, М., 1951
45. Чубинашвили Г. Н. Болнисский Сион, Тб., 1940
46. Чубинашвили Г. Н. Памятники типа Джвари, Тб., 1948
47. Чубинашвили Г. Н. Самшвилдский Сион, Тб., 1969
48. Чубинашвили Г. Н. Цроми, М., 1969
49. Baltrusaitis, L. Eglise cloisonnée en Orient et en Occident, Paris, 1941
50. Marquart I. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig
51. Tschubinaschwili G. Georgische Baukunst, p. II, Die Kirche in Zromi und ihr Mosaik Tiflis, 1934

XXII თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

საქართველო XI საუკუნეში

წყაროები

1. არასტაკეს ლასტიკერტეცი. ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებით და საბეჭდოები გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1974
2. გიორგი მცირე. ცხოვრება და მოქალაქეობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ზუენისა გიორგი მთაწმინდელისა, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. II, (XI-XV სს.), ილია აბულაძის სელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1967
3. კედრენე. იხ: „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტ. III, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936
4. მათიანე ქართლისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955

5. ჰცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, იხ. ნ. ბერძენიშვილი, „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, ტ. IV, თბ., 1967
6. სუმბატ ღავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ვველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
7. ცისკარიშვილი ვ. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959
8. ცხოვრება მეფეთა-მეფე ღავითისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ვველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
9. Всеобщая история Стефаноса Таронского, Асохика по прозванию, пер. Н. Эмина, М., 1864

ლიტერატურა

1. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965
2. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IV, თბ., 1967
3. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. V, თბ., 1971
4. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974
5. გაბაშვილი ვ. თურქ-სელჩუკთა შემოსევები და ბატონობა, იხ: ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957
6. თოფურია პ. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII სს., თბ., 1975
7. კობალიანი ვ. საქართველოს და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა, თბ., 1969
8. მესხია მ. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962
9. მეტრეველი რ. ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1972
10. ჟორდანიას თ. ქრონიკები, ნაწ. I ტფ., 1893
11. შენგელა ნ. სელჩუკები და საქართველო, თბ., 1968
12. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბ., 1983
13. Левченко М.В. История Византии, т. II, М., 1967
14. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца, СПб., 1882
15. Скабаланович Н. Византийское государство и церковь, СПб., 1884
16. Такашвили Е. Археологические экскурсии, разыскания и заметки, Тифлис, 1913
17. Minorsky V.F. Studies in Caucasian history, London, 1953

XXIII თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს საქართველო დავით აღმაშენებლის მკობაში 1089-1125

წყაროები

1. ანდერძი ღავითისა შიომღვიმისადმი, (1123 წ.), იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. II ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
2. გოგოლაძე ა. ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი, თბ., 2001
3. დავით აღმაშენებელი. გალობანი სინანულისანი, იხ: მ. საბინინი, „საქართველოს სამოთხე“, სანკტ-პეტერბურგი, 1882

4. ეახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოაჲს საქართველოაჲსა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973
5. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
6. უამთაღმწერელი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
7. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლისწერა, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. III, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1966
8. ცხოვრება მეფეთ-მეფე დაითისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1956
9. ცხოვრება მეფეთ-მეფე თამარისა (ბასილი ეზოსმოდვარი), იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
10. Вардан, Всеобщая история, М., 1861
11. Сиясет-Наме, Книга о правлении азира XI столетия Низам-аль-Мулька, перевод, введение и изучение памятника и примечания пр. Б. Заходера, М.-Л., 1949

ლიტერატურა

1. ბარნაველი ს. ქართული დროშები, თბ., 1953
2. ბერძენიშვილი ნ. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966
3. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბ., 1966
4. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974
5. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. IV, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1955
6. თოგოშვილი ვ. საქართველო-ოსეთის ურთიერთობების ისტორიიდან, თბ., 1958
7. ინგოროყვა ბ. გიორგი მერსულე, თბ., 1954
8. კაკაბაძე ს. დავით აღმაშენებლის მემატიანის ვინაობა, ტფ., 1913
9. კანდელაკი მ. ქართული მჭერმეტყველება, თბ., 1968
10. კახანაძე დ. ქართული ნუშიზმატიკა, თბ., 1959
11. კეკელიძე კ. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960
12. მელიქიეთ-ბეგი ლ. ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი და მათი ვინაობა, თბ., 1928
13. მესხია შ. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეები თბილისში, თბ., 1962
14. მესხია შ. ბლეგაჲ საკვირველი, თბ., 1972
15. მეტრეველი რ. დავით აღმაშენებელი, თბ., 1965
16. მეტრეველი რ. შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973
17. ფორდანიო თ. ქრონიკები, ნაწ. II, ტფ., 1897
18. საბინინი მ. საქართველოს სამოთხე, ს.-პეტ., 1882
19. საქართველოს ისტორია, ს. ჯანაშიას, ნ. ბერძენიშვილის, ი. ჯავახიშვილის რედაქციით, წ. 1 თბ., 1946
20. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1979
21. ყაუხჩიშვილი თ. ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951
22. ჩხატარაშვილი ქ. შაიშშელაშვილი ი., დიდგორის ბრძოლა, თბ., 1973
23. ცინცაძე ი. ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობების ისტორიიდან, თბ., 1965
24. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბ., 1981

25. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. I-II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VI, თბ., 1982., ტ. VII, თბ., 1984
26. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. I, თბ., 1949
27. А.И. Шавхелишвили, Из истории взаимоотношений между грузинскими и чечено-ингушскими народами, Грозный, 1963

XXIV თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს საქართველო XII-ის 20-70-იან წლებში

წყაროები

1. ანდერძი დავით აღმაშენებლისა, (1123 წ.), იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
2. ბასილი ეზოს მოძღვარი. ცხოვრება მეფეთა-მეფე თამარისი, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხიშვილის მიერ, თბ., 1959
3. ისტორიანი და აზმანი შარაგანდვლანი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. გაუხიშვილის მიერ, თბ., 1959
4. ღაშა-გიორგის დროინდელი მემკთიანე, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხიშვილის მიერ, თბ., 1959
5. მათე ურაპაელი. ქრონოგრაფია, გაპარშატი, 1898
6. უამთაღმწერელი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხიშვილის მიერ, თბ., 1959
7. სტეფანოს ორბელიანი. სიუნიქის ისტორია, სომხურ ენაზე, თბ., 1910
8. Мхитар Гош, Албанская хроника, перевод В.М. Бунятова, Баку, 1960

ლიტერატურა

1. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბ., 1964
2. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965
3. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბ., 1966
4. ცაჩიშვილი ა. ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, წ. II, თბ., 1948
5. თაყაიშვილი ე. ძველი საქართველო, ტ. II, თბ., 1913
6. ჟორდანია თ. ქრონიკები, ნაწ. I, თბ., 1892
7. ჟორდანია თ. ქრონიკები, ნაწ. II, თბ., 1897
8. საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, წ. I, თბ., 1958
9. სტეფანაძე ჯ. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან მე-12 საუკუნეში, თბ., 1974
10. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. IV, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1968
11. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბ., 1981
12. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად ტ. VII, თბ., 1984
13. ჯაფარიძე გ. საქართველო და აზლო ისლამური სამყარო, თბ., 1995

14. История армянского народа, т. II, под редакцией Б.П. Аракеяна и А.Р. Иоанисяна, Ер., 1951
15. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента, М., 1963
16. Minorsky V.F. Studies in Caucasian History, London, 1953

XXV თ ა ზ ი ს ა თ ვ ი ს ს ა ქ ა რ თ ე ლ ო თ ა მ ა რ ი ს ე პ ო ძ ა შ ი

წყაროები

1. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
2. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკტიანი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
3. ცხოვრება მეფეთ მეფე დავითისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
4. ცხოვრება მეფეთ-მეფე თამარისა (ბასილი ეზოს მოძღვარი), ტ. II, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
5. Спасет-Наме, Книга о правлении везира XI столетия Низам-аль-Мулька, перевод, введение и изучение памятника и примечания, Н.Б. Заходера, М.-Л., 1949

ლიტერატურა

1. აბაშაძე ნ. ნარკვევები საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, თბ., 1969
2. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965
3. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974
4. კოტეტიშვილი ლ. წიგნი სააქიმო, თბ., 1936
5. მაკალათია ს. თამარ მეფე, თბ., 1990
6. მესხია შ. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962
7. ფორდანიას თ. ქრონიკები, ნაწ. I, ტფ., 1892
8. ფორდანიას თ. ქრონიკები, ნაწ. II, ტფ., 1897
9. საქართველოს ისტორია (დამხმარე სახელმძღვანელო) ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1958
10. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1979
11. ცინცაძე ი. ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1956
12. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბ., 1983
13. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. I- II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VI, თბ., 1982, ტ. VII, თბ., 1984
14. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, თბ., 1926
15. ჯანაშვილი მ. თამარ მეფე, თბ., 1917
16. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
17. В. Абашмадзе. Учение о разделении государственной власти и его критика, Тб., 1972
18. Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камил (полного свода истории) Ибн-Аль-Асира, Баку, 1940

19. Brosset M. Additions et eclairsissements a 'L'histoire de la Georgie, St-Petersbourg, 1851
20. M. Brosset. Histoire de la Georgie, St-Petersbourg, 1854
21. Gregory Anue Farac, (Bar Hebraeus), Abul Farac Tarihi, cieriI, Turkgeye Geviren Omer Riza Dogritil, Ankara, 1950
22. Kirzioglu M.F. Kars Tarihi, Cilt I, Istanbul, 1953
23. Müneccim Basi, Anadolu Selcuklu Iavi ve Kavahanlilar, trc H.F. Rurgal nsv, N, Atsiz, Ystanbul, 1939
24. Oman Turan, Selcuklural Zamaninda Turkiye, Ystanbul, 1971
25. Sadruddin Ebul-Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali El Hüseyni, Ahbar üd-Devlet is Selcukiye Pencap Vniversitesi, Farsca profesoru Muhammed Ykbalin 1933-de La horda Nesrettiği Metinden. Tarcume eneb Necati Lugal, Ankara, 1943

XXVI თ ა ზ ი ს ა თ ზ ი ს

საქართველოს მეფეთა

ტიტულატურა და მეფედ კურთხევის წესი

წყაროები

1. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
2. მატიაწე ქართლისაჲ, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1956
3. სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1956

ლიტერატურა

1. უორდანი თ. ქრონიკები, ნაწ. I, ტფ., 1892
2. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1979
3. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. I-II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი XII ტომად, ტ. VI თბ., 1982, ტ. VII, თბ., 1984

XXVII თ ა ზ ი ს ა თ ზ ი ს

სახელმწიფო გამგებლობა XI-XII სს-ში

წყაროები

1. ბასილი ეზოს მოძღვარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფე თამარისი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
2. თაყაიშვილი ე. კელმწიფის კარის გარიგება, თბ., 1920
3. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959

4. კაკაბაძე ს. შიომღვიმის სამი სიგელი, თბ., 1912
5. ჟორდანიას თ. ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, თბ., 1896
6. საბინინი მ. სიტყვიერება ბერისა ეფთუმე გრძელისა სოსთენის მიმართ სომეხთა მოძღვრისა, საქართველოს სამოთხე, თბ., 1882
7. ძველი ერისთავთა, იხ: თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ნაწ. II, ტფ., 1897
8. წყალობის სიგელი ალექსანდრე მეფისა ავთანდილ ზეგინიძისადმი, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
9. შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1937

ლიტერატურა

1. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბ., 1966
2. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974
3. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
4. ჟორდანიას თ. ქრონიკები, ნაწ. I, ტფ., 1892
5. ჟორდანიას თ. ქრონიკები, ნაწ. II, ტფ., 1897
6. საბინინი მ. საქართველოს სამოთხე, თბ., 1882
7. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. I-II, იხ. ივ. ჯავახიშვილი თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VI, თბ., 1982, ტ. VII, თბ., 1984

XXVIII თ ა ვ ი ს ა თ ვ ი ს

სოციალურ-ეკონომიკური პოთარება XI-XII საუკუნეებში

წყაროები

1. აბუსერიძე ტბელი. ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატთან, ლ. მუსხელიშვილის გამოცემა, თბ., 1941
2. ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი, (1123 წ.), იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
3. ნ. ბერძენიშვილი. მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, იხ: ნ. ბერძენიშვილი, „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, ტ. IV, თბ., 1967
4. პეტა მანდატურთუხუცესის სამართალი, მუხლი 20, მუხლი 23, იხ: ი. დოლიძე, „ძველი ქართული სამართალი“, თბ., 1953
5. გიორგი III-ის სიგელი შიომღვიმისადმი, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“ ი. დოლიძის გამოცემა, ტ. II, თბ., 1965
6. გიორგი მერჩულე. ცხორება და მოღვაწეობა ღირსად ცხორებისაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა წუენისა გრიგოლისა არქიმანდრიტისაა, ხანციის და შატბერდის აღმაშენებლისაა და მის თანა კსუნება მრავალთა მამათა ნეტართაა, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. I, (V-X სს.), ი. აბულაძის ზედმღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1963
7. გრიგოლ სურამელის დაწერილი შიომღვიმისადმი, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
8. ერწო-თიანეთის სარგოს წიგნი, იხ: „ქართული ისტორიის ძეგლები“, ტ. II, თბ., 1974
9. ეახუშტი. აღწერა სამეფოჲსა საქართველოჲსა, შემადგენელი კობა ხარაძე, თბ., 1991

10. ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება, დ. ბაქრაძის გამოცემა, ტფ., 1885
11. ვაჰანის ქვაბთა განგება, ლ. მუსხელიშვილის გამოცემა, თბ., 1939
12. თამარ მეფის შეწირულობის სიგელი, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
13. იოანე შატელი. აბდულმესიანი, ს. კაკაბაძის გამოცემა, თბ., 1937
14. ს. კაკაბაძე, ისტორიული დოკუმენტები, წ. I, ტფ., 1913
15. მათე ურსელი. ქრონოგრაფია, ვაჰარშაპატი, 1898 (სომხურ ენაზე)
16. მატიაზე ქართლისაჲ, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
17. მელქისედეკ კათალიკოსის დაწერილი, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. III, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1970
18. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, იხ: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, ტ. IV, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1964
19. ნიკორწმინდელის დაწერილი, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. III, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1970
20. ნიკორწმინდელის იადგარი, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. III, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1970
21. ჟორდანია თ. ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, ტფ., 1896
22. როსტომ ქორთოიძის ქალის მინაწერი სახარებაზე, იხ: თ. ჟორდანია. „ქრონიკები“, ნაწ. II, ტფ., 1897
23. სამართალი ბაგრატ კურაპალატისა, მუხლი 149, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. I, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1963
24. სამთავენელის სარგოს საბუთი, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. III, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1970
25. სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, იხ: ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
26. შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1937
27. ვ. ციხარიშვილი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959
28. წესი და განგება უცნობი მონასტრისა, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. III, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1970
29. ჭიაბერის დაწერილი, იხ: „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
30. ძველი ერისთავთა, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო შ. მესხიამ, იხ: „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვეთი 30, თბ., 1954
31. ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1956
32. Киракос Гандзакеси. История монголов, перевод К.Н. Патканова, СПб., 1874

ლიტერატურა

1. აბესაძე ნ. მებრეშუმეობა საქართველოში, თბ., 1957
2. აბულაძე ი. ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა, IX-X საუკუნეებში, თბ., 1944
3. ბერძენიშვილი ნ., დონდუა ვ., ჯუმაძე შ. საქართველოს ისტორია, თბ., 1954
4. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965

5. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბ., 1966
6. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IV, თბ., 1971
7. ბოხოჩაძე ა. მევენახეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბ., 1962
8. გაბაშვილი ვ. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში, თბ., 1958
9. გაბაშვილი ვ. საქართველოს ქალაქები XI-XII საუკუნეებში, თბ., 1981
10. გეგეშიძე მ. ქართული ხალხური ტრანსპორტი, თბ., 1956
11. გაფრინდაშვილი ი. ვარძიის და მისი მიდამოების კლდის სახლები, თბ., 1957
12. გაფრინდაშვილი ი. კლდის სახლები ნასოფლარ კლდეში, თბ., 1959
13. გრძელიშვილი ი. რუსთაველის ეპოქის სოფელი, თბ., 1966
14. დოლიძე ი. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბ., 1957
15. დოლიძე ი. ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953
16. დოლიძე ი. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965
17. დოლიძე ი. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, თბ., 1970
18. თამარაშვილი მ. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902
19. თაყაიშვილი ე. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, ტ. IV, თბ., 1907
20. ინგოროვცა ბ. სვანეთის საეკლესიო ძეგლები, თბ., 1941
21. ინგოროვცა ბ. რუსთაველიანა, თბ., 1926
22. ლომინაძე ბ. შიომღვიმე, თბ., 1953
23. ლორთქიფანიძე მ. ცკლიდებები ეკონომიკურ და სოციალურ ცხოვრებაში IX-X საუკუნეებში, იხ: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973
24. ლორთქიფანიძე მ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963
25. შელიქიშვილი ვ. ფეოდალური საქართველო პოლიტიკური გაერთიანება და ფეოდალური ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973
26. მესხია შ. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962
27. მეტრეველი რ. შიდაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973
28. მუსხელიშვილი დ. ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966
29. ანთაძე გ. საქართველოს ისტორიის მოკლე სოციალოგიური მიმოხილვა, თბ., 1925
30. ჟორდანიას თ. ქრონიკები, ნაწ. I, ტფ., 1892
31. ჟორდანიას თ. ქრონიკები, ნაწ. II, ტფ., 1897
32. რაჭველიშვილი ქ. საქართველოს ფეოდალიზმის ისტორია, თბ., 1927
33. რობაქიძე ა. მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ., 1960
34. უგრედიძე ნ. მინა ძველი საქართველოში, თბ., 1961
35. შანიძე ა. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბ., 1971
36. ჭილაშვილი ღ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. II, თბ., 1970
37. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. II, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1967
38. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. I- II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VI, თბ., 1982, ტ. VII, თბ., 1984
39. ჯავახიშვილი ივ. სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეებში, თბ., 1934
40. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია ნაწ. I, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. IV, თბ., 1996
41. ჯავახიშვილი ივ. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, ნაწ. I, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946
42. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. V, თბ., 1986

43. ჯალაბაძე გ. აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960
44. Манандян Я.А. О торговле в городах Армении, Ереван, 1954
45. Месхи Ш. А. Города и городской строй в феодальной Грузии XVII-XVIII вв., Тб., 1959
46. Новосельцев А. П., Пащито В. Т., Черепин А. В. Пути развития феодализма, М., 1972
47. Kremer A., Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen, p. I, Wien, 1875

XXIX თ ა ზ ი ს ა თ ზ ი ს

ქართული კულტურა

XI-XII საუკუნეები

წყაროები

1. აბდულმესიანი, თამარიანი, იხ: „ძველი ქართული ლიტერატურის კრესტომათია“, შედგენილი ს. ყუბანეშვილის მიერ, თბ., 1949
2. ბასილი ეზოსმოდგარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფე თამარისი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
3. გაბაშვილი ტ. მიმოსვლა, ე. მეტრეველის გამოცემა, თბ., 1956
4. გულაბერიძე ნიკოლოზ. საკითხავი სუბტის ცხოველისა კუართისა საუფლოსა და კათოლიკე ეკლესიისა, იხ: მ. საბინინი, „საქართველოს სამოთხე“, სანკტ-პეტერბურგი, 1882
5. ყფრემ მცირე. თარგმანებია ფსალმუნთა წიგნისაჲ-ს შესავალი, იხ: „ძველი საქართველო“, ტ. III, განყოფილება I, ტფ., 1913-1914
6. ყფრემ მცირე. უწყებაჲ მიხეხსა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენებეს, ტექსტი გამოსცა, შესავალი ლექსიკონი სამიებლები დაურთო თ. ბრეგვაძემ, თბ., 1959
7. ვარდან ბარძერდელი. მსოფლიო ისტორია, გამოცემული ნ. ემინის მიერ, (სომხურ ენაზე), მოსკოვი, 1861
8. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოჲსა საქართველოჲსა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973
9. ვირსამიანი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს. გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთეს ა. გვახარიამ და მ. თოდუამ, თბ., 1962
10. თაყაიშვილი ე. კელმწიფის კარის გარიგება, თბ., 1920
11. იოანე პეტრიწი. იხ: „შრომები“, ტ. II, შ. ნუკუბიძისა და ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1937
12. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
13. ც. კახიანი. დმანისის არაბული წარწერები, თბ., 1965
14. მატიაზე ქართლისაჲ, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
15. მცირე სჯულის კანონი, ე. გიუნაშვილის გამოცემა, თბ., 1972
16. პეტრე იბერიელი. შრომები, თბ., 1962
17. ცხოვრებაჲ გიორგი მთაწმინდელისაჲ, იხ: „ძველი ქართული პაგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წ. II, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1967
18. ცხოვრებაჲ იოანესი და ყფთუმესი. ი. ჯავახიშვილის გამოცემა, თბ., 1946

19. ცხოვრება მეფეთ-მეფე დავითისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. გაუხნიშვილის მიერ, თბ., 1955
20. წერეთელი გ. არმაზის ბილინგვა, თბ., 1942
21. წერეთელი გ. უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960
22. ჭიჭინაძე ზ. ამირანდარეჯანის, თბ., 1896
23. ჯანაშვილი მ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი აღაპებით, თბ., 1902
24. ჯანაშვილი მ. მოსე ხონელი და მისი ამირანდარეჯანის, თბ., 1895
25. ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, იხ: „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. გაუხნიშვილის მიერ, თბ., 1956
26. Армянский судебник Мхитаря Гоша, Ер., 1954
27. Искандер-наме, перевод и редакция Э. Бертельса, Баку, 1940
28. Ломташадзе Б. А., Артикула В. Е., Саришвили Д. Е. Археологические раскопки в Вардзии, см: Археологические открытия в 1971 году, М., 1972
29. Н. Марр. Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, М.-Л., 1940
30. М. Сабинин, Полное жизнеописание святых грузинской церкви, Тб., 1872

ლიტერატურა

1. ბარამიძე ა. ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1945
2. ბარამიძე ა. შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, თბ., 1966
3. ბერიძე ვ. ძველი ქართული ზურათმოდერება, თბ., 1974
4. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965
5. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბ., 1966
6. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. V, თბ., 1972
7. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974
8. გაბაშვილი ვ. ვახუშტი XVII-XVIII საუკუნეების ევროპული ისტორიოგრაფიის ხიანთ-ლეზე, თბ., 1947
9. გაბაშვილი ც. ვარძია, გზამკვლევი, თბ., 1948
10. გამსახურდია ს. სწავლა-განათლება ძველ საქართველოში, თბ., 1962
11. გრიგოლია კ. ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954
12. გრძელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო. თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბ., 1961
13. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, ო. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965
14. თაყაიშვილი ე. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, ტ. I, ტფ., 190
15. კეკელიძე კ. ბარამიძე ა. ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1969
16. კეკელიძე კ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. II, თბ., 1945
17. კეკელიძე კ. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, ტ. II, თბ., 1958
18. კეკელიძე კ. ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ., 1981
19. კეკელიძე კ. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, თბ., 1951
20. კეკელიძე კ. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. II, თბ., 1952
21. ლომთათიძე გ. ზეამლის ციხე-ქაბის არქეოლოგია, თბ., 1967
22. ლომთათიძე გ. გელათი, თბ., 1955
23. მაისურაძე ზ. ქართული მხატვრული კერამიკა XI-XII სს., თბ., 1953
24. მენაბდე ლ. ძველი ქართული მწერლობის კერები, წ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962
25. მელითაური კ. შოშიაშვილი ნ., ხანთაძე მ., ჯამბურია ვ. ვარძია, თბ., 1955
26. მჭრეველი ე. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962
27. მუსხელიშვილი ლ. ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966

28. ჟორდანიას თ. ქრონიკები, ნაწ. I, ტფ., 1893
29. საბინინი მ. საქართველოს სამოთხე, სანკტ-პეტერბურგი, 1892
30. საქართველოს სამეფო, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1909
31. სურგულაძე თ. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, თბ., 1968
32. ფერაძე გ. უცხოელ ბილიგრაფთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერების და ქართული მონასტრების შესახებ, თბ., 1995
33. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955
34. ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959
35. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, (XII-XVIII სს), ა. ბარამიძის, გ. იშვლეშვილის, გ. შიქაძის რედაქციით, თბ., 1966
36. ყაუხჩიშვილი ს. ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1973
37. ყაუხჩიშვილი ს. გელათის აკადემია, თბ., 1948
38. ყაუხჩიშვილი ს. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, თბ., 1946
39. შანიძე ა. ქართველთა მონასტერი პულგარეში, თბ., 1971
40. ჩიქობავა ა. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1950
41. ჩიქობავა ა. მიჯაჭვული ამირანი, თბ., 1947
42. ჩუბინაშვილი გ. ქართული ოქრომჭედლობა, თბ., 1958
43. ცინცაძე გ. ბაგრატიის ტაძარი, თბ., 1964
44. ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, კრებული, ტ. II, თბ., 1964
45. ჭილაშვილი ლ. ქალაქი რუსათი, თბ., 1958
46. ხახანაშვილი ა. ქართული სიტყვიერების ისტორია, ტ. I, თბ., 1919
47. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბ., 1983
48. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1956
49. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. II, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VII, თბ., 1984
50. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, იხ: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VIII, თბ., 1977
51. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. I, თბ., 1949
52. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II, თბ., 1952
53. ჯაფარიძე გ. კერამიკული წარმოება XI-XIII სს. საქართველოში, თბ., 1956
54. Бартольд Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925
55. Грдзелишвили И. А. Железоплавильное дело в древней Грузии, Тб., 1864
56. Джанашивили М. Грузинские обители вне Грузии, Тб., 1809
57. История Византии, т.2, М., 1967
58. История русской литературы, т. I, М.-Л., 1941
59. Ломтатидзе Г. А. Тбилисская экспедиция, археологические открытия, М., 1907
60. Манандян Я. А. Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ер., 1941
61. Меликишвили Г. К истории древней Грузии, Тб., 1959
62. Менабде Л. Очаг древнегрузинской культуры, Тб., 1968
63. Мепсашаили Р. Гелати, Тб., 1966
64. Нуцубидзе Ш. Шота Руставели и восточный ренессанс, Тб., 1947
65. Попов А. Латинская Иерусалимская патриархия эпохи крестоносцев, т. I, Тб., 1903

66. Такайшвили Э. Археологическая экспедиция в южные провинции Грузии, Тб., 1952
67. Успенский П. У. История Афона, часть II, СПб., 1892
68. Успенский П. У. История Афона, т. III, Киев, 1877
69. Успенский П. У. Синодик в неделю православия, Одесса, 1893
70. Langlois, Essai de classification des suites monetaires de la Georgie, Paris, 1860
71. Minorsky P. Tiflis, capital de la Georgie, Tirage à part de L'encyclopédie de L'Islam, Livraison, M., 1930

Ժահողըո յնձանո ժղճըղծոն Յոնղըջոտ *

[illegible]

1. ბოლნისის სიონი
- 493/4 წ. ტაბ. 3.

2. მცხეთის ჯვარი
— VI-VII ს, ტაბ. 6-7.

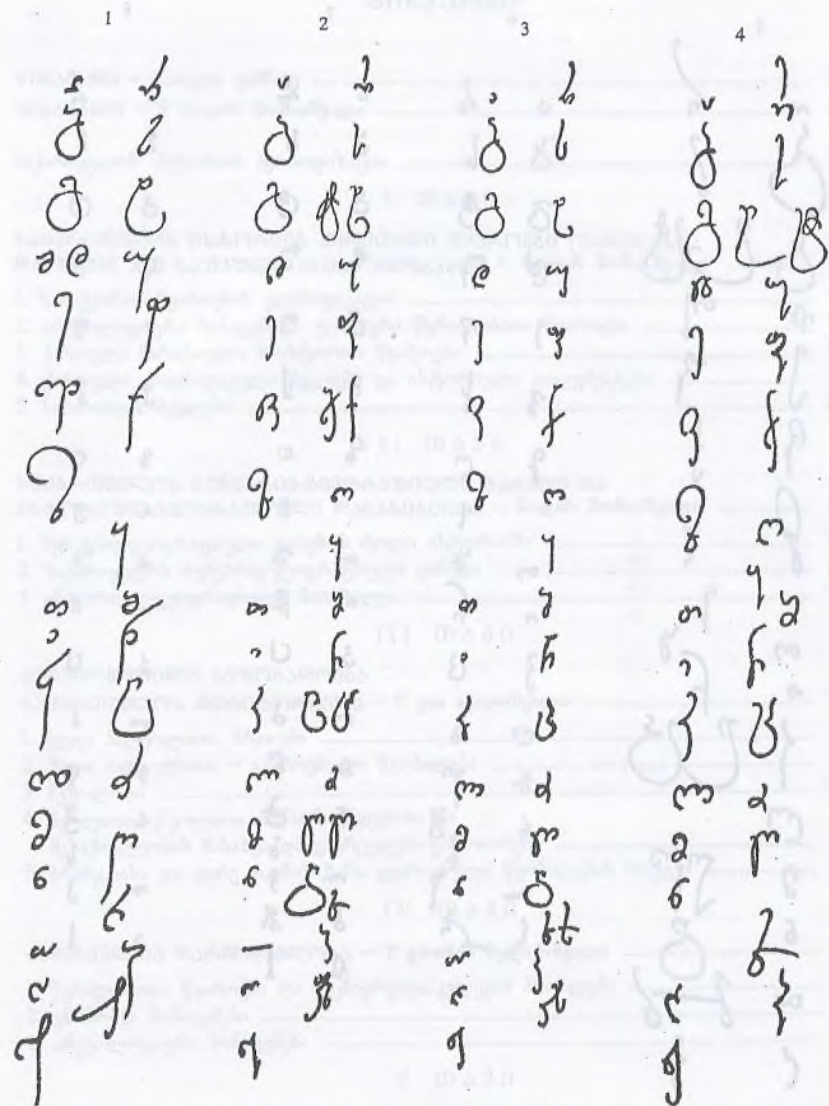
3. ზანბეტი ლექციონარი
— VII ს. ტაბ. 10.

4. ზინური მრავალთავი
— 864 წ. ტაბ. 11-12.

⁹ გადმოხედილია წიგნიდან: ილია აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული აღბოძი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1973.

7	8	9	10	11	12	13
α	α	α	α	α	α	α
β	β	β	β	β	β	β
γ	γ	γ	γ	γ	γ	γ
δ	δ	δ	δ	δ	δ	δ
ε	ε	ε	ε	ε	ε	ε
ζ	ζ	ζ	ζ	ζ	ζ	ζ
η	η	η	η	η	η	η
θ	θ	θ	θ	θ	θ	θ
ι	ι	ι	ι	ι	ι	ι
κ	κ	κ	κ	κ	κ	κ
λ	λ	λ	λ	λ	λ	λ
μ	μ	μ	μ	μ	μ	μ
ν	ν	ν	ν	ν	ν	ν
ξ	ξ	ξ	ξ	ξ	ξ	ξ
ο	ο	ο	ο	ο	ο	ο
π	π	π	π	π	π	π
ρ	ρ	ρ	ρ	ρ	ρ	ρ
σ	σ	σ	σ	σ	σ	σ
τ	τ	τ	τ	τ	τ	τ
υ	υ	υ	υ	υ	υ	υ
φ	φ	φ	φ	φ	φ	φ
χ	χ	χ	χ	χ	χ	χ
ψ	ψ	ψ	ψ	ψ	ψ	ψ
ω	ω	ω	ω	ω	ω	ω

7. ათონის კრებული 8. ოთხთავის 9. შამათა ცხოვრება 10. კანის ოთხთავი 11. შიშველიძის ოთხთავი 12. დაუჯდომელი 13. მცნეთის ბაილა
- 1074 წ. ტაბ. 99-100. თარგმანება - XI ს. ტაბ. 104. - XIII ს. დაშლევსა. - 1304 წ. ტაბ. 116. (H 98) - 1681 წ. (A 51) - XVIII ს.
ტაბ. 105. ტაბ. 111-112. ტაბ. 128.

1. ბაგრატ IV-ის
სიგელი - 1060-1065 წწ.
ტაბ. 134.

2. კუიაბურის
შეწირულობის დაწერილი - 1184/85 წ. ტაბ. 136.

3. ქება-ქებათას თარგმანი - 1188-1210 წწ. ტაბ. 137.

4. ძაგან აბულეთისძის
დაწერილი - 1260 წ.
ტაბ. 139.

5

5. დავით მეფის წყალობის
სიგელი - XIII ს. ტაბ. 140.

6

6. ალექსანდრე I-ის
სიგელი - 1441 წ.
ტაბ. 143.

7

7. მარიამისეული
ქართლის ცხოვრება
- 1638-1645 წწ.
ტაბ. 148.

8

8. XVIII ს-ის
ჩვეულებრივი ხელი.

შინაარსი

შინათმვა — ნათელა ვაჩნაძე	3
შესავალი — ჯ. ნოდარ შოშიაშვილი	4
საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაცია	6

I თავი

საქართველოს ისტორიის ძირითადი წყაროები (შემავალი დროიდან XIII საუკუნის 10-იან წლებამდე) — ნოდარ შოშიაშვილი	7
1. საისტორიო წყაროების კლასიფიკაცია	7
2. არქეოლოგიური მონაცემები, უცხოური წერილობითი წყაროები	9
3. ქართული ნარატიული საისტორიო წყაროები	11
4. ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები და ისტორიული დოკუმენტები	13
5. სამართლის ძეგლები	14

II თავი

საქართველოს ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო და ისტორიულ-გეოგრაფიული დახასიათება — ნოდარ შოშიაშვილი	16
1. ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოს როლი ისტორიაში	16
2. საქართველოს ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო	16
3. ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა	18

III თავი

პირველყოფილი საზოგადოება საქართველოს ტერიტორიაზე — ჯ. ავალიშვილი	21
1. ქვედა პალეოლითი. პრათემი	22
2. ზედა პალეოლითი — გვაროვნული წყობილება	23
3. მეზოლითი	24
4. ნეოლითი, ენეოლითი. მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ჩასახვა და გავრცელება-განვითარება	25
5. ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანა. გვაროვნული წყობილების რღვევა	26

IV თავი

ქართველთა წარმოშობა — ჯ. გიორგი მელიქიშვილი	28
1. წერილობითი წყაროები და მეცნიერული კვლევის პრობლემა	28
2. ენობრივი მონაცემები	30
3. არქეოლოგიური მონაცემები	32

V თავი

ქართველ ტომთა გამართიანებაში საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლოს — ახ.წ. III საუკუნეში — გიორგი მელიქიშვილი	35
1. დიაოხი ძვ.წ. XII-VIII საუკუნეებში	35
2. კოლხეთი ძვ.წ. XI-VI საუკუნეებში	37

3. სკვითებისა და კიმერიელების შემოსევები სამხრეთ კავკასიაში (ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებში)	39
4. ურარტუს დაცემა, მიდიისა და ირანის გავლენის დამყარება სამხრეთ კავკასიაში	40
5. კოლხეთი ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში	42
6. ბერძნული ახალშენები კოლხეთის ტერიტორიაზე (ძვ.წ. VIII-III საუკუნეები)	43

V I თ ა ვ ი

პოლსეთი ელინისტურ ხანაში (ძვ.წ. III-I საუკუნეებში) – გიორგი მელიქიშვილი	46
1. კოლხეთი პონტოსა და ქართლის შემადგენლობაში	46
2. კოლხეთის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა და სოციალური ვითარება ელინისტურ ეპოქაში	48

V II თ ა ვ ი

ქართლი ძვ.წ. VIII-I საუკუნეებში – გიორგი მელიქიშვილი	50
1. ქართლი ძვ.წ. VIII-IV საუკუნეებში	50
2. ერთიანი აღმოსავლურქართული სახელმწიფოს – ქართლის სამეფოს (იბერიის) წარმოქმნა ფარნავაზიანთა დინასტიით სათავეში. მეფე ფარნავაზი	51
3. ქართლის სამეფო ძვ.წ. III-II საუკუნეებში	55
4. ქართლის სამეფოს ტერიტორია. მისი ურთიერთობა მეზობელ ტომებთან და სახელმწიფოებთან	57
5. რომაელთა დაშქრობა ქართლსა (იბერია) და ეგრისში (კოლხეთი)	59

V III თ ა ვ ი

ქართლის სამეფოს გაძლიერება ახ.წ. I-III საუკუნეებში – გიორგი მელიქიშვილი	63
1. პრპოლა სომხეთისათვის პართიას, რომსა და ქართლს შორის	63
2. ქართლის პოლიტიკური გაძლიერება I საუკუნის II ნახევარსა და II საუკუნეში. ქართლის სამეფოს ფარგლების გაზრდა	65
3. ქართლის სამეფო III საუკუნეში	67

I X თ ა ვ ი

ქართლის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა და სახმელმწიფო ფორმირება – გიორგი მელიქიშვილი	69
1. სტრატონის ცნობები ელინისტურ ხანის ქართლის სოციალურ სტრუქტურაზე	69
2. ეკონომიკური აღმავლობა. მეურნეობის დარგები	71
3. უშუალო მწარმოებლები, სასოფლო თემი. მიწისმფლობელობის ფორმები	73
4. სატაძრო მიწათმფლობელობა	74
5. მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობა	74
6. სამეფო მიწათმფლობელობა	75
7. მონები	76
8. ქალაქები	77
9. სახელმწიფო გამგებლობა	79
10. არისტოკრატია	81
11. ერის ფეოდალიზაცია	82

X თ ა ვ ი

დასავლეთი საქართველო ახ.წ. პირველ საუკუნეებში, მზრისის (ლაზთა) სამეფოს წარმოშობა და განვითარება – გიორგი მელიქიშვილი ...	84
1. კოლხეთი რომის სახელმწიფოს ადმინისტრაციულ სისტემაში	84
2. მთიულთა ჩამოსახლება კოლხეთის ბარის რაიონებში	84
3. კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქები ახ.წ. პირველ საუკუნეებში	86
4. ეგრისის (ლაზთა) სამეფოს გაძლიერება	86
5. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ქართული მოსახლეობა I-II საუკუნეებში	88
6. გოთების შემოსევა შავი ზღვისპირეთში	88

XI თ ა ვ ი

ანტიკური ხანის ქართული კულტურა – გურამ ლორთქიფანიძე	89
1. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება	89
2. რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები, იდეოლოგია, დამწერლობა	97
3. კალენდარი	101
4. მხატვრული ხელოვნობა	102
5. ოქრომჭედლობა	103
6. მეთენობა	105

XII თ ა ვ ი

ძრისტიანობის აღიარება სახელმწიფო რელიგიად და მისი მნიშვნელობა – მარიამ ლორთქიფანიძე, ნოდარ შოშიაშვილი	107
---	-----

XIII თ ა ვ ი

ქართლის სამეფო IV-V საუკუნის I ნახევარში – ნოდარ შოშიაშვილი (გარდა მე-3 ქვეთავისა)	114
1. საგარეო ვითარება მირიან მეფის დროს	114
2. ქართლის სამეფოს საგარეო პოლიტიკა მირიანის მემკვიდრეების დროს	115
3. ქართლი V საუკუნის II ნახევარში, მეფე ვახტანგ გორგასალი – მარიამ ლორთქიფანიძე	116

XIV თ ა ვ ი

დასავლეთი საქართველო IV-VII საუკუნეებში – დიმიტრი ლეთოდიანი	135
1. ეგრისის (ლაზეთის) სამეფო IV-V ს.ს.-ში. ურთიერთობა ბიზანტიის იმპერიასთან	135
2. ბიზანტია-ირანის ომები ეგრისში VI ს.-ში	137
3. აბაზგ-სანიგების, აფშილების და მისიმიანთა აჯანყება	144
4. ეგრისი VI ს.-ის ბოლოს და VII საუკუნეში	146

XV თ ა ვ ი

მეფობის გაუქმება ქართლში. ქართლის სამარცხთაშრო – ნოდარ შოშიაშვილი	148
1. მეფობის გაუქმება ქართლში	148
2. ირანული გამგებლობა ქართლში (VI ს. 40-იანი წლები – VII ს.-ის დასაწყისი)	149
3. სახელმწიფო ხელისუფლების აღდგენა ქართლში	150

4. ქართლის ერისმთავრების ხელისუფლების ჩასაღები	151
5. ქართლის ერისმთავართა წარმომადგენლობა. ბაგრატიონები	152
6. ქართლის ერისმთავართა ქრონოლოგიური რიგი	154

XVI თ ა ვ ი

საქართველო VI ს-ის ბოლოს – VII ს-ის დასაწყისში – ნოდარ შიშიაშვილი (გარდა მე-2 ქვეთავისა)	159
1. საეკლესიო განხეთქილება ქართლსა და სომხეთს შორის	159
2. ქართულ-სომხური კონფესიური ურთიერთობა – მარიამ ღლორთქიფანიძე	160
3. ურთიერთობა ირანთან და ბიზანტიასთან VI ს-ის ბოლოს და VII ს-ის დასაწყისში	162

XVII თ ა ვ ი

არაბთა სახელმწიფოს წარმოქმნა, დაპყრობითი ომები – მარიამ ღლორთქიფანიძე	167
1. არაბთა შემოსვლა საქართველოში, მათი ბატონობა და ქართველი ხალხის ბრძოლა არაბ დამპყრობთა წინააღმდეგ	170

XVIII თ ა ვ ი

ძართული სამეფო-სამთავროები IX-X სს-ში. ახალი სახელმწიფოების წარმოქმნა – მარიამ ღლორთქიფანიძე (გარდა მე-4 და მე-6 ქვეთავებისა)	185
1. კახეთი	188
2. ქერეთი	195
3. ეგრის-აფხაზეთი	205
თანამედროვე აფხაზთა (აფხაზების) ეთნოგენეზი	205
ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს წარმოქმნა	212
ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს ტერიტორია, ადმინისტრაციული დაყოფა	217
ეკლესია ეგრის-აფხაზეთის სამეფოში	218
ეგრის-აფხაზეთის მთავრები და მეფეები	219
ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს საგარეო პოლიტიკა	223
ა) ურთიერთობა ბიზანტიასთან	223
ბ) ბრძოლა არაბთა სახალიფოსთან და არაბულ საამიროებთან	224
გ) ურთიერთობა აღმოსავლეთთან	225
4. ქართველთა საგურამალატი – ქართველთა სამეფო (ტაო-კლარჯეთი) – ჯ. შოთა ბაღრიძე	225
5. თბილისის საამირო	232
ქართლის ერისმთავრის და ქართლის ამირას თანაცემებლობა (VIII ს.)	232
თბილისის ამირების ბრძოლა სახალიფოდან გამოყოფისათვის (IX ს.)	235
თბილისის ამირები	237
6. ტაშირ-შიროკეტის ქართულ-სომხური სამეფო – ნოდარ შიშიაშვილი	240

XIX თ ა ვ ი

მართიანი ძართული სახელმწიფოს – – საქართველოს წარმოქმნა – მარიამ ღლორთქიფანიძე	242
1. დავით III	247
2. ბაგრატ III	257

X X თ ა ვ ი

გეოგრაფიკური და სოციალური მითარება	
IV-X საუკუნეებში – მარიამ ღვთისმშობლის, ნოდარ შოშიაშვილი	266
1. სამეურნეო ცხოვრება	266
სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარება	266
მევენახეობა	268
მებაღეობა-მეღვინეობა	270
მეშენებლობა	270
მესაქონლეობა	272
2. ქალაქები	275
აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქები	281
ქვემო ქართლისა და სამცხე-ჯავახეთის ქალაქები	283
კახეთ-ქვემო ქალაქები	284
დასავლეთ საქართველოს ქალაქები	286
3. მიწათმფლობელობის ფორმები	293
4. საზოგადოებრივი კლასები	298
ფეოდალური იერარქია, კასლიტეტი	301
5. სახელმწიფო გამგებლობა	302

X X I თ ა ვ ი

1. ქართული კულტურა IV-V საუკუნეებში – ნათელა ვაჩნაძე	305
ქართული ანბანური დამწერლობა – ნათელა ვაჩნაძე, ნოდარ შოშიაშვილი	306
სასულიერო მწერლობა	312
ქრისტიანული ხელოთმშობელების თემების ჩასახვა	316
მიცვალებულის კულტი	323
ანთროპოლოგია ანუ წარმოდგენები ადამიანზე	325
ქრისტიანული სიმბოლიკა	326
რიტორიკა	327
2. ქართული კულტურა (VI-X სს.-ში)	328
კულტურის კატეგორიები	330
სამყაროს სურათი	331
ბავშვი	333
ადამიანური	334
ქალი	334
საისტორიო აზროვნება	337
ქართველთა წვლილი ბიზანტიურ მწერლობაში	341
ხელოთმშობელობა	344
3. ქართული კულტურის ზოგადი თავისებურებანი	347

X X I I თ ა ვ ი

სადარბაზო XI საუკუნეში – მარიამ ღვთისმშობლის	
(გარდა მე-2 ქვეთავის პირველი საკითხისა)	350
1. მეფეების ვიორგო I-ის /1014-1027/, ბაგრატ IV-ის /1027-1072/, ვიორგო II-ის /1072-1089/ მოღვაწეობის ხანა	350
ბრძოლა კახეთ-ქვემო ქალაქებისათვის	350
ბრძოლა თბილისისათვის	351

ბელისუფლების ცენტრალიზაციის საკითხი	352
2. საგარეო პოლიტიკა	356
ურთიერთობა ბიზანტიასთან – შოთა ბაგრატიონი	356
ურთიერთობა განძის სამთავროსთან	363
ურთიერთობა სომხეთთან	364
3. სელჩუკიანი თურქების შემოჭრა საქართველოში	365

XXIII თავი

სამხარტველო დამთ IV აღმაშენებლის	
მამუკაში /1089-1125/ – როინ მეტრეველი	371
დავით აღმაშენებლის პიროვნება	371
საქართველო დავით აღმაშენებლის გამეფების წინ	372
ბრძოლა სამეფო ბელისუფლების განმტკიცებისათვის	373
კახეთ-ქვემო ქართლის შემოერთება	374
საეკლესიო რეფორმა, რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება	375
სელჩუკიანი თურქების განდევნა, სამხრეთკავკასიის	
ხალხთა პოლიტიკური გაერთიანება	378
ფინანსური ღონისძიებანი	379
სამხარტველო რეფორმა	381
დიდგორის ბრძოლა	383
დავით აღმაშენებლის ხსენება ქართველ ხალხში	396

XXIV თავი

სამხარტველო XII ს. 20-70-იან წლებში – მარიამ ღორთქიფანიძე	398
1. საგარეო პოლიტიკა დემეტრე I-ისა /1125-1156 წწ./	
და გიორგი III-ის /1156-1184 წწ./ მეფობის ხანაში	398
2. საშინაო ვითარება, ბრძოლა სამეფო ტახტისათვის	402
3. დემეტრესა და გიორგის შეფასება	410

XXV თავი

სამხარტველო თამარის მამუკაში (1184-1213 წწ.) – მარიამ ღორთქიფანიძე ..	413
1. საშინაო მდგომარეობა	413
ეკლესიის არსიანის დასის შეტევა სამეფო ბელისუფლებაზე	416
ურთიერთობა მიქელ მირიანის ძესთან	418
მეფის თანამეცხედრის პრობლემა, შინაპოლიტიკური კრიზისი	419
2. საგარეო პოლიტიკა	423
შამქორის ბრძოლა	425
ბასიანის ბრძოლა	426
ბრძოლა სომხეთისათვის	427
ირანს ლაშქრობა	428
ტრაპეზუნტის იმპერიის დაპყრობა	429
ჩრდილო კავკასიის პრობლემა	430
3. თამარის გარდაცვალება და დაკრძალვა	431
4. თამარის დახსნა	432

XXVI თავი

საძარტველოს მუშაობა ტიტულატურა და მუშაობა კურთხევის ფისი — მარია ლორთქიფანიძე	434
--	-----

XXVII თავი

სახელმწიფო გამგებლობა XI-XII სს.-ში — ნოდარ შოშიაშვილი	438
1. საქართველოს ფეოდალური მონარქია	438
სეფე-საზლი	439
მეფის კანსაგებელი	439
სეფე ქუყანა (სამეფო დომენი)	441
„დარბაზი — ზელმწიფის კარი“	442
სასახლის კარის მეურნეობა	443
ვაზირთა კანსაგებელი	443
2. ადგილობრივი მმართველობა	445
ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა	445
ერისთავი, ციხისთავი, ზევსუფალი	446

XXVIII თავი

სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XI-XII სს.-ში — მარია ლორთქიფანიძე, როინ მეტრეველი	
(გარდა პირველი ქვეთავის მე-3 საკითხისა და მე-2 ქვეთავისა)	449
1. სამეურნეო აღმავლობის წინამძღვრები	449
სოფლის მეურნეობის ძირითადი ღარგები	451
გლეხთა ვალდებულებები	453
ქალაქები, ზელოსობა, ვაჭრობა, ფინანსები — როინ მეტრეველი, ნოდარ შოშიაშვილი	457
2. ძირითადი საზოგადოებრივი ფენები და სოციალური ბრძოლა — მარია ლორთქიფანიძე, ნოდარ შოშიაშვილი	467
ახსნაურობა	467
გლეხობა	469
მსახურნი	471
სოციალური ბრძოლა	471

XXIX თავი

ძარტული კულტურა (XI-XII სს.) — როინ მეტრეველი	473
1. განათლება	473
ქართული მწიგნობრობის კერები საზღვარგარეთ	476
2. ზელოვნება	477
ხუროთმოძღვრება	477
სახვითი ზელოვნება	479
3. ლიტერატურა	482
ისტორიოგრაფია, ფილოსოფია, სამართალი	482
ბიბლიოგრაფია	485
ქართული ანბანი ძეგლების მიხედვით	531

გამომცემლობის რედაქტორი ჯ ლიანა გამცემლიძე

ტექრედაქტორი ფრიდონ ბუდალაშვილი

კორექტორები: ნატო ჩახაია

ქეთინო გაჩეჩილაძე

ცირა მოლოდინი

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0128, ი. ჭავჭავაძის გამზ. 1

☎: 29 09 60, 8(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge

